

ВСТАЊЬ; БОРИСЬ! СЛУХАЙ! ВІР...

Іван
Патриляк

час@пис

Іван Патриляк

ВСТАЊЬ
БОРИСЬ

СЛУХАЙ
І ВІР

**українське націоналістичне підпілля
та повстанський рух
1939—1960 рр.**

Іван Патриляк

«ВСТАНЬ І БОРИСЬ! СЛУХАЙ І ВІР...»:

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ПІДПІЛЛЯ
ТА ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ
1939—1960 рр.

Центр
досліджень
визвольного
руху

CENTER FOR RESEARCH ON THE LIBERATION MOVEMENT

Ivan Patrylak

**«RISE AND FIGHT! LISTEN
AND HAVE BELIEF...»:**

UKRAINIAN NATIONALIST UNDERGROUND
AND INSURGENT MOVEMENT

1939—1960

Lviv — 2012

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Іван Патриляк

«ВСТАНЬ І БОРИСЬ! СЛУХАЙ І ВІР...»:

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ПІДПІЛЛЯ
ТА ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ

1939—1960 рр.

Львів — 2012

УДК 94 (477)"1939/1960"
ББК ТЗ (4Ук)6-45

П 207

Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.): Монографія / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 592 с.

У монографії на основі широкого кола джерел здійснено комплексне дослідження діяльності на території України українського визвольного руху від початку Другої світової війни до остаточної ліквідації збройного підпілля органами радянської державної безпеки.

Висвітлено протистояння структур визвольного руху гітлерівським та сталінським тоталітарним режимам, участь ОУН і УПА в польсько-українській локальній війні, боротьбу українського націоналістичного підпілля і повстанців проти польської комуністичної держави.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться історією українського визвольного руху, Другої світової війни, України, Польщі, Німеччини та Радянського Союзу.

Based on wide range of sources, the monograph gives complex investigation of the Ukrainian liberation movement on the territory of Ukraine since the beginning of the World War II till elimination of the armed underground by Soviet security services.

Liberation movement struggle against Hitler and Stalin totalitarian regimes, role of the OUN and UPA in local Polish-Ukrainian War, fight with Polish communist state are depicted.

The book is for scientists, lecturers, students and all the other interested in the history of Ukrainian liberation movement, World War II, Ukraine, Poland, Germany and the Soviet Union.

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Протокол № 2 від 6 вересня 2011 р.)

Рецензенти:

В. І. Сергійчук — доктор історичних наук, професор
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

Ю. М. Сорока — доктор історичних наук, професор
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

В. В. Трофимович — доктор історичних наук, професор
(Національний університет «Острозька академія»)

© Центр досліджень визвольного руху, 2012

© Патриляк І. К., текст, 2012

© Сало О. К., дизайн, 2012

ISBN 978-966-2720-01-3

Історія — це минуле політики, а політика — це сучасне історії

Джон Сілі

ЗМІСТ

Передмова.....	9
Розділ I. Діяльність українського націоналістичного підпілля на початковому етапі Другої світової війни (вересень 1939 — травень 1941 р.)	
1.1. Історичні передумови зародження українського націоналістичного руху, активність ОУН напередодні Другої світової війни.....	11
1.2. Збройні виступи націоналістичного підпілля в період вересневої кампанії 1939 р. Розкол ОУН.....	32
1.3. Діяльність українського націоналістичного підпілля в жовтні 1939 — травні 1941 р.....	57
Розділ II. Націоналістичне підпілля в перші місяці німецько-радянської війни (червень — грудень 1941 р.)	
2.1. Збройні виступи націоналістичного підпілля (червень — липень 1941 р.).....	98
2.2. Проголошення Акта 30 червня 1941 р. і спроба державного будівництва. Початок протистояння між українським націоналістичним підпіллям та німецьким окупаційним режимом.....	108
2.3. Військовотворчі заходи націоналістичного підпілля влітку — восени 1941 р.....	148
Розділ III. Діяльність ОУН у 1942 — на початку 1943 р. Перехід до повстанських форм боротьби. Створення УПА, її структура, чисельність, озброєння	
3.1. Діяльність підпілля ОУН(б) та ОУН(м) у 1942 р.....	157
3.2. Підготовка підпілля ОУН(б) до антинімецького збройного повстання.....	185
3.3. Участь підпілля ОУН(б) на Волині та Поліссі у створенні УПА.....	197
3.4. УПА і запілля: структура, чисельність, трансформації, забезпечення, тактика, старшинські кадри, озброєння, уніформа, нагороди, «колективний портрет» вояка Повстанської армії.....	207
Розділ IV. Протистояння з гітлерівським окупаційним режимом. Націоналістичне підпілля у 1943—1944 рр. Українська головна визвольна рада	
4.1. Збройний опір УПА і націоналістичного підпілля гітлерівському окупаційному режимові. Створення УНС у Галичині.....	284
4.2. Переговори керівників націоналістичного підпілля і повстанського руху із представниками німецької адміністрації та силових структур.....	350
4.3. ОУН у 1943—1944 рр. — пошук «нового обличчя». Спроба сформувати позапартійне представництво українського визвольного руху.....	359
Розділ V. Локальна українсько-польська війна	
5.1. Історичні передумови українсько-польського міжнаціонального конфлікту.....	384
5.2. Ескалація конфлікту в перші роки Другої світової війни.....	388
5.3. Пік протистояння на українсько-польському «фронті» (1942—1944 рр.).....	396
5.4. Оборонна боротьба українців на Закарпатті (1945—1947 рр.).....	427
Розділ VI. Протистояння УПА й підпілля ОУН радянському режимові	
6.1. Конфлікт із радянським партизанським рухом (1943—1944 рр.).....	438

6.2. Локальні напади повстанців і підпільників на підрозділи Червоної армії (1944–1945 рр.).....	458
6.3. Боротьба збройного підпілля і повстанців проти внутрішніх військ НКВД і радянської адміністрації на завершальному етапі Другої світової війни.....	468
6.4. «Мала війна» українського повстанського руху та націоналістичного підпілля з радянським режимом у першому повоєнному п'ятиріччі (1945–1950 рр.).....	499
6.5. Націоналістичне підпілля в останні роки організованої діяльності (1951–1954 рр.).....	539
6.6. Придушення радянським режимом окремих вогнищ спротиву (1954–1960 рр.).....	547
Післямова	551
Перелік скорочень	555
Іменний та географічний покажчик	557

Мертва історія воскресає, минуле стає сучасним, коли того вимагає саме життя

Бенедетто Кроче

Свого часу видатний американський науковець та інтелектуал Едвард Саїд влучно зазначив: «Звернення до минулого — одна з найпоширеніших стратегій інтерпретації теперішнього. Їх породжує не лише незгода стосовно того, що було в минулому і чим було минуле, а радше непевність стосовно того, чи минуле насправді минуло, завершилося, чи триває — хоча, мабуть, і в інших формах. Ця проблема стимулює різноманітні дискусії про впливи, провину й оцінки, про теперішні обставини і майбутні пріоритети»¹.

Якщо вести мову про минуле, яке триває в інших формах, «воскресає» і впливає на сьогоднішні обставини та майбутні пріоритети, то, очевидно, в українській історії важко віднайти кращу ілюстрацію до наведеної тези Е. Саїда та взятю як епіграф цитати італійського історика Б. Кроче, ніж діяльність Організації українських націоналістів і Української повстанської армії в 1930—1950-х рр.

Сьогодні дослідження історії боротьби українців за свою державну незалежність, схоже, знову «виходить з моди». Після п'яти років прискіпливого (і дещо нездорового) суспільного інтересу до цієї тематики, який спровокували політики, пересічному громадянину України залишається задуматися: а навколо чого, власне, велося так багато розмов, яке явище викликало таке колосальне збурення нашої спільноти?

Щоб зрозуміти будь-яке історичне явище, необхідно принаймні щось про нього знати, і це «щось» має виходити поза рамки «джентльменського набору» створених політиками міфологем. На жаль, в Україні вже вкоренилася погана традиція — спочатку, з допомогою пропаганди, нав'язувати суспільству діаметрально протилежні погляди на те чи інше питання нашої минувшини, провокувати керований громадянський конфлікт, а потім маніпулювати ним у власних політичних інтересах.

Сьогоднішнє ставлення до ОУН і УПА в Україні відображає наявність принципово різних ціннісних орієнтацій у наших співгромадян. Для однієї категорії українців будь-які борці за незалежність Батьківщини однозначно є героями. І це переконання базується на вірі в те, що власна самостійна держава є найвищою цінністю в системі лояльностей громадянина. Інша частина мешканців України не може вважати борців за незалежність 1930—1950-х рр. героями через те, що вони практикували у своїй боротьбі насилля. Ці люди, розглядаючи життя та безпеку особистості як сакральну цінність, не вважають, що вони можуть бути принесені в жертву задля будь-яких абстрактних ідеалів. Для третьої групи українських громадян на верхньому щаблі стоїть «союз із братнім російським народом», а тому вони апріорі не можуть погодитися з тезою, що героями є люди, які виступали проти існування такої спілки.

Не вдаючись у дискусію з адептами того чи іншого світогляду, можна констатувати, що в палких суперечках щоразу чіткіше помітний неймовірно низький рівень знань про сам предмет диспутів. Це надзвичайно прикро, адже протягом останніх десятиріч в Україні і світі написано десятки тисяч праць з історії українського визвольного руху, опубліковані тисячі томів документів, але всі вони залишаються мало затребуваними. Суспільство продовжує жити в полоні власних ілюзій та нав'язаних пропагандою ідеологем.

Певною мірою така ситуація є наслідком того, що більшість наукових робіт з історії українського визвольного руху присвячені вузькій проблематиці, не охоплюють усієї мозаїки подій, не створюють узагальнювального образу боротьби українського націоналістичного підпілля та повстанського руху за незалежність. Давно назріла необхідність у комплексному дослідженні з історії ОУН і УПА від початку Другої світової війни до остаточного знищення

¹ Саїд Е. Культура й імперіалізм. — К.: Критика, 2009. — С. 37.

останніх активних представників збройного підпілля радянськими органами державної безпеки в 1960 р.

Пропонована до уваги читачів праця з історії Організації українських націоналістів і Української повстанської армії має комплексний, узагальнювальний характер, її головне завдання — розкрити ключові події і явища часів масштабної визвольної боротьби українського народу від кінця 1930-х до кінця 1950-х рр. Ми свідомо детально не зупинялися на вивченні діяльності ОУН у 1929—1939 рр., бо це є окремою дослідницькою проблемою (чи навіть комплексом проблем). Натомість у цій праці об'єднано два великі періоди в історії українського визвольного руху — діяльність підпілля ОУН і УПА під час Другої світової війни і в повоєнні десятиліття. Розділити їх надзвичайно складно, бо як у час війни, так і в перші роки після її завершення підпільно-повстанська боротьба за незалежність мала найбільш масовий, безкомпромісний і збройний характер.

Географічні рамки дослідження обмежені територією українських етнічних земель. Ми не вивчали діяльності українського націоналістичного підпілля, наприклад, у Німеччині в 1939—1945 рр., не розглядали структур ОУН у повоєнній Європі та Америці, не аналізували конфліктів, пов'язаних із діяльністю еміграційних угруповань з українського націоналістичного табору тощо.

Назвою до своєї книги ми взяли слова зі знаменитих «44 правил життя українського націоналіста» — «Встань і борись! Слухай і вір...», що значною мірою розкривають світогляд української молоді 1930—1950-х рр., яка перебувала під впливом ідеології українського дієвого націоналізму.

Під час написання роботи широко використовувалися найкращі дослідження сучасних вітчизняних і зарубіжних учених (Ю. Киричука, А. Кентія, І. Ільюшина, О. Лисенка, В. В'ятровича, О. Гогуна, А. Боляновського, Г. Мотики, В. Косика, Д. Веденєєва, В. Трофимовича, В. Філяра, Р. Висоцького, В. Резмера, П. Содоля, В. Сергійчука, Ю. Шаповала, В. Гриневича, А. Руккаса, В. Дзьобака, О. Денищука, А. Русначенка, О. Вовка, В. Мороза, І. Марчука, В. Ковальчука, М. Посівнича, О. Стасюк, Г. Стародубець, В. Огородника, Р. Забілого, О. Пагірі та багатьох інших), опубліковані останніми роками документи, а також маловідомі архівні матеріали, здебільшого з вітчизняних архівосховищ.

Щиро дякуємо за допомогу і підтримку нашим рецензентам: професорам В. Сергійчуку, Ю. Сороці, В. Трофимовичу, а також ученій раді історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка за надану рекомендацію.

Висловлюємо особливу подяку Олександру Вовку, Руслану Забілому, Володимирі В'ятровичу, Андрію Руккасу, Володимирі Морозу, Олександру Іщуку, Володимирі Ковальчуку, Валерію Огороднику за надзвичайно цінні та зичливі поради. Окремо дякуємо Ярині Ясиневич за допомогу в підготовці до друку та виданні книжки.

Розділ І.

Діяльність українського націоналістичного підпілля на початковому етапі Другої світової війни (вересень 1939 — травень 1941 р.)

1.1. Історичні передумови зародження українського націоналістичного руху, активність ОУН напередодні Другої світової війни

Велике здається нам великим тільки тому, що ми на колінах

Джеймс Конноллі

Передостанній рік Першої світової війни приніс Російській імперії несподівано успішну демократичну Лютневу революцію, яка сколихнула все суспільство гігантської країни, змела з політичного Олімпу монаршу родину, а разом із нею й тогочасний державний лад. Численні народи імперії Романових раптово отримали нові можливості для культурного, політичного та соціально-економічного розвитку. Українці, подібно до своїх сусідів по колишній «тюрмі народів», почали боротьбу за створення власної автономії і переформатування Росії у федерацію. Ця боротьба рано чи пізно мала б завершитися федералізацією або конфедералізацією Росії з майбутнім її поступовим розпадом на низку незалежних держав, якби в російській столиці не відбулася друга за 1917 рік більшовицька «революція», яка поклала край природному розвитку подій на просторах зруйнованої царської імперії.

Більшовики принесли в центральноросійські губернії хаос, небачений досі терор і громадянську війну. Українські політичні лідери, об'єднані на той час у рамках Центральної ради, намагалися відгородитися від нелегітимного, ніким не вповноваженого більшовицького уряду Росії, що ніс війну, внутрішні конфлікти і господарську руїну. Так з'явилася на світ Українська Народна Республіка, творці якої декларували її єдність із майбутньою демократичною (небільшовицькою) Російською Федерацією. Однак військова інтервенція більшовиків та інспірація радянським урядом внутрішньогромадянського політичного конфлікту в Україні змусила діячів Центральної ради відмовитися від ідеї федералізму й перейти на більш прагматичні позиції самостійництва.

Подальша боротьба з Радянською та «білою» Росією, втручання в українські справи європейських держав, війна з відродженою Польщею, внутрішні соціально-політичні конфлікти, незрілість українських суспільних еліт призвели до падіння української державності. 6 грудня 1919 р. війська отримали наказ припинити фронтову війну і переходити до партизанських форм боротьби. У відчаї, шукаючи підтримки, тодішній лідер Української Народної Республіки Симон Петлюра укладає принизливий договір із Польщею, який дозволяє в 1920 р. спільно з поляками відновити антибільшовицький фронт. Утім нові союзники приносять більше розчарування, ніж оптимізму. Чергова війна завершується невдачею. Зраджена наприкінці 1920 р. польськими колегами українська армія марно намагається самотужки розгорнути антибільшовицький фронт і знову змушена під натиском могутнього противника відступити на територію Польщі й Румунії. Восени 1921 р. залишки українських військ, зібрані під командуванням генерал-хорунжого Юрія Тютюнника, здійснюють сміливий і відачайдушний рейд на Київ, щоб визволити уярмлену більшовиками Батьківщину, піднявши всеукраїнське повстання. Рейдові війська отримують назву Української повстанської армії, аббревіатура УПА вперше з'являється на горизонті вітчизняної історії. Листопадова операція зазнає чергової поразки і ставить крапку в перших самостійницьких змаганнях українців ХХ століття.

Невдале завершення боротьби за державну незалежність у 1917–1921 рр. мало, без перебільшення, катастрофічні наслідки. Визвольні змагання не вирішили проблеми ні самостійності, ні соборності українських земель, ні встановлення справедливого соціально-економічного устрою. Українські етнічні території в міжвоєнній Європі розділені між чотирма державами, де українці зазнали принципово різного життєвого досвіду: СРСР, Польща, Чехословаччина і Румунія. Найбільш моторошним цей досвід був у Радянській Україні — спустош-

ливий голод початку 1920-х рр. змінився поверховою «українізацією» та «коренізацією», яка, виявивши прихований могутній культурний і державотворчий потенціал українського народу, тим самим підписала «смертний вирок» українському селянству й інтелігенції. За умов геноцидного голоду 1932—1933 рр., масових депортацій, колективізації, фізичного знищення творчої інтелігенції й управлінців, тотального контролю за суспільством будь-який серйозний опір системі не міг бути тривалим. Радянська Україна до кінця 1930-х рр. була цілковито стероризована, деморалізована й фізично не здатна вести масштабну боротьбу за свої національні й політичні права. Тому не дивно, що діяльність українських організацій, які ставили собі за мету боротьбу за здобуття державної незалежності, сконцентрувалася за кордонами СРСР, на територіях, контрольованих Варшавою, Прагою і Бухарестом, а також в еміграційних осередках поза межами українських етнічних земель.

Програма боротьба за незалежність деморалізувала український еміграційний політикум, остаточно розколола його й зробила фактично нездатним до виконання основного завдання — очолити найбільш активні й здорові суспільні сили в боротьбі за національні інтереси. Свідками безпродуктивної «гризної» політиків² стали десятки тисяч українських військових, які в 1920—1921 рр. опинилися в таборах для інтернованих на території Польщі, Чехословаччини та Румунії. В їхньому середовищі зароджується ідея створення «підпільної армії» — Військової організації, до складу якої входили б українські солдати і старшини, які вийшли з таборів та перебували у стані «повної бойової готовності». Головне завдання — нелегальними збройними методами продовжувати боротьбу за самостійність аж поки в Європі складуться передумови нової масштабної війни, яка дасть шанс українцям звільнитися від іноземного панування.

У перші роки після поразки визвольних змагань емігрантські кола тішили себе ілюзією, що демократичний Захід не дозволить довго існувати варварському більшовизму і врешті його армії знищать тоталітарний режим у СРСР, а це допоможе підконтрольним Москві регіонам звільнитися³. Однак усі аргументи українських (і не тільки) поліемігрантів розбивалися об стіну нерозуміння західних європейців, які не бачили потреби жертвувати своїми солдатами і прихильністю виборців заради звільнення від більшовицького терору якихось далеких народів Східної Європи чи Азії. За таких умов бойові методи і саботаж, який застосовувала Військова організація, не могли завершитися перемогою, а утримування в належній бойовій готовності колишніх військових українських армій, за умов «стабілізації» життя в міжвоєнній Європі, стало справою цілком нереальною. Лідер УВО полковник Євген Коновалець змушений був думати про розгортання широкого базованого на цілковито новій ідеологічній основі політичного руху, який готуватиме націю для реалізації основного завдання — здобуття і побудови власної держави⁴.

² Дуже влучно поінформувало наркомат закордонних справ УСРР про становище української еміграції радянське дипломатичне представництво у Празі своєю депешею від 8 жовтня 1921 р.: «... між українською еміграцією весь час сварки, склоки, один одного викидають. Звинувачують у кар'єризмі, в розтраті грошей тощо, так, що чеське суспільство дивиться на них, як на зграю емігрантів, які тільки стараються жити за чужий рахунок» (Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали / Упоряд. В. С. Лозицький, О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. — К.: Парламентське видавництво, 2008. — С. 107—108). Ще страшнішими словами описав становище української еміграції академік С. Смаль-Стоцький у листі до Ф. Шевченка від 9 квітня 1927 р. «Куди не глянеш, розтіч думок, брак організації, консолідації. Ми сильні в поборюванні себе і своїх братів. Як скажені собаки жеремося за костями, кинені до того між нас нашими ворогами. І перед світом ми зовсім не виглядаємо як нація, яка добре знає, чого їй треба. Такі Литовці, Латиші, Естонці, Албанці, Ірландці — всі знають, що вони таке. А ми? Посміховище світа, цілого світа! Бо ніхто не може зрозуміти, щоб 40-мільйонний народ був попихачем кого б там не було на світі і поневірявся в чужій неволі» (Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. — С. 311). Детальніше про конфлікти в українському еміграційному середовищі див. Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали / Упоряд. В. С. Лозицький, О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. — К.: Парламентське видавництво, 2008. — 928 с.

³ Детальніше див.: Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. — С. 151—152, 165.

Подібно до військових емігрантів, нової ідеології шукала молодь, що мешкала на захід від радянських кордонів. Перед вдумливими молодими людьми, які в дитячому або підлітковому віці пережили піднесення та занепад української державності, поставало питання: чому українці, на відміну від чехів, поляків, литовців, фінів, естонців та інших народів, не змогли утвердити державної незалежності? Найбільш просту і радикальну (а тому імпонуючу юним) відповідь було знайдено у книгах емігранта зі Східної України, редактора львівського «Літературно-наукового вісника» Дмитра Донцова. Його праця «Націоналізм», опублікована 1926 р., справила в середовищі української гімназійної та університетської молоді ефект бомби, що вибухнула. Епіграфом до твору стали слова німецького філософа Йоганна Фіхте: «Лише повне перетворення, лише початок цілком нового духу може нам допомогти»⁵. Д. Донцов поставив собі за мету цілковито перевиховати українське суспільство, змусити його відректися від раніше прийнятих за істину політичних ідей. Він піддав убивчій критиці «універсальні» постулати «загального добра», «соціалізму» і «космополітизму», в які вірили провідні українські політичні сили XIX — початку XX століття. Цим занепадницьким ідеям Д. Донцов протиставив «закон боротьби», «закон вічного суперництва націй» як «одинокий закон життя». Українською нацією мало рухати не прагнення випросити в когось свободи, а прагнення реалізувати власну волю до життя і волю до влади: «На цій волі (не на розумі), на догмі, аксіомі (не на доведеній правді), на самостійнім, не на деривативнім постулаті, на бездоказовім пориві (а не на правилі, що шукає оправдання деінде), — мусить бути збудована наша національна ідея, коли ми хочемо утриматися на поверхні жорстокого життя. Бо воля нації до життя є підставою всякого, опертого на ній свідомого стремління, всякої ідеї»⁶.

Націоналістичний світогляд також містив вимогу етичного ідеалізму, який відкидав приватне індивідуальне щастя, замінюючи його героїчними чеснотами: хоробрістю, вірністю, жертовністю. Націоналізм підважував традиційні моральні якості, пропонуючи натомість «своезаконну мораль», яка базувалася на гаслі «мета освячує засоби»⁷.

Ідеї творчого насильства, ірраціоналізму, віталізму, догматизму, антиінтелектуалізму, дієвості, оспівані Д. Донцовим, приваблювали широкі кола молоді, яка жадно вивчала його праці як основи нової національної «релігії». Надзвичайно влучно свого часу висловив душевний стан цієї молоді український поет Олександр Олесь:

«Що стіни — мури? Розвалить!

Що скелі — гори їм?! Розперти!

Перемогти або умерти, —

Однаково: прекрасна мить!»

У середовищі радикально налаштованої молоді починають з'являтися націоналістичні групи та об'єднання. Так, 1923 р. у Львові навколо провідного ідеолога українського націоналізму Д. Донцова виникає Українська партія національної роботи (С. Підгірський, В. Кузьмо-

⁴ Детальніше про діяльність УВО див.: Кентій А. В Українська військова організація (УВО) в 1920—1928 рр. Короткий нарис. — К., 1998. — 81 с.; Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні нариси. — Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів (1920—1942). — К., 2005. — С. 22—77; Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920—1921 рр. // Український визвольний рух. — № 7. — Львів, 2006. — С. 5—78; Ковальчук М. До питання про діяльність Є. Коновальця на чолі УВО й ОУН // Український визвольний рух. — № 14. — Львів, 2010. — С. 5—32.

⁵ Донцов Д. Націоналізм // Донцов Д. Твори у 5 т. — Т. 1. — Львів, 2000. — С. 249.

⁶ Там само. — С. 351

⁷ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Історичні есе. — Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 249. Детальніше про становлення ідеології українського націоналізму та формування перших націоналістичних організацій див.: Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнній добу. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. — 392 с.; Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. — Т. 1. 1927—1930 / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. — 480 с.

вич, Д. Паліїв, Д. Донцов, О. Луцький, Р. Сушко, В. Кохан та ін.)⁸, а в середовищі українських студентів формується Група української державницької молоді (С. Охримович, Ю. Вассиан, І. Габрусевич, М. Кравців, О. Боднарівч, В. Диденко та ін.)⁹.

За аналогією до студентської націоналістичної групи виникає рух українських старшокласників у гімназіях, структурований в Організацію вищих класів українських гімназій (Роман і Юрій Шухевичі, В. Янів, Б. Кордюк, Б. Підгайний, С. Бандера, С. Ленкавський, Я. Карпинець, Д. Грицай, В. Сидор, О. Грабець та ін.)¹⁰.

У 1926 р. Група української державницької молоді об'єдналася з Організацією вищих класів українських гімназій у Союз української націоналістичної молоді (СУНМ), провідними діячами якого стають С. Охримович, О. Боднарівч, Б. Кравців, М. Демкович-Добрянський, С. Ленкавський, Б. Кордюк, М. Турчманович, З. Коссака, І. Габрусевич та ін.¹¹.

Сповідуючи культ «філософії чину (дії)», члени СУНМ взяли під свій ідеологічний контроль масові молодіжні легальні українські організації в Західній Україні — «Пласт», «Сокіл», «Луг», а також «Просвіту». Вони активно розповсюджували ідеологію націоналізму в масах через своїх агітаторів, які виступали з лекціями в сільських хатах-читальнях; створили окремі секції (групи) для студентів, гімназистів, селян і робітництва¹².

Паралельно з націоналістичними молодіжними об'єднаннями в Західній Україні націоналістично зорієнтовані організації розвиваються в середовищі українських емігрантів. Ще в 1922 р. у таборах для інтернованих вояків УГА в чеських містечках Ліберці та Юзефові виникла Група української національної молоді (ГУНМ), яка з 1924 р. активізує свою роботу і розбудовує структури в середовищі українських політичних емігрантів. Організаторами і керівниками ГУНМ були З. Петрів, М. Коновалець, І. Ольховий, В. Бас, І. Гижа, О. Бойдунік, С. Нижанківський та ін.¹³.

У 1924 р. у Чехословаччині виникає ще одна українська націоналістична група в середовищі емігрантів, відома під назвою Українське національне об'єднання (УНО), коло витоків якого стояли колишні старшини Армії УНР, уродженці Центральної України М. Сціборський і Д. Демчук. Того ж року у Празі двоє вихідців із колишньої підросійської України Л. Костарів і П. Кожевників (яких у 1930-х рр. викриють як агентів іноземних розвідок) створюють Союз українських фашистів (СУФ), а український емігрант Ю. Колмард у Подєбрадах формує Союз визволення України (СВУ). 12 листопада 1925 р. УНО, СУФ та СВУ на з'їзді у Празі оголошують про об'єднання і створення Легії українських націоналістів (ЛУН), яку очолив М. Сціборський¹⁴.

Члени СУНМ у Західній Україні, а також члени ГУНМ і ЛУН в еміграції сповідували подібні ідеологічні засади, а також часто паралельно входили до структур очолюваної полковником

⁸ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. Geneza, struktura, program, ideologia. — Lublin, 2003 — S. 55—56. Слід наголосити, що згодом стосунки між Д. Донцовим і організованим українським націоналістичним рухом цілком зіпсувалися. Вже від 1930 р. Д. Донцов у своїх листах публічно критикував Провід ОУН і націоналістичний офіціоз «Розбудова нації» (див.: Лист Д. Донцова до редакції «Розбудови нації» від 20 червня 1930 р. // ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 178. — Арк. 6—6 зв.). Також сильній критиці націоналістичні доктрини Д. Донцова піддавав інший тогочасний ідеолог українського націоналізму Ю. Липа (див.: Лист Ю. Липи літературознавцю М. Мухину від 10 травня 1936 р. // ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 20—21 зв.). Проте його вплив на ідеологічне становлення західноукраїнської молоді впродовж усіх 1920—1930-х рр. залишався доволі сильним.

⁹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — 3-тє вид., доп. — К.: Українська видавнича спілка, 2007. — С. 49; Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. — С. 165.

¹⁰ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 49—50.

¹¹ Там само. — С. 50—51.

¹² Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939 — S. 57—64.

¹³ Там само. — С. 64—68; Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. — С. 124.

¹⁴ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 59—63; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — S. 69—71; Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 172—173. Декларацію і платформу Легії українських націоналістів див.: Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. — С. 250—252.

Є. Коновальцем УВО. Тому в середовищі цих організацій починає визрівати задум про загальне об'єднання на єдиній ідеологічній платформі.

Публічні розмови про майбутнє об'єднання всіх націоналістів почали вестись із січня 1927 р. У червні цього року керівні органи ГУНМ і ЛУН на спільному з'їзді у Празі затвердили статут Союзу організацій українських націоналістів (СОУН)¹⁵. 12 липня на об'єднанчому з'їзді ГУНМ і ЛУН публічно злилися в СОУН, керівниками якого стали М. Сціборський, М. Козак, С. Нижанківський, С. Чернявський, Н. Нововірський. Однак утворення СОУН було скоріше декларацією про наміри, ніж реальним об'єднанням, оскільки і після липня 1927 р. ГУНМ і ЛУН продовжують діяти автономно¹⁶. Хоча в середовищі їхнього керівництва все більше закріплюється усвідомлення необхідності остаточного злиття.

2 листопада 1927 р. у Празі відбулася передконференція (нарада) представників СОУН і УВО, які погоджували основні положення перед проведенням Першої конференції українських націоналістів. З листопада учасники пражської наради і представники УВО та СУНМ із Західної України прибули до Берліна, де до 7 листопада тривала Перша конференція українських націоналістів. У ній узяли участь 15 осіб (10 емігрантів і 5 представників із Західної України)¹⁷.

На конференції одразу викристалізувалися дві різні концепції майбутнього організаційного об'єднання українського націоналістичного руху. Згідно з першою, всі українські націоналістичні організації мали самоліквідуватися і злитися в одну структуру. Згідно з другою, націоналістичне об'єднання мало бути своєрідним координаційним центром зі збереженням автономності структур тих організацій, які входитимуть під його керівництво. Прихильники другої концепції (речником якої виступав Л. Макарушка) вважали недоцільним включати до широкого націоналістичного об'єднання УВО і перетворювати таким чином новостворену організацію на нелегальну структуру.

Прихильниками першої концепції були делегати-крайовики від СУНМ (С. Охримович, Б. Кравців), які наполягали, що об'єднаний націоналістичний рух за жодних обставин не буде діяти легально, адже такої діяльності просто не допустять ні польський, ні, тим більше, більшовицький режим. А спроба націоналістів діяти легально в Польщі призведе до переходу організації на опортуністичні, угодовські й ворожі визвольному рухові позиції. Конференція врешті знайшла компромісний варіант, передбачаючи майбутнє злиття всіх націоналістичних організацій під єдиним керівництвом, але зі збереженням певної автономності УВО як «бойового крила» націоналістичного руху¹⁸.

Постановами Першої конференції затвердили Провід українських націоналістів (ПУН) у складі п'яти осіб: Є. Коновалець (голова Проводу), Д. Андрієвський, В. Мартинець, М. Сціборський; останнє місце зарезервували для представника краю (Західної України), якого мали пізніше спільно визначити представники СУНМ і Крайової команди УВО¹⁹.

Ну зустрічі в Берліні також вирішено готуватися до скликання загальнонаціоналістичного конгресу. Члени ПУНу поділили між собою відповідні функції: переговори з окремими націоналістичними групами та особами, технічне й фінансове забезпечення конгресу, розроблення ідеологічної, політичної, економічної, військової та соціальної програми майбутньої організації.

Учасники зборів постановили видавати журнал «Розбудова нації», який почав виходити у Празі²⁰. У першому номері журналу за січень 1928 р. було опубліковано декларацію конфе-

¹⁵ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — S. 72—73.

¹⁶ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 63—64. Слід підкреслити, що паралельно з об'єднанчою роботою СОУН розгорнув доволі потужну пропагандистську кампанію в середовищі української еміграції з метою залучити до своєї роботи провідні еміграційні сили. Зокрема, масштабами діяльності СОУН були дуже стурбовані в середовищі УНР, яке втрачало прихильників на користь націоналістів (детальніше див.: Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. — С. 342—345).

¹⁷ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — S. 73.

¹⁸ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 65—68.

¹⁹ Книш З. Становлення ОУН. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1994. — С. 93—94.

²⁰ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 68.

ренції в Берліні під назвою «Новий почин!», яка оголошувала намір скликати Конгрес українських націоналістів для остаточного усталення позицій українського націоналізму і створення єдиної організації²¹. У документі було сказано: «Цим шляхом організований, послідовний український націоналізм, відкидаючи всякі орієнтації на зовнішні сили, хоче й буде йти до перебрання в свої руки керми українського національно-політичного життя й змагатиме до відновлення та оборони Незалежної, Соборної Української Національної Держави»²².

Після Першої конференції в еміграції почалося стихійне об'єднання низових ланок націоналістичних організацій у Брно, Берліні та інших містах, а також виникнення нових націоналістичних структур. Так, у Льежі (Бельгія) було створено Товариство українських націоналістів (ТУН), а у Варшаві (Польща) — Об'єднання українських націоналістів-державників (ОУНД)²³.

Скликання Конгресу українських націоналістів первісно планували на весну 1928 р., однак через фінансові й технічні проблеми, а також через дискусії між прибічниками та противниками повного злиття націоналістичних організацій термін було перенесено на пізніший час²⁴. Для подальшого узгодження позицій 8—9 квітня 1928 р. у Празі провели Другу конференцію українських націоналістів, на якій були присутні 16 учасників (12 емігрантів і 4 крайовиків) і декілька представників української націоналістичної преси²⁵.

Після дискусії на зборах прийнято остаточне рішення про те, що члени майбутньої об'єднаної націоналістичної організації не можуть одночасно бути членами легальних політичних партій, а сама організація перебуватиме у підпіллі й не співпрацюватиме з легальними українськими партіями²⁶.

Щодо технічних проблем майбутнього об'єднання різних організаційних структур, празька конференція рекомендувала «стосувати різні методи, відповідно до місцевих відносин і вимог доцільності»²⁷. Також на конференції було ухвалене рішення створити уповноважені представництва ПУН у Чехословаччині, Болгарії, Німеччині, вільному місті Данцигу, Литві, Югославії, Австрії, Франції, Люксембурзі, Італії, США й Канаді. Новий термін націоналістичного конгресу було призначено на 1 вересня 1928 р.²⁸.

Організаційний комітет, створений спеціально для підготовки конгресу, запропонував заслухати на майбутньому з'їзді 39 доповідей на теми політичної ситуації, ідейних засад українського націоналізму, його стосунків з іншими політичними течіями, закордонної політики українського визвольного руху, культури, релігії, економіки, війська, державного устрою майбутньої української держави тощо.

Воротися з усіма підготовчими роботами до вересня 1928 р. організаційному комітету конгресу не вдалося, і дата проведення зборів була перенесена на грудень. Однак хвиля арештів, яку польська поліція провела в українському націоналістичному середовищі Західної України в листопаді того ж року, зірвала й ці терміни²⁹.

Оскільки конгрес готувався в умовах суворої конспірації і про місце його проведення знали лише декілька осіб, усіх учасників майбутнього установчого з'їзду впродовж січня 1929 р. запрошували до Праги, а звіди конспіративно переправляли до Відня³⁰.

Перший конгрес (Великий збір) українських націоналістів тривав в одному з готелів Відня від 28 січня до 3 лютого 1929 р. Запрошених на конгрес відбирали члени ПУН і персонально Є. Коновалець. Спочатку планували запросити на з'їзд доволі чисельне пред-

21 Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський, НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаніка; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2006. — С. 19—20.

22 Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. — С. 20

23 Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — S. 74.

24 Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 70—73.

25 Там само. — С. 73—74.

26 Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — S. 76; Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. — С. 28.

27 Цит. за: Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 73.

28 Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — S. 76.

29 Там само. — С. 88.

30 Там само. — С. 90.

ставництво від українського легального табору (М. Рудницьку, Д. Паліїва, О. Боднарівича, І. Кедрина-Рудницького, В. Целевича, С. Кузика), а також опозиційно налаштованого до ідеї об'єднання всіх націоналістичних організацій в одну структуру, впливового члена ЛУН Д. Демчука. Сучасні дослідники припускають, що якби всі згадані вище особи прибули на конгрес, то, очевидно, ОУН була би сформована як легальна й аморфна міжорганізаційна асамблея³¹. Дотримуючись постанов пражської конференції, Є. Коновалець скоротив первісний список представників легальних партій і опозиції до трьох осіб. З них на конгрес прибули двоє — І. Кедрин-Рудницький та Д. Демчук³².

У Першому конгресі взяли участь представники п'яти націоналістичних структур — УВО, ЛУН, СУНМ, ГУНМ і створеного в Берліні 25 червня 1928 р. Союзу українських націоналістів у Німеччині (СУНН). Загалом на конгрес зібралося 30 або 31 особа (28 делегатів і 2–3 гостей)³³. 15 делегатів були уродженцями Галичини, 13 — Наддніпрянської України або інших регіонів колишньої Російської імперії. Двоє гостей були уродженцями Галичини, один — підросійської України. 24 делегати представляли еміграцію, 4 — прибули з підпольської України. Учасниками Першого конгресу були: члени ПУНУ — Євген Коновалець (Берлін), Дмитро Андрієвський (Брюссель), Юліян Вассиян (Прага), Володимир Мартинець (Прага), Микола Сціборський (Париж); представники УВО — Ярослав Барановський (Львів), Євген Зиблікевич (Перемишль), Олександр Згорлякевич і Андрій Федина (Данциг), Микола Капустянський (Париж), Ріко Ярій (Берлін); представники ЛУН — Михайло Антоненко (Париж), Василь Виноградник (Подєбради), Микола Вікул (Прага), Ярослав Герасимович (Подєбради), Дмитро Демчук (Прага), Максим Загривний (Прага), Леонід Костарів (Прага), Яків Моралевич (Подєбради), Теофіл Пасічник-Тарнавський (Подєбради), Юрій Руденко (Прага); представники ГУНМ — Олесь Бабій (Прага) і Осип Бойдуник (Прага); представники СУНМ — Степан Ленкавський і Степан Охримович (Львів); представник СУНН — Петро Кожевників (Берлін); незалежні націоналісти — Макар Кушнір (Женева), Зенон Пеленський (Берлін). Статус гостей конгресу отримали Кіндрат Плохий (полковник, емігрант із Кубані) і член УНДО, співробітник газети «Діло» Іван Кедрин-Рудницький, гість від ЛУН Іван Малько (Прага). На конгрес не змогли прибути запрошені Богдан Кравців (через арешт польською поліцією) та Євген Онацький (через хворобу)³⁴.

Керівництво конгресом здійснювала обрана президія у складі головуючого М. Сціборського, його заступників М. Капустянського і Ю. Вассияна, головного секретаря В. Мартинця і трьох додаткових секретарів — С. Охримовича, Я. Герасимовича, Ю. Руденка³⁵.

³¹ Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. — С. 7.

³² Там само.

³³ П. Мірчук вказує на 32 учасників конгресу — 30 делегатів і 2 гостей. Проте він помилково двічі зараховує С. Охримовича (під власним прізвищем і псевдонімом «Володимир Арсенич»). Також дослідник називає І. Малька делегатом, тоді як він мав статус гостя від ЛУН (Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки: — С. 74). Р. Висоцький вказує на 30 присутніх, а нижче перераховує 27 делегатів і 3 гостей. При цьому він теж два рази зараховує до делегатів С. Охримовича, пропустивши О. Бойдуника і Р. Ярого (Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — S. 90—91). Також сучасні вчені ставлять під сумнів участь у конгресі як гостя І. Кедрина-Рудницького (Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 470). Тобто насправді мали бути присутні 28 делегатів і 2 або 3 гостей, залежно від того, чи був на конгресі І. Кедрин-Рудницький. У середовищі універської еміграції помилково вважали, що на конгресі було 32—35 осіб: «17 душ з ЧСР, решта люди Коновальця та 2 з Волині, яких видавали за делегатів з України Савітської» (ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 2. — Спр. 271. — Арк. 161—164). Насправді ніхто на конгресі не стверджував, що там є делегати з УСРР.

³⁴ Детальніше див.: Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 74—76, 470; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — S. 90—91; Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. — С. 47—50; Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. — Т. 1. 1927—1930 / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005.

³⁵ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 76.

28 і 29 січня відбувалися пленарні наради, на яких виголошувалися заздалегідь підготовлені доповіді загального характеру. Зокрема, 28 січня Є. Коновалець виголосив реферат на тему «Сучасне положення на українських землях», Д. Андрієвський прочитав дві доповіді — «Український націоналізм» і «Державний устрій України», З. Пеленський — «Міжнародна політика України». 29 січня свої доповіді оголосили М. Сціборський («Аграрна політика» і «Торгівельна політика»), Л. Костарів («Промислова політика»), Я. Моралевич («Фінансова політика»), В. Мартинець («Соціальна політика»), О. Бабій («Література і мистецтво»), М. Вікул («Релігійне питання»), М. Капустянський («Військова справа»), П. Кожевників («Організація українських націоналістів»)³⁶.

Наступні дні (30—31 січня та 1—2 лютого) робота конгресу відбувалася в комісіях. На засіданнях ідеологічної групи, якою керував Ю. Вассиян, було виголошено й обговорено такі доповіді: «До головних засад націоналізму» (Ю. Вассиян), «Причини невдачі наших визвольних змагань» (С. Охримович), «Суверенна Україна та національна революція» (С. Ленкавський), «Основи українського націоналізму» (Д. Демчук), «Дві концепції» (Д. Андрієвський). Окрім згаданих доповідачів, у роботі комісії брали участь: О. Бабій, З. Пеленський, Є. Зиблікевич, М. Загривний³⁷.

Соціально-економічну комісію очолив Я. Моралевич. Її учасниками були: О. Бойдуник, Л. Костарів, М. Кушнір, І. Малько, В. Мартинець, К. Плохий, Ю. Руденко, М. Сціборський, Я. Герасимович, В. Виноградник. Комісія заслухала доповіді «Економічні взаємини між Україною і Росією в СРСР» (М. Кушнір), «Уваги до економічної політики України» (О. Бойдуник), «До морської політики України» (Я. Герасимович)³⁸.

Роботою організаційної комісії, яка готувала установчі документи ОУН, керував Л. Костарів. До її складу увійшли: М. Антоненко, О. Бойдуник, П. Кожевників, С. Охримович, Т. Пасічник-Тарнавський, Ю. Руденко. Група заслухала й обговорила доповіді П. Кожевників «Проект устрою ОУН», О. Бойдуника «Уваги до статуту організації націоналістів», Л. Костаріва «Уваги до статуту ОУН»³⁹.

Політичну комісію конгресу (в літературі вона також має назву комісії міжнародного і державного устрою) очолив Д. Демчук. У її нарадах взяли участь Д. Андрієвський, Л. Костарів, П. Кожевників, М. Кушнір, З. Пеленський, Ю. Вассиян. Було зачитано й обговорено такі реферати: «Революція національна і пролетарська», «Проблема сталого миру на Сході Європи й Україна», «Національна революція на Західніх Землях України» (усі авторства Л. Костаріва); «Проблема майбутнього державного устрою України», «Фашистівська Італія» (автор С. Нижанківський особисто не був присутнім на конгресі); «Політичне положення на Західній Україні» (автор С. Чучман особисто не був присутній на конгресі); «Закарпаття» (Р. Ярий); «Політичне становище на Буковині та Бессарабії» (Ю. Руденко)⁴⁰.

Культурно-освітня комісія, очолювана О. Бабієм, працювала у складі А. Федина, С. Ленкавського, М. Вікула, М. Загривного. Комісія обговорила дві доповіді М. Загривного — «Шкільна політика» та «Література й мистецтво України»⁴¹.

Важливою була робота військової комісії конгресу. Її наради тривали упродовж двох днів (1—2 лютого). Комісію очолював Є. Коновалець, до участі в її роботі було залучено М. Капустянського, Л. Костаріва, К. Плохого, М. Сціборського, Р. Ярого, С. Пасічника-Тарнавського, О. Згорлякевича і Я. Герасимовича (всі члени комісії були колишніми військовослужбовцями українських армій у званні від генерала до поручника). Комісія заслухала доповіді Є. Коновальця «Військова справа», М. Капустянського «Військова політика України» і «Справа інтер-

³⁶ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 76.

³⁷ Детальніше див: Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. — С. 61—282, Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. — С. 85—224.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

венції», Л. Костаріва «Проблема морської оборони України». Під час нарад комісії було запропоновано створити постійну військову референтуру при ПУНі, яка мала відігравати роль неофіційного військового відомства України. Під керівництвом цієї референтури мали діяти всі українські військові організації. Також було сформовано військовий центр, до складу якого включили генералів М. Капустянського, А. Кравса (заочно), полковників Є. Коновальця, М. Сціборського і К. Плохого. У ході нарад військової комісії Є. Коновалець мав зустрічі з чотирма делегатами із Західної України, на яких обговорювалися можливості активного розгортання націоналістичного руху в регіоні⁴².

У другій половині дня 2 лютого і 3 лютого було відновлено пленарні засідання конгресу, на яких обговорили ухвалені на комісіях резолюції, затвердили їхні остаточні редакції, а також обрали керівництво новоствореної Організації українських націоналістів. Новий Провід українських націоналістів складався з 11 осіб: Є. Коновалець (голова), Д. Андрієвський, Ю. Вассиян, Д. Демчук, М. Капустянський, П. Кожевників, Л. Костарів, В. Мартинець, М. Сціборський, М. Кушнір (головний суддя), Я. Моралевич (головний контролер)⁴³.

Конгрес також ухвалив статут ОУН і затвердив основні положення політичної, військової, економічної, культурної та ідеологічної доктрини ОУН. Статут (Устрій) ОУН оголошував: «Український націоналізм є духовний і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття»⁴⁴. Головним завданням націоналістичного руху декларувалося здобуття незалежної держави, яка єдина забезпечить українській нації «тривалу, активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя»⁴⁵. Здобути цю державу мала насамперед новостворена ОУН, яка повинна була функціонувати на засадах «всукраїнства, надпартійності й монокраїзму»⁴⁶.

Майбутня українська держава в очах ОУН повинна була мати політичний устрій, який би відповідав «послідовним етапам державного будівництва України, а то: національного визволення, державного закріплення та розвитку»⁴⁷. Передбачалося, що в період національного визволення в Україні буде встановлена диктатура, яка витвориться в ході національної революції і буде діяти доти, доки українська держава не зміцніє настільки, що зможе упорядкувати внутрішнє життя й дати відсіч можливій зовнішній агресії. Після завершення етапу державного становлення диктаторську владу мав замінити всенародно обраний представницький орган «на засаді представництва всіх організованих суспільних верств, з уzglядненням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави»⁴⁸. Представницький орган мав обрати голову держави, який мусив призначити виконавчу владу, «відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом»⁴⁹. На місцевому рівні передбачалося запровадити широке самоврядування із крайовими представницькими законодавчими органами і місцевою виконавчою владою⁵⁰.

В економічному відношенні ОУН проголошувала боротьбу за господарську «самовистарчальність нації, збільшення майна та забезпечення матеріального благобуту населення, шляхом розбудови всіх галузей народного господарства»⁵¹. У майбутній державі націоналісти бачили місце для різних форм власності — приватної, державної, кооперативної. Соціальна

⁴² Детальніше див: Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. — С. 61—282, Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. — Т. 1. 1927—1930. — С. 85—224.

⁴³ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 77.

⁴⁴ Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. — С. 285.

⁴⁵ Там само. — С. 286.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. — С. 287.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

програма ОУН проголошувала 8-годинний робочий день, обов'язкову пенсію після досягнення 60-річного віку, врегулювання трудових спорів шляхом третейських судів, підтримку державою профспілок, створення виробничих рад на підприємствах для контролю якості продукції і стану виробництва тощо⁵².

Зовнішня політика ОУН базувалася на принципі неукладення союзів із тими державами, які претендують на контроль над українськими етнічними землями. Навпаки, націоналісти пропонували налагоджувати найтісніші контакти з тими народами, «що вороже відносяться до займанців України»⁵³.

Військова доктрина ОУН виходила з того, що українські збройні сили створюватимуться відповідно до «політичного стану України: ворожої займанщини, національної революції, державного закріплення»⁵⁴. Передбачалося, що в часи окупації України іноземними державами націоналісти готуватимуть кадри для повстання та народні маси до збройної боротьби, у момент національної революції ОУН створить військовою силу, що спиратиметься на озброєний народ. А після здобуття держави збройні сили будуть сформовані за принципом єдиної надкласової армії та військово-морського флоту і допоміжних територіальних козацьких частин, утворених шляхом загальної військової повинності⁵⁵.

Розвиток культури в майбутній українській державі мав відбуватися на основі «свободи культурної творчості, з духовною природою українського народу, його історичними традиціями й вимогами сучасності та викорінюючи лихі наслідки чужонаціонального поневолення в ділянці культури та психіки народу»⁵⁶. Також і школа в майбутньому мала перетворитися на засіб «виховання народних мас у національно-державному дусі»⁵⁷. Передбачалося, що школа буде «українською, державною, обов'язковою і безплатною [...]». Приватні освітні установи та чужомовне навчання будуть допущені за дозволом держави в кожному окремому випадку та підлягатимуть контролю державних чинників»⁵⁸.

ОУН також стояла на засадах «волі релігійної совісті», але планувала зберегти за державою право «співпрацювати з українським духовенством різних культів у справах морального виховання нації» і «сприяти розвитку української національної церкви, незалежної від чужоземних патріархів, та українізації релігійних культів [...]»⁵⁹.

Статут (Устрій) ОУН оголошував, що новостворена організація діятиме як в Україні, так і за її межами. На території України передбачалося творити 10 Країв, які мали ділитися на округи, а округи — на відділи. На чужині ОУН поділялася на 10 теренів, які ділилися на округи відповідно до тогочасних державних кордонів. Членами ОУН могли стати українці та українки, яким виповнився 21 рік. У віці 15—21 років молода людина могла належати до Юнацтва ОУН, а у віці 8—15 років — до Доросту ОУН. Передбачалося, що після 25 років член ОУН міг стати «заприсяженим членом» і підлягати «приписам окремого правильника»⁶⁰. Верховним «законодавчим органом ОУН» мав бути Великий збір (ВЗ), який вибирав керівні органи ОУН, приймав статут, програму, офіційні декларації тощо. Виконавчим органом ОУН оголошувався ПУН, який мав керувати всією діяльністю організації. ПУН складався з голови і 8 членів, усіх їх обирали на ВЗ. ПУН створював 8 референтур — організаційну, політичну, військову, ідеологічну, пропаганди, зв'язку, фінансову, секретаріат ПУНу (прирівняний до референтури). Також передбачалося існування в ОУН контрольних органів, які мали здійснювати фінансово-технічний контроль, і організаційного суду, який виносив вироки членам ОУН (від догани до виключення з лав організації з оголошенням у пресі)⁶¹.

⁵² Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. — С. 288—289.

⁵³ Там само. — С. 289.

⁵⁴ Там само. — С. 290.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. — С. 290—291.

⁶⁰ Там само. — С. 292.

⁶¹ Там само. — С. 293.

Одразу ж після завершення конгресу почалося формування структур ОУН на території етнічних українських земель та за їхніми межами. У Західній (підпольській) Україні первісно передбачалося створення двох Країв, які мали охоплювати Галицьку та Волинську (включно з Холмщиною, Берестейщиною і Підляшшям) землі. На території Закарпаття, яка належала Чехословаччині, мав функціонувати окремий Край, як і на українських етнічних землях у Румунії. Шість Країв первісно планували створити в Радянській Україні. Однак в УСРР, через тотальний контроль спецслужбами всього суспільства, структур ОУН сформувати не вдалося.

За межами України ОУН створила свої структурні підрозділи в Центральній Польщі та вільному місті Данцигу, Чехословаччині, Австрії, Німеччині, Франції, США, Канаді, Італії, Швейцарії та інших державах⁶².

Новостворена ОУН принципово відрізнялася від українських політичних партій і організацій, що існували в міжвоєнній Польщі. Вона відкинула будь-яку співпрацю з урядом і взагалі легальну діяльність⁶³, натомість розбудовувала свої структури в підпіллі. Націоналісти не вдавалися в деталі того, якою має бути майбутня українська держава, а головний наголос робили на вихованні нової людини, нового українця — здатного боротися і жертвувати собою заради створення самостійної і соборної України. Значною мірою ОУН нагадувала сербські та македонські революційні організації, які існували ще до Першої світової війни.

Таємна присяга, таємні «обряди», власна морально-етична платформа. Від ОУН із її втаємниченістю віяло певною релігійною містикою: власні «10 заповідей українського націоналіста», «12 прикмет націоналіста», «44 правила життя українського націоналіста», котра мов магніт притягувала широке кола молоді. На всі складні питання, які ставило перед молоді людиною життя, націоналізм давав одну дуже просту і водночас сповнену глибокого змісту відповідь: щоб чогось досягнути, потрібно дисциплінувати себе, жертвувати собою заради поставленої мети і боротися, тільки борець може досягнути висот, «сльозами» не здобувають світу.

Український націоналізм вичавив із західноукраїнської молоді 1920—1930-х рр. притаманне українцям «самобичування», «проливання сліз над своєю гіркою долею» та надмірну «м'якість». Він пропагував культ дії (чину), культ сили (духовно-моральної і фізичної), культ смерті заради вищих ідеалів, культ героїв.

Критично аналізуючи ідеологію і практику українського націоналізму, один із найвідоміших учених-істориків українського закордоння І. Лисяк-Рудницький відзначав: «Вважаючи націю за абсолютну цінність, націоналізм принципово відкидав політичні цінності, що виходили поза межі національного інтересу. У протилежність до більшості діячів новітньої української державності, які бачили національне визволення в контексті універсальних ідей свободи і

⁶² Детальніше про створення ОУН див.: Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаніка; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2006. — 420 с.; Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. — Т. 1. 1927—1930 / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. — 480 с.; «Я б'ю у дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...». Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930-й (Листування Голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця): Докум.-наук. вид. / Передм. А. Кентія, В. Лозицького. — К.: Темпора, 2003. — 272 с.; Книш З. Становлення ОУН. — К., 1994. — 127 с.; Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — 3-тє вид., доп. — К.: Українська видавнича спілка, 2007. — 1 006 с.; Кучерук О. Дмитро Андрієвський і процес підготовки Першого Конгресу Українських Націоналістів в 1929 р. // Український визвольний рух. — № 8. — Львів, 2006. — С. 76—102; Сватко Я. Євген Коновалець — Творець ОУН. — Львів: Галицька видавнича спілка, 2006. — 64 с.; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — Lublin, 2003. — 433 s. та ін.

⁶³ У цьому контексті варто згадати, що між новоствореною ОУН і урядом УНР в екзилі почався тривалий конфлікт якраз на ґрунті ставлення до Польщі. Провід ОУН звинувачував екзильного керівника УНР А. Левицького в поширенні «серед наддніпрянської еміграції політичної орієнтації на історичного ворога України — Польщу», в «підігруванні» полякам на міжнародній арені Тому Провід ОУН ставив собі завданням «паралізацію чинности групи» А. Левицького аж до «її цілковитого знищення» (ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 169. — Арк. 1).

справедливості, націоналісти уявляли собі міжнаціональні відносини як “боротьбу за існування”, що в ній вирішує сила. В основу визвольної концепції націоналізм клав програму “революції”, яка у деяких речників і діячів націоналізму набула значення “перманентної революції”. Безперервна черга саботажних і терористичних актів мала не допустити до закріплення чужого панування над українськими землями та повинна була тримати маси в стані постійного революційного кипіння. Передбачалося, що ці поодинокі революційні виступи зіллються в могутній вибух національної революції, яка завершиться відродженням української держави [...]. Націоналісти негативно оцінювали еволюційні методи політичної дії та гнучку тактику [...]. Все це вони засуджували як “опортунізм” та мінімалізм, яким протиставляли вимогу принципалізму»⁶⁴.

Підкреслимо ще раз, що таке уявлення про стосунки між націями і такий радикальний світогляд сформувалися в українських націоналістів насамперед під впливом тих історичних обставин, в яких їм доводилося жити, під тиском емоційних навантажень, що їх доводилося переживати молодій людині, свідомій своєї національної належності, в умовах іноземної окупації. Згадуючи роки становлення націоналістичного руху, мрії та міркування західноукраїнської молоді, відомий у майбутньому оунівець Ярослав Гайвас писав: «Ми, мабуть, нічого не прагнули так гостро, так боляче, як змін. Змін у цілому нашому житті. Великого зрушення, що розтерло б і кинуло в небуття всі ті дрібні, надокучливі й такі понижуючі нас, як людей, справи й клопоти. Великого перелама, що геть розніс би ті всі менші й більші несправедливості, брутальну нелюдяність, що їх принесли або породжували чужа для нас влада та підбехувана нею чужа панівна суспільність. Не багато гіршого може бути в житті людини — беручи до уваги сяке-такє життя у відносно нормальних умовах, — як постійне її понижування, зневага її національної спільноти, громади, найбільше з боку тих урядовців, поліцаїв, поштарів, дорожників і всіх тих вищих, нижчих і найнижчих чинів, що їх вона зустрічала кожного дня»⁶⁵.

Життя в умовах постійного приниження і наявність нової, зрозумілої та динамічної ідеології зробило революцію в умах західноукраїнської молоді. Захоплені новими величними ідеями молоді люди активно включаються у вир боротьби, ОУН проникає у всі українські структури західноукраїнського регіону — в кооперативи і «Просвіти», спортивні товариства і школи. Кожне село, кожен клас в українській школі чи гімназії був охоплений впливом націоналізму. Тогочасні польські політичні оглядачі змушені були констатувати: «Таємнича ОУН — Організація Українських Націоналістів — є нині сильнішою від усіх українських легальних політичних партій разом узяття. Вона панує над молоддю, вона творить загальну опінію, вона працює зі страшним темпом, щоб втягнути маси в круговорот революції [...]». Сьогодні цілком зрозуміло, що час працює проти нас. Кожен староста в Малопольщі [тобто в Галичині — І. П.] і навіть на Волині може перерахувати низку сіл, що ще недавно були зовсім пасивні, а сьогодні стали спрагли боротьби, заангажовані протидержавною акцією. А це означає, що противник зріс у силі, а польська держава втратила»⁶⁶.

Невпинне «розбурхування» українського суспільства проводили оунівці в рамках створеної їхніми ідеологами теорії «перманентної революції», яка не дозволяла залишати в стані спокою жодної людини, жодної місцевості: «Хто хоче спокою, згоди, миру, нехай відречеться віри батьків і переселяється на етнічні польські землі. Ми, революціонери, маємо відвагу заявити, що не дамо нашому народові згинуть. Ми не можемо допустити того, щоби народ, коли надійде відповідний момент остаточної розправи з ворогом, був не підготований до боротьби. Так вже було! Так було в роках 1918—1920 і тому ми не дамо на етнічних українських землях запанувати спокою. Бо спокій це для нас неволя. Якщо ми програли одну визвольну війну — приготуємо другу; якщо програємо другу — може, виграємо третю... В кінці-кінців мусимо виграти»⁶⁷.

Особливою активністю діяльність ОУН на території підпольської України в міжвоєнний період характеризувалася в 1933—1934 рр., коли виконавчі структури Організації в Західній

64 Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Історичні есе. — Т. 2. — С. 249—250.

65 Гайвас Я. Воля ціни не має. — Торонто: Срібна сурма, 1971. — С. 10—11.

66 Цит. за: Гордасевич Г. Степан Бандера: людина і міф. — Львів: Піраміда, 2001. — С. 80.

67 Перманентна революція // Сурма. — № 10. — Жовтень 1930. — С. 4—7.

Україні (т. зв. Крайову езекутиву ОУН на Західноукраїнських землях — КЕ ОУН ЗУЗ) очолював молодий, амбітний, енергійний і безкомпромісний львівський студент Степан Бандера⁶⁸. Він став організатором і натхненником найбільш масових акцій ОУН — «шкільної» (відмова українських школярів навчатися польською мовою, знищення в школах державних символів Польщі та портретів польських діячів) й «антимонопольної» (бойкот алкогольних і тютюнових виробів, на які в Польщі існувала державна монополія), до яких було залучено тисячі українських школярів і молоді. Нарешті, за керівництва С. Бандерою ОУН у Західній Україні було розгорнуто кампанію зі створення символічних могил-курганів на честь загиблих українських героїв. У кожному селі молоді люди насипали могили Січовим стрільцям, воїнам Армії УНР і ЗУНР, козакам. Вшанування героїв перетворювалося на національні демонстрації з палкими промовами, спільними присягами, співами національних гімнів і пісень. На культурі полеглих воїнів виховувалися нові покоління борців. Польська поліція і шовіністично налаштована польська молодь намагалися руйнувати українські пантеони. Це призводило до постійних бійок, сутичок і протистояння. Українська молодь виростала в атмосфері щогодинної жорстокої боротьби з окупаційною владою.

У роки, коли С. Бандера очолював крайові структури ОУН, відбулися два найважливіші й найгучніші терористичні акти націоналістів⁶⁹: 22 жовтня 1933 р. 19-річний Микола Лемик застрелив у Львові співробітника радянського консульства О. Майлова⁷⁰. Після замаху юнак здався польській поліції і на суді заявив, що виконував присуд ОУН, яка таким чином хотіла помститися більшовицькій Росії за окупацію українських земель і привернути увагу світу до жахливого голоду-геноциду, що шалів на українських землях у СРСР. Через вісім місяців, 15 червня 1934 р., 21-річний оунівець Григорій Мацейко застрелив у Варшаві міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. Атакаччик вдало втік від поліції і з допомогою організаційних зв'язків виїхав за межі Польщі (до Південної Америки). Однак масові арешти польської поліції в середовищі політично активної української молоді призвели до того, що на лаві підсудних опинилися практично всі керівники ОУН у Західній Україні.

Несподівано молоді оунівці перетворили суд над собою на суд над польською окупацією України. Вони зуміли «розпропагувати» свої ідеї настільки, що навіть присутні в залі суду представники польської і зарубіжної преси пройнялися симпатією до українських націоналістів-революціонерів. Смертний вирок Бандера разом із товаришами зустрів націоналістичним вітанням: «Слава Україні!». В очах українського суспільства лідери Крайової езекутиви перетворилися на легендарних героїв. Розуміючи, що їхня страта створить для української молоді цілий «іконостас» нових мучеників за українську ідею, польський президент замінив страту на

⁶⁸ Детальніше про С. Бандеру див.: Гордасевич Г. Степан Бандера: людина і міф — Львів: Піраміда, 2001. — 208 с.; Бандера С. Мої життєписні дані // Бандера С. Перспективи української революції. — К.: Інститут національного державознавства, 1999. — С. 15—27; Частий Р. В. Степан Бандера мифы, легенды, действительность — Х.: Фолио, 2007. — 382 с.; Ковальчук В. Степан Бандера. — К., 2008. — 64 с.; Життя і діяльність Степана Бандери: Документи й матеріали / Ред і упоряд. М. Посівнич — Тернопіль: Астон, 2008. — 448 с.; Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упоряд. М. Посівнич. — Львів, 2005. — 200 с.; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1959): у 3 т. / Упоряд. В. Сергійчук, І. Білокінь, С. Кокін, С. Сердюк. — К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. — Т. 1. — 680 с. — Т. 2. — 640 с. — Т. 3. — 648 с.

⁶⁹ Цікаво зауважити, що хоча ОУН була насамперед політичною організацією, її бойові акції ставали найбільш резонансними і відомими. Із цього приводу З. Книш відзначав: «Організація Українських Націоналістів ставить собі широкі цілі, найперше політичні. Центр її ваги головно в політичній проблематиці. Бойова акція в ній має тільки допоміжну роль, — це справа тактики, методів діяльності для досягнення своєї мети. [...] Але життя сильніше всяких організаційних схем, і доля судила, що найбільший розголос серед українського народу, як і серед зовнішнього політичного світу, здобула собі ОУН якраз завдяки своїй революційно-бойовій діяльності» (Книш З. Бойові дії ОУН на ЗУЗ у перше десятиліття її існування // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. Збірник статей у 25-річчя ОУН. — Б. м.: На чужині, 1955. — С. 91).

⁷⁰ Детальніше про бойові акції ОУН у 1929—1939 рр. див.: Посівнич М. Бойові акції ОУН у 1929—1939 роках // Український визвольний рух. — № 14. — Львів, 2010. — С. 33—55.

довічне ув'язнення, що дозволило С. Бандері та його соратникам зберегти життя до моменту окупації та розвалу польської держави в 1939 р.⁷¹.

Процес над КЕ ОУН не тільки не знищив Організацію на території Польщі, але й розширив її впливи. Захоплена поведінкою підсудних, українська молодь намагалася їм наслідувати, бути такими ж відважними і незламними революціонерами. Відновлені крайові структури ОУН продовжують діяльність Організації, але скеровують її насамперед у русло виховної роботи серед молоді, що дає змогу чисельно ще більше розбудувати ОУН у 1935—1936 рр.⁷². Сучасна польська дослідниця Люцина Кулінська з цього приводу зазначає: «Хвиля арештів надшербила структуру ОУН, але не зламала її хребта. На початку 1935 р. до Польщі прибула Анна Чемеринська, кур'єрка Проводу українських націоналістів, яка відновила організаційні контакти. Функції крайового провідника обійняв Лев Ребет. Він розпорядився припинити збройні акції і зосередитися на розбудові організації на території Волині, Підляшшя, Полісся та Холмщини»⁷³.

Новий сплеск бойової активності ОУН спостерігається у 1937—1939 рр. У 1937 р. військовий референт Північно-західних земель В. Сидор видав інструкцію з наказом формувати військові партизанські відділи. Перша група партизанів — «Вовки», очолювана В. Макаром, складалася з 32 бойовиків. Проте до кінця року група була розбита з допомогою арештів її керівників та членів⁷⁴. Після знищення першої партизанської групи керівники ексекутиви Північно-західних земель І. Скоп'юк і А. Закоштуй організували ще один повстанський відділ — «Поліське лозове козацтво». Протягом 1938 р. керівництво ОУН спрямовує чималі кошти на закупівлю зброї й обладнання для підпільних лабораторій з виготовлення вибухівки, підготовки військових фахівців за кордоном і посилення терористичних акцій проти польської держави. Тільки від 15 вересня 1938 до 12 квітня 1939 р. оунівці організували 456 масових демонстрацій, здійснили 52 саботажі та 55 актів терору проти представників польської влади⁷⁵.

Польська поліція змушена була визнати, що позиції ОУН на Західній Україні настільки сильні, що «людина [мається на увазі польський чиновник чи поліцейський — І. П.] тут не певна свого життя ані години»⁷⁶. Аби читачеві було легше зрозуміти, якої безкомпромісності досягла боротьба ОУН із польським окупаційним режимом, процитуємо інформацію преси про десятигодинний бій із польською поліцією 20-річного оунівця Данила Пукала в 1937 р. у Бережанському повіті. Після вдалого замаху на польського поліцейського Романа Каркошу юнак переходив неподалік Бережан у будинку родини Назаревичів, де його все-таки знайшли. На пропозицію здатися Д. Пукало застрелив поліцейського Перхала. Стягнута з Бережан і Тернополя поліція оточила будинок: «Щоб викурити бандита із його криївки, старший постерунковий Прайснер із Тернополя, одягнений у куленепробивний жилет, зайшов до будинку і кинув гранату із сльозогінним газом. Але Пукало добре заховався під стріхою і засипав Прайснера градом куль. Один із пострілів виявився смертельним. Бандит був настільки зухвалим, що зіскочив із горища і забрав у вбитого його службовий револьвер. З огляду на такий опір, командир групи Дугелло і старший постерунковий Колодзей вдерлися до середини хати і кинули туди запалюючі гранати. Бандит прорвався до кухні, й тут його досягла куля

71 Детальніше див.: Книш З. Варшавський процес ОУН на підложжі польсько-українських відносин тієї доби: у 2 т. — Торонто: Срібна сурма, 1986. — Т. 1. — 674 с. — Т. 2. — 535 с.; Життя і діяльність Степана Бандери: Документи й матеріали / Ред. і упоряд. М. Посівнич. — Тернопіль: Астон, 2008. — 448 с., Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упоряд. М. Посівнич. — Львів, 2005. — 200 с.

72 Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — S. 299—359

73 Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922—1939. — Kraków, 2009. — S. 285.

74 Там само.

75 Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — S. 337—356. Детально про воєнно-політичну діяльність ОУН у міжвоєнний період див.: Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 роках. — Львів, 2010.

76 Цит. за: Гордасевич Г. Степан Бандера: людина і міф. — Львів: Піраміда, 2001. — С. 88.

командира Дугелли. Тяжко поранений у голову бандит був перенесений до лікарні в Бережанах, де того ж дня помер»⁷⁷.

Подібні сутинки підпільників ОУН із поліцією стали доволі частими наприкінці 1930-х рр. і, «розрекламовані» газетярями, вони одразу перетворювали націоналістів на живих легенд західноукраїнського суспільства. Саме ж українське суспільство було настільки «наелектризоване» протистоянням із окупаційною польською владою, що навдивовижу різко ставилося до будь-якої публічної демонстрації «польщизни» на етнічних українських землях. Типовим для цього періоду був звіт розвідки польського Корпусу охорони прикордоння (КОП) про інцидент на Тернопільщині: «8.1.1936 р. (другий день руських свят) у вечірніх годинах у містечку Горошова Борщівського повіту поверталися із села до колонії троє польських парубків, які дорогою співали державний гімн. У селі перегородили їм дорогу кілька руських шовіністів, які обзивали їх гострими словами за те, що сміють «на їхній руській землі» співати польською мовою. Один із русинів ударив поляка орчиком⁷⁸ по голові. Поляки кинулися втікати. Тим часом в селі під впливом агітації нападників зібрався натовп людей, які з криком «бий, ріж колоністів-ляхів!» попрямували в напрямку польської колонії. Двоє поляків зуміли втекти на колонію, але третій сховався в найближчому домі. Натовп оточив дім, переслідований сховався на даху, запекло там обороняючись. Під час інциденту був присутній заступник сільського солтиса, який пообіцяв, що гарантуватиме йому життя, якщо той спуститься з даху. Однак коли переслідований спустився з даху, заступник солтиса втік, залишивши його на розправу озлобленого натовпу. Його били дрючками, вилами, камінням, після чого побитого витягли на подвір'я і по-звірячому над ним знущалися. Внаслідок розслідування, здійсненого державною поліцією, арештовано шістьох русинів, яких відправлено до диспозиції суду. У справі замішано загалом 39 осіб. Староста звільнив з роботи секретаря і заступника солтиса, запровадив на території села особливий стан, зміцнив відділок державної поліції в Усті-Біскупському»⁷⁹.

Окрім боротьби на українських етнічних землях Польщі, український націоналістичний рух намагався проникнути на території Радянської України. Активізація оунівців у східному напрямку серйозно занепокоїла більшовицькі спецслужби. Було прийняте рішення знищити керівника і творця ОУН Є. Коновальця. Для цього використали давнього агента, ще з 1934 р. «вмонтованого» у структури ОУН. Йдеться про В. Хом'яка (агент «Лебідь»), який добре знав одного з керівників ОУН Р. Сушка по корпусу Січових стрільців і, можливо, упродовж 1915—1918 рр. перебував в одному таборі для військовополонених у м. Царицині разом із Є. Коновальцем. Останній у 1920 р. нібито залишив В. Хом'яка для організації українського підпілля в УСРР, але той невдовзі був арештований ЧК і завербований як таємний співробітник⁸⁰.

У 1934 р. В. Хом'як під виглядом утікача з СРСР прибув до Фінляндії, де нав'язав контакт із місцевою станицею ОУН. Згодом агент «Лебідь» більше року жив у Брюсселі й активно спілкувався із членами ПУНУ. У березні 1935 р. оунівці переправили «Лебеда» через фінсько-радянський кордон із завданням організувати підпілля в Україні. У липні того ж року В. Хом'як — «Лебідь» знову «нелегально» прибув на Захід із молодим «українським націоналістом», який мав паспорт на ім'я Павла Грищенка. Останній отримав в ОУН псевдоніми «Павлусь», «Вельмуд-Норберт», «Яценко», «Валюх», до вересня 1936 р. жив в оунівському середовищі Європи і зарекомендував себе як «ідейний патріот». Насправді ж це був співробітник НКВД Павло Судоплатов⁸¹. Повернувшись у вересні 1936 р. до Москви, він отримав від керівництва спецслужби орден «Червоного прапора» за вдале закріплення в керівних структурах ОУН. Саме з допомогою Судоплатова в Кремлі було вирішено «прибрати» Є. Коновальця.

77 Левицький-«Кліш» С. Бойові дії ОУН на Бережанщині і на Поліссі // Макар В. Спомини та роздуми — Т. 3. — Торонто — К., 2001. — С. 351.

78 Орчик — дерев'яний або залізний валок, до якого прикріплюють посторонки в кінській упряжі

79 Цит за: Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotazowa nacionalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922—1939. — S. 286.

80 Косик В. Євген Коновалець: короткий нарис життєвого шляху // Український визвольний рух. — № 3. — Львів, 2004. — С. 67.

81 Там само. — С. 68.

У 1937 р. радянський агент прибув до Бельгії, де мав низку зустрічей із членами ПУНу, але з Коновальцем розмовляв лише телефоном. Втретє бойовик НКВД приїхав до Західної Європи у травні 1938 р. Під час чергової зустрічі з головою Проводу українських націоналістів 23 травня у Роттердамі Судоплатов передав йому пакунок із вибухівкою, замаскований під коробку подарункових цукерок із України. О 12-й годині дня лідера ОУН розшматував надзвичайно потужний вибух на центральній вулиці голландського міста⁸². Український націоналістичний рух опинився без свого керівника і засновника якраз напередодні важливих історичних подій, в які невдовзі поринула Європа.

Після смерті Є. Коновальця в ОУН розпочалася дискусія з приводу того, хто має посісти місце покійного керівника. Серед представників Крайового проводу ОУН у Західній Україні домінувало переконання: новим лідером повинен стати засуджений до довічного ув'язнення Степан Бандера як людина, котра продемонструвала фанатичну відданість справі визволення України й особисту відвагу. Для цього на території Польщі розпочато підготовку втечі Бандери із в'язниці. Однак це не схвалили члени ПУНу: вони боялися, аби «втеча» не виявилася провокацією польської поліції з метою вбити Бандеру. Одночасно еміграційна частина ОУН в Європі не вважала за можливе обрати лідером націоналістичного руху молодого 29-річного Бандеру, схилившись до кандидатури давнього соратника покійного Євгена Коновальця по корпусу Січових стрільців полковника Андрія Мельника. Постає Мельника, натомість, не викликала захоплення крайовиків, адже ветеран визвольних змагань уже давно відійшов від політичного життя й революційної боротьби, вів приватну практику інженера лісового господарства в маєтках митрополита Андрея Шептицького. Все ж, не зважаючи на позицію крайового керівництва, спираючись на заяву члена ПУНу Ярослава Барановського, що Є. Коновалець залишив усний заповіт, аби в разі його смерті керівником ОУН став А. Мельник, колишній начальник штабу корпусу Січових стрільців 11 жовтня 1938 р. склав присягу як Провідник ПУНу. Лідером Організації його затвердили на Другому (римському) великому зборі ОУН у серпні наступного року.

Осінь 1938 р. принесла нові випробування та поставила нові завдання. 8 жовтня створюється автономна республіка Карпатської України у складі федеративної Чехословаччини. Поява широкої української автономії за Карпатами викликає вибух ентузіазму серед українців Польщі. У Галичині та на Волині відбуваються масові українські демонстрації⁸³. Тисячі добровольців ОУН нелегально пробіраються через кордон, аби допомогти закарпатським братам будувати українську державність. У жовтні польська прикордонна сторожа затримала 18, а в листопаді 33 оунівців, які зі зброєю в руках намагалися нелегально перетнути польсько-чехословацький кордон⁸⁴. Проте більшість націоналістів щасливо добралася на Закарпаття.

Описуючи поведінку українців у Львові в ті дні, згадуваний вище Я. Гайвас зазначав: «Здавалося, що нас небагато у Львові, а оце, як почали стягатися в означений час з усіх-усюд, вийшли сотні і тисячі. Що за розмаїття людей: перекрій українського Львова, представники всіх верств [...]. Всіх їх пригнало сюди одне бажання: стати в лаву разом з іншими й показати, що ми тут є, що в нас сила. І десь серед цієї маси миттю знайшлися провідники [...]. Площа перед Юром шумить [...]. Тут і там вискакують промовці. В коротких словах, вигуках

⁸² Детальніше див.: Косик В. Євген Коновалець: короткий нарис життєвого шляху // Український визвольний рух. — № 3. — Львів, 2004. — С. 66—69; Дерев'яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова // Український визвольний рух. — № 8. — Львів, 2006. — С. 102—117; Косик В. Спецоперації НКВД — КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933—1943 рр. Дослідження методів боротьби. — Львів: Галицька видавнича спілка, 2009. — 160 с.

⁸³ Від 15 вересня 1938 до 12 квітня 1939 р. лише на території Галичини українці провели 456 демонстрацій на підтримку Карпатської України, члени ОУН здійснили 52 саботажі та 55 актів терору проти польської окупаційної влади (Висоцький Р. Спроба ліквідації ОУН польськими владами напередодні Другої світової війни на території Галичини і Волині // 1939 рік в історичній долі України та українців: Матеріали міжнар. наук. конф. 23—24 вересня 1999 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка; гол. ред. К Кондратюк. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. — С. 82—83).

⁸⁴ Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922—1939. — S. 288.

стала ясна ціль усіх: Закарпаття не дамо! Закарпаття не дамо! — зашуміли всі стоголосом. Маршируємо в місто! Вперед — на мадярський консулят! [...] Міцні стопи відбивають рішучий і рівний такт на бруці, а зі сотень грудей виривається: «Закарпаття не дамо! Закарпаття не дамо!» Ще заки маршуючі колони осягнули будинок університету, появилися відділи поліції. Тяжко озброєні, в шоломах, лиця налиті потом і гнівом, ненавистю. В руках поліції міцно стиснуті приклади гвинтівок, і її щораз більше. Спішним кроком, а то й бігом виливаються вони з бічних вулиць, а за ними цокочуть кінські копита вершників [...]. Поліція намагається з усіх сил розірвати суцільні маси демонстрантів, щоб зломити їх ударну силу й не допустити під мадярський консулят [...]. Використовуючи суматоху бою, щораз більші групи прориваються крізь поліційні кордони і розсіяно прямують під консулят. «Закарпаття не дамо! Закарпаття не дамо!» залунало під консулятом. [...] Ціль осягнуто. Демонстрацію відбуто, маси протиставилися поліції боєм і, прорвавшись, таки дійшли до місця призначення. [...] Закарпаття на устах у всіх. Ним жили, хвилювалися і кожний, хто умів і міг, готувалися допомогти»⁸⁵.

2 листопада 1938 р. т. зв. Віденський арбітраж передав сусідній Угорщині південь Карпатської України з містами Ужгород і Мукачеве та стратегічно важливою залізницею. Столицю автономії перенесли до містечка Хуст. Керівник Карпато-української республіки Августин Волошин 9 листопада оголосив про формування воєнізованої організації оборони Карпатської України — «Карпатська Січ». Завдяки напливу добровольців-оунівців «Січ» вдалося перетворити на зародок майбутньої армії. Творцями-організаторами «Карпатської Січі» стали провідні члени Крайової езекутиви ОУН у Західній Україні: Михайло Колодзінський — «Гузар», Зенон Коссак — «Тарнавський», Роман Шухевич — «Шука», Іван Бутковський — «Фуцул», Юрій Лопатинський — «Калина», Олександр Гасин — «Лицар», Осип Карачевський — «Свобода». Уже до кінця 1938 р. чисельний склад «Січі» налічував 6 тис. вояків, щоправда, погано озброєних, але готових до захисту суверенітету Карпатського краю»⁸⁶.

14 березня 1939 р. Німеччина окупувала Чехію. Уряд Карпатської України оголосив про повну незалежність і попросив у Німеччини надати Республіці захист, подібно до того, який отримала незалежна Словаччина. Однак у Гітлера були інші плани, а Карпатська Республіка стояла на шляху його зближення з СРСР і не дозволяла повністю втягнути у свою орбіту Будапешт. Тому німецький канцлер цинічно порекомендував Августину Волошину підкоритися угорським військам, які мають зайняти територію Закарпаття. 15 березня 50-тисячна угорська армія перейшла кордон Карпатської України, однак неподалік Хуста наштовхнулася на відчайдушний опір. Користуючись чисельною і технічною перевагою, мадяри протягом тижня повністю розбили відділи «Січі», вцілілі оборонці маленької української держави відступили на територію Румунії або Словаччини.

Світ із подивом побачив, що молоде покоління українців прагне здобути незалежність для своєї Батьківщини і готове стати до боротьби з поневолювачами навіть за найбільш несприятливих умов. Французька радіостанція у Страсбурзі повідомила 16 березня: «Європа досі недооцінювала карпатських українців. Вони хоч не мають належної кількості зброї і амуніції, по-геройськи боронять у Карпатах свою державність перед величезною угорською навалою. Цим вони поклали доказ своєї державотворчої здібності і полум'яної любові до своєї Батьківщини та відчайдушного завзяття»⁸⁷.

⁸⁵ Гайвас Я. Воля ціни не має. — С. 15—18.

⁸⁶ Детальніше див.: Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938—1939 рр.). — Ужгород, 1996; Вегеш М. Карпатська Україна (1938—1939 рр.): соціально-економічний і політичний розвиток. — Ужгород, 1993; Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: у 2 т. — Т. 1 / Упоряд. О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря. — Ужгород: Закарпаття, 2009. — 754 с.; Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. — К.: Темпора, 2010. — 151 с.; Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 роках. — Львів, 2010. — С. 181—220; Dąbrowski D. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpatskiej (Podkarpackiej) 1938—1939. — Toruń, 2007. — 413 s.; Пагіря О., Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929—1939) // Український визвольний рух. — № 13. — Львів, 2009. — С. 45—88.

⁸⁷ Цит. за: Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. — С. 147.

Аналогічно про події в Карпатській Україні писав український учений-емігрант М. Антонович у листі до батьків 21 березня 1939 р.: «Вже тиждень від 4-х до 5-ти тисяч хлопців держаться проти 3-х дивізій воєнного складу. Учора (20 березня) побили мадярів у горах і відкинули аж під сам Хуст — це звідомлення швейцарської газети. Очевидно, все це лише конвульсії на кілька днів. Я бачився з одним італійським журналістом, що саме приїхав звіт-тіля. Він очевидно за мадярів, “українські банди” і т. д. Але поза тим оповідає, що шпиталі в Ужгороді, Мукачеві і Берегові наповнені раненими мадярами. Сніги страшно утруднюють їм всякі операції. Багато мало замерзнути. Крім того, у людей з низини під час гвалтовних підходів у гору починається головокружіння і кровотеча з носа і з губ. Та все це на купу дасть ще пару днів, а остаточний результат, розуміється, сумніву не підлягає»⁸⁸.

Бої за Карпатську Україну завершилися поразкою. І як будь-яка програма боротьба викликала непорозуміння між членами ОУН із Західної України та керівниками ОУН із Європи. Крайовики звинувачували ПУН у надто слабкій дипломатичній, фінансовій та військовій підтримці молодій українській державі, у відсутності чіткого плану дій за несподівано сприятливої для українського державотворення ситуації⁸⁹.

Польське суспільство не приховувало свого задоволення з приводу окупації Закарпаття Угорщиною і встановлення спільного державного кордону між двома країнами. Зловтіха поляків щодо невдачі українців породила лавину сутичок між західноукраїнською та польською молоддю⁹⁰. Під виглядом умиротворення конфліктів польська поліція розгорнула масові арешти серед українців у березні — квітні 1939 р. Серед тисяч арештованих було близько 80 керівників ОУН у Західній Україні⁹¹. Відповіддю оунівців на арешти стала ще більша радикалізація щодо польської окупаційної влади. Як свідчила польська поліція, влітку 1939 р. у Бережанському, Підгаєцькому та Стрийському повітах «поодинокий поліцейський не може увійти до села»⁹².

У серпні почалася нова хвиля переслідувань. Розвідоргани радянських прикордонних військ повідомляли своє керівництво, що польська жандармерія проводить масові арешти: «З 13 до 16 серпня на ділянці навпроти 23-го Прикордонного загону Польською жандармерією арештовано до 2 000 чоловік, головним чином українців, що перебувають в націоналістичних організаціях»⁹³.

Наприкінці літа крайовий керівник ОУН у Західній Україні Володимир Тимчій — «Лопатинський» приступає до формування антипольських повстанських відділів. За його наказом

⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 5—5 зв.

⁸⁹ Детальніше див.: Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939. — S. 388—394.

⁹⁰ Типовою ілюстрацією поведінки польських шовіністів став епізод, який відбувся в Бережанах у березні 1939 р. Дізнавшись про окупацію Карпатської України Угорщиною, активісти польських організацій «Стшелец» і «Оброна народово» під охороною поліції організували політичну процесію «Похорон України». Несучи на плечах домовину із написом «Україна вмерла», польська молодь дорогою громила українські будинки і закидала їх петардами. Через декілька днів після цього погрому українці помстилися: неподалік Бережан місцеві мешканці знайшли два трупи, які належали учасникам «похорону» (Шпicer В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — Львів: Афіша, 2004. — С. 82—84; Гривул Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. // Український визвольний рух. — № 2. — Львів: Мс, 2003. — С. 87—88).

⁹¹ Детальніше про репресії поляків проти ОУН у 1939 р. див.: Мороз В. Репресії проти ОУН у 1939 р. // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — 3-тє вид., доп. — К.: Українська видавнича спілка, 2007. — С. 570—571; Дарованець О. Матеріали про політичні процеси в Галичині у 1939 р. // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — 3-тє вид., доп. — К.: Українська видавнича спілка, 2007. — С. 571—572; Дарованець О. «Велика ліквідація» ОУН на Волині (листопад 1938 — серпень 1939 рр.) // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — 3-тє вид., доп. — К.: Українська видавнича спілка, 2007. — С. 572—589.

⁹² Мірчук П. Нарис історії ОУН. — Т. 1. 1929—1939. — Львів, 2003. — С. 571.

⁹³ Із розвідувального зведення № 94 Управління Прикордонних військ НКВД КОВО про аерофотозйомку румунськими літаками деяких районів Румунії і Бессарабії, що прилягають до кордонів СРСР // Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. — К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2009. — С. 371.

з липня 1939 р. члени ОУН розпочинають проходити військову підготовку у спеціальних за-конспірованих таборах у лісистій і гірській місцевості (найчастіше на Поліссі та в Карпатах). За підрахунками сучасних дослідників, лише протягом серпня військовий вишкіл пройшло щонайменше 967 учасників і симпатиків націоналістичного руху⁹⁴. На кінець літа 1939 р. ОУН у Західній Україні мала доволі розгалужену і потужну структуру. Організація поділялася на 18 округ: 1. Коломийську, 2. Станіславську, 3. Стрийську, 4. Дрогобицьку, 5. Самбірську, 6. Перемиську, 7. Львівську, 8. Бережанську, 9. Чортківську, 10. Тернопільську, 11. Золочівську, 12. Кам'янка-Струмилівську, 13. Рава-Руську, 14. Холмську, 15. Ковельську, 16. Луцьку, 17. Рівненську, 18. Поліську⁹⁵.

На жаль, сьогодні в розпорядженні істориків немає інструкцій або вказівок В. Тимчія на випадок початку німецько-польської війни, однак спогади окремих учасників ОУН дозволяють стверджувати, що подібні вказівки існували. Зокрема, у спогадах ідеться про скоординоване ухилення членами Організації від польської мобілізації, концентрацію в лісових районах у повстанських відділах, створених ОУН. У період наближення фронту до українських етнічних земель Польщі, за задумом «Лопатинського», повстанські відділи мали вийти зі своїх схованок і, захопивши владу на місцях, проголосити відновлення української державності та створити українську адміністрацію, поставивши таким чином німецьку армію, що наступала, перед «доконаним фактом» існування українських державних структур.

Така поведінка мала стати спробою реалізації теорії «будови держави від першого села», яку ще в 1930-х рр. розробив відомий військовий теоретик ОУН полковник Михайло Колодзінський — «Гузар», який стверджував, що під час бойових дій активісти ОУН мають захоплювати владу у всіх населених пунктах на етнічній українській території й одразу ж оголошувати державність, автоматично перетворюючи захоплений населений пункт на територію української держави, з існуванням якої змушені будуть рахуватися всі сторонні чинники⁹⁶.

Також передбачалося, що зі звільненням західноукраїнських земель від поляків туди будуть перекидатися провідні кадри з еміграційної частини ОУН, які наладнують зв'язок між підпіллям у краї та ПУНОм, візьмуть під свою опіку координацію заходів із державного будівництва і створення поліції⁹⁷.

Тодішній провідник ОУН Дрогобицької округи Адольф Гладилевич так згадував про передвоєнні приготування серпня 1939 р.: «Влітку 1939 р. всім було ясно, що скоро буде війна. Тільки ніхто не знав, коли вона вибухне. На наших побаченнях у Львові Провідник [Володимир Тимчій — І. П.] давав усе докладніші інформації й доручення, що робити на випадок війни. Перш за все, нашим членам не вільно ночувати в себе вдома. "Коли вибухне війна, — казав він, — всіх націоналістів чекає або Береза Картузька, або фронт. Нам треба уникнути одного і другого. Тому всі мають так робити, щоб не попасти в руки поліції, ані не піти на війну". Провідник рахувався з можливістю, що майбутній організаційний зв'язок краю із Крайовим Проводом у Львові буде утруднений. В такому випадку Крайовий Провід ОУН перенесеться в його околиці, між іншим, до села Оброшина, де сходяться два залізничні шляхи — Львів — Стрий і Львів — Самбір. В разі загальної мобілізації українці не сміють йти до польського війська, тільки вступати до відділів, що їх буде організовувати ОУН. Ці відділи будуть чекати, доки на українських землях не почне відступати перед німцями польське військо. Тоді вони прилучаться до Українського Легіону, що прибуде сюди разом з німецьким військом, і разом з цим Легіоном створять українське військо. "Німців ми не вітаємо, — підкреслював Провідник, — а вітаємо тільки Український Легіон, який прийде з ними. Від німців нічого доброго не можемо сподіватися. Карпатська Україна показала нам, що рахувати на них не можна. Тому нам треба буде поставити німців перед доконаним фактом — на теренах, де будуть діяти наші

⁹⁴ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 89.

⁹⁵ Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922—1939. — S. 298.

⁹⁶ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 89—91.

⁹⁷ Гайвас Я. Воля ціни не має. — С. 161.

військові відділи, ми негайно проголосимо Українську Державу і створимо український уряд. Дуже можливо, що цей уряд постане у Дрогобичі або в Бориславі. Це була б велика честь для Вашої округи, коли б на її терені постав перший уряд України”⁹⁸.

Український легіон, на який такі великі надії покладало керівництво ОУН у Західній Україні, мав бути організований в Європі до початку війни Німеччини з Польщею. Паралельно з підготовкою повстання на території України керівники ПУНУ на еміграції з кінця весни 1939 р. вели активні консультації із представниками німецького абверу про можливе розгортання з українських емігрантів окремого легіону (під командуванням полковника Р. Сушка) при німецькій армії для майбутньої війни з Польщею⁹⁹, зокрема для використання легіонерів як диверсантів у польському тилу для розгортання українського повстання¹⁰⁰. Первісно передбачалося, що легіон складатиметься з 1 300 старшин та підстаршин і 12 тис. стрільців, озброєних стрільською зброєю¹⁰¹. Проте в серпні 1939 р., коли Німеччина активізувала свої переговори з СРСР про можливі спільні бойові дії проти Польщі, український легіон припинили розгортати, набравши туди лише 600 вояків. Ця частина отримала офіційну назву *Berg-Vauren-Hilfe* (допомога селянам-горцям) і статус допоміжного формування. У ході вересневої кампанії легіон практично не брав участі в боях на фронті, використовувався лише один раз із пропагандистською метою і після завершення польсько-німецької війни функціонував як прикордонна охорона на Лемківщині, а згодом був розформований¹⁰².

* * *

Як бачимо, об’єктивний розвиток українського самостійницького руху призвів до його радикалізації після завершення невдалої боротьби за незалежність у 1917–1921 рр. Упродовж 20–30-х рр. ХХ століття сформувалися основоположні принципи ідеології українського націоналізму і виникли перші українські націоналістичні організації. До початку Другої світової війни організований націоналістичний рух на українських етнічних територіях, що лежали на захід від кордонів СРСР, пройшов стадію свого становлення і перетворився на найбільш динамічну політичну силу.

⁹⁸ Цит. за: Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — 3-тє вид., доп. — К.: Українська видавнича спілка, 2007 — С. 590—591.

⁹⁹ Великі надії українському верховищу в еміграції (і не лише оунівському) щодо позитивного для українців вирішення питання Західної України, у випадку війни з Польщею, вселяв колишній сотник Галицької армії, впливовий у політичних колах Німеччини професор Ганс Кох (див.: Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. — С. 593). Проте окремі українські еміграційні діячі, зокрема Михайло Антонович, уже у травні 1939 р. мали підозру, що «По всій правдоподібності, дійде до німецько-російської колаборації в справі Польщі. Польщу роздавать, але, очевидно, що Світам заплатять нашими землями. Німеччина, розуміється, зараз же після цього візьметься, очевидно, і за Совдепю — але нам із того легше вже не буде» (Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. — С. 596).

¹⁰⁰ Детальніше про проблему взаємодії ПУНУ з абвером у справі підготовки повстання в Західній Україні в 1939 р. див.: Гавришко М. Проблема українського повстання у Галичині напередодні німецько-польської війни 1939 р. // Український визвольний рух. — № 14. — Львів, 2010. — С. 73—89.

¹⁰¹ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003. — С. 29—35.

¹⁰² Детальніше про легіон Р. Сушка та «українське питання» в німецькій політиці див.: Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikad. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973. — С. 65—69; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — С. 27; Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003. — С. 20—41; Кучерук О. С. Щоденні записи учасника легіону Р. Сушка вересня — жовтня 1939 р. як нове джерело до історії національно-визвольного руху та ОУН періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць — Вип 7. — Ч 2 — К., 2003. — С. 35—48; Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни. Спроба нового концептуального погляду. — К., 2010. — С. 21—40; Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — С. 590—591; Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 роках. — Львів, 2010. — С. 232—240.

Український націоналізм, який виріс із українського ґрунту як реакція на трагічно жахливе становище української нації в міжвоєнний період, розвивався не лише в умовах кризи українського демократизму і суспільної недовіри до ефективності легальної боротьби, але й на фоні руйнування престижу парламентських і ліберальних цінностей у всій Європі. Тому цілком закономірно, що український націоналізм у міжвоєнний період був надзвичайно сприйнятливий до запозичень зовнішніх елементів у тоталітарних рухів міжвоєнної Європи. Організований український націоналізм використав насамперед найбільш вдалу методику мобілізації мас та залучення їх до революційних акцій, використовуючи у пропаганді емоційну складову та схематизовану аргументацію.

Одним із найбільших здобутків українського націоналістичного руху було майже цілковите опанування ним широких кіл західноукраїнської молоді, що відкривало перед ОУН великі часові перспективи. Таким чином, до кінця 1930-х рр. організований націоналізм мав доволі потужний вплив на західноукраїнське суспільство, посилив, за словами Івана Лисяка-Рудницького, його «вольову наснаженість і бойову енергію¹⁰³» й активно готувався до реалізації своєї основоположної мети — з допомогою революційного повстання вибороти незалежну державу.

¹⁰³ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Історичні есе. — Т. 2. — С. 254.

1.2. Збройні виступи націоналістичного підпілля в період вересневої кампанії 1939 р. Розкол ОУН

Війна!.. Це слово, хоч і жорстоке, породило в наших душах і серцях надії на краще майбутнє, на омріяну волю

Михайло Рева, «На шляхах життя»

З кінця першої декади серпня 1939 р. підпілля ОУН у Західній Україні активізувало роботу з підготовки повстання. 10 серпня окружні провідники ОУН отримали наказ від КЕ провести пробну мобілізацію членів Організації і під час зборів надати їм детальні інструкції про те, що вони мають робити у випадку початку війни. Окружний провідник Бережанщини Григорій Голяш згадував, що керівництво ОУН у Західній Україні вимагало шляхом пробної мобілізації з'ясувати фактичний стан кадрів, їхню готовність до революційних дій. Мобілізація повинна була відбуватися окремо в кожному підрайоні, який охоплював декілька сіл. На пробній мобілізації членів ОУН мали повідомити про дату наступної справжньої мобілізації. Також мобілізованим вказали, що оголошення української державності буде здійснюватися у випадку, якщо Польща зазнає військової поразки, а більшовики будуть нейтральними у конфлікті. Якщо ж Червона армія порушить нейтралітет і окупє західні землі України, то члени ОУН не повинні були оприлюднювати самостійницьких декларацій або збройно виступати проти радянської влади, а лише використовувати будь-які нагоди для захоплення польської зброї та її накопичення на підпільних складах. Також членам Організації суворо заборонялося під час збройних виступів вбивати або грабувати єврейське населення, через те, що євреї, маючи великий вплив в урядових колах Франції, Британії та США, могли б завдати великої школи «зовнішній політиці української держави, а навіть перекреслити українське міжнародне питання»¹⁰⁴.

Тим часом на еміграції ПУН на чолі з А. Мельником, як видається, був дещо розгублений. До серпня 1939 р. співробітники німецького абверу плекали надії на розпалення в Польщі українського повстання як зручного приводу для вторгнення в сусідню країну «на допомогу українцям». Військовий штаб ОУН інтенсивно консультувався з абвером щодо можливого повстання, але, як зауважував генерал М. Капустянський, ПУН не хотів, щоб українців відверто використовували для німецьких інтересів і виставили перед світом як німецьку «п'яту колону» у війні з Польщею. Тому Провід нібито відмовився від пропозиції підняти повстання і, тим паче, знищувати в його ході мирне польське та єврейське населення¹⁰⁵. Попри це, пунівці, не знаючи про початок таємних переговорів Німеччини з СРСР і, тим більше, не маючи доступу до таємних протоколів 23 серпня 1939 р., не втрачали надії на можливу появу «Української Західної Держави». Цю надію «підігривали» співробітники абверу та німецького МЗС, які про всяк випадок тримали «в рукаві» українську карту як додатковий чинник тиску на СРСР. Згадуваний вище генерал М. Капустянський із цього приводу писав: «Без сумніву, концепція утворення західної української держави — як стратегічно-політичного плацдарму — могла дати позитивні висліди в аспекті нашої дальшої визвольної боротьби, якщо б вона була серйозно potraktovana і чесно додержана німцями. Тому, на випадок її реалізації, в процесі боротьби Німеччини з Польщею і після неї, ми докладно зупинилися на вивченні цієї проблеми і опрацювали добре обґрунтований еляборат, ілюструвавши його схемами різних масштабів під кутом бачення стратегічним, оперативним і тактичним. Засяг більшості нашого населення на заході (етнографічні кордони) давав змогу, опираючись головню на цьому постулаті, визначити і наші стратегічні кордони на заході з деякими, зовсім незначними, відхиленнями в той чи інший бік. Вони в головних лініях майже покривалися з границями Берестейського

¹⁰⁴ Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. — 3-тє вид., доп. — С. 591.

¹⁰⁵ Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. — Б. м.: На чужині, 1955. — С. 134.

миру»¹⁰⁶. Однак німецьке керівництво не трактувало серйозно проекти оунівців, розглядаючи їх, ще раз підкреслимо, як запасний варіант для тиску на свого нового союзника. Тому від ПУНу до крайовиків перед війною так і не надійшли якісь чіткі вказівки щодо того, як діяти, зокрема в питанні можливого збройного повстання проти Польщі. Крайова екзекутива ОУН мусила працювати на власний розсуд.

Наприкінці серпня 1939 р. КЕ ОУН зібралася на надзвичайну нараду, на якій було вирішено провести концентрацію мобілізованих членів Організації. 28 серпня о 21-й годині оунівці мали зосередитися в задалегідь визначеній місцевості й очікувати подальших вказівок керівництва¹⁰⁷. 30 серпня мобілізацію оголосив польський уряд, але активісти ОУН уже не підпали під польський призов, перебуваючи поза місцями свого довоєнного помешкання. Можна з певністю стверджувати, що вихід націоналістів до таємних лісових таборів врятував їх від масових арештів, які розгорнула польська поліція на початку війни. За приблизними підрахунками, лише у прикордонній смузі Прикарпаття протягом 1—2 вересня 1939 р. було арештовано 7 тис. активістів різних українських молодіжних і спортивних організацій, діячів кооперативного і просвітницького руху, сотні з яких були направлені до концтабору в Березі Картузькій¹⁰⁸. Як відзначають сучасні польські дослідники, арешти у прикордонній з Румунією смузі були покликані «не допустити вибуху повстання», а велика кількість арештованих мала «промовисто свідчити про ступінь загрози»¹⁰⁹.

Незважаючи на лояльні заяви українських депутатів сейму і представників легальних політичних партій, польська поліція, військові і парамілітарні організації розгорнули терор проти мирного українського населення, звинувачуючи його в поразках польської армії на фронті. Українські очевидці тих подій згодом згадували: «Загальна психоза охопила польське шовіністичне населення до тої міри, що кожний українець вважався шпигом, який допомагає німцям, даючи їм знаки малими дзеркалами чи стріляючи з вікон до поляків. Мали місце у Львові не лише арешти, але й самосуди над невинними людьми»¹¹⁰. Або: «Коли війна з Німеччиною ставала з дня на день більш безвиглядною, то польська сторона стала шукати винуватців своїх невдач та свого національного нещастя — в українцях. А втім нагінка, арештування та масові вивози молодих і старших українців до концентраційного табору в Березі Картузькій почалися вже на кілька тижнів перед початком війни. [...] У Львові положення для українців було просто нестерпне. Полякам увижився в кожному українцеві як не саботажник, то зрадник і німецький шпінг. Психоза серед польського населення, вихованого шовіністичною пресою, була така загальна, що воно підозрювало мало не кожного українця в тому, що він якимось чином помагав німцям. Увесь час кружляли по місті всякі провокаційно-фантастичні поголоски: то українці стріляють з вікон своїх помешкань до польських вояків, то подають німцям світляні сигнали, то доконали такого-то саботажу [...]»¹¹¹. Жертвами істерії польських шовіністів часто ставали не лише випадкові люди, а навіть принципи противники гітлеризму, як, наприклад, відомий український публіцист зі Львова, співробітник редакції популярного львівського часопису «Новий час» Іван Витвицький, якого арештували і без будь-якого слідства розстріляли¹¹².

¹⁰⁶ Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів 1929—1954 Збірник статей у 25-ліття ОУН. — Б. м.: На чужині, 1955. — С. 134.

¹⁰⁷ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 92.

¹⁰⁸ Пурат А. Українці у вересневій кампанії // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали між-нар. наук. конф. 23—24 вересня 1999 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. — Гол. ред. К. Кондратюк. — Львів, 2001. — С. 137.

¹⁰⁹ Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922—1939. — S. 299.

¹¹⁰ Бемко В. Бережани — Бережанщина. Історико-географічний нарис // Бережанщина у спогадах емігрантів. — Тернопіль, 1993. — С. 213.

¹¹¹ Німчук І. 595 днів советським в'язнем. — Торонто, 1950. — С. 11.

¹¹² Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 4. — Варшава, 1999. — С. 51; Німчук І. 595 днів советським в'язнем. — С. 11—12.

Внаслідок неадекватної поведінки польської держави щодо українських громадян, у великих містах (де українці були в чисельній меншості), зокрема у Львові, почали ширитися чутки, що поляки мають намір розстріляти «всіх українців»¹¹³.

Що дошкульнішими були фронтові поразки, то сильнішою ставала хвиля польського терору. Особливо активними в «пацифікації» українців були «Національна оборона» («Obroga narodowa») і розгромлені відділи фронтовиків, які знущалися з українських селян і знищували українських активістів на Прикарпатті, Бережанщині, Підгаєччині, Жидачівщині, Волині¹¹⁴. 9 вересня командувач польських військ оприлюднив наказ «Про упорядкування тилу», того ж дня було підписано розпорядження про «Мілітаризацію державної поліції». Згідно з цими документами, польська армія та поліція офіційно отримали «благословення» на пацифікаційні акції в тилу. Ще вчора більш-менш лояльна до влади українська людинність Галичини і Волині щоразу з більшою надією очікувала на якнайшвидший прихід німців як на єдину можливість визволитися від польського терору¹¹⁵.

Щоб захиститися від підрозділів польського війська (часто дезертирів), поліції та шовіністично налаштованої польської молоді, активісти ОУН здійснюють акції з роззброєння поляків. Характеризуючи дії українців, польський дослідник В. Резмер відзначав: «Після 10 вересня на територію Малопольщі [Галичини — І. П.] почали стікатися дезертири польського війська, часто великими групами із повним озброєнням. Із них на територіях, віддалених від великих польських гарнізонів, почали формувати бойові підрозділи. Українці все частіше роззброювали польських солдатів, які пересувалися окремо або невеликими групами. Таким чином вони здобували зброю для своїх підрозділів. Вторгнення німців 11 вересня в глибину Східної Малопольщі (через Самбір) стало в ряді місць Прикарпаття знаком до початку виступу. Передчасна евакуація, а точніше втеча державної поліції, також була на користь цієї справи»¹¹⁶.

Одними з наймасштабніших були виступи ОУН поблизу містечка Миколаїв Жидачівського повіту. 10 вересня члени повітової ексекютиви ОУН Євген Пришляк, Василь Демюра та Дмитро Гаджера організували локальне повстання¹¹⁷, яке охопило 17 сіл Миколаївщини, а партизанський відділ налічував 500–600 осіб¹¹⁸. Націоналісти захопили Миколаїв, роззброїли відділ польської поліції і створили українську адміністрацію на чолі з Ярославом Пришляком¹¹⁹. Було оголошено мобілізацію всіх українських чоловіків у віці від 18 до 35 років, з яких сформували відділи української міліції¹²⁰. Польські військові та поліційні сили роззброювалися, при цьому військових часто вбивали¹²¹. У 12 селах Миколаївщини (Березина, Демня, Дем'янка-Наддністрянська, Дроговиж, Верин, Ілів, Крупське, Надітиччине, Розвадів, Розділ, Стільське, Устя) було оголошено про створення української адміністрації¹²².

¹¹³ Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 4. — Варшава, 1999. — С. 51; Німчук І. 595 днів советським в'язнем. — С. 11—12.

¹¹⁴ Гривул Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. // Український визвольний рух. — № 2. — Львів, 2003. — С. 90—91; Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців // Український визвольний рух. — № 2. — Львів, 2003. — С. 76—77.

¹¹⁵ Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939—1941. Історія Українського центрального комітету. — Чикаго, 1975. — С. 17.

¹¹⁶ Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 4. — Варшава, 1999. — С. 28—29.

¹¹⁷ Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни. — С. 592.

¹¹⁸ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни // Воєнна історія. — 2008. — № 5. — С. 47—48.

¹¹⁹ Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни. — С. 592.

¹²⁰ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 48.

¹²¹ Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922—1939. — S. 300.

¹²² Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни. — С. 592; Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 роках. — С. 249.

Повстанці роззброїли охорону і захопили стратегічні мости через р. Дністер — автомобільний у Дем'янці-Наддністрянській і залізничний у Розвадові¹²³. Також повстанська група у складі Яреми й Ананія Пеленських, Дмитра Градовича, Ярослава Карабина та Гнатова висадила в повітря важливий залізничний міст через притоку Дністра р. Верещиця неподалік м. Комарного¹²⁴. Контроль українців над мостами та знищення комунікацій перешкоджали польським оперативним планам, згідно з якими всі залишки війська, поліції та адміністрації мали концентруватися для оборони за р. Дністер на т. зв. румунському плацдармі¹²⁵. Занепокоєні розмахом повстання восводська адміністрація і військове командування 14 вересня скерували проти партизанів три армійські батальйони піхоти (приблизно 1 500 осіб), повітову поліцію з Жидачівського, Самбірського і Дрогобицького повітів (500 осіб), а також новосформований кавалерійський полк зі Станіславава (1 000 жовнів)¹²⁶. Найзапекліші бої між повстанцями та урядовими військами розгорілися в селах Дем'янка-Наддністрянська й Надітичі, у боях за які поляки втратили 43 військовослужбовців і поліцейських, а українці, які оборонялись, — 14 повстанців¹²⁷. Загалом під час придушення повстання на Миколаївщині поляки втратили 52 жовнів і поліцейських, втрати повстанців становили щонайменше 17 убитими і 7 пораненими¹²⁸.

У відплату пацифікатори спалили 180 хат у Надітичах, вбили директора школи Михайла Святого, пароха Романа Божика і батька місцевого оунівського активіста Андрія Данчевського — Теодора Данчевського¹²⁹, а також пустили з димом сусідні села Верин, Крупське, Дроговиж, Устя, розстрілявши в них за вироком військово-польового суду щонайменше чотирьох осіб¹³⁰. Інші джерела подають інформацію про повне або часткове спалення польськими військовими і поліцейськими сіл Рудники, Дем'янка, Пісочна, Гостинець, Березина, Верин та розправи над селянами без будь-яких вироків навіть військово-польового суду¹³¹. Очевидці польської каральної експедиції стверджували: «Селян зачиняли по хатах і підпалювали або скатованих виводили на кладовище, казали копати для себе гроби і стріляли [...]. Не щаджено навіть старців і дітей. В селі Деменці один із бандитів наздогнав 9-літнього хлопчика Івася Попика та з криком: «Ти теж хцеш України» проколов його наскрізь багнетом. У селі Крупське захоплено п'ятьох селян і розстріляно, а одного — Василя Беца — замучено. Спочатку відтяли йому ногу і руку, потім шматки м'яса з лица і, нарешті, застрілили. У селі Надітичі 68-літній селянин Анні Березі відрізано руку. Кіндзировому Василеві виколено очі. Григорієві Кіндієві відрізано язика»¹³².

Спогади про придушення Миколаївського повстання залишив також його активний учасник Ярослав Пришляк: «[...] В Роздолі розстріляли будівельного майстра Мар'яна Голуховського, розгромили кооператив «Народний дім», читальню «Просвіти» і спалили приходство о. Возняка, донька якого Люба була дружиною славної пам'яті Миколи Лемика, бойовика ОУН [...], а донька Маруся була дружиною славної пам'яті Василя Бандери; в Крупську вбили Івана Равлика, Василя Сторожука і Михайла Деркача, спалили «Народний дім» і половину

¹²³ Волицький В. Українське повстання у вересні 1939 р. у Миколаївсько-Роздільському Наддністров'ю // Альманах-календар «Гомону України» на 1956 рік. — Торонто, 1956. — С. 138; Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 48; Посівнич М. Военно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 роках. — С. 250.

¹²⁴ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 8-а. — Спр. 11. «Донесення про агентурно-оперативне обслуговування контрреволюційних українських націоналістів по лінії СПО УНКДБ Дрогобицької області (1940—1941 рр.)». — Арк. 32.

¹²⁵ Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни. — С. 592.

¹²⁶ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 48.

¹²⁷ Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни. — С. 592.

¹²⁸ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 48.

¹²⁹ Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни. — С. 592.

¹³⁰ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 48.

¹³¹ Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців // Український визвольний рух. — № 2. — Львів, 2003. — С. 82.

¹³² Там само. — С. 82—83.

села; у с. Верині поляки розстріляли Михайла Антоніва, глухонімого Івана Луцїва і спалили майже все село. З кривавих рук польських поліцаїв загинули полїтв'язень Омелян Коваль з Розвадова і молодий студент Крутяк, син о. пароха з Дроговижа. Каральна акція закінчилась у Миколаєві, де польські ватаги спалили всі господарські забудови мого батька. З пїмсти вони хотїли його застрелити, але в оборонї батька стали польські Сестри Служебницї [...] та парох польського костела [...]»¹³³.

Сучасні польські дослідники змушені визнати, що придушення українського повстання коло Миколаєва відбувалося «з повною суворїстю»¹³⁴ та ілюструють цю «суворїсть» відповідними спогадами польських жовнїрів і офіцерів, які брали участь у паціфікації. Посилаючись на мемуари підпоручника Кароля Вітольда Дашкевича, польський вчений Г. Мотика подає його свідчення: «Дня 15 ІХ. [...] я отримав наказ відправитися із 50 найкращими жовнїрами до села Надїтич, де двї роти поліції ще від самого ранку штурмували цей населений пункт. [...] Село оборонялося аж до вечора, до 19-ї години. Коли ми надїхали, село було вже здобуте, причому поліція втратила 7 убитими і 20 важко пораненими. Село було спалене. Зловлені пїп і учитель розстріляні. Дня 16.ІХ. [...] подальший наступ на Миколаїв, який був здобутий без бою. Українцї втекли до лісу, який тягнувся аж до Львова»¹³⁵.

Поважний розмах українського повстання поблизу Миколаєва зафіксований також у документах польського командування. Генерал Стефан Дембїнський у звіті керївництву зазначав: «На всїй території на моєму відрїзку діють угруповання українських повстанцїв. Їх лїквідує поліція і мої підрозділи. Найбільше угруповання перебуває в Миколаєві, в цьому районї бої тривали 15 вересня протягом всього дня. Скеровано батальон залїзницею до Пісочної для підкрїплення підрозділїв, які ведуть бої з українцями під Миколаєвом»¹³⁶.

У ніч на 12 вересня боївки ОУН під керївництвом братів Івасиків, Бордуна і колишнього офіцера Української галицької армії Л. Шанковського атакували і роззброїли польську частину в кількості 500 жовнїрів, які квартирували в селах Ставчани й Оброшине неподалїк Львова. При цьому офіцерів націоналісти захопили у полон, а рядових обеззброїли та відпустили¹³⁷. Цікаво, що польські дослідники не повідомляють про опір урядових солдатїв, що, очевидно, є свідченням їхнього низького бойового духу. Можливо, це були вояки із охорони польового аеродрому, бо в роззброєних вилучили 70 гвинтівок, 2 кулемети, а на аеродромї спалили 11 і захопили 8 літакїв¹³⁸. Навряд чи на аеродромї було понад 400 осіб неозброєного персоналу, і якщо повстанцї справдї захопили до 500 польських жовнїрів, то, мабуть, частина з них складалась із новомобілізованих резервїстів, яким не встигли видати зброю.

Документи фіксують діяльність невеличкої повстанської групи (20 осіб) у Львовї, яка з 12 до 14 вересня вступала в перестрїлки з поляками в районї Кульпаркова та біля будинку української бурси¹³⁹.

Черговий спалах українських повстань був зафіксований на Львівщинї 17–22 вересня, коли Червона армія розпочала вторгнення на територію Польщі. Користуючись хаосом і загальним сум'яттям, оунївцї намагалися захопити якнайбільше зброї і визволити із в'язниць своїх побратимів. Зокрема, відомо про діяльність націоналістичної групи (109 осіб під керївництвом Романа Лаврїва — «Камїнського») у Бїбрському повіті, яка захопила 1 гармату, 6 кулеметїв, 127 гвинтівок, 20 пістолетїв, 3 велосипеди, 2 вози, 7 автомобїлів, 50 коней,

¹³³ Чит. за: Мороз В. Діяльність ОУН напередодні і на початку Другої світової війни. — С. 593.

¹³⁴ Motyka G. *Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji «Wista»*. Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947. — Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. — S. 46.

¹³⁵ Чит. за: Motyka G. *Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji «Wista»*. Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947. — S. 46.

¹³⁶ Чит. за: Резмер В. Позиція і участь українцїв у німецько-польській кампанії 1939 р. — С. 30.

¹³⁷ Kulińska L. *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922—1939*. — S. 300.

¹³⁸ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 45; Посівнич М. Воєнно-полїтична діяльність ОУН у 1929—1939 роках. — С. 254.

¹³⁹ Архів ОУН у м. Києві. — Звіт VII Округи Львів; Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 46.

5 тис. набойів, полонила 200 польських солдатів, у сутичках убила 5 жовнірів і втратила 2 бойовиків убитими і 2 пораненими¹⁴⁰.

Активні повстанські відділи діяли в районі Дрогобича (300 осіб) і поблизу Трускавця (60 осіб). Відомо, що під час сутичок із поляками трускавецька група повстанців втратила 3 бойовиків убитими, захопила 150 гвинтівок, 8 возів, 4 коней. Окрім цього, польські дослідники вказують на те, що повстанці з-під Трускавця атакували поїзди на залізниці, котра вела в напрямку Львова¹⁴¹. Також відділ оунівців із с. Попелі під командуванням Яримовича і Павлюка у боях із поляками, які точилися до 19 вересня, убив 32 противників, втратив 15 своїх вояків, захопив 80 гвинтівок, 4 гранати, понад 1 тис. набойів¹⁴².

У звітах оунівського підпілля подається інформація про діяльність невеликих груп партизанів (чисельністю 10—30 осіб) у Самбірському, Турківському й Рава-Руському повітах Львівського воєводства. Польські автори вказують на інтенсивні сутички між урядовими військами та оунівцями в районі Явірника Руського і Рясної Руської на Любачівщині, у Перемишлі¹⁴³, а також на напади повстанців на залізницю у Верхньому Синьовидську, Підбірцях, Бориславі, Трускавці, Мразниці, Жукотині, Уричі та інших місцевостях¹⁴⁴. Повстанський відділ ОУН неподалік Ходорова розібрав залізницю, паралізувавши на добу рух у напрямку Львова¹⁴⁵.

Одним із найактивніших на Самбірщині був відділ, створений у с. Гордині Ярославом Гошком. Повстанці роззброїли 20 польських солдатів, захопивши 15 гвинтівок і 1 кулемет¹⁴⁶.

На Дрогобиччині наймасштабніші збройні акції націоналістичного підпілля відбулися в Трускавці, Попелях, Мразниці, Тустановичах. Місцеві відділи захопили 230 гвинтівок, 1 012 набойів, 8 армійських возів та інше військове майно, убили 32 польських жовнірів, втративши при цьому 15 побратимів¹⁴⁷.

Особливо запеклі сутички між повстанцями й урядовими військами відбувалися в Стрию та околицях. Припускається, що саме поблизу цього міста один із повстанських відділів очолював особисто керівник Крайової екзекутиви ОУН на ЗУЗ В. Тимчій — «Лопатинський», а серед лідерів інших повстанських формувань Стрийського регіону були його дядько та двоюрідний брат Михайло і Теодор Тимчії¹⁴⁸, Іван Дубицький, Кирило Малинич, Іван Корчинський, Іван Комарницький та ін.¹⁴⁹. Після сильного німецького бомбардування під ранок 12 вересня місто покинули майже всі польські війська та поліція, залишивши тільки невелику охорону коло військових складів і казарм. Користуючись відсутністю будь-якої влади, міський криміналітет і люмпени кинулися грабувати магазини і склади, але невелика група польських жовнірів була безсила перед вуличними заворушеннями. Тоді в ніч на 13 вересня до Стрия увійшли об'єднані повстанські відділи ОУН (чисельністю 500—700 осіб), які відновили порядок у містечку і встановили в ньому українську владу¹⁵⁰. 14 вересня польські війська, які перебували неподалік Стрия (батальйон піхоти 49-го піхотного полку Війська Польського), отримали наказ відновити контроль над населеним пунк-

¹⁴⁰ Архів ОУН у м. Києві. — Звіт VII Округу Львів; Архів УСБ України у Львівській області. — Спр. П-33843. — Т. 2 — Арк. 255; Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. — С. 387; Посівнич М. Военно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 роках. — С. 260.

¹⁴¹ Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. — С. 29.

¹⁴² Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 46—47.

¹⁴³ Архів ОУН у м. Києві. — Звіт XIII округу ОУН; Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. — С. 29.

¹⁴⁴ Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922—1939. — S. 300.

¹⁴⁵ Сусік Д. З любові до свого народу. Спогади. — Львів: Афіша, 2006. — С. 40.

¹⁴⁶ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 102.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само. — С. 97.

¹⁴⁹ Посівнич М. Военно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 роках. — С. 251—252.

¹⁵⁰ Архів ОУН у м. Києві. — Звіт III Округу Стрий; Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 р. на Західній Україні // Пам'ять століть. — К., 2000. — № 5. — С. 148—149; Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. — С. 29.

том. Розгорнулися інтенсивні сутички в передмісті, які тривали декілька днів аж до підходу німецьких частин¹⁵¹.

Ціле партизанське з'єднання націоналістів (900 осіб) оперувало від 12 вересня неподалік с. Дуліби, що поблизу Стрия. Проти повстанців було кинуте регулярні військові частини, поліцію й озброєних членів «Національної оборони», які в ході пацифікаційної акції на дві третини спалили с. Дуліби і жорстоко вбили 51 людину¹⁵². Описуючи ті події, випадковий свідок, мешканець с. Жулин Іван Пахаля згадував: «Українське населення Стрийщини, дізнавшись, що німецька армія вже недалеко, почало в поспіху приготуватися, щоб зайняти Стрий, повісити жовто-блакитний прапор та влгшити вхід німецькій армії до міста. [...] Поляки, побачивши, що німецька армія затрималася перед Стриєм, почали вертатися до міста. Вернулася теж поліція, приїхало військо, зорганізувало з найгіршого шумовиння «Оброну народову» і почали господарити. В першу чергу взялися до найближчого свідомого села Дуліб, яке почали в несамовитий спосіб нищити. Отже поляки оточили навколо хати і почали палити, а коли хто хотів з хати втекти, того пробивали багнетами і кидали в огонь. Хто вирвався з цього пекла і рятувався втечею, до того безпощадно стріляли [...]. Поляки вилловлювали всіх молодих хлопців і безпощадно їх убивали [...]. Отож зловили одного хлопця, Пилипова Миколу, аж під Конюховим, привели до Стрия, до парку Вільшана і почали в несамовитий спосіб над ним знущатися. Повідинали йому вуха, ніс, викололи очі й опісля облили бензиною і підпалили. В подібний спосіб знущалися над іншими хлопцями, а 12-ох кинули живцем до каналу»¹⁵³.

Аналогічні описи нищення с. Дуліби подає у своїх спогадах-інтерв'ю, які записав Василь Шпіцер, К. Данькевич: «Пам'ятаю, як то Польща розпадалася, то вуйко Михайло збирав чоловіків, щоб ішли до лісу під Колодницю. Всі туди пішли. Пізніше ми дивимось — вже йде наше військо. Ну, яке військо? Той має якийсь патик, той косу, а хтось і з карабіном. І вони фосами-фосами підповзали до Стрия. А в Стрию були ще поляки — добре озброєні, машингіверами¹⁵⁴. Другий наш загін йшов з Нежухова, а третій — з Конюхова через Дуліби. Хотіли в'язати Стрий. А поляки вже почали розбігатися. Тікали, палили села, людей убивали. От, на Дуліби прийшли:

— Гдє твоє синове, Опришку?

— Не знаю.

І багнет в нього. Старого Опришка закололи. Робили масакру по селах. Наше село врятувала стара полька, яка просила жовнірів не карати нас, бо ми всі мирні мешканці. А в Конюхові і Дулібах спалили багато хат. Багатьох вистріляли. На вишку поставили машингівера і били по Дулібах. Потім відрізували вуха, носи, вибирали очі і все кидали під ноги. Страшне робили...»¹⁵⁵.

12 вересня 1939 р. в с. Колодниця на Стрийщині було створено ще одне велике повстанське з'єднання (до 400 осіб). Повстанці роззброїли низку польських підрозділів, захопили 40 гвинтівок, 2 кулемети, 50 пістолетів, 1 тис. набоїв, 2 велосипеди, 2 вози, 4 коней і полонили 80 жовнірів¹⁵⁶. Здійснюючи пацифікаційні акції проти повстанців, польські війська спалили в Колодниці 50 хат і вбили 3 мешканців¹⁵⁷.

Аналогічно, зі спаленими хатами і вбитими цивільними громадянами (дві особи), відбувалися сутички між польськими каральними експедиціями й оунівцями в селах Синьовид-

¹⁵¹ Архів ОУН у м. Києві. — Звіт III Округи Стрий; Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. — С. 29.

¹⁵² Архів ОУН у м. Києві. — Звіт II Округи Стрий; Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 47; Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 97.

¹⁵³ Цит. за: Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців // Український визвольний рух. — № 2. — Львів, 2003. — С. 76—77.

¹⁵⁴ Кулемет, від нім. «Maschinengewehr».

¹⁵⁵ Спогади Катерини Данькевич 1920 р. н. // Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 40.

¹⁵⁶ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 97.

¹⁵⁷ Там само.

ське Верхнє і Корчин. Жорстокі польські пацифікації також фіксуються очевидцями в Старому Самборі (спалено три українські будинки), с. Недільній (спалено 30 хат і пограбовано церкву), с. Лужку Горішньому (спалено церкву), с. Бусовиську (убили чотирьох українців і знищили «Просвіту»), с. Спасі (убили одного українця), с. Терешові (убили п'ятьох людей, при цьому жорстоко їх катуючи)¹⁵⁸.

Аналізуючи діяльність партизанів-націоналістів на Стрийщині, сучасний український дослідник А. Руккас підкреслює: «Відзначимо синхронність, з якою діяли члени ОУН на Стрийщині, де всі виступи відбулися 11—13 вересня. Це може свідчити про наявність завчасно розробленого плану повстання. Збройні загони оперували в тих селах, що знаходилися поблизу залізниці на Бескидській перевал, створюючи тим самим загрозу польським комунікаціям (були зафіксовані напади на потяги)»¹⁵⁹.

Протягом 17—18 вересня збройні виступи членів ОУН були зафіксовані в Рогатинському повіті. З повстанських звітів відомо, що найбільші групи діяли в селах Пуків (100 осіб) та Добринів (50 осіб). Дрібніші націоналістичні боївки оперували в селах Потік, Залип'я, Черче, Підгороддя, Залужжя, Липиця Нижня, Вербилівці¹⁶⁰. У повіті повстанці знищили щонайменше 50 противників і полонили 55 польських солдатів та офіцерів. Трофеями оунівців стали 187 гвинтівок, 3 кулемети, 9 пістолетів, 1 200 набоїв тощо. Партизани втратили в боях 25 бойовиків убитими і пораненими¹⁶¹.

Активними в боротьбі з польською адміністрацією виявилися оунівці Тлумацького повіту, які опанували владу в 10 селах на півночі повіту і створили партизанську групу чисельністю до 600 осіб¹⁶².

У середині вересня збройні виступи націоналістичного підпілля відбувалися в селах між Калушем і Станіславовим. Їх очолив утікач зі Станіславської в'язниці, відомий діяч ОУН В. Чижевський — «Демид». Інформуючи про ці події, керівник повстанського відділу відзначав, що близько 15-ї години 17 вересня він із групою втікачів-націоналістів прибув до с. Боднарів, яке лежить на дорозі від Станіслава до Калуша. Націоналісти організували українську владу в навколишніх селах, переобравши польських солтисів на українських; створили відділ громадської охорони, який забезпечили зброєю, покинутою польськими лісниками. Відділ узяв під контроль навколишні шляхи й лісові масиви, залізничну станцію в Боднарові, на якій було шість цистерн із нафтою і вагони з продовольством, залишені польськими військами, роззброював поодиноких жовнірів і невеликі групи польських військових утікачів¹⁶³.

18 вересня поблизу с. Бринь відділ В. Чижевського мав більшу сутичку з польськими частинами, що відступали. У бою один повстанець загинув, а двоє були поранені. Проте жовнірів вдалося роззброїти, захопивши «поважну кількість зброї», яку одразу ж заховали на підпільних складах¹⁶⁴.

19 вересня вранці до с. Боднарів увійшла група польських військ (жовнірів-саперів і поліцейських) чисельністю до 500 осіб. В. Чижевському вдалося вступити в переговори з командиром поляків — «досить інтелігентним польським капітаном». Зважаючи на безвихідну ситуацію (наступ радянських військ і озброєних українських селян), поляк погодився віддати українським націоналістам частину зброї в обмін на цивільний одяг і посвідку, котра гарантувала його частині вільний прохід через українські села в напрямку румунського кордону¹⁶⁵.

Увечері того ж дня до Боднарова і навколишніх сіл прийшли радянські війська, які, однак, спершу не втручалися в питання адміністрування і безпеки, що дозволило українській

¹⁵⁸ Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник / За ред. К. Кондратюка. — Дрогобич, 2002. — С. 389.

¹⁵⁹ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 47.

¹⁶⁰ Там само. — С. 48.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 2—3.

¹⁶⁴ Там само. — Арк. 3.

¹⁶⁵ Там само. — Арк. 3—4.

владі проіснувати в регіоні ще декілька днів, а повстанському відділу діяти під виглядом громадянської міліції. Згодом, за наказом Чижевського, декілька націоналістів зуміли закріпитися в лавах радянської міліції району і діяли там аж до 1941 р.¹⁶⁶.

На території Тернопільського воєводства локальне націоналістичне повстання охопило села чотирьох повітів — Золочівського, Заліщицького, Бережанського і Підгаєцького. Зокрема, в Золочівському повіті повстанський відділ 14 вересня несподівано вдало атакував залізничну станцію в Ожидові, де перебували польські жовніри, очікуючи відправлення на фронт. Під час атаки деморалізовані поразками урядові солдати (800 осіб) не чинили опору, віддали 800 гвинтівок, 3 гармати і здалися в полон. Так само несподівано оунівцям вдалося захопити зброю в Олеську, заволодівши 230 гвинтівками, 30 автомобілями, 60 кіньми тощо¹⁶⁷.

У Заліщицькому повіті націоналісти, згруповані в загін чисельністю 250 осіб, розпочали збройний виступ 16 вересня. З оунівських звітів випливає, що в повіті вдалося роззброїти (очевидно, без особливого опору) 50 польських солдатів і поліцейських (можливо, охорону польового аеродрому). Трофеями повстанців стали 8 кулеметів, 40 гвинтівок, 2 автомобілі, 4 літаки. При цьому в повстанських документах стверджується, що польські втрати в боях у повіті становили 232 особи убитими¹⁶⁸. Очевидно, що ця цифра є або завищеною, або ж жертвами помсти повстанців стали польські колоністи чи осадники.

Найбільший за масштабами виступ членів ОУН відбувся 17–20 вересня у Підгаєцькому і Бережанському повітах Тернопільщини. Ще до початку війни в місцевих лісах було створено шість спеціальних таборів для військової підготовки членів ОУН. Через них пройшло щонайменше 117 осіб, які згодом стали керівниками повстанських груп. 14 вересня поблизу с. Бишок Бережанського повіту відбулася нарада активу ОУН, в якій взяли участь окружний провідник ОУН Г. Голяш — «Тарас Бульба», повітовий провідник С. Гаврилук — «Чорний», І. Гірняк — «Мороз», Л. Рега, Б. Івашків — «Боз», «Топір»¹⁶⁹. На нараді вирішили, з огляду на посилення польського терору (напередодні зборів у с. Нараєві того ж Бережанського повіту був убитий українець П. Бай, а в с. Вимислівці поляки застрелили двох українських селян), організувати мережу сільської самооборони і взяти владу в регіоні у свої руки. 15 вересня було проведено чергову нараду, в якій, окрім названих вище осіб, узяв участь представник Крайової езекутиви ОУН О. Лапунька — «Чабан»¹⁷⁰. На підставі інструкцій Крайової езекутиви прийняли рішення розпочати повстання в ніч на 17 вересня. Для керівництва створили штаб у складі Г. Голяша, І. Гірняка, Л. Реги, Б. Івашкова, який дислокувався в лісі коло с. Бишок¹⁷¹. Вранці 17 вересня повстанським групам вдалося захопити цілу низку сіл і проголосити там українську владу¹⁷². Цікаво, що в захоплених селах повстанці розповсюджували звернення-листівки до українців та поляків. У першому вказували на падіння польської держави-гнобителя і закликали українців активно взятися до будівництва власної держави, а в другому повідомляли полякам, що вони стали заручниками злочинної національної політики польських урядів і хибної міжнародної політики польської держави, поляків закликали зберігати спокій і виявити лояльність до української держави¹⁷³.

Спогади польських очевидців фіксують також факти створення на Бережанщині української міліції, яка роззброювала польські війська, що відступали, в лісі на дорозі Дрищів — Бережани¹⁷⁴.

¹⁶⁶ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 4—5.

¹⁶⁷ Архів ОУН у м. Києві. — Звіт XI Округи Золочів; Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА / За ред. К. Кондратюка. — Дрогобиц, 2002. — С. 392.

¹⁶⁸ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 49.

¹⁶⁹ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 103

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Там само. — С. 104.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Льюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 1—2. — Варшава, 1998. — С. 160.

Загалом повстання на Бережанщині і Підгаєччині охопило 40 населених пунктів і, якщо вірити організаційним звітам, у ньому були задіяні 4 тис. осіб. Атакуючи повністю деморалізовані відділи польської армії (яка була розгубленою після несподіваного нападу СРСР 17 вересня), повстанці протягом трьох днів захопили 2 гармати, 10 кулеметів, 888 гвинтівок, 164 пістолети, 2 мотоцикли, 30 велосипедів, 3 автомобілі, 32 коня, 3 польові кухні, полонили 1 842 і вбили 268 поляків. Втрати бойовиків становили 23 бойовиків убитими і 33 пораненими¹⁷⁵.

Впадають в очі великі диспропорції у співвідношеннях убитих поляків та українців, а також те, що захопленої зброї не вистачило б навіть на всіх полонених, не кажучи про вбитих поляків. Очевидно, що в цьому випадку маємо справу або з перебільшеннями у звітах, або з якимись невідомими для нас нюансами (можливо, серед полонених були новомобілізовані й неозброєні резервісти чи цивільні втікачі). Також цілком імовірно, що жертвами повстанців були не лише військові чи поліцейські, але і польські селяни. Зокрема, польські вчені наголошують на тому, що під час збройних виступів були випадки вбивства польського цивільного населення в селах і колоніях Потік, Лісники, Потутори, Конюхи, Дрищів, Гайки, Глинна, Гіновиці, Козівці, Котів, Мечищів, Планчі Великі, Рибники, Тростянець, Шумляни, Слов'ятин, Боків¹⁷⁶. Частково ці дані підтверджують і оунівські звіти, в яких вказано, що на Бережанщині повстанці спалили 4 польські колонії, а в селах Божикив, Богатківці, Литвинів, Конюхи, Слав'ятин, Шумляни і Боків убили щонайменше 123 польських колоністів¹⁷⁷.

Одночасно відзначимо, що є свідчення про звірства польської армії у згаданих вище Лісниках (3 км від Бережан), де 18 вересня був багнетами заколотий українець Михайло Греськів, спалено українську кооперативну пекарню і молочноарню, знищено декілька українських господарств¹⁷⁸. Очевидно, повстанці мстилися польському населенню за дії армії і поліції. Відомо також, що в селах Нараїв, Котів, Криве та Копичинці 15—18 вересня польська поліція і «стшельци» з місцевих осадників і колоністів спалили десятки українських господарств і вбили без суду щонайменше трьох осіб. З відходом польської поліції та армії селяни разом із повстанцями жорстко помстилися причетним і непричетним до антиукраїнських погромів полякам. Очевидець тих подій В. Бемко згадував: «З усією повнотою і силою виступив на яв спротив, чи радше відплата за биття, в'язниці, засуди, пацифікацію [...] — і не було сили, яка могла б це спинити!»¹⁷⁹.

Проте українцям не завжди вдавалося поквитатися за свої кривди. Зокрема, цікаву інформацію про стосунки поляків та українців під час вересневої кампанії зафіксували радянські спецслужби на Рівненщині. 29 вересня 1939 р. управління Робітничо-селянської міліції НКВД УРСР у Житомирській області повідомило до Києва, що в Городницький район області прибуло 200 українських селян-утікачів із містечка Людвипіль та с. Устя (Рівненщина). Під час опитування біженців з'ясувалося, що 19 вересня українські селяни намагалися відібрати землю та будинки в польських колоністів (мотивуючи свій вчинок тим, що колись ця земля і хати належали українцям, а колоністам їх віддала польська держава). У ході суперечки з'явилася група колишніх польських жандармів, яка почала погрожувати українським селянам розправою, і вони, боячись насильства, втекли на Житомирщину¹⁸⁰.

Менш активними були вересневі збройні виступи ОУН на Волині, Поліссі та Холмщині, що можна пояснити слабшим організаційним охопленням регіону порівняно з Галичиною, а також доволі сильними комуністичними впливами.

¹⁷⁵ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 49.

¹⁷⁶ Sowa A. Stosunki polsko-ukraiński, 1939—1947. — Kraków, 1998. — S. 85.

¹⁷⁷ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 49.

¹⁷⁸ Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців. — С. 85.

¹⁷⁹ Бемко В. Бережани — Бережанщина. Історико-географічний нарис. — С. 216.

¹⁸⁰ Доповідна записка УРСМ НКВД УРСР заступнику наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинському про факти неорганізованості в роботі місцевої влади м. Городниця та наведення порядку органами міліції // Радянські органи державної безпеки в 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 204.

Та все ж перший антипольський збройний виступ ОУН, як свідчать сучасні дослідники, відбувся саме на Волині. 2 вересня у с. Дермань, де існувала доволі потужна підпільна націоналістична мережа, місцевий актив на чолі з Анатолієм Турчином спробував усунути польську адміністрацію, роззброїти поліцію та осадників. Виступ розпочався з хутора Залужжя. Проте осадникам вдалося завчасно повідомити поліцію, і до села прибув посилений поліцейський відділ. У результаті сутички загинуло п'ятеро повстанців: А. Шавронський, А. Борис, П. Логвин, Т. Костюк, І. Лавренюк¹⁸¹. І хоча виступ завершився невдачею, він спричинив справжній переполох серед польських осадників, які почали виїжджати до Здолбунова¹⁸².

Наступного дня після невдалого дерманського виступу — 3 вересня — керівник проводу ОУН на Поліссі П. Башук звернувся до населення регіону із закликом не йти до Війська Польського, а натомість підняти повстання¹⁸³. Протягом декількох наступних днів націоналісти організували свої повстанські відділи у трьох повітах — Костопільському, Здолбунівському й Дорогочинському¹⁸⁴. Згодом дії збройних відділів ОУН були зафіксовані ще в низці місцевостей — Володимир-Волинському, Ковельському, Ратненському і Камінь-Каширському повітах¹⁸⁵. Слід відзначити, що на Північно-західних українських землях оунівці домовлялися про спільні повстанські дії проти поляків із місцевими українськими комуністами¹⁸⁶ і навіть включили трьох представників комуністичного руху до повстанського штабу. Згодом усі повстанські відділи регіону були об'єднані в партизанський загін «Поліське лозове козацтво», який спочатку оперував під командуванням П. Башука — «Чока», а згодом — В. Війтюка — «Погоні»¹⁸⁷. 22 вересня польські повстанці навіть захопили містечко Дорогочин і покинули його лише з наближенням Червоної армії¹⁸⁸. Радянські розвідники повідомляли керівництво НКВД у Києві про сутички оунівських повстанців із польською поліцією та жандармерією також у районі Здолбунова, Корця та Луцька¹⁸⁹. Польські дослідники називають виступи націоналістів на Волині і Поліссі у вересні 1939 р. «більшими сутичками» і вказують на те, що вони непокоїли командування польських військ і змусили Францішека Клеберга, командира IX округу, центр якого розміщувався в Бересті (зараз — Брест), віддати наказ: «при потребі рішуче приступити до ліквідації диверсійних банд»¹⁹⁰.

У спогадах оунівця Богдана Казанівського, який разом із групою колишніх ув'язнених на чолі з Іваном Климівим — «Легендою» прямував через Волинь на Галичину, є згадка про те, що націоналісти 18 вересня поблизі Володимира-Волинського зуміли заігнати декілька десятків українців-кавалеристів, які дезертирували з Війська Польського, спільно встановити українську владу в містечку (на той момент владу у Володимирі-Волинському захопили місцеві комуністи). Оунівці разом зі своїми новими співниками протягом декількох годин розігнали «владу рад» і, скликавши мітинг, обрали українське міське правління на чолі з місцевим адвокатом¹⁹¹.

181 Жив'юк А. Початок Другої світової війни на Волині. Дерманське повстання // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. — Вип. 15—16. — Івано-Франківськ, 2009. — С. 323—324.

182 Там само. — С. 325.

183 Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 98.

184 Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 49.

185 Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 101.

186 Про активність комуністичних повстанців на Волині та Поліссі у вересні 1939 р див.: Руккас А. Антипольські збройні виступи на Волині (вересень 1939) // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова ред. кол. Я. Ісаєвич. — Львів, 2003. — С. 121—135.

187 Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 99.

188 Там само. — С. 100.

189 Із розвідувального зведення № 94 Управління Прикордонних військ НКВС КОВО про аерофотозйомку румунськими літаками деяких районів Румунії та Бессарабії, що прилягають до кордонів СРСР Від 4 вересня 1939 р. // Радянські органи державної безпеки в 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 371.

190 Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. — С. 29.

191 Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спогади. — Лондон: Українська видавнича спілка, 1975. — С. 92—93.

Зафіксовані також виступи підпільників ОУН у промисловому містечку Івановій (Яновій) Долині, де націоналісти роззброїли поліцію, забравши 12 карабінів, боєприпаси, ліки, радіо-апаратуру, одяг, білизну тощо¹⁹².

Деякі подробиці про збройні виступи націоналістичного підпілля на Волині дізнаємося з донесень радянської агентури, наданих співробітниками НКВД уже після приєднання Західної України до СРСР. У зведенні наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова заступнику наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулову повідомлялося: «Агент “Галичанин” (Луцька оперативна округа) повідомив, що в селах Даничерове й Межиріччя [очевидно, йдеться про села Даничів і Межиріччя — І. П.] до зайняття Західної України Червоною армією підпільно існував ОУНівський кавалерійський загін чисельністю до 500 шабель. Цей загін був створений колишнім петлюрівським офіцером Новаком Семеном, який нині мешкає в с. Даничерове.

Про це “Галичанин” у донесенні повідомляє:

“В селі Даничерове мешкає колишній петлюрівський офіцер Новак Семен, який є воєнним інструктором ОУН Даничерового і Межиріччів. Про це мені стало відомо від Новака Андрія, який розповів, що вони ночами виїжджали в поле і вчилися кавалерійській джигітовці”. [...]

Те саме джерело донесло, що другий ОУНівський загін було створено на території Острозької та Бугринської волостей, який очолював колишній польський офіцер, націонал-фашист Полішук.

За повідомленням джерела “Галичанина”, Полішук зараз служить у робітничій дружині м. Острога, його псевдонім “Віктор”, він безпосередньо був зв’язаний з головним центром ОУН в Мюнхені і втілював на Волині директиви Головного центру ОУН.

Як повідомив “Галичанин” далі, загін Полішука володів значною кількістю зброї, яку зберігав у селі Колісник, в церкві, пізніше, у зв’язку з арештами польськими властями членів ОУН, частину зброї викинули в річку, а іншу — розібрали по домівках. [...]

Третій такий же загін існував на території Олександрійської волості в селі Шпанове коло Рівного, його керівниками були Яроцький Степан і Максимчук Мефодій, які нині мешкають в селі Шпанове»¹⁹³.

Із цитованих вище сексотських повідомлень важко встановити об’єктивну інформацію. Очевидно, можна стверджувати про значні сили націоналістів-повстанців, які оперували проти польських сил безпеки в районі Луцька, Острога, Рівного. З польських документів також випливає, що збройні виступи українців відбувалися на Поліссі, причому придушувалися з усією жорстокістю (включно зі спаленням сіл і розстрілами на місці всіх чоловіків, яких хапали зі зброєю і без)¹⁹⁴. Зокрема, підпоручник 3-ї роти 210-го полку піхоти Станіслав Крочек у звіті до командування писав: «Населення Полісся ставилося до нас вороже. [...] Стрілянина триває кожної ночі. Жовніри бояться іти до відділів тилової охорони, оскільки поліщуки найбільше стріляють по останніх відділах. Спеціальна рота, складена з військових моряків¹⁹⁵, виконує екзекуції по селах. Часто пожежі вказують шлях, яким проходить військо»¹⁹⁶. Аналогічні звіти про обстріли українцями на Поліссі польських підрозділів, що відступали, залишив також командувач польської Пінської військової флотилії командор Вітольд Зайончковський, який описував марш Окремої операційної групи «Полісся»¹⁹⁷. Він, зокрема, вказував: «Кожне

¹⁹² Руккас А. Антипольські збройні виступи на Волині (вересень 1939). — С. 136.

¹⁹³ Зі зведення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова заступнику наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулову про роботу оперативно-чекістських груп у Західній Україні // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 251.

¹⁹⁴ Motyka G. Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji «Wista». Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947. — S. 50.

¹⁹⁵ Тут йдеться про моряків польської Пінської військової флотилії

¹⁹⁶ Цит. за: Motyka G. Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji «Wista». Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947. — Kraków. Wydawnictwo Literackie, 2011. — S. 50.

¹⁹⁷ У другій декаді вересня 1939 р. моряки Пінської військової флотилії затопили свої кораблі, зійшли на берег і спільно з іншими частинами Війська Польського були організовані в Окрему операційну групу «Полісся».

село, з якого стріляли до наших військ, негайно спалювалося, а зловлені зі зброєю в руках — розстрілювалися»¹⁹⁸.

За неповними даними¹⁹⁹ підсумкового звіту «Результати повстань на Західній Україні у вересні 1939 р.», КЕ ОУН на ЗУЗ вказувала, що повстанські акції охопили 183 населені пункти у 22 повітах Західної України. До повстанських відділів залучили 7 729 осіб (членів ОУН) і тисячі селян, які симпатизували націоналістам. З оунівських звітів і спогадів очевидців випливає, що в ході польських каральних експедицій було повністю спалено 10 українських сіл, в інших селах знищено 280—300 українських господарств, будинків «Просвіти», кооперативів, церков. У відповідь бойовики ОУН цілком спалили 4 польські колонії, а в інших польських селах і колоніях знищили приблизно 120—150 господарств. Втрати партизанських відділів ОУН становили 160 осіб убитими і 57 пораненими. Польські втрати сягали 796 убитими, 37 пораненими й 3 610 полоненими. Українське цивільне населення втратило щонайменше 84 особи убитими, а польське цивільне населення — щонайменше 123 особи убитими. Трофеями партизанів, за неповними даними, стали: 1 танк, 12 літаків, 7 гармат, 103 кулемети, 105 автомобілів, 184 коней, 10 возів, 2 мотоцикли, 33 велосипеди, 3 польові кухні, 3 757 гвинтівок, 3 445 пістолетів, десятки тисяч набоїв²⁰⁰.

На жаль, досі не виявлено бодай якихось польських статистичних даних, які б окреслювали масштаби збройних виступів ОУН у вересні 1939 р., тому доводиться послуговуватися даними лише української сторони або спогадами, які, очевидно, є не зовсім коректними.

Збройними виступами вересня 1939 р. ОУН не зуміла встановити української влади на території західноукраїнського регіону (через радянське вторгнення, яке розпочалося 17 вересня²⁰¹), однак відверто заманіфестувала прагнення українського народу до власного державного життя й ворожість до вмираючої польської держави. Один із відомих діячів ОУН О. Ольжич відзначав, що повстання оунівців проти Польщі у вересні 1939 р. «багато спричинилося до її скорого кінця»²⁰². Проте вирішення «української проблеми» було не в українських руках. Доля західноукраїнських земель була визначена ще до початку німецько-польської війни в московських домовленостях двох диктаторів. Однак швидка загибель польської держави давала українському визвольному рухові певну моральну сатисфакцію — один із ворогів української державності уже був розтрощений у жорнах Другої світової війни, тож

¹⁹⁸ Цит. за: Motyka G. Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947. — S. 51.

¹⁹⁹ У звіті подавалася інформація лише з 16 організаційних округ, хоча усього їх було 18.

²⁰⁰ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. — С. 49—50.

²⁰¹ Невтаємничені в суть радянсько-німецьких домовленостей від 23 серпня 1939 р. українські політичні емігранти, знаючи про повстання в Західній Україні, щиро сподівалися на позитивне вирішення українського питання. Так, С. Русова у щоденнику за вересень 1939 р. писала: «17.IX. Не успіваєш за подіями слідкувати. За цей тиждень німці взяли всю Польщу. Облягли Варшаву [...] частину Галичини — південну, Борислав, Дрогобич, підходять до Львова. Як-то вони до нього поставляться! Там по селах селяни повстали проти поляків. Ми вже думали, що наша справа вигоріла, що Галичина конче матиме незалежність, хоч би і під протекторатом Німеччини. Аж сьогодні Роман почув, що руське військо перейшло Збруч [...] 19.IX. Усе загинуло: совіти зайняли Коломию, Тернопіль і взору Ровно, Волинь, аж до Вільно. В Брест-Литовську сталася зустріч німців і москалів; взаємний «pozdrav» [чеською «вітання» — І. П.] І ця дурна маса вітає їх як «освободителів!» (Русова С. Мемуари. Щоденник. — К., 2004. — С. 497—500).

²⁰² Ольжич О. Незнаному воякові. Заповідане живим. — К., 1994. — С. 305. Такі оцінки акції ОУН у 1939 р. формувалися в середовищі українських емігрантів не в останню чергу під впливом чуток, які доходили з радянської окупаційної зони. Подібно до О. Ольжича, М. Антонович писав у листі до своєї родини 5 листопада 1939 р.: «Вчора був у мене один лікар-українець із Кракова, що сьогодні вже повернувся назад. Між іншим він розповів дуже багато цікавого: як не провірену чутку, що Кость Левицький помер у в'язниці, а Дмитра Левицького депортували [...]. З-поміж української інтелігенції має бути до 900 арештів, але й число втікачів не таке мале, як спочатку думав. [...] На Бориславщині і Самбірщині порозстрілювали большевики усіх хлопців, що допомагали бити поляків. Там було дійсно (як і на Березанщині) велике повстання. Парубки захоплювали від відступаючих поляків гармати і зброю і брали у полон цілі здемо-ралізовані дивізії. Серед поляків страшна лють на українців і їх вважають єдиними винуватцями падіння Речі Посполитої» (Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. — К., 2008. — С. 613).

зароджувалася надія, що ця війна, як і її попередниця — Перша світова, перемеле й решту претендентів на володіння українськими землями, відкриваючи таким чином брами до національного визволення.

Певний оптимізм щодо майбутнього вселяли в українські кола дії, неофіційні заяви та висловлювання німецьких військових. Так, представники німецького командування провели зустріч із командиром українського легіону полковником Р. Сушком і чільними діячами ОУН Я. Барановським та Я. Гайвасом, на якій охарактеризували передачу Західної України більшовикам як крок тимчасовий і пообіцяли надавати ОУН матеріально-технічну допомогу, а також дозволити формувати з українців охоронні відділи на території етнічних українських земель, які відійшли до німецької зони окупації (Лемківщина, Холмщина, Підляшшя, Посяння)²⁰³.

Провід українських націоналістів, подібно до інших українських емігрантських структур, змушений був погодитися з наявною ситуацією і, як і після окупації Карпатської України угорцями, сподіватися на зміну політики великих держав щодо «українського питання» в майбутньому²⁰⁴. Українська еміграція не вірила у тривалість нацистсько-більшовицької співпраці і, покладаючись на думки, висловлені в приватних розмовах німецькими військовими та державними керівниками, сподівалася на швидкий початок німецько-радянської війни, яка, на переконання емігрантів, мала врешті справедливо вирішити проблему незалежності України²⁰⁵.

Проте оптимізм давніх емігрантів щодо позитивного ставлення Німеччини до майбутнього вирішення «української проблеми» поділяли далеко не всі. Вереснева кампанія 1939 р. дозволила ув'язненим активістам ОУН (на чолі з С. Бандерою) вийти з польських тюрем²⁰⁶. Як згодом згадував сам С. Бандера: «У Львові я був два тижні. Жив конспіративно, але з уваги на початкове неналаднання большевицької поліційної машини користувався значною свободою рухів і ввійшов у контакт не тільки з провідним активом ОУН, але й з деякими провідними діячами українського церковного життя. Спільно з членами Крайової ексекютиви й іншими провідними членами, які були у той час у Львові, ми устійнили план дальшої діяльності ОУН на українських землях і її протибольшевицької боротьби. На першому місці було поставлено розбудову мережі на всіх теренах України, що опинились під большевиками; плян широкої революційної боротьби при поширенню війни на територію України і незалежно від розвитку війни; протиакцію на випадок масового знищення большевиками національного активу на ЗУЗ. Я зразу мав плян залишитися в Україні... Але інші члени Організації настоювали на тому, щоб я вийшов за кордон большевицької окупації і там вів організаційну працю»²⁰⁷.

Слід відзначити, що С. Бандера і керівники КЕ на ЗУЗ у вересні 1939 р. були вкрай невдоволені вказівками, які виходили від членів ПУНу наприкінці польсько-німецької війни. У листі до А. Мельника в серпні 1940 р. С. Бандера вказував на незадовільне керівництво окремих діячів ПУНу націоналістичним рухом: «Кидаю німецьку сферу окупації та йду до Львова, що вже в большевицьких руках. Крайовий Провідник у горах веде партизанку, а у Львові два члени КЕ дезорієнтовані, не знають, що робити. Коло Городка, кажуть, легіони і Провід (Сушко, Барановський). Від Барановського приходять два кур'єри до родини Назарука, щоб утікали, і така сама інструкція для членів. Точка. Хаос, люди все кидають і тікають. Сиджу два

²⁰³ Гайвас Я. Воля ціни не має. — С. 228—231.

²⁰⁴ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920—1956. Історико-архівні нариси. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів 1920—1942. — К., 2005. — С. 161.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ За підрахунками дослідників, із польських в'язниць вийшло приблизно 15 тис. українських політв'язнів, більшість із яких були членами ОУН (Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943—1944 рр. // Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнар. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 29—31 травня 1992 р. / Республіканська асоціація українознавців та ін.; гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. — К.: Либідь, 1993. — С. 241).

²⁰⁷ Бандера С. Мої життєписні дані // Бандера С. Перспективи української революції. — К., 1999. — С. 22—23.

тижні у Львові, ловлю зв'язки²⁰⁸, видаю інструкції в Край здержати безперервну втечу. Нерозконспіровані остають в Краю, відбудовують організаційну сітку, інші частинно переносяться в інші околиці, частинно йдуть на другий бік. Ховати зброю. Де можна втискатись. [...] Опанувати міліцію, ховати бібліотеки. Перейти на шептану пропаганду. Не допускати до дрібних зривів. Збирати про все інформацію. Не робити жодних демонстраційних виступів. Посилаю до Проводу (до легіону) зв'язкового, відповіді не маю»²⁰⁹.

Звільнені з тюрем оунівці і частина крайовиків протягом жовтня — грудня 1939 р. сконцентрувалися в німецькій зоні окупації Польщі²¹⁰. Для молодих революціонерів пасивне очікування війни між СРСР і Німеччиною, зі сподіванням отримати в ході цієї війни від німців незалежну державу, видавалося небаченим опортунізмом, зрадою революційного духу ОУН і міщанством. Сконцентровані у Кракові націоналісти-крайовики бачили єдиний шлях до національного визволення — повстання, яке мало перерости в масштабну революцію в Україні, а згодом і в інших республіках СРСР, призвести до падіння більшовизму, розпаду комуністичної наддержави і створення на її руїнах незалежної української держави. Оцінюючи ситуацію як сприятливу для розгортання антирадянської боротьби, вони на зламі 1939—1940 рр. розпочали приготування до збройного повстання в Україні. С. Бандера згадував: «представники революційного активу Організації на Рідних Землях поставили проекти політичного характеру. Важливіші з них були такого змісту: після поширення большевицької окупації на ЗУЗ посилити організаційну, політичну й бойову діяльність на Рідних Землях, зокрема на ОСУЗ, щоб на всіх землях України досягти такого посилення революційного потенціалу, як на ЗУЗ. Спеціальну увагу присвятити мілітаризації руху і підготовці до розгорнення широкої повстанчої акції [...]. Розпочата партизанська акція має стати вогнищем широкої повстанчої боротьби. Це робити тоді, як положення на Рідних Землях буде цього вимагати, зокрема в обличчі загрози ліквідації головної бази руху, — без уваги на таку чи іншу міжнародну ситуацію, не дивлячись на дальший розвиток війни»²¹¹.

Однак ПУН не бачив можливості проведення ефективного збройного виступу проти СРСР без зовнішньої підтримки, тобто в умовах миру між Німеччиною та СРСР. Полковник Р. Сушко віддав інструкцію всім збройним відділам ОУН, які постали в період німецько-польської війни, розійтися, сховати зброю, законспірувати організаційну мережу (діяти «п'ятірками» і «трійками»), а найкраще вишколеній молоді перейти р. Сян у німецьку зону окупації²¹². У жовтні 1939 р. ПУН бачив такі напрямки подальшої діяльності Організації: розбудова структур і зміцнення кадрового потенціалу в еміграції та на українських землях у німецькій зоні окупації; відновлення глибоко законспірованої мережі підпілля в Західній Україні з поступо-

²⁰⁸ Непрямим свідченням того, що С. Бандера зі своїми однодумцями діяли абсолютно правильно, намагаючись налагодити організаційні зв'язки та відновити поламану війною структуру ОУН, є, на нашу думку, донесення радянської агентури від 7 та 9 жовтня 1939 р., в яких вказувалося: «Агент Тернопільської оперативно-чекістської групи повідомив, що в Тернополі нібито відбулася конференція українських націоналістів, від яких до Львова виїхала група українців для відновлення зв'язку з керівними особами у Львові» (Витяг зі зведення матеріалів про діяльність оперативно-чекістських груп у Західній Україні від 7 жовтня 1939 р. // Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1950) / Упоряд. В. Сергійчук. — Т. I. — К., 2009. — С. 31); «Активізуються також члени Тернопільської організації ОУН. За повідомленнями нашого агента, [...] проживаючі в Тернополі члени ОУН Омелько і Мельник Микола вирішили зв'язатися з крайовим проводом у Львові для отримання інструкцій про свою подальшу роботу. З цією метою до Львова виїжджає Мельник і наш агент [...]» (Витяг зі зведення матеріалів про діяльність оперативно-чекістських груп у Західній Україні // Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1950) / Упоряд. В. Сергійчук. — Т. I. — С. 34).

²⁰⁹ Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — Львів, 1999. — С. 60.

²¹⁰ Детальніше див.: Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський» — С. 113—114.

²¹¹ Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.02.1940) // Перспективи української революції. — К., 1999. — С. 181.

²¹² Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920—1956. Історико-архівні нариси. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів 1920—1942. — С. 162—163.

вим її проникненням углиб українських земель; поступова підготовка підпілля до можливого збройного виступу; координація роботи українських політичних сил у світі; зовнішньополітична пропаганда²¹³.

Крайовики оцінювали таку позицію верховного керівництва як помилкову і почали вимагати важливих кадрових змін у ПУНі. Вони наполягали на включенні до його складу С. Бандери та усуненні від керівництва Я. Барановського, якого підозрювали у співпраці з польськими спецслужбами, та О. Сеніка, звинуваченого в халатності, наслідком якої стали захоплення організаційного архіву ОУН у Празі у 1934 р., передання його польській поліції і повальні арешти оунівців на Західній Україні²¹⁴.

Усунення Барановського і Сеніка мало, на думку крайовиків, зламати наявну в ПУНі практику, коли оточення А. Мельника обмежувало доступ представників Краю до нього. Нездорова атмосфера у стосунках між крайовиками та емігрантами склалася ще 1938 р. і вже тоді ледь не завершилася організаційним розколом²¹⁵. Оздоровити її не вдалося навіть на Другому (римському) великому зборі ОУН 27 серпня 1939 р., на який керівники ПУНу не допустили двох представників Крайової езекутиви (Льва Зацного та Романа Шухевича) і не розглянули жодних вимог, які ставив перед Проводом Організації Край²¹⁶.

Згадуючи про ці події, один із провідних діячів ОУН М. Климишин відзначав: «По виходу на волю вони [колишні крайові лідери — І. П.] застали в ОУН важку ситуацію. Крайові частини були у напруженому конфлікті з закордонним проводом, у висліді якого напередодні війни загинув крайовий провідник Мирослав Тураш. Крім того, по розвалі Польщі виходило наверх багато справ, які були до того часу закриті таємницею тюремних мурів. Зокрема, в руки членів ОУН попали таємні документи польської поліції, які недвозначно підтвердили багато справ, що до того часу були тільки у сфері здогадів, припущень і підозрінь»²¹⁷.

У жовтні 1939 р. молоді націоналісти провели у Кракові розслідування двох резонансних справ, пов'язаних з іменем Я. Барановського. Йшлося про загадкову загибель під час переходу польсько-чеського кордону за три місяці до початку війни крайового провідника ОУН М. Тураша і про невиконання обіцянки «перекинути» в Західну Україну зброю для антипольського повстання, через що більшість повстанців були озброєні «дрючками, вилами і косами».

За дорученням С. Бандери слідство проводив М. Климишин, який залишив інформацію про ці події у спогадах: «Я повинен був прослідити дві афери у зв'язку з діями Барановського, а саме: вбивство Крайового провідника Мирослава Тураша і справу провокації з доставкою зброї для ОУН на українських землях з-за кордону перед самим початком німецько-польської війни. [...] Доставка зброї для повстанських відділів ОУН з вибухом німецько-польської війни була запланована і підготовлена у повному порозумінні з ПУН за кордоном. Коли ж треба було реалізувати плян, на умовлене місце зустрічі в прикордонній смузі пішло з українських земель десять людей, щоб перебрати від висланців ПУН обіцяну зброю. Але на умовленому місці зустрічі з кущів висунулися цівки рушниць польської прикордонної сторожі, яка кількістю переважала наших друзів. Кількох членів ОУН, які не хотіли піддатися і не піднесли на заклик польської сторожі руки вгору, впали від її пострілів, інші поранені дісталися в неволю. Врятувався тільки один, якому пощастило втекти. Цього друга я в Кракові переслухував, і він з повною рішучістю твердив, що справа з доставкою зброї провалилася лише через “всипу” Барановського»²¹⁸.

Натяком на «шкідництво» Барановського завершилося також слідство М. Климишина у справі загибелі М. Тураша. Слідчому вдалося встановити, що останнім, хто бачив Тураша і

²¹³ Пундик Ю. Воєнні роки ОУН у світлі архівних матеріалів // Андрій Мельник. Спогади та документи. — К.: Фондація імені О. Ольжича, 1995. — С. 172.

²¹⁴ Кук В. Степан Бандера (1909—1999 рр.). — Івано-Франківськ: Лілея-Нв, 1999. — С. 11—12.

²¹⁵ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 135—136.

²¹⁶ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939. — С. 447—450.

²¹⁷ Климишин М. В поході до волі. Спомини. — Т. 1. — Вид. 2-ге. — Детройт, 1987. — С. 30.

²¹⁸ Там само. — С. 244—245.

довів його до чесько-польського кордону в Тешинській Сілезії, був саме Я. Барановський. Проте останній сам уникав зустрічі з М. Климишиним, не бажаючи обговорювати цю справу, натякаючи лише, що Тураша зрадив місцевий чеський спекулянт, який за гроші займався нелегальним переведення членів ОУН через кордон²¹⁹.

Обґрунтовуючи свої дії щодо наведення ладу в керівництві організації, молоді революціонери писали: «Розвал Польщі був для нас настільки корисним, що з одного боку зліквідував нашого окупанта, а з другого — завдяки цьому на волі опинилися майже всі ті, що за свою участь у націоналістичному русі відбували довголітні кари у польських в'язницях [...]». Цей факт будив надії, що всі ці люди зуміють скоро переконати полковника Мельника про шкідливість дотеперішньої ситуації в ПУН та про konieczність негайних змін [...]. Надії на це були тим більші, що на волі опинився Степан Бандера, що як колишній Крайовий Провідник ЗУЗ створив один із найкращих періодів націоналістичного руху та здобув собі, зарівно серед своїх, як і серед чужих, ім'я високоқартісного провідника»²²⁰.

Відчуваючи наростання напруги у стосунках із крайовиками, А. Мельник 20 жовтня 1939 р. спеціальним листом привітав звільнених із тюрем революціонерів і запросив С. Бандера до себе на зустріч²²¹. Тож наприкінці жовтня оунівці із краківського осередку провели декілька нарад, на яких обговорювали вимоги, які слід було чітко викласти перед А. Мельником, а також проблеми функціонування Організації в умовах радянської дійсності. Після цих нарад із Кракова до Львова повернувся тодішній керівник Крайової екекутиви В. Тимчій — «Лопатинський», який реанімував екекутиву в такому складі: В. Гасин — «Зелений», «Тріска», О. Грицак — «Галайда», «Роман», «Непоборний», «Гриць», М. Опришко — «Медвідь»²²², Б. Івашків — «Топір»²²³, І. Собашек — «Тур», «Байда», «Скелет»²²⁴, В. Гошко — «Вовк»²²⁵, О. Гринів — «Орський»²²⁶, о. Я. Чермеринський — «Лісовик», «Лівик»²²⁷, Г. Левицька — «Куна»²²⁸, С. Ніклевич — «Вірко»²²⁹.

У другій половині листопада С. Бандера разом з іншими колишніми в'язнями польських тюрем виїхав на двотижневе лікування до Піщан у Словаччині²³⁰. На лікуванні наради тривали. Одночасно відбувалися зустрічі з представниками ПУНУ — генералом М. Капустянським і полковником Р. Сушком, які протягом 35 днів розповідали «молодому поколінню» про ситуацію в еміграційному крилі ОУН, ситуацію в Європі, умови вересневої кампанії тощо²³¹. Після цього колишній крайовий актив провів ще кілька зустрічей у Відні²³².

219 Климишин М. В поході до волі. Спомини. — Т. 1. — С. 245—247.

220 Цит. за: Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 23.

221 Пундик Ю. Воєнні роки ОУН у світлі архівних матеріалів // Андрій Мельник. Спогади та документи. — С. 172.

222 Виконував функції заступника провідника КЕ.

223 Виконував функції організаційного референта КЕ.

224 Виконував функції референта розвідки КЕ.

225 Виконував функції референта військової розвідки КЕ.

226 Виконував функції військового інструктора КЕ.

227 Виконував функції фінансового референта КЕ.

228 Виконувала функції керівника зв'язку і жіночої мережі.

229 Виконував функції крайового провідника Юнацтва. Див.: Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 115.

230 Якщо вірити словам генерала М. Капустянського, відпочинок у Словаччині для колишніх політичних в'язнів організували за особистим розпорядженням А. Мельника: *«За наказом полковника А. Мельника, вжито заходів, щоб у спокійних умовах дати змогу політв'язням, яким пощастило дістатися на цей бік, відпочити, набратися сил і підлікуватися. У Словаччині в Піщанах, в курортному місті, — винайнято першорядний готель як пансіон для українських політв'язнів і туди їх скеровано. Між ними була молода націоналістична еліта: С. Бандера, пані Гнатківська, Лебідь, Янів, Мирон, Книш з дружиною, Борис Левицький з дружиною, Б. Кравців, пан-отець, не пригадую прізвища, і багато інших, разом понад 100 осіб»* (Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. Збірник статей до 25-річчя ОУН. — Б. м.: На чужині, 1955. — С. 136).

231 Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. Збірник статей до 25-річчя ОУН. — Б. м.: На чужині, 1955. — С. 136.

232 Бандера С. Мої життєписні дані. — С. 23.

У грудні нелегально перетнули кордон і відправилися через Краків до Відня керівник КЕ В. Тимчій і його заступник М. Опришко, які залишили тимчасовими керівниками націоналістичного підпілля в УРСР В. Гасина і О. Грицака²³³.

Після нарад і консультацій у Відні С. Бандера з В. Тимчієм, очевидно, мали низку зустрічей у містечку Завберздорфі неподалік австрійської столиці, де розміщувалася штаб-квартира ОУН. За інформацією З. Книша, вони спілкувалися там із О. Гасином, І. Габрусевичем і Р. Ярим²³⁴. Після цього крайові лідери ОУН повернулися до Кракова, де 6 січня 1940 р. відбулася велика різдвяна вечеря, в якій взяла участь майже 50 осіб, зокрема С. Бандера, В. Тимчій, М. Лебець, Я. Стецько, В. Кук, Д. Грицай, М. Климишин, В. Гринів, Д. Мирон, О. Гасин, Я. Старух та ін. Цікаво, що М. Климишин у спогадах не вказує на те, що під час вечері проводилися якісь наради чи опозиційні розмови. Більше того, гостем молодих крайовиків був полковник Р. Сушко²³⁵, який за дорученням А. Мельника в той період вважався керівником ОУН на окупованих німцями територіях Польщі. Проте стримана поведінка на святковій вечері не означала «замороження» конфліктної ситуації. Уже через декілька днів С. Бандера в розмові з М. Климишином різко розкритикував усю діяльність ПУНу²³⁶, а невдовзі С. Бандера з В. Тимчієм і Я. Стецьком відбули до Італії на переговори з А. Мельником.

На зустрічах із керівником ПУНу, які відбулися в одному з міст Північної Італії²³⁷, вони озвучили вимогу кадрових ротацій у ПУНі та заявили про необхідність відкоригувати зовнішню політику ОУН у світі швидких геополітичних змін. Характеризуючи своє завдання на переговорах із А. Мельником, С. Бандера підкреслював: «Я мав з'ясувати Голові Проводу Організації ряд справ, проектів і вимог внутрішньо-організаційного і політичного характеру для наладнання здорових відносин між ПУН-ом і крайовим революційним активом. Після смерті основоположника і провідника ОУН полковника Є. Коновальця створилися ненормальні відносини напруження і розходжень між Крайовим проводом і активом Організації та ПУН-ом. Причиною того було з одного боку недовір'я до деяких осіб, найближчих співробітників полковника А. Мельника, зокрема Ярослава Барановського [...]. З другого боку, зростало настороження крайового активу до політики закордонного проводу. Зокрема після т. зв. Віденського договору в справі Закарпатської України це перетворилося в опозиційну поставу до орієнтації на гітлерівську Німеччину. Договір Ріббентропа — Молотова й політичне узгодження між Берліном і Москвою на початку війни надали цьому розходженню політичної гостроти»²³⁸.

С. Бандера, В. Тимчій і Я. Стецько від імені крайового активу ОУН наполягали, що «боротьба ОУН в Україні мусить бути достосована передусім до внутрішньої ситуації в СРСР, а передусім в Україні, та що не маємо таких союзників, щоб узгоджувати наші пляни з їхніми. Якщо б більшовики розпочали масове знищення чи виселювання національного активу на окупованих західних землях, щоб знищити головну базу організованого руху, тоді ОУН повинна розгорнути широку революційно-партизанську боротьбу, не дивлячись на міжнародну ситуацію»²³⁹.

Одночасно опозиціонери вказували на необхідність використовувати для користі українського визвольного руху будь-яку міжнародну нагоду й диверсифікувати контакти з іноземними державами. Зокрема, С. Бандера, Я. Стецько і В. Тимчій наголошували на потребі активізувати зусилля еміграції у зв'язку з війною у Фінляндії. Вони підкреслювали, що Франція розгорнула масштабну акцію допомоги Фінляндії в оборонній війні з СРСР. На території Франції формувалися військові частини добровольців, які бажали їхати на фінський фронт. Це, на думку Бандери, Стецька і Тимчія, відкривало перед українцями вигідні перспективи:

²³³ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 115—116.

²³⁴ Книш З. Перед походом на Схід: спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939—1941 рр. — Торонто: Срібна сурма, б. р. — С. 15.

²³⁵ Климишин М. В поході до волі. Спомини. — Т. 1. — С. 272—274.

²³⁶ Там само. — С. 275—278.

²³⁷ Бандера С. Мої життєписні дані. — С. 24.

²³⁸ Там само. — С. 23—24.

²³⁹ Там само. — С. 24.

по-перше, створити й озброїти з допомогою французів український легіон, який стане основою майбутньої української збройної сили, а по-друге, запобігти активній мобілізації українців, громадян Польщі, до польських частин, які формувалися у Франції²⁴⁰.

Також опозиціонери пропонували не прив'язувати «революційно-визвольної боротьби ОУН до Німеччини», перенести ПУН до Швейцарії, створити два зовнішньополітичні центри ОУН, один з яких буде працювати з Німеччиною, а інший — з Британією та США, дислокуючись за океаном²⁴¹.

Однак А. Мельник відхилив вказані рекомендації. Голова ПУНу вважав технічно нереальним розгортати масштабну політичну акцію ОУН у західних демократіях з огляду на відсутність легальних паспортів у більшості членів Проводу, а контактувати з урядовими представниками з «лівим» паспортом у кишені виглядало доволі зухвалою авантюрою²⁴².

Пропозиції щодо створення українського легіону для війни у Фінляндії А. Мельник розцінив як непотрібну трату сил на далеку і чужу війну, яка не буде мати великого політичного значення у світі²⁴³. Так само були відкинута полковником і пропозиції негайної підготовки збройного повстання в УРСР як такі, що призвели б лише до непотрібних жертв і не дали очікуваного результату без зовнішньої підтримки. Голова ПУНу пропонував накопичувати організаційні сили й очікувати війни між СРСР і Німеччиною, вважаючи, що московські домовленості серпня 1939 р. є лише тимчасовими тактичними поступками Гітлера більшовизму, а тому війна Райху проти СРСР є справою найближчого часу²⁴⁴. А. Мельник бачив можливість

²⁴⁰ Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.02.1940). — С. 182.

²⁴¹ Там само.

²⁴² Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 27.

²⁴³ Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.02.1940). — С. 183. Хоча при цьому до Фінляндії відправлялися місії від ПУНу, а від літа 1941 р. у цій країні діяло постійне представництво ОУН(м) на чолі з Б. Кентржинським, яке намагалося організувати із полонених українців окремий легіон, а також робило спроби впливати на фінську зовнішню політику в контексті позитивного вирішення «українського питання» (детальніше про це див.: Кентржинський Б. На скандинавському секторі ОУН в Другій світовій війні // Організація Українських Націоналістів 1929—1954 — Б. м.: На чужині, 1955. — С. 301—330). Одночасно в роки радянсько-фінляндської війни представники ОУН(м) в Італії контактували з місцевим фінським послом пані Картунен, пропонуючи фінам дозволити формування в їхній країні українського добровольчого легіону для війни проти СРСР (див.: Пундик Ю. Военні роки ОУН у світлих архівних матеріалів // Андрій Мельник. Спогади та документи. — С. 178—179). Також військовий штаб мельниківської ОУН детально аналізував хід бойових дій у Фінляндії й навіть розробив цілу низку аналітичних матеріалів, пов'язаних із Червоною армією та рівнем її боєздатності. Генерал М. Капустянський згадував: «Ми опрацювали еляборат про фінсько-советську війну, розіслали його для ознайомлення членам ПУН. Також після нашого приїзду до Кракова ранньою весною 1941 року ми виголосили низку рефератів в Кракові, Варшаві (перед 300 українськими старшинами), Сяноці, Ярославі і в Радимні за три дні до нападу Німеччини на СРСР. Ознайомився з нашим еляборатом і німецький генштаб. Він, підкреслюючи вартість нашого еляборату, з резервою поставився до наших оцінок, висновків і прогнозів. Німці не розуміли характеру цієї кампанії та її природи і злегковажили боєздатність Червоної армії» (Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. — Б. м.: На чужині, 1955. — С. 136).

²⁴⁴ Аналогічного погляду дотримувалася практично вся українська політична еміграція в Європі, незважаючи на її партійне забарвлення (детальніше див.: Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. — С. 600—630). Надзвичайно яскраво викладені такі міркування в листі Ю. Жукі до М. Антоновича від 29 лютого 1940 р.: «Дуже обережна політика заходу щодо Світів показує, що вони поки що не думають дати причину для тіснішої співпраці Німеччини з Світами. Правда, приготують Франція і Англія якусь акцію на Сході — чи проти Кавказу, чи похід на Україну? Але дуже великої ваги до цього прикладати не можна. Поки що панує в Європі "рах германісе" [германський мир — І. П.] і від цього чинника залежить і наша справа. Якісь українські плани на Вільгельмштрассе [берлінська вулиця, на якій розташовувалися провідні німецькі державні установи — І. П.], без сумніву, існують, бо інакше не можна собі пояснити деякі факти, як, приміром, переселення тих 25 тис. українського національного активу по цей бік Сяну, вислання більшого числа українських старшин бувшої польської армії у Генеральній губернії, щоб вони утворили там українські військові частини, студіювання економічних протоколів Берестейського миру в МЗС і т. д. Можливо, що виявиться конечність для німців, щоб забезпечити їм потрібні сировіці [сировину — І. П.] зробити десант на Україну і без погодження справ на Заході» (Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. — С. 615).

успішного розв'язання «української проблеми» лише за умов союзницьких стосунків із Німеччиною й активного включення у боротьбу з більшовизмом²⁴⁵. Так само керівник Організації відкинув будь-які домагання кадрових змін у лавах ПУНу²⁴⁶.

Згадуючи про зустріч в Італії, С. Бандера в листі до А. Мельника від 10 серпня 1940 р. так охарактеризував ставлення провідника до представників опозиції та їхніх аргументів: «До справ внутрішнього порядку і виразно шкідливого ведення деякими членами Проводу ми стрінули у Вас щонайменше легковажне відношення. У Вас усе зводилося до дрібних недотягнень, перескравлювання фактів та нестійких закидів і вражало неоднакове трактування сторін. У відношенні до нас (Стецько, Лопатинський, я) та до наших представлень і пропозицій Ви були штивні [незворушні — І. П.], трактували формалістично і помірно неповажно, прямо збували. Але до тамтих, до шкідників, Ви відносилися куди уважніше. Навіть формальне домагання славної пам'яті Лопатинського, щоб поставили під суд винних за саботування доставки зброї до повстанчої акції, як теж за зле кермування справами в Карпатській Україні, Ви збули ігноруючи, мовчанкою [...]»²⁴⁷.

Останню зустріч представники крайового активу мали з А. Мельником у Римі. Перед розмовою провідник запропонував крайовому провіднику В. Тимчю скласти в церкві особисту присягу на вірність «вождю». Після приведення до присяги керівника КЕ ЗУЗ А. Мельник остаточно відкинув домагання кадрових змін, які стосувалися Я. Барановського і О. Сеника, наказав В. Тимчю повертатися на територію України. С. Бандері полковник запропонував включення до складу ПУНу, але той відмовився перебувати у Проводі разом із Барановським і Сеником. Представники Краю покинули Рим²⁴⁸. Розмова настільки розчарувала провідника КЕ на ЗУЗ В. Тимчю, що він, вийшовши, сказав С. Бандері і Я. Стецьку: «Не маємо вождя»²⁴⁹.

Поїздка завершилася повним фіаско: А. Мельник залишився на своїх позиціях. С. Бандера і його прихильники вважали, що у верхівці Організації діють «шкідники», а тому поставили собі за мету «відгородити Край» від згубних наслідків «системи Барановського і Сеника»²⁵⁰.

Після дискусій із А. Мельником Бандери і Тимчю, до Рима виїжджали ще Р. Шухевич і С. Ленкавський, які також надавали голові ПУНу фотокопії документів, котрі були, на їхню думку, доказом співпраці Я. Барановського з польською розвідкою. Проте їхні аргументи А. Мельник відкинув²⁵¹.

З огляду на безвихідну ситуацію в переговорному процесі, С. Бандера (очевидно, за наполяганням В. Тимчю²⁵²) скликав 10 лютого 1940 р. у Кракові нараду «провідних націоналістів», на яку прибули «майже всі доточасні провідники Крайових ексекутив та члени тих же ексекутив, провідники бувших і теперішніх окружних ексекутив та провідники і деякі члени теперішньої Крайової ексекутиви» (всього 27 осіб)²⁵³.

Учасник зборів Т. Федечко, пізніше арештований співробітниками НКВД, розповідав на допитах про ті події: «По якимсь часі прийшов Степан Бандера і зреферував справу поїздки до полковника Мельника. Сказав так: “Заграничний провід не веде праці як треба. Тому, що Заграничний провід не сповняє свого завдання, на нас паде відповідальність. Про близькі подробиці не буду говорити, бо вони Вам не потрібні”. Тоді зібрані ухвалили резолюцію, в якій сказано, що зібрані віддають провід в руки Степана Бандери з правом вести роботу. На цім закінчено зібрання. На цім зібранні постановлено, щоб вернути на землі Західної України і нав'язати контакти з організацією, а де її немає, там її створити»²⁵⁴.

²⁴⁵ Бандера С. В десяти річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.02.1940). — С. 183.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 68.

²⁴⁸ Шліцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 141.

²⁴⁹ Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 58.

²⁵⁰ Там само. — С. 24.

²⁵¹ Климишин М. В поході до волі. Спомини. — С. 279.

²⁵² Шліцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 142.

²⁵³ Чому була потрібна чистка в ОУН: у 3-х ч. — Ч. 2: В ім'я правди. — Б. д., б. м. — С. 28—29.

²⁵⁴ Цит. за: Шліцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 143.

Згадувана Т. Федечком «резолуція», прийнята на нараді, була насправді актом зверненням до А. Мельника, в якому опозиціонери констатували, що керівництво ОУН опинилося «в руках людей, що зле сповняють завдання Проводу Української Націоналістичної Революції, не здійснюють її основних напрямків, нехтують націоналістичними методами праці та зобов'язуючими революціонерів засадами внутрішнього організаційного взаємовідношення і праці»²⁵⁵. Учасники краківських зборів підкреслили, що «провідний актив» ОУН з українських земель намагався змінити ситуацію шляхом звернень до голови ПУНу, проте всі зусилля вирішити проблеми «звичайним організаційним порядком були безуспішні з причин неперебірливих організаційних ходів тих людей, що, прикриваючись волею теперішнього Голови Проводу Українських Націоналістів, намагалися за всяку ціну вдержати владу, захоплену по смерті славної пам'яті полковника Євгена Коновальця»²⁵⁶.

Виходячи з незадовільної оцінки діяльності ПУНу, опозиціонери вирішили передати керівництво ОУН «в руки Степана Бандери і тих, яких він покличе» до складу Революційного проводу (РП)²⁵⁷. При цьому учасники зборів наголосили, що й надалі вважають А. Мельника керівником «усієї боротьби»²⁵⁸.

На краківському засіданні опозиції також розглядали можливість, що новостворений Провід очолить А. Мельник, а С. Бандера стане його першим заступником, на якого покладатиметься робота з фактичного керівництва Організацією в Краю²⁵⁹. До організованого С. Бандерою РП було включено Олексу Гасина, Володимира Гриніва, Дмитра Грицяя, Івана Габрусевича, Миколу Климишина, Василя Кука, Миколу Лебеда, Степана Ленкавського, Дмитра Мирона, Івана Равлика, Ярослава Стецька, Володимира Тимчія, Василя Турковського і Романа Шухевича²⁶⁰.

Поряд із формуванням нового керівного органу учасники краківського зібрання порушили питання про виключення з лав Організації Я. Барановського, а також надміру зав'язаних на контактах із німецькою розвідкою Р. Сушка, Я. Гайваса та Р. Ярого²⁶¹. Щоправда, стосовно останнього позиція С. Бандери змінилася, коли той перейшов до табору прихильників РП.

Прийнятий 10 лютого акт офіційно не розголошувався. Намагаючись не загострювати конфлікту й очікуючи, що А. Мельник сам прийме кадрові рішення, лідери РП зволікали з передачею документа керівникові ПУНу²⁶². А. Мельник отримав його лише 5 квітня під час візиту С. Бандери, коли той разом із актом-зверненням передав голові ПУНу свого листа з викладеними коментарями та поясненнями щодо причин лютевих зборів та їхніх рішень. Бандера повідомляв голову ПУНу, що Революційний провід буде займатися керуванням Організацією «на таких теренах і в тих ділянках, де недопустима дальша проволока»²⁶³. Зокрема, йшлося про керування діяльністю ОУН на українських землях у таких сферах: «військовости, політики, пропаганди, інформації й безпеки, планування державного будівництва та окремих заходів за кордоном зовнішньополітичного характеру»²⁶⁴.

Своїм листом Бандера фактично дав зрозуміти Мельнику, що з-під нього і ПУНу «вибивається крісло», закордонний Провід стає «п'ятим колесом до воза», а сам полковник перетворюється на «весільного генерала», якому може гарантуватися лише роль «почесного вождя». Цілком зрозуміло, що А. Мельник відреагував на отриману інформацію надзвичайно різко —

²⁵⁵ Рішення наради провідників 10 лютого 1940 р. // Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 29.

²⁵⁶ Там само.

²⁵⁷ Там само. — С. 30.

²⁵⁸ Там само.

²⁵⁹ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 145.

²⁶⁰ Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник. — Нью-Йорк, 1994. — С. 93.

²⁶¹ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 145.

²⁶² Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940—1941 роках. — Торонто: Срібна сурма, 1960. — С. 83.

²⁶³ Лист Степана Бандери до Андрія Мельника від 5 квітня 1940 р. // Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 31.

²⁶⁴ Там само.

7 квітня РП був оголошений незаконним, а С. Бандера і його заступник Я. Стецько віддані під Головний революційний трибунал ОУН²⁶⁵.

Наступного дня голова ПУНу звернувся із «Закликом» до членів ОУН, в якому заявив, що готовий «з невгнутою твердістю і найбільшою рішучістю у корені ліквідувати всі спроби розложити Організацію Українських Націоналістів»²⁶⁶.

Того самого 8 квітня РП видав власний комунікат «До відома членів ОУН», який оголошував, що А. Мельник «перестав бути Головою ПУНу»²⁶⁷, що його дії перетворюють ОУН із революційної Організації на «емігрантську політичну групу», тому ПУН «перестає існувати», а всією боротьбою керуватиме РП на чолі зі С. Бандерою. Всі рішення полковника А. Мельника й «бувшого ПУНу» оголошувалися «неважними», всі організаційні клітини мали підпорядкуватися РП, а будь-які дії всупереч такому рішенню пропонувалося розглядати як диверсію²⁶⁸.

9 квітня А. Мельник видав окреме звернення до членів ПУНу та учасників Другого ВЗ ОУН у Римі. У цьому документі чітко прослідковується невдоволення полковника тією декоративною роллю, яку йому відводили члени РП, що, очевидно, зачіпало його амбіції: «В переконання, що в своїй підривній акції вони досягнули максимум, ці елементи виступили тепер з диктатом супроти мене, ставлячи мені, Голові ПУН, умови, під якими готові далі визнавати мене як такого, що мав би назовні репрезентувати ту діяльність, яку на ділі унапрямували б і реалізували б вони»²⁶⁹. Створення РП А. Мельник оголосив диверсією, яка стала можливою через «егоцентризм декількох одиниць» і наказав розірвати будь-які організаційні стосунки з Бандерою та Стецьком²⁷⁰.

У середині квітня здійснено спробу владнати конфлікт шляхом створення окремої комісії, до якої від ПУНу увійшли Р. Ярий і О. Сенік, а від опозиції — І. Габрусевич, С. Ленкавський і Р. Шухевич. Після прибуття Р. Ярого і О. Сеніка до Кракова останній на вимогу опозиціонерів «добровільно вийшов з комісії», а Р. Ярий перейшов на позиції С. Бандери та його прихильників. Таким чином, комісія цілковито зайняла позицію РП, але оприлюднені нею 16 квітня рекомендації А. Мельник не сприйняв²⁷¹.

10 серпня Бандера написав голові ПУНу великого листа, де вчергове доволі обґрунтовано виклав свої аргументи й закликав до примирення²⁷². Той через три дні відповів зверненням до членів ОУН, в якому санкціонував «наведення порядку» в лавах Організації будь-якими «доцільними засобами»²⁷³.

Роблячи ще один крок до примирення, С. Бандера 17 серпня підписав заяву, в якій наголошував, що він та його прихильники «підпорядковуються полковникові Андрію Мельнику, як Голові Проводу Українських Націоналістів»²⁷⁴. Проте керівник ПУНу не вважав за можливе владнати конфлікт «без покаяння і покарання диверсантів» і вважав визнання лояльності опозиції недостатнім²⁷⁵.

²⁶⁵ Степан Бандера поставлений перед Революційним трибуналом // Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 33.

²⁶⁶ Заклик Андрія Мельника до членів ОУН від 8 квітня 1940 р. // Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 35.

²⁶⁷ Комунікат Революційного Проводу від 8 квітня 1940 р. // Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 37.

²⁶⁸ Там само. — С. 40—41.

²⁶⁹ Заклик Андрія Мельника до членів ВЗУН і ПУН від 9 квітня 1940 р. // Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 43.

²⁷⁰ Там само. — С. 43—44.

²⁷¹ Біла книга ОУН про диверсію-бунт Яри-Бандера. — Б. м., б. р. — С. 14—20.

²⁷² Лист Степана Бандери до Андрія Мельника від 10 серпня 1940 р. // Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 55—100.

²⁷³ Звернення Андрія Мельника до членів ОУН від 13 серпня 1940 р. // Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 101—102.

²⁷⁴ Заява Степана Бандери про підпорядкування Андрієві Мельникові від 17 серпня 1940 р. // Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 102.

²⁷⁵ Чому була потрібна чистка в ОУН: у 3-х ч. — Ч. 2: В ім'я правди. — Б. м., б. р. — С. 34.

Намагаючись востаннє вирішити проблему мирним способом, С. Бандера 19 серпня о 21:40 власноруч підписав відозву, де зазначив, що визнає правочинність постанов Великого збору ОУН, погоджується з правом голови Проводу українських націоналістів керувати ОУН і всім українським націоналістичним рухом. Він підкреслив, що «підпорядковується Голові Проводу українських націоналістів полковнику Андрієві Мельникові» і, передаючи в руки голови ПУНу усі підзвітні йому структури, готовий «лояльно виконувати в організаційній карності, всі розпорядження Голови Проводу українських націоналістів [...]»²⁷⁶.

Але й це звернення не зупинило конфлікту. Невдовзі Революційний трибунал ОУН оголосив про виключення С. Бандери і його однодумців з Організації²⁷⁷. До початку вересня 1940 р. єдина ОУН перестала існувати, розділившись на дві частини, які популярно почали називатися ОУН-бандерівці — ОУН(б) та ОУН-мельниківці — ОУН(м).

У грудні бандерівська ОУН оголосила «Маніфест», яким продемонструвала свою прихильність ідеям революційного націоналізму та революційного месіанства: «Боремося за визволення українського народу та всіх поневолених Москвою народів [...]. Несемо новий лад Східній Європі й підмосковській Азії. Несемо всім поневоленим Москвою народам свободу творити власне життя на рідній землі по своїй вольній волі. Несемо безпеку всім загрозеним Москвою народам»²⁷⁸. На наш погляд, саме в цьому документі вперше було закладено фундамент ідей спільного антибільшовицького фронту поневолених народів, який ОУН(б) намагалася сформувати в роки війни та після її завершення.

Грудневий «Маніфест» цікавий також з огляду на декларування націоналістами боротьби за цінності, які зараз прийнято називати загальнолюдськими. Сьогодні більшість дослідників ведуть мову про перехід ОУН(б) на «демократичну платформу» у 1943 р., проте положення «Маніфесту» чітко вказують на те, що гуманізація і демократизація націоналістичної ідеології почалася значно раніше: «Боремося: за гідність і свободу людини, за право визнавати одверто свої переконання, за свободу всіх віросповідань, за повну свободу совісті. Боремося: проти тиранії і терору большевицької кліки, проти жахливого режиму НКВД у колгоспах, фабриках, заводах, армії, флоті, партії, комсомолі, школі і хаті. Боремося: за право працюючих виявляти одверто свої політичні переконання словом і друком, відбувати вільно прилюдні збори та творити свої політичні, громадські та професійні організації [...]. Боремося: за те, щоб кожен поневолений Москвою народ міг повні користуватися багатствами своєї рідної землі та здобутками своєї щоденної праці»²⁷⁹.

Своєю демократичною риторикою й антиколоніальним пафосом грудневий «Маніфест» ОУН(б) цілком співзвучний із деклараціями Великої французької революції та Північноамериканських штатів часів боротьби за незалежність²⁸⁰.

²⁷⁶ ГДА СБУ. — Ф. 62. — Спр. 27314. — Т. 3. — Львівська область. — Арк. 253.

²⁷⁷ Чому була потрібна чистка в ОУН: у 3-х ч. — Ч. 2: В ім'я правди. — С. 46.

²⁷⁸ Маніфест Організації Українських Націоналістів (грудень 1940 р.) // Причинки до суспільного мислення. Збірка статей. — Торонто, 1989. — С. 21.

²⁷⁹ Там само. — С. 22—23.

²⁸⁰ Декларация независимости США (1776 р.): «Коли в перебігу історії людства одному народу доводиться розірвати зв'язки, що поєднували його з іншим, і посісти серед держав світу окреме і рівне становище, право на яке йому належить за законами природи і законами Бога природи, належна пошана до поглядів людства вимагає з'ясувати причини, що спонукали його відокремитися.

Ми вважаємо за самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невідбірними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя; що уряди встановлюються між людьми на те, щоб забезпечувати ці права, а влада урядів походить із згоди тих, ким вони управляють; що в кожному випадку, коли якась форма правління стає згубною для такої мети, народ має право змінити або скасувати її і встановити новий уряд, спираючись на такі принципи та організуючи його владу в такі способи, які видаються народу найдоцільнішими для досягнення своєї безпеки і щастя».

Декларация прав людини і громадянина (1789 р.): «Метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини; цими правами є свобода, власність, безпека і опір гніту. [...] Джерело всього суверенітету бере свій початок в нації; жодна група, жодна особа не може здійснювати владу, яка прямо не випливає з нього. [...] Ніхто не може зазнавати утисків через висловлення власних поглядів, навіть релігійних, якщо їх висловлення не порушує громадського порядку, встановленого законом. [...]

Після розколу прихильники С. Бандери кардинально змінили свою позицію стосовно визнання правочинними рішень римського Великого збору ОУН і 31 березня — 3 квітня 1941 р. провели у Кракові власний Другий великий збір (за присутності 68 учасників, 16 із яких були делегатами з території УРСР²⁸¹), який затвердив нову програму ОУН(б), а також сформував нове керівництво Організації — Головний провід (ГП) на чолі з С. Бандерою.

Програмні постанови ОУН(б) оголошували, що «боротьба за силу й добро української нації» є основою світогляду Організації, а її найвищими цілями декларувалися: «всесторонній розріст, сила, здоров'я й добробут українського народу»²⁸². Досягнути поставленої мети передбачалося лише за умови створення суверенної української держави. Шлях до здобуття незалежності мав лежати в царині «революційної боротьби з наїзником»²⁸³, яка мала відбуватися у формі «Української Революції в Московській імперії ССРР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: “Свобода народам і людині”»²⁸⁴.

Оголошуючи розрахунок на власні сили, бандерівська ОУН водночас не заперечувала можливості проведення доцільної союзницької політики. Проте щодо неї робилося одне суттєве зауваження — націоналісти вважали союзниками в боротьбі лише ті держави та політичні угруповання, які «заінтересовані в розвалі ССРР та встановленні ні від кого не залежної Української Суверенної Соборної Держави. Відношення ОУН до держав та політичних рухів перерішується їхнім протимосковським наставленням, а не більшою чи меншою політичною співзвучністю з українським національним рухом»²⁸⁵. Ця фраза з програмних документів ОУН(б) цілком вичерпно пояснює, чому Організація в майбутньому вступала в ситуативні союзи з Німеччиною, Угорщиною, польським націоналістичним підпіллям, демократичними країнами англосаксонського світу. Йшлося не про подібність ідеологій, а лише про тимчасове збігання інтересів чи тактичних цілей з іншими державами або організаціями. Цей тактичний збіг ОУН(б) як підпільна і революційна структура була зобов'язана використовувати для досягнення стратегічної мети, не зважаючи на моральні чи будь-які інші застереження²⁸⁶.

Після проведення краківського ВЗ ОУН(б) розділення Організації було остаточно юридично оформлене. Президія краківського ВЗ звернулася до членів ОУН із повідомленням, в якому між іншим вказувалося на нездатність А. Мельника керувати націоналістичним рухом, його найближчих соратників оголошували «диверсантами», а всіх учасників ОУН закликали підпорядковуватися бандерівському Проводу²⁸⁷. Єдиної ОУН більше ніколи не існувало. За Бандерою пішла абсолютна більшість оунівських структур на території Західної України, що дозволило бандерівцям бути активнішими від своїх суперників і відігравати головну роль у подіях, які розгорнулися в Україні протягом найближчих десятиліть. ОУН(б) включається в активну збройну боротьбу проти більшовицької держави, яка завершиться тільки через 20 років у далекому 1960-му.

Аналізуючи сьогодні причини і хід розколу націоналістичного руху, на наше переконання, можна стверджувати, що це не була спецоперація іноземних органів держбезпеки. Вони лише уважно стежили за розвитком подій, поглибили наявний конфлікт через свою агентуру,

Вільне повідомлення ідей і поглядів є одним із найцінніших прав людини. Як наслідок, кожен громадянин може вільно висловлюватись, писати і друкувати, але підлягає відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом».

²⁸¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 4. — Арк. 21.

²⁸² Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів // Причинки до суспільного мислення. — С. 27.

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ Там само. — С. 31.

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ Детальніше про проблему пошуку націоналістичними рухом союзників див.: Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колаборацією і резистансом // Український визвольний рух. — № 11. — Львів, 2007. — С. 61—80; Патриляк І. К. ОУН напередодні та в перші роки Другої світової війни — пошук союзників // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. — Вип. 10. — Ч. 2. — К., 2006. — С. 91—109.

²⁸⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 4. — Арк. 21—21-а.

загострили його до краю і зробили безповоротним²⁸⁸. Сам розкол став наслідком закріплення наявного де-факто стану організаційної дуалістичності, коли ПУН у Європі жив своїм життям, а Крайова ексекютива в Україні — своїм. Така дуалістичність склалася від перших днів існування Організації. Уже на початку 1930 р. секретар Проводу ОУН В. Мартинець у листі до Є. Коновальця констатував, що Провід через свою часто аморфну позицію втратив владу над «краєм»: «Це вже не є радикалізм. Це є тягнення нас (Провід!!!) за вуха. Ми вже нікого не ведем, але нас ведуть, нас примушують, то і то говорити, це і це робити»²⁸⁹. У відповідь Є. Коновалець вказав на логічність такого стану речей і неможливість керувати «краєм», перебуваючи в еміграції: «Дуже я радий, що врешті дійшли Ви, Туратті²⁹⁰, до тої мудрості, яку я знав вже з давнішого досвіду, що вести справи в краю, сидячи собі спокійно за кордоном, не є можливо. На цьому вже скрахував Петрушевич, який, сидячи за кордоном, хотів бути диктатором в крайових справах, і на цьому теж скорше чи пізніше ми теж мусимо скрахувати, коли не переведемо принципу, що кожний з нас мусить сидіти якийсь час в краю і якийсь час за кордоном і що мусить бути виміна мозгів, себто що щодейкий час треба людей, які працювали в краю, витягати на відпочинок за кордон»²⁹¹.

До смерті Є. Коновальця ОУН завдяки авторитету свого засновника утримувала формальну єдність. Проте після вбивства лідера всі внутрішні суперечності стали очевидними. Психологічна несумісність між двома частинами ОУН (еміграційною і крайовою), різні способи життя, діяльності та думання стали фундаментом для розколу. Особисті амбіції, підозри, неприязнь довершили справу. Очевидно, враховуючи всі ці фактори, розділ ОУН у тих умовах був неминучим. Хоча він призвів до цілої низки негативних явищ, послабив авторитет ОУН в українських суспільних колах, змушував витрачати енергію на взаємну боротьбу тощо, все ж його наслідки не стали катастрофічними для націоналістичного руху й не забрали в нього пальму першості в середовищі борців за самостійність України в 1940—1950-х рр.

²⁸⁸ Про реакцію на розкол в ОУН німецьких та радянських органів держбезпеки див.: Косик В. Розкол ОУН (1939—1940). — С. 121—129; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1959) / Упоряд. В. Сергійчук. — Т. I. — К., 2009. — С. 37—125.

²⁸⁹ «Я б'ю у дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...» Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930. (Листування голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця). — С. 51.

²⁹⁰ Один із псевдонімів В. Мартинця.

²⁹¹ «Я б'ю у дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...» Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930. (Листування голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця). — С. 101.

1.3. Діяльність українського націоналістичного підпілля в жовтні 1939 — травні 1941 р.

В Західній Україні нас зустрічали в минулому році прекрасно, а тепер ми довели до того, що там поширюється повстанський рух

Олександр Довженко²⁹²

Вересень 1939 р. кардинально змінив геополітичні конфігурації в Центрально-Східній Європі. Перед Організацією українських націоналістів виникли цілком нові стратегічні й тактичні завдання. Відкрився практично не відомий раніше фронт антирадянської боротьби. Згодом один із провідних діячів ОУН Є. Врецьона підкреслював: «Прийшла німецько-польська війна. Вона закінчилася для нас цілком несподівано, бо західноукраїнські землі зайняли большевики, які формально учаси в війні не брали [...]. Всі західні етнографічні терени України (за виключенням Закарпаття) ввійшли в склад Радянської України. Створило це для нашої боротьби цілком нове положення. Ліквідувалося два фронти боротьби і практично вся увага могла бути звернена на одного окупанта України — большевицьку Москву [...]. Так нову Україну, з новим духовним обличчям, щойно в цих роках ми відкрили. Була вона іншою, ніж малювала її большевицька пропаганда. Але була вона теж інша, ніж ми хотіли її бачити [...]»²⁹³.

Незважаючи на доволі несподівану для націоналістів окупацію Західної України Червоною армією, для ОУН зустріч із реаліями радянського життя не стала смертельною, хоча подібного «рандеву» не пережила жодна інша західноукраїнська партія чи організація. Активність радянських каральних органів була просто вражаючою, а масштаби їхньої роботи досі небаченими. До 1 жовтня 1939 р. (тобто за два тижні від початку «визвольного походу»), згідно з повідомленням наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова та заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулова, у Західній Україні арештували 3 914 осіб! З них 2 539 — колишні поліцейські, жандарми, агенти польської розвідки тощо; 381 — офіцери польської армії або осадники; 144 — керівники українських партій і рухів; 74 — колишні політичні діячі УНР і офіцери Армії УНР; 483 — інші²⁹⁴. Масовість арештів і їхня безоглядність не залишали ілюзій щодо можливої легальної політичної діяльності в нових умовах. Роботу можна було проводити винятково конспіративними методами, і єдиною українською політичною організацією, що володіла навичками нелегальної роботи, була ОУН.

Попри вихід декількох тисяч членів ОУН до німецького Генерального губернаторства й початкову розгубленість очільників Організації, на території УРСР залишилося декілька десятків тисяч членів і активних прихильників ОУН (керівництво припускало, що кількість членів та дієвих симпатиків Організації коливається в межах 20—30 тис. осіб²⁹⁵). Оцінюючи ситуацію як сприятливу для розгортання широкомасштабної антирадянської боротьби, сконцентровані у Кракові прихильники С. Бандери на зламі 1939—1940 рр. розпочали підготовку до збройного повстання в Україні.

Оунівська молодь оптимістично вважала, що повстання в Україні може захитати основу радянської влади (принаймні в західноукраїнському регіоні), засвідчить перед світовим

²⁹² Із агентурного повідомлення НКВД від 24 липня 1940 р. про перебування О. Довженка в Західній Україні.

²⁹³ Врецьона Є. 30 червня 1941 р. // Вісник. Орган Організації оборони чотирьох свобод України. — № 5/6. — 1947. — Нью-Йорк. — С. 1—2.

²⁹⁴ Спецповідомлення заступника наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова начальнику секретаріату НКВД СРСР С. Мамулову про кількість осіб, заарештованих у Західній Україні від 3 жовтня 1939 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 213.

²⁹⁵ Найімовірніше, можна говорити про 8—9 тис. членів ОУН на жовтень 1939 р. З Юнацтвом ця цифра, очевидно, сягала 11—12 тис. осіб. Ще декілька тисяч становило коло активних симпатиків, кандидатів до включення в лави ОУН. Значно більшим було коло прихильників Організації.

співтовариством волю народу до незалежності, а головне — створить нестабільну ситуацію на східних рубежах Третього Райху, що змусить Берлін втрутитися в ці події та розв'язати війну проти СРСР навіть у тому випадку, якщо керівництво Німеччини не має таких планів. Молоді радикали бачили необхідність розгортання організаційної роботи в чотирьох напрямках: 1) підготовка й проведення повстання в УРСР; 2) створення націоналістичних військових частин за кордоном; 3) загальний вишкіл оунівців у Генеральному губернаторстві; 4) забезпечення повстанців в Україні кадрами, планами, інструкціями, картами, посібниками тощо.

Перед сучасним читачем неодмінно постане запитання: чому націоналісти сподівалися на масовість повстання? Чому вони вірили, що їх підтримає населення України? Проте навіть побіжне ознайомлення з таємними зведеннями радянського НКВД про життєвий рівень і настрої населення УРСР, про ситуацію в армії та прикордонних військах свідчить, що можливість успішного повстання не слід було відкидати як цілком нереальну.

Дещо відхиляючись від загальної теми дослідження, наведемо декілька прикладів, які ілюструють життя та настрої радянських українців напередодні і в перші роки світової війни. Зокрема, у спецповідомленні заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову від 7 березня 1939 р. про реакцію населення України на скликання XVIII з'їзду ВКП(б) натрапляємо на такі живописні фрагменти: «Тези до з'їзду дуже красиві, але, як завжди в нас буває, — це тільки красиві слова. У нас неможливо дістати конверта для листа; щоб купити півкіло масла, потрібно з 6-ї ранку ставати в чергу; промтоварів без знайомства або спекулянтів дістати неможливо, а на мові більшовиків це зветься — побудували соціалізм. [...] У країні немає м'яса, мало жирів, за рибою довжелезні черги, і це називається вирішенням продовольчої проблеми»²⁹⁶. Або: «Коли затвердить з'їзд 3-й п'ятирічний план, то корівки, хатки, садиба все пропаде, одна тільки надія на Гітлера, як відділить Україну, то, можливо, ще поживемо»²⁹⁷; «Я багато читаю газет і дивлюся, яка нахабна брехня, вічно пишуть про фашистські країни, про те, які там творяться беззаконня, а гляньте, що робиться в нас — скрізь суцільне насильство, підневільна праця. Колгоспники — ті ж раби, працюють тільки за трудовні й нічого не отримують [...]. Коли прийде Гітлер, тоді 100 років ніхто й не заікнеться про комунізм. Народ уже взнав. Колгоспник ходить і плаче, з нього шкуру деруть [...]. Гітлер скоро буде в Україні, відамо без бою. Що Гітлер буде в Україні, безумовно, питання вже вирішене»²⁹⁸.

13 березня нове спецдонесення розкривало думки співробітників Академії наук УРСР, які так відгукувалися про партійний з'їзд: «Там лунають овації вождям, проголошуються різноманітні обіцянки, висловлюються гіпотези, а реально відбувається все навпаки [...]. Коло магазинів по ночах мерзнуть сотні й тисячі людей, щоби отримати жалюгідну ганчірку за шаленою ціною, ризикуючи при цьому отримати травму»²⁹⁹.

13 квітня у спецдонесеннях зафіксували «патріотичні» думки харківських робітників: «Скоріш би Гітлер рушив до нас, всім стало б легше та краще жити. Варто лише спалахнути війні, варто лишень нашому братові отримати гвинтівку і 200 патронів, як всі вони будуть спрямовані проти радянської влади. Абсолютна більшість населення, під загрозою переслідування, називає чорне білим і навпаки. Ми зараз безсилі, у нас немає зброї, а в боротьбі це найголовніше. Ось якщо ми її отримаємо, тоді ми скажемо: ні, голубчики, ми хочемо, щоб чорне було чорним, а біле — білим. І силою зброї ми створимо таку владу, яка нам принесе дійсно щасливе життя. І в армії, і в міліції, і в НКВД — скрізь є люди, які тільки завдяки страху

²⁹⁶ Зі спецповідомлення заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову від 7 березня 1939 р. про реагування населення України на скликання XVIII з'їзду ВКП(б) // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 954.

²⁹⁷ Там само.

²⁹⁸ Там само.

²⁹⁹ Із доповідної записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про негативні реагування на доповідь Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) від 13 березня 1939 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 955.

підтримують політику Сталіна, а насправді в критичний момент повернуть дуло проти радянських буржуїв»³⁰⁰.

Висловлені вище настрої існували ще до початку Другої світової війни, а з її розгортанням вони не тільки не послаблюються, але ще більше радикалізуються. Уже у вересні 1939 р. радянські спецслужби фіксують у колах київської інтелігенції розмови про майбутнє повстання і революцію в Україні: «Друга імперіалістична війна має привести в нас до другої революції, результати якої будуть для нас незрівнянно кращими. Адже тепер український народ виріс національно й політично. Він побачив і відчув на власній шкурі наслідки всіх допущених помилок. А якщо додати до цього приєднання до нас гігантських територій колишньої Польщі, тобто Галичину, населення якої, безперечно, впливатиме на умі «радянських українців», то стане зрозуміло, що друга революція неминуха. Лозунг другої революції — національно-народне звільнення, національне народництво. Результат — самостійність»³⁰¹.

Під впливами поразок під час радянсько-фінської війни, на зламі 1939—1940 рр. радянські українці ще частіше ведуть мову про можливе повстання. Зокрема, в січні 1940 р. серед медиків Києва фіксують розмови, в яких ідеться про те, що у випадку масштабної війни «повстання багатьох національностей в Радянському Союзі неминуче. Насамперед, це, звісно, буде Україна. Отримавши зброю, народ заговорить інакше. Українці вимагатимуть відповіді, куди зникає їхній хліб, масло, цукор і багато інших продуктів»³⁰².

У березні після укладення миру з Фінляндією й оголошення офіційних цифр втрат, обурений український народ у своїх розмовах відзначав: «У Фінляндії загинуло коло двох мільйонів червоноармійців. З одного нашого села полягло більше 100 чоловік. Ішли дурні в бій, а краще би повернули зброю назад, тоді, можливо, добилися б чогось кращого»³⁰³. Або: «Раніше царська влада не шкодувала мужика, а тепер радянська влада нашого брата посилає у Фінляндію для того, аби мужиками гатити фінські болота. Євреїв туди не пошлють, і євреї в бій не підуть, а будуть сидіти по інтендантствам, червоним хрестам тощо»³⁰⁴.

Під час фінської війни в армії яскраво виявляються акти непокорності командуванню, дезертирство, обурення внутрішньою і зовнішньою політикою СРСР³⁰⁵. У квітні — червні 1940 р. масово фіксуються антирадянські розмови серед військовослужбовців, які поверталися в

³⁰⁰ Із доповідної записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про реагування населення України на міжнародні події // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 959.

³⁰¹ Зі спецповідомлення заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії про реагування населення України на вступ військ РСЧА на територію Західної України та Західної Білорусії // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1057.

³⁰² Спецповідомлення заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про реагування населення України на фінляндські події від 21 січня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1097.

³⁰³ Записка наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова заступнику наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулову щодо реагування населення України на доповідь В. Молотова на VI сесії Верховної Ради СРСР. 31 березня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1131.

³⁰⁴ Спецповідомлення заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про реагування населення України на фінляндські події від 21 січня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1096.

³⁰⁵ Із доповідної записки начальника ОВ НКВС КОВО А. Міхеєва наркому внутрішніх справ УРСР І. Серову про політико-моральний стан військових частин, що вирушають на фінський фронт від 31 грудня 1939 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1083—1091; із доповідної записки начальника ОВ НКВС КОВО А. Міхеєва наркому внутрішніх справ УРСР І. Серову про антирадянські настрої у частинах 87-ї стрілецької дивізії від 7 січня 1941 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1091—1093; із доповідної записки начальника ОВ НКВС КОВО А. Міхеєва наркому внутрішніх справ УРСР І. Серову про реагування військовослужбовців округу на воєнні дії у Фінляндії // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1099—1111; Доповідна записка начальника ОВ НКВС КОВО А. Міхеєва наркому внутрішніх справ УРСР І. Серову про політико-моральний стан сімей командного складу 60-ї стрілецької дивізії від 2 лютого 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1111—1112.

Україну з фінського фронту³⁰⁶, а також серед червоноармійців починають поширюватися листівки із закличками до повстання³⁰⁷.

І якщо подібні судження про владу й такий «високий ступінь лояльності» до більшовицької держави демонстрували радянські громадяни з двадцятирічним «стажем», то нескладно уявити, як ставилися до більшовизму мешканці новоприєднаних регіонів, рівень життя і свобод яких скоротилися в рази. Щоб не бути голослівними, знову звернемося до таємних донесень радянських спецслужб. Нааякані жахливою ситуацією на Станіславщині, місцеві чекісти в січні 1940 р. телеграфували безпосередньо Л. Берії (очевидно, боячись, що їхні повідомлення до Києва не потрапляють далі в Москву і в Кремлі не знають реальної ситуації): «Дорогий товаришу Берія, не знаю, чи маєте Ви дані про становище в Західній Україні, зокрема у Станіславській області. Вважаю своїм прямим обов'язком комуніста довести до Вашого відома наступне. Станіславська область перебуває у складному становищі, невдоволення населення щодня зростає, саботаж, спекуляція, озлоблення проти радянських громадян, присланих на роботу до Західної України.

На ринках товарів і продуктів дуже мало, а на те, що є, ціни зростають: молоко 3 рубля літр, вершкове масло 70—80 рублів кілограм, яйця 10—15 рублів десяток, картопля 2 рубля кілограм, кури 60—70 рублів штука, гуси 120—150 рублів штука тощо³⁰⁸.

Кооперативна мережа розвинута недостатньо, в магазинах гігантські черги і бійки, спекулянти лізуть без черги, міліція ладу навести не може, а з міліцією вступають в бійки, беруть продукти за твердими цінами, продають спекулянтам. Над родинами радянських працівників повне знущання. В продажі їм взагалі відмовляють або заламують такі ціни, що вони самі відходять. Є низка випадків, коли наших домогосподарок місцеве населення виганяє з черги, б'є й каже: «Через вас у нас все пропало, вам уже недовго лишилося жити». [...] Є випадки, коли на ринку скуповують польські золоті. Проводиться агітація, що радянська валюта скоро взагалі ходити не буде. [...] Контрреволюційні угруповання підняли голову і повели контрреволюційну роботу серед населення, штучно створюючи голод, настроюють людей проти радянської влади з метою підготовки масового повстання всього населення»³⁰⁹.

Звісно, що весь безлад і безмозкість системи чекісти списували на «контрреволюціонерів», проте істинних винуватців народного невдоволення більш точно назвав О. Довженко. В одному з агентурних донесень, в якому повідомлялися враження письменника від поїздки новоприєднаного Буковинського енкаведисти зафіксували думки митця, котрі яскраво відображають як настрої інтелігенції, так і враження українських мас від радянської західноукраїнського регіону: «Чернівці, — сказав він, — чудесне місто, культурне, приємне. Жити там — просто насолода. Дім, в якому жив митрополит³¹⁰, настільки прекрасний, що подібного йому немає в Москві. Народу там, на Буковині, жилося набагато краще, ніж у нас. Коли в нас їдеш потягом, то ніде не зустрічаєш радісних облич, нарядного одягу. Скрізь убогість, бідність, пригніченість. Я вважаю, що наш народ принижують і пригноблюють, що всі у нас одягнені в сірий бушлат. А там усе барвисте, веселе, приємне». Довженко детально описав наряди буковинських українців і продовжив: «На площі в Чернівцях — каруселі, всякі наївні народні розваги. Так наші ідіоти негайно після приїзду вирішили прибрати з площі каруселі. Взагалі наші ведуть себе там погано; в Західній Україні нас зустрічали минулого року прекрасно, а тепер ми довели до того, що там поширюється повстанський рух. Гуцулів виселяли з при-

³⁰⁶ Доповідна записка начальника ОВ НКВС ОдВО Корольова наркомуні внутрішніх справ УРСР І. Серову про політико-моральний стан військовослужбовців частин округу від 30 квітня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1135—1138.

³⁰⁷ Повідомлення начальника оперштабу НКВС УРСР начальнику ОВ НКВС КОВО А. Міхеєву про анонімну листівку, написану від імені командного складу 125-ї авіабази від 30 квітня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1139.

³⁰⁸ При середній місячній зарплаті 250 рублів.

³⁰⁹ Шифротелеграма УНКВС по Станіславській області наркомуні внутрішніх справ СРСР Л. Берії щодо становища в області від 31 січня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 284.

³¹⁰ Зараз — Чернівецький університет.

кордонних районів, робили тисячі ляпів. Тепер те саме повторюється на Буковині. Хапають без розбору людей винних і невинних [...]. Ми сюди несемо нашу грубість, неделікатність, некультурність. Таке враження, що ми не більш організована культура, а — більш низька [...]. Вони зі здивуванням бачать, як при нас все руйнується, як всі жадно розхоплюють товари тощо [...]. Упродовж 22 років, — сказав він, — людей привчали до канону, догми. Тим самим людей відучили думати. Виросли безликі, безініціативні люди. Кадрів організаторів немає. Особливо це відчутно в армії. Тепер, коли я думаю про майбутню війну, я не стільки боюся Гітлера, скільки наших командирів, наших злочинців, нероб, транспорту, розхлябаності тощо. [...] Дурні — це страшне явище».

Опозиційні настрої населення Західної України щодо радянської влади фіксувалися в численних листах, які місцеві жителі писали до своїх родичів на Заході і які сумлінно перечитували чекісти: «Дорогий тату. Я з деяких причин не вислав Вам обіцяного другого листа. В 1939 р. я переховувався перед арештом більше 2-х місяців, а тепер комуна — жидівська совіцька влада хоче таки зовсім зліквідувати український народ, його культуру і все, що радує українців. Все, що брешуть більшовицькі агенти — це одна велика брехня. Наш народ гірше закабалений, ніж за татар [...]. Комунізм — це є жидівський план панування в світі. У нас це дуже добре видно, на багатих українських землях люди гинуть від голоду, ходять обідрані, босі, на селян накладені величезні податки. Закони такі, що немислимий жоден страйк робітників, як це буває в інших країнах. У нас уже переконалися люди, яке то добро, ті, що раніше були прихильниками комунізму, тепер найбільші його вороги (Г. Кізім, Львів)»; «Дорогий брате. Напиши нам, чи довго ми ще будемо жити у цих безбожників? Не дай Бог, щоб це довго тривало, людина просто не в стані перенести все те, що тут відбувається: голий, босий, голодний [...]. Тут ходять чутки, ніби нас має звільнити Америка, але ми не знаємо, чи це правда. Напиши нам, що там чути і чи побачимо ми коли-небудь інший світ? Чи можна на щось розраховувати? Чи так пропадемо? Якби ти не вислав паперу, то не було би на чому відписати, такий у нас більшовицький рай. Ми сподіваємося, що щось-таки має бути, бо вони забирають багато людей до війська і відправляють в Росію, певно, збираються з кимось воювати (Я. Соколовська, с. Оліїв Залозецького району Тернопільської області)»; «Ой, Боже, який народ бідний, як ми бідємо. Чому Господь не змилюється над нашим життям? Ніяк неможливо жити, накладають такі повинності, що неможливо витримати, а якщо не виконаєш, то арештують і вже ніколи не звільнять [...]. Людей заставляють працювати, навіть хворий має працювати, і люди на роботі помирають. Ми тут чули, що в Америці люди дуже хочуть комуни, покажи листа тим, хто її хоче. Яке це горе, для всіх біда, немає такої біди в цілому світі (Гурецька, Львів, вул. Скшинського, 12)»³¹¹.

Радикальні антиурядові настрої значної частини населення новоприєднаних земель зауважив також уже згадуваний нами О. Довженко ще в листопаді 1939 р., коли сталінський режим не встиг показати себе «у повній красі». Митець відзначав, що негативне ставлення до режиму вилетілося в повстання за умови нової війни: «Польщу ми забрали голими руками, це — подарунок німців. Але дорого нам буде коштувати той подарунок. Зрозуміло, що, незважаючи на сприятливе голосування до Народних зборів, відсотків 30—40 мешканців Західної України і Західної Білорусі, особливо поляки, ставляться до Радянського Союзу з недовірою та злобою. А це, у випадку війни, — ніж в спину. Війна, звісно, неминуча, спочатку з Англією і Францією, а потім і з німцями. Неможливо уявити таке становище, щоб вовк і собака жили в мирі»³¹².

З огляду на такі настрої мас і армії, на жахливий стан народного господарства і низьку боєздатність військ (що стало очевидним на початку німецько-радянської війни), недолугість адміністративного апарату, опозиційність інтелігенції, націоналісти могли розраховувати на успіх по-

³¹¹ Зі зведення 4-го відділу НКДБ УРСР наркомуну державної безпеки УРСР П. Мешиви про зміст кореспонденції, що пересилається із Західної України за кордон, від 6 червня 1941 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1203—1207.

³¹² Із агентурного повідомлення про реагування О. Довженка на вступ радянських військ на територію Польщі // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1072—1073.

встання і на те, що їх підтримує не лише Західна, але й «давня» підрадянська Україна. Оунівцям слід було ретельно підготуватися до виступу і належно вивчити обставини життя в СРСР.

Аналіз подій свідчить, що члени ОУН, які залишилися в УРСР, доволі швидко пристосувалися до реалій соціалістичного повсякдення й навіть намагалися скористатися окремими «перевагами», які надавала націоналістичному підпіллю радянська західноукраїнського регіону. Зокрема, націоналісти стали проникати в органи державної влади (чого не вдавалося зробити за часів польського панування). В одній лише Станіславській області енкаведисти згодом викрили 156 оунівців у владних структурах. Оунівці заповнили комсомольські лави так, що окремі «комсомольські» організації майже повністю склалися з Юнацтва ОУН³¹³. Аналогічні випадки були також в інших регіонах Західної України. Уже 7 жовтня 1939 р. співробітники органів держбезпеки змушені були констатувати: «За повідомленнями із повітових міст Львівського воеводства встановлюється, що в селянські комітети проникають члени антирадянських контрреволюційних партій, які намагаються захопити в свої руки керівництво, як, наприклад, в Бережанському повіті в селянський комітет села Нараєва на посаду голови проник якийсь український націоналіст Дробик Михайло, а членами комітету стали колишній петлюрівець Коломієць, що емігрував з СРСР, і українські націоналісти Нечипор та Ясик.

Нараївською міліцією керує український націоналіст Козуб, який приймає до міліції та озброює винятково націоналістів»³¹⁴.

Така серйозна інфільтрація націоналістами низових владних структур, які створювала радянська влада, пояснюється насамперед повною некомпетентністю і безпорадністю прибулих зі сходу організаторів адміністрації. Описуючи ці процеси, В. Чижевський вказував: «В перші дні большевики майже не мішалися до адміністрації, ані не показувались. [...] З часом почали показуватися большевицькі уповноважені, а згодом приїхав на стало уповноважений по області Коваль. (Пізніше був головою Єзупільського виконавчого комітету і в 1941 р. розстріляний большевиками за те, що не хотів утікати.)

Це був українець і хоч партійний, але не дурний. Його вдалося скоро взяти під вплив, поміччю в постачанні йому потрібних речей тощо. Згодом він під впливом оточення почав шораз більше націоналізуватися та набирати національної свідомості.

Із ним організували ми вибори до т. зв. Народних зборів у Львові. В терені моєї праці депутатами були обрані свої люди, члени ОУН, так, як ми цього хотіли. Це були: Луцький Олександр, Сеньків Михайло (заступник обласного провідника) і один селянин, якого прізвище не пригадую.

При перевиборах сільських управ і голів всюди були зазначені такі люди, як ми цього хотіли. Коваль не орієнтувався ні в чому і йшов на руку»³¹⁵.

Одночасно з намаганнями проникнути і закріпитися в органах влади націоналісти проводили доволі масштабні бойові операції, діючи агресивно та рішуче. Використовуючи захоплену у вересні 1939 р. у польських військ зброю, оунівці здійснили в жовтні — листопаді того ж року локальні виступи в містах Чортків і Збараж, а також акції у Кременецькому, Вишнівецькому, Бережанському, Чортківському, Збаразькому, Стрийському та Жидачівському повітах³¹⁶. Ці збройні повстання набули досить широкого розмаху, в них взяли активну участь

³¹³ Ткачук А. В. Перед судом истории. Сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы Второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности. — К., 2000. — С. 38.

³¹⁴ Витяг зі зведення матеріалів про діяльність оперативно-чекістських груп у Західній Україні від 7 жовтня 1939 р. // Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1950) / Упоряд. В. Сергійчук. — Т. I. — С. 31. Учасник підпілля ОУН Д. Сусік у своїх спогадах також вказує на те, що він був спрямований керівництвом на навчання до Львівської школи міліції, де більшість курсантів була членами ОУН (див.: Сусік Д. З любові до свого народу. Спогади. — Львів. Афіша, 2006. — С. 45).

³¹⁵ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 5.

³¹⁶ Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — К., 2004. — С. 139; Спецповідомлення УДБ НКВС по Львівській області секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про реагування населення м. Львова на передвиборну кампанію від 26 березня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 1124.

тисячі людей. Лише під час Чортківського виступу співробітники НКВД захопили в полон 128 повстанців³¹⁷. Загалом же до 27 листопада 1939 р. співробітники НКВД арештували в Західній Україні 280 оунівців і 835 учасників повстанських відділів³¹⁸. Проте ці арешти мало зарадили ситуації. Розлючене погіршенням життя і масовими арештами та вивозами на Сибір населення знову піднімало повстання.

Одне з наймасовіших заворушень відбулося 18–19 грудня на Збаражчині. Керівники повстання оунівці М. Данилевич, І. Білецький, А. Шевчук, М. Григоринський, В. Добротвор, Д. Комар, В. Смолій, П. Лизун, А. ЗDIRKO, С. Дячук підняли повстання одночасно в Збаражі та навколишніх селах, розігнали сільську владу, оголосили про створення самостійної України, вивісили національні прапори, провели мобілізацію чоловіків від 18 до 50 років, спробували роззброїти співробітників НКВД, захопити райцентр і потім рушити на Тернопіль. Сигналом до виступу стали підпали скирт і по одній хаті в кожному селі, церковні дзвони і звук сурми. Придушити повстання вдалося з допомогою підкріплення з Тернопільського обласного НКВД. Було захоплено 64 учасники повстання, 19 осіб розшукувалося³¹⁹.

Найцікавіше, що одночасно із Збаражчиною планувалося підняти виступи на сусідній Вишнівеччині, що свідчило про відновлення організаційних зв'язків ОУН після вересня 1939 р. і продуманість дій повстанців. Співробітники радянських органів держбезпеки з цього приводу відзначали: «Наявні у нас матеріали свідчать про те, що закордонне ОУНівське керівництво проводить на нашій території велику роботу з відновлення структур ОУН і з перетворення їх на терористичні групи, широко використовуючи при цьому кадри ОУН, які тимчасово відійшли від роботи в ОУН за останні роки.

Контрреволюційний виступ українських націоналістів у Збаразькому повіті, невдалий виступ у Вишнівечькому районі були підготовані на одне і те саме число, мають між собою спільність цілей і завдань, що дозволяє припускати наявність централізованої діяльності ОУНівського підпілля та цілої мережі ОУНівської резидентури в Тернопільській області.

У справі підготовки збройного виступу українських націоналістів у Вишнівечькому районі потрібно вжити найрішучіших заходів зі встановлення організаційних зв'язків з особами, що організували виступ у Збаразькому повіті. Доручить ведення слідства кваліфікованому оперативному складу. Вишліть копію плану агентурно-оперативних заходів з розробки непересованих учасників, що брали участь у підготовці контрреволюційного виступу»³²⁰.

Характеризуючи роботу націоналістичного підпілля в останні місяці 1939 і в перші місяці 1940 р., слід відзначити, що вона розгорталася в напрямках, визначених у листопаді 1939 р. тодішнім керівником КЕ ОУН на ЗУЗ В. Тимчієм. Йшлося про підготовку до загального повстання протягом чотирьох місяців, тобто до весни 1940 р. У контексті підготовчої роботи організувався військовий штаб, до якого залучалися військові фахівці і керівники підпілля, акумулювалася зброя і вишукувалися шляхи її постачання, здійснювалися військові вишколи під керівництвом інструкторів, створювалися курси для підготовки санітарів, радистів, зв'язкових, закуповувалися або самотужки майструвалися засоби зв'язку, розроблялися детальні інструкції для проведення повстання в окремих місцевостях тощо³²¹.

У плані підготовки загального повстання були також вказівки від краківського центру ОУН, які в листопаді — грудні 1939 р. привіз на територію України зв'язковий «Орленко». Між

³¹⁷ Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — С. 139.

³¹⁸ Записка наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова начальнику ГЕУ НКВС СРСР Б. Кобулову про осіб, зарештованих у Західній Україні на 27 листопада 1939 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 266.

³¹⁹ Доповідна записка керівництву УНКВС по Тернопільській області народному комісару внутрішніх справ УРСР І. Серову про хід слідства у справі збройного виступу українських націоналістів у Збаразькому районі від 5 березня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 289—292.

³²⁰ Вказівки НКВС УРСР керівництву УНКВС Тернопільської області про організацію роботи з ліквідації підпілля ОУН на території Тернопільської області від 29 травня 1940 р. // Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1950) / Упоряд. В. Сергійчук. — Т. І. — С. 21—22.

³²¹ Шліцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 118.

іншим кур'єр висловлював побажання провідників, щоб активісти ОУН добровільно зголошувалися до Червоної армії з метою набуття фахової військової підготовки³²².

Протягом листопада — грудня 1939 р. КЕ вжила низку заходів, спрямованих на посилення військово-підготовчої роботи від найвищих до найнижчих ланок підпілля. Цю роботу курував військовий інструктор КЕ Орест Гринів — «Орський», який не лише організував регулярні військові курси, але й проводив облік фахових кадрів та зброї. Зокрема, за даними керівництва підпілля, його арсенали наприкінці 1939 р. склали близько 5 тис. гвинтівок, до 50 кулеметів, до 3,5 тис. пістолетів, до 1,5 тис. гранат, 4 розібрані літаки, значна кількість боєприпасів³²³.

Мережа підпілля ОУН в УРСР на січень 1940 р. включала КЕ, три обласні проводи на території Галичини й один провід на Волині (невдовзі переформований в окрему КЕ Північно-західних українських земель на чолі з І. Скоп'юком — «Сатаною»). Області поділялися на організаційні округи. Зокрема, на території Галичини структура підпілля (за неповними даними) на початку 1940 р. виглядала так:

Крайова екекутива ОУН на ЗУЗ (від січня 1940 р. в. о. крайового провідника В. Гринів)		
Львівська область (провідник «Микола»)	Станіславська область (на стадії організації)	Тернопільська область (на стадії організації)
Округа I Львів (провідник В. Шевчук — «Муха»; кількість облікованих членів — 460). Включала повіті: Винники, Глиняни, Городок, Комарно, Куликів, Яворів	Округа I Станіславів (провідник невідомий, кількість облікованих членів — 250). Включала повіті: Богородчани, Галич, Надвірна, Станіславів	Округа I Чортків (провідник К. Чайковська — «Лискавка», кількість облікованих членів — 501). Включала повіті: Бучач, Заліщики, Копичинці, Чортків
Округа II Сокаль (провідник «Петриченко»; кількість членів невідома). Включала повіті: Кам'янка Струмилова, Радехів, Сокаль	Округа II Коломия (провідник Б. Тичинський — «Джот»; кількість облікованих членів — 110). Включала повіті: Коломия, Снятин, Косів, Городенка	Округа II Бережани (провідник І. Гірняк — «Мороз»; кількість облікованих членів — 960). Включала повіті: Бережани, Перемишляни, Підгайці, Рогатин, Ходорів
Округа III Рава-Руська (провідник і кількість членства невідомі). Охоплювала повіті: Жовква, Любачів, Рава-Руська	Округа III Стрий (провідник К. Цмоць — «Стрілець»; кількість членів невідома). Охоплювала повіті: Стрий, Сколе, Долина, Жидачів, Дрогобич, Самбір	Округа III Золочів (провідник О. Галиш; кількість облікованих членів — 298). Охоплювала повіті: Броди, Зборів, Золочів
	Округа IV Перемишль (провідник Я. Яремчук; кількість членів невідома). Включала повіті: Перемишль і Добромилів	Округа IV Тернопіль (провідник С. Ковальчук — «Сидір»; кількість облікованих членів — 300). Включала повіті: Збараж, Скалат, Тереховля, Тернопіль ³²⁴

Отже, на обліку в семи округах ОУН (щодо яких є наявна інформація) в січні 1940 р. перебувало 3 879 активних учасників Організації. Очевидно, що в період налагодження розвідувальної вересневою кампанією та еміграцією на Захід організаційних зв'язків далеко не всі члени підпілля були обліковані. Скоріш за все, у 18 округах ОУН на той момент могло налічуватися до 10 тис. активістів без урахування Юнацтва, жіночої мережі та симпатиків.

Намагаючись координувати підготовку збройного повстання, краківський осередок ОУН, очолюваний С. Бандерою, не очікуючи схвалення ПУНу й особисто Андрія Мельника, першими днями грудня 1939 р. вислав до УРСР спецкур'єра Василя Глуха з інструкціями та наказами для Крайової екекутиви ОУН на ЗУЗ. Бандера вимагав привести членів ОУН на західноукраїнських землях до мобілізаційної готовності, зібрати всю наявну зброю, повністю

³²² Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 120.

³²³ Там само.

³²⁴ Там само. — С. 116.

відновити організаційну сітку, призначити всіх низових керівників, очистити ОУН від політично ненадійних елементів, бути в повній бойовій готовності³²⁵.

Однак листи не дійшли до адресата — на кордоні зв'язковий потрапив до рук НКВД. Радянські спецслужби, яким у вересні 1939 р. дісталася частина архівів польської поліції, зуміли наприкінці року «вмонтувати» в оунівське середовище Кракова декількох своїх таємних агентів, найбільш активним з яких був «Відважний»³²⁶. Завдяки діяльності агентури оперативники НКВД знали про планований прихід із Кракова кур'єра і влаштували йому пастку. Від арештованого енкаведисти дізналися про існування конспіративної квартири ОУН у Львові на вулиці Лісній, 5/6. У цьому помешканні проживав організаційний референт КЕ ОУН на ЗУЗ Богдан Івашків. За квартирою встановили нагляд, і в лютому 1940 р. Б. Івашків був арештований. Завдяки спостереженню за будинком чекістам також вдалося вийти на ще двох членів КЕ — В. Гасина та І. Собашека, які були невдовзі заарештовані під час перетину кордону³²⁷. Згодом, завдяки захопленню на конспіративній квартирі документам і свідченням Б. Івашківа, енкаведисти арештували також низку членів націоналістичного підпілля Львова: В. Білинського, О. Дуду, А. Осадчого та ін.³²⁸.

Захоплення кур'єра з поштою від краківського керівного центру та наступні болючі удари по організаційній мережі ще більше загострили конфлікт між ПУНОм та опозиціонерами, очолюваними С. Бандерою. Лідери ПУНу, не рахуючись із думкою більшості членів Крайової ексекютиви, видали в січні 1940 р. директиву, якою зобов'язували низові ланки ОУН утримуватися від активних дій і в умовах глибокої конспірації очікувати початку війни між Німеччиною та СРСР³²⁹.

Проте директиви ПУНу вже не виконувалися. Як ми писали вище, 10 лютого 1940 р. С. Бандера разом зі своїми прихильниками створили Революційний провід ОУН у Кракові. Утворення окремого керівного осередку дало змогу молодим революціонерам реалізовувати власну тактику та стратегію боротьби. Ще на початку січня С. Бандера зі своїми однодумцями вирішив суттєво посилити кадрами оунівське підпілля в УРСР. Для цього з найкраще військово вишколених і навчених нелегальної роботи людей формували ударні (за тогочасною оунівською термінологією — пробоеві) групи чи відділи чисельністю від 5 до 20 осіб, які мали очолити підпілля, створити повстанські та диверсійні відділи³³⁰.

На території Генерального губернаторства особовим складом пробоевих груп займався М. Климишин. Він згадував, що отримував у своє розпорядження найкращих, найвипробованиших і найсміливіших людей, яких готував до найскладніших завдань. Після завершення вишколу їх перебирав Р. Шухевич, який уже визначав їхні конкретні завдання³³¹.

Така ситуація тривала до квітня 1940 р., коли до Кракова повернувся Я. Горбовий — «Буй», який був керівником відділу крайового повстанського штабу ОУН у Львові. Він зізнався, що 29 березня був арештований співробітниками НКВД і «здав» усіх, хто займався підготовкою та перекиненням кадрів ОУН із Генерального губернаторства в УРСР, а щоб вибратися в Краків, погодився на «співпрацю» з радянськими спецслужбами³³². Після цього всіх, хто працював над підготовкою пробоевих груп, перевели на інші ділянки роботи. Загальною підготовкою бойовиків замість М. Климишина почав займатися М. Лемик³³³.

Пробоеві групи здебільшого поділялися на дві частини: менш чисельна здійснювала охорону при перетині кордону й одразу ж поверталась назад, а більша продовжувала рух углиб

³²⁵ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — Рівне — Івано-Франківськ, 2001. — С. 16.

³²⁶ Ткачук А. В. Перед судом історії. — С. 66—68.

³²⁷ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 148.

³²⁸ Там само. — С. 149.

³²⁹ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 16.

³³⁰ Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — С. 143.

³³¹ Климишин М. В похіді до волі. Спомини. — С. 278.

³³² Дарованець О., Мороз В., Муравський В. Націоналістичний рух 1920—1930-х років (матеріали до біографічного довідника) // Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920—1939 роки. — С. 660.

³³³ Климишин М. В похіді до волі. Спомини. — С. 279.

території України відповідно до організаційного призначення. Озброєння груп здебільшого складалося з одного легкого кулемета, гвинтівок, пістолетів та ручних гранат (по дві на кожного бойовика). Кордон переходили обов'язково вночі, зазвичай у лісистій місцевості. Речей брали небагато, інструкції та розпорядження керівництва старалися завчати напам'ять. Усі члени групи мали з собою фальшиві документи, справжні радянські гроші й іноземну валюту (остання зашивалась у взуття чи одяг). Свій рух на схід пробоева група починала лише після повідомлення оунівських розвідників про проходження німецького прикордонного патруля на задалегідь вибраній ділянці кордону³³⁴.

Протягом перших місяців 1940 р. планувалося перекинути чотири пробоеві групи на територію Волині, яка найбільше потребувала організаційних кадрів³³⁵. Перша група вирушила з Генерального губернаторства в середині січня і перетнула кордон біля с. Бендюга³³⁶ поблизу містечка Кристинополя³³⁷. Пройшовши замерзлим Бугом, 12 бойовиків, очолювані підпільником С. Пшеничним, мали через Сокальщину відправитися для організаційної роботи на Волинь. Група супроводження й охорони в кількості чотирьох бойовиків під керівництвом М. Запесоцького тієї ж ночі розраховувала повернутися до Генерального губернаторства. Під час переходу групу С. Пшеничного помітила радянська прикордонна застава. Деякі сучасні автори припускають, що зустріч із прикордонниками стала наслідком агентурної роботи НКВД³³⁸. Проте ці дані не підтверджуються самими учасниками подій, які стверджують, що війська противника не очікували на їхню появу. Якби групу зрадили, то логічно було б пропустити її вглиб території, оточити і нейтралізувати. Замість цього застава відкрила вогонь по оунівцях безпосередньо у прикордонній смузі³³⁹. Цілу ніч між прикордонниками й оунівцями точився запеклий бій із переслідуванням. За даними підпільників (очевидно, неточними), у бою загинуло 30 прикордонників і 4 націоналістів (С. Пшеничний, М. Запесоцький, І. Кублій та М. Рудий). Ще восьмеро бійців пробоевого загону, вичерпавши боеприпаси, зробили спробу вийти з оточення групами по дві особи, однак усі були полонені енкаведистами³⁴⁰.

Перша невдача не злякала краківських керівників ОУН. Через декілька днів кордон успішно пройшла наступна група на чолі з Іваном Климовим — «Легендою». Відділ дістався до Галичини, а потім до Волині, де замінив знищену групу С. Пшеничного³⁴¹.

Наприкінці лютого провідник КЕ на ЗУЗ В. Тимчій — «Лопатинський» перевів із Кракова в Україну кілька осіб. Разом із ним кордон перейшли організаційний референт М. Опришко — «Медвідь», референт жіноцтва З. Левицька — «Зена», референт зв'язку Т. Оленчак — «Васильків». Однак за декілька кілометрів від кордону поблизу с. Устиянів на бойовиків чекала засідка військ НКВД (за даними різних документів, це відбулося наприкінці лютого або на початку березня). Групу «здали» радянська агентура в оунівському середовищі в Генеральному губернаторстві, і всі загинули³⁴².

Після провалу відділу В. Тимчій у Кракові створено спеціальний повстанський штаб при Революційному проводі, який мав координувати всю роботу з передислокації кадрів та їхнього матеріально-технічного забезпечення. До нього входили: Д. Грицай — «Сірко» — начальник штабу; О. Гасин — «Лицар» — заступник начальника штабу з оперативних питань; В. Гринів — «Суп» — заступник начальника штабу з організаційних справ; Л. Харкевич — «Цабай» — заступ-

³³⁴ Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. — С. 120—121.

³³⁵ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 127.

³³⁶ Мороз В. Сокальщина — колиска героїв // Націоналістичний кур'єр. — 2001. — № 2. — С. 3.

³³⁷ Мудрик-Мечник С. Шляхами підпілля революційної ОУН. — Львів, 1997. — С. 34.

³³⁸ Дарованець О., Марчук І., Мороз В. Предвісник УПА — Володимир Робітницький // Визвольний шлях. — 2002. — № 9. — С. 37.

³³⁹ Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. — С. 122.

³⁴⁰ Там само. — С. 124—135.

³⁴¹ Мудрик-Мечник С. Шляхами підпілля революційної ОУН. — С. 34.

³⁴² Детально про загибель В. Тимчій див.: Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 155—169.

ник В. Гриніва з оперативних справ; М. Лебедь — «Чорт», «Гор», «Вільний» — шеф військової розвідки; О. Карачевський — «Свобода» — інструктор з військового навчання; Р. Шухевич — «Щука» — начальник відділу зв'язку; інженер Ю. Гошовський — помічник Р. Шухевича у відділі зв'язку; Л. Зацний — «Вік» — помічник Р. Шухевича; П. Клим — керівник відділу постачання; В. Кук — «Медвідь» — керівник відділу військового постачання; В. Врецьона — керівник санітарного відділу; Я. Горбовий — помічник В. Гриніва в організаційних справах і О. Карачевського у військово-вишкільних питаннях³⁴³.

Завдяки покращеній організації та опіці повстанського штабу ефективність руху пробоєвих відділів через кордон зросла. Так, після 25 березня 1940 р. кордон (двома групами) перетнув відділ Л. Зацного — «Віка», «Трояна», до складу якого входили Т. Федечко; В. Зелений — «Шпак»; А. Харкевич — «Цабай»; В. Чижевський — «Артем», «Демид»; О. Луцький — «Богдан». Підпільники пройшли гористою місцевістю Лемківщини від містечка Балягород через с. Райське на територію УРСР. У Дрогобицькій області група Л. Зацного розділилася — О. Луцький та В. Чижевський вирушили на Станіславщину, а інші четверо залишилися для виконання організаційної роботи у Дрогобицькій та Львівській областях³⁴⁴.

У другій декаді березня 1940 р. в Україну пробілися ще дві групи: відділ В. Гриніва — «Кремінського», який мав завдання очолити крайовий повстанський штаб, а також група керівників повстання для Тернопільщини — Р. Кравчук, О. Безпалько, М. Хомів та ін. 16 березня кордон перетнули В. Гринів, Д. Мирон, Я. Горбовий. Згодом на радянському боці опинилися І. Климів та В. Війтук, які мали посилити Провід ОУН на ПЗУЗ. Загалом до кінця березня лише для роботи на Волині прибуло 17 керівників підпілля³⁴⁵.

Детальний опис цих переходів через кордон записав В. Чижевський, який згадував: «При кінці лютого 1940 р. виїхав я назад до Кракова. Луцький вже мене ждав. Він поінформував мене, що формується група для роботи в краю. Він зголосився, як рівно ж зголосив мене, знаючи, що я напевно піду. Оба ми вже призначені до групи. Коли відійде наша група, ще не знати, але поки що вже йде підготовка. [...] З початком березня відбувся перегляд усіх крайовиків Проводом ОУН. Відбувалося в мешканні 2.2 при Зеленій, 26. Ждемо покикання перед Провідника зі страхом, щоб кого, бува, не викинули з групи з огляду на стан здоров'я чи інші хиби. Всіх поодиночко викликали до осібної кімнати провідників Степана Бандери та Миколи Лебеда. До кожного був поставлений запит про його стан здоров'я, інші браки, а рівно ж чи він добровільно йде на небезпечну працю. До сьогодні пам'ятаю, з якою увагою підходив Провідник до кожного призначеного на працю в край. Але все пішло гарно. Всі прийняті. Радіємо. Довідуємося, що наша група, в склад якої входили: Дмитро Мирон (Орлик), Кремінський, Горбовий Я., Зацний Лев, Федечко Ярема, Харкевич Лев, Зелений Василь, Луцький Олександр і я, повинна відходити десь у половині березня. Інша, так звана волинська або північна група на чолі з Легендою (Климів Іван), в якій пішли Кравчук Роман, Безпалько і другі, відійшла з початком березня. Робимо останні приготування [...]. Біля 10 березня 1940 р. одержуємо зброю. Кожний по дві гранати, пістолі Ф. Н. 7,56 мм та 20 набойів. Старанно, наче яку святість, перечищуємо кожну деталь пістолі та запізнаємося з її діянням. Все блищить аж сяє. Тепер ждемо вже нетерпеливо виїзду. [...] 15 березня 1940 р. виїзд в дорогу. Не прощаємося з ніким, щоб люди не здогадувалися, куди йдемо. Виїжджаємо вечірнім поїздом в напрямі Сянока. Їде нас шість: Зацний, Федечко, Зелений, Харкевич, Луцький і я. Кремінський, Мирон і Горбовий виїхали іншим шляхом. З Кракова виїжджаємо вечірнім поїздом, так щоб на ранок бути в Сяноці. Їдемо під проводом Зацного («Віка»). До Сянока приїжджаємо вдосвіта 16.III. [...] Вдень зв'язуємося з Річкою³⁴⁶. Дістаємо повідомлення, що прийдеться нам декілька днів пождати у Сяноці, бо місце переходу, для нас підготоване, стало неактуальне з огляду на те, що із-за відлиги на Сянї пустилася крига. В новій ситуації Зацний

³⁴³ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 126.

³⁴⁴ Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — С. 145.

³⁴⁵ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 128.

³⁴⁶ Тиміш Семчишин — «Річка», «Білий», «Сагайдачний» — окружний провідник ОУН на Лемківщині у 1939—1941 рр.

і Федечко поїхали ладнати дорогу, а ми 4-ри розквартирувалися у Сяноці. [...] По кількох днях дістаємо повідомлення, щоб що два дні по двох виїжджати до Балигорода, а далі вже нас спрямують. Умовляємось, що ми оба з Луцьким їдемо останні. [...] нарешті прийшла черга нашого від'їзду до Балигорода. Їдемо фірою, місцями понад Сян попри сам кордон. Видно на другій стороні загорожі з колючого дроту, обсерваційні вежі, а часто і переходячі більшовицькі патрулі. Мимоволі чоловік вдивляється на ті патрулі, а далі глядить на схід та думає, що буде з нами за кілька днів, вдасться перелізти поміж них через ті загорожі чи ні.

Врешті Балигород. Зустрічає нас знайомий Зенон Литвинко. [...] Литвинко пояснює нам, що перша група, себто Вік і Федечко із провідником, уже перейшли кордон, друга група відійшла на кордон, а наша черга слідує наступного дня. Перехід у село Райське. Там буде ждати нас провідник до першого пункту в краю. Там, у селі Райське, є організований чоловік, який обсервує кордон і вкаже нам найкраще місце переходу. До Райського має нас довести зв'язковий, якого він нам дасть. [...] До села Райське дістаємося частинно саньми, а частинно пішки. Задержуємося в хаті перед селом, у якій мешкали свідомі селяни-українці, симпатичні ОУН. Ми осталися в хаті, щоб нас не зауважили німці з приграничної сторожі, від яких можемо мати також неприємності, а зв'язковий пішов у село по нашого провідника та зв'язатися і довідатися, яка ситуація на кордоні. [...] За якийсь час повернув наш зв'язковий із нашим провідником через кордон. Це був високого росту білявий хлопець, понад 20 літ, відважний, завзятий. Називався Пепідоха Василь. Походив зі села Бандрів з околиць Устрик Долішніх. [...] Нам пояснює Пепідоха дорогу. Перша наша мета, яку ми повинні осягнути за ніч, це село Бандрів (його рідне). Запитуємо, як далеко від кордону. Сорок кілометрів горами треба зробити, відповідає Пепідоха. Прогоювання нічого, але до подорожей ми звикли, тільки не знати, який на горах сніг, як рівно ж маємо перейти Сян і річку Хрєвт, а тут розтопи ще й дощ, як на лихо.

В Сяні повинно бути води вище колін, каже він, а в Хрєвті ще менше. Щойно практично ми переконалися, як можна помилитися, коли прийшлося плисти, але це нічого.

Оповів нам, що попередні групи уже відійшли, остання під проводом його односільчанина Павцїва, а перша також із чоловіком із тих сторін. [...]

Виходимо на вихідний пункт до хати над Сяном. Там сидить чоловік, який обсервує рух большевиків. Їдемо поза городами, щоб не зустрітися з німецькими прикордонниками. В хаті робимо останні приготування, перевіряємо ще раз наші речі, чи в порядку. Деякі речі з наплічників викидаємо і даємо чоловікові з пункту. Стараємося мати якнайменші наплічники, але мимо всього вони важать понад 30 кг [...]. Перевіряємо ще раз зброю та беремо її на поготівля. [...] В останній хвилині запитую, як вода в Сяні. Місцевий відповідає, що вправді вода прибула, але глибоко не буде [...]. Сподіваючись неглибокої води, ми підкотили високо штани. Тут вбіг обсерватор і сказав, що найкраща пора йти, бо большевицька стежа пройшла другим боком, рівно ж як і німці щойно пройшли понад Сян. Скоро вискакуємо з хати і поза кілька хат дістаємося до Сяну. Зразу ж скачемо в воду, щоб чимскоріше дістатися на другий бік. Відразу неприємне здивування. Вже коло берега вода сягає пояса. На середині ще гірше. Річка вкрита кригами льоду, які немилосердно товчуть по голих ногах нижче закочених штанів. Щойно на другий день ми побачили свої ноги, вкриті синяками, та зі шкірою, попротинаною льодом. Але повороту нема. З трудом достаємося під другий берег. Тут нова несподіванка. На березі вода нанесла височезний стос льодяних брил. Приходиться дертися, наче на хату, а тут дорога кожна хвилина, бо кожної хвилини може надійти советський патруль. На щастя, ніч темна, хоч око виколи. З трудом дістаємося на гору льоду й з місця довелось дертися далі високою горою. Премо щосили, щоб якнайдалі відбитися від лінії, куди ходять патрулі.³⁴⁷

Масове перекидання керівників підпілля до УРСР стало результатом рішень, ухвалених Революційним проводом ОУН(б) на нараді 10 березня 1940 р. Планувалося, що новоприбулі кадри стануть організаторами штабів національного повстання на Галичині та Волині й будуть підпорядковуватися Головному військовому штабу ОУН(б), створеному в Кракові. Вони повинні були у двомісячний термін освоїти територію, скласти чітке уявлення про наявність повстанських сил і зброї, з'ясувати настрої місцевого населення, його симпатії до ОУН і став-

лення до можливої зміни більшовицького ладу. Передбачалося, що основну підготовчу роботу крайові повстанські штаби завершать до середини травня 1940 р., після чого в повній бойовій готовності очікуватимуть на сигнал від Революційного проводу³⁴⁸. Як дороговказ для роботи націоналістичного підпілля в УРСР повстанський штаб ОУН у Кракові орієнтовно в квітні 1940 р. розробив «Єдиний генеральний план повстанського штабу ОУН», в якому стверджувалося, що Україна перебуває напередодні збройного виступу, котрий зобов'язані очолити члени ОУН. Укладачі плану вимагали від підпілля звернути особливу увагу на захоплення в перші години повстання стратегічних військових пунктів і промислових регіонів, підпілля мало до початку операції створити єдиний революційний центр керівництва повстанням, організувати керівні кадри, провести військове навчання його учасників, детально розробити плани дій, забезпечити технічні потреби³⁴⁹. Вимоги краківського повстанського штабу були воістину грандіозними. Підпіллю належало сформулювати перед початком акції органи місцевої влади від села до області, намітити людей для роботи в державному апараті, пошті, судовій системі³⁵⁰. До моменту виступу в кожній низовій структурі ОУН мали бути сформовані повстанські відділи чисельністю від 5 до 15 осіб, які відповідно мали об'єднуватися на різних рівнях у більші мілітарні сили³⁵¹. Керівники повстанського штабу вимагали рішучості і скоординованості дій повстанців на всій території України, розуміючи, що затягування партизанської війни призведе до її поразки: «Партизанський рух має бути короткотерміновим, бо інакше ворог нас знищить. Наш удар має бути дуже сильним, щоб зразу заскочити ворога. Щоб наш зрив у скорому часі перетворився на всенародній здвиг. Якщо ми будемо вести тривалу партизанську війну, то ворог буде переслідувати нас і населення, змушуючи нас до самоліквідації. [...] Партизанський рух має бути короткочасовим, швидким і сильним ударом»³⁵².

Однак реальна ситуація в Україні була набагато складнішою, ніж це здавалося краківським лідерам ОУН(б). Організація перебувала під потужним пресингом могутніх радянських спецслужб. Особливо нищівні удари були завдані в перших днях березня по Львівській міській організації. На початку березня чекісти арештували керівника ОУН у Львівській політехніці, студента 4-го курсу Б.-М. Стефанюка, який «зламався» під час допиту і видав причетність до ОУН Ю. Левицького, сестри якого, Галина і Марія, керували крайовим відділом зв'язку та виконували роль зв'язкових до КЕ ОУН на ЗУЗ. З їхнім арештом відбулася деконспірація головного пункту зв'язку КЕ по вулиці Потоцького, 99/2 у Львові (помешкання родини Левицьких). Галина Левицька, яка знала про всі зв'язки КЕ ОУН на ЗУЗ, отруїлася через декілька годин після арешту³⁵³, тому співробітникам НКВД не вдалося дізнатися деталей функціонування ліній зв'язку в Організації. Проте 11 березня Б. Стефанюк на допиті розконспірував чергову нелегальну квартиру ОУН по вулиці Каневського, 11/1 у Львові³⁵⁴, на якій мешкав провідник ОУН Львова П. Габа. Під час проведення оперативних заходів співробітники спецслужб виявили в помешканні референта розвідки КЕ ОУН В. Гошка, членів Організації С. Олійника та В. Ільківа. При спробі арешту підпільники вчинили спротив. У перестрілці В. Гошка і С. Олійник загинули, а поранений В. Ільків зумів вирватися з оточеної квартири і втекти³⁵⁵.

Ситуація потребувала поглиблення конспірації та повної реорганізації структур підпілля та його ліній зв'язку. З цієї метою об 11-й годині 24 березня у Львові на конспіративній

³⁴⁷ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 19—24.

³⁴⁸ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003. — С. 44.

³⁴⁹ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 33 (1951 р.). — Спр. 63. — Арк. 26—27.

³⁵⁰ Там само. — Арк. 40—45.

³⁵¹ Там само. — Ар. 28—36.

³⁵² Там само. — Арк. 50.

³⁵³ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 150.

³⁵⁴ Там само.

³⁵⁵ Там само. — С. 149.

квартирі (вулиця Бема, 20) розпочалася нарада найавторитетніших членів ОУН(б) в Україні. Відповідальним за підготовку та безпеку збору, який відбувався в день виборів до Верховної ради УРСР і СРСР, тобто в період особливої пильності радянських спеціальних служб, відповідав керівник Юнацтва ОУН Іван Максимів — «Вечірній». На зібранні, в якому взяли участь вісім осіб, було відновлено Крайову езекутиву³⁵⁶. До її складу увійшли: керівник О. Грицак — «Галайда», заступник керівника та військовий референт С. Новицький — «Вій», організаційний референт С. Ніклевич — «Вірчин», референт пропаганди і Юнацтва Д. Мирон — «Орлик», господарчий референт О. Максимів — «Кривоніс», референт розвідки і безпеки О. Мацілінський — «Мацько». Також до складу Езекутиви були долучені: І. Максимів — «Вечірній», який продовжував виконувати обов'язки керівника Юнацтва і став заступником Д. Мирона у відповідній референтурі³⁵⁷.

Поряд із відновленням структури КЕ було сформовано Крайовий повстанський штаб ОУН, на чолі якого став С. Новицький, заступником начальника штабу було обрано В. Гриніва, керівником відділу розвідки — О. Мацілінського, керівником вишкільного відділу — Я. Горбового, керівником організаційного відділу — С. Ніклевича, керівником відділу пропаганди — Д. Мирона, керівником відділу постачання — О. Максиміва. На посаду керівника відділу зв'язку запланували призначити В. Зеленого — «Шпака»³⁵⁸, попередньо отримавши його згоду.

На нараді члени Езекутиви та Крайового повстанського штабу розробили стислий план дій на найближче майбутнє. Передбачалося якнайшвидше відновити втрачені контакти з низовими структурами Організації, з'ясувати їхній стан і точну кількість наявної в них зброї. До 15 квітня 1940 р. Крайовий повстанський штаб мав опрацювати детальний план військової підготовки членів ОУН, визначити шляхи поповнення арсеналів Організації, посилення санітарної підготовки націоналістів. Також планувалося налагодити розвідку і контррозвідку³⁵⁹. Мережа ОУН(б) мала відповідати новому адміністративно-територіальному устрою Західної України. Замість воеводських формувались обласні й окружні проводи, а поряд із повітовими — районні. Завдяки більш подрібненому поділу на райони (порівняно з польськими повітами) кількість низових організацій зросла в 3,5 раза, що дозволило районним керівникам максимально тісно працювати з населенням, часто бувати в селах свого району, залучати до лав ОУН(б) нових членів, посилювати організаційну дисципліну³⁶⁰. Організаційна схема ОУН(б) на той момент виглядала так: краківському Революційному проводу підпорядковувалася Львівська крайова езекутива ОУН, під її управлінням були обласні проводи, окружні езекутиви (по 3—4 на область), їм підлягали повітові езекутиви, які керували районними езекутивами. Останнім підпорядковувалися станиці в окремих населених пунктах³⁶¹.

Занепокоєні помітною активізацією ОУН(б) і «підігріті» донесеннями власної закордонної агентури про підготовку націоналістами загального повстання на квітень — травень 1940 р. (до 15 квітня Крайовий повстанський штаб мав завершити перший етап підготовчої роботи, передбачалося провести відповідні наради і перейти до безпосередньої реалізації планів повстання), радянські спецслужби, використовуючи наявний слідчий та агентурний матеріал, провели масові арешти серед запідозрених у причетності до підпілля. Найсильніші удари були завдані по Львову³⁶², Тернопільській, Рівненській і Волинській областях. До тюрем потрапили

³⁵⁶ Кук В. Степан Бандера. — С. 30; Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 130.

³⁵⁷ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 130.

³⁵⁸ Там само. — С. 130—131.

³⁵⁹ Там само. — С. 131.

³⁶⁰ Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — С. 146.

³⁶¹ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 8-а. — Спр. 11. «Донесення про агентурно-оперативне обслуговування контрреволюційних українських націоналістів по лінії СПО УНКДБ Дрогобицької області (1940—1941 рр.)» — Арк. 65

³⁶² Описуючи арешти у Львові, сучасні українські дослідники В. Шпіцер і В. Мороз з посиланнями на документи радянських спецслужб вказують: «Б. Івашків під тиском доказів і тортур (сам не міг навіть підписати протокол допиту) підтвердив 26 березня існування конспіративних квартир за адресами:

658 оунівців, із них шестеро членів КЕ, члени обласних і районних проводів, керівник Львівського міського проводу³⁶³. Низова мережа підпілля ОУН під час весняних арештів найбільше постраждала в Тернопільській області, де було затримано 540 осіб³⁶⁴, та у Волинській області, де повністю знищено мережу підпілля у Володимир-Волинському надрайоні та Устилузькому районі³⁶⁵.

У квітні 1940 р. крайовий провідник ОУН(б) О. Грицак зробив спробу реанімувати суттєво «проріджену» арештами КЕ. Замість арештованого С. Ніклевича організаційним референтом став Д. Мирон, а місце полеглого О. Мацілінського як референта розвідки посів Р. Лаврів — «Камінський». Однак уже 17 квітня сам О. Грицак був арештований, і місце виконувача обов'язків провідника Організації в Україні перейшло до його заступника Д. Мирона³⁶⁶, хоча енкаведисти вважали, що впродовж березня — квітня 1940 р. вони арештували «всіх членів Крайової ексекютиви ОУН і основний актив цієї організації»³⁶⁷.

Щоб залякати підпілля, а разом із ним усе українське населення регіону, слідчі НКВД відібрали серед арештованих 11 керівників Організації для спеціального публічного судового шоу. 29 жовтня 1940 р. відбувся відкритий суд над провідними націоналістами у Львові («процес 11-ти», або «процес першої Крайової ексекютиви»), за яким усіх, крім одного, засудили до страти. Вирок виконали 20 лютого 1941 р.³⁶⁸.

Однак, незважаючи на дошкульність ударів, рани, завдані ОУН(б), не стали смертельними для націоналістичного підпілля, хоча заплановане на весну 1940 р. повстання довелося відкласти, як тоді припускалося, до осені того ж року. Навіть самі чекісти визнали, що не зуміли до кінця знищити свої супротивників: «Від березня місяця 1940 року УНКВД Західних областей були викриті й частково ліквідовані організації «ОУН», які очолювала Львівська крайова ексекютива. Цілком ліквідувати всі організації не було можливості в силу того, що частина керівних учасників організації, відома лише за псевдонімами, перейшла на нелегальне становище, деякі з них втекли за кордон»³⁶⁹.

Завдяки збереженню частини кадрового кістяка ОУН, на початку травня 1940 р. в Західній Україні було відновлено КЕ та всі обласні проводи³⁷⁰. Чергову Ексекютиву організували

Потоцького, 99/2, Львівських дітей, 57-б та Пельникарська, 10/14 Після кількадечного спостереження за помешканням на вул. Пельникарській, 10/14 НКВС відслідкувало підпільні зв'язки з іншими пунктами у Львові. Потім, 28 березня, було заарештовано М. Шавалюк, її матір та В. Зеленого, а у квартири влаштовано засідку. Упродовж кількох днів до рук енкаведистів потрапили П. Габа, С. Ніклевич (29 березня), В. Войтюк, В. Зелений, Т. Федечко (30 березня) та Л. Харкевич (31 березня). В. Гринів бачив, як затриманих виводили з квартири на Пельникарській, 10/14, тому не пішов туди. Йому вдалося втекти при спробі арешту на вул. Львівських дітей, 57-б, проте в ніч з 2 на 3 квітня В. Гринів таки потрапив до рук НКВС. Упродовж кількох тижнів у Львові були затримані Я. Горбовий та О. Гринів, референт робітництва міської Ексекютиви Михайло Владичко — «Дубовий». Остан Мацілінський — «Мацько» вчинив збройний опір і загинув» (Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 151).

³⁶³ Ткачук А. В. Перед судом истории. — С. 68.

³⁶⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сборник документов. — М., 1995. — Т. I: Накануне. — Кн. 1: ноябрь 1938 — декабрь 1940 г. — С. 184—186

³⁶⁵ Самсонюк Т. Боротьба радянських спецслужб з ОУН на території Волинської та Рівненської областей (1940 рік) // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. Серія «Історичні науки» Вип. 16. — Острог, 2010. — С. 73.

³⁶⁶ Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій — «Лопатинський». — С. 151—152.

³⁶⁷ Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берії та начальнику відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР П. Федотову про ліквідацію організацій ОУН в Західній Україні від 30 вересня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 314.

³⁶⁸ Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940—1942 роках. — С. 148.

³⁶⁹ Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берії та начальнику відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР П. Федотову про ліквідацію організацій ОУН в Західній Україні від 30 вересня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 313.

³⁷⁰ Ткачук А. В. Перед судом истории. — С. 68.

Д. Мирон і Л. Зацний, які обійняли посади відповідно керівника Крайової екікутиви і його заступника. Також до відновленої структури увійшли: І. Максимів (організаційний референт), К.-А. Березовський (референт пропаганди), М. Матвійчук (референт розвідки), М. Думанський (заступник референта розвідки), В. Ковалюк (референт жіночої мережі ОУН), Л. Шевчик (референт зв'язку)³⁷¹.

Необхідно відзначити, що брутальна політика більшовицького терору не залякала, а навпаки, підштовхнула молодь до лав ОУН(б). У травні — липні 1940 р. Організація поповнилася новим активом. Надзвичайно успішну роботу в цьому напрямку здійснював Станіславський обласний провід на чолі з О. Луцьким, Д. Клячківським, В. Чижевським, М. Сеньківим і Н. Білобром. Якщо у вересні 1939 р. у регіоні налічувалося 1 200 членів і симпатиків ОУН, то в липні наступного року на Станіславщині працювало 9 600 членів і симпатиків бандерівської Організації³⁷².

Липень 1940 р. ознаменувався також захопленням чергового кур'єра від Революційного проводу до КЕ Глушинського, який давав суперечливі свідчення, намагався втекти з-під варти і декілька разів вчиняв спроби самогубства (після чого його рятували лікарі НКВД). Проте в ході слідства чекістам вдалося встановити низку явочних квартир підпілля в західноукраїнських містах³⁷³. З допомогою наявних даних співробітники радянських органів держбезпеки провели низку операцій проти підпілля у Волинській та Станіславській областях³⁷⁴.

Кінець серпня та початок вересня 1940 р. стали черговим періодом важких випробовувань для націоналістичного підпілля. 27 серпня до рук НКВД потрапили доволі детальні військовій інструкції «Завдання ОУН», підготовлені для Крайової екікутиви повстанським штабом у Кракові³⁷⁵. Акуратно вивчивши захоплені документи, що конкретизували загальні квітневі інструкції 1940 р. і в яких ішлося про прискорення воєнної підготовки кадрів для збройного повстання, детальне вивчення території майбутнього повстання, визначення об'єктів нападів, структуру й озброєння повстанських відділів тощо³⁷⁶, слідчі з радянських органів держбезпеки дійшли висновку про те, що ОУН(б) готує загальне повстання на вересень 1940 р. А додаткова інформація радянської агентури в середовищі польського національного підпілля вказувала на те, що митрополит Андрей Шептицький веде переговори з поляками, аби долучити їхні бойові структури до загального антирадянського повстання в Західній Україні й поєднати зусилля ОУН і польського Союзу збройної боротьби³⁷⁷.

Припущення енкаведистів щодо запланованого повстання підтвердилися після затримання 4 вересня у Львові організаційного референта КЕ І. Максиміва, який мав при собі важливі організаційні документи. Під час допитів підпільник «зламався» і дав розгорнуті

371 Кук В. Степан Бандера. — С. 30.

372 Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 18.

373 Зі спецповідомлення НКВС УРСР наркомуні внутрішніх справ СРСР Л. Берії про хід слідства у справі кур'єра краківського Проводу ОУН Глушишина від 6 серпня 1940 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. І. — К., 2007. — С. 64—68.

374 Спецповідомлення НКВС УРСР наркомуні внутрішніх справ СРСР Л. Берії про ліквідацію збройних формувань ОУН на території Волинської області від 15 липня 1940 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. І. — С. 58—60; Спецповідомлення НКВС УРСР наркомуні внутрішніх справ СРСР Л. Берії про результати роботи з ліквідації оонівського підпілля на території Станіславської області від 6 серпня 1940 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. І. — С. 61—64; Самсонюк Т. Боротьба радянських спецслужб з ОУН на території Волинської та Рівненської областей (1940 рік) // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. Серія «Історичні науки». Вип. 16. — Острог, 2010. — С. 73—74.

375 Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 18.

376 Повний текст інструкцій, захоплених НКВД, зберігається в російському перекладі в ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 3. — Арк. 143—152. Частково документ опублікований у додатках до книги: Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940—1942 роках. — К., 2004. — С. 403—405.

377 Дерев'яний І. Друга ліквідація органами НКВД УРСР Крайової екікутиви ОУН у Львівській області в 1940—1941 рр. // Український визвольний рух. — № 15. — Львів, 2011. — С. 122.

свідчення про мережу організації³⁷⁸. У звіті НКВД про захоплення Максиміва вказувалося: «Продовжуючи операцію з вилучення українських націоналістів і вмонтовування в їхнє середовище агентури, УНКВД у Львівській області встановило, що 1-го вересня 1940 р. відбулася перша нарада нового складу Львівської крайової ексекутиви ОУН.

4-го вересня 1940 р. у м. Львові було таємно знято керівника організаційного відділу відновленої Крайової ексекутиви Максиміва, який дав розгорнуті свідчення про роботу і контакти крайового центру ОУН.

На підставі цих свідчень та інших відомостей і агентурних матеріалів було проведено операції по українських націоналістах»³⁷⁹.

Наявність точних оперативних даних дозволила сталінським карателям провести чергову масову атаку на бандерівську ОУН. Були захоплені керівники КЕ М. Матвійчук, М. Вовк, В. Ковалюк, М. Думанський, К.-А. Березовський, М. Грицай, Р. Горбаль та ін. Як свідчили самі енкаведисти: «В результаті операції було арештовано весь керівний склад КЕ, за винятком керівника організації Дмитра Мирона, який перебуває в глибокому підпіллі»³⁸⁰. Загалом у справі до 30 вересня 1940 р. було заарештовано 107 членів ОУН³⁸¹, проходило ще 206 осіб, яких співробітники НКВД згодом мали намір арештувати³⁸².

У ході слідства радянські спецслужби дізналися, що ОУН(б) зуміла об'єднати навколо себе всі заборонені в Радянській Україні молодіжні, жіночі, студентські, робітничі організації, створила густу мережу підпільних квартир, складів тощо: «Мирон організував у м. Львові та на периферії велику кількість конспіративних і явочних квартир, в яких зосереджувалося зберігання найбільш важливих таємних документів організації, техніки, зброї, шифрів, а також глибоко законспірований кур'єрський зв'язок, через який регулярно передавали директиви ОУН периферійним організаціям і отримували від них звіти за спеціально розробленим шифром, вилученим під час проведення операцій.

Надаючи особливе значення місту Львову, за завданням Мирона член Крайової ексекутиви Максимів встановив зв'язки з розрізненими молодіжними організаціями ОУН і підпорядкував їх Крайовій ексекутиві. Таку саму роботу по лінії жіночих молодіжних організацій проводила Шевчик Любов; по лінії студентських антирадянських організацій Березовський, а Ковалюк і Вовк цю роботу проводили на підприємствах міста Львова.

Роботу зі зміцнення націоналістичних організацій у Тернопільській області здійснював Вальчик Олег; у Дрогобицькій області — Цмоць (арештований), у Станіславській області — керівник організації, відомий під псевдонімом "Славко", а на Волині — керівник організації під псевдонімом "Заозерний", перекинутий туди із Кракова»³⁸³.

Слідство також встановило, що на початок вересня 1940 р. 5 500 бойовиків були вже повністю готові до антирадянського повстання³⁸⁴, яке планували розпочати на початку осені³⁸⁵. Через студентів із Західної України підпільна мережа ОУН(б) почала формуватися в студентському середовищі колишньої підрадянської України. Завдяки зв'язкам в Академії наук (через історика О. Прицака) вдалося налагодити контакти з академіком А. Кримським. Через викладача Львівського ветеринарного інституту Ю. Стефаніка (сина В. Стефаніка) та студентку Львівського університету Л. Молошак ОУН провела роботу з організації підпілля в Цен-

³⁷⁸ Ткачук А. В. Перед судом истории. — С. 69.

³⁷⁹ Доповідна записка НКВС УРСР до НКВС СРСР про хід слідства у справі членів Львівської крайової ексекутиви ОУН від 30 вересня 1940 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. I. — С. 79.

³⁸⁰ Там само.

³⁸¹ Там само. — С. 81.

³⁸² Там само. — С. 85.

³⁸³ Там само. — С. 81—82.

³⁸⁴ Там само. — С. 82.

³⁸⁵ Протокол допиту обвинувачуваного Максиміва І. А., члена Львівського крайового проводу ОУН від 15 листопада 1940 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. I. — С. 96.

тральній Україні, а також зробила спробу встановити зв'язок із академіком О. Богомольцем у Києві³⁸⁶. Вихід на найвищі кола української інтелігенції у столиці свідчив про спробу створити підпільний уряд як представника повсталого України.

Розробляючи підозрюваних, оперативні співробітники НКВД розкрили 96 націоналістичних груп і низових організацій, під час ліквідації яких було арештовано 1 108 підпільників (у тому числі 107 осіб лише у Львові). У ході облав енкаведисти захопили 2 070 гвинтівок, 43 кулемети, 600 револьверів, 80 тис. набойів та інше військове майно. Більшовицькі карателі захопили й розшифрували організаційні документи, пропагандистську літературу, листівки³⁸⁷.

Під час затримання оунівці чинили шалений опір спецгрупам НКВД, чим заслужили повагу навіть у своїх ворогів. Самі чекісти характеризували їх як доволі серйозних противників: «Оунівці-нелегали добре навчені в розумінні нелегальної техніки, загартовані і досить агресивні кадри. Як правило, при арештах оунівці чинять збройний опір, намагаються покінчити життя самогубством»³⁸⁸.

Тим часом заарештований І. Максимів 23 жовтня 1940 р. дав розгорнуту інформацію про підготовку до повстання, яка дає змогу реконструювати не лише хід підготовчих робіт, але й розрахунки керівників підпілля, їхні сподівання: «[...] в червні Крайова езекутива виготовила план повстання, який вислала до Кракова. Цей план одобрили в Краківському центрі. [...] Знаю про те слідуюче. Думка про повстання зародилася в Кракові, де зібралось більше членів ОУН. Уважалося, що в цій політичній ситуації, яка заіснувала (війна), можна досягнути одинокую мету ОУН: створення самостійної української держави. Одначе союз між Німеччиною та СССР не дозволяв безпосередньо і зразу братися до повстанчої акції, тому порішено ждати відповідного часу, коли б котрась із воюючих держав або якась інша держава (Балканські) вступила в війну з СССР. Найскоріше, одначе, сподівалися, що союз між Німеччиною та Совітами може виказатися нетривким, тому провід ОУН порішив стояти твердо по стороні Німеччини до часу, коли вона зірве союз із Совітами або відносини дипломатичні погіршаться. Тоді ОУН мала виступити збройно передусім на теренах Західної України. Коли б, одначе, до зірвання добрих взаємин між цими державами не дійшло, а війна мала покінчитися і не заторкнути цілості СССР, тоді організація мала, без огляду на все, виступити, навіть коли б повстанча акція закінчилася невдачею. Ця думка переважала в членів ОУН, очевидно, багато вважали її божевільною і провокаційною. Виступ цей мотивував провід цим: війна ця може пройти без відгомину і певного результату серед українського населення. Коли б були такі перспективи покінчення війни, то тоді треба було б виступити збройно з двох причин:

- 1) щоб задокументувати, що український нарід бореться за власну незалежну державу і що цієї боротьби не перерве;
- 2) для морального скріплення народу, піднесення його свідомості й гарту [...].

Повстання мало б вибухнути теж в умовах внутрішнього ослаблення СССР, коли б пришло до військової диктатури або заломання сучасної політичної лінії. Числили, зокрема, на незадоволення горожан СССР і революційні настрої на тлі економічним і політичним. Брак продуктів, велика дорожнеча в СССР, мала зарплата (зокрема на західних областях), що не дає змоги вижити, — це економічне тло було підставовим, на якому план повстання став майже реальним. Крім цього, «великі зловживання», які б мали діятися в СССР у адміністрації економічній, крадіжжі, саботажі, що нібито є на терені СССР, мали бути догідним підложжям для повстання. Пропаганда ОУН звертала увагу на те, що деякі соціальні групи, а радше націо-

³⁸⁶ Доповідна записка НКВС УРСР до НКВС СРСР про хід слідства у справі членів Львівської крайової езекутиви ОУН від 30 вересня 1940 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. I. — С. 83.

³⁸⁷ Ткачук А. В. Перед судом історії. — С. 69; Дерев'яний І. Друга ліквідація органами НКВД УРСР Крайової езекутиви ОУН у Львівській області в 1940—1941 рр. // Український визвольний рух. — № 15. — Львів, 2011. — С. 123.

³⁸⁸ Киричук Ю. А. Радянський терор 1939—1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX століття. Історичні нариси. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 582.

нальні меншини під поглядом господарчим, є упосліджені, що УССР “господарчо залежна від Москви”, що та ж Москва експлуатує українські землі й їхні багатства [...]. Крім економічної основи, бралось також під увагу політичну структуру ССРСР і національну політику як шкідливу, вбивчу для українського народу [...]. Для піднесення революційних настроїв серед робітництва і селянства на східних областях мала Крайова екзекутива вислати спеціально деяких членів ОУН — головно робітників і селян до праці в Донбас і інші промислові осередки, щоб там підготувати повстанчу акцію. [...]

План зриву передбачався слідуючо: обіймав він чотири головні проблеми:

- 1) ударні кадри — перші пробоеві частини;
- 2) запасні частини;
- 3) національні меншини і противник (то значить ССРСР);
- 4) мобілізаційний план і запілля»³⁸⁹.

Із зізнань І. Максиміва випливало, що почати повстання мали кадрові оунівці, які в підпіллі пройшли спеціальні військові курси. Після перших виступів до ударних відділів повинні були приєднатися мобілізовані чоловіки (які мали військову підготовку з різних армій), взяті на реєстрацію підпіллям перед початком повстання. Також повстанці мали відмобілізувати військово невідготовлений резерв, який планували відправити на негайний вишкіл і долучити до повстання в пізніших фазах. Контррозвідка підпілля отримала завдання до початку збройних дій скласти «чорні листи», до яких вносилися особи, що проводили ворожу щодо ОУН роботу. У перші години повстання ці особи мали бути нейтралізовані. Також Служба безпеки ОУН отримувала завдання наглядати за національними меншинами, ставлення до яких мало «узалежнюватися від ставлення цих меншин до української визвольної акції взагалі»³⁹⁰. Одночасно з підготовкою виступу розроблялися варіанти створення української державної та господарської адміністрації на місцях, яка мала бути сформована протягом перших годин повстання³⁹¹.

Проте навіть детальна інформація, отримана слідством, і надзвичайні оперативні успіхи НКВД у боротьбі з націоналістичним підпіллям, як і попереднього разу, не змогли поламати всієї організаційної структури ОУН(б), про її розмах і рівень проникнення в суспільство НКВД не мало повної інформації. Відомство Л. Берії отримало оперативні дані лише про тисячу нелегалів-оунівців, яких із вересня 1940 р. оголосили в розшук. Інші ж десятки тисяч членів і симпатиків Організації залишалися невідомими для радянських репресивних органів. Хоча, звісно, арешти початку осені 1940 р. дуже серйозно нашкодили керівництву ОУН(б) в Україні. У світлі останніх подій Революційний провід віддав наказ посилити конспірацію, усунути від роботи й організаційних зв'язків усіх, хто перебував у «полі зору НКВД». Усіх нелегалів, які перебували в «розробці» органів держбезпеки, слід було переводити до Генерального губернаторства, а роботу здійснювати лише легалізованими членами Організації або невідомими для НКВД і НКГБ нелегалами, дотримуючись абсолютної конспірації. Усіх членів і симпатиків ОУН(б), які порушували принципи конспірації, мали негайно фізично ліквідувати. Такими рішучими діями керівництво бандерівської ОУН намагалось зберегти Організацію до весни 1941 р.³⁹².

Останніми днями жовтня 1940 р. провідні оунівці, зібравшись на конспіративній квартирі у Львові, реанімували Крайову екзекутиву, яку знову очолив Д. Мирон. До її складу ввійшли: заступник провідника К. Цмоць, керівник Станіславської обласної організації ОУН(б) О. Луцький, лідер ОУН(б) на Волині І. Климів, провідник Тернопільської обласної організації ОУН(б) Ю. Гуляк³⁹³. Структура Організації знову почала відновлюватися. У листопаді 1940 р.

³⁸⁹ Власноручні зізнання Максимова Івана Андрійовича від 23 жовтня 1940 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. I. — С. 87—89.

³⁹⁰ Там само. — С. 90—91.

³⁹¹ Там само. — С. 91—92.

³⁹² Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 20.

³⁹³ Там само.

співробітники НКВД констатували: «Протягом останнього часу на території західних областей УРСР, особливо в межах Львівської області, значно активізувалася антирадянська діяльність українських націоналістичних елементів, керованих “Організацією українських націоналістів” (ОУН). Мали місце численні випадки політичного бандитизму, здійснення терористичних актів, замахів на вбивства партійно-радянського активу, диверсій, спроб збройних перетинів держкордону та інших гострих форм виявлення ворожої діяльності.

Вмонтовування нашої агентури в керівні кола ОУН до цього часу були малоуспішні, оскільки ця агентура не мала належного авторитету, а в низці випадків виявлялася зрадницькою.

Львівська крайова ексекютива ОУН, яка поширює свої впливи на інші області УРСР, незважаючи на завдані їй значні оперативні удари, швидко перебудовує свою роботу, відходить у глибоке підпілля і ще більш наполегливо залучає націоналістичні елементи для боротьби проти радянської влади.

Перебуваючи в безпосередньому зв'язку й підпорядкуванні закордонного центру ОУН, Львівська крайова ексекютива є основною базою з підготовки кадрів терористів, повстанців, шпигунів і диверсантів. Для активних дій вона має значну кількість зброї, яку сумлінно зберігає і конспірує, в низці випадків небезуспішно застосовує її у відкритій боротьбі проти нас»³⁹⁴.

Велике занепокоєння у співробітників НКВД також викликали спроби порозуміння та об'єднання ОУН на Волині з підпіллям, яке підпорядковувалося центру УНР в екзилі. Восени 1940 р. радянська агентура повідомляла про фактичне об'єднання двох підпільних структур для підготовки збройного повстання³⁹⁵. Насправді ж цього не сталося й організатор підпілля УНР Т. Боровець лише провів низку невдалих переговорів із керівником підпілля ОУН на Волині В. Робітницьким. Проте домовитися їм не вдалося, насамперед через те, що націоналісти вимагали підпорядкування своїй організації³⁹⁶. При цьому низка людей працювала одночасно на два підпілля, виконуючи завдання і центру УНР, і ОУН³⁹⁷.

Відповідаючи на активізацію підпілля, співробітники радянських органів держбезпеки посилили агентурну та оперативну розробку ОУН(б).

22 листопада 1940 р. у Львові дорогою на конспіративну квартиру співробітники НКВД захопили зв'язкового краківського РП ОУН(б) Т. Мельника, при якому оперативники вилучили остаточний варіант єдиного генерального плану повстанського штабу ОУН(б)³⁹⁸. Потрібно відзначити, що підпільник мужньо тримався на допитах і, за словами чекістів, «виявляв виняткову впертість в дачі вичерпних свідчень на слідстві, категорично відмовляючись називати осіб, безпосередньо з ним пов'язаних»³⁹⁹. Лише завдяки наполегливим діям слідчих, із залученням свідків та інших арештованих, енкаведистам вдалося «витягнути» з Т. Мельника прізвище Б. Ковальського, якого затримали 28 листопада. Всі інші підпільники, з якими планував контактувати Т. Мельник, дізнавшись про його арешт, зуміли вчасно перейти на нелегальне становище⁴⁰⁰.

³⁹⁴ Доповідь наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркомуні внутрішніх справ СРСР Л. Берії про активізацію оунівського підпілля на території західних областей України і проведення у зв'язку з цим оперативних заходів від 13 листопада 1940 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. І. — С. 93—94.

³⁹⁵ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — К.: ПП Сергійчук М. І., 2011. — С. 32—34, 42.

³⁹⁶ Там само. — С. 40—42, 45—46.

³⁹⁷ Там само. — С. 61—62.

³⁹⁸ Зі спецповідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову та наркомуні внутрішніх справ СРСР Л. Берії про хід слідства по справі затриманого кур'єра закордонного провуду ОУН Теодора Мельника від 6 грудня 1940 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. І. — С. 149—150.

³⁹⁹ Там само. — С. 150.

⁴⁰⁰ Там само.

Намагаючись перекрити канали зв'язку з краківським керівним центром, співробітники НКВД захопили 6 грудня 1940 р. при спробі переходу кордону керівника підпілля ОУН(б) на Тернопільщині О. Вальчика, від якого під час допиту вдалося дізнатися про деталі діяльності Організації в регіоні та перебудову роботи після масових арештів весни — літа 1940 р.⁴⁰¹. Зокрема, О. Вальчик вказував, що найбільш вдалу підготовку до виступу проти радянської влади провело підпілля Бережанщини, яке мало відповідний досвід антипольського повстання вересня 1939 р. і диспонувало 400 бойовиками, озброєними стрілецькою зброєю, легкими і станковими кулеметами та гранатами, розгалуженою мережею розвідки й детальною інформацією про важливі військові і цивільні об'єкти, які потрібно було захопити в перші години повстання групами бойовиків по 15—40 осіб⁴⁰². За словами затриманого, розпочати збройної дії у вересні 1940 р. завадили масові арешти керівництва підпілля у Львові, через що краківський Провід через лінію зв'язку з керівником націоналістичного підпілля на Волині І. Климівим передав нові інструкції для організаційної мережі, які, як ми вже зазначали, полягали в посиленні конспірації, виведенні за кордон розконспірованих нелегалів та підготовці до активного виступу навесні 1941 р.⁴⁰³. Також слідчим вдалося довідатися від О. Вальчика про тісну співпрацю націоналістичного підпілля з Українською греко-католицькою церквою і про значне залучення до Організації вихідців зі Східної України, які прибували на роботу в західноукраїнські області⁴⁰⁴.

Наприкінці 1940 р. чекісти, зібравши достатньо оперативної інформації і бажаючи використати зиму пору й незавершеність реорганізації ОУН, розпочали операцію «з остаточної ліквідації оунівського підпілля». Це була перша подібна акція, згодом, у післявоєнний час, енкаведисти провели ще з десяток «остаточних ліквідацій», доки в 1960 р. таки досягли поставленої мети. Знищення підпілля передбачалося провести у два етапи. Після 15 грудня 1940 р. (тобто після виборів до місцевих рад) планували провести масові арешти керівників ОУН, а невдовзі завдати удару по лініях зв'язку, підпільних складах і базах, організаційному активу⁴⁰⁵.

Зі звітної документації НКВД випливає, що протягом 16—20 грудня відбувся перший етап операції з повного знищення націоналістичного підпілля. Проте остаточної перемоги чекістам він не приніс. Так, у Львові планували арештувати 80 керівників ОУН(б), а реально захопили 60 осіб, у Станіславській області планували захопити 88 осіб, а захопили 68, у Дрогобицькій області вдалося арештувати 40 із 62 запланованих керівників, у Волинській — 31 із 40⁴⁰⁶. Тобто понад чверть відомого органам радянської держбезпеки керівного складу націоналістичного підпілля залишалася на волі, що дозволяло в майбутньому відбудувати мережу ОУН(б).

У ніч на 21 грудня енкаведисти розпочали другий етап операції зі знешкодження структури підпілля. Протягом однієї ночі було арештовано 86 підпільників у Львові, 285 — у Львівській області, 68 — у Станіславській, 53 — у Тернопільській, 47 — у Дрогобицькій і 37 — у Волинській областях⁴⁰⁷. Під час арештів загинуло 3 підпільників і 1 співробітник НКВД, було вилучено 3 гвинтівки, 11 револьверів, 6 гранат, велику кількість націоналістичної літератури⁴⁰⁸.

⁴⁰¹ Доповідна записка НКВС УРСР до НКВС СРСР про хід слідства у справі керівника Тернопільської обласної організації ОУН К. І. Вальчика від 12 грудня 1940 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. І. — С. 151—156.

⁴⁰² Там само. — С. 152—153.

⁴⁰³ Там само. — С. 153—154.

⁴⁰⁴ Там само. — С. 154—155.

⁴⁰⁵ Там само. — С. 155—156.

⁴⁰⁶ Записка по «ВЧ-зв'язку» наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова до НКВС СРСР про результати операції щодо арештів керівного складу оунівського підпілля на території західних областей УРСР // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. І. — С. 156—157.

⁴⁰⁷ Шифротелеграма наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова секретарю ЦК УП(б) У. М. Хрущову про результати операції з ліквідації оунівського підпілля на території західних областей УРСР // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. І. — С. 158.

⁴⁰⁸ Там само. — С. 158—159.

Хвиля арештів тривала упродовж усього грудня 1940 і січня 1941 р. До наших днів дійшла доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ УРСР Ткаченка наркому держбезпеки СРСР В. Меркулову від 18 лютого 1941 р., яка розкриває «хід слідства по справах ОУНівців, арештованих під час грудневої операції 1940 р.»⁴⁰⁹. У записці читаємо, що взимку 1940—1941 рр. найдошкульніші удари спецслужб були спрямовані проти Львівської, Станіславської, Дрогобицької обласних і Володимир-Волинської окружної організацій. Лише протягом двох діб (21—22 грудня), каральні органи арештували 996 бандерівців (у Львівській області — 520 осіб, у Станіславській — 235, у Тернопільській — 133, Дрогобицькій — 42, Волинській — 56, Рівненській — 10)⁴¹⁰. Органи радянської держбезпеки захопили «в масовій кількості контрреволюційну націоналістичну літературу», а також декілька екземплярів «Мобілізаційного плану», інструкцій у організації армії, листування керівників Організації тощо⁴¹¹.

Із захоплених матеріалів слідчі дізналися, що після арештів у вересні 1940 р. підпілля ОУН(б) на території УРСР намагалося цілковито перебудувати стиль роботи, пристосувавши його до наявних умов. Судячи з документа, головні завдання підпілля, випрацьовані упродовж жовтня — грудня 1940 р., виглядали так: індивідуальний терор проти представників радянської влади (у тому числі підготовка актів терору проти найвищих керівників УРСР), концентрація зброї, боєприпасів, розробка детальних планів повстання на кожен район, координація дій повсталих, військова підготовка членів Організації, складення списків військовозобов'язаних, пропаганда та агітація, налагодження стосунків з антирадянськими групами в інших національних республіках, розвідувальна діяльність, збереження керівних кадрів на нелегальному становищі з одночасним залученням до керівництва підпіллям людей, які проживають легально⁴¹².

Із листування керівників КЕ слідство отримало інформацію про те, що ОУН розпочала ретельну роботу з підбору керівників для «легальної» мережі Організації. Ішлося про те, що керівниками ОУН на найнижчих щаблях мали бути оформленні селяни, колгоспники, робітники, студенти, інтелігенція, що проживали легально. Вважали за необхідне, щоб ці люди були «на хорошому рахунку» у влади і не підпадали під підозри. Керівниками вищих структур відбирали людей, які могли вільно пересуватися в межах району — області — республіки і не викликати підозр (агрономи, трактористи, комбайнери, шофери, вчителі, ветеринари, шкільні або господарські інспектори, лісники тощо). Також активно йшла робота з підбору керівників підпілля на великі регіони. Планувалося створити 12 осередків організації, які керувалися б зі Львова, Рівного, Києва, Чернівців, Вінниці, Одеси, Дніпропетровська, Донбасу (місто не вказане), Харкова, Криму (місто не вказане), Ростова, Краснодару. Керівники 12 регіонів мали підібрати для себе найближчих співробітників, а КЕ повинна була налагодити зв'язок і координацію цих осередків, що охоплювали українські етнічні землі від Карпат до Кубані. Передбачався відбір 12 регіональних керівників, 40 керівників другого ешелону і 1 000 керівників третього ешелону. Вони могли бути місцевими (інтелігенція, студенти, робітники), а у випадку відсутності достатньо підготованих кадрів їх планували прислати із Західної України⁴¹³.

⁴⁰⁹ Із доповідної записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР Ткаченка наркому державної безпеки СРСР В. Меркулову про хід слідства у справах оунівців, заарештованих у грудні 1940 р., від 18 лютого 1941 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 328—342.

⁴¹⁰ Доповідна записка НКВС УРСР про підсумки проведення операції проти ОУН у західних областях України від 15 січня 1941 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. I. — С. 161.

⁴¹¹ Із доповідної записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР Ткаченка наркому державної безпеки СРСР В. Меркулову про хід слідства у справах оунівців, заарештованих у грудні 1940 р., від 18 лютого 1941 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 328—329, 333.

⁴¹² Там само. — С. 331—336.

⁴¹³ Там само. — С. 330.

У захопленій енкаведистами документації підпілля за грудень 1940 р. вказувалося: «Нашим головним завданням у сучасну пору є:

- А) створення, а там, де вже є, поширення та скріплення організованої націоналістичної сили — ОУН;
- Б) підготовка кадрів старшин і підстаршин української національної армії;
- В) розробка чіткого плану дій (підготовка повстання, план повстання, план будівництва нового завтра);
- Г) ввійти в контакт з усіма протимосковськими силами;
- Д) охопити повною дією всю територію України (Західноукраїнські та Східноукраїнські землі), Кубань, Дон, Далекий Схід, висланців, армію тощо»⁴¹⁴.

Підпілля мало також змінити свою структуру на низовому рівні. Вона повинна була стати ще більш подрібненою і ближчою до людей. Низові ланки ОУН (нижчі за округи) мали виглядати так: повітові організації, надрайонні організації (три на повіт), районні організації (три на надрайон), підрайонні організації (три на район), станиці (три на підрайон), законспіровані п'ятірки в межах станиць⁴¹⁵. Крім того, в будь-якій клітині радянського суспільства (комсомольська організація, сільрада, МТС і т. д.) слід було мати бодай одного прихильника ОУН. У листуванні керівників КЕ наголошувалося: «За Польщі клітинами життя були оселі та повіти, а далі — Львів. Сьогодні все життя сконцентроване в оселях (сільради, клуби тощо), в районах (МТС, комсомол, Нарпрос, клуб, школа, кіно, театр, газета), в областях (урядові установи, технікуми, вищі школи, театри, централі комсомолу, курси тощо). Наше завдання — мати бодай одну нашу людину на території кожного адміністративного радянського району і з неї починати наш рух. Це перша ланка нашого фронту. Нам не можна думати ще польськими категоріями, необхідно взяти до уваги живу дійсність [підкреслення наше — І. П.]»⁴¹⁶.

Важливе значення підпілля приділяло роботі з армією. Пропонувалося виявити всіх українців у лавах радянських збройних сил (підрахунки свідчили, що українців у кожній роті було приблизно 40 із 200 бійців) і розгорнути серед них агітацію з метою залучити до повстання⁴¹⁷. Задля цього всім прихильникам ОУН, які призивалися на службу до Червоної армії або працювали на радянських військових об'єктах, давалися завдання щодо агітації в армії та щодо її вивчення з метою розкладення. Були розроблені спеціальні шифровані терміни, якими можна було в листах додому подавати інформацію про свою частину. Зокрема, якщо в листі було написано «в року» — це мало означати «в полку», «мені добре» — «в армії погано, годують погано»; «я слабкий» — «мені добре, харчування хороше». Словом «спати» слід було позначити кількість українців у полку. Якщо після слова була одна крапка, то українців — 100 осіб, якщо дві крапки — 200, три крапки — 300, маленька одиниця після слова «спати» — 500 українців, маленька двійка — 600 тощо. Слово «бараболя», із відповідними крапками та цифрами, мало позначати росіян, слово «лівий» — грузинів (очевидно, йшлося про неслов'янські національності СРСР), слово «правий» — євреїв. Слово «сни» позначало ручні кулемети, «нитка» — гвинтівки, «нуд» — важкі станкові кулемети, «червінці» — гармати, «карбованці» — танки, «урьлоп» [відпустка — І. П.] — літаки, «пісня» — командир-українець, «сльота» — командир-росіянин, «вітер» — командир-єврей, «ліс» — командир-грузин, «добрий апетит» та «злий апетит» відповідно гарний та поганий настрій особового складу армії⁴¹⁸.

Також підпілля уважно слідувало та фіксувало, скільки людей з кожного району призвано до Червоної армії, хто отримав військові білету і мобілізаційні картки, хто мав призиватися

⁴¹⁴ Із доповідної записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР Ткаченка наркому державної безпеки СРСР В. Меркулову про хід слідства у справах оунівців, заарештованих у грудні 1940 р. від 18 лютого 1941 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 331—332.

⁴¹⁵ Там само. — С. 332.

⁴¹⁶ Там само.

⁴¹⁷ Там само.

⁴¹⁸ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 8-а. — Спр. 11. «Донесення про агентурно-оперативне обслуговування контрреволюційних українських націоналістів по лінії СПО УНКДБ Дрогобицької області (1940—1941 рр.)». — Арк. 54—55.

в першу чергу, а хто на подальших етапах мобілізації, кого з призовників до яких військових частин приписали і які військові спеціальності за ними закріпили⁴¹⁹.

Паралельно з активною розвідкою сил противника націоналістичне підпілля розробило плани повстання. До кінця 1940 р. складено «Підготовчу інструкцію мобілізаційного плану», в якій вказувалося, що кожен керівник району повинен був завершити підготовку повстанських відділів (до сотні на район), мав володіти повною інформацією про сили НКВД у районі (включно з планами будівлі НКВД, адресою і прізвищем керівника райвідділу тощо), списками поляків, євреїв та українців, які могли б вороже поставитися до повстання і яких слід було у перші години національного повстання ліквідувати як ворогів української державності⁴²⁰.

В інструкції наголошувалося, що кожен район отримає інформацію про початок повстання за 15–16 годин до виступу. За цей час слід було відмобілізувати людей, сконцентрувати повстанські відділи, зброю та боєприпаси, тихо ліквідувати потенційних ворогів, за 10 годин до початку слід було повністю організувати повстанські штаби і розподілити всі функції, підготувати революційну владу для сіл, містечок і райцентру. Під час повстання з кожної сотні мала виділятися спеціальна диверсійно-саботажна група кількістю 13–16 осіб, яка повинна була переривати лінії комунікації противника. Керівники повстання в районі кожні три години мали надсилати гінців із повідомленням про хід подій до вищого керівництва⁴²¹.

Упродовж 15–16 грудня підпільні структури ОУН(б) у Західній Україні отримали детальну інструкцію «Організація армії», в якій чітко вказувалося, як здійснювати мобілізацію та формувати армію в момент повстання, становлення та закріплення державності⁴²².

Органи держбезпеки УРСР із захоплених у грудні 1940 р. документів із занепокоєнням дізналися, що націоналістичне підпілля швидко нарощує свій людський і збройний потенціал, готуючись перейти до повстанських форм боротьби. Зокрема, до рук енкаведистів потрапили звіти керівництва підпілля на Тернопільщині (Тернопільська, Бережанська та Буцацька округи) за серпень і листопад 1940 р. У серпні підпілля регіону мало такий склад: 3 986 членів Організації, які перебували на легальному становищі, 3 109 активно задіяних у підпіллі симпатиків, 1 411 членів Юнацтва ОУН(б), 196 керівників-нелегалів, тобто налічувало 8 702 людини, з яких було 616 колишніх військових, у тому числі 6 старшин і 92 підстаршин. Бандерівці мали на своїх військових складах 1 859 гвинтівок, 21 кулемет, 897 пістолетів, 759 гранат, 65 мін, 211 кілограмів вибухівки, 147 797 гвинтівочних патронів, 14 026 пістолетних патронів, 242 топографічні карти тощо. Через чотири місяці, у грудні 1940 р., підпілля на Тернопільщині вже налічувало 7 тис. членів, 5 тис. активних симпатиків, 2 тис. прихильників, які надавали спорадичні послуги підпіллю, 1,5 тис. членів Юнацтва, що загалом становило 15,5 тис. осіб. Тобто зросло майже вдвічі!⁴²³

Тому завдані енкаведистами у грудні 1940 р. втрати спецслужба трактувала як неабиякий успіх: «Грудневий розгром ОУНівців є відчутним ударом по українській контрреволюції, бо він за своїм розмахом переважає всі попередні операції»⁴²⁴. Однак при цьому чекісти визнавали своє безсилля щодо повного знищення націоналістичного підпілля: «Слід визнати, що українська націоналістична ідеологія в умовах західних областей України є серйозним фактором впливу на українське селянство і одними лише оперативними засобами по лінії органів НКВД, без розгортання широкої, вміло поставленої більшовицької пропаганди

⁴¹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 8-а. — Спр. 11. «Донесення про агентурно-оперативне обслуговування контрреволюційних українських націоналістів по лінії СПО УНКДБ Дрогобицької області (1940—1941 рр.)». — Арк. 56.

⁴²⁰ Там само. — Арк. 61—64.

⁴²¹ Там само.

⁴²² Із доповідної записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР Ткаченка наркому державної безпеки СРСР В. Меркулову про хід слідства у справах оунівців, заарештованих у грудні 1940 р., від 18 лютого 1941 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 333.

⁴²³ Там само. — С. 337—339.

⁴²⁴ Там само. — С. 338.

в масах, навряд чи можна знищити цю ворожу до більшовизму ідеологію»⁴²⁵. Проте тут же енкаведисти «розкривали карти», вказуючи, якого типу «масовій пропаганді» вони насправді віддають перевагу: «Проведені заходи спрямовані на розширення наших агентурних кадрів із розробки ОУНівських зв'язків і форсування слідства»⁴²⁶.

Необхідно відзначити, що інфільтрованість західноукраїнського суспільства агентурою радянських спеціальних служб була вже тоді доволі високою. Звіти Дрогобицького обласного управління НКГБ за 1940—1941 рр. вказують на наповнення агентурою низової мережі підпілля в низці районів, агентурну розробку запідозрених у контактах священиків та родичів оунівців-нелегалів, виведення таємних співробітників в закордонні центри ОУН, обсадження агентурою залізничного транспорту тощо⁴²⁷. Здебільшого агенти вербувалися з політично та суспільно активного українського середовища, а тому не викликали підозри в підпілників. Для прикладу наведемо робочі характеристики найбільш ефективних радянських агентів, що працювали проти українського націоналістичного підпілля у Дрогобицькій області: «Агент “Мудрий” 1913 року народження, уродженець с. Дорожів Дублянського району Дрогобицької області, українець, із селян-бідняків, займається сільським господарством, освіта 6 класів, не арештовувався, раніше входив до організації Фронт національної єдності. У часи існування Польщі працював на “українському базарі”, роз’їжджав по районах, розповсюджуючи пресу. В силу цих обставин має знайомство з деякими українськими націоналістами. Завербований нами 1 серпня 1940 р. для розробки українських націоналістів. За час роботи з нами дав матеріал про минулу, а також про сучасну контрреволюційну роботу українських націоналістів. Використовується головним чином як рейдовик. Останнім часом використовується для розшуку керівників ОУН — нелегалів Цмоця К. і Шевчук [має бути: Шевчик — І. П.] Л., надає цікаві матеріали про організовану контрреволюційну ОУНівську діяльність націоналістів, пов’язаних з нелегалами. Матеріали “Мудрого” перебиваються іншими джерелами. Характеризується як дисциплінована, конспіративна, ініціативна і віддана нам людина. На зв’язку у начальника 3-го відділення СПО УНКГБ молодшого лейтенанта держбезпеки товариша Фольсона»⁴²⁸; «Агент “Хмурий”, 1912 року народження, уродженець с. Горожана-Велика Комарненського району, за національністю українець, із селян-середняків, освіта 5 класів, в армії не служив, сімейний, член ОУН з 1928 р.⁴²⁹ [...] до початку німецько-польської війни працював в апараті агітації і пропаганди Крайової езекутиви ОУН. “Хмурий” особисто знайомий з Бандерою з 1934 р. [...] мав неодноразові зустрічі з Бандерою, від якого отримував вказівки по роботі. [...] До початку німецько-польської війни “Хмурий” був знайомий з наступними членами Крайової езекутиви: 1. Гайвас Ярослав [...], Мороз Ярослав [...], Матла Олександр [...], Шухевич Роман [...], Матла Ярослав і Сілянич⁴³⁰ Атаназ»⁴³¹; «Агент “Кремійнь”, 1909 року народження, уродженець і мешканець с. Голучкове Лиського району [зараз — територія Польщі — І. П.], займається сільським господарством. Завербований в січні 1941 р. для розробки українських націоналістів. Під час вербування повідомив про існування в даному селі контрреволюційної ОУНівської організації і про свою причетність до неї. Висвітлює фігурантів

⁴²⁵ Із доповідної записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР Ткаченка наркому державної безпеки СРСР В. Меркулову про хід слідства у справах оунівців, заарештованих у грудні 1940 р., від 18 лютого 1941 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 339.

⁴²⁶ Там само.

⁴²⁷ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 8-а. — Спр. 11. «Донесення про агентурно-оперативне обслуговування контрреволюційних українських націоналістів по лінії СПО УНКДБ Дрогобицької області (1940—1941 рр.)». — Арк. 54.

⁴²⁸ Там само. — Арк. 47—48.

⁴²⁹ Так у документі. Очевидно, він міг бути лише членом УВО з 1928 р., та й то маючи тоді лише 16 років.

⁴³⁰ Так у документі, має бути «Мілянич».

⁴³¹ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 8-а. — Спр. 11. «Донесення про агентурно-оперативне обслуговування контрреволюційних українських націоналістів по лінії СПО УНКДБ Дрогобицької області (1940—1941 рр.)». — Арк. 49—50.

агентурної справи “Тризуб”. Надає цікаві матеріали про діяльність фігурантів. Користується довірою серед фігурантів справи. Його матеріали частково перекриваються іншими джерелами. Конспіративний і виконавчий. Намічений нами для просування до керівництва організації для висвітлення їхньої діяльності⁴³²; «Агент “Кірілов”, 1911 року народження, в минулому син заможного селянина, є дяком української церкви с. Лебохори. На сьогодні працює на залізничній станції Славське, стрілочник. [...] За своїми якостями агент “Кірілов” є цінним для нашої роботи, користується довірою націоналістів. За матеріалами “Кірілова” встановлена активно діюча контрреволюційна націоналістична організація ОУН по селах Лебохори і Тухля. В явках акуратний і конспіративний, виявляє інтерес до нашої роботи»⁴³³; «Агент “Недоля”, 1921 року народження, уродженка Самбора, українка, донька селянина-бідняка, раніше входила до “Просвіти” і “Рідної школи”, працює продавщицею в магазині, учиться у 8 класі вечірньої школи м. Самбора. Була завербована як агент у грудні 1940 р. для розробки зв'язків активного члена ОУН Селецької Марії, яка втекла за кордон. [...] Відрізняється особливою конспіративністю і спостережливістю, швидко орієнтується і гарно поінформована про структуру організації та конспірацію ОУН»⁴³⁴.

Підкреслимо, що цитовані вище характеристики стосуються тільки невеликої частини агентури, лише по одній Дрогобицькій області. Наскільки можна зрозуміти з радянських оперативних документів, практично за кожним націоналістом-нелегалом слідкував один або декілька агентів. Саме завдяки їхній роботі чекістам вдавалося досягати найбільших успіхів у боротьбі з націоналістичним підпіллям і захопити живими протягом 1940 р. 4 657 підпільників⁴³⁵. Намагаючись уникнути арештів, оунівці-нелегали починають прориватися через радянський кордон. За зиму 1940—1941 рр. підпільні відділи зробили більше ста спроб зі зброєю в руках протаранити «залізу завісу» над Бугом і Сяном, 86 з яких зареєстрували прикордонники. Траплялися випадки, коли ударні групи складалися зі 120—170 бойовиків. Якщо нелегалам не вдавалося «тихо» перетнути демаркаційну лінію або несподівано й швидко прорватися, тривалі сутички із заздалегідь підготовленими прикордонниками, як правило, були невдалими для націоналістів. Тоді на німецький чи угорський бік проходило не більше третини від особового складу відділу⁴³⁶.

У той час, коли по містах, селах, лісах і горах Західної України чекісти «полювали» на націоналістів-нелегалів, уже арештованих бандерівців судили з усією суворістю «соціалістичної законності» на показових судилищах.

15—19 січня 1941 р. у Львові відбувся «процес 59-ти», який мав надзвичайно широкий громадський резонанс як через мужню поведінку підсудних, так і через неймовірно жорстокі вироки. 42 підсудним виголосили присуд — «смертна кара», 17 отримали по 10 років каторги і по 5 років заслання⁴³⁷. Лише після клопотання голови Народних зборів Західної України, депутата Верховної ради СРСР академіка К. Студинського президія Верховної ради СРСР замінила жінкам розстріл на десятилітнє ув'язнення⁴³⁸.

⁴³² ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 8-а. — Спр. 11. «Донесення про агентурно-оперативне обслуговування контрреволюційних українських націоналістів по лінії СПО УНКДБ Дрогобицької області (1940—1941 рр.)». — Арк. 51.

⁴³³ Там само. — Арк. 52.

⁴³⁴ Там само. — Арк. 53—54.

⁴³⁵ Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР П. Мешика заступникові наркома держбезпеки СРСР Б. Кобузову про організацію роботи з ліквідації ОУН від 26 березня 1941 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 346.

⁴³⁶ Ткачук А. В. Перед судом истории. — С. 70—71.

⁴³⁷ Детальніше див.: Вирок Львівського обласного суду у справі учасників Львівського крайового провводу ОУН 15—18 січня 1941 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Під заг. ред. В. Сергійчука. — Т. 1. — С. 167—190; Дерев'яний І. Друга ліквідація органами НКВД УРСР Крайової езекутиви ОУН у Львівській області в 1940—1941 рр. // Український визвольний рух. — № 15. — Львів, 2011. — С. 123—154.

⁴³⁸ Киричук Ю. А. Радянський терор 1939—1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX століття. Історичні нариси. — С. 581.

Минуло неповних чотири місяці, і 7 травня у Дрогобичі розпочався новий, цього разу ще більший, процес над 62 оунівцями. За результатами суду 30 націоналістів було покарано смертю, 24 підпільникам судилося на 10 років «прописатися» у сталінських концтаборах, справи решти 8 осіб відправили на додаткове розслідування. Згодом президія Верховної ради СРСР пом'якшила драконівські вироки — смерть тепер чекала на 26 підсудних (4 в'язням, серед яких 3 жінок, зберегли життя), 13 арештантам підтвердили їхні десятирічні вироки, а 19 осіб засудили на терміни від 7 до 8,5 років⁴³⁹.

Не встигло висохнути чорнило на судових паперах «справи 62-х», як у тому ж Дрогобичі 12—13 травня відбувся суд над 39 українськими націоналістами. Його підсумок — 22 розстріли, 8 десятирічних і 4 п'ятирічних табірних терміни, а також 5 довічних заслань до Казахстану⁴⁴⁰.

Загалом же від 1 січня 1940 до 1 березня 1941 р. органи держбезпеки і внутрішніх справ захопили 6 119 членів ОУН(б), розшукували 426 нелегалів, агентура розробляла 13 529 учасників націоналістичного підпілля⁴⁴¹. Нижче подаємо таблицю, в якій за областями вказана кількість оунівців, що перебували на обліку або в розшуку НКВД⁴⁴²:

Область	Кількість нелегалів	Кількість облікованих енкаведистами оунівців
Тернопільська	196	8 708
Рівненська	103	1 967
Волинська	26	785
Львівська	38	765
Станіславська	24	1 046
Дрогобицька	49	248
Загалом	426	13 529

Незважаючи на великі успіхи наприкінці 1940 — на початку 1941 р., НКВД так і не вдалося повністю знищити мережу. Із поданої вище таблиці чітко видно, що радянські спецслужби володіли дуже неповною інформацією, про що свідчить велика різниця в цифрах, які характеризують кількість підпільників по різних областях. Дуже сумнівно, щоб Тернопільська обласна організація переважала Львівську в 11 разів, Станіславську у 8 разів, а Дрогобицьку взагалі у 35 разів! Так само важко уявити, що Львівська обласна організація була менша від Волинської області. Очевидно, йдеться лише про те, що після арешту керівника Тернопільської обласної організації Вальчика енкаведисти мали детальнішу інформацію про підпілля ОУН(б) саме в цій області. І якщо припустити, що в інших трьох областях Галичини мережа Організації та її активних симпатиків чисельно становила бодай дві третини від кількісного складу Тернопільської, то на території Галичини, після всіх арештів і депортацій, на початку 1941 р. мало діяти щонайменше 25 тис. підпільників, а на території Волині та Полісся ця цифра, очевидно, коливалася в межах 4—5 тис. осіб.

Керівники радянських спеціальних служб визнавали, що не можуть перемогти підпілля. Так, у доповідній записці наркома внутрішніх справ УРСР П. Мешика від 26 березня 1941 р. вказувалося: «Слід мати на увазі, що ми маємо далеко не повну інформацію, так як організація “ОУН” будується доволі конспіративно, а цінної агентури, яка мала б можливість діставати точні дані в керівництві організації, у нас недостатньо [...]. Практика показала, що “ОУН” доволі швидко відновлюється після оперативних ударів, завданих нашими органами,

⁴³⁹ Киричук Ю. А. Радянський терор 1939—1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX століття. Історичні нариси. — С. 581.

⁴⁴⁰ Там само. — С. 582—583.

⁴⁴¹ Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР П. Мешика заступникові наркома державної безпеки СРСР Б. Кабулову про організацію робіт з ліквідації ОУН від 26 березня 1941 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 346.

⁴⁴² Там само. — С. 347.

поповнює розгромлені центри новими націоналістами, а репресії проти низів використовує для антирадянської агітації»⁴⁴³. П. Мешик рекомендував партійному керівництву УРСР максимально «розкласти» й «роздрібнити» підпілля. Задля цього пропонувалося поглиблювати розкол між Мельником і Бандерою, спровокувати появу в Україні окремого «проводу», який не буде підпорядковуватися Бандері, захопити своєю агентурою керівництво у Крайовій екзекутиві, масово вербувати рядових членів Організації та її прихильників на місцях⁴⁴⁴.

Публічні судилища з численними смертними вирокami мали, за планами чекістів, злякати нелегалів, спонукати їх до «виходу з гри», деморалізувати та стероризувати місцеве населення. Однак ефект виявився протилежним: підпільники, вкотре переконавшись у тому, що від «робітничо-селянської влади» для них вирок один — смерть, ще більше радикалізувалися, а в очах громадян краю авторитет ОУН тільки зріс. Навіть керівник польського підпілля в Західній Україні полковник Л. Окулицький — «Ян», «Мрувка» у 1941 р. змушений був констатувати: «Москва лавірує, найбільшу небезпеку для неї становлять українці, проти яких останнім часом розгорнуто гострі масові репресії. Поляків намагаються схилити до співробітництва і підбурюють з боку Києва на виступи проти українізації [...]. Між тим ОУН є єдиною і вельми міцною антирадянською силою. Серед українців існує переконання, що їм вдасться найближчим часом, за допомогою Гітлера, звільнитися від радянської влади»⁴⁴⁵.

Зима 1940—1941 рр. об'єктивно сприяла пошвавленню діяльності націоналістів у Генеральному губернаторстві. Сотні оунівців, які проривалися через кордон з УРСР, не сиділи склавши руки. Вони проходили інтенсивний військовий вишкіл, отримували нові завдання, інструкції, плани, готувалися до підривної та партизанської війни.

Українська етнічна територія в зоні німецької окупації вкрилася густою мережею найрізноманітніших військових курсів і вишколів, які відвідували майже всі члени революційної ОУН (включно із самим С. Бандерою)⁴⁴⁶. Для рядових націоналістів влаштовували курси, де вивчали окремі елементи військової та ідеологічної підготовки — муштру, зброєзнавство, тактику, оборону від газової атаки, надання першої медичної допомоги, орієнтування на місцевості за компасом, топографію, склад та організацію армії, ідеологію українського націоналізму⁴⁴⁷.

Характеризуючи програму військових курсів ОУН(б), один із інструкторів такого вишколу в Сяноці (тривав від жовтня 1940 до травня 1941 р.) М. Павлишин згодом на допиті у в'язниці НКВД вказував: «Програма навчання була розрахована на 140 годин і мала на меті навчити військовій справі учасників ОУН для подальшої збройної боротьби за самостійну Україну. На тактику відводилося 60 годин. Сюди входили методи наступу, використання рельєфу місцевості для ведення бою, спорудження оборонних об'єктів, зв'язок у польових умовах. Внутрішня служба — 40 годин. Служба охорони, склад варті і її внутрішній розпорядок, дисципліна підрозділів, порядок привітань, структура військових підрозділів. Стрілецька підготовка — 40 годин. До неї входило вивчення теорії стрільби, видів стрілецького озброєння, в тому числі кулеметів, гвинтівок, пістолетів, гранат. У відведений для стрілецької підготовки час здійснювалася муштра. Навчання за вказаною програмою я проводив із 6 ланками в кількості 25 учасників ОУН»⁴⁴⁸.

Тих молодих людей, які виявляли виняткові здібності до навчання та організаторської справи, відбирали на спеціальні курси в Кракові, де слухачам давали ґрунтовні знання з усіх військових дисциплін, ідеології націоналізму, геополітики, підпільної організаційної діяльнос-

⁴⁴³ Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР П. Мешика заступникові наркома державної безпеки СРСР Б. Кабулову про організацію работ з ліквідації ОУН від 26 березня 1941 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 347.

⁴⁴⁴ Там само.

⁴⁴⁵ Цит. за: Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). — К., 2009. — С. 155.

⁴⁴⁶ Климишин М. В поході до волі. Спомини. — С. 248.

⁴⁴⁷ Там само. — С. 248—249.

⁴⁴⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 235—236.

ті, пропаганди, розвідки й контррозвідки, системи державного управління в СРСР, структури радянських органів безпеки та Червоної армії, криміналістики, проведення допитів, поліційної служби, фотографування, японської боротьби (карате)⁴⁴⁹. Курси лекцій були розроблені доволі детально, а під час їхньої підготовки активно використовували матеріали військових і поліцейських академій Німеччини, Польщі, дані оунівської розвідки про систему військового навчання в СРСР⁴⁵⁰. Заняття були інтенсивними (проводилися мінімум тричі на тиждень, а за можливості — щодня), тривали по вісім годин поспіль. Вишколи відбувалися конспіративно у трьох різних місцях Кракова — на вулицях Шляк, Вержбова, Дітля⁴⁵¹. Учасник курсів М. Климишин зазначав: «На цьому вишколі викладали: впоряд, зброєзнавство, ідеологію націоналізму, оборону перед газовими нападами, першу допомогу, склад і організацію армії, картознавство тощо. Зі зброї пояснював нам пістоля “Чеської збройовки” і кріс — друг “Босий”. [...] На тему “стрілець у полі” говорив нам під час вишколу Кузьмінський, про оборону перед газами — Шелест [...]ю Про картографію говорив Шмігель»⁴⁵².

Завершувалися курси іспитовими випробуваннями у творчій формі. Курсант отримував завдання написати заклик до повстання, розробити план збройного виступу в конкретному районі (виходячи з розташування сил противника, особливостей місцевості, можливостей підпілля тощо), описати схему організації державного життя й поліції на території окремої області і т. ін. Екзаменаторами на краківських курсах були Р. Шухевич і Я. Стецько⁴⁵³.

Окремі штабні курси повинні були діяти в Кракові для оунівців, що мали військові звання. Програма таких вишколів мала будуватися за зразком відомих націоналістам програм підготовки офіцерів в іноземних арміях. Однак із вищими штабними курсами були певні проблеми. Як вказував у своїх свідченнях В. Чижевський — «Демид»: «Військовий штаб навіть робить спроби організувати для людей, що покінчили вже один курс, військовий курс вищого ступеня. Але це діло якось не пішло з огляду на переваженість як і викладавців, так і курсантів працюю»⁴⁵⁴. Тому при військовому штабі було створено лише т. зв. курс самовишколу, але його робота значною мірою гальмувалася внутрішнім конфліктом між Р. Шухевичем та Д. Грицаєм, кожен з яких прагнув залучати до самовишколу тільки своїх людей⁴⁵⁵.

Проте найбільшою вадою всіх військових курсів ОУН(б) на Закерзонні був брак практичних занять. Як згадував уже цитований вище М. Климишин: «Майже всі члени ОУН, які силою умов опинились на еміграції, відбували військові курси. Та це були тільки теоретичні курси, які з практики мали тільки те, що можна було на курсах практично показати в замкненій кімнаті або на прогульці, яку треба було добре маскувати. Німці не переслідували у той час українців, і це ми використовували для наших вишколів. Та такі частини вишколів, як стріляння чи теренові вправи, були обмежені до мінімуму»⁴⁵⁶.

Єдиним реальним шляхом для отримання від німецького командування дозволу на проведення бойової підготовки членів ОУН(б) стало посилення давніх тісних контактів із розвідкою вермахту абвером та окремими німецькими генералами, позитивно налаштованими до українського національно-визвольного руху. В обмін на розвідінформацію про СРСР⁴⁵⁷ націо-

⁴⁴⁹ Мудрик-Мечник С. Шляхами революційної ОУН. — С. 70—71.

⁴⁵⁰ Курси лекцій для військового вишколу // ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 118 — Арк. 1—53.

⁴⁵¹ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 66.

⁴⁵² Климишин М. В поході до волі. Спомини. — С. 248—249.

⁴⁵³ Мудрик-Мечник С. Шляхами революційної ОУН. — С. 72—73.

⁴⁵⁴ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 67.

⁴⁵⁵ Там само.

⁴⁵⁶ Климишин М. В поході до волі. Спомини. — С. 297.

⁴⁵⁷ Співпраця ОУН(б) із абвером — факт цілком достовірний, однак його значення не слід переоцінювати. Українські націоналісти та німецькі військові розвідники намагалися використати один одного винятково у власних цілях, стосунки ці були не щирими, а скоріше прагматичними. Подібна практика існувала десятиліттями — розвідки різних країн використовували для своєї мети революційні рухи у країнах-противниках, незважаючи на їхнє ідеологічне забарвлення. У свою чергу революціонери залюбки користувалися допомогою іноземних розвідок, бо доволі часто така допомога була єдиним реальним шансом скріпити свою матеріально-технічну базу. Лідери більшовиків, сіоністів, польських і вірменських націоналістів, іспанських

налісти отримували «зелене світло» на підготовку своїх бойових кадрів в охоронних фабричних сотнях, воєнізованих робітничих командах, школах поліції в Холмі та Перемишлі тощо⁴⁵⁸. Спецпідготовку з диверсійної роботи декілька сотень бандерівців проходили в абверівських таборах у Закопаному, Криниці, Команчі⁴⁵⁹.

Через десяток років після завершення війни С. Бандера так пояснював тогочасну військово-вишкільну співпрацю ОУН(б) з німцями: «ОУН використовувала нагоди заповняти своїми членами військові, озброєні відділи за таких умов, з яких не впливали жодні політичні чи військові зобов'язання, а які давали змогу провадити повновартісні військові вишколи»⁴⁶⁰.

Потрібно наголосити, що стосунки між ОУН і вермахтом не були вулицею з «однобічним рухом». Німецькі військові чинники, які при підготовці війни з СРСР могли собі до певної міри дозволити ігнорувати ідеологічні вказівки нацистської партії, також намагалися якнайефективніше залучити українців до боротьби з СРСР як ситуативних союзників.

Один із лідерів бандерівської ОУН, в'язень концтабору Аушвіц С. Ленкавський, аналізуючи ставлення вермахту до координації дій з українським націоналістичним рухом у 1941 р., зазначав: «В початкових роках війни німецька армія мала більший голос, ніж у часі миру. Вона творила, до деякої міри, другий політичний фактор в Німеччині і була не лише єдиною силою в тоталітарній державі, яка не згітлеризувалася повністю, але в різних відношеннях стояла в антагонізмі до політичної керівної сили, до Націонал-Соціалістичної партії [...]. З цими колами німецьких військовиків, що займалися політичними справами, ставилися прихильно до самостійності України, революційна ОУН утримувала приязні зв'язки [...]. Обі сторони згоджувалися, що питання генеральних українсько-німецьких стосунків під час війни і після неї залежатиме від ставлення Німеччини до державної самостійності України. Доки це питання остаточно не вирішене, загалом доки задуми партії ще не є діючими політичними факторами і є можливість на них впливати, доти базою взаємовідносин буде підтримка тими військовими колами наших самостійницько-визвольних акцій в таких межах, які були можливі в умовах німецької політики перед початком війни з СРСР. Підтримка в тому періоді відносилась головню до військових і технічних справ [...]. Напередодні вій-

комуністів та анархістів, курдських повстанців й афганських моджахедів — усі без винятку були в тісному контакті з різноманітними іноземними розвідками. Стосовно ж співпраці ОУН(б) та абверу варто підкреслити, що вона дуже сильно перебільшувалась у колишній радянській та деякій сучасній науковій літературі. Насправді ж навіть у 1939—1941 рр. (у пік співробітництва) націоналісти становили не більше 30 % агентури абверу на Західній Україні, тоді як поляки складали 52 % німецької агентури, решта припадала здебільшого на російських білогвардійців (Ткачук А. В. Перед судом історії. — С. 30, 48). Потрібно також зазначити, що абвер переважно вербував свою агентуру з числа українських націоналістів в індивідуальному порядку, хоча керівництво ОУН і не чинило спротиву такій вербовці, намагаючись використати завербованих людей у власних інтересах (даючи закинутим на територію УРСР абверівським диверсантам завдання по організаційній лінії). Значна кількість українців, що працювали на абвер, взагалі ніколи не були оунівцями й належали до різних емігрантських угруповань. Окремі групи диверсантів, що діяли в Україні, мали інтернаціональний характер, як-от знаменитий абверівський загін «Чорний туман», що складався з українців, поляків, росіян, білорусів і прибалтів (детальніше див.: Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003. — С. 54—55).

⁴⁵⁸ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — С. 38, 45, 48.

⁴⁵⁹ Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії та начальнику 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР П. Фітіну про результати роботи оперативної групи на території Польщі, окупованій Німеччиною, від 16 березня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБУ. — С. 410; Ткачук А. В. Перед судом історії. — С. 47. За рік до того, в липні 1939 р., в абверівських таборах у Закопаному, Комарному, Кірхендорфі та Гакенштейні навчалось близько 400 колишніх січовиків із Закарпаття, які після падіння Карпатської України стали основою легіону полковника Сушка, а в 1940 р. дехто з цих людей уже сам виступав інструктором для менш досвідчених у військовій справі оунівців (див.: Ржезач Т., Цуркан В. Розшукується... — К., 1989. — 127—131).

⁴⁶⁰ Бандера С. Командир-Провідник (Слідами сл. пам. Романа Шухевича) // Перспективи Української Революції. — К.: Інститут національного державознавства, 1999. — С. 291.

ни головною справою для ОУН була військова підготовка членів Організації. Організаційні військові школи, роблені власними засобами, давали лише теоретичну підготовку, але не могли дати того практичного і всебічного підготування, яке можна придбати, маючи засоби, якими диспонує військо»⁴⁶¹.

Аналогічні згадки про мотивацію військових контактів ОУН(б) із вермахтом перед початком німецько-радянської війни залишив інший чільний діяч організації М. Климишин: «Ішла війна. Про неї всі говорили і не було нікого, хто у 1940 р. вивірив би, що війни між Німеччиною і Советським союзом не буде. Навіть німці, яким на ту тему заборонено було говорити, й вони казали, як когось добре знали, що без війни проти Москви не обійдеться. Багато генералів, які мали в майбутню весну вести війну на Сході, знали про те й мали підготуватися до неї якнайкраще. Їм було дозволено набирати собі людей для помочі в майбутніх операціях. Між тими старшинами не бракувало таких, що дуже тверезо оцінювали справу походу на Схід. Вони брали до уваги найгірші можливості і до них ставились поважно. Між іншим, питання населення, прихильного до німецьких військ у тих теренах, грало велику роль. Тому ставлення до державницьких аспірацій поневолених Москвою народів у деяких генералів, особливо у старших, які пам'ятали Першу світову війну, — було позитивне, незважаючи на те, що партійна політика націонал-соціалістичної партії та фюрера була їм відома»⁴⁶².

Намагаючись використати прихильне ставлення окремих високопоставлених німецьких офіцерів до українського визвольного руху, оунівці зважилися на переговори про підготовку в рамках німецьких збройних сил українського легіону (Дружин українських націоналістів — ДУН). В їхньому уявленні легіон мав стати кадровим ядром для розгортання в майбутньому української армії (у цьому випадку націоналісти були під впливом історичного досвіду з часів Першої світової, коли національні легіони при імперських арміях ставали основою для національних армій України, Польщі, Чехословаччини, Латвії тощо). Один із лідерів бандерівського Проводу Я. Стецько, намагаючись пояснити такі дії, зазначав: «Найперше ж: усе це, усі заходи на військовому відтинку 1941 р. йшли під кутом творення реальної збройної сили — фундаменту під державну будівлю! Ця сила організовувалася передусім в Україні, але як її допоміжна формація — були ДУН — формація, яка могла відіграти важливу роль у державному будівництві. Роль кристалізаційного пункту, навколо якого — у випадку зміни політики Німеччини — могли гуртуватися мільйони бійців, що перейшли на нашу сторону з Червоної армії [...]»⁴⁶³.

Вести переговори про створення українського легіону доручили Р. Ярому, який довгі роки виконував роль «зв'язкового» між керівництвом українського націоналістичного руху та представниками німецької армії⁴⁶⁴. Спочатку він провів зустрічі з офіцерами резерву ОКВ (Г. Кох, Г. Геруліс, Т. Оберлендер). За свідченнями Р. Ільницького, ці контакти тривали до лютого 1941 р. і завершилися згодою німців на прийнятних умовах зайнятися підготовкою 700 українських бойовиків⁴⁶⁵. Досягнувши взаєморозуміння з офіцерами резерву, Р. Ярій розпочав переговори безпосередньо з шефом сухопутних військ генералом В. фон Браухічем, що займався бойовою підготовкою німецьких армій до війни з СРСР, а також із начальником абверу — адміралом В. Канарісом. На кінцевому етапі до переговорів, котрі проходили в Берліні, долучився і С. Бандера⁴⁶⁶. Вони досягнули угоди про вишкіл 800 кандидатів на старшин, які, навчені німецькими експертами, мали стати в майбутньому ядром союзної з Німеччиною української армії⁴⁶⁷. Навчання мало проходити безпосередньо разом із німецькими війська-

⁴⁶¹ Дружини Українських Націоналістів у 1941—1942 роках. — Мюнхен, 1953. — С. 4.

⁴⁶² Климишин М. В поході до волі. Спомини. — С. 297—298.

⁴⁶³ Стецько Я. 30 червня 1941 р. Проголошення відновлення державності України. — Торонто — Лондон, 1967. — С. 124—125.

⁴⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49830. — Т. 1. — Арк. 36—38.

⁴⁶⁵ Ilnytskyj R. Deutschland und die Ukraine 1934—1945. — V. 2. — München, 1956. — S. 140.

⁴⁶⁶ Лебедь М. До зв'язків ОУН-Бандери з німецьким військом // Свобода. — Джерзі Сіті. — Ч. 3. — 11.06.1966.

⁴⁶⁷ Йовик І. Нескорена армія. Із щоденника хорунжого УПА. — К., 1995. — С. 13.

ми під наглядом В. фон Браухіча та В. Канаріса⁴⁶⁸. 25 лютого останній дав санкцію на створення українського легіону⁴⁶⁹.

Згадуючи про зустрічі з керівництвом німецької армії, С. Бандера підкреслював, що офіційної угоди між ОУН(б) та ОКВ укладено не було, однак націоналісти передали своїм німецьким візаві письмовий перелік умов, на яких Організація погоджується на співпрацю. «Головні передумови були такі: завданням відділу є боротися проти большевицької Москви за відновлення і захист Самостійної Соборної Української Держави. Цілий відділ є під наказом Проводу ОУН, зобов'язаний перед ним присягою. Про ведення відділу у воєнні дії вирішує Провід ОУН і тільки за його згодою відділ виконує дотичні накази. Відділ підлягає німецькій військовій владі в межах військового вишколу та військового побуту, в той час зобов'язується до того спеціальним приреченням, але не складає жодної німецької військової присяги. Відділ зберігає власний внутрішній порядок. Військова референтура Проводу ОУН надає військовій ступені і встановлює командний склад у відділі ДУН»⁴⁷⁰.

Пропозиції, висунуті українцями, виявилися цілком прийнятними, і переговори між ОУН(б) та ОКВ завершилися укладенням неформальної усної домовленості⁴⁷¹. Із цього моменту перед керівництвом бандерівської ОУН постала проблема мобілізації організаційних кадрів на вишкіл до українських легіонів. Очевидець і учасник тих подій А. Чижевський після війни залишив детальну інформацію про обстановку в Організації у світлі військових приготувань: «Березень 1941 р. приносить нову турботу. Організації вдалося налагодити зв'язок з командуванням німецької армії "Вермахт" та вислати на вишкіл в армії деяку кількість людей, а згодом також творити український легіон.

Перше висилаємо групу на вишкіл підричників-диверсантів. Мені оп'ять доручено підготувати мешкання, де будуть сходитися люди та будемо проводити перегляд і реєстрацію. Для диспозиції оп'ять маю мешкання при Вержбовій, Дітля, а відтак при вулиці Лобзовській, саме біля німецької поліції. Набір на вишкіл ведеться як в найбільшій конспірації. Керує табором Лебедь М. До помочі йому є Луцький Ол. і я. До підричників відбираємо самих спритних хлопців, при тому уважаємо, щоб були рівномірно заступлені всі околиці західноукраїнських земель.

Відсилаємо на вишкіл підричників частину крайовиків, людей із вишколу, яких підготовлялось до краю. Від'їхав Мечник, Максим, Пес, магістр Іванчук, Дишкант і другі. Із терену стягнені Лівий Р. (тепер Митар), Вересюк Іван і багато інших. Частину людей стягнуто із "Веркшцу". Разом відійшло біля 50-ть людей.

Тільки упорались із висилкою на вишкіл підричників, дістаємо нову ще більшу працю, — вислати людей до українського легіону. Підготовка йде на терені цілого Генерального губернаторства. До Кракова з'їжджаються сотки людей, в більшості членів організації — добровольців до українського легіону. Всі захоплені, повні завзяття. Приїжджають верхшци, люди з організаційної праці і т. д. В Кракові мені не стає мешкання їх помістити. На жаль⁴⁷², то не довго, одні від'їжджають, а другі приїжджають. Приходиться заповняти і переглядати сотки анкет. Це все на нас із Луцьким. Керує всім невтомний Лебідь. На щастя, помагає нам Порайко Осип, якого лікарська комісія, як хворого на груди, не прийняла.

Центр зробили ми по вулиці Лобзовській. Напроти комісаріату німецької поліції. Смішно нам з поліцаїв, які бачать масу молодих, здорових хлопців, що заходять і відходять з будинку,

⁴⁶⁸ За деякими даними, в 1940 р. уже існувала домовленість між ОУН і керівниками вермахту про набір перших добровольців для офіцерської школи на території Польщі (див.: Скорупський М. Там, де бій за волю (спогади курінного УПА Максима Скорупського — Макса). — К. — Лондон — Париж — Торонто — Нью-Йорк — Сідней, 1992. — С. 34—35).

⁴⁶⁹ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — С. 51.

⁴⁷⁰ Бандера С. Командир-провідник (Слідами славної пам'яті Романа Шухевича) // Бандера С. Перспективи української революції. — С. 293.

⁴⁷¹ Лебедь М. Дружини Українських Націоналістів у роках 1941—42. — Мюнхен: Наша книгозбірня, 1953. — С. 58. Детальніше про український легіон — Дружини українських націоналістів (батальйони «Нахтігаль» і «Роланд») — див.: Патріляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — К., 2004. — С. 253—390.

⁴⁷² Так у документі. Потрібно — «на щастя».

або кольонами кудись відмаршеровують, а не мають відваги прийти і запитатися, що це таке»⁴⁷³. [...]

В кінці забирають і старшин до легіону. Відходить і Луцький. Жаль мені серце стискає, що не могу я дістатися. На жаль, не маю протекції в Шуха і Юрка Лопатинського, які комплектують старшин і підстаршин, ані в Лебеда»⁴⁷⁴.

Намагання оунівців проникнути в усі можливі військові чи воєнізовані формування з метою отримати військовий вишкіл, створення загалом невеличких українських легіонів при німецькій армії породжувало ілюзію виняткового толерування Німеччиною українців і неодмінного позитивного розв'язання «української проблеми» в найближчому майбутньому.

У такій атмосфері миттєво поширювалися плітки про численні «українські легіони», «полки», «дивізії», про «союзну армію» тощо. Зокрема, часто про віртуальні українські військові формування доносили своєму керівництву польські підпільники. Знаменитий полковник «Мрувка» повідомляв: «Все українське населення налаштоване пронімецьки. Воно очікує тієї хвилини, коли Гітлер звільнить всю Україну, не тільки Західну, але і під ярмом більшовиків. Ця туга і прагнення боротьби стимулюється втікачами з радянського боку. Це в більшості випадків молоді люди призовного віку, завербовані ОУН та іншими націоналістичними українськими організаціями. Кількість втікачів у червні, липні та серпні була значною. Для них були обладнані спеціальні табори в Тарнові і Ряшеві. У серпні чи вересні 1940 р. приїхав до Кракова гетьман Скоропадський з малим штабом (3—4 особи). Він отримав згоду німецької влади на формування українського легіону кількістю 6 тис. осіб. На початку жовтня уже були готові декілька батальйонів, близько 500 осіб. Один із цих батальйонів був у Тарнові. Навчання за програмою підстаршинської школи. Озброєння німецьке, обмундирування спочатку було синє, потім цегляно-німецьке. Округлі шапки німецького типу — на шапках блакитні околиці. Нашивки на комірцях — жовті. У цих батальйонах в перших лавах були втікачі з радянської території, а потім місцева молодь. Мета роботи для легіонерів — навчання цих 6 тис. осіб як кадрів для майбутніх відділів, які формуватимуться на землях, звільнених німцями від більшовиків»⁴⁷⁵.

Підібні небилиці підхоплювала радянська розвідка, яка з червня 1940 р. регулярно доносила до Києва та Москви, що в «Кракові йде формування українських легіонів»⁴⁷⁶, що німці «беруть в армію українців», щоб спільно «звільнити Україну від совітів та створити самостійну Україну»⁴⁷⁷, що вже буцімто «створена національна армія з українців»⁴⁷⁸. Подавалися навіть «конкретні дані» про український добровольчий корпус, запис до якого здійснюється в Кракові, а штаб розташований в Любліні. Міфічний корпус навіть мав свого командира — полковника Ковальця, який разом зі своїми віртуальними бійцями проводив «маневри в лісах маєтку Радзинь»⁴⁷⁹.

У всіх тих донесеннях правди було небагато. Єдине, в чому їм не можна відмовити, то це в правдивому переданні настроїв української людності в Генеральному губернаторстві, що жила надією на створення українського війська, яке невдовзі, у союзі з німцями, вижене більшовиків з України. Радянські спецслужби розуміли всю небезпеку використання гітлерівцями антирадянського українського потенціалу. Розвідники доносили, що фактично під німецьким впливом проживає 1 млн українців, з яких 100 тис. — колишні військовополонені Війська Польського, звільнені німцями і влаштовані на роботу, 32 тис. — українські

⁴⁷³ Дуже сумнівно, що поліція не знала від абверу про те, що в будинку навпроти міститься штаб із формування українського легіону.

⁴⁷⁴ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 71—72.

⁴⁷⁵ Доповідь полковника «Мрувки» про тактику і стратегію німецької армії у бойових діях із Польщею. Не пізніше 31 січня 1941 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБУ. — С. 497.

⁴⁷⁶ 1941 год. В 2-х книгах. Документи. — Кн. 1. — Док. № 67. — С. 131.

⁴⁷⁷ Там само. — Док. № 91. — С. 175.

⁴⁷⁸ Там само. — Док. № 99. — С. 199.

⁴⁷⁹ Там само. — Док. № 277. — С. 657.

втікачі з СРСР, 15 тис. — українська інтелігенція з Берліна, Відня та Праги⁴⁸⁰. Аналітики з радянських спецслужб не могли собі уявити, що всі ці радикально антибільшовицькі маси не будуть використані для боротьби з Радянським Союзом, а сподівання українських політичних кіл в еміграції на створення незалежної української держави буде брутално розтопане нацистськими фанатиками уже на початку війни проти СРСР.

Проте підготовка військових кадрів для націоналістичного підпілля в Україні та військових фахівців для майбутньої української армії не вичерпувала всієї активності оунівців на території Закарпаття. Серйозну увагу керівники націоналістичного підпілля звертали на розбудову організаційної мережі в краї, неофіційний контроль над українськими освітніми та виховними організаціями, а також на підготовку до Великого збору та вироблення тактики Організації в умовах можливого поширення фронтів світової війни на територію підрадянської України.

До весни 1941 р. мережа ОУН охопила практично всі українські населені пункти на території Закарпаття⁴⁸¹. Націоналісти також створили свою підпільну сітку в середовищі української допоміжної поліції, адміністрації, веркшувців⁴⁸², узяли під контроль українські допоміжні комітети і систему освіти⁴⁸³. Проте перші місяці 1941 р. сконцентрували головну увагу Проводу ОУН(б) на підготовці Великого збору, який мав остаточно легітимізувати бандерівську Організацію, визначити її тактику на найближчий час і спробувати відповісти на запитання, як вирішуватиметься «українське питання» в контексті можливої війни на Сході.

Краківський ВЗ було оголошено бандерівцями Другим збором. Автоматично незаконним визнавався римський ВЗ серпня 1939 р., скликаний ПУНОм. Намагаючись усіляко підкреслити, що римський збір вважається прихильниками С. Бандери нелегітимним через малу репрезентацію на ньому крайовиків, Провід ОУН(б) усіма силами прагнув залучити на своє зібрання якнайбільше людей, які керували підпіллям на території УРСР.

Згадуючи про підготовку краківського Великого збору, один із провідних діячів ОУН(б) М. Климишин відзначав, з якими труднощами довелося зіштовхнутися при передислокації крайовиків у столицю Генерального губернаторства: «Советсько-німецька війна вже виразно висіла в повітрі. Зближалась весна 1941 р. На границі, що йшла річкою Буг і Сян, мов два хижакі підсувались до себе для скоку дві найбільші тодішні армії світу, які ще, попри всі наявні приготування, вдавали приятелів.

Щоночі з'являлися нові важкоозброєні дивізії, які займали проти себе бойові становища. Ставало аж густо від вояків по обох боках кордону. Весь прикордонний терен був покритий густою мережею чуйних стійок.

У таку пору ми проводили найскладнішу операцію. Ми спроваджували за кордон представників ОУН на Великий збір. [...] Найдосвідченіші й найвправніші кур'єри, які не один раз переходили кордон, не могли тепер порадити, бо кожного дня й кожної ночі прибували з одного й другого боку свіжі військові відділи або ті, що вже були змінювали свої позиції. Це дуже утруднювало перехід кордону.

Та все-таки операція була успішно проведена. У Кракові появились серед гущі скупченої української еміграції обсмалені вітрами обличчя крайових підпільників. Було їх багато. Були провідні члени, а також їхня численна охорона, бо єдине, на що вони розраховували в разі зустрічі з ворогом, це був бойовий прорив⁴⁸⁴.

Первісно краківський збір планували провести у травні 1941 р., проте велика концентрація німцями військ, боеприпасів і пального прямо на кордоні вказувало на швидке на-

⁴⁸⁰ З повідомлення наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії Й. Сталіну та В. Молотову про агентурні дані щодо діяльності Українського наукового інституту в Берліні від 1 липня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБУ. — С. 425.

⁴⁸¹ Казанівський Б. Шляхом Легенди. — Лондон, 1975. — С. 110.

⁴⁸² Мотука Г. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943—1948. — Warszawa, 1999. — S. 86.

⁴⁸³ Детальніше див.: Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — S. 47—56; Український здви: Закарпаття. 1939—1947 / Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — К., 2004. — С. 7—152.

⁴⁸⁴ Климишин М. В поході до волі. Спомини. — С. 301—302.

ближення війни⁴⁸⁵. Оунівці змушені були прискорюватися, щоб закінчити зібрання до початку бойових дій⁴⁸⁶. Як ми вже зазначали вище, краківський ВЗ, що відбувся протягом 31 березня — 3 квітня 1941 р., завершив організаційне оформлення бандерівської ОУН і визначив головні принципи її діяльності⁴⁸⁷. Місцем його проведення стала підпільна квартира ОУН(б) на вулиці Дітля⁴⁸⁸. Саме зібрання відбувалося шляхом проведення нарад окремих комісій і пленарного засідання. Одразу ж після завершення ВЗ у Кракові розпочали роботу створені бандерівцями комісії з державного планування та військового будівництва. Наслідком роботи комісій стало вироблення у травні того ж року надзвичайно детальних інструкцій «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» з послідовним описом заходів, які мало застосувати підпілля задля підняття повстання, оголошення незалежності, створення державного апарату, армії, органів безпеки тощо⁴⁸⁹.

Слід наголосити, що бандерівська ОУН (на відміну від мельниківців) відмовилася від ідеї повної та негайної своєї монополії на владу в майбутній українській державі. В інструкціях зазначалося, що одночасно з підняттям збройного повстання і звільненням частини українських земель від радянської влади ОУН, «не ждучи на ніщо», проголосить створення української держави, встановить владу, яка організує державне життя⁴⁹⁰. Націоналісти-бандерівці вважали, що право на проголошення незалежності та встановлення влади дає їм «довголітня революційно-визвольна боротьба, підняття народного зриву, державнотворча ініціатива та активна сила»⁴⁹¹. Однак при цьому вони припускали, що таким самим революційним «мандатом» на оголошення державності зможуть користуватися й інші українські національні сили, які би першими почали повстання і відбудову української державності на центральних і східних землях України⁴⁹². Вони припускали, що в Україні можуть виникнути декілька урядів у різних місцевостях, а тому вважали за необхідне кінцеве об'єднання всіх революційних урядів і вибір єдиного глави держави.

Націоналісти розуміли, що їхня база зосереджується в Західній Україні й не ставили собі завданням монополізувати владу по всій території майбутньої держави: «ОУН не ставить собі такої цілі, щоби у теперішньому етапі мати монопольне становище, виключно у своїх руках держати всю ініціативу та керму у визвольній боротьбі та державному будівництві. ОУН поставиться вповні позитивно та попре всіма силами кожному революційну ініціативу у боротьбі та державному будівництві [...]. Повноту влади в Українській Державі ОУН перебере тоді в свої руки, як своєю політичною діяльністю та організацією опанує достаточну усю українські землі, у своїх рядах зорганізує найкращий провідний актив цілої України та підготує своїх членів до кермування усіма ділянками державного життя»⁴⁹³. Така позиція ОУН(б) щодо захоплення

⁴⁸⁵ У спогадах підпільників, які діяли на території України, зафіксовано, що вже в травні 1941 р. в ОУН було точно відомо, що війна між Німеччиною та СРСР розпочнеться не пізніше червня того ж року (Сусік Д. З любові до свого народу. Спогади. — Львів: Афіша, 2006. — С. 65). А на початку червня підпілля було повідомлене про те, що початок війни слід очікувати між 20 і 25 червня (Карпій М. Дорога на схід України за її волю. — Тернопіль: Лілея, 2004. — С. 22).

⁴⁸⁶ Климишин М. В поході до волі. Спомини. — С. 305.

⁴⁸⁷ Текст постанов краківського ВЗ див.: ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр. — Б. м., 1955. — С. 24—47; Український здви́г: Закерзоння. 1939—1947 / Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — С. 90—115; ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. — Ч. 1 / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 35—50.

⁴⁸⁸ Климишин М. В поході до волі. Спомини. — С. 305.

⁴⁸⁹ Повний текст документа опубліковано в додатках до книги: Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — К., 2004. — С. 426—596.

⁴⁹⁰ Інструкції Революційного Проводу ОУН(б) для організаційного активу в Україні на період війни. «Боротьба й діяльність ОУН під час війни. Політичні вказівки» // Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — К., 2004. — С. 450.

⁴⁹¹ Там само.

⁴⁹² Там само.

⁴⁹³ Там само. — С. 451.

влади була великим еволюційним кроком уперед порівняно з консервативними міркуваннями членів мельниківського ПУНу, які (як ми це побачимо нижче) у своїх проєктах державного будівництва спиралися на ідею монополізації влади в руках ОУН. Власне, такі зміни в середовищі націоналістичної молоді помітили також представники українських еміграційних груп. У листі громадського діяча С. Довгала до генерал-хорунжого Армії УНР В. Петріва від 28 травня 1941 р. вказувалося: «Група Мельника й досі не лишає думки про свою диктатуру над українцями. Навіть прихильники Бандери йдуть шляхом угоди, зговору й оруднують майже нашими аргументами [...]. Несподіваним для нас був їх демократичний підхід до громадських справ. Зрозуміло, що ми до того поставилися обережно, бо це так недавно чули про них всяку всячину. Але коли діло покаже, що вони справді будуть так поступати, як говорять, то з ними можлива співпраця»⁴⁹⁴.

Розуміючи, з одного боку, необхідність залучати до боротьби всі українські політичні сили, бандерівці водночас не відмовлялися від права першості, згідно з яким державу мав починати будувати той, хто найактивніше за неї боровся, а тому після здійснення відповідних підготовчих заходів навесні 1941 р. з території Генерального губернаторства в Україну знову перекидаються добре вишколені провідні кадри ОУН(б) для підготовки повстання. За перші чотири місяці року активність націоналістичного підпілля різко зросла. Нелегали вчинили 65 вдалих і невдалих замахів на вбивство представників радянського адміністративного апарату, керівників НКВД, поширили сотні найменувань листівок, посилили саботаж⁴⁹⁵.

У документах НКВД по Рівненській області за 28 квітня 1941 р. вказувалося, що лише на території області діє 159 відомих владі оунівців-нелегалів, які проводять свою роботу через мережу симпатиків Організації: «Маючи таку опору, оунівці відповідно до своїх організаційних завдань розгорнули велику практичну роботу з розширення мережі ОУН, здійснення диверсійних і терористичних актів. За останні чотири місяці в с. Постійне Дераженського району підпалили майно голови колгоспу. В с. Коломия Висоцького району оунівці підпалили колгоспні конюшні, в результаті чого загинуло 30 коней. У Вербському районі вчинено підпал майна голови колгоспу. У Межріченському районі оунівцями убитий голова сільської кооперації. В с. Суське Олександрівського [має бути: Олександрійського — І. П.] району в нічний час був убитий голова сільради і поранений співробітник НКВД. Аналогічні акції з боку оунівців мали місце в Козинському, Червоноармійському та інших районах, де були вбиті співробітники НКВД і сільські активісти»⁴⁹⁶.

Поряд із посиленням саботажу й терору зросла активність референтури та відділів розвідки, у кожному районі працювало від 5 до 20 оунівських розвідників, які збирали й передавали районному керівництву інформацію про частини Червоної армії, внутрішніх військ НКВД, їхнє озброєння, дислокацію, командний та рядовий склад, місця помешкань сімей командирів, воєнні об'єкти, можливості диверсії на них тощо⁴⁹⁷.

На той час також припадало посилення контррозвідувальної діяльності оунівської Служби безпеки (СБ), яка викривала агентуру НКВД, а також здійснювала «чистку» в лавах Організації. Служба безпеки взяла все підпілля у сталеві лещата дисципліни — її референтури діяли при Крайовій ексекутиві, обласних, окружних, надрайонних і районних провадах. У кожній низовій клітині Організації працював таємний інформатор есбівців⁴⁹⁸. Будь-який випадок зради підпільників розслідували й жорстко карали. У цьому контексті цікавим є фрагмент що-

⁴⁹⁴ Лист громадського діяча С. Довгала генерал-хорунжому В. Петріву про позиції мельниківців і бандерівців щодо співпраці з українською еміграцією та створення національно-державного центру від 28 травня 1941 р. // Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. — С. 643.

⁴⁹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 54. — Арк. 121.

⁴⁹⁶ З директиви управління НКВС й НКДБ УРСР по Рівненській області про активізацію боротьби з оунівським підпіллям на території області від 28 квітня 1941 р. // Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — К., 2005. — С. 44.

⁴⁹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 54. — Арк. 122.

⁴⁹⁸ Там само. — Арк. 125.

денника священника Максима Федорчука з Волині, який так описував облаву співробітників НКВД на оунівця-нелегала 24 травня 1941 р.: «О 12-й годині дня до Романова прибуло багато війська і міліції. Через вікно мені видно, що авта з військом — частина залишилася в долині на дорозі до хати Б. Мартинюка, а решта іде під ліс. Незабаром почувся постріл. Виявляється, застрелився підпільник ОУН Микола Матвійович Бакай, на котрого наскочила міліція коло клуні Щебета. До остатку залишився вірний син своєму народу! Нехай земля тобі буде пером... Про тебе нарід не забуде [...]. Зрадив підпілля один з його членів — сам родом з Воротнева. [...] З наказу міліції Миколу Бакаю поховали на романівському цвинтарі. А воротнівця-Юду, що зрадив підпілля, через три дні застрілено у Воротнівці невідомо ким, застрілений в білий день! Собаці — собача смерть!»⁴⁹⁹.

Іншим важливим напрямом діяльності ОУН(б) на території Західної України стала посилена робота з організаційним активом. До травня 1941 р. підпільна мережа Організації була повністю відновлена. Вона складалася зі станиць (первісних ланок в одному населеному пункті), підрайонів (об'єднували 3 села), районів (збігалися з адміністративними районами), надрайонів (включали 3—5 районів), повітових та окружних ексекутив, обласних проводів і Крайової ексекутиви⁵⁰⁰.

Усіх оунівців було приведено до присяги на вірність Україні та Організації: «Честю моєю, на славу полеглих героїв і на крові світу, пролитій за рідну мою Українську землю, перед маєстатом моєї Батьківщини — України — присягаю, що всіма силами моїми і ціною мого власного життя буду боротися за суверенність, соборність і могутність Української держави. Серцем моїм та усією моєю істотою я визнаю, що українська націоналістична революція дасть силу, велич і славу моему народові. Вірно, аж до загиби, я видержу на шляху боротьби за здвигнення могутньої націоналістичної української держави. Зі шляху націоналістичної революції ніхто і ніщо мене не зверне, ані труди, ані невдачі, ані смерть. Я виконуватиму беззастережно і карно всі накази мого Проводу»⁵⁰¹.

Навесні 1941 р. активізувалася диверсійна робота підпілля. У квітні від рук націоналістів загинули 47 радянських функціонерів, спеціалістів, присланих зі Сходу, і колгоспних активістів: 8 голів сільрад, 7 голів колгоспів, 3 комсомольські робітники, 5 робітників радянського апарату районного рівня, 1 вчителька, 1 директор школи, 16 колгоспників-активістів⁵⁰². Паралельно оунівцями вчинено десятки диверсій на транспорті, промислових і сільськогосподарських об'єктах⁵⁰³. У травні підпілля ОУН здійснило 58 диверсійно-терористичних актів, під час яких було вбито 57 і поранено 27 осіб: 10 голів і секретарів сільрад, 30 голів колгоспів і колгоспних активістів, 2 партійно-комсомольських функціонерів, 9 співробітників клубів і шкіл, 7 співробітників адміністративного радянського апарату, 4 міліціонерів, 2 військовослужбовців, 16 членів сімей радянського активу⁵⁰⁴. У квітні — травні війська

⁴⁹⁹ Витязі з щоденника Максима Федорчука про події на Волині в роки Другої світової війни. Запис від 24 травня 1941 р. // Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергієв. — С. 46—47.

⁵⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 54.

⁵⁰¹ Там само. — Арк. 55—56. Існує й інший варіант оунівської присяги, який, очевидно, також використовувався напередодні й у перші тижні німецько-радянської війни і зберігся в документах, захоплених радянськими органами держбезпеки, в російському перекладі, котрий ми повторно переклали українською: «Я, син української нації, підтверджую присягою, що добровільно вступаю в лави Організації Українських Націоналістів, як гарант самостійності і соборності української нації в час політичного уярмлення, і свято буду виконувати всі накази її безумовно підпорядковуватися Проводові. Життя і праця — це мій борг перед Україною, життя віддам за непослух її наказам, смерть моя може бути єдиною перешкодою для їхнього виконання. Присягаюсь могилами найкращих синів України, що братиму участь у будівництві держави, яку ми створюємо в своїх думках про державу і своїми діями» (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 13. — Арк. 34).

⁵⁰² Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. — Т. 1. — Кн. 2. — М., 1995. — С. 194.

⁵⁰³ Ткачук А. В. Перед судом истории. — С. 75.

⁵⁰⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 240.

НКВД вели виснажливі та малоефективні бої з повстанськими групами в Козівському районі Тернопільської області та Монастириському районі Дрогобицької області⁵⁰⁵. Кількість повстанських відділів, створених націоналістичним підпіллям, постійно зростала. Якщо на 1 травня 1941 р. НКВД мав на обліку 22 оунівські повстанські відділи загальною чисельністю 105 осіб, то 1 червня — 61 відділ із 307 учасниками, а 15 червня — 74 відділи з 346 учасниками⁵⁰⁶.

Практично кожне захоплення оунівців-нелегалів оберталось для енкаведистів цілим бойовим зіткненням. В одному зі спецповідомлень по Волинській області за 31 березня 1941 р. вказувалося: «УНКГБ у Волинській області було виявлено місцезнаходження ОУНівського зимівника в с. Биків Луцького району. В момент проведення операції нелегали, які перебували в зимівнику, відкрили вогонь з гвинтівок і застосували ручні гранати. У перестрілці вбитий заступник повітового керівника «ОУН» з військових справ — нелегал Рачок Костянтин Устинович, під псевдонімом «Лом». Від ран, отриманих в перестрілці, помер співробітник УНКГБ Новицький Володимир Петрович. Двоє нелегалів, скориставшись темрявою, втекли»⁵⁰⁷.

У березні 1941 р. завдяки арештам, проведеним серед підпільників Тернопільщини, енкаведисти дізналися про підготовку повстання на території Збараського району. Виступ був запланований на 1 травня 1941 р. і мав бути, за словами арештованих, початком загального збройного повстання ОУН(б)⁵⁰⁸.

Із документів радянських спецслужб дізнаємося про надзвичайно серйозний ступінь проникнення націоналістичного підпілля в органи радянської влади і навіть районні військові комісаріати. Це дозволяло націоналістам здійснювати свою роботу під цілком легальним прикриттям. Як згадував уродженець Дніпропетровщини Дьяконов у розмові з начальником відділу боротьби з бандитизмом Тернопільського УНКВД полковником К. В. Матвеевим ⁵⁰⁹, що відбулася в 1944 р., оунівці в 1940—1941 рр. не лишали поза увагою нікого з молоді, а без свого впливу — жодних легальних структур. Для кращого уявлення про події звернемося до живих свідчень: «Коли Тернопіль Радянськими військами ще не був звільнений [тут ідеться про 1944 р. — І. П.], ми — співробітники УНКГБ — перебували у райцентрі м. Збаражі. Там я познайомився з одним нашим пораненим солдатом родом із Дніпропетровської області, Верхньодніпровського району Дьяконовим. Він розповів, що до Вітчизняної війни і при німцях жив у м. Рогатин Станіславівської області (тоді там ще були німці). Пізніше він повернувся на батьківщину, а коли прийшли радянські війська, він був мобілізований до армії і потрапив на фронт під Тернопіль, де й був поранений. Згідно із посадою, яку я обіймав, мене цікавили оунівці, й ось у розмові з Дьяконовим він мені розповів наступне:

У 1940 р. його батько та мати — вчителі — були відправлені Наркомосом в західні області України для педагогічної роботи. Прибули вони до м. Рогатина, куди з ними приїхав і мій співрозмовник — учень 10-го класу. Він був прийомним сином, а його справжній батько був полковником царської армії, а потім обіймав високу командну посаду в петлюрівських військах. За активну контрреволюційну роботу був засуджений і розстріляний. Йому про це було відомо від прийомного батька. Навчаючись у школі м. Рогатина, він був секретарем ВЛКСМ

⁵⁰⁵ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 76.

⁵⁰⁶ НКВД — МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939—1956) // Сост. Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин. — М., 2008. — С. 13.

⁵⁰⁷ Спецповідомлення в. о. заступника наркома державної безпеки УРСР С. Савченка наркому державної безпеки СРСР про викриття оунівського бункера у Волинській області від 31 березня 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 348.

⁵⁰⁸ Спецповідомлення наркома державної безпеки УРСР П. Мешика наркому державної безпеки СРСР В. Меркулову і його заступнику Б. Кобулову про підготовку оунівських організацій до збройного повстання у Тернопільській області від 21 березня 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 342—346.

⁵⁰⁹ Згадка про розмову міститься у спеціальному «Огляді» з архівно-агентурної справи «Тризуб», складеному полковником К. В. Матвеевим у 1960 р. (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 1—82).

школи і був залучений до активної націоналістичної діяльності братом Бандери, який тоді працював у райвійськкоматі. Згодом уся комсомольська організація школи була перевербована і втягнута в націоналістичну роботу.

Ще до початку Вітчизняної війни до Рогатина з Кракова приїжджали емісари від Степана Бандери й проводили роботу серед членів організації ОУН з відриву їх від мельниківського керівництва. Вони розповідали, що в Кракові вже формуються "українські легіони" й невдовзі почнеться війна між німцями та СРСР.

У результаті із членів оунівської організації були сформовані загони. Вони здійснювали військову підготовку під виглядом навчання райвійськкомату [тут і далі підкреслення наші — І. П.], їм були визначені збірні пункти в лісі, куди заздалегідь було вивезено і закопано зброю, частина якої була взята з військкомату. І ось у перший же день війни ці загони були приведені в бойову готовність і почали вести підривну диверсійну роботу в тилу наших військ⁵¹⁰.

Аби більш колоритно передати непросту обстановку в Західній Україні навесні — на початку літа 1941 р., звернемося до спогадів Героя Радянського Союзу, льотчика-випробувача Ф. Архипенка, який напередодні війни служив на аеродромі Любитів неподалік Ковеля. Він пише: «Пригадується, що перед війною в тих місцях нерідко пропадали командири [тут і далі підкреслення наші — І. П.] із інших частин, і, перебуваючи поза межами військової частини, доводилося бути пильним [...] навесні 1941 р. за завданням комісара в одному із сіл під Ковелем мені довелося прочитати доповідь, присвячену дню Червоної армії [...]. Під час доповіді під вікнами продунало декілька вистрілів. Можливо, невдоволені радянською владою (колгоспами) селяни вирішили перевірити на практиці, в моїй особі, моральну стійкість Червоної армії. Після доповіді були танці, я також запрошував дівчат і танцював, хоча й відволікався, розглядався навкруги, щоб не пристрелили [...]. Атмосфера навколо була доволі напруженою, і спало на думку, що непогано було б скоріше поїхати звідси, поки живий. Хоча мене лишали ночувати, я наполіг на від'їзді і візником виїхав до Ковеля, всю дорогу тримаючи пістолет наготові за пазухою [...]»⁵¹¹.

Інший радянський офіцер, командир 15-го стрілецького корпусу полковник Федюнінський, який у квітні 1941 р. прибув до Ковеля, описував обстановку так: «Дружинам командирів у Ковелі, Львові та Луцьку мало не відкрито говорили: "Почекайте! От скоро почнеться війна — німці вам покажуть [...]»⁵¹².

Ситуація була настільки напруженою, що нарком держбезпеки УРСР П. Мешик у доповідній записці М. Хрущову від 15 квітня 1941 р. називав ОУН «серйозною силою», німецькою «п'ятою колоною», яка добре озброєна і поповнює свої склади зброєю, перекинутою з Німеччини. Він вказував, що Революційний провід бандерівської ОУН, «не очікуючи війни, уже тепер розгорнув активну протидію заходам радянської влади». Наголошуючи на непоодиноких фактах убивства оунівцями радянського партійного, колгоспного й адміністративного активу, а також на тому, що кістяк Організації становлять нелегали (яких на обліку НКВД було понад 1 000 осіб), П. Мешик просив дозволу на арешт сімей нелегалів, виселення з краю сімей оунівців, куркулів, репресованих⁵¹³. М. Хрущов «благословив» переселенську акцію, і 14 травня того ж року відповідний наказ у Москві підписав Й. Сталін. У документі наголошувалося: «У зв'язку з посиленням активності контрреволюційних організацій українських націоналістів (ОУН) у західних областях УРСР, що проявляється у збройних нападах оунівців на сільради, колгоспи, вбивствах сільських активістів, з метою рішучого припинення діяльності оунівців, яка порушує мирну працю колгоспників західних областей УРСР, Центральний Комітет ВКП(б) і Рада Народних комісарів Союзу РСР постановляють:

1. Зобов'язати органи НКВД й НКГБ України продовжити вилучення учасників контрреволюційних оунівських організацій.

⁵¹⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 5—6.

⁵¹¹ Архипенко Ф. Ф. Записки летчика-истребителя. — Х.: Дельта, 1999. — С. 25.

⁵¹² Цит. за: Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. — 2-е изд., перераб. и испр. — М.: Яуза, 2008. — С. 412.

⁵¹³ 1941 год. В 2-х книгах. Документы. — Кн. 2. — Док. № 387. — С. 80.

2. Арештувати і відправити на поселення у віддалені райони Радянського Союзу терміном на 20 років з конфіскацією майна:
 - а) членів сімей учасників контрреволюційних українських і польських організацій, голови яких перейшли на нелегальне становище і переховуються від органів влади;
 - б) членів сімей учасників зазначених контрреволюційних націоналістичних організацій, голови яких засуджені до вищої міри покарання [...].
4. Військам НКВД України розквартирувати окремі підрозділи в найбільш уражених бандитизмом районах західних областей УРСР для використання їх у боротьбі з бандгрупами⁵¹⁴.

Від 14 до 22 травня 1941 р. війська НКВД СРСР провели операцію «з вилучення сімей нелегалів для переселення їх у віддалені райони Радянського Союзу». Під час операції 11 329 західних українців були депортовані на східні території СРСР⁵¹⁵. Було виявлено 66 нелегалів-оунівців, 6 з яких зуміло втекти, 7 загинуло і 5 дістали поранення⁵¹⁶. Ще близько 30 тис. «вилучених» «переселилися» до братських могил і тюремних казематів⁵¹⁷.

31 травня нарком держбезпеки УРСР П. Мешик підписав директивний лист щодо боротьби з підпіллям ОУН в Україні, згідно з яким співробітникам НКГБ ставилися такі завдання:

- «1. Оперативна ліквідація керівного складу й активу організації.
2. Глибока розробка оунівських центрів і проникнення в ці центри нашої перевіреної агентури.
3. Перехоплення до своїх рук керівництва окремими організаціями ОУН, зокрема Крайовою езекутивною ОУН, щоб таким чином паралізувати активну роботу цієї організації»⁵¹⁸.

Мешик визнавав, що поряд із успіхами в боротьбі проти підпілля спецслужби не зуміли в квітні — травні 1941 р. захопити жодного члена КЕ або керівника обласних проводів⁵¹⁹. Тому нарком дозволяв в окремих випадках радянським агентам фізично ліквідувати керівників підпілля та повстанських відділів без арешту, суду чи слідства⁵²⁰.

Зрештою, завдяки неймовірному напруженню сил і драконівським репресивним заходам протягом січня — червня 1941 р. радянські спецслужби зуміли ліквідувати 94 оунівських повстансько-диверсійних груп, в яких налічувалося 476 учасників, а також убити 1 171 підпільника-нелегала. Енкаведисти захопили 3 станкових й 14 ручних кулеметів, 304 гвинтівки і карабіни, 296 револьверів, 29 обрізів, 114 гранат, 46 452 патрони⁵²¹. Однак це була лише «верхівка айсберга». Станом на 15 червня спецслужби ще мали на обліку 77 повстанських груп із 366 учасниками, з яких 51 група (274 учасники) кваліфікувалися ра-

⁵¹⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. — Т. 1, Кн. 2. — С. 138—139.

⁵¹⁵ НКВД — МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939—1956). — Док. № 12. — С. 39.

⁵¹⁶ Там само.

⁵¹⁷ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 44; Дем'янчук Т. Взаємодія органів НКВС та кримінально-виправної системи з ліквідації підпілля ОУН на теренах Західної України в 1939—1941 рр. // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. — Вип. 15—16. — Івано-Франківськ, 2009. — С. 318—321; Круцик Р. Дем'янів Лаз. Геноцид Галичини. — К., 2009. — С. 175—345.

⁵¹⁸ З директивного листа наркома державної безпеки УРСР П. Мешика начальникам УНКДБ західних областей України щодо боротьби з оунівським підпіллям від 31 травня 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 172—173.

⁵¹⁹ Там само. — С. 173.

⁵²⁰ Там само.

⁵²¹ Огляд діяльності органів НКВД у західних областях УРСР у січні — червні 1941 р. Не пізніше 15 червня 1941 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. — С. 354—355.

дзяньскімі органамі дзяржбезпекі як «політбанды», а 26 груп (92 учаснікі) — як крмінальны банды. Найбольша клькісьць повстаньскіх віддільў оперувала в Тернопільскій та Волянській абласьях⁵²².

Станом на 17 чэрвня 1941 р. органы дзяржбезпекі СРСР зумілі арештуваць 2 215 учаснікў пдпілья ОУН, з якіх 495 былі нелегаламі⁵²³. Врешткі керівнікі радзяньскіх спецслужб вызналі, што іхні каральна-рэпресіўні дїї (асобліво штодо сїмей нелегалів) ліше пасілілі опір пдпілья, яке впродовж чэрвня значно радыкалізувалася, вдаючысь до актів індывідуальнага тэруру проты прадставнікў радзяньскаї влады, скідаючы «чорні спіскі» радзяньскіх актывістів і партійна-дзяржавных функцїнерів, залякуючы іхні родыны⁵²⁴.

Проте, незважаючы на неймавірні зусілля радзяньскіх каральных органів, ОУН(б) зуміла вистаяці в боротьбі з НКВД — НКГБ. На момэнт пачатку нїмецька-радыньскаї вїйны вона була доволі масоваю й розгалужэною пдпільною структураю та налічувала на тэрыторїі УРСР 20 тис. членів (не рахуючы актывных прыхільнікў), аб'яднаных у 3 300 нязовых органїзацїях (станїцях). З ных 2 190 прыпадало на Галїчыну, 950 — на Волян, 160 — на Буковину, Бессарабію і Надднїпряньску Україну⁵²⁵. Попры тэ, што керівнік нацїоналістичнага пдпілья в УРСР І. Клімів — «лейтэнант Ёвген Лэганда» вважав, што в межах Органїзацїі існуюць поважны праблемы зі зв'язком та несерьозным ставленням до обов'язкў окремых керівных кадрів, што йому не вдалася цїлком відновіць прывід та структуры ОУН(б) у Львївській абласьці пасля арештів, усэ ж він зумів до двадцятых чисел чэрвня 1941 р. ознайомоты всїх абласных керівнікў із інструкцїямі Головнага прыводу й завршыты голвну пдгавочу роботу⁵²⁶. А таму з пачатком бойовых дїй на Схїдному фронті ОУН(б) вдалася до маштабнаї рэалїзацїі плану антыврадыньскага повстання, відновлення україньскаї дзяржавностї та пачатку формування україньскаї адмїністрацїі.

⁵²² Огляд дїяльностї органів НКВД у захїдних абласьцях УРСР у сїчні — чэрвні 1941 р. Не пїзнїше 15 чэрвня 1941 р. // Радзяньскї органы дзяржавнаї безпекы у 1939 — чэрвні 1941 р. Документы ГДА СБ Україны. — С. 359.

⁵²³ Спецпавідомлення НКДБ УРСР секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про хїд лїквідацїі оунівьскага пдпілья на тэрыторїі захїдных абласьей Україны від 18 чэрвня 1941 р. // Роман Шухевїч у документах радзяньскіх органів дзяржавнаї безпекы (1940—1950). — Т. 1. — С. 222.

⁵²⁴ Наказ наркома дзяржбезпекы УРСР П. Мешыка керівніцтву управлїнь НКДБ захїдных абласьей Україны про пасілення бойоваї та оператывнаї гавотностї сївробїтнікў у зв'язку з актывїзацїею дїяльностї пдпілья. Блызько 20 чэрвня 1941 р. // Роман Шухевїч у документах радзяньскіх органів дзяржавнаї безпекы (1940—1950). — Т. 1. — С. 227—231.

⁵²⁵ ЦДАВО Україны. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 1—4.

⁵²⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 136.

Розділ II. Націоналістичне підпілля в перші місяці німецько-радянської війни (червень — грудень 1941 р.)

2.1. Збройні виступи націоналістичного підпілля (червень — липень 1941 р.)

У збройному зриві ОУН організує і веде до боротьби всіх українців без огляду на їхні політичні переконання.

Із постанов Другого великого збору ОУН(б)

Повстання літа 1941 р. очолив тодішній крайовий провідник ОУН(б) Іван Климів. Усі члени ОУН(б) на початку червня приділялися до різних повстансько-партизанських відділів та груп, кожен із них знав, як повинен діяти на початку виступу, хто його командир, від кого одержувати зброю, де розташовані місця збору тощо. Оунівці-нелегали перед початком війни здебільшого концентрувались у різних за величиною підпільних таборах, розміщених у важкодоступній місцевості. Частина членів Організації, які працювали в радянських органах влади, на підприємствах і в установах, отримували індивідуальні завдання, пов'язані із саботажем, поширенням паніки й антирадянською агітацією⁵²⁷.

Збройні виступи повстанських відділів (згідно із задумом керівництва бандерівської ОУН) починалися біля західного кордону і хвилиною відкочувалися на схід, ідучи перед німецько-радянським фронтом. Така тактика дозволяла повсталим завдавати найбільш шкідливих ударів у безпосередньому тилу Червоної армії, що було важливим з огляду на співвідношення сил, а також сприяла збереженню неушкодженості власних загонів, які через декілька днів автоматично опинялися з німецького боку фронту⁵²⁸. Уже в першому своєму короткому звіті до Головного проводу ОУН(б) від 7 липня 1941 р. І. Климів відзначав: «Були випадки, коли наші загоны до приходу німців атакували міста і села, а потім разом із німецькими частинами продовжували й завершали наступ»⁵²⁹.

Першими розпочали збройний виступ підпільники у Львівській, Дрогобицькій, Волинській і Рівненській областях. 22 червня 1941 р., у перший день війни, почалося повстання в районі Сокаля, Поздимира й Радехова на півночі Львівської області. Партизани перерізували лінії телефонного зв'язку, нападали на прикордонні застави, виявляли та знищували радянські десанти. Того ж дня загін із 200 бійців-підпільників, озброєний гвинтівками, кулеметами та ручними гранатами, захопив містечко Лопатин, в якому тримали оборону 30 бійців внутрішніх військ НКВД та 50 міліціонерів. У бою троє оборонців загинуло, а інші відступили. Райцентр 16 годин перебував у руках повстанців. 23 червня їх вибили за допомогою частин Червоної армії. Відірвавшись від переслідувачів, партизани перейшли на територію сусідньої Волинської області і 25 червня зайняли райцентр Берестечко, який утримували більше доби до підходу німців⁵³⁰.

23 червня розпочався виступ повстанців Перемишлянського району Львівської області. У лісах біля містечка Перемишляни дислокувався бойовий відділ оунівців, особовий склад якого налічував 87 добре озброєних і підготованих бійців. Націоналісти мали у своєму розпорядженні конспіративну базу-табір під кодовою назвою «Яр». Нападаючи на відділи Червоної армії та військ НКВД, повстанці за перший день боїв убили 35 і полонили 188 противників. Наступного дня оунівці з табору «Яр» розпочали бої в Перемишлянах і увійшли в райцентр 28 червня⁵³¹.

⁵²⁷ Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — С. 171—172.

⁵²⁸ Там само. — С. 172.

⁵²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 136.

⁵³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 9.

⁵³¹ Там само. — Арк. 1.

У лісах поблизу містечка Винники (тепер — східне передмістя Львова) оперувала група із приблизно 40 бандерівців. Із задалегідь підготовленого табору вони робили напади на колони відступаючих радянських військ і після короткочасного обстрілу червоноармійців з автоматичної зброї відходили до лісу, де залягали в завчасно обладнаних оборонних позиціях⁵³². 30 червня повстанці вийшли з лісу й зайняли с. Чижиків, в якому поповнили особовий склад загону ще 41 бійцем із підльвівських сіл: Гаї, Дмитровичі, Чижиків, Підсоснів. Сотня партизанів, озброєна двома кулеметами, рушницями, гранатами та револьверами, захопила містечко Винники, а потім, перетнувши фронт, вийшла назустріч передовим німецьким частинам у Білці Шляхетській⁵³³.

24 червня повстання спалахнуло одночасно у Львові, Луцьку, Перемишлі, Перемишлянах, Вербі, а також у Самбірському, Мостиському, Городоцькому, Рудківському, Бібрському, Жовківському, Яворівському районах Дрогобицької і Львівської областей⁵³⁴. До вечора того ж дня бандерівці захопили містечко Вербу — райцентр Рівненської області. У донесенні про ці події зазначалося, що після захоплення населеного пункту партизани «вистріляли 50 енкаведистів та міліціонерів»⁵³⁵. У цьому епізоді з граничною чіткістю проявився безжалісний і безкомпромісний характер боротьби, яка велася не на життя, а на смерть. Хоча тут слід підкреслити, що першими подали приклад суцільного знищення противника радянські каральні органи, які від жовтня 1939 до січня 1941 р. лише з Галичини депортували понад 400 тис. громадян⁵³⁶, а в червні — липні 1941 р. без суду ліквідували близько 20 тис. осіб, які перебували в тюрмах західноукраїнських міст⁵³⁷. Цікаво також, що згадки про розстріли 50 співробітників НКВД у Вербі трапляються і в працях радянських учених, однак у них зазначалося, що розстріляні були червоноармійцями⁵³⁸.

На Самбірщині протягом 22—24 червня група оунівських підпільників-нелегалів із сіл Бусовиська, Сушиця, Лужок та інших створила невеличкий дванадцятиособовий партизанський загін. Цікаво, що серед повстанців був один колишній політрук, який незадовго до війни втік з-під арешту із в'язниці НКВД. У перший день війни партизани поширили оунівські відозви та звернення в селах Воля Коблянська, Кобло, Звір, Сприня і Лужок, в яких закликали ухилитися від мобілізації й не віддавати до Червоної армії коней.

24 червня до с. Воля Коблянська підїхав відділ внутрішніх військ НКВД, який після короткого, але запеклого бою з партизанами повернувся до Самбора. Удосвіта 27 червня партизани, роззброївши групу червоноармійців, захопили 3 гвинтівки, ручний кулемет, босприпаси та 3 коней. Надвечір того ж дня в лісі коло с. Блажкове оунівці обстріляли велику колону радянських військ, що відступали. У сутичці здобули 30 гвинтівок, набої, гранати та 4 автомобілі. За тиждень боїв партизанська група виросла від 12 до 70 бійців, на озброєнні в яких було 40 гвинтівок, 1 кулемет та гранати. Вранці 29 червня повстанці самотужки захопили м. Старий Самбір⁵³⁹.

22 червня в Жовківському та Янівському передмістях Львова велася інтенсивна перестрілка між військовослужбовцями Червоної армії й українськими диверсантами, закинутими абвером за лінію фронту. Ці локальні бої, за свідченнями очевидців, спричинили в перші дні війни серйозну паніку серед співробітників НКВД і партапарату, які вже наступного дня почали покидати місто⁵⁴⁰.

⁵³² ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 8 зв.

⁵³³ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. — С. 115.

⁵³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 1—3. — Арк. 9; Сергійчук В. Акт 30 червня як символ українського самостійництва // Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи та матеріали. — С. 5.

⁵³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 9.

⁵³⁶ Андрухів І. Більшовицькі репресії на теренах Західної України 1939—1941 // Розбудова Держави — 1995. — № 12. — С. 49.

⁵³⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн. 1. — С. 129.

⁵³⁸ Коваль М. В. Все для перемоги. — С. 75.

⁵³⁹ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 112—113.

⁵⁴⁰ Там само. — С. 102.

Сутички між оунівським підпіллям та більшовицькими військами в самому Львові відбувалися між 23 та 28 червня. У ніч на 24 червня оунівці здійснили збройний напад на в'язницю № 1 з метою визволити політичних ув'язнених, яких із початком війни почали розстрілювати в камерах⁵⁴¹. У той час весь особовий склад тюремної охорони разом із конвойною ротою покинув місто за наказом Військового штабу і повернувся лише через чотири години. Цим і скористалися націоналісти, звільнивши 362 осіб⁵⁴².

Починаючи від 24 червня націоналісти в різних районах міста обстрілювали з дахів і вікон будинків частини 8-го механізованого корпусу, який форсованим маршем передислокувався в район бойових дій⁵⁴³. У своїх звітах до Українського державного правління КЕ ОУН(б), подаючи інформацію про події у Львові, підкреслювала: «25 червня в казармі на Клепарові стріляв до большевиків відділ партизанів в силі 5 людей. Нікого не зловлено. 26 червня з дому при вулиці Перацького ч. 8 обстрілювали українські партизани колону червоних панцирних військ. Большевики поставили проти будинку гармату та зруйнували стріху і другий поверх. Партизани, мабуть, загинули [...]. 24 червня відкритий був по маршируючих большевицьких колонах скорострільний вогонь і то одночасно з кількох пунктів: з Личаківського цвинтаря, з кількох домів по вулиці Куркової та з вежі костелу Єлисавети. Большевики знищили середину костелу. Одначе від вівторка до суботи йшов звідти кілька разів вогонь на большевицькі колони»⁵⁴⁴.

Опорними пунктами, з яких оунівці вели вогонь, були: Високий Замок, міські газорозподільчі станції, Личаківський парк, костели в центрі Львова та трамвайне депо⁵⁴⁵. У перші дні повстання у Львові радянські війська вели безладну стрілянину з гвинтівок, автоматів, кулеметів і танків по «підозрілих» вікнах та горищах. Бої з повстанцями тривали цілодобово, їх вели підрозділи Червоної армії, міліцейські патрулі та бійці 233-го полку конвойних військ НКВД. З 25 червня большевики почали проводити облави в будинках у центрі міста, розстрілюючи всіх схоплених чоловіків-українців на місці⁵⁴⁶. Прагнучи вберегти своїх солдатів від несподіваних обстрілів, радянська комендатура Львова видала наказ усім мешканцям центральної частини міста тримати зачиненими вікна, що виходять на головні вулиці та площі. Також заборонялося з'являтися біля вікон⁵⁴⁷. По всіх відчинених вікнах війська без попередження відкривали прицільний вогонь. По Львову роз'їжджали вантажні автомобілі, заповнені солдатами, які тримали гвинтівки, націлені до вікон та на горища⁵⁴⁸. Незважаючи на такі безпрецедентні заходи безпеки, протягом 25—26 червня підпілля обстрілювали війська в різних районах міста. Особливо інтенсивний кулеметний вогонь віся з-за мурів монастиря отців Василіан. Шість обшуків, проведених енкаведистами в монастирі, бойовиків не виявили⁵⁴⁹. Згодом навіть чиновники німецької окупаційної адміністрації змушені були визнати, що у Львові українці звели з Червоною армією вуличні бої, «застреливши кількасот червоних урядовців та вояків»⁵⁵⁰, а самé повстання було визнане німцями «успішним»⁵⁵¹.

Аналогічно в доповідній записці полковника Ю. Г. Пушкіна, командира 32-ї танкової дивізії 4-го мехкорпусу Червоної армії, констатувалося, що 25 червня на вулицях Львова дивізія вступила в бої з українськими «диверсантами» і з «великими труднощами» вибралася з міста⁵⁵².

541 Дерев'яний І. Масові розстріли у в'язниці № 1 м. Львова в кінці червня 1941 р. // Український визвольний рух. — № 13. — Львів, 2009. — С. 101.

542 Там само.

543 Кентій А. В. Нарис історії Організації українських націоналістів 1941—1942. — С. 8.

544 ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 10 зв.

545 Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939—1944. Życie codzienne. — Warszawa, 2000. — S. 183.

546 Там само.

547 Там само.

548 Там само.

549 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 102.

550 Там само. — С. 152.

551 Там само. — С. 257.

552 Цит. за: Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. — М., 2008. — С. 244—245.

Комісар 8-го мехкорпусу М. К. Попель згодом згадував про львівські бої 24 липня: «Мотоциклетному полку довелося виконувати невласливі йому завдання — вести бої на горищах. Саме там були обладнані спостережні і командні пункти ворожих диверсійних груп⁵⁵³, їхні вогневі точки і склади боеприпасів. Противник контролював кожен наш рух, ми ж його не бачили, і добратися до нього було непросто. Сутички мали запеклий характер [...] зрозуміти, де наші, де вороги, ніяк неможливо — форма на всіх однакова, червоноармійська. Непросто було навести порядок і на центральній магістралі Львова...»⁵⁵⁴.

25—27 червня українські націоналісти захопили населені пункти Купновичі, Ляшки, Костільники та Мокряни Рудківського району Львівської області. До приходу вермахту майже весь район контролювався оунівцями.

Вранці 29 червня повстанський загін із 70 бійців захопив містечко Старий Самбір Дрогобицької області. До 30 червня відділи ОУН(б), які налічували понад 100 осіб, самотужки очистили від радянської адміністрації Жовківський і Бібрський райони Львівської області⁵⁵⁵.

Численні сутички з червоноармійцями й енкаведистами, що відступали, точилися наприкінці червня на території всієї Дрогобицької області (південна частина сучасної Львівської області). До приходу вермахту оунівці зуміли самотужки захопити містечко Волощу, в якому знищили склад зброї та боеприпасів і арештували всіх місцевих чиновників. Інші райцентри області були зайняті спільно «плече-об-плече з німецькими частинами»⁵⁵⁶.

Один доволі цікавий випадок, описаний у звітах КЕ, відбувся 25 червня на околиці містечка Яворів на захід від Львова: «З'явилися до одної селянки три підстаршини-червоноармійці та попросили по-українськи поїсти. Коли їли, надїхала колона большевицьких військ. Підстаршини кинулися їх обстрілювати з легких скорострільів [кулеметів — І. П.], якими були озброєні. Повстала паніка, і колона розбіглась. Підстаршини скінчили спокійно їсти і відійшли. Відходячи, на запит селянки, чому так поступили, відповіли, що з москалями українцям не по дорозі і що Україна не забуде 1933 р. Регулярні большевицькі війська, які опісля прийшли, розстріляли за те 28 місцевих українців»⁵⁵⁷. Важко однозначно сказати, наскільки достовірною є інформація, наведена в донесенні, але можна припустити, що подібний факт справді існував, адже в перші місяці війни траплялися випадки переходу солдатів і командирів Червоної армії на бік німців. Документи свідчать, що особливо багато серед перебіжчиків перших днів війни було новомобілізованих західних українців. Вже на шостий день війни, 28 червня, німецька розвідка доповідала в штаб 17-ї армії вермахту: «На початку війни новомобілізовані українці були розпрошені по частинах у співвідношенні 1 до 6. Українці отримують надзвичайно погане обмундирування. Тільки частина з них була озброєна. В більшості випадків їх використовують як носіїв. Половина мобілізованих українців добровільно перебігла до нас. Багато з них підкреслюють, що вже на початку війни прийняли рішення перебігти при першій ліпшій нагоді»⁵⁵⁸.

Масовість утеч із фронту і переходу до противника підтверджується радянською статистикою. Зокрема, війська Південно-західного фронту до 6 липня 1941 р. втратили 140 тис. дезертирами і перебіжчиками, 66 тис. пораненими і хворими, 25 тис. убитими. За всю війну офіційна кількість перебіжчиків, які перейшли до німців зі зброєю в руках, становила 40 тис. осіб, тоді як із вермахту до Червоної армії втекло зі зброєю лише 29 солдатів⁵⁵⁹.

Запеклі зіткнення з відступаючими відділами Червоної армії та військ НКВД зав'язалися в червні — липні на Волині. Крайовий провід на Північно-західних землях напередодні напа-

⁵⁵³ Так Попель обізвав українських повстанців, намагаючись скинути провину за поразки у прикордонних боях на якихось міфічних диверсантів.

⁵⁵⁴ Попель Н. К. В тяжкую пору. — М.: АСТ, 2001. — С. 17.

⁵⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 1 зв. — 2, 8 зв.

⁵⁵⁶ Там само. — Арк. 2.

⁵⁵⁷ Там само. — Арк. 9.

⁵⁵⁸ Там само. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 146. — Арк. 26—27.

⁵⁵⁹ Детальніше див.: Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. — К., 2010. — С. 120—121.

ду Німеччини на СРСР призначив керівників повстання в окремих регіонах Волині, а саме: для Луцька — Д. Чупрука, для Рівного — Р. Волошина, для Берестя — С. Ілюка, для Пінська — О. Бусла⁵⁶⁰. З кінця травня 1941 р. волинські активісти ОУН почали заготовлювати прапори куренів, а також наруканні пов'язки з написом «Українське військо». У перші дні війни оунівці на Волині «агітували між Червоною армією, роззброювали і нищили енкаведистів та їх при-служників»⁵⁶¹. В окремих місцевостях Волині та Полісся справа доходила до більших сутичок із відділами НКВД. Так, у Дубні вуличні бої тривали три доби, в Луцьку діяв відділ із 300 підпільників, у низці місць партизани зуміли захопити стратегічно важливі мости й залізничні станції, утримуючи їх до підходу німців⁵⁶².

Особливо активні виступи на Волині були зафіксовані на Костопільщині, Деражненщині, коло Володимира-Волинського, Кременця, Вишнівця та ін.⁵⁶³. У Ковелі повстанці вже в перші хвилини війни обстрілювали автомобілі з високопоставленими командирами Червоної армії. Згадуваний нами раніше полковник Федюнінський (командир 15-го стрілецького корпусу), що служив у Ковелі, писав про перші години війни: «Віддаючи частинам необхідні розпорядження, я почув декілька пістолетних вистрілів, які луною прокотилися по тихих нічних вулицях. Невдовзі штабний черговий доповів мені, що машина, яку він вислав за мною, під час повернення була обстріляна, шофер поранений [...] така сама історія відбулася з начальником штабу генерал-майором Рогозним. Він, як і я, після дзвінка чергового відправився у штаб пішки, а вислану за ним машину також обстріляли. У Ковелі, де поки що був штаб корпусу, було неспокійно. Посилилися провокаційні вилазки бандерівців. То в одному, то в іншому районі міста вибухала стрілянина [...]. До вечора 28 червня стрілянина, яка не припинялася в місті останніми днями, посилилася ще більше. Мені доповіли, що бандерівці висадили в повітря міст через ріку Турію, відрізавши нам відступ [...]»⁵⁶⁴.

З кінця червня значну активність продемонстрували повстанці Тернопільщини. Так, районний провідник ОУН(б) на Зборівщині Г. Христинюк — «Харко» в с. Висипівці організував повстанський відділ чисельністю 86 бійців. Партизани планували напасти на тернопільську тюрму, щоб звільнити арештованих політ'язнів. Однак 27 червня відділ націоналістів оточили війська НКВД (які, між іншим, мали на озброєнні бронетехніку) в невеличкому лісі біля с. Воробіївки Зборівського району. У бою, що тривав понад десять годин, загинули командир повстанського відділу та 21 рядовий повстанець. Решта, розсіявшись, вийшла з оточення малими групами⁵⁶⁵.

Більші бандерівські відділи на Тернопіллі діяли в Козівському, Теребовлянському, Підгаєцькому, Бережанському, Збаразькому, Чортківському та Бучацькому районах. У самому Тернополі та навколо обласного центру оперували сили повстанців чисельністю до 600 осіб⁵⁶⁶. Типовий приклад збройного виступу на Тернопільщині міститься у звітах підпільників із місцевостей Переволока — Бучач. 4 липня о 7-й годині ранку через с. Переволоки, яке лежить за 4 км на північний захід від Бучача майже на березі р. Стрипи, проходив відділ Червоної армії. Боївка ОУН(б), що існувала в цьому селі і була озброєна 5 гвинтівками, 2 маузерами, 3 наганами і 3 пістолетами ТТ, захопила у червоноармійців 21 гвинтівку, 4 автомати, 1 кулемет типу «Льюїс», 1 ППД, 3 нагана, велику кількість ручних гранат і набойв⁵⁶⁷.

⁵⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 74.

⁵⁶¹ Там само.

⁵⁶² Там само — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 3.

⁵⁶³ Кук В. Степан Бандера. — С. 39; ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 3. — Спр. 14. — Арк. 31—31 зв ; ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 24. — Арк. 30.

⁵⁶⁴ Цит. за: Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. — С. 412

⁵⁶⁵ Кук В. Степан Бандера. — С. 38.

⁵⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 1—10 (зі зворотами); Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 107—112; Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — С. 183—185.

⁵⁶⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 146-о.

Збільшивши свій арсенал, повстанці, за рішенням місцевого проводу, вирішили захопити райцентр Бучач. Відділ із 36 бійців поділили на 3 групи по 12 бойовиків, які з трьох різних сторін мали наступати на містечко: «У районному штабі встановлено план удару на Бучач: права група в силі 12 чоловік під проводом надрайонового В. Луцьова та Плитки опановує залізничну станцію, опісля іде Кол[...]»⁵⁶⁸ в місто середня група, також в силі 12 чоловік під проводом надрайонового військового друга Гузана, опановує залізничну будку біля тунелю р[...] Підгаєцькій вулиці, далі в сторону поліклініки, а звідси на ринок [...]. Ліва група в силі 12 чоловік під проводом Солонинки та Лиса оперує в районі: церква св. Миколая — жидівська божиця [синагога — І. П.] — ятки кінець Підгаєцької вулиці — [...] Кількома стрілами ми вивідали, що ворог розмістився біля торгового [...] жидівському цвинтарі. По кількох наших салывах ворог, відстрілюючись, почав відступати за чорний міст, але моста не знищив. Середня група без бою зловила біля ратуші 2 вози з мінами та гранатами, які скоро відправлено в Переволоку.

Всі три групи збираються біля пошти та на старій [...]. Втім з вікон будинку навпроти церкви св. Покрови падають стріли [...] відкривають вогонь по вікнах. Люїс вже готовий прийняти бій [...] біля церкви св. Покрови з'являється панцирне авто. Наш Люїс аж [...] стріляння, а наші хлопці стріляють по авту, аж вогонь ск[...]]. Потягнувши дві-три серії по нас, авто замовкло й бі[...]]. Набої дум-дум зранили нам тяжко [...]віка — друга Степана»⁵⁶⁹.

Подібно до описаних боїв за Бучач, збройні виступи розгорталися і в інших місцевостях. Так, на Станіславщині повстанці останніми днями червня заволоділи містами Косів і Долина. Організувавшись у «полк Українського війська», вони провели прочищення довколишніх територій і роззброєння дезорганізованих груп червоноармійців⁵⁷⁰. У перші дні липня націоналістичні повстанці, очолювані районним провідником ОУН(б) Т. Банахом, визволили від радянської адміністрації цілий Калуський повіт, сформувавши в ньому воєнізовану повітову охорону⁵⁷¹.

Діяльність партизансько-повстанських підрозділів була зафіксована також у Галицькому, Снятинському, Тлумацькому, Городенківському, Рогатинському та Богородчанському районах області⁵⁷². До Станіславова повстанські відділи з околиць міста увійшли 1 липня, після відступу звідти останніх частин Червоної армії. У руках українців обласний центр перебував дві доби, доки 3 липня його зайняли угорці⁵⁷³.

На Коломийщині першим виступив зі зброєю в руках підрозділ оунівця В. Лялюка (54 бійці), який 29 червня роззброїв 24 червоноармійців⁵⁷⁴. Тоді ж у с. Воскресінці була створена партизанська «сотня» у складі 72 осіб⁵⁷⁵. Невдовзі в регіоні почав активно діяти великий загін оунівських партизанів із 500 бійців, очолюваний окружним провідником ОУН(б) В. Мельничуком — «Чумаком». Заступниками командира були Р. Сельський — «Мундзьо» та пізніший керівник коломиїської старшинської школи ОУН (у 1941 р.) М. Харкевич — «Степан»⁵⁷⁶.

Загін В. Мельничука оперував у районі сіл Воскресінці, Вербіж, Іспас, Березів. При відступі Червоної армії з Коломиї 2 липня енкаведисти висадили в повітря залізничний вокзал і вагоноремонтні майстерні. Розбиті на фронті та знервовані постійними нападами партизанів, радянські війська, проходячи містом, безладно стріляли по вікнах, обстрілювали з артилерії горіща й дахи житлових будинків. Вступаючи в сутички з ар'єгардами червоних частин, 2 липня близько полудня Коломию узяли під контроль повстанці, яким вдалося захопити неушкодженими військові склади РСЧА і за рахунок цих трофеїв добре озброїтися. Націоналісти

⁵⁶⁸ Документ ушкоджений і місцями не читається.

⁵⁶⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 146-о.

⁵⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 2—2 зв.

⁵⁷¹ Золотий тризуб. — Калуш. — 10 липня 1941. — № 1.

⁵⁷² ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 5—7 зв.

⁵⁷³ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 57.

⁵⁷⁴ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 115.

⁵⁷⁵ Там само. — С. 250.

⁵⁷⁶ Сергійчук В. Акт 30 червня як символ українського самостійництва // Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи та матеріали. — С. 5.

швидко звели в центрі міста барикади й обладнали вогневі точки. Якщо до населеного пункту випадково заходила якась радянська частина, що відступала з фронту, повстанці замикали її в «мішку» на центральній площі й повністю роззброювали⁵⁷⁷.

Що години до Коломиї прибували нові групи партизанів із навколишніх сіл, які в місті реєструвалися й озброювалися. Українські повстанці швидко опанували ситуацію в районному центрі й околицях. Вони захопили переправи через р. Прут на південь від Коломиї і навіть декілька годин інтенсивно обстрілювали наступаючі угорські частини, яких помилково прийняли за більшовиків. При обстрілі трьох мадярів убили, а передову групу захопили в полон⁵⁷⁸.

Запеклі збройні сутички між бандерівцями та радянськими військами відбулися у Богородчанському районі сучасної Івано-Франківської області. Слід відзначити, що на бік оунівців у цих боях масово переходили нещодавно мобілізовані до Червоної армії місцеві чоловіки⁵⁷⁹.

Червоний командир, уродженець Наддніпрянщини Семен Старов (Старів), який після війни опинився на американському континенті, у спогадах про початок війни, що застав його в Богунському полку 44-ї дивізії 12-ї армії на угорсько-радянському кордоні в Карпатах, згадував про бої з українськими повстанцями на території сучасної Івано-Франківської і Тернопільської областей. Подаємо до уваги читачів декілька сторінок цих унікальних, практично не відомих в Україні спогадів, без суттєвих скорочень: «Це сталося 22 червня 1941 р. Десь перед п'ятою годиною вранішню тишу порушив страшний гул літаків, що маленькими з'єднаннями, один за одним, летіли в різні напрямки на Схід. Десь прогрімилі могутні вибухи бомб, звідкілясь доносилися розриви гарматні [...]. По бойовій тривозі полки підняті на ноги і буквально за декілька хвилин захекані вояки, навантажені зброєю та бойовими припасами, бігли до кордону, до бойових позицій. Так почалася війна для 44-ї дивізії. І що дивного, так це те, що все це здавалося звичайнісіньким собі явищем. Здавалося, що всі нічого іншого більше й не сподівалися. Всі займали свої місця так, як це передбачалося за планом. А потім почалося справжнє військове життя: люди змішалися з тваринами і машинами, земля із залізом; сміх перемішався із плачем, кров стала солодким напитком, люди як приречені вихором закрутились в темряві над безоднею смерті. Дивізія стояла на фронтових позиціях на кордоні Закарпатської України, що тоді належала до Угорщини. Звідти мала наступати німецько-угорська армія. Дивізія мала бойовий наказ: стримати наступ ворожих військ і перейти в наступ на територію Закарпатської України. Але, як можна було й сподіватися, так не сталося [...]. Німецькі війська зі своїми союзниками тут не наступали, а натомість вони обійшли цей відтинок фронту з обох флангів і швидким темпом просунулися вперед, оточуючи дивізію [...]. Дивізія — та і вся 12-та армія, головний штаб якої стояв у Станіславові, втягувалася в «мішок». Положення складалося критичне: видно було, що фланги ворожих військ швидко сходяться, зашморгуючи таким чином цілу армію в оточенні. Як бути? Що робити далі? А вище командування не давало ніяких вказівок. Штаби полків залишилися на лінії оборони. Дня 26 червня німці підходили до Львова і, не зупиняючись там, вели наступ далі на Тернопіль, Бережани. На правому фланзі ворожі війська підходили до Станіславова. І тільки аж тепер в дивізії видано наказ відступати в напрямку Гусятина. Ще цієї ж ночі, з 26 на 27 червня, штаб дивізії залишив усі частини і автомашини відправився в невідомому напрямку. З цього часу для дивізії він перестав існувати. Поки відірвалися один від одного і без всякої координації дій відступали самостійно. Дивізія як така перестала існувати. Та це був лише початок її трагедії... Дальший відступ дивізії, а точніше її полків, був зв'язаний безпосередньо з жорстокими безперервними боями з українськими партизанами. Дорога від Карпат аж до Бучача понад 250 км. якою проходив Богунський полк, вкрилась незчисленними трупами вояків дивізії та українських партизанів [тут і далі підкреслення наші — І. П.]. Склялося так, що дивізія воювала не проти німців, а проти партизанів. [...] Про вороже ставлення українського

577 Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 58.

578 Сорока П. Вишкіл ДУН на фільварку Квель у 1941 році // Визвольний шлях. — 1993. — № 5. — С. 614—615.

579 Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). — С. 58.

населення до радянської армії та взагалі до всіх, що прийшли разом з окупаційною армією, знали всі ще й раніше. Бо, зрештою, кожен вояк і командир відчував це на собі. Але ніхто навіть не думав про можливість якогось збройного виступу українців проти окупанта. Про це навіть і гадки не було. Всі були певні, що до приходу німців населення побоїться встрявати в збройний конфлікт з регулярною армією. Тому, не роблячи ніяких запобіжних заходів, полк рухався вперед. Та цим разом вони прорахувалися. Несподіване сталося. Українське населення таки виступило цим разом зі зброєю в руках проти свого окупанта, не боячись навіть добре озброєної регулярної армії. Озброєне як попало: обрізами, скорострілами, а то й просто звичайними ломаками чи вилами, воно організовано вступило в боротьбу з відступаючим радянським військом. З Богунським полком це трапилося на четвертий день відступу. Про Тарашанський і Артилерійський полки не відомо, бо вони пішли іншою дорогою на правому фланзі. Це сталося 1 липня. Полк наблизився до Дністра. Попереду йшла в бойовому порядку бойова охорона і, як звичайно, розвідники. Відступ прикривали протитанкові гармати, як також задня оборона. Полк, здавалося, дримаючи чвалав по розмоклій дорозі. Колони так, ніби дримаючи ранішнім сном, рухалися тихо, тишину пронизували тільки гул автомашин і гуркіт підвід. Штаб полку знаходився в середині колони. Командири і комісари полку сиділи на підводі і майже нічого не говорили, тільки зрідка обмінювалися окремими словами і раз-по-раз тикали пальцями у військову мапу, що була розстелена перед ними на брезенті. Сумний їх вигляд, байдуха поведінка зраджувала безпорадний стан, в якому вони знаходилися. А положення, в якому знаходився полк, було насправді безвихідним. Вільного проходу не було: ворожі війська зайняли територію на багато кілометрів попереду полку і почали стискати його також з тилу та флангу. Полкова розвідка доносила про приближення ворожих частин з усіх боків [...]. Кільце стискалося [...]. І в той же час полк знаходився в повному бойовому складі. Вихід залишався один: вступити з ворогом у бій, прискорити марш, розірвати ворожий ланцюг оточення і таким чином з'єднатися зі своїми військами. Так роз'яснював командир полку бойове завдання командирам батальйонів, що скликані були до нього на раду. Отже, вирішено було чимскоріше поспішати вперед. Та так не сталося. Прискорити марш так і не вдалося, бо незабаром прийшлося зустрітися з ворогом. Цим разом тим ворогом були українські партизани: вони зустріли полк в селі "Х" сильним гвинтівочним та кулеметним вогнем. Як по команді на перші військові підрозділи, що входили до села, посіпалися кулі, гранати. Колони заметушилися.

— Банди! — блискавично рознеслося по полку. — Напали українські банди!..

Полк стрепенувся. Пролунала команда до бою. І так, як хижак, почувши запах свіжої крові, кидається на свою жертву, так полк кинувся на село. За мить воно було окружене. Запрацювала зброя, спалахнули вогні... І полк вийшов переможцем. Вистріли замовкли, зате над селом розносився запах свіжої крові, чад пожарищ, над селом роздавався розпачливий крик. У цьому бою полк втратив понад 60 вояків. Скільки було втрат з боку партизанів — невідомо. Одне тільки відомо — це те, що розстрілювалося все, що тільки було схоже на мужчину. Такий був наказ. Так і сталося. Хто з мужчин попадався на очі вояків, той одразу ж розстрілювався. А з мужчинами загинуло багато жінок і дітей, бо всі хати понад дорогами обстрілювалися, а також закидалися гранатами. Гранати кидали також і в підвали і різні будівлі. Внаслідок цього виникли великі пожари. Розправа була жорстокою. І при цьому ніхто не запитував, хто винний, а хто ні — карали всіх підряд.

Пізніше виявилися події, що відбувалися в селі напередодні цього бою. Розповів про це колишній голова сільради, місцевий комуніст, якого разом з іншими його співробітниками полк звільнив з ув'язнення. Селяни цього села, не чекаючи відступу радянської армії, ще за декілька днів перед тим організували в селі переворот. Його, як комуніста й голову сільради, та інших комуністів цього села замкнули до сільської в'язниці, а в селі встановили свою, як вони говорили, українську владу. І дійсно, навіть і під час самих боїв над сільською управою гордо майорів український прапор. Це була перша збройна сутичка.

Після цього полк переправився через річку. Тут він мусив розплатитися за тільки що вчинену кривду. Справа в тому, що якраз в тій місцевості через річку не було моста. Існував лише один невеличкий пором. А треба було переправити повністю укомплектований стрі-

лецький полк військового часу. Це значить понад 4 тис. людей і декілька десятків автомашин, артилерійський взвод, взвод кінної розвідки, санітарні “повозки” і сотні кінних підвод транспортної роти. А потім потрібно ще врахувати ще й сотні, а може, й тисячі голів худоби, яку гнав полк із собою. Одне слово, не видно було ні початку, ні кінця. Голова колони вже спускалася в річку, а хвіст зникав ген десь далеко за селом у ліску. Щоб переправити все це поромом через річку, потрібно було щонайменше дві доби. [...] Переправа просувалася дуже повільно. Вже наступала ніч, а кінця колони ще не було видно. Десь до півночі переправа відбувалася нормально. А потім все змішалось. Із-за річки, прямо в лоб, почалася сильна, сконцентрована артилерійська канонада. Гарматні постріли падали прямо в гущу колони. Всі опанувала паніка... Всі кинулися вперед до порому, щоб скоріше переправитися, а ззаду орудували партизани. Тепер переправляли тільки людей. Зерно і амуніцію скидали в річку. Раненими ніхто не піклувався. До ранку всіх, хто були живими, переправили на другу сторону Дністра. Більшість транспорту з різними припасами залишилася по тому боці. Це була перша зустріч з німцями, хоча ні одного з них ніхто й не бачив. Не гаючи часу, рештки полку уже без транспорту поспішали вперед... Але йти спокійно так і не прийшлося. В сусідньому селі “З” полк знову наскочив на українських партизанів. Повторилася та сама картина, що й у попередньому селі. Правда, у цьому селі основна група партизан уникла такої розправи. Розправа над мирним населенням не була такою жорстокою, бо по слідах полку наступали вже німці [...]. Полк тікав. Прорвавшись через село, полк під командуванням штабу більш-менш організовано дійшов до села “В”. Тут і стався остаточний розгром»⁵⁸⁰.

Богунський полк 44-ї дивізії був оточений і розбитий німецькими військами. Групи його вояків по 50—200 осіб проривалися в напрямку до Гусятина, однак більшість із них була виловлена українськими повстанцями і так і не дісталася до збірного пункту. «Ось доля одної більшої групи. Група вояків і командирів десь понад 150 осіб, під керівництвом одного молодшого лейтенанта, так само, як і інші, пробивалася на Схід. П'ять днів без їжі і сну, вона рухалася вперед. Та на шостий день вона знову зустрілася з сильним партизанським загonom. Це сталося в с. “П” Бучацького повіту. Раненько, коли ще здавалося, населення мало спати, група хотіла прорватися через одне село до протилежного лісу. Та не встигли увійти до села, як звідти посипався град куль. Зав'язався бій. Змогла прорватися тільки невеличка частина. Решта хлинула назад і шукала побічних доріг. Але й тим і другим так і не пощастило врятуватися. Так перестав існувати Богунський полк»⁵⁸¹.

Подібно до Галичини і Волині, повстансько-партизанські відділи, групи самооборони й комітети оборони виникли в перші дні війни по селах Буковини. Більші повстанські відділи діяли лише в гірських околицях містечка Вижниці та с. Розтоки, де на перевалах націоналісти мали інтенсивні перестрілки з радянськими військами. Унаслідок цих боїв оунівці втратили 7 товаришів убитими й 17 пораненими⁵⁸².

Масштабні антирадянські заворушення відзначаються також на території давньої (до 1939 р.) Радянської України. Описуючи їх, сучасний російський дослідник М. Солонін наголошує: «Пожежа бунту розгорілася по всій Україні, причому не тільки в її західних областях. Так, в описі бойових дій 32-ї танкової дивізії (4-й мехкорпус) читаємо: “До вечора 6.7.1941 р. дивізія підійшла до Старокостянтинова, але увійти в місто не вдалося, оскільки в місті паніка і безпорядки”. Старокостянтинів розташований у Проскурівській (нині Хмельницькій) області. Це “стара радянська” Україна. І навіть там “безпорядки” виявилися такої сили, що командир танкової (!!!) дивізії не ризикнув увійти до міста. При цьому в самому обласному центрі Проскурові, як доповідав начальник Управління політпропаганди Південно-західного фронту Михайлов, “після панічного від'їзду з міста районних і обласних керівників [повстанцями — І. П.] було висаджено в повітря електростанцію і зруйновано водогін. Відступивши до Проскурова, наші частини лишилися без світла і води [...]”»⁵⁸³.

⁵⁸⁰ Документ зберігається в особистому архіві автора.

⁵⁸¹ Там само.

⁵⁸² ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 3.

⁵⁸³ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. — М., 2008. — С. 412.

Від 7—8 липня прослідковується чітка тенденція до зміни характеру повстансько-партизанського руху. Якщо в перші два тижні війни він здебільшого мав наступальний, атакувальний характер, то на межі другого і третього тижнів партизанські загони поступово перетворюються на структуру народної самооборони, яка займається охороною населених пунктів від залишків Червоної армії та численних ватаг дезертирів, роззброює їх, збирає на місцях боїв зброю тощо.

Повстання літа 1941 р. не набуло свого критичного розмаху у зв'язку із швидким відступом Червоної армії з території Західної України. Однак воно продемонструвало потужність і силу націоналістичного руху, його рішучість у боротьбі за досягнення кінцевої мети — створення української держави. У маніфесті від серпня 1941 р. Провід ОУН(б) наголошував, що Організація розгорнула повстанську акцію на українських землях «ще перед приходом німецьких військ та героїчними виступами причинилася до звільнення вже великої частини української території з-під московської окупації, поклавши безчисленні жертви у боях і масакрах по тюрмах»⁵⁸⁴.

Форми й вияви повстанської боротьби ОУН(б) влітку 1941 р. були доволі різноманітними — від дій диверсантів-одинаків до повстань значних за чисельністю відділів, до яких часто за власною ініціативою долучалося місцеве українське селянство. Про масштаби боїв з частинами РСЧА, що відступали, свідчать такі цифри: лише на Волині в сутичках із червоноармійцями в червні — липні того року загинуло 500 оунівців та їхніх симпатиків⁵⁸⁵ (досі не відомо, скількох націоналістів розстріляли енкаведисти на початку війни, запідозривши у причетності до підпілля), а втрати Червоної армії в цих зіткненнях становили біля 2 100 осіб убитими й 900 полоненими⁵⁸⁶. Повстанські відділи українських націоналістів діяли на території 70 районів тодішніх Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Житомирської областей⁵⁸⁷. Оунівці зуміли здійснити збройні виступи в 26 містах і самотужки встановити контроль над 19 містечками. Одразу ж після проходження фронту повстанці встановили українську адміністрацію у 187 (з 200) районах західноукраїнських областей, у 26 районах Правобережної України, створили обласні управління в Тернополі, Львові, Рівному, Дрогобичі, Станіславові та Луцьку⁵⁸⁸. Внаслідок збройної активності в перші тижні війни націоналістам-бандерівцям вдалося опанувати п'яту частину території тодішньої УРСР, організувавши на ній органи української адміністрації та місцевого самоврядування. У боях із радянськими військами, що відступали, оунівці захопили 15 тис. гвинтівків і 7 тис. кулеметів, десятки тисяч гранат і сотні тисяч набоїв⁵⁸⁹. На полях битв націоналісти зібрали ще десятки тисяч одиниць зброї і сотні тисяч набоїв. Підтвердженням того, що військова здобич ОУН(б) була доволі суттєвою, на нашу думку, може також слугувати перший (неповний) звіт І. Климівіа від 7 липня 1941 р. (коли збройні виступи ще тривали) до Головного проводу, в якому, попри відсутність усіх даних із регіонів, зазначалось: «Роззброєно багато військових підрозділів. Трофеї — зброя, автомобільний транспорт, різне військове майно»⁵⁹⁰. Згодом частину цього арсеналу, яку вдалося приховати від вилучення німцями, було використано при створенні перших відділів Української повстанської армії.

⁵⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 378. — Арк. 53.

⁵⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 36.

⁵⁸⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 11. — Арк. 44.

⁵⁸⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 24. — Арк. 48.

⁵⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 1—3.

⁵⁸⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 24. — Арк. 48.

⁵⁹⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 136.

2.2. Проголошення Акта 30 червня 1941 р. і спроба державного будівництва. Початок протистояння між українським націоналістичним підпіллям та німецьким окупаційним режимом

Ми відродилися з ґрунту, наскрізь напоєного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матінок стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи та ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що, зламавши кригу навесні, бурхливо несеться до моря, так не можна спинити націю, що ламає свої кайдани, прокинувшись до життя

Микола Міхновський, «Самостійна Україна»

У другій половині 1940 і першій половині 1941 р. українські самостійницькі кола очікували на початок неминучої війни між Німеччиною та СРСР. Військові приготування обох сторін були настільки масштабними та очевидними, що близькість конфлікту не викликала сумнівів у тих, хто стежив за розвитком ситуації в регіоні⁵⁹¹. Описуючи очікування майбутньої війни, один із чільних діячів мельниківського ПУНу Д. Андрієвський згадував: «Війна, яку розпочав Гітлер восени 1939 р. проти Польщі, після виступу Англії та Франції по боці поляків перетворилась у війну проти західних потуг, а згодом у світову війну. Позиційна війна на лінії Мажіно, так звана дивна війна, кінчилась окупацією німцями в 1940 р. Голандії, Бельгії, Норвегії, Данії та Франції. Це, однак, не давало жодного розв'язку, бо в міжнародний конфлікт в грудні 1941 р. вступила Америка, і відтоді центр ваги перенісся на неї, недоступної для німецької, а навіть японської зброї. Гітлер, замість консолідувати Європу, як це робив колись Наполеон і на що були певні дані (маршал Петен, міністерство Віші з Лявалем на чолі), викликав ворожу реакцію цілої Європи. Треба було шукати виходу з зачарованого кола. Союз Гітлера зі Сталіним був лише грою. І як колись Наполеон, так тепер Гітлер був змушений кинутись на Схід, щоб шляхом опанування природних засобів колишньої Російської імперії, а тепер Советського Союзу, та шляхом знищення мілітарної сили большевиків відвернути від себе небезпеку господарського виснаження та удару в спину сталінського ножа. Це розуміли українські націоналісти й, чекаючи виступу німців на Сході, готувалися до чинної участі в поході проти Советів»⁵⁹².

Уважно спостерегаючи за подіями у світі, які демонстрували «непереможність» німецької зброї, націоналісти з обох відламів ОУН очікували, що війна принесе швидку поразку і розвал Радянського Союзу, а це, у свою чергу, дозволить реалізувати ідею української державності. Щоправда, була одна проблема: ніхто точно не знав, як поведе себе німецьке керівництво у справі вирішення «українського питання» після початку війни. Згадуваний вище Д. Андрієвський із цього приводу писав: «Плани німців щодо Сходу Європи були відомі, з одного боку, з писань самого Гітлера, а з другого боку — з писань Розенберга, який уважався спеціалістом-авторитетом в того роду проблемах. Ідеї цих двох чільних постатей режиму не йшли по тій самій лінії. Питання, як поведуться німці супроти України, лишалось відкритим. Щоб в'яяснити позицію німців, ПУН уважав за вказане викликати їх на одвертість і з цією метою в квітні 1941 р. зложив записку, в якій виложив національно-державницькі позиції ОУН. Питання самостійності й соборності України було висунуте в ній як нарідний камінь цих позицій [...]

⁵⁹¹ Очікування війни між Німеччиною та СРСР дуже чітко проглядається в документах і листуванні представників усього спектру української політичної еміграції в Європі (детальніше див.: Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали — С. 615—717).

⁵⁹² Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. — Б. м. На чужині, 1955. — С. 156.

співробітник Референта зовнішніх справ ПУН, сл. п. д-р Панченко-Юревич, що був головним автором записки, передав її в належні руки. Сподіваної реакції в писаній формі не було, але ідеї ОУН не були відкинени. В кожному разі, німці були поінформовані про те, до чого прямують українські націоналісти»⁵⁹³.

Сьогодні важко сказати, чи були керівники організованого українського націоналістичного руху настільки наївними, що очікували письмової відповіді від німців (яка б, безумовно, автоматично обмежувала маневр німецької влади), однак «записка», про яку згадував Д. Андрієвський, більше нагадувала документ, в якому містилася спроба не так виявити німецькі наміри щодо України, як переконати Німеччину в необхідності створити велику й союзну з Райхом Українську державу.

Натомість більш радикальна бандерівська ОУН не стільки переконувала, скільки намагалася доконаними фактами змусити Берлін визнати за українцями право на самостійність. Різниця в підходах до питання шляхів здобуття і форм державності чітко прослідковується в меморандумах, які керівники обох ОУН спрямували до Гітлера перед початком війни. 14 квітня 1941 р. Провід ОУН(м) передав свій меморандум відповідним німецьким інстанціям. 23 червня аналогічний за назвою документ до імперської канцелярії передала також і бандерівська ОУН⁵⁹⁴.

Невідомо, чи канцлерові Райху доповідали їхній основний зміст. Однак для істориків ці документи цікаві з того погляду, що в них розкриваються основні принципи бачення майбутнього України та її взаємин із Німеччиною й іншими сусідами. На нашу думку, ці документи заслуговують на окремий аналіз.

У мельниківському меморандумі йшлося про те, що метою ОУН є «відновлення незалежної, суверенної української держави на заселеній українським народом території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем»⁵⁹⁵. Передбачалося, що форма державного правління буде «обумовлена з одного боку відповідним часові авторитарним керівництвом, яке спирається на історичну традицію України, з іншого боку широким становим і муніципальним самоврядуванням»⁵⁹⁶. Мельниківці передбачали розширити кордони майбутньої держави до Волги і Каспійського моря, що, на їхню думку, дозволило б «у цих кордонах творити базу для закритої в собі географічно і продуктивно економічно, стабільної на далеке майбутнє політично і обороноздатної держави. Вона включає в себе майже всі компактно заселені українцями території, на яких українці складають понад 70 % усього населення»⁵⁹⁷. Обґрунтувавши необхідність «розширених кордонів» для України, лідери ПУНу наприкінці свого меморандуму спробували стисло викласти економічні переваги, які отримає Німеччина в разі виникнення незалежної української держави. Отже, неважко помітити, що керівництво ОУН(м) фактично було готовим поступитися значною частиною економічного суверенітету України на користь Німеччини.

Документ справляє враження, ніби його писали люди, котрі щиро прагнули здобути незалежність для своєї Батьківщини, однак не бачили жодної реальної можливості зробити це самотужки, розраховуючи лише на те, що їхні прохання будуть вислухані та задоволені «визволителями» в особі «великого німецького Райху», який натомість отримає значні економічні вигоди від співпраці з напівзалежною українською державою. Загадкою лишається те, чому гітлерівці мали слухати нечисленну емігрантську групу тоді, коли вони могли самі безроздільно керувати захопленими територіями без будь-яких, навіть найменших, поступок суверенітетом.

Ще одним яскравим прикладом «достукатися» до умів правителів Німецької імперії із поясненням важливості для всієї Європи факту відновлення могутньої української держави

⁵⁹³ Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. — Б. м.: На чужині, 1955. — С. 156—157.

⁵⁹⁴ Косик В. Замість передмови / Україна в Другій світовій війні у документах: 36. німецьких архівних матеріалів / Упоряд. В. Косик. — Т. 1. — Львів, 1997. — С. 12.

⁵⁹⁵ Україна в Другій світовій війні у документах: 36. німецьких архівних матеріалів / Упоряд. В. Косик. — Т. 1. — С. 17.

⁵⁹⁶ Там само. — С. 18.

⁵⁹⁷ Там само. — С. 19.

на сході континенту був меморандум, спрямований до Берліна 10 червня 1941 р. керівниками ідейно близьких до ОУН(м) Українського центрального комітету та Українського національного об'єднання В. Кубійовичем і Т. Омельченком. Лишаючи поза увагою дипломатичну фразеологію, зосередимось на аналізі другого розділу документа — «Україна як член Нової Європи». У ньому послідовно обґрунтовувалася «вигідність» для Німеччини створення української держави. Вказуючи на переваги з економічного погляду, укладачі меморандуму майже відкритим текстом пропонували перетворити Україну на аграрно-сировинний придаток індустриально розвиненої Європи, а з погляду геополітичного — зробити з неї буферну державу, що стримуватиме еventуальну російську експансію на Захід⁵⁹⁸.

Така позиція, безперечно, була наслідком дисбалансу між прагненням емігрантських груп та їхнім впливом, реальними можливостями і політичною вагою. Намагаючись за всяку ціну здобути державу, лідери УЦК та УНО готові були поставити її до повної диспозиції Берліна.

У меморандумі Кубійовича — Омельченка було подано розгорнуту аргументацію розширення кордонів України до Волги, Каспію та Кавказу (ідентичну з тією, що наводилася в меморандумі ПУНу), а також викладено бачення майбутнього державного устрою України. Зокрема, підкреслювалося: «Ґрунтуючись на традиціях української гетьманської держави, майбутня українська держава буде мати авторитарну конституцію. Основна влада буде зосереджена в руках вождя. Для допомоги йому, як дорадчий орган, буде виступати керівництво його політичної партії, а також сформована із представників станових органів консультивна рада. Націоналістична партія стане єдиною формою політичної організації у державі і створить основу державного устрою, а також стане фактором національного виховання і організації суспільного життя»⁵⁹⁹. Передбачалося, що станові та муніципальні органи влади відіграватимуть «роль зв'язуючої ланки між народом і вождем з соціальних, господарських і культурних питань»⁶⁰⁰. На роль вождя без зайвої скромності пропонували лідера ПУНу полковника А. Мельника, якого представляли як найпопулярнішого серед українців політика. В економіці пропонували запровадити своєрідний «гібрид» ринкового і планового господарювання, а в національній політиці — забезпечити автономні права й ізольоване проживання калмикам та іншим народам, що мали б опинитися у складі еventуальної української держави.

Як бачимо, у разі реалізації меморандуму Кубійовича — Омельченка Україна мала б усі шанси перетворитися на авторитарну державу, побудовану за зразком Італії, Словаччини та Хорватії. Безумовно, ці фантазії були відірвані від життя, а їхня реалізація цілковито залежала від доброї волі гітлерівців. Сучасний український вчений С. Кульчицький із цього приводу справедливо зауважує: «Емігранти не мали жодної можливості прийти до влади самостійно. Так само вони не могли власними силами створити за рахунок російської території державу, у декілька разів більшу, ніж УРСР. Так само вони були неспроможні здійснити депортацію мільйонних мас населення (серед них — тих же українців), щоб досягти етнічної однорідності цієї держави»⁶⁰¹. Однак не слід забувати й того факту, що не лише майже всі українські еміграційні кола, але й західні журналісти і політики були свято переконані в тому, що справа української державності буде розв'язана німцями позитивно. У контексті цих міркувань наведемо надзвичайно симптоматичний уривок зі статті «Предбачають, що Україна оголосить свою незалежність, коли нацисти вступлять до Києва», вміщеної в газеті «Вошінгтон телеграф» 25 червня 1941 р. (тобто на четвертий день війни Німеччини проти СРСР): «Північні кола тут вважають, що Адольф Гітлер розраховує на революцію в Росії та японський напад на Сибір, що дозволить довершити крах Радянського Союзу за 30—40 днів. Згідно з тими самими джерелами, передбачається, що Україна проголосить свою незалежність, коли нацисти

⁵⁹⁸ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 1. — С. 39—40.

⁵⁹⁹ Там само. — С. 44.

⁶⁰⁰ Там само.

⁶⁰¹ Кульчицький С. В. Акт 30 червня 1941 р. // Проблема ОУН — УПА: Попередня історична довідка — К., 2000. — С. 19.

вступлять до Києва. Гітлер би визнав її і взяв під своє заступництво. Кажуть, що балтійські держави — Литва, Латвія і Естонія — будуть потрактовані подібним чином. Якщо революція пошириться по решті Росії, де існує багато незадоволення, Японія би приєднала приморську провінцію Сибіру, включно із Владивостоком. [...] Українці, які налічують 45 мільйонів душ населення, вже були націоналістичними. Лише сам терор тримав їх у межах Радянського Союзу. ГПУ поглинуло цей регіон, і особи, які чинили опір наказам, були фізично зліквідовані»⁶⁰².

Ще більш неординарним (зважаючи на переконаність суспільної думки в західному світі про схильність німців до підтримання ідеї української незалежності) і цілком інакшим за формою та змістом був меморандум, написаний 15 червня 1941 р. групою провідних членів ОУН(б) під керівництвом С. Бандери і переданий В. Стахівим до райхсканцелярії 23 червня. Одразу слід відзначити, що в середині 1941 р. було небагато сміливців, які наважувалися розмовляти з гітлерівцями в такому повчальному тоні, як це зроблено в бандерівському меморандумі, тому хоча б через це документ варто розглянути детальніше.

Вражають уже перші рядки документа, що починається з безжалісної критики нацистських концепцій та рецептів вирішення «української проблеми»: «Серед численних німецьких політичних поглядів на вирішення українського питання, а також серед різних концепцій, які стосуються німецької політики, що повинна початися з цього питання, не можна знайти нічого, що б визначало значення окремих компонентів цієї загальної проблеми у її цілому обсязі і правильно оцінювало б внутрішні українські фактори. При цьому навіть недооцінюються такі моменти, які також з точки зору Німеччини можуть бути дуже важливими для майбутніх німецько-українських стосунків. Така позиція, недооцінка всіх внутрішніх українських факторів, може призвести до невірної німецької політичної лінії щодо України, що, в свою чергу, може стати причиною неправильної тактики Німецького Райху у вирішенні української проблеми»⁶⁰³. Дальший текст преамбули взагалі подібний на закамфльовану імпломатичними фразами погрозу. Наприклад, стосовно реальності підстав для співпраці між Німеччиною та Україною наголошується, що: «такий союз може бути, якщо будуть поважатися життєві інтереси обох [тут і далі підкреслення наші — І. П.] народів [...]». Неправильно заведена політика може привести до небажаних наслідків для стосунків обох народів, які пізніше буде важко подолати»⁶⁰⁴. Хто міг тоді наважитися згадувати перед нацистами про «життєві інтереси» свого народу чи погрожувати Гітлерові «небажаними наслідками»?!

В основу стосунків із Німеччиною бандерівці поставили не ідеологічні постулати чи якісь геополітичні міркування, а лише «відношення Німеччини до української держави»⁶⁰⁵. Цілоком усвідомлюючи, що «меморандуми не здатні зупинити хід історії», бандерівці попередили гітлерівців, що несприятливе для України вирішення східного питання «причинило б велику шкоду й Німеччині». Вони особисто закикали фюрера проводити відповідальну політику: «Цей хід думок має таку доказову силу, що відповідальний політик не повинен би не звертати на нього своєї уваги»⁶⁰⁶.

Після завершення преамбули вся друга частина меморандуму присвячена стислому викладу історії боротьби українського народу за державність. Третя частина знову починається завуальованими погрозами, які «червоною ниткою» проходять через текст усього документа: «Навіть якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами. Німеччина ж шукає на Сході не тільки економічний простір, який відомий як сировинна база, але й переслідує політичні

⁶⁰² Цит. за: Передбачають, що Україна проголосить свою незалежність, коли нацисти вступлять до Києва // 65-та річниця проголошення Акту відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.: 36. матеріалів і документів. — К.: Українська видавнича спілка, 2006. — С. 73—74.

⁶⁰³ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 1. — С. 58.

⁶⁰⁴ Там само.

⁶⁰⁵ Там само. — С. 59.

⁶⁰⁶ Там само.

цілі, відображені у понятті нового європейського порядку. Новий європейський порядок без самостійної національної української держави є немислимим [...]»⁶⁰⁷.

З цитованого вище абзацу чітко видно, що лідери ОУН(б) не схвальновали перетворення України на сировинний придаток для Райху чи Європи, а вимагали від німецького керівництва надання політичних гарантій незалежності України. Бандерівці наголошували: сила українського національно-визвольного руху наскільки потужна, що навіть більшовики змушені були погодитися з існуванням Української Радянської Республіки, яка, незважаючи на свою фіктивність, визнавалася оунівцями як «великий крок вперед у порівнянні з передвоєнним часом, коли в тодішній царській Росії навіть слова “Україна”, “українець”, “український” були забороненими»⁶⁰⁸. Укладачі меморандуму підкреслювали, що стосовно українців не можна застосовувати жодних примусових методів: «Через 20-літню ворожу настороженість до режиму в українській національній душі зродилися елементи, які виявляються по відношенню до кожного примусового режиму, коли не приймаються до уваги українські національні вимоги. Слід завжди виходити з того, що Україна в плані національному й територіальному повинна вирішувати великі завдання. Правильне рішення матиме вирішальне економічне і стратегічне значення. Лише від позиції українського народу залежатиме, чи Україна стане доповненням реорганізованої Європи, чи вогнищем небезпек [...]». Після 20-літнього більшовицького примусового режиму український народ у всіх питаннях своєї свободи став дуже чутливий, така душевна позиція не лише зрозуміла, але її слід враховувати, якщо хочеться знайти серед українців друзів і союзників»⁶⁰⁹.

Четвертий розділ присвячений поясненню того важливого значення, яке матиме українська держава в економічній системі нової Європи, а також у допомозі іншим народам СРСР у боротьбі з комунізмом. Підсумовуючи свої роздуми в цьому розділі, автори зазначають: «Військова окупація не може триматися довгий час у Східній Європі. Тільки новий державний лад, збудований за національним принципом, може забезпечити там здоровий розвиток. Тільки Українська держава могла б зберігати такий новий лад»⁶¹⁰.

Далі укладачі меморандуму аналізують майбутні господарські стосунки між Німеччиною та Україною. Вони напрочуд відверто заявляють, що свідомі того, що Німеччина прагне «приєднання України до європейської континентальної системи, головним чином з економічних причин», однак тут же підкреслюють: «Пересунення економічного центру до Берліна при збереженні централізованої господарської системи і без забезпечення самостійності української економіки не може задовольнити Україну у її прагненні до економічної співпраці з Європою. Висновок: Українська незалежна держава мусить бути економічно самостійною для того, щоб стати складовою частиною європейського економічного простору»⁶¹¹.

Так само безкомпромісно націоналісти з бандерівського табору вимагали збереження за Україною права на власну повноцінну армію як гаранта рівноправного українсько-німецького союзу»⁶¹².

Завершується меморандум також не зовсім властивими для мови дипломатів натяками і погрозами: «Треба ствердити, що для вирішення українського питання немає ніякої аналогії. З 1938 р. в Європі виникло дві нові держави: Словаччина і Хорватія. Не беручи до уваги різницю в площі і кількості населення країн, українська проблема має набагато більше значення тому, що шляхом її вирішення будуть здійснені корінні зміни у політичній та економічній структурі європейського континенту і підняті питання міжконтинентального значення. Та не тільки від остаточного вирішення проблеми залежить подальший хід німецько-українських стосунків, але і від методів, які будуть застосовані вже на початках. [...]

607 Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 1. — С. 63.

608 Там само.

609 Там само. — С. 64—65.

610 Там само. — С. 67.

611 Там само. — С. 68.

612 Там само. — С. 68—69.

Українець також, яким його створили останні двадцять років, повний рішучості створити підвалини, які б забезпечили національний розвиток в незалежній державі. З цєю рішучістю повинна рахуватися кожна держава, яка, переслідуючи власні інтереси, хоче створити новий порядок на східноєвропейському просторі.

Організація Українських Націоналістів, яка впродовж багатьох років веде здорову частину українського народу в революційній боротьбі за державну незалежність України і виховує увесь український народ для цього завдання, готова вести цю боротьбу до здійснення свого національного ідеалу.⁶¹³

З цитованих вище матеріалів чітко видно, що меморандум ОУН(б) кардинально відрізняється від аналогічного мельниківського документа. Він рясно всіяний доволі відвертими погрозами, ультимативними рекомендаціями і повчаннями на адресу керівництва Німеччини. Основну його думку можна сформулювати одним реченням: майбутнє українсько-німецьких стосунків цілком залежить від того, наскільки точно гітлерівці будуть дотримуватися наданих їм рекомендацій і як загалом поставляться до ідеї створення не лише формально, але й фактично суверенної української держави.

Відповідно, виявити це ставлення нових «господарів життя» до ідеї самостійності України⁶¹⁴ міг тільки наявний акт проголошення цієї самостійності, підкріплений формуванням української адміністрації на всіх територіях України, непідконтрольних Червоній армії та радянським органам влади. Також варто підкреслити, що декларування незалежності і початок державотворчих дій, окрім виявлення справжніх позицій нацистів щодо української незалежності, цілком вписувався в розроблену оунівцями ще в 1930-х рр. схему «будівництва держави від першого села», яку вже намагалися реалізувати у вересні 1939 р. Проте цього разу обидва відгалуження ОУН набагато ґрунтовніше готувалися до втілення своїх планів, ніж за два роки до того.

Мельниківці від початку 1940 р. розгорнули роботу створеної ще в середині минулого року, але фактично бездіяльної, Комісії державного планування (КДП)⁶¹⁵. Її очолювали

⁶¹³ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 1. — С. 70.

⁶¹⁴ У своїх спогадах «30 червня 1941» Я. Стецько про намагання з'ясувати ставлення німців до майбутньої української державності писав: «На німецькому відтинку штаб видатних членів революційної ОУН намагався весь час з'ясувати важливість нашої революційно-визвольної концепції і — передусім — суттєвого елемента: розвалу імперії на національні держави з Україною на чолі, а не заміни іншою національною імперією. Полковник Ріхард Ярий, Володимир Стахів, Іван Габрусевич і інші докладали зусиль, щоб перешкодити здійснюванню іншої, як української концепції. Їм вдалося здобути низку серйозних прихильників, але на дальшу мету це не мало вирішального значення, бо це були здебільшого опозиційні або потенційно опозиційні елементи, яких повистрілювали або відправили в концтабори, чи позбавили впливу попутчики Гімлера і глупого політика, хоча блискучого публіциста Геббельса і йому подібного торгівця шампанським Ріббентропа.

Степан Бандера мав зорганізовану полковником Р. Ярим розмову з адміралом Канарісом, якому дуже чітко і ясно представив українські позиції, знайшовши повне зрозуміння, з погляду німецької рації в адмірала, який пообіцяв свою підтримку української концепції, уважаючи, що тільки при здійсненні її є можлива німецька перемога над Росією. Адмірал зазначував, що зміна може статися, коли вирішальні чинники у наслідку воєнних невдач переконаються, що іншого виходу немає.

Характерно, що усі німецькі кола мали генеральну інструкцію — ймовірно, від Геббельса чи Ріббентропа, або Розенберга не заперечувати тимчасово українських вимог, але стосувати тактику проволікання» (див.: Стецько Я. 30 червня 1941. — Торонто — Лондон, 1967. — С. 164).

⁶¹⁵ Кучерук О. Документи Комісії Державного планування Організації Українських Націоналістів // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. — Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упоряд.: О. Кучерук, Ю. Черченко; наук. ред. Н. Миронець. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2002. — С. 5. Від літа 1939 р. ОУН готувалася до можливого створення Західної української держави, і Провід передбачав формування коаліційного уряду на чолі з О. Сеніком-Грибівським. Під цей уряд і створювалася КДП, але «здача» Західної України більшовикам поклала край сподіванням на державність на обмеженій території, тому робота комісії занепала і активувалася тільки на фоні назрівання німецько-радянського конфлікту (Книш З. Перед походом на Схід: спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939—1941 рр. — Ч. 1 — Торонто, б. р. — С. 97—100).

П. Герасименко та Л. Білецький, а за технічну діяльність відповідала культурна референтура ОУН(м) під керівництвом О. Кандиби — «Ольжича»⁶¹⁶. До складу комісії входили 15 підкомісій, які відповідно займалися питаннями промисловості, шкільництва, використання природних копалин, фінансів, сільського господарства, торгівлі, кооперативного руху тощо. Єдиними проблемами державного планування, якими КДП не займалася, були військові справи і міжнародна політика⁶¹⁷. У роботі брали участь професори українських наукових інституцій колишньої Чехословаччини (Української господарської академії, Високого педагогічного інституту ім. Драгоманова, Українського господарсько-технічного інституту), окремі чеські науковці й управлінці⁶¹⁸. Комісія також співпрацювала з колишнім прем'єр-міністром уряду УНР Б. Мартосом, що мало стати свідченням певної тягlosti української державотворчої традиції⁶¹⁹. КДП детально вивчала культурне, господарське і суспільне становище в УРСР, досліджувала державотворчий досвід УНР, мїжвоєнної Польщі та Чехословаччини⁶²⁰.

Комісія державного планування розробила цілу низку проектів законодавчих актів, зокрема проекти законів «Про міністерство охорони здоров'я і соціальної опіки», «Про міністерство залізниць», «Про народну освіту в Українській державі», «Про міністерство фінансів», «Про міністерство закордонних справ», «Про міністерство справедливості» тощо⁶²¹. Серед її співробітників активно дискутувалися проблеми майбутньої аграрної реформи⁶²², створення кооперативного руху⁶²³, запровадження української валюти⁶²⁴, оптимізації вітчизняної промисловості⁶²⁵ тощо. Необхідно відзначити, що всі реформи, пов'язані з поступовою перебудовою промисловості, її денационалізацією, створення внутрішнього українського ринку промислових товарів, аграрна та адміністративна реформи мали проводитися надзвичайно обережно, виважено і протягом тривалого проміжку часу, аби не зруйнувати до основ усього народного господарства країни і не розчарувати громадян у нездатності української держави до нормальної організації фундаментальних засад людського життя. Зокрема, автори проектів вказували: «Коли ми говоримо про обережність і повільність у змінах життя на Великій Україні, то при цїм маємо на увазі передовсім молоде й молодше покоління. Цебто людей, що мають уже нині приблизно 35 років. Рїч в тім, що це покоління виховувалось, формувалось і жило головну частину свого життя під владою советською; іншого режиму, як большевицький, воно не знає або не пам'ятає; більше того, виховане в советській школі і в атмосфері советської пропаганди, воно в багатьох випадках в добрій вірі переконане, що советський режим є найкращий. Тому воно з найбільшим застереженням, а то й з рїшучою ворожістю буде приймати вські зміни. А особливо ті, що будуть в чомусь порушувати їх усталені погляди, звичайний триб життя чи привілеї (наприклад, комсомольці, різні «стахановці» чи члени комуністичної партії). З цим треба взяти під увагу психологічний момент, що ці люди, яким є нині від 25 до 35 літ, пережили свою молодість під большевиками, а спомини із молодих літ, спомини «минулого», є завжди овіяні сентиментальністю і є найкращими; завжди здається, що «перше» було ліпше, і воно — це молоде покоління — буде завжди порівнювати дійсність з минулим. Ця ж дійсність, при всїм бажанні національної української влади, не зможе одразу ж радикально змінитись, а ті зміни на добре, що безперечно, настануть, це молоде покоління буде

616 Кучерук О. Документи Комісії Державного планування Організації Українських Націоналістів. — С. 5.

617 Там само. — С. 5—6.

618 Там само.

619 Там само. — С. 6.

620 Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. — Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упоряд.: О. Кучерук, Ю. Черченко; наук. ред. Н. Миронець. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2002. — С. 187—196.

621 Детальніше див.: Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. — Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упоряд.: О. Кучерук, Ю. Черченко; наук. ред. Н. Миронець. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2002. — 206 с.

622 Там само. — С. 87—121.

623 Там само. — С. 153—187.

624 Там само. — С. 67—70.

625 Там само. — С. 81—85.

приймати з резервою»⁶²⁶. Виходячи з таких міркувань, усі реформаційні проекти готувалися з великою обережністю та продуманістю, зі старанним аналізом світового і вітчизняного історичного досвіду в реформуванні державного та економічного життя.

Із проектів і концепцій майбутніх реформ та законодавчих змін найбільш радикальними видаються ті, які мали впроваджуватися в системі освіти і в конституційному ладі нової держави.

Розуміючи значення школи у формуванні лояльного громадянина, відданого своїй державі, націоналісти вказували у проекті закону «Про народну освіту в Українській Державі», що «виховання й освіта дітей, молодого покоління й цілого українського народу є найповажнішою ділянкою праці Української Держави»⁶²⁷. Перебуваючи під впливом популярних у тодішній Європі ультраправих концепцій, розробник законопроекту Л. Білецький⁶²⁸ намагався перенести їхні головні постулати на український ґрунт. Він, зокрема, цілком у дусі часу зазначав: «Український нарід на Сході Європи є нарід найкультурніший, своєю духовністю найвищий, якістю землі своєї найбагатший, статечністю, любов'ю до рідного краю найславніший. З погляду своєї расовості український нарід є найсуцільніший антропологічний тип. По своїй національній властивості український нарід є монолітна цілість. Всі антропологічні, біологічні і психологічні ознаки його промовляють за те, що український нарід є відрубна, відмінна одиниця серед усіх слов'янських народів [...]. Тому метою національного виховання й освіти є виховання в дітях українського народу свідомости, що вони є сини й дочки великого українського народу [...]»⁶²⁹. Професор Л. Білецький бачив українську школу майбутнього цілковито відмінною від радянської. Вона мала бути головним вихователем відчуття належності до української нації, понадкласовості, солідарності, міцного характеру, працездатності, фізичного здоров'я⁶³⁰.

В основу системи освіти, запропонованої законопроектом, мала бути покладена єдина національна школа: «Загальнонаціональне виховання й освіта здійснюються в єдиній національній школі до 18-річного віку включно, а саме: а) в дошкільних установах: ясла, дитячі садки й дитячі захорони в віці 3—6 років; б) від 6 до 10 років включно у народній основній школі; в) від 11 до 14 років включно — у середнім ступні єдиної національної школи; г) від 15 до 18 років включно — у вищій ступні єдиної національної школи»⁶³¹. Освіта до 14 років (тобто перші два ступені єдиної національної школи) мала бути обов'язковою і безкоштовною, мова навчання винятково українською (іншомовні школи можна було б закладати лише за спеціальним дозволом Міністерства народної освіти)⁶³², а навчання для дівчат і хлопців — роздільним⁶³³. Законопроект також передбачав швидко й докорінну реформу професійної освіти та вищої школи, які повинні були будуватися за західноєвропейськими зразками⁶³⁴.

Іншим документом, підготованим у рамках діяльності КДП, який мав радикальний характер і повинен був докорінно та швидко змінити всю наявну в Радянській Україні консти-

⁶²⁶ Детальніше див.: Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. — Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упоряд.: О. Кучерук, Ю. Черченко; наук. ред. Н. Миронець. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2002. — С. 25.

⁶²⁷ Там само. — С. 121.

⁶²⁸ Слід наголосити, що перший ректор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі, видатний вчений-літературознавець, уродженець Черкащини, вихованець Імператорського університету св. Володимира Леонід Тимофійович Білецький ніколи не належав до ОУН. Він був переконаним українським патріотом, висококваліфікованим ученим зі світовим ім'ям. Тим більше важливо підкреслити, що радикально праві теорії були настільки популярними в тодішній Європі, що не могли не захоплювати навіть людей із критичним складом мислення.

⁶²⁹ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН). — С. 121.

⁶³⁰ Там само. — С. 122—127.

⁶³¹ Там само. — С. 128.

⁶³² Там само. — С. 129.

⁶³³ Там само. — С. 134.

⁶³⁴ Там само. — С. 141—152.

туційну систему більшовицького зразка, був проект «Конституції Української Держави». Його написав один із провідних ідеологів мельниківської ОУН М. Сціборський.

Згадуючи про процес підготовки конституційного проекту, А. Мельник писав: «Пригадую, в 1940 р., коли треба було виступити з власним нашим проектом конституції української держави, Микола Сціборський піднявся цього завдання. Просив звільнити його на три дні від щоденних обов'язків і впродовж трьох днів і ночей виготовив проект, який виявився конституційно не гіршим за всі дотепер відомі, хоч автор його не був юристом, не мав штабу співробітників і опрацював його сам один не впродовж років чи місяців, а, як я сказав, в 72 години»⁶³⁵. Попри теплі слова, які залишив про проект свого соратника полковник А. Мельник, документ був «сирим», і його навряд чи можна було застосувати в українських тогочасних реаліях. Про це в передмові написав і сам автор проекту: «Праця, яку тут перекладаємо увазі членських кадрів ОУН і суспільності, є лише нарисом проекту Основних законів, або Конституції, Української Держави. [...] Для оформлення цього нарису в закінчений проект, що міг би у відповідних обставинах перетворитись в Основний Державний Закон, потрібна ще доповнююча праця комісії експертів»⁶³⁶. Незважаючи на всі застереження, конституційний проект М. Сціборського є надзвичайно важливим і цікавим документом, в якому відображені погляди провідних діячів мельниківської ОУН на майбутню державу й чітко прослідковується вплив на правосвідомість керівників ОУН(м) ідей антидемократизму, солідаризму, авторитаризму й тоталітаризму, запозичених у праворадикальних режимів Європи, насамперед італійського, іспанського, хорватського та словацького⁶³⁷.

За проектом Конституції М. Сціборського Україна оголошувалася «суверенною, авторитарною, тоталітарною, професійно становою державою»⁶³⁸, побудованою на засадах націократії, під якою розумілася «влада Нації в Державі, що спирається на зорганізованій і солідарній співпраці всіх соціально-корисних верств, об'єднаних — відповідно до їх суспільних і професійно-виробничих функцій — в представницькі органи державного керування. Основні засади націократії: національна солідарність, надкласовість і протипартійність»⁶³⁹. Основним носієм влади в майбутній державі мала бути українська нація, яка здійснювала б свою владу через «Голову Держави — Вождя Нації»⁶⁴⁰. Права Глави Держави, обраного на Великому зборі нації (який мав скликатися лише для виборів Глави Держави з Державного союму та Верховної ради національної праці), були безмежно широкими — починаючи від довічного обрання на посаду і завершуючи правом призначати Державний уряд, скликати і розпускати Державний сойм, призначати найвищих державних чиновників, надавати найвищі офіцерські звання, призначати ректорів вищих навчальних закладів, затверджувати єпископів, командувати всією армією і флотом, керувати дипломатією, оголошувати війну і укладати мир, проголошувати амністію тощо⁶⁴¹. Законодавчий орган майбутньої держави — Державний сойм — бачився М. Сціборському як впливова установа, але зі значно меншими правами від парламентів демократичних держав. Сама система виборів до Союму повинна

⁶³⁵ Мельник А. Житомирський — Органський. Підполковник Микола Сціборський // Організація Українських Націоналістів 1929—1954 рр. — Б. м.: На чужині, 1955. — С. 41.

⁶³⁶ Проект Конституції, підготовлений М. Сціборським. «Нарис проекту основних законів (Конституції) Української Держави» // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН). — С. 8.

⁶³⁷ При цьому, безперечно, не слід забувати, що антидемократизм націоналістів базувався також на власному невдалому досвіді українців побудувати демократичну державність у 1917—1920 рр. Також потрібно пам'ятати, що навіть традиційно демократичні держави англосаксонського світу в 1920—1930-х рр. переживали серйозну кризу демократизму й у багатьох випадках їхні лідери відходили від класичних форм демократичного правління.

⁶³⁸ Проект Конституції, підготовлений М. Сціборським. «Нарис проекту основних Законів (Конституції) Української Держави» // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН). — С. 8.

⁶³⁹ Там само.

⁶⁴⁰ Там само.

⁶⁴¹ Там само. — С. 9—11.

була виключити можливість потрапляння до його складу осіб, нелояльних до Глави Держави, адже до виборчих списків могли потрапляти лише люди, визначені виборчими комісіями, які склалися з «мужів довір'я» від професійно-станових організацій, органів місцевого самоврядування, культурних та інших «публічно-правних установ»⁶⁴². Списки кандидатів лише після ретельної перевірки і фактичного затвердження Державним секретаріатом внутрішніх справ могли пропонуватися виборцям для загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування⁶⁴³. За умов такої виборчої системи Державний сойм фактично перетворювався лише на слухняного ухвалювача законопроектів, які готувалися компетентними фахівцями-юристами за межами законодавчого органу.

Виконавчу владу в Українській Державі, згідно з конституційним проектом М. Сціборського, мав реалізувати Державний уряд під назвою «Збір державних секретарів». Офіційним главою уряду мав бути Глава Держави, який для керівництва урядом призначав Першого державного секретаря⁶⁴⁴. Фактично весь уряд і державна контрольна система були підзвітні й напряду підпорядковані Главі Держави, який мав отримати право керувати їхньою роботою, призначати і звільняти Державних секретарів і Державних контролерів⁶⁴⁵. Єдина гілка влади, яка формально залишалася не цілком підконтрольною Главі Держави, — суди, що мали зберігати автономність від державних органів влади⁶⁴⁶.

Уявлення про суспільну організацію майбутньої держави в баченні М. Сціборського дає аналіз IX розділу конституційного проекту під назвою «Професійно-становя й суспільна організація Держави», в якому сказано: «В основу суспільного устрою Української Держави кладеться солідарна співпраця всіх соціально-виробничих верств, яку нормує Держава в загальних інтересах Української Нації. Для здійснення цієї засади суспільних відносин Держава будує свій господарський устрій на підставі тотального пляну, контролі й мішаних форм удержавленої, громадської і приватної власности на засоби господарського виробництва»⁶⁴⁷. Складно собі навіть уявити, яке розчарування спіткало керівних діячів ОУН(м), котрі прибули в Україну в 1941 р. і побачили, що українське населення «по горло сите» всілякими «тотальними планами», «контролями», роботою на «удержавлених» підприємствах тощо, а тому прагне не консервації, а скоріше руйнації тоталітарних суспільних відносин. Однак перед початком німецько-радянської війни все це не було настільки очевидним, і позірно ефективні держави, створені на засадах солідаризму в Європі, цілком закономірно приваблювали ідеологів-емігрантів із мельниківської ОУН. Їм здавалося, що варто лише механічно перенести уже готові рецепти на український ґрунт — і успіх державного будівництва буде забезпечений. А це породжувало калькування формул суспільного життя, фундаментально не придатних для українських історичних традицій і тодішніх реалій. Зокрема, М. Сціборський пропонував об'єднати все працююче українське громадянство у професійно-станових організаціях, які являли б собою певну форму одержавлених профспілок, керованих Верховною радою національної праці⁶⁴⁸ (що, в принципі, і так існувало на території СРСР і було до 1941 р. дискредитоване в очах населення).

Аналогічно за зразком тоталітарних держав (причому як фашистських, так і більшовицької) М. Сціборський пропонував запровадити в майбутній українській державі монопартійну систему: «Існування політичних партій, груп та ідеологічно вільних гуртків — заборонене в Українській Державі. [...] Одиною ідеологією, що виховує громадян Української Держави, є ідеологія Українського Націоналізму. А одинокою формою політичної організації є Органі-

⁶⁴² Проект Конституції, підготовлений М. Сціборським. «Нарис проекту основних Законів (Конституції) Української Держави» // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН). — С. 11.

⁶⁴³ Там само.

⁶⁴⁴ Там само. — С. 15.

⁶⁴⁵ Там само. — С. 16—17.

⁶⁴⁶ Там само. — С. 16.

⁶⁴⁷ Там само. — С. 18.

⁶⁴⁸ Там само. — С. 18—19.

зація Українських Націоналістів. [...] Організація Українських Націоналістів є підставою державного ладу й чинником виховання Нації та організації суспільного життя [...]. Верховним органом Організації Українських Націоналістів є Провід Українських Націоналістів. Голова Держави є водночас Головою Проводу Українських Націоналістів»⁶⁴⁹.

З цитованого цітко видно, що М. Сціборський намагався зарезервувати мельниківській ОУН монополне становище в керівництві майбутньої держави, що, очевидно, так сильно й імпонувало А. Мельнику, якому, як ми згадували вище, проєкт Конституції видався «не гіршим від дотепер відомих».

За умов заборони політичних партій та монополії ОУН(м) на владу й ідеологію в майбутній державі, очевидно, було складно в проєкті Конституції вести мову про права й обов'язки громадян. Проте М. Сціборський зробив таку спробу. Насамперед він визначив, що суспільна вартість громадянина залежить від користі, яку той своєю працею буде приносити національній спільності. Праця оголошувалася етичною засадою, зобов'язуючою для всіх громадян⁶⁵⁰. З одного боку, позиція цілком логічна: праця є обов'язковою умовою для існування нормальної людини в будь-якому суспільстві, проте виникало запитання: хто буде визначати корисність чиєїсь праці для національної спільноти? Така постановка питання відкривала в майбутній державі джерело для безмежних зловживань правлячої групи і дозволяла ігнорувати права громадянина, якого завжди було б легко звинуватити в некорисності його праці для національної спільноти.

Специфічним був підхід М. Сціборського і до питання набуття українського громадянства. З одного боку, ідеолог націоналізму пропонував надати громадянство всім мешканцям України, які проживали на території майбутньої держави 1 серпня 1914 р. (тобто на початок Першої світової війни) і їхнім нащадкам, а також усім українцям, які виявили бажання повернутися на територію України з-за кордону. З іншого, беручи за зразок дискримінаційні закони щодо євреїв, які існували в європейських імперіях до Першої світової війни, а також дискримінаційні закони в Німеччині та інших державах із правими диктаторськими режимами в 1930-х рр., автор конституційного преєкту пропонував не надавати євреям громадянства на загальних підставах, а вважав за необхідне розробити щодо єврейського населення окремий закон⁶⁵¹.

Попри такі доволі дивні для сучасного читача постулати щодо громадянських прав і обов'язків, М. Сціборський доволі вдало виписав ті частини проєкту Конституції, які стосувалися захисту недоторканності особи, охорони житла від безпідставних обшуків, гарантування права на освіту, творчу і наукову діяльність тощо⁶⁵².

Складається враження, що автор конституційного проєкту намагався поєднати окремі несумісні речі — демократичні свободи з популярними в ті часи в Європі тоталітарними формами державності. Така Конституція, за умови її запровадження, була б цілком нежиттєздатною і потребувала б надзвичайно серйозного доопрацювання, а то й майже цілковитої зміни. Однак, незважаючи на всі прорахунки, слід визнати, що Комісія державного планування провела доволі масштабну і важливу роботу, найбільш раціональні елементи якої можна було б використовувати в умовах розгортання державного будівництва в тодішній Україні.

Натхненні досить масштабною підготовкою для будівництва новітньої державності, мельниківці організували дві похідні групи, які мали йти за лінією фронту і формувати органи української цивільної адміністрації. Обидві головною метою свого маршруту мали Київ. Перша група на чолі з провідними діячами мельниківської Організації М. Сціборським, О. Сеником і Р. Сушком рухалася через Львів — Рівне — Житомир; друга, очолювана П. Войновським, — з Буковини через Кам'янець-Подільський — Вінницю — Білу Церкву. Досягнувши Києва, перша група мала розділитися, щоб частина її членів могла просуватися в

⁶⁴⁹ Проєкт Конституції, підготовлений М. Сціборським. «Нарис проєкту основних Законів (Конституції) Української Держави» // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН). — С. 19.

⁶⁵⁰ Там само. — С. 20.

⁶⁵¹ Там само.

⁶⁵² Там само. — С. 21.

напрямку на Харків. Друга група мала вперше поділитися в Кам'янці-Подільському і двома різними маршрутами рухатися до Вінниці, де Південна похідна група мельниківців мала об'єднатися, реорганізуватися і знову розділитися для продовження маршу. Основне ядро другої (південної) групи повинне було йти на Київ, частина людей відгалужувалася для походу на Дніпропетровськ і Донбас, а частина — для маршу на Одесу та Причорномор'я⁶⁵³.

Дослідники припускають, що від липня до грудня 1941 р. мельниківці вислали на схід з основною похідною групою, а також окремими дрібними групами близько 850 осіб⁶⁵⁴. Окрім цього, до 1 000 осіб (серед яких було 200—300 членів ОУН(м)) рухалися з Буковинським куренем, який становив основу другої (південної) похідної групи мельниківців. 700—800 із них дісталися Києва, а решта залишилася для адміністративної роботи в інших містах або вирушила в похід на південь України⁶⁵⁵.

Майже аналогічну тактику у просуванні на схід для створення української адміністрації та формування структур власної організації обрали й бандерівці. Для маршу на територію України ОУН(б) сформувала чотири похідні групи. Перша група («Північ») була організована в м. Холм і мала просуватися через Ковель — Луцьк — Рівне — Житомир на Київ; керував групою з 21 рою Д. Мирон. Друга група («Центр») була організована в м. Перемишль і мала йти через Львів — Тернопіль — Проскурів — Вінницю — Фастів — Київ — Полтаву на Харків. Передбачалося, що після виконання своїх основних завдань на території Великої України група надасть свої кадри для організації української адміністрації на Дону і Кубані. На чолі групи, що складалася з 18 роїв, стояв М. Лемик. Третя група («Південь») постала в м. Сянок на Лемківщині і мала йти через Дрогобич — Стрий — Проскурів — Вінницю — Дніпропетровськ на Донбас, Крим і Одесу. Згідно з інструкціями Головного проводу, саме на базі цієї похідної групи мав бути організований крайовий провід ОУН(б) для півдня і південного сходу України у Дніпропетровську. На чолі групи стояли З. Матла й Т. Семчишин, вона

⁶⁵³ ОУН у війні 1939—1945. — Б. м., б. р. — С. 52—54; Русначенко А. Народ збурений. — С. 27. Буковинська похідна група ОУН(м) несподівано розрослася до великих розмірів унаслідок неочікуваних перед війною подій. Коли в червні 1941 р. на території гірських районів Буковини почалися збройні виступи активістів ОУН проти відступаючих підрозділів Червоної армії, з ініціативи місцевих націоналістів у Вишніці було сформовано Український тимчасовий комітет на чолі з М. Мичковським, який узяв до своїх рук управління Вишницьким повітом. Згодом керівники ОУН(м) на Буковині пробралися в Чернівці і намагалися там організувати українську владу після відступу радянських військ, але коли в місті з'явилися румуни, розпочалася швидка ліквідація всього українського життя і зародків української адміністрації. Болячись поголовних арештів і повного винищення румунською сигуранцією українського руху, провідні українські діячі з Буковини (не тільки оунівці) двома групами приблизно по 500 осіб покинули територію Буковини. Одна група перейшла в район м. Кут у галицькому Прикарпатті, а інша — в район Городенки. У Городенці обидві групи об'єдналися під керівництвом П. Войновського і вирішили добиратися до Києва, взявши собі назву «Буковинський курінь» (до цієї групи входила не тільки молодь, але й інтелігенція старшого віку, більшість учасників куреня були без зброї). У Києві буковинці планували допомогти становленню української влади. Маршрут руху буковинської групи пролягав через Кам'янець-Подільський — Жмеринку — Вінницю — Бердичів — Білу Церкву. Від Кам'янця-Подільського до Вінниці, як вказувалося вище, буковинці мали рухатися двома окремими групами для збереження конспірації. Паралельно із групою Войновського із південно-західного напрямку просувалася ще одна група людей, які мали організаційний зв'язок з ОУН(м). Йдеться про добровольчу військову формуцію мельниківців (40 осіб) при німецькій армії. Це були активісти ОУН(м), які в 1940 р. втекли з Буковини перед Червоною армією, що наступала. Керівником групи був О. Масікевич, який у Румунії наві'язав контакти з офіцером вермахту, українцем, сином видатного українського фізика І. Пулюя. Пулюй добився в німецького командування згоди на організацію з буковинських втікачів українського підрозділу під кодовою назвою «ПУМА» (Пулюй — Масікевич). Завдяки легальному статусові ця група зуміла дістатися до Миколаєва, де буковинці взяли на себе організацію української адміністрації. Частина групи пройшла аж на територію Криму. Німецька поліція розгромила групу О. Масікевича в грудні 1941 р., розстрілявши в Миколаєві Б. Сірецького, В. Антонюка, В. Баранецького і В. Малярчука. Після арештів решта групи «розосередилася» південною і східною частинами України (детальніше див.: Шипинський В. Український націоналізм на Буковині // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. — Б. м.: На чужині, 1959. — С. 220—221).

⁶⁵⁴ Дуда А., Старик В. Буковинський курінь у боях за українську державність. — Чернівці, 1995. — С. 74.

⁶⁵⁵ Там само. — С. 77—84.

складалася з 14 роїв. Четверта похідна (друга південна) група ОУН(б) мала просуватися на територію України разом із батальйоном «Роланд» із території Румунії. До неї входили переважно українські студенти та емігранти із Чехії та Австрії. В інструкціях Проводу не вказувалося, які завдання поставлені перед групою, але велика кількість освічених людей і фактичне підпорядкування її одному з провідних діячів ОУН(б) Р. Ярому дає можливість припустити, що вона мала утворити державну адміністрацію в Одесі та інших великих містах Причорномор'я.

ОУН(б) також сформувала одну спеціальну похідну групу на чолі із заступником керівника Головного проводу Я. Стецьком, яка мала завдання увійти разом із батальйоном «Нахтігаль» до першого найбільшого українського міста (Львова) і проголосити відновлення незалежності української держави, поставивши таким чином німецькі війська та окупаційну адміністрацію перед фактом існування української державності і змусивши Берлін уже на початку війни відверто визначитися в питанні підтримки або непідтримки українських самостійницьких прагнень. У випадку відмови німців підтримувати оголошену державність похідні групи повинні були переходити в підпілля і ставати основою антинімецького руху опору, поступово ведучи боротьбу за досягнення своєї основної мети — побудови самостійної української держави⁶⁵⁶.

Захоплений радянськими спецслужбами наприкінці 1944 р. один із провідників похідних груп ОУН(б) Т. Семчишин — «Річка» завдання цих груп характеризував так: «Головний провід ОУН на початку 1941 р. розпочав роботу зі створення так званих похідних груп ОУН, діяльність яких мала розпочатися після нападу Німеччини на Радянський Союз і просування німецьких військ вглиб радянської території».

Створенням цих груп і в зв'язку з цим масовим перекиданням оунівських кадрів «західняків» на територію України, що займалася німецькими військами, планувалося застосувати енергійні заходи для підбору кадрів серед українців з подальшим їх проведенням на керівні посади у місцевому самоуправлінні. Причому ці особи до або після обрання їх в місцеві органи влади вербувалися в Організацію українських націоналістів, в члени похідних груп, які діяли від імені оголошеного 30 червня 1941 р. у Львові так званого уряду Самостійної України. [...] Члени похідних груп повинні були також створювати структури Організації українських націоналістів і очолювати їхню діяльність.

Таким чином, завдання похідних груп полягали в тому, щоб:

- 1) Захопити всі керівні пости місцевих органів самоуправління окупованої України⁶⁵⁷, а також Дону і Краснодарського краю в свої руки, або поставити на чолі останніх підібраних нами ворожих до радянської влади осіб.
- 2) Створити на вказаній вище території потужні націоналістичні організації, для чого слід було зайнятися масовим вербуванням до лав ОУН націоналістично налаштованих радянських громадян.
- 3) Серед населення окупованих областей України проводити активну антирадянську агітацію.

Все це зводилося фактично до одного головного завдання — показати німецькій владі, що населення окупованих областей України начебто цілковито підтримує Організацію українських націоналістів і створений нею уряд і змусити Німеччину визнати Львівський уряд законним представником українського народу. У противному разі через масові оунівські організації продовжити активну націоналістичну діяльність, спрямовану на досягнення поставленої мети»⁶⁵⁸.

⁶⁵⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 80—81; 129—130.

⁶⁵⁷ Насправді перед початком німецько-радянської війни йшлося про створення органів самоуправління під контролем ОУН для відбудови незалежної державності, а не про проникнення в органи самоуправління окупованої України, бо Акт 30 червня, власне, й оголошувався для того, щоб окупації уникнути. Тут і далі в документі натрапляємо на судження, в яких змішуються різні в хронологічному плані події. Також на текст наклала слід «стилістична обробка» радянських органів.

⁶⁵⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 79—81.

Потрібно відзначити, що в момент підготовки похідних груп до походу на схід бандерівці надзвичайно детально вивчали адміністративно-територіальний устрій УРСР, настрої, звички, повсякденне життя населення на Сході України. Люди, які мали відійти з похідними групами знали, в яких районах вони будуть створювати адміністрацію, які райони є кінцевою метою маршруту тощо⁶⁵⁹. Кожен оунівець — учасник похідних груп — заповнював детальну анкету, де, серед іншого, вказував сферу державного будівництва, в якій він бажав би себе реалізувати⁶⁶⁰. Від травня 1941 р. провідники похідних груп отримали по 10 примірників інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни», яку розповсюджували серед учасників похідних груп із зобов'язанням детально вивчити її основні положення⁶⁶¹.

Щодо структури похідних груп, то їх так само доволі повно на допитах у НКВД розкрив цитований вище Т. Семчишин: «Кожна похідна група, згідно з інструкцією Проводу, мала: Провідника, штаб групи і секретаря-машиністку. Штаб групи складався з чотирьох осіб:

1. Помічника Провідника групи з усіх питань, що стосувалися діяльності групи, — «трасовий».
2. Персонального референта, який завідував розстановкою оунівських кадрів і призначенням ройових.
3. Референта зв'язку — відповідав за стан зв'язку штабу групи з роями й іншими похідними групами.
4. Господарського референта — займався забезпеченням штабу групи продуктами харчування і грошовими засобами.

Периферію похідних груп складали рої, які мали від 5 до 12 оунівців кожен»⁶⁶².

Загалом співзвучну, але з деякими відмінностями характеристику структурі похідних груп дав на допитах у НКВД інший чільний учасник ОУН(б) М. Павлишин — «Лісовський»: «Структура похідних груп була такою:

А) Провідник групи;

Б) Штаб групи, який складався з п'яти референтів:

Організаційного — до його обов'язків входила розстановка оунівських кадрів, їх призначення на посади.

Пропаганди — організовував контрреволюційну націоналістичну діяльність похідної групи, розподіляв по «роях» наявну в нього антирадянську літературу.

Військового — до його обов'язків входило створення повстанських клітин у населених пунктах окупованої території і пізніше зведення їх в єдиний організаційний центр, для організації в майбутньому повстанської армії.

Зв'язку — завідував забезпеченням зв'язку між роями і проводом групи та сусідніми групами. У підпорядкуванні мав окремий «рій зв'язку».

Господарський — відповідав за харчування та обмундирування членів проводу і роїв, за їхнє фінансування.

Секретар-машиністка.

При штабі групи перебував представник від Головного проводу, який мав повноваження, після закінчення походу, створювати крайовий і периферійні проводи ОУН.

Штабу групи підпорядковувалися так звані рої, які складалися з 7—12 членів ОУН. Кожен із них мав керівника, референтів пропаганди, служби безпеки, фінансів і адміністративної влади в населених пунктах. Інші оунівці були рядовими виконавцями вказівок ройового проводу»⁶⁶³.

Просуваючись територією України, похідні групи ОУН обох напрямків використовували для прикриття найрізноманітніші легітимні і підроблені документи німецьких військових установ, здебільшого т. зв. рот пропаганди. Також вони послуговувалися власною системою паролів та

⁶⁵⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 83.

⁶⁶⁰ Там само. — Арк. 84.

⁶⁶¹ Там само.

⁶⁶² Там само. — Арк. 82.

⁶⁶³ Там само. — Арк. 129—130.

умовних позначок для підтримання взаємного зв'язку. Цитований вище М. Павлишин на допитах у радянському ув'язненні засвідчив, що бандерівські похідні групи мали один спільний пароль — питання: «Куди вам дорога стелиться?», відповідь: «Туди, де стовпи небо підпирають». Також кожна окрема похідна група мала власні паролі, наприклад, третя група З. Матли, Т. Семчишина («Південна») як пароль між проводом групи і роями використовувала слова: «Яка ваша слава?»; «Козача, кривава»⁶⁶⁴. Рій зв'язку у третій похідній групі складався з 10 велосипедистів, які оперативно передавали потрібну інформацію від роїв до проводу групи і також виконували роль зв'язкових з іншими групами⁶⁶⁵. Керував ними референт зв'язку Василь Регей до свого арешту німцями у вересні 1941 р.⁶⁶⁶. Заради покращення зв'язку учасники груп також залишали на видних місцях (стіни будинків, паркани, мости, стовпи тощо) зашифровані позначення. Наприклад, третя похідна група позначалася літерою «Г», тому всі її рої вказували свій маршрут написом літери «Г», номером рою і стрілкою із вказаним напрямком руху. Місце постою рою позначалося також буквою, номером і стрілкою, спрямованою донизу⁶⁶⁷.

Подібно як і мельниківці, бандерівці переформатовували окремі рої у процесі походу і розподіляли їх у різні місця призначення під час просування на схід і південь України⁶⁶⁸. Загальна чисельність бандерівських похідних груп (без урахування батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд») у першій хвилі походу коливалася в межах 600—700 учасників, кількість яких постійно зростала. До грудня 1941 р. бандерівці могли вислати на схід 1—1,5 тис. осіб.

Як бачимо, тактично обидві ОУН підійшли до реалізації своїх планів дуже подібно, але відмінність в їхніх діях полягала в ключовому моменті — часі і місці оголошення державності. Бандерівська організація прагнула на початку війни оголосити незалежницьку декларацію і створити таким чином юридичну підставу для подальшого державотворення або для розгортання опору новій окупації. Натомість мельниківці головним завданням вважали закріплення в Україні й поступовий рух до державності знизу вгору, а не навпаки.

Рішення виголосити у Львові незалежницьку декларацію, найімовірніше, було остаточно прийняте в час проведення краківського Великого збору ОУН(б) у березні — квітні 1941 р. Принаймні існування в інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» (складеній у травні того ж року) чорнового варіанту тексту Акта проголошення української держави є добрим свідченням того, що акція у Львові готувалася не тільки без згоди нацистів, але і в глибокій конспірації, бо гітлерівські спецслужби майже за два повних передвоєнних місяці не зуміли дізнатися про таємні плани ОУН(б), а тому події 30 червня 1941 р. стали для них «громом серед ясного неба».

Ще до війни бандерівці передбачали, що їм робитимуть закиди в «перевищенні своїх повноважень» і нелегітимності Акта відновлення державної незалежності. Тому, намагаючись забезпечити максимальну легітимність діям похідної групи Я. Стецька, на яку було покладено завдання проголосити відновлення самостійності у Львові, керівництво ОУН(б) домоглося створення Українського національного комітету в Кракові, який об'єднав представників більшості емігрантських організацій і своєю декларацією від 14 червня 1941 р. фактично «благословив» людей зі спеціальної похідної групи Я. Стецька на проголошення історичного Акта⁶⁶⁹. Принагідно зауважимо, що в умовах війни організувати «більш легітимне» з юридичного погляду проголошення незалежності було абсолютно нереальне. Окрім того, подібним революційним шляхом реалізації права нації на самовизначення неодноразово послуговувалися національно-визвольні організації у різних куточках світу, і це не є підставою для ставлення під сумнів повноцінності створених таким чином держав. Альтернативою

⁶⁶⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 131.

⁶⁶⁵ Там само.

⁶⁶⁶ Там само. — Арк. 132.

⁶⁶⁷ Там само. — Арк. 131. Тобто шифрована позначка руху групи, очевидно, мала виглядати приблизно так: Г 2 →, а позначка місця постою групи: Г 2 ↓

⁶⁶⁸ Там само. — Арк. 135. Про діяльність похідних груп детально написано у працях таких дослідників, як Є. Стахів, Л. Шанковський, Я. Шумелда, А. Кентій, А. Русначенко, В. Никольський, О. Ходанович, Т. Струтинська, О. Гончаренко та ін.

⁶⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1—2.

проголошенню львівської декларації було лише пасивне спостереження за зміною окупаційного режиму на українських землях, повна дискредитація та маргіналізація національно-визвольного руху і, зрештою, перетворення його на «п'яте колесо» в нацистському окупаційному возі⁶⁷⁰ (що реально відбулося в сусідній Білорусі).

Ведучи мову про легітимність Акта 30 червня 1941 р., не слід також забувати, що він був підтриманий численними зборами громадян, проведеними в різних куточках Західної та Правобережної України аж до Фастова на Київщині включно. Про це свідчать тисячі рішень, зафіксованих протоколами зборів, скріплені підписами громадян, що зберігаються в центральних архівах Києва. Наголосимо також, що мусовані тривалий час в еміграції звинувачення С. Бандери та Я. Стецька в тому, що вони не згадали у своєму документі про послідовність і спадкоємність української державності, розвіялися з відкриттям вітчизняних архівів. У них зберігається оригінальний текст документа із власноручними правками Я. Стецька. Там чітко записано, що виголошено Акт «відновлення» української державності (причому слово «відновлення» написано рукою Стецька над закресленим словом «проголошення»). У першому абзаці документа також зазначено, що ОУН «проголосує відновлення» української держави⁶⁷¹. Цими словами, на наше переконання, було чітко задекларовано спадкоємність між українською державною традицією 1917–1920 рр. і новим етапом державотворення. У первісному (чернетковому) варіанті тексту проголошення самостійності, складеному у Кракові в травні 1941 р. і вміщеному в інструкціях «Боротьба й діяльність ОУН під час війни», немає згадок про «відновлення» незалежності. Там сказано: «Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення [підкреслення наше — І. П.] Української Держави, за яку покладає голови цілі покоління найкращих синів України»⁶⁷². Слід припустити, що первісне упущення було виправлене вже в самому Львові, можливо, після консультацій із представниками місцевої української політичної еліти старшого покоління. Як би там не було, але в остаточній редакції очевидне недоопрацювання усунули.

Зранку в понеділок 30 червня до Львова, який напередодні уже залишили частини Червоної армії та внутрішніх військ НКВД, через м. Янів і передмістя Левандівку увійшла (заїхала радянським ЗІСом, за кермом якого був червоноармієць-дезертир) спеціальна похідна група (15 осіб), що складалася з провідних діячів ОУН(б) на чолі із заступником С. Бандери — Ярославом Стецьком⁶⁷³.

⁶⁷⁰ Про мотивацію й міркування творців Акта 30 червня 1941 р. детальніше див. книгу. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. — Торонто — Лондон, 1967.

⁶⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3.

⁶⁷² Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 45.

⁶⁷³ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. — Львів — К., 2001. — С. XII. Василь Кук у своїх працях і спогадах подає дату 28 червня (вечір) як день проникнення групи Я. Стецька до Львова. Я. Стецько у спогадах «30 червня 1941» на с. 179 пише, що похідна група заїхала до Львова радянським вантажним автомобілем вранці 30 червня, одразу після того, як у місто увійшли перші воєнки «Нахтігалью». Відомо, що «Нахтігаль» заходив до Львова з різних боків. Тобто різні роти заходили до міста з різних напрямків, залежно від того, який стратегічний об'єкт мав узяти під охорону той чи інший відділ. Вступ «Нахтігалью» до Львова тривав приблизно між 4-ю і 6-ю годинами ранку 30 червня. Отже, зі спогадів Я. Стецька випливає, що його похідна група могла з'явитись у Львові після 6-ї ранку в понеділок 30 червня. Нам видається надзвичайно дивним і загадковим така розбіжність у датах. Безперечно, що В. Кук, пишучи свої спогади про ті події у 1990-х і 2000-х рр., мав читати видані ще 1967 р. мемуари свого тодішнього шефа і друга Я. Стецька. Тобто він цілком свідомо вписав дату 28 червня, ще й вечірні, а не ранішні години, у своїх спогадах. Більше того, В. Кук доволі детально описує, чим займалися учасники похідної групи у Львові до вечора 30 червня. Тому, на перший погляд, версія В. Кука здається більш правдоподібною, ніж версія Я. Стецька. Проте і В. Кук, і Я. Стецько вказують, що в похідній групі, яка в'їхала до Львова радянською вантажівкою, був Ярослав Старух. Останній міг потрапити в місто тільки 30 червня, бо існують його звіти про те, що він із друзями 29 червня 1941 р. організовував українську владу в м. Яворів (ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. — Ч. 1. — С. 245—246), тому не міг бути одночасно у Львові. Складно сказати, навіщо В. Кук писав про 28 червня як дату проникнення у Львів похідної групи Я. Стецька. Скоріше за все, йшлося про бажання надати подіям більших масштабів.

Автомобіль з учасниками похідної групи Я. Стецька прибув на площу св. Юра, де вже перебувала частина нахтігалівців і місцевих підпільників ОУН, що дозволила Я. Стецьку швидко нав'язати контакти з націоналістичним підпіллям⁶⁷⁴. Після короткої наради на площі перед собором св. Юра бандерівці зайняли під свою штаб-квартиру будинок колишнього українського кооперативного банку «Дністер» на вулиці Руській у центрі Львова⁶⁷⁵. Протягом першої половини дня 30 червня члени групи Я. Стецька і підпільники, які до них приєдналися, провели у Львові переговори з низкою провідних діячів українського політичного руху довоєнного часу й запросили лідерів української спільноти міста на збори до будинку товариства «Просвіта». Одночасно член референтури пропаганди ОУН(б) Я. Старух спільно з колишнім провідником Крайової ексекютиви ОУН Л. Ребетом і журналістом І. Вітушинським зуміли відновити роботу львівської радіостанції, а І. Равлик та Є. Врецьона нашвидкуруч організували в місті відділи української міліції та почали формувати міську управу⁶⁷⁶.

До обіду 30 червня Я. Стецька прийняв митрополит Андрей Шептицький, який благословив його на оголошення незалежності⁶⁷⁷. Після цього Я. Стецько пішов до приміщення ратуші, яке було повністю розграбоване і погромлене військами НКВД, що відступали. У ратуші він (очевидно, спираючись на рекомендації митрополита) вніс правки до тексту самостійницької декларації. Хоча у спогадах Я. Стецько вказував, що писав у ратуші сценарій зібрання, текст свого виступу на зборах і текст Акта⁶⁷⁸, в останнє важко повірити. Вище ми вже вказували, що в травневих інструкціях Проводу ОУН(б) містився первісний проект тексту самостійницького Акта, і Я. Стецько міг його лише відредагувати.

Того самого дня похідна група Я. Стецька зуміла з допомогою працівників організаційної референтури Проводу Р. Малащука та О. Мащака і кур'єрів-зв'язківців Т. Онишкевича, М. Гошовського й В. Лобая налагодити безпосередній контакт із керівництвом підпілля ОУН(б) в Україні — провідником І. Климівим — «Євгеном Легендою» і його заступниками Р. Кравчуком та О. Безпальком, які на той момент дислокувалися в Золочівському районі Львівщини⁶⁷⁹. Завдяки встановленню зв'язків із Крайовою ексекютивою на українських землях Я. Стецько отримав можливість передати І. Климіву інформацію про необхідність акумулювання зброї та затримання в конспірації частини кадрів ОУН(б) аж до моменту еventуального визнання німцями незалежності української держави⁶⁸⁰.

Після полудня Я. Стецько прийшов до будинку львівської «Просвіти», де Ярослав Старух уже проводив збори представників міста з метою організувати міську управу. Я. Стецько прийняв присягу в новообраного голови міста професора Юрія Полянського⁶⁸¹. Ближче до 18-ї години до будинку «Просвіти» зібралось понад сто представників львівського політикуму, з хвилини на хвилину мало розпочатися засідання Національних зборів. Проте в середовищі ініціаторів тривали дискусії з приводу того, чи слід оголошувати в той день незалежність, чи варто вичекати декілька днів, залучити більше громадянства і провести нове зібрання в більш урочистій обстановці оперного театру. Після короткої дискусії Я. Стецько, І. Равлик, В. Кук і представник митрополита о. Йосип Сліпий наполягли на необхідності негайно розпочинати збори й оголошувати незалежність⁶⁸². Я. Стецько відкрив збори, після нього виступило

674 Стецько Я. 30 червня 1941. — С. 178—180.

675 Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. — С. XII; Забілий Р. Акт відновлення державності 30 червня. Як це було [Електронний ресурс] // Історична правда. — 2011. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/30/44396>. — Назва з екрана.

676 Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. — С. XIII.

677 Стецько Я. 30 червня 1941. — С. 184—186.

678 Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. — Торонто — Лондон, 1967. — С. 190.

679 Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. — С. XIII.

680 Там само.

681 Забілий Р. Акт відновлення державності 30 червня. Як це було [Електронний ресурс] // Історична правда. — 2011. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/30/44396>. — Назва з екрана.

682 Там само.

двоє священників — о. Йосип Сліпий із вітаннями від митрополита і о. Іван Гриньох (капелан «Нахтігалю») із вітаннями від українського легіону⁶⁸³. Після вітальних промов слово надали В. Куку, який у промові обґрунтував моральне право ОУН(б) оголошувати про відродження української державності і зачитав наказ С. Бандери про призначення головою Українського державного правління Я. Стецька. Присутні підтримали таке рішення, і В. Кук одразу ж запропонував надати голові УДП право підбирати кандидатури на посади міністрів⁶⁸⁴.

Практично під кінець зборів до зали увійшли представники абверу — капітан Ганс Кох та майор Ернест фон Айкерн⁶⁸⁵. Їм запропонували сісти до президії як гостям зборів, але вони відмовилися. Водночас Г. Кох (який гарно розмовляв українською) попросив слово для виступу і в доволі гострій формі розкритикував зібрання, зазначивши, що під час війни єдиним обов'язком українців є сумлінно трудитися, а політичне рішення про долю українських земель, визволених кров'ю німецьких солдатів від більшовизму, буде приймати після завершення бойових дій фюрер⁶⁸⁶.

Після Г. Коха слово взяв член пропагандистського відділу Головного проводу ОУН(б) Іван Вітошинський, який, намагаючись загладити негативне враження від промови Г. Коха, наголосив на необхідності спільної боротьби українців і німців проти більшовицької Москви, вказуючи на те, що тільки разом можна буде досягнути швидких та ефективних результатів⁶⁸⁷. Одразу після завершення виступу І. Вітошинського Я. Стецько продовжив збори і на балконі будинку «Просвіти» близько 20-ї години зачитав Акт відновлення незалежності перед декількома тисячами людей, які зібралися на площі й зустріли декларацію аплодисментами і співом гімну «Не пора, не пора...»⁶⁸⁸.

Одразу після оголошення Акта Г. Кох ще раз намагався зупинити хід подій, сказавши Я. Стецькові, що той «грається з вогнем». У відповідь голова УДП відповів, що Німеччина грається з вогнем не менше, бо має досвід Першої світової війни з плачевними для себе результатами. Не бажаючи дискутувати з німецьким офіцером, Я. Стецько сказав йому, що коли є якісь питання, то завтра той може бути прийнятий у будинку уряду⁶⁸⁹. Розцінюючи оголошення самостійницької декларації як dokonаний факт, Я. Стецько протягом найближ-

⁶⁸³ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. — С. XIII—XIV; Забілий Р. Акт відновлення державності 30 червня. Як це було [Електронний ресурс] // Історична правда. — 2011. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/30/44396>. — Назва з екрана.

⁶⁸⁴ Детальніше див.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: 36. документів і матеріалів. — Львів — К., 2001; 65-та річниця проголошення Акту відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.: 36. матеріалів і документів. — К.: Українська видавнича спілка, 2006; Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. — Торонто — Лондон, 1967.

⁶⁸⁵ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. — С. XV.

⁶⁸⁶ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. — С. XV; Забілий Р. Акт відновлення державності 30 червня. Як це було [Електронний ресурс] // Історична правда. — 2011. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/30/44396>. — Назва з екрана.

⁶⁸⁷ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. — С. XV.

⁶⁸⁸ Забілий Р. Акт відновлення державності 30 червня. Як це було [Електронний ресурс] // Історична правда. — 2011. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/30/44396>. — Назва з екрана.

⁶⁸⁹ Там само. Цікаво зазначити, що незважаючи на гострий конфлікт із Г. Кохом під час Зборів, Я. Стецько намагався не афішувати цієї суперечки. У поширваній листівці «Звіт з Національних Зборів Українців Західної України» були вміщені «привіти» *«Творцві і Вождві Великої Німеччини — Адольфові Гітлерові», «Славній Німецькій Непобідній Армії»*, а наприкінці додано відверто неправдиву інформацію. *«Делегат провідника ОУН та всі присутні вітали зокрема дуже гаряче й щиро присутніх на зборах високих старшин німецької армії. Представник німецької армії, бувший полковник УГА, професор Кох привітав також присутніх і візвав до праці та якнайтіснішої співпраці з німецькою армією під проводом великого вождя Німецького Народу Адольфа Гітлера»* (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 4. — Арк. 51). Недостовірність інформації була покликана замаскувати конфлікт і продемонструвати суспільству підтримку Німеччиною дій оунівців, що, на думку Я. Стецька та його соратників, легітимізувало їхні акції в очах пронимецьки налаштованої української спільноти. Про те, що автори документа лукавили, яскраво свідчить навіть такий дрібний нюанс: капітана вермахту Коха і майора Айкерна названо «високими старшинами», а щодо Коха навіть вжито його старе звання в УГА («полковник»), але водночас приховано його дійсне звання в німецькій армії.

чих днів повідомив уряди іноземних держав про відновлення української незалежності. При цьому Б. Муссоліні, А. Павеліч та Ф. Франко були повідомлені 3 липня, а канцлер Німеччини А. Гітлер лише 4 липня 1941 р.⁶⁹⁰.

Сам текст Акта 30 червня складався з трьох пунктів. У перших двох оголошувалося про відновлення державності, тривалу боротьбу ОУН за державність і створення української влади на західних землях, яка згодом підпорядкується владі в Києві⁶⁹¹. Але важливо звернути увагу на третій пункт львівської декларації, який у повоєнних виданнях на Заході доволі часто свідомо упускався⁶⁹². Йдеться про два абзаци, в яких говориться про майбутню тісну співпрацю з «Велико-Німеччиною», котра «під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі», та про «союзну німецьку армію»⁶⁹³. На підставі цих згадок про Гітлера, його Райх і армію багато вчених робить висновок про маріонетковість новопроголошеної держави, оунівську колаборацію тощо. Пояснюючи вміщені в документі слова, один із чільних учасників тих подій В. Кук через 60 років писав: «Кожна політично грамотна людина, вникнувши в зміст цього абзацу, може зробити лише один висновок: новоповстаюча Українська Держава буде співпрацювати з Німеччиною тільки за умов визнання німецьким урядом Української Держави. Для того й проголошувалася Українська Держава, власне створювався уряд, щоб Україна могла на рівних правах вести переговори, укладати союзи, провадити спільну війну проти своїх національних ворогів. Це цілком нормальна політика вільного суверенного народу»⁶⁹⁴.

На наш погляд, таке тлумачення подій є дещо спрощеним. Очевидно, для того щоб задекларувати повноправність нової української держави та її уряду, достатньо було загальними словами вказати, що «Україна підтримуватиме союзні стосунки лише з тими країнами, які визнають її повний суверенітет на всій етнічній території й вестимуть спільно з українським народом визвольну війну проти його історичних ворогів...» і т. д., і т. п. або навіть скористатися словами з постанов Другого (краківського) великого збору про те, що ОУН «вважає союзниками України всі держави, політичні угруповання та сили, що заінтересовані в розвалі СРСР та утворенні ні від кого не залежної Української Суверенної Соборної Держави»⁶⁹⁵. Для цього зовсім непотрібно було конкретизувати, про яку союзну державу й армію йдеться.

Скоріш за все, поява знаменитого третього пункту Акта, якого не було в первісній редакції документа від травня 1941 р., передусім зумовлена військовою присутністю німців у Львові. Можна припустити, що першопочатковий задум проголошення відновлення суверенітету України передбачав несподіване захоплення столиці Галичини силами оунівського підпілля й батальйону «Нахтігаль» ще до приходу німецьких військ. Однак повністю реалізувати довоєнні плани в умовах бойових дій не вийшло. Наявність значної кількості німецьких військ у Львові, чисельність яких до вечора 30 червня невпинно зростала, змусила Я. Стецька вдатися до своєрідного дипломатичного реверансу, згадавши про Велико-Німеччину, Гітлера і вермахт. Це була лише ще одна спроба націоналістів продемонструвати готовність до рівноправного союзу двох держав. Розвиток подальших подій, пов'язаний з арештами лідерів ОУН(б), ліквідацією Українського державного правління та нижчих ланок української адміністрації, чітко продемонстрував, що про жоден колабораціонізм чи навіть узгодженість позицій із нацистами не йшлося, а всі згадки про Німеччину в Акті від 30 черв-

⁶⁹⁰ Стефанюк Г. Акт відновлення державності України 30 червня 1941 р.: передумови, хід, наслідки // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. — Вип. 15—16. — Івано-Франківськ, 2009. — С. 329.

⁶⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3.

⁶⁹² ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр. — Мюнхен, 1955. — С. 45; Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. — Торонто — Лондон, 1967. — С. 320.

⁶⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3.

⁶⁹⁴ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: 36. документів і матеріалів. — Львів — К., 2001. — С. 19.

⁶⁹⁵ Постанови II Великого збору ОУН (С. Бандери) // ОУН в 1941 році. Документи. — Ч. 1. — К., 2006. — С. 40.

ня (як і вітальні статті в газеті⁶⁹⁶, лояльна до Німеччини декларація Державного правління⁶⁹⁷, створення триумфальних арок, прикрашених українським і німецьким прапорами та портретами Гітлера і Бандери) були лише не зовсім вдалим «дипломатичним прикриттям», яке не врятувало націоналістів від гітлерівських репресій⁶⁹⁸.

Розібравшись із ситуацією, в Берліні прийняли рішення розпочати арешти «українських узурпаторів». Робити це було нескладно, адже від 3 липня ОУН(б) офіційно вийшла з підпілля і почала діяти легально, підпорядковуючись Українському державному правлінню⁶⁹⁹. Державний апарат на території Західної України, де існувала мережа бандерівської ОУН, формувався безпосередньо на її базі⁷⁰⁰.

5 липня в Кракові було затримано Степана Бандеру, якого після декількох допитів відправили в Берлін, де спочатку утримували під домашнім арештом, а згодом перевели до концтабору Заксенгаузен. Протягом 5–7 липня в тому ж таки Кракові гестапо арештувала цілу низку діячів Українського національного комітету, який благословив групу Стецька на проголошення незалежницького акта⁷⁰¹.

⁶⁹⁶ Наприклад, газета «Сурма» (видання відділу пропаганди бандерівської ОУН) опублікувала 2 липня 1941 р. велику статтю «Вітаємо наших союзників», в якій між іншим писалося, що «ніхто і ніколи не вітав її [німецької армії — І. П.] так захоплюю, так радісно — як вітає сьогодні Український народ. Бо нікому, ні одному народові не принесла німецька армія на своїх багнетах такого цінного подарунку — волі! 1939 рік — тріснула забріхана Польща. 1941 рік — тріснула варварська Московія. Ті перемоги німецьких збройних сил зостануться назавжди в пам'яті українського народу. Спільно пролята кров стане за печатю вічної дружби поміж двома свободними і суверенними народами — українським і німецьким» (ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 104. — Арк. 1-зв.). У цитованому уривку з усією чіткістю проявилися надії на те, що Німеччина поставиться до проголошеної держави як до суверенного союзника. Ці надії були притаманні не лише оунівцям, але загалом українському суспільству нашого Заходу, яке не уявляло, що німці можуть не підтримати національних прагнень українців.

⁶⁹⁷ Українські націоналісти, як і представники багатьох інших національних рухів поневолених народів, у червні — липні 1941 р. ще вірили в добру волю Гітлера створити справді новий і справедливий лад в Європі та світі. Очевидно, що можна як завгодно довго закидати оунівцям короткозорість, але слід пам'ятати: вони виходили із реалій, а останні були такими, що тільки Німеччина, бодай теоретично, могла бути зацікавлена у створенні української держави. Надзвичайно показовим у сенсі сподівань оунівців на початок будівництва нового світу та незалежності України в цьому світлі була «Декларація Правління Української Держави», поширена у Львові 3 липня: «Нова Українська Держава, базуючись на повній суверенності своєї влади, стає добровільно в рамці нового ладу Європи, який творить вождь Німецької Армії й Німецького Народу — Адольф Гітлер. Ми мали змогу доконати акту відновлення нашої державності саме завдяки побідам славної Німецької Армії, яка під проводом свого великого вождя вийшла на боротьбу за цей новий лад. Виходячи з цієї основи, нав'язуючи далі до міждержавного акту з 1918 р. до почуваня найбільшої приязні, які має український загал до Німецької Армії та світоглядних й ідеологічних залогень Українського Революційного Націоналізму, Нова Українська Держава і її влада стають у процес будівництва нового ладу в Європі і цілому світі [...]. Ми боремося й кривавимося від самого початку у боротьбі проти марксистсько-московської патвори, бо доля судила нам бути висунутими на перший фронт на Сході Європи. І тому з найбільшою радістю привітали ми факт виступу до цієї боротьби також інших народів і держав, які прийшли нам в цей спосіб із найбільшою поміччю. Отже будемо з ними далі йти і далі боротися [...]» (ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 378. — Арк. 41–42).

⁶⁹⁸ Детальніше див.: Патриляк І. К. До питання про Акт 30 червня 1941 р. // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. — Вип. 9. — Ч. 2. — К., 2005. — С. 465—477.

⁶⁹⁹ Постанова Голови Українського державного правління Я. Стецька про створення Українського державного правління від 3 липня 1941 р. // 65-та річниця проголошення Акту відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.: 36. матеріалів і документів. — К.: Українська видавнича спілка, 2006. — С. 85.

⁷⁰⁰ Показовим у цьому плані була діяльність Калуського повітового проводу ОУН(б) під керівництвом Т. Банаха, який 10 липня 1941 р. у газеті «Золотий тризуб» опублікував звернення до народу, датоване 3 липня, котрим оголосив про початок будівництва української державності і про перехід влади в «місті та повіті до рук повітового проводу Організації Українських Націоналістів», про створення повітової охорони, про заборону несанкціонованих зборів, про дотримання всіх санітарних норм, відновлення торгівлі та промисловості, встановлення комендантської години, здачу зброї та амуніції повітовому проводу-ві, задачу нагробованих населенням речей тощо (Відозва повітового проводу ОУН(б) до народу // Золотий тризуб. — Калуш, 10 липня 1941. — С. 1–2).

⁷⁰¹ Motyka G. *Ukrainśka partyzantka. 1942–1960.* — Warszawa, 2006. — С. 91.

У відповідь Головний провід ОУН(б) 6 липня опублікував відозву, в якій заявив: «Влада в наших руках!» і недвозначно натякнув, що не збирається нікому нею поступатися без опору: «Закріплюючи на своїх землях українську владу, мусимо пам'ятати: війна ще не скінчена! Доки на наших землях залишиться хоч би один москвин, лях чи інший ворог-наїзник [підкреслення наше — І. П.], ми боремося далі. Тому — всі до зброї!»⁷⁰².

8 липня керівники бандерівської ОУН у Львові (Я. Стецько, І. Климів, Л. Ребет, І. Равлик, М. Лебедь, Я. Старух та ін.) зібрались на нараду, на якій вирішили, у зв'язку з арештом С. Бандери, поступово переводити розконспірованих членів ОУН на нелегальне становище, водночас намагатися закріпитися в місцевих адміністраціях і якнайдовше утримувати роботу Державного правління у Львові. Очевидно, що під час цієї наради було також вироблено нові, дещо відкориговані інструкції для діяльності похідних груп ОУН(б) на сході. Зокрема, у свідченнях арештованого радянськими органами безпеки в 1944 р. М. Павлишина — «Лісовського», який був військовим референтом третьої («Південної») похідної групи бандерівців, вказувалося, що первісно він мав завдання «організувати по шляху просування групи в південно-східних регіонах України «Січі», шляхом добровільної мобілізації місцевого населення для створення міських, окружних і обласних військових гарнізонів, які залежно від чисельності мали отримувати найменування відповідних військових частин і були б зведені під єдине керівництво південного крайового штабу. «Січ» мала стати в майбутньому основою для створення української армії і бути воєнною опорою для проголошеної у Львові «Самостійної Соборної Української держави» [...]»⁷⁰³. Але у зв'язку з невизнанням німцями незалежності, проголошеної у Львові, і заборону формувати українську армію М. Павлишин отримав у середині липня 1941 р. вказівку відмовитися від організації «Січей». Натомість він мав приступити до «створення в населених пунктах окупованої території нелегальних повстанських клітин, які в майбутньому могли б бути реорганізовані в повстанські загони»⁷⁰⁴.

Частина рішень, прийнятих 8 липня, зокрема тих, що стосувалися часткового повернення до конспіративних методів роботи, була виконана, однак зберегти діяльність Державного правління не вдалося. Уже наступного дня після наради оунівського активу — 9 липня — Ярослав Стецько разом зі своїм помічником Романом Ільницьким були взяті під варту гестапівцями. Після допиту у Львові Стецька переправили до Кракова, а потім — до Берліна⁷⁰⁵.

Українське державне будівництво протривало у Львові неповних 10 днів (в інших регіонах України — 15—20 днів) і було безжально розчавлене кованим німецьким чоботом. Для гітлерівців усі події 30 червня були лише «диверсією й обманом» лояльних, здавалося б, бандерівців.

Дуже рельєфно німецьке ставлення до Акта 30 червня відображене в записці радника Баумана в Берлін референту МЗС Німеччини. Зокрема, в документі вказується: «У подіях 30.6. у Львові йшлося про несподіваний переворот, здійснений людьми Бандери, які, мабуть, хотіли таким чином забезпечити собі першість серед інших українських груп. З цією метою було використано захід, проголошений спершу лише як свято визволення національних українців Львова, щодо участі в якому представники німецьких збройних сил не мали ніяких застережень. Не поставивши перед тим до відома жодною німецькою установи, заступник Бандери Ярослав Стецько — шойно після того, як відбулися загальні привітання — несподівано відчитав прокламацію Бандери про встановлення української державної влади в За-

⁷⁰² Відозва ОУН (С. Бандери) із закликами до українців збройно боротися з окупантами за самостійну соборну українську державу від 6 липня 1941 р. // ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. — Ч. 1. — С. 290—291. Очевидно, в цій відозві знайшла відображення позиція найбільш радикальних членів Головного проводу, які виступали за початок негайної боротьби проти німців. Про такі настрої в Проводі свідчать також спогади М. Карпій згадує, як ще 25 червня 1941 р. у розмові з Д. Мирном — «Орликом», «Робертом» отримав наказ: у випадку перешкодження німцями оголошенню української державності на Тернопільщині «стріляти їх» (Карпій М. Дорога на схід України за її волю. — Тернопіль: Лілея, 2004. — С. 23).

⁷⁰³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 139.

⁷⁰⁴ Там само. — Арк. 139—140.

⁷⁰⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — С. 118.

хідній Україні, про ведення війни цим новим державним утворенням, «пліч-о-пліч» з Райхом, проти Радянського Союзу і про призначення Стецька керівником крайового уряду Західної України.

Те, що люди Бандери змогли випередити інші українські угруповання, пов'язане не лише з їхньою більшою легковажністю, але також із фактом, що вони проявили себе особливо активними. Більша кількість їхніх прихильників належала до українського батальйону, що воює в німецьких мундирах, який зайняв львівську радіостанцію і львівську ратушу; вони брали участь у веденні радіопропаганди і т. ін.

Знову ж таки, німецькі військові інституції зацікавлені в тому, щоб налагодити зв'язок з будь-якими організованими українськими колами, які б, зі свого боку, здійснювали відповідні заходи для підтримання спокою, порядку й опіки на окупованих територіях. Оскільки, як виглядає, люди Бандери разом з їхніми осередками, що діють в краю, найраніше опинилися на місці і, очевидно, вони повинні були б мати в цьому співробітництві першість, з німецького боку природно йшлося лише про місцеві завдання наведення порядку. Львівське зібрання намагалося надати ситуації державно-політичного спрямування.

Професор Г. Кох, який був присутнім як представник абверу на львівських зборах і привітав їх як свято визволення ще перед відчитанням прокламації, у різких висловах заявив панові Стецькові про нелояльність його поведінки і разом з іншими представниками німецьких збройних сил покинув зал. Тимчасом, однак, люди Бандери самовільно вчинили ще одну сваволою: вони поширили через львівську радіостанцію прокламацію Бандери.

Реакцією з німецького боку стали заходи розпорядження про заходи безпеки, вжиті до Бандери та його найближчих співробітників, які хоч і були відносно м'якими, проте повинні були усвідомити їм справжній стан справ⁷⁰⁶.

Аби уникнути в подальшому «непорозуміння», пов'язаних із контактами вермахту з ОУН(б), політичне керівництво Німеччини надіслало з Берліна суворі директиви командуванню німецької армії: «Прагнення українців встановити політичну незалежність у розумінні Української національної держави та створення української армії повинні бути припинені в зоні бойових дій. Військові органи влади не повинні пояснювати українцям своє ставлення до цього питання»⁷⁰⁷. Така «мовчанка» німецьких військових кіл, з одного боку, на деякий час «затримала» існування українських органів місцевої влади аж до прибуття німецької цивільної окупаційної адміністрації, а з іншого — паралізувала діяльність українських владних структур, які не могли добитися від німецьких комендатур дозволу на будь-яку господарську діяльність або централізацію своїх структур⁷⁰⁸.

11 липня німецькі окупанти заборонили українським організаціям будь-яку політичну діяльність, а також політичні маніфестації на підтримку Акта 30 червня⁷⁰⁹. Наступного дня

⁷⁰⁶ Опінія таємного радника Баума в Берліні референтові МЗС Німеччини щодо створення Українського крайового правління Я. Стецька від 21 липня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів. — Львів — К., 2001. — С. 193—195.

⁷⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 201.

⁷⁰⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 146-к — 146-л.

⁷⁰⁹ Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 1. — Львів, 1997. — С. 166. У вітчизняних архівосховищах відклялося чимало протоколів мітингів українського населення з вимогою не тільки не перешкоджати будівництву української держави, але із проханням дозволити повернутися на батьківщину С. Бандері. Мабуть, це був унікальний випадок в історії Другої світової війни, коли проти німецької окупаційної політики почалися масові мітинги невдоволених громадян. Для прикладу наведемо витяги із протоколів подібних мітингів. Так, у резолюції мітингу в Борщівському районі вказувалося: «Всенародне зібрання українців всіх станів, професій і віровизнань Борщова і Борщівського повіту однодушно вітає оголошення Української Самостійної Соборної Держави на всіх українських землях, dokonane проводом Організації Українських Націоналістів на терені нашого повіту 9 липня 1941 р. Всенародне зібрання українців стверджує, що проголошення української Самостійної Держави відповідає інтересам всієї української нації [...] Всенародне зібрання українців Борщівського повіту, вважаючи Організацію Українських Націоналістів єдиною провідною політичною силою української нації, звертається до Німецької Держави з проханням дозволити провідникові Організації Українських Націоналістів і всієї Української Нації Степанові Бандері повернутися на рідні

командувач поліції безпеки і СД у Генеральному губернаторстві попередив айнзацгрупу «С», яка оперувала на території України, що «група Бандери направила до Києва біля 30 своїх членів із завданням створити там якнайшвидше український уряд такого зразка, як у Львові, і оголосити його там по місцевому радіо»⁷¹⁰.

Проте пильність гітлерівських спецслужб спершу не послабила активності бандерівських похідних груп за Збручем, а арешти частини провідників не паралізували роботи всієї організаційної структури. Львівські бандерівці сформували новий Крайовий провід на Західно-українських землях, до складу якого включено крайового провідника І. Климівка — «Євгена Легенду»; заступника крайового провідника, господарського референта Р. Кравчука — «Степового»; референта пропаганди М. Степаняка — «Сергія»; організаційного референта Ю. Гуляка — «Рена»; військового референта О. Карачевського — «Свободу»; референта Служби безпеки Г. Пришляка — «Мікушку»⁷¹¹.

Уже на першому своєму засіданні новий Крайовий провід ЗУЗ, який був базовим для діяльності організації в Україні, констатував, що німці не визнають самостійності української держави, а це ставить перед ОУН(б) нові завдання. Було вирішено не йти на відвертий конфлікт із німцями (з огляду на розконспірованість та вразливість частини структур підпілля, а також на переговори, які Я. Стецько та С. Бандера намагалися вести, перебуваючи під арештом у Берліні) і згорнути всі створені в Західній Україні оунівцями легальні молодіжні та жіночі організації; поступово повертатися до роботи винятково конспіративними методами, проводити військову підготовку своїх членів; надійно ховати всю зброю і матеріальні цінності, захоплені під час антирадянського збройного виступу⁷¹². Крайовий провід виступив зі спеціальною заявою, де було сказано, що український народ як ніколи близько наблизився до свого ідеалу — створення незалежної держави. Але на цьому шляху на нього ще чекає чимало тяжких випробувань. Націоналісти оголосили, що Акт 30 червня назавжди залишиться в історії (тобто остаточно відмовилися його денонсувати, як того вимагали німці). Бандерівці також задекларували своє прагнення діяти лише в інтересах українського народу, а не піддаватися кон'юнктурним обставинам: «Теж на майбутнє буде ОУН у кожній ситуації вести тільки такі акції, що є виявом вільної волі Українського Народу, а не тільки такі, що мали б вміститися у вузьких рамках кожночасної дійсності»⁷¹³. Однак при цьому Крайовий провід наголошував на неможливості відкритих антинімецьких виступів (продиктованих емоціями, а не розумом) у час, коли Німеччина поборює більшовицьку загрозу, й наголосив на необхідності всім членам Організації брати участь у розбудові громадського життя⁷¹⁴.

Найскладніше дотримуватися нового організаційного курсу було похідним групам, які перебували в гущі подій і починали в окремих випадках відверто конфліктувати з німецькими окупаційними органами влади, зокрема, ліквідовуючи створені німцями українські «допомогові комітети». Так, у звіті похідної групи, що просувалася на Київ, від 16 липня 1941 р. вказувалося: «На відтинку армії, що йде: Холм — Волинь — Житомир — Київ, є намагання творити "гільфскомітети" [допоміжні комітети — І. П.]. До цієї справи ставились наскрізь вороже, як ображаюче нас, українців, бо ми не зебраки, щоб нам у власній державі давали поміч'⁷¹⁵. Або держава — або нова неволя, але не зебрацькі допомогові комітети. Вияснюємо, що це

українські землі» (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 146-н). Аналогічний зміст мали вимоги Кременецької окружної управи від 14 липня 1941 р.: «Кременецька окружна управа від імені всього українського населення округу вимагає негайного прибуття на Батьківщину Степана Бандери, керівника ОУН» (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 142). Під резолюцією з мітингу українського населення Чортківського повіту, в якому містяться вказані вище вимоги, записано, що це бажання 30 тис. українців, присутніх на зібранні (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 146-ж).

⁷¹⁰ Повідомлення про події в СРСР № 20 від 12 липня 1941 р. // 65-та річниця проголошення Акту відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.: 36. матеріалів і документів. — С. 92.

⁷¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 208.

⁷¹² Там само. — Арк. 209.

⁷¹³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 4. — Арк. 54.

⁷¹⁴ Там само.

є ані в інтересі Німеччини, ані України. Ми хочемо бути сильним союзником, щоб міг Німеччині на правду допомогти [...] та справа зліквідована і проголошено святочно Українську державність»⁷¹⁶.

Також у звітах похідних груп детально описувалися заходи із формування державного апарату на давній підрадянській Україні. Зокрема, відомо, що протягом 10—11 липня ОУН(б) утворила в Житомирі обласну управу під керівництвом Івана Луцкока та обласну езекутиву організації на Житомирщині (очолив Микола Шевчук). До 16 липня в Житомирі вже було повністю сформовано міську й обласну владу, яку учасники похідних груп привели до присяги на вірність Українському державному правлінню та ОУН(б)⁷¹⁷.

Коли німці, після успішного просування на Київ, зупинилися на підступах до Київського укріпленого району, перед членами похідних груп, які мали завдання дістатися столиці й рухатися далі в напрямку Харкова, постало одвічне питання: що робити? Сконцентровані в с. Фасова коло Макарова учасники похідних груп 17 липня провели нараду, на якій вирішили, що В. Кук — «Юрко» і Д. Маївський — «Косар» повернуться на деякий час до Житомира, щоб там готувати і розмножувати в місцевих друкарнях агітаційний матеріал. Одночасно вони розробляли альтернативні маршрути просування в напрямку на Полтаву і Харків, схилившись до думки відправити частину активу через Кременчук, тобто шляхом, яким наступала перша танкова група вермахту⁷¹⁸.

Реакція нацистів на активність бандерівських похідних груп була жорсткою. 17 липня з Берліна в окуповані області України надійшла директива з наказом затримувати членів похідних груп ОУН(б), які, йдучи за лінією фронту, продовжували проголошувати Акт незалежності і створювати українську адміністрацію. Того ж самого дня у Львові та інших містах Західної України були закриті офіційні видання ОУН(б)⁷¹⁹. На допитах у Берліні Бандера та Стецько відмовлялися виступити із заявою про скасування Акта 30 червня. Більше того, 21 липня політичне бюро ОУН(б) у Берліні опублікувало меморандум, в якому акцентувало на тому, що проголошення самостійницької декларації вже стало «історичним фактом», а «удар по українському уряду буде трактуватися українським народом як ворожий акт німецького Райху проти ідеї української державності»⁷²⁰.

На жаль, упертість лідерів ОУН щодо відстоювання суверенних прав українців не врятувала окуповану німцями Україну від розшматування між різними адміністративно-територіальними одиницями, створеними гітлерівцями, а оунівських активістів — від подальших репресій нових «господарів» української землі. Проте певна інертність органів безпе-

⁷¹⁵ Для кращого розуміння причин такого гострого обурення бандерівцями з приводу створення комітетів допомоги наведемо декілька витягів із німецького розпорядження про організацію таких структур на Волині: *«Українські комітети допомоги створюються для організації українського населення [...] Суворо забороняється проводити будь-яку політичну діяльність [...] Робота комітету відбувається в узгодженні з воєнною владою, польовою, місцевою командою, старшими офіцерами тощо. Будь-які оголошення необхідно оприлюднювати українською і німецькою мовами, затвердивши їх попередньо в німецьких військових властей. Комітети допомоги є кістяком українського самоуправління, але вони не мають жодних прав, а тому з адміністративних, господарських і поліційних питань виступають тільки як радники [...] У випадку непідпорядкування або створення якої-небудь української політичної групи, що бажає проводити свою власну політику в роботі комітету, керівник комітету повинен донести про це військовій владі і сприяти арешту порушників порядку»* (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 145).

⁷¹⁶ Звіт керівника Східної похідної групи ОУН(б) з Житомира Проводові ОУН про марш на Київ від 16 липня 1941 р. // ОУН в 1941 році. Збірник документів. — Ч. 1. — С. 328.

⁷¹⁷ Звіт керівника Східної похідної групи ОУН з Житомира Проводові ОУН про просування групи через Волинь у напрямку Києва від 16 липня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. — С. 222.

⁷¹⁸ Звіт провідника Міка про становище в Північній похідній групі від 20 липня 1941 р. // Український збиг: Наддніпрянина. 1941—1955 // Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — К., 2005. — С. 26.

⁷¹⁹ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 1. — С. 198.

⁷²⁰ Політична заява ОУН(б) про невизнання Німеччиною проголошення української державності та утворення уряду у Львові 30 червня 1941 р. від 21 липня 1941 р. // ОУН у 1941 році. Збірник документів. — Ч. 2. — С. 351, 352.

ки, які не могли миттєво розпочати масові арешти учасників похідних груп і членів мережі ОУН, неузгодженість між німецькими воєнними, господарськими, цивільними та поліційними структурами дозволила націоналістам до 20-х чисел липня доволі активно розбудовувати український державний апарат на землях, захоплених вермахтом.

Певне уявлення про масштаби цієї державотворчої роботи ОУН(б) від 22 червня до 22 липня 1941 р. дає «Звіт про роботу в справі організації державної адміністрації на терені західних областей України». У документі вказано, що бандерівці зуміли оголосити Акт відновлення української державності на всій території західних областей, у Житомирській та західних районах Київської області⁷²¹. Звіт фіксує різне ставлення німецьких, угорських, словацьких і румунських військ до питання української незалежності: «Станіславівську область майже в цілості зайняли мадярські війська, які проголошенню української державності не роблять ніяких перешкод. Румунські війська, які зайняли Чернівецьку область й частину деяких галицьких повітів (Заліщики, Снятин), поставились від самого початку вороже до української державності та почали переслідувати, а далі й нищити українське життя. Нищили українські прапори, розганяли українські установи, арештували українських діячів. Українцям-галичанам наказали негайно опустити Чернівецьку область.

Інші області зайняті німецькими військами і подекуди словаками. На тих теренах проголошення української державності не зустріло перешкод, одначе згодом німецькі військові чинники у Львові вимагали й вимагають відкликання Акта проголошення української державності»⁷²².

Одразу ж після декларування самостійницького Акта члени ОУН(б), згідно зі свідченнями звіту, почали формувати місцеві державні адміністрації (сільські, міські, районні, окружні й обласні)⁷²³. Сільська, міська та районна державні адміністрації (за схемою радянського районування) були створені на території Станіславської, Львівської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської, Житомирської та західних районів Київської областей. Обласні управи були створені в Луцьку, Львові, Рівному, Тернополі, Станіславові, Житомирі. У Дрогобичі, Вінниці та Кам'янці-Подільському обласна управа на 22 липня перебувала у стадії організації⁷²⁴. Обласні управи Тернополя, Луцька, Житомира, Станіславова були офіційно визнані німецькими військовими комендатурами, а управи у Львові та Рівному добилися фактичного визнання німецьких військових чинників⁷²⁵. Також на території всіх західноукраїнських областей націоналісти зуміли організувати окружні державні управи, які охоплювали території колишніх польських повітів⁷²⁶. Судячи з документа, у створеній націоналістами державної адміністрації виникали часті «тертя» й конфлікти з німецькими та угорськими ортс- і штатткомендатурами, що роззброювали українські міліцейські відділи, різноманітними господарськими службами армії, які намагалися на власний розсуд використовувати економічний потенціал регіону, та польською державною адміністрацією, яку в окремих регіонах дозволяли створювати німці та угорці, не рахуючись з існуванням відповідних українських установ⁷²⁷.

Незважаючи на перепони німців, угорців, румунів та поляків, український адміністративний апарат зумів налагодити діяльність окремих підприємств, торгівлі, контролювати перерозподіл селянами землі, розділ колгоспного майна⁷²⁸. Його структура загалом була подібною і включала: голову, заступника, секретаря, адміністративний, господарський, суспільної опіки, культурно-освітній, фінансовий, праці, технічний відділи⁷²⁹.

721 ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 8.

722 Там само.

723 Там само.

724 Там само. — Арк. 9, 11.

725 Там само. — Арк. 9.

726 Там само.

727 Там само. — Арк. 9—10.

728 Там само. — Арк. 11—12.

729 Звіт М. Мостовича про організацію української влади у Волинській та Рівненській областях // Відновлення української держави в 1941 році. Нові документи й матеріали // Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — С. 176.

Період відносно вільної діяльності українських адміністративних структур завершився на зламі липня — серпня 1941 р., коли стало очевидно, що бандерівці не відмовляться від оголошеної незалежності. Німецькі військові чинники зробили спробу формувати місцеві органи української адміністрації без участі бандерівців як політично заангажованих осіб. Це стали відзначати у своїх звітах члени похідних груп. У звіті за 27 липня керівництво Північної похідної групи вказувало: «[...] відношення німців є абсолютно вороже проти того, щоби на теренах східних і осередніх діяли в якийсь спосіб члени організації. Це виявляється і в тому, що вони відразу шукають контакту із місцевими і стараються — даючи їм інструкції, як вести поодинокі діла управління і інспірують їх у тому напрямі, щоби усувати назначених спочатку наших людей [...]. Найкраще відносять до нас (членів організації, що тамтуди приходять) фронтові частини. Звичайно, допомагають сильно у переході вперед, беруть на вози [...] без сумніву висказуються за самостійність України. [...] Звичайно, після перших частин приходять більш зорієнтовані старшини про відношення до українців, а особливо до організації та проголошення самостійності. Тому, коли в перших моментах можна виписувати на брамах, що їх строять для привітання німців наші, не місцеві люди, усе, що нам захочеться, приміром: “Хай живе організація ОУН, Степан Бандера, Самостійна Україна” і т. п., то відтак забороняють писати навіть “Вільна Україна”, а кажуть писати “Звільнена”. Про організацію або Степана Бандеру не вільно писати нічого»⁷³⁰.

Під прямим тиском німців бандерівці все ж зуміли до початку серпня 1941 р. завершити організацію державної адміністрації на території Кам'янець-Подільської⁷³¹, Дрогобицької⁷³² та Вінницької областей. Подальші арешти керівників і активістів ОУН(б) дезорганізували планову роботу. 29 липня гестапо ув'язнило учасників похідних груп на Вінниччині і Житомирщині⁷³³, а 9 серпня — провідного діяча бандерівської ОУН, одного з головних ідеологів націоналізму Степана Ленкавського. Тоді ж німецькі спецслужби констатували серйозне невдоволення німецькою політикою з боку українського населення Галичини та підвищену активність ОУН на Волині⁷³⁴. Гітлерівців також непокоїла різнопланова діяльність похідних груп ОУН(б) на Великій Україні, яку ніяк не вдавалося припинити. Уже до середини липня 1941 р. бандерівці пробралися до Макарівського району Київщини, зупинившись у с. Фасова⁷³⁵. У Макарові оунівці створили районну і міську управи. Звіт похідної групи за 17 липня стверджував: «Робота йде цілою парою. 120 хлопців уже є в міліції, і всі будуть мешкати разом зкошаровані. Всюди ставиться виразно державна незалежність, а в кінці люди щиро це вітають і складають бажання нашої держави»⁷³⁶.

Мешканці Житомирщини і Західної Київщини до діяльності бандерівських активістів ставилося доволі прихильно, хоча часто в документах похідних груп відзначаються пасивність і страх населення, зневіра в можливість побудувати незалежну державу⁷³⁷. Лише після більш

⁷³⁰ Звіт про просування похідних груп на схід від 27 липня 1941 р. // Відновлення української держави в 1941 році. Нові документи й матеріали // Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — К., 2001. — С. 131—134.

⁷³¹ Протокол ч. 1 засідання езекутиви ОУН Кам'янець-Подільської області про організацію української влади від 29 липня 1941 р. // Відновлення української держави в 1941 році. Нові документи й матеріали // Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — С. 138—140.

⁷³² Звіт Дрогобицького обласного проводу ОУН про організацію державної влади від 30 липня 1941 р. // Відновлення української держави в 1941 році. Нові документи й матеріали // Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — С. 150—151.

⁷³³ Звіт провідників II похідної групи щодо події на сході від 13 серпня 1941 р. // Відновлення української держави в 1941 році. Нові документи й матеріали // Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — С. 168—169.

⁷³⁴ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 202.

⁷³⁵ Звіт керівника Східної похідної групи ОУН Я. Старуха зі села Фасової на Київщині про просування групи у напрямі Києва від 15 липня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів. — С. 219.

⁷³⁶ Звіт провідника однієї з похідних груп ОУН про становище на Київщині від 17 липня 1941 р. // Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941—1955. — С. 21.

⁷³⁷ Звіт керівника Східної похідної групи ОУН з Житомира Проводові ОУН про просування групи через Волинь у напрямі Києва від 16 липня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів. — С. 223.

тривалого спілкування люди ставали відвертішими й охочіше контактували із прибульцями. У звіті Північної похідної групи від 20 липня 1941 р. вказувалося: «Люди у Пашківці і Бишові, так само, як і всюде інде, відносяться до нас незвичайно прихильно, просто одягають нас, допитуються, допомагають, харчують чим можуть (самі ледве животіють, бо нема ніяких запасів й нема млина). Свідомість доволі велика, хоча ще є помітний страх перед поворотом большевиків, бо літають большевицькі літаки і кидають бомби й ревуть довкруги гармати. Ми впроваджуєм нові власті, порядок й урухомлюємо господарське життя в колгоспі. Це йде, але тільки тою штукаю, що всі переконані, що це вже кінець, останній рік колгоспу. Інакше ніхто не пішов би до праці, хіба найбільшим терором і то саботував би і розбирав би майно на кожному кроці. Опір проти колгоспів є загальним і стихійним. [...] На загал село київське — прекрасний елемент, здорова душа. Велика природна інтелігенція»⁷³⁸.

Проте доброзичлива підтримка сільського українського населення діям бандерівців не була вирішальною в тій ситуації, бо доля активістів залежала від цілком інших чинників. У звіті до Головного проводу від 21 липня В. Кук дуже вдало охарактеризував зміни у становищі похідних груп на сході (Житомир). Він зауважував: «Ситуація з кожним днем змінюється раз краще, раз гірше. Все залежить від того, який оберльойтнант перебуває на терені даної місцевости. Немає розв'язаної нашої справи нагорі, і тому кожний по-своєму її розв'язує. Найкраще ставляться до нас фронтові частини. Дуже нам прихильні, допомагають у всьому. [...] Про визволення та нашу політичну роботу ми нікого не питаємо, а в разі чого говоримо, що маємо такий наказ від нашого проводу, який говорить з ОКВ [місцеве командування вермахту — І. П.] — ми тільки виконуємо наказ. Не те вже на телях. Тут царство вже краківського (Житомир) чи, краще, губернаторського гестапо. Це майже всі ті пани, що були в Генеральному губернаторстві з такою самою політикою, як у Генеральному губернаторстві».

Дня 16.7. зложив ортскомандант [місцевий комендант — І. П.] візиту нашому Обласному і Міському правлінню. Привитав від Німецької армії представників правління, зложив [похвалу] для молоді Української Самостійної Держави і т. д. Одним словом, для нього було ясним, що в Україні має бути Українська влада в союзі з Німеччиною.

Це був молодий льойтнант, файний хлоп, позваляв на все.

18.7. приїхав вже обер [зверхник — І. П.] і зовсім противно. Тут [каже] німецька влада, жадної української самостійної влади бути не сміє. Українці мають помагати zorganizувати німцям життя, головню господарське, на все [має бути] дозволення від німецьких властей, тобто жадне правління. В друкарні гестапо заборонило видавати друки без їх дозволу на кожну річ, їх цензура і т. п. [...] Практичний вихід з ситуації — впахати наших людей на певні пости. Закліматизуватися і робити нашу роботу. [...] Зараз ми є у Київщині і ждемо тільки нагоди якнайскоріше вдертись з першими стрілами у Київ. Текст Української державности (проголошення) ми змінили в дусі відновлення, бо Українська держава існувала, тільки уряд був нам ворожий. Не розв'язавши справи державности в засаді, не бачу можливости практичної діяльности нашого уряду. Силою забороняють. Це буде наш історичний акт. Ми його зробимо; спопуляризуємо і скапіталізуємо та переходимо до поставлення нашої організації та роботи, розчисленої на довгі роки»⁷³⁹.

Як бачимо з цитованого документа, В. Кук сподівався дістатися Києва й оголосити там Акт про відновлення державности, але не мав жодних ілюзій щодо можливості продовження державного будівництва. І хоча він не міг про це знати точно, але, очевидно, здогадувався, що його активно розшукують. Як ми вже згадували вище, 12 липня 1941 р. німецькі органи держбезпеки завдяки агентурі в українському середовищі Кракова отримали інформацію про те, що спеціальна похідна група ОУН(б) пробирається до столиці⁷⁴⁰. Після тривалих розшуків групу В. Кука (не без допомоги українських колаборантів) було виявлено, і більшість її членів арешто-

⁷³⁸ Звіт провідника Я. Старуха — Міка про становище в Північній похідній групі від 20 липня 1941 р. // Український здви́г: Наддніпрянина. 1941—1955. — С. 28—29.

⁷³⁹ Звіт керівника Східної похідної групи В. Кука Проводові ОУН про ситуацію в Житомирі й завдання похідних груп на Сході України від 21 липня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів. — С. 231—232.

вано 31 серпня того ж року⁷⁴¹. Тоді разом із В. Куком до рук гестапо потрапили Ю. Стефаник, П. Сак, О. Гай-Головко, Й. Позичанюк та ін.⁷⁴². Однак ще задовго до арешту групи В. Кука — 5 серпня 1941 р. — головне командування німецької армії віддало наказ про поголовне затримання всіх «українських політичних агітаторів», а особливо «мандрівних пропагандистів» з «групи Бандери», які своєю діяльністю могли, на думку німців, спричинити «хвилювання серед населення» і «складнощі у ставленні населення до німецьких військ». Відповідно до наказу, членів похідних груп ОУН(б) на схід від Збруча мали затримувати і передавати військовій розвідці для майбутньої відправки в Галичину⁷⁴³. Описуючи ці арешти, учасник підпілля ОУН(б) у Звягелі (Новограді-Волинському Житомирської області) Микола Мартинюк писав: «Здається, під кінець липня чи на початку серпня 1941 р. німецька влада провела у Звягелі масові арешти. Причин цих арештів треба шукати передусім у тому, що до цього міста прибуло декілька сотень членів Похідних Груп, і це впадо німцям у вічі. Тут були люди із Замостя, Томашева та з Белзчини. Вони примістились при місцевій Українській Міліції. Міська та Районна Управи були в руках місцевих російсько-реакційних елементів та німецьких колоністів (на терені Звягеля й околиць жило їх багато). Наші люди старалися якось вrostи в терен, але це їм не вдавалось. [...] Бажаючи якось формально влаштуватись у Звягелі, делегація членів Похідних Груп зголосилася у військового коменданта міста та запропонувала зорганізувати уряд для терену Звягельської округи. Комендант погодився на те і сказав, щоб наступного дня о восьмій годині ранку всі вони прибули до нього на нараду. Коли вони появились в комендатурі, їх оточила військова жандармерія і заявила, що вони заарештовані і будуть відправлені в Західну Україну. Всіх їх посадили у вантажні авта і повезли в напрямі Корця — Рівного — Львова. Пильнували їх не дуже сумлінно, так що по дорозі майже всі заарештовані повтікали.

Того ж самого дня німецька фельджандармерія (чи гестапо) виарештували членів міліції під закидом, що нібито хтось спробував украсти рушницю зі станиці. Заарештовано тоді також коменданта станиці Клиновича (місцевий), Войтовича і ще двох членів Похідних Груп. Всіх їх плянували розстріляти разом із кількома сотнями жидів. Всіх їх привели на призначене місце і розпочали розстрілювання. Комендант розстрільної команди зацікавився нашими людьми, які своїм виглядом відрізнялися від маси. На його запитання вони відповіли, що вони українці. Тоді він зупинив розстрілювання [...]. З того часу почалися в Звягелі нагінки на «западняків-бандерівців». Перед у цій роботі вели місцеві «фольксдойчі» та московські реакціонери [...]»⁷⁴⁴.

Проте перші переслідування й арешти підпільників не зупинили їхньої активності. Упродовж серпня 1941 р. німецькі донесення з окупованої території України рясніють повідомленнями про те, що «група Бандери» розгорнула антинімецьку пропаганду під гаслами: «Геть чужоземну владу! Хай живе Степан Бандера!», «Україна — українцям», «Вільна і незалежна Україна»⁷⁴⁵. Містами Західної України тоді прокотилася ціла низка маніфестацій на захист

⁷⁴⁰ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 1. — С. 172. Київська (Східна) група Проводу ОУН(б), або Група В. Кука, мала завданням оголосити незалежність у столиці й створити Центральне українське державне правління в Києві. До групи також входили провідні діячі бандерівської організації та її прихильники Д. Мирон, Я. Старух, Д. Маївський, Ю. Стефаник, О. Гай-Головко, Й. Позичанюк, П. Сак, І. Міtringа, Б. Левицький, В. Ревак, Р. Паладійчук, Т. Онишкевич та ін. (детальніше див.: Кук В. Державотворча діяльність ОУН у 1941 році. Акт відновлення української держави від 30 червня 1941 р. // Визвольний шлях. — 2001. — № 7. — С. 36—55).

⁷⁴¹ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів. — С. XVII.

⁷⁴² Повідомлення про масові арешти гестапо діячів ОУН // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів. — С. 443.

⁷⁴³ Наказ командування 17-ї німецької армії на арешти членів ОУН (С. Бандери) за політичну діяльність від 5 серпня 1941 р. // ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. — Ч. 2 / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — К., 2006. — С. 423.

⁷⁴⁴ Мартинюк М. Спогади з підпілля / За ред. Н. Олійник. — Лондон, 2000. — С. 13—14.

⁷⁴⁵ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 1. — С. 252; Русначенко А. Народ збурений. — С. 28.

проголошеної незалежності. 28 серпня похорони колишнього провідника ОУН на Волині Володимира Робітницького, який помер від туберкульозу у львівській лікарні, фактично переросли в політичну демонстрацію. Сім тисяч учасників процесії пройшли вулицями міста з українськими національними та організаційними червоно-чорними прапорами, демонструючи німецькій владі рішучість подібно до В. Робітницького віддати життя справі національного визволення⁷⁴⁶.

Незважаючи на заборони німецької влади і репресії, оунівці продовжували проголошувати незалежницький акт у містах і селах Західної та Правобережної України, проводячи несанкціоновані мітинги і збори громадян. 5 вересня нацисти арештували 80 % вищого керівного складу ОУН(б) у Галичині (до 200 осіб, яких вивезли у Краків, а згодом понад 50 із них відправили до концтабору Освенцім⁷⁴⁷), однак націоналістичні похідні групи, вислані на схід, продовжували діяти автономно⁷⁴⁸. Їхня активність за Збручем була настільки потужною, а ситуація в Україні була такою конфронтаційною, що німецьке СД 12 вересня дійшло висновку, що після остаточного опанування регіону бажано було б із колишньої підрадянської України «виселити всіх західних українців, оскільки їхню діяльність треба розглядати як шкідливу з будь-якого погляду»⁷⁴⁹.

Про те, що ця діяльність не була епізодичною чи дрібною, а мала масштабний і системний характер, свідчить робота похідних груп у промислових районах південного сходу України. Головним осередком роботи бандерівської організації в регіоні став Дніпропетровськ. Дослідник діяльності ОУН(б) на Дніпропетровщині Д. Куделя так характеризував появу націоналістів в області: «Перші члени Організації Українських Націоналістів з'явилися в Дніпропетровській області ще під час боїв за обласний центр. Це були учасники роїв Південної похідної групи, скеровані для роботи на лінії Дніпропетровськ — Донбас — Крим. У сам Дніпропетровськ свій рій привів наприкінці серпня 1941 р. Тимофій Семчишин — "Річка". Серед учасників цієї групи був також представник Головного Проводу ОУН Зиновій Матла — "Святослав Вовк", який після приходу до місця призначення перебрав на себе повноваження Голови Крайового Проводу. За допомогою членів Південної похідної групи, головно її учасника Василя Регея — "Кота", була створена обласна управа з представників патріотично налаштованої української інтелігенції, на чолі з професором П. Олійниченком. Сам В. Регей був призначений завідувачем організаційного відділу управи, водночас обіймаючи керівництво обласним проводом ОУН. Дніпропетровська обласна управа була єдиним відомим дотепер органом самоврядування на окупованій німцями території Східної України, на печатці та кутовому штампі якої поруч із її власним найменуванням та тризубом стояв напис "Українська держава" [...]»⁷⁵⁰.

Майже одночасно з міською та обласною управами у Дніпропетровську аналогічні органи влади (тобто міські управи) ОУН(б) створила у Кривому Розі (очолив інженер Сергій Шерстюк)⁷⁵¹, Дніпродзержинську (голова — А. Самійленко), Нижньодніпровську. Під впливом бан-

⁷⁴⁶ Дарованець О., Марчук І., Мороз В. Предвісник УПА — Володимир Робітницький // Визвольний шлях. — 2002. — № 9. — С. 38—39.

⁷⁴⁷ Горбань А. В. Процес переходу до підпільних форм боротьби з метою реалізації державотворчої програми ОУН(б) у світлі репресивних заходів нацистської влади // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. — Вип. 10. — Ч. 2. — К., 2006. — С. 39.

⁷⁴⁸ Русначенко А. Народ збурений. — С. 29.

⁷⁴⁹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — С. 140—141.

⁷⁵⁰ Куделя Д. Дніпропетровці в Українській повстанській армії // Український визвольний рух. — № 1. — Львів, 2003. — С. 87—88. Про враження німців про діяльність ОУН(б) у Дніпропетровську влітку — восени 1941 р. і активність створеної оунівцями обласної управи див.: Донесення начальника Поліції безпеки і СД у Берліні про ситуацію в Дніпропетровську та діяльність українських націоналістів від 12 листопада 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. — С. 424—426.

⁷⁵¹ Діяльність С. Шерстюка у Кривому Розі була особливо активною. Місто було цілковито українізоване, перейменовано вулиці, відкрито українські культурні, спортивні установи, церкви. Міська газета «Дзвін» повністю перебувала під впливом ОУН(б) (детальніше див.: Стахів Є. ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині (програмові зміни в ОУН) // Сучасність. — 1986. — № 301, 302, 303, 304; Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II-ї світової війни. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 32, 37).

дерівців були управи в Нікопольському⁷⁵², Магдалинівському, Царичанському, Кам'янському, Софійському районах⁷⁵³.

Коли німці розгорнули репресії проти учасників похідних груп, що легально діяли в області, З. Матла 3 вересня 1941 р. провів у Дніпропетровську першу нараду Проводу Південних українських земель (ПівдУЗ). На зібранні вирішено згорнути роботу похідних груп на півдні України й перейти до формування структур підпілля. Перед нелегальною організацією ставилися такі завдання: створити розгалужену і міцну організаційну мережу, яка, демонструючи свою ідейність, силу та авторитетність, могла би здобути довіру народних мас; розгорнути широку освітньо-пропагандистську роботу серед українців з метою «декомунізації» населення; почати антинімецьку агітацію; організувати акції оборонного характеру для захисту населення від репресій окупаційної влади й одночасного втягування місцевих громадян до національно-визвольної боротьби⁷⁵⁴. Протягом осені 1941 р. ОУН(б) зуміла серйозно закріпитися на Придніпров'ї, створивши, крім обласного, окремі окружні проводи — Криворізький, Кам'янський (Дніпродзержинський), Нікопольський, Новомосковський (згодом — Павлоградський), Синельниківський. Окружним проводам традиційно підпорядковувалися районні ексекютиви⁷⁵⁵. Тобто організація в області була розбудована протягом двох-трьох місяців до районного рівня.

Одночасно з розбудовою структур підпілля на Придніпров'ї З. Матла у вересні того ж року відправив один із роїв похідної групи «Південь» на територію Донбасу в тогочасну Сталінську область⁷⁵⁶. До кінця року прибули в регіон націоналісти зуміли «акліматизуватися» та згуртувати навколо себе частину місцевої української інтелігенції, учасників національно-визвольної боротьби 1917—1920 рр. і створити нелегальну мережу організації з двома обласними проводами у Сталіно та Ворошиловграді, окружними і районними структурами в Авдіївці, Волновасі, Горлівці, Ворошиловську, Костянтинівці, Комсомольську, Макіївці, Маріуполі, Ясинуватій, Андріївському, Артемівську, Бudyонівську, Ольгинську, Чистяковому⁷⁵⁷. У кожному більшому місті Донбасу ОУН(б) також зуміла створити мережу нелегальних явочних квартир, які утримувалися місцевими мешканцями⁷⁵⁸.

Так само, як і на Донбас, із Дніпропетровщини окремих рій Південної похідної групи (15 осіб) проник на територію Запоріжжя. Поява бандерівських активістів в обласному центрі була зафіксована німецькою поліцією 8 жовтня.⁷⁵⁹ На той момент гітлерівці вже зуміли організувати міську та обласну управи з місцевого населення (фольксдойчів, росіян і українців), що спровокувало конфлікт між німецькою адміністрацією та прибулими, які намагалися проникнути у владні структури і місцеву поліцію. Коли це не вдалось, оунівці почали діяти через своїх місцевих прихильників, названих гітлерівцями «маріонетками», які поставили «нахабні вимоги» позвільняти з органів управління фольксдойчів та росіян і замінити їх українцями⁷⁶⁰. Активність членів ОУН(б) призвела до їхнього арешту і депортації з території області на Захід України у грудні 1941 р.⁷⁶¹

⁷⁵² Місто Нікополь, подібно до Кривого Рогу, також було українізоване. З'явилися вулиці, названі іменами гетьманів та кошових отаманів, 22 січня засновано культурні просвітні товариства. Міська газета «Промінь» стала послідовним ретранслятором націоналістичних ідей (детальніше див.: Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II-ї світової війни. — С. 33, 37).

⁷⁵³ Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 200—202.

⁷⁵⁴ Там само. — С. 199.

⁷⁵⁵ Там само.

⁷⁵⁶ Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. — К., 2001. — С. 23.

⁷⁵⁷ Там само. — С. 26.

⁷⁵⁸ Там само. — С. 27—28.

⁷⁵⁹ Донесення начальника Поліції безпеки і СД у Берліні про антинімецьку діяльність ОУН у Житомирі і Запоріжжі від 8 грудня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. — С. 439—440.

⁷⁶⁰ Там само. — С. 440.

⁷⁶¹ Там само.

До кінця року шість роїв (по шість осіб у кожному) Південної похідної групи проникли на територію Криму⁷⁶². Завданнями активістів були створення підпільної мережі, встановлення контролю над місцевою адміністрацією й українською поліцією, агітаційна діяльність⁷⁶³. У грудні 1941 р., завдяки енергійним пошуковим заходам, гестапо зуміло арештувати одного з керівників підпілля, «відповідального за район Сімферополя»⁷⁶⁴.

Дорогою на південь України члени похідної групи ОУН(б) «Південь» закріпилися на Вінниччині та Кіровоградщині, де були створені відповідні обласні проводи в серпні 1941 р.⁷⁶⁵.

Тим часом, коли за Збручем нацисти розправлялися з учасниками похідних груп, на території Західної України актив ОУН(б) у серпні — вересні 1941 р. ще ніяк не хотів змиритися з новими реаліями. Низові ланки бандерівської ОУН продовжували працювати відкрито, не вдаючись до конспірації. Більшість членів Організації сподівалися на швидке вирішення конфлікту з Німеччиною і на визнання останньою відновленої незалежності України. Член Головного проводу Михайло Степаняк — «Сергій» у серпні інспектував Дрогобицьку, Львівську, Тернопільську і Станіславську обласні структури ОУН(б)⁷⁶⁶. Під час поїздки він зі здивуванням виявив, що низові структури цілковито не усвідомлюють серйозності конфлікту з Німеччиною та масових арештів керівництва ОУН(б) у Львові. Зокрема, М. Степаняк вказував: «Із бесід із цими людьми [обласними і районними керівниками ОУН(б) — І. П.] ми переконалися, що ніхто з них не зробив висновків з арешту Стецька та членів його уряду і що ніхто не враховує обстановки, яка склалася у зв'язку з включенням Галичини до складу Генерального губернаторства. У всіх у них панували пронімецькі настрої і переконання, що з німцями вдасться врегулювати всі спірні питання. Тому вони працювали офіційно, всі вийшли з підпілля, працюють відкрито в установах ОУН, про що свідчать відповідні таблички на кшталт: «Окружний провід ОУН», «Повітовий провід ОУН» тощо. Ми висловили свої думки Головному проводу, що необхідна суттєва реорганізація периферійних структур ОУН, очистка їх від осіб, які проникли в ОУН з корисною метою, і переведення ОУН на нелегальні форми роботи в тому випадку, якщо Головний провід визнає за необхідне стати на антинімецькі позиції»⁷⁶⁷.

Однак Головний провід не діяв тоді швидко і не наважився якнайшвидше перевести всю організацію в підпілля. Очевидно, в середовищі керівників ОУН(б) ще існували ілюзії про можливість шляхом переговорів змінити німецьке ставлення до «української проблеми». Крім того, під домашнім арештом перебували С. Бандера і Я. Стецько. Різкі дії стосовно німців бандерівського активу могли означати смертний вирок для арештованих провідників. Та й самі німці ще декілька тижнів балансували перед остаточним розривом своїх стосунків з українським націоналістичним рухом. Ці тижні були потрібні їм для того, аби слідкувати за розвитком стрімкої німецької операції під Києвом на початку вересня 1941 р. Коли стало очевидним, що радянський фронт прорвано і майже весь радянський Південно-Західний фронт втягується в гігантський «мішок», а доля Києва уже вирішена, в Берліні почали діяти ще рішучіше.

15 вересня німецька поліція безпеки провела чергові масові арешти серед українського націоналістичного активу бандерівського напрямку на всій території України та в еміграції. За ґратами опинилися півтори тисячі оунівців⁷⁶⁸. Особливо болісного удару було завдано по всіх розконспірованих структурах ОУН(б)⁷⁶⁹. Гестапівці від імені німецького військового командування запрошували представників ОУН(б), які легально діяли в Західній

⁷⁶² Донесення начальника Поліції безпеки і СД у Берліні про діяльність айнзацгруп в Україні — про єврейське питання, антинімецьку діяльність ОУН у Криму та на Житомирщині й про церковну ситуацію // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. — С. 442.

⁷⁶³ Там само.

⁷⁶⁴ Там само.

⁷⁶⁵ Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II-ї світової війни. — С. 26.

⁷⁶⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 23—24.

⁷⁶⁷ Там само. — Арк. 29.

⁷⁶⁸ Косик В. УПА в німецьких документах // Український визвольний рух. — № 1. — Львів, 2003. — С. 60.

⁷⁶⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 29.

Україні, на «наради» стосовно якихось управлінських питань і негайно арештовували всіх зібраних⁷⁷⁰.

Отримавши інформацію про масові арешти, М. Лебедь зумів до вечора 15 вересня скликати усіх керівників ОУН(б) у Львові на нараду у конспіративній квартирі на вулиці Пекарській. На збори прийшли: М. Лебедь, Р. Кравчук, М. Прокоп, І. Климів, І. Равлик, М. Арсенич, Д. Мирон, Д. Маївський, М. Турчманович⁷⁷¹. Згадуючи про це зібрання, М. Прокоп свідчив: «Лебедь уже мав короткі інформації про те, як пройшли арешти в різних станицях Львова і ближчих районів, заслухав вістей від присутніх, заповів, що організація переходить вповні в підпілля і починає вести боротьбу проти німецьких окупантів. Він також повідомив, що на найближчу дату скликає конференцію, про яку повідомить зв'язками [...]»⁷⁷².

Отже, націоналісти змушені були цілковито повертатися до тактики підпільної боротьби, а нацисти у відповідь ще більше посиляли проти них свій терор⁷⁷³.

17 вересня поліція безпеки надіслала телеграму командуванню німецької 11-ї армії, в якій наполягала на негайному арешті й депортації до Тернополя або Львова членів «руху Бандери», які займалися політичною діяльністю на території Великої України⁷⁷⁴. Того самого дня в огляді ситуації на окупованій території СРСР спеціалісти з гітлерівських спеціальних служб констатували чергову радикалізацію настроїв у середовищі бандерівської ОУН, яку вони охарактеризували як посилення «фракції безкомпромісних» у межах бандерівського руху⁷⁷⁵, що було очевидним за умов загострення німецького терору. 19 вересня під час арешту член ОУН застрелив офіцера СД Міхаеля Сендегу. Відповіддю стала страта 50 арештованих оунівців та заручників, серед яких був член Українського державного правління А. П'ясецький⁷⁷⁶.

Керівники бандерівської ОУН, які перебували на свободі, наприкінці вересня — на початку жовтня зібралися на свою першу підпільну конференцію під німецькою окупацією. Конференція відбулася в передмісті Львова Збоїська⁷⁷⁷ на квартирі директора місцевої школи⁷⁷⁸. Учасниками зібрання стали: М. Лебедь — член Головного проводу, тодішній фактичний керівник ОУН(б); Д. Мирон — член Головного проводу, провідник бандерівської ОУН на Осередній і Східній Україні; І. Ребак — член Головного проводу; В. Кук — член Головного проводу, провідник ОУН(б) на Південній Україні; І. Равлик — член Головного проводу, заступник референта СБ ОУН(б); О. Мащак — член Головного проводу, референт зв'язку; М. Степаняк — член Головного проводу ОУН(б); І. Климів — член Головного проводу ОУН(б), керівник організаційного відділу військової референтури⁷⁷⁹.

Головував на конференції М. Лебедь, а основним доповідачем був Д. Мирон. У дискусіях брали участь І. Климів, В. Кук, М. Степаняк⁷⁸⁰. Конференція мала на меті дати оцінку загальної ситуації і правильності тактики, обраної ОУН(б) на початку війни, а також визначити завдання і тактику боротьби на найближчий час⁷⁸¹.

Під час дискусій усі учасники конференції зійшлися на думці, що Німеччина остаточно визначилася зі своїм негативним ставленням до ідеї української державності. Однак точно передбачити подальшу поведінку окупаційної адміністрації не міг ніхто. Керівники ОУН(б)

⁷⁷⁰ Мірчук П. Гітлерівський наступ на українських самостійників // Стецько Я. 30 червня 1941. — С. 428.

⁷⁷¹ Панченко О. Мирослав Прокоп. Нариси політичного портрету. — Гадяч, 2001. — С. 47.

⁷⁷² Цит. за: Панченко О. Мирослав Прокоп. Нариси політичного портрету. — С. 48.

⁷⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 22.

⁷⁷⁴ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 1. — С. 277.

⁷⁷⁵ Там само. — С. 285.

⁷⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 22.

⁷⁷⁷ Так стверджував на допитах після захоплення радянськими органами держбезпеки М. Степаняк, інші джерела вказують на с. Сороки під Львовом як на місце проведення конференції (див. свідчення М. Прокопа у книзі: Панченко О. Мирослав Прокоп. Нариси політичного портрету. — С. 48).

⁷⁷⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 30.

⁷⁷⁹ Там само.

⁷⁸⁰ Там само. — Арк. 31.

⁷⁸¹ Там само.

губилися у згодах стосовно того, чи нацисти дозволять якусь обмежену культурно-освітню діяльність української інтелігенції, чи заборонять усе українське, чи дадуть дозвіл на обмежене самоуправління, чи будуть керувати всім власноруч тощо⁷⁸².

Надзвичайно складно було визначитися з позицією стосовно німців, яку мала зайняти революційна організація. З одного боку, було бажання негайно розпочати активне протистояння, але з іншого — існувало розуміння, що негайний виступ проти Німеччини спричинить повне фізичне знищення структур організації. Тому учасники прийняли соломонове рішення — не провокувати німців на подальші репресії активними діями, домогтися завдяки цьому перерви в репресивних заходах, яка дасть можливість цілковито законспірувати структури ОУН(б), максимально використовувати всі легальні можливості для роботи, проникаючи до мистецько-культурницьких спілок, навчальних закладів, адміністрації, поліції і беручи під контроль усі ці структури⁷⁸³. Така тактика випрацьовувалася також з огляду на те, що припускалося, ніби Німеччина переможе у війні, а це призведе до її тривалого домінування на українських землях. З огляду на такий прогноз, ОУН(б) мала бути готова до багаторічного (можливо, багатодесятирічного) протистояння з німецьким окупаційним режимом у боротьбі за самостійність України⁷⁸⁴.

Необхідність дещо змінити тактику з радикальної на більш помірковану була спричинена також тим, що в широких колах українського громадянства (особливо старших політиків, які звикли діяти легальним і законним способом) методи ОУН(б) із проголошення самостійності і конфлікт із німцями розглядалися як «неприпустима розкіш» в умовах німецької окупації. Лояльні кола українського громадянства цілком безпідставно вважали, що погіршення у ставленні німців до українського населення, розчленування українських земель тощо є наслідком діяльності бандерівців, а не випливають із основних постулатів гітлерівської ідеологічної доктрини. Тому багато політичних опонентів ОУН(б), які діяли в легальному секторі тодішньої української політики, буквально раділи з приводу німецьких репресій проти бандерівців. Такі настрої зафіксувала німецька політична поліція. Зокрема, 27 вересня 1941 р. у донесеннях із території СРСР співробітники СД повідомляли керівництво в Берліні про реакцію українського громадянства на арешти серед «групи Бандери», які німецькі спецслужби провели 15 вересня. Нацисти втішали себе тим, що помірковано налаштоване «старше громадянство» і прихильники «групи Мельника» задоволені усуненням молодих радикалів, які псують українсько-німецьку «ідилію»⁷⁸⁵.

Однак зловтіха німецьких каральних органів була відверто передчасною, адже бандерівська ОУН (як і всі радикальні революційні рухи у світі) орієнтувалася не стільки на старше покоління, як на молодь. За умов тиску власного лояльного громадянства і переслідувань окупантів радикальним націоналістам не лишалося іншого вибору, як взяти «тайм-аут», перебудуватися, заспокоїти лояльні до німців кола української політичної спільноти і посилити пропаганду власних ідей серед молоді, орієнтуючи її на тривалу й виснажливу боротьбу з Німеччиною. Вести мову про повний розгром бандерівського підпілля тоді не доводилося. Удар 15 вересня був важким, але не смертельним, а оскільки Організація мала колосальний досвід підпільної боротьби і стрімкого відновлення після масових арештів, німецькій політичній поліції доволі скоро довелося усвідомити марність надій на швидке знищення радикальних націоналістів.

Буквально через тиждень німецькі каральні органи визнали свою помилку і зрозуміли, що ОУН(б) почала застосовувати нову тактику «глибокого проникнення» в легальні структури й масової агітації. 2 жовтня СД констатувала, що члени ОУН(б) «проникли» і контролюють українську поліцію в Миколаєві, Житомирі, Кіровограді⁷⁸⁶. Завдяки тому, що під час верес-

⁷⁸² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 31.

⁷⁸³ Там само. — Арк. 32.

⁷⁸⁴ Там само.

⁷⁸⁵ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 1. — С. 298—299.

⁷⁸⁶ Там само. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 20—21.

невих арештів ударів зазнала насамперед верхівка організації, а середня і низові ланки залишилися більш-менш неушкодженими, М. Лебедю вдалося доволі швидко поновити втрати завдяки рекрутуванню до керівництва підпіллям молоді з нижчих сходинок організаційної ієрархії⁷⁸⁷.

Протягом усього жовтня німецькі спецслужби відзначали посилення пропаганди «руху Бандери» на території райхскомісаріату Україна. Щоб зупинити поширення бандерівської пропаганди, нацисти ще на порядок посилити репресії. На зламі жовтня — листопада масові арешти оунівців відбуваються в Черкасах, Миколаєві та Херсоні⁷⁸⁸. Проте ці заходи не дали очікуваного гітлерівцями ефекту. На початку листопада функціонери СД доносили в Берлін: «Найсильнішою групою, яка підтримує ідею самостійності України, є, як і раніше, група Бандери, прихильники якої надзвичайно активні і чий фанатизм зумовлений частково особистими причинами, а частково глибоким національним почуттям»⁷⁸⁹.

Судячи з німецьких донесень, ОУН(б), попри масові арешти, до початку листопада зберегла свою активність, «як і раніше». 14 листопада 1941 р. у донесенні з окупованих територій СРСР знову фігурує «рух Бандери», котрий узяв під контроль «українську міліцію» в районі Рівного, через що вона «саботує німецькі розпорядження і не виконує накази німецького командування, якщо ці накази не збігаються з наказами ОУН»⁷⁹⁰. ОУН(б) у цитованому документі знову характеризується як «найбільш активна»⁷⁹¹. У листопадових донесеннях СД із Дніпропетровська гітлерівці також відзначали, що «рух Бандери» встановив контроль над обласною управою, через що СД «усунуло» керівника управи В. Регея як «політично нетерпимий елемент»⁷⁹², арештувало його і як «почесного в'язня» вислало на територію Галичини⁷⁹³. Врешті, усвідомивши глибину проникнення ОУН(б) та ідеї незалежності в українське суспільство, німецькі каральні органи наприкінці листопада завдали по бандерівській Організації найпотужнішого удару. 25 листопада до всіх низових ланок поліції безпеки і СД було надіслано наказ, в якому вказувалося: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого — створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники»⁷⁹⁴.

Через брак документів і втаємниченість страт досі важко встановити точну кількість націоналістів, арештованих і розстріляних у контексті виконання цитованого вище наказу. Очевидним, однак, лишається те, що з кінця 1941 р. ОУН(б) остаточно перейшла з категорії ситуативних союзників до категорії ворогів нової гітлерівської імперії. Цитоване речення розкриває той серйозний вплив, який мала ОУН(б) на події в Україні, якщо СД побоювалося можливості організації націоналістами масштабного повстання в Україні. І це все було, наголошуємо, не після Сталінграда, не після поразок вермахту в Африці, не в 1944 р., коли відкрили другий фронт і рухи опору в більшості країн «підняли голови», а в листопаді 1941 р., коли вермахт ще марширував на Москву, а гітлерівський Райх був у zenіті своєї могутності.

На початку грудня 1941 р. німецька поліція досягла значного успіху, арештувавши чотирьох членів ОУН(б), які працювали над створенням організаційної мережі в Житомирській

⁷⁸⁷ Горбань А. В. Процес переходу до підпільних форм боротьби з метою реалізації державотворчої програми ОУН(б) у світлі репресивних заходів нацистської влади. — С. 43.

⁷⁸⁸ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 2. — С. 60—62. За оцінками противників націоналістичного руху із унерівського табору, до 20-х чисел жовтня 1941 р. німці лише у Львові арештували 700 оунівців обох напрямків (див.: «Лист полковника М. Садовського генерал-хорунжому В. Петріву від 23 жовтня 1941 р.» // ЦДАГО України. — Оп. 2. — Спр. 129. — Арк. 154—154 зв.).

⁷⁸⁹ Там само. — С. 33—34.

⁷⁹⁰ Там само. — С. 56—57.

⁷⁹¹ Там само. — С. 56.

⁷⁹² Там само. — С. 61.

⁷⁹³ Куделя Д. Дніпропетровці в Українській повстанській армії // Український визвольний рух. — № 1. — Львів, 2003. — С. 87—88.

⁷⁹⁴ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 1. — С. 365.

області. З допитів арештованих німці дізналися, що ОУН(б) поставила за завдання взяти під контроль усю окупаційну адміністрацію і створювану допоміжну поліцію, а також збирати на місцях боїв покинуту радянську зброю й акумулювати її в недоступних для німців схованках. Гітлерівці були вражені масштабністю планів ОУН(б) і розгалуженістю її мережі. З отриманого на допитах матеріалу слідчі зробили висновок, що «бандерівський рух» має на меті з допомогою підконтрольної поліції та озброєних трофейною амуніцією партизанських груп завдати удару по німецьких військах після перемоги Німеччини над СРСР у той момент, коли Німеччина вступить у повноцінну війну з Британією, відтягнувши головні сили на захід континенту⁷⁹⁵. У розрізі таких планів ОУН німців непокоїла активність Організації у промислових центрах, зокрема в Запоріжжі, де, як відзначали службовці СД, бандерівці намагалися взяти під контроль адміністрацію, пресу і поліцію⁷⁹⁶.

Характеризуючи рух опору на території окупованої України наприкінці грудня 1941 р., німецькі спецслужби дуже чітко відзначили: «крім руху ОУН-Бандери в Україні немає жодної організації опору, яка могла би становити серйозну небезпеку. Розслідування проти групи Бандери через це були особливо активізовані»⁷⁹⁷.

Тобто на кінець першого року німецько-радянської війни гітлерівці не згадують ні про радянський, ні про польський рух опору на території України. Виходить дуже цікава ситуація, за якої сили, що після війни позиціонували себе як найбільших борців із гітлерівським окупаційним режимом, насправді в цій боротьбі довгий час були непомітні (як це не кумедно звучить, але нацисти не знали, що ті боролися проти них у 1941 р.), натомість бандерівську Організацію, яку як польська, так і радянська історіографія постійно звинувачували в «коллабораціонізмі», самі гітлерівці називали єдиною групою опору, що становить «серйозну небезпеку».

Попри арешти, страти та переслідування, бандерівській Організації вдалося закласифікувати підвалини функціонування українського націоналістичного підпілля на території Великої України⁷⁹⁸. Практично скрізь за маршрутами слідування похідних груп утворилися невеличкі клітини ОУН(б), які зуміли закріпитися в усіх більших містах «давньої» Радянської України від Проскурова, Вінниці і Житомира до Одеси, Дніпропетровська і Сталіно, від Києва, Сум і Чернігова до Херсона і Миколаєва. Однак проникнення мережі бандерівського підпілля в радянське суспільство Великої України, поряд із об'єктивними труднощами та протидією німців, зіткнулося з конкуренцією аналогічних спроб мельниківської ОУН.

Вище ми вже відзначали, що, попри подібність у тактиці поширення власного руху, попри однакову стратегічну мету — здобути незалежність української держави, обидва націоналістичні рухи мали суттєві відмінності в методиці своєї діяльності. Прихильники А. Мельника не вважали за можливе дратувати гітлерівців різноманітними авантюрами, на їхню думку, самостійницькими деклараціями. Усвідомлюючи свою слабкість в Україні (навіть на території західноукраїнського регіону, де більшість активу ОУН стала на бік С. Бандери), мельниківці прагнули насамперед посилити власні позиції, оволодіти масами, укріпитися в адміністрації, відродити культурне, наукове й економічне життя українського суспільства і тільки після тривалого та складного підготовчого періоду організувати маси до боротьби за незалежність.

Керівники мельниківського руху були переконані, що ставити будь-кого перед «доконаними фактами» можна лише після успішного завершення війни проти більшовизму і то за умови, якщо вже існує воля народу захищати ці «доконані факти», якщо наявна розгалужена і міцна організація на більшості території, яка контролює адміністрацію, місцеві силові структури, пропаганду тощо. Саме на ці завдання скеровували основну енергію активісти похідних груп ОУН(м), які через таку позицію в перші місяці німецько-радянської війни видавалися німецькому керівництву лояльною групою, гідною сприяння. Масові

⁷⁹⁵ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 2. — С. 70—71.

⁷⁹⁶ Там само. — С. 71.

⁷⁹⁷ Там само. — С. 75.

⁷⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 2.

арешти в середовищі бандерівців (особливо 15 вересня) тільки спростили завдання мельниківцям⁷⁹⁹.

Всією організаційною роботою ОУН(м) на території Великої України займався спеціально визначений ПУНом секретаріат у складі Ренса, Сокирки, Кандиби⁸⁰⁰. О. Кандиба — «Ольжич» отримав із рук А. Мельника посаду керівника вказаного секретаріату, тож на нього лягала основна відповідальність за розбудову організації за Збручем⁸⁰¹. Власне, мельниківці не особливо «чіплялися» за Галичину та Волинь, залишивши їх конкурентам із бандерівського руху, і всі головні сили кинули на «завоювання» Сходу⁸⁰². Спеціально для цього в липні 1941 р. у Львові було створено окрему референтуру ОУН(м) для Східноукраїнських земель при Крайовій ексекутиві ОУН(м) на ЗУЗ. Її очолив Я. Шумелда⁸⁰³. Згідно з планом «Ольжича», всі провідні мельниківці, які мали бодай якесь уявлення про життя на Сході України (або були родом звідти), повинні були вирушати на схід, а східна референтура у Львові — далі вишукувати людей, обізнаних із Наддніпрянщиною, й організовано відправляти їх для роботи до Києва та інших великих міст за Збручем. Завдяки такій роботі референтура до середини серпня 1941 р. направила на Київ декілька сотень «високоактивних та ідейних членів ОУН»⁸⁰⁴.

Вище ми вказували, що першочерговою метою похідних груп ОУН(м) було закріплення в Києві. Однак через те, що під українською столицею вермахт суттєво призупинив темпи свого просування вперед, готуючи великий охоплювальний маневр проти військ Південно-Західного фронту Червоної армії, який згодом став відомий як «Київський котел», мельниківські групи не могли проникнути до головного українського міста. Тимчасовим центром руху на Великій Україні став Житомир, в якому ОУН(м) зуміла організувати власну адміністрацію на чолі з місцевим українцем О. Яценюком⁸⁰⁵. Перебуваючи в цьому обласному центрі, мельниківці, за даними окремих спогадів, також нібито налагодили контакти з окремими антирадянськи налаштованими групами в Києві ще наприкінці серпня 1941 р.⁸⁰⁶. Проте ця інформація поки що не знаходить підтвердження в жодній іншій документації і більше подібна на повоєнний пропагандистський трюк.

Більш важливим є те, що 30 серпня у Житомирі відбулася надзвичайно болісна і показова подія, яка до сьогодні викликає жваві дискусії в колах науковців і навіть політичних діячів націоналістичного табору. Невідомий виконавець (або виконавці) застрелили двох провідних діячів мельниківської ОУН — О. Сеника та М. Сціборського. Керівництво ОУН(м) поклато відповідальність за політичне вбивство на бандерівців і почало сприяти німецьким органам державної безпеки в репресіях проти політичних конкурентів⁸⁰⁷. Бандерівці 7 вересня 1941 р. офіційним комунікатом «відхрестилися» від замаху, назвавши його «провокацією»⁸⁰⁸.

Український дослідник-емігрант В. Косик припускає, що насправді вбивство провідних мельниківців було радянською провокацією, спрямованою на поглиблення розколу в націоналістичному таборі, який мав остаточно перекреслити всі шляхи до можливого порозуміння. Коментуючи ці події, вчений зазначає: «Здогадуються, що вбивство dokonав радянський агент у порозумінні з іншим радянським агентом, членом ОУН-Мельника, К. Полуведьком, який приїхав з обома членами ПУН до Житомира. Пізніше німці його арештували у Харкові, і там він у тюрмі повісився. Вбивця був застрелений німецьким солдатом. Німці відмовилися

⁷⁹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 211.

⁸⁰⁰ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. — Б. м., 1955. — С. 254.

⁸⁰¹ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. — С. 254; Русначенко А. Народ збурений. — С. 27.

⁸⁰² Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття: ідеологія та практика. — Львів, 2003. — С. 84.

⁸⁰³ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. — С. 254.

⁸⁰⁴ Там само. — С. 256.

⁸⁰⁵ Русначенко А. Народ збурений. — С. 27.

⁸⁰⁶ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. — С. 260.

⁸⁰⁷ Україна в Другій світовій війні у документах. — Т. 1. — С. 283; 298—299; Т. 2. — С. 18—19.

⁸⁰⁸ Україна в Другій світовій війні у документах. — Т. 2. — С. 16—17.

показати тіло вбивці і не дозволили людям ОУН-Мельника говорити з солдатом, що застрелив його. Заходи про це робив член ОУН-Мельника Степан Федак, який, як перекладач, належав до гестапо (СД) в Житомирі. Негайно після вбивства ОУН-Мельника видала повідомлення, що вбивство виконав член ОУН-Бандери, і про це вона поінформувала німецькі власті (гестапо, професора Г. Коха та ін.)»⁸⁰⁹.

Очевидно, що таке припущення має під собою реальний ґрунт. Проте можна висунути ще одну версію: вбивство провідних мельниківців було справою рук німецької агентури. Нацистам також було надзвичайно вигідно до краю розсварити націоналістів, отримати зручний привід для репресій проти бандерівців, а водночас послабити більш-менш лояльних мельниківців перед їхньою паявою в Києві. Відмова показати мельниківцям труп терориста, як і заборона на спілкування з німецьким вояком, що начебто застрелив злочинця, породжує питання: а чи були взагалі той труп і той німецький солдат?

Житомирський інцидент, безперечно, завдав колосальної шкоди українському націоналістичному рухові, підірвав довіру до нього в населення Великої України, посилив німецькі репресії проти бандерівців, послабив провідні сили мельниківців. Проте якщо тверезо подивитися на цей теракт, то найбільше він, звісно, нашкодив бандерівській ОУН і відкрив шлях мельниківцям до усунення конкурентів руками німецької поліції. Завдяки житомирському вбивству похідним групам ОУН(м) вдалося фактично монополювати ситуацію в Києві.

19 вересня 1941 р. перші вісім членів похідної групи ОУН(м) прийшли в Київ шляхом через Васильків⁸¹⁰ (тобто безпосередньо тим шляхом, яким тоді ж вступили до української столиці війська вермахту, які просувалися через вулицю Велику Васильківську в напрямку до Хрещатика). Троє активістів вивісили на дзвіниці Софійського собору український національний прапор⁸¹¹. У «будинку Морозова» на розі сучасних вулиць Л. Толстого і Володимирської, через дорогу від парку імені Т. Шевченка, мельниківці влаштували нелегальну штабквартиру⁸¹². Протягом наступних двох-трьох тижнів членам мельниківських похідних груп вдалося значною мірою опанувати адміністративне, суспільне, культурно-освітнє економічне життя Києва. Київська міська управа, Академія наук, університет, кооперативний рух, спілки письменників, музикантів, інженерів, юристів і лікарів, налагодження регулярного видання преси⁸¹³, надання Києву видимого українського колориту були безперечними «перемогами» ОУН(м), продиктованими рішенням ПУНу кинути всі сили Організації на суспільно-громадський і культурний відтинки життя Наддніпрянщини⁸¹⁴. Обґрунтовуючи необхідність такого напрямку дій, О. Кандиба — «Ольжи» вказував в одній із організаційних інструкцій: «1. Переходовий час німецької дезорієнтації, зокрема період до приходу німецької цивільної влади, мусить бути повністю використаний для організації всіх ділянок українського життя та для посилення патріотичних і самостійницьких настроїв широких мас Наддніпрянщини, які пройшли довгий етап насильницької русифікації; [...] 3. Кинення організаційних сил на суспільно-громадську роботу дасть змогу здійснити всі ці важливі завдання, а зокрема дасть в руки організації видавництва, пресу та інші засоби, які потрібні для формування настроїв населення. 4. Швидка та зразкова організація українського життя Києва буде мати велике моральне, престижеве та організаційне значення для всієї України. Столичні установи й організації будуть прикладом та зразком для інших міст [...]. 5. Кадри, вишколені на суспільно-громадській роботі в Києві, можна буде перекидати до інших міст Півдня та Сходу [...]»⁸¹⁵.

Важливим успіхом діяльності ОУН(м) у Києві в перші місяці німецької окупації, поряд зі створенням адміністрації, культурних і громадських структур, випуском газети «Українське

⁸⁰⁹ Україна в Другій світовій війні у документах. — Т. 1. — С. 264.

⁸¹⁰ Русначенко А. Народ збурений. — С. 27.

⁸¹¹ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття. — С. 86.

⁸¹² Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. — С. 260.

⁸¹³ Михайлюк М. В. Періодична преса ОУН(м) у Києві восени 1941 р.: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 9. — Ч. 2 — С. 443—455.

⁸¹⁴ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. — С. 261.

⁸¹⁵ Цит. за: Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. — С. 262.

слово», стало формування активістами мельниківського руху В. Яхном, Р. Гордоном, Р. Захвалінським порядкової поліції в Києві і початок утворення обласних поліційних структур⁸¹⁶. Централізацію місцевої поліції під єдиним командуванням у Києві активісти ОУН(м) розглядали восени 1941 р. як можливість отримання єдиної української воєнізованої структури на всій території краю. Проте ці заходи мельниківців були припинені німецькою адміністрацією в листопаді того ж року.

Вершиною досягнень ОУН(м) стало формування на початку жовтня Української національної ради, яку формально очолив професор М. Величківський, а фактичним керівником був О. Кандиба — «Ольжич»⁸¹⁷. Національна рада, задумана як офіційне представництво українського народу перед німецькою владою і водночас як можливий осередок майбутнього законодавчого органу України після завершення війни і позитивного вирішення «українського питання» в «Новій Європі», не змогла поширити свого впливу і була маловідомою поза межами Києва, однак у перші тижні свого існування вона вселяла надію в українське громадянство столиці на отримання якщо не незалежності, то принаймні широких самоврядних прав українців під німецьким управлінням⁸¹⁸.

Поблажливе ставлення німців до ОУН(м) восени 1941 р. дозволило мельниківцям створити підконтрольні управи в Житомирі⁸¹⁹, Проскуріві, Харкові⁸²⁰, Чернігові, Ніжині, Конотопі, Білій Церкві, Черкасах, Умані⁸²¹, Полтаві, Миколаєві та інших містах, опанувати редакціями основних місцевих газет й розгорнути на значній частині українських земель роботу з дерусифікації та просвіти українського населення⁸²². Проте впевнені заяви прихильників А. Мельника про українців як союзників Німеччини, про здобуття в майбутньому державності тощо з кожним днем усе менше імпонували нацистам. Швидке просування на схід після падіння Києва, оволодіння Харковом і промисловою зоною Донбасу остаточно переконали гітлерівців у шкідливості толерування мельниківського руху, який створював ілюзію рівноправного партнерства між українцями і німцями. Вистава під назвою «визволення від більшовизму» добігала кінця, а тому необхідно було максимально оперативно прибрати всі «декорації», які могли б когось вводити в оману. Насамперед було заблоковано спроби мельниківців формувати обласні управи, тобто виводити свій вплив поза межі окремих населених пунктів і утворювати повноцінну адміністративну мережу, паралельну з німецькою цивільною адміністрацією. А наприкінці листопада по обох відламах ОУН та їхніх спробах закріпитися в місцевому управлінні було завдано рішучого кривавого удару.

Формальним приводом до розгортання репресій проти мельниківців і продовження репресій проти бандерівців стали події, пов'язані з відзначенням 20-х роковин розстрілу більшовиками 359 полонених українських старшин і козаків — учасників Другого зимового походу Армії УНР.

1 листопада 1941 р. центральне керівництво ОУН(м) у Києві ухвалило рішення про масштабне відзначення базарських подій, яке мало виступати консолідаційним чинником

⁸¹⁶ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. — С. 263.

⁸¹⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття. — С. 82.

⁸¹⁸ Детальніше про роботу мельниківської ОУН з українською інтелігенцією Києва див.: Верба І. Діяльність українських націоналістів у перші місяці окупації Києва (вересень — грудень 1941 р.) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. — Вип. 14. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 222—226; Кот С. Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941—1943 // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. — К.: КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2005. — С. 24—28.

⁸¹⁹ Доволі детальну інформацію про діяльність похідних груп обох ОУН на Житомирщині та створення ними адміністрації влітку 1941 р. подано в книзі: Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині в 1941—1955 рр. — Рівне, 2008. — С. 32—74.

⁸²⁰ Про діяльність похідних груп обох ОУН у Харкові та впливи ОУН(м) у цьому місті детальніше див.: Скоробогатов А. Харків у часи німецької окупації (1941—1943). — Х.: Прапор, 2004. — С. 128—213.

⁸²¹ Про діяльність підпілля обох ОУН на Уманщині див.: Чорномаз Б. Д. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941—1945-х роках. — Умань, 2002.

⁸²² Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття. — С. 82; Русначенко А. Народ збурений. — С. 30—32.

для українських сил, але не повинно було відкрито провокувати конфлікту з німцями. Мельниківці хотіли влаштувати певну «демонстрацію сили» і показати німцям, що за українським визвольним рухом стоять не якісь маргінали-емігранти, а тисячі місцевих українців. Крім того, в ході відзначення роковин трагедії передбачалася символічна подія, яка мала засвідчити тяглість українських визвольних змагань і готовність вести нову збройну боротьбу проти поневолювачів. Ішлося про перенесення урни із землею з базарської братської могили до Києва і вмурування її в стіну Софійського собору⁸²³.

Зрозуміло, що гітлерівців дратував такий «символізм». Аби запобігти масштабному відзначенню, гестапо провело низку превентивних арештів у Києві та на Житомирщині. Однак завдяки агітаційній роботі націоналістичних груп Наддніпрянщини (до якої долучилися структури обох ОУН) 21 листопада до Базара на урочисту панахиду і мітинг прибуло до 40 тис. осіб. Масові жалобні заходи пройшли також у Кам'янці-Подільському, Коростені, Радомишлі, окремих селах⁸²⁴. І хоча всі мітинги мали відверто антирадянський характер, гітлерівці схвильовали швидкі темпи національного пробудження підрадянських українців, посилення впливу націоналістів та високий ступінь їхньої організованості. Після подій 21 листопада бандерівців, як ми вже згадували, 25 листопада рекомендували арештовувати і знищувати під виглядом кримінальних злочинців, а одночасно почалися масові знищення активістів ОУН(м). До кінця місяця за участь у базарських подіях було арештовано 721 українця, 120 із них 30 листопада німці розстріляли в передмісті Житомира⁸²⁵. Серед арештованих — 72 членів ОУН(м)⁸²⁶, а серед розстріляних — керівник мельниківського активу в Житомирській області Орищенко разом із дружиною, провідник ОУН(м) на Волині Волинець та ін.⁸²⁷.

28 листопада гітлерівці розігнали в Києві головне дітище мельниківців — Українську національну раду, а в грудні «почистили» від «ненадійних елементів» Київську міську управу і перетворили її на формальний додаток до німецької «штадткомендатури». До кінця року учасники ОУН(м), подібно до бандерівців, опинилися перед дилемою: або йти в підпілля і починати активно протистояти німцям, або покинути територію Великої України і повернутися за Збруч, або виїхати на еміграцію. Керівник мельниківської ОУН на Наддніпрянщині О. Кандиба обрав перший варіант. Проте він цілком усвідомлював, що репресії після Базарської акції — це лише початок масштабного наступу, який стримують тільки певні організаційні труднощі, з якими зіткнулися німці, опановуючи таку велику територію, як Україна, й упорядковуючи в ній свою цивільну владу. Аби уникнути повного розгрому і краху, наприкінці 1941 р. діячі ОУН(м) в Україні, подібно до бандерівців, приймають рішення про поступовий перехід до підпільної боротьби.

Після активних консультацій із представниками ПУНу О. Бойдуником, М. Капустянським і Я. Гайвасом, що прибули до Києва, О. Кандиба на початку грудня провів нараду Центрального керівництва ОУН(м) в Україні. Організаційній референтурі Центрального керівництва доручено виробити нові інструкції для діяльності організації в умовах німецьких репресій⁸²⁸. Документ побачив світ 4 грудня, його основні положення вимагали: повернутися до тактики створення глибоко законспірованої організації; посиленої агітаційної роботи з молоддю; підготуватися до затяжного протистояння з німецькими окупантами; проводити активні контрольно-розвідувальні заходи проти радянської, білогвардійської та німецької агентур; розконспірованих членів ОУН(м) поступово переводити в інші області на підпільну роботу; «розвантажити Київ» шляхом передислокації організаційного активу в сусідні місцевості; поступово вивести своїх людей із громадських і культурних організацій, замінивши їх місцевими українцями; накопичувати зброю і вести реєстр військових кадрів⁸²⁹.

⁸²³ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. — С. 269.

⁸²⁴ Русначенко А. Народ збурений. — С. 32—33.

⁸²⁵ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття. — С. 86.

⁸²⁶ Русначенко А. Народ збурений. — С. 33.

⁸²⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття. — С. 86—87.

⁸²⁸ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. — С. 270—271.

⁸²⁹ Там само. — С. 271.

Однак утілити в життя інструктивні матеріали Центрального керівництва виявилось набагато складніше, ніж планувалося. По-перше, нацисти виявилися більш спритними, ніж очікувалося, і 13 грудня гестапо здійснило перший масовий арешт серед мельниківської мережі в Києві⁸³⁰, а по-друге, частина провідних мельниківських кадрів (як, наприклад, О. Теліга) категорично відмовлялися покидати створені й очолювані ними культурні і громадські осередки. Спротив переходу на конспіративні методи боротьби виявився таким великим, що керівництво ОУН(м) у другій половині грудня скасувало категоричність своїх вимог і лишило питання переходу на нелегальне становище «на сумлінні» окремих діячів руху⁸³¹. Це рішення яскраво свідчило, що більшість лідерів ОУН(м), які до війни проживали в еміграції, ніяк не могли звикнути до радикально нових для себе умов боротьби, в котрих невиконання організаційних інструкцій і недотримання правил конспірації означало майже певну загибель. Саме цим пояснюються ті колосальні і болючі втрати, яких зазнала ОУН(м) у Києві на початку 1942 р., особливо в культурно-суспільних кадрах.

Більш-менш чітко інструкцій від 4 грудня дотримувалися лише військовики. М. Капустянський зумів створити в Києві з колишніх старшин українських армій та червоноармійців підпільне Українське військове товариство ім. гетьмана П. Полуботка, яке впродовж 1942 р. займалося активним підбором кадрів для мельниківських військових формувань⁸³². Проте це був лише один напрям роботи, який, подібно до кожного винятку, тільки підтверджував правило. Нездатність ОУН(м) повноцінно і швидко трансформуватися поставила її на початку 1942 р. на межу майже повного знищення.

⁸³⁰ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. — С. 272.

⁸³¹ Там само.

⁸³² Там само. — С. 272—273.

2.3. Військотоворчі заходи націоналістичного підпілля влітку — восени 1941 р.

Головне військове завдання ОУН — це підготувати наші організаційні військові кадри...

З інструкції

«Боротьба й діяльність ОУН під час війни»
(травень 1941 р.)

Ідея швидкої організації власної армії виношувалася в середовищі ОУН задовго до початку війни⁸³³. Розглядалися різні варіанти, але всі вони загалом зводилися до необхідності йти трьома паралельними шляхами: постійна підготовка військових кадрів; у момент геополітичних змін у Європі створення українських легіонів при армії країни, яка потенційно позитивно ставитиметься до ідеї української незалежності; швидка організація власної української армії в момент загальнонаціонального повстання. Як ми вже бачили вище, обидві ОУН у перші роки Другої світової війни активно застосовували перші два методи: підготовку військових фахівців і створення українських легіонів. Втілення третього напрямку військотоворчої роботи стало можливим з опануванням націоналістичними повстанцями певних територій в Україні у ході збройних виступів літа 1941 р.

Перші спроби організувати українську армію на початку німецько-радянської війни здійснили бандерівці. Ще орієнтовно у травні 1941 р. у Львові було створено військовий осередок (штаб) при військовій референтурі Крайового проводу. Осередок базувався у Львові на вул. Мохнацького, 86 і мав завданням реєструвати військовозобов'язаних (зокрема офіцерів), збирати військову бібліотеку, концентрувати зброю і боєприпаси, визначати військові осередки в областях⁸³⁴. На момент початку війни Німеччини проти СРСР обласні військові штаби ОУН(б) були сформовані у трьох галицьких областях — Станіславській, Тернопільській і Дрогобицькій, їх відповідно очолювали Т. Банах, В. Івахів та С. Новицький⁸³⁵. Відразу ж після проголошення самостійності бандерівці спробували створити перші частини революційних збройних сил. Уже 1 липня у Львові та його околицях було розповсюджено звернення крайового провідника ОУН(б) на матірних [материнських — І. П.] українських землях І. Климів (підписані псевдонімом «лейтенант Євген Легенда») із закликами до створення Української національної революційної армії (УНРА)⁸³⁶.

У зверненні оунівський керівник, зокрема, вказував: «Український народ! Ти ніколи не кидав зброї. Ти в тисячолітній боротьбі здобув і закріпив за собою на віки одну з найкращих частин землі-світу. Не кидай зброї і тепер. Бери її в свої руки. Нищ ворога. Вставай до будови Української Самостійної Соборної Держави. Вставай в лави Української Національної Революційної Армії, в лави ОУН»⁸³⁷. У документі також зазначалося: «В бій з окупаційними бандами відвічного московського варварства вже вступили передові відділи Української Збройної сили, відділи бойового поготівля ОУН. Українську Революційну Збройну силу становить нині Українська національна армія і Український військовий легіон, які підуть під єдине керівництво Проводу Організації Українських Націоналістів і Вождя Степана Бандери»⁸³⁸. Для революційної збройної сили були визначені й цілком конкретні та доволі значні завдання, що загалом подібні до тих, які виконують армійські частини в більшості країн світу: «Збройна боротьба з окупаційними московськими військами, очищення всієї української землі від

⁸³³ Детальніше з військотоворчими ідеями націоналістів можна ознайомитися в першому розділі «Формування воєнної доктрини ОУН» книги Миколи Посівнича «Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 роках» (Львів, 2010).

⁸³⁴ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 98—99.

⁸³⁵ Там само.

⁸³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 1—4.

⁸³⁷ Там само. — Арк. 2.

⁸³⁸ Там само. — Арк. 3.

ворожих сил, оборона Української Держави і її кордонів, безпека життя, праці і майна всіх громадян Української Держави»⁸³⁹.

У зверненні І. Климів розкриваються деякі механізми та шляхи формування УНРА: «Наказую: всім українським, стихійно створеним бойовим групам, повстанчим відділам і загонам негайно підпорядкуватися Командуванню Української Національної Революційної Армії та передати в її дальше розпорядження все військове майно і засоби. Дальше самочинне творення збройних відділів заборонене. До тих, що не виконують цього наказу, будуть застосовані з усією рішучістю революційні заходи як до зрадників і шкідників Держави. Спіймані зі зброєю в руках будуть розстріляні на місці»⁸⁴⁰.

Як бачимо, головним методом і шляхом формування Революційної армії мала стати реорганізація за усталеним військовим зразком усіх створених стихійно партизансько-повстанських відділів. Іван Климів також наказував створити Центр українських повітряних військ та Центр української панцирної зброї, до яких мали добровільно прийти всі українські танкісти і льотчики⁸⁴¹. Очевидно, що для створення авіації та бронетанкових військ майбутньої української армії оунівці насамперед сподівалися використати колишню радянську техніку та командирів-червоноармійців українського походження. Однак для цього потрібно було принаймні отримати дозвіл від командування вермахту на використання покинутого більшовиками армійського майна та звільнення українців із таборів для військовополонених. За сприятливих обставин із колишніх червоноармійців українського походження можна було б сформувати цілком боездатну армію, однак німці не лише не сприяли оунівцям у втіленні цього завдання, а й навпаки, всіляко перешкоджали їм⁸⁴².

У зверненні до «Громадян Української Держави» містяться також цікаві згадки про обмундирування, відзнаки й першочергові завдання УНРА. Передбачалося, що солдати й офіцери носитимуть червоноармійські уніформи, з яких будуть зняті всі відзнаки РСЧА, а натомість «на рукавах, вище ліктя лівої руки, буде пришита синя опаска (10 см шириною) зі золотим написом “Українське військо”. Старшини й підстаршини носять жовто-сині опаски з Тризубом»⁸⁴³. Усі солдати УНРА мали скласти присягу на «вірність і карність нації, Українському урядові і Проводові Українських Націоналістів». Планувалося, що першими завданнями Революційної армії стануть захоплення та контроль залізничних та військових об'єктів, складів і транспорту⁸⁴⁴.

У місцях, де не передбачалася постійна дислокація революційних збройних сил, наказувалося створювати «допоміжні органи оборони України», до складу яких мали увійти відділи Української національної оборони «Січові стрільці», сформовані з громадян, нездатних до військової служби (підлітки та чоловіки похилого віку), які б виконували функції народного ополчення (охоронна служба, боротьба з диверсантами, парашутистами тощо)⁸⁴⁵.

Згідно з десятиим параграфом звернення-наказу, на всіх українських землях впроваджувався воєнний стан, унаслідок чого установи, майно громадян, господарства і підприємства, «всі громадяни, їхня праця та спосіб життя» підпадали під «верховну юрисдикцію і керівництво військових властей»⁸⁴⁶. Проголошення воєнного стану, на думку І. Климів, мало забезпечити підпорядкування всього суспільного життя єдиній меті — створенню армії. Його мали запровадити воєнні революційні трибунали, які надіялися майже необмеженими репресивними повноваженнями. Вони отримали право виносити смертні вироки за будь-які проступки, ква-

⁸³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 3.

⁸⁴⁰ Там само. — Арк. 4.

⁸⁴¹ Там само. — Арк. 5.

⁸⁴² Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. — С. 80.

⁸⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 6—7.

⁸⁴⁴ Там само. — Арк. 6.

⁸⁴⁵ Там само. — Арк. 7.

⁸⁴⁶ Там само.

ліфковані як злочини проти української нації та держави, моралі та публічної безпеки. Крім того, копіюючи методи більшовиків і нацистів, оунівці планували ввести на період воєнного стану «родову й національну відповідальність за злочини супроти Української Держави та Української Армії»⁸⁴⁷. Нині складно навіть уявити, до яких наслідків могла би призвести діяльність воєнних революційних трибуналів, наділених такими безмежними повноваженнями. Подібні жорстокі заходи (а точніше їх декларування) були спробою перестраховатися перед тим хаосом і децентралізацією, які були чи не найбільшим ворогом українських армій у період революції і боротьби за державність 1917–1920 рр.

Важливим документом, котрий також стосується формування УНРА, є військовий статут, виданий головним командуванням Революційної армії. У цьому документі, датованому 11 липня 1941 р. і надрукованому у Львові, головну увагу приділено організації піхотних відділів, зокрема вказувалося, що кожен піхотний відділ повинен мати: «комендантів, зв'язок, відділ вогню, відділ штикового удару, відділ постачання». Всі піхотні частини зобов'язувалися пройти належний військовий вишкіл, подбати про отримання однакової форми та озброєння⁸⁴⁸.

Однак наявність наказів, статутів і відозв ще зовсім не означають успіху при створенні реальних військових формувань. Очевидно, що за короткий час легальної військовотворчої діяльності ОУН(б) створити повноцінну централізовану, укомплектовану, озброєну і навчену армію було нереальним завданням. Але все ж перші кроки в цьому напрямку бандерівці здійснили встигли. Документи свідчать, що суттєві досягнення у формуванні УНРА мала Волинь, де керівником мережі бандерівської ОУН був енергійний підпільник В. Робітницький, а військову референтуру очолював добрий організатор С. Качинський. Очевидно, в першій половині липня 1941 р. останній видав наказ приступити до формування «Січей», які мали бути зародками українського війська в регіоні⁸⁴⁹. Достеменно відомо про існування трьох «Січей», створених бандерівцями, і однієї «Січі», організованої на Поліссі прихильним до уряду УНР отаманом Т. Боровцем — «Бульбою»⁸⁵⁰.

«Січ» у містечку Гоща поблизу Рівного намагався організувати кадровий оунівець, ветеран Карпатської Січі Є. Басюк — «Чорноморець». Однак створена ним сотня січовиків як цілісний відділ проіснувала лише декілька липневих днів і була невдовзі розігнана німцями, котрі також намагалися арештувати самого Є. Басюка, що змусило його переховуватися⁸⁵¹. «Січ» у містечку Костопіль організував уродженець Тернопільщини, член похідної групи ОУН(б) Ф. Воробець — «Верещака», «Волинець», у майбутньому командир Военної округи УПА «Тютюнник». Він зумів зібрати навколо себе 300 повстанців, створив штаб, начальником якого було призначено колишнього полковника Армії УНР І. Лиходька, а заступником начальника штаба — підполковника О. Новицького⁸⁵². Є інформація про те, що одна сотня цієї Костопільської «Січі» під командуванням полковника І. Лиходька брала активну участь у боях із відступаючими військами НКВД у районі м. Степаня 31 липня 1941 р., полонила 8 і вбила 8 енкаведистів, втративши при цьому 3 осіб убитими⁸⁵³. У серпні того ж року Костопільська «Січ» поділялася на три окремі сотні під командуванням «Мирона», «Лиса» і «Галати»⁸⁵⁴. Німці терпіли її існування до листопада 1941 р., а потім роззброїли і розпустили.

Є детальні відомості про створення в м. Рівному «Січі» під іменем «Першого куреня українського війська ім. Холодного Яру». Після урочистої присяги його бійців 27 липня 1941 р. на центральній площі міста, під час проведення 10-тисячного мітингу, на якому прочитали текст Акта 30 червня, було посвячено прапор частини (синьо-жовте полотнище, на одному боці якого було зображено Тризуб, а на другому поміщено напис: «Воля Україні або смерть»). Він вишивався в підпіллі і до передачі куреню був прапором Рівненської округи ОУН(б). Для

⁸⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 7.

⁸⁴⁸ Там само. — Спр. 23. — Арк. 11.

⁸⁴⁹ Марчук І. «Січі» 1941-го на Волині // Визвольний шлях. — 2001. — № 4. — С. 29.

⁸⁵⁰ Там само.

⁸⁵¹ Там само.

⁸⁵² Там само.

⁸⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 18. — Арк. 8.

⁸⁵⁴ Марчук І. «Січі» 1941-го на Волині. — С. 29.

казарми керівництво куреня пристосувало один із міських будинків на вулиці Замкової, куди завезли достатню кількість зброї, боеприпасів, одягу, білизни, ковдр і харчів. Воякам, які носили цивільне вбрання або радянські військові шинелі, пошили однакові військові шапки-мазепинки. Особовий склад налічував 480 бійців (чотири сотні по 120 осіб у кожній), які проходили активну військову підготовку за курсом молодших офіцерів (підстаршин). Командував куренем комендант С. Качинський — «Остап», тодішній військовий референт ОУН(б) на Волині, а в майбутньому один із перших командирів відділів УПА⁸⁵⁵. Шефом штабу куреня призначили колишнього полковника Армії УНР Л. Ступницького — «Гончаренка», його ад'ютантом був Л. Крисько — «Горинь», роль вишкільних старшин відігравали оунівці Федорович, Сірко, Цинк (згодом відомий як сотенний УПА «Циган») і Мельник (очевидно, майбутній курінний УПА «Кора») ⁸⁵⁶. Щодня в Рівненській «Січі» відбувалися стройові заняття, теоретична і бойова підготовка. Січовики також виконували охоронні функції⁸⁵⁷.

Рівненська «Січ» проіснувала до листопада 1941 р. і була німцями розпушена. Щоправда, перед ліквідацією збройного формування січовикам вдалося нелегально вивезти частину зброї, а 40 найкращих учасників куреня були переведені на нелегальне становище й продовжували підпільний військовий вишкіл у Клеванському замку аж до викриття цієї школи німецькими спецслужбами в перші місяці 1942 р.⁸⁵⁸.

Окрім згаданих вище «Січей», на Волині вдалося організувати ще цілу низку військових формувань, які були оголошені відділами УНРА. Зокрема, було створено сотню української армії в м. Вишнівець, яка 27 липня 1941 р. присягнула на вірність Україні та Державному правлінню⁸⁵⁹. Відділи УНРА чисельністю до 100 осіб виникли в містечках Корець, Межиріччя, Олександрія, Клевань, Тучин, Радивилів, Берестечко⁸⁶⁰. 9 липня було створено відділ УНРА у Кременці, який організував збір зброї та здійснював охорону громадян і очистку міста від безконтрольних груп червоноармійців (оточенців, дезертирів тощо)⁸⁶¹. Відділ підпорядковувався створеній від імені ОУН(б) повітовій владі на чолі з М. Редькіним, який оголосив про формування армії, закликав до спокою і недопущення будь-яких проявів грабежів та насильства⁸⁶². Від 12 липня в містечку почалася добровільна реєстрація рядового, сержантського й офіцерського складу майбутньої української армії. 14 липня обладнано окреме штабне приміщення для реєстрації добровольців і видано розпорядження про обов'язкове зголошення до 20 липня всіх офіцерів-українців колишньої української, польської, російської армії до штабу. Протягом лише двох днів зареєструвалося 117 осіб, серед яких 18 старшин і підстаршин. Із зареєстрованих штабних старшин було відібрано сотника, осавула і поручника, на базі яких планували розгорнути окружний штаб для формування української армії у Кременецькій окрузі⁸⁶³.

Зі спогадів очевидців дізнаємося також про існування куреня УНРА в Луцьку. На жаль, невдовзі німці реорганізували частину у т. зв. господарчий курінь, відділивши від неї дві сотні охоронної поліції. Щоправда, ці збройні формування продовжували перебувати під сильним ідеологічним впливом ОУН(б), а новий командир господарчого куреня С. Коваль — «Рубашенко» підтримував тісні організаційні контакти з відповідними структурами українського націоналістичного підпілля, що дозволило йому 20 березня 1943 р., арештувавши німецьких офіцерів, вивести 520 своїх підлеглих до с. Журавичі і передати батальйон у підпорядкування Головної команди УПА⁸⁶⁴.

⁸⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 7 зв. — 8.

⁸⁵⁶ Марчук І. «Січі» 1941-го на Волині. — С. 31

⁸⁵⁷ Там само.

⁸⁵⁸ Там само. — С. 31—32.

⁸⁵⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 24. — Арк. 30.

⁸⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 7 зв.

⁸⁶¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 139.

⁸⁶² Там само. — Арк. 140.

⁸⁶³ Там само. — Арк. 139.

⁸⁶⁴ Filar Wł. Wołyń 1939—1944. Ekstymiacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagañ na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej. — Toruń: Adam Marszałek, 2003. — S. 75.

Подібно до Волині активне творення армійських частин розпочалося й на Прикарпатті. У м. Косові з оунівських партизанських груп було організовано цілий полк УНРА, який зумів упорядкувати адміністрацію в районі, не допускаючи деякий час на його територію угорські окупаційні частини⁸⁶⁵.

Загалом на Станіславщині до створення української армії підійшли дуже серйозно. В обласному центрі сформували спеціальну військову команду, яка 7 липня 1941 р. видала розпорядження про реєстрацію всіх військовослужбовців української національності — старшин у віці до 60 років, а підстаршин у віці до 50 років. У Станіславі опис проводили протягом трьох днів (9—11 липня) у приміщенні обласної військової команди. У селах та містечках регіону створювали спеціальні реєстраційні комітети, які протягом 8—9 липня мали записати всіх військових на їх території і до 14 липня передати списки до Станіслава. Підставою для реєстрації були відповідні документи або усні свідчення (за наявності трьох свідків, котрі підтверджували правдивість сказаного)⁸⁶⁶.

Відділи УНРА (чисельністю до 100 осіб) виникли в червні — серпні 1941 р. у містечках Зборів, Броди, Збараж, Теревовля, Журавня, Заліщики⁸⁶⁷. Німецькі розвідзведення, подані до штабу 17-ї армії 30 червня 1941 р., також підтверджують інформацію про виникнення повсюдно на території Західної України «української самооборони»⁸⁶⁸. Очевидно, що командуванню УНРА вдалось організувати близько 4 тис. солдатів, які були готові виконувати поставлені перед ними завдання. Хоча це, звісно, було зовсім не те, на що розраховувало керівництво ОУН(б). Крім того, німецьке військове командування різко негативно сприйняло військовотворчі ініціативи українських націоналістів. Вбачаючи в них загрозу власному пануванню в Україні, німецька жандармерія повсюдно роззброювала українські відділи, причому подібні випадки траплялися часто одразу ж після завершення спільних операцій повстанських відділів і вермахту із захоплення тієї чи іншої місцевості⁸⁶⁹. Не відставали від німців у справі роззброєння українських відділів і угорські війська, які після захоплення частини Прикарпаття і Південної Тернопільщини особливо ретельно позбавлялися українських збройних формувань, при цьому тісно співпрацюючи з польськими націоналістичними колами⁸⁷⁰.

Намагаючись зберегти свої військові формування, бандерівці спробували наприкінці літа 1941 р. замаскувати їх під відділи Української народної міліції (УНМ). Завдяки існуванню УНМ бандерівцям до вересня того ж року вдавалось утримувати від повної ліквідації власні збройні відділи, які формально несли службу охорони громадського порядку до створення в Україні окупаційної поліції під німецьким командуванням⁸⁷¹. З розпуском УНМ частина прихильників ОУН із рядів міліції перейшла на нелегальне становище (ставши наприкінці 1942 р. тим «матеріалом», з якого формувалися перші відділи повстанців-націоналістів), інша частина, за наказом керівників ОУН(б), проникла в лави створюваної німцями української допоміжної поліції, намагаючись поставити ці формування під свій ідеологічний контроль.

Найкраще військово підготовлені націоналісти-бандерівці наприкінці літа — восени 1941 р. скеровувалися Проводом організації до нелегальних і напівлегальних вишкільних курсів для навчання молодших і старших офіцерів. Цей момент став поворотним від співпраці з німцями до підготовки збройної боротьби проти них. Гітлерівці, безперечно, розуміли, що навчання військових кадрів здійснюється оунівцями не для боротьби з Червоною армією, яка в жовтні — листопаді 1941 р. ще продовжувала свій відступ до стін Москви, а винятково для ґрунтовної організації масштабного повстання проти німецької

865 ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 2 зв.

866 Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. — С. 251.

867 ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 9—29.

868 Там само. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 146. — Арк. 24.

869 ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 137.

870 Там само. — Арк. 138, 141.

871 Детальніше про Українську народну міліцію див.: Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — К., 2004. — С. 228—252.

окупаційної влади, котра (і це стало очевидним для членів бандерівського Проводу на ЗУЗ) не збиралася визнавати української державності ні під час, ні тим більше після завершення війни.

У липні — серпні 1941 р. військовий осередок (штаб) у Львові реорганізували і створили два регіональні відділення — Рівненський крайовий військовий штаб для Північно-західних українських земель і Львівський крайовий військовий штаб для Західних українських земель⁸⁷². Офіцерські курси і школи організовувались або в повному підпіллі, або напівлегально, під виглядом інших навчальних установ або таборів праці.

Найбільшою підготовчою базою для оунівців стала школа військових кадрів «Тигри», що діяла в Долинському районі сучасної Івано-Франківської області⁸⁷³. Понад 60 бойовиків пройшли старшинську підготовку в підпільній школі у м. Коломий під керівництвом сотника Микиюка. Більшість із них згодом стали командирами повстанських відділів⁸⁷⁴.

Іншу нелегальну офіцерську школу ОУН(б) під виглядом «служби праці», створену в липні 1941 р. у м. Мости Великі Львівської області, очолював безпосередньо шеф оунівського військового штабу, тоді ще сотник Д. Грицай — «Перебийніс»⁸⁷⁵. У серпні ця школа була реорганізована в курси для старших офіцерів, яких планували використовувати передусім для роботи у штабах. Школу очолив О. Гасин — «Лицар». Курсантів відбирали з оунівців, які мали вищу освіту або були студентами. До моменту ліквідації школи 15 вересня 1941 р. частковий вишкіл пройшло 50 осіб⁸⁷⁶.

Неподалік від Мостів Великих у містечку Поморяни під виглядом табору «служби праці» стараннями В. Івахова — «Сома» була створена підстаршинська школа на чолі з поручником О. Карачевським — «Свободою»⁸⁷⁷. У ній готувалися кандидати винятково на підстаршинські звання. Тільки після перебування в її стінах оунівець, котрий раніше не мав жодної фахової військової підготовки, міг продовжувати навчання на офіцерських курсах⁸⁷⁸. Є дані про те, що гестапівці періодично проводили арешти відомих їм курсантів-підпільників Поморянської підстаршинської школи. Так, відомий факт арешту Ярослава та Юліана Охримовичів (рідних братів Василя Охримовича — чільного діяча ОУН(б) та УГВР), яких утримували у львівській в'язниці на вулиці Лонцького, де 23 січня 1942 р. Ярослав Охримович помер⁸⁷⁹. 15 вересня 1941 р. у ході масштабних арештів бандерівців гестапо арештувало В. Івахова — «Сома», який провів в ув'язненні два місяці⁸⁸⁰.

Невеличка офіцерська школа ОУН(б) під кодовою назвою «Холодний Яр» існувала в с. Колки на Волині. Взимку 1941—1942 рр. у ній навчалася 30 курсантів, яким, крім усіх необхідних військових дисциплін, викладали історію України, географію та природознавство. Комендантом Колківської школи був Д. Клячківський — «Клим Савур», «Кошіль», «Старий», майбутній командир УПА та УПА-Північ. Окрім навчання, курсанти займалися також збиранням і складуванням зброї, амуніції, харчів⁸⁸¹.

Одночасно з повноцінними військовими школами бандерівці організовували у містах і селах Західної України таємні короткотермінові курси радистів і санітарів та польові вишкільні табори⁸⁸². Для прикладу, тільки на території двох повітів — Дубенського й Кременецького — було організовано 15 вишкільних осередків для рядових бійців, у кожному з яких навчалася

⁸⁷² Бедрій А. Українська Держава, відновлена актом 30 червня 1941 р. — Нью-Йорк — Лондон — Мюнхен — Торонто, 1981. — С. 25—26.

⁸⁷³ Там само — С. 23.

⁸⁷⁴ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1 — Од. зб. 1. — Арк. 100.

⁸⁷⁵ Бедрій А. Українська Держава відновлена актом 30 червня 1941 р. — С. 25.

⁸⁷⁶ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1 — Од. зб. 1. — Арк. 100.

⁸⁷⁷ Там само. — Арк. 100—101.

⁸⁷⁸ Бедрій А. Українська Держава відновлена актом 30 червня 1941 р. — С. 26.

⁸⁷⁹ Камінський А. Василь Охримович. Біографічний нарис. — Торонто — Нью-Йорк — Лондон, 1999. — С. 20.

⁸⁸⁰ АЦДВР. — Ф. 23 — Т. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 101.

⁸⁸¹ Кондрат Ф. Ми стали волі на сторожі. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. — С. 9—10.

⁸⁸² Мірчук П. Українська Повстанча Армія. — С. 30.

по 100 осіб⁸⁸³. Аналогічні табори для вишколу молоді існували восени — взимку 1941 р. також поблизу Галича і Станіславава⁸⁸⁴.

Відомості про напівлегальні українські офіцерські школи й курси можна здобути знов-таки з донесень радянських розвідувальних органів. У доповідній записці на ім'я М. Хрущова і Т. Строкача командир об'єднаних партизанських загонів Рівненської області І. Федоров писав: «Націоналісти використовують усі легальні можливості для підготовки своїх військових та бойових кадрів. Так, у місті Луцьку організована школа підготовки військових кадрів низових організацій, в якій навчається до 600 осіб молодого віку 18—24 років. Курсанти одягнені в стару польську військову форму. Школа існує під виглядом підготовки сільськогосподарських працівників. Подібні школи існують у селах Лаврове і Пличанове [очевидно, йдеться про села Лаврів і Пілганів — І. П.] Волинської області, по 100 осіб у кожній. Школа у селі Шпанове біля Рівного налічує до 200 слухачів, серед яких є й дівчата. На початку квітня [1943 р. — І. П.] німці всі школи розігнали, а частину слухачів відправили до концтаборів за антинімецьку діяльність»⁸⁸⁵.

Протягом літа — зими 1941 р. бандерівська ОУН зуміла організувати на території Західної України 37 старшинських і підстаршинських шкіл, курсів та польових вишкільних таборів, через які, очевидно, пройшло до 2 тис. курсантів.

Однак, незважаючи на те, що саме ОУН(б) на початку німецько-радянської війни вчинила спробу створити українську армію та її офіцерський корпус, а згодом із цією організацією тісно буде пов'язана Повстанська армія, вперше абревіатуру УПА в роки Другої світової війни використали не оунівці, а їхні ідеологічні конкуренти. Відродити Повстанську армію, через 20 років після її створення генералом УНР Юрієм Тютюнником, поставив собі за завдання прихильник Державного центру УНР в екзилі, уродженець Волині Тарас Боровець, який став широковідомий за псевдонімом, запозиченим у гоголівського героя Бульби⁸⁸⁶.

Тарас Боровець ще в міжвоєнний період мав контакти із представниками еміграційного уряду Української Народної Республіки, за українську діяльність отримав термін у польському концтаборі Береза Картузька⁸⁸⁷. Вереснева кампанія 1939 р. застала його на території Центральної Польщі. Після встановлення німецько-радянського кордону Т. Боровець деякий час мешкав у Варшаві. Очевидно, за наказом екзильного уряду УНР він у вересні 1940 р. нелегально перейшов кордон і опинився на території УРСР⁸⁸⁸, де, згідно із вказівками уенерівських міністрів, мав створювати антибільшовицький партизанський рух⁸⁸⁹, організувавши насамперед військові кадри по всій території України, створивши підпільні організації, очолювані по областях отаманами, по районах — полковниками, нижче — сотниками⁸⁹⁰. У перші дні німецько-радянської війни Тарасу Боровцю разом із групою однодумців вдалося

⁸⁸³ Filar Wł. Wołyń 1939—1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagani na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej. — S. 71.

⁸⁸⁴ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 1. — Арк. 101.

⁸⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 527. — Арк. 3.

⁸⁸⁶ Детальніше про Т. Боровця див.: Дзьобак В. В. Отаман Тарас Бульба-Боровець (штрихи до політичного портрету). — К., 1995. — 90 с., Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги. — Львів, 1997. — 86 с.; Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941—1944). — К., 2002. — 260 с.; Опанасюк О. Січ Тараса Бульби в Олевську: в спогадах, документах, свідченнях. — Житомир, 2008. — 436 с.; Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: дослідження, спогади, документи. — Рівне: Азалія, 1998. — 184 с.; Стельникович С. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис. — Житомир: Полісся, 2010. — 392 с.; Своя державність, збройна сила, віра Христова. Матеріали німецького архіву командування УПА Тараса Бульби-Боровця. — Рівне: Волинські обереги, 2010. — 212 с.; Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — К.: ПП Сергійчук М. І., 2011. — 816 с.

⁸⁸⁷ Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941—1944). — К., 2002. — С. 54—55.

⁸⁸⁸ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — С. 36, 40

⁸⁸⁹ Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941—1944). — С. 56—57.

⁸⁹⁰ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — С. 36, 41, 46, 50.

роззброїти червону міліцію в районному центрі Сарни Рівненської області й оволодіти містечком. Із приходом сюди німецької армії Т. Боровець був призначений комендантом міліції Сарненського округу⁸⁹¹.

8 серпня 1941 р. енергійний комендант сарненської міліції звернув увагу німецького командування на той факт, що в районі прип'ятських боліт сконцентрувалися великі групи радянських оточенців, які не складають зброї і живуть грабунком місцевого населення. Для боротьби з цими групами «здичавілих» солдатів Т. Боровець отримав дозвіл створити з українців групу в одну тисячу бійців і очистити район Полісся від залишків Червоної армії. Для озброєння групи було видано трофейні радянські гвинтівки та кулемети. Т. Боровець доволі швидко набрав не тисячу, а близько 3 тис. добровольців, які поступово зуміли розбити і вилоти оточенців⁸⁹². Задля посилення своєї «армії» офіцерськими кадрами отаман уклав угоду з мельниківською ОУН⁸⁹³, яка в серпні відправила в його розпорядження 10 молодих старшин, членів Організації⁸⁹⁴.

Уже до кінця серпня Тарасу Боровцю вдалося опанувати доволі великі простори у трикутнику між Пінськом, Сарнами й Олевськом. Саме до Олевська отаман переніс штаб своєї організації, яку він назвав «Поліською Січчю»⁸⁹⁵. 19 серпня Т. Боровець опублікував свій «наказ № 1», яким оголосив про необхідність негайної задачі зброї населенням, встановлення комендантської години та обов'язкову явку дезертирам і оточенцям віком до 45 років у відділки підпорядкованої йому міліції. Усіх, хто б посмів переховувати в себе вдома зброю, Боровець погрожував трактувати як більшовицьких партизанів і карати на смерть «через розстріл»⁸⁹⁶.

Користуючись тим, що німці не надсилали в контрольований ним район своїх чиновників, Тарас Боровець, який почав себе іменувати «отаманом Бульбою», створив власний державний апарат за зразком адміністрації УНР. Його становлення відбувалося під гаслом: «Ми хочемо вільної України, без німців, без поляків, без росіян!»⁸⁹⁷.

Таке автономне життя частини Полісся тривало до початку листопада коли нацисти згадали про існування в їхньому тилу непідконтрольної «республіки». «Бульбі» запропонували підкоритися німецькій цивільній адміністрації райхскомісаріату Україна. Амбітний отаман відкинув принизливі пропозиції і 16 листопада розпустив свою «Поліську Січ», перейшовши на нелегальне становище⁸⁹⁸, але не забувши при цьому в останній день існування загону рішеннями старшинських зборів «Поліської Січі» іменувати себе генерал-хорунжим⁸⁹⁹.

Через два дні після офіційного розпуску бульбівської «Січі» відбувся один надзвичайно цікавий та показовий епізод, який з найкращого боку характеризував як самого Тараса Боровця, так і його старшин. 18 листопада в Олевськ до штабу «Поліської Січі» прибув капітан військ СС Гічке, який вимагав від сотника Сиголенка надати січовиків для проведення акції з поголовного знищення єврейського населення міста. У відповідь «сотник Сиголенко заявив німецькому коменданту, що наш відділ уже розпущений, а тому ми не маємо права давати своїм козакам таких наказів. А по-друге, наші люди були скликані для боротьби з озброєним ворогом, як воїни, а не для того, аби знищувати беззбройних жінок, стариків, калік і дітей, недивлячись на їхню національність. На це капітан СС (гестапо) погрозив застосувати заходи за

⁸⁹¹ Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941—1944). — С. 60—61.

⁸⁹² Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття. — С. 80.

⁸⁹³ Детально про стосунки Т. Боровця з ОУН(м) див.: Стельникович С. Військово-політична співпраця Т. Бульби-Боровця та ОУН у 1941—1944 рр. // Розбудова держави. — № 1. — 2010. — С. 112—117.

⁸⁹⁴ Дзьобак В. В. Бульбівці («перша УПА») // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 121—122.

⁸⁹⁵ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття. — С. 80.

⁸⁹⁶ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — С. 110.

⁸⁹⁷ Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: дослідження, спогади, документи. — Рівне: Азалія, 1998. — С. 119.

⁸⁹⁸ Дзьобак В. В. Бульбівці («перша УПА»). — С. 124.

⁸⁹⁹ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — С. 120.

невиконання наказу, відповідно до німецьких військових законів. Він сказав, що тільки тому не привіз із собою з Житомира своїх людей, бо знав, що в Олевську міститься наш гарнізон. Після погроз капітан Гічке насильно мобілізував для екзекуції над євреями двох старшин і 60 демобілізованих козаків “Поліської Січі”, які 19 листопада мають розстріляти 535 євреїв, не залишаючи жодного живим. Факт цей старшини засуджують як ганебну дію. [...] Олевськ, дня 18 листопада 1941 р.»⁹⁰⁰.

Після цього відкритого конфлікту з німцями, наприкінці листопада — на початку грудня 1941 р. Т. Боровець починає формувати власний партизанський відділ на базі колишніх поліських січовиків⁹⁰¹. У грудні він офіційно називає свої нечисленні підрозділи Українською повстанською армією⁹⁰². Відділи отамана «Бульби» на зламі 1941—1942 рр. не проявляли особливої збройної активності, натомість із весни — літа 1942 р. почали здійснювати перші пропагандистські та військові акції, які дуже швидко зробили ім'я «Бульби» й абревіатуру УПА надзвичайно популярними в масах поліського населення. Тому не дивно, що саме цю назву запозичили в Т. Боровця націоналісти, коли розпочали формування власної партизанської армії.

⁹⁰⁰ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — С. 121—122.

⁹⁰¹ Там само. — С. 122—123.

⁹⁰² Дзьобак В. В. Бульбівці («перша УПА»). — С. 124.

Розділ III. Діяльність ОУН у 1942 — на початку 1943 р. Перехід до повстанських форм боротьби. Створення УПА, її структура, чисельність, озброєння

3.1. Діяльність підпілля ОУН(б) та ОУН(м) у 1942 р.

Якщо Вам кортить узяти в руки гвинтівку, якщо ви прагнете боротися за власну державу, то краще воювати за свою країну, ніж за здирницьку імперію

Джеймс Конноллі

1942 р. став багато в чому вирішальним як для ходу Другої світової війни загалом, так і для долі українського визвольного руху зокрема. Події на фронтах на зламі 1941—1942 рр. продемонстрували, що війна набуває зтяжненого характеру, а остаточне офіційне приєднання до антигітлерівської коаліції США цілковито поховало сподівання держав Осі на можливість досягнення переможного результату у протистоянні з альянцями. Що менше залишалося шансів на загальний успіх, то більше зусиль гітлерівська Німеччина намагалася сконцентрувати на досягненні перемоги на своєму Східному фронті, розглядаючи її як добру нагоду для створення надійної сировинної бази, яка б дозволила достатньо вдало продовжувати і почесно завершити війну з англо-американцями.

Напруження всіх зусиль гітлерівського Райху та його союзників в останній переможній для вермахту 1942 р. привели до стрибкоподібного, вибухового посилення експлуатації окупованих територій Європи й особливої бруталізації окупаційного режиму в центральній і східній частинах європейського континенту.

Протягом 1942 р. господарський окупаційний апарат зумів «викачати» з України лівову частку сільськогосподарської продукції, яка забезпечила Німеччині 80 % хліба, 83 % м'яса та 74 % жирів⁹⁰³ та, як наслідок, призвела до голоду у всіх великих українських містах і багатьох селах не лише райхскомісаріату Україна, але й у гірських районах дистрикту Галичина⁹⁰⁴.

Того ж року нацисти ліквідували майже всі єврейські гетто на території України, відверто продемонструвавши цим місцевому населенню, яка доля в майбутньому очікує не тільки на єврейських, але й на слов'янських мешканців краю.

У цей час небаченого розмаху набула кампанія з насильного вивезення українського населення на роботу до Райху. Якщо попереднього року на виїзд до Німеччини намагалися заагітувати добровольців, то з 1942-го навіть про видиму добровільність не йшлося.

Нарешті, зима 1941—1942 рр. стала черговим психологічним шоком для українського населення, яке побачило нелюдськість гітлерівців у ставленні до полонених червоноармійців, коли з 3,9 млн військових бранців першу зиму пережили 1,1 млн осіб⁹⁰⁵, а всі гігантські простори окупованої Європи вкрилися сотнями тисяч безіменних братських могил людей, зраджених Сталіним і вбитих Гітлером.

Настрої населення в окупованій німцями Україні починають швидко змінюватися. Зникає загальна атмосфера початкової стриманості чи навіть лояльності значної частини українців до нових господарів регіону⁹⁰⁶. Нацисти остаточно скидають маску «визволителів» від біль-

⁹⁰³ Мюллер Н. Вермахт и оккупация: о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. — М., 1974. — С. 130.

⁹⁰⁴ Кучер В. І. Німецька та румунська окупаційні влади в Україні // Політична історія України. XX століття: У 6 т. — Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939—1945). — К., 2003. — С. 351.

⁹⁰⁵ Король В. Ю. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941—1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — Вип. 8. — Ч. І. — К., 2004. — С. 239.

⁹⁰⁶ Зміну настроїв українського населення щодо німецької окупаційної влади чітко фіксують оунівські звіти. Детальніше див.: Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941—1955 / Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — К., 2005. — С. 48—61; ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 300—345.

шовицької тиранії. Продовжуючи демонструвати впевненість у своїй перемозі на Сході, вони відверто цинічні. «Коричневий цар» України Е. Кох очікує від своїх підлеглих «найсуворішого ставлення до місцевого населення»⁹⁰⁷, райхсмаршал Г. Герінг, виступаючи перед німецькими комісарами України, нагадує їм, що вони призначені не для того, «аби працювати на користь цих людей, а щоб випомпувати те, що тільки можливе. Наша мета — змусити українців до праці для Німеччини»⁹⁰⁸.

За таких умов навіть найбільш лояльні кола української еліти перестали сподіватися на якісь позитивні зміни в нацистській політиці. Надзвичайно промовисто й вичерпно охарактеризував гітлерівський окупаційний режим митрополит Андрей Шептицький у своєму листі до папи Пія XII, написаному 29—31 серпня 1942 р.: «Німецький режим є на рівні може й вищим, як режим большевицький, лихий, майже диявольський»⁹⁰⁹.

За наявності режиму, який навіть про людське око перестав маскувати свою злочинність і демонстрував відверте презирство до українських національних інтересів, перед українським суспільством, а особливо перед його провідними колами, з усією гостротою постала проблема вибору нової моделі поведінки, яка могла б хоч найменшою мірою гарантувати досягнення їхніх власних політичних прагнень і сподівань.

Вироблення нової політичної лінії в умовах тотальної війни та жорстокої окупації було завданням колосальної ваги та складності, яке вимагало прораховувати всі можливі наслідки, зважувати всі найдрібніші аргументи.

Найпершою дилемою при виборі моделі поведінки українських національних сил у 1942 р. став пошук формули можливого оптимального поєднання протистояння брутальній окупаційній політиці Німеччини та її сателітів із намаганням не надто зашкодити боротьбі вермахту на протирадянському фронті⁹¹⁰. З одного боку, лідери всіх українських рухів абсолютно чітко розуміли, що заплющувати очі на німецькі злочини стосовно українського народу вони не мають права, але з іншого — свободу їхніх антинімецьких дій паралізувала одна єдина думка про можливість реставрації в Україні сталінсько-більшовицького режиму.

Ця, на перший погляд, «патова» ситуація змусила активних українських політичних гравців намагатися застосовувати таку модель протидії німецьким окупаційним властям, яка б не шкодила безпосередньо інтересам фронту. Однак тактика реалізації означеної схеми в різних політичних сил була різною.

⁹⁰⁷ Цит. за: Брицький П. Україна у Другій світовій війні (1939—1945). — Чернівці, 1995. — С. 56.

⁹⁰⁸ Цит. за: Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття. — С. 90.

⁹⁰⁹ Музичка Г. Митрополит Андрей в часі німецької окупації. (Його лист 29—31 серпня 1942 р.) // Богослов'я. — Рим, 1987. — Т. LI. — С. 98.

⁹¹⁰ Така позиція — боротьба проти окупації з мінімальною шкодою фронту — була притаманна багатьом національним рухам опору у Східній Європі. Вона була зумовлена небажанням залишатися під німецькою окупацією і одночасним страхом повернення радянської влади. Лідери цих рухів (польського, українського, литовського тощо) бачили оптимальний варіант розвитку подій у максимальному виснаженні воюючих сторін, що не дозволить їм довгий час домінувати у Європі. Подібно до націоналістичних рухів народів Сходу Європи, російські білогвардійці (зокрема Російський загальновійськовий союз — РОВС) так само сподівалися на виснаження обох супротивників, що відкрило б шляхи до відбудови Російської імперії. Наприклад, у донесенні ОУН(б) з Одеси за травень 1942 р. вказувалося: «В теперішній війні й міжнародному укладі сил білі москалі розчислюють на те, що німці в боротьбі ослабнуть і тоді буде можливість взяти владу в свої руки» (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 302). Схожої думки дотримувалося багато американських політиків у 1941 р. Так, майбутній президент США, а тоді сенатор Гаррі Трумен після початку війни між Німеччиною і СРСР публічно заявив, що радянські можновладці варті довіри не більше, ніж «Гітлер або Аль-Капоне» (цит. за: Фенбі Дж. Альянс / Пер. з англ. П. Таращук. — К.: Темпора, 2010. — С. 87), а тому «американці повинні допомагати тій стороні, яка програватиме, і дати їм змогу повбивати одні одних» (цит. за: Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід / Пер. з англ. Ю. Ажнок. — К.: Темпора, 2010. — С. 350). Аналогічно В. Черчилль наприкінці 1941 р., як вважали співробітники британського МЗС, бажав бачити СРСР ослабленим війною з Німеччиною настільки, щоб Кремль не міг брати участі в повоєнному врегулюванні і погодився на умови миру, продиктовані в Лондоні та Вашингтоні (детальніше див.: Фенбі Дж. Альянс / Пер. з англ. П. Таращук. — К.: Темпора, 2010. — С. 88—89).

Найактивніша та найрадикальніша у своїх діях ОУН(б) опинилася в 1942 р. у дещо легший із психологічного погляду ситуації порівняно з прихильниками А. Мельника чи іншими групами. Бандерівці свідомо пішли на конфлікт із нацистами ще в липні минулого року, тож, попри колосальні фізичні втрати і першочергову розгубленість, до кінця січня — початку лютого 1942 р. вони вже в основному зуміли перегрупуватися, відновити підпільну роботу в нових умовах, не витрачаючи час на дискусії та писання до вищих керівників Райху меморандумів (цей період «бомбардування» Райхсканцелярії паперами бандерівська ОУН пройшла ще влітку — восени 1941 р.). Натомість керівництво ОУН, очолюваної А. Мельником, як ми вже писали, лише на зламі 1941—1942 рр. почало перебудовувати роботу в Україні, а в еміграції ще й упродовж 1942-го марно намагалось своїми зверненнями змінити основні засади гітлерівської політики стосовно України⁹¹¹.

Провід бандерівської ОУН восени — взимку 1941-го і в перші місяці 1942 р. прагнув максимально швидко реорганізувати діяльність своїх структур, перевівши їх на нелегальні форми боротьби. Однак цілком зрозуміло, що за умов наявного зв'язку моментально зробити всього не вдавалося, і тому частина низових структур ОУН(б) у першій половині січня ще продовжувала діяти відкрито, що завдавало бандерівцям масштабних фізичних втрат. Німецькі документи за січень 1942 р. свідчать про масові арешти і страти прихильників ОУН(б)⁹¹², які ще влітку — восени минулого року проникли до лав місцевої адміністрації та поліції в Херсоні, Криму, Кам'янці-Подільському. При цьому гітлерівці відзначали, що націоналісти здійснювали широку агітаційну роботу «в душі ОУН» з допомогою мітингів (на які збиралося до 2 тис. осіб) і друкованих матеріалів⁹¹³.

Відкрита діяльність бандерівців в адміністрації і місцевій поліції була остаточно згорнута, як випливає з документів, до другої половини січня — початку лютого 1942 р. Провід ОУН(б) зумів перебудувати організаційні структури, а тому прагнув нелегально закріпити своїх людей в органах окупаційної адміністрації та мілітарних чи парамілітарних формуваннях, вивести в підпілля всіх відомих німцям діячів Організації, скеровуючи членів і прихильників українського націоналістичного руху до максимально інтенсивної роботи, спрямованої на підготовку антинімецького виступу, однак у жодному разі не провокуючи такий виступ передчасно.

На початок 1942 р. ОУН(б) на території Наддніпрянщини остаточно сформувала структуру свого підпілля, яке керувалося з двох головних центрів — Києва та Дніпропетровська. У Києві дислокувалися Крайовий провід ОСУЗ на чолі з Д. Мироном, у Дніпропетровську — Крайовий провід ПівдСУЗ на чолі з В. Куком⁹¹⁴. Київському Крайовому проводу підпорядковувалися обласні організації в Києві, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Житомирі, Чернігові, Полтаві, Сумах і Харкові. Дніпропетровський Крайовий провід охоплював своїм контролем структури підпілля в Подніпров'ї, Донбасі, Криму, Причорномор'ї та Приазов'ї⁹¹⁵.

⁹¹¹ ЦДАВОВ України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 11; 12—13; 18—20; ОУН в 1942 р. Документи / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. — К., 2006. — С. 30—33.

⁹¹² Значні втрати серед похідних груп на сході, півдні та в центрі України, якщо вірити спогадам окремих їхніх учасників, провокували внутрішні конфлікти. Відомо, наприклад, що один із членів Північної похідної групи ОУН(б) Л. Павлишин — «Вовк» звинувачував Д. Мирона — «Орлика» і Головного провід у недостатньо обдуманому використанні потенціалу похідних груп, що призводило до надто високих втрат. Окремі учасники похідних груп були розчаровані тим, що наївні обіцянки про «тріумфальні арки, квіти й поцілунки вдячних східняків» мали небагато спільного із суворою дійсністю — німецькими репресіями, розстрілами, знищенням будь-яких спроб відродити державність, значною інертністю та недовірою місцевого населення до діяльності прибулих із заходу революціонерів (див.: Щеглюк В. «Як роса на сонці...»: Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л. С. Павлишина. — Львів, 1992. — С. 76—77).

⁹¹³ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 2. — С. 93.

⁹¹⁴ Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942—1943 рр.) // Український визвольний рух. — № 12. — Львів, 2008. — С. 51.

⁹¹⁵ Там само. — С. 51—52.

Деяке уявлення про масштаби діяльності ОУН(б) на початку 1942 р. дають звіти айнзацкоманди 5 від 16 січня того ж року, в яких, зокрема, вказується, що бандерівці мають настільки розгалужену й дієву структуру, що могли собі дозволяти, через довірених людей у поліції, звільняти арештованих німцями активістів руху, що їхня «партія» перебуває в стані глибокої конспірації, кожен функціонер має по декілька псевдонімів, а на організаційний зв'язок можна вийти лише з допомогою «таємних» паролів⁹¹⁶. Найбільше ж гітлерівців непокоїло те, що ОУН(б) нелегально накопичує зброю для повстання. Зокрема, під час допитів німецьким слідчим вдалося з'ясувати псевдоніми 13 осіб, у розпорядженні яких мала бути зібрана зброя⁹¹⁷.

Нову тактику бандерівської Організації зафіксували у своїх таємних документах відповідні нацистські спецслужби. Зокрема, в донесенні поліції безпеки та СД за січень 1942 р. відзначається: «ОУН була змушена якомога докладніше дізнатися про німецькі наміри, щоб до цього визначити власний метод роботи і тактику. Вона використала і використовує ще і сьогодні перекладачів-українців, які працюють у німецьких установах. Завдяки цьому ОУН має уявлення не лише про частину німецьких намірів, але також про практичні можливості їх реалізації. Відповідно до цього вона перебудувала свої методи. На місце початкової офіційної діяльності тепер прийшла нелегальна таємна діяльність із застосуванням псевдонімів і паролів. Довірені особи й активісти улаштувалися на непомітних назовні постах української цивільної адміністрації. Основою української військової влади, до якої прагне Бандера, служить міліція. Вже в липні 1941 р. у заклику українського лейтенанта Легенди містилась вимога створення українського війська. Знайдена російська зброя мала приховуватися для озброєння передбачуваного війська, а не здаватись. За такими інструкціями ОУН діяла до сьогоднішнього дня»⁹¹⁸.

16 січня 1942 р. німецькі спецслужби викрили в м. Клевані підпільну оунівську школу міліції, в якій націоналісти готували свої старшинські та розвідницькі кадри. Гітлерівці дізналися, що 25 осіб, які тут пройшли вишкіл, були відправлені підпіллям зі спеціальними завданнями на схід України. Під час проведення слідства німецька поліція намагалася встановити особи цих людей і виявити місця їхнього перебування. Проте зробити цього не вдалося⁹¹⁹. До початку 1942 р. ОУН(б) уже мала власну підпільну мережу на території Центральної та Східної України. Зокрема, німецькі донесення айнзацгрупи «С» від 4 лютого того ж року вказували на існування дієвого націоналістичного підпілля на Київщині, наголошуючи: «У Київській області оборонна боротьба проти комуністів дедалі більше перетворюється на боротьбу з національними українськими угрупованнями»⁹²⁰.

Аналогічні дані подавали також радянські органи державної безпеки, які спиралися на своїх розвідників в окупованій німцями Україні: «Низка джерел і захоплених нами документів свідчить про те, що, незважаючи на масові репресії, проведені німцями серед оунівців, і, зокрема, серед прихильників Бандери, останні не тільки не згорнули своєї роботи, але навпаки, пішовши у підпілля, значно посилили її. Встановлено, що ОУН розповсюдила свою діяльність на всю територію окупованої України. У всі області УРСР ОУН скеровує своїх емісарів, створює підпільні організації, центри і легіони, закладає склади зі зброєю, боєприпасами і типографії; готує необхідні кадри для збройної боротьби [...]».

Про діяльність ОУН у східних областях України відомо, що в низці населених пунктів Київської, Житомирської, Полтавської, Запорізької, Кіровоградської, Дніпропетровської, Сумської, Харківської, Одеської та інших областей оунівці заклали свої підпільні організації, керовані націоналістами-нелегалами, що прибули із західних областей України»⁹²¹.

⁹¹⁶ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 2. — С. 103.

⁹¹⁷ Там само. — С. 104.

⁹¹⁸ Там само. — С. 110—111.

⁹¹⁹ Там само. — С. 104.

⁹²⁰ Там само. — С. 119.

⁹²¹ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи й матеріали. — К., 1996 — С. 55—56.

Спогади мешканців Сходу України також свідчать про те, що доволі міцне націоналістичне підпілля, створене похідними групами ОУН(б) у перші місяці 1942 р., конспіративно функціонувало на Південній Сумщині та Північній Полтавщині, центром руху в регіоні було м. Ромни. Легальним прикриттям підпілля слугували товариства «Просвіта» й українські народні хори⁹²².

Цікаві відомості про створення націоналістичного підпілля на Сумщині залишив у протоколах допитів член ОУН(б) Г. Сергієнко. Він, зокрема, розповів слідчим, що підпілля ОУН у Сумах (керівник — Семен Супрун) виникло наприкінці 1941 р., а в січні 1942 р. сюди уже прибували кур'єри від Головного проводу зі Львова, які привозили літературу й організаційну символіку, інструкції та вказівки для роботи. Зі свідчень Г. Сергієнка випливає, що в лютому 1942 р. у Сумській області відбулася інспекційна поїздка представника Головного проводу зі Львова, який під час заслуховування звітів підпільників звернув увагу на необхідність ретельного підбору та підготовки кадрів, які могли б у майбутньому (у слушний момент) вести проти Німеччини боротьбу за самостійність України і після створення незалежної держави очолювали б відповідні українські органи влади⁹²³.

Правдивість згадуваних вище свідчень підтверджують і документи гітлерівських спецслужб. У донесеннях айнзацгрупи «С» від 4 лютого 1942 р. нацисти звертають увагу на те, що «серед прихильників Бандери приходить до розуміння того, що теперішній момент не надається для відкритої боротьби. В одній з виявлених інструкцій для прихильників цього напрямку говориться, що члени ОУН повинні б насамперед утримуватися від усяких провокацій, актів терору і саботажу щодо німецького уряду і його спорядження. У даний момент наголос слід робити на прискореній розбудові внутрішньої організації [тут і далі підкреслення наші — І. П.], причому треба форсувати передовсім створення й озброєння українського національного війська. Лише тоді, коли ці приготування достатньо визріють і ОУН одержить засоби, необхідні для чинення прямого тиску, можна буде вступити у переговори з німецьким урядом і згідно з результатами переговорів, у сенсі Бандери визнати німців як союзників або знищити їх. Ця інструкція, як виходить, не потрапила до всіх призначених місць, або її не виконують, бо і надалі появляються нахабні підбурливі матеріали»⁹²⁴.

Документи німецьких каральних органів дозволяють скласти більш-менш повне уявлення про те, яку тактику обрала бандерівська ОУН у протистоянні з нацистами на початку 1942 р. Головними завданнями визначалися: «підготовка та накопичення сил, проникнення у всі сфери суспільного життя, розбудова організаційної мережі на всій території України та формування умов для створення підпільної армії»⁹²⁵.

У січні 1942 р. Головний провід ОУН(б) розповсюдив серед населення «Комунікат до членів ОУН у справі набору людей до Німеччини». Документ різко критикував практику вивезення українського населення до гітлерівського Райху і закликав саботувати ці заходи. Через місяць, 14 лютого, Провід оприлюднив серед членів Організації ще один таємний комунікат

⁹²² ОУН-УПА на Сумщині / Упоряд. Г. М. Іванущенко. — К.: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2006. — Т. 1. — С. 21—28.

⁹²³ ОУН-УПА на Сумщині / Автор-упоряд. Г. М. Іванущенко. — К., 2009. — Т. 2. — С. 78—81; 82—86; 87—105.

⁹²⁴ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 2. — С. 119—120.

⁹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 29. Тактика накопичення сили, пасивного опору, підготовки загального повстання, відмова від дрібних партизанських акцій, які тягнуть за собою великі втрати мирного населення, була притаманною багатьом рухам опору в Європі. Для її означення використовують термін «атантизм» — тримання зброї напоготові. Про ОУН і її тактику «атантизму» детальніше див.: Слободянюк М. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941—1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 166—167; Слободянюк М. Проблема термінології у вивченні історії руху Опору в Україні // Український визвольний рух. — № 9. — Львів, 2007. — С. 115—124; Кентій А., Папакін Г. Стратегія «двофронтової» боротьби ОУН-УПА в 1941—1944 рр.: мовою документів, очима історика // Україна в Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнар. наук. конф. — К., 1995. — С. 163—169.

(його мали знищувати одразу ж після ознайомлення), яким дозволяв підпільникам застосовувати зброю проти німців і оголошував про те, що ОУН(б) перебуває у стані війни з Німеччиною⁹²⁶.

Протягом перших місяців 1942 р. спостерігалася чітка радикалізація активу бандерівської ОУН. Проте є підстави вважати, що в середовищі провідних кіл Організації не існувало одноставності з приводу того, чи слід здійснювати політику вичікування та підготовки паралельно зі стриманою усною пропагандою, чи проводити різку критику всіх заходів окупаційних властей, без огляду на втрати і невдачі саботувати їхні заходи, тероризувати окупаційний апарат, не боячись цим зіграти на руку більшовикам. Очевидно, що поряд із поміркованішою групою в керівництві ОУН(б) існувала також група радикалів, які готові були діяти негайно, незважаючи на можливі контрзаходи німецької влади.

Неофіційним лідером радикального угруповання в бандерівській Організації, скоріш за все, був організаційний референт Головного проводу Іван Климів — «Легенда». Він був невдоволений надто млявою, на його думку, поведінкою націоналістичного підпілля щодо німців і вимагав негайно стати на шлях терору і збройної боротьби з окупантами, які не визнали української державності, оголошеної 30 червня 1941 р. Виходячи з цієї позиції, І. Климів намагався усунути від керівництва Проводом М. Лебеда і прагнув сам очолити ОУН(б)⁹²⁷.

Радикалізація дій бандерівського підпілля в лютому 1942 р. збіглася з аналогічною активізацією підпілля більшовицького. Донесення німецького СД з окупованих українських земель цього місяця вперше поставили більшовицьких підпільників на один рівень із бандерівцями. Наголошувалося, що Служба безпеки боротьбу спрямовує проти «двох головних противників» — комуністів і ОУН(б). Слід звернути увагу: радянське підпілля з перших своїх кроків починає застосовувати тактику провокацій, на які гітлерівці відповідають масовими стратами заручників⁹²⁸. Жорстокі невмотивовані розправи німців починають відлякувати населення як від більшовицької, так і від націоналістичної пропаганди. Звітуючи, зокрема, про масові страти в передмісті Краматорська, гітлерівці не без задоволення відзначали: «Ця акція справила на населення враження. У подальшому можна було констатувати, що ставлення населення не лише до комуністів, але й до націонал-українських угруповань відчутно погіршилося»⁹²⁹.

Намагаючись нівелювати вплив гітлерівського терору на населення, бандерівці заборонили проводити погано організовані саботажні і підірвні акції, вимагали від свого активу глибокої конспірації, розбудови організаційної мережі та накопичення сил для повстання. Ці тенденції до зміни поведінки українського визвольного руху відзначали також німецькі органи держбезпеки, які вказували на прагнення бандерівців якнайшвидше створити «українське національне військо», після чого можна буде чинити тиск на Німеччину і вимагати від Берліна поступок⁹³⁰.

Важливим німецьким документом, який характеризує український націоналістичний рух є, безперечно, донесення про події в СРСР від 20 березня 1942 р. Саме в цьому донесенні вперше запроваджено рубрику «Український рух опору», яка наповнювалася повідомленнями про боротьбу обох ОУН проти німецького окупаційного режиму. Зокрема, в документі згадувалося про арешти оунівців бандерівського напрямку на Луччині, Рівненщині, Житомирщині, Вінниччині, у Кременчуці і Сталіно⁹³¹, що, безумовно, свідчить про неабияку розгалуженість мережі ОУН(б) навесні 1942 р. Незважаючи на постійні репресії німецьких спецслужб, ОУН(б) зуміла не лише вистояти у протистоянні з СД і гестапо, але й посилила свою роботу, «заслуживши» в німецьких донесеннях окремої рубрикації.

⁹²⁶ Мартинюк М. Спогади з підпілля / За ред. Н. Олійник. — Лондон, 2000. — С. 25.

⁹²⁷ Там само. — С. 17.

⁹²⁸ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 135.

⁹²⁹ ОУН в 1942 році. Документи / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. — К., 2006. — С. 48.

⁹³⁰ Там само.

⁹³¹ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 145.

Із донесень СД за 25 березня випливає, що бандерівці створили досить міцні організаційні структури на Вінниччині та Хмельниччині (включно з районними та сільськими організаціями), а також активно поширювали свій вплив на Кременчук і Полтаву⁹³².

27–29 березня у Луцьку відбувалося засідання німецьких керівників округи Волинь — Поділля, на якому керівник округи Шоне охарактеризував «рух Бандери» як активний і проти-німецький. Про жодні інші рухи опору на нараді не згадувалося⁹³³.

Про нові «грані» антигітлерівської боротьби ОУН(б) навесні 1942 р. дізнаємося з донесення про події в СРСР від 30 березня 1942 р., в якому відзначено, що співробітникам СД вдалося арештувати низку керівників бандерівської ОУН на Житомирщині і застрелити обласного провідника Організації Романа Марчака⁹³⁴. Гітлерівці захопили 2 тис. листівок і брошур, деяку зброю, організаційні плани і списки членів ОУН(б) на Житомирську, Київську, Харківську і Полтавську області, майстерню з виготовлення фальшивих паспортів і друкарські машинки. При цьому нацисти підкреслили: «Сьогодні беззаперечно виявлено, що рух Бандери постачав фальшивими паспортами не лише своїх функціонерів, але і євреїв. Як можна побачити з віднайдених наказів, робота руху в зимові місяці поширювалася лише як пропагандистсько-розвідувальна діяльність серед найширших верств населення включно до найменших сіл. Добре функціонуюча служба розвідки забезпечувала інформування обласного провідника про найменші події в повітах і районах. Інформації доставлялись обласному провіднику часто за сотні кілометрів на велосипеді, пішки або німецькими армійськими автомобілями. У більшості випадків ці донесення були зашифровані»⁹³⁵.

У той час, як бандерівці, завершивши перебудову своїх структур, навесні 1942 р. активно розгорнули антинімецьку боротьбу, ОУН під керівництвом А. Мельника на початку того ж року також була змушена коригувати свою тактику, хоча діяла при цьому обережніше й повільніше, ніж бандерівці.

Всіляко критикуючи як нерозважливий та авантюрний хід Акт 30 червня 1941 р., мельниківці восени 1941 р. (уже в окупованому вермахтом Києві) прагнули сформувати, подібно до бандерівців у Львові, прототип майбутнього українського керівного органу, який вони обережно назвали Національною радою. Члени похідних груп ОУН(м) на Східній і Центральній Україні при формуванні власних структур намагалися не дратувати гітлерівців деклараціями про незалежність. Натомість вони залучали до роботи якнайбільше авторитетних місцевих громадян і загалом старалися виглядати більш «поважно й солідно», прагнучи справити на німців враження серйозного партнера (на відміну від «гарячкуватих» і «недосвідчених юнаків» з бандерівської групи).

Незважаючи на подібні «хитрощі» керівництва ОУН(м), нацисти доволі швидко усвідомили, що кінцева мета обох націоналістичних Організацій однаково загрозлива для їхнього панування в Україні, а тому на зламі 1941–1942 рр., як ми вказували в попередньому розділі, розпочали переслідування мельниківського активу на території райхскомісаріату. На початку лютого 1942 р. у гітлерівців не було жодних сумнівів у тому, що мета мельниківського підпілля в Україні аналогічна цілям бандерівців: «Стосунки між Бандерою і Мельником зазнали подальшого загострення. Обидва рухи намагаються взаємно дискредитувати їх прихильників у різноманітних німецьких інстанціях. При цьому рух Мельника має в цьому перевагу, бо він ще не розглядається як цілком ворожа течія і через це може використовувати згадану діяльність з більшим успіхом.

В одному погляді обидві течії згодні, а саме — у крайній націоналістично-шовіністичній позиції, яка виявляється і стосовно до німців. [...]

За донесеннями надійних довірених осіб, а також на основі власних спостережень рух Мельника, здається, не лише переслідує таку саму мету, як рух Бандери, але і підтримує також певні зв'язки з Англією. [...]

⁹³² Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 148—149.

⁹³³ Косик В. Німецькі документи про УПА // Український визвольний рух. — № 1. — Львів, 2003. — С. 36.

⁹³⁴ ОУН в 1942 році. Документи... — С. 60.

⁹³⁵ Там само.

Центр руху Мельника у Східній Україні зараз знаходиться в Києві. Його керівником є такий собі д-р Кандиба, навколо якого гуртується деяка кількість почасти відомих, почасти невідомих західних українців. Поряд з цим штабом ОУН стоїть організована також д-ром Кандибою Національна рада під керівництвом професора Величківського і його заступника Чудінова. [...] Він є абсолютно підставною фігурою і керований Кандибою, який і є, власне, душею Національної ради. [...] Національна рада, не визнана жодною німецькою інституцією, є немовби неофіційним українським урядом»⁹³⁶.

Такі оцінки гітлерівців призвели до повної заборони діяльності Української національної ради, арештів провідних мельниківців у Києві та їхніх розстрілів у лютому 1942 р. у Бабиному Яру. Українське життя в Києві майже цілковито завмерло. Академія наук і вищі школи практично повністю припинили діяльність, професорам запропонували покинути столицю. Обмежувалося використання церквою культових споруд, заборонялась діяльність спортивного товариства «Січ» тощо⁹³⁷. Такий розвиток подій змусив ОУН(м), згідно з даними гітлерівської СД, значно активізувати свою антинімецьку роботу: «Мельниківська група ОУН зовні здається поміркованим націоналістичним рухом, насправді ж за своїми цілями і розгорнутою пропагандою вона може бути прирівняна до бандерівського руху. З огляду на її прагнення здаватися лояльною вона, по суті, небезпечніша, ніж рух Бандери, який від самого початку відкрито виступив проти Німеччини. Однак і рух Мельника останнім часом почав відкриту пропаганду проти Німеччини. Так, в одній летючці мельниківського руху, яка з'явилася в Києві, між іншим написано: "Хай живе самостійна українська держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе капітан Андрій Мельник! Шевченко знав, що в боротьбі перемагають лише сміливі та горді люди, в чій жилах тече гаряча кров. Тому він ганьбить тих, хто кланяється окупантам. Сьогодні ми всі сходимося до священної могили на березі Дніпра. Там ми хочемо присягнути безсмертному духові в тому, що не заспокоїмося, доки не виконаємо його заповітів, доки Україна не стане вільною і самостійною державою!». У зв'язку з розслідуванням у районі м. Лубни було арештовано 23 особи, які мають стосунок до згаданої організації, ці особи були відправлені до Кременчука. Інші 33 арештовані були звільнені»⁹³⁸.

Отже, у лавах ОУН(м) виникла певна колізія: з одного боку, ПУН на чолі з полковником А. Мельником віддавав перевагу боротьбі з Німеччиною шляхом досить відвертих вимог і декларацій до берлінських правителів (що в тогочасних умовах було особисто відважним, але малоефективним засобом впливу), а з іншого — керівництво ОУН(м) в Україні, очолюване О. Ольжичем — «Кандибою», протягом 1942 р. намагалось розробити нову тактику власної боротьби.

Насамперед мельниківці відмовилися від практики залучення членів Організації (особливо провідних кадрів) до легальної громадської і культурницької праці в окупованій Україні. Натомість кадрові націоналісти переводилися в підпілля, а їхнє місце в праці на громадській і культурній нивах посідала місцева українська інтелігенція, світоглядно близька до націоналістичного руху. Така зміна тактики дозволила ОУН(м) належно законспіруватися й уникнути масової інфільтрації свого підпілля німецькою та радянською агентурою⁹³⁹. Однак вона не захищала від дошкульних ударів німецької поліції. У лютому — квітні 1942 р. гестапівці зуміли повністю розбити мельниківське підпілля в Лубнах, Кременчуці, Корсуні-Шевченківському, Первомайську, Миколаєві⁹⁴⁰. У Рівному гестапо наприкінці березня того ж року погромило редакцію підконтрольної мельниківцям газети «Волинь», редактора, відомого письменника

⁹³⁶ ОУН в 1942 р. Документи / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. — К., 2006. — С. 49—50.

⁹³⁷ Шайкан В. О. Спроби легалізації органів української адміністрації, створених на початковому етапі війни з ініціатиивою ОУН(Б) і ОУН(М) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. — Вип. 9. — Ч. 2. — К., 2005. — С. 494.

⁹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3876. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 59—60.

⁹³⁹ Гайвас Я. Переламовий рік // Організація українських націоналістів. 1929—1954. — Б. м., 1955. — С. 282—283.

⁹⁴⁰ Там само. — С. 285.

У. Самчука затримали, а тираж газети (21 тис. примірників) за 23 березня знищили, оскаржуючи зміст газети як антинімецький⁹⁴¹.

І хоча удари гестапо та масові страти були надзвичайно болісними для націоналістичного підпілля, вони також привертати до діяльності ОУН усе більше уваги місцевого українського населення, яке до весни 1942 р. вже достатньо добре вивчило вади гітлерівського окупаційного режиму, але й не надто бажало повернення радянської влади, а тому шукало якоїсь альтернативи, яка була б більш прийнятною за нацистську окупацію та реставрацію сталінізму. Такі настрої могли слугувати добрим підґрунтям для створення розгалуженого націоналістичного підпілля з місцевих кадрів. Судячи з німецьких донесень, на початку весни ОУН(м) мала в цьому напрямку деякі успіхи. У донесенні від 10 квітня німецькі сили безпеки повідомляли, що мельниківці вже поширили свою діяльність далеко за межі Києва, намагаючись поставити під контроль частини української поліції, створити якнайбільше поліційних відділів, із допомогою яких можна буде в майбутньому тиснути на німців, а також відроджують спортивні організації «Січ» і товариство «Просвіта»⁹⁴².

За умов такої широкої діяльності, проблеми опанування масами, правильності оцінки ситуації та вироблення стратегічних завдань на майбутнє видавалися лідерам мельниківської ОУН в Україні найбільш актуальними для розв'язання навесні — влітку 1942 р.: «Для виконання цього всього Центральне Керівництво рішило весною 1942 р. вивчити якнайдоконаліше терен на місцях, відбути ряд місцевих конференцій та завершити їх всеукраїнським з'їздом у Києві»⁹⁴³.

Місцем першої великої конференції ОУН(м) в Україні було обрано територію Інспекторату ч. 2, який включав Волинь, Полісся і частину Поділля. Конференція відбулася 24—25 травня у Почаєві (окремі джерела вказують на Рівне або Луцьк як місце проведення конференції). Учасниками наради стали представники всіх повітових організацій з території Інспекторату ч. 2, провід Інспекторату, а також члени Центрального керівництва ОУН(м) в Україні. На конференції передбачалося виголосити й обговорити три реферати: політичний, ідеологічно-культурний та організаційно-тактичний⁹⁴⁴.

Основні ідеї, виголошені в рефератах і дискусіях, лягли в основу конференційних постанов. Згідно з ними, ОУН(м) повинна була розбудовувати свою мережу не тільки «вглиб», але і «вшир», охоплюючи щоразу ширші верстви населення. Особливу увагу треба було приділяти кадрам, які мали постійно «рости», «видобуваючи з себе щоразу нові вартості». Культурно-ідеологічна робота мала зосередитися передусім на друкованому слові — як у художній, так і в агітаційно-пропагандистській формі⁹⁴⁵.

Проте найголовнішою була оцінка поточної ситуації й найближчої геополітичної перспективи українського визвольного руху. Учасники травневої конференції ОУН(м) вважали, що Німеччина уже не зможе здобути «тотальної перемоги», але щодо переможця у війні на Сході єдиної думки не було. Розглядалися три варіанти: 1) Німеччина зуміє перемогти СРСР і закріпитися на деякий час як «організуючий чинник» у Східній Європі навіть після програшу війни на Заході; 2) Німеччина й СРСР взаємно виснажаться, після чого виникне певний політичний вакуум, який дасть змогу українцям здобути власну незалежну державу; 3) більшовики переможуть і повернуться на Схід Європи. Найбільш реалістичним вважали перший сценарій — перемога німців на Сході і поразка на Заході. Тим більше, в тогочасній німецькій пресі на початку 1942 р. почали з'являтися статті німецьких аналітиків, які критикували німецьку політику 1918 р. і вважали, що програш Німеччини у Першій світовій війні при певній наполегливості давав їй можливість залишитися на Сході Європи головним політичним чинником, якби кайзерівський уряд проводив не «хлібну», а «творчу політику» на Сході.

⁹⁴¹ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 154.

⁹⁴² Там само. — С. 168—169. Детальніше про мельниківське підпілля на сході України див.: На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів, документів / Зредагував К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. — К.: Дніпро, 1994.

⁹⁴³ Гайвас Я. Переламовий рік. — С. 285.

⁹⁴⁴ Там само. — С. 285—286.

⁹⁴⁵ Там само. — С. 286—288.

Мельниківці розглядали появу таких статей у німецькій пресі як підготовку німецької громадської думки до поразки на Заході й необхідності закріпитися на Сході. У цьому випадку, на думку лідерів ОУН(м), потрібно було усіма засобами руйнувати німецьку адміністрацію в Україні, постійно їй шкодити та послаблювати її. Тоді німці були би змушені піти на переговори з лояльними політичними групами в Україні (до яких націоналісти себе не зараховували) і створити певний колоніальний протекторат. Він був би лише перехідною формою до української державності, бо ще більше посилив би самостійницький рух і врешті сприяв захопленню оунівцями влади в регіоні й відновленню самостійності⁹⁴⁶. Щодо конкурентів із бандерівської ОУН було вирішено максимально послаблювати цю націоналістичну структуру, щоби зробити її «більш схильною» для ведення переговорів про об'єднання зусиль⁹⁴⁷.

Донесення німецьких спецслужб за травень — червень 1942 р. констатують активізацію мельниківського руху, зокрема в контексті розширення організаційної мережі, пропаганди через товариство «Просвіта», нелегальні друковані видання і листівки та за допомогою новостворених жіночих організацій⁹⁴⁸. Про травневу конференцію в Почаєві німецькі спецслужби спочатку не мали інформації. Належна конспірація дозволила мельниківцям провести влітку того ж року аналогічні зібрання (але з меншою кількістю учасників) у Проскуріві (у червні), Полтаві (у липні), Дніпропетровську (на початку серпня) та Джанкої (наприкінці серпня)⁹⁴⁹.

На серпень також планувалося провести загальний підпільний з'їзд ОУН(м) у Києві. Проте через організаційні проблеми його відклали до вересня⁹⁵⁰. 14—15 вересня у Києві підпільно зібрався з'їзд ОУН(м)⁹⁵¹, який відбувався, судячи з усього, в якомусь із приміщень на початку бульвару Шевченка⁹⁵². Велику увагу було приділено безпеці учасників. Делегати прибували до місця нарад і більше його не покидали, в одному приміщенні харчувалися і спали. Лише зовнішня охорона стежила за всіма пересуванням по вулиці, при цьому тільки частина охоронців знала, в якому саме будинку перебувають учасники з'їзду, решта здійснювали охорону цілого кварталу. Всі зв'язкові з регіонів спрямовувалися на одне з передмість Києва, щоб не привести за собою «хвіст» до центру міста. Завдяки таким солідним заходам безпеки конспіративне зібрання відбулося без несподіванок від німецької поліції⁹⁵³.

Лише згодом німцям вдалося дізнатися про з'їзд ОУН(м) у Києві. Гітлерівська поліція безпеки у своїх донесеннях відзначала: «Під час дій проти нелегального руху Мельника в м. Києві арештовано 3 особи. Керівник пропаганди Кузьмик на допиті зізнався, що протягом цього року у Східній Україні відбулося три наради організації Мельника, а саме — в травні у м. Рівному чи в м. Луцьку, в червні — в м. Проскуріві, а 15.9.1942 — в м. Києві»⁹⁵⁴.

На з'їзді відбувалися доволі гарячі дебати з багатьох питань тактики і стратегії Організації. Делегати нелегального київського з'їзду, доносячи настрої регіональних конференцій, наполягали на розбудові організаційної мережі, посиленні антигітлерівської агітації та ство-

⁹⁴⁶ Гайвас Я. Переламовий рік. — С. 286.

⁹⁴⁷ Там само.

⁹⁴⁸ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 204—205.

⁹⁴⁹ Гайвас Я. Переламовий рік. — С. 289.

⁹⁵⁰ Гайвас Я. На закрутах історії // Андрій Мельник. Спогади та документи. — К.: Фондація імені О. Ольжича, 1995. — С. 221.

⁹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 3876. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 109.

⁹⁵² Ярослав Гайвас у цитованих вище спогадах зазначає, що з'їзд відбувався в самому центрі Києва, неподалік від того місця, де починається бульвар Шевченка (Гайвас Я. Переламовий рік. — С. 293). Останній тягнеться від Бессарабської площі до сучасної площі Перемоги. Отже, місцем з'їзду, найімовірніше, могли бути: прибуткові будинки за адресою бульвар Шевченка, № 1, № 3, № 9, особняк Горещького (№ 4), особняк Терещенка (№ 8), сучасний готель «Прем'єр Палац (№ 5—7), приміщення Медичного інституту (№ 13), музей Тараса Шевченка (№ 12). Виходячи з логіки речей у тодішньому окупованому Києві, а також зважаючи на те, що мельниківці найбільший вплив мали серед української творчої інтелігенції та викладачів вищих навчальних закладів, нелегальний з'їзд найпростіше було організувати під виглядом якихось культурно-освітніх заходів у Медичному інституті або в музеї Шевченка.

⁹⁵³ Гайвас Я. Переламовий рік. — С. 293.

⁹⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3876. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 109.

ренні збройних формувань⁹⁵⁵. Ці вимоги лягли в основу резолюції зібрання. Було вирішено, що через посилення німецького терору потрібно вдатися до збройних акцій у відповідь⁹⁵⁶. Також мельниківці вважали за необхідне посилити пропаганду руху, заснувавши центральну підпільну друкарню, яка забезпечуватиме друкованою продукцією всю Наддніпрянщину, та перевізши якнайбільше друкованих видань із Заходу України. Окремі постанови з'їзду стосувалися активізації більшовицького підпілля і партизанщини. Протиставитися роботі більшовиків було вирішено спільним фронтом із бандерівцями, задля чого зібрання прийняло рішення негайно налагодити контакти з останніми⁹⁵⁷. Щодо оцінки геополітичної ситуації у світі, то київський з'їзд, який тривав у період німецького наступу на Сталінград і Кавказ, погодився з думками, висловленими у травні 1942 р. на регіональній волинській конференції, тобто вважав, що Німеччина, перемігши на Сході, зазнає поразки на Заході, але зуміє на деякий час закріпитися у Східній Європі як домінуючий фактор⁹⁵⁸.

Виконуючи рішення з'їзду в Києві, мельниківці налагодили доволі тісні стосунки з отаманом Т. Боровцем — «Бульбою», намагаючись взяти під свій контроль очолювані ним бойові структури і злити їх із власними боївками, утвореними у вересні 1942 р. Річ у тім, що влітку того ж року мельниківська ОУН провела на Південній Волині (райони Дубно, Кременець, Луцьк, Рівне) 15 бойових вишколів для членів Організації, які очолював В. Білий — «Арієць». Уже на початку осені ОУН(м) почала формувати перші власні боївки (загальна кількість учасників мельниківських відділів на той період сягала 450 осіб)⁹⁵⁹, які, щоправда, протягом наступного року в більшості були поглинуті сильнішими конкурентами з бандерівської Організації або перейшли на службу німцям, вбачаючи в них «менше зло» перед обличчям сталінського режиму, який повертався на українські землі.

Після київського з'їзду в середині вересня мельниківці зіткнулися з низкою кадрових проблем. Керівник підпілля О. Кандиба — «Ольжич» виїхав на Захід задля інформування членів ПУНу про результати і постанови з'їзду. На час його відсутності в. о. керівника підпілля ОУН(м) в Україні став колишній референт пропаганди Василь Кузьмик — «Петренко», якого, як ми бачили з цитованого вище німецького донесення, гестапівці арештували наприкінці вересня 1942 р. і згодом розстріляли. Восени того ж року гестапівцям також вдалося розгромити створене спеціально для Наддніпрянщини підпільне видання «Сурма — східне видання» та ще й арештувати керівника секретаріату Центрального керівництва ОУН(м) в Україні Олену Лоецьку⁹⁶⁰. Пишучи про свої успіхи в боротьбі з ОУН(м), співробітники німецьких спецслужб на початку жовтня 1942 р. констатували: «Після тривалих розслідувань у Києві вдалось виявити добре законспіроване і обережно діюче коло прихильників Мельника, які вже кілька місяців займалися поширенням нелегальних друкованих матеріалів і створенням таємної організації. При цьому була виявлена також друкарня підпільної організації мельниківців у Києві. [...] При цій же нагоді були заарештовані керівник пропаганди Василь Кузьмик [...], а також 8 інших активістів мельниківської групи. Начальника Кузьмика, особу під псевдонімом «Степовий», який також мав перебувати в Києві, не вдалося досі затримати»⁹⁶¹.

Новий провідник Центрального керівництва мельниківців в Україні З. Домазар — «Аркадій» змушений був аж до весни 1943 р. зосереджуватися здебільшого на відбудові «прорідженої» гестапівськими арештами організаційної мережі⁹⁶².

⁹⁵⁵ Русначенко А. Народ збурений. — С. 78.

⁹⁵⁶ Із німецьких донесень з окупованої території випливає, що мельниківці, окрім намагання взяти під контроль місцеву поліцію, сформовану з українців, також склали картотеку на 60 тис. колишніх українських військовополонених сержантів та офіцерів Червоної армії, які, очевидно, мали в майбутньому стати кістяком при формуванні української армії (Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 169).

⁹⁵⁷ Гайвас Я. Переламовий рік. — С. 294—295.

⁹⁵⁸ Там само.

⁹⁵⁹ Там само. — С. 297—298.

⁹⁶⁰ Там само. — С. 299.

⁹⁶¹ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 286.

⁹⁶² Там само.

Дещо інша ситуація навесні — восени 1942 р. склалася в бандерівській Організації. У середовищі ОУН(б) орієнтовно з кінця зими — початку весни (очевидно, під впливом успіхів Червоної армії, яка стабілізувала ситуацію на Східному фронті й відкинула вермахт на 150—200 км на Захід) почало широко розповсюджуватися переконання, що Німеччина вже не зуміє довести до переможного завершення навіть війну проти СРСР. Але водночас припускалося, що й Радянському Союзові бракуватиме сил для відновлення довоєнного статус-кво. У квітні 1942 р. у своїх донесеннях до Берліна співробітники нацистських спецслужб констатували: «Ці націоналістичні кола в жодному випадку не бажають перемоги більшовиків, але, однак, розраховують на те, що могло б наступити повне взаємне виснаження обох сил, і для України стане можливим визволення з обох сторін»⁹⁶³.

Окреслені вище сподівання бандерівського керівництва значною мірою були намаганням перенести на події німецько-радянської війни наявний досвід часів Першої світової війни, наприкінці якої виснаження Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій призвело до революційних подій, їхнього краху та появи незалежних українських республік у Києві та Львові. Закидати оунівцям недалекоглядність у цьому випадку не варто, оскільки вони навіть приблизно не могли оцінити потенціалу воюючих сторін і, як будь-які політичні аналітики, базували свої прогнози на наявному історичному досвіді та спираючись на доступну для себе інформацію.

Намагаючись бути максимально готовою до моменту дезінтеграції обох воюючих потуг, ОУН(б) особливо активно прагнула наростити свій бойовий потенціал, а також посилити пропаганду. Паралельно з територіями, окупованими вермахтом, бандерівська ОУН намагалася охопити своєю організаційною мережею також Закарпаття та землі, захоплені румунськими військами. Нарощування на цих територіях оунівської активності призвело до масових арештів, які провели органи безпеки Угорщини й Румунії. Протягом березня 1942 р. перша хвиля арештів оунівських підпільників прокотилася Закарпатським краєм. Хапали інтелігенцію та селян, яких підозрювали у зв'язках із націоналістами. Тоді було арештовано 200 членів Організації на чолі з Лозинським. Максимальні судові вирoki становили 12 років ув'язнення⁹⁶⁴.

Через місяць репресії посилилися, і до угорських тюрем потрапило понад 1 300 оунівців та їхніх симпатиків, шістьох керівників закарпатської ОУН розстріляли⁹⁶⁵. Тобто вже протягом весни 1942 р. хортистській контррозвідці вдалося майже повністю знищити оунівську мережу в Закарпатті. Остаточо Крайову ексекутиву ОУН(б) у Закарпатті було розгромлено внаслідок трьох Ковнерських судових процесів угорського військового трибуналу, проведених 17, 22 і 24 липня 1942 р.⁹⁶⁶. Відновити її зуміли лише в 1944 р.

Не відставали від своїх угорських колег у боротьбі з українським націоналістичним підпіллям і румунські спецслужби. На зламі 1941—1942 рр. сигуранца провела масштабні арешти в середовищі бандерівської ОУН. 31 березня в Яссах над арештованими націоналістами було проведено показовий процес⁹⁶⁷, на якому Лідію Щербатюк і 14 її товаришів було засуджено до суворого покарання (від 6 до 12 років позбавлення волі)⁹⁶⁸.

Чергові масштабні арешти бандерівців у Чернівцях провела румунська поліція в квітні 1942 р., коли встановила, що ОУН(б) на Буковині готує замах на чернівецького ортскоменданта капітана Еріха Райцентштейна⁹⁶⁹. У середині того ж року румунські спецслужби зуміли арештувати керівництво ОУН(б) на Буковині: місцевого провідника М. Колотила — «Кобзаря», організаційного референта Проводу М. Кіндзірського — «Боевира» (якому, щоправда,

⁹⁶³ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 163.

⁹⁶⁴ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 110. — Спр. 2. — Т. 6. — Арк. 43.

⁹⁶⁵ Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939—1956 рр.) // Сучасність. — 2001. — № 3. — С. 86.

⁹⁶⁶ Ravasz I. Ukran-magyar Kapcsolatok — fel evszazaddal errelot // 60 років від початку Другої світової війни. Матеріали міжнар. наук. конф. — Ужгород, 2001. — С. 38.

⁹⁶⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття. — С. 103.

⁹⁶⁸ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 110. — Спр. 2. — Т. 6. — Арк. 43.

⁹⁶⁹ Повідомлення гітлерівської служби безпеки про діяльність ОУН на Буковині від 17 липня 1942 р. // Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939—1955. — К., 2005. — С. 139.

невдовзі вдалося втекти з в'язниці і сховатися на території Галичини), керівників і чільних діячів підпілля: М. Гайдука — «Бігуна», Л. Терновецького — «Струча», М. Лазаряка — «Стародуба» та ін.⁹⁷⁰. Паралельно з керівниками націоналістичного підпілля румуни арештували близько 2 тис. селян і тисячу українських інтелігентів, яких утримували в тюрмах Ясс і Чернівців та концтаборах на території Бессарабії⁹⁷¹. Однак, незважаючи на тимчасові успіхи, румунські органи безпеки не зуміли остаточно вирішити «проблему ОУН» на підвладній території. Від осені 1942 до січня 1943 р. мережа бандерівської Організації на Буковині, очолювана новим керівником, адвокатом із Чернівців Гирюком — «Тарасом», була відновлена та розбудована до рівня районів і підрайонів⁹⁷².

Подібно до Буковини, в умовах румунської окупації націоналістичному підпіллю доводилося діяти також й у т. зв. Трансністрії. Бандерівські похідні групи на цих землях в основному досягнули кінцевих точок свого маршруту до 3 вересня 1941 р., і з того моменту фактично почалося створення структур підпілля в регіоні⁹⁷³. До початку 1942 р. структури підпілля в Трансністрії очолював Євген Стахів, проте в лютому цього року він був арештований. Його наступником став Іван Лещенко (учасник Південної похідної групи бандерівців, уродженець Станіславщини)⁹⁷⁴, але за недостатньо високий рівень керівництва І. Лещенка було замінено буковинцем Мирославом Ченигою, який був більш обізнаним із реаліями життя в умовах румунської окупації⁹⁷⁵. Стараннями Стахова, Лещенка і Чениги в регіоні було створено перші ланки бандерівської ОУН, кількісні характеристики яких подають у своїх документах румунські органи безпеки, вказуючи, що на липень 1942 р. у Трансністрії було виявлено 557 членів українського націоналістичного підпілля, з яких 493 зараховували до рядових активістів, 44 — до керівного складу, 12 — до бойовиків, здатних на терористичний акт, 8 — до симпатиків⁹⁷⁶. Найбільше структури підпілля вдалося розбудувати в північній частині Трансністрії (Південне Поділля) — Могилівський, Ямпільський, Тульчинський, Балтський і Рибницький райони. На них припадало 538 підпільників, тоді як на південні райони Трансністрії (Одещина і Західна Миколаївщина) — лише 19 підпільників-націоналістів⁹⁷⁷.

Найактивнішим у роботі бандерівського підпілля став Тульчинський район, в якому румуни викрили аж 393 членів організації⁹⁷⁸. Така нерівномірність у мережі ОУН Трансністрії викликала невдоволення провідника ПівдСУЗ В. Кука — «Лемеша», який у жовтні 1942 р. прислав до регіону нового керівника підпільної мережі Тимофія Семчишина, котрий на той момент шойно втік із німецької в'язниці у Дніпропетровську⁹⁷⁹. Перед Семчишином ставили завдання максимально розбудувати структури підпілля, створити в регіоні відділи озброєної самооборони (для чого воєнним референтом проводу Трансністрії було призначено досвідченого військовика Мефодія Павлишина — «Віктора Лісовського»⁹⁸⁰, посилити пропагандистську роботу, через консульства в Одесі нав'язати контакти з Туреччиною та балканськими країнами⁹⁸¹. У листопаді Т. Семчишин створив провід ОУН(б) Трансністрії (інша назва — Одеський обласний провід), до якого окрім себе і М. Павлишина включив Мирослава Ченигу (організаційний референт), Богдана Яворського (референт СБ), Івана Ільченка, Івана Щавля (референт пропаганди), Ірину Горошенко⁹⁸².

970 ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 231—234.

971 Там само. — Арк. 234.

972 Русначенко А. Народ збурений. — С. 71; ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 235—238

973 Шанковський Л. Похідні групи ОУН. — Мюнхен, 1958. — С. 59—60.

974 ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 94.

975 Там само. — Арк. 95.

976 Вінцковський Т. С., Нікульча І. Я. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941—1944 рр.) // Український історичний журнал. — 2007. — № 5. — С. 125.

977 Там само. — С. 126.

978 Там само.

979 ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 94

980 Там само. — Арк. 95—96.

981 Там само. — Арк. 96—97.

982 Там само. — Арк. 98—99.

Нове керівництво підпілля уже до грудня 1942 р. зуміло розгорнути потужну пропаганду, створити окрему підпільну друкарню, організувати випуск часопису «За державність», розпочати масове вербування нових членів із інтелігенції та студентства Одеси⁹⁸³. Сучасні дослідники припускають, що мережа ОУН у регіоні в цей час могла охоплювати до півтори тисячі осіб⁹⁸⁴, принаймні румунська розвідка в другій половині 1942 р. мережу підпілля ОУН(б) в одному Тульчинському повіті окреслювала кількістю 800 осіб⁹⁸⁵. Структура підпілля, окрім Одеського обласного проводу, на кінець року включала шість окружних проводів: Голта, Очаків, Котовськ, Комінтернівськ, Андрієво-Іванівка, Тульчин⁹⁸⁶. Намагаючись запобігти подальшому розгортанню структур ОУН у Трансністрії, румунська влада вдалася до повної заборони видання українських газет, встановила нагляд за українською інтелігенцією та студентами, заборонила в'їзд до Трансністрії українців з інших регіонів, здійснювала профілактичні арешти тощо⁹⁸⁷.

Паралельно з початком формуванням структур підпілля на всій території України в березні⁹⁸⁸ 1942 р. керівники бандерівської Організації провели надзвичайно важливе зібрання, яке увійшло в історію як Друга конференція ОУН(б).

Конференція відбувалася законспіровано в будинку селянина на хуторі за 25 км від Львова поблизу с. Яричів Новий (4–5 км від траси Львів — Київ)⁹⁸⁹. В її роботі взяли участь головні керівники бандерівської Організації (загалом 10 осіб), які перебували на той час на свободі: М. Леbedь, М. Степаняк, Д. Мирон, В. Кук, І. Климів, З. Матла, Д. Маївський, Я. Старух, Д. Клячківський, М. Турчманович⁹⁹⁰.

На конференції обговорювали три основні питання: 1) оцінка внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації; 2) підсумки роботи Організації після Першої конференції; 3) подальша тактика ОУН(б) та її внутрішньоорганізаційні проблеми. Участь у дискусіях взяли всі присутні лідери підпілля⁹⁹¹. Головну доповідь про зовнішньополітичні проблеми робив Д. Мирон, який наголошував, що Німеччина повинна виграти війну на Сході, але програє її на Заході. Відповідно в ОУН з'явиться гарний шанс для розгортання боротьби за державність. Оскільки Британія і США будуть зацікавлені в тому, аби «розхитувати» Німеччину, українські націоналісти мають нагоду здобути в їхніх особах цінних союзників⁹⁹². Виходячи з такого прогнозу розвитку подій, Д. Мирон пропонував максимально скріплювати підпілля, розгорнути широку антинімецьку агітацію, яка, з одного боку, не завдавала б суттєвої шкоди Німеччині в боротьбі проти СРСР, а з іншого — дозволяла б націоналістам претендувати на визнання з боку Лондона і Вашингтона як антигітлерівської сили⁹⁹³.

⁹⁸³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 99—101.

⁹⁸⁴ Вінцовський Т. С., Нікульча І. Я. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941—1944 рр.). — С. 126.

⁹⁸⁵ Там само. — С. 127.

⁹⁸⁶ Там само. — С. 127—128.

⁹⁸⁷ Там само. — С. 129.

⁹⁸⁸ Офіційне датування Другої конференції ОУН(б) — квітень 1942 р., проти насправді вона відбувалася в березні, а місяць квітень на документах з'явився з конспіративних міркувань.

⁹⁸⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 33.

⁹⁹⁰ Там само. Деякі джерела зазначають, що на Другій конференції, окрім вказаних вище 10 осіб, мав взяти участь і М. Прокоп, котрий написав реферат про діяльність ОУН(б) на території Наддніпрянщини, де гостро розкритикував політичну лінію Проводу як таку, що не сприймалася українцями з Великої України. Він наголошував на необхідності посилення соціально-економічних аспектів у програмі ОУН(б) і загальній її демократизації. Тільки за таких умов, на його думку, можна було сподіватися на те, що організація очолить національно-визвольний рух на всій території України. Через цю гостру критику М. Леbedь не допустив потенційного опозиціонера М. Прокопа до участі у Другій конференції. На зібранні реферат М. Прокопа обговорювався і був відкинтий більшістю учасників. Його позицію підтримали тільки М. Степаняк і М. Турчманович. Через те, що реферат не був схвалений більшістю, М. Леbedь позбавив М. Прокопа конкретної функції в Головному проводі (залишивши просто членом Проводу) і відправив на організаційну працю до Києва, на допомогу Д. Мирону (ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 75135. — Арк. 146).

⁹⁹¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 33.

⁹⁹² Там само. — Арк. 34.

⁹⁹³ Там само. — Арк. 34—35.

На Другій конференції також серйозно обговорювали ідею створення єдиного блоку поневолених більшовиками народів для спільної боротьби за незалежність⁹⁹⁴. Окрім того, учасники дискутували щодо переговорів із польським підпіллям й укладення з ним або пакту про спільну боротьбу проти Кремля, або (якщо домовитися не вийде) — пакту про взаємний нейтралітет⁹⁹⁵.

На конференції було детально проаналізовано внутрішнє становище бандерівської ОУН. У ході дискусій більшість учасників зібрання погодилися з тим, що організаційна робота в Західній Україні проходить задовільно, натомість на території Великої України націоналістам слід міняти тактику. Зокрема, вказувалося, що ОУН(б) на Сході сприймають як чужорідне тіло, структуру, яка прийшла із Заходу й немає жодного стосунку до колишньої підрадянської України. Тому учасники конференції, що очолювали підпілля за Збручем, акцентували на необхідності наголошувати «східнякам» на тому, що український націоналізм як явище зародився на Сході України, що цілі та ідеали ОУН подібні до ідеалів М. Хвильового та його оточення тощо⁹⁹⁶.

Після тривалих дискусій, у постановках Другої конференції було сформульоване офіційне бачення лідерами ОУН(б) тогочасної ситуації в Україні та світі⁹⁹⁷. Лідери ОУН(б) продовжували дотримуватися концепції, згідно з якою війна між гітлерівською і сталінською імперіями має призвести до «загального виснаження, великих революційних потрясінь і перемін». Однак можна припустити, що як в ОУН(б) загалом, так і в середовищі організаційного керівництва не існувало однастайності стосовно прогнозів щодо ймовірного переможця у війні.

Ця роздвоєність надзвичайно рельєфно проявилася в конференційних постановках. З одного боку, наголошувалося на тому, що ОУН «передбачає різні можливості закінчення війни», а з іншого — вказувалося на можливості проведення збройної боротьби за українську державність лише після «розбиття Москви». Також рішення конференції підкреслювали, що головним ворогом українських самостійницьких устремлінь є «московський імперіалізм», але водночас різко критикували гітлерівські окупаційні концепції й давали завдання членам Організації намагатися поставити під контроль господарське життя регіону, що автоматично означало б конфлікт із нацистською окупаційною адміністрацією. При цьому постанови забороняли членам бандерівської ОУН займатися «партизанщиною», вимагаючи працювати і накопичувати сили для майбутньої вирішальної боротьби й загальнонаціонального повстання⁹⁹⁸.

Певна «розмитість» постанов конференції та різнобій думок у керівництві ОУН(б) щодо майбутнього переможця у війні на Сході, були, скоріш за все, зумовлені невизначеною ситуацією на фронтах, де шальки терезів у будь-який момент могли схилитися на бік одного з противників. Очевидно, знаючи про масштабний наступ радянських військ, який навесні 1942 р. розгорнувся на українській ділянці фронту, бандерівці побоювалися, що негайне включення їхньої Організації в партизанську боротьбу може серйозно послабити німецький тил і призведе якщо не до швидкого тріумфу більшовиків, то принаймні до того, що основні бої великої війни точитимуться на українських землях, руйнуючи й виснажуючи природні сили українського народу. Цього оунівці намагалися не допустити і прагнули, щоб уперта боротьба двох гігантських армій якнайдовше тривала на просторах Росії. Партизанщини боялися ще й тому, що Організація навесні 1942 р. не була достатньо готовою до підпільної збройної боротьби, їй потрібно було виграти час, щоб у відносному спокої підготувати кадри й матеріально-технічну базу для повстання, натомість нескоординовані партизанські виступи лише тягли б за собою значні втрати, посилення терору й можливість очолення цього парти-

⁹⁹⁴ Ідея спільної боротьби всіх народів СРСР проти російського домінування виникла в середовищі ОУН ще в 1930-х рр. Найбільшими її адептами стали вже після розколу саме представники ОУН(б). Детальніше про це див.: Дервінський В. Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. — К., 2006. — С. 66—73.

⁹⁹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 36.

⁹⁹⁶ Там само. — Арк. 35.

⁹⁹⁷ Постанови Другої Конференції Організації Українських Націоналістів // Причинки до суспільного мислення: 36 статей. — Торонто, 1989. — С. 61—74.

⁹⁹⁸ Там само. — С. 62.

занського руху політичними конкурентами ОУН(б), які мали підготованих військових фахівців, — середовищем уенерівського уряду або більшовиками.

З іншого боку, німецький терор, який набирив усе більших обертів в Україні й стосовно українського населення найдошкульніше виявлявся в економічному пограбуванні та вивезенні на роботи до Райху, змушував лідерів ОУН(б) подбати про захист українських селян. Конференція вирішила прискореними темпами відновлювати пригальмовану з осені 1941 р. військову роботу в ОУН(б). М. Леbedь — «Рубан», «Орест» запропонував учасникам зібрання висловитися щодо підготовки ОУН до збройного повстання, підкресливши, що хоча німці мають перспективи виграти війну на Сході, не можна відкидати можливості того, що більшовики завдадуть нищівного удару по вермахту. З огляду на це, у війні може настати критичний момент, коли ОУН уже повинна мати власну підпільну армію, яка зможе опанувати ситуацію в Україні⁹⁹⁹.

Після виступу М. Леbedя на конференції почалася дискусія з приводу того, яким шляхом ОУН мала прямувати до нової мети — створення підпільної армії. З одного боку, І. Клімів — «Легенда» висловився за повну мілітаризацію ОУН і загальну мобілізацію всіх її кадрів на підготовчі роботи (вишкіл, пошиття форми, заготівля продуктів, зброї тощо), з іншого — М. Степаняк — «Сергій» зауважив, що ОУН є насамперед політичною, а не військовою організацією, а тому не повинна захоплюватися тотальною мілітаризацією¹⁰⁰⁰. У результаті дискусій дійшли компромісного варіанту — ОУН(б) мала розгорнути головний і крайові військові штаби, зробити перепис усіх військовозобов'язаних, провести облік військових матеріалів і зброї, зібрати для роботи в Організації усіх військових фахівців, створити мобілізаційні структури, організувати офіцерські та рядові вишколи і перевишколи¹⁰⁰¹. Слід відзначити, що такий компроміс не сподобався організаційному референтові Головного проводу І. Кліміву — «Легенді», котрий, як уже зазначалося, з літа 1941 р. неодноразово гостро критикував М. Леbedя за надто обережну щодо німців політику і за відсутність збройного опору гітлерівцям. Щоб посилити військову складову в діяльності ОУН(б), І. Клімів відмовився від високої посади в керівництві Організації і пішов на менш впливову посаду до військової референтури Головного проводу як офіцер із особливих доручень¹⁰⁰².

Аналізуючи постанови Другої конференції, слід виділити декілька магістральних напрямків майбутньої діяльності підпілля. По-перше, планувалося посилити мережу ОУН(б) на всій території України, належно виховати молоде покоління, поширити вплив національно-визвольних ідей на мешканців великих міст. У роботі націоналісти мали використовувати будь-які легальні та нелегальні можливості. По-друге, передбачалося вести нещадну критику німецького окупаційного режиму та всіх його політичних, військових, економічних і пропагандистських заходів. По-третє, головним ворогом українського народу в боротьбі за здобуття незалежності вважалася комуністична Росія. Німеччина розглядалася як тимчасовий окупант, а Росія — як постійний противник. По-четверте, спостерігалось прагнення замирення з польським підпіллям і створення з усіма поневоленими народами Східної та Центральної Європи спільного «фронту боротьби» проти більшовицького СРСР та нацистської Німеччини за перебудову Європи на основі «вільних національних держав».

Ще одним важливим підсумком Другої конференції ОУН(б) стало формування нового Головного проводу у такому складі: М. Леbedь (урядуючий провідник), М. Арсенич (шеф СБ), Р. Кравчук (організаційний референт), Д. Маївський (референт пропаганди), Д. Грицай (військовий референт), М. Степаняк (провідник ЗУЗ), Д. Клячківський (провідник ПЗУЗ), П. Сак (референт у справах ПСУЗ), Д. Мирон (провідник ОСУЗ), В. Кук (провідник ПівдСУЗ), М. Прокop і З. Матла (члени Проводу)¹⁰⁰³.

⁹⁹⁹ Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору (1941—1944). — К., 2005. — С. 45.

¹⁰⁰⁰ Там само.

¹⁰⁰¹ Там само. — С. 45—46.

¹⁰⁰² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 36.

¹⁰⁰³ Motyka G. *Ukrainiska partyzantka*. — S. 108—109.

Скоріш за все, саме на Другій конференції було остаточно вироблено схему фінансування підпілля, яка діяла впродовж усіх років німецької окупації. Її суть полягала в обов'язкових членських внесках та постійному «оподаткуванні» заможних громадян і комерційних підприємств та організацій 1 % «податком» для потреб ОУН(б). Також значні і стабільні прибутки Організація отримувала за рахунок роботи підприємств, які націоналістам вдалося взяти під контроль (через підставних осіб) улітку 1941 р. Також час від часу бандерівська ОУН практикувала нерегулярні збори коштів серед заможного населення «на бойовий фонд»¹⁰⁰⁴.

Після закінчення березневої 1942 р. конференції ОУН(б) німецькі спецслужби одразу ж помітили активізацію діяльності націоналістів у військовій царині. Із квітня — травня німецькі донесення відзначають особливе поживалення «руху Бандери», вказуючи на розбудову оунівських організаційних структур, намагання взяти під контроль формування української поліції, підготовку військових кадрів і накопичення зброї на підпільних складах. У квітні завдяки пароллю, який гестапо дізналося під час проведення слідства над колишніми курсантами Клеванської школи міліції (розгромленої, як згадувалося вище, в січні того ж року), було арештовано колишнього інструктора Клеванської школи Канюку — «Богуна». Тоді ж гестапо стало відомо, що розбита старшинська школа продовжила діяти в підпіллі і вишколювала 40 осіб, які «готувалися виступити проти Німеччини». Завдяки захопленим організаційним документам німецькі спецслужби зуміли викрити декілька оунівських складів зі зброєю. Лише на одному з них, у районі м. Костополя Рівненської області, було вилучено 600 рушниць, 12 автоматів, 120 протигазів, 254 тис. рушничних набоїв, 20 тис. артилерійських набоїв, 4 тис. ручних гранат, 2 тис. мін, 500 автоматних магазинів тощо¹⁰⁰⁵. Зі слідчих матеріалів гітлерівці дізналися, що вся територія України була охоплена бандерівською мережею, котра активно готувала збройне повстання, а майбутні дії повстанців розписані до рівня району включно¹⁰⁰⁶.

Відслідковуючи процеси створення бандерівцями боївок у селах і військової підготовки членів ОУН(б), нацистські спецслужби відзначали, що з кінця весни 1942 р. прихильники бандерівської організації починають формувати власні (поки що нестационарні) збройні відділи: «Вже в травні вдалося встановити, що бандерівський рух серйозно займається організацією власних бандитських груп у західній частині України. [...] рух Бандери переходить до того, щоб здійснювати військовий вишкіл своїх членів і збирати їх час від часу на польові навчання, які проводяться в рамках націоналістичних банд»¹⁰⁰⁷. Цей документ однозначно вказує на початок формування українського націоналістичного збройного руху опору нацистському окупаційному режимові ще в травні 1942 р., тобто за десять місяців до поразки німців під Сталінградом (а не після цієї поразки, як зараз часто стверджується).

Одночасно з посиленням військової складової в діяльності бандерівців гітлерівські спецслужби відзначали зростання з їхнього боку випадків антинімецької пропаганди і спроб саботування набору остарбайтерів¹⁰⁰⁸. Бандерівська пропаганда щоразу частіше й наполегливіше звертала своє «жало» не лише проти більшовизму, але й проти нацизму. Зокрема, у великодній листівці-привітанні, датованій 5 квітня 1942 р., яку підпілля ОУН(б) від імені Крайового проводу на ОСУЗ поширювало в Києві та околицях, вказувалося, що незважаючи на можливість відзначити свято без нагляду енкаведистів, комуністів і «зрадників українського народу», велика радість українців затьмарена відсутністю власної держави і «тугою за людським життям, яке підмінене голодним рабським існуванням». У привітанні наголошувалося, що багато українських родин через абсолютну бідність просто «не можуть сісти за великодній стіл». У листівці згадувався також Степан Бандера і його соратники, які «страждають у підвалах тюрем за нашу ідею — створення Великої самостійної соборної української держави»¹⁰⁰⁹.

¹⁰⁰⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 9—10.

¹⁰⁰⁵ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 194.

¹⁰⁰⁶ Там само. — С. 191.

¹⁰⁰⁷ Там само. — С. 341; ЦДАВО України. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 120.

¹⁰⁰⁸ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Зібрав і впорядкував В. Сергійчук. — К., 1996. — С. 179—180.

¹⁰⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 475. — Арк. 91.

Особлива активність націоналістів з обох ОУН (а найбільше — бандерівців) непокоїла гітлерівців на Київщині. У травні 1942 р. у регіоні суттєво посилилася пропагандистська робота націоналістичного підпілля. Причому основні її тенденції розвивалися в напрямках, затверджених Другою конференцією бандерівської ОУН, учасником якої, як вказувалося вище, був крайовий провідник ОСУЗ Д. Мирон — «Орлик». Зокрема, в гестапівському «Звіті про становище в генеральній окрузі Київ за травень 1942 р.»¹⁰¹⁰ зазначалося: «Українська інтелігенція у всіх напрямках використовує слабкість німецьких позицій. Це спричинено тим, що первісно прихильні до німців українські кола все більше відходять від німців і зростає шовіністичний націоналізм, який прагне до самостійності»¹⁰¹¹. При цьому німецькі аналітики вказували, що «ОУН Бандери звертає головну увагу на саботаж відправки робочої сили до Німеччини з допомогою усної пропаганди («Торгівля невільниками»). ОУН Мельника займається розширенням своєї нелегальної мережі. Націоналісти мають подальші успіхи завдяки посиленню автокефальної церкви Полікарпа, яка розгорнула активну діяльність і висвятила велику кількість єпископів та священників, які майже без винятку є політичними діячами — колишніми офіцерами армії Петлюри, без будь-якої попередньої духовної освіти.

Православна течія Пантелеймона втрачає позицію за позицією, незважаючи на те, що в селах вона має багато прихожан. [...] Розвиток автокефалії суттєво підтримується українськими емігрантами, головним чином галичанами, які мають документи громадян Німеччини і виконують обов'язки у найрізноманітніших відомствах [...]»¹⁰¹².

Тоді ж гітлерівців непокоїло і те, що українське націоналістичне підпілля інфільтрувало своїми людьми редакції легальної преси та інформаційні служби і здійснювало з їхньою допомогою відповідну антинімецьку агітацію. У донесеннях поліції вказувалося, що один із керівників української преси, колишній емігрант і офіцер Армії УНР Андріїв вказував своїм службовцям, що інформацію слід подавати «вкрай обережно і стримано стосовно Німеччини, у зв'язку з тим, що абсолютно не відомо, як завершиться війна. Відповідно таким же має бути поведінка стосовно Англії. Боротьба на шпальтах газет має вестися проти Москви, а не проти більшовизму тощо. Ця тенденція проявляється скрізь, де особливо діяльний крайній націоналізм»¹⁰¹³.

Стурбованість гітлерівських спецслужб у травні 1942 р. також стосувалася агітації, яку націоналістичне підпілля проводило в середовищі учнівської молоді Київщини. Зокрема, в поліційному звіті вказано, що українські націоналісти, які пробралися в місцеве самоуправління, скрізь проводять «національну пропаганду серед шкільної молоді»¹⁰¹⁴.

Аналітичний звіт гітлерівських спецслужб за червень не міг порадувати керівництво в Берліні. Співробітники поліції безпеки і СД змушені були констатувати: «Успішна робота, скерована проти неприятельської пропаганди, досі ніде не помічена. [...] Таким чином, на сьогоднішня неприятельська пропаганда панує. Тут ідеться не стільки про радянську, як більшою мірою про українську шовіністичну роботу»¹⁰¹⁵.

Характеризуючи українську націоналістичну пропаганду, співробітники СД відзначали її особливу шкідливість для німецьких інтересів: «Ще шкідливішими, у порівнянні з радянськими листівками, виявилися з жовтня минулого року прокламації Бандери, що сприймаються населенням як офіційна точка зору німецького уряду. На сьогодні найгіршою є та пропаганда, яка маскується начебто германофільськими почуттями або наслідує форму та стиль німецьких постанов. На противагу більшовицькій і націонал-українській пропаганді, які прояв-

¹⁰¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 475. — Арк. 173

¹⁰¹¹ Там само. — Арк. 175.

¹⁰¹² Там само. — Арк. 176—177.

¹⁰¹³ Там само. — Арк. 179—180.

¹⁰¹⁴ Там само. — Арк. 183.

¹⁰¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 474. — Арк. 223—224. Цитований документ є яскравим свідченням того, що навесні 1942 р. більшовицька пропаганда в Києві та області серйозно програвала націоналістичній агітації, в якій нацисти бачили найбільшу загрозу для свого ідеологічного домінування в регіоні.

ляють себе тенденційними плітками і листівками, які можуть серйозно зашкодити престижу німецької держави і підірвати заходи, здійснювані німецьким урядом, німецька пропаганда практично нічим себе не виявила»¹⁰¹⁶.

Далі аналітики гітлерівських спецслужб писали, що німецька пропаганда викладається винятково через україномовні газети, якість яких жаклива не лише тому, що ці газети черпають інформацію винятково з німецьких донесень із Варшави та Рівного, але й через те, що в Рівному українські співробітники німецьких інформаційних агентств є агентурою ОУН і спеціально видозмінюють офіційні німецькі повідомлення¹⁰¹⁷. Нам більш логічним поясненням сплеску пропагандистської активності ОУН(б) у Києві та околицях видається думка, що її спричинила поява у столиці одного з найкращих бандерівських пропагандистів і журналістів М. Прокопа, який приїхав до Києва у квітні 1942 р. Саме він зумів налагодити регулярне видання підпільної газети «За самостійну Україну», а також нав'язати тісний контакт із широкими колами місцевої української інтелігенції, найвідомішими представниками якої були Василь Потішко і Кирило Осьмак¹⁰¹⁸.

Цікаво, що аналітики з СД та СП вважали одним із найголовніших рупорів націоналістичної пропаганди в Центральній і Східній Україні автокефальну церкву, яку розглядали скоріше як політичне, а не релігійне явище: «Український національний рух, штучно викликаний західноукраїнськими емігрантами, створив в особі автокефальної церкви дієвий інститут пропаганди. [...] Для керівництва цією церквою залучалися відомі діячі петлюрівського руху, які тепер, замаскувавшись єпископським саном, гучно вимагають визнання своєї церкви як єдиної української православної церкви. Священники дійсно православної церкви, прозваної націоналістами “московською церквою”, тероризуються і змушуються до підпорядкування автокефальній церкві за посередництва місцевого самоуправління, яке пронизане крайніми українськими націоналістами.

У Києві, в центрі автокефального руху, як і в Луцьку, резиденції глави — архієпископа Полікарпа, до цього часу були рукопокладені в єпископи 20 надійних націоналістів. [...] Також серед інших священників цієї течії лише частина має священницьку підготовку — інша частина складається із загальновідомих українських шовіністів.

Під маскою єпископів і священників ці активісти роз'їжджають по містах і селах України, де вони за підтримки українських обласних управлінь заставляють священників православної церкви або примкнути до них, або залишити свої посади. А там, де це не вдається, застосовують усі засоби терору і наклепів. Найулюбленіший засіб терору — це підозра такого священника в тому, що він є “агентом НКВД”. [...] З усього сказаного, що підтверджується численними доказами, випливає, що визнання шовіністичного автокефального церковного напрямку було надзвичайно шкідливим для розвитку німецької пропаганди: антинімецька, націонал-українська пропаганда окріпла, між тим, як православна церква, яка могла бути вправно використана для пропаганди, піддається розпорощенню. Замість того щоб бути використаною німецьким управлінням як засіб для керівництва масами, православна церква тепер, та ще й за підтримки німецьких закладів, слугує зняряддям для шовіністичної петлюрівської еміграції в їхній, скерованій проти німців, політиці¹⁰¹⁹. Ця небезпека тим більш велика, що

¹⁰¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 474. — Арк. 240.

¹⁰¹⁷ Там само.

¹⁰¹⁸ Панченко О. Мирослав Прокоп. Нариси політичного портрету. — С. 53—54.

¹⁰¹⁹ Німецькі спецслужби не помилялися щодо того, що Автокефальна церква значною мірою використовувалася українськими політичними колами у власних цілях. Однак це робили не тільки прихильники УНР, але й націоналісти. Для ілюстрації цієї тези наведемо уривок зі спогадів Миколи Мартинюка, який працював у підпіллі ОУН(б) на Житомирщині та Полтавщині в роки нацистської окупації: «У травні [1942 р. — І. П.] дістав я “грипса” з дорученням з'явитися до Львова на організаційну зустріч. Поїхав я туди і зголосився на зв'язку квартиру до якоїсь панни. По кількох хвилинах у хату увійшов Іван Климів — “Легенда” [...] Тоді він запропонував мені їхати до Полтави. Я погодився. В дальшій розмові він випитував, чи не хотів би я стати православним священником, бо для них є великі можливості впливати на населення. У відповідь я заявив, що був би згідний, але перед висвяченням треба одружитися [...]» (Мартинюк М. Спогади з підпілля / За ред. Н. Олійник. — Лондон, 2000. — С. 27).

шовіністичні активісти у священницьких ризах угніздилися в сільській місцевості, щоб цим самим мати вирішальний вплив на сільське населення»¹⁰²⁰.

Діючи через церкву, просвітницькі організації через власну агентуру в адміністративних органах і поліції ОУН(б) завойовували популярність у масах східноукраїнського населення, яке було спантеличене жахливим нацистським режимом і, не бажаючи повернення сталінщини, починало дивитися на націоналістів як на певну альтернативу двом тоталітарним режимам. Свідчення таких настроїв зафіксовані в різних місцевостях України. Так, у донесенні бандерівського підпілля з Білоцерківщини за червень 1942 р. сказано: «Німці своєю політикою в Україні викликали до себе ненависть народних мас. Сьогодні немає українця, який би був задоволений. На вулицях, на базарах, на полі, в місті і селі люди критикують нових панів. Нарікають, пророкують коротке їх панування в Україні. Симпатії мас здебільшого не на боці більшовиків. Ми, як третя сила, з дня на день набираємо більшої популярності та авторитету. При інтенсивній праці загал мас буде на нашому боці. Серед селян де-не-де кружляють вістки, що в жнива прийде на Україну Бандера й визволить їх [...]. Назагал усі приходять до переконання, що українцям буде добре тоді, коли Україна буде Самостійною Державою. Про те, щоб бути самим, всі мріють і сподіваються цього в найближчому часі. Помічається загальний зріст самостійницької свідомості»¹⁰²¹.

Про аналогічні настрої свідчать також донесення із Сумщини (зона військової адміністрації) за липень того ж року: «До нашого руху населення ставиться майже всюди дуже прихильно. Самостійницькі гасла мають живий відгук. Кожен говорить: добре-таки, щоб Україна була самостійною, але ще в них мало віри, щоб це було можливим. Багато ще рабського духу»¹⁰²². Майже такими самими фразами описують настрої населення сучасної Хмельниччини звіти бандерівських підпільників за серпень 1942 р.¹⁰²³.

Починаючи від весни ОУН(б) на центральних і східних землях України переходить від «підготовчого етапу боротьби», який включав «час походу і студіювання краю», до етапу «підпільно-революційної» боротьби¹⁰²⁴. Організація вже доволі серйозно вкоренилася в масах місцевого населення, зуміла підібрати для роботи в підпіллі надійні місцеві кадри: «Підпільно-революційний етап. Цей другий етап нашої роботи на СУЗ в часі німецької окупації був логічним продовженням першого етапу. ОУН перейшла в повне підпілля. Гебітскомісари і СД одержали інструкції знищувати безоглядно членів ОУН-бандерівців, приміняючи до них строгіші міри, як до комуністів. Організаційна робота в цьому етапі оперлася на підпільниках-професіоналах, що жили на фальшивих документах, на підпільних «хатах». З місцевих кадрів відпали всі кон'юнктуристи, елемент не бойовий, шкурники, угодовці — остала мала кількість дійсно бойових людей, свідомих революціонерів. В цьому часі почалася організація революційної сітки, що в'язалася до району, а навіть вище, людьми, що жили легально. Область і вище, зв'язки і всі важніші організаційні доручення вели і виконували як закон підпільники, що в практиці охороняло від провалів. Вперше появились підпільники з місцевого елементу, що занімали різні пости на всіх щаблях організаційної роботи. В цьому етапі місцевий елемент дає нам людей бойових, в силі віку і молодь (бувші комсомольці), це люди, що вирости в радянській дійсності, тверді, відважні»¹⁰²⁵.

Завдяки опорі на широкі кола населення, до середини 1942 р. бандерівська ОУН стабілізувала свою організаційну структуру, пристосовавши її до роботи в умовах німецької окупації.

¹⁰²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 474. — Арк. 250—252.

¹⁰²¹ Суспільно-політичний огляд ОУН про події та розвиток національно-визвольних змагань на Білоцерківщині від 19 червня 1942 р. // Український здви́г: Наддніпрянина. 1941—1945. — С. 49—52.

¹⁰²² Звіт оунівця Бондаренка про події на Сумщині від 10 липня 1942 р. // Український здви́г: Наддніпрянина. 1941—1945. — С. 53.

¹⁰²³ Звіт обласного проводу ОУН у Кам'янці-Подільському Проводові ОУН про становище в області, організаційну діяльність та стосунки з німецькими властями від 6 серпня 1942 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. — С. 452.

¹⁰²⁴ Звіт про діяльність ОУН на Східній Україні за червень 1941 — грудень 1943 рр. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. — С. 468.

¹⁰²⁵ Там само. — С. 469—470.

На чолі підпілля стояв Головний провід, який керував крайовими проводами (ЗУЗ, ПЗУЗ, ОСУЗ, ПівдСУЗ). Останнім підпорядковувалися обласні проводи, а на території кожного обласного діяло декілька окружних. Оунівські округи охоплювали 3 надрайони, якими керували надрайонні проводи. До складу надрайону включалося 3 райони, очолювані районними ексективами. Район складався з 3—5 підрайонів, а один підрайон утворювався 3—5 кущами (ланками). До складу куща (ланки) входило 3—5 станиць. Окрема станиця створювалася в селі, на підприємстві тощо. У великих населених пунктах кількість станиць була необмеженою¹⁰²⁶.

Керівний склад бандерівського підпілля у 1942 р. виглядав так: у станиці працювали станичний комендант, зв'язковий, військовий і суспільний референт. До керівництва кущем (ланкою) належали кушовий комендант, його заступник і зв'язкові. Аналогічна структура була на рівні підрайону. Районом опікувалася районна ексектива в такому складі: комендант району, зв'язкові, військовий референт, референт СБ, суспільно-пропагандистський референт, референт Юнацтва, референт жіноцтва, референт суспільної праці. Структура керівництва надрайону була простішою: сюди входив комендант надрайону, його заступник і зв'язкові. Аналогічним за структурою з районною ексекutiveю був окружний провід, однак у ньому кожен референт мав свій окремий штат (референтуру). Окружні, обласні, крайові проводи включали в 1942 р. сім референтур: організаційну, пропаганди, військову, служби безпеки, зв'язку, жіночу, юнацьку¹⁰²⁷. Описана вище структура була, безумовно, достатньо розгалуженою і дозволяла максимально повно контролювати підпілля, але мала суттєву ваду — вона вимагала надзвичайно великої кількості людей керівної ланки. В умовах частих арештів проблема постійної підготовки нових провідних кадрів ставала для ОУН(б) неймовірно гострою, тому нерідко на керівні посади потрапляли випадкові й недостатньо підготовані до конспіративної роботи люди.

Активізація військової, пропагандистської та організаційної роботи націоналістичного підпілля на більшості території України, з одного боку, сприяла зростанню популярності руху, а з іншого — вимагала від керівництва пояснити, чому Організація не переходить від слів (агітації) до діла (збройної боротьби з окупаційним режимом).

Намаганням розтлумачити широким колам населення позицію Проводу ОУН(б) щодо подій, які розгорталися в Україні та світі, стало звернення керівництва Організації до співвітчизників з нагоди річниці проголошення Акта 30 червня 1941 р. Документ відверто декларував рішучість бандерівців у питанні відстоювання прав і свобод українського народу: «Ми не дали і не дамо себе на поталу ворогам! Ніколи не зміняємо волі й свободи народу за ласкавий шматок хліба від чужинців, наїзників, за “нову вищу культуру”, за “вселюдські ідеї”»¹⁰²⁸. У притаманному ОУН стилі у зверненні перераховувалися всі «стандартні» звинувачення в бік окупантів, у глорифікованому світі зображувалися головні етапи боротьби українського народу за незалежність тощо. Однак це була лише велика «преамбула» до основної частини документа, що популярно намагався пояснити, чому, власне, ОУН(б) не розгортає активного опору нацистам: «Ми, українці, знайшлися в тяжкому положенні. З одної сторони московсько-жидівська навала ще дихає своїм чадом, з другої — нова Німеччина з своєю колоніальною політикою вже дається нам добре взнаки. Честь наша каже нам боротися. Тим часом ще йде бій з московсько-жидівським більшовизмом, і політичний розум наказує нам виждати»¹⁰²⁹.

¹⁰²⁶ ДАРО. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 101, 102.

¹⁰²⁷ Там само.

¹⁰²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 8 зв.

¹⁰²⁹ Там само. — Арк. 9. Окремі дослідники, аналізуючи проблему стриманості ОУН(б) у справі розгортання збройного опору німцям, вказують на наявність директиви, переданої навесні 1942 р. ув'язненим С. Бандерою через Є. Стахова для М. Лебедя із заборонаю загострювати українсько-німецькі стосунки. Цю директиву розцінюють як один зі стримувальних факторів, що не дозволяв М. Лебедю дати згоду на початок партизанського руху (див.: Дзьобак В. В. Організаційні аспекти утворення Української повстанської армії // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. — Ч. 2. — К., 2006. — С. 48). Проте, на нашу думку, ця директива, навіть якщо вона існувала, навряд чи відіграла суттєву роль у реаліях окупованої України. Ішлося передусім про накопичення достатніх сил, аби збройний виступ банально не «провалився», а також про вибір слушного моменту, який би дозволив отримати максимальні дивіденди від повстання.

Методику роботи, яку ОУН(б) застосовувала від Другої конференції до серпня 1942 р., доволі точно визначили німецькі службовці СД у черговому донесенні до Берліна від 3 липня того ж року: колосальна пропагандистська праця, саботаж, військова підготовка, розбудова нелегальної мережі¹⁰³⁰. В іншому таємному повідомленні гітлерівській спецслужби влучно охарактеризували тогочасну тактику бандерівської ОУН як «крокування на місці» з метою «берегти сили, жодних непотрібних і нерозумних акцій. Але внутрішня й організаційна підготовка та розширення мережі ОУН, щоб у кінцевому результаті у слушний момент змогли сказати «останнє слово»»¹⁰³¹.

Реалізуючи теорію поступового накопичення власних сил, протягом весни — літа 1942 р. ОУН(б), як ми вже зазначали, почала формувати на Волині та Поліссі мережу сільських бойовиків¹⁰³², які ще не були повноцінною самообороною (її сформували в 1943 р.), але виявляли певну збройну активність. Місцеві боївки часто відбували в німців відібраний у селян продовольчий контингент, рятували людей, яких збиралися вивозити на роботи, вбивали керівників німецьких промислових і сільськогосподарських підприємств (якими на Волині та Поліссі, як правило, були поляки). Нерідко бойовики намагалися законспірувати свої акції під дією радянських партизанів, щоб відвернути від власних сіл гнів німецьких каральних загонів.

Масштаби антинімецької боротьби підпілля ОУН(б) наприкінці весни на початку літа 1942 р. мали бути доволі серйозними, що відзначено в німецьких документах. Зокрема, в донесенні німецької поліції безпеки в Україні імперському керівнику СС і шефу німецької поліції в Міністерстві внутрішніх справ Райху за червень 1942 р. можна прочитати таке:

«І. Генеральний округ Брест.

За звітний період становище серйозно погіршилося. [...] Сьогоднішній стан характеризується двома основними рисами: А) бандерівський рух; Б) діяльність партизанів та банд. Обидва рухи мають єдину мету: підбурити широкі маси населення проти окупації. Незважаючи на те, що обидві течії мають різні кінцеві цілі, в цьому напрямку вони працюють один для одного. На думку служби безпеки (СД), бандерівці по всьому округу розкинули свою густу мережу, так що навряд чи хоча б одне село залишилося незачеплене ними. [...] Сільське населення цікавиться пропагандою бандерівського руху. Оскільки в генеральній окрузі практично немає промислових робітників, тому можна сказати, що серед селян бандерівська організація має під ногами міцний ґрунт. Мета бандерівського руху полягає в тому, щоб побудувати автономну українську державу із власним незалежним урядом та адміністрацією. Керівництво бандерівського руху розчароване тим, що німецький уряд пригнічує це прагнення і таким чином не дотримується своїх обіцянок. [...]

Велике значення має той факт, що бандерівський рух проникнув у ряди окружної поліції, особливо в Кам'янці-Подільському, де багато командирів рот були українцями, колишніми офіцерами ЧА, які тепер заарештовані та очікують вироку. Свого часу завдяки хорошій військовій підготовці та стриманості арештовані завоювали довіру свого керівництва. У Рокитному було арештовано три людини, серед них керівник української охоронної поліції, за їх участь в українському повстанському рухові [тут і далі підкреслення наші — І. П.]. За різними ознаками можна припустити, що представниками бандерівського руху було здійснено декіль-

¹⁰³⁰ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — С. 180—181.

¹⁰³¹ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 208—209.

¹⁰³² У цей період аналогічні власні боївки на Кременеччині формує і ОУН(м). Більше того, одночасно починають з'являтися збройні групки, очолювані людьми, які не входили до будь-якої політичної організації. Цей процес особливо активізувався навесні 1943 р. Зокрема, дослідник В. Мазурок вказує на існування на території Південно-Східної Волині озброєної групи М. Данилюка — «Блакитного», яка налічувала 36 осіб при восьми кулеметах, мінометах, гарматці, гвинтівках і карабінах, а також відділу Т. Басюка (засновника Фронту української революції), відділів «Холодний Яр» (20 осіб), «Вільна Україна» (60 осіб), відділу отамана «Вишні» під назвою «Вільне козацтво» (60 осіб) тощо (детальніше див.: Мазурок В. П. Започаткування самостійницького руху Опору на півдні Волині. 1941—1943 // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. — Вип. 8. — Ч. 2. — С. 95—96; Мазурок В. Український самостійницький рух на Тернопільщині в 1943—1945 рр. // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. — Вип. 14. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 275—281).

ка вибухів. [...] Доказом цьому є знайдена програма боротьби і організації для партизанів, складена бандерівським рухом. Потрібно надзвичайно серйозно поставитися до того факту, що на сьогодні існує два **сильних** ворожих рухи, спрямованих проти нас.¹⁰³³.

Як бачимо, нацисти вже в середині 1942 р. визначали рух українських націоналістів як «повстанський» і «сильний». Якби цей рух був малоактивний чи малопомітний, то навряд чи він отримав би від німців подібні характеристики. Декілька конкретних фактів застосування терористично-диверсійних методів боротьби проти німців місцевими боївками ОУН(б) влітку того ж року наводить у своєму дослідженні український вчений О. Денищук. Він, зокрема, вказує на напад боївки А. Згаб'юка в с. Мала Омеляна поблизу Рівного на групу п'яти німецьких льотчиків (5 осіб), які їздили «розважатися» до села. Унаслідок нападу один німець був убитий¹⁰³⁴. Дослідник також згадує про роззброєння німецької господарської експедиції, яка грабувала селян поблизу м. Оржева. Цією акцією керував особисто лідер ОУН(б) на ПЗУЗ Д. Клячківський¹⁰³⁵. Влітку 1942 р. оунівські боївки та мешканці сіл Трубиць, Підлужного та Великої Любаші (Костопільщина) декілька разів пошкоджували залізницю Костопіль — Янова Долина (сьогодні — Базальтове) з метою запобігти пересуванню німецької і польської поліції, яка збирала з селян продовольчий контингент¹⁰³⁶.

Підтверджує тезу про початок формування бойових структур ОУН(б) у травні 1942 р. ще один німецький документ — донесення СД з окупованих територій від 19 червня. У ньому відзначено, що 5 травня 1942 р. неподалік м. Рівного відбулася нарада керівників ОУН(б) Волині й Полісся, на якій прийнято рішення ще більше активізувати діяльність Організації й підготувати для використання всю накопичену на підпільних складах зброю¹⁰³⁷.

На допитах у радянських органах державної безпеки полонені керівники націоналістичного підпілля, розповідаючи про становлення збройного руху опору гітлерівцям, також вказували, що його витoki сягають середини 1942 р.: «Влітку 1942 р., а особливо восени в лісах починають концентруватись нелегали ОУН і неорганізована українська молодь, а в селах виникають так звані команди самооборони. Приводом до переходу на нелегальне становище і до виникнення команд самооборони посприяли такі факти: у середині 1942 р. німці почали мобілізувати українську молодь на роботу до Німеччини, а також призивати на службу в німецькій армії. Оскільки річ йшла про збереження українських кадрів на місці, а особливо молоді призовного віку, то організація дала вказівку ухилятися від виїзду на роботу й від призову в армію шляхом виходу до лісу на нелегальне становище. Крім цього, у зв'язку з репресіями проти членів ОУН низка осіб, які опинилися на обліку в гестапо, змушені були втікати й переходити на нелегальне становище, вливатися в стихійно створені групи нелегалів і під їх захистом продовжувати роботу з виховання української молоді в націоналістичному дусі. Для надання групам нелегалів вигляду більш організованих одиниць вони проходили військове навчання, збирали зброю, але до певного часу ніяких бойових операцій не проводили»¹⁰³⁸.

Активність українського визвольного руху швидко далася взнаки окупаційній адміністрації, бо вже в донесеннях за червень 1942 р. вказувалося, що бандерівський рух зірвав відправку молоді на роботу до Німеччини в окрузі Рівного¹⁰³⁹, а в липні фіксувалися зниження поставок сільськогосподарської продукції і загальний саботаж заходів німецької влади¹⁰⁴⁰, диверсійні акти на залізниці в районі Здолбунова, перші втечі українських поліцейських у ліси для «творення націоналістичних банд» і початок переходу ОУН(б) до тактики всенародного «партизанського руху»¹⁰⁴¹.

¹⁰³³ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр 317 — Арк. 37—38.

¹⁰³⁴ Денищук О. С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій: у 2 т. — Т. 1. Волинь. — Рівне, 2008. — С. 33.

¹⁰³⁵ Там само. — С. 34—35.

¹⁰³⁶ Там само. — С. 34.

¹⁰³⁷ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 205.

¹⁰³⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 214.

¹⁰³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 76. — Арк. 35.

¹⁰⁴⁰ Там само. — Арк. 41—46.

¹⁰⁴¹ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 208—209.

У донесеннях німецьких спецслужб за 17 червня 1942 р. зазначалося: «У результаті проведених арештів¹⁰⁴² виявилось, що Рівне потрібно розглядати як центральне місце й стратегічну базу ОУН»¹⁰⁴³. Бандерівці поставили під свій контроль низку промислових підприємств міста, ідейно контролюють місцеву українську поліцію, мали в місті численні явочні квартири. Натомість саме керівництво ОУН(б) на ПЗУЗ, за даними німецьких спецслужб, перемістилося на Полісся — в район Сарн і Пінська¹⁰⁴⁴.

Як можна зрозуміти з документів німецьких органів безпеки, у липні — серпні 1942 р. керівництво ОУН(б) розіслало підпіллю на всій території України відповідну директиву, яка забороняла будь-яке мирне співжиття з німецьким окупаційним режимом; вимагала не підпорядковуватися розпорядженням німецької влади і підбурювати населення ігнорувати накази німців; зривати поставки сільськогосподарського контингенту; розгорнути масштабнішу антинімецьку пропаганду тощо¹⁰⁴⁵.

У серпні того ж року гітлерівські спецслужби повідомляли до Берліна, що ОУН(б) має три керівні центри — у Генеральному губернаторстві (для Галичини), на Волині та Поліссі і в Києві (для Центральної, Східної і Південної України). Особливо непокоїли нацистів швидкі темпи зростання мережі ОУН(б) у колишній підрадянській Україні, де лише в Київській області на обліку в СД було понад тисячу активістів організації¹⁰⁴⁶. Вересневі донесення СД вказували на те, що ОУН(б) своєю мережею і пропагандою намагається охопити «навіть останнього українця», щоб підготувати його до повстання, про час якого вирішить керівництво Організації. Активна робота підпільників ОУН(б) відзначалася в Кам'янці-Подільському, Херсоні, Києві та інших містах¹⁰⁴⁷. Серйозно турбували нацистів спроби націоналістичного підпілля повністю поставити під свій ідеологічний контроль молодь на Великій Україні. Зокрема, звіти СД з Київщини за весну — літо 1942 р. повідомляли: «У результаті проведеного розслідування було встановлено, що нелегальний рух Бандери — ОУН — намагався крайньо радикальними засобами встановити вплив над активними колами молоді й зробити неможливим будь-який німецький вплив на неї. При цьому були використані всі засоби пропаганди, щоб налаштувати українців проти німців. Про ворожі настрої свідчать всі захоплені до цього часу листівки і таємні інструкції Організації. Так, у листівці “Останні вісті” говориться, наприклад, наступне: “Німці, з одного боку, підтримують прагнення до державності, користуючись для цього прихильниками Мельника, з іншого — вони намагаються ліквідувати всі елементи, що мріють про самостійність. Антинімецькі настрої зростають, особливо серед інтелігенції. Всі ненавидять німців і перестаять їх боятися”. [...] У наказі про вишкільно-виховну роботу говориться так: “Ніхто не має права їхати в Німеччину. Ніхто не має права відвідувати курси, які організовують німці, оскільки є небезпека бути схопленим і вивезеним до Німеччини. Ніхто не сміє вступати на військову службу. Ми не бажаємо боротися в чужій армії за чужі цілі. Ми вступимо лише до української армії, яка буде боротися за самостійну українську державу. Залишайтеся усі на своїх місцях, на своїх постах всі служите Україні!” [...] Мельниківська група зовні виглядає поміркованим націоналістичним рухом, проте за метою і розвитком пропаганди вона може прирівнюватися до бандерівського руху. З огляду на її прагнення здаватися лояльною, вона, по суті, є ще небезпечнішою, ніж бандерівський рух, який від самого початку відкрито виступив проти Німеччини. Однак і рух Мельника останнім часом почав відкрито пропаганду проти Німеччини»¹⁰⁴⁸.

Поряд із констатацією зростання активності націоналістичного підпілля, гітлерівські спеціальні служби здійснювали також серйозну оперативно-слідчу роботу, спрямовану насамперед на нейтралізацію керівництва ОУН. Одним із найбільших успіхів німецької поліції стало знешкодження в Києві (неподалік оперного театру) провідника підпілля ОУН(б) у Центрально-

¹⁰⁴² Арешти в Рівному та околицях відбувалися впродовж 22 травня 1942 р.

¹⁰⁴³ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 291.

¹⁰⁴⁴ Там само.

¹⁰⁴⁵ Там само. — С. 250—263.

¹⁰⁴⁶ Там само. — С. 226.

¹⁰⁴⁷ Там само. — С. 272—273.

¹⁰⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 480. — Арк. 31—34.

Східній Україні Д. Мирона — «Орлика», «Андрія»¹⁰⁴⁹. У донесенні німецької поліції про його загибель було занотовано: «24.7.1942 р. в Києві затримано керівника бандерівського руху на Східній Україні. При спробі втечі він був поранений, від рани пізніше помер. При ньому були виявлені раніше нам не відомі інструкції бандерівського руху»¹⁰⁵⁰.

Попри дошкульність втрати, смерть одного з провідних діячів бандерівського підпілля Головний провід використав як важливу пропагандистську подію. М. Лебець — «Максим Рубан» розпорядився поширити відповідне звернення Проводу, в якому відзначалося, що Д. Мирон, якого не «зламала польська тюрма» і не зловили «сіті НКВД», упав у боротьбі з «німецьким імперіалізмом, жорстоким окупантом України»¹⁰⁵¹. У відозві гостро критикувалася німецька окупаційна політика щодо України: «Німеччина, що вдавала союзника й «визволителя» українського народу, не хоче бачити Україну самостійною і соборною, не хоче, щоб існувала Українська держава; вона хоче зробити Україну своєю колонією, а український народ невільником»¹⁰⁵². Робився наголос на довгорічних традиціях боротьби українців проти «всіх імперіалізмів, що хочуть загарбати українські землі», підкреслювалася необхідність подальшої боротьби з німецьким окупантом. Врешті, вказувалося на безперспективність шляху терору, на який стали гітлерівці: «Хай німецький окупант тішиться сьогодні успіхом убивства. Запаморочений перемогою на всіх фронтах, він не бачить, що своєю безглуздою політикою поневолення, насильств і мордів веде до своєї катастрофи»¹⁰⁵³.

М. Лебець також використав смерть Д. Мирона для того, аби продемонструвати гітлерівцям, що подальші ліквідації керівників підпілля не залишатимуться безкарними. Для знищення вбивць Д. Мирона до Києва прибула спеціальна група СБ на чолі з досвідченим військовим спеціалістом, майбутнім командувачем УПА-Захід В. Сидором — «Шелестом»¹⁰⁵⁴, яка врешті знайшла і знешкодила виконавців замаху на «Орлика»¹⁰⁵⁵.

Аналогічно, як і смерть Д. Мирона, Головний провід намагався також «капіталізувати» загибель у серпні 1942 р. від рук шуцполіції одного з керівників ОУН(б) на Волині, окружного провідника Григорія Максимчука — «Кайдаша». Провід організації видав спеціальний комунікат, присвячений його пам'яті. У ньому містився заклик продовжувати справу покійного й помститися окупантам «за кров, за смерть, за руйну», а в «слухний час» розпочати «вирішальний бій за Самостійну, Соборну Українську Державу»¹⁰⁵⁶.

Керівництво бандерівської ОУН цілком відверто оголошувало свої наміри підняти масштабне повстання й закликало підлеглих бути готовим до збройного виступу¹⁰⁵⁷. Так само німецькі поліційні донесення початку осені 1942 р. однозначно вказують на те, що відповідні директиви

¹⁰⁴⁹ Після загибелі Д. Мирона Крайовий провід ОСУЗ у Києві очолив П. Сак — «Могила», який залишався на посту аж до свого арешту в квітні 1943 р. Йому на зміну прийшов О. Логуш — «Іванів», якого, щоправда, невдовзі перевели з Києва до праці на Волині. Наступним керівником підпілля на ОСУЗ під німецькою окупацією став «Арсен» (можливо, йдеться про П. Дужого) (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 330, 346). Проте Провід ОСУЗ був фактично підпорядкований провідникові ПівдСУЗ В. Кукові — «Лемешу», який, таким чином, керував усім підпіллям на Великій Україні (див.: Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942—1943 рр.) // Український визвольний рух. — № 12. — Львів, 2008. — С. 52; Стахів Є. Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941—1943 // Національно-визвольна боротьба 20—50-х років ХХ століття в Україні. 36. матеріалів Першої міжнар. наук. конф., Львів, 25—26 червня 1991 р. — К. — Львів, 1993. — С. 150).

¹⁰⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4328. — Оп. . — Спр. 2. — Арк. 79.

¹⁰⁵¹ Літопис УПА. — Т. 24. Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942—1946. Передрук підпільного журналу / Ред. Ю. Маївський і Є. Штендера. — Торонто — Львів, 1995. — С. 41.

¹⁰⁵² Там само.

¹⁰⁵³ Там само.

¹⁰⁵⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 6. — Арк. 37.

¹⁰⁵⁵ Motyka G. *Ukrainśka partyzantka*. — S. 110.

¹⁰⁵⁶ Повідомлення Волинського крайового проводу ОУН про загибель його керівника Григорія Максимчука — «Кайдаша» // Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — К., 2005. — С. 126—127.

¹⁰⁵⁷ Такі заклики, окрім цитованих вище документів, містилися також у наказах провідника Крайового проводу ОУН на ОСУЗ від 31 серпня і за вересень 1942 р. (див.: Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941—1945. — С. 77—80).

про підготовку до повстання чітко виконувалися низовими структурами націоналістичного підпілля, яке, використовуючи невдоволення населення своїм соціальним становищем, намагалось «заволодіти масами». Зокрема, 1 вересня генерал-комісар Волині та Поділля повідомляв своє керівництво: «Відповідно до звітів гебітскомісарів, протягом останнього часу настрої населення погіршилися [...]. Це невдоволення, звісно, використовують зі своєю метою для політичної пропаганди націоналістичні організації, що орієнтуються на Банделю і Мельника [тут і далі підкреслення наші — І. П.]. Результати праці селян можна вважати задовільними, хоча вказані вище політичні організації ведуть жорстку боротьбу проти виконання селянами їхніх завдань»¹⁰⁵⁸.

Проте якщо в Західній Україні, зокрема на Волині, ОУН(б) здійснювало свою пропагандистську роботу й підготовку до повстання, спираючись на міцну організаційну мережу, яка була сформована ще до початку війни, то на сході, півдні та в центрі України, де мережа підпілля тільки формувалася, обидві націоналістичні організації для поширення пропаганди і впливу на маси використовували товариство «Просвіта». Восени 1942 р. німецькі спецслужби у своїх донесеннях ретельно проаналізували «шкідливу націоналістичну» роботу «Просвіти» і дійшли висновку про необхідність її ліквідації. Зокрема, у звіті про діяльність «Просвіти» в центрі та на сході України керівництво СД у регіоні зауважувало: «Після оволодіння Києвом німецькими військами восени минулого року різноманітні елементи, пов'язані з українським національно-політичним рухом, політичні емігранти, які повернулися з німецькою армією, націоналісти із Галичини і з інших західноукраїнських областей зробили спробу розпочати свою екстремістську національно-політичну діяльність. Цій меті повинно було служити об'єднання «Просвіта», що з'явилося в низці місцевостей Київського регіону. «Просвіта» розпочала свою діяльність у Звенигородці та с. Шевченкове Вільшанського району, на батьківщині поета, який має аналогічне прізвище. Діяльність «Просвіти» була зареєстрована також у Таращі під керівництвом районного шкільного інспектора Мирона Яковчука. Організації «Просвіти» були також створені в Полтавській області — в м. Лохвиця і в самій Полтаві. У Києві у вересні 1941 р. було створене об'єднання «Просвіта» під керівництвом М. Тобілевич, доньки відомого українського редактора Л. Тобілевича, навколо якої гуртувалися місцеві націоналістичні кола.

Київською культурною організацією «Просвіта» цікавилися, окрім націоналістів із Галичини, українські кола з Рівного і представники місцевої «Просвіти», які намагалися, як, наприклад, Пахонюк, взяти на себе керівництво місцевою українською національною молоддю і сприяти розвитку «Просвіти». Рівненські кола намагалися також, як, наприклад, Тетяна Дроздовська, сприяти пропаганді «Просвіти» у друкованих органах Києва.

У пропагандистських статтях вказувалося на складнощі національного розвитку в Києві у зв'язку зі змішанням українського населення з представниками інших національностей. Цей факт мав стати вихідним пунктом, що сприяв би об'єднанню українців для досягнення своїх цілей. Лозунг «справжні»¹⁰⁵⁹ українці з'являється скрізь, де потрібно охарактеризувати будь-яку націоналістичну тенденцію. Гасло «Справжній українець» є синонімом українського фанатика. Завданнями київської організації були:

1. Виховання національно-політичної самосвідомості шляхом розповсюдження української мови, вивчення української літератури і мистецтва.
2. Підтримка шкільництва шляхом об'єднання українського вчителства і заснування вільних шкільних секцій.
3. Виховання дітей в українському національному дусі.
4. Підтримка театрів і аматорських театральних труп.

Київській «Просвіті» вже вдалося розгорнути енергійну діяльність. Створено хор, драматичний і художній гуртки. Крім того, організовано: ляльковий театр, курси шиття для дівчат,

¹⁰⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 42.

¹⁰⁵⁹ В оригіналі документа написано німецьке слово «echten» — «справжній». Очевидно, тут ідеться про переклад українського слова «щири», а «Echte Ukrainer» («справжній українець»), очевидно, є перекладом українського словосполучення «щирий українець». Слід відзначити, що тут німецькі спецслужби доволі точно вловили зміст українського слова «щирий», яке у словосполученні «щирий українець» вживається не у значенні «відвертий», а як синонім слова «справжній», «непідроблений» (на відміну від «формальних українців», які є українцями лише на папері).

школа креслярів, лабораторія для наочних посібників, хореографічний гурток [...]. Поліція безпеки неодноразово висловлювалася проти існування “Просвіти”, оскільки існує небезпека, що “Просвіта” як організація, поширена по всій Україні, стане притулком для незаконних націонал-українських груп спротиву (особливо груп Бандери і Мельника) або сама перетвориться на таку організацію. Ця небезпека тим більша, що історія “Просвіти” вказує на її визначену національно-шовіністичну діяльність. [...]

Організація “Просвіта” розгорнула широку діяльність у Харкові, де вона об’єднала всі кола науки і мистецтва, а тим самим всю інтелігенцію. На чолі організації там стоїть професор В. Дубровський. Було встановлено, що харківська “Просвіта” неодноразово намагалася налагодити контакт із т. зв. Будинком вчених у Києві, особливо з історико-філософським гуртком. Остаточного рішення стосовно “Просвіти” за час існування райхскомісаріату досі не було прийнято. [...] З боку поліції безпеки були наведені аргументи проти існування “Просвіти” як всеукраїнської організації, що могла би стати притулком національних українських груп опору. [...] Генеральний комісар Києва на сьогодні дотримується такого підходу: оскільки “Просвіта” ще існує, вона має залишатися. Цей підхід розглядається нами як політично непридатний. Будемо старатися досягнути нового підходу”¹⁰⁶⁰.

Такого нового підходу було досягнуто. Від вересня 1942 р. «Просвіта» була офіційно заборонена в райхскомісаріаті Україна, а її активістів звинувачували у спробах добитися самостійності України та арештовували¹⁰⁶¹. У тому ж вересні 1942 р. гестапо отримало достовірну інформацію про підпільні центри ОУН(б) на сході, зокрема в Харкові¹⁰⁶² й на Луганщині¹⁰⁶³, що стало причиною нової хвилі масових арештів націоналістів у регіоні¹⁰⁶⁴. Представники німецької окупаційної влади відверто вказували у своїх документах, що найнебезпечнішим ворогом на Східній і Центральній Україні вважають націоналістичний рух, який має більший потенціал в українському середовищі. Наприкінці 1942 р. німецькі органи безпеки ставили собі за завдання цілковито знищити український національний актив на Великій Україні, вважаючи, що «один націоналіст небезпечніший, ніж п’ять комуністів»¹⁰⁶⁵.

Через таку прискіпливу увагу й часті дошкулні «удари» гестапо по підпіллю тактика поступової розбудови мережі ОУН(б) на схід від колишнього радянсько-польського кордону й накопичування сил для загальнонародного повстання в момент ослаблення Німеччини не завжди сприймалася низовими структурами організації, які були в тісному контакті з населенням, що очікувало від підпілля негайного захисту перед свавіллям окупантів, а не розмов про підготовку повстання в майбутньому. Особливо активне нерозуміння позиції ОУН(б) виявлялося на Поліссі, де становище населення було насправді жалюгідним і люди не розуміли, чому

¹⁰⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 475. — Арк. 657—668.

¹⁰⁶¹ Там само. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 198, 218, 219. Деякі сучасні дослідники зауважують, що німецькі спецслужби, зважаючи на активну пропагандистську роботу ОУН, дуже часто перебільшували її реальну потужність на Великій Україні. Виходячи зі своїх завищених оцінок, гестапівці починали бачити «націоналіста» в кожному вчителі або просвітянинові, піддаючи їх жорстким репресіям (детальніше див.: Гончаренко О. Похідні групи ОУН(б) на теренах Наддніпрянщини: до питання про результативність спроб інтеграції до окупаційних органів влади (1941—1944 рр.) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. — Вип. 14. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 234—241; Гончаренко О. Організаційно-політична діяльність ОУН на Київщині в 1941—1944 рр. За документами спецслужб: спроба критичного аналізу // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. — Вип. 15—16. — Івано-Франківськ, 2009. — С. 340—346).

¹⁰⁶² Детальніше про націоналістичне підпілля в Харкові див.: Вохмянін В., Сушко В. ОУН Бандери і регіональний вимір початку 1940-х років: східноукраїнські пристрасі та ілюзії // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. — Вип. 15—16. — Івано-Франківськ, 2009. — С. 332—340.

¹⁰⁶³ Детальніше про націоналістичне підпілля на Луганщині, очолюване діячем ОУН Є. Стаховим та відомим ученим М. Бернадським, див.: Литвин С. Виникнення та діяльність підпілля ОУН на Луганщині (1942—1943 рр.) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. — Вип. 15—16. — Івано-Франківськ, 2009. — С. 351.

¹⁰⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 197—198, 218—219.

¹⁰⁶⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 30. — Арк. 8.

націоналісти багато говорять, але масово не виступають на їхній захист. В одному з донесень ОУН(б) з українського Полісся (Столинський район) за серпень 1942 р. вказувалося, що німці жажливо ставляться до населення, за невиконання продовольчих контингентів відправляють до концтаборів: «Обставини дуже жахливі, остається населення голе, без одягу, а головне — скоро голод дуже сильний і страшний буде заглядувати в хату»¹⁰⁶⁶. В іншому донесенні мережі ОУН(б) за четвертий квартал того ж року зазначалося, що на Волині та Поліссі панує «небувалий до цього часу терор»¹⁰⁶⁷, перераховувалися десятки спалених німцями сіл, вказувалося на сотні вбитих та висланих на роботи до Райху мирних мешканців¹⁰⁶⁸ і при цьому наголошувалося, що люди готові задля самооборони «хапатися за кріси, коси і вила»¹⁰⁶⁹.

Тож у північно-західних регіонах України місцеві лідери націоналістичного підпілля бандерівського напрямку йшли далі, ніж цього вимагало керівництво Організації, і не обмежувалися пропагандою та підготовкою сил. Особливо складне становище в краю значно радикалізувало місцевий актив ОУН(б), який щоразу наполегливіше вимагав від Головного проводу розгорнути масову партизанську війну проти німців.

Волинські бандерівці цілком відверто вказували у своїх виданнях на те, що з німцями неможливе жодне порозуміння, а тому проти них слід вести тотальну й тривалу боротьбу: «Групою Бандери поширюється нелегальний журнал “Бюлетень, № 4”. Одна зі статей являє собою вмілу спробу настроювання українського населення проти німців. Особливо цікавим є виклад ймовірних політичних намірів Райху стосовно українства. Між іншим говориться: “1941 р. приніс зміну. Один тоталітаризм зник, інший зайняв його місце. 9-місячна практика показала, що на сході не настало істотних змін. Тоталітаризмом, особливо тим другим, ми займаємося через те, що він стосується ставлення німців до української нації. У своїх засадничих цілях обидва вони є подібними, лише тактика відрізняє їх [...]. Кожний українець повинен бути свідомим того, що жодна нейтральність, жодна лояльність, жодне достосування не вбереже ні його самого, ні його дітей від рабства, бо порятунок полягає лише в перемозі його власної раси. Власна держава може бути збудована, однак, лише через зусилля і кров мільйонів членів нації під керівництвом революційної організації”»¹⁰⁷⁰.

Початком виснажливої боротьби за державність, на думку радикально налаштованих представників ОУН(б), мав стати масовий партизанський рух. Такі міркування, а також надзвичайно складна поточна ситуація на Волині і Поліссі підштовхували місцевих лідерів бандерівської організації до розгортання не тільки локальних диверсійно-саботажних акцій, але й до початку тотальної партизанської війни. У донесеннях від 14 серпня 1942 р. спеціалісти з німецьких спецслужб цитували одне з бандерівських видань, в якому наголошувалося: «партизанська війна для поневоленого народу, як правило, є початковою стадією або частиною “великої війни”, народного повстання, поки озброєний народ не зможе сформувати регулярну армію»¹⁰⁷¹. А вже у вересні того ж року гітлерівські служби порядку вилучають у арештованих оунівців інструкції про тактику «партизанської війни»¹⁰⁷².

Аналіз подій засвідчує, що наприкінці літа — восени 1942 р. керівництво ОУН(б) на Волині та Поліссі щораз більше схиляється до ідеї розгортання партизанської війни проти німців як початкової фази загальнонаціонального повстання і революції. Стосунки між підпіллям і німецькою окупаційною адміністрацією впродовж року настільки загострилися, що вже не було мови про пошук будь-якого порозуміння. А щоразу масштабніша поява на Північно-західних українських землях загонів червоних партизанів штовхала актив ОУН(б) на шлях партизансько-повстанської боротьби.

¹⁰⁶⁶ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — С. 31.

¹⁰⁶⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 30. — Арк. 11.

¹⁰⁶⁸ Там само. — Арк. 12—12-а.

¹⁰⁶⁹ Там само. — Арк. 12.

¹⁰⁷⁰ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 215—216.

¹⁰⁷¹ Там само. — С. 226.

¹⁰⁷² Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 р. // Український визвольний рух. — № 7. — Львів: Мс, 2006. — С. 222.

3.2. Підготовка підпілля ОУН(б) до антинімецького збройного повстання

У районах Сарн і Костополя поширювалась листівка під заголовком «Партизани». Вона своїм змістом була спрямована проти німецького і радянського імперіалізмів

Із донесення німецької поліції безпеки і СД
за 13 листопада 1942 р.¹⁰⁷³

На жаль, у розпорядженні істориків не надто багато документів, завдяки яким можна було б відтворити цілісну картину підготовки підпілля ОУН(б) до антигітлерівського повстання у 1942 — на початку 1943 р., проте навіть окремі відомості, які дійшли до нас, дозволяють накреслити головні напрямки розвитку подій.

Деякі відомості про процес підготовки до збройної боротьби проти німців подав на допитах у НКВД Ю. Стельмашук — «Рудий», який з лютого 1942 р. виконував обов'язки керівника військової референтури Ковельського окружного проводу ОУН(б)¹⁰⁷⁴. Із протоколів допиту, записаних радянськими слідчими, випливає, що впродовж першої половини 1942 р. Ю. Стельмашук здійснював активний військовий вишкіл (за програмою рядового складу) для членів і симпатиків Організації на Ковельщині¹⁰⁷⁵. 10 липня того ж року у с. Піддубці Теремнівського району Волинської області він мав зустріч із Д. Клячківським та В. Іваховим, яким прозвітував про виконану роботу. «Рудий» отримав також нові завдання — провести у своїй окрузі підстаршинський вишкіл, послити військову роботу серед членів ОУН, підібрати й відповідно підготувати кандидатів на посади у штабі військової округи, яка мала бути створена паралельно з організаційною Ковельською округою. Після цієї зустрічі, протягом липня — серпня 1942 р. Ю. Стельмашук здійснив повний облік усіх військовозобов'язаних українців округи у віці від 20 до 35 років, сконцентрував усю наявну зброю у відповідних таємних схованках, підібрав і вишколив людей для штабної роботи¹⁰⁷⁶.

У вересні 1942 р. Ю. Стельмашук (на той момент він тимчасово виконував обов'язки ковельського окружного провідника у зв'язку із хворобою провідника М. Куліша — «Яшура») був присутнім на нараді керівництва ОУН(б) Волинської області, яку проводив Д. Клячківський. Учасники зустрічі наголосили на необхідності протягом осінньо-зимового періоду зміцнити організаційний актив, залучити нових членів до лав ОУН(б), послити серед членства та симпатиків виховну роботу. Аналогічні вказівки отримали всі керівники ОУН(б) на Волині¹⁰⁷⁷.

Очевидно, що на початку осені найвище керівництво ОУН(б) на ПЗУЗ не мало наміру негайно формувати партизанські структури й відкрито виступати проти німців, тобто переходити від підпільних до повстанських методів боротьби. Ішлося про детальне вивчення тактики партизанської війни, підготовку кадрів, організацію штабів тощо. Проте в жовтні — грудні того ж року ситуація різко змінилася. Від жовтня на Західному Поліссі німці почали проводити масові облави на людей по селах і вивозити їх на роботи. У листопаді й грудні радянські партизани з Білорусі щоразу частіше проникають на українське Полісся й нападають на села, убиваючи старост. Німецькі каральні експедиції у відповідь знищували по десять невинних селян у кожному населеному пункті, де були вбивства функціонерів адміністрації, або взагалі випалюють українські села. Паралельно з цим карателі, погрожуючи ув'язненням у концтаборі, збирають продовольчі контингенти, що виглядало скоріше як прямиий грабунок. Перед поліщуками постала примара голоду. Велика кількість людей залишилася в зимовий період

¹⁰⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 307. — Арк. 11.

¹⁰⁷⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945. — К. — Торонто, 2007. — С. 438.

¹⁰⁷⁵ Там само. — С. 438—439.

¹⁰⁷⁶ Там само.

¹⁰⁷⁷ Там само. — С. 439.

без житла. Сімейні намагалися знайти притулку в родичів і знайомих, а молоді хлопці почали стихійно творити стаціонарні партизанські відділи, частина з яких приєдналася до червоних партизанів¹⁰⁷⁸.

Намагаючись якось організувати цих «диких партизанів» і щоб не дати їм влитися до більшовицьких загонів, поліські та волинські бандерівці в жовтні 1942 — січні 1943 р. сформували перші стаціонарні партизанські відділи націоналістів, очолювані організаційним референтом ОУН(б) на Північно-західних українських землях С. Качинським — «Іваном», «Остапом» та військовим референтом Сарненського окружного проводу ОУН(б) Г. Перегіняком — «Коробкою». До початку лютого 1943 р. уже існувало декілька таких партизанських відділів, бо 3 лютого цього року регіональний лідер Організації Д. Клячківський — «Охрім», «Кошіль», «Старий», «Клим Савур» призначив С. Качинського командувачем усіма «військово-партизанськими частинами» на Поліссі (від Бреста до Гомеля)¹⁰⁷⁹. Координатором військової діяльності на території всієї Волині та Полісся став військовий референт ОУН(б) на ПЗУЗ В. Івахів — «Сол», «Сонар»¹⁰⁸⁰.

Прискоренню роботи із формування стаціонарних партизанських відділів ОУН(б) могло також сприяти і те, що в серпні — жовтні 1942 р. відбувався доволі успішний (а в німецькій пресі та пропаганді ще й надзвичайно героїзований та перебільшений) наступ на Кавказ і Сталінград. Тоді здавалося, що вермахт ось-ось зуміє пробитися до бакинської нафти й перетнути водну артерію Волги, поставивши переможну для Німеччини крапку у війні на Сході¹⁰⁸¹.

Тож перед оунівцями поставало питання: якщо не починати партизанську війну проти німців зараз, то коли? Тоді, коли вони вивільнять із фронту свої дивізії і розчавлять переважними силами будь-який спротив? Війна могла закінчитися, а Німеччина ще зовсім не виглядала виснаженою, як того сподівалися українські націоналісти. Слід було зробити все, щоб війна на Сході тривала далі й виснажувала сили обох противників. Очевидно, що саме під впливом обставин, які, на переконання багатьох, вщували ситуацію, за якої українські націоналісти могли б опинитися сам на сам у боротьбі з сильною Німеччиною, у вересні 1942 р. один із лідерів ОУН(б) на Волині С. Качинський заявив: «Українські націоналісти мусять тепер знову більше орієнтуватися на Радянську Росію і всіма засобами їй допомагати, бо від німців українському народу очікувати нема чого. Після закінчення війни з українцями все одно будуть поводитися як із рабами, оскільки кожен німецький солдат має отримати у власність в Україні 40—50 гектарів землі, які потім муситиме обробляти місцеве населення»¹⁰⁸². Тож немає нічого дивного в тому, що саме відділи С. Качинського й Г. Перегіняка завдали перших дошкульних ударів по німецьких військових і цивільно-господарських об'єктах. Згодом про становлення перших повстанських відділів і їхнього першого організатора командир УПА-Захід В. Сидор — «Шелест», «Конрад», «Кравс» писав: «Властиво, УПА створило саме життя. Старшина для спеціальних доручень, висланий на Полісся в лютому 1943 р. з метою розглянути той надзвичайно придатний терен, зорганізувати і пов'язати окремі повстанські відділи, відзвітував, що такі відділи, слабі чисельно, але міцні якісно, існують на Поліссі вже від листопада 1942 р. і діють. Прямокутник на північ від лінії Ковель — Сарни, частина українських територій, точніше шматок Полісся, замкнений містами Брест-Литовський — Турів — Олевськ — Любомль, простором в 75 тис. кв. км, став колискою Української Повстанчої Армії. Терен віковичних лісів, озер, багн, піску, очеретів, солом'яних дахів, дикого звіря і птаства. Туди, як колись до Запорізької Січі на Дніпрових плавнях, почали злітатись люди волі і свободи, в першій мірі таки поліщуки.

¹⁰⁷⁸ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — Рівне, 2009. — С. 31—32.

¹⁰⁷⁹ Вовк О. До питання постановня УПА під проводом ОУН СД // Український історик. — 1995. — № 1—4. — С. 139, 140.

¹⁰⁸⁰ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — С. 33—34.

¹⁰⁸¹ Доволі цікаві міркування щодо переходу підпілля ОУН(б) до повстанської боротьби див. у статті: Стародубець Г., Стародубець В. Участь ОУН(б) у збройному русі Опору в 1942—1943 роках: іманентна необхідність чи трансцендентний крок? // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. — Вип. 15—16. — Івано-Франківськ, 2009. — С. 346—351.

¹⁰⁸² Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 272.

Тож усі знають “Остапа” (Качинський), як він перший збирав і гуртував поліщуків в рої й чоти, витягав з-поміж них енергійніших, вроджених ватажків, бо старшин ні підстаршин не було, — уніформував у пофарбоване на зелене селянське полотно, продукував личаки з кори, школив, запровадив, гартував, здобував на місцях кріси, патрони, гранати, а ними — кулемети, гранатомети, піхотні і протипанцерні гарматки, зенітки, уніформи, взуття, санітарне приладдя, фураж, консерви»¹⁰⁸³.

Отже, незважаючи на певний опір тодішнього керівника ОУН(б) М. Лебеда — «Максима Рубана», який боявся перетворення партизанського руху на отаманщину й остерігався швидкої його ліквідації з боку нацистів, оунівці північно-західного регіону України розпочали поступовий перехід до створення партизанської армії. Оцінюючи ті події, їхній учасник, референт Служби безпеки ОУН(б) на Північно-західних українських землях В. Макар — «Сіроманець», «Безрідний» у листі до брата відзначав: «Повстанчу акцію на північно-західних і частково східних теренах ми мусили почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусили ми це зробити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З одної сторони, почали множитися отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони — червона партизанка почала заливати терен. Отже коли б ми були не почали повстанчої акції, то не мали б що робити. Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села. Хотіли приневолити населення до здавання контингентів (продналоги) і контингентів робочої сили в Німеччину. Отже в тій цілі вибирали одно село в окрузі чи районі, яке нищили дощенту. Всіх людей вистрілювали, а забудування палили. У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самопас. Почались грабежі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже ми мусили організаційно охопити тих людей в лісі. — Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: “Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?” і т. п. Тепер ми тим балакунам заткнули роти, а революцію усупільнили»¹⁰⁸⁴. Як бачимо, історичні обставини «виштовхали» бандерівську ОУН на дорогу партизанської боротьби, змусивши її перейти до ведення масштабних збройних антинімецьких акцій.

Протягом цього ж періоду значно активізувалися прихильники отамана Т. Боровця, який контактував як із представниками уенерівського табору, так і з мельниківцями. На березень 1942 р. навколо отамана зібралося близько 600—700 колишніх бійців його «Поліської Січі», які склали ядро згадуваної нами першої в Другій світовій війні Української повстанської армії¹⁰⁸⁵. Фактично, попри заборону керівництва УНР «шкودити» німцям, поки вони ведуть боротьбу на Сході¹⁰⁸⁶, Т. Боровець — «Бульба» із весни 1942 р. взявся до проведення антинімецьких акцій на Волині й Поліссі, скерувавши їх винятково проти окупаційної адміністрації, але в жодному випадку не проти вермахту. Така ситуація тривала до серпня. 15 серпня отаман звернувся з листом-попередженням до райхскомісара України Е. Коха, вимагаючи припинити жорстокі практики знущання над українським населенням. Не дочекавшись позитивної відповіді, «Бульба», попередньо домовившись із командуванням угорських частин, які охороняли Шепетівський залізничний вузол, 19 серпня зробив показовий напад на станцію в Шепетівці. Завдяки нейтралітетові угорців (які під час нападу вели стрільбу в повітря) бульбівцям вдалося захопити на станції серйозні трофеї¹⁰⁸⁷. Очевидно, амбітний отаман розраховував на те, що театралізований напад на залізницю змусить німців поважати його «збройні сили» й рахуватися з його погрозами.

Важливо підкреслити, що весна — літо 1942 р. стали також моментом оформлення організаційних структур радянських партизанів на території України (у травні створено Централь-

¹⁰⁸³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 48.

¹⁰⁸⁴ Макар В. До початків УПА — лист з Волині // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1977. — Т. 2. — С. 43—44.

¹⁰⁸⁵ Дзьобак В. Бульбівці («перша УПА») // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — К., 2005. — С. 125.

¹⁰⁸⁶ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття. — С. 96.

¹⁰⁸⁷ Дзьобак В. Бульбівці («перша УПА»)… — С. 127—128.

ний, а в червні Український штаб партизанського руху, 20 червня на Волині десантовано диверсійно-партизанську групу НКВД полковника Д. Медведєва)¹⁰⁸⁸ й активізації польського підпілля, яке з 14 лютого починає реорганізовуватися в партизанську Армію Крайову¹⁰⁸⁹. Таким чином, на початку осені 1942 р. лісисті території Волині й Полісся стали місцем конкурентної боротьби чотирьох підпільницько-партизанських рухів: бульбівського, бандерівського, радянського та польського.

Успіхи вермахту в наступі на схід улітку 1942 р. спонукали керівників різних партизанських угруповань намагатися знайти бодай тимчасове порозуміння для підвищення ефективності протистояння спільному могутньому противникові. Якщо позиція одного з лідерів бандерівських збройних загонів С. Качинського згадувалася вище, то, очевидно, слід було б відзначити і спроби переговорів отамана Т. Боровця — «Бульби» із представником радянських партизанів підполковником О. Лукіним, які з перервами тривали від 16 вересня до 28 жовтня 1942 р. й завершилися домовленістю про взаємний нейтралітет¹⁰⁹⁰, що тривав до січня наступного року¹⁰⁹¹. Аналогічно у вересні 1942 р. «Бульба» шукав контактів із представниками польського пролондонського підпілля для спільної боротьби проти німців¹⁰⁹².

Переговори бульбівців із червоними партизанами та поляками не могли не насторожити німецьку окупаційну адміністрацію. Намагаючись переманити амбітного отамана на свій бік, керівництво гітлерівської поліції безпеки та СД на Волині й Поділлі в листопаді 1942 р. запропонувало йому перейти на німецьку службу¹⁰⁹³. Із протоколів розмов слідує, що Т. Боровець ставив перед представником окупаційної влади, шефом СД Волині та Полісся доктором Пютцом, радикальні вимоги, які німецька сторона прийняти не могла. Зокрема, «Тарас Бульба» вимагав докорінної зміни німецької політики, фактичного надання Україні незалежності, звільнення всіх політичних в'язнів (включно з оунівцями), припинення економічного грабунку тощо¹⁰⁹⁴. Закономірно, що ці перемовини завершилися в грудні 1942 р. небажанням німців серйозно змінювати окупаційну політику і відповідною відмовою Т. Боровця від співпраці¹⁰⁹⁵. Переговори із представниками німецької влади отаман поновив лише в лютому наступного року, але й вони були безрезультатними¹⁰⁹⁶.

Активізація радянських і польських партизанів протягом літа й осені 1942 р. особливо занепокоїла оунівців. Намагання поляків та більшовиків розгорнути партизанську війну на території України розглядалося оунівцями як спроба підірвати життєві сили українського народу. Зокрема, у своїй листівці за вересень 1942 р. «Партизанська боротьба і наша точка зору на неї» бандерівський Провід наголошував: «Партизанська боротьба поляків чи більшовиків не мала би нас цікавити, і вони могли б вести її відповідно до власних сил, якщо б її вістря не було скероване проти нас. Сталін і Сікорський бажали б одним пострілом вбити двох зайців: зашкодити німцям і німецькими руками бити українців.

Українці ж не брали і не беруть жодної участі у партизанській боротьбі. [...] Німці знають фактичне становище, однак вони використовують більшовицьку партизанську боротьбу, щоб при цій нагоді знищити також і нас. [...] Ми мусимо берегти свої сили, бо віримо, що на кінцевій стадії війна принесе нам можливість боротьби і побудови власної Української держави. Не партизанська боротьба сотень чи тисяч, а національна визвольна революція мільйонної української маси є нашим шляхом»¹⁰⁹⁷. Листівки з аналогічним змістом поширю-

¹⁰⁸⁸ Лукин А. Разведчики. — М., 1965. — С. 6.

¹⁰⁸⁹ Filar W. Wołyń 1939—1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. — Toruń, 2003. — S. 129—130.

¹⁰⁹⁰ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття. — С. 101.

¹⁰⁹¹ Детальний звіт радянських партизанів про переговори з отаманом див.: Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — С. 148—160.

¹⁰⁹² Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — С. 152.

¹⁰⁹³ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття. — С. 101—102.

¹⁰⁹⁴ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — С. 133—139.

¹⁰⁹⁵ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття. — С. 101—102; Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — С. 139—145.

¹⁰⁹⁶ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — С. 160—161.

¹⁰⁹⁷ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 278—279.

валися ОУН(б) навіть у жовтні 1942 р., коли на Волині та Поліссі почали формуватися перші стаціонарні партизанські відділи бандерівців. Однак летючки не могли змінити загального настрою в Організації у зазначених регіонах і вплинути на ситуацію, що стрімко розвивалася й, очевидно, частково вийшла з-під контролю провідників у Галичині. Курс на накопичення сил і підготовку загального повстання в умовах гітлерівського терору виявився малоефективним. Обставини вимагали швидкого реагування на події, а вічікування та зволікання в очах рядових націоналістів і більшості співгромадян перетворювалися на нерішучість. На свій страх і ризик керівники структур ОУН(б) на Волині й Поліссі взяли курс на розбудову партизанських відділів як основу майбутньої повстанської армії.

Уже від другої половини жовтня німецькі органи державної безпеки у своїх донесеннях з окупованих територій наголошували, що в бандерівській пропаганді «все більше й більше помітно стає відмова від боротьби проти більшовизму, пропаганда майже виключно спрямована проти німецької влади, або так званих німецьких окупантів [...] бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб всіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби добитися незалежності для України»¹⁰⁹⁸.

29 жовтня до гауптквартири німецької армії надійшло повідомлення, в якому серед іншого зазначалося, що «16.10.1942 р. вперше українські націоналісти зібралися в районі Сарн у більшу банду та постійно отримують поповнення»¹⁰⁹⁹. Ще одне повідомлення німецьких спецслужб за жовтень стверджувало: «Рух Бандери проводить завзяту пропаганду проти виїзду на роботу до Німеччини. Наслідки пропаганди такі: створюються нові національно-партизанські відділи з людей, призначених для виїзду до Німеччини»¹¹⁰⁰.

Згадуваний нами вище дослідник О. Денищук вказує також на цілу низку збройних акцій, які бойовики ОУН(б) здійснили проти німців на Волині восени 1942 р. Йдеться про напад оунівської боївки на німців і поліцаїв, які конвоювали людей до залізничної станції Клевань з метою вивезти на роботу до Райху. Внаслідок атаки бойовиків поліція втекла, а зловлені для каторжних робіт люди (40 осіб) розбіглись. Про напад групи бойовиків на німецького ландвірта і його охорону на автостраді Рівне — Київ неподалік с. Головниця Корецького району. У перестрілці були вбиті декілька німців й один націоналіст І. Кондратюк із с. Велика Харуча. Про неодноразове ушкодження німецьких ліній зв'язку поблизу Оржівських хуторів, що змушувало німецьких зв'язківців постійно проводити відновлювальні роботи на ушкоджених ділянках. Про спалення моста на дорозі Рівне — Луцьк поблизу с. Бронники боївкою під керівництвом А. Колосюка з хутора Кобилиця поблизу Оржева. Про знищення місцевою боївкою 500 метрів залізничного полотна неподалік станції Цумань Ківерцівського району Волині¹¹⁰¹.

Щоб не втратити свого авторитету в рядах Організації та очолити стихійні процеси формування націоналістичних партизанських відділів, лідери ОУН(б) пішли шляхом «узаконення» наявної ситуації. На вимогу військових референтів ОУН(б) М. Лебедь у жовтні 1942 р. скликав у Львові конспіративну військову конференцію. Технічні питання з проведення підпільного зібрання взяв на себе військовий референт Західних українських земель Л. Павлишин — «Вовк». На конференції були присутні урядуючий провідник М. Лебедь — «Рубан», «Орест», керівник військової референтури Головного проводу Д. Грицай — «Дуб», офіцер для спеціальних доручень при військовій референтурі Проводу І. Климів — «Свєген Легенда», крайовий військовий референт Західних українських земель Л. Павлишин — «Вовк», крайовий військовий референт Північно-західних українських земель В. Івахів — «Сом»¹¹⁰². Відкриваючи зібрання, М. Лебедь підкреслив: «Для всіх стало очевидним — німці війну програють. Вони, як найбільша в світі сила милітаризму, діючи блискавично, — зайшли в тупик, хоча дійшли до Ленінграду, Москви і Сталінграду. Зрозуміло, що німці Англію і США не переможуть, не переможуть і

¹⁰⁹⁸ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 241—242.

¹⁰⁹⁹ Там само. — Т. 3. — С. 27.

¹¹⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 239.

¹¹⁰¹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. — С. 34—35.

¹¹⁰² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 5. — Арк. 21.

Советів. З цього слідує логічний висновок, що більшовики придуть і сюди, займуть всі українські землі, а тому необхідно підготуватися до боротьби з ними. У зв'язку з цим військово-питання в ОУН, як найважливіше, стає на першому місці»¹¹⁰³.

М. Лебедь також пообіцяв підняти військовий аспект роботи на належний рівень. Наступний доповідач Д. Грицай наголошує на необхідності залучити до збройної боротьби не тільки членів ОУН, але й весь український народ¹¹⁰⁴. Така пропозиція знайшла прихильність у середовищі військових керівників. Зокрема, І. Клімів підкреслив, що потрібно спрямовувати свою боротьбу не лише проти більшовиків, але й «проти всіх окупантів, які є чи будуть на українській землі»¹¹⁰⁵. І. Клімів підтримав В. Івахів, який доволі категорично заявив: «ОУН віддала ініціативу боротьби на українських землях червоним партизанам, які оволоділи найкращими територіями для ведення партизанської війни — Північно-Волинню, Поліссям і Підляшшям. На Україні, особливо на Сході, уже сміються над нами і називають нас апостолами, мучениками, говорять, що ми тільки ходимо і проповідуємо, щоб німці мали кого розстрілювати, а боротьбу проти німців ведуть лише червоні партизани. Якщо ми не хочемо втратити свій вплив на народ, то боротьбу проти німців повинні цілком взяти у свої руки, особливо на Волині та Поліссі, де вже стихійно створюються отаманські групи [...]»¹¹⁰⁶. Врешті військовий референт ПЗУЗ закликав керівництво Організації надати кадрову допомогу сформованим на Волині і Поліссі повстанським відділам, щоб можна було розгорнути їх у всенародну армію. В. Івахів заявив, що в разі відкинення такої вимоги «Волинь відмовиться підпорядковуватися Проводу»¹¹⁰⁷.

Для врегулювання всіх військових питань і розроблення масштабного плану формування армії на конференції було створено комісію у складі І. Клімів, А. Павлишина та В. Івахова, яка працювала протягом майже двох місяців¹¹⁰⁸. Очевидно, що робота комісії завершилася 1—2 грудня 1942 р., коли у Львові провели другу конференцію військових референтів, на яку, окрім учасників першої зустрічі, прибув також керівник військової референтури Проводу Центральних і східних українських земель М. Медвідь — «Карпович». Конференція прийняла рішення про створення української армії на базі розробленого комісією плану¹¹⁰⁹.

Загалом передбачалося, що на момент дезінтеграції Німецької імперії та СРСР Східний фронт перебуватиме в районі лінії Мозир — Вороніж — Ростов-на-Дону. Вважалося, що Радянський Союз розпадеться внаслідок внутрішньої революції, повстання поневолених народів, інтервенції японців, англійців і американців. Припускалося, що період повного хаосу, розпаду і зміни влади в Москві триватиме 2—3 місяці, після чого влада в Росії стабілізується і нові правителі візьмуться до «збирання земель». Саме ці місяці хаосу планували використати для створення української армії, яка мусила зайняти вказану вище лінію фронту і не допустити до російської інтервенції. Попередня робота з організації армії в підпіллі мала здійснюватися до моменту руйнації Східного фронту. Українська армія повинна була називатися Українські збройні сили, до яких підлягали мобілізації всі військовозобов'язані українці, а також національні меншини, які лояльно ставитимуться до української влади. Передбачалося створити три роди військ — сухопутні війська, авіацію та військово-морський флот. Першими, ще на стадії підпілля, мали почати формуватися сухопутні війська, які склалися б із піхоти, артилерії, бронетанкових військ, кавалерії, саперів, інженерних військ, хімічних військ, зв'язківців, медичної та ветеринарної служби. Верховним головнокомандувачем збройних сил передбачали зробити провідника ОУН (через військового референта при Проводі ОУН), а в період оформлення держави — главу держави. Майбутня армія мала складатися зі старшин (офіцерів), підстаршин (сержантів) і рядових. Передбачалися такі військові звання — старшини: хо-

¹¹⁰³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 5. — Арк. 21—22.

¹¹⁰⁴ Там само. — Арк. 22.

¹¹⁰⁵ Там само.

¹¹⁰⁶ Там само.

¹¹⁰⁷ Там само.

¹¹⁰⁸ Патриляк І., Пагіря О. Військова конференція ОУН(б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ. — № 1—2. — 2008. — С. 496.

¹¹⁰⁹ Там само. — С. 497.

рунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник, генерал-хорунжий, генерал-майор, генерал-полковник; підстаршини: вістун, десятник, старший десятник, булавний; рядові: стрілець (у піхоті), козак (у кавалерії), артилерист (в артилерії) тощо, а також старший козак, старший стрілець і т. п. Однак зазначені вище звання могли використовуватися тільки в період формування збройних сил на постійній основі; у час створення підпільної, революційної армії в ній планували використовувати функційні звання — ланковий, ройовий, чотовий, сотенний, курінний, полковий, бригадний, дивізійний, корпусний і армійський командир¹¹¹⁰.

Підпільну армію (яка спочатку мала складатися майже виключно з піхоти) планували розгорнути за такою схемою: ланка (5—7 осіб), рій (10—14 осіб), чота (3—4 рої), сотня (3 чоти), курінь (3 стрілецькі сотні й 1 сотня важких кулеметів і мінометів), полк (3 курені, чота артилерії, чота кавалерії, чота зв'язку, саперна чота, господарська чота тощо), дивізія (3 полки піхоти), корпус (3 піхотні дивізії), армія (3 корпуси). У разі необхідності допускалося створення окремих бригад (у складі 2 піхотних полків), армійських груп (декілька армій) і фронтів¹¹¹¹.

Згідно з мобілізаційними планами, розробленими в грудні 1942 р., передбачалося, що після розвалу воюючих імперій протягом 2—3 місяців вдасться мобілізувати до 300 тис. осіб на Центральній та Східній Україні і до 500 тис. — на Волині й Галичині. На мобілізацію одного села давалося 2 доби, району — 7 діб, повіту — 2 тижні, округи — місяць. Протягом півтора-двох місяців планувалося сконцентрувати всіх покликаних до армії на Галичині в районі Тернополя, на Волині — в районі Острога, на Поліссі — в районі Коростеня. Новобранці з Холмщини, Дрогобиччини і Перемишльщини мали залишатися на заході й південному заході України для прикриття кордону від можливого удару поляків, угорців або чехів. Інші відмобілізовані після короткого навчання, озброєння і т. п. мали протягом одного-півтора місяців бути перекинуті на схід і північний схід України для прикриття кордону від російського вторгнення. Для перевезення військ передбачалося використати залізничний транспорт, а також автомобілі і вози, мобілізовані з народного господарства¹¹¹².

Судячи з планів, мобілізація мала бути тотальною — хотіли призвати всіх українців-чоловіків у віці від 18 до 50 років, за невиконання мобілізаційного наказу передбачали карати смертю за вироком територіальних військових комендантів. Основним стратегічним завданням відмобілізованої армії мало стати відбиття агресії Росії, а також стримування можливого вторгнення Румунії, Угорщини, Чехословаччини і Польщі (щодо останніх не виключали дипломатичні заходи стримування і тимчасові територіальні поступки з метою виграти час і скоротити фронт). Задля максимально ефективного боротьби на Східному фронті передбачалося створити в лісах Чернігівщини і Сумщини потужні партизанські загони з місцевого населення, які організують довготривалі оборонні пункти, а також, спираючись на вигідну місцевість, не дозволять пройти російським військам на територію України через «Мозирські ворота». Військами, створеними на Харківщині, Полтавщині, Київщині, Дніпропетровщині, Кіровоградщині, Донбасі, Тернопільщині, Львівщині, Волині, Поліссі, Поділлі, Житомирщині, передбачалося утримувати фронт на південному сході (від Воронежа до Ростова-на-Дону); мобілізовані загони з півдня України (Миколаївщина, Херсонщина) мали здійснювати оборону побережжя, а війська з Трансністрії, Буковини, Бессарабії — румунський кордон¹¹¹³.

Наміри розгортання армії також передбачали запровадження жорсткої дисципліни в тилу і придоматичні будь-якого активного чи пасивного опору, депортацію частини національних меншин, створення спільного антиросійського фронту з народами Прибалтики і Кавказу. Усі плани, розроблені в грудні 1942 р., могли стати реальністю лише у випадку, якби ситуація 1943 р. майже точно повторила ситуацію 1917—1918 рр. Однак цього не сталося, і тому військові референти ОУН(б) у своїй роботі змушені були обмежитися першим підготовчим етапом створення збройних сил — формуванням повстанських відділів і з'єднань¹¹¹⁴.

¹¹¹⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 5. — Арк. 30—41.

¹¹¹¹ Там само. — Арк. 38.

¹¹¹² Там само. — Арк. 40.

¹¹¹³ Там само. — Арк. 39.

¹¹¹⁴ Там само.

Для максимального посилення своїх збройних формувань і поширення території їхньої діяльності бандерівська ОУН намагалася об'єднати під національними прапорами не лише українські партизанські формування, але й залучити до своїх лав радянських партизанів. Про ці наміри свідчить листівка, поширена наприкінці 1942 р. на Житомирщині. Автори звернення до радянських партизанів у доступній формі пояснювали членам більшовицьких партизанських груп рівнозначність гітлерівського й сталінського тоталітарних режимів і наголошували на необхідності боротися як проти одних, так і проти інших за створення незалежних держав поневолених народів під гаслом «Геть Гітлера і Сталіна!»¹¹¹⁵.

Активізація ОУН(б) викликала гостру реакцію гітлерівських спецслужб. Нова хвиля «чисток» розпочалася з території Райху. Повідомлення гітлерівських спецслужб констатувало: «Після здійснених у вересні минулого [тобто 1941 — І. П.] року операцій проти нелегальних бандерівських груп, в результаті яких були арештовані, окрім керівника Степана Бандери, також майже всі керівні діячі цієї організації, діяльність бандерівської групи в імперській області майже припинилася. Однак протягом останніх місяців прихильники Бандери в імперії знову почали організовуватися. Окремі органи гестапо щоразу частіше повідомляють про те, що відновилася діяльність бандерівських груп в імперії [...]. Вказаним органам гестапо було наказано арештувати ці бандерівські групи, бо гестапо мало достатньо даних про діяльність цих груп»¹¹¹⁶.

Перші арешти на території Німеччини були проведені в жовтні 1942 р., коли у Брауншвейгу та Дрездені арештували відповідно 48 і 10 бандерівців¹¹¹⁷. 20 листопада відбулися нові масові облави серед оунівських підпільників, зокрема серед керівництва Організації. За одну добу в Лейпцигу, Ганновері, Берліні, Гамбургу, Гільдесгаймі та Потсдамі було схоплено 210 осіб¹¹¹⁸. 21 листопада арешти бандерівського активу пройшли у Львові. Завдяки захопленню керівника кур'єрської служби ОУН(б) В. Лобая гестапівцям вдалося розкрити декілька бандерівських конспіративних квартир. У помешканні на вулиці Жулинського нацисти арештували 5 жінок-кур'єрок ОУН, але шостий візитер, запідозривши небезпеку, встиг витягти револьвер і влучними пострілами застрелив штурмбанфюрера СС і криміналь-секретаря Герхарда Шарфа з берлінського гестапо та двома кулями поранив службовця німецької кримінальної поліції. Німецькі поліційні донесення так описували ці події:

«Здійснене у Львові розслідування призвело до арешту 3 українських студентів, в яких можна підозрювати функціонерів групи Бандери. Вони займали квартиру в одному з будинків Львова, який належав місцевому собору. У цій квартирі був виявлений у великій кількості готовий до відправки друкований матеріал. У підвалі цього будинку було виявлено 2 ротатори для розмноження друкованого матеріалу.

Троє арештованих студентів до сьогодні заперечують, що мають причетність до друкованого матеріалу й апаратів. Один зі студентів тільки зізнався, що він зобов'язався двом українським поліцейським у формі нікому не говорити про цей друкований матеріал.

У цьому випадку мова йде, очевидно, про розподільчий пункт нелегальної друкованої продукції, куди по неї, очевидно, прибувають кур'єри. При подальшому розслідуванні з'ясувалося, що типографія, яка виготовляла фальшиві паспорти, також розташовувалася у Львові.

Між іншим, вдалося арештувати у Львові заступника керівника організаційного відділу міського головного центру — Володимира Лобая, 27.10.1911 року народження. Лобай одночасно є завідувачем усієї кур'єрської служби. Він працював головним чином для групи Бандери і не має якихось інших занять.

Його помешкання, яке одночасно служило конспіративною квартирою для прибулих, зайняли, і шестеро наступних відвідувачів, серед яких один український поліцейський службовець, що служив кур'єром, арештовані. З допитів з'ясувалося, що головний центр групи Бан-

¹¹¹⁵ Україна у Другій світовій війні у документах... — Т. 3. — С. 29—30.

¹¹¹⁶ ОУН в 1942 році. Документи. — С. 214.

¹¹¹⁷ Україна у Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 353—354.

¹¹¹⁸ ОУН в 1942 році. Документи. — С. 215.

дери розташовується у Львові. Йому підпорядковуються районні центри. Районний центр для Східної України був у Києві, для Західної України — у Львові, для Волині і Поділля — в Луцьку або Рівному, у мадярському та румунському районах — у Чернівцях або Одесі, для Німеччини — в Берліні. Був захоплений багатий адресний матеріал.

21.11.1942 р. ввечері, під час проведення операції проти керівників групи Бандери у Львові, одним із прибічників цієї організації вистрілом у голову був убитий СС-штурмфюрер і криміналь-секретар Герхард Шарф із РСХА. Другий службовець із кримінальної поліції, з поліційного управління м. Брауншвайга, був поранений у стегно і верхню частину руки. Службовці зайняли виявлену конспіративну квартиру й уже при вході до неї арештували 5 бандерівських функціонерів. Один із тих, хто перебував у квартирі, несподівано вихопив пістолет, поранив брауншвайзького службовця та убив Шарфа.

Злочинцю, незважаючи на те, що він отримав два поранення, вдалося втекти. Операція ще триває»¹¹¹⁹.

Чоловіком, який застрелив Г. Шарфа і зумів (будучи важко пораненим у живіт¹¹²⁰) втекти від переслідувачів, був Д. Маївський — «Тарас», «Косар», один із лідерів бандерівської ОУН. Розлючені смертю столичного функціонера своїх спецслужб, гітлерівці 27 листопада 1942 р. розстріляли 27 оунівців — в'язнів львівських тюрем і 52 оунівців — в'язнів чортківської тюрми (у містечку Ягольниця поблизу Чорткова)¹¹²¹.

У жовтні — листопаді нацисти провели масові облави на території Великої України (Київ, Харків, Суми, Полтава, Вінниця)¹¹²². Зокрема, описуючи арешти в Києві, гестапівці вказували: «На початку листопада в Києві були застрелені один кандидат СС і один український допоміжний поліцейський, підпорядковані начальнику поліції і СД у Києві¹¹²³. Вбивство здійснили дві особи у формі німецької жандармерії. Без сумніву, йдеться про членів групи Бандери, які діяли за наказом свого керівника Могили¹¹²⁴. Обидва вбитих протягом кількох тижнів успішно співпрацювали при ліквідації бандерівської групи в Києві і були на слідах зверхника Могили. Кількість досі заарештованих бандерівців у Києві досягла 29»¹¹²⁵.

Одночасно з Києвом майже всі керівники підпілля ОУН(б) (загалом 38 осіб) були арештовані в Сумах¹¹²⁶, яких після детального слідства в місцевому СД розстріляли 20 лютого 1943 р.¹¹²⁷. На зламі 1942—1943 рр. потужного удару було завдано по підпіллі ОУН(б) у Кіровоградській області. Гестапо арештувало і згодом знищило 120 осіб, причетних до Організації¹¹²⁸. Протягом другої половини 1942 — початку 1943 р. ОУН(б) на Наддніпрянщині втратила цілу плеяду талановитих керівників підпілля.

Унаслідок німецьких репресій загинули: П. Сак — «Могила», голова Крайового проводу ОСУЗ, «Черник» — член окружного проводу на ОСУЗ, «Вій» — окружний провідник Кам'янець-Подільщини, Л. Шостак — керівник бандерівського підпілля на Кіровоградщині, В. Гадада — «Юрко» — член обласного проводу Дніпропетровщини, Г. Яворів — провідник Вінниччини і Полтавщини, Я. Петrenchко — «Грарб» — керівник СБ на Наддніпрянщині, Б. Мовчан — заступник провідника Запорізької області¹¹²⁹.

Боротьбу проти підпілля ОУН(б) на Волині та Поліссі наприкінці 1942 — на початку 1943 р., поряд із репресивними заходами, нацисти намагалися здійснювати з допомогою

¹¹¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 238—239.

¹¹²⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 340.

¹¹²¹ Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — Львів, 1992. — С. 238.

¹¹²² АЦДВР. — Ф. 5. — Т. 2. — Од. зб. 1. — Арк. 1.

¹¹²³ Ліквідовані особи були причетні до вбивства при спробі арешту Д. Мирона — «Орлика».

¹¹²⁴ Ідеться про крайового провідника ОУН(б) на ОСУЗ Пантелеймона Сака — «Могилу», «Всеволода», «Силу», «Ковалю».

¹¹²⁵ ОУН в 1942 році. Документи. — С. 227—228.

¹¹²⁶ ОУН — УПА на Сумщині. — Т. 1 / Упоряд. Г. М. Іванущенко — К., 2006. — С. 30.

¹¹²⁷ ОУН — УПА на Сумщині. — Т. 2 / Упоряд. Г. М. Іванущенко — Суми, 2008. — С. 16.

¹¹²⁸ Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942—1943 рр.) // Український визвольний рух. — № 12. — Львів, 2008. — С. 59.

¹¹²⁹ Там само. — С. 60.

провокаторів, які під виглядом торговців або жебраків заходили в села, розвідуючи, хто з місцевого активу є найбільш антинімецьки налаштований, де формуються повстанські відділи чи сільські боївки, підбурювали населення на стихійні та непередбачені акції проти гітлерівців, які завершувалися терором карателів проти мирного населення й послабленням структур ОУН. Ведучи боротьбу з німецькими провокаторами і розвідниками, Д. Клячківський віддав розпорядження підготувати й розповсюдити масовим накладом у терені листівку «Бережіть мось провокацій»¹¹³⁰. У супровідному документі до листівки від 13 листопада 1942 р. Д. Клячківський зазначав: «Гестапо вислало багато сексотів, які провокують населення. Не датися. Гнати геть всіх провокаторів, сексотів, волоцюг, спекулянтів. З одного, чи через одного сексота падають тисячі. Бути дуже обережними. Не датися виловити і не дати народові гинути марно»¹¹³¹.

Гітлерівські репресії проти бандерівської Організації не послабшали і з початком зими. 1 грудня нацисти майже повністю знищили підпільну мережу ОУН(б) на території Райху¹¹³², а вже 4 грудня в Галичині було арештовано трьох провідників ОУН(б) — Я. Старуха — «Стяга», І. Климів — «Легенду» та Д. Гриця — «Перебийноса»¹¹³³. Під час допитів у гестапо особливо стійко та з викликом тримався І. Климів, якого гітлерівці, за однією версією, замордували до смерті¹¹³⁴, а за іншою — довели до самогубства в камері¹¹³⁵. Ярослава Старуха і Дмитра Гриця оунівській СБ вдалося викрасти із в'язниці влітку 1943 р.¹¹³⁶.

Паралельно з арештами оунівських підпільників гестапівці виявили в помешканнях українських поліцейських нелегально переховувану зброю, а тому провели у Львові «чистку» лав української поліції, де було «багато прихильників Бандери», а також продовжили арешти оунівців у Райху¹¹³⁷. Наприкінці грудня гестапо арештувало ще 25 бандерівців у Вайтерштадті, Готі й Брауншвейгу, по 5 — у Франкфурті-на-Майні та Празі¹¹³⁸. З донесень гітлерівських спецслужб також випливає, що протягом листопада — грудня 1942 р. арешти керівників бандерівського підпілля були проведені також у Києві, Рівному, Миколаєві, Полтаві, Харкові, Запоріжжі. Під час арештів у Полтаві, зокрема, було виявлено підроблені печатки німецьких установ Полтави, листівки, німецькі урядові бланки, підпільна преса тощо¹¹³⁹. У Києві гестапівцям серед інших вдалося арештувати зв'язкову між Крайовим і Головним проводами Наталку Винників, яку після допитів розстріляли в Бабиному Яру¹¹⁴⁰.

Дошкульні удари, завдані бандерівському підпіллю нацистськими органами безпеки наприкінці листопада і в грудні 1942 р., переконали лідерів Організації в тому, що тактика постійного накопичування сил для загального, всенародного повстання і створення великої регулярної армії в умовах гітлерівського терору виявилася нездійсненною. Гестапо просто-напросто фізично не давало можливості накопичити критичну масу кадрів і матеріально-технічні засоби для масштабних збройних дій. Тому теорія всенародного виступу зазнала коригування. Керівники ОУН(б) не тільки на Волині, але й у Галичині звернулися до ідеї партизанської війни (яку ще в жовтні вважали шкідливою) як до початкової стадії, своєрідної увертюри майбутнього великого повстання. Очевидно, бандерівці, проводячи аналогії між німецькою окупацією 1942 і 1918 рр., припускали, що партизанська війна проти німців

¹¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 230. — Арк. 1.

¹¹³¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і запліла УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) Документи / Упоряд. В. Ковальчук. — К. — Торонто, 2007. — С. 58.

¹¹³² Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років ХХ століття. — С. 103.

¹¹³³ Україна у Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 360—361.

¹¹³⁴ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років ХХ століття. — С. 103.

¹¹³⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 354.

¹¹³⁶ Там само. — Арк. 342, 344.

¹¹³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 25—28.

¹¹³⁸ Український здвиг. — Т. 3. Прикарпаття. 1939—1955 / Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — К., 2005. — С. 141.

¹¹³⁹ Україна у Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 361—362.

¹¹⁴⁰ Панченко О. Мирослав Прокоп. Нариси політичного портрету. — С. 55.

«розхитає» німецький окупаційний апарат подібно до того, як антинімецький партизанський рух у 1918 р. «розхитав» ситуацію і зрештою призвів до повстання та встановлення в Києві влади Директорії УНР. Скоріш за все, керівники ОУН(б) вирішили повторити цей шлях. Однак, боячись поширення хаосу отаманщини, вони одразу виступили за чітку централізацію партизансько-повстанського руху та контроль над ним із боку своєї Організації.

Справді, ситуація кінця 1942 р. деякою мірою нагадувала становище року 1918-го. Бойові дії регулярних армій на території України вже не проводилися, німецькі війська застрягли над Волгою і на Кавказі. Червона армія ще не продемонструвала свого потужного наступального потенціалу і здавалося, що противники можуть перейти у стадію позиційної війни, аж доки баланс сил не зміниться на користь однієї зі сторін. Звісно, оунівці не могли знати про підготовку могутнього радянського контрнаступу і оточення німецького угруповання у Сталінграді, яке відбулося на зламі 1942—1943 рр.¹¹⁴¹, тому сподівалися, що фронт ще нескоро повернеться на територію України. Максимально тривале протистояння на Сході дозволило б бандерівцям розгорнути масштабну партизанську війну на всій території України, придатній для її ведення. Нацисти не мали би змоги придушити партизанський рух, бо всі їхні резерви кидалися б на фронт. Таким чином перед ОУН(б) відкривалася непогана перспектива для розгортання тилової війни, яка мала гарне підґрунтя через загальну ненависть до нацистів і за сприятливих умов могла отримати шанс на позитивний результат.

Цей остаточний перехід оунівців до нової тактики боротьби у своїх донесеннях відзначили й нацистські спецслужби. Зокрема, у повідомленні з окупованих територій на Сході 14 грудня 1942 р. гітлерівці відзначали, що оунівська періодика містить щораз більше ворожих щодо німців матеріалів. Службовці СД, гестапо та поліції безпеки відзначали значне поширення впливу ОУН(б) на Волинь і Центральну Україну, зокрема кількість членів Організації на Київщині оцінювалася в тисячу осіб. Гітлерівці відверто остерегалися, щоб подібних успіхів бандерівці не досягли і в інших регіонах, де вони розгорнули активну агітаційно-пропагандистську та підпільну антинімецьку діяльність¹¹⁴².

На зламі 1942—1943 рр. бандерівська ОУН спрямувала всю свою енергію та організаційні кадри на забезпечення власної підпільної армії зброєю, продовольством, боєприпасами, медикаментами, агітаційною літературою тощо. У ході цих акцій відбувалися постійні дрібні сутички з окупаційними силами. Зокрема, відомо про напад боївки ОУН(б) на окраїни містечка Дубровиця на Рівненщині (у ході сутички загинуло троє німців і забрано два вози зі зброєю й амуніцією) в грудні 1942 р.; про атаку тої самої групи націоналістів на німецьку господарську експедицію під час її переправи через р. Горинь неподалік Дубровиці (під час нападу німці розбіглися, покинувши забране в селян майно); про напад боївки СБ на групу з 12 німців на Глинських хуторах 31 грудня¹¹⁴³ тощо. Того ж місяця німецька поліція вказує на 100 «бандитських нападів» в окрузі Рівного з метою забезпечення повстанських відділів продовольством і обмундируванням¹¹⁴⁴.

Треба сказати, що командування німецьких військ на території України з усією серйозністю поставилося до масштабного розгортання українського повстанського руху. 17 липня 1943 р. начальником штабу оперативного тилового району групи армій «Південь» полковник Гільгаузен у своєму листі до штабів охоронних дивізій, польових командатур і командування СС в Україні¹¹⁴⁵ вказував на те, що бойові дії «націоналістичних банд» уже розповсюдилися на територію оперативного тилового району групи армій «Південь»¹¹⁴⁶, тобто вийшли далеко

¹¹⁴¹ На оточення такого великого німецького угруповання не сподівалися навіть у Генеральному штабі Червоної армії, де під час підготовки контрнаступу розраховували оточити 7—8 німецьких дивізій, а несподівано для себе замкнули в котлі 22 з'єднання.

¹¹⁴² Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 році // Український визвольний рух. — № 7. — Львів, 2006. — С. 226.

¹¹⁴³ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. — Волинь. — С. 35—36.

¹¹⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 4.

¹¹⁴⁵ Там само. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 27.

¹¹⁴⁶ Там само.

поза межі Волині й Західного Полісся. У документі було відзначено неймовірну швидкість поширення націоналістичного повстанського руху наприкінці 1942 — на початку 1943 р.¹¹⁴⁷. Як додаток до листа полковник подає характеристики українського націоналістичного повстанського руху, складені 30 червня 1943 р. оперативним штабом з питань боротьби з бандитизмом при командувачі військ СС та поліції на півдні Росії. Цей документ засвідчує: перші українські національні «банди» з'явилися в районі Сарн у вересні 1942 р. Згодом їхня діяльність поширилася на район Костопіль — Людвипіль — Березне. Від першої половини березня наступного року українські «банди» розповсюдили свою діяльність на південь Рівного — Дубна — Звягеля, а в другій половині березня і в квітні — на всі західні та південні райони Волинської, Рівненської і північні райони Тернопільської та Кам'янець-Подільської областей. Німці помилково вважали, що це відділи бульбівців, які насправді контролювали головним чином тільки Костопільський і Сарненський райони. Те, що в німецьких донесеннях ішлося про бандерівців, підтверджує той факт, що самі нацисти пишуть, як до лютого 1943 р. ці «банди» здійснювали напади майже винятково з метою забезпечення себе продовольством, боролися з радянськими партизанами, інколи нападали на дрібні підрозділи вермахту, але «проводили масштабну агітацію в дусі бандерівського руху ОУН [підкреслення наше — І. П.]»¹¹⁴⁸.

Отже, можна констатувати, що до кінця 1942 — початку 1943 р. бандерівська ОУН була загалом готова до початку розгортання масової повстансько-партизанської боротьби. Підпілля здійснило необхідний облік військових кадрів, доволі широко розбудувало свою мережу, розробило плани армійського будівництва, провело заходи з акумуляції зброї, боеприпасів, одягу, продуктів харчування. З 1943 р. наставав новий етап у житті організації — етап створення Повстанської армії.

¹¹⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 27.

¹¹⁴⁸ Там само. — Арк. 29.

3.3 Участь підпілля ОУН(б) на Волині та Поліссі у створенні УПА

Ніч була довга, але ранок наблизився, і ми не допустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи!

Микола Міхновський, «Самостійна Україна»

Початок створення восени 1942 р. перших оунівських повстанських відділів дозволили в 1947 р. керівництву національного підпілля визначити день 14 жовтня 1942 р. символічним днем заснування УПА. Само собою зрозуміло, що армія (навіть підпільна, повстанська чи партизанська) не створюється протягом одного дня, що на її формування потрібен тривалий час, але початкові заходи щодо розгортання повстанських структур були зроблені керівниками ОУН(б) на Волині та Поліссі саме в жовтні — грудні 1942 р. Аналіз документів дозволяє стверджувати, що процес оформлення перших постійних повстанських відділів ОУН(б) завершився до кінця лютого наступного року. Тобто протягом п'яти осінньо-зимових місяців 1942—1943 рр. було сформовано зародок майбутньої підпільної армії. Описуючи ті часи, В. Сидор — «Шелест» згадував: «Тереном, де виникли і зародились перші самооборонні відділи УПА, був прямокутник уздовж бувшого політично-адміністративного українсько-білоруського, створеного Москвою кордону (між Прип'яттю та залізницею Ковель — Сарни — Олевськ, а між Бугом і бугором, повних дикого звіра і птаства, у гирлах Турії, Стоходу, Стира, Горині і Случа, довкола рідких бідних сіл, прийняли поліщуки перші бої і вогневий хрест від німців і большевиків рівночасно. Гартовані суворою природою і нуждою, поліщуки виказали зразу цей свій гарт духа і бойову стійкість, які вже їх не опустили»¹¹⁴⁹.

У січні 1943 р. тодішній урядуючий провідник ОУН(б) Микола Лебедь видав відозву до членів Організації із закликом активізувати визвольну боротьбу. Він, зокрема, наказував: «Стати до визвольної боротьби проти німецьких і московсько-большевицьких окупантів [...]»¹¹⁵⁰. Активізацію оунівців одразу ж зафіксувала радянська розвідка. Уже 7 січня керівник Українського штабу партизанського руху Т. Строкач повідомляв члену Політбюро ЦК КП(б)У Л. Корнійцю, що станом на 5 грудня 1942 р. «в окремих місцевостях українські націоналісти створюють свої нелегальні організації для боротьби з німецькими окупантами під гаслом “За самостійну Україну без німців” [...] Передбачаючи серйозну загрозу з боку оунівців і відчуваючи їхню неприязнь до себе, німецько-фашистська влада почала репресії проти оунівців і насамперед проти прихильників Бандери [...]»¹¹⁵¹.

Згадані радянським партизанським функціонером репресії проти бандерівської ОУН, звісно, розпочалися не в січні 1943 р., вони просто не припинялися, а продовжували набирати силу. Протягом місяця співробітники гестапо арештували 136 націоналістів-бандерівців на території Райху, а також завдали удару по націоналістичному підпіллі в Києві (арештувавши 38 осіб)¹¹⁵², Полтаві (3 особи) та Миколаєві (10 осіб)¹¹⁵³. Нацистські спецслужби із занепокоєнням повідомляли про розгортання оунівської пропаганди на всій території України, а особливо в Києві. Гестапівці вилучили на початку 1943 р. листівки ОУН(б) під такими заголовками: «За Самостійну Україну!», «Український народі: селяни, землероби, інтелігенція!»; «Смерть німецьким окупаційним військам!»; «Смерть німецьким окупантам! Волелюбні українці!»; «За Українську Державу!»; «Ми йдемо слідами великого пророка!»; «Українські селяни!»; «Українці!» та ін. Масова антинімецька, самостійницька пропаганда йшла пліч-о-пліч зі зближенням між

¹¹⁴⁹ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 110. — Спр. 2. — Т. 6. — Арк. 101.

¹¹⁵⁰ Цит. за: Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 18.

¹¹⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 75. — Арк. 3—18; ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Упоряд. О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. — К., 2008. — С. 57—62.

¹¹⁵² ЦДАВО України. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 24, 32.

¹¹⁵³ Там само. — Спр. 4. — Арк. 54—55.

бандерівською та мельниківською організаціями, що також відзначала у своїх звітах гітлерівська таємна поліція¹¹⁵⁴. У січні 1943 р. гестапівці захопили величезну партію листівок ОУН(б) на Харківщині. У зведеннях поліції з цього приводу відзначалося: «У Харківському окрузі поліції знайдено багато листівок, підписаних “окружним керівництвом ОУН по Східній Україні”. Ці листівки звертаються до націоналістично налаштованого українського населення із категоричною вимогою приєднатися до бандерівського руху і до загальної боротьби проти німецьких окупантів. В одній із листівок сказано: “Українці! Своєю жорсткою колоніальною політикою німці викликали справедливе обурення в широких колах нашого народу. Осліплений гординою переможець забув, що він своєю легкою перемогою над більшовиками в 1941 р. значною мірою зобов’язаний українцям. Наш народ допоміг скинути московський режим, розраховуючи на здоровий глузд німецького державного керівництва і на визнання української держави. Протягом недовгого часу німецького панування ці надії розвіялися як дим. Тепер кожен українець повинен збагнути, що перед нами лежить один шлях — організована революційна боротьба більшості народних мас за Самостійну Україну. Пробила наша година! Світ погруз у гігантській війні. Наш сильний ворог — московський імперіалізм — стікає кров’ю. Що далі, то більше вичерпуються резерви в Німеччині, Німеччина слабшає. Англія також напружила свої сили до межі. З продовженням війни зростають наші шанси. Ми не маємо права впустити сприятливого моменту. Наш успіх залежить від нашого об’єднання і від нашої сили в спільній боротьбі”»¹¹⁵⁵.

Очевидно, що саме в січні 1943 р. керівники Головного проводу ОУН(б) ухвалили рішення про планову організацію партизанської армії на Поліссі на просторах між Брестом та Гомелем, якою, як згадувалося вище, мав займатися Сергій Качинський — «Іван», «Остап» при координації своїх дій із військовим референтом ОУН(б) на Північно-західних українських землях Василем Іваховим — «Сомом», «Сонаром».

15 лютого В. Івахів провів у с. Піддубці неподалік Луцька нараду районних військових референтів ОУН(б) Волині та Полісся. На зустрічі розглядалися списки придатних до мобілізації українців (такі списки склалися оунівцями впродовж 1942 р.), з’ясувалась кількість старшинських кадрів, зброї в кожному районі, визначалися завдання для кожного районного військового референта на випадок загального повстання провести військові вишколи з усіма учасниками постійних повстанських відділів. Передбачалося створити в кожному районі одну або дві повстанські сотні, які, у випадку розгортання регулярних збройних сил, мали стати основою більших військових з’єднань¹¹⁵⁶.

Із поліційних донесень гітлерівців випливає, що від середини лютого оунівські партизанські відділи і боївки різко активізували свою діяльність, нападаючи на німецькі військові та господарські об’єкти, щоб забезпечити себе зброєю, амуніцією, одягом, продовольством і медикаментами, створити мобілізаційні запаси для майбутньої армії¹¹⁵⁷.

Наприкінці зими 1943 р. в середовищі ОУН(б) на Волині та Поліссі розповсюджується детальна інструкція під загальною назвою «Партизанка», в якій викладаються основні фази розгортання збройної боротьби. Передбачалося, що протягом перших 2–3 місяців мають діяти невеликі боївки повстанців по 3–7 осіб. Згодом ці групи мали об’єднуватися у відділи до 20 осіб і оперувати в околицях декількох населених пунктів, знищуючи місцеву адміністрацію, залоги поліції та пропагуючи таким чином ідею збройного повстання серед населення. Керівників відділів могли призначати провідники Організації, а могли вибирати самі бойовики. У наступній фазі передбачалося об’єднання дрібних відділів у партизанські з’єднання, створення відповідних штабів для координації дій партизанів-повстанців, проведення часткової мобілізації прихильників ОУН(б) до повстанських сотень. Великі партизанські з’єднання мали нападати на війська противника, захоплювати зброю для формування нових відділів та

¹¹⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 34–35.

¹¹⁵⁵ Там само. — Спр. 4. — Арк. 56–56-а.

¹¹⁵⁶ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. — № 13. — Львів, 2009. — С. 141–142.

¹¹⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 31; Там само. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 51.

розповсюдження повстання на нові території. Нарешті, інструкція передбачала, що перманентна повстанська боротьба призведе до масового вибуху, створення революційної армії, встановлення української адміністрації та уряду. На підтвердження ефективності такого поступового переходу від партизанської армії через повстання до створення держави автори інструкції покликалися на позитивний історичний досвід багатьох народів світу, які свій шлях до незалежності починали з партизанської боротьби¹¹⁵⁸.

Протягом 17–23 лютого 1943 р. неподалік Олеська (за даними М. Степаняка — в селянській хаті у с. Тереміж або Валуйки¹¹⁵⁹) відбулася Третя конференція ОУН(б), в якій взяли участь урядуючий провідник Микола Лебедь, військовий референт Головного проводу ОУН(б) Роман Шухевич, Василь Охримович, Дмитро Маївський, Зиновій Матла, Роман Кравчук, Михайло Степаняк, Мирослав Прокоп¹¹⁶⁰. Головуючим на конференції був М. Лебедь, а головним доповідачем — М. Степаняк¹¹⁶¹. У своїй доповіді останній дав загальну оцінку міжнародному становищу, охарактеризував ситуацію в Україні, проаналізував тактику боротьби ОУН(б) у нових зовнішньо- та внутрішньополітичних умовах¹¹⁶².

Висновки доповіді М. Степаняка були такими: судячи з розвитку подій на Східному фронті (а конференція відбувалася якраз після завершення розгрому німців під Сталінградом), Німеччина програве війну; сталінська влада буде реконструйована в Україні; більше того, на території, контрольованій Червоною армією, існує фіктивний уряд Радянської України, тобто в очах усього світу лише СРСР є тим фактором, який захищає український народ від знищення гітлерівцями¹¹⁶³. Виходячи з таких невістих умовиводів, доповідач наголошував, що єдиним шансом для ОУН(б) здобути українську державність у наявних умовах є перехопити ініціативу у справі визволення України від німців¹¹⁶⁴. За умови, коли німецькі війська ще займають територію України, але вже однозначно програють війну на Сході¹¹⁶⁵, на думку М. Степаняка, слід було негайно здійснити загальнонаціональне повстання й оголосити про створення альтернативного радянському українському уряду¹¹⁶⁶. Це б продемонструвало усьому світу могутність українських самостійницьких сил, перетворило б їх на самостійний чинник у світовій війні, змусило Британію та США рахуватися з прагненнями українського народу до незалежності¹¹⁶⁷ (враховуючи при цьому положення Атлантичної хартії).

¹¹⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 36; ДАРО. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 39. — Арк. 11–16.

¹¹⁵⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 36.

¹¹⁶⁰ Там само. — Арк. 37.

¹¹⁶¹ Там само.

¹¹⁶² Там само.

¹¹⁶³ Там само. — Арк. 37–38.

¹¹⁶⁴ Там само. — Арк. 38.

¹¹⁶⁵ Програш німцями війни на Сході від зламу 1942—1943 рр. уже не викликав сумніву в більшості тодішніх аналітиків. Відомий фінський вчений Оллі Вехвіляйнен, аналізуючи тогочасні настрої у фінському політикумі й суспільстві, відзначав: «Ще на початку осені громадська думка у Фінляндії була переконана, що Німеччина вийде з цієї війни переможницею. Збереження потужної Німеччини було в інтересах Фінляндії, оскільки та вважалась єдиною супердержавою, здатною нарівні протистояти СРСР. Навіть якщо Німеччина і прогнала би союзникам, фіни сподівалися, що перед цим вона розгромить Радянський Союз і таким чином звільнить Фінляндію від радянської загрози як такої. Згодом поворот подій у світовій війні змусив фінів переоцінити ситуацію в цілому. Висадка союзних військ у Північній Африці в листопаді суттєво вплинула на настрої, що панували у Фінляндії. Ще більше враження на них справило знищення 6-ї німецької армії під Сталінградом на початку наступного року. За неофіційними опитуваннями громадської думки, проведеними Державним інформаційним бюро у вересні 1942 р., 95 % прихильників консервативної Партії національної коаліції, така сама частка аграріїв та 65 % соціал-демократів усе ще вірили в перемогу Німеччини. У лютому 1943 р. відповідні показники становили вже 50 %, 46 % та 19 %. Могутність і непохитність Червоної армії здивувала фінів. Найгіршим було те, що можлива перемога СРСР означала, що він стане панівною силою в усій Східній Європі» (Вехвіляйнен О. Фінляндія в Другій світовій війні: між Німеччиною і Росією. — К.: Темпора, 2010. — С. 143).

¹¹⁶⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 38.

¹¹⁶⁷ Там само.

До підготовки повстання слід було залучити всі українські самостійницькі групи, якими б незначними не були їхні сили. Єдиний самостійницький фронт міг би стати належною демонстрацією солідарності українського народу в боротьбі за державність¹¹⁶⁸. Поява українського уряду, який би реально боровся проти Німеччини, поглибила б розкол між СРСР і західними альянтами, які жодним чином не бажали посилення сталінської деспотії за рахунок розгрому Райху й утвердження комунізму в Центральній Європі. Така ситуація могла б «зіграти на руку» українській незалежності й автоматично дала українському уряду нових могутніх союзників в обличчі західних демократій¹¹⁶⁹. Залучення до повстання прихильників різних політичних таборів (особливо прихильників уряду УНР), на думку М. Степаняка, дало б можливість скористатися військовими кадрами УНР, які без дозволу екзильного уряду неохоче йшли на співпрацю з ОУН¹¹⁷⁰. Для організації повстання доповідач пропонував створити Український військовий комітет, який поряд із військовою референтурою ОУН(б) залучив би до своєї роботи інших військових фахівців¹¹⁷¹.

Іншим важливим блоком доповіді М. Степаняка на Третій конференції стали ідеологічні та організаційні питання. Аналізуючи досвід діяльності ОУН(б) на схід від Збруча, доповідач дійшов висновку про необхідність відкорегувати націоналістичну ідеологію в бік її загальної демократизації і соціалізації. Також він пропонував розгорнути на базі ОУН нову, більш широкую організацію, яка б об'єднувала всі антигітлерівські самостійницькі сили в Україні¹¹⁷².

Під час обговорення доповіді розгорнулися гострі дискусії. У результаті суперечок викристалізувалася більш-менш консолідована думка, яка лягла в основу рішень конференції. Зокрема, було прийняте остаточне рішення про масштабний виступ проти німців єдиною партизансько-повстанською армією, яка мала офіційно іменуватися Українська визвольна армія. Однак ця назва не прижилася, не в останню чергу через те, що в німецькій армії з колишніх військовополонених-українців створювалися окремі фронтові батальйони, які, на зразок Російської визвольної армії генерала А. Власова, отримали назву Українське визвольне військо. Аби уникнути співзвучності з українськими частинами при вермахті, керівництво бандерівських підрозділів відмовилося від назви УВА, натомість у квітні — травні 1943 р. почало використовувати запозичену (за згодою) в отамана «Тараса Бульби» назву Українська повстанська армія¹¹⁷³.

Щодо ідеологічних змін та структурної реорганізації ОУН(б), то конференція лише частково схвалила запропоновані М. Степаняком різкі кроки. Зокрема, до назви ОУН було додано ще два слова — «самостійників-державників». У майбутньому М. Лебедь пропонував поступово відмовитися від слів «українських націоналістів» і називатися «Організація самостійників-державників»¹¹⁷⁴.

Слід зазначити, що офіційно оприлюднені постанови Третьої конференції ОУНСД були не такими радикальними, як заяви і виступи під час засідання, а більше нагадували розгорнуте пояснення позиції бандерівського підпілля щодо ситуації у світі та подальших перспектив боротьби за українську державність¹¹⁷⁵.

Характеризуючи ситуацію у світі, учасники конференції наголосили на тому, що Друга світова війна є війною, яка ведеться за імперіалістичні інтереси Німеччини й СРСР, за пере-

¹¹⁶⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 38.

¹¹⁶⁹ Там само. — Арк. 38—39.

¹¹⁷⁰ Там само. — Арк. 39.

¹¹⁷¹ Там само.

¹¹⁷² Там само. — Арк. 39—41.

¹¹⁷³ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. — № 13. — Львів, 2009. — С. 142—143.

¹¹⁷⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 41. Назва «Організація українських націоналістів самостійників-державників» (ОУНСД) вживалася щодо бандерівської ОУН від лютого до серпня 1943 р., тобто до проведення Третього надзвичайного великого збору. Тому ми будемо послуговуватися аббревіатурою ОУНСД для означення ОУН(б) у цьому хронологічному проміжку.

¹¹⁷⁵ ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Упоряд. О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. — К., 2008. — С. 73—82.

творення підкорених народів у суб'єкти колоніального визиску і грабунку, за панування над Україною як найважливішим із сировинної точки зору суб'єктом колонізації¹¹⁷⁶. Таке означення війни було сміливою заявою з огляду на те, що західні альянти від моменту вступу у війну СРСР перестали говорити про імперіалістичні плани Кремля у війні й зосередилися на критиці винятково колоніальних марень Німеччини та її союзників¹¹⁷⁷.

У постановах конференції було також вказано, що і Німеччина, і СРСР намагаються використати у взаємній боротьбі потенціал поневолених народів, при цьому гітлерівці виряджаються в шати «захисника людства від більшовизму», а комуністи — у «визволителя людства від нацизму»¹¹⁷⁸. Націоналісти вказували на облудність таких заяв, якими прикриваються винятково загарбницькі плани воюючих сторін.

Щодо мети Британії і США у війні, керівники бандерівського підпілля були цілком свідомі, що англосаксонські народи воюють за знищення Німеччини як свого головного конкурента у світовій економіці, при цьому прагнуть зробити це руками Радянського Союзу. Західні союзники розраховують, що після війни в Європі більше не буди достатньо потужної держави, яка б змогла протистояти їхнім політичним і господарським впливам¹¹⁷⁹. Націоналісти підкреслювали, що остаточна реалізація планів Британії і США залежатиме від їхньої могутності на момент завершення війни. Збереження їхніх сил дозволить накинути світові своє бачення подальшого розвитку, а вичерпання сил змусить західних союзників або підпорядкуватися в політичних питаннях стратегічному курсу СРСР (якщо він буде достатньо могутнім), або підкоритися волі самостійницько-визвольних рухів (якщо останні матимуть належний потенціал)¹¹⁸⁰.

Також у постановах конференції відзначалося, що народи, які втратили державність у результаті німецької окупації, ведуть боротьбу за відродження власних держав. Остерігаючись при цьому більшовизму, вони більше сподіваються на допомогу Заходу, ніж СРСР¹¹⁸¹. Виходячи з такого збігу інтересів, українські самостійницькі сили висували ідею створення спільного фронту боротьби за державність разом з іншими народами Європи, але тільки за умови визнання цими народами права українців на власну державність¹¹⁸².

Зосереджуючись на аналізі внутрішньополітичної ситуації в Україні, автори постанов Третьої конференції вказували на те, що завдяки широкій пропагандистській діяльності ОУН упродовж 1942 р. в українському суспільстві суттєво поширилися самостійницькі ідеї і розуміння необхідності боротьби за незалежну державу як єдиного фактору, який зможе гарантувати громадянам України належний розвиток і безпеку¹¹⁸³. Наголошувалося, що війна вступає в ту стадію, коли спостерігається виснаження «Німецького і Московського імперіалізмів», а це відкриває шанс для успішного здійснення української національної революції¹¹⁸⁴. Її можна буде досягнути лише завдяки консолідації всіх українських самостійницьких сил, залученню якнайширших верств українського суспільства і завдяки створенню спільного фронту з іншими уярмленими народами на тій платформі, що відроджена українська держава стане головним важелем, який унеможливить відродження агресивних імперіалізмів у Центральній та Східній Європі та виступатиме певним гарантом існування незалежних національних держав у регіоні¹¹⁸⁵. При цьому підкреслювалося, що ОУНСД стоїть на принципі

¹¹⁷⁶ ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Упоряд. О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. — К., 2008. — С. 73.

¹¹⁷⁷ При цьому і британці, і американці чітко усвідомлювали злочинність сталінського режиму, але із хододного розрахунку вважали більш доцільним дозволити Сталінові жертвувати радянськими солдатами в боротьбі з Німеччиною, навіть якщо за це доведеться віддати під радянський вплив східну і центральну частину Європи (детальніше про стосунки альянтів див.: Фенбі Дж. Альянс. — К.: Темпора, 2010)

¹¹⁷⁸ ОУН і УПА в 1943 році: Документи. — С. 74.

¹¹⁷⁹ Там само.

¹¹⁸⁰ Там само.

¹¹⁸¹ Там само. — С. 75.

¹¹⁸² Там само.

¹¹⁸³ Там само. — С. 75—76.

¹¹⁸⁴ Там само. — С. 77.

¹¹⁸⁵ Там само. — С. 77—78.

етнографічного підходу у визначенні кордонів держав і рішуче проти будь-яких спроб поневолення Німеччиною народів або союзників Німеччини зазіхати на окремі частини українських етнічних земель¹¹⁸⁶. Цим твердженням оунівці давали зрозуміти полякам, угорцям і румунам, що укладення угод про спільні дії за рахунок територіальних поєстопок українців є в принципі неможливим.

Поряд із цими фундаментальними рішеннями, у постановках конференції, безумовно, доволі значне місце відводилося загальній критиці німецької колоніальної політики в Україні та радянським військовим мобілізаціям як вияву «московського колоніалізму»¹¹⁸⁷.

Отже, після Третьої конференції ОУНСД бандерівське підпілля отримало основне завдання — готувати підпільну армію для загального збройного повстання. Ця мета тягнула за собою низку інших першочергових цілей, найголовнішою з яких було об'єднання всіх українських самостійницьких сил у спільний фронт боротьби. Цілком очевидно, що найсерйознішими українськими угрупованнями, що стояли на державницькій платформі й мали вплив в українському суспільстві, були мельниківці та унерівці (репрезентовані отаманом «Бульбою»). Тому лише через аналіз взаємин ОУНСД із Т. Боровцем і мельниківським підпіллям наприкінці 1942 — на початку 1943 р. можна належно реконструювати картину створення УПА.

Стосунки бандерівців із іншими українськими підпільними та партизанськими структурами розгорнулися доволі драматично. Наприкінці 1942 р. отаман «Тарас Бульба» запропонував керівництву обох ОУН створити спільну політичну раду головних політичних сил регіону, яка мала стати «політичною надбудовою» для його УПА. Обов'язковою умовою співпраці амбітний отаман виставляв необхідність збереження за собою посади командувача армії. Бандерівці, які мали власні масштабні плани, розгалужену організаційну мережу та повну недовіру до недисциplinованого й непередбачуваного Т. Боровця, проігнорували його пропозиції. Натомість мельниківська ОУН, на чолі якої в Україні стояв О. Кандиба — «Ольжич», побачила у співпраці з отаманом Т. Боровцем — «Бульбою» шанс посилити свої впливи в регіоні. Однак до реального об'єднання збройних відділів мельниківської Організації і поліського отамана справа не дійшла, мельниківці лише надіслали до штабу «Бульби» свого представника О. Штуля — «Ждановича»¹¹⁸⁸.

На початку 1943 р., коли ОУН(б) уже розгорнула декілька своїх стаціонарних повстанських відділів на Волині та Поліссі, Крайовий провід реанімував ідею переговорів з «отаманом Тарасом Бульбою». Проте оунівці бачили суть перемовин у визначенні умов приєднання бульбівської УПА до бандерівських збройних формувань. Річ у тім, що реальні сили Т. Боровця не були надто великими: наприкінці 1942 р. німецькі спецслужби оцінювали його загін у 300–350 бойовиків, зазначаючи при цьому, що він має певні мобілізаційні резерви¹¹⁸⁹. Навіть якщо до січня 1943 р. «Бульба» потроїв свою «армію», то вона могла нараховувати лише 900–1 150 багнетів¹¹⁹⁰. ОУН(б) володіла значно більшим кадровим потенціалом, ніж бульбівський рух, а тому її волинське керівництво логічно ставило умову приєднання бульбівців до створюваної націоналістами підпільної армії.

21 січня 1943 р. Т. Боровець провів переговори із представником Крайового проводу ОУН(б) Олександром Буслом — «Ванькою» (братом референта пропаганди Крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ Якова Бусла — «Галини»). Судячи з наявних відомостей про ці зустрічі, можна припустити, що вони завершилися певним порозумінням і розробленням спільних планів на майбутнє. Очевидно, існували конкретні домовленості щодо механізму об'єднання обох

¹¹⁸⁶ ОУН і УПА в 1943 році: Документи. — С. 79.

¹¹⁸⁷ Там само. — С. 79—83.

¹¹⁸⁸ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА. — С. 144—145.

¹¹⁸⁹ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — С. 45. На зиму отаман, очевидно, частково розпуслав своїх людей, тому під його командуванням була завжди різна кількість вояків.

¹¹⁹⁰ Радянські партизани оцінювали «військо» отамана на січень — лютий 1943 р. «у понад 1 тис. бойовиків», при цьому наголошували, що Т. Боровець був готовий, за його словами, мобілізувати 20 тис. осіб, що було очевидним перебільшенням власних можливостей (Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — С. 148—160).

повстанських рухів на новій зустрічі¹¹⁹¹. Проте переговорник із бандерівського боку О. Бусел наприкінці лютого був схоплений гестапівцями і після допитів розстріляний у Рівному 8 або 9 березня¹¹⁹², тому на заплановану зустріч 22 лютого прибув його брат Яків Бусел, знайомий із Т. Боровцем із довоєнних часів¹¹⁹³. Я. Бусел на переговорах наголосив, що його місія є лише попередньою, для встановлення контактів, що ОУНСД вважає за доцільне розгорнути партизанську боротьбу тощо¹¹⁹⁴. Учасники попередньо домовилися про збільшення партизанських відділів і майбутнє об'єднання командування на спільній політичній платформі¹¹⁹⁵. Наступна зустріч була запланована на 21 березня, але вона «зірвалася»¹¹⁹⁶.

Причиною зриву переговорів 21 березня, очевидно, було те, що 16 березня Т. Боровець написав великого листа до німецького гебітскомісара в Рівному доктора Беєра¹¹⁹⁷. Отаман пропонував відновити свою співпрацю з німцями для спільної боротьби проти червоних партизанів у випадку, якщо Німеччина докорінно змінить свою поведінку в окупованій Україні. Дізнавшись про лист «Бульби», бандерівці були ошелешені, що він, з одного боку, вів переговори з ними про спільні дії проти німців, а з іншого — листувався з німцями ж щодо умов можливої співпраці в боротьбі проти червоних. Розмови з гітлерівцями велися навіть не на платформі визнання Німеччиною незалежності України, а на платформі пом'якшення окупаційного режиму.

Крім того, у другій половині березня повстанські відділи ОУНСД чисельно швидко зроста-ли і почали суттєво переважати «армію» Т. Боровця, що підштовхнуло керівництво бандерівців на Волині до перших спроб силоміць об'єднати під власним командуванням бульбівських вояків. У відповідь Т. Боровець 25 березня у листі до Крайового проводу ОУНСД на Волині та Поліссі різко розкритикував створення «партійних армій», поскаржився, що командири оунівських боївків і збройних відділів вимагають негайного підпорядкування своїй організації та погрожують його людям роззброєнням. Отаман також висловився проти негайного повстання як передчасного і розкритикував акцію втечі української поліції з німецької служби, оскільки вона могла бути корисною підпіллю, перебуваючи на службі й інформуючи про наміри німців. У тому ж листі «Бульба» ще раз закликав крайове керівництво бандерівців створити спільне командування Повстанської армії, спільний штаб, організувати Українську національно-революційну раду як понадпартійний представницький орган повсталі України, мирно залагодити конфлікт із поляками, який починав розгоратися на Волині в лютому того ж року¹¹⁹⁸.

Очевидно, тоді ж «Бульба» пояснив бандерівцям, що його лист до німецьких властей від 16 березня є лише спробою отримати зброю, намаганням обманути німців, скориставшись скрутним для Німеччини становищем на фронті. Таким способом отаман «Бульба» розраховував отримати озброєння для створення своєї армії чисельністю 40 тис. багнетів. Абсолютно зрозуміло, що ця армія навряд чи боролася б із червоними партизанами під Мінськом чи Гомелем, як обіцяв «Бульба» німцям¹¹⁹⁹, але у випадку її формування вона цілком могла перетворити Тараса Боровця на ключову постать в українському самостійницькому русі. Законо-мірно, що німецька сторона, розуміючи справжні мотиви отамана, не пішла на масштабну співпрацю з ним. Формальне листування з «Бульбою», в якому містилися абсурдні пропозиції, тривало до травня 1943 р. і завершилося черговою «сваркою» й розривом контактів, які по-новилися лише наприкінці року¹²⁰⁰.

¹¹⁹¹ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — С. 45—46.

¹¹⁹² Там само. — С. 46.

¹¹⁹³ Дзьобак В. Бульбівці («перша» УПА). — С. 147.

¹¹⁹⁴ Там само.

¹¹⁹⁵ Там само.

¹¹⁹⁶ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — С. 46.

¹¹⁹⁷ ОУН і УПА в 1943 році: Документи. — С. 88—90.

¹¹⁹⁸ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергіячука. — С. 170—176.

¹¹⁹⁹ Там само. — С. 163—169.

¹²⁰⁰ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА. — С. 145—146.

Бандерівці сприйняли аргументи Т. Боровця, і контакти між ним та крайовим керівництвом ОУНСД було відновлено. Очевидно, що Провід бандерівської ОУН міг би сміливо підписатися майже під кожною тезою, висловленою Т. Боровцем у листі від 25 березня. Єдине, чого націоналісти не могли визнати за жодних обставин, — це те, що створення загальнонаціональної армії та єдиного фронту боротьби буде відбуватися не під їхнім керівництвом як найпотужнішої організації, а під проводом якогось локального отамана.

9 квітня 1943 р. в с. Золотин (за іншими даними — на хуторі Труди) неподалік м. Костополя Рівненської області відбулися переговори між крайовим керівництвом ОУНСД і лідерами бульбівського руху¹²⁰¹. З боку бульбівців делегація складалася з Т. Боровця — «Тараса Бульби», його начальника штабу Л. Щербатюка — «Зубатого» і трьох охоронців¹²⁰². Від ОУНСД також прибуло найвище регіональне керівництво — крайовий провідник на Волині та Поліссі Д. Клячківський — «Клим Савур», військовий референт Крайового проводу В. Івахів — «Сом», організаційний референт Сарненської округи Р. Петренко — «Омелько» та провідник Сарненської округи і командир військових відділів націоналістів на Сарненщині та Костопільщині І. Литвинчук — «Дубовий»¹²⁰³.

Потрібно ще раз наголосити, що на момент переговорів бандерівці вже мали на Північній Рівненщині власні збройні відділи, які чисельно перевищували «армію» Т. Боровця й володіли значно більшим мобілізаційним потенціалом. Ця обставина ставила переговорні сторони в дещо нерівні умови: отаман відчував, що з кожним днем він слабшає по відношенню до бандерівського повстанського руху. З боку ОУНСД головну роль на переговорах відіграв фактичний командир збройних бандерівських відділів на Волині та Поліссі В. Івахів, який закликав до об'єднання двох українських військових формувань мирним шляхом і створення спільного штабу та командування.

Суть пропозицій Івахова зводилася до того, щоб бандерівські відділи під командуванням І. Литвинчука (які оперували на Сарненщині і Костопільщині та за чисельністю дорівнювали «армії» Т. Боровця) були об'єднані з бульбівською УПА в одне повстанське з'єднання, начальником штабу якого буде «Тарас Бульба», а командиром — «Дубовий»¹²⁰⁴. «Бульба» розраховував на посаду головнокомандувача об'єднаних сил на всій території Волині й Полісся, а тому, пославшись на необхідність порадитися зі своїм штабом, одразу не прийняв бандерівської пропозиції. Конкретно вдалося домовитися лише про те, що обидві сторони протягом двох тижнів підберуть відповідні кандидатури для створення спільного штабу і зустрінуться наступного разу 23 квітня. Очевидно, тоді ж було погоджено використовувати назву УПА для всіх збройних відділів, створених бандерівцями, що було підтверджено відповідним наказом від 15 квітня¹²⁰⁵.

Проте зустріч наприкінці квітня не відбулася. Причини невдачі досі не встановлено, але обидві сторони звинувачували одна одну в «неприбутті» на переговори. Утім контакти цілковито не переривались: Т. Боровець продовжував листуватися з Проводом ОУНСД на ПЗУЗ і пропонував під час подальших переговорів розробити спільну масштабну акцію удару по німецьких комунікаціях, стратегічних об'єктах і військовій промисловості¹²⁰⁶.

На початку травня вдалося домовитися про нову зустріч на 22 травня у тристоронньому форматі (із залученням мельниківського активу)¹²⁰⁷. Але 13 травня в німецькій засідці поблизу с. Черниж на північ від Луцька загинув військовий референт ОУНСД Волині та Полісся і

¹²⁰¹ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — С. 48.

¹²⁰² Пелешок М. Стосунки УПА-«Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця з бандерівськими формуваннями (за матеріалами спогадів) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. — Вип. 11 — К., 2008. — С. 237.

¹²⁰³ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — С. 48; Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941—1944). — С. 57; Дзьобак В. Бульбівці («перша» УПА). — С. 148; Пелешок М. Стосунки УПА-«Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця з бандерівськими формуваннями (за матеріалами спогадів). — С. 237.

¹²⁰⁴ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — С. 49.

¹²⁰⁵ Там само. — С. 49—51.

¹²⁰⁶ Дзьобак В. Бульбівці («перша» УПА). — С. 148.

¹²⁰⁷ Там само.

перший командир бандерівської УПА В. Івахів — «Сом». Разом із ним від вогню німецької поліції полягло ще дев'ять повстанців, у тому числі найближчі співробітники «Сома», його штабовики — поручник Ю. Ковальський — «Гарпун» та хорунжий С. Снятецький — «Сійко».^{1208, 1209} Власне, ці люди були прибічниками мирного об'єднання з бульбівцями. Після загибелі В. Івахова командування бандерівською УПА взяв на себе Д. Клячківський — «Клим Савур», який вважав, що його повстанські відділи володіють достатніми силами, аби примусити до об'єднання представників інших українських збройних формувань.

20 травня Дмитро Клячківський — «Клим Савур» видав наказ поширити на території Волині та Полісся листівку «Українці!» за підписом Головної команди УПА. Листівка звинуватила бульбівців та мельниківців в опортунізмі (треба сказати, що ці звинувачення не були цілком позбавлені підґрунтя, бо оунівці обох течій регулярно вели переговори з німецькою адміністрацією, а «Бульба» навіть укладав угоди з радянськими партизанами). З документа впливало, що новий керівник бандерівської УПА не підтримує ідеї мирного об'єднання¹²¹⁰. Очевидно, наприкінці травня «Клим Савур» видав розпорядження про насильне об'єднання під своїм командуванням відділів, створених мельниківцями та Т. Боровцем. До середини липня того ж року майже всі українські партизанські формування були влиті до складу УПА «Клима Савура». Незначні залишки своїх відділів Тарас Боровець перейменував на Українську народну революційну армію¹²¹¹.

4 серпня 1943 р. Тарас Бульба звернувся до Проводу ОУНСД з відкритим листом, в якому виклав усі свої звинувачення та образи стосовно бандерівської Організації¹²¹², проте жодного позитивного ефекту звернення не мало. Провід ОУНСД на ПЗУЗ уже доволі міцно тримав у власних руках повстанський рух на Волині й ділитися контролем над збройними формуваннями з «Бульбою» не бажав. Більше того, з Т. Боровцем тепер вів мову не Д. Клячківський, а лише командир Групи УПА «Заграва» І. Литвинчук — «Дубовий», який 6 вересня поставив вимогу «командирам відділів Бульби» до 12-ї години 8 вересня «перейти зі зброєю у відділи УПА. По цім терміні уважатиму відділи Бульби за ворожі та буду змушений силою підпорядкувати наказам Головного Командира УПА»¹²¹³.

Залишившись практично без «війська» після чергової акції з роззброєння, проведеної бандерівцями, отаман Т. Боровець 24 вересня востаннє звернувся до «Проводу ОУН-Бандери і Головної команди УПА» з оскарженнями, звинуваченнями і навіть прокляттями¹²¹⁴. Але це не змінювало справи — час амбітного романтика отамана «Тараса Бульби» безповоротно минув. Декілька його відділів зі штабом проїснували лише до кінця жовтня 1943 р., коли отаман остаточно розпустив своїх «козаків», а сам у листопаді звернувся до німецького командування з проханням відновити переговори¹²¹⁵. 20 листопада, коли отаман прибув на переговори, його було арештовано і відправлено в ув'язнення¹²¹⁶.

Дещо ефективнішим і тривалішим виявилася співпраця військових відділів ОУНСД із військовими відділами мельниківців. Принаймні в розпорядженні вчених є відомості про спільні акції партизанів з обох ОУН після зустрічі їхніх представників 13 травня 1943 р. на півдні Волині¹²¹⁷. Мельниківці спільно з бандерівцями вчиняли збройні акції в Костопільсько-

¹²⁰⁸ У різних документах псевдонім С. Снятецького подається як «Сівко» або «Сійко», а прізвище інколи пишеться як «Снядецький».

¹²⁰⁹ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — С. 50.

¹²¹⁰ Принагідно відзначимо, що представники Т. Боровця і ОУН(м) 22 травня 1943 р. зустрілися, але делегатів від ОУН(б) не дочекалися. Мельниківці і бульбівці підозрювали, що проти переговорів щодо об'єднання виступав М. Лебець (див.: Пелешок М. Стосунки УПА-«Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця з бандерівськими формуваннями (за матеріалами спогадів). — С. 238), хоча насправді він мав доволі обмежений вплив на Д. Клячківського.

¹²¹¹ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. В. І. Сергійчука. — С. 194.

¹²¹² Там само. — С. 201—209.

¹²¹³ Там само. — С. 209.

¹²¹⁴ Там само. — С. 209—215.

¹²¹⁵ Там само. — С. 216—217.

¹²¹⁶ Там само. — С. 251.

¹²¹⁷ Motyka G. *Ukrainśka partyzantka. 1942—1960.* — S. 119.

му, Кременецькому, Дубенському і Луцькому повітах, де в ОУН(м) було по одному збройному відділу¹²¹⁸. Найсильнішим відділом мельниківської ОУН на червень 1943 р. була сотня (згодом курінь) М. Недзевцького — «Хрона», який оперував на Кременеччині. Однак уже на початку липня командування УПА почувалося настільки впевнено, що віддало наказ на силове включення мельниківських сотень до складу своєї армії. 6—7 липня відділи УПА командира П. Олійника — «Енея» повністю роззброїли курінь «Хрона» і приєднали його вояків до власних підрозділів. Під час роззброєння загинув один мельниківець, а інший був важко поранений і згодом помер у госпіталі¹²¹⁹. Окремі члени куреня, які не хотіли вливатися до УПА, разом зі своїм командиром «Хроном» у 1944 р. перейшли на німецьку службу, організувавши Український (Волинський) легіон самооборони¹²²⁰. Після роззброєння куреня «Хрона» СБ бандерівської ОУН провела також ґрунтовну «чистку» мельниківського активу Південно-Східної Волині, внаслідок чого загинули провідні діячі мельниківців: Т. Смоляр (член теренового проводу ОУН(м) на Дубенщині), відомий пропагандист В. Штуль — «Чорнога» та ін.¹²²¹. Протягом літа 1943 р. бандерівська УПА у подібний спосіб «розпорошила» відділ мельниківців на Луччині, яким командував М. Солтис — «Черкас»¹²²².

Отже, до середини літа 1943 р. командування УПА (бандерівської) зуміло сконцентрувати у своїх руках усі найбільші українські повстанські формування. Безперечно, це об'єднання було насильним, але абсолютно необхідним у наявних умовах. Перед Д. Клячківським було лише дві альтернативи: або погодитися на перетворення українського повстанського руху в нецентралізовану, а тому майже неефективну отаманщину, або силою централізувати всі відділи під своїм управлінням. Безперспективність першого шляху була доведена ще подіями 1919—1922 рр., коли отаманський рух, попри свою чисельність і значну підтримку в масах, не зміг досягнути жодних результатів. Залишався тільки другий шлях, який за сприятливих геополітичних умов залишав певні, бодай теоретичні, шанси на успіх.

¹²¹⁸ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942—1960.* — S. 119.

¹²¹⁹ Там само. — S. 118.

¹²²⁰ Детальніше див.: Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Львів, 2003. — С. 262—275; Мазурок В. П. Причини виникнення Українського легіону самооборони // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* — Вип. 7. — Ч. 2. — К., 2003. — С. 59—64.

¹²²¹ Мазурок В. П. Причини виникнення Українського легіону самооборони. — С. 61.

¹²²² Там само.

3.4. УПА і запілля: структура, чисельність, трансформації, забезпечення, тактика, старшинські кадри, озброєння, уніформа, нагороди, «колективний портрет» вояка Повстанської армії

Українська Повстанча Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі¹²²³

Програмові засади УПА
«За що бореться Українська Повстанча Армія?»

Весна 1943 р. дала можливість керівництву ОУНСД на Волині та Поліссі активізувати формування більших стаціонарних повстанських відділів. До перших сотень, створених Сергієм Качинським — «Остапом», «Іваном», «Самсоном» та Григорієм Перегіняком — «Коробкою», додалися такі відділи (спочатку, як правило, чисельністю 40—60 осіб): М. Якимчука — «Олега», Н. Семенюка — «Яреми», А. Рудика — «Шавули», І. Климишина — «Крука», М. Мельника — «Кори», Ю. Чуйковського — «Юрка», Д. Казвана — «Черника», М. Скуби — «Лайдаки», Є. Басюка — «Чорноморця», О. Громадюка — «Голобенка», Д. Корінця — «Бористена», О. Качана — «Саблюки», В. Левковича — «Вороного», Л. Борейчука — «Стрибайла», А. Шеремети — «Сталевого», О. Брися — «Остапа», О. Шума — «Вовчака», Я. Ждана — «Острого», Г. Вротновського — «Гордієнка», І. Тикальського — «Ключа», П. Антонюка — «Сосенка» та ін.¹²²⁴

Перші відділи лісової армії суттєво посилилися за рахунок службовців Української допоміжної поліції та господарських служб, які після 15 березня 1943 р. масово дезертирували від німців і частково перейшли до повстанців. До слова, серед радянських, французьких, югославських партизанів також були цілі батальйони, складені з колишніх поліцейських, тобто така практика прийому до своїх лав переагитованих службовців поліції була цілком «природною» для всіх партизанських армій в окупованій німцями Європі. На базі партизанських відділів та допоміжної поліції, що перейшла в ліс, у квітні — травні сформовано перші більші з'єднання УПА: Івана Литвинчука — «Дубового», Петра Олійника — «Енея», Юрія Стельмашука — «Рудого», Степана Коваля — «Рубашенка», Порфирія Антонюка — «Сосенка»¹²²⁵. Свого часу старшина штабу УПА М. Омелюсік, характеризуючи процес приходу до лав повстанців колишніх поліцейських, відзначав: «Це були основні кадри сяк-так вишколених людей для розгортання більших відділів УПА»¹²²⁶.

Потрібно зауважити, що останніми роками в літературі побутує твердження про 3—5 тис. поліцейських, які перейшли в УПА¹²²⁷. Необхідно пам'ятати, що процес «перетікання» колишніх поліцейських у Повстанську армію не був швидким. Зокрема, слід мати на увазі, що з німецької служби всього дезертирувало 4—5 тис. осіб, але не водночас, а від березня 1943 до жовтня 1944 р. Скоріш за все, в березні — квітні 1943 р. до бандерівських повстанських підрозділів приєдналося щонайбільше 700—800 дезертирів-поліцейських, бо всього у відділах оунівської УПА у квітні того року було приблизно 2 тис. вояків. Очевидно, що декілька сотень колишніх поліцейських приєдналися до УПА «Тараса Бульби», хтось із них згодом також потрапив до лав бандерівської УПА¹²²⁸. Відомі факти переходу колишніх поліцейських на Волині й до відділів

¹²²³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 1.

¹²²⁴ Патриляк І. Створення Української повстанської армії під проводом ОУН(б): малодосліджені аспекти проблеми // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Вип. 16. — Острог, 2010. — С. 120.

¹²²⁵ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — Торонто — К., 1999. — С. XIII.

¹²²⁶ Літопис УПА. — Т. 1. — Торонто, 1989. — С. 26.

¹²²⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років ХХ століття. — С. 117; Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — К., 2005. — С. 165 та ін.

¹²²⁸ Детальніше див.: Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — С. 35—40.

радянських партизанів. Частина колишніх поліцейських, які повернулися до своїх домівок, мобілізували до лав повстанців на Волині в серпні — вересні 1943 р. На зламі 1943—1944 рр. до упівців приєдналося декілька сотень щуцманів зі Східної України, які не бажали далі відступати з німцями на захід. Також у 1944 р. частина поліції приєдналася до УПА в Галичині. Загалом упродовж 1943—1944 рр. у Повстанську армію могло влитися декілька тисяч колишніх поліцейських, але цей процес був тривалим (понад рік), а не одномоментним¹²²⁹.

З розгортанням повстанських сил навесні 1943 р. постало питання про приведення вояків до присяги. Перша задокументована процедура прийняття присяги відділами УПА відбулася на Великдень 25 квітня поблизу с. Тростянець на Костопільщині. Український науковець І. Марчук, вивчаючи проблему першої присяги в УПА, встановив що в квітні 1943 р. на вірність Батьківщині були заприяжені сотні Н. Семенюка — «Яреми», А. Рудика — «Шавули», вишкільна сотня В. Кудри — «Романа», дві сотні В. Левковича — «Вороно», відділи Л. Борейчука — «Стрибайла» та «Пугача», а також місцеві підпільники ОУНСД¹²³⁰. Із протоколів допитів і спогадів В. Левковича, а також із мемуарів Р. Петренка можна встановити, що у присязі взяли участь приблизно 500 осіб. На урочистостях були присутні штаб і командувач УПА Д. Клячківський — «Клим Савур», керівник повстанців на півночі Рівненщини та Пінщині І. Литвинчук — «Дубовий», начальник його штабу М. Левицький — «Макаренко», керівники крайового та окружного проводів ОУНСД. Зранку на великій лісовій галявині відбулося урочисте богослужіння, сповідь, причастя, свячення пасок, а ввечері навколо великої ватри вишикувані в чотирикутник півтисячі повстанців прийняли присягу за текстом присяги Армії УНР 1918—1920 рр. Згадуваному вище рівненському досліднику І. Марчуку вдалося встановити особистість священника, що приймав першу присягу у повстанців. Ним виявився «священик с. Моквин Березнівського району Михайло Кузьмович Павловський — колишній полковник Армії УНР. А його наперсний хрест, виготовлений на зразок військового ордену УНР “Залізний хрест за Перший Зимовий похід” лежав на імprovізованому престолі поряд з Євангелієм під час заприяження командирів і вояків Української Повстанської Армії». За спогадами очевидців, під час присяги отець «виголосив патріотичну промову до вояцтва, говорячи, що вояки УПА перебрали від Отамана Симона Петлюри і його покоління прапори й обов’язок боротися за волю українського народу»¹²³¹. Приведені до присяги сотні стали Першою групою Української повстанської армії, яка згодом отримала криптонім «Заграва».

Як ми зазначали вище, формуванням перших повстанських підрозділів на Поліссі займався організаційний референт ОУНСД на ПЗУЗ С. Качинський, який у своїй організаційній роботі опирався на військові референтури територіальних округ ОУНСД, а координував їхню працю вже згадуваний військовий референт на Волині та Поліссі Василь Івахів¹²³², відправлений на ПЗУЗ військовою референтурою Головного проводу ОУНСД у жовтні 1942 р. На початку лютого 1943 р. на Полісся прибув старшина з особливих доручень військової референтури Головного проводу ОУНСД Ю. Ковальський — «Гарпун». Спільно з С. Качинським, С. Снятецьким та В. Іваховим він організовує Крайовий військовий штаб (КВШ) замість Крайової військової референтури, в якому обіймає посаду керівника оперативного відділу¹²³³.

До кінця березня 1943 р. збройні відділи ОУНСД діяли роями, чотами і сотнями, які організаційно керувалися мережею ОУНСД, а оперативно — Крайовим військовим штабом, що створювало серйозну плутанину і складність у подальшій розбудові підпільної армії¹²³⁴.

¹²²⁹ У спогадах повстанців натрапляємо також на інформацію про перехід колишніх поліцейських до УПА, а потім про їхню втечу до червоних партизанів. Наприклад, Ф. Кондрат згадував, що в березні 1943 р. до сотні «Ворона» начебто приєдналися два батальйони щуцманів різнонаціонального складу. Але через кілька тижнів у відділі лишилося лише 22 українці із колишніх поліцейських, решта втекла до радянсько-партизанського командира Місюри (див.: Кондрат Ф. Ми стали волі на сторожі. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. — С. 17).

¹²³⁰ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — С. 51—54.

¹²³¹ Там само. — С. 52—54.

¹²³² Детальніше див.: Вовк О. До питання про першого командира Української повстанської армії // Український визвольний рух. — № 1. — Львів, 2003. — С. 151—158.

¹²³³ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 110. — Спр. 2. — Т. 6. — Арк. 102—103.

¹²³⁴ Там само. — Арк. 103.

Сам КВШ на початок весни 1943 р. підпорядковувався військовій референтурі Головного проводу, яку очолював Р. Шухевич — «Чупринка»¹²³⁵. Аби уникнути подальшої плутанини в керівництві повстанськими відділами, 9 квітня на спільній нараді Проводу ОУНСД на ПЗУЗ і КВШ (що, очевидно, відбулася після зустрічі з Т. Боровцем) були прийняті важливі рішення — всі збройні формування бандерівської ОУН іменувати Українською повстанською армією, яка мала ділитися на Групи. Для кожної з них виділялися певні території, на яких створювалися відповідні Воєнні округи (ВО) як адміністративно-територіально-мобілізаційно-тилові структури. Командир кожної Групи одночасно ставав комендантом ВО на території оперування його Групи. Завдяки цьому уникали подвійного підпорядкування військових відділів, а мережу ОУНСД фактично цілковито підпорядковували потребам створюваної армії¹²³⁶.

У травні розгортають діяльність перші великі (понад 500 вояків) формування УПА: Перша група УПА (командувач І. Литвинчук — «Дубовий»), Українська повстанча група «Озеро» (командувач Ю. Стельмашук — «Рудий»), загін УПА «Котловина» (командувач С. Коваль — «Юрій Рубашенко»)¹²³⁷. Вказані з'єднання УПА починають масштабно реорганізовуватися і чисельно розбудовуватися наприкінці весни — влітку 1943 р.¹²³⁸ Для них визначаються чіткі межі діяльності, з них створюються т. зв. Групи УПА: Група під командуванням І. Литвинчука — «Дубового» отримує нумерацію «01» і криптонім «Заграва», охоплює територію центральної й північної частин Рівненщини та Пінщину; Група під командуванням П. Олійника — «Енея» отримує номер «02» та криптонім «Богун»¹²³⁹ (Південна Рівненщина, Північна Тернопільщина та північна частина сучасної Хмельницької області); з'єднання Ю. Стельмашука — «Рудого», С. Ковалюка — «Юрія Рубашенка», П. Антонюка — «Сосенка» об'єднуються в Групу УПА «03» «Турів» під командуванням М. Якимчука — «Олега» (Волинська область та Південна Берестейщина). На базі окремих сотень створюється Група УПА «04» «Тютюнник» під командуванням Ф. Воробця — «Верещаки», яка поширює свою діяльність на територію Житомирської та північно-західні райони Київської областей¹²⁴⁰.

Після загибелі 13 травня 1943 р. В. Івахова, Ю. Ковальського та С. Снятецького провідник ОУНСД Північно-західних українських земель Дмитро Клячківський, як зазначалося вище, взяв на себе командування Повстанською армією. Йому на допомогу військова референтура Головного проводу у другій половині травня скерувала з Галичини 58 військових фахівців (старшин і підстаршин) для подальшої організації та розгортання армії¹²⁴¹.

15 липня Д. Клячківський на базі Проводу ОУНСД Північно-західних українських земель створює та очолює перше Головне командування (ГК) УПА. Через місяць остаточно сформовано штаб УПА, до якого залучили офіцерів колишньої Армії УНР — підполковника Леоніда Ступницького (шеф штабу) та полковників Миколу Омелюсіка й Івана Литвиненка¹²⁴².

¹²³⁵ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп 110. — Спр 2 — Т. 6 — Арк 103.

¹²³⁶ Там само.

¹²³⁷ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944 Документи і матеріали. — С. XIII.

¹²³⁸ Дослідник С. Мазурець стверджує, що на кінець весни 1943 р. в УПА на Волині та Поліссі було розгорнуто 9 куренів (тобто 27 сотень) (див.: Мазурець В. Повстанськими стежками Розповіді очевидця. — Луцьк: Надстир'я, 2002 — С. 151). Така інформація є доволі коректною і вказує на цілком реальну чисельність УПА на зламі весни — літа 1943 р. на Волині й Поліссі — близько 3 тис. вояків у лісових відділах.

¹²³⁹ Групу «Богун» у повстанській документації 1943 р. також дуже часто називають Групою «Енея»

¹²⁴⁰ Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949 Другий довідник — Нью-Йорк: Пролог, 1995 — С. 171

¹²⁴¹ ГДА СБУ — Ф. 2. — Оп 110. — Спр. 2 — Т. 6 — Арк 103

¹²⁴² Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 139 Надзвичайно цінний матеріал для дослідників створення та діяльності УПА на початковому етапі містить протокол допиту арештованого в грудні 1944 р. повстанця Г. Мельника, який був господарчим у курені І. Климишина — «Крука» Для кращого розуміння процесів становлення УПА (на прикладі Групи «Богун») подамо декілька великих фрагментів із протоколу допиту від 25 грудня 1944 р.: «ПИТАННЯ: Чим ви займались в УПА? ВІДПОВІДЬ: Перший час в УПА я ніякої роботи не

Створені Головне командування і штаб Повстанської армії мали різне функційне призначення. Командування виступало як військово-політичне керівництво воюючої України, яке приймало основні стратегічні рішення як військового, так і політичного характеру. Натомість

виконував, оскільки відділ, яким керував “Крук”, був ще невеликим. У ньому налічувалося 47—50 осіб. Я тоді перебував у відділі цього “Крука”. Прізвища “Крука” я не знаю. У цей час у відділі “Крука”, який іменував себе партизанським відділом, надходили продукти від обласного господарчого ОУН, відомого в організації під псевдонімом “Гнат”, прізвища його я не знаю. Ці продукти не обліковувались, і ніхто відповідальності за них не ніс. Тоді “Крук” доручив мені завідувати цими продуктами в його відділі. Цю роботу я виконував. Через три тижні після мого вступу в УПА до відділу “Крука” прибув керівник південної групи, відомий під псевдонімом “Еней”, і провів відповідну реорганізацію. З його приїздом і відповідно до його розпорядження відділ “Крука” почав називатися не партизанським відділом, а відділом УПА. Начальником відділу постачання при штабі “Енея” був призначений бригадир, який мав організаційний псевдонім “Чорний”. Бригадир, у свою чергу, призначив мене керівником постачання відділів під командуванням “Крука”. За весь час перебування в УПА я виконував тільки цю функцію. ПИТАННЯ: Хто такий “Крук”? ВІДПОВІДЬ: “Крук” — це організаційний псевдонім одного з керівних кадрів УПА “Крук” був курінним УПА і командував трьома сотнями, які входили в систему його куреня. Прізвища “Крука” я не знаю. ПИТАННЯ: Назвіть командирів відділів УПА, які входили до куреня “Крука”. ВІДПОВІДЬ: Командиром першої сотні, яка входила до куреня “Крука”, був один колишній лейтенант Червоної армії, прізвища й організаційного псевдоніма його не знаю. Командиром другої сотні був також колишній лейтенант Червоної армії, відомий в УПА під псевдонімом “Голуб”, прізвища його теж не знаю. Згодом він навчав підстаршину УПА у школі, яка була створена з ініціативи “Енея”. На його місці командиром сотні був призначений учасник УПА, відомий під псевдонімом “Нічина”, прізвища його я не знаю. Мені відомо, що він походив із с. Угорська Шумського району, куди дуже часто ходив. Командиром третьої сотні УПА в курені “Крука” був такий собі “Бульба”, прізвища якого я не знаю. Походив із с. Жолобин Шумського району, приблизно тридцятилітнього віку, бронець. ПИТАННЯ: Із яких відділів складався штаб куреня, яким командував “Крук”? ВІДПОВІДЬ: Штаб куреня “Крука” складався із трьох відділів, а саме — оперативного, відділу пропаганди та відділу постачання. ПИТАННЯ: Охарактеризуйте діяльність відділів штабу і назвіть керівників відділів штабу. ВІДПОВІДЬ: Начальником штабу в курені “Крука” протягом усього часу був його заступник Яскевич Лев — уродженець і мешканець міста Кременця. В УПА він брав участь під псевдонімом “Камінь”. Начальником оперативного відділу штабу був спочатку капітан Червоної армії, такий собі “Бондаренко”, уродженець Полтавської області, звідки він, мені точно не відомо. Після нього начальником оперативного відділу штабу був підполковник, відомий під псевдонімом “Гордієнко”. Завданням оперативного відділу штабу “Крука” було складення оперативних планів. Начальником відділу пропаганди штабу куреня був активний учасник УПА, відомий під псевдонімом “Тимко”, прізвища його я не знаю. Разом із “Тимком” по лінії відділу пропаганди працювало ще двоє людей — один пропагандист і машиністка, дружина цього пропагандиста. Прізвищ та імен їхніх я не знаю. Відділ пропаганди проводив велику агітаційну роботу серед учасників УПА. Сам “Тимко” систематично збирав учасників УПА і читав їм різні націоналістичні листівки і літературу. Відділ постачання в системі штабу куреня очолював я — Мельник Григорій Миколайович. До завдань керованого мною відділу входило постачання куреня продуктами харчування і одягом. Мені підпорядковувався завідувач продуктового складу куреня Яскевич, псевдоніма якого я не знаю. Він був мешканцем міста Кременця і, очевидно, доводився якимось родичем заступнику “Крука” Яскевичу, відомому під псевдонімом “Камінь”. Окрім нього, мені підпорядковувався завідувач складу обмундирування, відомий в УПА під псевдонімом “Недоля”, прізвища його не знаю. Він мешкає в с. Шпиколоси Почаївського району. ПИТАННЯ: У чьому підпорядкуванні перебував загін “Крука”? ВІДПОВІДЬ: Загін, а точніше сказати курінь, під командуванням “Крука” перебував у безпосередньому підпорядкуванні “Енея”. ПИТАННЯ: Хто такий “Еней”? ВІДПОВІДЬ: “Еней” — це псевдонім одного з активних керівників УПА. Прізвища, імені і по батькові його я не знаю. “Еней” є керівником південної групи УПА. Звідки “Еней” родом, я не знаю. ПИТАННЯ: З яких відділів складається штаб з’єднання, яким командує “Еней”? ВІДПОВІДЬ: У системі штабу південної групи УПА, якою керує “Еней”, були такі відділи: 1. Оперативний відділ; 2. Відділ постачання; 3. Відділ медичної служби; 4. Військова жандармерія; 5. Політичний відділ; 6. Відділ підготовки кадрів; 7. Редакційна колегія. ПИТАННЯ: Назвіть керівників відділів штабу південної групи УПА. ВІДПОВІДЬ: Начальником штабу групи УПА був майор Червоної армії, відомий під псевдонімом “Голубенко”. Зі слів Яскевича мені відомо, що “Голубенко” є мешканцем Ленінграда. Отримавши поранення, він лишився в м. Кременець, де вилікувався і вступив в УПА. “Голубенко” є фактичним заступником “Енея”. Начальником оперативного відділу штабу був колишній царський полковник Омелюк, який мав псевдонім “Поліщук”, мешканець м. Почаїв або м. Вишнівець. Начальником відділу постачання був бригадир. Імені і по батькові не знаю. У роки німецької окупації певний час був бургомістром Дедекальського району. Керівником санітарної служби був молодий чоловік, відомий в УПА під псевдонімом “Борщ”. Прізвища його я не знаю. За радянської влади він був

штаб займався винятково забезпеченням діяльності армії, плануванням операцій, мобілізаційними проблемами тощо.

секретарем Львівського чи Тернопільського обкому ЛКСМУ. Одружений на дівчині з м. Кременця, але прізвища її я не знаю. Про це мені стало відомо від Яскевича, який мав псевдонім “Камінь”. Керівником військової жандармерії штабу південної групи УПА був Боголюбський, базувався в с. Антонівці. Керівником політичного відділу штабу, або шефом політичного відділу південної групи УПА, був активний учасник УПА, відомий під псевдонімом “Максим”. Він загинув у липні місяці 1943 р. у бою з німецькими окупантами. Керівником відділу підготовки кадрів є “Бондаренко” — колишній капітан Червоної армії, переведений на цю посаду з куреня “Крука”. Про нього я вже розповідав. Керівником редакційної колегії в системі південної групи УПА був Якимчук, імені і по батькові не знаю, мав псевдонім “Цегла”. Походив з м. Рівне, де й мешкав до вступу в УПА. [...] ПИТАННЯ: На території яких районів оперувала південна група УПА? ВІДПОВІДЬ: Південна група УПА, керівником якої був відомий український націоналіст, що діяв під псевдонімом “Еней”, оперувала на території трьох повітів, а саме на території: Острозького, Дубенського і Кременецького повітів. На території кожного з цих повітів було не менше п’яти районів за старим адміністративним устроєм. Так, у Кременецькому повіті були такі райони: 1. Шумський, 2. Дедекальський, 3. Вишнівецький, 4. Лановецький, 5. Почаївський. Які райони були в Острозькому і Дубенському повітах, сказати важко, але знаю, що там була така ж кількість районів. [...] ПИТАННЯ: Які підрозділи входили до системи південної групи УПА? ВІДПОВІДЬ: До системи південної групи УПА входили низові підрозділи УПА, так звані курені УПА на чолі зі своїми курінними. Кожен курінь ділився на сотні. Так, у курені “Крука” було три сотні. Курінь формувався на території кожного повіту. Так, курінь “Крука” був створений і оперував на території Кременецького повіту. На території Дубенського і Острозького повітів були створені і діяли свої курені. Вони підпорядковувалися через своїх керівників командирів південної групи “Енею”. ПИТАННЯ: Назвіть командний склад куренів. ВІДПОВІДЬ: Окрім “Крука”, про якого я вже говорив, курінним Дубенського куреня УПА був активний учасник УПА, відомий під псевдонімом “Черник”. Начальником штабу Дубенського куреня був Семенюк, який мав псевдонім “Орлик”. Інших керівників Дубенського куреня я не знаю. Про Дубенський курінь УПА слід сказати, що це був великий курінь і налічував приблизно вдвічі більше членів, ніж курінь під командуванням “Крука”. Коротше кажучи, в системі Дубенського куреня було 500—600 учасників УПА. З огляду на те, що курінь був порівняно великим, він розбивався на дві групи, які зазвичай дислокувалися в районі лісопилного заводу, розташованого кілометрів за шість від залізничної станції Смига. Відділи Дубенського куреня розміщувалися приблизно за 4 км від відділів куреня “Крука”. Дубенський курінь УПА, наскільки мені відомо, дислокувався вздовж залізниці Львів — Дубно і вздовж шосейної магістралі Дубно — Кременець з таким розрахунком, щоб мати можливість тримати під контролем ці дороги. Що стосується Острозького куреня УПА, то про нього я нічого не можу сказати, оскільки він дислокувався за 30—40 км від нашого куреня вздовж залізниці, яка з’єднує Шепетівку і Сарни. Точне місце дислокації цього куреня назвати не можу. Також і командний склад цього куреня мені невідомий, оскільки мені перетинатися з ним не вдоводилося. ПИТАННЯ: Чи були ще якісь підрозділи, окрім згаданих вами куренів, що входили до південної групи УПА? ВІДПОВІДЬ: Так, були. Зокрема, неподалік с. Мости, яке лежить за 12 км від містечка Мізоч, був розташований спеціальний підрозділ УПА, який складався приблизно з 200 осіб — учасників УПА. Чим займався цей підрозділ і яким було його призначення, сказати важко, але вважаю, що підрозділ був створений для охорони штабу південної групи УПА. Там дуже багато часу проводив “Еней” зі своїм штабом. Командував цим підрозділом колишній лейтенант Червоної армії на ім’я Петро, який в УПА мав псевдонім “Петро”. Прізвища його я не знаю, але під час розмови за обідом він сказав мені, що походить з якогось села Київської області. Про цей підрозділ УПА я знаю тому, що в кінці червня 1943 р. відділ під командуванням “Петра” прибув на загальний огляд, який відбувався в районі дислокації куреня “Крука”. Окрім цього відділу УПА, в системі південної групи УПА є так звані районні сотні УПА, які поряд із куренями діють на території своїх районів. Загалом на території Кременецького повіту, окрім куреня “Крука”, нараховувалося ще 300—400 учасників УПА. Такі самі районні відділи були на території Острозького і Дубенського повітів. Крім цих підрозділів, у системі південної групи УПА була власна школа підстаршин УПА, яку вважали окремим підрозділом. У цій школі навчалося приблизно 300 осіб — учасників УПА. Школа розташовувалася кілометри за три від місця дислокації куреня “Крука”. Він дислокувався в середині так званого Антоновецького лісу. Ось це приблизно всі підрозділи, які входили до системи південної групи УПА. ПИТАННЯ: Яким чином “Еней” координував діяльність усіх цих груп? ВІДПОВІДЬ: Координація підрозділів УПА, які входили до системи південної групи УПА, досягалася шляхом швидкого зв’язку. Кожен курінь, за винятком Острозького куреня, мав безпосередній телефонний зв’язок зі штабом південної групи. Точно таким самим телефонний зв’язок був у підстаршинській школі УПА. Районні сотні УПА зв’язувалися з “Енеєм” за допомогою зв’язку, який діяв у мережі ОУН. З обласним керівником ОУН “Еней” мав безпосередній зв’язок. Так само “Еней” мав зв’язок із Крайовою езекутивною ОУН. На цій лінії працювали спеціально перевірені зв’язківці. ПИТАННЯ: Як відбувався процес формування підрозділів, що входили до південної групи УПА? ВІДПОВІДЬ: У той момент, коли я вступив до УПА,

Від серпня 1943 р. ОУНСД на Волині та Поліссі здійснює часткову розконспірацію і переходить на т. зв. воєнний стан¹²⁴³. Оголошується про створення «фронту» (до нього належали всі відділи УПА) та заплілля (військово-адміністративні структури ОУНСД)¹²⁴⁴. На ПЗУЗ ними керува-

тобто у квітні 1943 р., ще не було масового притоку населення до Української повстанської армії. У квітні місяці відділ, керований "Круком", мав приблизно 47—50 учасників. Наприкінці травня 1943 р. до нас прибув зі своїм штабом командувач південної групи УПА "Еней". З його приїздом розгорнулася широка робота з набору нових людей до УПА і створення бойових підрозділів. Із цього моменту українські партизанські відділи стали називатися Українська повстанська армія. Ще до створення УПА в кожному районі були т. зв. боївки ОУН. За рахунок цих боївок почався процес поповнення відділів УПА, зведення підрозділів у спеціальні бойові одиниці. Приблизно у травні 1943 р. із території Лановецького району прибула боївка чисельністю 150 осіб, яка була влита в курінь "Крука". Неавдовзі після прибуття цієї боївки прибула боївка з Дедекальського району чисельністю 50 осіб, яка теж увійшла до куреня "Крука". Потім прибула боївка з території Шумського району і т. д. Аналогічний процес первісного формування відбувався і в інших куренях УПА. Відділи УПА починали приступати до бойової діяльності, а це вимагало посилення наявних повстанських підрозділів і їхнього поповнення людськими резервами, бо відділи УПА зазнавали втрат під час бойової діяльності. Вимагалось систематичне поповнення особового складу. Шлях добровільного вступу в УПА не давав необхідної кількості людських резервів, незважаючи на те, що влітку 1943 р. потік добровольців до УПА був значним. [...] Тому УПА починає все частіше застосовувати метод примусової мобілізації українців до повстанської армії. З цією метою по лінії ОУН було створено мобілізаційні відділи і військові відділи, які займалися мобілізацією і підготовкою кадрів. [...] ПИТАННЯ: Де отримували зброю учасники УПА? ВІДПОВІДЬ: У момент формування УПА в УПА без зброї ніхто не приймався. Всі учасники боївок приходили озброєні. Вони всі, в більшості, були озброєні гвинтівками російських зразків, які вони раніше зберігали або зібрали на місцях боїв Червоної армії з німецькими окупантами в 1941 р. Разом з тим, що були гвинтівки, окремі учасники УПА були озброєні ручними кулеметами. Автоматів було дуже небагато. Так само і боєприпаси були зібрані на місцях боїв і зберігались у спеціальних схованках [...]. Але ця зброя та амуніція використовувалися первісно, згодом підрозділи УПА почали здобувати зброю в результаті боїв із німецькими окупантами. Значну частину зброї та амуніції здобував Дубенський курінь УПА, який фактично постачав цією зброєю південну групу УПА, керовану "Енеєм". [...] ПИТАННЯ: Дайте свідчення про ступінь озброєння підрозділів південної групи УПА. ВІДПОВІДЬ: Майже всі учасники південної групи УПА були озброєні. На озброєнні були російські, німецькі, мадярські гвинтівки. Були різні кулемети, як ручні, так і станкові. У курені "Крука" нараховувалося 3—4 станкові кулемети. До моменту мого відходу з УПА учасники УПА почали також озброюватися німецькими автоматами. Окрім цього легкого озброєння, було 2 міномети і 2 протитанкові гармати, які неавдовзі були передані з куреня "Крука" до відділу "Петра". В Дубенському курені УПА було ще більше зброї. Там, окрім протитанкових гармат, була одна мортира. Таким чином, до моменту мого відходу з УПА озброєних було більше 2 тис. учасників УПА. Після того, як я пішов з УПА, Група "Еней" ще ширше розгорнула свою роботу. Кількісний склад учасників південної групи УПА зріс приблизно вдвоє. Учасників по південній групі нараховувалося уже 5 чи 6 тис. осіб, які цілком були озброєні. [...] ПИТАННЯ: Розкажіть про технічні засоби, які були на озброєнні в південній групі УПА. ВІДПОВІДЬ: У розпорядженні південної групи УПА було 5 або 6 німецьких вантажівок, які здебільшого були захоплені в німецьких окупантів районними відділами УПА. Два автомобілі були передані до розпорядження штабу "Еней" учасниками Дубенського куреня. Був також один легковий автомобіль, який був зламаний, а тому не використовувався. Для автомобілів було створено резерв пального — приблизно 10 бочок бензину, які зберігались на спеціальному складі, закопаному в землю. У серпні 1943 р. підрозділи УПА, під тиском німецької військ, залишили Антоновецькі ліси, і склад із бензином вивезти не вдалося. Тому він був засипаний землею. [...] Крім цього, південна група мала значну кількість телефонних апаратів, які здебільшого не використовувалися. Телефонний зв'язок був налагоджений між штабом південної групи УПА, Дубенським і Кременецьким куренями. Також телефонний зв'язок був між штабом і підстаршинською школою та підрозділами військової жандармерії, що дислокувались у селах Антонівці та Велика Ловиця. Телефонний зв'язок підтримувався через комутатор, який містився у штабі жандармерії в с. Антонівці. Всім технічним зв'язком у південній групі УПА керував колишній лейтенант Червоної армії, в УПА відомий під псевдонімом "Вітер", прізвища його я не знаю. [...] крім того, південна група УПА мала власну типографію, в якій були друкарські станки і типографські машинки. [...] У системі південної групи УПА також була майстерня з ремонту зброї. У майстерні був один ковальський горн, токарський верстат [...] три слюсарні верстати, токарський інструмент, а також окремі деталі, необхідні для відновлення зброї [...]» (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 173—186).

¹²⁴³ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Заплілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. XIV.

¹²⁴⁴ Там само.

ла Головна команда УПА, яка включала Головного командира Д. Клячківського — «Клима Савура», шефа військового штабу УПА Л. Ступницького — «Гончаренка», шефа політичного штабу Я. Бусла — «Галини», коменданта запілля Р. Волошина — «Горбенка»¹²⁴⁵. Начальнику штабу УПА підпорядковувалися військовий штаб УПА у складі організаційно-оперативного, розвідувального, зв'язку, постачання, вишкільного, медично-санітарного відділів¹²⁴⁶. Шефу політичного штабу підпорядковувалися виховно-політичні групи УПА і суспільно-політичні референтури запілля. Комендант запілля контролював референтури ОУНСД: організаційно-мобілізаційну, СБ, господарчу, зв'язку, Українського червоного хреста. Зі створенням в окремих регіонах української цивільної адміністрації вона також почала підпорядковуватися керівнику запілля¹²⁴⁷.

Упродовж літа 1943 р. штаби УПА (створені на базі військових референтур ОУНСД різного рівня) велику увагу приділяють військовій підготовці українського населення регіону та організації запасів для майбутнього збільшення особового складу підпільної армії. У серпні та вересні здійснюється часткова мобілізація чоловічого населення до відділів УПА, а сама лісова армія починає будуватися за зразком регулярних збройних сил. В ідеалі партизанські групи мали перетворитися на законспіровану регулярну армію, яка могла б у вигідний момент підняти загальнонаціональне повстання й усунути окупаційні війська з території України. Проте на стадії формування і підпільної діяльності УПА не могла цілком уподібнюватися до регулярних збройних сил. Підполковник УПА І. Бутковський — «Гуцул», перебуваючи на еміграції, писав: «Поділ на стосовані в регулярних арміях чітко окреслені одиниці й роди військ не міг мати примінення в УПА на цьому етапі боротьби, якщо ця боротьба мала бути успішною. При творенні організаційної структури треба було узгляднити два принципи: збереження єдності і цілеспрямованості всього руху (стратегічна централізація) і забезпечення якнайбільшої оперативності відділів (децентралізація виконності). Збереження цих принципів гарантував територіальний і адміністративний поділ. Із вимог конспірації, зв'язків і постачання треба було дотримуватися адміністративного поділу, запровадженого окупантом, вводячи тільки незначні, географічними і тактичними моментами диктовані, корективи»¹²⁴⁸.

У травні 1943 р., коли від керівництва ОУНСД усувають М. Лебедя і фактичним керівником організації стає Р. Шухевич як голова Бюро Проводу ОУНСД, він щоразу активніше долучається до проблем розбудови УПА разом із групою військових фахівців, котрі свого часу отримали якісну підготовку в польській або німецькій арміях¹²⁴⁹. Детально вивчивши ситуацію влітку, восени вони розпочали чергову реорганізацію¹²⁵⁰.

¹²⁴⁵ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. XIV.

¹²⁴⁶ Там само.

¹²⁴⁷ Там само. Детальніше про запілля УПА див.: Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й Південному Поліссі (1941—1944). — Торонто — Львів: Літопис УПА, 2006; Ковальчук В. Документальні джерела про діяльність політичних (суспільно-політичних) референтур мережі ОУН(б) і запілля УПА на північно-західних українських землях (друга половина 1943 — перша половина 1944 рр.) // Український визвольний рух. — № 5. — Львів, 2005. — С. 135—152.

¹²⁴⁸ Бутковський І. Організаційна структура УПА // До зброї. — Вип. 24 (37). — Вересень 1954. — С. 26.

¹²⁴⁹ Тут ідеться про офіційне підключення Р. Шухевича до розбудови УПА. Фактично ж цю роботу він разом з іншими колишніми бійцями батальйону «Нахтігаль» розпочав ще з кінця зими — початку весни 1943 р. В Чижевський — «Демид» згадував: «У грудні 1942 і січні 1943 р. до краю прибули кількості здібних військовиків із розв'язаного тоді легіону. В січні прийшла група старшин. [...] Вже в січні — лютні 1943 р. військова справа пожевляється. [...] На Волині в той час вже починається творення УПА. Цього домагається провід ОУН Волині вже скорше. В січні 1943 р. приїхав із Волині військовий референт "Сом" (Івахів В.) і змалював ситуацію, що коли на Волині не приступити вже до творення партизанських відділів і не стати в обороні українського населення, то там терен опанують з одного боку більшовики, а з другого випалить німці. [...] Під весну 1943 р. виїхав на Волинь з рамени Проводу ОУН "Богдан" (Луцький О.) для візитації новопосталых груп. Після його повороту починається гарячкова праця під знаком підготовки до повстання та піддержання УПА на Волині. Йдуть туди в першу чергу бувші легіонери як інструктори, як рівно ж голосяться маси добровольців, головою відходять ті, що в Галичині вже мусили критися перед німцями. [...] Влітку 1943 р. під командою майора "Шелеста" (Сидор В.) відходить на Волинь організований у Галичині повний курінь. Із ним пішло багато найкращих легіонерів» (АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 7—8).

¹²⁵⁰ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 110. — Спр. 2. — Т. 6. — Арк. 112.

У листопаді створено нову Головну команду УПА, на чолі якої став полковник Роман Шухевич — «Тарас Чупринка», та Головний військовий штаб УПА, котрий із грудня очолив майор Олекса Гасин — «Чарнота», «Лицар», а з січня 1944 р. — майор Дмитро Грицай — «Перебийніс»¹²⁵¹. Штаб поділявся на сім відділів:

I — оперативний (розробляв плани бойових акцій, координував і керував ними з допомогою загальних інструкцій та наказів, готував плани і тактичні заходи для різних фаз боротьби та окремих ситуацій, планував і здійснював керівництво великих рейдів, забезпечував усі території потрібними топографічними картами власного виробництва; підпорядковані цьому відділу старшини для тактичних завдань готували плани партизанської боротьби великими силами в межах однієї або декількох Генеральних воєнних округ, а також, у випадку необхідності, перетворення діючих партизанських сил на фронтові частини та формування регулярних фронтів);

II — розвідувальний (концентрував і аналітично опрацьовував увесь розвідувальний та контррозвідувальний матеріал, який надходив із різних розвідувальних структур підпілля);

III — тилловий (виконував, за допомогою відповідних структур підпілля, завдання забезпечення озброєнням, обмундируванням і санітарною опікою повстанських відділів; відповідав за реєстр усіх видів зброї та боєприпасів, що використовувалися в УПА, створення централізованих складів для постачання повстанців; організовував підпільне виробництво одягу, взуття, продуктів харчування, перев'язочних матеріалів тощо; облаштовував стаціонарні підпільні госпіталі);

IV — організаційно-персональний (опрацьовував організаційні схеми, здійснював реєстр особового стану повстанських відділів, розпоряджався старшинськими кадрами, полагоджував особисті справи);

V — вишкільний (готував програми та інструкції вишкোলів, уніфіковані програми старшинських і підстаршинських шкіл, забезпечував вишкільні відділи інструктивним, методичним і підручником матеріалом, здійснював переклади іноземних військових підручників, статутів тощо);

VI — політвиховний (визначав мету боротьби, проектував політичну тактику, обґрунтовував необхідність збройного виступу, займався політичним та ідеологічним вихованням повстанців, пропагандою серед українського населення і серед противників);

VII — військово-інспекційний (безпосередньо підпорядковувався Головному командирові УПА, виконував функції контрольного органу на всій території діяльності повстанських відділів)¹²⁵². Шефові ГВШ УПА підпорядковувалася служба зв'язку УПА і Центральний технічний зв'язок (ЦТЗ), які забезпечували контакти з головним командиром УПА, командирами Груп УПА, що оперували на території окремих Країв, керівниками штабів та окремих відділів¹²⁵³.

Специфікою роботи Головного військового штабу УПА та Головної команди УПА була їхня децентралізація та постійна зміна місця перебування і робота винятково з поточними документами (всі архівні матеріали зберігалися у спеціальних архівах-криївках, менш важливі папери знищувалися)¹²⁵⁴.

У період реорганізації до складу УПА було включено відділи створеної в Галичині у травні — листопаді 1943 р. Української народної самооборони, що посилює лісову армію приблизно на 5—6 тис. осіб¹²⁵⁵. 18 грудня того ж року Р. Шухевич підписав наказ № 2/43 «Про формування Української Збройної Сили», яким започаткував процес уніфікації та злиття УПА з УНС в єдину Повстанську армію¹²⁵⁶.

¹²⁵¹ Содоль П. Старшинські кадри УПА // Український визвольний рух. — № 3. — Львів, 2004. — С. 241.

¹²⁵² Там само.

¹²⁵³ Бутковський І. Організаційна структура УПА. — С. 28.

¹²⁵⁴ Кентій А. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 27.

¹²⁵⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. — К., 2007. — С. 339.

¹²⁵⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 217—217 зв; опубл.: Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950). — Т. 1 / Упоряд. В. Сергійчук, С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. — К., 2007. — С. 252—255.

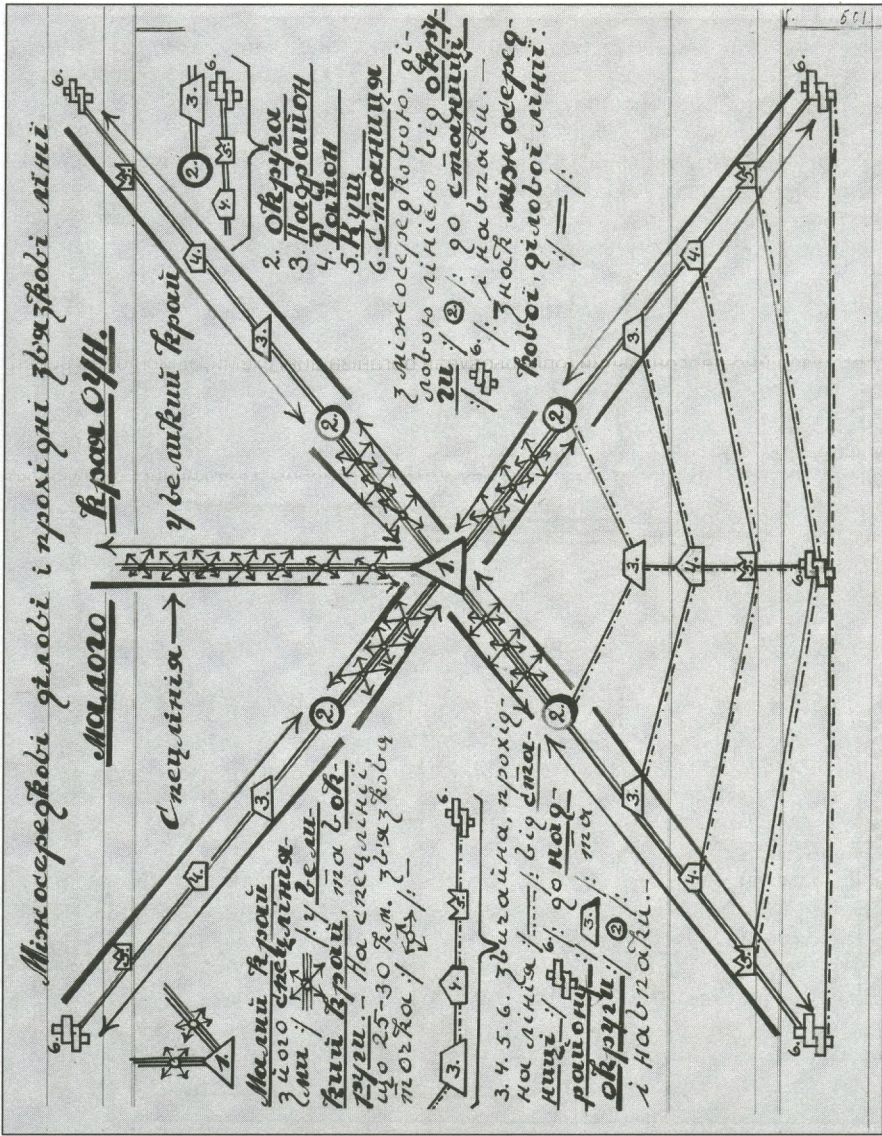
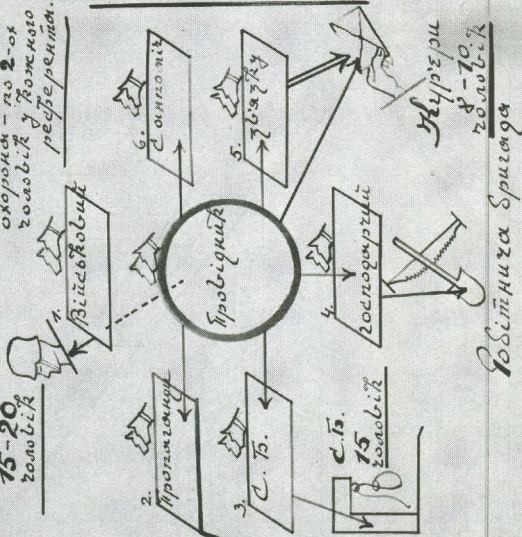

Схема ліній зв'язку у підлімі ОУН(б), складена співробітниками НКВД за свідченнями арештованих підпільників та на базі захоплених оунівських документів

Округа ОУН.

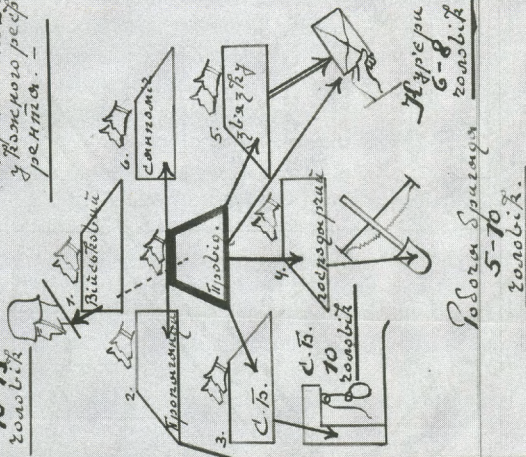
Масштаб: 15-20
голови
Особиста
окружка - по 2-ох
голови у кожного
референта.

Може на с'ялогорі або на ма-
щні поміжувати листівки,
лотуни і т.п.

Надрайон ОУН.

Масштаб: 70-75
голови
Особиста
окружка - по 2-ох
у кожного рефе-
рента.

Може на с'ялогорі або на ма-
щні поміжувати листівки,
лотуни і т.п.

Схема структури підлія ОУН(б) в окрузі та надрайоні, складена співробітниками НКВД за свідченнями арештованих підпільників та на базі захоплених оунівських документів

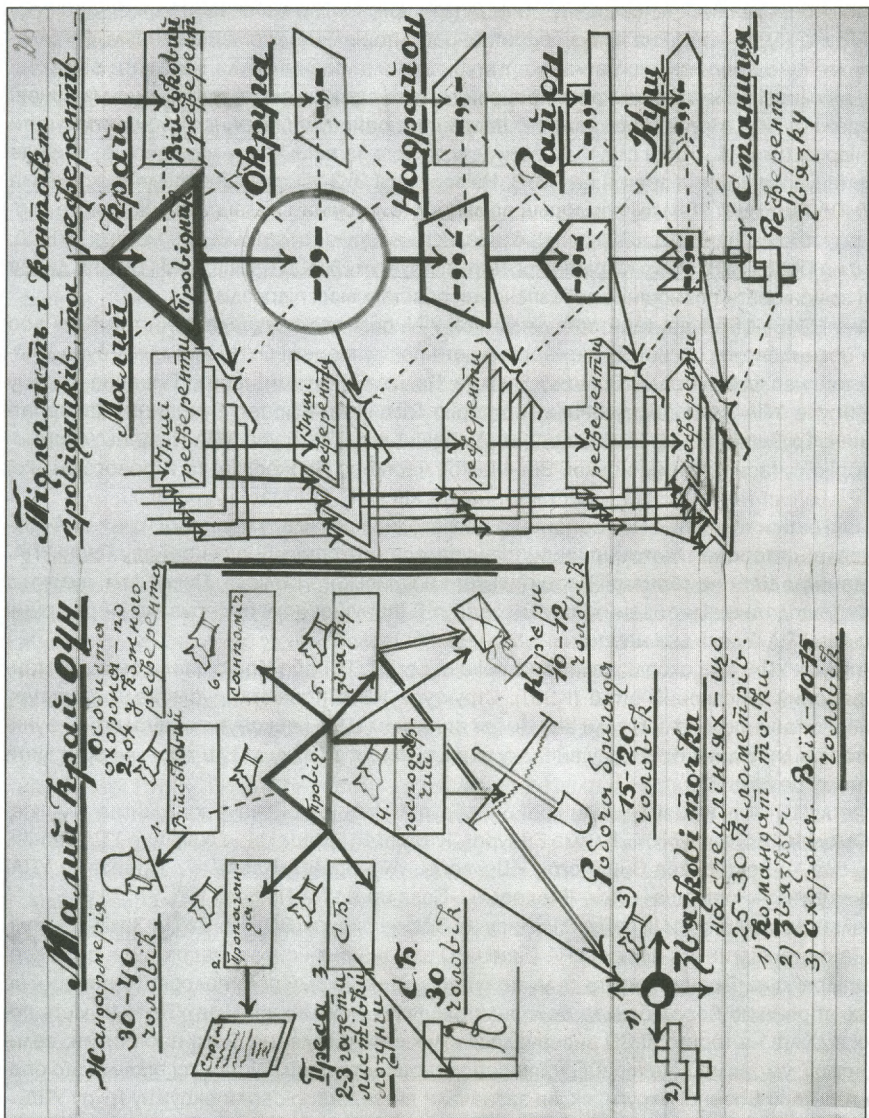

Схема структури Малою краю ОУН(б), складена співробітниками НКВД за свідченнями арештованих підпільників та на базі захоплених оунівських документів

Значний чисельний ріст УПА й часткова розконспірація структур ОУНСД вимагали чіткого розподілу функцій між «фронтом» — бойовими підрозділами УПА — та «запіллям» — військово-адміністративними структурами, базованими на мережі ОУН. Для цього прийнято такі кроки: Краї ОУНСД (ПЗУЗ, ЗУЗ, ПівдСУЗ, СУЗ) планували розгорнути у військово-адміністративні структури під назвою Генеральні воєнні округи (ГВО). На території кожного Краю або ГВО мала оперувати окрема Група УПА (УПА-Північ, УПА-Захід тощо). ГВО повинні були, у свою чергу, включати оперативно-територіальні угруповання — Воєнні округи (ВО). На території кожної ВО передбачалося оперування відповідної Групи УПА (їхні криптоніми мали збігатися: наприклад, ВО «Турів» і Група «Турів» тощо) на чолі з оперативно-територіальним командуванням. До складу ВО, як нижчі військово-адміністративні структури запілля, повинні були належати військові надрайони, військові райони, військові підрайони, кущі та станиці, які утворювалися на основі наявної мережі ОУНСД. На території кожного надрайону, району чи підрайону мали оперувати відповідні підрозділи УПА. Проте слід підкреслити, що система військових надрайонів, районів і підрайонів існувала лише в запіллі на ПЗУЗ. На території ЗУЗ усі функції запілля виконувала мережа ОУНСД. Відділи ж УПА, які оперували на схід від колишнього радянсько-польського кордону 1939 р. (тобто на Центральній Україні), спиралися на структуру запілля або мережі ОУНСД, сформовані на ПЗУЗ і ЗУЗ, оскільки рівень розвитку структур ОУНСД на ПівдСУЗ і СУЗ не давав можливості здійснювати повноцінне забезпечення повстанських підрозділів.

На зламі 1943—1944 рр. територія діяльності УПА розповсюджувалася на три Краї або Генеральні воєнні округи (у системі територіального поділу мережі ОУН і запілля): Група УПА-Північ (на той час охоплювала Волинь, Західне Полісся, Житомирщину, Північно-Західну Київщину), Група УПА-Захід (охоплювала територію Галичини, Карпат, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Грубешівщини, Томашівщини, Любачівщини) та Група УПА-Південь (охоплювала територію сучасної Хмельницької, Вінницької, частково Черкаської та Кіровоградської областей)¹²⁵⁷.

На основі окружної Групи УПА «Тютюнник» (яка входила до складу крайової Групи УПА-Північ і оперувала на теренах Житомирщини) планувалося розгорнути нову крайову Групу УПА-Схід із завданням діяти на території Чернігівського й Сумського Полісся. Проте там, судячи з документів, нещодавно віднайдених і опублікованих Г. Іванущенком, перебували лише дрібні рейдові відділи УПА й декілька невеличких місцевих боївків¹²⁵⁸.

Кожна Група УПА, яка охоплювала територію окремої ГВО або Краю, мала свого командира та Крайовий військовий штаб (КВШ). Структура КВШ повністю дублювала структуру ГВШ. Крайові штаби включали ті самі відділи (за винятком ЦТЗ) і виконували аналогічні функції на території відповідних Країв, а у випадку пошкодження зв'язку з ГВШ повинні були діяти в автономному режимі¹²⁵⁹.

На початку 1944 р. командирами крайових Груп УПА було призначено: Дмитра Клячківського — «Омеляна Кримського», «Клима Савура», «Старого», «Кошеля», «Охріма» в УПА-Північ, Василя Сидора — «Ростислава Вишитоного», «Шелеста», «Конрада», «Крегула», «Кравса» в УПА-Захід, Василя Кука — «Лемеша», «Ле», «Медведя», «Ковалья» в УПА-Південь¹²⁶⁰.

Генеральні воєнні округи (Краї) поділялися на Воєнні округи (ВО)¹²⁶¹. В УПА-Захід ВО поділялися на Тактичні відтинки (ТВ), а в УПА-Північ ВО включали військові надрайони, військові райони та підрайони. Воєнна округа була тим щаблем, на якому починалося безпосереднє керівництво збройною боротьбою та бойовими акціями окремих відділів УПА. Кількість повстанських відділів на території ВО визначалася кількістю населення, його настроями, величиною території, умовами конспірації, наявністю старшин та доцільністю. Усі відділи, що оперували на території Воєнної округи, як ми зазначали вище, створювали окружну Групу УПА.

¹²⁵⁷ Содоль П. Старшинські кадри УПА. — С. 239.

¹²⁵⁸ Детальніше див.: ОУН-УПА на Сумщині. — Т. 1 / Упоряд. Г. М. Іванущенко. — К., 2006; ОУН-УПА на Сумщині. — Т. 2 / Автор-упоряд. Г. М. Іванущенко. — Суми, 2009.

¹²⁵⁹ Бутковський І. Організаційна структура УПА. — С. 29—30.

¹²⁶⁰ Содоль П. Старшинські кадри УПА. — С. 239.

¹²⁶¹ Там само.

В ідеалі на території ГВО (Краю) мала дислокуватися та діяти повстанська Група, яка кількісно та структурно повинна була відповідати армійському корпусові; на території ВО — Група УПА, що за чисельністю дорівнювала дивізії, надрайону — батальйону (куреня), району — роті (сотні), підрайону — взводу (чоти). У Групі УПА-Захід, на території діяльності якої не існувало структур запілля, подібних до Волині та Полісся з військовими надрайонами, районами та підрайонами, для полегшення оперативного керівництва підрозділами влітку 1945 р. було створено Тактичні відтинки (ТВ), якими визначалися межі діяльності окремих повстанських відділів, що оперували на території тієї чи іншої Воєнної округи¹²⁶².

Військовий штаб Воєнної округи (ВШВО) структурою нагадував КВШ, але не мав у своєму розпорядженні інспекційного відділу і старшин для тактичних завдань. Також іншим був характер роботи ВШВО, який безпосередньо контактував із бойовими відділами¹²⁶³.

На території діяльності крайової Групи УПА-Північ на початку 1944 р. існували ВО, на терені яких оперували однойменні окружні Групи:

1) ВО «Турів» (командир Групи Ю. Стельмашук — «Рудий»), включала надрайони: «Хортиця» (Луцький), «Степ» (Володимир-Волинський), «Кодак» (Ковельський), Берестейський;

2) ВО «Заграва» (командир Групи І. Литвинчук — «Дубовий»), обіймала надрайони: «Долина» (Костопільський), «Лісова пісня» (Сарненський), «Гало» (Столинський), «Болото» (Пінський);

3) ВО «Богун», невдовзі частково переведена до УПА-Південь (командир Групи П. Олійник — «Еней»), охоплювала надрайони: «2/2», «Коліно» (Корецький), «3/3» або «Озеро» (Рівненський), «4/4» або «Луг» (Здолбунівський), «6/6» або «Дуб» (Дубнівський), «7/7» (Кременецький);

4) ВО «Тютюнник» (командир Групи Ф. Воробець — «Верещака») — Житомирський, Бердичівський, Андрушівський, Новоград-Волинський, Овруцький, Фастівський військові надрайони¹²⁶⁴.

У липні — серпні 1944 р., уже під радянською владою, структури підпілля на Волині та Поліссі було змінено. Чотири Воєнні округи були переформовані на три Генеральні округи:

1) північно-західну, керівник І. Литвинчук — «Дубовий» (охоплювала території Волинської області, північно-західної частини Рівненської області, Берестейщини, Пінщини); 2) північно-східну, керівник Ф. Воробець — «Денис Шигуніч» (Рівненська область на схід від р. Горинь, Житомирська область і західні частини Київської області); 3) південно-східну, керівник П. Олійник — «Роман» (Південна Рівненщина, Північна Тернопільщина, Хмельниччина, Вінниччина та Південна Київщина)¹²⁶⁵.

Відділи УПА-Північ об'єднали у т. зв. З'єднання груп (ЗГ). Повстанські відділи, які діяли у ВО «Тютюнник», «Заграва» й «Турів», злили у ЗГ «33» («Завихост») та ЗГ «44» («444»). Відділи колишньої Групи «Богун» перевели до складу УПА-Південь під криптонімом «Донбас»¹²⁶⁶. На зламі 1944—1945 рр. структура підпілля та повстанські сили на Волині та Поліссі були знову реорганізовані. На основі Генеральних округ створили північно-західний край («Хмельницький», «Москва») і північно-східний край («Одеса»). Межею Країв була р. Горинь. Південно-східну Генеральну округу поділили на дві частини — Рівненську округу та Подільський край. Подільський край (Хмельниччина і Вінниччина) був переведений в організаційне підпорядкування Проводу ОУН на Західних українських землях (у Галичині)¹²⁶⁷. Новостворені Краї було поділено на Округи. Північно-західний край («Хмельницький», «Москва») розділено на чотири Округи: Берестейська («Кричевський», «100»), Ковельська («Богун», «200»), Луцька («Криво-

¹²⁶² Детальніше див.: Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949. Другий довідник. — Нью-Йорк: Пролог, 1995. — С. 171—180.

¹²⁶³ Бутковський І. Організаційна структура УПА. — С. 29.

¹²⁶⁴ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. ХVII.

¹²⁶⁵ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — С. 27.

¹²⁶⁶ Там само.

¹²⁶⁷ Там само. — С. 33.

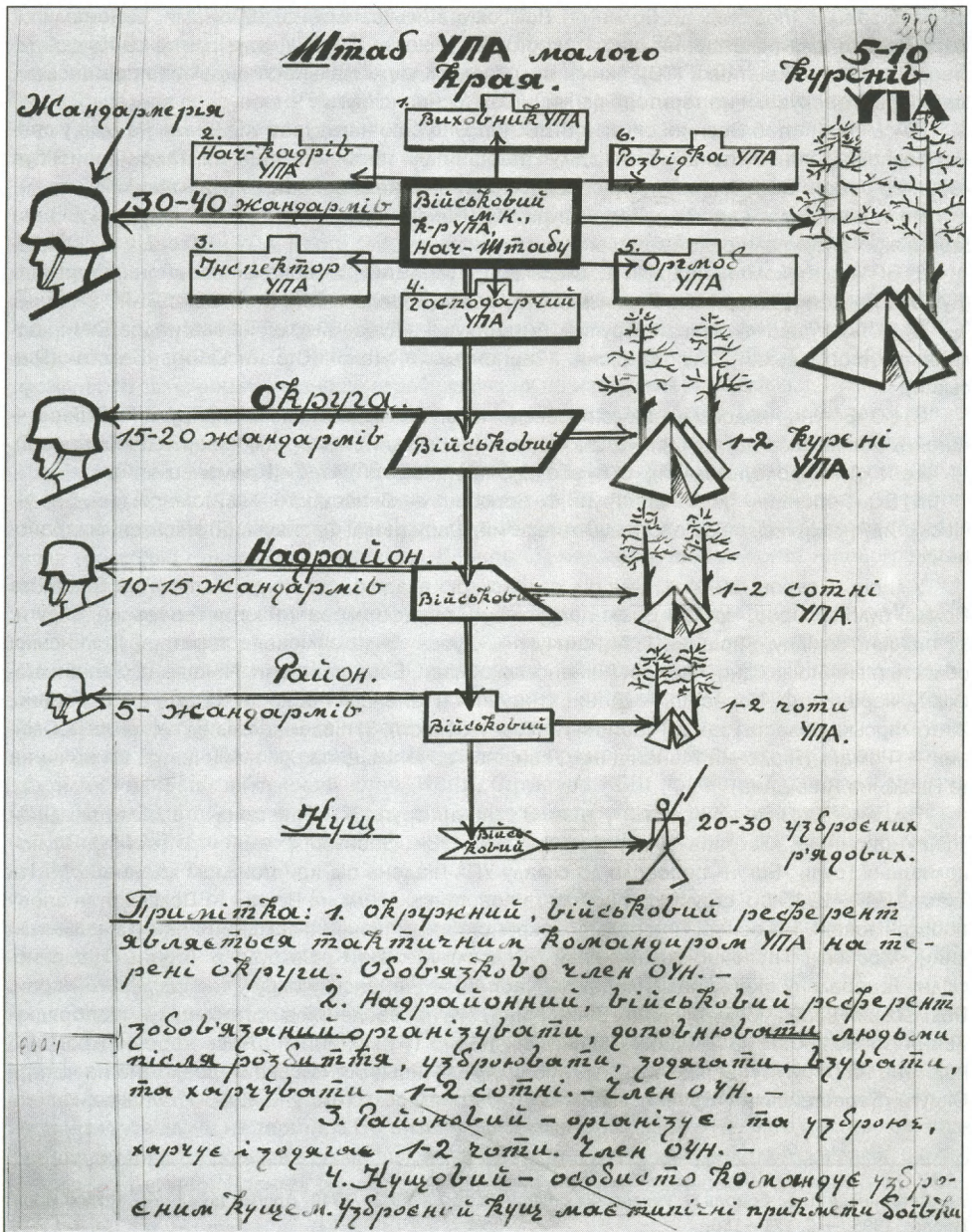

Схема штабу Малого краю УПА, складена співробітниками НКВД за матеріалами, вилученими у полонених повстанців і відомостями, отриманими на допитах

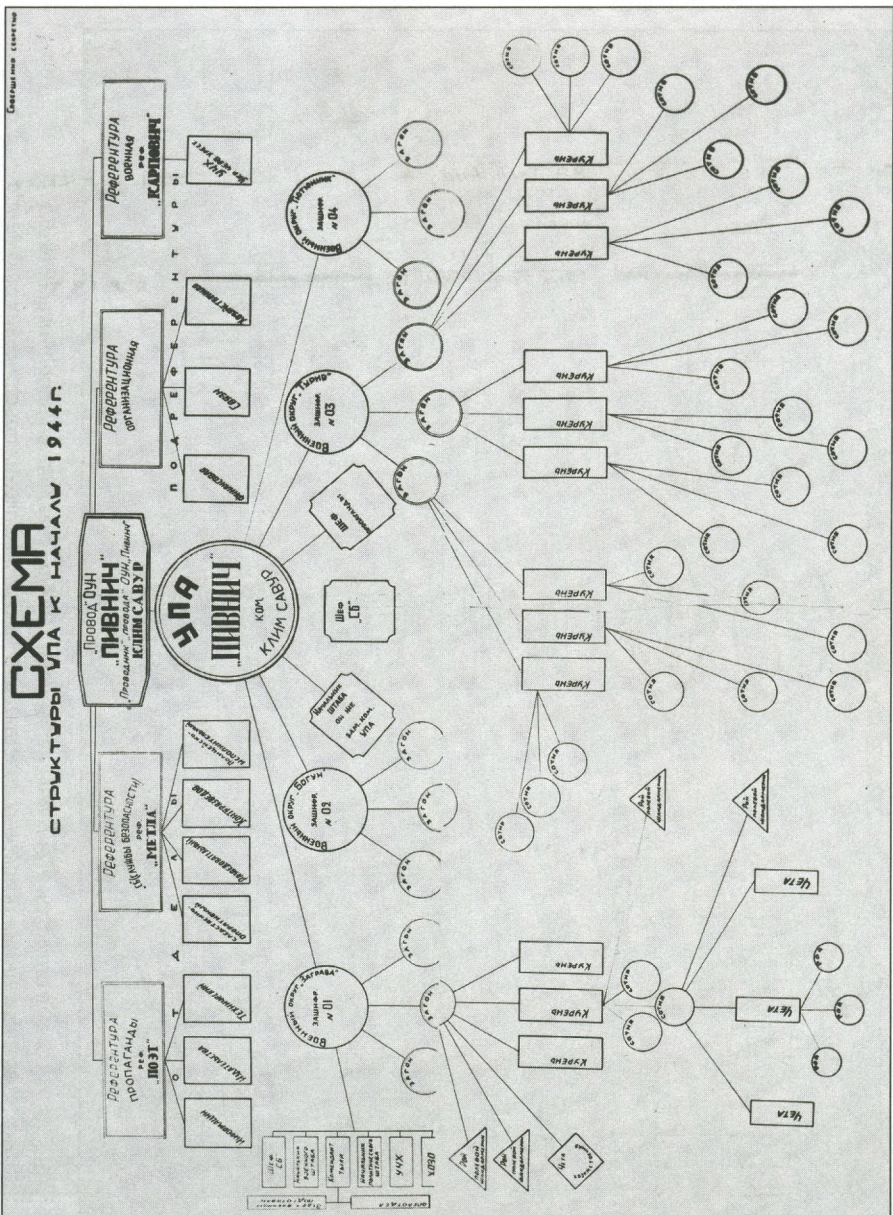

Схема структури підлілля ОУН(б) на території Волині і Полісся на початку 1944 р.
Складена за матеріалами, вилученими співробітниками НКВД

ніс», «300») і Холмська («Король Данило», «400»). Північно-східний край («Одеса») розділили на три Округи: Сарненська («А»), Житомирська («Б», «4444»), Білоруська (без криптоніма і без шифру, невдовзі була прилучена до Сарненської округи). Відділи УПА-Північ і далі перебували у 3'єднаннях груп «33» і «44».¹²⁶⁸ Протягом 1945—1946 рр. курені, бригади і сотні УПА-Північ були розформовані, а особовий склад переданий структурам ОУН у збройне підпілля.¹²⁶⁹

Генеральну воєнну округу (Край), на території якої оперувала Група УПА-Захід, на початку 1944 р. було поділено на шість Воєнних округ: 1 — охоплювала м. Львів та найближчі околиці, 2 — Львівську область і Любачівщину, Холмщину, Томашівщину, Підляшшя, 3 — центральні і південні райони Тернопільської області, 4 — Станіславську і Чернівецьку області, 5 — Дрогобицьку область, 6 — Перемишльщину та Лемківщину.¹²⁷⁰

Згодом структура Воєнних округ була реорганізована так:

- ВО 1 «Башта» (на її теренах оперувала Група «Башта», командир В. Харків — «Хмара») охоплювала територію міста Львова і прилеглих околиць;
- ВО 2 «Буг» (на її теренах оперувала Група «Буг», командир О. Линда «Ярема», а з червня 1944 р. — В. Левкович — «Вороний») охоплювала територію Львівської області;
- ВО 3 (на її теренах оперувала Група «Лисоня», командир О. Польовий — «Остап», а з вересня 1944 р. — В. Якубовський — «Бондаренко») охоплювала територію центральних і південних районів Тернопільської області;
- ВО 4 (на її теренах оперувала Група «Говерла», командири І. Бутковський — «Гуцул», М. Твердохліб — «Грім») обіймала Івано-Франківську область і Північну Буковину;
- ВО 5 (на її теренах оперувала Група «Маківка», командир І. Белейлович — «Дзвінчук») охоплювала територію Дрогобицької області;
- ВО 6 (на її теренах оперувала Група «Сян», командир М. Онишкевич — «Орест») охоплювала українські етнічні землі Надсяння і Лемківщини в сучасній Польщі;
- ВО 7 «Сучава» (мала охоплювати терени Південної Буковини і Мармарощини, однак перебувала у стані організації, командира Групи не було призначено, реально існував лише ТВ «Буковинський»);
- ВО 8 «Срібна» (мала охоплювати терени Закарпаття, але існувала лише номінально, командира Групи не було призначено)¹²⁷¹.

Наступна реорганізація структури ГВО в Галичині відбувалася упродовж вересня — листопада 1944 р. У ході її реалізації було ліквідовано ВО 1 «Башта» (наказ командування УПА-Захід № 7/44 від 1 вересня 1944 р.). Її відділи і території вливалися до ВО 2 «Буг» й ВО 6 «Сян» (наказ командування УПА-Захід № 9/44 від 25 листопада 1944 р.). Саму ж ВО 6 «Сян» згодом перетворили на Тактичний відтинок «Сян» у складі ВО 2 «Буг».¹²⁷²

У 1945 р. Генеральну воєнну округу, на території якої оперувала крайова Група УПА-Захід, укотре було переформовано. Відповідно до наказу крайового командування № 12 від 28 квітня 1945 р., з ВО 2 «Буг» знову виділялася окрема ВО 6 «Сян», що охоплювала територію Закарзоння і перебувала під командуванням М. Онишкевича — «Ореста»¹²⁷³, натомість до ВО 2 «Буг», якою надалі командував В. Левкович — «Вороний», прилучали територію Миколаївського і Рудківського районів, які раніше входили до ВО 5 «Маківка»¹²⁷⁴. Без територіальних змін продовжувала діяти ВО 3 «Лисоня» на Тернопільщині під командуванням В. Якубовського — «Бондаренка». Території ВО 5 «Маківка», які не відійшли до ВО 2 «Буг», прилучили до ВО 4 «Говерла», яка в документах часто іменувалася ВО «Карпати-Говерла». Командування Групою УПА на її території здійснював М. Твердохліб — «Грім».

¹²⁶⁸ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — С. 33—34.

¹²⁶⁹ Там само. — С. 43.

¹²⁷⁰ Бутковський І. Організаційна структура УПА. — С. 31.

¹²⁷¹ Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949. Другий довідник. — С. 174.

¹²⁷² Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 1 / Упоряд. В. Мороз, О. Вовк. — К. — Торонто, 2009. — С. 26—27.

¹²⁷³ Там само. — С. 27—28.

¹²⁷⁴ Там само. — С. 28.

Також під час реформування у 1945 р. уся територія, на якій оперувала Група УПА-Захід, була поділена на Тактичні відтинки, які визначали межі діяльності тих чи інших відділів Повстанської армії. Відділи УПА продовжували діяти на території Воєнних округ «Буг», «Лисоня» та «Сян» до 1946—1947 р., після чого перейшли на стан збройного підпілля, об'єднавшись із підпіллям ОУН(б) в єдиних структурах. У ВО «Карпати-Говерла» повстанські сотні (у кадрованому вигляді) діяли до кінця 1949 р., після чого за наказом командування були розформовані, а їхні кадри переведені у збройне підпілля¹²⁷⁵.

На території діяльності крайової Групи УПА-Південь формування повстанських відділів розпочалося в серпні 1943 р. В одному з оунівських звітів зазначалося: «[...] літом 1943 р. вдалося зорганізувати перші боївки в Київщині, Полтавщині, Вінниччині, Дніпропетровщині [...]». Під осінь появились боївки на Холодноярщині і Уманщині, почалась підготовка військової роботи на Одещині¹²⁷⁶. Спочатку в регіоні діяла спеціально сформована восени 1943 р. група Повстанської армії «Кодак». Однак швидкий наступ Червоної армії на зламі 1943—1944 рр. дезорганізував військовотворчі заходи ОУН(б), не дозволивши розбудувати потужних повстанських структур. У січні — березні 1944 р. сотні групи «Кодак» були поділені між трьома Воєнними округами: 1) «Холодний Яр» (командир М. Свистун — «Ясень»), охоплювала території Східної Черкащини і Кіровоградщини; 2) «Умань» (командир «Остап») — західні райони Черкаської області; 3) «Вінниця» (командир О. Грабець — «Батько») — Вінницька та південні й центральні райони сучасної Хмельницької областей. Після важких втрат у боях із військами НКВД і частинами Червоної армії, у квітні 1944 р. структуру УПА-Південь було реформовано. Відділи з усіх ВО були зведені в з'єднання (дивізію) УПА «Холодний Яр» (командири М. Свистун — «Ясен», С. Котик — «Вир», «Докс»). Також до УПА-Південь було переведено частину відділів із ВО «Богун», які отримали назву з'єднання «Донбас» (командир М. Токар — «Босота», «Юда»). Восени 1944 р. усі відділи УПА-Південь переформували в з'єднання груп «22» під командуванням М. Свистуна — «Ясена».

У першій половині 1945 р. повстанські відділи УПА-Південь були частково передані до УПА-Захід та УПА-Північ (у Групу «Лисоня» та Групу «Богун» відповідно). В УПА-Південь залишилося тільки з'єднання «Холодний Яр», яким на той час командував С. Котик. Воно складалося з двох десятків мобільних підрозділів по 20—30 повстанців у кожному. Наприкінці 1946 р. ці підрозділи були переведені в підпілля мережу ОУН(б) й припинили боротьбу партизанськими методами¹²⁷⁷.

* * *

Надзвичайно своєрідним було запілля (тил) УПА¹²⁷⁸. Як ми зазначали вище, на Волині та Поліссі з осені 1943 р. і впродовж 1944 р. мережа бандерівської ОУН була перетворена на

¹²⁷⁵ Детальніше див.: Содоль П. Українська повстанча армія, 1943—1949. Довідник. — Нью-Йорк: Пролог, 1994; Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949. Другий довідник. — Нью-Йорк: Пролог, 1995. Часті зміни у структурі УПА обумовлювалися не лише оптимізацією управління, але й захистом перед розвідкою противника, який за допомогою своєї агентури детально вивчав структуру Повстанської армії та підпілля ОУН(б) і вже в 1945 р. володів доволі детальною інформацією з цього приводу (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 3. — Арк. 199—215).

¹²⁷⁶ Звіт про діяльність ОУН на східноукраїнських землях // Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941—1945 / Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — К., 2005. — С. 157.

¹²⁷⁷ Детальніше див.: Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — С. 13—55.

¹²⁷⁸ Запілля УПА на Волині і Поліссі присвячено низку фундаментальних досліджень, статей і збірників документів: Ковальчук В. Документальні джерела про діяльність політичних (суспільно-політичних) референтур мережі ОУН(б) і запілля УПА на північно-західних українських землях (друга половина 1943 — перша половина 1944 рр.) // Український визвольний рух. — № 5. — Львів, 2005. — С. 135—152; Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й Південному Поліссі (1941—1944 рр.). — Торонто — Львів, 2006; Стародубець Г. Генеза українського повстанського Запілля. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2008; Стародубець Г. Суспільно-політичні чинники формування морально-психологічного клімату у повстанському запіллі (1944—1945) // Український визвольний рух. — № 11. — Львів, 2007. — С. 119—137; Стародубець Г. Самооборона як одна з важливих функцій діяльності повстанського запілля (1944 — перша

запілля УПА. На Галичині оунівська підпільна сітка відіграла роль запілля, не підпорядковуючи своїх структур повстанському командуванню.

На Волині і Поліссі комендант запілля УПА і член Головної команди УПА Р. Волошин — «Горбенко» очолював усю мережу ОУН(б). Йому, як ми вже згадували, підпорядковувалися референтури: організаційно-мобілізаційна, суспільно-політична, служби безпеки, господарча, зв'язку, Українського червоного хреста та цивільна адміністрація, яку повстанці почали створювати з осені 1943 р. у місцевостях, звільнених від німецьких окупантів.

Досліджуючи проблему створення і функціонування запілля УПА на Волині та Поліссі, сучасний український вчений О. Вовк обґрунтовано відзначає: «Умови недоторканності Запілля в другій половині 1943 р. створювалися тільки тимчасово і головним чином у лісових місцевостях: Кременеччина (Антонівецька республіка), Кореччина (північна частина), Володимир-Волинщина («Січ»), Ковельщина (Скулинські ліси), Колківщина («Колківська республіка»), Степанщина-Дераженщина. З цієї причини оперативно-територіальне командування, а зокрема штаби УПА, були рухливими, частково розосереджені і певною мірою законспірованими. Командування груп перебувало здебільшого по хуторах і селах названих місцевостей.

Політично-пропагандистська робота на охоплених повстанським і підпільним рухом територіях провадилася, окрім інших засобів, шляхом поширення періодичних і неперіодичних видань, які друкувалися в підпільних виданнях крайового проводу та військових округ. Керували виданнями політично-пропагандистської літератури суспільно-політичні референти запілля за участю виховників УПА. Для підготування серійних видань було зорганізовано сталі пропагандистські осередки (Українська Пресова Служба — УПС в УПА), прив'язані організаційно до підпільних друкарень (технічних відділів). Військову пресу УПА на ПЗУЗ у 1943 р. представлено декількома періодичними виданнями: журнал «До зброї» ГК УПА (друкувався на території ВО «Заграва»), гумористичний журнал «Український перець» (територія Здолбунівського військового надрайону у ВО «Богун»), газета «Інформатор» (територія Володимир-Волинського військового надрайону у ВО «Турів»)»¹²⁷⁹.

Характеризуючи взаємини між бандерівською ОУН як підпільною політичною організацією та створюваною нею понадпартійною Повстанською армією, згадуваний уже нами підполковник УПА І. Бутковський — «Гуцул» писав: «Побіч УПА як політично-збройною формацією діє на цих самих теренах широко розгалужена політична організація ОУН. Між тими двома чинниками мусіла бути забезпечена гармонія, зокрема на тому шаблі, де починалася практична дія. Такими відповіданими собі шаблями була Военна округа УПА й область в структурі ОУН.

Роля і функції ОУН не обмежувалися тільки до функції політичної партії. Крім тої, яка зосереджувалася головню в пропагандивній, а частинно і в організаційній референтурах, вона всіми іншими референтурами виконувала ще іншу — адміністративну функцію. Зокрема по заснуванню УГВР вона перебрала і ролю адміністративного апарату всього визвольного руху.

Пов'язання, яке було застосоване на цьому шаблі, було компромісом між апартійністю УПА і konieczністю такого пов'язання. Командир ВО входив у склад обласного проводу ОУН з правом вирішального голосу. Він мусів орієнтуватися в усій роботі ОУН, а зокрема у функці-

половина 1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 9. — Ч. 2. — К., 2005. — С. 478—487; Стародубець Г. Феномен українського повстанського запілля // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 10. — Ч. 2. — К., 2006. — С. 115—124; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — К. — Торонто, 1999; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. — К. — Торонто, 2006. Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — К. — Торонто, 2007; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і Запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — К. — Торонто, 2010.

¹²⁷⁹ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. XVIII.

онуванні її адміністративного апарату, що був заразом таким же апаратом Воєнної округи. З другого боку, респектуючи вище згадану партійність УПА, а зокрема беручи до уваги випадки, що на постах командирів ВО були люди, які або нічого спільного з ОУН не мали, або належали до іншого її відламу, обласний провід ОУН міг тільки висловлювати свої побажання щодо переведення чи занехаяння бойових акцій. Права видавання доручень чи наказів провід ОУН у відношенні до УПА не мав. [...] Дальшими шаблями в побудові ОУН були округа, повіт, район і станиця. Починаючи від округи до району включно, в керівних клітинах на цих шаблях були люди, що в організаційній номенклатурі називалися військовими референтами даного проводу. В УПА їх називали організаційно-мобілізаційними, або коротше «оргмобами». [...] Їхніми діловими зверхниками в своїх ділянках були два начальники відділів штабу ВО, а саме: організаційно-персональний і тиловий. [...] По лінії організаційно-персонального відділу ВШВО до «оргмоба» належало: провадити реєстр військовозобов'язаного елемента в своєму терені, вишукувати потрібних в УПА фахівців, поповняти добровольцями здекомплектовані відділи чи давати новобранців до новосформованих. По лінії тилового відділу штабу: магазинувати зброю та амуніцію й постачати нею відділи, в співпраці з господарським референтом ОУН — налаштовувати прохарчування відділів, організовувати й магазинувати медикаменти, організовувати й постачати медикаментами шпиталі, дбати про організування виробничих верстатів»¹²⁸⁰.

Типову для Волині ситуацію з організацією виробництва в повстанському запіллі у другій половині 1943 р. подає звіт із Шацького району («Ринок») Ковельського надрайону («Кодак») Волинської області (ВО «Турів») за листопад 1943 р.: «Промисловість. Зорганізовано: 1). В с. Грабове гарбарню, в якій продукція трьохтижнева — шкір овечих 75 шт., трьохмісячна продукція — шкір телячих 75 шт. Затруднено тут 2 фахові сили і 2 допоміжні змінні; 2). Круподерню в с. Смоляри-Світязькі, продукція тижнева — 21 мішок, затруднено 1 фахову силу і 4 допоміжні змінні; 3). Чоловічу кравецьку майстерню (кустарна) в с. Самійличах, тижнева продукція — 20 фуфайок, затруднено 3 фахові сили; 4). Жіночу кравецьку артель в с. Грабове, тижнева продукція — 21 пара білизни, затруднено 3 фахові сили; 5). Оліярню в с. Залісся, тижнева продукція — 84 літ., затруднено 1 фахову силу і 3 допоміжні сили»¹²⁸¹.

Крім того, запілля УПА або мережа ОУН(б) на Волині та Поліссі мали сітку власних нестационарних збройних формувань — самооборонних кущових відділів (СКВ) і боївок Служби безпеки (БСБ). На території Галичини і Західного Поділля до них додавалися ще т. зв. адміністративні боївки (АБ)¹²⁸².

Відділи самооборони склалися з босздатних чоловіків одного або декількох сіл, організованих у відповідний відділ для охорони власних поселень перед червоними партизанами, німцями, угорцями, поляками, бандами мародерів і дезертирів¹²⁸³. По ночах відділи СКВ вишколювалися відповідними військовими фахівцями з ОУН(б)¹²⁸⁴. Зброю переховували у власних домівках чи господарстві. Інколи повстанське командування залучало самооборону навколишніх сіл для більших військових операцій. СКВ також розглядалися як безпосередній кадровий резерв УПА¹²⁸⁵. Особливо позитивно вони зарекомендували себе в тих районах, де не було великих лісових масивів, а тому не могли дислокуватися стаціонарні повстанські відділи¹²⁸⁶.

¹²⁸⁰ Бутковський І. Організаційна структура УПА. — С. 33.

¹²⁸¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — К. — Торонто, 2007. — С. 139.

¹²⁸² Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 1. — С. 24.

¹²⁸³ Бутковський І. Організаційна структура УПА. — С. 33.

¹²⁸⁴ Для прикладу, наведемо інформацію про Костопільський і Сарненський надрайони, де наприкінці 1943 р. постійний вишкіл проходило 5 770 і 4 700 осіб із СКВ відповідно (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. 249).

¹²⁸⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. 462—464.

¹²⁸⁶ Бутковський І. Організаційна структура УПА. — С. 35.

В інструкціях самооборонним відділам командування Повстанської армії вказувало: «Перед командантом села може стати два роди оборони: 1) боронити село, поки всі вийдуть з села; 2) коли треба битися за село. До цього можуть змусити нас вороги несподіваним наскоком на село, або коли є наказ проводу боротись за всяку ціну.

Упланувати самооборону треба починати з того, що командант запілля мусить зазнайомитися з місцями підступу до села, поземеллям, організувати точки самооборони, зв'язку з сусідами, розвідку»¹²⁸⁷.

Повстанське керівництво хотіло бачити кожне українське село і кожну хату фортецею, придатною для оборони перед противником, а також покладало на комендантів СКВ масштабні розвідувальні завдання, організацію зв'язку тощо. У разі потреби самооборонні відділи мали координувати власну діяльність у межах свого району, для чого окрім сільських комендантів визначали районні коменданти самооборони. Загалом усю бойову діяльність СКВ на території ВО контролював командир і військовий штаб ВО. Відомо, що інколи відділи самооборони нараховували по 30—50 осіб (що дорівнювало за кількістю повстанській чоті), які об'єднувалися в т. зв. самооборонні (теренові) сотні. У серпні — жовтні 1944 р. на території Комарненського району ВО «Буг» був навіть випадок об'єднання місцевих СКВ у «Повстанчу групу ім. Перуна», яка налічувала 150 багнетів¹²⁸⁸.

Військовим штабам ВО підпорядковувалися також адміністративні боївки. Вони здебільшого забезпечували поточну діяльність підпілля ОУН(б) і запілля УПА: охороняли друкарні, супроводжували важливі вантажі, допомагали створювати підпільні склади і криївки, брали участь у бойових акціях відділів УПА, СКВ або БСБ на певній території¹²⁸⁹.

Чисельність боївок Служби безпеки сягала 10—20 бойовиків на один адміністративний район. Хоча їхнім головним завданням було здійснення розвідувальних і каральних функцій, інколи бойовики з БСБ залучалися до масштабних повстанських акцій¹²⁹⁰.

Специфічною структурою, чимось середнім між Повстанською армією та СКВ, були відділи особливого призначення (ВОП). Здебільшого це були окремі чоти (20—40 осіб на район), які діяли на напівстаціонарних засадах, тобто за наказом військового референта або керівника СБ ОУН(б) району вони проводили диверсійно-бойові акції на своїй території. На відміну від СКВ, ВОПи могли проводити «заціпні» акції, деякий час перебувати в лісі, але, на відміну від відділів УПА, використовувалися тільки на території району своєї дислокації¹²⁹¹.

* * *

Для УПА, як і для будь-якої армії, що діяла партизанськими методами боротьби, важливою проблемою було утримання дисципліни особового складу¹²⁹². Намагаючись наслідувати регулярні війська, повстанське командування в 1943—1944 рр. створило декілька карних відділів¹²⁹³, в яких відбували покарання вояки, зловлені на порушенні дисципліни. З вересня 1943 р. для підтримки дисципліни в повстанських лавах було сформовано Військово-польову жандармерію (ВПЖ) УПА, а для вирішення кримінальних справ у запіллі — поліційні станиці¹²⁹⁴.

¹²⁸⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. 13—14.

¹²⁸⁸ Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 1. — С. 24.

¹²⁸⁹ Там само; Стародубець Г. Самооборона як одна з важливих функцій діяльності повстанського запілля (1944 — перша половина 1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 9. — Ч. 2. — К., 2005. — С. 486.

¹²⁹⁰ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й Південному Поліссі (1941—1944 рр.). — С. 175—181.

¹²⁹¹ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — С. 23.

¹²⁹² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і Запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи. — С. 358.

¹²⁹³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. — С. 624—625.

¹²⁹⁴ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. XXI.

Відповідно до «Інструкції» з організації Військово-польової жандармерії УПА (документ не датований), створення ВПЖ було викликане самими обставинами життя: «Жорстока революційна дійсність вимагає суворих законів, порядків, від виконання яких залежить осягнення Великої Меті. Вороги, що оточують нас, намагаються всіма силами підірвати нашу боротьбу зсередини, засилають в ряди борців шпигунів, провокаторів, диверсантів. Боротьба з цими ворогами є боротьбою за успіх Нашої Справи. [...] Наглядати за дотриманням революційних загонів та порядків в УПА покликається Військово-польова жандармерія»¹²⁹⁵. Структура ВПЖ загалом дублювала всю структуру Повстанської армії. При штабі кожної Групи УПА створювалася комендатура ВПЖ Групи, яка включала коменданта, його заступника, слідчих, писаря і «необхідну кількість жандармів»¹²⁹⁶. Окремо створювалися станиці ВПЖ при загонах УПА, які контролювали всі відділи, що входили до складу того чи іншого загону¹²⁹⁷. «Інструкції» чітко визначали обов'язки всіх структур ВПЖ, вказували, за яких обставин службовці жандармерії мають право на обшуки та арешти, яких норм мають дотримуватися під час проведення слідства¹²⁹⁸.

Згодом завдання і повноваження жандармерії були дещо відкориговані. Згідно з «Правилами» для ВПЖ, затвердженими 16 січня 1944 р., жандармерія повинна була підпорядковуватися командирові того чи іншого відділу й мала право діяти не тільки в його рамках, але й на території дислокації повстанських сил:

«1. Жандармерія перевіряє і перепитує всіх осіб, замічених у шкідливій діяльності серед війська, як таких, що сіють паніку, підривають довіру до проводу і командирів, поповнюють вчинки, шкідливі для населення, для війська і т. д.

2. Переловлює дезертирів і видає відповідні кари, що встановлені командуванням УПА.

3. Допилює порядок під час постою. Уважають, щоби повстанці після зазначених годин не вешталися поза своїми квартирами. Таких переловлює і відставляє до командира сотні, вимагаючи при цьому відповідної кари, яку вимірює сама жандармерія.

4. П'яних і тих, що невідповідно zachovuyetsya серед населення, жандармерія має право притримати і відповідно покарати.

5. Переслуховує всіх притриманих, цивільних і військових осіб. Рішає, чи придержаного відпустити, чи покарати.

6. Розглядає справи цивільних одиниць, які поповнили щось на шкоду іншого. Карає винних.

7. Кари стосувати відповідно до провини. До військових стосувати всі роди кар, що застосовуються в рядах УПА, включно до кари смерти.

Карою смерти карати:

а) За дезерцію, б) За зраду військової тайни, в) За страчену зброю, г) За розкладову роботу та сіяння паніки серед війська, д) За крадіж, е) За свідоме діяння на шкоду населення, є) За надмірне вживання алкоголю, ж) За невиконання наказів»¹²⁹⁹.

Відомі випадки, коли ВПЖ абсолютно рішуче розправлялася з дезертирами, як, наприклад, із козаками з відділу «Буланого». Під час невдалого рейду на схід у листопаді 1943 р. відділ почав розкладатися. Командування вжило «крутих» дисциплінарних заходів: «Дезертирів суджено і 24-ох розстріляно враз із сотенним [Буланім] і бунчужним Жуком»¹³⁰⁰. Також у листопаді того року дезертира «Ризиканта» із загону ім. Колодзінського за втечу, деморалізацію повстанців і зраду повстанського руху було покарано смертю «через відрубання голови перед загonom»¹³⁰¹. Хоча задокументовано також чимало фактів, коли дезертирів карали значно гуманніше¹³⁰².

¹²⁹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 61. — Арк. 4.

¹²⁹⁶ Там само. — Арк. 5.

¹²⁹⁷ Там само.

¹²⁹⁸ Там само. — Арк. 5—7.

¹²⁹⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. — С. 406—408.

¹³⁰⁰ Там само. — С. 346.

¹³⁰¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і Запілля на ПЗУЗ 1943—1945. — С. 295.

¹³⁰² Там само. — С. 303; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. — С. 385—393.

Під час боротьби в умовах радянської дійсності Повстанська армія під пресингом сталінської військово-поліційної машини змушена була остаточно відмовлятися від окремих атрибутів регулярного війська. Тож жандармерія УПА, проіснувавши до червня 1945 р., була розформована й передала свої функції СБ організаційної мережі ОУН(б)¹³⁰³.

* * *

Упродовж 1944 р. в Повстанській армії було сформовано також свою розвідку та контррозвідку¹³⁰⁴. Згідно з «Інструкціями розвідувально-контррозвідувальної служби» за 1944 р., при штабах Груп УПА передбачалося створення розвідчих відділів (РВ) у складі шефа РВ, секретаря, керівника зв'язку, агентів¹³⁰⁵. Шеф РВ мав цілковито підпорядковуватися командирю Групи, здійснював формування й особисте керівництво РВ, організовував мережу агентури на території діяльності Групи і в прилеглих регіонах, створював і керував розвідувально-диверсійними відділами тощо¹³⁰⁶. На рівні окремих загонів УПА формувалися агентурні станиці (АС) у складі керівника, заступника та секретаря. Керівництво АС забезпечувало діяльність агентів в окремих відділах УПА, в мережі підпілля ОУН(б), проводило первісні допити запідозрених у шпигунстві, дезертирів тощо¹³⁰⁷. Агентура РВ і АС поділялася на дві категорії — розвідчі агенти і контррозвідчі агенти, які своєю діяльністю мали охопити всі території і структури, які цікавили командування армії¹³⁰⁸. Окремо шефу РВ підпорядковувалася розвідчо-диверсійна група (РДГ), яка могла складатися з 3—12 осіб. РДГ використовувалися для здійснення глибоких рейдів з метою розвідки і створення агентурної мережі, проведення терористичних, диверсійних і саботажних акцій, викрадення цінних для розвідки осіб із середовища противника, організації повстанського руху на нових територіях тощо¹³⁰⁹.

* * *

Базовою тактичною одиницею в УПА була сотня (рота), яка складалася з 3 чот (взводів), що поділялися на 3 (інколи 4) рої (відділення). Чисельність особового складу в сотнях коливалася в межах 80—200 осіб. Протягом 1943—1944 рр. спостерігалася тенденція до об'єднання окремих сотень у більші частини і з'єднання — курені (батальйони), загони (полки), бригади. Як правило, курінь складався з 2—4 сотень чисельністю особового складу 200—500 осіб. Загони формувалися з 2—4 куренів і налічували від 600 до 2,5 тис. повстанців. Бригади зазвичай чисельно дорівнювали сотні або куреню. Також передбачалося можливе об'єднання всіх бойових одиниць Воєнної округи у т. зв. З'єднання груп¹³¹⁰.

Потрібно наголосити, що бойова вартість окремих сотень УПА була зовсім різною, навіть незважаючи на те, що вони створювалися за чітко визначеними схемами. На відміну від регулярних армій, де особистість значною мірою нівелюється, в армії партизанській величезну роль відігравала індивідуальність командирів і бойовий дух особового складу. Сотні з однаковим озброєнням і однаковою кількістю особового складу могли абсолютно по-різному поводити себе в бойових умовах.

Усі відділи (сотні) окремо взятої Групи підпорядковувалися безпосередньо її командирю. Тільки за його наказом могло відбуватися злиття сотень у курені або загони для здій-

¹³⁰³ ГДА СБУ — Ф 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 61—65.

¹³⁰⁴ Детальніше про розвідувальну службу в УПА див.: Веденєєв Д. Розвідувальне забезпечення в Українській повстанській армії (1943—1949 рр.) // Воєнна історія. — 2008. — № 5. — С. 13—28.

¹³⁰⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. — С. 338.

¹³⁰⁶ Там само. — С. 339.

¹³⁰⁷ Там само. — С. 339—340.

¹³⁰⁸ Там само. — С. 341—342.

¹³⁰⁹ Там само. — С. 342—343.

¹³¹⁰ Детальніше про тактичну побудову УПА див.: Содоль П. Українська повстанча армія, 1943—1949. Довідник. — Нью-Йорк: Пролог, 1994; Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949. Другий довідник. — Нью-Йорк: Пролог, 1995; Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. XIX; Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — С. 14.

снення масштабних бойових операцій. На чолі утворених частин мали стояти найбільш досвідчені командири сотень, які входили до куреня. Об'єднання сотень у курені без наказу командира Групи допускалося лише у випадку необхідності спільної оборони декількох сотень перед наступом противника. Як окремі бойові одиниці курені діяли тільки у виняткових випадках.

За наказом командування Групи сотні постійно передислоковувалися в межах Округи. Це відбувалося з метою досягнути такого рівня орієнтації на місцевості, щоб кожен повстанець у будь-якому районі своєї Воєнної округи почувався, як удома. Також бралася до уваги необхідність привчати сотні до постійного маневрування і ведення бою в найрізноманітніших рельєфно-географічних умовах¹³¹¹.

Найбільшим негативом такої тактики боротьби в межах ВО була проблема зв'язку з відділами, що постійно маневрували. Це дуже часто змушувало сотенних діячів на власний розсуд відповісти до ситуації.

Повстанські сили, які восени — взимку 1943 р. діяли на території Волині й Полісся (УПА-Північ), за даними дослідників П. Содоль й О. Вовка, виглядали так:

Група «Заграда» включала загони (фактично курені чисельністю 2–3 сотні): ім. Богуна (командир «Ярема», бази в районі Сарн), ім. Остапа (командир «Шавула», бази в районі Березного), ім. Колодзінського (командир «Лайдака», бази в районі Дубровиці), ім. Коновальця (командир «Кора», бази в районі Володимирця), ім. Хмельницького (командири «Боровий», «Острий», бази в районі Костополя), ім. Дорошенка (командир «Вороний», бази в районі Деражного), підстаршинські школи «Хорти» і «Везувій».

До Групи «Турів» належали загони: «Котловина» (командир «Рубашенко», бази в районі Луцька) у складі трьох куренів («ім. Коновальця», «ім. Хмельницького», «Погром»), «Озеро» (командир «Вовчак», бази в околиці Ковеля) у складі трьох куренів («Буг», «Назара», «Голобенка»), ім. Івана Богуна — «Січ» (командири «Лівар», «Сосенко», бази в околиці Володимира-Волинського) у складі трьох куренів («ім. Святослава», «ім. Сагайдачного», «ім. Хмельницького»), а також три підстаршинські школи (при загоні «Січ» школа мала криптонім «Світлана» або «ім. Симона Петлюри»; при загонах «Озеро» і «Котловина» підстаршинські школи окремих криптонімів не мали).

Командуванню Групи «Богун» підпорядковувалися «Дубенський» курінь (командир «Птах»), «Дубенський II» курінь (командир «Юрко»), «Здолбунівський» курінь (курінний «Ясен»), «Кременецький» курінь (курінний «Бурсак»), а також рейдові курені «Кропиви», «Олега», «Крука», окремі сотні і чоти «Макса», «Тополі», «Пвного», «Цимбала», «Докса», «Данька» (кінна), «В'юна» (вишкільна), азербайджанська, грузинська, узбецька.

На території ВО «Тютюнник» постійно оперувало з'єднання (силою куреня) «Хмельницький» (командир «Кватиренко») у складі десяти окремих відділів¹³¹².

Після реорганізації структур Повстанської армії на Волині та Поліссі на весну 1945 р. там було утворено окремі бригади й загони, які були об'єднані у З'єднання груп (ЗГ). ЗГ «33»/«Завихост» включало шість бригад (чисельністю дорівнювали сотням або куреням):

1. «Пам'ять Базару» / «ім. Лайдаки» (командир «Ярок»),
2. «Жовті Води» / «ім. Острога» (командир «Галайда»),
3. «Холмська» / «ім. Мазепи» (командири «Буря», «Ткач»),
4. «Соборна Україна» / «ім. Вовчака» (командир «Ромб»),
5. «Пилявці» / «ім. Байди» (командири «Лисий», «Ігор»),
6. «Помста Крут» / «ім. Назара» (командири «Крига», «Верховинець»).

До ЗГ «44»/«444» на весну 1945 р. входило три загони:

- «Дорош» (командир «Стальний»),
- «Прилуцький» (командир «Дяченко»),
- «Стародубський» (командир «Кузьма»).

¹³¹¹ Бутковський І. Організаційна структура УПА. — С. 35.

¹³¹² Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — С. 15—16; Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949. Другий довідник. — С. 172—173.

Частина повстанців ЗГ «44» оперувала невеликими боївками (5—20 осіб) у східних районах Житомирської області¹³¹³.

Командуванню УПА-Південь навесні 1944 р., за даними П. Содоля, підпорядковувалося десять куренів (очевидно, двосотенного складу): «Саблюка», «Докса», «Довбенка», «Бувалоґо», «Птаха», «Сторчана», «Мамая», «Лиха», «Макса», «Бистрого»¹³¹⁴. Влітку 1944 р. в УПА-Південь створюють два повстанські з'єднання — «Донбас» і «Холодний Яр». До їхнього складу входять курені (бригади) «Бистрого», «Вира», «Міші», «Коваленка», «Довбенка», «Шаркана», «Шума», «Чернець», «Байди» та окремі сотні й чоти «Андрія», «Голоти», «Ваньки», «Вітра», «Володимира», «Ворона», «Вертуна», «Веремії», «Крука», «Криги», «Кума», «Меча», «Мухи», «Наливайка», «Панька», «Партизана», «Підхмарного», «Пограничного», «Смілого», «Сокола», «Сома», «Тернини», «Тополі», «Хмари», «Чорногори», «Шепали», «Шпали», «Щуки», «Щупака», «Ярошенка» тощо¹³¹⁵.

Восени 1944 р. повстанські сили Групи УПА-Південь знову реорганізували. До 200 вояків перевели в розпорядження ЗГ «44», решту звели до ЗГ «22», яке включало з'єднання «Холодний Яр» (командир «Докс») у складі відділів: «Гамалії», «Гарасима», «Голуба», «Гордієнка», «Карася», «Летуна», «Лугового», «Мамая», «Міші», «Нечая», «Сокола», «Яструба»¹³¹⁶.

У структурі крайової Групи УПА-Захід окремі загони і бригади не створювалися, а найвищою бойовою одиницею упродовж усієї діяльності УПА залишався курінь.

На момент первісного структурного оформлення Української народної самооборони (УНС) у Карпатах (липень — серпень 1943 р.), за словами її організатора О. Луцького — «Андрієнка», вона налічувала п'ять куренів (загальною чисельністю 2 тис. вояків):

- 1) «Чорні чорти» (командир «Липей»);
- 2) «Трембіта» (командир «Чорнобровий»);
- 3) «Сіроманці» (командир «Яструб»);
- 4) «ім. Кривоноса I» (командир «Шугай»);
- 5) «ім. Кривоноса II» (командир «Омелян»).

У жовтні — грудні 1943 р., за наказом Р. Шухевича, О. Луцький провів заходи з розгортання УНС на територію Львівської і Тернопільської областей, де до того існували лише невеликі підвідділи УНС (рої і чоти). На Тернопілля було відправлено 1 сотню з куреня «Сіроманці», навколо якої розгорнули 2 курені, а на Львівщину передислокували сотню з куреня «Трембіта» і на її базі створили також 2 окремі курені. Отже, у грудні 1943 р. (на момент приєднання до УПА) УНС нараховувала 9 куренів чисельністю 5—6 тис. повстанців¹³¹⁷.

Від серпня до грудня 1944 р. в УПА-Захід існували такі курені:

Група «Башта» (дислокація ВО 1):

«Холодноярці» (командир «Град»), «Переяслави» (командир «Дністер»)¹³¹⁸.

Група «Буг» (дислокація ВО 2):

«Гонти» (командир «Гонта»), «Дружинники» (командир «Шугай»), «Романовичі» (командири «Вартовий», «Ткаченко»), «Гайдамаки» (командир «Юрченко»), «Льви» (командир «Дир»), «Журби» (командир «Дир»¹³¹⁹), «Галайди» (командири «Ем», «Лис»), «Залізняк» (з листопада 1944 р. — «Месники», командир «Залізняк»), «Вовки» (командир «Ягода»), «Летуна» (командир «Летун»).

¹³¹³ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — С. 27.

¹³¹⁴ Содоля П. Українська повстанча армія 1943—1949. Другий довідник. — С. 173.

¹³¹⁵ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — С. 28.

¹³¹⁶ Содоля П. Українська повстанча армія 1943—1949. Другий довідник. — С. 173; Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — С. 28—29.

¹³¹⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945. — К. — Торонто, 2007. — С. 336—339.

¹³¹⁸ З 1 вересня 1944 р. курені Групи «Башта» були передані до Групи «Буг» у зв'язку з ліквідацією ВО 1 «Башта».

¹³¹⁹ Курінь «Льви» був розбитий у сутичках із фронтовими частинами ЧА і переформований у курінь «Журби».

Група «Лисоня» (дислокація ВО 3):

«Бережанський» (командир «Остап»), «Бережанський II» (командири «Бондаренко», «Крук»), «Рогатинський» (командири «Роман», «Яструб»), «Тернопільський» (командир «Чугайстер»), «Чортківський» (командири «Гордієнко», «Бистрий»).

Група «Говерла» (дислокація ВО 4):

«Буковинський» (командир «Перебийніс»), «Перемога» (командир «Степовий»), «Гайдамаки» (командир «Скуба»), «Гуцульський» (командир «Книш»), «Карпатський» (командир «Лісовий»), «Загроза» (командир «Ромко»), «Промінь» (командир «Журавель»); «Скажені» (командир «Різун»), «Бескид» (командир «Довбуш»), «Довбуш» (командир «Гамалія»), «Сивуля» (командир «Іскра»), «Смертоносці» (командир «Благий»).

Група «Маківка» (дислокація ВО 5):

«Бойки» (командир «Трясило»), окремі сотні «Басейн» (командир «Біль»), «Булава» (командир «Зелений»), «Вовки» (командир «Кармелюк»).

Група «Сян» (дислокація ВО 6):

«Лютій» (командир «Євген»), «Лемківський» (командир «Рен») ¹³²⁰.

Після реорганізації структур УПА-Захід у першій половині 1945 р., від літа 1945 до літа 1947 р. на території Галичини, Прикарпаття і Закерзоння, за даними П. Содоля, функціонували такі повстанські сотні й курені:

1. Военна округа «Буг»:

ТВ «Пліснисько» (№ 11, Золочівський): сотні «Витязі», «Дружинники», «Непоборні», «Русичі»;

ТВ «Климів» (№ 12, Сокальський): сотні «Галайда I», «Галайда II», «Кочовики», «Перебийніс», «Пролом», «Тигри»;

ТВ «Розточчя» (№ 13, Львівський): курені «Холодноярці», «Переяслави»;

ТВ «Асфальт» (№ 14, Городоцький): сотні «Журби I», «Журби II», «Наддніпрянці I», «Наддніпрянці II»;

ТВ «Яструб» (№ 15, Рогатинський): сотня «Сурмачі».

2. Военна округа «Лисоня»:

ТВ «Серет» (№ 16, Тернопільський): сотні «Бурлаки», «Рубачі», «Сіроманці»;

ТВ «Бережанський» (№ 17): сотні «Гайдамаки», «Лісовики», «Холодноярці», «Риболовці»;

ТВ «Стрипа» (№ 18, Чортківський): сотні «Сірі вовки», «Чорноморці»; ТВ «Кам'янець-Подільський» (№ 19 ?): сотня (?) «Кия».

3. Военна округа «Карпати-Говерла»:

ТВ «Чернівецький» (№ 20), власних відділів не мав;

ТВ «Гуцульщина» (№ 21, Коломийський): сотні «Сурма», «ім. Колодзінського», «Дністер», «ім. Богуна», «Березівська», № 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68 (назви сотень невідомі);

ТВ «Чорний ліс» (№ 22, Станіславівський): курені «Підкарпатський», «Дзвони», «Смертоносці», «Сивуля», «Бескид»;

ТВ «Магура» (№ 23, Калуський): сотні «Летуни», «Вітрогони», «Круки», «Рисі», «Бистриця», «Журавлі», «Хорти», «Опришки»;

ТВ «Маківка» (№ 24, Дрогобицький): курінь «Бойки», окремі сотні — «Басейн», «Булава», «Вовки».

4. Военна округа «Сян»:

ТВ «Лемко» (№ 26, Лемківський): курені «Лемківський», «Перемиський»;

ТВ «Бастіон» (№ 27, Любачівський): курінь «Месники» (п'ятисотенного складу);

ТВ «Данилів» (№ 28, Холмщина): курінь «Вовки» (трисотенного складу) ¹³²¹.

В умовах радянської дійсності, упродовж 1944—1945 рр., застосування куренів для бойових дій проти військ НКВД, Червоної армії, Війська Польського та частин Комітету внутрішньої

¹³²⁰ Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949. Другий довідник — С. 174—175; Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12. Военна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952 — Кн. 1 — С. 21—27.

¹³²¹ Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949. Другий довідник. — С. 177—180.

безпеки Польщі виявилось неефективним через слабке забезпечення повстанців важким озброєнням і боеприпасами, недостатній рівень підготовки старшинського, підстаршинського і стрілецького складу. Вистояти у тривалих боях проти регулярних військ, які застосовували артилерію, бронетехніку й авіацію, без власного відповідного озброєння та стабільної системи постачання боеприпасів було неможливо. Більш доцільним видавалося оперування окремими сотнями й чотами, які мали вищий ступінь маневреності, не в'язувалися до зтяжних боїв, а діяли винятково партизанськими методами боротьби. Тому впродовж 1945–1946 рр. всі курені УПА розформовуються на сотні та самостійні чоти із заборонаю вести фронтальні бої з противником.

* * *

Проблемою для істориків залишається визначення кількісного складу УПА. Річ у тім, що облікові документи повстанських штабів переважно були знищені, а на підставі уривчастих даних можна встановити лише орієнтовну кількість людей, які перебували в лісовій армії. Ситуація ускладнюється також тим, що до повстанських відділів часто додають відділи сільської самооборони, які не діяли стаціонарно. Німецькі джерела у 1943–1944 рр. оцінювали кількість УПА в 100–200 тис. осіб, розвідка радянських партизанів — у 80–90 тис. Обидві цифри, очевидно, є перебільшеними і враховували також самооборонні відділи, ВОПи, БСБ, АБ, мережу оунівського підпілля. Ще однією проблемою для дослідників при встановленні чисельності УПА є те, що пікове піднесення визвольного руху спостерігалось в різних регіонах у різні періоди. Тобто для Волині, Полісся, Придніпров'я та Поділля це кінець 1943 — початок 1944 р., для Галичини — середина 1944 — середина 1945 р., для Закарпаття — 1946–1947 рр. Спираючись на доступні сьогоденні дані, можна спробувати визначити приблизну чисельність УПА в періоди її найбільшого чисельного розросту таким чином:

Групи, що оперували на території ВО	Групи, що оперували на території ГВО (Країв)
«Турів» — 3–3,5 тис. повстанців	УПА-Північ 8–10 тис. повстанців (кінець 1943 — початок 1944 р.)
«Заграва» — 1,5–2 тис. повстанців	
«Богун» — 2–2,5 тис. повстанців	
«Тютюнник» — до 2 тис. повстанців	
«Холодний Яр» — близько 500–900 повстанців	УПА-Південь 1–1,5 тис. повстанців (весна 1944 р.)
«Умань» — близько 200–300 повстанців	
«Вінниця» — 300 повстанців	
«Башта» — 400–500 повстанців (червень — серпень 1944 р.)	УПА-Захід 17,9–18,2 тис. (літо 1944 р.) — 9–10 тис. (літо 1945 р.) повстанців + 2–2,5 тис. повстанців із ВО «Сян» (1946–1947 рр.)
«Буг» — 6 тис. (червень 1944 р.), 3 тис. (червень 1945 р.) повстанців	
«Маківка» — 800–1 000 повстанців (до злиття Групи в першій половині 1945 р.)	
«Лисоня» — 2,7 тис. (серпень 1944 р.) — 1,7 тис. (червень 1945 р.) повстанців	
«Говерла» — 8 тис. повстанців (літо 1944 р.)	
«Карпати-Говерла» — 5 тис. повстанців (літо 1945 р.)	
«Сян» — 2–2,5 тис. повстанців (1946–1947 рр.)	

Отже, особовий склад УПА з кінця 1943 і до середини 1945 р. міг коливатися в межах 14–23 тис. осіб із чисельною перевагою повстанських підрозділів у різних регіонах у різ-

ний період (на зламі 1943—1944 рр. — 14—17 тис., з яких 9—11 тис. — в УПА-Північ та УПА-Південь і 5—6 тис. — в УПА-Захід; на літо 1944 р. — 21,9—23,2 тис., з яких в УПА-Захід 17,9—18,2 тис.¹³²², а в УПА-Північ та УПА-Південь — 4—5 тис.; на літо 1945 р. — 14—16 тис., з яких в УПА-Захід 11—12 тис., а в УПА-Північ та УПА-Південь — 3—4 тис.; у 1946 р. — 9—9,5 тис., з яких до 2 тис. в УПА-Північ та УПА-Південь і 7—7,5 тис. — в УПА-Захід (з яких 2—2,5 тис. — у ВО «Сян»).

Очевидно, що не менше людей брало активну участь у збройному підпіллі ОУН, структурах оунівської Служби безпеки, самооборонних куцшових відділах, відділах особливого призначення, адміністративних боївках тощо. Ще десятки тисяч осіб були задіяні до боротьби без зброї (співробітники заплілля, лікарі, санітари, розвідники, зв'язківці, пропагандисти тощо). Судячи з усього, плінність кадрів у відділах УПА була досить високою (через безповоротні втрати, поранення, які важко було вилікувати за наявних санітарних умов, полонення). Скільки ж усього мешканців України пройшло через підпілля ОУН та лави УПА, можна лише гіпотетично припускати, спираючись на радянські дані про боротьбу з повстанцями. Більшовицькі органи держбезпеки (за їхньою статистикою) від 1944 до 1956 р. убили, захопили в полон або арештували 254 тис. учасників визвольної боротьби, депортували 203 тис. осіб прихильників та членів сімей повстанців і підпільників¹³²³. Скількох убили та полонили червоні партизани, німці, угорці й поляки, ми досі точно не знаємо. За приблизними підрахунками, унаслідок репресій німецьких, румунських і угорських окупантів, у боях із німцями й угорцями протягом 1941—1944 рр. загинуло від 5 до 7 тис. підпільників і повстанців; у протистоянні з поляками від 1943 до 1948 р. загинуло 5—6 тис. членів ОУН і УПА; за співпрацю з визвольним рухом у повоєнній Польщі засуджено до 20 тис. українців¹³²⁴. Очевидно, 4—5 тис. повстанців, підпільників і симпатиків визвольного руху загинуло в боях або були вбиті в селах червоними партизанами упродовж 1943—1944 рр. Крім того, було майже 77 тис. осіб, які вийшли з підпілля й легалізувалися в повоєнні роки¹³²⁵. Можна припустити, що від 1939 до 1960 р. зі структурами націоналістичного підпілля і повстанського руху були тісно пов'язані 400—500 тис. українців. Основна маса цих людей ангажувалася в підпіллі та повстанському русі від 1942 до 1945 р. Так, зокрема, на жовтень 1944 р., за оцінками захоплених радянськими органами держбезпеки керівників визвольного руху, в мережі ОУН і УПА більшим чи меншим чином були задіяні до 150 тис. осіб (у бойових відділах, тилових службах, цивільній мережі)¹³²⁶.

Щоб зрозуміти, багато це чи мало, наведемо дані щодо кількості радянських партизанських загонів за період війни. Згідно з матеріалами Українського штабу партизанського руху (УШПР), на зв'язку з ним перебували загоони та групи партизанів, загальна чисельність бойового складу яких становила: на червень 1942 р. — 4 043 особи; на серпень 1942 р. — 4 660 осіб; на жовтень 1942 р. — 4 442 особи; на грудень 1942 р. — 6 954 особи; на січень 1943 р. — 8 582 особи; на квітень 1943 р. — 15 060 осіб; на липень 1943 р. — 23 423 особи; на вересень 1943 р. — 34 170 осіб; на жовтень 1943 р. — 36 579 осіб; на січень 1944 р. — 43 291 особа; на квітень 1944 р. — 28 148 осіб; на липень 1944 р. — 8 316 осіб¹³²⁷. Усього, за підрахунками УШПР, через радянський партизанський рух і комуністичне підпілля за роки війни пройшло 168 тис. осіб¹³²⁸ (з яких мешканців України — 60,1 %, Росії — 25,5 %, інших

¹³²² Цифра у 17—17,5 тис. повстанців у відділах УПА-Захід влітку 1944 р. видається нам найбільш об'єктивною. Фактичний організатор УНС і УПА-Захід О. Луцький на допитах у НКВД вказав, що на березень 1944 р. в УПА-Захід було 12—15 тис. осіб. І ця кількість постійно зростала аж до липня — серпня 1944 р., коли через територію Галичини прокотився фронт (див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945. — С. 341).

¹³²³ Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. Історичні нариси. — К., 2002 — С. 770

¹³²⁴ Русначенко А. Народ збурений. — С. 203.

¹³²⁵ Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст. — С. 770.

¹³²⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 203.

¹³²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 102. — Арк. 6.

¹³²⁸ Там само.

республік СРСР — 13 %; іноземних громадян — 1,4 %¹³²⁹¹³³⁰. Виходячи з цих даних, можна однозначно стверджувати, що за роки війни (не враховуючи повоєнного періоду) через націоналістичне підпілля й УПА пройшло більше людей, ніж через радянське підпілля й партизанський рух.

Підготовка старшинських і підстаршинських кадрів УПА

Розгортання повноцінної підпільної армії було можливим лише за умови забезпечення достатньою кількістю кваліфікованих військових кадрів. У цьому плані УПА мала поважні проблеми. На відміну від партизанських армій поляків, французів, греків, сербів чи від радянського партизанського руху, які черпали свої командні кадри з колишніх регулярних армій або (в радянському випадку) шляхом підготовки керівників партизанських загонів у тилу¹³³¹, в УПА були досить обмежені можливості щодо отримання достатньої кількості військових спеціалістів. Старшини колишніх українських армій з часів визвольних змагань 1917–1921 рр. були, як правило, уже непридатні за віком для важких умов боротьби лісової армії й могли використовуватися лише як штабні старшини. Та й два десятиліття безармійського життя цих колишніх офіцерів дуже часто призводило до їхньої профнепридатності, особливо в умовах партизанської війни, яку колишні вихованці навчальних закладів регулярної армії знали слабенько.

Українців, які здобули якісну офіцерську підготовку в польській або німецькій армії чи поліції, було також не надто багато. Значно частіше до УПА потрапляли колишні командири Червоної армії, які опинилися на окупованій німцями території, тікали з таборів для військовополонених, виходили з оточення тощо. Однак вони також здебільшого мали вузьку військову спеціалізацію: могли, наприклад, командувати важкою артилерією, якої в УПА не було, або були танкістами чи льотчиками, що для Повстанської армії також не надто підходило. Найбільшою ж проблемою було те, що всі військові фахівці, котрі потрапляли в УПА сформованими спеціалістами, були вихідцями з регулярних армій, життя та боротьба в яких принципово відрізняється від боротьби армії партизанської. У повстанському звіті з території УПА-Південь за липень 1944 р. підкреслювалося: «Більшість командирів (сотенних) — це люди, які мали дуже мало спільного з нашим рухом. Це переважно підстаршини польської, совітської чи німецької армій, інтелектуально й політично слабо вироблені. Вони, будучи вихованими в регулярній армії, не можуть зрозуміти особливих обставин, в яких формувалася і росте УПА. Тому всю роботу у відділах укладають на касарняний лад [казарменний — І. П.]. Якщо військовий вишкіл і проводиться за певною схемою, то більше звертається увага на справи другорядні (впоряд [муштра — І. П.] за рахунок стрілецького вишколу. Замітно, що більшості командирів бракує ініціативи і вони часто губляться, головною коли йде про бій. (В регулярній армії вони призвичаєні діставати докладні директиви, а тут приходиться діяти самостійно.) Кожний з них може бути добрим вояком, але важко серед них знайти справді командира-партизана»¹³³².

Щоб налагодити систему виховання власних командирських кадрів в УПА, було створено п'ять польових старшинських (офіцерських) шкіл, які випустили близько 700 офіцерів, що посіли провідні позиції в Повстанській армії. Перша старшинська школа УПА «Дружин-

¹³²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 102. — Арк. 21—22.

¹³³⁰ Порівняльну характеристику українського повстанського і радянського партизанського руху див.: Патриляк І. К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — Вип. 7. — Ч. 2. — К., 2003. — С. 19—27.

¹³³¹ За даними УШПР, лише на території України в німецький тил від весни 1942 до кінця 1944 р. перекинуто 500 партизанських груп загальною чисельністю 6 208 осіб. Серед них було 1 408 осіб командирського складу, 1 071 професійний розвідник, 293 інструктори-підрильники, 391 підрильник-мінер, 549 радистів, 170 лікарів, 40 співробітників типографій, 20 шифрувальників тощо (ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 102. — Арк. 4—5)

¹³³² ЦДАВО України. — Ф. 3837. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.

ники» (керівник Лев Крисько — «Горинь») була організована на Поліссі. Тут викладали колишні офіцери Армії УНР та Червоної армії, а також учасники українського легіону ДУН¹³³³. Близько 60 її курсантів проходили підготовку від серпня до грудня 1943 р., після випускних іспитів школа припинила діяльність¹³³⁴. Під час свого існування школа одночасно виконувала функції охорони Головного штабу УПА¹³³⁵.

У вересні 1943 р. було організовано другу старшинську школу УПА «Лісові чорти» (керівники Федір Польовий — «Поль» і Василь Брилевський — «Боровий»), яка функціонувала на Волині до січня наступного року. На навчання до цієї школи, згідно з наказом № 12 «Клима Савура» від 4 вересня 1943 р., спрямовували по 30 людей від кожної округи (одягнених і добре озброєних) для проведення старшинського вишколу і по 15 людей від кожної округи (знайомих із піротехнічною справою) для підвального і саперного вишколу¹³³⁶.

Після випуску півтори сотні курсантів інструкторський склад школи в лютому 1944 р. переведено до Карпат у район м. Долина, де 1 березня створено третю офіцерську школу УПА — «Олені» (керівник Степан Фрасуляк — «Хмель», згодом Федір Польовий — «Поль»)¹³³⁷. Тут навчалися 350 курсантів (230 за старшинською і 120 за підстаршинською програмою)¹³³⁸. Підстаршинський випуск відбувся в середині червня 1944 р., а старшинський — у липні того ж року. Цікаво, що два чотові школи згодом командували Групами УПА-Захід. Майор Микола Твердохліб у 1944—1949 рр. очолював карпатську Групу «Говерла», а майор Василь Левкович у 1944—1946 рр. був командиром львівської Групи «Буг»¹³³⁹.

Для покращення відбору кандидатів на навчання у старшинській школі «Олені» в червні 1944 р. в Розтоці було створено Школу кадрів, якою командував сотенний «Шум». Через неї проходили всі претенденти на майбутнє навчання в «Оленях». Від серпня було здійснено набір до другого туру навчання в офіцерській школі «Олені»¹³⁴⁰, якою на той час командував Ф. Польовий — «Поль». Через нестабільну ситуацію на фронтах світової війни школа «Олені» в серпні — жовтні 1944 р. постійно мінjala дислокацію. Відомо, що у вересні — жовтні того року в ній навчалися 300 курсантів, які здобували підготовку як майбутні офіцери. До травня 1945 р. школа «Олені» функціонувала у форматі рейдової вишкільної групи (під командуванням хорунжого «Щита»), яка готувала офіцерські кадри в різних сотнях УПА в Карпатах¹³⁴¹.

Восени 1944 р. також діяла старшинська школа «Грегіт» на Гуцульщині, яка підготувала понад сотню старшин для Групи «Говерла»¹³⁴².

Дещо простіше, ніж офіцерські, було створювати підстаршинські школи, які почали формувати при кожній Групі УПА на Волині та Поліссі ще з весни 1943 р. 27 квітня підстаршинська школа «Вовки» виникла при Першій групі УПА (пізніший криптонім — «Заграва»). Вона функціонувала до 21 липня того ж року і провела успішний випуск курсантів¹³⁴³. Від 1 серпня при Першій групі УПА було також утворено два вишкільні відділи — для санітарів і мінерів¹³⁴⁴.

¹³³³ Содоль П. Старшинські кадри УПА // Український визвольний рух. — № 3. — Львів, 2004. — С. 242—243.

¹³³⁴ Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. — Рівне, 2006. — С. 13.

¹³³⁵ Мотука Г. Українська партизанка. 1942—1960. — С. 145.

¹³³⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2 Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. 27—28.

¹³³⁷ Забілий Р. Основні етапи життя і діяльності Степана Фрасуляка — «Хмеля» // Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка — «Хмеля» / Ред. і упоряд. Р. Забілий. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. — С. 6.

¹³³⁸ Содоль П. Старшинські кадри УПА. — С. 243.

¹³³⁹ Там само.

¹³⁴⁰ У повстанських документах набори до першого і другого турів школи «Олені» позначають відповідними римськими цифрами: «Олені I» та «Олені II».

¹³⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 14

¹³⁴² Там само. — Арк. 25.

¹³⁴³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. 129.

¹³⁴⁴ Там само.

30 травня 1943 р. при загоні УПА «Січ» було створено другу підстаршинську школу УПА «Ім. Головного отамана Симона Петлюри» (криптонім «Світлана»), яка провела випуск курсантів у липні 1943¹³⁴⁵ та січні 1944 р.¹³⁴⁶. Згодом на Волині та Поліссі організували ще три підстаршинські школи — «Північ», «Везувій» та «Хорти»¹³⁴⁷. Від травня 1943 р. підстаршинські школи у форматі вишкільних сотень, а згодом куренів УНС починають виникати на території Галичини — «Чорні чорти», «Гайдамаки», «Ім. Кривоноса», «Беркути»¹³⁴⁸. У 1944 р. на Дрогобищині виникає підстаршинська школа «Крилаті», а в 1945—1946 рр. на Закерзонні діяли підстаршинські школи «Ім. полковника Коника» та «Переяслави»¹³⁴⁹. На території ВО «Буг» у 1944—1945 рр. функціонувала підстаршинська школа «Лісові чорти» (командир «Чавун»), яка з весни 1945 р. називалась «Вертеп». Ці школи зробили свої останні випуски курсантів відповідно навесні і восени 1945 р.¹³⁵⁰.

Цікаво, що радянські органи державної безпеки, які вели боротьбу з УПА від початку 1944 р., вказували на доволі непогану систему підготовки командирських кадрів, яка передбачала 4-місячний курс навчання для офіцерів і 2-місячний для підофіцерів¹³⁵¹. Співробітники сталінських спецслужб навіть вірити не хотіли, що повстанських командирів вдавалося якісно готувати в умовах підпілля, а тому надали своєму керівництву недостовірну інформацію про те, що окрім підпільних шкіл офіцерів УПА готують із допомогою англійців у Канаді¹³⁵².

Безперечно, інформація про підготовку старшин УПА в Канаді була продуктом хворобливої фантазії радянських спецслужбістів, але система підпільних старшинських і підстаршинських УПА заслуговує на більш детальний розгляд. Проаналізувавши й узагальнивши наявні документальні матеріали, ми спробуємо визначити вік, освіту, соціальне походження курсантів старшинських і підстаршинських шкіл УПА, розкрити програму навчання, систему оцінювання знань, реконструювати розпорядок дня і господарче життя повстанських командирських шкіл.

Вік, освіта, соціальне походження, військовий досвід курсантів командирських шкіл УПА

У розпорядженні дослідників є статистичні матеріали цілих курсів по командирських школах ВО «Турів», «Богун», школах «Лісові чорти» й «Олені» за 1943—1944 рр.¹³⁵³. Їхній детальний аналіз дозволяє стверджувати, що більшість слухачів військових шкіл (68 %) були народжені в період між 1921 і 1926 роками (тобто їхній вік становив 18—23 роки). Найбільші вікові групи курсантів складають ті, що народилися: 1921 р. — 13 %; 1922 р. — 8 %; 1923 р. — 12 %; 1924 р. — 15 %; 1925 р. — 20 %¹³⁵⁴.

У кожній школі навчалися переважно уродженці найближчих земель. Так, підофіцерська школа Групи «Турів» виховувала головним чином курсантів, які походили з сучасної Волин-

¹³⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 51.

¹³⁴⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали. — С. 543.

¹³⁴⁷ Патриляк І. Старшинські й підстаршинські школи УПА в 1943—1944 рр. // Визвольний шлях. — 2004. — № 4. — С. 95.

¹³⁴⁸ Томин Ю., Кройтор В. Організаційна структура Української повстанської армії // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. — Вип. 14. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 286—287.

¹³⁴⁹ Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949. Довідник. — С. 43—44.

¹³⁵⁰ Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943—1952. — Кн. 1. — С. 30.

¹³⁵¹ Орієнтування 4-го Управління НКДБ УРСР про виникнення і діяльність УПА від 23 березня 1944 р. // Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950). — Т. 1. — С. 287.

¹³⁵² Там само.

¹³⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 41; ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 1—16.

¹³⁵⁴ Там само. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 1—16.

ської та півночі Львівської областей, школа «Світлана» — мешканців півдня Волинської та Рівненської областей (хоча окремі слухачі були вихідцями Великої України, як, наприклад, уродженець Полтавської області Михайло Шкурпенко — «Данило»)¹³⁵⁵, у школі старшин УПА-Захід навчалися курсанти з Галичини і Західного Поділля. У школі «Олені» в Карпатах слухачами були жителі всіх західноукраїнських регіонів (із переважанням галичан)¹³⁵⁶.

Освітній рівень курсантів був невисоким, на що неодноразово скаржилося керівництво командирських шкіл. Зокрема, вищу освіту на різних курсах і в різні роки мали 2–3 % слухачів, середню або середню спеціальну — 20–25 %, 9 класів — 10–12 %, 8 класів — 5–6 %, 7 класів — 20–24 %, 6 класів — 4–5 %, 5 класів — 3–4 %, початкову освіту (до 4 класів включно) — 15–21 %. Тобто із задовільним рівнем освіти (вища або середня) було тільки 22–28 % курсантів, приблизно половина слухачів (42–52 %) мали мінімально допустимий рівень освіти (незакінчену середню) і 15–21 % мали неприйнятно низький освітній рівень¹³⁵⁷. Згодом командування УПА знизило освітній ценз і офіційно дозволило відправляти на навчання бійців і новобранців, які мали 8 класів середньої школи. Але навіть з урахуванням цього, через загальний низький рівень освіти населення, слухачів командирських шкіл, які цілком відповідали вимогам командування, було 37–46 %.

За своїм соціальним походженням курсанти поділялися так: мешканці міст (які здебільшого мали вищу, середню або незавершену середню освіту) становили 10–15 % слухачького контингенту, 15–20 % належали до т. зв. сільської інтелігенції (вчителі, агрономи, просвітняни тощо), 65–75 % курсантів були вчорашніми селянами¹³⁵⁸. Через таку диспропорцію для командування УПА завжди була актуальною проблема підготовки офіцерських кадрів військово-інженерних професій, які швидше опановували мешканці міст (особливо колишні кваліфіковані робітники чи студенти технічних спеціальностей).

Перед тим, як долучитися до повстанців, частина слухачів командирських шкіл УПА проходила службу в різних регулярних арміях. Наприклад, серед курсантів школи «Олені» в жовтні 1944 р. було 5 % осіб, які служили в польській армії, 7 % — у німецькій, 4 % — у легіонах Дружин українських націоналістів (батальйони «Нахтігаль» і «Роланд»), 6 % — у Червоній, румунській та угорській арміях. Безпосередньо з лав УПА до старшинської школи потрапило 6,5 % курсантів, а понад 70 % на старшинський вишкіл спрямовувалися підпіллям ОУН як новобранці¹³⁵⁹.

Навчальні програми та система оцінювання

у старшинських і підстаршинських школах УПА. Військові ступені в УПА

Вишкільні програми старшинських і підстаршинських шкіл складалися з двох основних частин — програми рядового вишколу (під час якого вчорашніх рекрутів перетворювали на вояків) та власне старшинського чи підстаршинського вишколу. Для рядових вишкілів здебільшого пропонувалося 359 годин¹³⁶⁰, для підстаршинського — від 289 до 400 годин, а для старшинського — 400–900 годин¹³⁶¹.

¹³⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 41; ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 11.

¹³⁵⁶ Патриляк І. К. Курсанти командирських шкіл УПА в 1943—1944 рр. (вік, освіта, соціальне походження, озброєння, харчове та матеріальне забезпечення) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. — Вип. 8. — Ч. 2. — К., 2004. — С. 88.

¹³⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 1—16 Подібна проблема низького загального рівня освіти спостерігалася також серед офіцерів Червоної армії. Наприклад, відомий командувач фронту М. Кирпонос вступив до Військової академії ім. Фрунзе, маючи за спиною три класи земської школи і незакінчене двокласне училище садівництва.

¹³⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 10—11; Там само. — Спр. 57. — Арк. 1; Там само. — Спр. 59. — Арк. 4; Там само. — Спр. 102. — Арк. 109—113.

¹³⁵⁹ Там само. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 42.

¹³⁶⁰ Хмель С. Українська партизанка (з крайових матеріалів). — Львів: Шлях перемоги, 1994. — С. 27.

¹³⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 7; Там само. — Арк. 25; Там само. — Арк. 1; Там само. — Арк. 59—66.

Для того, аби читачі мали адекватне уявлення про зміст навчальної програми в командирській школі УПА, подаємо документ, в якому розписано сітку годин навчальних дисциплін у старшинській школі «Лісові чорти» за 1943 р.¹³⁶². За подібними програмами працювали всі командирські школи Повстанської армії у 1943–1944 рр., різниця була лише в кількості годин, відведених на навчання, що залежала від конкретних обставин.

Школа старшин УПА «Лісові чорти» Вишкільна програма

1.	Польова служба	147 год.	9.	Піонерка і мінерка [саперна справа — І. П.]	31 год.
2.	Зброєзнавство	45 год.	10.	Організація війська	30 год.
3.	Стрільцький вишкіл	35 год.	11.	Інтендантура	16 год.
4.	Впоряд [муштра — І. П.]	78 год.	12.	Розвідка	14 год.
5.	Політвиховництво	60 год.	13.	Військове книговодство, кореспонденція, звітування	6 год.
6.	Топографія	40 год.	14.	Історія українського війська	8 год.
7.	Внутрішня служба	20 год.	15.	Санітарна підготовка	4 год.
8.	Зв'язок	35 год.		Разом	569 год.

Польова служба: 147 год.					
I.	Загальне положення:	V.	45 мм гармата		
1. Поодинокий вишкіл: а) стрілець у наступі — 6 год. б) стрілець в обороні — 4 год. 2. Спеціальні обов'язки стрільця: а) зорець-обсерватор — 2 год. б) польова служба — 2 год. в) підслух (секрет) — 1 год. г) стежа в розвідці — 4 год. д) стежа в похідному й бойовому забезпеченні — 1 год. е) снайпер — 1 год. ж) націлювач кулемета (станкового і ручного) — 1 год. з) піднощик — 2 год. і) зв'язковий — 2 год.		1. Гармата в наступальному бою — 1 год. 2. Гармата в обороні — 1 год. 3. Гармата в поході, охороні й на відпочинку — 1 год.			
		VI.	Міномет		
			1. Міномет у наступальному бою — 2 год. 2. Міномет в обороні — 2 год.		
		VII.	Стрільцька чота		
			1. Чота в розвідці — 12 год. 2. Чота в наступі — 12 год. 3. Чота в обороні — 8 год. 4. Чота на чатах — 6 год.		
II.	Стрільцький рій	VIII.	Кулеметна чота		
1. Рій у розвідці — 12 год. 2. Рій у наступальному бою — 12 год. 3. Рій в обороні — 8 год. 4. Рій у бойовій охороні в наступальному бою — 2 год. 5. Рій у похідній обороні — 2 год. 6. Рій на чатах — 6 год.		1. Кулеметна чота в наступальному бою — 12 год. 2. Кулеметна чота в обороні — 6 год. 3. Кулеметна чота в протилетунській обороні — 4 год. 4. Кулеметна чота в бойовій охороні — 4 год.			
III.	Гранатометний рій	IX.	Стрільцька сотня		
1. Гранатометний рій у наступальному бою — 2 год. 2. Гранатометний рій в обороні — 2 год.		1. Стрільцька сотня в розвідці — 4 год. 2. Стрільцька сотня в наступі — 4 год. 3. Стрільцька сотня в обороні — 3 год. 4. Стрільцька сотня в бойовій охороні — 3 год.			
IV.	Кулеметний рій				
1. Кулеметний рій у наступальному бою — 4 год. 2. Кулеметний рій в обороні — 4 год.					

¹³⁶² ЦДАВО України — Ф. 3836 — Оп. 1. — Спр 30. — Арк. 1—6.

Зброязнавство: 45 год.					
1.	Кріс [гвинтівка — І. П.] «Мосіна» взірця 1891—1930 рр.	8.	Мадярьський кулемет	2 год.	
2.	Кріс «Мавзера» взірця 1898 р.	9.	Кулемет «Максим»	8 год.	
3.	Кріс СВТ (Токарева)	10.	Кулемет ДС	4 год.	
	РАЗОМ: 4 год.				
4.	Ручний кулемет ДП	4 год.	11.	Пістолети-кулемети ППД, ППШ, МР	3 год.
5.	Ручний кулемет ДТ	4 год.	12.	Гранати Ф-1, РГД-14-33 (мадярьські, польські, німецькі)	4 год.
6.	MG (машингвер)	2 год.	13.	50 мм, 82 мм міномети	6 год.
7.	Чеський кулемет	2 год.	14.	45 мм протитанкова гармата	2 год.

Стрілецький вишкіл: 35 год.			
1. Теорія стрілу (балістика)	12 год.	4. Цілювання до пункту (точки)	10 год.
2. Мірник і прилад для націлювання	3 год.	5. Трикутний хиб	2 год.
3. Стрілецькі постави (стояча, лежача, з коліна)	3 год.	6. Відшукання середньої точки націлювання	5 год.

Впоряд: 78 год.		
I. Поодинокий вишкіл:	II. Вишкіл роя:	III. Вишкіл чоти:
1. Повстави: струнко, спочинь — 2 год. 2. Повстави на місці і в ході — 2 год. 3. Хвати крісом: до стопи, на ремінь, на плече — 6 год. 4. Віддання почестей — 4 год. 5. Зголошування — 2 год. 6. Долів — 2 год. 7. Переповзання — 6 год. 8. Стрибки (одинцем) — 2 год.	1. Збірки, рівняння, відчислювання — 2 год. 2. Повстави — 1 год. 3. Повороти — 1 год. 4. Хват крісом — 4 год. 5. Віддання почестей на місці і в ході — 1 год. 6. Зголошування — 1 год. 7. Ряд, стрілецький ряд, змійка, розстрільна — 10 год.	1. Збірки — 4 год. 2. Зголошування — 2 год. 3. Розімкнені лади: кут уперед, кут назад, ромб, у дві лінії, сходи вправо-вліво, розподіл на лінії, роі — 10 год. 4. Відбиття кінноти, танків, літаків — 12 год. 5. Вироблення командирського голосу — 4 год.

Топографія: 40 год.	
1. Предмет військової топографії. Оцінка місцевості з військового погляду. Способи вивчення місцевості — 2 год. 2. Масштаби лінійний і числовий, користування ними. Визначення масштабу карт — 2 год. 3. Місцеві предмети. Військово-топографічні умовні знаки. Написи і цифри на картах — 6 год. 4. Рельєф, види рельєфу. Характерні точки і лінії. Форми спадів. Спроби зображення рельєфу на карті. Горизонталі. Визначення висоти перерізу горизонталей. Заложення. Визначення крутизни спадів — 3 год. 5. Характеристика карт: географічні і топографічні, загальновійськові та спеціальні, тактичні й оперативні. Підготовка карти і робота з нею. Копіювання карт — 4 год.	6. Орієнтація по сонцю, зірках, місцевих предметах. Компас і його застосування. Орієнтація по карті. Знаходження на карті місця своєї стоянки. Визначення на місцевості предмета або точки, вказаних на карті, і навпаки. Визначення азимуту на місцевості і на карті. Визначення на місцевості напрямку по заданому азимуту. Рух по азимуту — 10 год. 7. Примінення очного здійснення у військовій справі. Вимір віддалі за формулою: $D = V \times 1000 / K$. Нанесення напрямків і пунктів місцевості на папір: напрямки — вирізування по перпендикулярах, круговим вирізуванням — 6 год. 8. Складання графічних бойових документів. Тактичні умовні знаки. Кроки. Легенда. Звітова і стрікова карти — 4 год. 9. Суть перспективного рисування — 2 год. 10. Суть аерофотозйомки — 1 год.

Внутрішня служба: 20 год.	Піонерка і мінерка: 31 год.
1. Прикмети й поведінка командирів — 1 год.	1. Фортифікація — 8 год.
2. Права й обов'язки командирів щодо підлеглих — 1 год.	2. Дротяні засіки і протитанкові перешкоди — 4 год.
3. Нагороди й кари в УПА — 1 год.	3. Переправи — 4 год.
4. Внутрішній порядок на постоях — 3 год.	4. Підривна робота — 4 год.
5. Черговий старшина — його обов'язки і права — 4 год.	5. Розмінування — 4 год.
6. Обов'язки коменданта варту — 3 год.	6. Роди мін (російські, німецькі, мадярські) — 4 год.
7. Організація вартової служби — 3 год.	7. Загальні основи маскуванню — 2 год.
8. Завдання вартової служби — 2 год.	8. Маскування повстанських позицій — 1 год.
9. Контрольні органи варту, їх права й обов'язки — 2 год.	Політвихівництво: 60 год. Здійснюється на основі спеціальних програм

Зв'язок: 35 год.	
1. Загальне поняття про зв'язок. Ціль і роль зв'язку у військових частинах — 1 год.	6. Механічні засоби зв'язку — 2 год.
2. Основи організації зв'язку — 1 год.	7. Засоби зв'язку стрілецького куреня (схема) — 3 год.
3. Засоби зв'язку, які використовуються у війську — 11 год.	8. Телеграфові знаки «Морзе» — 3 год.
4. Електронні дротові і бездротові засоби зв'язку — 3 год.	9. Основні поняття складання шифрів і користування ними — 6 год.
5. Оптичні (світлові) світлосигнальні апарати близької і далекої дії — 2 год.	10. Практичні заняття — 5 год.

Організація війська: 30 год.	
1. Загальні зауваження: збройна сила та її завдання — 2 год.	7. Організація вермахту — 2 год.
2. Загальний військовий обов'язок — 2 год.	8. Організація Червоної армії — 2 год.
3. Особовий склад збройної сили — 4 год.	9. Організація УПА — 2 год.
4. Військо (армія) — 6 год.	10. Схема організації повстанського полку — 2 год.
5. Військове навчання — 3 год.	11. Пояснення військових термінів — 2 год.
6. Озброєння — 3 год.	

Інтендантура: 16 год.	
1. Загальні зауваження — 2 год.	4. Вартість видів продуктів харчування та їх калорійність — 4 год.
2. Група постачання й евакуації — 6 год.	5. Схема адміністрації постачання — 2 год.
3. Група комунікації і транспорту — 2 год.	

Військове книговодство та діловодство: 6 год.	
1. Роди військових книг та їх ведення — 3 год.	2. Накази, зведення, кореспонденція, звітування — 3 год.

Розвідка: 14 год.	
1. Загальні зауваження: революційна пильність і конспірація — 4 год.	4. Військово-польова жандармерія — 1 год.
2. Поборювання шпіонажу і диверсії — 4 год.	5. Польові суди — 1 год.
3. Організація закордонних розвідувальних осередків — 4 год.	

Історія українського війська: 8 год.

1. Викладається на основі спеціального плану.

Історія українського війська: 8 год.

1. Санітарна підготовка: 4 год.
2. Військова гігієна — 1 год.
3. Загальне поняття про заразні недуги — 1 год.
4. Гігієна під час постою та на марші — 1 год.
5. Гігієна харчування — 1 год.

Подана вище інформація засвідчує, що програма підготовки старшини (офіцера) УПА відрізнялася від аналогічних програм у тогочасних арміях меншою кількістю годин, відведених для муштри, наявністю окремих курсів із конспірації та шифрованого зв'язку. Аналіз текстів лекційних курсів вказує також на те, що в процесі підготовки командного складу в УПА посилена увага зверталася на специфіку боїв у лісі, проведення нічних маршів, методи відриву від переслідування, виходу з оточення, маневрування, організації кругової оборони, засідок, диверсій тощо¹³⁶³. Особливого значення методам ведення партизанської війни викладачі старшинських шкіл УПА почали надавати з другої половини 1944 р., коли наказом Головного військового штабу УПА до навчальних програм був уведений курс «Загальна основа партизанки». Тезово його зміст виглядає так:

- партизанська боротьба суттєво відрізняється від боротьби регулярної армії;
- партизани широко використовують маневр, маскування. Вони не проводять класичного наступу, а здійснюють несподіваний напад, рідко вдаються до тривалої оборони на одному місці, дають відсіч і намагаються відірватися від переслідування противника;
- партизани застосовують засідки і диверсії;
- партизани постійно ведуть розвідку, бо саме вона дає можливість раціонально і виправдано використовувати свої сили;
- партизанська розвідка поряд з інформацією про противника також збирає дані про особливості рельєфу і забудови, які можуть посприяти проведенню результативної операції або допомогти у справі обладнання добре замаскованого місця відпочинку відділу;
- партизанські відділи не повинні бути переобтяжені майном і боєприпасами, все необхідне слід надійно ховати в секторі діяльності відділу;
- партизанський відділ повинен підтримувати постійний і активний зв'язок із командуванням та іншими відділами;
- командири партизанських відділів мають бути готовими до прийняття самостійних рішень¹³⁶⁴.

Окремі розділи курсу «Загальна основа партизанки» були присвячені організації маршрутів, постоїв, розвідки, нападів на ворожі об'єкти та залізниці, засідок, ведення бою в лісі. Виклад матеріалу, без перебільшення, вражає своєю детальністю й доступністю. Так, у розділі, в якому йдеться про марш, пояснюються буквально всі моменти, пов'язані з пересуванням військових колон: від видів маршру до порад, як слід доглядати взуття, щоб воно повільніше зношувалося¹³⁶⁵.

Поряд із загальним вишколом у командирських школах УПА проводили спеціальний вишкіл для офіцерів інженерних спеціальностей, передусім для зв'язківців, саперів і понтонників. Зв'язківці, зокрема, детально вивчали роботу телефонних апаратів із фо-

¹³⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 11—25 зв ; Там само. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 6—7; Там само. — Спр. 50. — Арк. 19—21.

¹³⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 11—13.

¹³⁶⁵ Там само. — Арк. 13—25.

нічним, індукторним та фоно-індукторним викликом. Наполегливо студіювалися системи наявних в УПА польових телефонних апаратів — радянських УНА-Ф-31, УНА-И-31 та АР-27, німецьких «Фельдферншпрехер-26» та «Фельдферншпрехер-33», шведських фірми «Ерік-сон», італійських фірми «Сафар», американських безбатарейно-польових телефонних апаратів. Особливо вивчалися «Підслух телефонних ліній», «Встановлення телефонних ліній на рівній та пересіченій місцевості», «Обладнання телефонних ліній в окопах та укріплених пунктах»¹³⁶⁶.

Майбутні сапери й понтонники у військових школах детально ознайомилися з усіма способами спорудження земляних укріплень, траншей, ходів сполучення, опорних пунктів, вивчали основні види вибухівки, способи її виготовлення, закладання, досягання направленості та високої ефективності вибуху. Вчилися грамотно встановлювати протитанкові та протипіхотні загородження, мінні поля, радіокеровані міни; збирати дані про інженерні споруди противника, щільність ворожих мінних полів, стан доріг, мостів, переправ, визначати максимально припустиме навантаження льодового покриву водоймищ, міцність тримальних конструкцій дерев'яних і кам'яних мостів, наводити понтонні мости і грамотно будувати плоту й поромні переправи для вантажів та артилерії¹³⁶⁷.

У командирських школах УПА важливе місце (12 % навчального часу) посідав ідеологічно-політичний вишкіл. До курсу лекцій з ідеологічної і політичної підготовки входили: широка гуманітарна підготовка, основи ідеології українського націоналізму, напрямки філософії ідеалізму, історія українських визвольних рухів, програмні документи ОУН, огляд політичного й економічного життя в СРСР, історія більшовицької партії тощо¹³⁶⁸.

Керівництво військових шкіл УПА намагалось зробити навчання максимально цікавим і зрозумілим для слухачів. В інструкціях викладачам вказувалося: «Лекції не проводити в формі сухих викладів, а лише як гутірку, вимагаючи від слухачів самостійного думання, утримуючи їхню увагу цілий час в напруженні. Перед тим, як почнеться нова лекція, треба скоро повторити попередню лекцію, щоб переконатися, як докладно учні опанували пройдений матеріал. Окрім повторювання попередньої лекції, час від часу задавати питання з давніше пройденого матеріалу [...]. Програми є опрацьовані так, щоби виключити надмірний поспіх. Опрацювання призначеного матеріалу мусить бути докладне, цілковите і солідне [...] особливу увагу слід приділяти нічним вправам. Прагнути до того, щоб люди зовсім добре орієнтувалися вночі і чулися в поземеллі зовсім певно [...]. Велику увагу звернути на маскування. Вимагати приміювання маскуванню на всіх вправах. З місця викорінювати недбале і зле маскування»¹³⁶⁹.

У «Пам'ятці інструкторові підстаршинської школи» від 9 лютого 1944 р. наголошувалося: «План навчання мусить бути продуманим, навчання слід розділити на тижні. Після кожного тижня переіспитовувати стрільців, дати їм виконувати відповідну задачу. Після вишколу проводити загальний іспит з теоретичних і практичних занять. При вишкolu не переобтяжувати людей зайвим матеріалом. Зі самого початку курсу запровадити між стрільцями змагання за відмінні оцінки. Найкращих стрільців-фахівців — нагородити пам'ятними речами»¹³⁷⁰.

Тобто організатори навчального процесу у військових школах УПА прагнули проводити заняття з дотриманням усіх вимог педагогіки, створюючи при цьому атмосферу здорової конкуренції та постійно перевіряючи засвоєний матеріал.

Систему оцінювання знань, якою послуговувалися викладачі командирських шкіл УПА, можна реконструювати з допомогою екзаменаційних листків старшинської школи «Олені» за

¹³⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1 — Спр. 30. — Арк. 15—23.

¹³⁶⁷ Там само. — Арк. 35—37.

¹³⁶⁸ Там само. — Арк. 30—31; Там само. — Спр. 34. — Арк. 1—8 зв.; Там само. — Арк. 9—117; Там само. — Ф. 3833. — Оп. 2 — Спр. 4. — Арк. 32.

¹³⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 57—65.

¹³⁷⁰ Там само. — Спр. 30. — Арк. 13—14.

1944 р.¹³⁷¹. Оцінювання було дворівневим і складалося з рейтингових балів (пунктів) та екзаменаційної оцінки. Бали набиралися упродовж усього курсу навчання і могли максимально становити «30» із одного предмету, найвища екзаменаційна оцінка — «5» (наприклад, рейтинговий бал — «23», а оцінка на іспиті — «4»). Перед випуском курсу вираховувався середній бал за всі навчальні предмети (від 165 до 330). Іспити склалися з 11 дисциплін. Відповідно до успіхів у навчанні курсантам присвоювали військові звання хорунжого (лейтенант) або поручника (старший лейтенант)¹³⁷².

Остаточна система військових звань (ступенів, рангів) в УПА була встановлена в січні 1944 р. Вона в основних рисах нагадувала систему військових звань більшості регулярних армій. Рядові: стрілець¹³⁷³ (рядовий), старший стрілець (єфрейтор); підстаршини: вістун (молодший сержант), старший вістун (сержант), булавний (старший сержант), старший булавний (старшина); молодші старшини: хорунжий (лейтенант), поручник (старший лейтенант), сотник (капітан); старші старшини: майор, підполковник, полковник; генерали: генерал-хорунжий (генерал-майор), генерал-поручник (генерал-лейтенант), генерал-полковник, генерал роду військ, генерал армії¹³⁷⁴.

Однак через брак відповідних офіцерських кадрів дуже часто підстаршини або молодші офіцери виконували функції, які в регулярних арміях виконують офіцери з високими званнями. Нерідко сотнями командували булавні або хорунжі, куренями — хорунжі й поручники, Головний військовий штаб очолювали підполковники й майори, Генеральними воєнними округами командували також майори, підполковники чи полковники. Виходячи з дійсного стану речей, в УПА було запроваджено т. зв. функційну, а не ступеневу систему командних звань. Зокрема, командир рою (відділення) називався ройовим, незалежно від того, чи мав він ступінь старшого вістуну або булавного, командир чоти (взводу) — чотовим, командир сотні (роти) — сотенним (хоча його військовий ранг міг бути не сотник, а лише хорунжий), командир куреня (батальйону) — курінним. Командири більших формувань або угруповань також називалися відповідно до посади — командирами загонів, Тактичних відтинків, бригад, Воєнних округ, краєвими командирами тощо.

Військові ступені (ранги) використовувалися в УПА частіше для відзначення якихось досягнень в організації армії або бойових успіхів. Тому підвищення військового ступеня дуже часто відбувалося посмертно¹³⁷⁵.

Розпорядок дня старшинських і підстаршинських шкіл УПА

Гостра потреба у старшинах і підстаршинах вимагала якнайшвидшої підготовки курсантів. До того ж бойові умови, в яких вишколювався командний склад Повстанської армії, диктували надзвичайно щільний і навіть фізично виснажливий графік навчання. Щодня протягом 16 годин (з 5-ї до 21-ї години) майбутні старшини та підстаршини УПА виконували фізичні вправи, практичні завдання, займалися господарчою роботою. Документи старшинської школи «Олені» за 1944 р.¹³⁷⁶, дають змогу реконструювати звичайний день курсанта вишкільного відділу УПА.

О 5-й годині влітку й о 6-й узимку всіх мешканців табору піднімала гучна сурма. Протягом п'яти хвилин вони мали вишикуватися на муштровому майдані посеред табору. Сурма лунала тричі з інтервалом трохи більше, ніж півтори хвилини. Перший відрізок часу призначався для збору, між «Другою» та «Третьою» сурмою ройовий вишикував свій відділ у колону, після «Третьої» виводив на плац¹³⁷⁷.

¹³⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр 31. — Арк. 3—17.

¹³⁷² Там само.

¹³⁷³ На Волині та Поліссі рядові повстанці в 1943—1944 рр., відповідно до традиції Армії УНР та згідно з наказом ГК УПА № 8 від 27 серпня 1943 р., іменувалися «козаками».

¹³⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 29.

¹³⁷⁵ Детальніше про старшинський корпус УПА див.: Содоль П. Старшинські кадри УПА. — С. 235—245.

¹³⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 67—68.

¹³⁷⁷ Там само. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 38-а. — Арк. 3.

Гімнастику (руханку) проводив підстаршина (хорунжий або бунчужний). Вона складалася з прискореного маршу, бігу, заспокійливих вправ, простих та комбінованих вправ для всіх груп м'язів, спортивних ігор, кінцевого бігу, маршу зі співом. Після зарядки курсанти мали 10–15 хвилин, щоб помитися, поголитися й застелити ліжка¹³⁷⁸.

Ранкова й вечірня молитви відбувалися в такий спосіб: курсанти шикувалися в три ряди і після команди «До молитви!» знімали шапки й ставали «струнко». Потім, після команди «Спочинь!», відставляли вбік ліву ногу й трохи згинали в коліні праву. Один із повстанців (чия була черга) голосно промовляв слова Господньої молитви «Отче наш» і Богородичної молитви «Богородице Діво, радуйся», після чого виголошувалася особлива «повстанська» молитва, унікальний текст якої заслуговує на те, щоб подати його цілком: «Україно, Свята Мати Героїв, зійди до серця мого, прилинь бурено вітрів кавказьких та шумом карпатських ручаїв, боїв славного Завойовника батька Хмеля, триумфом і гуркотом гармат революції, радісним гомоном Софійських дзвонів, нехай душа моя в Тобі відродиться, славою Твоєю опроміниться, бо Ти Пресвята — все життя моє, бо Ти — все щастя моє. Задзвони мені брязкотом кайданів, скрипінням шибениць. У понурі ранки принеси мені зойки закатованих по льохах, у тюрмах і на засланнях. Щоб віра моя була Гранітом, щоб зросла завзяттям міць, щоб сміло йшов я в бій так, як ішли герої за Тебе, Свята, за Твою славу, за Твої святі ідеї, щоб пімстити ганьбу неволі, стоптану честь, глум катів Твоїх, невинну кров помордованих під Базаром, Крутами, геройську смерть Вождя Української Нації, Української Національної Революції — Полковника Євгена Коновальця, Бесарабової, Головінського, Голояда, славну смерть Данилишина і Біласа та тисячі незнаних нам, що їх кості порозкидані або тайком погребані; спали вогнем животворним в серці моему кволість, нехай не знаю я, що таке вагання; скріпи мій дух, загартуй волю, у серці замешкай моему. В тюрмах і в тяжких хвиликах нелегального життя зрости мене до ясних подвигів, для Тебе в подвигах тих знайду смерть, солодку смерть у муках за Тебе, і хай розпливуся в Тобі та вічно житиму в Тобі, Відвічна Україно, Могутня і Соборна»¹³⁷⁹.

Отримавши наказ «По молитві!», курсанти одягали шапки й вирушали на сніданок. Перед уживанням їжі черговий підстаршина перевіряв чистоту рук і мисок. Після сніданку службовий підстаршина звітував перед командиром школи або його ад'ютантом про загальну кількість курсантів, хворих, осіб, які відбули до бойових відділів, відправлені в наряди, на варту, кухню, технічну роботу (ремонт зброї, одягу тощо). Відбувався загальний огляд зброї та одягу, після чого розпочиналися польові заняття. Завершивши їх, курсанти чистили зброю, одяг, обідали, отримували нові наряди. Після закінчення пообідніх занять о 18-й годині оголошувалися наряди на наступний день і починалася вечірня, потім між 19:30 та 21:00 був вільний час, який здебільшого витрачався на господарські роботи. О 21-й годині, після вечірньої молитви, знову лунали три сурми (нічна зоря). Протягом п'яти хвилин курсанти з плацу переходили до землянок чи казарм і лягали відпочивати¹³⁸⁰.

У школах УПА панувала жорстка дисципліна, якої вимагали суворі умови партизанського буття. Оскільки значна кількість новобранців вважала, що в повстанському середовищі має бути «лагідна», «демократична» атмосфера, їх привчали до життя, регламентованого армійськими статутами, з метою ліквідації проявів недостатньої субординації та самоуправства.

Деяку інформацію про дисциплінарні заходи керівництва старшинських і підстаршинських вишкочів містять розпорядження підстаршинської школи «Світлана» загону ім. Богуна за червень 1943 р. У наказі командира школи О. Мельника — «Чорноморця» зазначається: «Не хочу бачити, щоб рій приходив на збірку неорганізовано. Коли немає ройового, то його заступник робить те саме, що він. Загальна збірка не сміє тривати більше 5 хв. Не сміє ніхто відійти від роя без відома ройового, куди б хто не йшов, мусить зголоситися, і про прихід мусить зголоситися.

¹³⁷⁸ Хмель С. Українська партизанка (з крайових матеріалів). — Львів, 1994. — С. 22.

¹³⁷⁹ Там само. — С. 23.

¹³⁸⁰ Там само.

Заборонено звертатися до вищого командування з проханнями про відпустку і з доложеннями без відома ройового. Кожний жовнір мусить знати службову дорогу: перше зголошується ройовому, а тоді йде даліше.

Хочу бачити безоглядну карність, коли ройовий дає наказ, чи він доцільний, чи недоцільний, треба його виповнювати, а тоді можна ставати до звіту зі скарженням.

Хочу бачити дружність, добре відношення один до одного, бо коли завважу, що стрільці мають між собою грубе ставлення, буду гостро карати. Каратиму карною муштрою, стійкою під крісом. Кари: карою для роя і чоти є півгодинна карна муштра за неприсутність 2-х стрільців на збірці, що не зголосили ройовому, де йдуть. Кари виконують від години 6-ї до 6:30 зранку»¹³⁸¹.

У наступних наказах того ж командира зазначені й інші види дисциплінарних покарань: за неголеність — «служба в нечергу» (позачерговий наряд); за самовільне відлучення — «двогодинна стійка під крісом на струнко»; за невиконання наказу — «тригодинна стійка під крісом на струнко»; за грубе ставлення до ройового — «чотирьохгодинна стійка під крісом на струнко»; за дезертирство — розстріл¹³⁸².

В окремих наказах по школі «Світлана» (№ 10 та № 11 від 2 та 3 листопада 1943 р.), виданих «Чорноморцем», наголошувалося на необхідності ввічливо поводитись один з одним і говорити зверхникам тільки правду. «Друзі жовніри, — звертався командир школи до своїх курсантів, — коли котрийсь зробив найбільшу провину і не признався до провини, це не є жовнір — це є трус, а трусливість — це найбільша хиба жовніра [...]»¹³⁸³. Очевидно, в середовищі курсантів гостро стояли проблеми нечесного поводження та низького рівня виховання (що взагалі характерно для молодого поповнення більшості армій). Швидше за все, такий стан речей пояснюється недостатнім рівнем освіти в цілому та віковими особливостями.

Отже, у вишкільних відділах УПА щоденне життя курсантів проходило в безперервній праці, бойовій та ідеологічній підготовці. Значною перевагою офіцерського вишколу було те, що майбутні командири перевіряли свої знання не лише в умовах, «наближених до бойових», але і в справжніх боях та сутичках із ворогом. Через відсутність стаціонарних приміщень для арештів у командирських школах УПА утворилася своя специфічна система дисциплінарних покарань. Інтенсивність навчання в суворох умовах життя повстанського табору дозволяла швидко готувати нові групи командирів, що, зважаючи на незначну випускну спроможність шкіл (30—300 осіб за курс) і постійні втрати, було життєво необхідним для функціонування армії.

Облаштування вишкільних таборів, озброєння, харчування та матеріальне забезпечення курсантів

Згідно з вимогами командування, місця для влаштування вишкільних таборів УПА підбиралися з урахуванням особливостей місцевості. Щоби табір був маловразливим, його закладали посеред великих лісових масивів, на болотах, у горах, на берегах невеличких річок, порослих кущами та лозами, якнайдалі від важливих шляхів і великих поселень, але поблизу маленьких хуторів. Крім того, місце розташування табору рекомендувалось оточувати трьома кільцями охорони¹³⁸⁴.

Сам табір був комплексом бараків-казарм або землянок, побудованих симетрично чи асиметрично залежно від конкретної місцевості й відповідного наказу командира. Казарми намагалися розташовувати на пагорбах і підвищеннях, де не застоювалася вода. Починаючи будівництво бараків і землянок, дерева й кущі, як правило, не вирубували, максимально використовуючи їх для маскування. Стіни будівель рекомендувалось зводити невисокими (до одного метра), дахи робити двоскатними, покриваючи драницями, виготовленими зі стов-

¹³⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 38-а. — Арк. 4.

¹³⁸² Там само. — Арк. 6—9.

¹³⁸³ Там само. — Спр. 38-б. — Арк. 6—7.

¹³⁸⁴ Хмель С. Українська партизанка (з крайових матеріалів). — Львів, 1994. — С. 21.

бурів смерек, або лубом (свіжою корою хвойних дерев), інколи дерном, який, приростаючи, перетворював казарми на купу розкиданих між деревами пагорбів. Передбачалося, що розміри казарми для однієї чоти (30—40 осіб) повинні становити 12 на 6 метрів. У середині приміщення попід стінами розташовувалися двоповерхові лежанки. Окрім великих бараків (яких у таборі мало бути від 5 до 10), зводили менші господарські будівлі для інтендантських складів, складів зброї та боєприпасів, кухні, лазні, шпиталю та штабу (командир жив у приміщенні штабу). Якщо була така змога, у вишкільних таборах також облаштовували одну велику нежитлову будівлю для проведення загальних зібрань, вистав, концертів. Не менш як за 100 метрів від табору будували вбиральню¹³⁸⁵.

Посередині табору відводили місце для «аярмового майдану», на якому зранку й увечері збиралася вся школа. У деяких випадках (коли вишкільний табір тривалий час перебував на одному місці) «аярмовий майдан» викладався розколотими надвоє колодами, які навесні та восени запобігали перетворенню його на багнисте місиво. Одна з великих галявин слугувала майданом для вправ¹³⁸⁶. Найгірша ситуація щодо облаштування таборів для навчання курсантів була в період переходу відділами УПА німецько-радянського фронту. Курсант старшинської школи УПА «Олені» Іван Захарків — «Артем» у своєму щоденнику зафіксував, що влітку — восени 1944 р. більшість часу курсантам доводилося проводити в постійних маршах, які ускладнювалися масовою передислокацією німецьких, угорських та більшовицьких військ¹³⁸⁷.

Не менш гострою проблемою, ніж облаштування таборів для командирських шкіл, було питання безперерйного постачання зброї та боєприпасів. Для забезпечення безперервності навчального процесу командування УПА в усіх підготовчих таборах розпорядилося організувати солідні склади зброї і набовів. Зброю складали («магазинували») у великих скринях або ящиках, заливали зброярським маслом і загортали водонепроникною тканиною, потім розміщували у великих глибоко викопаних ямах-складах із подвійними стінами, внутрішню частину яких покривали бляхою. Боєприпаси зберігали в окремих ящиках та скринях, на яких робили написи про систему зброї та її кількість¹³⁸⁸.

Попри те, що склади зброї були в усіх командирських школах, їй дефіцит відчувався постійно¹³⁸⁹. Щоб забезпечити повноцінну підготовку старшинських і підстаршинських кадрів, командування армії наказало керівникам бойових відділів і підпілля ОУН відправляти до вишкільних таборів людей зі своєю зброєю, боєприпасами, одягом і предметами повсякденного вжитку. «До дня 20.09.1943 р. вислати до команди Групи «Турів» по 30 відповідних людей від кожної округи для другого туру школи старшин. В них має бути добре вивінування [спорядження — І. П.] та зброя. Три кулемети від кожної округи. По закінченню курсу зброя повернеться назад з людьми»¹³⁹⁰.

Доволі повне уявлення про структуру, особовий склад та озброєння старшинських і підстаршинських шкіл дають документи школи «Олені» за липень — вересень 1944 р.:

«Перша сотня. Командир — хорунжий «Щит». Стан сотні на 31.8.44 р.

І. Загальний стан — 131.

Сотник — 1. Чотових — 2. Інструкторів — 3. Ройових — 10. Бунчужний — 1. Стрільців — 107. Лікарів — 1. Шевців — 2. Конюхів — 1. Разом: 131.

За липень — серпень 1944 — 12 курсантів загинули в боях у розвідці, 1 — хворий, 5 — зникли безвісти, 6 — поранені, 13 — вислані до бойових відділів УПА.

II. Узброєння:

скоростріли (кулемети) — 10 шт.; СКТ (Самозарядний карабін Токарева 1940 р. виготовлення) — 12 шт.; пістолети-кулемети МР-40 (німецькі) — 3 шт.; пістолети — 13 шт.; міномети —

¹³⁸⁵ Хмель С. Українська партизанка (з крайових матеріалів). — Львів, 1994. — С. 21.

¹³⁸⁶ Там само.

¹³⁸⁷ Щоденник курсанта старшинської школи УПА «Олені» // Визвольний шлях. — 2004. — № 4. — С. 107—118.

¹³⁸⁸ Хмель С. Українська партизанка... — С. 16.

¹³⁸⁹ Там само.

¹³⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9.

3 шт.; крісів (рушниць) — 105 шт.; гранат — 112 шт. Набої скорострільні — 4 543; до крісів — 9 063; до пістолетів — 315.

Друга сотня. Сотенний — хорунжий “Коник”. Стан сотні на 10.9.44 р.

I. Загальний стан сотні — 119.

Сотенний — 1. Інструкторів — 2. Лікарів — 2. Чотових — 3. Бунчужний — 1. Санітарів — 3. Ройових — 11. Шевців — 2. Кухарів — 2. Конюхів — 3. Господарчих — 3. Стрільців — 86. Разом: 119.

За липень — серпень 44 р. із сотні відійшло до УПА 15 радистів та 22 стрільці, яких відраховано зі старшинської школи.

II. Узброєння: крісів — 74 шт.; СКТ — 14 шт.; легких самострілів — 6 шт.; пістолетів-кулеметів МР, ППД, ППШ (німецькі та советські) — 6 шт.; пістолетів — 9 шт.; мінометів — 3 шт.

Набої до легких скорострільів — 2 043; до крісів — 6 503; до СКТ — 1 760; до пістолетів-кулеметів — 1 063; до пістолетів — 73.

Третя сотня. Сотенний — хорунжий “Колчак”. Стан сотні на 17.9.44.

I. Загальний стан сотні — 124.

Сотенний — 1. Інструкторів — 2. Лікарів — 2. Чотових — 2. Бунчужних — 1.

Санітарів — 3. Ройових — 10. Шевців — 2. Кухарів — 2. Конюхів — 5. Господарчих — 4. Стрільців — 88. Радистка — 1. Разом: 124.

За липень — серпень 44 р. сотня втрат не мала, до неї лише приділено: 1 радистку “Уляну”, 2-х хлопців — один 11-літній, а другий 15-літній.

II. Узброєння: крісів — 76 шт.; СКТ — 16 шт.; скорострільів — 5 шт.; пістолетів-кулеметів — 9 шт.; пістолетів — 7 шт.; мінометів — 3 шт.

Набоїв до крісів — 9 506; до СКТ — 2 304; до скорострільів — 2 017; до пістолетів-кулеметів — 1 962; до пістолетів — 106.¹³⁹¹

Особовий склад вишкільних сотень, як видно зі звітів, поділявся на три частини: командири та інструктори, обслуговуючий персонал, рядові курсанти-стрільці. Усі три сотні старшинської школи «Олені» склалися з 10 роїв, але якщо перша й третя мали по дві чоти (понад 40 вояків у кожній), то в другій сотні було три чоти (близько 40 вояків у кожній).

Рівень забезпечення зброєю старшинської школи «Олені» був цілком задовільним, однак ресурси боєприпасів лишалися обмеженими (можна припустити, що з огляду на високу скорострільність автоматичної зброї витрати набоїв під час тренувань дозволялися незначні). З одного боку, економія боєприпасів негативно впливала на рівень вогневої підготовки курсантів, з іншого — привчала майбутніх командирів до ощадливості, раціонального використання набоїв, кращого планування бойових акцій, що за відсутності централізованого постачання відіграло важливу роль. Дослідження показали, що зразки зброї, які використовувались у старшинських школах (як і в усій УПА), вироблялися в різних країнах — Німеччині, СРСР, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Польщі. Відсутність уніфікації озброєння пояснюється тим, що воно було трофейним.

Вагому проблему для командирських шкіл УПА становила справа забезпечення персоналу та слухачів продуктами харчування. Тоді як бойові відділи УПА здебільшого рейдували на певному терені й харчувалися за рахунок селян, із підпільних складів, що були розкидані в районі дії кожної окремої сотні й забезпечувалися місцевими господарськими референтами запліля, а також здобували провіант і промислову продукцію під час нападів на склади та бази противника, вишкільні відділи, котрі розташовувалися у стаціонарних таборах якнайдалі від великих сіл та містечок і не проводили масштабних бойових акцій, перебували виключно на забезпеченні тилових служб УПА та підпілля ОУН.

Слід зауважити, що повстанські інтенданти доволі вправно долали продовольчу проблему, тому в більшості звітів командирів вишкільних сотень і шкіл стан харчового забезпечення визначався «задовільним»¹³⁹².

¹³⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 9—20.

¹³⁹² Найсутужніше з харчами у старшинських і підстаршинських школах було під час переходу фронтів. Детальніше див: Щоденник курсанта старшинської школи УПА «Олені» // Визвольний шлях. — 2004. — № 4. — С. 107—118.

Виконувач обов'язків керівника старшинської школи «Олені» поручник Федір Польовий — «Поль»¹³⁹³ 30 вересня 1944 р. замовляв для потреб своїх 300 курсантів такі продукти на один місяць:

«Харчів:

товщ (жири — масло, смалець, маргарин) — 350 кг;

крупы — 120 кг;

горох, квасоля — 600 кг;

сіль — 250 кг;

кава — 90 кг;

консервів — 550 шт.;

цукру — 350 кг;

перцю — 2 кг;

паприки — 5 кг;

папіроси — 50 400 штук»¹³⁹⁴.

Через три дні, 3 жовтня, командир «Поль» доповнив той список, замовивши додатково:

«Хліба (0,8 кг в день на людину) — 7 200 кг;

м'яса (0,25 кг в день на людину) — 2 250 кг;

цукру (0,03 кг в день на людину) — 276 кг;

кави (0,005 кг в день на людину) — 150 кг;

бульби (картоплі) (1 кг в день на людину) — 9 000 кг;

масла (0,03 кг в день на людину) — 276 кг;

горох, квасоля, крупы (0,12 кг в день на людину) — 1 080 кг;

сіль (0,02 кг в день на людину) — 180 кг;

муки для варіння (0,15 кг в день на людину) — 450 кг;

ярини: буряк, часник, морква, капуста, петрушка та ін. (0,15 кг в день на людину) — 1 350 кг;

вівса для коней (75 кг в день для всіх коней) — 2 250 кг»¹³⁹⁵.

10 жовтня для обґрунтування висланого замовлення на харчові продукти поручник «Поль» подав також денний раціон усієї школи: «Хліба: денно — 240 кг; цукру — 9 кг; бульби — 300 кг; гороху, квасолі, крупы — 36 кг; муки для варіння — 15 кг; ярини — 45 кг; м'яса — 75 кг; кави — 5 кг; товщу (жирів) — 9 кг; солі — 6 кг; вівса для коней — 75 кг; папіросів або тютюну — 3 кг»¹³⁹⁶.

Проведені підрахунки показали: якщо замовлення школи «Олені» було виконане повністю (тобто в «ідеальному» випадку), кожний курсант восени 1944 р. мав спожити харчі, енергетична цінність яких загалом становила 4 388 кілокалорій (хліб — 1 520 ккал; крупы — 326,4 ккал; тісто — 450 ккал; масло — 19,3 ккал; м'ясо — 750 ккал; консерви — 120 ккал; картопля — 830 ккал; морква — 49,5 ккал; горох — 86,4 ккал; буряк — 72 ккал; цукор — 125 ккал; капуста — 40 ккал).

Згідно з нормами (яких, звісно, не завжди дотримувалися) стрільці щоденно повинні були споживати: білків — 270 г, жирів — 100 г, вуглеводів — 600 г, що навіть дещо перевищує сучасні вимоги до харчування людей, зайнятих важкою фізичною працею — шахтарів, бетонників, вантажників, каменярів, лісопильників, сталеварів (мінімальна денна норма калорійності продуктів харчування для представників цих професій — 4 300 ккал).

Відносно задовільне забезпечення харчовими продуктами, поряд із чіткою організацією всіх служб запілля, пояснюється також масовою підтримкою Повстанської армії українським селянством. Набагато складніше було дістати для слухачів старшинських і підстаршинських

¹³⁹³ Поручник Ф. Польовий згідно з наказом Головного командира УПА Р. Шухевича № 10/44 від 25 грудня 1944 р. отримував звання майора з датою старшинства від 15 жовтня 1944 р. (ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 4-а. — Арк. 26). А наказом № 1/45 від 25 квітня 1945 р. майора Ф. Польового було нагороджено Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу (Там само. — Арк. 28—29).

¹³⁹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 22.

¹³⁹⁵ Там само. — Арк. 32.

¹³⁹⁶ Там само. — Арк. 46.

шкіл у достатній кількості одяг, взуття, засоби особистої гігієни, папір, ручки, чорнила, олівці та інші вкрай необхідні для повстанського життя й навчання речі, котрі вироблялися в містах і були неабияким дефіцитом у селах. Потреби у промислових товарах були значними, про що свідчать замовлення («запотребування»), складені вже згадуваним командиром школи «Олені» поручником «Подем» у вересні та жовтні 1944 р.

Пасти до взуття	30 кг	Білля:	
змазки до взуття	25 кг	сорочок	53 шт.
масло до зброї	7 кг	підштанців	87 шт.
змазка до зброї	3 кг	Взуття:	
Умундування:	1	нових черевиків або чобіт	66 пар
Верхній одяг:		підшови	135 пар
плащів	124 шт.	Коців [ковдр — І. П.]	32 шт.
маринарок [курток — І. П.]	69 шт.	Пасів [ремінців — І. П.]	27 шт. ¹³⁹⁷
штанів	66 шт.		

Невдовзі поручник додав до свого замовлення таку записку: «Коли немає готового взуття, то прошу прислати шкіру та прибори шевські, як: дретва, кілки, цвяхи, смола, підкови, шпіці і т. д.»¹³⁹⁸.

Районним комендантам ОУН(б) доводилося буквально все, що було в їхньому розпорядженні, передавати до командирських шкіл. В архівах зберігся «Акт передачі» 29 січня 1944 р. районним господарчим «Олексієнком» школі «Лісові чорти» таких промислових предметів:

«Машинка до писання — 2 шт. (з того одна марка FK, друга — «Ленинград»); цикло-стиль — 1 шт. і 5 коробок тушу; матриці для друку — 2 пачки; калька — 1 пачка; папір — 23 кг; книжки — 107 (усі військового змісту); архів советських мап; 4 пари коней; 4 вози; 4 упряжі; 2 польові кухні, дизенерекційна бочка; 12 пар білля; 1 піджак; 1 штани; 30 ряден; 24 пари постолів; 38 рушників; 1 шкіра овеча; 7 пасів; 8 тарілок; 2 бідони; 4 ложки; 3 саперні лопатки; 2 маски протигазні; 4 польові фляжки; 2 комплекти приладдя шевського»¹³⁹⁹.

Однак навіть таке сумлінне постачання районного «скарбу» не вирішувало проблеми забезпечення військових шкіл усім необхідним. Найдошкульніше відчувався брак взуття, засобів гігієни і ліків. 29 листопада 1943 р. командир школи «Світлана» О. Мельник у листі до командира загону ім. Богуна «Лівара»¹⁴⁰⁰ підкреслював, що в казармах «нечистота», є «прояви корости», а все «через те, що неможливо втримати чистоти, [...] 10 людей є цілком босими, які на вправи не йдуть, [...] є проблеми з лікарськими засобами і засобами гігієни, [...] не вистачає перев'язочного матеріалу, мила, порошку до прання, потрібні ліки від корости та шкірних недуг, [...] обмундування погане, бракує мила»¹⁴⁰¹.

Проблеми із поставками засобів гігієни, взуття та ліків провокували відповідні захворювання: поряд зі згаданою вище коростою, у «Книзі хвороб» підстаршинської школи «Світлана» за жовтень — листопад 1943 р. вказувалося, що основними недугами курсантів є застуда, грип, розлади кишечника й шлунка, застуда нервів, хвороби ніг¹⁴⁰².

Головна команда УПА доволі непогано давала раду з організацією навчального процесу, забезпеченням курсантів харчовими продуктами і озброєнням, натомість недостатньою

¹³⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 22.

¹³⁹⁸ Там само. — Арк. 46.

¹³⁹⁹ Там само. — Арк. 1—2.

¹⁴⁰⁰ Можливо, справжнє прізвище — Роман Лунь.

¹⁴⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 28 — Арк. 13.

¹⁴⁰² Там само. — Арк. 17—20.

залишалися доставка належної кількості боєприпасів, промислових товарів, ліків і засобів гігієни, яких катастрофічно не вистачало, а виготовити кустарним способом було неможливо.

Командування Повстанської армії, хоч і усвідомлювало труднощі, все ж поклало на випускників власних командирських шкіл особливі сподівання. Надзвичайно рельєфно і промовисто вони висловлені в наказі командира Групи «Турів» від 27 липня 1943 р. з приводу випуску підстаршинської школи «Світлана»: «Вояки Української Повстанчої Армії! В тяжких умовах підпільного школення, в період збройної боротьби з ворогами, в час кожндохвилевої небезпеки, Ви здобували військові знання і одночасно закріплювали їх у боях. Відбудова Української Армії росте і не є ще закінчена. Ви будете продовжувати її, удосконалювати, Ви будете командувати Українською Збройною Силою. На Вас спадає її доля і зв'язана з долею УПА доля Батьківщини. Будьте гідними її оборонцями і творцями її сили і слави!»¹⁴⁰³.

Бойова тактика, озброєння Повстанської армії

Підготовка власних старшин і підстаршин була зумовлена швидким зростанням чисельності особового складу лісової армії та необхідністю застосовувати специфічну бойову тактику, з якою далеко не завжди давали собі раду колишні офіцери регулярних армій. Ідеться про те, що УПА використовувала типову партизанську тактику ведення бойових дій, яка за своїми ознаками частково нагадує тактику диверсійних підрозділів регулярної армії. Її суть полягала в несподіваному нападі на противника, швидкому відступі при зіткненні з сильнішим противником й униканні затяжних боїв, маневруванні, глибоких рейдах, засідках тощо.

На перевагах партизанського способу війни наголошував інструктор старшинських шкіл УПА «Ратник» у опублікованій в часописі «Повстанець» у 1946 р. статті «Основи тактики повстанських (партизанських та боївкарських) відділів» (у 1948 р. її видали окремою брошурою): «Коли брати за основу регулярну армію, що діє в нормальних умовах державного життя, то засоби й можливості партизанських відділів у порівнянні з нею дуже малі й обмежені. Але зате партизани завдяки своїм малим відділам та використанню маневру й руху за певних теренових умов і воєнних хитрощів можуть піднести ефективність своїх бойових дій до тієї міри, що вона може, в певних умовах, майже зрівноважити числову, організаційну й технічну перевагу ворога. [...] Партизанські відділи, звичайно, малі, слабше вишколені, гірше забезпечені, різно озброєні, не мають таких фахових, вишколених старшинських кадрів. Ці недоліки партизанських відділів у великій мірі рівноважать: кращий моральний стан повстанців та ідея, за яку вони борються, зартованість на холод і голод, партизанська вигадливість і винахідливість, максимальне й найкраще використання тих засобів, що їх мають»¹⁴⁰⁴.

До різних противників упівці застосовували дещо різну бойову тактику. У 1943—1944 рр. у боротьбі з німцями та угорцями відділи українських повстанців здебільшого нападали на господарські об'єкти, невеличкі містечка, інколи на залізничні станції, щоб захопити продовольство, промислову продукцію, зброю та боєприпаси. Під час масових антиповстанських акцій (про які детальніше йтиметься згодом) німецького командування партизани намагалися вести оборонні бої в лісових масивах, виходячи з-під ударів регулярних військ і поліції шляхом проривів та маневрів. Також у боротьбі з німцями та угорцями часто організували засідки на дорогах, щоб роззброїти або ліквідувати невеликий німецький чи угорський загін, що повертався з господарських акцій. За німецької окупації УПА вперше вдається до тактики глибоких рейдів на територію Наддніпрянської України. Кінний транспорт, з допомогою якого можна було перекидати повстанські сотні та курені на 70—80 км протягом однієї ночі, сприяв покращенню маневреності.

Іншу тактичну схему розробили для боротьби з радянськими та польськими партизанами. Червоних насамперед не пропускали на підконтрольні УПА території, а у випадку проникнення великих груп поступово вибивали з лісових баз. Також повстанці вели бої з радянськими партизанами за контроль над лініями комунікацій і господарськими об'єктами. Боротьба з польськими партизанами та опорними базами здійснювалася шляхом зіткнень

¹⁴⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 51.

¹⁴⁰⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 30—31.

у лісах і нападів на польські села, в яких базувалися загони польської Армії Крайової. До штурму польських сіл часто залучали українських селян із навколишніх поселень, озброєних холодною зброєю. Як правило, після здобуття таких опорних пунктів польського підпілля населення, яке активно підтримувало польських партизанів та ідею відновлення в Західній Україні польської державності, виганяли або знищували, а села спалювали. Також у боротьбі з поляками відділам УПА часто доводилося виступати в обороні українських сіл від нападів польських партизанських груп.

З поверненням радянської влади бойова тактика УПА набула нових рис. Упродовж 1944—1945 рр. повстанцям доводилося вести бої з окремими частинами внутрішніх військ і Червоної армії, які певною мірою нагадували бої з німецькими карателями в 1943—1944 рр., однак із тією різницею, що радянська влада кинула на боротьбу з визвольним рухом набагато більші сили, до яких часто залучали загони колишніх червоних партизанів. У цей період повстанські відділи змушені особливо часто прориватися з оточень і, щоб відірватися від противника, маневрувати протягом багатьох днів. У перші роки після повернення радянської влади упівці часто несподівано нападали на районні центри, щоб визволити своїх полонених товаришів із відділків НКВД та знищити осередки районної влади. УПА широко застосовувала тактику диверсій на комунікаційних лініях та засідок із метою розгрому невеликих підрозділів противника.

Після реорганізації у 1945—1947 рр. армія переходить до глибоко законспірованого збройного підпілля. Кількість партизанських акцій зменшується, але тепер вони стають більш несподіваними й краще підготованими, частіше застосовується індивідуальний терор проти представників влади. У таких умовах особливу роль у партизанській тактиці починає відігравати конспірація, яку повстанські інструктори називають «основним елементом партизанської тактики». У відповідних документах підпілля зазначалося: «В обличчі добре законспірованої організації ворог стає безсилим. Його б'ють, йому шкодять, а він не може вдарити, не може боронитися, не знає, яка сила криється в цій організації. Хіба відразу винищити весь народ. Але це не виходить знов політично і коштує ворогові багато власних жертв і зусиль. Кожний новий удар деморалізує ворога, показує йому його безсилість, бездарність, підриває у ворожому таборі довір'я мас до свого проводу, доцільності його методів, викликає в його людей страх перед цією організацією, розхитує ворожу адміністрацію [...]»¹⁴⁰⁵.

Завдяки описаним методам українському збройному підпіллю, як ми побачимо нижче, вдалося феноменально довго вести боротьбу в умовах радянської тоталітарної держави.

У 1944—1945 рр. УПА застосовує тактику масштабних операцій проти Війська Польського на Закерзонні. У цей період повстанці значною мірою контролюють українські етнічні території у повоєнній Польщі, успішно чинячи спротив ще доволі слабкій польській армії та силам безпеки. З середини 1945 р. польська комуністична влада вдається до масованих антиповстанських операцій, що змушує УПА перейти до оборони, а наступальні операції обмежити нападами на гарнізони та маршируючі війська. Часто УПА в Польщі застосовувала терор до представників т. зв. переселених комісій, знищувала залізничне полотно і рухомий склад залізниць із метою запобігти виселенню українців. Також у 1947 р. відділам УПА на Закерзонні доводиться використовувати тактику глибоких рейдів через територію Чехословаччини для виходу до американської зони окупації в Європі.

Вибір тактики був значною мірою зумовлений наявністю відповідної зброї та боеприпасів. Забезпечення зброєю покладалося на організаційно-мобілізаційні та інтендантські відділи повстанських штабів, господарські референтури запілля і в різний час організовувалося по-різному.

Перші відділи оунівських партизанів були оснащені захопленою в 1939 р. польською зброєю та зібраною на полях боїв у 1941 р. радянською. Упродовж 1942—1944 рр. велику кількість зброї вдалося виміняти та купити в угорських частин, інколи в німців чи румунів. Особливо активно «торгували» відступаючі угорські солдати на початку 1944 р. Були навіть

¹⁴⁰⁵ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. Збірка документів. — Ч. I. — Б. м.: Видання ЗЧ ОУН, 1957. — С. 49.

встановлені певні «тарифи» для обміну на продукти харчування: ручна граната коштувала одне куряче яйце, автомат або гвинтівку можна було купити за курку, ручний кулемет — за підсвинка, міномет за декілька мішків картоплі. Радянські партизанські розвідники доносили 21 квітня 1943 р., що скрізь на Волині та Поліссі «в селах створюються збройні відділи, які озброюються, купуючи зброю за хліб»¹⁴⁰⁶.

Щось принесли із собою українські поліцейські, що повтікали до лісу в березні 1943 р. Інколи німецькі відділи під час відступу радо віддавали зброю та боєприпаси, аби тільки без проблем перетнути лісовий масив, гори чи річки. Частина зброї німці та угорці передали УПА в 1944 р. внаслідок різноманітних локальних домовленостей між місцевими командирами повстанців та німецьким й угорським командуванням. Цього ж року озброєння зуміли надати українські співробітники абверу, наприклад П. Дяченко.

На початку 1944 р. повстанці примудрялися діставати зброю від фронтових частин Червоної армії, видаючи себе за радянських партизанів. У радіограмі керівництва Українського штабу партизанського руху від 5 лютого 1944 р. вказувалося: «Є низка випадків, коли націоналісти під виглядом партизанів отримують у частинах Червоної армії озброєння і боєприпаси. Червона армія доволі активно допомагає радянським партизанським загонам, але деякі командири частин ще не зрозуміли цієї провокації, яку здійснюють націоналісти»¹⁴⁰⁷.

Загалом на 1943—1944 рр. озброєння в УПА було доволі потужним: кожна сотня, як правило, мала на озброєнні 20—25 кулеметів різних марок, до 40 самозарядних гвинтівок, до 100 гвинтівок Мосіна і пістолетів-кулеметів, 1—2 гранатомети. Також для проведення бойових операцій видавалася достатня кількість амуніції — 200—300 набоїв на гвинтівку, 4—5 тис. на радянський кулемет Дегтярьова та по 5—7 тис. на німецький кулемет MG.

З поверненням радянської влади і військ НКВД визвольний рух майже повністю перейшов на радянське озброєння, до якого, відповідно, стало легше діставати боєприпаси. Зброю здобували, традиційно нападаючи на невеликі групи червоноармійців, збираючи на місці боїв одразу після проходження фронту, купуючи або міняючи на продовольство у радянських солдатів. Є навіть відомості, що в 1943 р. підпільники та повстанці розкопували могили радянських солдатів 1941 р. у пошуках зброї, і такі пошуки були результативними¹⁴⁰⁸. Найпопулярнішими серед повстанців були самозарядні гвинтівки Токарева, пістолети-кулемети ППШ, ППС, ППД.

В УПА застосовували кулемети найрізноманітніших систем: радянські Дегтярьова, «Максим», німецькі MG-34 та MG-42, угорські Шварцлозе та 31 М, чеські ZB, польські RKM тощо. Однак проблемою всіх кулеметів була їхня висока «прожерливість» — вони потребували гігантської кількості боєприпасів, тому використовували їх нечасто.

Упродовж 1943—1945 рр. повстанці широко вживали легку артилерію, гранатомети і міномети. Є дані про використання в боях восени 1943 р. трофейного легкого німецького танка та імпровізованого «танка», переробленого із трактора. Також у 1944 р. в УПА було два трофейні літаки — німецький Gota 145 і радянський У-2. Німецький літак один раз використали на Калушині в червні 1944 р. — з нього розкидали листівки, а про застосування У-2 відомостей немає. Зрозуміло, що бронетехніка чи авіація потребували палива, матеріально-технічної бази, фахівців, що в умовах партизанської боротьби було недосяжною розкішшю. Навіть важке озброєння (гармати, станкові кулемети, міномети) погіршувало маневреність повстанських груп, і з 1946—1947 рр. його практично не використовувють, «законсервувавши» в лісових криївках¹⁴⁰⁹.

¹⁴⁰⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — К. — Торонто, 2002. — С. 69.

¹⁴⁰⁷ Там само. — С. 155.

¹⁴⁰⁸ Український здвиг: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 212.

¹⁴⁰⁹ Детальніше про озброєння УПА див.: Гуменюк Р. Озброєння УПА // Армія безсмертних. Повстанські світлини. — Львів: Мс, 2003. — С. 179—193; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. — Рівне, 2006. — С. 15—17; Motyka G. *Ukrainśka partyzantka*. — S. 147—149.

В запіллі армії працювали майстерні з ремонту й переобладнання трофейної зброї, пристосування боєприпасів під зброю певного калібру, виготовлення зброї із різних «некондиційних» зразків. В одному зі звітів повстанського запілля з території ВО «Заграва» повідомлялося: «Виробили майстерні за місяць жовтень 36 крісів, 4 автомати, 8 скорострільів “Токар”, 9 дисків до кулемета і 1 “Максим”. Крім того в майстернях кожноразово направляється [лагодиться — І. П.] зброю для відділів та всіх теренових боївок»¹⁴¹⁰. В іншому звіті вказувалося, що майстерні запілля району виготовили 10 гвинтівок, 2 скорострільі, 1 гармату 44 мм калібру, 1 ротний міномет, 10 гвинтівочних затворів¹⁴¹¹. Також відомо, що на Південній Рівненщині в 1943—1944 рр. повстанські зброярі налагодили виробництво власних запалювальних гранат системи «Комар»¹⁴¹². Але таке кустарне виробництво, звісно, не могло задовільнити потреб визвольного руху, а лише допомагало на деякий час заспокоїти «збройний голод» у тому чи іншому регіоні.

Чи не найбільш очевидною зовнішньою ознакою кожної армії є її уніформа (однострій). Повстанська армія, яка створювалася та розвивалася в умовах підпілля і партизанської війни, безперечно, не могла забезпечити своїм бійцям і командирам уніфікованого спеціального одягу, однак намагалася досягнути бодай якоїсь подібності в елементах обмундирування та відзнаках.

Повстанці дуже часто використовували уніформи німецькі армійські, поліційні, польські, радянські, угорські, чеські. Інколи комбінували елементи одягу з мундирів різних армій, часто змушені були використовували цивільне вбрання або вишиті сорочки. Серед головних уборів переважали характерного покрою шапки — «мазепинки» або «петлюрівки», а також пілочки різних зразків, польові кепі, кашкети, вушанки, папахи, картузи.

У 1943—1944 рр. на Волині та в 1945—1946 рр. на Закерзонні в повстанських майстернях намагалися шити уніфікований одяг із домашнього полотна. Його потім фарбували в зелений або чорний колір. Як правило, у пошитих на замовлення упівських уніформах ходили повстанські командири. Рядовий склад того чи іншого відділу намагалися одягати в однотипні форми (або всіх в угорські, або в радянські, німецькі чи польські і т. п.). Інколи для конспірації під час пересування контрольованою противником територією на формах чужих армій зберігали відповідні відзнаки. До 1944—1945 рр. на однострій часто нашивали «функційні відзнаки» у вигляді шевронів або саморобні повстанські петлиці у вигляді «зубчатки», що нагадувала відповідні петлиці українських армій часів визвольних змагань 1917—1921 рр.

Головні убори повстанців зазвичай прикрашали саморобними тризубами, які також часто закріплювали на пряжках ременів.

В УПА широко використовували плащ-палатки, а в зимовий період — кожухи, ватні куртки, шинелі. Під час ведення бойових дій узимку повстанці одягали білі маскувальні халати¹⁴¹³.

Характерні описи створення повстанського обмундирування на Закерзонні наприкінці 1945 р. залишив підпільник Р. Мац: «Матеріальну базу майже вповні давали для УПА селяни, хоча через війну і знущання польських банд безмірно зубожіли. Хто знав яке-небудь ремесло, зі всіма ділився, разом продукували побутові речі і роздавали, кому потрібно. Мабуть, кращого зразка комунізму не існувало навіть в ССРСР. Сам осягнувши вже на 13-му році життя шевське ремесло від вояків сотні Калиновича, які походили з Угнева і добре зналися на грабарстві, я навчився обробляти тваринні шкіри для взуття й одягу. Наприклад, із заячої шкірки ми шили собі теплі куртки і шапки-“сибірки”, з коров'ячої — різне взуття, а найбільше — чоботи. [...] Багато бійців шили собі уніформи з полотна, обов'язково його фарбували на зелено,

¹⁴¹⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. — С. 464.

¹⁴¹¹ Там само. — С. 467.

¹⁴¹² Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. — С. XXIII.

¹⁴¹³ Детальніше про обмундирування УПА див.: Музичук С. Однострій та символіка УПА // Армія безсмертних. Повстанські світлини. — Львів: Мс, 2003. — С. 131—150; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. — Рівне, 2006. — С. 20—31; Мотука Г. *Ukrainiska partyzantka*. — S. 148—149.

мабуть, у розчині жолудів з додатком оцту, щоб «краще тримався колір». Гудзики майстерно викрешували з рога оленя, пряжки — з латунних гарматних гільз»¹⁴¹⁴.

Наприкінці 1943 р. командування УПА на Волині та Поліссі розробило власні проекти одностроїв¹⁴¹⁵, які дещо нагадували уніформи німецької допоміжної поліції, яку тоді найлегше можна було дістати. Щоправда, даних про запровадження спроектованих мундирів у реальному житті немає.

З практичного погляду повстанці (якщо мали вибір) віддавали перевагу німецьким кітелям, які були кращої якості, ніж радянські гімнастерки, й мали велику кількість різноманітних кишень. Однак німецькі штани програвали конкуренцію радянським галіфе. Тому часто в УПА можна було побачити стрільців, одягнених у німецький «верх» і радянський «низ». Серед радянських мундирів повстанці більше цінували однострої енкаведистів, ніж червоноармійців, бо перші виготовлялися, як правило, з англійського сукна й були вищої якості.

Постійні рейди та маневрування вимагали достатньої кількості доброго взуття, що перетворилося на справжню проблему. Найчастіше в УПА використовували німецькі або радянські чоботи, рідше черевики або й цивільне взуття (в тому числі постолі).

Намагаючись наслідувати регулярні армії, командування УПА, поряд зі спробами уніфікувати одяг повстанців, розробляє власну систему нагород і відзначень, запроваджену відповідним наказом Головного командування від 27 січня 1944 р.¹⁴¹⁶.

Виділялося декілька різновидів нагород — нагороди за бойові заслуги, нагороди за заслуги в розбудові УПА, відзнаки за поранення та пам'ятні відзнаки.

До бойових відзнак належали:

Золотий хрест бойової заслуги (першого і другого класу),

Срібний хрест бойової заслуги (першого і другого класу),

Бронзовий хрест бойової заслуги,

відзначення в наказі Крайового військового штабу,

похвала в наказі командування Воєнної округи,

відзначення в наказі командира відділу¹⁴¹⁷.

За «особливу працю для Українських Збройних Сил» цивільні та військові могли відзначатися хрестами заслуги — золотим, срібним і бронзовим¹⁴¹⁸.

Відзначати за поранення пропонувалося таким чином: «Кожне окреме поранення, від одного до п'яти, зазначається срібною зіркою, а від шести до десяти — золотою зіркою, яку носять над клапаном лівої кишені. Всі дальші поранення відзначаються комбінацією золотих зірок зі срібними»¹⁴¹⁹. Також усіх активних учасників УПА і підпілля ОУН дозволялося нагороджувати «Пропам'ятною відзнакою УПА»¹⁴²⁰.

Згодом видатний український графік, член підпілля ОУН(б) Ніл Хасевич розробив ескізи повстанських нагород, однак виготовили їх (у невеликій кількості) лише в 1951 р., а тому нагородженням повстанцям лише зачитували накази та вручали посвідки про нагороди, але не видавали самої відзнаки¹⁴²¹.

Дуже часто найвищі нагороди УПА знаходили адресата посмертно. Цікаво, що першим кавалером Золотої хреста бойової заслуги став уродженець Полтавщини, колишній лейтенант-танкіст Червоної армії Дмитро Карпенко (командир куреня, хорунжий «Яструб»), який загинув 17 грудня 1944 р. у бою із внутрішніми військами НКВД під час наступу УПА на районний центр Нові Стрілища Львівської області. Д. Карпенка нагороджено посмертно 30 травня 1945 р.¹⁴²².

¹⁴¹⁴ Мац Р. Крутими стежками до волі. — 2-ге вид. — Львів, Мс. — 2006. — С. 37.

¹⁴¹⁵ Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. — С. 25—26.

¹⁴¹⁶ Наказ в. о. Головного командира УПА Т. Чупринки про військові відзнаки та нагороди // Роман Шухевич у документах радянських органів держбезпеки (1940—1950). — Т. 1. — С. 264—267.

¹⁴¹⁷ Там само. — С. 264—265.

¹⁴¹⁸ Там само. — С. 265.

¹⁴¹⁹ Там само. — С. 265—266.

¹⁴²⁰ Там само. — С. 266.

¹⁴²¹ Манзуренко В. Нагороди УПА // Армія безсмертних. Повстанські світлини. — Львів: Мс, 2003. — С. 63

6 червня 1948 р. в підпіллі запроваджено нову відзнаку — медаль «За боротьбу в особли-
во важких умовах»¹⁴²³. Проекти цієї нагороди в 1950 р. також розробив Ніл Хасевич¹⁴²⁴. А на-
передодні десятиріччя створення армії, 10 жовтня 1952 р., засновано останню повстанську
медаль — «Х-річчя УПА», яку виготовляли з бронзи¹⁴²⁵.

«Колективний портрет» українського повстанця

Створення узагальнювального образу «пересічного» українського повстанця є доволі
складним завданням, насамперед через брак достатньої кількості статистичних джерел. Чи
не єдиним більш-менш репрезентативним масивом відповідних матеріалів є 1 445 евіден-
ційних карток¹⁴²⁶ воїнів УПА-Північ, які оперували на території ВО «Богун» (за радянським
адміністративним поділом 1940 р. — Клеванський, Олександрійський, Тучинський, Межи-
рицький, Корецький, Рівненський, Гощанський, Здолбунівський, Острозький, Мізоцький,
Млинівський, Демидівський, Дубнівський, Козинський, Вербський, Радивилівський райони
Рівненської області, а також Почаївський, Кременецький, Вишнівецький, Шумський, Вели-
ко-Дедеркалівський і Лановецький райони Тернопільської області), що зберігаються в Цен-
тральному державному архіві вищих органів влади та управління України в Києві¹⁴²⁷. Із них
1 133 картки належать місцевим повстанцям і 312 карток містять інформацію про вихідців
із різних регіонів України, які територіально не належали до ВО «Богун», а також із Росії, Біло-
русі, Молдови, Кавказу, Середньої Азії¹⁴²⁸. На базі цих статистичних даних спробуємо рекон-
струювати узагальнювальний «портрет» воїна УПА Групи «Богун», а також сукупні «портрети»
місцевих і немісцевих повстанців.

Нав'яний масив статистичних даних дає можливість відтворити достатньо адекватний
«колективний портрет» повстанця з Волині на зламі 1943—1944 рр. За оцінками сучасних
дослідників, кількісний склад УПА-Північ наприкінці 1943 р. становив близько 10 тис. осіб¹⁴²⁹.
В умовах браку всеохопної статистики точні особисті дані близько 14,5 % вояків виглядають
доволі репрезентативно.

Перш ніж узятися до аналізу архівних матеріалів, слід хоч би у загальних рисах охарак-
теризувати саме статистичне джерело. Евіденційна картка є доволі детальною анкетною з
15 пунктів, що дають змогу скласти загальне уявлення про основні віхи життя конкретної осо-
би. Картки є складниками «Головної евіденційної книги», яка, очевидно, до сьогодні не збе-
реглася. Вони виготовлені за єдиним зразком, що дає підстави припускати наявність наказу
командування стосовно централізованого обліку вояків УПА. Частину карток надруковано
типографським способом на щільному папері в якійсь із підпільних повстанських друкарень,
а частину зроблено з допомогою друкарських машинок на тонкому «папіросному» папері.
Усі документи датуються початком 1944 р., принаймні ми не виявили жодної картки, в якій

¹⁴²² Манзуренко В. Нагороди УПА // Армія безсмертних. Повстанські світліни. — Львів: Мс, 2003. — С. 55.

¹⁴²³ Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. — С. 37.

¹⁴²⁴ Там само. — С. 38.

¹⁴²⁵ Детальніше про відзнаки й нагороди УПА див.: Манзуренко В. Нагороди УПА // Армія безсмертних
Повстанські світліни. — Львів: Мс, 2003. — С. 53—68; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Ар-
мія. — С. 37—46; Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник. — С. 31—32; Манзуренко В.
Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ // Український визвольний рух. — № 7. — Львів,
2006. — С. 267—287; Манзуренко В. Лицарі Срібного хреста заслуги // Український визвольний рух. —
№ 8. — Львів, 2006. — С. 277—301; Манзуренко В. Лицарі Срібного хреста бойової заслуги 1-го та 2-го
класів // Український визвольний рух. — № 9. — Львів, 2007. — С. 248—279; Манзуренко В. Деякі факти з
історії заснування та впровадження бойових нагород УПА // Український визвольний рух. — № 6. — Львів,
2006. — С. 245—254.

¹⁴²⁶ Евіденційна картка — пам'ятна або облікова картка.

¹⁴²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 49—56.

¹⁴²⁸ Патриляк І. «Евіденційні картки» УПА як статистичне джерело // Український визвольний рух. —
№ 6. — Львів, 2006. — С. 111.

¹⁴²⁹ Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Докумен-
ти і матеріали. — С. XXIII.

згадували б події, що відбулися після січня 1944 р. Наявні евіденційні картки упорядковані за абеткою, вони заповнені від руки (судячи з подібності почерків, картки заповнювали писарі чи командири відділів, а не кожен боєць особисто). Стан збереженості документів цілком задовільний, більшість із них не мають механічних ушкоджень, текст читабельний. Єдина значна вада, що серйозно зменшує інформаційний потенціал документів, — це відсутність карток, в яких би не було «порожніх» граф.

Для прикладу наведемо типову евіденційну картку місцевого вояка УПА¹⁴³⁰.

Ч[астина] Головної Еведенційної книги
Еведенційна картка ч[исло]...

1	Степень і псевдо	Козак — Бистрий
2	Прізвище, ім'я	Вознюк Федор
3	Нац[іональніс]ть	Українець
4	Дата і місце народження	1918 р. с. Пляшава, р-н Козин ¹⁴³¹
5	Освіта	4 кл[аси] П[очаткової] Ш[коли]
6	Звання [спеціальність — І. П.]	Рільник
7	Стан (жінка, діти)	Вільний
8	Служба в чужих арміях, військова спеціальність	В польській армії, в піхоті
9	Перебіг служби в УПА	Від 10/XI 1943 р.
10	Підвищення	—
11	Відзначення	—
12	Поранення, шпиталь	—
13	Кари	—
14	Група крові	—
15	Опінія зверхників	—

Як бачимо, нижні шість граф картки лишилися незаповненими. В окремих випадках є записи про «опінію зверхників», «кари», «поранення», «відзначення», «підвищення» або «групу крові», однак це скоріше виняток, аніж правило. Завершили складати картки в січні 1944 р., невдовзі, очевидно, вони потрапили до рук НКВД або червоних партизанів, тому останні графи просто не встигли заповнити. А така графа, як «група крові» потребувала для заповнення відповідного лабораторного обладнання, тому запис у ній робився лише в тому випадку, якщо група крові повстанця була точно відома.

Сама структура документа підказує дослідникові напрямки, за якими слід характеризувати повстанців, узагальнюючи наявні статистичні дані, — місце (регіон) народження, національність, вік, освіта, соціальне походження, професія, сімейний стан, військове звання, служба в арміях іноземних держав, дата приходу в УПА тощо.

Регіональне походження та національна належність

Як зазначалося вище, серед опрацьованих 1 445 карток повстанців Групи «Богун» є 312 документів, заведених на повстанців, що походили з-поза меж Округи, і 1 133 на місцевих повстанців. Це дає змогу вирахувати, що немісцеві вояки становили 21,59 % загальної кількості взятого на облік особового складу, а місцеві — 78,41 %. Тож можна з упевненістю стверджувати, що УПА формувалася за територіальним принципом і більшість вояків проходили службу в рідних краях. Місцеві повстанці більш-менш рівномірно репрезентують усі

¹⁴³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 1.

¹⁴³¹ Має бути — с. Пляшева, Козинський район.

адміністративні райони, що територіально входили до ВО «Богун», тому немає підстав вважати, що тут існували якісь виняткові території, які делегували до УПА особливо великі людські контингенти. Водночас доволі високий відсоток немісцевого вояцтва засвідчує, що Повстанська армія мала тенденцію до перетворення на всеукраїнську армію, а її програмні цілі та ідеї були близькими і зрозумілими для українців із різних регіонів УРСР та з-поза меж республіки¹⁴³².

Аналіз документів дає змогу встановити такий регіональний поділ немісцевих повстанців Групи «Богун»¹⁴³³:

Таблиця 1.

Назва регіону	Кількість	Відсоток	
		від усіх немісцевих	від усіх загалом
Чернігівська область	97	31 %	6,71 %
Сумська область	79	25 %	5,46 %
Дніпропетровська область	16	5,1 %	1,1 %
Київська область	9	2,8 %	0,62 %
Житомирська область	8	2,5 %	0,55 %
Ворошиловградська (Луганська) область	8	2,5 %	0,55 %
Ростовська область (Росія)	7	2,2 %	0,48 %
Полтавська область	7	2,2 %	0,48 %
Харківська область	6	1,9 %	0,41 %
Кам'янець-Подільська (Хмельницька) область	6	1,9 %	0,41 %
Узбекистан	5	1,6 %	0,34 %
Львівська область (північ сучасної Львівської області без Дрогобиччини)	3	0,96 %	0,2 %
Волинська область	3	0,96 %	0,2 %
Запорізька область	3	0,96 %	0,2 %
Тернопільська область (центральна і південна частина)	3	0,96 %	0,2 %
Вінницька область	3	0,96 %	0,2 %
Могилівська область (Білорусь)	3	0,96 %	0,2 %
Кубань (Росія)	3	0,96 %	0,2 %
м. Київ	3	0,96 %	0,2 %
м. Ворошиловград (Луганськ)	3	0,96 %	0,2 %
Краснодарська область (Росія)	2	0,64 %	0,137 %
Одеська область	2	0,64 %	0,137 %
Сталінська (Донецька) область	2	0,64 %	0,137 %
Орловська область (Росія)	2	0,64 %	0,137 %
Воронезька область (Росія)	2	0,64 %	0,137 %
м. Чернігів	2	0,64 %	0,137 %
м. Одеса	2	0,64 %	0,137 %
Алмаатинська область (Казахстан)	1	0,32 %	0,069 %
Дон (Росія)	1	0,32 %	0,069 %

¹⁴³² Патриляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело. — С. 113.

¹⁴³³ У таблиці регіони вказані від найбільш до найменш представлених. Окремі, остаточно не з'ясовані назви регіонів, супроводжуються знаками запитання. Назви регіонів подані відповідно до адміністративного поділу станом на червень 1941 р. (Уманщина, Шполянщина, Черкаси були частиною Київської області) та із зазначенням держави, до якої вони належать нині, за винятком нез'ясованих або тих, де адміністративна належність не вказана (наприклад, Галичина, Кавказ тощо).

Кіровоградська область	1	0,32 %	0,069 %
Пінська область (Білорусь)	1	0,32 %	0,069 %
Мінська область (Білорусь)	1	0,32 %	0,069 %
Новосибірська область (Росія)	1	0,32 %	0,069 %
Курська область (Росія)	1	0,32 %	0,069 %
Іркутська область (Росія)	1	0,32 %	0,069 %
Білорусь (регіон не вказаний) ?	1	0,32 %	0,069 %
Галичина (область не вказана) ?	1	0,32 %	0,069 %
Бессарабія (Молдова) ?	1	0,32 %	0,069 %
Поділля (область не вказана) ?	1	0,32 %	0,069 %
м. Харків	1	0,32 %	0,069 %
м. Ставрополь (Росія)	1	0,32 %	0,069 %
м. Луцьк	1	0,32 %	0,069 %
м. Дніпропетровськ	1	0,32 %	0,069 %
м. Запоріжжя	1	0,32 %	0,069 %
м. Берестя (Брест, Білорусь)	1	0,32 %	0,069 %
м. Херсон	1	0,32 %	0,069 %
м. Краснодар (Росія)	1	0,32 %	0,069 %
м. Житомир	1	0,32 %	0,069 %
м. Ленінград (Петербург, Росія)	1	0,32 %	0,069 %
м. Куканда (Кавказ) ?	1	0,32 %	0,069 %

Як видно з таблиці, географія доволі презентативна, однак основна частина прийшлих повстанців представляла чотири українські області — Чернігівську, Сумську, Дніпропетровську та Київську (разом з обласними центрами це — 207 осіб, або 65,82 % з усіх німецьких повстанців чи 14,32 % від загальної кількості облікованих повстанців). Цілком закономірно, що доволі великі групи бійців дали суміжні з ВО «Богун» Житомирська й Кам'янець-Подільська (Хмельницька) області — разом 14 осіб (4,4 % від німецьких і 0,96 % від усіх повстанців). Двадцять троє повстанців (7,37 % від німецьких і 1,59 % з усіх облікованих) — вихідці з Росії (головно з суміжних з Україною регіонів із великою часткою українського населення), семеро (відповідно 2,24 % та 0,48 %) — з Білорусі, п'ятеро (відповідно 1,6 % та 0,34 %) — з Узбекистану.

Загалом серед облікованих повстанців вихідців з-поза меж сучасної України було 38 (2,62 %). У числі повстанців німецького походження вони склали частку в 12,1 %, тоді як уродженців України серед німецьких бійців було 87,9 %. Однак найцікавіше те, що основну частину німецьких вояків ВО «Богун» УПА-Північ становили вихідці зі східних та центральних частин України, які аж ніяк не межують із Південною Рівненщиною та Північною Тернопільщиною. Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська, Дніпропетровська, Полтавська та Київська області, а також міста Чернігів, Київ, Луганськ, Харків, Дніпропетровськ дали загалом 231 особу, або 74 % від німецьких чи 15,98 % від усіх облікованих повстанців. Особливо вирізняються в цьому списку Чернігівщина та Сумщина, які разом із містом Черніговом були репрезентовані групою зі 178 осіб (57 % від німецьких і 12,3 % від усіх облікованих повстанців). Аналіз евіденційних карток дає підстави стверджувати, що основну частину чернігівців і сумчан, які опинилися в УПА наприкінці 1943 або в січні 1944 р., становили колишні службовці Червоної армії та німецької допоміжної поліції. Північно-східний регіон України, вкритий лісами, що межували з такими ж лісистими місцевостями Білорусі та Росії, на зламі 1941—1942 рр. став потужною базою для радянських партизанів і диверсантів. Загони й з'єднання під командуванням Ковпака, Бовкуна, Сабурова, Гудзенка, Шукаєва, Попудренка, Черепа, Ярового, Попка, Воронова, Міщенко та інших особливою толерантністю щодо місцевого населення не відзначалися¹⁴³⁴, а тому в краю стали з'являтися самооборонні групи,

¹⁴³⁴ Детальніше див.: Гогун О. Як «народні месники» мстилися народу: комуністичний партизанський терор в роки радянсько-німецької війни // Український визвольний рух. — № 4. — Львів, 2005. — С. 61—70

здебільшого з колишніх червоноармійців. На відміну від Волині та Полісся, де такі групи перебували під сильним ідеологічним та організаційним впливом національно-визвольних рухів, в Північно-Східній Україні не існувало потужних структур ОУН чи інших українських партій, тому українська самооборона потрапила під фактичний контроль німців і перетворилася на допоміжну поліцію¹⁴³⁵. Документи свідчать, що лише з кінця літа 1942 р. ОУН(б) (під прикриттям легального товариства «Просвіта») почала поширювати свій вплив на українських службовців окупаційних установ і поліції¹⁴³⁶. Реакцією гітлерівців стали масові арешти в жовтні — листопаді 1942 р. і знищення арештованих оунівців на початку 1943 р. Зокрема, в лютому 1943 р. нацисти вбили в Сумах 650 арештантів, серед яких був і провідник ОУН(б) Сумщини Семен Супрун, а також діячі місцевої «Просвіти»¹⁴³⁷. Активна діяльність оунівців у лавах допоміжної поліції спричинила до того, що частина української поліції влітку 1943 р. дезертирувала з німецької служби і поклала початок партизанській боротьбі, котра, за даними сумського дослідника Г. Івануценка, тривала до 1947—1948 рр.¹⁴³⁸.

У відповідь на підривну й дезорганізаційну роботу ОУН(б) гестапо посилює терор проти націоналістів. За свідченнями радянських партизанів-розвідників, гітлерівські спецслужби протягом липня — вересня 1943 р. (тобто перед самим відступом із регіону) лише в Сумській області арештували 280 активістів ОУН(б)¹⁴³⁹. Після відступу німців за Дніпро та частина української допоміжної поліції з Сумщини й Чернігівщини, яка до того не дезертирувала з німецької служби, а відійшла на захід із німцями, наприкінці 1943 р. опинилася в тилу німецької армії в регіоні Житомирщини, Хмельниччини та Рівненщини. Перебуваючи в районі дії УПА-Північ, поліцаї стали масово втікати від німців і долучатися до українських повстанських відділів. Більшість учорашніх шуцманів перейшли групами 17 і 28—29 листопада, 3 і 16 грудня 1943 р., а також на Новий рік — 1 січня 1944 р. Доволі часто новоприбулі були односельцями, родичами (братами). Серед них найбільше зафіксовано вихідців із районів Нова Басань, Кролевець, Ічня, Лебедин, Холми, Охтирка.

Серед узятих на облік вояків ВО «Богун» спостерігаємо значну групу дніпропетровців, що зумовлено особливою активністю оунівського підпілля у Дніпропетровській області за роки німецької окупації — звідси людей відсилали до УПА організованими відділами¹⁴⁴⁰.

Роботою оунівського підпілля, ймовірно, слід пояснювати й наявність у відділах УПА-Північ харків'ян, киян, полтавців і луганців, хоча частина з них потрапила до УПА після втечі з німецького полону, під час вивезення на роботу, після виходу з оточення тощо¹⁴⁴¹.

¹⁴³⁵ Один із керівників радянського партизанського руху в Україні О. Сабуров згадував про українські села, в яких мало не все чоловіче населення перебувало на службі в поліції. Особливо цікавий уривок спогадів стосується с. Зернове, що лежить на українсько-російському кордоні коло містечка Середина-Буда: «В селі залишилися тільки родини зрадників. За нашими даними гарнізон поліції нараховував там близько 350 чоловік. Другого такого підступного села на Україні ми більше вже не зустрічали» (Сабуров О. За лінією фронту. — К., 1969. — С. 154).

¹⁴³⁶ Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — С. 596—597.

¹⁴³⁷ Іванученко Г. Залізом і кров'ю: Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. — Суми, 2001. — С. 119.

¹⁴³⁸ Іванученко Г. Деякі факти діяльності ОУН і УПА на Сумщині // Український визвольний рух — № 3 — Львів, 2003. — С. 261—273.

¹⁴³⁹ Іванученко Г. Залізом і кров'ю: Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. — С. 119—120.

¹⁴⁴⁰ Куделя Д. Дніпропетровці в Українській Повстанській Армії. — С. 87—96.

¹⁴⁴¹ Сергійчук В. Діяльність підпілля ОУН на сході України // Визвольний шлях. — 1995. — № 8. — С. 965—971. У розпорядженні дослідників є також список «східняків» куреня «Острога», що діяв на території ВО «Заграва». На кінець 1943 р. у курені рахувалося 40 «східняків», з яких 5 були народжені за межами України (3 в Ростовській області Росії, а 2 — в Білорусі). Інші розподілялися по областях так: 10 — Київська, 4 — Дніпропетровська, 4 — Полтавська, 3 — Житомирська, 3 — Вінницька, 3 — Донецька, 2 — Сумська, 4 — Запорізька, 1 — Одеська, 1 — Чернігівська, 1 — Таврійська губернія (?), 2 — не вказане місце народження. Із 40 «східняків» куреня 11 — колишні військовополонені червоноармійці, 10 — втікачі з примусової німецької роботи, 2 — втікачі з ЧА в 1941 р., 1 — член ОУН із Запорізької області, 16 — невідомо як потрапили до УПА. За віком «східняки» куреня «Острога» поділялися так: 1892 р. н. — 1,

Національний склад повстанців, облікованих евіденційними картками, визначався високим ступенем однорідності. 1 420 вояків (98,2 %) записалися українцями й лише 25 (1,8 %) вказали інші національності. З цих 25 осіб 24 належали до групи німецьких повстанців, і лише один неукраїнець — козак «Чодак» (чех Тадеуш Глос) — був місцевого походження (с. Пусте Івання Радивилівського району Рівненської області)¹⁴⁴². Серед німецьких повстанців українців було дещо менше, ніж серед місцевих — 92,3 % (288 осіб), а неукраїнці в цій групі становили 7,69 % (24 особи). Національні представництва кількісно виглядали так:

Таблиця 2.

Національність	Кількість осіб	Відсоток від усіх облікованих повстанців	Відсоток від повстанців-неукраїнців
росіяни	12	0,83	48
узбеки	5	0,34	20
білоруси	4	0,276	16
донські козаки	2	0,137	8
казах	1	0,069	4
чех	1	0,069	4

Такий низький відсоток вояків — представників інших національностей, очевидно, слід пояснити тим, що до евіденційних карток, які ми опрацьовували, не потрапили відомості з окремих національних легіонів при УПА¹⁴⁴³, а зареєстровані поодинокі повстанці-неукраїнці просто служили в українських відділах. Очевидно також, що до повстанців, за незначним винятком, не приєднувалося місцеве неукраїнське населення. Місцеві поляки, які були найчисельнішою національною меншиною в регіоні, вороже ставилися до українського національно-визвольного руху і протистояли йому найрізноманітнішими способами, місцеві євреї на кінець 1943 р. були майже повністю винищені нацистами, місцеві німці здебільшого схилилися до співпраці з німецькою окупаційною владою, а тому не могли йти на тісний контакт із УПА. Нарешті, місцеві чехи (їх на Волині мешкало, за різними даними, від 33 до 45 тис.), здебільшого займали вичікувально-нейтральну позицію щодо повстанського руху, покликаючись на те, що вони виконують накази винятково еміграційного чеського уряду та президента Е. Бенеша¹⁴⁴⁴. Хоча, з іншого боку, відомі твердження керівника Рівненського обласного штабу радянських партизанів В. Бегми, який в одному зі своїх донесень до Українського штабу партизанського руху

1908 р. н. — 1, 1911 р. н. — 1, 1914 р. н. — 3, 1915 р. н. — 2, 1916 р. н. — 1, 1917 р. н. — 6, 1918 р. н. — 2, 1919 р. н. — 3, 1921 р. н. — 1, 1922 р. н. — 1, 1923 р. н. — 8, 1924 р. н. — 1, 1925 р. н. — 5, 1926 р. н. — 3, не вказаний р. н. — 1. Тобто найбільш репрезентованою була група 18—25-річних (1918—1925 р. н.) — 21 особа, дещо менше представленою була група 26—29-річних (1914—1917 р. н.) — 12 осіб, понад 30 років і менше 18 років мало лише по 3 повстанців. Серед повстанців-«східняків» з куреня «Острога» було 2 жінок (обидві кухарки, 1923 і 1926 р. н.). За рівнем освіти обліковані «східняки», очевидно, дещо виділялися серед загальної маси вояцтва вищим освітнім цензом: 10 кл. — 6; 9 кл. — 2; 8 кл. — 2; 7 кл. — 7; 6 кл. — 7; 5 кл. — 4; 4 кл. — 7; 3 кл. — 4; неписьменний — 1 (детальніше див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і Запілля на ПЗУЗ (1943—1945). Нові документи. — К. — Торонто, 2010. — С. 411—413).

¹⁴⁴² ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 86.

¹⁴⁴³ Від серпня 1943 р. в УПА розпочалося формування інтернаціональних відділів, організаторами яких став колишній командир Червоної армії Д. Карпенко — «Яструб». Найчисельнішими були підрозділи литовців, грузинів, татар, азербайджанців, вірменів, узбеків. Існував відділ росіян. Також до УПА приєднувалися дезертири з італійської, угорської, румунської, німецької армій, військовополонені-втікачі голландці, бельгійці та серби. Однак щодо останніх — ідеться винятково про поодинокі випадки. В історичній літературі прийнято вважати, що в складі УПА на кінець 1943 р. було близько 20 % неукраїнців. За браком точних статистичних даних, які стосуються інтернаціональних легіонів УПА, підтвердити або спростувати таку цифру неможливо (Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX ст.: ідеологія та практика. — Львів, 2003. — С. 142).

¹⁴⁴⁴ Мотука G. Losy czechów wołyńskich 1939—1944 // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей — Вип. 7. — Ч. 1. — К., 2003. — С. 211.

З листопада 1943 р. зазначав, що в районі Ковель — Сарни — Столин поряд з українськими відділами діяв також чеський підрозділ УПА зі 150 осіб¹⁴⁴⁵.

Соціальне походження, професія, вік, освіта і сімейний стан

Розглянувши питання регіонального походження та національної належності бійців Групи «Богун» УПА-Північ, пропонуємо перейти до з'ясування інших аспектів, а саме — соціального походження, професії, віку, сімейного стану та рівня освіти упівців.

Насамперед визначимо місця народження вояків УПА. Аналіз евіденційних карток свідчить, що з 1 445 облікованих бійців 1 313 особи (90,8 %) були уродженцями сіл, а 132 (9,2 %) — міст і містечок. Серед місцевих 1 133 повстанців народжені в селах становили 1 113 вояків (98,21 %), а в містах і містечках — 20 (1,79 %). Дещо вищим відсоток уродженців міської місцевості був серед немісцевих повстанців. Із облікованих 312 бійців УПА немісцевого походження в селах народилося 200 осіб (64,1 %), а в містах та містечках — 112 осіб (35,8 %).

Місце народження вплинуло й на вибір роду діяльності. У наступних таблицях подаємо професії місцевих, немісцевих та загалом усіх облікованих вояків.

Таблиця 3.

Професії місцевих облікованих повстанців (1 133 особи)

1.	Хлібороби (рільники)	919	81,11 %
2.	Робітники та ремісники	176	15,53 %
3.	Службовці	10	0,88 %
4.	Вчителі	7	0,61 %
5.	Диригенти й музиканти	7	0,61 %
6.	Медичні працівники	6	0,52 %
7.	Агрономи	4	0,35 %
8.	Студенти	4	0,35 %

Таблиця 4.

Професії немісцевих облікованих повстанців (312 осіб)

1.	Хлібороби (рільники)	198	63,4 %
2.	Робітники та ремісники	84	26,95 %
3.	Службовці	8	2,5 %
4.	Медичні працівники	5	1,6 %
5.	Професійні військові	5	1,6 %
6.	Вчителі	3	0,96 %
7.	Електромонтери	3	0,96 %
8.	Студенти	3	0,96 %
9.	Гірничий інженер	1	0,32 %
10.	Агроном	1	0,32 %
11.	Крамар	1	0,32 %

Таблиця 5.

Професії всіх облікованих повстанців (1 445 осіб)

1.	Хлібороби (рільники)	1 139	78,82 %
2.	Робітники та ремісники	238	16,47 %
3.	Службовці	18	1,24 %
4.	Медичні працівники	11	0,76 %
5.	Вчителі	10	0,69 %
6.	Студенти	7	0,48 %

7.	Агрономи	7	0,48 %
8.	Диригенти й музиканти	5	0,34 %
9.	Професійні військові	5	0,34 %
10.	Електромонтери	3	0,2 %
11.	Гірничий інженер	1	0,069 %
12.	Крамар	1	0,069 %

Як бачимо, серед обох категорій повстанців (місцеві та німецькі) переважали хлібороби. Робітники й ремісники становили заледве шосту частину серед місцевих і трошки більше чверті серед німецьких бійців УПА. Дещо більший відсоток робітників і ремісників серед німецьких повстанців пояснюється вищим рівнем урбанізації та індустріалізації на території СРСР, ніж у довоєнній Польщі.

Наведена статистика вкотре цілком спростовує абсурдне твердження радянських публіцистів і вчених про «буржуазний» чи «куркульський» характер Повстанської армії.

Аналогічно не було «буржуазно-куркульським» й оунівське підпілля. Типову картину про соціальне походження учасників ОУН(б) подають звіти з різних територій, охоплені мережею підпілля. Так, у документі з Березнівського району «Берег» (територія Костопільського надрайону «Долина», майбутньої ВО «Заграва») за квітень 1943 р. вказано, що зі 174 членів ОУН(б) у районі 132 — селяни (75,8 %), 31 — інтелігент (17,8 %), 11 — робітники (6,3 %). У звіті з Деражненського району «Ліс» за липень 1943 р. підкреслюється, що зі 109 членів Організації в районі 100 осіб — селяни (91,7 %) і 9 — сільська інтелігенція (8,3 %).

Український національно-визвольний рух був більш «робітничо-селянським» (понад 94 % — селян, ремісників й робітників перебували в УПА і понад 83 % — в ОУН), ніж рух червоних партизанів. Адаже, згідно зі статистикою Українського штабу партизанського руху, з погляду соціальної належності особовий склад більшовицьких партизанів України виглядає таким чином: «Робітники, ремісники — 35,4 %, селяни — 46,9 %, службовці — 17,3 %, учні та студенти — 0,4 %».¹⁴⁴⁶

Також слід наголосити: отримані нами дані дещо суперечать поширеним у літературі твердженням про те, що в УПА налічувалося 60 % селян, 25 % робітників і 15 % інтелігенції¹⁴⁴⁷. Вказані цифри можуть стосуватися, скоріш за все, галицького регіону. Для Волині вони є некоректними, оскільки частка української інтелігенції та робітників у структурі населення була нижчою, ніж у Галичині, а тому в рядах УПА-Північ інтелігенція, вочевидь, не перевищувала десятивідсоткової позначки, а робітники й ремісники становили 15–17 % вояків.

Цікавими також є результати аналізу вікових даних облікованих упівців. Для зручності ми звели наявну статистичну інформацію до таблиці, в якій на особливу увагу заслуговують дані про вік німецьких повстанців. Адаже радянська пропаганда твердила, що з Центральною та Східною Україною до «банд» вступали «колишні куркулі», ті, «хто мав образу на радянську владу», «петлюрівські недобитки» тощо. Тобто з цих звинувачень випливає, що німецькі вояки УПА здебільшого мали б бути народжені ще наприкінці XIX або на початку XX ст., щоб устигнути побути «петлюрівськими недобитками» або «куркулями». Статистика свідчить цілком про інше:

Таблиця 6.

Рік народження	Місцеві (кількість і відсоток від категорії)	Німецькі (кількість і відсоток від категорії)	Усі обліковані (кількість і загальний відсоток)
1885	—	1 (0,32 %)	1 (0,069 %)
1897	—	1 (0,32 %)	1 (0,069 %)
1898	—	1 (0,32 %)	1 (0,069 %)
1899	4 (0,35 %)	—	4 (0,27 %)

¹⁴⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 102. — Арк. 6.

¹⁴⁴⁷ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX ст. — С. 142.

1900	2 (0,17 %)	1 (0,32 %)	3 (0,2 %)
1901	2 (0,17 %)	1(0,32 %)	3 (0,2 %)
1902	3 (0,26 %)	4 (1,28 %)	7 (0,48 %)
1903	4 (0,35 %)	1(0,32 %)	5 (0,34 %)
1904	6 (0,52 %)	5 (1,6 %)	11 (0,76 %)
1905	3 (0,26 %)	3 (0,96 %)	6 (0,41 %)
1906	9 (0,79 %)	2 (0,64 %)	11 (0,76 %)
1907	10 (0,88 %)	4 (1,28 %)	14 (0,96 %)
1908	16 (1,41 %)	8 (2,56 %)	24 (1,66 %)
1909	18 (1,58 %)	2 (0,64 %)	20 (1,38 %)
1910	18 (1,58 %)	12 (3,84 %)	30 (2,07 %)
1911	25 (2,2 %)	11 (3,52 %)	36 (2,49 %)
1912	31 (2,73 %)	13 (4,16 %)	44 (3,04 %)
1913	27 (2,38 %)	20 (6,41 %)	47 (3,25 %)
1914	36 (3,17 %)	16 (5,12 %)	52 (3,59 %)
1915	26 (2,29 %)	13 (4,16 %)	39 (2,69 %)
1916	49 (4,32 %)	15 (4,8 %)	64 (4,42 %)
1917	40 (3,53 %)	12 (3,84 %)	52 (3,59 %)
1918	35 (3,08 %)	14 (4,48 %)	49 (3,39 %)
1919	42 (3,7 %)	18 (5,76 %)	60 (4,15 %)
1920	92 (8,12 %)	21 (6,73 %)	113 (7,82 %)
1921	148 (13,06 %)	21 (6,73 %)	169 (11,69 %)
1922	162 (14,29 %)	22 (7,05 %)	184 (12,73 %)
1923	128 (11,29 %)	24 (7,69 %)	152 (10,51 %)
1924	86 (7,5 %)	21 (6,73 %)	107 (7,4 %)
1925	80 (7,06 %)	15 (4,8 %)	95 (6,57 %)
1926	25 (2,2 %)	7 (2,24 %)	32 (2,21 %)
1927	6 (0,52 %)	3 (0,96 %)	9 (0,62 %)

З таблиці чітко видно, що найбільшу вікову категорію в обох групах повстанців (місцевих і німецьких) становила молодь 1916–1926 років народження, тобто в 1944 р. їм було 18–28 років (відповідно 78,15 % та 60,85 %), загалом — 74,48 % вояків ВО «Богун».

Бійці віком від 29 до 35 років складали другу велику вікову категорію, яка становила відповідно 13,73 % місцевих, 27,2 % німецьких повстанців та дорівнювала 18,51 % від усієї кількості облікованих. Третя вікова категорія складалася з повстанців віком 36–45 років. Серед місцевих упівців вони становили 4,64 %, серед німецьких — 9,28 %, а в загальному реєстрі їхня доля сягала 6,04 %.

Кількість найстарших вояків (віком понад 45 років) було мізерно малою. Серед місцевих повстанців статистика таких не фіксує взагалі, серед німецьких старших бійців менше відсотка (0,96 %), а від загальної кількості 0,2 %.

Нарешті, остання категорія — неповнолітні, яким у 1944 р. виповнилося 17 років, — становила 0,62 % від загальної кількості облікованих повстанців (0,52 % від місцевих і 0,96 % від німецьких).

Теоретично учасниками національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. (за радянським визначенням — «петлюрівцями» або «куркулями») до початку загальної колективізації в УСРР могли бути люди, народжені не пізніше 1909 р. (яким на початок суцільної колективізації сільського господарства у 1929 р. виповнилося 20 років, а в 1944 р. було 35 років). Таких серед облікованих німецьких бійців УПА Групи «Богун» 34 особи (10,89 %). Тобто колишнім «куркулем» або «петлюрівцем» міг бути лише кожен десятий німецький повстанець, внесений до евіденційної книги Групи «Богун».

Отже, нав'язувані багаторічною радянською пропагандою стереотипи про «петлюрівських недобитків» і колишніх «куркулів» не підтверджуються статистикою. Якщо вести мову

про немісцевих вояків, то абсолютна більшість із них світоглядно сформувалися в роки більшовицької влади, навчалися в радянських школах, належали до відповідних молодіжних комуністичних організацій тощо. Окрім того, серед червоних партизанів на території України була більша кількість людей старшого віку, ніж серед упівців. Нижче, у порівняльній таблиці, наведемо статистику Українського штабу партизанського руху за 1945 р., яка подає дані на 88 075 осіб¹⁴⁴⁸ — бійців найбільших червоних партизанських з'єднань в Україні, тобто є достатньо репрезентативною.

Таблиця 7.

Вікова категорія	Червоні партизани (%)	Немісцеві вояки УПА (%)	Місцеві вояки УПА (%)	Усі обліковані вояки УПА (%)
1894 р. н. і старші	1,1	0,32	0,0	0,069
1895–1899 р. н.	2,7	0,64	0,35	0,41
1900–1904 р. н.	6,6	3,84	1,5	2,0
1905–1909 р. н.	9,8	6,08	4,94	5,19
1910–1914 р. н.	18,3	23,07	12,09	14,46
1915–1919 р. н.	18,6	23,07	16,94	18,26
1920–1924 р. н.	30,9	34,93	54,36	50,17
1925–1929 р. н.	11,9	8,01	9,76	9,41
1930 р. н. і молодші	0,1	0,0	0,0	0,0

Як бачимо, 20,2 % радянських партизанів були старші 35 років (натомість серед упівців цей показник сягає тільки 7,66 % (6,79 % у місцевих і 10,89 % у немісцевих). Очевидно, велика кількість бійців старшого віку серед червоних зумовлена умовами формування радянського партизанського руху, основою якого були оточенці (головно колишні кадрові червоні командири і політичні комісари, які не бажали здаватися до німецького полону і не могли повернутися до своїх домівок, подібно до рядових червоноармійців — учорашніх селян та робітників), залишені спеціально для роботи в підпіллі функціонери комуністичної партії й комсомолу нижчої та середньої ланок, а також перекинені з-за лінії фронту спеціально вишколені диверсанти-терористи, сапери, радисти й снайпери, навчені в структурах НКВД.

Соціальне походження, професія та вік українських повстанців позначалися на їхньому освітньому рівні. На жаль, дані про рівень освіти 25 повстанців на евіденційних картках не збереглися (картки ушкоджені або не заповнені до кінця). Узагальнення наявних даних подано в наступній таблиці.

Таблиця 8.

Рівень освіти	Місцеві (кількість і відсоток від категорії)	Немісцеві (кількість і відсоток від категорії)	Усі обліковані (кількість і загальний відсоток)
Неписьменні	25 (2,2 %)	—	25 (1,73 %)
Малограмотні	—	2 (0,64 %)	2 (0,13 %)
Домашня	16 (1,41 %)	—	16 (1,1 %)
1 кл.	34 (3 %)	4 (1,28 %)	38 (2,62 %)
2 кл.	107 (9,44 %)	21 (6,7 %)	128 (8,85 %)
3 кл.	157 (13,85 %)	34 (10,8 %)	191 (13,21 %)
4 кл.	356 (31,42 %)	55 (17,62 %)	411 (28,44 %)
5 кл.	150 (13,23 %)	38 (12,1 %)	188 (13,01 %)
6 кл.	90 (7,94 %)	32 (10,2 %)	122 (8,44 %)
7 кл.	94 (8,29 %)	65 (20,8 %)	159 (11 %)
8 кл.	34 (3 %)	11 (3,5 %)	45 (3,11 %)

¹⁴⁴⁸ Патриляк І. К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю). — С. 20—21.

9 кл.	15 (1,32 %)	12 (3,8 %)	27 (1,86 %)
10 кл. (середня)	22 (1,94 %)	20 (6,41 %)	42 (2,9 %)
Гімназійна (середня)	1 (0,08 %)	1 (0,32 %)	2 (0,13 %)
Середня спеціальна	8 (0,7 %)	6 (1,9 %)	14 (0,96 %)
Незакінчена вища, студент	2 (0,17 %)	5 (1,6 %)	7 (0,48 %)
Вища	—	3 (0,96 %)	3 (0,2 %)
Немає даних	22 (1,94 %)	3 (0,96 %)	25 (1,73 %)

З таблиці чітко видно, що освітній рівень німецьких повстанців був дещо вищим, ніж у місцевих бійців: на території СРСР мережа шкіл була гущіша, ніж у міжвоєнній Польщі, та й вища освіта була доступнішою.

Також слід враховувати, що відсоток уродженців і мешканців міст серед німецьких повстанців був вищим (7,62 %), ніж серед місцевих (1,79 %), а міщани традиційно мають вищий освітній рівень. З іншого боку, обсяг і якість знань у радянській школі були нижчими, ніж, скажімо, в польських гімназіях. Тому до статистики слід підходити з деякою обережністю, пам'ятаючи, що кількість закінчених класів далеко не завжди адекватна рівневі реальних знань. Цікаво, що найбільший відсоток німецьких повстанців (20,8 %) мали сім класів освіти, тобто були випускниками найпоширеніших у ті часи в Радянській Україні семикласних шкіл. Натомість повстанці — вихідці з території ВО «Богун» — найчастіше мали чотири класи освіти (31,42 %), і це теж не дивно з огляду на те, що в підпольській Україні найбільш розгалуженою була мережа так званих народних чотирикласних шкіл. Більшою була частка німецьких бійців із вищою, середньою та спеціальною середньою освітою.

Загалом освітній рівень українських повстанців відповідав загальному освітньому рівневі тодішнього західноукраїнського суспільства, а щодо німецьких воїнів УПА, то їхній освітній рівень цілком корелював із рівнем радянських партизанів України, в яких були лише дещо кращими показники вищої та середньої освіти — завдяки наявності в рядах червоних партизанів колишніх партфункціонерів, професійних військових і політичних комісарів. Нижче наводимо порівняльну таблицю рівня освіти українських повстанців і більшовицьких партизанів, складену з використанням статистичних даних Українського штабу партизанського руху¹⁴⁴⁹.

Таблиця 9.

Рівень освіти	Червоні партизани (%)	Німецькі воїни УПА (%)	Місцеві воїни УПА (%)	Усі обліковані воїни УПА (%)
Неписьменні	2,9	0,0	2,2	1,73
Малограмотні або з освітою 1–3 кл.	21,7	18,78	27,7	25,91
4 кл.	16,7	17,62	31,42	28,44
5–6 кл.	14,7	22,3	21,17	21,45
7 кл.	14,9	20,8	8,29	11
8–9 кл.	12,4	7,3	4,32	4,97
Середня і середня спеціальна освіта	13,5	8,63	2,72	3,99
Незакінчена вища освіта та студенти	0,8	1,6	0,17	0,48
Вища	2,7	0,96	0,0	0,2

¹⁴⁴⁹ Патриляк І. К. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю). — С. 21.

Варто також проаналізувати сімейний стан облікованих повстанців, який, на нашу думку, так само підказує шлях до вирішення деяких питань. Зведені статистичні дані вкладаються в таку таблицю:

Таблиця 10.

Сімейний стан	Місцеві (кількість і відсоток від категорії)	Немісцеві (кількість і відсоток від категорії)	Усі обліковані (кількість і загальний відсоток)
Одружені	220 (19,41 %)	141 (45,19 %)	360 (24,91 %)
Неодружені	913 (80,59 %)	171 (54,81 %)	1 084 (75,09 %)

З наведених даних чітко видно, що у відсотковому відношенні рівень одружених повстанців серед немісцевих бійців УПА був більш як удвічі вищий, ніж у місцевих повстанців. Скоріш за все, пояснити цю диспропорцію можна двома обставинами. По-перше, середній вік місцевих повстанців був дещо нижчим, ніж немісцевих. Наприклад, частка місцевих упівців 17–25 років (більшість чоловіків у цьому віці ще не одружені) становила 67,74 %, а немісцевих — 48,69 %. По-друге, серед місцевих було більше селян, ніж серед немісцевих, причому західноукраїнські селяни, на відміну від своїх колег із Радянської України, були не люмпенізованими колгоспниками, а господарями-власниками, для яких проблема створення сім'ї була тісно пов'язана з питанням розширення або скорочення господарства, а тому вимагала зважених рішень.

Слід також звернути увагу на той факт, що третина одружених немісцевих повстанців були багатодітними (мали трьох і більше дітей). І практично всі без винятку багатодітні батьки за часів німецької окупації служили в поліції. На нашу думку, це є яскравим свідченням того, що служба в поліції була для батьків великих сімей в окупованій нацистами Україні одним із небагатьох способів фізично вижити, не потрапити на каторгу до Райху, захистити свою родину від партизанського й гітлерівського терору та пограбувань, а крім того, можливою «поживитися» коштом інших співгромадян. Дані повстанської статистики щодо багатодітних поліцаїв цілком підтверджуються спогадами керівників радянського партизанського руху, які діяли зі своїми загонами в районах Північної Чернігівщини та Сумщини. Зокрема, О. Сабуров згадував: «Часто в рядах німецьких пособників траплялися батьки великих родин. Опи- нившись в оточенні, вони пробиралися додому і зразу ж потрапляли на очі комендантів. І от, щоб урятувати життя, вже не стільки собі, як своїй родині, вони ставали на шлях пристосуван- ня до окупаційної влади»¹⁴⁵⁰.

Служба в іноземних арміях, військові звання та спеціальності

Значна частина облікованих вояків УПА Групи «Богун», як свідчать їхні евіденційні картки, не були новачками у військовій справі й до участі в повстанських загонах уже проходили військову службу в різноманітних арміях або воєнізованих формуваннях. Загалом були знайомі з армійською службою 609 (42,14 %) повстанців, а вперше долучилися до військової справи в лавах УПА — 836 (57,86 %) облікованих вояків. Крім того, слід зазначити, що серед немісцевих бійців частка тих, хто служив у чужих арміях, значно вища, ніж у місцевих повстанців. Із 312 упівців із різних регіонів України та з-поза її меж, які у вирі воєнного лихоліття потрапили до ВО «Богун», не були новачками у військовій справі 248 (79,48 %) повстанців. Тоді як із 1 133 місцевих вояків раніше була на військовій службі лише 361 особа (31,86 %). Таку різницю, очевидно, слід пояснювати і дещо старшим віком немісцевих повстанців, і тим, що в Західній Україні на початку німецько-радянської війни не встигли провести мобілізації, а вихідці з інших регіонів були свого часу мобілізовані до Червоної армії. Також наголосимо, що до немісцевих бійців ми зарахували вихідців із Галичини, котрі часто обіймали в УПА на Волині командні пости і мали відповідну військову підготовку, як, наприклад, чотовий Дмитро Чорній — «Залізник» — уродженець Підгаєцького

¹⁴⁵⁰ Сабуров О. За лінією фронту. — К., 1969. — С. 146.

району Тернопільської області, який був ветераном батальйону «Роланд» Дружин українських націоналістів¹⁴⁵¹.

Аналіз наявних статистичних даних дав змогу виявити, в яких чужих арміях та воєнізованих формуваннях служили вояки Групи «Богун».

Таблиця 11.

Служба немісцевих повстанців в іноземних арміях

Назва чужих армій та збройних формувань	Кількість немісцевих повстанців	Відсоток від категорії
Червона армія та німецька поліція	87	27,88
Червона армія	81	25,96
Німецька поліція	64	20,51
Вермахт	4	1,28
СД	4	1,28
Червона армія та СД	2	0,64
Червона армія та вермахт	2	0,64
ДУН «Роланд»	1	0,32
Царська армія та Армія УНР	1	0,32
Царська армія	1	0,32
Військо Польське	1	0,32
Не служили	64	20,51

Таблиця 12.

Служба місцевих повстанців в іноземних арміях

Назва чужих армій та збройних формувань	57,986	Відсоток від категорії
Військо Польське	224	19,77
Німецька поліція	58	5,12
Червона армія	56	4,94
Вермахт	11	0,97
Військо Польське та Червона армія	5	0,44
Німецька пожежна охорона	2	0,17
Царська армія та Армія УНР	1	0,08
Царська армія	1	0,08
Веркдінст	1	0,08
Веркшуц і ДУН	1	0,08
Червона армія та вермахт	1	0,08
Не служили	772	68,13

Таблиця 13.

Служба всіх облікованих повстанців Групи «Богун» в іноземних арміях

Назва чужих армій та збройних формувань	Кількість облікованих повстанців	Відсоток від категорії
Військо Польське	225	15,57
Червона армія	137	9,48
Німецька поліція	122	8,44
Червона армія та німецька поліція	87	6,02
Вермахт	15	1,03

¹⁴⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 201.

Військо Польське та Червона армія	5	0,34
СД	4	0,27
Червона армія та вермахт	3	0,2
Німецька пожежна охорона	2	0,13
Царська армія та Армія УНР	2	0,13
Царська армія	2	0,13
Червона армія та СД	2	0,13
ДУН	1	0,069
Веркдінст	1	0,069
Веркшуц і ДУН	1	0,069
Не служили	836	57,86

У наведених таблицях чітко простежується, що основна маса повстанців, які до служби в УПА служили в чужих арміях чи воєнізованих формуваннях, були службовцями Війська Польського, Червоної армії, допоміжної німецької поліції або інших мілітарних структур. У цьому контексті слід ще раз звернути увагу на проблему, про яку ми вже згадували, — переходу на службу в УПА частини колишньої допоміжної поліції («щуцманів») Волині та Полісся. Як ми відзначали, говорити про тисячі поліцейських, які в один момент потрапили до УПА, немає підстав. Як бачимо, серед місцевих повстанців Групи «Богун» на кінець 1943 — початок 1944 р. вони становили трохи більше 5 %. Навіть якщо припустити, що протягом весни, літа й осені 1943 р. частина колишніх щуцманів загинула в лавах УПА, все одно за цей самий час до повстанських рядів мобілізували інших колишніх дезертирів із поліції, тому навряд чи їхня кількість була такою великою, як сьогодні часто стверджується.

Дещо іншою ситуація з проходженням військової служби була в немісцевих повстанців. З Таблиці 11 чітко видно, що більшість із них перебувала на службі в Червоній армії та німецькій поліції або інших німецьких воєнізованих формуваннях. Понад 52 % (163 особи) з немісцевих повстанців Групи «Богун» потрапили до лав УПА, безпосередньо дезертувавши з німецької служби. Мотиви приєднання цих людей до повстанських загонів, очевидно, були різними. Частина діяла з ідейних переконань, інші намагалися якимось чином вирватися від німців, вбачаючи в УПА зручний засіб для подальшого повернення додому¹⁴⁵², а то й переходу до червоних партизанів¹⁴⁵³. Загалом утеча поліції до українських повстанців не була

¹⁴⁵² У звіті «Загону № 37», який у березні 1944 р. здійснив глибокий рейд у Житомирську та Київську області, є згадки про упівців-«східняків», які героїчно боролися й загинули в боях із противником, а одночасно є свідчення і про тих вихідців зі Східної України, які втекли з відділу й подалися додому (детальніше див.: Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 473—480).

¹⁴⁵³ У звіті інформатора ОУН про події в ВО «Богун» за листопад — грудень 1943 р. зазначалося: «В с. Ступні і Малій Мощаниці стоїть біля 2-х сотень щуцманів-«східняків», які перейшли на нашу сторону з Дубна і Мирогощі. Серед них була переведена агітація пропагандистом з УПА. Частина з них захоплюється нашою боротьбою і заявляють, що будуть битися разом з нами проти німців і більшовиків, але є між ними і такі типи (лейтенанти і політруки), які до нашої справи ставляться ворожо і стараються зв'язатися з місцевими комуністами. [...] Ці східняки мають зі собою біля 110 коней, возів, запасів харчів і багато награваних речей, які продають за горілку. Серед них скріплено розвідку» (Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 301). В іншому звіті за листопад 1943 р. з ВО «Богун» також містилися цікаві згадки про щуцманів зі сходу України: «Під кінець місяця центром зацікавлення всіх відділів, боївок, селян з дерев'яшками-дубинами стає асфальт [тобто траса Житомир — Рівне — І. П.] і довоклишинні прихосейні села. Тут здобувається зброя. Різним способом, а частіше договорами при помочі горілки, переводиться роззброювання фольксдойчів і щуцманів. Більшість — українці з Чернігівщини. Ненавидять німців, а ще більше бояться більшовиків. Виявляють охоту воювати, просять дозволу лишитись зі зброєю в рядах УПА. Створено пропагандивні три чоти, розміщено понад асфальтом для покращення роботи [...]. Для нас реальна користь — зброя і підірвання сили ворога в заплілі. Та може бути й на майбутнє, бо повіши серед них належну політвиховну роботу і приєднавши до себе хоч 30 %, можемо кинути їх до роботи після приходу червоних у їхні материнські терени» (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Заплілля 1943—1944. Документи і матеріали. — К. — Торонто, 1999. — С. 350—351).

чимось унікальним. На зламі 1943—1944 рр. колишні шуцмани, бачачи крах гітлерівського Райху, втікали до всіх партизанських армій — і до червоних партизанів¹⁴⁵⁴, і до Армії Крайової, і до прорадянських польських партизанських груп.

Потрібно зазначити, що повстанці з великою осторожною ставилися до колишніх поліцаїв зі Східної України. Так, у «Суспільно-політичному огляді» уповноваженого ОУН(б) у ВО «Богун», складеному в листопаді 1943 р., між іншим, зазначено: «Упродовж цього місяця німці на-везли сюди із Східноукраїнських земель велику силу шуцманів, яких посилають тут грабувати села і тероризувати населення. Проте велика частина шуцманів, завдяки нашій пропаганді і не маючи іншого виходу, перейшла зі зброєю до нас. З тієї причини німці решту шуцманів під кінець цього місяця роззброїли. [...] Шуцмани із СУЗ — це, в більшості, елемент звихнений — здеморалізований і політично непевний. Вислуговуватися може кожному, хто пообіцяє їм високе життя. Ще частинно можливі і більш свідомі шуцмани з Донбасу, що рекрутуються з донбаських робітників. Найгіршим елементом з шуцманів являються донці. Вони особливо відзначаються грабіжництвом і садизмом. Також тікають шуцмани і до червоних партизанів, але їх бояться, щоб не порозстрілювали за службу німцям»¹⁴⁵⁵.

Хай там як, а українські повстанці, котрі перебували на службі в чужих арміях набули цінного досвіду і знань із різних військових спеціальностей. Як уже зазначалося, загалом служили в іноземних арміях 609 повстанців. З них 351 (57,63 %) вказали свої військові спеціальності.

Таблиця 14.

Військові спеціальності всіх облікованих повстанців, які вказали їх у картках

Кавалеристи	116	33,04 %
Піхотинці та мотопіхотинці	95	27,06 %
Артилеристи	51	14,52 %
Зв'язківці	18	5,12 %
Військові лікарі	11	3,13 %
Кулеметники	10	2,84 %
Сапери	9	2,56 %
Шофери	7	1,99 %
Танкісти	5	1,58 %
Авіатори	5	1,58 %
Санітари	4	1,13 %
Військові канцеляристи	4	1,3 %
Військові будівельники	3	0,85 %
Пожежники	2	0,56 %
Шофери-трактористи	2	0,56 %
Гранатометник	1	0,28 %
Хімічний інструктор	1	0,28 %
Інструктор боеприпасів	1	0,28 %
Перекладач	1	0,28 %
Ветеринар	1	0,28 %
Радист	1	0,28 %
Військовий моряк	1	0,28 %
Військовий топографіст	1	0,28 %
Слухач полкової школи Червоної армії	1	0,28 %

¹⁴⁵⁴ О. Сабуров у спогадах майже цілу сторінку присвячує проблемі переходу колишніх шуцманів до радянських партизанів. Очевидно, що це явище було масовим, інакше радянська цензура не пропустила би подібних пасажів. Детальніше див.: Сабуров О. За лінією фронту. — К., 1969. — С. 146.

¹⁴⁵⁵ Український здвиг: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 285—286.

Таблиця 15.

Військові спеціальності місцевих повстанців, які вказали їх у картках (212 осіб)

Кавалеристи	107	50,47 %
Піхотинці та мотопіхотинці	55	25,94 %
Артилеристи	22	10,37 %
Військові лікарі	9	4,24 %
Сапери	6	2,8 %
Зв'язківці	3	1,41 %
Кулеметники	3	1,41 %
Шофери	2	0,94 %
Пожежники	2	0,94 %
Радист	1	0,47 %
Гранатометник	1	0,47 %
Санітар	1	0,47 %

Таблиця 16.

Військові спеціальності немісцевих повстанців, які вказали їх у картках (139 осіб)

Піхотинці та мотопіхотинці	40	28,77 %
Артилеристи	29	20,86 %
Зв'язківці	15	10,79 %
Кавалеристи	9	6,47 %
Кулеметники	7	5,03 %
Авіатори	5	3,59 %
Танкісти	5	3,59 %
Шофери	5	3,59 %
Військові канцеляристи	4	2,87 %
Сапери	3	2,15 %
Санітари	3	2,15 %
Військові будівельники	3	2,15 %
Військові лікарі	2	1,43 %
Шофери-трактористи	2	1,43 %
Ветеринар	1	0,71 %
Служач полкової школи Червоної армії	1	0,71 %
Військовий моряк	1	0,71 %
Військовий топографіст	1	0,71 %
Хімічний інструктор	1	0,71 %
Інструктор боєприпасів	1	0,71 %
Перекладач	1	0,71 %

Як бачимо, абсолютна більшість облікованих повстанців служили в кавалерії, піхоті та артилерії. До того ж, найбільше кавалеристів було серед місцевих бійців, оскільки українців у польській армії найчастіше призивали на службу до кавалерії, тоді як немісцеві служили здебільшого в радянській піхоті та артилерії. Перелік військових спеціальностей у немісцевих повстанців різноманітніший, ніж у місцевих (21 спеціальність проти 12). Серед них більше носіїв військово-технічних спеціальностей — зв'язківців, танкістів, авіаторів, шоферів, трактористів, інструкторів тощо. Це, на наш погляд, слід пояснювати кращим рівнем технічної оснащеності Червоної армії порівняно з Військом Польським, а більшість повстанців набували своєї військові спеціальності саме у цих двох арміях.

Вищий рівень професійної військової підготовки сприяв тому, що чимало немісцевих повстанців ставали старшинами, інтендантами, підстаршинами, політичними виховниками. Серед опрацьованих нами карток є матеріали на 215 старшин та підстаршин УПА. Із них

53 особи — німці. Тобто за частки німців повстанців 21,59% від загальної кількості взятих на облік вояків частка німців старшин і підстаршин дещо вища – 24,69%, і це при тому, що через певні застереження німців бійців рідше призначали на командирські посади в Повстанській армії.

На той час система військових звань (ступенів) в УПА ще не була остаточно врегульованою, тому деякі бійці в евіденційних картках вказували свою посаду та службові функції або звання, які мали в чужих арміях¹⁴⁵⁶.

Німці старшини й підстаршини УПА мали такі звання, посади та функціональні обов'язки:

Таблиця 17.

Сотенні командири	2	Господарчий підстаршина	1
Заступник сотенного	1	Політвиховник	1
Політвиховник сотні	1	Старшини (радянське — «старшина»)	3
Чотові командири	9	Старші сержанти	4
Ройові командири	19	Бунчужний	1
Командири артилерії (ройові)	2	Сержанти	2
Командири гармати	2	Хорунжий	1
Інтендант	1	Вістун	1
Командир зв'язку	1	Ланковий	1

До приходу в УПА німці старшини й підстаршини служили в таких арміях і воєнізованих формуваннях:

Таблиця 18.

Червона армія та німецька поліція	22	СД	1
Червона армія	17	Батальйон «Роланд» ДУН	1
Не служили	4	Царська армія та Армія УНР	1
Німецька поліція	3	Школа УПА «Дружинники»	1
Червона армія та вермахт	1	Червона армія та військовий вишкіл ОУН	1
Вермахт	1		

Служба ж усіх облікованих старшин і підстаршин в іноземних арміях розподіляється так: Військо Польське — 46 осіб, Червона армія — 28 осіб, німецька поліція — 24 особи, вермахт — 7 осіб, «Роланд» ДУН — 1 особа, Червона армія та німецька поліція — 22 особи, царська армія та Армія УНР — 1, веркдінст — 1 особа, школа УПА «Дружинники» — 1 особа, Штабова школа зв'язку УПА — 1 особа, СД — 1 особа, школа підстаршин УПА — 7 осіб, вершущ та батальйон ДУН — 1 особа, Військо Польське та німецька поліція — 1 особа, Червона армія та Військо Польське — 1 особа, німецька пожежна охорона — 1 особа, Червона армія та вермахт — 1 особа, не служили в жодній армії та не закінчували старшинських і підстаршинських шкіл УПА — 58 осіб. З наведених даних видно, що найбільше «служивих» старшин і підстаршин УПА пройшло через Червону армію (тільки через неї або в поєднанні зі службою в поліції, вермахті чи інших арміях) — 52 особи, через німецькі воєнізовані структури (разом із тими, хто раніше служив в інших арміях) — 59 осіб та через Військо Польське (разом із тими, хто потім служив в інших арміях) — 48 осіб. Цікаво також відзначити, що велика група старшин і підстаршин не мала досвіду військової служби, і це попри те, що далеко не всі бійці УПА, які в чужих арміях мали військові звання старшин чи підстаршин, отримали аналогічні звання у повстанців. Тобто в УПА не існувало сліпої «конвертації» посад і звань, а діяв принцип відбору найталановитіших командирів, які належно зарекомендували себе на ниві партизанської боротьби, що кардинально відрізнялася від служби в регулярній армії чи

¹⁴⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф 3833 — Оп. 1 — Спр 49—56.

поліції. Наприклад, серед облікованих повстанських командирів трапляються ройові, які були старшими лейтенантами в Червоній армії, та чотові, які в тій же армії були лише сержантами тощо.

Надзвичайно інформативними є записи про службу облікованих повстанців в УПА. Завдяки статистичним відомостям про прихід до лав УПА повстанців ми можемо простежити динаміку цього процесу й зробити деякі узагальнення та висновки. Серед опрацьованих документів у 1 270 випадках зазначено час потрапляння до повстанських лав і у 175 випадках такої інформації немає. Нижче в таблиці за місяцями розписано, як повстанці поповнювали лісову армію.

Таблиця 19.

Місяць та рік приходу до УПА	Місцеві повстанці			Немісцеві повстанці			Усі обліковані повстанці	
	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від усіх облікованих	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від усіх облікованих	Кількість	Відсоток від усіх облікованих
Грудень 1942	1	0,08	0,06	—	—	—	1	0,06
Січень 1943	3	0,26	0,2	—	—	—	3	0,2
Лютий 1943	15	1,32	1,03	—	—	—	15	1,03
Березень 1943	79	6,97	5,46	12	3,84	0,83	91	6,29
Квітень 1943	111	9,79	7,68	14	4,87	0,96	125	8,65
Травень 1943	129	11,38	8,92	11	3,52	0,76	140	9,68
Червень 1943	82	7,23	5,67	21	6,7	1,45	103	7,12
Липень 1943	126	11,12	8,71	17	5,44	1,17	143	9,89
Серпень 1943	173	15,26	11,97	22	7,05	1,52	195	13,49
Вересень 1943	72	6,35	4,98	11	3,52	0,76	83	5,74
Жовтень 1943	48	4,23	3,32	12	3,84	0,83	60	4,15
Листопад 1943	87	7,67	6	60	19,23	4,15	147	10,17
Грудень 1943	36	3,17	2,49	75	24,03	5,19	111	7,68
Січень 1944	6	0,52	0,41	47	15,06	3,25	53	3,66
Немає даних	165	14,56	11,41	10	3,2	0,69	175	12,11

З даних у таблиці легко побачити, що на зламі 1942–1943 рр. повстанський рух ще перебував у зародковому стані і лише з весни 1943 р. почав перетворюватися на масову партизанську армію. Рекордна кількість повстанців приєдналася до УПА в серпні 1943 р. В евіденційних картках зазначалося, що липнево-серпневий набір до Повстанської армії здійснювано «за мобілізацією». Лідером серед відділів, до яких набирали найбільше повстанців, був «відділ кінноти УПА Енея¹⁴⁵⁷», на котрий припадало 8–10 % новобранців щомісяця, до того ж, відібраний до підрозділу контингент зазвичай мав досвід служби в кавалерійських частинах Війська Польського.

Цікаво також, що на осінь — зиму 1943 р. контингент місцевих новобранців різко скоротився. Це, очевидно, слід пояснювати погодними умовами. Виводити великі групи місцевих мешканців до лісу взимку не було сенсу — в разі потреби бійців можна було залучати до акцій у вигляді місцевої самооборони, водночас заощаджуючи на їхньому утриманні. Діаметрально протилежна картина спостерігається щодо вихідців із інших регіонів, які власне на кінець осені та взимку 1943–1944 рр. масово потрапляють до УПА. Оскільки більшість немісцевих новобранців становили шуцмани (163 особи — 52,2 %), їхня доля перебувала в руках німців,

¹⁴⁵⁷ Петра Олійника — командира ВО «Богун».

від яких треба було тікати, рятуючись від роззброєння або вислання на роботи за будь-яку ціну, в будь-яку пору року. Протягом листопада — грудня 1943 і січня 1944 р. до УПА прибули 182 німецькі повстанці, що становили 58,3 % загальної кількості взятих на облік німецьких бійців. Із них 90 % — утікачі з німецьких формувань.

Інша частина німецьких бойовиків, згідно з документами, складалася з колишніх оточенців, утікачів із Червоної армії та німецьких таборів для військовополонених, а також пересильних пунктів для оstarбайтерів, які добровільно або через мобілізацію в липні — серпні 1943 р. потрапляли до лав УПА. Є відомості й про двох членів ОУН з Великої України — Олександра Коверю¹⁴⁵⁸ з Дніпропетровщини та Василя Слюсаря¹⁴⁵⁹ з-під Кам'янця-Подільського, які працювали в підпіллі відповідно з 1941 та 1942 р., а в УПА прийшли в грудні та червні 1943 р.

Складніше встановити реальну картину «опінії» [думки, враження — І. П.] командирів стосовно своїх підлеглих. Лише в 597 (41,31 %) анкетах наявні відповідні записи, тоді як у 848 (58,96 %) картках вони відсутні. Тому до статистики, наведеної в наступних трьох таблицях, слід ставитися з деякими застереженнями і приймати її «умовно», пам'ятаючи, що вона стосується менше половини облікованих повстанців Групи «Богун». Свої враження від поведінки підлеглих повстанські командири не завжди викладали лаконічно, одним словом: «Відповідний», «Можливий», «Добрий», «Послушний», «Невідповідний», «Трусливий» тощо, часто вдаючись до розлогих коментарів: «Надійний, відважний, має вплив на стрільців», «Середній стрілець, добрий гранатометник», «Найкращий під кожним оглядом», «В боях поводить себе добре, виконує всі накази», «Слабохарактерний, як військовик невідповідний, млявий», «Амбітний, про себе має високі думки, легковажить свої обов'язки, більше уваги приділяє жінкам», «Ледачий, до служби не охочий, трус» тощо. Для зручності ми поділили всі оцінки командирів на декілька категорій, які наводимо в наступних таблицях.

Таблиця 20.

Оцінка командирами місцевих повстанців

«Опінія зверхників»	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від тих, що були оцінені
Добра	371	32,74 %	66,36 %
Посередня	131	11,56 %	23,43 %
Негативна	30	2,64 %	5,36 %
Невизначена	16	1,41 %	2,86 %
Вибули через хвороби	3	0,26 %	0,53 %
Не повернулися з відрадження	1	0,08 %	0,17 %
Дезертири	7	0,61 %	1,25 %
Дані відсутні	574	50,66 %	—

Таблиця 21.

Оцінка командирами німецьких повстанців

«Опінія зверхників»	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від тих, що були оцінені
Добра	26	8,33 %	68,42 %
Посередня	9	2,88 %	23,68 %
Негативна	1	0,32 %	2,63 %
Невизначена	2	0,64 %	5,26 %
Вибули через хвороби	—	—	—
Не повернулися з відрадження	—	—	—
Дезертири	—	—	—
Дані відсутні	274	87,82 %	—

¹⁴⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 108.

¹⁴⁵⁹ Там само. — Спр. 54. — Арк. 126.

Оцінка командирами усіх повстанців

«Опінія зверхників»	Кількість	Відсоток від категорії	Відсоток від тих, що були оцінені
Добра	397	27,47 %	66,49 %
Посередня	140	9,68 %	23,45 %
Негативна	31	2,14 %	5,19 %
Невизначена	18	1,24 %	3,01 %
Вибули через хвороби	3	0,2 %	0,5 %
Не повернулися з відрядження	1	0,06 %	0,16 %
Дезертири	7	0,48 %	1,17 %
Дані відсутні	848	58,96 %	—

Відсутність даних про «опінію» керівників в анкетах більш ніж половини облікованих повстанців, очевидно, слід пояснювати тим, що понад 50 % із них потрапили до лав УПА влітку 1943 р. або пізніше (див. Таблицю 19), а крім того, в останні місяці 1943 р. багато повстанців переводилися в інші відділи у зв'язку з реорганізацією та кількісним зростанням армії, тому не всі командири на момент складання евіденційної книги виробили щодо них остаточну думку. Найсильніше невизначеність командування простежується щодо немісцевих повстанців: чітко оцінено лише 12,18 % від їхньої загальної кількості. Ці відомості більш-менш відповідають даним про прихід немісцевих повстанців до УПА, з яких лише близько 15 % з'явилися в лавах лісової армії до літа 1943 р. (див. Таблицю 19). На підставі інформації, наведеної в Таблицях 20–22, можна припустити, що найшвидше командири повстанських відділів визначалися зі своїм ставленням до стрільців, підстаршин та старшин, які зарекомендували себе позитивно, натомість із негативними оцінками, очевидно, визначатися не поспішали, намагаючись дати можливість повною мірою виявитися всім рисам характеру підлеглих.

Поранення, підвищення, нагороди, покарання

Як уже зазначалося вище, відомостей про поранення, підвищення, нагороди й покарання в евіденційних картках, на жаль, небагато. Найважливіша інформація має епізодичний характер, однак вона дає змогу скласти певне уявлення про те, з ким і коли вели бої повстанці (у випадку, якщо в картці зазначено, в бою з ким був поранений або відзначений той чи той вояк).

Зокрема, ройовий Василь Загорилько — «Щупак» дістав поранення в бою з угорцями під с. Михайлівка¹⁴⁶⁰; стрілець Федір Когут — «Хмара» був поранений 24 квітня 1943 р. в с. Хотів, коли повстанці зробили в місцевій школі засідку на німців¹⁴⁶¹; інтендант Михайло Коваленко — «Шиска», родом із Чернігівщини, був легко поранений за невказаних обставин¹⁴⁶²; легко поранення отримав стрілець Федір Кузнець — «Комар»¹⁴⁶³; дістав поранення в боях із німцями біля Почаєва стрілець Михайло Кохтур — «Гамалія», якого за виявлену доблесть керівництво підвищило до рангу чотового¹⁴⁶⁴; у боях з угорцями в с. Хомутах отримав поранення гранатними осколками в спину та в ногу вістун Андрій Кір'янчук — «Кармелюк»¹⁴⁶⁵; козак Марко Клейко — «Карий» отримав два осколочні гранатні поранення в боях у с. Будераж, а також при нападі ворогів на повстанський штаб — кульове поранення в бік¹⁴⁶⁶. Три тижні після поранення в руку перебував у повстанському госпіталі козак Михайло Леснак — «Надій-

¹⁴⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 36.

¹⁴⁶¹ Там само. — Арк. 72.

¹⁴⁶² Там само. — Арк. 79.

¹⁴⁶³ Там само. — Арк. 193.

¹⁴⁶⁴ Там само. — Арк. 165.

¹⁴⁶⁵ Там само. — Арк. 240.

¹⁴⁶⁶ Там само. — Арк. 241.

¹⁴⁶⁷ Там само. — Спр. 52. — Арк. 10.

ний»¹⁴⁶⁷; за невказаних обставин отримав поранення стрілець Никанор Лазаревський — «Калина»¹⁴⁶⁸; дістав поранення в ліву ногу в бою з гітлерівцями під Бистричами 20 квітня 1943 р., а згодом лікувався в рідному с. Сапожині козак Петро Фурманюк — «Нечай»¹⁴⁶⁹; 11 березня 1943 р. поранено в руку в бою з німцями біля Оржева повстанця Миколу Хмараука — «Чорного»¹⁴⁷⁰; чотовий Тимофій Шульський — «Грім», родом з Бродівщини, отримав важке поранення в передпліччя, після чого лікувався протягом трьох місяців¹⁴⁷¹; 25 квітня 1943 р. в бою з німцями під Ляховичами дістав поранення в руку козак Григорій Шахрай — «Лис»¹⁴⁷²; було поранено також чотового Сергія Шумкевича — «Байду» і Володимира Якимчука — «Дубового»¹⁴⁷³. Два тижні в шпиталі УПА лікувався після поранення в руку стрілець Яків Лемішка — «Пташка», родом із Кубані¹⁴⁷⁴; також у боях з окупантами двічі поранено чотового Андрія Чорненка — «Щоголя» із Запорізької області¹⁴⁷⁵. Однак безумовним «лідером» серед поранених повстанців був командир відділу Євген Басюк — «льойтант Чорноморець», який, згідно з даними в евіденційній картці, мав 11 поранень¹⁴⁷⁶.

Десять стрільців одержали похвалу від командування за вмілі дії на полі бою. Під час рейду в Центральну Україну відзначився козак Петро Іванишів — «Хмара» з Дрогобича¹⁴⁷⁷; у боях із німцями біля Тасової та з азербайджанськими легіонерами в Миятині виявив хоробрість стрілець Василь Кушпер — «Гарячий»¹⁴⁷⁸; у сутичці з червоними партизанами в Теремному і в боях із німцями та угорцями в Ляшівці, Мізочі й Конюшках виявив найкращі військові якості стрілець Леонтій Кочубей — «Заяць»¹⁴⁷⁹. Відзначився у важких боях із поляками та червоними партизанами за р. Случ козак Петро Марчук — «Фокус»¹⁴⁸⁰; під час рейдів у Центральну Україну в боротьбі з німецькими гарнізонами виявив доблесть козак Йосип Прядун — «Лев»¹⁴⁸¹; на Кременеччині в сутичках із гітлерівцями відзначився стрілець Григорій Поліщук — «Підкова»¹⁴⁸². Політвиховника Володимира Рядчука керівництво відзначило за відвагу в боях проти німців під Славутю, Шумськом і Козачином¹⁴⁸³; у боях із німцями в Кременці, Лопушному, Кошківцях, Іонівці, Гальчинцях, Садках і з червоними партизанами коло Теремного якнайкраще показав себе стрілець Григорій Саблук¹⁴⁸⁴.

З наведених прикладів чітко видно, що абсолютна більшість повстанців були поранені або відзначені в боях із трьома основними противниками — німцями та їхніми союзниками, червоними партизанами і поляками¹⁴⁸⁵.

¹⁴⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Арк. 32.

¹⁴⁶⁹ Там само. — Спр. 55. — Арк. 72.

¹⁴⁷⁰ Там само. — Арк. 101.

¹⁴⁷¹ Там само. — Спр. 56. — Арк. 57.

¹⁴⁷² Там само. — Арк. 63.

¹⁴⁷³ Там само. — Арк. 79, 105.

¹⁴⁷⁴ Там само. — Спр. 52. — Арк. 32 зв.

¹⁴⁷⁵ Там само. — Спр. 56. — Арк. 5.

¹⁴⁷⁶ Там само. — Спр. 49. — Арк. 100.

¹⁴⁷⁷ Там само. — Спр. 51. — Арк. 51.

¹⁴⁷⁸ Там само. — Арк. 77.

¹⁴⁷⁹ Там само. — Арк. 170.

¹⁴⁸⁰ Там само. — Спр. 52. — Арк. 59.

¹⁴⁸¹ Там само. — Спр. 53. — Арк. 188.

¹⁴⁸² Там само. — Арк. 196.

¹⁴⁸³ Там само. — Спр. 54. — Арк. 7.

¹⁴⁸⁴ Там само. — Арк. 46.

¹⁴⁸⁵ Цікаво навести деяку статистику про рівень втрат повстанців у період німецької окупації. Зокрема, згідно із «Золотою книгою героїв» Корсунського загону, складеною наприкінці 1944 р., за 8 місяців боротьби в умовах німецької окупації (квітень — грудень 1943 р.) загін втратив убитими 49 осіб. З них у боях із німцями загинули 11 осіб, з угорцями — 1, з поляками — 8, з червоними партизанами — 29. До того ж, 14 жертв червоних партизанів припадають на жовтень — грудень 1943 р., тобто на момент підходу фронту, коли ліси Полісся та Волині були «затоплені» радянськими партизанськими з'єднаннями, головним завданням яких було боротися проти УПА. Німці й угорці рідко йшли до лісу до боротьби з повстанцями, натомість червоні партизани були найбезпечнішим противником, бо добре володіли тактикою лісового бою (детальніше див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і Запілля на ПЗУЗ (1943—1945). Нові документи. — К. — Торонто, 2010. — С. 370—379).

Цікаві дані знаходимо в анкетних записах, що стосуються покарання стрільців, підстаршин і старшин. Завдяки їм перед дослідником відкриваються найхарактерніші порушення та прогріхи, за які командування карало повстанців. Одразу слід підкреслили, що система покарань в УПА була легшою, ніж у регулярних арміях того часу. Зокрема, козака Петра Лазоровського — «Кленового» за дезертирство і відсутність у відділі протягом тижня жандармерія УПА покарала 150 присіданнями з наплічником завважки 10 кг¹⁴⁸⁶, після чого він із порушника дисципліни став «Добрим стрільцем»¹⁴⁸⁷. За самовільну відлучку з відділу П. Олійника — «Енея» було покарано козака Василя Лиса — «Богуна»¹⁴⁸⁸. За пияцтво і недбайливе ставлення до службових обов'язків до карного відділу УПА було відправлено ройового Григора Новачука — «Ангора»¹⁴⁸⁹. Сувору догану в присутності штабу отримав від командування Воєнної округи сотенний Максим Скорупський — «Макс» за «звільнення без наказу людей з рядів УПА»¹⁴⁹⁰. Покарано за дезертирство і понижено з посади чотового до стрільця Микиту Роя — «Чуя» із Волинської області. Незначне, на перший погляд, покарання виявилось дієвим, і згодом стрілець М. Рой був підвищений до посади ройового¹⁴⁹¹. Понижено з посади чотового до рівня рядового стрільця Василя Расіка за самовільне відлучення з відділу¹⁴⁹². Партизанське повсякдення вносило корективи до рівня й інтенсивності покарань у Повстанській армії. Командування УПА, на відміну від регулярних армій, об'єктивно не мало достатньо потужного апарату і технічних можливостей для нагляду, слідства та здійснення дисциплінарних заходів, як командування регулярних армій, однак у міру можливостей намагалося підтримувати належний лад у з'єднаннях.

Поряд із вояками, які діставали покарання, серед повстанців, безумовно, були й такі, які своїми непересічними солдатськими якостями заслуговували на підвищення. Тож в евіденційних картках зафіксовані випадки, коли керівництво, враховуючи можливості вояків, переводило їх на вищі посади. Зі стрільця до ройового було підвищено Михайла Ніколайчука — «Ясного»¹⁴⁹³; зі стрільця до командира гармати — Володимира Осипова — «Зірку» з Харківщини¹⁴⁹⁴; з козака до ройового — Степана Пелиха — «Лиса»¹⁴⁹⁵; з козака до ройового — Матвія Сапельника — «Бурю» з Луганщини¹⁴⁹⁶; з ройового до чотового — Степана Надбродного — «Нечая»¹⁴⁹⁷ та Володимира Токмака — «Жука» з Луганська¹⁴⁹⁸. Послідовно від козака до ройового, а потім до чотового підвищували Володимира Перцівца — «Грізного»¹⁴⁹⁹; аналогічний шлях пройшов Григорій Михасік родом з-під Кам'янець-Подільського¹⁵⁰⁰. Згадуваний уже двічі поранений Андрій Чорненко — «Щиголь» із Запорізької області був підвищений в УПА до ройового¹⁵⁰¹, а колишній червоний командир тяжких блококулеметів Іван Сало — «Мамай» з Полтавщини в УПА послідовно обіймав посади чотового, заступника сотенного, сотенного командира та командира куреня¹⁵⁰².

Як бачимо, серед підвищуваних у званні повстанців більше бійців немісцевого походження. Цю невідповідність, очевидно, слід пояснювати тим, що немісцевих бійців, котрі потрапляли до УПА, призначали, як людей нікому не відомих, на найнижчі посади, а підвищували тільки після підтвердження відповідного фахового рівня.

¹⁴⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 52.

¹⁴⁸⁷ Там само.

¹⁴⁸⁸ Там само. — Арк. 58.

¹⁴⁸⁹ Там само. — Спр. 53. — Арк. 16.

¹⁴⁹⁰ Там само. — Спр. 54. — Арк. 114.

¹⁴⁹¹ Там само. — Арк. 11.

¹⁴⁹² Там само. — Арк. 28.

¹⁴⁹³ Там само. — Спр. 53. — Арк. 12.

¹⁴⁹⁴ Там само. — Арк. 46.

¹⁴⁹⁵ Там само. — Арк. 113.

¹⁴⁹⁶ Там само. — Спр. 54. — Арк. 92.

¹⁴⁹⁷ Там само. — Спр. 53. — Арк. 27.

¹⁴⁹⁸ Там само. — Спр. 55. — Арк. 51.

¹⁴⁹⁹ Там само. — Спр. 53. — Арк. 112.

¹⁵⁰⁰ Там само. — Спр. 52. — Арк. 117.

¹⁵⁰¹ Там само. — Спр. 56. — Арк. 5.

¹⁵⁰² Там само. — Спр. 54. — Арк. 91.

Псевда вояків УПА

Насамперед відзначмо, що принципіві відмінності між псевдами місцевих і немісцевих повстанців відсутні. Загалом вони подібні, нерідко дублюються, щоправда у вихідців з Великої України та різних регіонів СРСР частіше трапляються псевдоніми, утворені від власних імен і прізвищ (часто російських), а також від імен радянських чи російських історичних постатей.

Псевда повстанців слід поділити на чотири групи: іменникові, прикметникові, віддієслівні та ідіоматичні. Найбільшу — іменникову групу ми для зручності розбили на декілька підгруп: похідні від назв птахів, тварин, риб, комах; похідні від назв дерев, кущів, трав, грибів і плодів; похідні від назв предметів, частин тіла, інструментів тощо; похідні від власних імен і прізвищ; похідні від назв атмосферних та інших природних явищ, пір року; похідні від топонімів та гідронімів; похідні від соціального стану; похідні від імен і прізвищ історичних осіб та літературних персонажів; похідні від назв професій чи родів діяльності; похідні від назв етнічних груп, регіонів чи національностей.

Наші підрахунки засвідчили, що 1 173 (81,17 %) псевд належать до іменникового типу, 265 (18,33 %) — до прикметникового, 5 (0,34 %) — до віддієслівного, а 2 (0,13 %) — до ідіоматичного. Нижче подаємо розгорнутий поділ псевд іменникового типу на підгрупи, а також зразки найуживаніших псевд інших типів.

Таблиця 23.

Псевда іменникового типу (похідні від назв птахів, тварин, риб, комах): Сокол, Сорока, Голуб, Ворон, Орел, Соловей, Горобець, Щиголь, Шуляк, Зозуля, Сова, Пугач, Тертя, Журавель, Лебідь, Шпак, Півень, Качка, Крук, Дятел, Гапка, Рябчик, Оду, Кулик, Коршун, Чайка, Муха, Комар, Шміль, Кліш, Гедз, Хрущ, Жук, Лев, Лис, Вовк, Заєць, Шур, Кріт, Кіт, Лось, Видра, Тигр, Карась, Шупак, Сом, Сомик, В'юн тощо	269 (18,61 %)
Псевда іменникового типу (похідні від назв дерев, кущів, трав, грибів і плодів): Дуб, Явір, Береза, Калина, Горох, Конюшина, Ясен, Сосна, Вишня, Оріх, Сливка, Тополя, Лобода, Липа, Хміль, Ліщина, Хрін, Шишка, Жолудь, Колос, Качан, Малина, Берест, Бук, Будяк, Груша, Гриб, Картопля, Шипшина, Осика, Клен, Кропива, Диня, Перець, М'ята, Осока, Квітка, Цвіт тощо	221 (15,29 %)
Псевда іменникового типу (похідні від назв предметів, частин тіла, інструментів тощо): Скрипка, Стріла, Бомба, Катушка, Балалайка, Паляниця, Індуктор, Ручка, Брова, Молоток, Свита, Свисток, Ціп, Човен, Коцюба, Двигун, Борода, Доляр, Шпичка, Тятива, Дуля, Казан, Сталь, Цвях, Шлях, Борщ, Замок, Стодола, Ножик, Пістолет, Скоринка, Писанка, Проскура, Голка, Кроква, Підкова, Шрам, Таран, Клуня, Довбня тощо	213 (14,74 %)
Псевда іменникового типу (похідні від власних імен і прізвищ): Андрій, Гриць, Ванька, Павло, Богдан, Максим, Ярослав, Феодосій, Потап, Роман, Клим, Сашко, Володя, Олег, Андрушка, Ярема, Ігор, Березенко, Столбунов, Карпенко, Алексів, Лубін, Коваленко, Василь, Михайло, Іванов, Травкін, Щигальов, Борисенко, Ігорський, Губенко, Туров, Лук'яненко, Козувенко, Ярошенко, Семенець, Вороненко, Наташук, Гаркавенко, Пораденко, Бондаренко, Дмитренко, Лисенко, Пальченко тощо	149 (10,31 %)
Псевда іменникового типу (похідні від імен і прізвищ історичних осіб та літературних персонажів): Сагайдачний, Наливайко, Сірко, Морозенко, Байда, Пугачов, Залізник, Шаміль, Чапай, Котовський, Гонта, Колчак, Кармелюк, Нечай, Богун, Марк, Довбуш, Распутін, Пушкін, Мамай, Аскольд, Самсон, Кий, Махно, Мазепа, Молотов, Донцов тощо	122 (8,41 %)
Псевда іменникового типу (похідні від назв атмосферних та інших природних явищ, пір року): Грім, Хмара, Туча, Гроза, Мороз, Крига, Сніг, Зима, Хвиля, Буря, Буревій, Вітер, Град, Завірюха, Шум, Морок, Луна тощо	70 (4,84 %)
Псевда іменникового типу (похідні від назв етнічних груп, регіонів чи національностей): Черкес, Чорноморець, Полтавець, Білорус, Запорожець, Японець, Сібіряк, Гуцул тощо	65 (4,49 %)

Псевда іменникового типу (похідні від назв професій чи родів діяльності): Танкіст, Поет, Чумак, Горлоріз, Співак, Рибак, Боцман, Ткач, Повар, Матрос, Кат, Чабан, Коваль, Швець, Мельник, Гірняк, Фризір, Артист тощо	45 (3,11 %)
Псевда іменникового типу (похідні від топонімів та гідронімів): Кавказ, Крим, Дунай, Дніпро, Лиман, Вороніж, Прут, Ельбрус, Ташкент, Волга тощо	13 (0,89 %)
Псевда іменникового типу (похідні від соціального стану): Голота, Волоцюга, Дука, Бурлака, Кріпак	6 (0,41 %)
Псевда прикметникового типу : Відважний, Смілий, Веселий, Бистрий, Кучерявий, Буйний, Вольний, Активний, Грізний, Красний, Колючий, Жвавий, Сірий, Відомий, Гордий, Жовтий, Губатий, Мудрий, Білявий, Ясний, Завзятий, Грішний, Лісовий, Твердий, Ситий, Малий, Чемний, Співучий, Щирий, Швидкий, Бойовий, Бувалий, Свіжий, Певний, Несмілий, Тихий, Пильний, Гайовий, Лихий, Зимний, Чубатий, Моторний, Кормовий, Бравий тощо	265 (18,33 %)
Псевда віддієслівного типу : Непитай, Нечитай, Непий, Угадай	5 (0,34 %)
Псевда ідіоматичного типу : Зірвишапка, Розбийгора	2 (0,13 %)

Отже, найпопулярнішими серед узятих на облік повстанців були псевда, що походять від назв птахів, тварин, риб і комах. До того ж, серед повстанців немісцевого походження псевда цієї категорії мали більшу популярність — 69 (21,1 %) немісцевих бійців обрали собі псевда з цієї підгрупи. Натомість псевда, запозичені з рослинного царства, однозначно були найпоширенішими серед місцевих повстанців. Із 221 псевда цього типу місцевим належали 199, а немісцевим — 22. Однакову популярність серед бійців обох категорій повстанців мали псевда третьої підгрупи (похідні від назв предметів, частин тіла, інструментів тощо), які носило трохи більше як по 14 % місцевих і немісцевих бійців. Натомість псевда, утворені від власних імен та прізвищ, були набагато популярніші серед вояків немісцевого походження, ними користувалося понад 20 % прийшлих повстанців. Імена та прізвища відомих історичних постатей і літературних персонажів у псевдах однаково часто використовували місцеві та немісцеві повстанці (їм надали перевагу, відповідно, 8 і 10 % бійців). Рівень популярності псевд, що походили від природних явищ, був приблизно однаковий серед обох категорій повстанців. Найбільш уживаними серед них були псевда «Хмара», «Вітер», «Буря», «Грім», «Крига» тощо, які мають по п'ять і більше повторів. Так само однаково поширеними були серед місцевих і немісцевих повстанців псевда, похідні від назв професій та родів занять. Майже вдвічі популярнішими (у відсотковому співвідношенні) були серед місцевих повстанців псевда, утворені від національностей, етнічних груп чи регіонів (4,49 % проти 2,5 %). Натомість із тринадцяти псевд, які походили від назв гідронімів і топонімів, немісцевим повстанцям належало шість, тобто майже половина. Найменш уживаними серед псевд іменникового типу в обох категоріях повстанців виявилися похідні від назв соціального стану. П'ять таких псевд обрали місцеві повстанці й одне — немісцевий боєць.

Псевда прикметникового типу, які найкраще характеризують особисті якості людини, виявилися вдвічі популярнішими серед місцевих повстанців. Кожен п'ятий місцевий бойовик обрав собі прикметникове псевдо, натомість із немісцевих таким псевдом скористався лише кожен десятий.

Із п'яти наявних в анкетах псевд віддієслівного типу два належать немісцевим, а три — місцевим повстанцям. Ці псевда, як і ідіоматичні, використовувалися найрідше й тому були доволі екзотичними.

* * *

Використані статистичні джерела дають нам право, підсумовуючи, зробити узагальнений портрет українського повстанця Групи «Богун» УПА-Північ на зламі 1943—1944 рр. Майже з цілковитою впевненістю можна стверджувати, що це був українець (98,2 %) родом із місцевості, яка територіально входила до ВО «Богун» (78,41 %), уродженець села або невеликого містечка, хлібороб, ремісник чи робітник (понад 90 %) віком від 18 до 28 років (понад 70 %) з початковою або неповною середньою освітою (близько 65 %), скоріш за все, неодружений

і бездітний (75 %), який до приходу в УПА не був знайомий із військовою справою (57,86 %). Найімовірніше, наш «збірний повстанець» потрапив до УПА між червнем 1943 та січнем 1944 р. (у понад 60 % випадків), думка командирів про нього була або позитивна, або невизначена, а його псевдонім належав до іменникового типу (понад 80 %). В УПА він служив рядовим бійцем, не мав службових підвищень, доган, нагород чи поранень.

* * *

Суттєво доповнюють наші уявлення про постачання, повсякденне життя, побут, діяльність, звички повстанців спогади живих учасників повстанського руху. Нижче подаємо до уваги читачів уривок свідчень повстанця з Галичини, уродженця Перемишлянського району Львівської області, вояка куреня «Остапа» (сотня «Чорноморці») П. Григоришина — «Сірка», «Клена»¹⁵⁰³. Ці спогади особливо цінні тим, що їх залишив рядовий учасник повстанського руху, який не претендував на провідні ролі, не втручався у «високу політику», а тому нічого не прикрашав і не згущував фарби, подавши звичайний погляд на події «знизу», тобто так, як їх бачили тисячі таких самих людей, як він.

— Як було організовано постачання вашого відділу продовольством? Хто його здійснював?

— Сотні рано вставали, шикувались і читали молитву «Боже великий, єдиний». Співали так, що по лісу голос ходив. Далі йшли мились у річку, коли тепло було, — і бігом снідати. На сніданок давали чорної кави і трошки хліба, інколи кава була трошки солодка — ото був і весь сніданок.

По селах ми не ходили — нам харчі привозили із сіл. Як тільки під ліс прийдуть фірами [возами — І. П.], або якогось бика пригонять, щоби зарізати на м'ясо, — там стоїть наша стійка. Хлопці, які доставили харчі, жартують з нашими, дівчата теж привозили всякі продукти. Тоді наші вже забирають коні і фіри, їдуть на склад, там вигружають, коні вертають — і все.

А якщо ми були в рейді, то зупинялися в селі, бувало, і по два-три дні. Приміром, сотня під село підходить, сотенний шикує ту сотню, збоку іде розвідка і дає розпорядження: в селі ми всі будемо розташовані по роях в одній квартирі; не пити, як будуть давати самогонки; не показувати своє героїство, бути скромним і порядним. Що дадуть, повинні подякувати, помолитись і лягати спати. З дівками цілу ніч не ходити: звечора поговорили, пожартували — і хватить.

В одного господаря нас могло зупинятися чоловік одинадцять, і він разом із сусідами нас годував. Такого, щоб насильно заставляли приносити харчі, не було. Переважно варили борщ і пироги, ще сиру, сметани, квасного молока. Всі молоді, здорові, що нам треба було? Ну а потому йшли далі...

В станиці на обід не було першого і другого ніколи. Ми мали котелки маленькі, дехто совецькі, дехто німецькі. Наложать тобі повний котелок каші чи зупи густої і кусок м'яса, який був замість другого. Ну і чаю ще чи що. Кусень хліба, якщо був, а як не було досить хліба, то деколи давали булку на чотирьох. І то все.

Я пам'ятаю, як ми колись переходили недалеко села. Голодні — ледве дух переводимо. Була субота і така файна погода! Ми заквартирували на дібровах, розвідка пішла в село, сказала, що є сотня. Ну а сотня у нас була біля 180 чоловік в повному бойовому! То був якраз обід і нам привезли їжу. Я його пам'ятаю по сьогоднішній день. Були такі дерев'яні бочки: гарненька сталітрова бочка і — повна пирогів! У половину масла там плавало. А потім — такі банячки з маслом і сиром. Та ще десь взялося меду миски. Нам це кіньми привезли дівчата із хлопцями. І то як порозлягалися хлопці, як почали їсти! Весело було нам десь півдня, аж почали співати, але так тихо, щоб далеко не почути.

— Як було організовано гаряче харчування?

— Кухні в нас не було. Був котел, варили під відкритим небом зупи з кавалком м'яса. Одного разу ми варили їжу, коли переходив фронт. Літак кинув бомбу і попав в сам котел — тоді вбило трьох коней, а котел розлетівся, і ми лишилися голодні.

¹⁵⁰³ Свідчення Петра Григоришина записані 11 жовтня 2008 р. О. Пагірею, зберігаються в особистому архіві автора.

— В який спосіб здійснювалось обмундирування вояків УПА?

— Що маєш — в тім і ходиш, а ні — то здобувай. З німцями воювали і не раз захоплювали склади, фіри їхні, сведри і шинелі. Але наше командування забороняло німецькі форми, тому ходили в цивільному — хто що мав, в чім прийшов.

— Чи були у відділі пральні? Як прали білизну?

— Як могли, так і прали. По річках прали. Як стояли по селах — люди давали нам переодягнутися. Були в нас господарські частини: там плели шкарпетки, сведри, рукавички. Звідти декому щось перепадало — при потребі давали.

А зброю здобували в боях. Кожний мав зброю, не було такого стрільця, що він зброї не мав. Але то була різна зброя: і німецькі кріси, і голландські мангліхери, і радянські автомати, ППШ, німецькі МП. Були чеські, дуже добрі автомати, але дуже мало. Мадярських не було. В мене був кріс руский, файний, короткий. Потім — десятизарядка, пізніше я відмовився від тієї десятизарядки і в бою здобув ППШ. Але з ним також були проблеми: диск часто затинався, тож краще було мати німецьку МП. Гранати мав три штуки. Боєприпаси також здобували в бою.

— Чи влаштовували у відділі туалети?

— Ні, ходили в лісі або по селах.

— Чи були перукарі? Як часто підстригали волосся, голились?

— Стригли один одного.

— Як проводили часи дозвілля? В які ігри грали?

— Свобідного часу не було. По обіді, може, мали якусь годинку чи дві, а далі — заняття. Вчилися стріляти, наступати, відступати, агітація всяка, вчили Декалог, молитву українця-націоналіста.

— Чи ви мали якусь пресу?

— Дуже рідко. Були політвиховники, які вчили історію України, як нас вороги убивали, катували, мордували, як москалі нищили Україну, як ляхи, мадяри. Кожен мусив знати Декалог чи молитву націоналіста.

— Чи слухали радіо? Які радіостанції?

— Тоді ніхто радіо не знав. Розвідка ходила на дальші віддалі, що де довідалась — це і знали.

— Чи дозволялось воякам мати статеві стосунки з жінками? Чи були у відділах відповідні жінки та умови?

— А де там були ті жінки! Як котра зв'язкова приїхала чи прийшла, чи їх дві-три — то приходили до сотенного або, якщо курінний, то до курінного. Отримали відповідне розпорядження, що далі робити, — і то все, бувай здоровий! І більше ніхто жінки не бачив. Як прийшли дівчата, а сотня стояла, то всі аж язика вивалювали на тих дівчат.

— Чи були у відділі книги? Які книги ви читали?

— Та де, яку літературу. Тільки те, що нам агітатори розповідали. А якась література попадалась нам дуже рідко. Та й куди було носитись із тією літературою?

— Яких пісень ви співали?

— Співали повстанських. Співали маршові пісні в селах, коли знали, що там немає ворога. Наприклад, «Із гір Карпат несеться волі гомін». Ніхто не дивився, коли буде смерть чи що — молодість є молодість.

— Які музичні інструменти були у вояків УПА?

— Та була гітара якась і гармошка стара. Але не було часу на те. Поїли, відпочили — і на заняття. Якщо погода не дозволяла, була історія чи географія, а як дозволяла погода — ішли на заняття військові. Не було часу сидіти.

— Як було організовано медичну допомогу воякам? Чи був у вашому відділі професійний лікар або фельдшер?

— Коли приходив в УПА — роздягався догола перед комісією. Все перевіряли і як щось трохи помітили не те — вертайся назад пасти корови. Були у нас два старі жиди — добрі лікарі, які втекли від німців, їх прийняли партизани, і вони обслуговували ранених. Хлопці з тих євреїв сміялися, бо коли переходив фронт, їм видали довгі автомати, і як вони йшли, то ті автомати їм по п'ятах бились. Вони були бідні, але були дуже добрими лікарями. Коли хлопці хворіли

на заpalення чи щось інше, то сиділи в санчастині, яка була на сіні, на соломі, посеред лісу. Ніхто з цим особливо не панькався. А ранених відправляли в госпіталі в Карпати — там були великі госпіталі.

— Як ховали загиблих вояків?

— Дуже просто: коли було поблизу якесь село, то на цвинтарі. Ховали з парадом, стріляли, якщо не було близько ворогів. А якщо ні — то просто співали «Ми жертвою в полі нерівні лягли» або «Видиш, брате, товаришу мій, відлітають білім шнурком у вирій журавлі. Кличуть: кру-кру-кру, в чужині умру, поки море перелечу, крилонька зітру». Схиляли голови, постояли — і на цьому кінець.

— Чи був у відділі священик?

— Коли був, коли ні. У більшості випадків не було. Тоді ніхто не питав конфесії, але в основному були греко-католики.

— Чи відомі вам факти, коли вояки на окупованих місцевостях ходили на службу до церкви?

— То був рідкісний випадок. Переважно приїжджали священики, відправляли Службу Божу, була обрихтована гарна капличка з дерева, молилися кожний ранок і вечір. Читали молитву «Боже великий, єдиний» і стояли на струнко.

— Як оформляли документи про народження або про смерть?

— Ніяких документів не оформляли. Ні знимки, нічого.

— Як і де утримували полонених?

— А де ми мали полонених тримати?

— Як карали вояків УПА за порушення дисципліни?

— Та не били, та й не вбивали. Та й порушників не було. Знаю, як один втік (щось його запідозрили): втік один раз, втік другий, а на третій його таки заклали. Поставили перед сотнею, зачитали приказ — та й розстріляли. Та й усе. А так не було порушників.

— Чим займали час у криївках?

— Я був у криївці. Але криївки — то не життя, то жива могила. В криївці друкували листівки, газети випускали, бюлетені на народ відправляли.

— Як часто вояки мали звільнення додому?

— Ніколи. Не було часу відпускати. Одного разу переходили біля чийогось села, то один відпросився, пішов — і його вже більше ніхто не бачив. В селі заклали чекісти або стукачі продали і або вбили, або арештували. Ніхто нікого не відпускав.

* * *

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що протягом 1942 — початку 1943 р. націоналістичне підпілля пройшло складний шлях діяльності в умовах гітлерівської окупації, пережило складні структурні трансформації, зазнало суттєвих втрат і досягло значних здобутків, завершивши, врешті-решт, перехід до повстанських методів боротьби. Проаналізовані нами структура УПА, її тактика, кадровий потенціал, озброєння тощо чітко демонструють, що український повстанський рух зміг досягнути максимальних організаційних результатів у тих умовах, в яких йому доводилося розвиватись. Очевидно, було б великим лукавством вимагати чогось більшого від людей, які не могли спиратися на державну матеріальну підтримку, не мали у своєму розпорядженні офіцерського «кістяка» кадрової армії, а формували та вишколювали власні збройні сили в умовах постійної військової загрози. Те, чого вдалося досягнути у справі розбудови мережі націоналістичного підпілля в 1942 р. та Повстанської армії від кінця 1942 до кінця 1943 р., виглядало дивовижним успіхом, здобутим не завдяки, а всупереч обставинам. За умов, коли шанси на успіх виглядали надзвичайно примарними, невелика група відчайдушних людей розпочала грандіозну боротьбу, зуміла мобілізувати маси людей, надихнувши їх вірою у правоту національної ідеї та в її перемогу. Вірою, яка допомагала їм протягом довгих років переносити неймовірні тяготи повстанського і підпільного життя та записати своє покоління на скрижалях історії.

Розділ IV. Протистояння з гітлерівським окупаційним режимом. Націоналістичне підпілля у 1943—1944 рр. Українська головна визвольна рада

4.1. Збройний опір УПА і націоналістичного підпілля гітлерівському окупаційному режимові. Створення УНС у Галичині

Я дуже часто ставив питання своїм колегам, як учинили б ми у випадку, якби Німеччиною керувала будь-яка інша держава у такий спосіб, як ми це робимо в Україні? Відповідь завжди була однаковою: ми всі стали б партизанами!¹⁵⁰⁴

З листа чиновника німецької окупаційної адміністрації райхскомісаріату Україна в Рівному Г. фон Хомаєра до А. Розенберга від 15 жовтня 1943 р.

«Гітлерівська Німеччина остаточно розгромлена і розбита. Не боятися більше українському народові ні винищення у газових камерах, ні масових розстрілів цілих десятків сіл озвірілими гестапівцями. Не буде вже німець бити по лиці свободолюбивого українського селянина, ні відбирати в його землі, щоб повернути його в раба німецького пана. Не гнатиме тисяч і десятків тисяч робітників і селян у новітній ясир — в Німеччину [...]. Великий вклад у перемогу над Німеччиною внесли й Ви, Українські Повстанці. Ви не допускали, щоб німець свобідно господарив на українській землі і вповні її використовував для своїх загарбницьких цілей. Ви не дозволили йому грабити українського села, не допускали до вивозу в Німеччину. Ваша караюча рука гідно відплачувала за розстріли і палення сіл [...]. У боротьбі з Німеччиною наша Українська Повстанча Армія зорганізувалася і пройшла першу бойову школу»¹⁵⁰⁵. Такими словами визначив роль своїх побратимів у розгромі Третього Райху головнокомандувач УПА Роман Шухевич у травні 1945 р. Від першого дня німецько-радянської війни й до сьогодні в українській і зарубіжній публіцистичній та науковій літературі не вщухають непримиренні суперечки навколо питання: на чиєму боці була ОУН і УПА в роки Другої світової війни? На наше переконання, така постановка проблеми є некоректною, неграмотною. Слід пам'ятати, що належність воюючих сторін в останній світовій війні до того чи іншого табору доволі часто зазнавала змін. Так, Радянський Союз, почавши війну в тісній спілці з нацистською Німеччиною, закінчив її найбезкомпромісним противником гітлеризму. Британія, яка у 1940 р. була готова до надання Фінляндії серйозної військової допомоги у війні проти СРСР, невдовзі опинилася в лавах союзників Кремля. Змінювали свої союзницькі вподобання Румунія, Угорщина, Італія, Фінляндія, Франція, лідери антиколоніальних рухів Північної Африки, Близького і Далекого Сходу. Ці коливання відбувалися відповідно до геополітичних змін у воюючому світі, які, своєю чергою, визначали національний інтерес кожної окремої держави чи впливової політичної групи.

Цілком зрозуміло й закономірно, що керівництво ОУН(б), а згодом і УПА, намагалося діяти і визначати свою позицію відповідно до власних уявлень про національні інтереси України. Звісно, оунівці при цьому, як і будь-які політики-практики, могли в окремих моментах помилятися, що особливо помітно зараз, з урахуванням нашого історичного досвіду.

З написаного в попередніх розділах видно, що період свідомої співпраці між ОУН(б) та Німеччиною завершився невдовзі після проголошення Акта 30 червня 1941 р. Занадто різні

¹⁵⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 440.

¹⁵⁰⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 10. Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907—1950). Документи і матеріали / Упоряд. С. Богунов, В. Даниленко, А. Кентій, С. Кокін, В. Лозицький, М. Посівнич. — К, 2007. — С. 244.

сподівання покладали обидві сторони на цю співпрацю, намагаючись отримати від неї лише власну вигоду. Від ситуативного союзу між українським визвольним рухом і Німеччиною, що склався влітку 1941 р., до протистояння, а згодом і до конфлікту, пройшло дуже небагато часу. З моменту формування перших стаціонарних відділів українських націоналістичних партизанів на зламі 1942—1943 рр. ставало цілком очевидним, що збройний конфлікт між ОУН(б) та німецькими окупаційними силами невпинно наближається.

Абсолютна більшість дослідників, які займаються вивченням українського визвольного руху, традиційно погоджуються з тим, що першою атакою українських повстанців проти німецької окупаційної адміністрації став напад сотні Григорія Перегіняка — «Довбешки-Коробки» на районний центр Рівненської області Володимирець вночі на 8 лютого 1943 р.¹⁵⁰⁶. Поряд із формуваннями, які створював Сергій Качинський — «Остап», «Іван», сотня «Коробки» була одним із перших більших повстанських відділів¹⁵⁰⁷. Але її перший бій, як вказують новітні дослідження краєзнавців, відбувся дещо раніше — 20 січня того ж року¹⁵⁰⁸.

Пері ніж проаналізувати інформацію про перші бойові акції відділу «Коробки», декількома словами охарактеризуємо постать самого Г. Перегіняка. Григорій народився в 1910 р. в с. Старий Угринів неподалік від Станіслава (зараз — Івано-Франківськ). Він був позашлюбним сином наймички, виростав у колосальній бідності. Згодом зумів опанувати професію коваля, чим і заробляв собі на хліб. Не маючи коштів на навчання, не закінчив школи, а тому був неписьменим. Важке матеріальне становище, зневага польських сусідів підштовхували молодого парубка до пошуку шляхів боротьби з несправедливістю, яка його оточувала. Отож Григорій Перегіняк на початку 1930-х рр. стає членом ОУН. Згодом, у 1935 р., він чи то з наказу Організації, чи то з власної ініціативи застрелив місцевого сільського віята (солтиса), який намагався надмірно вислужитися перед польською окупаційною владою. За вбивство польський суд засудив Г. Перегіняка на довічне ув'язнення. Покарання йому довелося відбувати в тюрмі «Святий хрест», де на момент приїзду Перегіняка вже перебували провідні діячі ОУН Степан Бандера, Микола Лебедь, Микола Климишин. У такому авторитетному середовищі Григорій пройшов свої націоналістичні університети. Він виявив непогану здібність до навчання, закінчив організовані Лебедем самопідготовчі курси, навчився читати і писати, освоїв програму середньої школи. На свободу Перегіняк вийшов разом з усіма оунівцями у вересні 1939 і до червня 1941 р. перебував у німецькому Генеральному губернаторстві. За наказом ОУН Григорій проходить триступеневі військові вишколи — для рядового, підстаршинського і старшинського складу. Записується добровольцем у веркшц (охорону підприємств) у Старохвичах. Навесні 1941 р. за розпорядженням керівництва Організації Перегіняк покидає службу в охороні й долучається до підготовки похідних груп ОУН. У червні — липні того ж року із похідними групами він дістається до Сарненського району Рівненської області, де обіймає посаду заступника керівника районної організації. В ОУН займається організаційними й кадровими питаннями. Наприкінці 1942 р. за наказом свого шефа Івана Литвинчука — «Дубового» формує з місцевих загонів самооборони повстанську сотню, яка, за задумом «Дубового», мала нападати на німецькі карні відділи у випадку їхніх операцій проти українських сіл¹⁵⁰⁹.

¹⁵⁰⁶ Мотука Г. *Українська партизанка. 1942—1960.* — С. 188—190.

¹⁵⁰⁷ Содоль П. *Українська Повстанча Армія. Довідник.* — С. 7; Петренко Р. *За Україну, за її волю (спогади)* // Літопис УПА. — Т. 27. — Торонто — Львів, 1997. — С. 77; Марчук І. *Формування та структура УПА-Північ* // *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).* — Львів, 2004. — С. 112.

¹⁵⁰⁸ Денищук О. *Боротьба УПА проти німецьких окупантів.* — Т. 1. *Волинь. Хронологія подій.* — С. 37.

¹⁵⁰⁹ Дарованець О., Мороз В., Муравський В. *Націоналістичний рух 1920—1930-х рр. Матеріали до біографічного довідника* // Мірчук П. *Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки.* — 3-тє вид., доп. — С. 784; Мотука Г. *Українська партизанка. 1942—1960.* — С. 187—188; Содоль П. *Українська Повстанча Армія. Довідник.* — С. 75—76.

Однак першу акцію сотні Г. Перегіняка довелося здійснити не оборонного, а наступального характеру. 20 січня 1943 р. його відділ зробив засідку на колону німецької поліції та власців поблизу с. Городець Володимирецького району. Акція принесла успіх: вбито 4 німецьких поліцейських, 1 українського шуцмана, гебітскомісара Сарненського району, а 30 власців відступили до Володимирця¹⁵¹⁰.

Успішна операція окрилила повстанців, і через якісь 18 днів вони вже наважилися атакувати районний центр. Причина атаки на Володимирець лежала на поверхні: на початку лютого німці арештували давнього діяча ОУН на Сарненщині «Діброву». Було відомо, що його утримують у підвалі будинку німецької жандармерії у Володимирці¹⁵¹¹. На той момент у цьому райцентрі основні окупаційні сили склалися з 30 німецьких жандармів, 70 російських козаків (колишніх військовополонених Червоної армії) та 80 узбеків (також колишніх радянських бранців)¹⁵¹². Попри те, що ні козаки, ні узбеки не визначалися особливо високим рівнем безздатності, все ж операція була доволі ризикованою з огляду на достатньо чисельний гарнізон. Цілком очевидно, що на боці повстанців мали бути несподіванка і нічна пора.

Попри те, що сотня Г. Перегіняка складалася з людей недостатньо добре підготовлених і не надто гарно озброєних, завдяки блискавичності нападу акція вдалася. Під час наскоку було захоплено казарми козаків і приміщення жандармерії. Убито 7 осіб, у тому числі 3 козаків і 4 німців (серед них і коменданта жандармерії), 6 козаків було виведено із собою і після допиту страчено в лісі неподалік Володимирця. Визволено з ув'язнення «Діброву», захоплено 20 карабінів, 65 ковдр і доволі багато амуніції. Втрати сотні становили 1 вбитого і 2 поранених¹⁵¹³. Після блискавичної атаки, користуючись безладом, що запанував у містечку, сотня швидко відійшла з райцентру.

Розуміючи, що німці почнуть переслідування партизанського відділу, Перегіняк, очевидно, видає наказ рухатися на північ у район поліських боліт — ідеальної місцевості для того, щоб «відсидітися», перечекаючи німецьке переслідування.

Німці й справді організували проти повстанської сотні каральну експедицію (силою 350 вояків), яка вийшла на табір Перегіняка 22 лютого 1943 р. у лісовому масиві неподалік м. Висоцька на Рівненському Поліссі¹⁵¹⁴. Повстанці, обороняючись, почали відступ углиб лісу. Під час нападу німців Г. Перегіняк був не в таборі, а на сусідньому хуторі. Почувши шум бою, він спробував дістатися до свого відділу, але натрапив на німців і загинув

¹⁵¹⁰ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 37. Скоріш за все, ця колона складалася всього з 4 німців-поліцейських, гебітскомісара, 1 українського шуцмана (можливо, він був перекладачем) і взводу власців (загалом до 40 осіб). Тому сотня «Коробки» ризикнула її атакувати, використовуючи свою чисельну перевагу.

¹⁵¹¹ Цей арешт цілком міг бути пов'язаний із нападом на колону 20 січня. Одного з керівників підпілля схопили, очевидно, підозрюючи в організації нападу, що завершився вбивством гебітскомісара. «Діброву» перевезли із Сарн до Володимирця (ближче до місця «вчинення злочину»), де над ним, мабуть, здійснювали слідчі дії.

¹⁵¹² Мотука Г. Українська партизантка. 1942—1960. — С. 189. Поряд із вказаною чисельністю німецького гарнізону м. Володимирець існують також інші дані. Учасник сотні «Коробки» Ф. Кондрат у спогадах пише про 30 німців, 80 узбеків і 200 поліцаїв, які під час бою нібито приєдналися до повстанців (Кондрат Ф. Ми стали волі на сторожі. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. — С. 14). Проте ці дані виглядають малоймовірними. Слід відзначити, що спогади цього автора містять надзвичайно багато неточностей. Зокрема, описуючи напад на Володимирець, він вказує, що з сотнею «Коробки» перебували Д. Клячківський і Р. Шухевич, що не відповідає дійсності; по-друге, він наголошує на тому, що до сотні напередодні операції прибуло нових 300 добровольців, що теж є відвертою фантазією.

¹⁵¹³ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Державу 1942—1952 рр. (Бойові дії УПА) — Ч. II. — Б. м., 1960. — С. 5.

¹⁵¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 22. — Арк. 1; Боляновський А. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 р. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова ред. колегії Я. Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Ю. Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). — Львів, 2004. — С. 164; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Державу 1942—1952 рр. — С. 5.

у перестрілці. Після його смерті командування сотнею перебрав на себе Никон Семенюк — «Ярема»¹⁵¹⁵. Так завершився перший етап антинімецької збройної боротьби повстанської сотні «Коробки».

З нападами на районні центри з метою визволити своїх побратимів із німецьких тюрем пов'язані також три атаки оунівських бойових груп на в'язниці у Кременці, Пінську та Дубні, що відбулися в середині лютого 1943 р. У звітах німецької поліції про ці події було сказано: «У середині лютого 1943 р. почалося зосередження молоді в націоналістичних бандах. Частішими стали напади з метою отримання зброї та продовольства. Напади на в'язниці в Кременці та Дубні мали на меті насамперед звільнити активістів руху, які згодом організували ядро банд у цьому районі»¹⁵¹⁶. В іншому звіті вказувалося: «Після вдалих нападів на тюрми в Пінську і Дубні було знову зроблено спробу напасти на в'язницю в Кременці»¹⁵¹⁷.

До наших днів зберігся опис атаки на в'язницю в Кременці. Якщо вірити українським джерелам, наліт зробила боївка І. Климишина — «Крука». Націоналісти ручними гранатами закидали вартівниче приміщення, утримуючи поліцейських під вогнем, увірвалися до темниці й визволили ув'язнених. Німецький гарнізон, який підняли за тривогою і відправили до міської в'язниці, потрапив під перехресний вогонь повстанської засідки на головній вулиці містечка. Втративши декількох осіб убитими, німці змушені були залягти. Це дало змогу партизанам організовано відійти в навколишні вкриті лісами гори¹⁵¹⁸. Німецькі поліційні джерела, навпаки, вказують на те, що напад на Кременецьку в'язницю вдалося відбити і націоналісти не зуміли звільнити ув'язнених¹⁵¹⁹.

Однозначно вдалим був напад боївки націоналістів на в'язницю в Дубні. Німецькі поліційні донесення з цього приводу повідомляли: «Тюрма в Дубні була піддана нападу. При цьому бандити, вбивши охорону, звільнили 60 арештантів»¹⁵²⁰.

У відповідь на перші атаки повстанців проти німецьких сил безпеки й адміністративних установ нацисти розпочали терор проти мирного українського населення. 23 лютого 1943 р. німці розстріляли у Кременці шістьох представників місцевої української інтелігенції, в тому числі подружжя відомих у містечку лікарів Рошинських. Через два тижні, 8 березня, гітлерівці розстріляли 485 українських в'язнів у Рівному¹⁵²¹. Українське населення Волині опинилося в умовах постійного наростання гітлерівського терору. Одне з німецьких поліційних донесень зі Сходу вказувало: «Після розстрілів доктора Рошинського та інших українців у Кременці ця звістка блискавично поширилась у всій Волині і викликала паніку. Багато українців увечері покинуло свої помешкання, щоб ночувати в інших місцях. Фактично подальші арешти продовжувалися 23 лютого в Рівному та околицях. Серед заарештованих знаходилося 63 українці, яких привезли в Рівне і там усіх розстріляли. [...] 26 лютого через Костопіль з Сарн їхали три потяги, в яких транспортували заарештованих у Сарнах. З вагонів було чути крики: "Нас женуть, напевно, на розстріл!" 28 лютого о п'ятій годині ранку в м. Березне було розстріляно 25 українських сімей з жінками і дітьми. Це був каральний захід, тому що українець убив людей з СД, коли вони намагались його арештувати.

У ніч з 9 на 10 лютого деякі полонені у в'язниці в Рівному вчинили бунт. Там було арештовано приблизно 1 тис. осіб з Рівненської, Костопільської та Сарненської округ. Всі були розстріляні. Серед них знаходився і видатний українських бактеріолог та вчений, колишній лікар абесинського негуса та інші представники української інтелігенції. Населення Волині тремить щоденно за своє життя не тільки від страху перед німецькими органами, але й також перед комуністичними провокаціями та партизанами»¹⁵²².

¹⁵¹⁵ Motyka G. *Українська партизанка. 1942—1960.* — С. 191.

¹⁵¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 29.

¹⁵¹⁷ Там само. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 6.

¹⁵¹⁸ Скорупський М. *Туди, де бій за волю.* — К., 1992. — С. 81.

¹⁵¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 6.

¹⁵²⁰ Там само. — Спр. 5. — Арк. 51.

¹⁵²¹ Данилюк М. *Повстанський записник.* — К., 1993. — С. 82.

¹⁵²² Україна в Другій світовій війні у документах / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 3. — С. 211—212.

В умовах постійного страху й терору автоматично спрацьовують самозахисні рефлекси суспільства. Українцям не залишалось нічого іншого, як братися за зброю й активно долучатися до повстанського руху. Це одразу ж помітила гітлерівська поліція. Німецькі донесення з окупованих районів України повідомляли, що в січні 1943 р. діяльність українських «банд» охопила район Костополя — Людвиполя — Березного (тобто регіон між Сарнами і Рівним), а українські села в долині р. Случ перетворилися на партизанські бази¹⁵²³. У лютому 1943 р. дії націоналістичних повстанських відділів охопили Південну Рівненщину. При цьому німецька поліція відзначала цікавий факт, що повстанці в контрольованих селах впроваджують в обіг «власні» гроші — «Карбованці зі своїми штемпелями. На грошах виявлено два різновиди штемпелів. Один штемпель відображає гасло «Слава Україні! Слава Героям», а інший — «Слава Бандері!»¹⁵²⁴.

На початку березня 1943 р. німецькі військові аналітики повідомляли про розгортання й підготовку нових українських «націоналістичних банд» в районі Сарн, які складаються із загонів «чисельністю до 500 осіб»¹⁵²⁵. У цей самий час німці відзначили початок поширення повстанського руху на південь від автомобільної траси Рівне — Житомир і систематичні напади на німецькі господарчі об'єкти та склади на території між Рівним і Новоград-Волинським, що, на думку німецьких військових аналітиків, свідчило про «створення запасів»¹⁵²⁶. Одночасно вказувалося на мобілізацію мешканців сіл до повстанських відділів на півночі Рівненщини¹⁵²⁷. Розвідзведення від 12 березня наголошували на наявності в районі Сарн — Костополя сильної «банди» чисельністю близько тисячі осіб, яка «в жодному разі не рухає місцеве населення, але спрямовує свою діяльність винятково проти німецьких властей та різних установ. Із вилучених таємних наказів випливає, що концентруються сили для перевороту, який має невдовзі відбутися. Центральне керівництво ОУН наказує всім пропагандистським референтам розпочати нову кампанію, «не припиняючи її доти, доки не буде розпочата революція». Антибільшовицькі лозунги, якими послуговувалися раніше, тепер відкинуті. Зараз тільки й говорять про «останній бій» проти «німецьких варварів». Із надійних джерел відомо, що ОУН Бандери має близько 15 000 гвинтівок, 45 000 ручних гранат і 1 550 пістолетів. Українська поліція в загальній масі не може використовуватися для боротьби проти бандерівських груп, оскільки вона часто сильно засмічена бандерівцями. В багатьох випадках ці поліцейські переходять до бандерівських банд. В українській школі поліції у Львові українські офіцери-викладачі під час навчання ведуть відкриту пропаганду проти німецької імперії. Українська поліція найвідвертішим чином саботує відправку робочої сили»¹⁵²⁸.

Однак навіть наявність у німецьких спецслужб оперативних даних про український повстанський рух й арешти багатьох керівників підпілля не могли суттєво загальмувати, а тим більше зупинити велике повстання, яке розгорталося на Поліссі та Волині, а тому в березні 1943 р. маховик антигітлерівської війни набирив обертів.

На початку місяця збройні відділи бандерівської ОУН починають діяти щоразу сміливіше. 1 березня повстанці напали на охорону залізничного мосту в с. Олександрія Рівненського району, внаслідок чого вбито коменданта охорони мосту. 3 березня відбулася невелика сутичка з німецькою жандармерією в районі с. Вікнини неподалік Кременця. Під час перестрілки загинув один німецький солдат. 9 березня боївка ОУН(б) під командуванням Івана Климишина атакувала містечко Бережці (зараз — с. Великі Бережці Кременецького району). Метою нападу була ліквідація німецького районного господарського керівника (ландвірта), який обкладав українців непомірно високими продовольчими контингентами. Повстанці вбили ландвірта (спалили в будинку разом із двома польками), а також застрелили 10 німецьких поліцейських¹⁵²⁹.

¹⁵²³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 28.

¹⁵²⁴ Там само. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 57.

¹⁵²⁵ Там само. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 32.

¹⁵²⁶ Там само. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 51; Там само. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 32.

¹⁵²⁷ Там само. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 51.

¹⁵²⁸ Україна в Другій світовій війні у документах / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 3. — С. 126—127.

¹⁵²⁹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 40—41.

Однією з найбільших повстанських операцій початку березня 1943 р. стала атака сотні під командуванням Сергія Качинського — «Остапа», «Івана» на німецький гарнізон, військові склади та фабрики в с. Оржеві в ніч на 11 березня¹⁵³⁰. Однією з причин цього наступу (окрім прагнення здобути серйозні трофеї) була висока активність гітлерівського гарнізону. Саме на прилеглих до Оржева хуторах базувався осередок Проводу ОУН(б) на ПЗУЗ. Сусідство з німецькими військовими силами заважало роботі керівництва підпілля, тому було вирішено очистити містечко від нацистів. Повстанцям вдалося захопити і вивезти зі складів боєприпаси, однак у сутичці з противником загинув організаційний референт ПЗУЗ і один із творців УПА «Остап». Згідно зі звітами повстанців, німці мали втратити в бою і під час пожежі до 60 осіб, що, очевидно, є серйозним перебільшенням. Скоріш за все, досягти поставленої мети — повністю знищити німецький гарнізон — під час того наступу не вдалося, адже невдовзі місце дислокації Проводу ОУН(б) на Волині та Поліссі довелося змінити, перемістивши його до Млинівського району¹⁵³¹.

Значне зростання антинімецької активності націоналістичних партизанських груп спостерігається із середини березня 1943 р., коли до лісу дезертирувала частина української допоміжної поліції. Унаслідок цього німецькі сили в регіоні були суттєво послаблені, що розв'язувало руки повстанцям. Німецькі звіти вказували, що на Волині частина поліції втекла безпосередньо до «банд»¹⁵³², а в Галичині українська поліція таємно акумулює зброю на підпільних складах для потреб «бандерівського руху»¹⁵³³. Згідно з донесеннями гестапо, діяльність «українських банд» у другій половині березня охопила, крім півночі, південну частину Рівненщини, Кременеччину та південну частину Волинської області. Німецьке поліційне донесення наприкінці березня того ж року вказувало: «Станом на 20 березня 1943 р., згідно з повідомленнями, у Волинсько-Подільському генеральному окрузі бандами було розкрадено та знищено: 42 067 центнерів пшениці, дрібного зерна, олійних культур тощо; 21 454 центнерів соломи; 35 820 центнерів сіна; 989 коней і лоша́т, серед них цінні породи жеребців з кінських заводів; 3 336 голів великої рогатої худоби; 447 свиней; 1 896 овець. [...] напади було вчинено на 405 державних господарств, 94 молокозаводи, сепараторні пункти і пункти з прийому вершків та сметани, 12 винокурень і спиртзаводів, 4 ставкові або рибні господарства, 21 канцелярію заготівельно-збуткової контори [...]. Зрозуміло, що найбільше страждають польові роботи, а відповідно і постачання товарами в небезпечних районах. Треба сказати, що на Волині є лише два райони, вільні від банд. Особливо небезпечними є виступи національно-українських банд у районах Кременець — Дубно — Костопіль — Рівне. Українські національні банди одночасно атакували в ніч з 20 на 21 березня всі оточені економічні об'єкти округи Кременець. При цьому один з них був повністю знищений. При цьому загинуло 12 німців — господарників, лісників, солдатів і поліцейських. Хоча сили поліції і вермахту були негайно надані в розпорядження, дотепер відвойовано лише 2 райони. Однак свобода керівників сільського господарства в цих районах ще не відновлена [...]. Роботи з обробляння поля більш ніж у 500 державних господарствах на Волині знаходяться в небезпеці, тому їхні показники будуть різко падати»¹⁵³⁴.

У квітні 1943 р. німці констатували, що «українські національні банди» охопили територію центральної та північної частин Волинської області, а також Ізяславський, Славутський і Шепетівський райони Кам'янець-Подільської області¹⁵³⁵. Український священик Максим Федорчук у своєму щоденнику 20 березня того ж року занотував: «Луцька міська поліція розій-

¹⁵³⁰ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 6.

¹⁵³¹ Мотука Г. *Українська партизанка. 1942—1960.* — С. 194; Мазурець С. Повстанськими стежками. Розповідь очевидця. — Луцьк, 2002. — С. 36—37; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 6; Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 41.

¹⁵³² ЦДАВО України. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 23, 29—30.

¹⁵³³ Там само. — Арк. 26.

¹⁵³⁴ Україна в Другій світовій війні у документах / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 3. — С. 154—155.

¹⁵³⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 29—30.

шлася по лісах і таким чином постала українська партизанка. Ця звістка швидко рознеслася по Волині, і де тільки була українська міліція — в місті чи в районі — всі покинули службу і з рушницями в руках вирушили в невідомому напрямку»¹⁵³⁶.

У середині березня повстанський відділ Л. Борейчука — «Стрибайла» разом із боївкою «Єрмака» розбив із засідки підрозділ німецьких карателів (25 осіб) біля містечка Деражня. Атаковані поліцейські були частиною гарнізону м. Янова (Іванова) Долина (нині — Базальтове) і поверталися з операції на місце постійної дислокації. Загибло 16 німців, 4 було поранено. Повстанці здобули важкий кулемет «Максим», декілька гвинтівок, пістолет-кулемет, боєприпаси, втративши 2 осіб убитими¹⁵³⁷.

15 березня повстанці обстріляли німецький патруль біля с. Ремель Олександрівського району. У відповідь нацисти наступного дня спалили село і вбили близько 600 його мешканців. Тоді ж зафіксовано бої між повстанськими відділами і німецькими карателями в районі с. Коршів на дорозі Луцьк — Горохів¹⁵³⁸.

18 березня повстав пост української поліції в с. Боремелі Демидівського району Рівненщини. Збунтовані поліцаї вбили німецького коменданта поліції і втекли до лісу¹⁵³⁹.

20 березня повстанці роззброїли охорону і звільнили в'язнів Луцького табору для військовополонених (40 осіб)¹⁵⁴⁰. Того самого дня боївка СБ біля мосту через р. Турію атакувала групу угорських солдатів, які їхали до містечка Домінопіль (Турійський район Волинської області). Під час нападу 5 угорців було вбито, 8 забрано в полон¹⁵⁴¹.

22 березня українські партизани оточили школу в с. Млинівцях, в якій перебувала німецько-польська поліційна залага. Школу було спалено разом із 4 німцями та 3 поляками¹⁵⁴².

24 березня повстанські відділи «Недолі», «Жука», «Очмани», «Клена» (всього 200 вояків) напали на німецький табір у с. Осада Креховецька. Несподівана атака застала знаenzaцька охорону і персонал табору (німці та поляки). Повстанці вбили 52 охоронців і співробітників табірної адміністрації (включно з комендантом), звільнили 176 в'язнів, захопили 180 одиниць вогнепальної зброї. Того самого дня відділ «Шавули» мав сутичку з німцями в с. Вільха Холопська (зараз — с. Колодязне Березнівського району Рівненської області). Результати бою невідомі¹⁵⁴³.

Наступного дня між селами Чудви і Корчин Костопільського району повстанський відділ із засідки атакував німецьку й польську поліцію, яка поверталася з господарської акції на с. Дюксин. У результаті нападу було вбито 18 поліцейських, повстанці втратили 1 побратима¹⁵⁴⁴.

У ніч на 26 березня упівці напали на містечко Матіїв. Вранці навздогін за партизанами відправили 103-й батальйон допоміжної поліції, що складався з українців. Батальйон дезертирував із німецької служби і приєднався до УПА¹⁵⁴⁵.

27 березня повстанці разом з українськими поліцейськими, що перейшли на їхній бік, заволоділи містечком Олика (Ківерцівський район Волинської області), знищивши в ньому німецьку адміністрацію. Близько 22-ї години вечора того самого дня відділ націоналістичних партизанів під керівництвом Олексія Брися — «Остапа», «Аркаса» атакував райцентр Горохів. Під час нападу на бік повстанців перейшла залага української поліції. Було захоплено приміщення банку, пошти, в'язниці, випущено кількох українських політичних в'язнів, забрано запаси борошна із млина, друкарські машинки з адміністративних приміщень, обстріляно

¹⁵³⁶ Український здвиґ: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 133—134.

¹⁵³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3837. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 4.

¹⁵³⁸ Там само. — Арк. 5—6.

¹⁵³⁹ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 196.

¹⁵⁴⁰ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 6

¹⁵⁴¹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 42

¹⁵⁴² Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. — № 13. — С. 146.

¹⁵⁴³ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 42—43.

¹⁵⁴⁴ Там само. — С. 43.

¹⁵⁴⁵ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 196.

німецькі казарми. Під час нападу українці втратили 7 бойовиків, про німецькі втрати відомостей немає¹⁵⁴⁶.

28 березня повстанці із сотень «Шавули» та «Скирди» успішно відбили наступ півтори тисячі німецьких карателів (стягнутих із Рівного, Костополя, Межиріччя та Березного) на свої табори і бази в Людвипільському районі. Бої точилися в передмісті Людвиполя. У сутичці протиборчі сторони застосовували міномети і гранатомети. Загони УПА з ар'єргардними боями відійшли з містечка і відступили вглиб лісового масиву. Повстанські втрати сягнули 17 убитими, 9 зниклими безвісти, 20 пораненими. Німці (за даними партизанів) втратили в бою 58 убитими. Прагнучи помститися за опір, гітлерівці спалили Людвипіль і сусіднє село Губків¹⁵⁴⁷.

Наприкінці березня німці організували облаву на членів української поліції, що втекли до УПА в Шумському районі Тернопільської області і розбили відділи упівців у засідці неподалік с. Новостав. Під час бою гітлерівці втратили 38 солдатів, решта відступили. Унаслідок сутички в селі згоріло 10 господарств і загинуло декілька цивільних громадян¹⁵⁴⁸. Останніми днями березня відділ «Крука» захопив районний центр Шумськ. Партизани спалили млин, вивезли всі запаси борошна, захопили склади з продовольством та зброєю¹⁵⁴⁹.

Того ж таки місяця націоналістичні партизани знищили пост жандармерії в Ланівцях, убивши 3 німецьких жандармів і ландвірта, а 25–31 березня відбили німецькі атаки на Деражню й провели масштабні бої з нацистами в с. Антонівка на Кременеччині¹⁵⁵⁰. У повстанській засідці біля с. Чудне 31 березня німецька поліція втратила 18 осіб убитими. Останніми днями березня (за іншими даними — 6 квітня) повстанські відділи «Черника», «Юрка», «Беркута» спалили німецьку меблеву фабрику й тартак у с. Смига (на трасі між Дубном і Кременцем). При цьому вбито 40 військових і цивільних німців, 15 захоплено в полон. Під час нападу загинуло 6 повстанців, а 3 отримали поранення¹⁵⁵¹.

Жорстокий бій наприкінці березня точився в с. Мощаниця неподалік Острога між угорсько-польською залогою (70 осіб) та декількома повстанськими відділами (до 300 осіб). Наслідки бою невідомі, повідомляється лише про 5 загиблих повстанців¹⁵⁵². Також із невідомим результатом (але, очевидно, не найкраще для партизанів) завершилося протистояння відділу «Черника» із німецькою жандармерією в Білогородському лісовому масиві Дубнівського району Рівненщини. У повстанських спогадах вказуються лише втрати сотні — 3 козаки, про німецькі втрати повідомляється як про «багато поранених»¹⁵⁵³.

Останніми днями березня німецька та польська поліція оточила дві сотні під командуванням «Верниволи» та М. Калішука — «Зуха» в таборі неподалік с. Купичів Турійського району. Бій тривав дві доби: упівцям вдалося вирватися, але з величезними втратами — 70 осіб убитими. Про втрати німців і поляків відомостей немає¹⁵⁵⁴.

Загалом протягом березня найзапекліші сутички з нацистами УПА мала на Луччині, Ковельщині, Горохівщині, Рівненщині, Кременеччині, Костопільщині, Сарненщині, Лановеччині і в Славутицьких лісах Кам'янець-Подільської області. Повстанці п'ять разів захоплювали ра-

¹⁵⁴⁶ Motyka G. *Ukrainian partysantka. 1942—1960.* — S. 196; Боляновський А. *Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 рік // Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів.* — Львів, 2004. — С. 167.

¹⁵⁴⁷ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 7—8; Денищук О. *Боротьба УПА проти німецьких окупантів.* — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 43—44; Муковський І. Т., Лисенко О. Є. *Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія.* — 2002. — № 5—6. — С. 18.

¹⁵⁴⁸ Motyka G. *Ukrainian partysantka. 1942—1960.* — S. 197.

¹⁵⁴⁹ Патриляк І. *1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух.* — № 13. — С. 146—147.

¹⁵⁵⁰ *Літопис УПА.* — Т. 5. Волинь і Полісся. — Кн. 3. Спомини учасників / За ред. Є. Штендери. — Торонто. — 1984. — С. 19.

¹⁵⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 3837. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 2—3.

¹⁵⁵² Денищук О. *Боротьба УПА проти німецьких окупантів.* — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 45.

¹⁵⁵³ Там само. — С. 46.

¹⁵⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3837. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 4.

йонні центри. Повідомлення німецької окупаційної адміністрації за березень 1943 р. вказували, що український національний рух опору посилюється практично в усіх районах Волині, але особливу активність виявляє поблизу Горохова, Володимира-Волинського, Дубна і Кременця, при цьому зберігаючи тенденцію до поширення на територію Поділля (Проскурівський, Лещинський і Ярмолинецький райони)¹⁵⁵⁵. Німецькі аналітики відзначали, що вести боротьбу проти «українських банд» надзвичайно складно, оскільки вдень «бандити видають себе за мирних мешканців і живуть у селах»¹⁵⁵⁶. Важливим фактором розростання українського повстанського руху нацисти вважали ненависть до них місцевого українського населення, спровоковану невдало проведеними акціями набору остарбайтерів¹⁵⁵⁷.

До кінця березня український повстанський рух уже цілковито домінував в окремих районах Волині. Зокрема, Костопільський район Рівненщини був під контролем УПА на 95 % (за винятком чотирьох польських поселень), у районі діяла створена повстанцями підпільна українська адміністрація¹⁵⁵⁸. На Кременеччині через активність УПА гітлерівці змушені були з 6 квітня оголосити надзвичайний стан¹⁵⁵⁹. У розвідведеннях радянських партизанів про ці події відзначалося: «У перших числах квітня Кременецький округ був на надзвичайному становищі, оскільки німці в районах цього округу були піддані нападам бандерівців і були витіснені з цих пунктів. Німці відновили становище тільки з допомогою великих каральних загонів»¹⁵⁶⁰.

За даними радянських партизанів, на початок квітня 1943 р. найбільшого розмаху антинімецькі акції українських повстанців набули на півдні Волині в районах Мізоч, Острів, Кременець, Верба. Зокрема, під час нападу на містечко Вербу було вбито 120 німецьких солдатів, у боях за містечко Шумськ — 24, за Острів — 32, у Мізочі — 11. Радянські партизани відзначали, що у квітні того ж року щодня з лісів Острозького, Шумського й Мізоцького районів на антигітлерівські акції виїжджало 60—70 возів із повстанцями¹⁵⁶¹.

Донесення загонів Сабурова вказували на те, що 6 квітня 1943 р. повстала українська поліція Ковеля. «У містечку відбувся бій німців з поліцією (націоналістами). Поліція убила 18 німців, випустила арештантів із в'язниці і розпустила табори праці. Після бою гарнізон німців у Ковелі було збільшено до 4 тис. осіб»¹⁵⁶². В іншому повідомленні більшовицьких партизанів за 27 квітня того ж року йшлося про масштабну роботу ОУН(б) із формування власної армії для повстання і звільнення України від іноземної окупації: «У районах Ковель, Голоби, Рожиськ, Маневичі великий рух націоналістів. Відбувається формування української націоналістичної армії за рахунок колишніх शुцманів німецької поліції, козаків та місцевого населення — українців. Поставлене завдання — сформувати армію та здійснити революцію в Україні, захопити всі міста та залізничні вузли. У 20-х числах березня був отриманий наказ бандерівського штабу всім поліцейським залишити шуцманські частини й піти на формування національної армії. Головними місцями дислокації мають бути: Волицькі ліси, Литень, Свинарські ліси та інші. Сюди ж мають прибути й дійсно рухаються групами по 50—100 осіб і до 400 осіб поліцейські та цивільні націоналісти із західних областей — Львівської, Дрогобицької та інших»¹⁵⁶³.

У перші місяці весни, як і в лютому, націоналісти активно продовжували нападати на німецькі тюрми задля визволення людей, яких згодом залучали до партизанського руху. Згідно

¹⁵⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 294. — Арк. 5—6.

¹⁵⁵⁶ Там само. — Арк. 6.

¹⁵⁵⁷ Там само.

¹⁵⁵⁸ Це були перші спроби створення адміністрації. Пік формування органів влади на звільнених від гітлерівців територіях припадає на літо — осінь 1943 р., про що буде написано вище.

¹⁵⁵⁹ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. — С. 78.

¹⁵⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 253 — Арк. 65.

¹⁵⁶¹ Ліпкан А. Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом // Воєнна історія. — 2002. — № 5—6. — С. 55.

¹⁵⁶² ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — К., 1996. — С. 29.

¹⁵⁶³ Там само. — С. 31.

з повстанськими звітами, від 15 березня до 10 квітня 1943 р. відділи УПА зуміли вчинити успішні напади на в'язниці в містах Кременець, Дубно, Ковель, Луцьк, Горохів, розбити концтабір у с. Любачівці (Горохівщина), табір військовополонених у Ковелі, збірний пункт остарбайтерів у Ківерцях¹⁵⁶⁴.

Не розуміючи природи українського визвольного руху, нацисти помилково розцінювали повстанську боротьбу як «більшовицьку провокацію». У цьому сенсі цікавим є листування Луцького архієпископа Полікарпа (Сікорського) з генеральним комісаром Волині та Поділля Шоне. 26 березня 1943 р. Владика Полікарп написав лист-звернення до Шоне із закликом до німецької влади припинити грабунок селян, вивезення їх на роботи до Райху, відновити шкільництво, не робити облави проти «банд», не руйнувати церковну ієрархію тощо¹⁵⁶⁵. У листі-відповіді від 8 квітня нацистський чиновник зазначає: «Я переконаний, що большевицька пропаганда вдерлась в ряди ОУН і там проводить роботу, яка бажана в інтересах совітів. [...] Тим більше, є пожаління гідним, що національні українці, яким зовсім не беремо за зле їхній чесний націоналізм, прикрившись плащиком національної діяльності, дали впрягтися большевиками та займають становище проти німецької управи і тим самим проти Німецької Збройної Сили і німецького народу. [...] Ми, на жаль, мусимо ствердити, що дуже багато українців пробилось до банд і найчастіше навіть не з національного ентузіазму, а тільки тому, що зробили що-небудь несправедливо. Велика кількість українських поліціантів, коли чекала на них кара, перейшли до банд, щоб відтягнутися від карі. [...] Необхідно, щоб порядно успособлена українська людність зайняла зовсім сувору і публічну позицію проти бандитизму зі сторони большевицької і національукраїнської [...]. Повинно кожному бути відомо, що Німецька Збройна Сила є в силі протиставитися цьому теророві банд; коли вважатимем це за потрібне [...]. Усі надії безвідповідальних елементів, які дозволили населенню втікати в ліси, щоб там могли віддатися безділлю і грабунковими нападами зганяти харчові продукти, будуть драконськими міроприйняттями знівечені. Надія на підрив Німецької Армії і тим самим здобуття вільної України — це утопія»¹⁵⁶⁶.

Можливо, спроба здобути незалежність партизанською боротьбою в тих конкретно-історичних обставинах і була утопією, але наростання антинімецького опору було повсякденною реальністю. Протягом квітня протистояння між українськими націоналістичними збройними відділами і німецькою адміністрацією продовжувало посилюватися. 1 квітня повстанці вчинили напад на спиртзавод у с. Горинці (Кременеччина), під час якого 1 німецький поліцейський загинув, а 6 поліцаїв із числа колишніх військовополонених червоноармійців здалися і перейшли до повстанського відділу¹⁵⁶⁷. Наступного дня підрозділи УПА під командуванням О. Брися — «Остапа» захопили містечко Горохів, яке утримували дві доби. Було відпущено людей, зібраних для вивезення до Німеччини, забрано борошно із млина, друкарські машинки з адміністрації, зброю, амуніцію тощо¹⁵⁶⁸. Того самого дня німецька каральна експедиція напала на с. Седмярки (зараз — с. Сьомаки Луцького району). Після сутички з відділом самооборони (в ході якої загинуло 12 карателів) німці захопили населений пункт, спалили 17 господарств і вбили 36 мешканців, більшість із яких були без зброї. 3—4 квітня повстанський відділ Н. Семенюка — «Яреми» атакував містечко Цумань, розбивши місцевий гарнізон (20 німців загинуло, 2 потрапило до полону, решта відступили)¹⁵⁶⁹.

4 квітня повстанці напали на німецьку каральну експедицію (німецька та польська поліція), яка поверталася із пацифікації с. Постійне, де було спалено більше половини бу-

¹⁵⁶⁴ Літопис УПА. — Т. 5. Волинь і Полісся. — Кн. 3. Спомини учасників / За ред. Є. Штендери. — Торонто. — 1984. — С. 20.

¹⁵⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 1.

¹⁵⁶⁶ Там само. — Арк. 2—3.

¹⁵⁶⁷ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 7.
¹⁵⁶⁸ Киричук Ю. Історія УПА. — Тернопіль, 1991. — С. 13; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 9.

¹⁵⁶⁹ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 10.

динків. Атака виявилася вдалою: гітлерівці втратили 13 (за іншими даними — 30) убитими, націоналісти захопили 2 вози амуніції, гвинтівки, револьвери і 2 важкі кулемети¹⁵⁷⁰. 6 квітня повстала українська поліція в Ковелі. Поліцейські вбили 18 німців, звільнили з тюрем арештованих, розпустили в'язнів із табору примусової праці і втекли до лісу, де на їхній базі було сформовано сотню УПА. Після цього бою німці, побоюючись нових нападів повстанців, за повідомленнями радянських розвідників, збільшили гарнізон Ковеля до 4 тис. вояків¹⁵⁷¹.

6 квітня повстанці відділів І. Климишина — «Крука», А. Федорчука — «Беркута» і Д. Казвана — «Черника» захопили с. Смигу неподалік м. Дубна, знищивши там деревообробний комбінат. Під час нападу було вбито всю охорону й адміністрацію комбінату (загалом 40 осіб)¹⁵⁷².

9 квітня українські партизани атакували містечко Боремля, де знищили місцеву німецьку адміністрацію (її представниками здебільшого були поляки, яких убили разом із родинами)¹⁵⁷³. Того ж дня відділ УПА напав на німецьку колону, яка конвоювала арештованих неподалік Кременця. Під час сутички німці втратили 7 убитими, арештанти розбіглися¹⁵⁷⁴. Також 9 квітня повстанці атакували німецькі прикордонні застави поблизу м. Горохова (на кордоні між райхскомісаріатом Україна та Генеральним губернаторством). У відповідь німецька прикордонна сторожа (грешуци) спільно з польською поліцією наступного дня застосувала задекларовані Г. Шоне драконівські заходи, спаливши с. Княже і знищивши 172 цивільних мешканців¹⁵⁷⁵.

Неадекватні пацифікаційні акції нацистів тільки підвищували рівень безкомпромісності в повстанській боротьбі, тому невдовзі гітлерівцям довелося визнати, що українські повстанці, котрі раніше не нівели тіл убитих німців, почали поводитись так само жорстоко, як і «радянські банди»¹⁵⁷⁶. Повстанська контррозвідка активно виявляла німецьких шпигунів у лавах УПА, яких безжалісно карали. Зокрема, протокол Групи УПА «Енея» від 23 червня дає змогу скласти уявлення про рівень покарань німецьких шпигунів і провокаторів¹⁵⁷⁷: «Дня 23 червня 1943 р. Надзвичайна Сесія Польового Суду УПА групи Енея, перевіrivши справу підсудного Мартиновського Миколи ("Муха") з відділу Беркута стверджує таке: підсудний "Муха" був арештований дня 20 червня 1943 р. під закидом провокаторської його діяльності в рядах ОУН і УПА за час від 18 січня 1942 до 20 червня 1943 р. [...] Докази вини: 1. Дезертирство з рядів ОУН із числа її членів. 2. Свідоме вступлення в ряди УПА, маскууючись добрим виконанням наголошених обов'язків, втерся в довір'я проводу УПА з підлою думкою шкودити їй. 3. Переловлені грипси до свого брата, який працює в СД, і до ряду інших його співпрацівників у Гестапо. Всі ці докази Надзвичайна Сесія Польового Суду вважає за вистарчальні і тому засуджує підсудного Мартиновського Миколу — "Муху" на кару смерті через відрубання голови перед відділом УПА. [...] Виконання присуду наступило по затвердженню командира групи УПА та Голови Суду на очах відділу УПА о год. 12 (в полудень) дня 24 червня 1943 р.»¹⁵⁷⁸.

10 квітня повстанські відділи «Богуна» і «Стрибайла» під виглядом червоних партизанів атакували містечко Степань. Під час нападу було спалено адміністративні приміщення, пошту, убито німецького жандарма і кількох поляків, які були службовцями німецької адміністрації, 2 німців забрали в полон¹⁵⁷⁹. У ніч на 13 квітня сотня «Яреми» напала на

¹⁵⁷⁰ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 46.

¹⁵⁷¹ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 29.

¹⁵⁷² Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 47.

¹⁵⁷³ Motyka G. *Ukrainian partizantka. 1942—1960.* — S. 199.

¹⁵⁷⁴ Там само. — С. 202.

¹⁵⁷⁵ Ткаченко С. *Повстанческая армия. Тактика борьбы.* — Минск — М., 2000. — С. 285.

¹⁵⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 29.

¹⁵⁷⁷ Протокол допиту члена УПА Миколи Мартиновського див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 53—58.

¹⁵⁷⁸ Український здвиг: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 159.

¹⁵⁷⁹ Motyka G. *Ukrainian partizantka. 1942—1960.* — S. 199—200.

районний центр Цумань, в якому знищила німецький гарнізон і вбила близько 20 ворожих солдатів¹⁵⁸⁰.

У ніч на 11 квітня збунтувалася допоміжна поліція в районному центрі Ярмолинці (Кам'янець-Подільська область). 150 поліцейських (серед яких було 90 українців і 60 поляків) убили 9 німецьких офіцерів і втекли до людвипільських лісів, де колишні поліцейські розбили каральну групу, яка їх переслідувала. Через декілька днів поліцейські-поляки вирішили повернутися на службу, повіривши німецьким запевненням про амністію (усіх, хто повернувся, німці розстріляли), а 90 українців приєдналися до УПА¹⁵⁸¹.

13 квітня повстанці мали сутичку з угорськими підрозділами під м. Мізоч Рівненської області. У ході бою загинув 1 упівець. Про угорські втрати донесення не повідомляли¹⁵⁸².

15 квітня німецька каральна експедиція атакувала відділ С. Затовканоюка — «Пташки» в с. Підбереззя Горохівського району Волинської області. У ході бою повстанцям вдалося відбити нападників (ворог втратив 15 солдатів убитими), захопивши 2 кулемети і декілька гвинтівок¹⁵⁸³.

17 квітня повстанський відділ атакував містечко Локачі Волинської області, в якому дислокувався підрозділ польської поліції. Поліційна залога була розбита (загинуло 14 польських поліцейських), повстанці захопили аптеку і вивезли з неї всі лікарські засоби¹⁵⁸⁴. Того самого дня сотня «Бурі» провела успішну засідку на німецьку мотоколонну (5 вантажних і 1 легковий автомобіль) біля с. Борщівки Костопільського району. У сутичці загинуло 16 (за іншими даними — 20) німецьких солдатів і 3 повстанців¹⁵⁸⁵. У відповідь на дії повстанців німці спільно з польською поліцією 19 квітня спалили колонію Красний Сад, убивши при цьому близько 100 цивільних осіб¹⁵⁸⁶.

19 квітня відділ Є. Басюка — «Чорноморця» в с. Будераж Здолбунівського району несподівано наштовхнувся на роту угорців. Зав'язався запеклий бій¹⁵⁸⁷. У повстанському звіті про ці події читаємо: «Дня 19.IV.43 р. наш відділ в силі 120 повстанців здибався з мадярами в с. Будераж. Наші розшуки передового забезпечення здибались із розшуками мадяр. Один мадяр упав від кулі нашого розшукувача друга Халатного, а другий ранений вскочив до рову. На відгук стрілів наші стрільці, як рівно ж мадяри, зайняли становища. Розпочався бій, котрий тривав до 3-х годин. Мадьярам прибула поміч від недалекого міста, числом невідомим, але 10 самоходів [автомобілів — І. П.]. Від сторони с. Дермань прибуло кілька самоходів німчаків і почали натискати наш відділ із трьох боків, а навіть почали відтинати від лісу, до котрого наші повстанці почали відступати. Були змушені при відступі залишити здобутий від мадярів тяжкий кулемет, а до того залишили двох своїх — марки «Токарева» і один несправний. Ранених було двох і один убитий. По ворожих боці було 15 убитих і 19 поранених, до цих же втрат признали вони самі»¹⁵⁸⁸.

22 квітня підрозділи УПА вдруге напали на райцентр Горохів, вивізили з містечка трофеї — одяг і харчові продукти¹⁵⁸⁹. Того ж дня в зіткненні біля фільварку Галинівка загинуло 19 німецьких солдатів. 22 і 23 квітня запеклі бої з німецькою і польською поліцією та загонами польської Армії Крайової, якими командував «Чугай», розгорнулися в районі каменоломень біля польського містечка (3 тис. мешканців) Янова (Іванова) Долина на Костопільщині. У нападі на по-

¹⁵⁸⁰ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 10.

¹⁵⁸¹ Там само.

¹⁵⁸² Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 48.

¹⁵⁸³ Там само.

¹⁵⁸⁴ Мотука Г. *Українська партизанка. 1942—1960.* — С. 201.

¹⁵⁸⁵ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 11—12; Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій — С. 48.

¹⁵⁸⁶ Мірчук П. *Українська Повстанська Армія, 1942—1952.* — Мюнхен: Цицерон, 1953. — Репринт. вид. — Львів: Львівська обласна рада Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, 1991. — С. 39.

¹⁵⁸⁷ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 49.

¹⁵⁸⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і заплія на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 49.

¹⁵⁸⁹ Siemaszko W., Siemaszko E. *Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukraińskich na ludności polskiej Wotzyna 1939—1945.* — Warszawa, 2000. — С. 475.

селення взяли участь дві сотні УПА («Яреми» та «Шавули»), загальне керівництво якими здійснював Іван Литвинчук — «Дубовий». Атака розпочалася близько півночі. Містечко було обстріляне автоматичною зброєю, після чого штурмові групи стали просуватися вперед до приміщення готелю, в якому перебувала німецька залога. Всі будівлі по дорозі спалювалися. До ранку, поки повстанці вивозили з поселення вибухівку та інші трофеї, німецьку та польську поліцію утримували під вогнем у будівлях готелю. Близько 4-ї години ранку 23 квітня над містечком з'явився німецький розвідувальний літак. Остерігаючись можливої появи підмоги для оточеного гарнізону, повстанці відійшли до лісу. Під час акції упівці спалили 100 будівель, захопили і знищили промислові об'єкти, підірвали два залізничні мости, заволоділи тонною вибухівки, детонаторами, бікфордівим шнуром. У боях у містечку загинуло 42 німців, 150 польських поліцейських та аківців і близько 500 цивільних поляків, які згоріли у власних помешканнях¹⁵⁹⁰.

24 квітня повстанський відділ захопив німецький склад зі збіжжям у с. Туричани Турійського району Волинської області. Під час нападу до повстанців перейшли 14 охоронців-шущманів зі Сходу України. Наступного дня сотня І. Климчака — «Павлюка» відбила напад німецької каральної експедиції на с. Гута, причому німці втратили 10 осіб. 28 квітня в с. Мочулки Турійського району повстанці розбили німецьку поліцію, яка залишила на полі бою 12 осіб¹⁵⁹¹.

Наприкінці квітня повстанський відділ «Метала» організував засідку на трасі Рівне — Острогор поблизу сіл Верхів та Грем'яче. Несподівано з'явилася не поліційна команда, як того сподівалися повстанці, а німецька військова колона (танкетка, 2 вантажівки з солдатами, 4 мотоцикли і легковик). Зав'язався запеклий бій, в якому, судячи з наявної інформації, повстанці змушені були відступати, лишивши 8 убитих побратимів¹⁵⁹².

З початку квітня 1943 р., користуючись тим, що до середини квітня була доволі прохолодна погода і довго лежав сніг¹⁵⁹³ (що змушувало повстанців квартирувати на хуторах і прилісових селах¹⁵⁹⁴), нацисти почали застосовувати в боротьбі з УПА цілі військові з'єднання й оточувати населені пункти і прилеглі до них лісові масиви¹⁵⁹⁵. Так, у райони Березне, Людвипіль, Мізоч, Острогор, Шумськ і Кременець було перекинуто одну дивізію у складі 2 угорських полків, полку німецьких есесівців і полку, складеного з військовополонених казахів та узбеків¹⁵⁹⁶. У розвідувальному донесенні радянських партизанів за 21 квітня повідомлялося: «Організація Українських Націоналістів посилюється, бульбівці дислокуються між річками Случ і Горинь. В селах створюються загони націоналістів, які озброюються, купують зброю за хліб. Диверсійною роботою націоналісти не займаються, в бій із німцями вступають там, де німці знушаються над українським населенням, або коли німці самі нападають на них. [...]»

Німці зараз з усією силою обрушилися на націоналістів, палять українські села, убивають населення, в листівках називають Бульбу «Донкіхотом», заявляють, що бульбівці і бандерівці помагають більшовикам¹⁵⁹⁷.

¹⁵⁹⁰ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 10—11; Мотука Г. *Українська партизанка. 1942—1960.* — С. 200, 316; Денищук О. *Боротьба УПА проти німецьких окупантів.* — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 49—50.

¹⁵⁹¹ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 11—12.

¹⁵⁹² Денищук О. *Боротьба УПА проти німецьких окупантів.* — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 51

¹⁵⁹³ У березні було холодно. Наприкінці місяця температура падала до -7°C по ночах. Холод тримався до середини квітня, після чого відбулося різке потепління і встановилася майже літня погода (ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 294. — Арк. 14).

¹⁵⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 48.

¹⁵⁹⁵ Там само. — С. 50.

¹⁵⁹⁶ Косик В. *Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд // Визвольний шлях.* — 2002. — № 10. — С. 57.

¹⁵⁹⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — К. — Торонто, 2002. — С. 69.

Однак після важких боїв у лісах карателям вдалося досягнути лише умовних успіхів і відтіснити основні повстанські з'єднання до прилеглих регіонів, що тільки сприяло поширенню в них дій УПА. У німецькому звіті з цього приводу йшлося: «У квітні місяці завдяки операціям наших підрозділів у головному районі діяльності банд Березне — Людвипіль настало тимчасове заспокоєння, але зате в районах на південь від автомагістралі діяльність банд активізувалась. На цей час припадають численні напади на південну дорогу й пости жандармерії»¹⁵⁹⁸.

У розпорядженні істориків є німецька статистика втрат у боротьбі проти УПА в квітні 1943 р. Так, гітлерівці повідомляли, що протягом місяця їм вдалося знищити 1 673 «бандитів» убитими, а 283 — захопити в полон¹⁵⁹⁹. Очевидно, що до числа вбитих нерідко зараховували мирних мешканців, які масово гинули під час пацифікаційних операцій. Свої втрати за квітень німецька поліція подавала доволі скромно — 252 убитих і 140 поранених¹⁶⁰⁰. Загалом здобутки німців у ході боротьби з УПА за період від 21 лютого до 21 квітня 1943 р. були, відверто кажучи, мізерними. Єдине, що справді виглядало масштабно, — це знищення мирних поселень і вбивство невинних людей. Так, поліції та жандармерії за три місяці вдалося полонити 152 повстанців, з яких 128 страчено через повішання або розстріл, решту відправлено до тюрем або таборів праці; заарештувати 850 осіб, запідозрених у сприянні повстанцям, із них страчено 482 особи; провести операції та облави в 401 населеному пункті, з яких спалено 88; здійснити 90 облав на лісові масиви, під час яких знищено 100 повстанських баз і таборів¹⁶⁰¹. Поліцейські захопили лише 3 кулемети, 4 автомати, 26 гвинтівок, 9 пістолетів, 37 ручних гранат, 160 мінометних мін, 3 180 артилерійських снарядів різних калібрів, 7 мотоциклів, 1 мопед, 121 корову, 32 коней, 10 возів, 11 центнерів збіжжя, 54,5 центнерів картоплі тощо¹⁶⁰².

Врешті німецькі урядовці змушені були констатувати провал антиповстанських акцій навесні 1943 р. і документально засвідчили, що у квітні того року, УПА контролювала всю сільську місцевість на південь від траси Новоград-Волинський — Рівне — Ковель — Брест-Литовськ. На північ від неї відділи УПА вели жорстоку боротьбу за контроль над територією з радянськими партизанами¹⁶⁰³. Уже в тому ж квітні через діяльність українських «банд» німці прогнозували втрату 40 % посівних площ і 150 тис. тонн зернових у генеральній окрузі Луцьк¹⁶⁰⁴.

Дані німецької окупаційної адміністрації підтверджуються звітами керівників радянських партизанських з'єднань. Так, у донесенні на ім'я Микити Хрущова від командирів Я. Мельника, Д. Бурченка і М. Владимирива зазначалося, що націоналістичний рух посилив свої позиції й поставив під контроль усю сільську місцевість. «У селах Рівненської області бувають тільки каральні загоми німців. Малими групами або поодинці вони тут не з'являються»¹⁶⁰⁵. Донесення розвідгруп радянських партизанів із Житомирщини свідчили, що німці серйозно посилити власні гарнізони в зоні діяльності УПА: «Гарнізони німців у районах дій націоналістів значно зросли. Наприклад, у Ковелі замість 300 осіб тепер нараховується коло 4 тис. німців, у Костополі замість 50 — 500 німців. На залізничних станціях і коло залізничних мостів німці побудували ДЗОТи і ДОТи з ходами сполучення. На озброєнні ДЗОТів і ДОТів кулемети й гармати. Німці проводять масові арешти поліцаїв-українців, методично спалюють села, худобу і мирних мешканців забирають у Німеччину. Цілком спалено села Поступель, Ставок, Рудня-Боровська, Михалин та ін.»¹⁶⁰⁶. Радянський партизанський загін ім. Чапаєва на початку травня 1943 р. повідомляв: «В м. Рокитному гарнізон складається з 330 осіб, з них: 250 німців,

¹⁵⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 35.

¹⁵⁹⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 294. — Арк. 32.

¹⁶⁰⁰ Там само. Скоріш за все, до звіту потрапили лише втрати німецької поліції без урахування польського шущманшафту, різноманітних східних легіонів, власівців та інших частин, які використовувалися для боротьби з повстанським рухом.

¹⁶⁰¹ Очевидно, тут йшлося насамперед про знищення криївок із повстанськими припасами.

¹⁶⁰² ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 294. — Арк. 6—7.

¹⁶⁰³ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. — С. 57.

¹⁶⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 294. — Арк. 44.

¹⁶⁰⁵ Там само. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 100. — Арк. 78.

¹⁶⁰⁶ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 31.

30 козаків і 50 поліцейських. Озброєння не встановлене. З боку сіл Корнилівка і М'ясовичі німці будують укріплення. Крім того, німці видали наказ — обеззброїти українську поліцію і набрати польську»¹⁶⁰⁷. Радіограма партизанського загону ім. Хрущова (командир І. Шитов) інформувала, що в квітні 1943 р. «бульбівці ведуть бої з німцями на правому березі р. Случ. Бандерівці готують напад за р. Буг, де німці зараз концентруються. Українські націоналісти проводять агітацію серед українського населення, спрямовану проти німців і проти радянської влади. У селах ставлять великі хрести з написом: "Або здобудемо самостійну Україну, або за неї згинем"»¹⁶⁰⁸.

Чисельність УПА, за підрахунками гітлерівських спецслужб, у квітні 1943 р. сягнула 8—10 тис. бійців (що, очевидно, було суттєвим перебільшенням). Нацисти панічно повідомляли, що націоналістичні партизани атакують уже посеред білого дня, нападають на потяги, визволяють людей, підготовлених для вивозу до Німеччини. У багатьох районах уже не існує німецької адміністрації, коло Рівного спалено всі тартаки й убито близько 400 їхніх керівників і робітників¹⁶⁰⁹. Сам райхскомісар Е. Кох, звітуючи до Берліна, писав, що на Волині лишилося тільки два райони, вільні від «банд», а німецька адміністрація повноцінно функціонує лише на півдні Поділля¹⁶¹⁰. Навесні 1943 р. у своєму внутрішньому листуванні гітлерівці зазначали, що не контролюють на Волині 75 % орних земель і втратили 52 % поставок худоби. Згадуваний німецький генеральний комісар Волині та Поділля Г. Шоне на початку травня того ж року у своєму звіті наголошував, що в районах Горохів, Любомль, Дубно, Луцьк, Кременець повністю «панують націоналістичні банди», і далі вів: «Те, що тут відбувається, слід розцінювати як повстання»¹⁶¹¹. Повстанці у своїх донесеннях також відзначали різке погіршення настрою у співробітників німецької адміністрації та військових: «Ще на початку квітня урядові чинники впевняли одні одних, що швидко й легко опанують "бунт". Ще в квітні урядовці з "цивільфервальтунг" [цивільного управління — І. П.] їхали на партизан бадьоро й з гумором, немов на полювання на зайців. Тепер вони безраді, похнюплені, пригноблені й залякані на смерть, бояться виїжджати з міста і ждуть більшої допомоги "згори". Одинцем не показуються. На ніч забарикадуються. Фольксдойчів стягають до купи і озброюють»¹⁶¹².

Згідно зі звітами ОУН і УПА, протягом квітня 1943 р. від рук повстанців загинуло близько 600 військових і цивільних німців та їхніх союзників. Очевидно, що до цієї цифри не було зараховано поляків, які ліквідовувалися через звинувачення у співпраці з гітлерівською адміністрацією та поліцією. У відповідь на повстанські напади гітлерівці за цей самий час убили щонайменше 3 тис. селян та заручників із числа міської української інтелігенції¹⁶¹³.

Травень 1943 р. приніс подальші бої і сутички з німцями. 1 травня повстанці з відділу «Шавули» обстріляли німецьку вантажівку на шляху Костопіль — Людвипіль, загинув 1 німець. Наступного дня на трасі Ковель — Брест під час засідки, організованої сотнею Тихона Зінчука — «Кубика» неподалік с. Кортеліси (рік до того спаленого гітлерівськими карателями), загинув шеф СА Віктор Лютце, який перебував на Поліссі з інспекційною поїздкою. Разом із ним вбито 4 офіцерів німецької поліції, які супроводжували високопоставленого гостя¹⁶¹⁴.

4 травня партизани розбили німецьку каральну експедицію, яка оточила с. Мала Любаша на Костопільщині. Під час сутички спалено 11 німецьких автомобілів, убито 35 солда-

¹⁶⁰⁷ Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 136.

¹⁶⁰⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кендїт, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 70.

¹⁶⁰⁹ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. — С. 58.

¹⁶¹⁰ Там само.

¹⁶¹¹ Там само.

¹⁶¹² Літопис УПА. — Т. 5. Волинь і Полісся. — Кн. 3. Спомини учасників / За ред. Є. Штендери. — С. 26.

¹⁶¹³ Патріляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. — № 13. — С. 153.

¹⁶¹⁴ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. — С. 86; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 12.

тів¹⁶¹⁵. У ніч на 5 травня повстанські відділи намагалися захопити районний центр Тернопільської області м. Шумськ, однак після запеклого бою були відтіснені німецькою залогою¹⁶¹⁶.

6 травня повстанці напали на групу з 8 німецьких солдатів у с. Лище Луцького району. Німці були роззброєні — партизанам дісталося 2 автомати і 2 карабіни¹⁶¹⁷. Наступного дня бої відділу М. Новосада — «Грома» з німецькими карателями точилися в с. Сільце Горохівського району. Німці втратили 5 солдатів убитими. Повстанські втрати невідомі¹⁶¹⁸.

У ніч на 9 травня партизани намагалися взяти штурмом німецькі казарми в м. Ківерці. Після важкого бою, в якому німці застосували артилерію, повстанський відділ змушений був відступити, не досягнувши успіху¹⁶¹⁹.

9 травня німецька жандармерія з Кременця жорстоко пацифікувала українське с. Стіжки. Після акції по дорозі до районного центру на карателів напали повстанські відділи М. Недзвечко — «Хрона» та І. Климишина — «Крука». Засідка була проведена надзвичайно успішно. Підбивши 2 вантажні автомобілі з солдатами, повстанці відкрили перехресний кулеметний вогонь, жертвами якого стали 60 німців¹⁶²⁰. Того самого дня німецькі каральні підрозділи пацифікували с. Яполоть на Костопільщині. Сотня «Романа» провела успішну атаку на окупантів. У результаті шестигодинного бою загинуло 35 німців. Про власні втрати повстанці традиційно оптимістично повідомляли як про 3 убитих і 4 поранених¹⁶²¹.

Того ж 9 травня розпочалися тритижневі бої між карателями і відділами УПА у Скарбівських лісах¹⁶²². У боях німці задіяли авіацію (5 літаків), якою бомбардували лісовий масив. Наступного дня в сутичках біля с. Лобачівка Берестечківського району окупанти вперше використали проти повстанських відділів одночасно артилерію і бронетехніку¹⁶²³. 11 травня німецька та польська поліція розбили відділ самооборони в с. Великі Цеплевичі Володимирецького району Рівненської області, після чого забрали всю молодь на роботу до Німеччини¹⁶²⁴. Того ж 11 травня повстанцям вдалося без бою роззброїти групу німецьких жандармів у с. Осова Дубровицького району на Рівненщині. Партизанам дісталися серйозні трофеї: 1 важкий кулемет, 1 гранатомет, 7 легких кулеметів, 7 автоматів МП, 50 гвинтівок, 60 пістолетів, 40 тис. набоїв для гвинтівок, 100 ручних гранат, 5 тис. набоїв до німецьких автоматів МП, 500 мін¹⁶²⁵.

11—14 травня тривали запеклі бої за лісовий масив неподалік містечка Коки, в якому містилися бази і 5 госпіталів УПА (в яких на той момент перебувало 80 поранених стрільців)¹⁶²⁶. 12 травня повстанський відділ «Цигана» провів вдалу засідку на німецьку та польську поліцію й угорський підрозділ, які поверталися з господарської акції. Окупанти були оточені і повністю розбиті в с. Янкевичі (зараз — с. Іваничі) на Костопільщині. Повстанці захопили в полон 30 німців і поляків, яких розстріляли на очах у цивільного населення. Відділ відбив 70 возів із награбованим у селян майном. Власні втрати упівці подавали як 4 убитих і 1 поранений¹⁶²⁷.

¹⁶¹⁵ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. — С. 78.

¹⁶¹⁶ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukraińskich na ludności polskiej Wotzynia 1939—1945. — S. 475.

¹⁶¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3837. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 5.

¹⁶¹⁸ Там само. — Арк. 5—6.

¹⁶¹⁹ Там само. — Арк. 6.

¹⁶²⁰ Скорупський М. Туди, де бій за волю. — К., 1992. — С. 92—93.

¹⁶²¹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 55; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 12—13.

¹⁶²² Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. — С. 87.

¹⁶²³ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія. — 2002. — № 5—6. — С. 18.

¹⁶²⁴ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 56.

¹⁶²⁵ Там само.

¹⁶²⁶ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні. — С. 18.

¹⁶²⁷ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 56.

13 травня інтенсивні сутички відбулися в районі Деражного, де загинули перші керівники УПА на Північно-західних українських землях — Василь Івахів — «Сом», «Сонар», шеф його штабу поручник Юліан Ковальський — «Гарпун» і ад'ютант Семен Снятецький — «Сівка»¹⁶²⁸.

Наступного дня повстанці атакували чисельну німецьку автоколону біля с. Велика Любаша (12 км на північний захід від Костополя). Під час нападу партизани втратили 4 козаків і спалили 5 німецьких вантажівок. Гітлерівці втратили 39 убитих і 11 поранених¹⁶²⁹. Того самого дня упівська засідка розбила німецьку колону біля с. Гарайнівка Волинської області. Про втрати сторін не повідомлялося¹⁶³⁰.

15 травня поблизу с. Олешів відділ УПА із загону «Січ» після чотиригодинного бою розбив підрозділ німецької поліції. Німці, за повстанськими звітами, втратили убитими 1 офіцера й 8 рядових. Упівці захопили 1 МП, 5 гвинтівок, 6 гранат, декілька сотень патронів, а також зняли з убитих однострої та чоботи¹⁶³¹.

Наступного дня чота з відділу Є. Басюка — «Чорноморця» вчинила спробу роззброїти німців у с. Новомалин Острозького району. Проте акція не вдалася: убивши 1 німця і втративши 2 пораненими, повстанці відступили¹⁶³². Того самого дня важкі бої між повстанським відділом і німецькою каральною експедицією відбулися в Солотвинських лісах (Ковельський район). У зіткненнях повстанці втратили 20 побратимів убитими, про німецькі втрати даних немає¹⁶³³. 17 травня бої між повстанцями і німцями точилися в Садівському лісі неподалік Луцька. У результаті протистояння німці втратили 6 убитими і 7 пораненими. Повстанці здобули 1 важкий кулемет і 3 гранатомети, але втратили вози з продовольством, 5 партизанів загинуло, а 6 було поранено¹⁶³⁴. Того самого дня повстанці атакували вузькоколійку на лінії Ківерці — Тростянець поблизу с. Черенця. Внаслідок нападу загинуло 7 німців, від яких повстанці відібрали однострої, ремінці, взуття, гвинтівки та 700 набойів. З боку повстанського відділу під час нападу загинуло 2 осіб¹⁶³⁵.

20 травня повстанський відділ розбив німецький гарнізон у с. Чудель за 20 км на південний схід від Сарн. У ході бою німці втратили 30 осіб убитими¹⁶³⁶. Наступного дня відділ Н. Семенюка — «Яреми» напав на німецьку каральну експедицію коло містечка Клесів (північно-східна частина Рівненщини). Під час атаки загинуло 26 німців. Повстанці захопили 2 кулемети, 6 автоматів МП, 18 гвинтівок, 6 револьверів, 8 гранат. Власними втратами повстанці визнали лише 6 поранених¹⁶³⁷. Того самого дня відділи УПА, одягнені у форму допоміжної поліції, атакували 202-й шугманшафтбатальйон, складений із поляків. Напад відбувся між селами Радухівка та Старожуківка неподалік Рівного. Польські поліцейські якраз супроводжували групу поляків, які евакуювалися із с. Стрільки. Поляків оточили в районі цвинтаря і взяли в щільне вогневе кільце. Несподівано на допомогу польській поліції прийшов німецький літак, який скинув декілька бомб і відкрив по повстанцях вогонь із кулеметів, що змусило партизанів відійти до лісу. Унаслідок бою українці втратили 5 осіб, поляки — 5 поліцейських і 30 цивільних¹⁶³⁸.

¹⁶²⁸ Вовк О. До питання про першого командира Української повстанської армії // Український визвольний рух. — № 1. — С. 157.

¹⁶²⁹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 57.

¹⁶³⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 5.

¹⁶³¹ Там само.

¹⁶³² Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 57—58; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 49.

¹⁶³³ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 119.

¹⁶³⁴ Там само. — Арк. 121.

¹⁶³⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 6.

¹⁶³⁶ Український здвиг: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 155.

¹⁶³⁷ Кентій А. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., 1999. — С. 119.

¹⁶³⁸ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 13; Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 58; Мотука Г. *Українська партизанка. 1942—1960.* — С. 204

Документи свідчать, що 21 травня повстанцям на Сарненщині вдалося в засідці знищити 26 німців, що поверталися з карної експедиції. Як трофеї відділ УПА здобув 2 кулемети, 6 пістолетів-кулеметів, 18 гвинтівок, 7 пістолетів¹⁶³⁹.

22 травня поблизу колонії Антонівка Турійського району повстанську чоту розбила в засідці німецька і польська поліція. Партизани втратили 23 товаришів убитими¹⁶⁴⁰. Наступного дня сотня В. Новака — «Крилатого» мав сутичку з німцями в с. Новожуків (зараз — с. Іскра) неподалік Рівного. У бою загинуло 9 німців. З повстанського боку отримав поранення сам сотенний.

Вдалу засідку на польську поліцію провели повстанські відділи неподалік с. Ясинівка Локачинського району Волині. Жертвою нападу партизанів стали 9 поліцейських¹⁶⁴¹.

29 травня відділ «Яреми» поблизу с. Старики Рокитнянського району Рівненщини мав бій із червоними партизанами. На шум бою приїхала німецька поліція. Між відділом УПА і поліцією зав'язалася перестрілка, у результаті якої загинуло 4 німців і 3 повстанців¹⁶⁴².

В останній день весни німецькі й угорські частини (за повстанськими, очевидно перебільшеними, даними, силою 6 тис. солдатів) оточили лісовий масив поблизу с. Точевики на Остріжчині, щоб знищити бази відділу «Чорноморця». Спаливши навколишні села, німці й угорці спробували «прочесати» ліс, але наштотхнулися на завзятий опір і після чотирьох атак відступили, втративши 22 осіб убитими і багатьох пораненими. Після боїв повстанці змінили місце дислокації, відійшовши в інші лісові масиви¹⁶⁴³.

Наприкінці травня повстанці із засідки атакували німецький вантажний автомобіль із солдатами в с. Доротинь на Ковельщині. Унаслідок бою загинув німецький офіцер і 7 солдатів, 1 німець потрапив до полону¹⁶⁴⁴. Останніми днями травня також фіксували сутички між повстанцями і німецькою поліцією (200 службовців) у Старожуківських лісах. У ході бою німці, за повстанськими даними, втратили 6 осіб. З боку партизанів загинув щонайменше 1 вояк¹⁶⁴⁵.

У травні також зафіксовано дошкульні диверсії відділів УПА на залізниці. Зокрема, керівник штабу радянських партизанів у Житомирській області І. Шитов у розвідувальному доносенні повідомляв: «Бандерівці в 20-х числах травня розібрали залізничну лінію Новоград-Волинський — Шепетівка»¹⁶⁴⁶. Завдяки подібним акціям повстанцям вдавалося захоплювати військові вантажі. 30 травня командування повстанської групи «Озеро» почувалося настільки впевнено, що видало розпорядження із заборонаю окупантам пересуватися по залізниці вночі: «Увага! Увага! Розпорядження. Забороняється всім німцям, а також приналежним до них від дня 1.6.43 р. ходити по залізній лінії від 18:01 до 5:01 год. Всі, хто порушить це розпорядження, будеться стріляти без попередження»¹⁶⁴⁷. Документ українською та німецькою мовами був розповсюджений у місцевостях поблизу залізниці.

Травневі удари по німецькій адміністрації і поліції «зірвали» на Волині набір робітників до Райху. Зокрема, в Луцькому районі, де німці розіслали 2,5 тис. мобілізаційних карток для робітників, на пункти призову прибуло лише 210 осіб, з яких до Німеччини виїхало тільки 130¹⁶⁴⁸.

Тоді ж, у травні, відділи УПА почали проводити великі рейди Правобережною Україною. Зокрема, на Житомирщині повстанські відділи за три тижні останнього місяця весни здійснили 15 успішних боїв із німецькою поліцією і знищили поліцейську школу біля Житомира,

¹⁶³⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. Видання Головного командування УПА / Упоряд. О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. — К. — Торонто, 1995. — С. 9.

¹⁶⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 127.

¹⁶⁴¹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 59.

¹⁶⁴² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 171.

¹⁶⁴³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 50.

¹⁶⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 129.

¹⁶⁴⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. Видання Головного командування УПА / Упоряд. О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. — С. 9.

¹⁶⁴⁶ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 76.

¹⁶⁴⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 581.

¹⁶⁴⁸ Літопис УПА. — Т. 5. Волинь і Полісся. — Кн. 3. Спомини учасників / За ред. Є. Штендери. — С. 29.

розстрілявши 260 її слухачів; захопили залізничну станцію Коростень (на якій роззброїли відділ німецької жандармерії та заволоділи накопиченою на складах зброєю, амуніцією і продовольством)¹⁶⁴⁹. Також у ході рейду було здійснено розвідку території, проведено десятки сутичок із радянськими партизанами, розбито декілька дрібних відділів червоних партизанів, розповсюджено агітаційну літературу¹⁶⁵⁰. Звітуючи про рейд, повстанські командири відзначали: «Рейд пройшов з великим успіхом. Відділ перебував у селах днями, скликав мітинги, голосячи наші кличі, нашу ідею, за що боремося, взиваючи населення до співпраці з УПА, до боротьби з окупантами, при чому зголошувалися добровольці до УПА»¹⁶⁵¹.

Підсумовуючи весняний період боїв УПА з німцями, повстанське командування вказувало, що за цей час відбулося понад 600 збройних зіткнень різного масштабу¹⁶⁵². Повстанським відділам, на переконання командування, вдалося розповсюдити свою діяльність на гігантських територіях — від Бреста до Соколя і від Буга до Житомира, охопивши площу близько 300 тис. кв. км¹⁶⁵³. Проте, незважаючи на перебільшення, які командування робило, очевидно, з пропагандистською метою, необхідно констатувати, що молода Повстанська армія зуміла досягнути протягом весни чималих успіхів. Попри те, що німці чинили опір і протягом квітня — травня 1943 р. перетворили свої головні опорні пункти на важкодоступні фортеці, суттєво збільшивши особовий склад гарнізонів, упівцям вдалося оволодіти значними територіями в сільській місцевості. А ціла низка доволі успішних нападів на містечка, засідок на каральні експедиції підвищили авторитет УПА, дали можливість її старшинам і воякам набратися деякого військового досвіду, змусили гітлерівців рахуватися з українським повстанським рухом як серйозною загрозою для свого панування в регіоні.

Занепокоєний складним становищем окупаційної влади на Волині та Поліссі, 5 травня в Україні з робочим візитом прибув райхсміністр окупованих територій Сходу А. Розенберг. На нараді в Рівному йому доповіли, що «українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди»¹⁶⁵⁴. Комісар округу Луцьк заявив: «Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізниці підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоєм. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює»¹⁶⁵⁵. Райхскомісар Е. Кох доповів своєму шефові, що «українські націоналістичні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння. Треба припустити, що ці банди почали методично збирати зброю і боеприпаси одразу ж після приходу німецького вермахту [...]. Об'єкти, на які нападають банди, — це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниці, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади зі збіжжям і сіном, а також доступні їм промислові підприємства»¹⁶⁵⁶. Згодом гітлерівські спецслужби відзначали, що в квітні 1943 р. відділи УПА вчинили 57 нападів на німецькі об'єкти, а в травні — вже 70¹⁶⁵⁷.

¹⁶⁴⁹ Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. 1 частина. Німецька окупація України. — 2-ге вид. — Б. м.: Сучасність, 1987. — С. 54; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. Видання Головного командування УПА / Упоряд. О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. — С. 41, 49.

¹⁶⁵⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. Видання Головного командування УПА / Упоряд. О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. — С. 49.

¹⁶⁵¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 640—641.

¹⁶⁵² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 49. Очевидно, що тут маємо справу з деяким перебільшенням або з практикою зарахування до збройних сутичок навіть незначних інцидентів, приміром роззброєння поодиноких солдатів.

¹⁶⁵³ Там само. Площа територій, на яких оперувала УПА наприкінці весни 1943 р., безперечно, вказана некоректно. Вона становила тоді близько 100 тис. кв. км.

¹⁶⁵⁴ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. — С. 67.

¹⁶⁵⁵ Там само.

¹⁶⁵⁶ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. — С. 67.

¹⁶⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 36. Якщо врахувати динаміку нападів за квітень — травень, можна припустити, що в березні, квітні й травні їх було разом близько 150 (мова йде лише про напади на німецькі об'єкти). Якщо за цей час такою ж була кількість засідок на дорогах, роззброєнь німецьких службовців, диверсій тощо, то можна говорити про 300 збройних сутичок і боїв із німцями за весну 1943 р.

У червні ситуація для німецького окупаційного апарату та поліції на Волині і Поліссі ставала щоразу нестерпнішою. На початку місяця повстанські відділи захопили містечко Турійськ неподалік Ковеля, де було знищено німецьку адміністрацію, роззброєно і полонено 12 німців і 60 козаків-власовців¹⁶⁵⁸. 5 червня коло с. Дюксин засідка повстанців із куреня «Острога» убила 12¹⁶⁵⁹ (за іншими даними — 13¹⁶⁶⁰) німецьких солдатів. Того ж дня після чергового обстрілу повстанцями німецького опорного пункту в с. Сільце німці покинули цей населений пункт і перевели своїх службовців до Горохова¹⁶⁶¹. Того самого 5 червня повстанці із засідки атакували німецьку поліцію поблизу с. Вудки на півночі Волинської області. Німці втратили 5 осіб убитими. Упівці захопили 5 гвинтівок, 1 легкий кулемет, 10 гранат, 1 тис. набойів, зняли з убитих уніформи та взуття¹⁶⁶². 6 червня відділом «Яреми» було атаковано залізницю між містечками Клесів і Томашгород (Рівненщина). Повстанці розцінювали напад як невдалий, адже попри те, що німці втратили 2 осіб убитими, вони не дозволили упівцям знищити залізничне полотно. Того самого дня загони «бульбівців» оволоділи містечком Степань¹⁶⁶³.

Першими днями червня повстанські відділи із групи Ф. Воробця — «Верещак» організували вдалу засідку на трасі Рівне — Київ неподалік м. Гощі. У пастці опинилися 10 німецьких вантажівок, які перевозили військове майно: боєприпаси і продукти харчування. Після короткої сутички охорона ваки здалася, більшість майна неушкодженою потрапила до рук партизанів¹⁶⁶⁴.

Типову картину протистояння між повстанцями і каральними відділами окупантів на початку червня подає один із упівських звітів: «Дня 2-го червня 1943 р. в годині 15-й над с. Гірка Полонка почали вибухати великі стовбури диму й вогню. Послана розвідка донесла, що це поляки й німці, їдучи дорогою в напрямку Луцька, палять і грабують село. Не було й хвилини до страчення. Ми взяли один рій повстанців, ручний кулемет і бігом рушили до с. Гірка Полонка, щоб там заатакувати ворога. [...] Доскочили ми до ліса, замкнулися в ряд і почали бігти в напрямі, звідкіля було чути стріли і крики. Добігли до скраю ліса і побачили три палаючі хати, а на дорозі кількох вершників, що підпалювали будинки. На самій дорозі розтягнулася довга валка возів. На возах лежали пограбовані речі, а за возами гнали захоплену в селі худобу. [...] Ми відразу зайняли становище. Ворога було видно, як на долоні. Ми відкрили по возах і автах кулеметний і крісовий вогонь. Це спричинило паніку на дорозі [...]. Перестрілка не уставала. Під ослоною вогню, німці почали відступати з награбованими речами в сторону Луцька. Ще кілька серій з кулемета — й усе втихло. Ворог відступив до Луцька, залишивши частину майна. Ми зійшли зі становища і пішли на шлях, щоб перевірити наслідки бою. На дорозі побачили ми пограбовані речі, багато скла з авт та дві калюжі крові. З наших не впав ніhto. Жартуючи, хлопці вертались на місце постою [...]»¹⁶⁶⁵.

5 червня поблизу с. Дюксин у повстанській засідці загинуло 2 німців¹⁶⁶⁶. 7 червня 4 стрільців із СКВ (с. Могильне Волинської області) із засідки обстріляли відділення німецької поліції (20 осіб), убили 4 поліцейських і втекли¹⁶⁶⁷. Наступного дня сотні «Журби» і «Лисенка»

¹⁶⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 29.

¹⁶⁵⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. Видання Головного командування УПА / Упоряд. О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. — С. 9.

¹⁶⁶⁰ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 74.

¹⁶⁶¹ Боляновський А. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 р. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова ред. колегії Я. Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Ю. Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). — Львів, 2004. — С. 171.

¹⁶⁶² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 6.

¹⁶⁶³ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 74.

¹⁶⁶⁴ Там само. — С. 77.

¹⁶⁶⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 1.

¹⁶⁶⁶ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 9. — Од. зб. 1. — Арк. 1.

¹⁶⁶⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 51.

знов-таки із засідки розбили каральну експедицію німецьких і польських поліцейських поблизу с. Лішня (Кременеччина). Поліція втратила 19 осіб убитими і 8 пораненими¹⁶⁶⁸.

10 червня німецька артилерія обстріляла табір загону УПА «Січ», внаслідок чого 1 стрілець був поранений. Реагуючи на обстріл, повстанці вночі атакували німецькі позиції, проте взяти їх не зуміли¹⁶⁶⁹.

Практично під повним контролем повстанців у червні була ситуація на півночі Рівненщини. Зокрема, радянські партизанські зведення повідомляли: «Від 8 червня райцентр Володимирець оточений націоналістами, озброєними однією гарматою, станковими і ручними кулеметами, із завданням розбити німців та озброєних поляків, встановити свою владу і наступати на партизанів [...]. У с. Більська Воля до 100 націоналістів з однією 76 мм гарматою, вони серйозно окопалися, одягнуті в німецьку військову форму, на пілотах носять тризуби, на рукавах жовті пов'язки. Контролюють всі дороги від Володимирця до Рафалівки й Антонівки»¹⁶⁷⁰.

9 червня жорстокі зіткнення між німецькими каральними експедиціями і повстанськими відділами точилися у Володимир-Волинському районі¹⁶⁷¹. 10 червня поблизу с. Мощаниці Острозького району повстанський відділ без бою роззброїв угорський підрозділ, захопивши 2 кулемети, 12 гвинтівок, 60 гранат, 3 тис. патронів для гвинтівок і 22 кулеметні стрічки, взуття та одяг¹⁶⁷². 12 червня українські партизани атакували 2 роти німецьких і польських поліцейських біля с. Берестове. У ході бою загинуло 7 німців і 15 польських поліцейських¹⁶⁷³. Того ж дня коло с. Оришківці на повстанську засідку відділу «Крука» натрапив відділ німецької жандармерії з Шумська, який повертався з «господарської акції». Під час перестрілки загинуло 9 німців¹⁶⁷⁴. Тоді ж повстанці з відділу «Яреми» роззброїли 2 німців і 2 власовців, захопивши 4 гвинтівки і 8 гранат. 13 червня сотня «Шавули» в засідці спалила німецький автомобіль і вбила 7 німецьких поліцейських¹⁶⁷⁵.

12 червня неподалік м. Ковеля були зафіксовані напади повстанських відділів на німецькі каральні експедиції. Внаслідок протистояння того дня німці втратили 8 осіб убитими і 2 полоненими. Повстанцям вдалося знищити 1 бронеавтомобіль, 1 міномет та 1 важкий кулемет, захопити 1 МП, 8 гвинтівок, 3 пістолети, 500 патронів. З убитих німців були зняті однострої та взуття¹⁶⁷⁶.

Від 1 до 13 червня партизани здійснювали облогу містечка Колки. Оточивши населений пункт щільним кільцем, повстанці його цілковито заблокували. Після переговорів із німецькою залогою командування загонів УПА дозволило покинути містечко полякам і німцям, які вийшли наданим коридором 5 і 13 червня. Того самого 13 червня до населеного пункту увійшов курінь УПА «Рубашенка», який розквартирувався в містечку, перетворивши його на «столицю» «Колківської республіки»¹⁶⁷⁷.

На півночі Рівненської області повстанці на початку червня, як уже зазначалося, поставили під свій контроль цілі сільські райони й головні дороги. Радянські партизани доносили своєму керівництву в Москві, що повстанське командування в регіоні розгорнуло мобілізаційні заходи, масово забираючи до лав УПА молодь¹⁶⁷⁸. Про часткову мобілізацію українсько-

¹⁶⁶⁸ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 74.

¹⁶⁶⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 2.

¹⁶⁷⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кендій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 93.

¹⁶⁷¹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 74.

¹⁶⁷² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 6.

¹⁶⁷³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. Видання Головного командування УПА / Упоряд. О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. — С. 9.

¹⁶⁷⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 340.

¹⁶⁷⁵ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 75.

¹⁶⁷⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 6.

¹⁶⁷⁷ Мотука Г. Українська partyzantka. 1942—1960. — С. 200.

¹⁶⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1387. — Арк. 185.

го населення й українців-військовополонених до відділів УПА писав також у своїх щоденниках очевидець подій В. Данилюк¹⁶⁷⁹.

15 червня бої між повстанцями і німецькою каральною експедицією відбулися поблизу с. Підбереззя на Горохівщині. Внаслідок протистояння, за повстанськими звітами, загинуло 15 німців, які до того ж втратили 2 кулемети і декілька гвинтівків¹⁶⁸⁰. Наступного дня повстанський відділ розбив гарнізон поліції в с. Піддубця на Луччині. Приміщення, в яких розташовувалися німецькі окупаційні установи, спалено, комендант поліції, секретар і перекладач — розстріляні¹⁶⁸¹.

17 червня повстанці серед білого дня атакували містечко Локачі на Волині з метою знищення німецької районної управи. Під час нападу було вбито декількох німців, захоплено 2 автомобілі й 1 полоненого¹⁶⁸².

Несподівано успішно завершився напад сотень М. Токаря — «Босоти» і «Мороза» на німецьке державне господарство в с. Угринів Горохівського району, який відбувся 19 червня. Німецька і польська поліція, що охороняла господарство, зазнала відчутних втрат — 40 осіб убитими. Серед повстанців загинуло 5 осіб¹⁶⁸³.

20 червня вояки відділу «Крука» розбили підрозділ німецької поліції в с. Великих Бережцях на Кременеччині¹⁶⁸⁴. При цьому загинув ландвірт, а один німецький полонений виявив бажання перейти в УПА, щоб боротися проти гітлеризму: «Він заявив, що партія й уряд провадять Німеччину до згуби, й тому він вважає їх за своїх ворогів. Хоче боротися проти них. Казав, що у краю партія й гестапо, так само, як тут українців, трактує його родину й сірих німецьких громадян. Він власноручно кидав гранати через вікно до мешкання ландвірта»¹⁶⁸⁵. Того самого дня о 13:50 повстанський відділ атакував помешкання ландвірта В. Гайтбідера в Шумську на Тернопіллі, який разом із трьома колегами якраз збирався святкувати власні іменини. За свідченнями ландвірта, у його розпорядженні було 6 німецьких жандармів і 60 місцевих поліцейських. Після короткого бою «банда» захопила військовий склад, з якого забрала 2 кулемети, 70 гвинтівків, 21 тис. набоїв до гвинтівки, 5 центнерів масла і 10 центнерів сала. 4 німецьких жандармів загинули, 1 утік, 1 «перейшов на бік банди разом із 30 українськими шуцманами»¹⁶⁸⁶.

21 червня повстанці захопили великий склад зі збіжжям у Туриничах неподалік Володимира-Волинського. 14 озброєних шуцманів зі Сходу України, які його охороняли, без бою здались і перейшли на бік нападників¹⁶⁸⁷. Того самого дня в тому самому районі повстанський підрозділ атакував німців на фільварку Галинівка, щоб відбити арештованого й утримуваного в цьому господарстві оунівського зв'язкового. Під час бою, за даними повстанців (очевидно, перебільшеними), загинуло 19 німців. Про долю зв'язкового не повідомлялося¹⁶⁸⁸.

У ніч на 24 червня на залізничному шляху Рівне — Сарни повстанці підірвали колію й обстріляли потяг із солдатами, внаслідок чого припинився рух на залізниці. Партизани втратили

¹⁶⁷⁹ Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939—1944 років. — Луцьк, 1995. — С. 149.

¹⁶⁸⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. Видання Головного командування УПА / Упоряд. О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. — С. 9.

¹⁶⁸¹ Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939—1944 років. — Луцьк, 1995. — С. 149—150.

¹⁶⁸² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. Видання Головного командування УПА / Упоряд. О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. — С. 9.

¹⁶⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 24.

¹⁶⁸⁴ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. — № 13. — С. 159.

¹⁶⁸⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Поліся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 340.

¹⁶⁸⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 176.

¹⁶⁸⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. Видання Головного командування УПА / Упоряд. О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. — С. 10.

¹⁶⁸⁸ Там само.

1 убитим і 1 пораненим, про німецькі втрати не повідомлялося¹⁶⁸⁹. 24 червня відділ «Яреми» атакував німецький гарнізон у м. Томашполі. Німці втратили до 30 осіб убитими¹⁶⁹⁰. Вночі на 26 червня повстанці з відділів «Дороша» і «Яреми» підірвали залізницю між Немовичами та Малинськом і після короткої сутички з охороною захопили поїзд з амуніцією¹⁶⁹¹. Того самого 26 червня, за повідомленням радянських партизанів, запеклі сутички між націоналістами і німцями відбулися поблизу с. Хараїмівка Деражненського району: «німці вели бій із націоналістами, в результаті убито 4 німців і 19 націоналістів. При виїзді німців із Хараїмівки націоналісти відправили проти них засідку і вбили ще 7 німців»¹⁶⁹². 29 червня на дорозі Шкроботівка — Ямпіль рій із сотні «Крука» (6 осіб) і місцеві боївки ОУН(б) із засідки знищили 2 автомашини з німецькими солдатами¹⁶⁹³. 30 червня неподалік Кременця група повстанців із відділу «Черника» роззброїла та роздягнула 10 угорських солдатів, які пересувалися возом, забравши від них мундири, 9 гвинтівок, 1 кулемет, 56 гранат і 4 тис. патронів¹⁶⁹⁴.

Наприкінці червня відбулися успішні бої повстанців із німецькою поліцією в районі Дружкополя неподалік містечка Горохова. У ході цих боїв, за повстанськими звітами (очевидно, перебільшеними), німці буцімто втратили 56 солдатів і 140 мобілізованих у поліцію фольксдойчів убитими і приблизно 200 пораненими¹⁶⁹⁵. Також останніми днями червня відбувся бій між німецькою та польською поліцією і повстанцями з відділу «Беркута» поблизу с. Вербень Демидівського району Рівненської області. Повстанські документи не повідомляють про втрати противника, вказуючи лише, що сотня втратила 2 козаків убитими¹⁶⁹⁶.

Червнем датується також напад сотень «Гордієнка» і «Шавули» на німецьку поліцію, яка перебувала в с. Бистричі Березнівського району Рівненської області. Після затяжного бою повстанці зуміли захопити частину військового майна, яке охороняли німці (склади зі зброєю, амуніцією і підводи з продовольством та фуражем). У бою загинуло 15 повстанців, німці втратили 10 поліцейських. Тоді ж відділ «Барсука» провів успішну засідку на німецьку автоколонну (4 вантажівки), яка в супроводі 20 солдатів рухалася з Рівного до Радивилова. Троє німців загинули в перестрілці, інші склали зброю. Весь вантаж і озброєння охорони дісталися повстанцям. Полонених німців відпустили¹⁶⁹⁷.

У червні також відбулися напади повстанців на містечка Тучин і Березне. У Тучині було вбито місцевого ландвірта, а в Березному — бургомістра¹⁶⁹⁸.

З німецьких звітів за червень дізнаємося, що велика «українська банда» захопила доволі добре захищені військові продовольчі склади в Шепетівці, що міста Горохів та Острогож з усіх боків оточені «великими групами банд». Одне з донесень повідомляло: «Напади на адміністрації, бургомістрів та церкви з метою знищити метричні книги, а також на транспорти цивільного населення, призначеного для вивезення на роботу в Райх, є свідченням централізованого керівництва бандами. Немає жодного сумніву, що загальне керівництво українськими націоналістичними бандами в руках бандерівського руху ОУН»¹⁶⁹⁹.

¹⁶⁸⁹ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 13.

¹⁶⁹⁰ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 75.

¹⁶⁹¹ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 13.

¹⁶⁹² ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — К., 1996. — С. 85.

¹⁶⁹³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 341.

¹⁶⁹⁴ Там само.

¹⁶⁹⁵ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 14.

¹⁶⁹⁶ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 76.

¹⁶⁹⁷ Там само. — С. 77.

¹⁶⁹⁸ Там само. — С. 78—81.

¹⁶⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 494. — Арк. 36.

Усі перераховані вище червневі акції УПА проти німців¹⁷⁰⁰ проводилися з ініціативи повстанців, але поряд із ними були десятки боїв проти окупантів, які починалися з німецьких атак проти партизанських баз і таборів. А вже 7 червня 1943 р. німецьке командування розпочало масштабну антиповстанську операцію. Керівництво німецькими військами взяв на себе командувач СС і поліції у Генеральному комісаріаті Волинь і Поділля бригаденфюрер СС Гінцлер¹⁷⁰¹. У наказі № 41, підписаному Гінцлером, зазначалося: «Національні заворушення у східних частинах Волині (Любомль, Горохів, Кременець, Володимир, Дубно) тривають далі. Повстання мусить бути знищене, а цілий простір опанований пропагандистськи і господарче. Ціль цю можна досягнути шляхом покликання спеціально вишколеної команди СД, підтримуваної відділами поліції»¹⁷⁰². У Любомлі, Дубні, Горохові та Володимирі було створено спеціальні групи СД, які з допомогою поліційних частин та жандармерії, що були розташовані в усіх містечках та більших селах регіону, мали знищити в лісах «банди» і відновити «німецький порядок» на окупованих територіях¹⁷⁰³. Німецькі каральні команди мали діяти «рухомим способом», а «опорні та штурмові пункти» повинні були утруднити «пересування банд» лісовими теренами¹⁷⁰⁴. Кожен німецький гарнізон, опорний пункт чи каральна група мали щодня звітувати до штабу про становище «банд», їхню силу та озброєння, власне становище, передислокацію ворога, власні та ворожі втрати тощо. Перші удари повинні планували завдавати по штабу і командному складу УПА, задля чого передбачалося посилити розвідку¹⁷⁰⁵.

21 червня територія райхскомісаріату Україна була оголошена «зоною антипартизанських операцій»¹⁷⁰⁶. Із липня до операцій проти УПА було залучено відомого борця з партизанами — командувача всіма протипартизанськими формуваннями на Східному фронті Еріха фон дем Баха-Зелевського. У розпорядженні німецьких генералів було 10 тис. солдатів (німецьких та польських поліцаїв і жандармів), 10 батальйонів мотопіхоти (до 7 тис. осіб) з артилерією, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, угорські частини та 5 бронепоездів (базування: Ковель — 2, Ківерці — 1, Здолбунів — 2)¹⁷⁰⁷. Головний удар, за наказом Е. фон дем Баха-Зелевського, було завдано по півдню Волині (район Володимира-Волинського, Луцька, Рівного, Дубна, Кременця), що дало змогу основним силам УПА, які тоді дислокувались на північ від залізничної лінії Ковель — Здолбунів — Шепетівка, фактично уникнути великих зіткнень¹⁷⁰⁸.

Однак навіть на півдні Волині для ефективної боротьби з повстанцями цих сил виявилось надто мало, вони були невідготтованими для партизанського способу ведення бойових дій і дуже неповороткими. Відділи УПА, маневруючи, виходили з-під потужних ударів противника, вдало переміщаючись в інші райони. Тому німці здебільшого воювали з сільською самообороною. Так, 5 липня німецька карна експедиція була розбита самообороною і сотнею УПА в с. Каскове (українці втратили 9 осіб убитими, німці — 12), 13 липня в селах Вербичів та Новостав коло Луцька в сутичках із самообороною загинуло 30 німецьких карателів¹⁷⁰⁹. 15 липня на дорозі між Гощею і Корцем неподалік с. Користь Корецького району повстанці нападом із засідки підбили дві німецькі вантажівки, що перевозили військово майно, зброю і

¹⁷⁰⁰ Вказані бої та сутички між УПА і німцями є далеко не повним переліком.

¹⁷⁰¹ Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941—1943). — Тернопіль, 2002. — С. 109.

¹⁷⁰² АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 10. — Од. зб. 1. — Арк. 1; ЦДАВО України. — Ф. 3697. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1—2.

¹⁷⁰³ Там само.

¹⁷⁰⁴ Там само.

¹⁷⁰⁵ Там само. — Арк. 2.

¹⁷⁰⁶ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. — № 13. — С. 160.

¹⁷⁰⁷ Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941—1943). — Тернопіль, 2002. — С. 109—110.

¹⁷⁰⁸ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917—1995. — Львів: Світ, 1996. — С. 526.

¹⁷⁰⁹ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. — С. 87.

сіль. Зброю та військово майно повстанці забрали собі, а сіль роздали місцевим селянам¹⁷¹⁰. 16 липня підрозділ повстанців провів успішну засідку проти німців у районі Шацька. До пастки потрапило 14 автомобілів із службовцями поліції. У ході бою німці втратили 30 осіб убитими, повстанці — 6¹⁷¹¹. 18 липня поблизу Яполоті повстанці провели бій із німецькими підрозділами, які відступили, втративши 10 осіб убитими. Упівці здобули 2 важкі та легкий кулемети, 3 МП, 7 гвинтівок, 3 пістолети, 15 гранат, понад 1 тис. патронів, спалили 2 автомобілі. Втрати повстанського відділу оцінювалися як 2 поранених¹⁷¹².

20—24 липня, у відповідь на напад відділу УПА на німецьке державне сільськогосподарське підприємство, внаслідок якого загинуло декілька гітлерівців, німецька карна експедиція частково або цілком спалила села Туличів, Абрамівці, Тарачин, Літин, Радовичі Турійського району¹⁷¹³. Повстанський звіт про ці події вказує: «Після 20 липня німці затіяли поважну акцію на українське населення. Враз із поляками виїжджали палити українські села, використовуючи відсутність повстанчих відділів у терені, що були вирушили для боротьби з червоними. І так дня 24 липня спалено с. Туличів Турійського району. Село в цілості спалено, а тих людей, що були тоді в хатах, у нелюдський спосіб замордовано. Вбитих перепоховано около 100 осіб, переважно стариків і дітей. Того ж дня спалено половину с. Літин і около 50 господарств у с. Радовичі»¹⁷¹⁴. У Радовичах, Літині й Туличеві гітлерівці наштовхнулися на опір місцевої самооборони і повстанського відділу: «Дня 24 липня в с. Туличів, Літин і Радовичі в'їхали німці, силою до 500 людей на 100 автах. Спалили ціле село Туличів, половину села Літин і 50 господарств в с. Радовичах. Вбили кількасот цивільних людей, в цьому числі понад 50 поляків. Тоді наспіли повстанці і почали обстріл німців з гарматки, крісів і кулеметів. Вбито поверх 100 німців і знищено понад 10 авт. По стороні повстанців було 22 вбитих. Німцям помагали в бою літаки, і вони вдержалися в тих селах до вечора, а ввечері під натиском повстанців відступили з награваним майном. Між німцями було багато поляків. Трупів не можна було розпізнати, бо були дуже змасакровані»¹⁷¹⁵. Скоріш за все, німці, будучи в меншості, організовано відступили й вийшли з повстанського оточення під покровом ночі.

У ніч на 30 липня сталася одна з найбільш вдалих повстанських атак на німецький військовий потяг, що перевозив армійські вантажі. Акція відбулася поблизу залізничної станції Маневичі і принесла упівцям великі трофеї¹⁷¹⁶.

Запеклі сутички з німецькими підрозділами мала чота УПА на греблі в с. Новостав Лановецького району 31 липня. Озброєні гарматою повстанці відкрили вогонь по німецькій колоні, підбивши 3 автомобілі й мотоцикл. Про втрати сторін у донесеннях не повідомлялося¹⁷¹⁷.

Дуже часто повстанці, з допомогою хитрощів, спеціально наводили німецькі каральні групи на свої засідки. Очевидець подій О. Р. Кранц згадував: «Українці неодноразово наводили на засідки німецьку жандармерію та польську допоміжну поліцію. Приїжджає на коні українець босий, із розстібнутою сорочкою з донесенням про те, що німецький відділ атакований партизанами в околиці Новомалина. Група німців і поляків сідає до автомобілів. Український посланець виконує роль провідника. Заїжджаємо до яру. Несподіваний вогонь з усіх сторін. Результат — 19 убитих німців і 6 поляків»¹⁷¹⁸.

¹⁷¹⁰ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 87.

¹⁷¹¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 257.

¹⁷¹² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 3.

¹⁷¹³ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 16.

¹⁷¹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 255.

¹⁷¹⁵ Там само. — С. 258.

¹⁷¹⁶ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська 1917—1995. — Львів: Світ, 1996. — С. 526.

¹⁷¹⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 511.

¹⁷¹⁸ Цит. за: Мотука Г. *Українська партизанка*. 1942—1960. — С. 205.

Яскраву картину протистояння відділів СКВ та УПА німецьким каральним акціям (із широким залученням польської допоміжної поліції) демонструє звіт українського підпілля з округи «Степ» (південно-західна частина Волинської області), який охоплює події від 19 червня до 18 липня 1943 р.: «19/6 в державному маєтку Угриневі Синкевичівського району вбито 40 німців і поляків без власних втрат. 22/6 зроблено засідку на 8 німецьких машин у Блудові. Акцію проведено без власних втрат у людях. 27/6 у с. Брани розбито поїзд. Убито кілька поляків і німців. 29—30/6 проведено акцію на пограничну німецьку станцію в Торках. Підпалено будинки, де мешкали німці. Вбито 16 німців. З нашої сторони 1 вбитий і 1 ранений. 5/7 у Ласкові відбувся бій між загonom УПА (30) і місцевої самооборони (13) з німцями, поляками і козаками (200), які приїхали на 26 тягаревих автах із Володимира, щоб не допустити до цілковитого оточення, наш відділ після 2-годинного бою відступив, втративши 9 вбитими з загону і 2 з цивільного населення, один тяжко ранений і 5 легко ранені. Німці мали вбитих і ранених 48 осіб. 6/7 на Юхимівці польська засідка вбила одного стрільця з УПА. 8/7 у бою з польськими і німецькими силами (до 100 осіб) у Дивинах згинув комендант загону Богун і 3 стрільці, ранено 2 стрільці. Німці змушені були до відступу. 8/7 з маєтку Холонів забрано 80 корів. 14/7 переїжджав відділ УПА і СБ через шосе Володимир — Війниця, надїхало 3 таксівки [легкові автомобілі — І. П.] і 1 тягарове авто з німцями. Зав'язався бій, у висліді 8 німців убито і відібрано у німців 2 таксівки і 1 тягарове авто. Власних втрат не було. 14—15/7 УПА разом з мельниківцями напали на Іваничі, вбито німців [далі — нерозбірливе слово — І. П.] і невідому кількість ранено. З нашої сторони 1 легко ранений. 16/7 німці у спілці з поляками у числі 120 людей прибули в с. Хмелівку та почали його палити. На місці прибув загін УПА, який у короткому часі змусив ворога до втечі. Наших втрат не було. 17/7 німці з поляками заїхали у Хмелів та почали його палити. Запалили 6 хат і почали вбивати мирне населення. Прибув заалармований відділ УПА. Відступаючи, залишив ворог на полі бою 10 своїх трупів. Втікачів переслідувано 2 кілометри аж до шосе, де вони погрузилися на авта і втекли. 18/7 в бою за Конюхи впало з нашої сторони 3 і 3 ранено. Серед німців і поляків значні втрати»¹⁷¹⁹.

Здійснюючи бездарні каральні операції проти УПА, нацисти одночасно потурбувалися про ідеологічну підготовку своєї акції, яка також виглядала надто фальшиво. У селах і над лісовими масивами розкидалися листівки, в яких ОУН називалася «зряддям жидівського більшовизму», стверджувалося, що «кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН», а УПА керують «агенти Москви», що «Бандеру призначили старшим большевиком України», що «В проводі ОУН сидять агенти Москви [...] ОУН означається як національно замаскована большевицька бойова частина» та інші нісенітниці¹⁷²⁰. Німці продовжували апелювати до міфів 1941 р. про «визволення» від більшовизму, про «вдячність» Німеччині за вигнання «комуни», про «владу жидів» тощо¹⁷²¹. Загальний наклад цих німецьких агітаційних листівок на Волині та Поліссі становив 600 тис. штук¹⁷²².

Для кращого розуміння читачами змісту німецьких листівок наведемо без скорочень тексти двох невеликих і типових «шедеврів» німецької пропаганди з повним збереженням орфографії та пунктуації документів: «УКРАЇНЦІ! Ви питаєте, чому німецькі солдати палаять українські хати. Ми, німецькі солдати, про це зовсім не думали, Ви допіро нас навчили палити будинки. Чому Ви палите польські господарки і польські костели? Чому більше не даєте поставки для німецьких солдатів? Німецькі солдати Вас визволили. Чому стріляєте на німецьких солдатів? Правдоподібно, хочете знов під польську владу або хочете працювати на совітів як колхозники. Ви думаєте, що будете мати успіх з тим обманом, що намовляєте солдатів проти цивільної влади. Як солдати, так і цивільна влада мають тільки одного провідника, а тим є

¹⁷¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 24.

¹⁷²⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 253.

¹⁷²¹ Там само. — Арк. 241—249, 253—257, 259, 264, 268, 279—280; Русначенко А. Народ збурений. — С. 88; Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. — С. 67.

¹⁷²² Літопис УПА. — Т. 5. Волинь і Полісся. — Кн. 3. Спомини учасників / За ред. Є. Штендери. — Торонто. — 1984. — С. 28.

АДОЛЬФ ГТЛЕР. Переможцем цієї війни буде не Сталін, але АДОЛЬФ ГТЛЕР. УКРАЇНЦІ! Ваша судба у Ваших руках!»¹⁷²³.

Друга листівка взагалі виглядає комічно, а своїми згадками про напади на «мирних жовнів» нагадує відомий у 1995 р. анекдот, в якому висміювалося російське інформгентство, яке повідомило про те, що «чеченські бандити по-звірячому» збили російський військовий літак, який «мирно бомбардував Грозний»: «УКРАЇНЦІ! ВИ ВСІ Є УКРАЇНСЬКІ ПАТРІОТИ, ВИ БАЖАЄТЕ ТІЛЬКИ ДОБРА СВОЇЙ БАТЬКІВЩИНІ! Але хіба можливо робити добро своїй батьківщині вбивством, грабінництвом і мордерством мирних жителів Вашої батьківщини? Хіба Ви робите добро своїй батьківщині, як Ви нападаєте на різні мирно проходящі жовніри [підкреслення наше — І. П.]? Хіба це Ваша ціль, — своїми ганебними діями заякати положення на Україні, щоб жиди, котрі йдуть разом з большевиками, мали змогу робити з Вами, що їм подобається? Тим самим Ви тільки допомагаєте большевикам, не дивлячись на те, що Ви їх ненавидите також, як і ми. Для Вас існує тільки один ворог — Радянська Влада! Радянська Влада не є влада російська, не є українська — але тільки жидівська! Для тих чужоземців разом з Радянською Владою не існує ніякої національності. Вони рахуються тільки з масою і держать її для своїх егоїстичних намірів. Більшовизм — ворог Німеччини! Німецька Влада — це одинока Влада, яка рука в руку разом з своїми союзниками веде боротьбу з загальним ворогом. І Ви, Українці, можете допомагати в цій боротьбі. Хто льояльно, як вільний Українець разом з Німецьким Командуванням буде боротись проти більшовизму, той буде допомагати найскорішій перемозі над загальним ворогом — большевизмом. Верховне командування Німецької армії»¹⁷²⁴.

Поряд із цими витворами німецької агітаційної машини широко поширювалися заклики до колишніх шуцманів з вимогою повернутися на німецьку службу і запевненням у тому, що їх ніколи і ніхто не мав наміру репресувати, а вони просто стали жертвами «брехливої» пропаганди «Тараса Бульби і галицьських підбурювачів»¹⁷²⁵. Загалом усіх націоналістів німецьке командування закликала «схаменутися» й не допомагати більшовикам у війні проти Райху¹⁷²⁶. Командувач німецьких поліційних військ фон дем Бах-Зелевський навіть оголошував амністію «членам банд», які зрозуміли «свою незаконну і ганебну діяльність», та наказав розкидати над лісами відповідні «перепустки» для охочих здатися¹⁷²⁷. Однак документів, які б засвідчили масове «покаяння» повстанців, досі не виявлено.

Керівництво підпілля та повстанського руху уважно аналізувало зміст німецьких пропагандистських листівок. Характеризуючи їх, повстанські аналітики вказували: «Німецька пропаганда називає ОУН розбійниками, а провідників Організації — галичанами і галицькими жидами. Організації закидають ідейну спорідненість з комунізмом, а кличом “свобода народам” та іншим — безбожництво. Звинувачують у свідомій провокації німецького терору для знищення українського населення. На всіх, без винятку, українців кидають назву “бандити”, закидають всім українцям зраду супроти культурної Європи і вислужництво дикій Азії. Німці вживають також провокаційної пропаганди, видаючи відозви в чужому імені. Ці відозви підписані ОУН чи УПА, закликають мирне українське населення до припинення акції антинімецької партизанки, а скерування всіх сил до боротьби з большевиками. Німці застрашують українське населення загостренням засобів у своїй боротьбі, аж до уживання трійливих газів, тобто до цілковитого знищення українського населення»¹⁷²⁸.

Намаганочись протиставитися гітлерівській агітаційній машині, повстанська пропаганда відповіла німцям своїми листівками. Так, у червні 1943 р. побачила світ відозва «Українці!», в якій населення закликалося до активного опору німецькому окупаційному режимові. Особливий акцент робився на саботуванні виїзду до Німеччини. Альтернативою поїздки на підне-

¹⁷²³ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 11. — Од. зб. 1. — Арк. 1.

¹⁷²⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 244.

¹⁷²⁵ Там само. — Арк. 229.

¹⁷²⁶ Там само. — Арк. 240.

¹⁷²⁷ Там само. — Арк. 251.

¹⁷²⁸ Там само. — Т. 71. — Арк. 7.

вільну працю був, на думку авторів листівки, активний організований опір у лавах УПА¹⁷²⁹. Особливою радикальністю і безкомпромісністю вирізнялася червнева повстанська листівка під заголовком «Не молоком і хлібом, а вогнем і кулями». Її гнівна лексика нічим не поступається аналогічній продукції радянського агітпропу: «В с. Дюксині (Костопільщина) під час наскоку дикої німоти один селянин не схотів втікати, як інші, а зів'язався в своєму помешканні. Як тільки прийшли до нього німаки, він їх прийняв молоком і хлібом. Німаки молоко випили, хліб з'їли, а наївного селянина в варварський спосіб замордували (живцем кинули в огонь).

Хай цей випадок послужить кожному, хто ще вірить облудній німоті. Не молоком і хлібом витаємо їх, а вогнем, окропом, кулями, косами, сокирами, вилами, що лиш в руки нам паде. Бий, ріж, катуй голомозу німоту на кожному кроці, де тільки стрінеш її. Хай Україна для кожного ката буде пекомом, де він мусить згинати такою ж жорстокою смертю, яку він готує нам! Смерть німакам і всім їх прислужникам! Хай живе революція поневолених народів! Хай живе Українська Повстанча Армія! Хай живе Організація Українських Націоналістів!»¹⁷³⁰.

Провалившись у бойових діях проти УПА та не вгадавши з ідеологічною «обробкою» населення, гітлерівці традиційно широко застосовували масовий терор проти мирних громадян. 9 червня німецькі літаки розбомбили в районі Володимира-Волинського села Скабарівщина (загинуло 30 осіб), Хорів, П'ятикори, Кремеш, Загорів, Блудів (у цих поселеннях спалено 17 господарств, загинуло 12 осіб)¹⁷³¹. 20 червня в с. Бубнові (Володимир-Волинський район) німецький панцирний потяг вогнем із гармати запалив 28 хат і церкву¹⁷³². У с. Скобояки 22 червня німецькі карателі повісили 9 осіб на телеграфних стовпах (серед страчених були сільські вчителі та агрономи)¹⁷³³. 3 липня німецькі літаки розбомбили с. Охлопів (загинуло 8 мирних мешканців)¹⁷³⁴.

Наприкінці червня — на початку липня 1943 р. у Берестечку та Володимирі-Волинському гітлерівці арештували 150 українських інтелігентів, тисячу юнаків і дівчат вивезли на роботи до Райху¹⁷³⁵. 15 липня в Микуличах німецький каральний загін спалив 6 хат і вбив 4 невинних мешканців¹⁷³⁶. Протягом тижня було арештовано і 15—16 липня страчено українську інтелігенцію Рівного, Луцька й Кременця (понад 2 тис. осіб), цілком спалено села Малин, Уличів, Губків, Манн та ін.¹⁷³⁷. Окремі населені пункти (Унинець, Лаврів, Радомишль, Суховолю, Вільче Демидівського району) гітлерівці бомбардували з літаків протягом 13 і 20—25 липня, внаслідок чого було вбито і поранено до 300 мирних мешканців, згоріло 500 господарств¹⁷³⁸. 17 і 20 липня було бомбардовано авіацією села Брани, Красова, Пеляхні, Нечихвостя, Коритниця. Під час цих акцій загинуло 7 людей і згоріло 35 господарств¹⁷³⁹. 21 липня німецький літак бомбив с. Нісвицьку Діброву, де було скинуто 20 бомб. Того ж дня каральні загопи гітлерівців частково або повністю спалили села Колодихня, Нива Губинська, Дубова Корчма, Куринин¹⁷⁴⁰. Лише 13—14 липня в околицях Луцька було частково або повністю спалено чи розбомблено авіацією 35 українських і чеських сіл, в яких загинули 624 чехи і 634 українці¹⁷⁴¹. Особливою жорсто-

¹⁷²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 94—95.

¹⁷³⁰ Там само. — Арк. 96.

¹⁷³¹ Там само. — Т. 71. — Арк. 9.

¹⁷³² Там само.

¹⁷³³ Там само.

¹⁷³⁴ Там само.

¹⁷³⁵ Там само.

¹⁷³⁶ Там само.

¹⁷³⁷ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія. — 2002. — № 5—6. — С. 19.

¹⁷³⁸ Літопис УПА. — Т. 2. Волинь і Полісся. Німецька окупація. — Кн. 2. Бойові дії УПА / Відп. ред. Є. Штендера. — С. 163.

¹⁷³⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 9.

¹⁷⁴⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 594.

¹⁷⁴¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 69—70.

кістю під час пацифікаційних акцій відзначалися угорські війська й польська поліція. В одному з повстанських звітів із Луцької округи за 2 серпня 1943 р. відзначалося: «В терені помітний рух ляхів і мадярів. В своїй пропаганді кричать, “що за два тижні збудують Україну”, тобто всіх виб'ють, а врожай будуть палити від Збруча до Буга»¹⁷⁴². Аналогічний звіт про жорстокість угорських і німецьких підрозділів на початку серпня того року в районі Гощі вказує на те, що в ніч на 2 серпня угорці та німці спалили села Башину, Пруски і Бугрин, при цьому вбили 36 осіб. Боївка СБ, яка намагалася чинити їм опір і застрелила 4 нападників, втративши 2 своїх бойовиків, не змогла запобігти звірствам, а, очевидно, ще більше розлютила карателів, які почали відкривати вогонь по всіх мужчинах¹⁷⁴³.

Під час читання звітів повстанського запліля за літо 1943 р. не покидає відчуття, що йдеться не про глибокий тил, а про передові позиції воюючої армії. Цивільне населення опинилося в правдивому пеклі терору, який огорнув його з усіх боків. Щоб сучасному читачеві було легше уявити, що відбувалося на Волині, якими буденними стали смерть, руїна та знущання, наведемо розлогу цитату зі звіту заплілля з Володимирсько-Горохівської округи за останню декаду липня (від 20 до 31) 1943 р.:

«20/7. Група озброєних поляків з німцями прийшли на колонію Новини грабувати. Місцевий відділ УПА їх відігнав. Вбито 2 німаки (один — начальник станції Іваничі). З цивільного населення 1 старий селянин вбитий і ранений.

21/7. Налетіли німецькі 4 літаки на Ковбань та Вільхівку, де скинули бомби. Рівночасно прибуло 30 авт з німцями і поляками, які спалили Ковбань і частинно Вільхівку.

21/7. Німаки з поляками в числі 50 осіб приїхали до с. Гумнище з Берестечка, спалили 14 господарств. Населення все втекло. Викопали трупи побитих поляків, сфотографували їх і забрали до Берестечка, де їх поховано. Поляки в тих хатах, де не горіло, били вікна і руйнували все. Населення помимо значних матеріальних втрат не падає духом.

21/7. В с. Житані з заграниці¹⁷⁴⁴ прийшло кількох пограничників-узбеків. Мельниківці двох піймали. Решта втекли і повідомили найближчу пограничну команду. Звідти прийшло розстрільною 50 німців. Німці наловили курей і пішли. Жертв у людях не було.

22/7. Німці спалили Колодеже, багато забудовань знищено.

22/7. 4 німецькі літаки бомбардували і обстріляли запальними кулями с. Бужани. Згоріло 68 будинків (43 хати). 4 особи вбито, 7 ранено.

22/7. Німці з поляками приїхали до с. Перемиль. Накопали картопель, наламали кілька фір молодого тютюну і відїхали до Берестечка.

24/7. В с. Іваничах кількох поляків намагалися взяти дещо з худоби. Місцевий відділ УПА відігнав їх. Утікаючи, вони спалили кілька хат.

24/7. Німецькі літаки скинули бомби на польську колонію Загаї. Згоріло 6 хат.

25/7. В с. Грушові 4 німці, переходячи через границю, застрелили селянина, який жав жито.

25/7. В Локачах прогнано всіх українців з праці, а на їх місце прийнято поляків.

26/7. В с. Бужковичі приїхало 50 німців з поляками, обстріляли людей при жниві, вбили 1 жінку і 1 дитину. Трупи їх спалено. Спалено рівно ж 3 господарства.

26/7. В с. Блудів поляки в німецьких одностроях, переїжджаючи, скинули тризуб з могили.

26/7. На колонію Романівка напало німців і поляків 50 осіб, награбували худоби. Місцева самооборона дала їм відсіч, і вони відійшли, залишивши награбоване. 1 німець вбитий, 3 ранених.

27/7. Німецькі літаки бомбардували і обстрілювали мирне населення на відтинку залізниці Довгів — Брани.

27/7. Зголосилося до УПА 30 вірменів з Галичини, які раніше співпрацювали з німцями. Їх привів галичанин.

¹⁷⁴² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та заплілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 594.

¹⁷⁴³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Заплілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 510.

27/7. На колонію Орішин прибуло 7 німців і забрало в одного господаря черевики, мариарку [куртку — І. П.] і корову.

27/7. На села Пустомити і Коритницю налетіли 4 літаки і скинули 7 бомб. З цивільного населення 2 тяжко ранених і забито 2 коней. Літаки бомбили старе місце постою штабу, про яке знали поляки.

27/7. Поляки з німцями приїхали біля 1-ї години дня до с. Кутрів, зловили юнака Баранчука і в звирячий спосіб його замордували. Матір побили, до батька стріляли, але він втік.

28/7. В с. Загорові два хлопці бавилися обрізом, і один забив другого. Обидва з Організації.

29/7. До с. Кремеш приїхали німці з поляками шукати телят з фільварку, робили ревізію по хатах, забрали 2 коней, 60 кг борошна, сало, яйця. Залишили летючки.

29/7. Німці з бранцями приїхали до Бужан, де вбили 5 осіб. З Бужан поїхали до Пильгани, де опісля бою, який відбувся між німцями і відділом УПА, забили 4 особи і спалили 16 господарств. Заарештували кущового юнака Нечая.

[...]

31/7. Німці з Локачів разом з поляками вийшли розстрільною і зайняли с. П'ятикори. Окопались. Населення частково вивтікало.

31/7. Німаки і поляки, наскочивши на с. Зелене, розстріляли 8 осіб (дві родини). Спалили 2 господарства. Арештували і забрали з собою одного чоловіка [...]»¹⁷⁴⁵.

Про неадекватні каральні акції гітлерівців і їхніх союзників згадували у своїх донесеннях до Москви і більшовицькі розвідники: «У липні українські націоналісти убили господарських керівників ("ландвіртів") Демидівського і Вербського районів. У відповідь на це німці спалили райцентри Демидівку і Вербу, а на даний час ведуть масштабні операції проти українських націоналістів [...]. Багато сіл знищили бомбардуванням з повітря. Так, 13.7.43 були знищені села Ужинець (42 км на південний захід від Рівного) і Малин (24 км на південний схід від Луцька)»¹⁷⁴⁶.

Проводячи криваві пацифікаційні акції, нацисти не залишали надії зробити винними в усіх бідах в очах мирного населення «нерозсудливих» керівників націоналістичного руху, а тому поширювали листівки такого змісту: «Протягом місяців чекали ми, що українське населення Волині оброзуміється і припинить безглуздий опір проти німецької поліції та німецької армії. [...] Все це було даремно. Маленькій групі божевільних галичан, що дбають лише за власну честолюбність, вдалось народ зворохобити. Ми не можемо більше терпіти цих спроб всадити ніж у спину протибольшевицькому фронту. Ми також не можемо терпіти, щоб маленька група недорослів штовхала український народ на загибель. Нашому терпінню тепер настав кінець! Ми більше не жартуємо! Ми починаємо безоглядно діяти. Кожен, хто буде нам противитися, буде знищений. Ви знаєте, що німецька армія завоювала всю Європу. Невже ви думаєте, що вона не справиться з цими смішними купками розбійників і грабітелів? Ми до цих пір терпеливо чекали, бо хотіли запобігти кровопролиття. Ви думали, що це була наша слабкість. Тепер ви переконаєтесь, наскільки ми сильні. За це можете дякувати вашим галицьким провідникам»¹⁷⁴⁷.

Перші криваві акції і масова агітація дещо похитнули віру населення в УПА та її здатність захистити мирних мешканців від терору. У повстанських донесеннях із цього приводу відзначалося: «Сильний німецький терор над мирним населенням — палення сіл, грабунки майна, масові вбивства невинних людей, очікування ще більшого терору після жнив, лютування польських недобитків, присутність в терені сильних большевицьких банд та невдачі в деяких місцях УПА, розпуста, биття населення, а при тому відчування браку оборонних засобів, не-

¹⁷⁴⁴ Йдеться про кордон між Генеральним губернаторством і райхскомісаріатом Україна.

¹⁷⁴⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 71—73.

¹⁷⁴⁶ Український здвиг: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 172.

¹⁷⁴⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 266.

виразність майбутніх перспектив, розкладова німецька і унакорівська¹⁷⁴⁸ пропаганда — все це спричиняє частинний занепад завзяття, витривалості та віри у власні сили між масами українського населення. Для побороення цих настроїв посилено сильну пропагандивну акцію між населенням та проведено заходи морального уздоровлення УПА (покарання винних). Також проведено організацію самооборони по селах, надано суспільну опіку над українським населенням, що терпіло від німецького терору. Найкраще діють на маси видатні, добре продумані вдало проведені бойові акції проти німців і поляків. Настрої серед членів і симпатиків Організації сильно бойові. Бажання помсти за кров борців, що згинули в боротьбі з ворогом, бажання помсти за кров і страждання великої кількості невинних жертв з цивільного населення все більше кидає українську молодь в ряди УПА»¹⁷⁴⁹.

Тобто, як часто буває в таких випадках, після початкової розгубленості та зневіри відбулося поступове піднесення й посилення опору. За німецькими даними, активність повстанців після каральних акцій проти них не лише не знизилася, але навіть зросла. Загалом протягом липня 1943 р. УПА здійснила 295 атак на німецькі опорні пункти, 682 саботажні акції на залізниці, 119 нападів на господарські об'єкти. Наступного місяця активність націоналістів ще більш посилилася: 391 напад на німецькі гарнізони, 1 034 диверсії на залізниці, 151 атака на підприємства¹⁷⁵⁰.

Одночасно у відповідь на гітлерівський терор проти мирного населення повстанці відповіли терором і жорстокістю щодо окупантів. Надзвичайно показовою в цьому плані була доля 202-го батальйону допоміжної поліції, складеного з поляків. У червні 1943 р. його перевели на дислокацію в Іванову Долину. Протягом кожного місяця підрозділ втрачав у боях з УПА 12—13 осіб убитими. Службовець батальйону згадував: «Українці паралізували наш рух. Рота стала надто малим військовим підрозділом для оперування. Щоночі на нас нападають українці, які обстрілюють наші бараки щільним вогнем. Переживаємо справжнє пекло. Можемо спромогтися лише на поодинокі випадки з лісу на навколишні села. Увійшовши до села, здійснюємо хаотичну стрілянину, під її прикриттям завантажуємо пару корів або свиней на воза й відступаємо»¹⁷⁵¹. Інший польський поліцейський згадував, як разом із німецькими карателями потрапив у засідку українських повстанців коло с. Яполоті. Під однією з вантажівок вибухнула міна, після чого поляки були атаковані з трьох сторін. Із 30 поліцейських (20 німців і 10 поляків) цілими із засідки вийшло 6, з яких 3 поранених. «Допомога, яка до нас надійшла, була вже цілком запізнілою. Вона тільки позбирала трупи, які були обдерті з мундирів і понівечені. Кожен був поранений і замордований пізніше — вони мали відрізані носи та пальці, які позапахали до вуст убитих»¹⁷⁵².

Ведучи вперті бої з німецькими каральними експедиціями, упівські сотні одночасно просуваюлися на Волинське Полісся, де потіснили більшовицьких партизанів на територію Білорусі, а також вдавалися до тактики глибоких рейдів на територію Житомирщини й Київщини. Перший відділ УПА у рейд на схід вирушив 13 травня 1943 р. і в ніч на 30 травня перетнув колишній польсько-радянський кордон на Житомирщині. До кінця липня рейдовий відділ пройшов до Коростенського, Базарського і Потіївського районів, отаборився на деякий час у лісах Малинського району (південніше від м. Малина), з якого робив напади на німецькі окупаційні установи, знищував німецьких колаборантів, червоних партизанів, формував підпільну мережу з місцевого населення¹⁷⁵³. У звіті відділу вказувалося: «Дуже цікаво було побачити людей по той бік кордону, які говорили з нами, але на ширшу мову не було змоги, через конспірацію»¹⁷⁵⁴. А так хотілося заговорити по-своєму, дати свою літературу, що несли

¹⁷⁴⁸ УНАКОР — лояльна до німців Українська національна козацька організація.

¹⁷⁴⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 8—9.

¹⁷⁵⁰ Косик В. Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд. — С. 59.

¹⁷⁵¹ Цит. за: Мотука G. *Українська partyzantka. 1942—1960.* — С. 199.

¹⁷⁵² Там само. — С. 205.

¹⁷⁵³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 639—642.

¹⁷⁵⁴ Відділ рухався під виглядом червоних партизанів.

з собою. По очах людей ми бачили, що вони в ніякому разі не вважали нас за красних. На це вказувала наша поведінка (червоні граблять) і зовнішній вигляд. Зрештою, від людей ми довідалися, що ще за два тижні перед нашим приходом ходили чутки, що будуть іти бандерівці із заходу в ці терени. Конспірації додержувалися тому, щоб завчасу не стягнути на себе увагу червоних. Усім нам здавалося, що чим далі на Схід, тим більше червоних партизанів і тим вони страшніші. Пізніше це показалося зовсім противно»¹⁷⁵⁵.

29 липня відділ об'єднався з рейдовою сотнею «Гордієнка», після чого обидва відділи подались на схід від р. Тетерів у великі лісові масиви на межі Житомирської та Київської областей¹⁷⁵⁶. Власне, рейд сотні «Гордієнка», яка дійшла до Потіївського і Малинського районів, а потім успішно повернулася назад на Рівненщину, став найбільш відомим влітку 1943 р. 17 липня повстанці розбили німців під с. Жолобне Ярунського району, убивши 34 окупантів; 19 липня біля с. В'юнок Мархлевського району було вбито 30 німців і місцевих поліцейських; 20 липня поблизу Швецької Буди сотнею було розбито взвод угорців; 23 липня в містечку Котельня Андрушівського району повстанці перемогли роту німців і шуцманів, які втратили 20 осіб убитими; того самого дня повстанці обстріляли німецькі військові транспорти на залізниці біля станції Івниця, убивши 2 лейтенантів і 8 рядових німців; 25 липня в передмісті Коростишева гордієнківці спалили тартаки і в бою вбили 7 німців; 28 липня між селами Шевченко й Устинівка Потіївського району повстанці розбили роту курсантів школи жандармерії, висланих проти них, — жандарми втратили 83 убитими, 8 полоненими і 5 важко пораненими. Повстанці захопили 8 кулеметів, 8 автоматів, 94 гвинтівки, 17 револьверів і 6 тис. набоїв. 29 липня відбулося вже згадане об'єднання двох рейдових повстанських відділів, які спільно пройшли до Коростишівського, Андрушівського і Фастівського районів. Дорогою повстанці мали ще декілька сутичок із червоними партизанами та провели часткову мобілізацію добровольців до УПА¹⁷⁵⁷.

30 червня декілька повстанських відділів перетнули старий радянсько-польський кордон з метою провести пропагандистські рейди територією Житомирщини і відсвяткувати на центральноукраїнських територіях другу річницю львівського самостійницького акта¹⁷⁵⁸.

Підсумовуючи основні результати рейдів весни — літа 1943 р. на Житомирщину та Західну Київщину, повстанське командування відзначало: «[...] рейд відділів УПА на Схід скріпив збройною силою ту працю, яку провела ОУН на східних областях за останні два роки, дав до неї реальний підклад і накреслив нові шляхи боротьби, а саме боротьби збройної. Слід при цьому відмітити, що військовою вмілістю східні українці можуть похвастатися і більше надаються до збройної повстанчої акції, ніж до підпільної революційної праці. Населення східних земель дуже радо зустрічало відділи УПА, а зокрема старша інтелігенція та селянство. Коли бачили українське військо, в їх очах появлялись сльози радості і віра у Воскресіння України. Були випадки, коли старші селяни виходили на зустріч з іконами і благословенням повстанців на святе діло. Селянська молодь, яка раніше ставилася до українського підпільного руху з недовірою та з засліпленням силою совітської партизанки, зараз, коли побачила відділи УПА, добре озброєні, зорганізовані і дисципліновані, як регулярне військо, змінила своє ставлення, й було багато випадків, що молоді хлопці добровільно зголошувалися до УПА. З приходом українських повстанців молодь перестала орієнтуватися на большевицьку силу, бо побачила свою — українську. [...] Рейд УПА вплинув не тільки на сільське населення, але й на місто, яке раніше навіть не хотіло чути про самостійницький рух. На міських вулицях і базарах без кінця розповідають легенди про успіхи бандерівців. Міська нехоть і байдужість до українського визвольного руху зрушена. На міське змосковщене населення велике враження зробила

¹⁷⁵⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та заплілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 639.

¹⁷⁵⁶ Там само. — С. 640.

¹⁷⁵⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1. Видання Головного командування УПА / Упоряд. О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. — С. 41; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та заплілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 642—646; ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 4.

летючка на російській мові, що промовляла до руських, народів Кавказу, Сходу й Сибіру. [...] Серед фольксдойчів і поляків поява відділів УПА викликала загальний стан пригноблення і жаху»¹⁷⁵⁹.

Про повстанські рейди на схід із занепокоєнням повідомляла розвідка радянських партизанів. 20 червня 1943 р. Сумське партизанське з'єднання повідомляло Український штаб партизанського руху: «12 червня в районі Рокитне із західної околиці пересувався добре озброєний загін бандерівців в кількості до 400 осіб, командир загону Шпак. Загін рухається в Житомирську та Київську області розповсюджувати свій вплив. Часто маскується під червоних партизанів»¹⁷⁶⁰.

У розвідведенні до Українського штабу партизанського руху від 20 липня 1943 р. повідомлялося: «Останнім часом відзначається прагнення українських націоналістів розповсюдити свої впливи на населення Житомирської та Київської областей. У перших числах червня сотня бандерівців (180 осіб) під командуванням Вовка і Верещака під виглядом радянських партизанів направилися в район Житомира і Києва для зв'язку з підпільними націоналістичними організаціями в Білоцерківському, Бердичівському, Лугинському і Вчорайшівському районах. [...] У лютому 1943 р. центром було дане завдання націоналістам, згідно з яким при переході Червоної армії на правий берег Дніпра націоналісти мають ліквідувати радянський актив і піти в підпілля, а потім підняти повстання, повалити радянську владу в Україні і створити самостійну Україну»¹⁷⁶¹. Інше радянське розвідувальне донесення вказувало: «За даними на 23.06.43 р. в перших числах червня 1943 р. загін українських націоналістів чисельністю до 500 осіб рухався із Новограда-Волинського в Київську область»¹⁷⁶². Аналізуючи тенденцію просування УПА на схід, працівники радянських спецслужб констатували: «Останнім часом націоналісти намагаються перейти у Східну Україну, особливо по дорозі на Житомир. Посилають великі каральні загони. Завдання — ліквідувати партизанів. На Київ пішов загін чисельністю 170—200 осіб, озброєння: 9 ручних кулеметів, 44 автомати, інше — гвинтівки. Великий загін націоналістів форсував р. Тетерів»¹⁷⁶³.

16 липня 1943 р. у розвідувальному зведенні Українського штабу партизанського руху відзначалося, що потужні сили повстанців (5 тис. осіб) зосереджені в районі Сарн, Клесова, Оржаниці, а в с. Соломіївка розташована велика повстанська типографія. Більшовицькі розвідники також повідомляли, що повстанці, сконцентровані в районі Корця і Березного, дрібними групами просочуються в ліси Житомирщини¹⁷⁶⁴.

Подібно до радянської розвідки, німецькі військові аналітики також уважно стежили за просуванням УПА у східному напрямку. У донесенні «Українського відділення служби контррозвідки» в м. Здолбунів від 15 вересня 1943 р. зазначалося: «Робота Верховного командування УПА проявляється в успішній організації і бойовій діяльності націоналістичних банд в усіх областях, де ОУН-Бандери встановила свої впливи. В Західній Україні організовані училища для підготовки офіцерів та унтер-офіцерів. Сформовані три основні ударні групи під назвами північна, центральна [очевидно, має бути — «західна» — І. П.] і південна групи, які мають наступати із Західної України в напрямку до Дні-

¹⁷⁵⁸ Літопис УПА. Нова серія — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 343.

¹⁷⁵⁹ Там само — С. 647.

¹⁷⁶⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 84.

¹⁷⁶¹ ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — К., 1996. — С. 89—90. Майже ідентичне за змістом повідомлення подавала розвідка партизанського з'єднання ім. М. Хрущова від 26 червня 1943 р. (див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 85).

¹⁷⁶² ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — К., 1996. — С. 84.

¹⁷⁶³ Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 271.

¹⁷⁶⁴ Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 161.

пра. Уже наприкінці липня 1943 р. в околицях Житомира з'явилися загони чисельністю 500—800 осіб, які пройшли через райони Коростень — Радомишль — Макарів. Ними був розповсюджений численний пропагандистський матеріал, особливо в районі Звягеля¹⁷⁶⁵ і Коростишева»¹⁷⁶⁶.

Серед більших сутичок і боїв із німцями, проведених у серпні — вересні 1943 р., були: напад відділів СКВ й УПА 9 серпня на німецьку каральну експедицію поблизу с. Пілганів Луцького району, внаслідок чого спалено 4 вантажні автомобілі, загинуло 20 німців, а 3 були полонені, повстанці захопили велику кількість зброї та боеприпасів¹⁷⁶⁷; бій із німцями 10 серпня в с. Вишгородок на Кременеччині, в якому, за повстанськими повідомленнями, загинуло і було поранено по 20 німців¹⁷⁶⁸; атака відділу УПА на німецьку жандармерію на дорозі Вишнівець — Кременець 11 серпня, внаслідок якої загинуло 40 німців¹⁷⁶⁹; сутички української самооборони з німцями в селах Тростянець і Лички коло Луцька (6 і 14 серпня), під час яких поселення були спалені карателями¹⁷⁷⁰; засідка на угорську моторизовану колону 4 серпня, проведена поблизу с. Копиткове на Здолбунівщині, яка коштувала гонведам 30 життів¹⁷⁷¹; бій із німцями в с. Острів коло Ківерців 7 серпня, коли німці втратили 10 солдатів убитими і 7 пораненими, а повстанцям вдалось захопити 1 кулемет, 2 гвинтівки, 4 вози, 3 пари коней та інше майно¹⁷⁷². Крім того, 9 серпня в с. Влащинець неподалік Кременця відділи УПА розбили німецькі каральні підрозділи¹⁷⁷³.

Значних втрат зазнали повстанці 2 серпня 1943 р. у Гоцанському районі Рівненщини, де під час облоги німецької та польської поліції і власовців в урочищі Білий Берег загинуло 38 повстанців¹⁷⁷⁴.

Важкі бої з німцями наприкінці серпня 1943 р. вів у лісовому масиві неподалік с. Підберізіці Горохівський курінь «Славка». Оточені каральними загонами повстанці після цілоденного бою прорвалися з «котла», втративши 97 осіб убитими, у тому числі курінного «Славка» і сотенного «Москаленка». Втрати противника повстанці (очевидно, надмірно оптимістично) оцінювали майже в 300 осіб. У повстанських спогадах вказувалося: «Німецькі втрати вбитими були десь утричі більші. Як нас опісля повідомили з Сокальщини в Галичині, наступного дня німці похоронили 84 убитих у с. Шарпанцях і 72 у Лучицях. Крім того, волинські залоги відвезли своїх убитих до Горохова, Луцька і Володимир-Волинського й там скрито похоронили вночі, щоб не було розголосу про їхні жертви»¹⁷⁷⁵.

Незважаючи на втрати, повстанські відділи намагалися утримувати ініціативу у своїх руках і контролювати не лише сільську місцевість, але й завдавати ударів по німецьких опорних пунктах у містах. Зокрема, надзвичайно вдалим вийшов напад повстанських загонів на поліське містечко Камінь-Каширський. Із цього районного центру німці проводили часті каральні й господарчі операції в навколишніх українських селах. Поряд із містечком був невеликий військовий аеродром, тому райцентр мав солідний гарнізон — роту вермахту і роту поліції (польського шуцманшафту), усього близько 350 осіб. Для операції проти цих сил командування УПА на Поліссі сконцентрувало курінь «Криги» і сотні «Лисого» та «Кубика» (до

¹⁷⁶⁵ Новоград-Волинський.

¹⁷⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 234. — Арк. 96.

¹⁷⁶⁷ Літопис УПА. — Т. 2. Волинь і Полісся. Німецька окупація. — Кн. 2. Бойові дії УПА / Відп. ред. Є. Штендера. — Торонто, 1990. — С. 131.

¹⁷⁶⁸ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 17.

¹⁷⁶⁹ Там само. — С. 18.

¹⁷⁷⁰ Там само. — С. 17.

¹⁷⁷¹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 98.

¹⁷⁷² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 13.

¹⁷⁷³ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 17.

¹⁷⁷⁴ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 98.

¹⁷⁷⁵ Новицький С. У змаганнях за волю Волинської землі. Війна і наші дії // Літопис УПА. — Т. 5. Волинь і Полісся. — Кн. 3. Спомини учасників / За ред. Є. Штендери. — С. 174.

800 осіб), яким було надано важкі міномети і гармату калібром 76 мм. Командував операцією Ю. Стельмашук — «Рудий». 18 серпня усі повстанські загони були сконцентровані в лісі за 12 км від містечка. О 2-й годині ночі почалася операція із захоплення населеного пункту. Перша штурмова група чисельністю 30 осіб близько 3-ї години зуміла непомітно пройти до міста і, проробивши проходи в інженерних загородах, захопила німецькі казарми на гірці, яка домінувала над містечком. Після цього було подано сигнал до штурму райцентру основним силам. Німецькі казарми з поліцією було підпалено, а повстанці увійшли до Каменя-Каширського і оточили залишки німецько-польського гарнізону в декількох будівлях у центрі містечка. 14 полонених німців повстанці розстріляли на очах у населення. До 17-ї години дня місто перебувало в руках українських партизанів. З райцентру було вивезено 600 центнерів солі, 500 центнерів борошна, 80 центнерів цукру, шкіру, військові уніформи, 7 мотоциклів, 11 коней із сідлами, 4 радіоприймачі, 1 радіостанція, 16 друкарських машинок, 100 пістолетів, 4 німецькі автомати, 10 кулеметів, 20 тис. набоїв. Під час боїв у місті німці й поляки втратили 100 осіб убитими¹⁷⁷⁶.

Несподіваним успіхом для повстанців став напад на м. Володимир-Волинський 17 серпня 1943 р. Упівці вночі відкрили по місту мінометний вогонь. Німецько-польська залога, очевидно, вважаючи, що на містечко наступають великі повстанські сили, евакуювалася на західний бік р. Буг. Це дало змогу відділам УПА увійти в місто і до ранку повністю вивезти все наявне збіжжя з військових складів (загалом 100 возів)¹⁷⁷⁷. Того самого дня повстанська розвідка зупинила на дорозі Луцьк — Ківерці легковий автомобіль, в якому їхали шофер, лейтенант і капітан. Під час затримання шофер утік, а обидва офіцери потрапили в полон. Повстанці захопили 1 МП, 2 гвинтівки і 2 пістолети, автомобіль було спалено¹⁷⁷⁸. Ніч на 18 серпня була відзначена вдалою господарською операцією упівців на Луччині. Повстанці спалили німецький фільварок у Підгайцях Луцького району, рекувізувавши при цьому 50 корів, 17 коней, 16 свиней, 3 вози, 6 т борошна, 150 кг солі, 400 л бензину, 800 л сирій нафти¹⁷⁷⁹.

Успішним був напад сотні Й. Бричка — «Жука» на валку німецької і польської поліції (38 возів), який відбувся 19 серпня поблизу с. Ядвипіль Рівненського району. Поліція була розбита, втративши, за повстанською інформацією, 60 осіб загиблими (30 поляків, 22 німці, 8 «східних легіонерів»). Повстанський відділ захопив значні трофеї: 1 чеський кулемет, 1 німецький автомат МП, 27 гвинтівки, 8 магазинів до кулемета, 700 набоїв до «Маузера», 120 набоїв до МП, 40 ручних гранат, 5 возів із обозу. Під час бою загинуло 5 стрільців¹⁷⁸⁰.

20 серпня німецька каральна експедиція почала спалювати українські села в районі Цумані. Відділи УПА зав'язують виснажливі бої з карателями в навколишніх лісах. 23 серпня сотня повстанців зробила успішну засідку проти німців у Межиріцькому районі, розбивши поліцейських біля с. Воронівка. 25 серпня загони УПА (курні «Сталевого», «Докса», «Крука», артилерійська батарея «Берези») атакували містечко Мізоч, а також однойменну залізничну станцію і державне сільськогосподарське підприємство. У населеному пункті дислокувалися рота угорців, відділення німців (близько 50 осіб), рота «різношерстих» шуцманів, а також польська самооборона (100 осіб). Загони УПА, якими командував П. Олійник — «Еней», увірвалися до районного центру зі східного боку, взяли під контроль головні будівлі, захопили цукровий завод. Під час бою містечко на 80 % згоріло, у пожежі загинуло близько 100 поляків. Повстанці втратили 20 осіб¹⁷⁸¹.

26 серпня самооборонна сільська група напала на вузькоколіюку в районі Сарн, внаслідок чого загинуло 2 німців і 1 поляк, з боку партизанів був 1 убитий¹⁷⁸². 30 серпня сотня

¹⁷⁷⁶ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 17.

¹⁷⁷⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 10.

¹⁷⁷⁸ Там само. — Арк. 11.

¹⁷⁷⁹ Там само.

¹⁷⁸⁰ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 100.

¹⁷⁸¹ Там само. — С. 100—101.

¹⁷⁸² Там само. — С. 103.

М. Токаря — «Босоти» провела затяжний бій із німецькою та польською поліцією в с. Бокійма Млинівського району Рівненщини. Під час сутички загинуло 20 поліцейських, повстанців втратили 13 стрільців¹⁷⁸³. Того самого дня сотня «Кубіка» та курінь «Назара» із засідки атакували колону німців неподалік с. Літин Турійського району Волинської області. Після запеклого годинного бою було повністю спалено 3 вантажні автомобілі. За даними повстанського звіту, німці втратили до 60 осіб убитими, партизани — 12¹⁷⁸⁴.

Із занепокоєнням спостерігали за розгортанням повстанського руху радянські партизани. Зокрема, в серпні 1943 р. партизанській розвідці вдалося дістати точну інформацію про чисельність та дислокацію відділів повстанської групи «Озеро» (північна частина Волинської області). До Москви була відправлена детальна телеграма: «Штаб Української повстанської армії «Озеро» — Ковельське угруповання — розташований поблизу озера Сомин, що за 12 км на північний схід від м. Ковеля. Чисельність цього угруповання — понад 2 тис. осіб, не рахуючи самооборони, організованої ними по селах. Дислокація угруповання: Прилинський ліс — 600 осіб. озброєння: 10 гармат різного калібру, тяжких і легких кулеметів близько 20. В районі Каменя-Каширського понад 200 осіб. В районі сіл Стара Гута і Чорний Ліс — близько 400 осіб. озброєння: 8 ручних кулеметів, решта гвинтівки. В лісі Коври близько 350 осіб. озброєння: 5 ручних кулеметів, решта — гвинтівки. В лісі за 5—6 км північно-східніше Гути Ратинської близько 25 осіб. В лісі 2—3 км східніше Ченемо-Наваля близько 150 осіб. Частина цих груп не озброєна. На даний момент націоналісти всіма способами посилено мобілізують чоловіків від 1910 до 1924 року народження»¹⁷⁸⁵.

Враховуючи доволі успішну розбудову УПА на Волині, керівництво бандерівської ОУН наприкінці весни — влітку 1943 р. вперше серйозно задумалося над поширенням діяльності Повстанської армії на територію Галичини. У травні того року Р. Шухевич, який замінив на посаді керівника підпілля М. Лебеда, відправив із інспекційною поїздкою на Волинь і Полісся свого давнього знайомого і бойового побратима по батальйону «Нахтігаль» Олександра Луцького — «Беркута», «Богдана», «Богуна», «Андрієнка», який перебував на території діяльності УПА до червня 1943 р.¹⁷⁸⁶. Попри окремі зауваження щодо практики повстанської боротьби, а також щодо підпорядкування підпілля ОУН потребам Повстанської армії, він дійшов висновку про необхідність поширити діяльність УПА також і на Галичину¹⁷⁸⁷. «Андрієнко» наполягав на потребі розгортання повстанських відділів у Карпатах, які майже ідеально підходили для ведення партизанської війни¹⁷⁸⁸. Проте Р. Шухевич тоді заявив, що така ідея видається йому передчасною¹⁷⁸⁹.

Важко точно сказати, чим керувався тодішній лідер ОУНСД. Очевидно, існувало декілька факторів. По-перше, німецький окупаційний режим до весни 1943 р. був у Галичині доволі ліберальним, і намагання розгорнути масштабний рух опору (що потягло б за собою збільшення німецьких репресій) могло бути негативно сприйняте багатьма людьми, а особливо старшим поколінням українців. По-друге, позиції німецької адміністрації, поліції та армії в Галичині виглядали потужнішими, ніж на Волині та Поліссі, а тому будь-які спроби розгорнути повстання, як передбачалося, могли бути швидко придушені ще «в зародку». По-третє, навесні — влітку того року у Галичині повним ходом відбувався набір вояків до дивізії СС. Легальні українські політики зуміли переконати значну частину української молоді в тому, що формуються український легіон при німецькій армії, який, подібно до Січових стрільців у Першій світовій війні, врешті відіграє визначну роль у створенні української армії та держави. Більше

¹⁷⁸³ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т 1 Волинь. Хронологія подій. — С. 104.

¹⁷⁸⁴ Там само.

¹⁷⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1382. — Арк. 169.

¹⁷⁸⁶ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 110. — Спр. 2. — Т. 6. — Арк. 103.

¹⁷⁸⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля. протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — К. — Торонто, 2007. — С. 334—335.

¹⁷⁸⁸ Там само. — С. 336.

¹⁷⁸⁹ Там само.

того, лояльне до німців крило українського галицького політикуму відверто заявляло, що тільки пліч-о-пліч із німецьким військом українці зможуть захиститися перед поверненням до регіону кривавого сталінського режиму. Тому українське громадянство краю в той момент було поділене: частина схилалась до підтримки заклику йти до «дивізії», а частина прагнула йти до «лісу». За таких умов Р. Шухевич сумнівався. З одного боку, українське галицьке суспільство начебто було не дуже схильне до повстання, а з іншого — від весни 1943 р. німці роблять свій окупаційний режим жорсткішим, набори до СС-дивізії та на роботи до Райху з добровільних перетворюються на примусові мобілізації, а це породжує певне, поки що слабке, невдоволення. Оунівці, котрі перебували в розшуку, а також молодь, що ухилилася від виїзду на роботу чи призову до СС, стають готовим матеріалом для створення перших нелегальних боївок ОУН, які самочинно створюються в Галичині уже з квітня 1943 р.¹⁷⁹⁰.

Скоріше за все, на момент першої розмови з О. Луцьким після його повернення з Волині Р. Шухевич, зважаючи на викладені вище фактори, вагався стосовно розгортання масштабного повстанського руху в Галичині. Також керівник підпілля знав, що для формування повстанських підрозділів у Галичині гостро бракуватиме фахових кадрів (найкращі військові спеціалісти, які були в лавах ОУНСД, у той момент відправлялися на Волинь до УПА). Тому, очевидно, після декількох днів роздумів лідер Організації приймає рішення почати створення в Карпатах вишкільних відділів під назвою самооборони, які мали б готувати кадри як для волинсько-поліських підрозділів УПА, так і для майбутніх структур Повстанської армії у Галичині¹⁷⁹¹.

Планова і глибоко законспірована робота з вишколу військових кадрів у сотнях УНС у Карпатах тривала від травня до липня 1943 р., коли ситуація в регіоні радикально змінилася, і керівництво бандерівської ОУН у Галичині, не конспіруючись, відверто заявило про розгортання відділів УНС та звернулося з відповідними відозвами до українського населення¹⁷⁹².

Відповідаючи на питання, що спонукало Р. Шухевича до різкої зміни тактики, слід звернути увагу на подію, яка сколихнула відносно спокійне життя Галичини спекотного літа 1943 р. На зламі першої та другої декад липня до Галичини вступило Сумське партизанське з'єднання С. Ковпака. Відійшовши на декілька десятків кілометрів від кордону між райхскомісаріатом і дистриктом, ковпаківці з наближенням до Карпатського регіону (кінцевої точки свого маршруту) починали виявляти щораз більшу диверсійно-партизанську активність¹⁷⁹³. Скоріш за все, в середині другої декади липня Р. Шухевич був точно поінформований оунівською розвідкою, яка уважно стежила за рухом ковпаківців, що одна з цілей з'єднання — закріпитися в Карпатах для тривалої партизанської роботи в глибокому німецькому тилу. Більше того, керівник бандерівського підпілля знав про запізнілу реакцію і слабкий опір німців просуванню червоних, а це було яскравим свідченням того, що німецька потуга в Галичині не така грізна, як здавалося раніше. Німці згальбувалися в очах українського галицького населення своєю нездатністю швидко розбити менш як двотисячний партизанський загін¹⁷⁹⁴.

Слабкість німців опосередковано підтверджувала тезу бандерівців про те, що на Німеччину не потрібно розраховувати, а єдиний шанс здобути державність і захистити себе — творити власну армію. Як це не дивно звучить, але марш ковпаківців до Карпат полегшив

¹⁷⁹⁰ Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — № 6. — С. 56.

¹⁷⁹¹ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп 110. — Спр. 2. — Т. 6. — Арк. 103, 112.

¹⁷⁹² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. 336.

¹⁷⁹³ Про рейд партизанів С. Ковпака див.: Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень — вересень 1943 р.): очима істориків, мовою документів / Упоряд. А. В. Кентій, В. С. Лоцицький. — К.: Парламентське видавництво, 2005. — 304 с.

¹⁷⁹⁴ На початок рейду в з'єднанні С. Ковпака було 1 928 бійців і командирів (див.: Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень — вересень 1943 р.): очима істориків, мовою документів / Упоряд. А. В. Кентій, В. С. Лоцицький. — С. 46).

бандерівській ОУН роботу із формування своєї збройної сили в Галичині. З одного боку, українське населення (особливо лояльні до німців старші галицькі політики) тепер не могло заперечити необхідності творення самостійної української бойової сили, з іншого — німці не мали формальних підстав боротися проти ініціативи ОУНСД, бо ж УНС офіційно створювалася для боротьби з червоними партизанами, а її назва не вказувала на зв'язок із волинською УПА¹⁷⁹⁵. Крім того, невдоволена політикою німців українська націоналістична молодь тепер отримувала шанс для реалізації власного сценарію розвитку подій. Згадуючи про зародження УНС, один із чільних діячів підпілля В. Чижевський — «Демид» вказував: «З весною 1943 р. міняється частинно ситуація в Галичині. Посилений німецький терор, спрямований на творення із примусових добровольців дивізії СС «Галичина» і старання німців вилити легіонерів, створює пригожий ґрунт. В терені шораз то більше людей, які мусять критися. Постає потреба взяти тих людей у дисциплінованих військові ряди. Частина їх відійшла на Волинь, але й іде підготовка до творення військових відділів. Справу на користь творення військових відділів у Галичині перерішує марш Ковпака. Перед ОУН постало завдання:

1. Не дати опанувати большевикам Карпатських і Підкарпатських гір;
2. Взяти в оборону українське населення перед грабунками і насильством ковпаківських банд. Німці не вміли боротися із партизанкою Ковпака. Найкращим доказом є пропущення Ковпака аж у Карпати.

[...] Щоби не наразити свіжо повстаючі відділи УПА на німецькі акції, ОУН використовує рейд Ковпака для замаскування перед німцями, як рівно ж перед частиною опортуністично настроєного українського громадянства правдиву ціль повстання відділів. Перші відділи УПА в Галичині дістають назву УНС»¹⁷⁹⁶.

15 липня 1943 р. в одному із сіл Козівського району Тернопільщини Р. Шухевич зібрав на нараду керівників обласних проводів ОУНСД Львівської, Дрогобицької і Тернопільської областей, а також О. Луцького¹⁷⁹⁷. На засіданні провідники трьох галицьких областей були фактично підпорядковані О. Луцькому й отримали завдання в найкоротший термін створити відділи самооборони і сконцентрувати їх у Прикарпатті та Карпатах.

О. Луцький розпорядився до кінця липня 1943 р. провести мобілізацію всіх більш-менш військово підготовлених членів ОУНСД для створення на Станіславщині двох куренів чисельністю до 1 тис. осіб, на Дрогобищині — Стрийщині — одного куреня кількістю до 600 осіб, на Тернопільщині — одного куреня з 400 осіб. Формування УНС у регіоні Прикарпаття й Карпат планували повністю завершити до 15 серпня того ж року¹⁷⁹⁸.

Як бачимо, сукупна чисельність самооборонних відділів мала бути співрозмірною зі з'єднанням С. Ковпака, тобто сягати 2 тис. осіб. Саме ці відділи, згідно з первісним задумом, мали витіснити ковпаківців із Карпатського регіону. У першій відомій відозві УНС вказувалося: «Від кількох тижнів є потрясена Західна Україна вісткою про похід кількатисячної більшовицької партизанської банди Ковпака в Українські Карпати. В далекому запілі німецьких армій з'явилися на українських землях озброєні частини висланників червоної Москви і, не зустрічаючи більшого німецького опору, пройшли крізь Поділля»¹⁷⁹⁹. [...] Яка ціль цих більшовицьких партизанських банд і що означає ця подія? Незважаючи на величезні втрати і власне виснаження,

¹⁷⁹⁵ Сучасні українські дослідники схиляються до думки, що назва УНС була прийнята збройними відділами бандерівської ОУН у Галичині винятково з конспіративних міркувань (див.: Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — № 6. — С. 54—72). Таку ж думку висловлював свого часу і В. Сидор — «Шелест», який писав: «Щоб надати цій протиакції народного змісту, сплести діяння відділів в одне нерозривне з народом та щоб не стягнути з боку німців підозріння відносно руху УПА на ЗУЗ, було названо ці відділи на ЗУЗ — Українською Народною Самообороною» (ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 110. — Спр. 2. — Т. 6. — Арк. 113).

¹⁷⁹⁶ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 8—9.

¹⁷⁹⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. 336.

¹⁷⁹⁸ Там само.

¹⁷⁹⁹ Ідеться про т. зв. Західне Поділля (східна й південно-східна частини сучасної Тернопільської області).

продовжує імперіалістична Москва вести війну не лише на фронтах, але і в німецькому заплілі. Тому висилає банди, які мають, з одного боку, саботажевими актами перешкоджати німецькій армії в провадженні війни на сході, з другого, мобілізувати для себе маси поневолених німцями народів та бути передовими загонами комуністичної революції в середній Європі. Особливу увагу звертає більшовицька Москва на українські землі. Московські загарбники в морі крові хочуть втопити українську самостійну ідею, бо для них Українська Національна Революція і Українська Самостійна Держава і надалі є смертельною загрозою. Більшовицькі партизанські банди Ковпака мають завданням нести хаос в українське національне життя Галичини. Вони зривають мости, нищать народний дорібок, грабують людей, задумують палити врожаї, хочуть спровокувати на наш народ німецькі репресії і таким чином спричинити винищення українського елементу німецькими руками. [...] німці нас перед більшовиками вже не в силі оборонити. В сучасній стадії війни вони не заінтересовані в обороні українського населення перед терором більшовицьких банд. Навіть похід більшовицьких банд не змінив їхнього ворожого відношення до українського народу. [...] Ми не можемо допустити, щоб в ім'я планів ненавистної Москви горіли наші оселі, руйнувалось наше добро, щоб в нашій Україні гніздилися енкаведистські банди. Цим московсько-більшовицьким агентам ми відповідаємо організованою народною самообороною, щоб власними грудьми охоронити нашу батьківщину. Український народ не дасть себе нікому поневолити і тому організує Українську народну самооборону для боротьби з більшовицькими партизанськими бандами в Карпатах»¹⁸⁰⁰.

Однак об'єктивно дві тисячі наспіх вишколених і погано озброєних добровольців навряд чи могли серйозно загрозувати загартованим у боях і «до зубів» озброєним ковпаківцям¹⁸⁰¹. Тому лише після розгрому та розпоршення німцями 4–6 серпня 1943 р. основних сил С. Ковпака відділи УНС могли «добивати» поодинокі групи партизанів¹⁸⁰². Є, зокрема, свідчення, що унесівці провели декілька боїв із ковпаківцями в районі містечка Печеніжина¹⁸⁰³.

Наприкінці травня 1943 р. у Карпатах виникають перші вишкільні табори УНС, в яких концентрувалися інструктори і кандидати на старшин¹⁸⁰⁴. До середини серпня (коли проблему ковпаківців німці уже здебільшого вирішили) націоналістам вдалося розгорнути п'ять куренів УНС загальною чисельністю 2 тис. вояків. Курені «Чорні чорти», «Трембіта» й «Сіроманці» були зосереджені відповідно в Яремчанському, Долинському та Болексівському районах Станіславської області. Два курені під назвою «Кривоніс-1» і «Кривоніс-2» дислокувались у Стрийському та Старосамбірському районах Дрогобицької області¹⁸⁰⁵. Більшість старшинського та інструкторського складу УНС у цей період походила з кадрів легіонів «Нахтігаль» та «Роланд» або з колишніх карпатських січовиків¹⁸⁰⁶. Загальне командування всіма відділами УНС здійснював О. Луцький — «Беркут», начальником штабу був призначений В. Чижевський — «Демид»¹⁸⁰⁷. Упродовж серпня — вересня 1943 р. курені УНС займалися

¹⁸⁰⁰ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень — вересень 1943 р): очима істориків, мовою документів / Упоряд. А. В. Кентій, В. С. Лозицький. — С. 76—77.

¹⁸⁰¹ З'єднання С. Ковпака мало на озброєнні 1 443 гвинтівки, 384 автомати, 140 кулеметів (у тому числі 24 станкові та 116 ручні), 9 гармат (2 калібром 76 мм і 7 калібром 45 мм), 33 міномети, 32 протитанкові рушниці (Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень — вересень 1943 р): очима істориків, мовою документів / Упоряд. А. В. Кентій, В. С. Лозицький. — С. 46).

¹⁸⁰² Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — № 6. — С. 57.

¹⁸⁰³ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 10.

¹⁸⁰⁴ Там само. — Арк. 9.

¹⁸⁰⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. 337.

¹⁸⁰⁶ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 10.

¹⁸⁰⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. 337—338.

власною військовою підготовкою та поповненням запасів зброї¹⁸⁰⁸. Задля забезпечення перших куренів УНС зброєю, боєприпасами, військовими одностроями, медикаментами тощо, в Чорному лісі на Станіславщині в серпні було сформовано відділ особливого призначення чисельністю 40 бойовиків під командуванням В. Андрусяка — «Різуна». Завданням підрозділу було вчиняти напади на німецькі господарські установи, сільськогосподарські підприємства, склади тощо¹⁸⁰⁹.

Для швидкої та ефективної організації УНС бандерівська ОУН на території Галичини мала достатньо великий людський та фінансовий потенціал. Так, лише в одній Дрогобицькій області у вересні 1943 р. актив ОУН(б) становив майже 2,5 тис. членів і 4,5 тис. організованих симпатиків, юнаків та учасниць жіночої мережі¹⁸¹⁰. Місячний прихід коштів підпілля на Дрогобищині сягав понад 200 тис. окупаційних злотих, а розхід — лише 35 тис. Це давало змогу акумулювати фінансові ресурси для закупівлі харчів та одягу для вояків УНС, утримання інструкторів тощо¹⁸¹¹. Проте найбільшою проблемою для самооборонних відділів, попри всі старання, залишалася зброя. Її доводилося стягувати з різних місцевостей регіону, здобувати трофейну, купувати за їжу тощо. Навіть один із перших куренів УНС, сформований ще в серпні 1943 р., був повністю озброєний і забезпечений боєприпасами лише в середині осені того року¹⁸¹².

Частину відділів, створених у Галичині влітку 1943 р., відправляли на Волинь і вливали в УПА. Так, відомо, що в серпні у Щуровицьких лісах на схід від Радехова було сформовано і вишколено курінь із галицьких добровольців — селян та студентів (300 багнетів) під командуванням майора В. Сидора — «Крегула». Цей відділ був двосотенного складу (першою сотнею командував поручник В. Брилевський — «Боровий», а другою — Р. Лунь — «Лівар»). Після деякого вишколу 15 серпня курінь прорвався через кордон Генерального губернаторства на Волинь і відійшов на місце дислокації до Колківських лісів¹⁸¹³.

У жовтні Р. Шухевич віддав наказ збільшити самооборону кількісно і поширити її діяльність на всю територію Галичини. О. Луцький задля цього вислав окремі сотні УНС у низинні райони Галичини, і там навколо них формувалися нові бойові одиниці. Невеликі відділи самооборони (рої та чоти), що діяли раніше на рівнинах, зводилися в окремі сотні та курені¹⁸¹⁴. Завдання Р. Шухевича було виконане, і до початку грудня 1943 р. УНС розгорнула свою діяльність на всій території Галичини, налічуючи до 6 тис. осіб особового складу¹⁸¹⁵.

Створення самооборони, на думку сучасних дослідників, серйозно посилює авторитет ОУН(б) у Галичині. Володимир Мороз зауважує: «Творення УНС сприяло зміцненню авторитету ОУН як найбільш переконливий аргумент про правильність революційного шляху та про спроможність організації його реалізувати. До с. Кульчиць на Самбірщині приходили жителі, які переховувалися від німців, і просили, щоби їх прийняли в партизани. На Турківщині та Устриччині навіть деякі мельниківці у вересні 1943 р. старалися підтримувати УНС і виявляли готовність співпрацювати у військовій ділянці. Наприклад, ОУН Мельника в Турківському повіті тоді видала наказ: 1. Якщо група УНС з'явиться в їх терені й буде потребувати харчової підтримки, то в

¹⁸⁰⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. 338.

¹⁸⁰⁹ АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 14.

¹⁸¹⁰ Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — № 6. — С. 59.

¹⁸¹¹ Там само.

¹⁸¹² АЦДВР. — Ф. 23. — Т. 1. — Од. зб. 2. — Арк. 11.

¹⁸¹³ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 110. — Спр. 2. — Т. 6. — Арк. 114.

¹⁸¹⁴ Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — № 6. — С. 59.

¹⁸¹⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. — С. 339.

будь-якому разі ту підтримку дати; 2. Якщо дійде до сутички з групою УНС, без бою здати зброю; 3. Якщо їх розвідка довідається про якусь небезпеку для УНС, то негайно повідомити»¹⁸¹⁶.

У момент формування відділи УНС не проводили масштабних антинімецьких акцій, однак у той самий час у Галичині активізувалися боївки Служби безпеки та ВОПи, які щоразу частіше вчиняють теракти проти представників німецького адміністративного і господарського апарату в регіоні, нападають на німецькі господарські установи. Від липня 1943 р. німецькі власті в дистрикті Галичина відзначають часті напади націоналістів на державні сільськогосподарські підприємства, лісопереробні заводи, молочарні тощо. Також з'являються згадки про перші атаки оунівських бойовиків на невеликі німецькі опорні пункти, дільничні відділи поліції тощо. Нападники в усіх випадках намагалися заволодіти сільськогосподарською продукцією, технічними засобами, друкарськими машинками, зброєю та боеприпасами¹⁸¹⁷.

Прагнучи запобігти поширенню українського повстанського руху на Галичину, в середині літа 1943 р. гітлерівці перейшли до наступальних дій. Наприкінці липня німецька поліція напала на табір УНС біля містечка Турка в Карпатах. У бою загинуло 10 членів самооборони, а 2 потрапили до неволі. У середині серпня німці через своїх інформаторів дізналися про перебування в с. Кеданичах неподалік Коломиї вишкільного табору куреня УНС «Чорні чорти». Велика карна експедиція оточила табір. Після двогодинного бою німці, втративши 7 убитих, зуміли витіснити курінь із табору в гори. До рук карателів потрапило все обладнання, харчові запаси, важке озброєння, частина архівів. У навмисному виявленні місця перебування табору запідозрили війта с. Кеданичі, якого згодом ліквідувала Служба безпеки. У той же час гітлерівці отримали інформацію, що в с. Межигірці (Станіславська область) перебуває група бійців УНС (30 осіб). Розпочалася облава. Після короткочасного бою оточені націоналісти здійснили прорив, внаслідок чого 20 осіб вирвалося, а 10 загинуло¹⁸¹⁸. Ці німецькі напади на самооборону призвели до розгортання антинімецьких виступів УНС у Галичині. 18 серпня¹⁸¹⁹ зафіксовано першу атаку відділів самооборони на німців у Прикарпатті. Сотня націоналістів розбила табір німецької служби праці в районі містечка Сколе на Дрогобиччині. Було звільнено до 150 робітників каменоломні, а німецьку охорону (яку звинуватили в поганому ставленні до працівників) розстріляли¹⁸²⁰.

Уже на початку вересня УНС вступила в масштабні бої з карателями. 1 вересня коломийський курінь УНС «Чорні чорти» мав сутичку з німцями в горах, в якій втратив 3 людей убитими. А 3 вересня націоналістам вдалося заманити німців у свою засідку. Німецький комендатурі в м. Долина було надано фальшиву інформацію про місце дислокації підготовчого табору УНС неподалік зазначеного містечка. Німецький каральний батальйон, який вирушив на місце, зазначене в повідомленні, нікого не виявив. Повертаючись у Долину вузькоколійкою, німці були атаковані із засідки великими силами самооборони й буквально розстріляні з навколишніх домінуючих висот. Батальйон втратив майже 200 осіб убитими. Це був найбільший успіх новостворених відділів УНС у боротьбі з німцями на початку осені 1943 р.¹⁸²¹.

¹⁸¹⁶ Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — № 6. — С. 67.

¹⁸¹⁷ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. — № 13. — С. 181.

¹⁸¹⁸ Motyka G. *Ukrainiska partyzantka. 1942—1960.* — S. 218—219.

¹⁸¹⁹ Дослідник В. Мороз, посилаючись на оунівський звіт «Вісті з терену» від 15 липня 1943 р., як дату нападу відділів УНС на німецький табір праці біля м. Сколе подає ніч на 8 липня 1943 р. (Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — № 6. — С. 62). Можливо, мова йде про два різні напади, які сталися з різницею в місяць і десять днів. Очевидно, якщо напад 7—8 липня мав місце, йшлося не про вишкільний табір УНС, а про якусь боївку, що оперувала в регіоні ще до початку формування УНС. Вона могла бути немісцевою, бо укладачі оунівського звіту нічого про неї не знали, а назвали її просто «відділ озброєних людей (говорять, що около 50 чоловік)». Про табір УНС мережа ОУН і її керівники, які писали звіт, не могли не знати.

¹⁸²⁰ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917—1995. — Львів: Світ, 1996. — С. 545; Motyka G. *Ukrainiska partyzantka. 1942—1960.* — S. 218.

¹⁸²¹ Motyka G. *Ukrainiska partyzantka. 1942—1960.* — S. 219.

До масштабних боїв між відділами УНС і німецькими каральними експедиціями дійшло 25—29 вересня на Долинщині під горою Стовбою. Саме тоді німці намагалися знищити табір сотні УНС «Трембіта»¹⁸²². Після зятятих боїв, 27 вересня сотнику І. Капалі — «Бродзязі» вдалося організувати прорив у напрямку гори Сивулі, де після відпочинку та реорганізації він із двома чотами організував засідку на німецьку каральну експедицію. Описуючи ці події, дослідник В. Мороз зазначає: «[...] місцева боївка ОУН підпалає дерев'яний міст, щоб машиніст уповільнив хід. Коли поїзд з німцями опинився в смузі засідки, партизани відкрили по ньому щільний вогонь і закидали гранатами. Німці, які їхали на відкритих вагонах, були прекрасною ціллю. Одні стрибали з вагонів у річку та розбивалися об каміння, інші — поранені та вбиті — разом з поїздом їхали в бік палаючого мосту. [...] На місці засідки залишилось 80 вбитих і 88 поранених. Скільки вбитих і поранених було в поїзді — невідомо»¹⁸²³. Ця операція УНС була однією з найбільших і найвдаліших серед усіх акцій, проведених самообороною в 1943 р.

Повертаючись від височин Прикарпаття до волинських і поліських низин, відзначимо, що в перших днях вересня 1943 р. поблизу с. Радовичі відбулося одне з найбільших зіткнень УПА з німцями на Волині. 5 вересня в цьому районі повстанці вели бої з польськими загонами Армії Крайової та базами польської самооборони. Для операції проти поляків було стягнуто декілька куренів Групи УПА «Турів». 7 вересня в місці ведення українсько-польських боїв з'явилися німецькі армійські підрозділи. Спершу рота вермахту несподівано натрапила на засідку, організовану сотнями «Байди» та «Кубіка». Під час першого зіткнення німці втратили 5 убитими й 11 полоненими. 8 вересня німці відправили каральну експедицію з Ковеля в смілі батальйону піхоти і 3 броньованих машин та бронепоїзда. Розпочалися запеклі сутички з використанням артилерії з обох боків. Повстанці, які мали чисельну перевагу, але гірше озброєння, вели бої дві доби (до кінця дня 9 вересня), після чого відійшли вглиб лісового масиву. Упівці здобули 59 одиниць зброї, убили начебто 208 (за даними зі звітів керівників запілля — 120¹⁸²⁴) противників¹⁸²⁵. Власні втрати партизани оцінювали традиційно скромно — 16 (за даними інших звітів — 40) убитих¹⁸²⁶. 16 вересня німецька адміністрація влаштувала в м. Ковелі урочисті похорони полеглим у Радовичах німцям. Донесення керівників запілля відзначають: «На похоронах було дуже багато поляків. На могилі були виголошені промови, в яких обіцяли «віддячити» українцям»¹⁸²⁷.

Другою легендарною подією у вересневих зіткненнях УПА з німцями на Волині стали бої в Загорві. 11 вересня неподалік православного монастиря Різдва Пресвятої Богородиці німецький каральний відділ несподівано атакував чоту особливого призначення Андрія Марценюка — «Берези» (44 бійці, озброєні стрілецькою зброєю, 3 ручними кулеметами, станковим кулеметом «Максим», легкими мінометами й ручними гранатами) із

¹⁸²² Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — № 6. — С. 68.

¹⁸²³ Там само. — С. 69.

¹⁸²⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 169.

¹⁸²⁵ Ветерани польської підпілля стверджують, що в цьому бою німці втратили лише 26 своїх солдатів, однак вказують на те, що тіла німців були сильно помордовані. Навряд чи в такому бою в повстанців була можливість знущатися над трупами. Помордованими могли бути хіба що 11 німців, захоплених 7 вересня в полон. Нарешті, в повстанському часописі «До зброї» (№ 5 за листопад 1943 р.) вміщено статтю «Бій під Радовичами (оповідання очевидця)», де вказано на 40 убитих і 11 полонених німців (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 69. — Арк. 27). З огляду на такі різноманітні дані, важко сказати, якими ж були втрати німців у цьому зіткненні. Найпростіше вести підрахунки, виходячи з кількості захопленої зброї. Якщо припустити, що вбитих німців 8—9 вересня було стільки ж, скільки захоплено зброї (59 осіб), і додати до цього числа 11 убитих полонених і 5 убитих напередодні, то вийде доволі вірогідне число — 75 осіб. Враховуючи, що повстанців було більше, а німці атакували на незнайомій території, вони цілком могли втратити стільки людей за три дні.

¹⁸²⁶ Шанковський Л. УПА // Історія українського війська. — С. 526—527.

¹⁸²⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 169.

загону П. Антонюка — «Сосенка». Повстанці відійшли за монастирські мури і вчинили шалений опір противнику, що наступав. Розуміючи, що взяти штурмом монастирські стіни буде доволі складно, німці викликали на допомогу авіацію. Три літаки розбомбили монастир, однак штурм, який гітлерівці розпочали після бомбардування, був відбитий. Після цілого дня боїв о 2-й годині ночі під покривом туману повстанці здійснили відчайдушну спробу прориву. Вирватися вдалося дванадцятьом, троє сховалися в нішах і підвалах монастиря, 29 загинуло в бою¹⁸²⁸.

Наприкінці вересня 1943 р. черговий серйозний успіх у боротьбі з німцями отримали підрозділи УНС у Галичині. Чота УНС «Скуби» на дорозі Космач — Коломия організувала засідку, до якої потрапили 4 вантажівки з німцями. У перехресному вогні гітлерівці, за українськими даними, втратили до 70 осіб убитими¹⁸²⁹. Навіть якщо ці дані втричі перебільшені, удар, як для партизанської акції, був доволі дошкульним.

21 вересня чота УПА оточила 18 німців у с. Ставок неподалік Ковеля. Після короткого бою німці втратили 17 осіб убитими, одному вдалося втекти¹⁸³⁰. Наприкінці вересня засідка відділу з куреня «Крука» вдало атакувала групу поліцейських-латишів (60 осіб) на дорозі між селами Устечко і Свинохи (Кременеччина). Всі вони були вбиті, а повстанці заволоділи зброєю й обозом поліції¹⁸³¹.

Загалом же під час боїв і сутичок із німецькими окупантами в червні — вересні 1943 р. загинуло 1 237 українських повстанців і понад 3 тис. гітлерівців та їхніх союзників¹⁸³². Наслідком успішної боротьби УПА з нацистським окупаційним режимом стало намагання націоналістів узяти під свій повний контроль суцільні території, в тому числі захопити районні центри. Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровиця, Людвипіль, Мізоч, Камінь-Каширський, Деражне по черзі побували під контролем загонів УПА, але для утримання їх на довший час сил у командування Повстанської армії не вистачало. Тому «повстанські республіки» здебільшого виникали в сільській місцевості — там, де поблизу були великі лісові масиви (Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражненщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо). На підконтрольних УПА територіях із липня 1943 р. вся повнота влади належала місцевим командирам збройних відділів і керівникам мережі запілля. Щоб упорядкувати адміністративні, господарські та інші питання, Головна команда УПА 15 серпня оголосила себе єдиною законною владою на всіх звільнених від німців територіях України¹⁸³³. Виходячи з того, що найважливішою проблемою для українського селянства впродовж віків було земельне питання, повстанське керівництво того ж дня видало своєрідний «Декрет про землю» — «Розпорядження в земельній справі Головної Команди Української Повстанчої Армії». Двома головними положеннями цього документа були пункти про ліквідацію колгоспів і про перехід у власність українських селян усіх земель колишніх польських землевласників та колоністів.

¹⁸²⁸ Чабан В. Волинські Фермопіли // Літопис Голоти України. — Т. 3. — Львів, 1997. — С. 402—404. Повстанська розвідниця Г. Коханська у своїх спогадах схилилася до думки, що бій у Загоріві, попри свою легендарність, був тактичною невдачею. На її думку, винним у загибелі всіх оборонців Загорівського монастиря був командир загону «ім. Богуна» П. Антонюк, який наказав лише одній хоті до останнього патрону утримувати монастир, а також у цей же час розпустив дві сотні й дав указівку законсервувати всі важкі кулемети й битися лише стрілецькою зброєю (Коханська Г. З Україною в серці. — Торонто — Львів, 2008. — С. 86—87).

¹⁸²⁹ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942—1960.* — S. 219.

¹⁸³⁰ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 18.

¹⁸³¹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 155.

¹⁸³² Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // *Воєнна історія.* — 2002. — № 5—6. — С. 19.

¹⁸³³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 4. Очевидно, повстанське командування значною мірою брало за зразок для формування підпільної української адміністрації аналогічну структуру, створену польським підпіллям (про польську підпільну адміністрацію детальніше див.: Grabowski W. *Polska tajna administracja cywilna.* — Warszawa, 2003. — 717 s.).

Розпорядження не встановлювало максимального чи мінімального земельного наділу, лише в п. 4 наголошувалося: «Нормою наділу для одноосібних приватних господарств має бути така кількість землі, яка з одної сторони давала б змогу провадити вповні самовистарчальне господарство, а з другої сторони, яка може бути оброблена власною працею даної сім'ї»¹⁸³⁴. Із наведеної цитати легко помітити бажання авторів документа уникнути можливості створення будь-яких передумов для виникнення великих господарств, в яких використовувалася б наймана праця. Ставка робилася насамперед на середняцькі господарства як надійну суспільну опору для УПА. Однак не виключалася можливість і колективного господарювання: у випадку, якщо більшість колгоспників не бажала утворення одноосібних приватних господарств, дозволялося продовжувати «колгоспну господарку на артільних засадах»¹⁸³⁵. Аналогічні розпорядження із земельного питання, а особливо щодо розподілу земель польських колоністів, видавали також на рівні окремих надрайонів і районів¹⁸³⁶.

Впровадження в життя земельної реформи викликало гостру потребу створювати органи місцевого самоврядування. З цією метою 27 серпня 1943 р. тодішній Головний командир УПА Д. Клячківський — «Клим Савур» видав наказ № 7, в якому зазначалося: «УПА в боях з окупантами України, імперіалістами Московою та Німеччиною здобула цілий суцільний ряд теренів. На цих теренах, де безоглядно панує УПА, треба урегулювати життя громадян, завести бодай частинно певне нормальне життя. Негайно приступити до:

1. Вибору сільських і районних рад. До кінця місяця вересня предложити їх вибір до затвердження місцевими політичними чинниками УПА.
2. Вибору земельних комісій, які, згідно зі зарадженням УПА з дня 15.8.43 р., мають бути поділені поміж селян. Всі землі колгоспні, фільварочні, залишені поляками, мусять бути до 30 вересня 43 р. розділені, поорані і засіяні. 30.9.43 р. зложити акти розподілу землі поміж селянами до затвердження через УПА»¹⁸³⁷.

У цьому ж наказі окремо йшлося про запровадження обов'язкової загальної освіти шкільної молоді, у зв'язку з чим до 30 вересня 1943 р. рекомендувалося розпочати роботу всіх «народних, середніх та фахових шкіл»¹⁸³⁸. Також наказувалося провести поголовний медичний огляд школярів силами лікарів з УПА.

Подібні масштабні плани щодо земельної реформи, організації постачання армії та нормалізації освітнього життя краю вимагали створення міцної адміністративної бази. Правовою основою для створення цивільної адміністрації стало «Розпорядження з дня 1 вересня 1943 р. про встановлення адміністрації на території України, видане Головною Командою Української Повстанчої Армії як найвищої та одинок-суверенної влади на звільнених землях України»¹⁸³⁹. Цей документ доволі цікавий за змістом, адже він був своєрідним законом про організацію влади в майбутній українській державі. Перша стаття проголошувала: «Терен України під оглядом адміністративним ділиться на: 1) села й міста, 2) райони, 3) повіти (округи), 4) області. Міста поділяються на: а) містечка, що на рівні з селами підлягають районним управам, б) міста, що підлягають безпосередньо повітовим (окружним) управам, в) міста, що підлягають безпосередньо обласним управам, г) міста, що підлягають безпосередньо Міністерству Внутрішніх Справ, загалом Раді міністрів. Поділ міст зумовлюється кількістю населення та економічними й стратегічними чинниками». На всіх рівнях, від села до області, передбачали створити виконавчі органи влади у формі «управ» (замість радянських виконкомів) та виборних рад. Право обирати та бути обраним до міських, районних і повітових рад мали

¹⁸³⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 5.

¹⁸³⁵ Там само.

¹⁸³⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 316—317.

¹⁸³⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 10.

¹⁸³⁸ Там само.

¹⁸³⁹ Там само. — С. 19.

всі громадяни, які досягли 18 років. Стосовно обласних рад та вищих органів державної влади таке право надавалося з 21 року. Компетенції міських, районних, повітових та обласних управ визначалися доволі широкими, вони охоплювали всі справи «адміністративного, економічного, культурного, освітнього, поліційного характеру, крім того, деякі справи військові і справи судові господарчого характеру»¹⁸⁴⁰.

10 жовтня 1943 р. повстанське командування видало спеціальні «Інструкції для районних Рад і Управ»¹⁸⁴¹ та «Інструкції для провідників сіл, районів і міст при організації влади на місцях»¹⁸⁴². Вони регулювали систему виборів, обов'язки рад та управ, склад органів адміністрації. Зокрема, документи передбачали, що вибори до районних рад будуть відбуватися «через представників від кожної громади — рівним, тайним, загальним, безпосереднім голосуванням»¹⁸⁴³. Один представник мав обиратися від 200 дорослих громадян¹⁸⁴⁴, тобто від кожного середньостатистичного села могло бути обрано 2—3 представники. Представники зі свого середовища обирали радних. При цьому район із населенням до 10 тис. осіб міг обрати 10 радних, а район із населенням понад 10 тис. осіб — 20 радних, які й формували районну раду, що мала діяти впродовж 5 років¹⁸⁴⁵. Слід наголосити, що інструкції містили доволі цікаве застереження: «Членом ради не може бути обрана особа, котра є зв'язана з районою Упробою або її підлеглою структурою, підприємством будь-якою умовою або контрактом, а також особи, які торгують алкогольними напитками»¹⁸⁴⁶. На нашу думку, це надзвичайно яскравий приклад того, як слід відділяти підприємницьку діяльність від політики чи представницьких функцій.

Коло обов'язків районних рад мало бути доволі широким і включати керівництво через вибрану районну управу всім господарством району, контроль за діяльністю управи, проблемами шкільництва, будівництва доріг, медичного обслуговування, організації притулків для бездомних, соціального захисту населення тощо¹⁸⁴⁷. Виконавчим органом районної ради мала бути обрана нею районна управа, склад якої райрада мала право будь-коли змінити¹⁸⁴⁸. Адміністрацію села передбачалося створювати з трьох осіб: голови, заступника голови і секретаря¹⁸⁴⁹. Адміністрація району мала включати голову, заступника голови, секретаря, референтів: адміністрації, господарства та рільництва, шляхів, фінансів, освіти і культури, соціального забезпечення, охорони здоров'я, промислів і торгівлі, статистики, страхування, цивільно-громадського стану, військового, пожежного, судочинства, архівів¹⁸⁵⁰.

Слід відзначити, що при формуванні адміністрації на початковому етапі керівники запліла УПА вдавалися до мобілізації всіх колишніх адміністраторів, які проживали на теренах їхньої діяльності. У наказі коменданта запліла Костопільського району «Іскра» вказувалося: «Стягнути всіх адміністративних урядовців бувших адміністрацій, створити з них цивільну владу [...]. Стягнути урядовців з німецьких установ і доповнити ними згаданий штат»¹⁸⁵¹.

Розпорядження про впровадження цивільної адміністрації почало реально втілюватися з першого ж дня його підписання. У звітах оунівської політичної референтури надрайону «Кодак» (північна частина Волинської області) за 15 жовтня 1943 р. стверджувалося: «Ковель-

¹⁸⁴⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запліла 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 19—21.

¹⁸⁴¹ Там само. — С. 626.

¹⁸⁴² Там само. — С. 628.

¹⁸⁴³ Там само. — С. 626.

¹⁸⁴⁴ Там само.

¹⁸⁴⁵ Там само.

¹⁸⁴⁶ Там само.

¹⁸⁴⁷ Там само. — С. 626—627.

¹⁸⁴⁸ Там само. — С. 627.

¹⁸⁴⁹ Там само. — С. 628.

¹⁸⁵⁰ Там само. — С. 628—630.

¹⁸⁵¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(Б) і Запліла УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 316.

ський, Голобський, Головнянський райони опановані нашою адміністрацією у 80 %, Матіївський, Маневецький райони — 60 %, Шацький, Любомльський, Заболотський, Любешівський райони — 20 % і менше, Ратнівський, Камінь-Каширський, Седлищанський також на 60—70 %. Адміністрація по селах розбудувалась досить швидко. Зараз по виступі УПА по селах почала розбудовуватись наша адміністрація. Адміністрація районів почала розбудовуватися від половини вересня цього року і ще досі є в стадії розбудови»¹⁸⁵². Аналогічний звіт із Володимирсько-Горохівського надрайону за 10 жовтня 1943 р. вказував на успіхи і проблеми поширення української адміністрації в місцевості, звільненій Повстанською армією від гітлерівців, на південному заході Волині: «Адміністрація. Найбільше опановані нами терени (райони): Володимир-Волинський — 97 % і Вербський — 100 %. Добре опанований Іваничівський — понад 70 %, зле Устилузький — 8 % і зовсім страчений для нашої адміністрації Горохівський район. [...] Наша адміністрація діє легально лише на терені Вербського району. Півлегально проводить працю в районі Іваничівському, зле діє в районі Озютичівському, зовсім не виявляє діяльності по останній німецькій акції у Горохівському і Володимир-Волинському районах. В Устилузькому не успіла взагалі організуватися [...]. У повному складі працюють районні управи Вербського і Іваничівського районів (референтури: адміністративна, господарська, суспільної опіки, військово-статистична, вишкільна). [...] Вибори до районних рад не відбувалися в жодному районі. [...] Земельні комісії потворені лише в Іваничівському та частинно у Володимир-Волинському районах [...]. Розбудова нашої адміністрації розпочалась відразу в дуже швидкому темпі. На перешкоді дальшому зростанні її стояло слабе розмежування у функціях подібних референтур УПА, ОУН і нашої адміністрації. Не було стисло окресленої функції голів сільських громад і станичних, господарських референтів УПА, ОУН і районних управ і т. д.»¹⁸⁵³.

Так само доволі впевнено повстанці почували себе в серпні — вересні 1943 р. на Рівненщині: «Костопільський надрайон: райони Деражне, Стидень і Степань є цілковито очищені від ворогів та опановані нами. Німців у цих районах зовсім немає. [...] В цих районах зорганізовані районні Управи і у всіх селах сільські Управи, які розпочинають своє нормальне урядування. При сільських Управах створені допомогіві комітети і земельні комісії [...]. Земельні комісії зайнялися наділом безземельним і малоземельним селянам бувшої фільваркової і ляцької землі. [...] райони Костопіль, Березне і Людвипіль опановані цілковито нашими впливами. [...] На села німці вже не виїжджають, лише контактують між собою, переїжджаючи машинами з пункту до пункту. Переїжджаючи, німаки нападають на села і граблять, а людей, що не вспівають втекти, — стріляють [...]. Населення німецьких заряджень не виконує [...] ляхи з цілого терену повтікали до пунктів, де перебувають німці. Частина ляхів втекла за Случ Людвипільського району і там створили свою партизанку, як подають, в числі 100 осіб. Партизанка ця співпрацює з червоними, час до часу нападають і грабують мирне населення [...]. Нами зорганізовані районні Управи. Земельні комісії приступили до розділу землі. Допомогіві комітети розпочинають свою роботу. Населення ставиться до нас дуже прихильно і орієнтується виключно на УПА [...]. Сарненський надрайон в більшості охоплений нашими впливами і нашою сіткою [...]. Населення ставиться до нас дуже прихильно [...]. В охоплених селах потворено сільські Управи, земельні комісії і допомогіві комітети. Установи приступили вже до виконання своїх завдань»¹⁸⁵⁴.

До наших днів дійшли окремі документи, які дають змогу стверджувати, що повстанська цивільна адміністрація була не просто вигадкою або малопомітним явищем, а функціонувала дуже часто цілком повноцінно. На це вказує навіть суттєвий кількісний склад адміністраторів.

¹⁸⁵² ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 29.

¹⁸⁵³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 163.

¹⁸⁵⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 244—246. Десятки подібних звітів про створення і діяльність підпільної (а часто і легальної) повстанської адміністрації опубліковано в 2-му, 11-му і 14-му томах нової серії «Літопису УПА».

Так, у вересні 1943 р. у Деражненському районі Рівненської області адміністрація складалася з 307 функціонерів¹⁸⁵⁵, а в Костопільському районі — з 291 особи¹⁸⁵⁶.

Про впевненість УПА у власних силах і перспективності своєї боротьби свідчить також згадка про майбутні вибори до райрад, яка міститься в цитованому вище «Розпорядженні» від 1 вересня 1943 р., і розподіл фільваркової та колишньої польської землі між селянами. До зими на території однієї лише ВО «Заграва» земельна референтура видала 1 106 земельних актів малоземельним і безземельним селянам¹⁸⁵⁷. Навіть червоні партизани у розвідзведеннях із занепокоєнням відзначали: «На всій Україні, звільненій УПА, ліквідується остаточно колгоспна система і, передається частина власності селянам, всі землі колишніх польських колоністів переходять у власність українських селян. Поділ землі здійснюють місцеві управи, затверджені УПА»¹⁸⁵⁸. Очевидно, якщо б повстанці повністю не звільнили від гітлерівців і не контролювали цілих районів, знищивши німецьку адміністрацію, то їм би не доводилося думати про організацію волевиявлення місцевого населення та упорядкування земельних відносин.

Проте масштабні плани командування УПА щодо державного будівництва були значною мірою дезорганізовані наближенням німецько-радянського фронту. Німецькі фронтові частини буквально затопили Волинь, відступаючи під ударами Червоної армії. Гітлерівські сили безпеки застосували нову тактику у протистоянні з повстанцями. Усвідомлюючи неможливість утримати ситуацію під повним контролем, німці стягнули великі поліційні та жандармські гарнізони до міст і залізничних станцій, сконцентрувавши увагу на охороні комунікацій. Збір систематичних продовольчих контингентів із населення відновлювати уже не намагалися. Лише час від часу каральні експедиції поліції, посилені фронтовими частинами вермахту, вдавалися до рейдів у сільську місцевість, щоби забезпечити себе продовольством. При цьому гітлерівці традиційно не забували застосовувати масовий терор проти мирного населення і заручників.

13 вересня гітлерівці спалили с. Мильці Маневицького району Волинської області. Знищено монастир св. Миколи, убито 2 монахів, 4 священників і 4 селян. 15 вересня німецька авіація розбомбила с. Хотешів неподалік Маневичів. На село скинули 80 бомб, від чого повністю згоріло 15 господарств і загинула 1 людина¹⁸⁵⁹.

У вересні повстанці часто організовували напади на німецькі й угорські військові колони з метою захопити якнайбільше зброї та боєприпасів. Нерідко засідки проводилися великими силами (по 2—3 сотні). До найбільших атак на німецькі колони в цей час належить напад трьох сотень УПА (встановлено, що серед них була сотня «Босоти») на німецьку армійську колону на дорозі між селами Боремель — Новосілки — Золочівка — Пашева Демидівського району Рівненщини, який відбувся 16 вересня. У ході бою повстанці знищили 43 німецьких солдатів, захопили 1 вантажний автомобіль із трофеями. Власні втрати подали як 9 осіб убитими¹⁸⁶⁰. 18 вересня в Радивилівському районі поблизу с. Ситне повстанці атакували угорську автоколонну з 15 вантажівок. 2 машини були повністю спалені, загинуло 9 угорців. 21 вересня повстанський відділ атакував угорську автоколонну на трасі Радивилів — Дубно. Під час нападу цілком згоріли 3 угорські вантажівки. Гонведи втратили 50 солдатів убитими і пораненими¹⁸⁶¹.

¹⁸⁵⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 321—326.

¹⁸⁵⁶ Там само. — С. 326—334.

¹⁸⁵⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 263.

¹⁸⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1349. — Арк. 64.

¹⁸⁵⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 170.

¹⁸⁶⁰ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 150—151.

¹⁸⁶¹ Там само. — С. 151.

Цікаву інформацію містять повстанські документи про напад сотні С. Олеськіва — «Негуса» на головницький штабтут 28 вересня: «Сотня Негуса вночі наскочила на головницький штабтут під совітською маркою тому, що там було до двох сотень заквартированих ляхів. Підходячи під штабтут, зняли варту (дві особи) та забрали два кріси. Ляндвірт через вікно втік. Ляхи взяли їх за червоних і бралися разом з ними втікати, помагали випускати худобу з хлівів та переводити майже всю акцію. Після втечі ляндвірт повідомив німців. Розпочалася стрілянина між німцями і нашою сотнею, ляхи порозбігались. Частина сонних погоріло. Вислід: спалено будинки, окрім стайні мурованої і палаців, забрано до 120 штук рогатої худоби, до 70 коней, 50 штук свиней різної ваги. Один німець вбитий, до 15 ляхів вбито, а згоріло невідомо. З нашої сторони один ранений»¹⁸⁶².

30 вересня 2 чоти азербайджанців разом із чотою повстанців-українців розбили німецьку каральну експедицію поблизу Острога. Атаковані із засідки німці втратили 50 осіб убитими і пораненими. Повстанці втратили 4 бійців убитими (усі — азербайджанці)¹⁸⁶³. Наприкінці вересня сотня колишнього офіцера Червоної армії І. Корягіна — «Орла» та чота Й. Бричка — «Жука» напали на німецьку автоколонну (1 танк, 5 вантажівок і мотоцикли). Під час нападу гітлерівці втратили убитими і пораненими 27 осіб. Повстанські втрати — щонайменше троє убитих. Про 120 убитих німецьких карателів повідомляють повстанські звіти з бою під містечком Вербою Волинської області, що відбувся останніми днями місяця¹⁸⁶⁴.

Успішні бої УПА проти німців на Волині та Поліссі у вересні 1943 р. та невтішна для вермахту ситуація на німецько-радянському фронті проковували дезертирство й перехід до повстанців цілих національних відділів, які перебували на німецькій службі. Причому в УПА тікали не тільки азербайджанці, грузини, вірмени, узбеки, татари, але також російські донські козаки¹⁸⁶⁵ і навіть окремі німецькі солдати. 28 вересня в повстанському звіті повідомлялося: «89 козаків і 8 німців опустили станцію Мизове. З повним озброєнням перейшли на сторону УПА»¹⁸⁶⁶.

Механізм переходу на бік УПА національних відділів, які до того перебували на німецькій службі, здебільшого був таким: спочатку втікало декілька осіб, які знаходили найближчий відділ УПА з допомогою місцевого населення. Потім із допомогою цих утікачів до повстанців переманювали решту легіонерів. Типову картину переходу іноземних відділів до УПА описано у звіті СБ ОУН(б) від 15 жовтня 1943 р.: «На зв'язок у с. Крилів приведено 9 армян, озброєних, вони йшли з Гоцанського батальйону. По дорозі стріли зв'язкового з крісом. Перед ним зложили зброю і сказали: «Ми хочемо до вас». Оповідали, що в тому батальйоні було 850 осіб і всі хочуть втікати, тільки що не мають зв'язку до УПА. Просили забрати звіди всіх, вони не будуть стріляти на українців [...]. Їх затримано для дальшого вербування армян»¹⁸⁶⁷.

У вересні того ж року спостерігалось також подальше поширення протистояння з німцями на територію Галичини. Зокрема, відділи УНС цього місяця активно практикують атаки на німецькі й угорські автоколони та невеликі гарнізони з метою заволодіння зброєю. До найбільших нападів слід віднести атаку на німецьку автоколонну поблизу Чорного лісу (Тлумацький район сучасної Івано-Франківської області), в якій загинуло 35 німців; атаку чоти «Скуби» на угорський гарнізон у с. Татарові, де вбили 15 гонведів і заволоділи їхньою зброєю; засідку на дорозі Космач — Коломия, в якій чота «Скуби» підбила 4 німецькі вантажівки і в перехресному вогні знищила до 70 окупантів¹⁸⁶⁸.

¹⁸⁶² Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергі́йчук. — С. 223.

¹⁸⁶³ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 30—31.

¹⁸⁶⁴ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 153.

¹⁸⁶⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 14.

¹⁸⁶⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 155.

¹⁸⁶⁷ Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергі́йчук. — С. 223.

¹⁸⁶⁸ Мотука Г. *Ukrainińska partyzantka. 1942—1960.* — S. 219.

Масштабність і активність повстанців створювала навколо них певні міфи, яким вірили навіть такі досвідчені керівники радянського партизанського руху, як С. Ковпак. Повідомляючи 26 вересня 1943 р. УШПР про діяльність українських націоналістів, він відзначав: «У Рівненській області всі ліси заповнені озброєними бандами українських націоналістів [...]. Такі банди є також у Станіславській і Львівській областях. Згідно із повідомленнями партизанських керівників, на цій території є до 15 тис. осіб¹⁸⁶⁹. Все польське населення від р. Дніпро по всій Західній Україні знищується. Польські села спалені. Українське населення винятково підтримує бандерівців, радянську владу ненавидить»¹⁸⁷⁰.

Хоча С. Ковпак і перебільшував, але головні характеристики тодішньої ситуації в Західній Україні, мабуть, сформулював точно. Восени того року регіон буквально горів у полум'ї боїв і навіть дощовий жовтень не зменшив інтенсивності протистояння між повстанськими відділами та німецькими каральними підрозділами. Так, 1 жовтня німецький відділ, який займався ревізією сільськогосподарської продукції в с. Точивику Острозького району, був несподівано атакований групою сільської самооборони. Унаслідок сутички 21 німець був застрелений, 3 поранені, 5 полонені¹⁸⁷¹. Того самого дня в с. Малинськ Березнівського району Рівненщини збунтувалося 40 кубанських козаків, які перебили німців і дезертирували в ліси поблизу м. Степана, де долучилися до відділів УПА. Новоприбулі привезли з собою 3 важкі кулемети «Максим», 4 легкі кулемети, 3 ППШ, 2 МП, 2 гранатомети, 35 гвинтівок, 150 гранат для гранатометів, 30 тис. набойів для гвинтівок¹⁸⁷².

3 жовтня повстанці (Радивилівський СКВ) розбили групу гітлерівців у районі Радивилова на Рівненщині, убивши при цьому 9 німців¹⁸⁷³. Того самого дня самооборонний відділ атакував німецьку каральну експедицію, що їхала з колонії Катербург (зараз — с. Катеринівка Шумського району Тернопільщини) до с. Вікнин на межі Лановецького і Кременецького районів Тернопільщини. Убито 10 поліцейських. Трьох німців і перекладачку взято в полон, забрано 1 чеський кулемет, 2 німецькі автомати МП, 1 радянський ППШ, 3 гвинтівки, 1,5 тис. патронів¹⁸⁷⁴. 3 жовтня відбувся також вдалий напад повстанського відділу на табір для радянських військовополонених у м. Дубні — звільнено 5 тис. в'язнів. Частина з них вступила до УПА, інші розійшлися навколишніми селами та хуторами¹⁸⁷⁵.

Захопленням великих трофеїв був позначений напад повстанців на передмістя Острога 3 жовтня. Упівці розгромили німецьке сільськогосподарське підприємство, з якого забрали 40 свиней, 12 штук великої рогатої худоби, 3 коней, 20 шкір тощо¹⁸⁷⁶.

Документи фіксують під датою 3 жовтня також сміливий напад рейдової повстанської сотні на відділок поліції в містечку Літині на Вінниччині. Внаслідок акції вдалося здобути 30 гвинтівок і визволити 2 арештованих підпільників¹⁸⁷⁷.

5 жовтня в сутичці із самообороною с. Боярці Млинівського району загинув 1 німецький солдат¹⁸⁷⁸. Того ж дня відділ повстанців атакував містечко Козин на Рівненщині, в якому було розгромлено райуправу, вбито ландвірта, знищено документацію, забрано 5 друкарських машинок, телефонний апарат, папір, 3 пари коней, 4 пари упряжі, 2 брички, 1 віз, 6 центнерів солі, 11 центнерів цукру тощо¹⁸⁷⁹.

¹⁸⁶⁹ Очевидно, йдеться про чисельність УПА на Рівненщині та УНС на Станіславщині та Львівщині.

¹⁸⁷⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 97.

¹⁸⁷¹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 157.

¹⁸⁷² Там само.

¹⁸⁷³ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 22.

¹⁸⁷⁴ Український здвиг: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 219.

¹⁸⁷⁵ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 157.

¹⁸⁷⁶ Там само. — С. 158.

¹⁸⁷⁷ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 22.

¹⁸⁷⁸ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 158.

¹⁸⁷⁹ Там же. — С. 159.

6 жовтня чота УПА із сотні Г. Вротновського — «Гордієнка» атакувала німців і поляків, що поверталися з господарчої акції в с. Коківець Корецького району Рівненської області. Під час бою загинули 6 німців і 1 поляк¹⁸⁸⁰. 8 жовтня підрозділи УПА вели бої з німецькими карателями в районі Клевани, Рафалівки та Володимирця, причому поблизу останнього вдалося захопити справний легкий німецький танк, який загруз у болоті й був покинутий екіпажем. У повстанському звіті про цю неординарну подію вказувалося: «Із загону ім. Коновальця вилано 8.Х. відділ на засідку при шляху Рафалівка — Володимирець, яким часом проїжджали німці. Про засідку німці довідались і вирушили більшою силою, щоб по дорозі знищити нашу засідку. Німців налічувалося до 200 чоловік. Як розвідка, їхала німецька кіннота, а бічним розшуком їхали німці в танку середньої величини. В тому часі друга чота наспіла на допомогу і зайшла німців ззаду. Німці, побачивши, що повстанці наступають на них з усіх боків, почали втікати, хто куди міг. Ворог з танком теж почав тікати і по дорозі загруз у болото. Тут німці вирішили зірвати танк. Отже вилізли з танку та, залишивши всередині гранати, наладились їх експлуодувати. Одначе цього зробити не встигли. Покинули танк з гранатами, забрали кулемети і втекли. Козаки всю увагу звернули на танк [...]. Зорганізували 20 пар волів та сотню дядьків і притягнуто танк з болота до місця постою загону. Танк у повному порядку. Знайдено шофера-танкіста і пущено його в рух. Їхали дорогою, чим викликали величезне враження в населення, яке зразу втікало, але, побачивши групу дядьків на танку, зорієнтувались і великою масою посунуло за танком»¹⁸⁸¹.

Того самого 8 жовтня три сотні повстанців (М. Скорупського — «Макса», С. Олеськіва — «Негуса» та «Скирди») атакували польську і німецьку поліцію (170 осіб) під час проведення нею збору сільськогосподарського контингенту в с. Коловерти. Окупанти втратили 5 осіб убитими (1 поляк і 4 німці) і відступили до райцентру Межиріч (зараз — с. Великі Межирічі Корецького району Рівненської області), де окопалися й зайняли оборону в окопах і бункерах. Повстанські відділи протягом декількох годин безуспішно штурмували позиції поляків і німців. Кінець кінцем спалили фільварок, забрали зі складів продовольство й коней зі стайні і відступили до лісу¹⁸⁸².

9 жовтня повстанці спалили державний маєток у с. Костюшкове поблизу Луцька, вбивши всіх польських адміністраторів і захопивши в полон 20 російських козаків-власовців. Упівцям дісталися солідні трофеї — поряд із продовольством повстанці отримали 1 важкий і 1 легкий кулемети, 31 гвинтівку, пістолет, гранати, 600 набоїв, 30 ковдр тощо¹⁸⁸³. Того самого дня повстанці розбили із засідки групу німецьких солдатів, які пограбували с. Козлин коло Рівного. Внаслідок бою 19 із 20 німців були вбиті, 1 утік і привів підмогу, яку повстанці не пустили до села¹⁸⁸⁴.

Черговими стражданнями цивільного населення було позначене 12 жовтня 1943 р., коли німецька поліція частково або повністю спалила села Точевики, Дерев'янче, Білашів та інші поблизу Дубна. Загалом постраждало 13 населених пунктів, в яких загинуло понад 100 цивільних громадян¹⁸⁸⁵.

13 жовтня сутичка з карною експедицією німців та поляків відбулася в с. Нараїв на Дубенщині, під час верстрільки загинуло 2 німців¹⁸⁸⁶.

У середині жовтня повстанська чота на чолі з Ю. Чуйковським — «Юрком» атакувала містечко Вишнівець, було обстріляно і закидано гранатами приміщення жандармерії, звільнено арештованих у в'язниці, вивезено великі запаси цукру, солі, паперу і сірників. Втрати німців залишилися невідомими, повстанців — двоє убитих¹⁸⁸⁷.

¹⁸⁸⁰ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 22.

¹⁸⁸¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 125.

¹⁸⁸² Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 160.

¹⁸⁸³ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 23.

¹⁸⁸⁴ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 161.

¹⁸⁸⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 14.

¹⁸⁸⁶ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 163.

¹⁸⁸⁷ Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 219.

15–18 жовтня важкі бої між відділами УПА і німецькою поліцією, жандармерією і підрозділами вермахту точилися в лісових масивах поблизу містечка Колки Волинської області, у лісах Степанщини, Деражненщини, Костопільщини, біля Ківерців і Володимира-Волинського¹⁸⁸⁸. 15 жовтня сільська самооборона разом із боївкою Служби безпеки ОУН відбила напад німецької карної експедиції на с. Срібне коло Радивилова. Під час штурму німці втратили 13 убитих¹⁸⁸⁹. 20 жовтня бої між УПА і гітлерівцями ішли в с. Шкроботівка Дедеркальського району. Наприкінці місяця курінь «Дорошенка» (Я. Кухарук?) розгромив відділ німецької польової жандармерії в Маневичах на Волинському Поліссі, внаслідок чого загинуло 20 гітлерівців¹⁸⁹⁰.

Протягом останніх днів жовтня німецькій поліції і жандармерії вдалося з допомогою авіації завдати низку болючих ударів по повстанських відділах на території Волинського Полісся, заволодіти територіями і поставити під німецький контроль 31 сільськогосподарське підприємство¹⁸⁹¹. Однак при цьому слід відзначити, що німецькі військові аналітики не вирізнялися особливим оптимізмом щодо локальних успіхів, наголошуючи: «З відходом поліції ці райони знову будуть втрачені для нас, оскільки населення, частково під впливом ворожої пропаганди, частково під страхом репресій, навіть у тих районах, де раніше спостерігалось дружнє ставлення до німців, усе більше симпатизує бандам. У багатьох районах населення так сильно підтримує банди, що складно провести межу між цивільним населенням і бандитами»¹⁸⁹².

Вранці 28 жовтня 80 повстанців із сотні Й. Бричка — «Жука» влаштували засідку на дорозі Рівне — Костопіль неподалік с. Три Копці. Невдовзі з Костополя виїхала німецька автоколона (14 вантажівок із солдатами військ СС), яка рухалася до Рівного. Коли німці проїжджали поряд із повстанськими позиціями, по них відкрили сильний перехресний кулеметний і гвинтівочний вогонь. Перший і останній автомобілі з колони зуміли вирватися і втекти в напрямку Рівного і Костополя відповідно, інші 12 машин були підбиті. Німці залягли за охопленими полум'ям автомобілями і вчинили відчайдушний опір, але протягом години бою поступово були перебиті повстанцями. Згідно з упівським звітом, загинуло 60 німців, захоплено 45 автоматів МП, 9 маузерів, 2 чеські кулемети, рація і багато документів¹⁸⁹³. 31 жовтня запеклі бої між німецькими поліцейськими підрозділами й УПА відбулися в селах Мала Грабниця, Катеринівка, Симоновичі вздовж р. Случ на Рівненщині¹⁸⁹⁴. Розвідники радянського Рівненського партизанського з'єднання повідомляли про масштабні бої УПА з німцями та великі втрати повстанців наприкінці жовтня того року: «Протягом останнього часу німці ведуть активну боротьбу з націоналістами. Останніми числами жовтня наголову розбиті відділи УПА в Степані і сусідніх селах. Під Луцьком і в районі Колки Рівненської області також розбиті відділи УПА»¹⁸⁹⁵.

У жовтні радянська партизанська розвідка констатувала також чергові спроби великих повстанських сил проникнути на територію Житомирської та Київської областей. При цьому радянські партизани, очевидно, щоб продемонструвати своєму керівництву, як їм важко воювати в Західній Україні, надзвичайно перебільшували сили націоналістів, що прямували на схід: «18 жовтня цього року на місто Житомир вирушили 17 тис. (!?) осіб націоналістів, з боями вони переправляються через асфальт»¹⁸⁹⁶. У Черхівському хуторі Рокитнянського райо-

¹⁸⁸⁸ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 163.

¹⁸⁸⁹ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 24—25.

¹⁸⁹⁰ Там само. — С. 25.

¹⁸⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 38.

¹⁸⁹² Там само. — Арк. 38—39.

¹⁸⁹³ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 164—165.

¹⁸⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 109.

¹⁸⁹⁵ Там само. — С. 111.

¹⁸⁹⁶ Траса Рівне — Житомир — Київ.

ну знаходиться 200 осіб націоналістів. У селі Карпилівка того ж району стоїть націоналістів 600 осіб. Мають намір напасти на партизанів. Із-під Корця виїжджає 50 чоловік. Асфальтом регулярно переправляються вантажі націоналістів в села поблизу Корця. Автоматичної зброї мало. Бандерівці підтягують 12 тис. (!?) вояків армії і хочуть зробити напад на партизанів на жовтневі свята»¹⁸⁹⁷. Більш реалістичні дані про повстанців на території Центральної України вказувалися у розвідзведенні УШПР від 17 листопада: «Підрозділи українських націоналістів діють у лісах Баранівського, Ємільчинського і Городницького районів, чисельністю до 500—700 осіб у кожному, а також у Шепетівському та Славутському районах, чисельністю до 300 осіб у кожному»¹⁸⁹⁸. Повстанські звіти про осінні рейди відділів УПА на схід подають деяку інформацію про бої на Житомирщині. Так, відділ під командуванням І. Леня — «Лева», який рейдував до Малинського району Житомирщини, провів запеклі сутички з німцями поблизу сіл Кулиничі та Велика Рача¹⁸⁹⁹, в ході яких повстанцям вдалося підбити 1 танкетку, спалити 2 вантажівки, захопити 24 одиниці стрілецької зброї, 26 наметів, понад 1,5 тис. набоїв та інше військове майно¹⁹⁰⁰.

Жовтень 1943 р. приніс також нові вияви німецького терору, що вилилися в болісні втрати української громади Волині. 1, 15 і 16 жовтня гітлерівці здійснили масові розстріли українських в'язнів у тюрмах Кременця, Луцька, Рівного та Дубна. Жертвами екезеуцій стало 830 осіб¹⁹⁰¹. У документах українського підпілля навіть є інформація про те, що 1 жовтня в тюрмі Кременця нацисти не розстрілювали людей, а забивали їх до смерті спеціальними «гумовими молотками»¹⁹⁰².

Паралельно зі знищенням в'язнів німці почали антипартизанські акції, які зводилися здебільшого до масового бомбардування з літаків і обстрілювання з артилерії великих лісових масивів та знищення сіл. 1—8 жовтня німецька та польська поліція здійснювала каральні рейди селами Мала Любаша, Борщівка, Коршів, Маща на Рівненщині. 9 жовтня, у відповідь на атаку повстанців на німецький конвой, карателі розстріляли 70 мешканців с. Радогощі. 12 жовтня, після того як сотня УПА знищила в с. Точевики відділення німців, каральна експедиція спалила 13 українських сіл неподалік Острога, убивши при цьому 500 цивільних громадян. У пацифікації поряд із німцями активну участь брала польська допоміжна поліція. Після вдалої атаки націоналістів на райцентр Мізоч 3 листопада, каральна експедиція окупаційних військ спалила села Буща, Мости, Борщівка й розбомбила авіацією повстанський госпіталь у лісі біля Бущі¹⁹⁰³. Протягом 8—21 жовтня німецькі каральні експедиції частково спалили села Хотешів, Самари, Річицю на півночі Волинської області¹⁹⁰⁴.

1 листопада, користуючись тим, що великі повстанські сили були зосереджені в районі р. Прип'яті для боротьби з радянськими партизанами, німецькі частини СС провели великі й скоординовані каральні акції. Як повідомляли упівські документи, дві німецькі дивізії СС провели великий наступ у двох напрямках: Колки — Клевань — Рівне (взявши під контроль залізницю Ковель — Сарни) та Рівне — Тучин — Березне — Степань — Колки — Ківерці (захопивши переправи на р. Случ)¹⁹⁰⁵. Проте в ході цих операцій розбити повстанців не вдалося. Сотні УПА, маневруючи, виходили з-під ударів на північ від Ковеля — Сарн або на південь від Луцька — Рівного¹⁹⁰⁶. На жаль, більш сумна доля чекала на цивільне населення. Німці пере-

¹⁸⁹⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 101.

¹⁸⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 45. — Арк. 114—114 зв.

¹⁸⁹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 14.

¹⁹⁰⁰ Там само. — Арк. 14—15.

¹⁹⁰¹ Мотука Г. Українська partyzantka. 1942—1960. — С. 215.

¹⁹⁰² Український здвиг: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 208.

¹⁹⁰³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 350, 437—438.

¹⁹⁰⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 450—451.

¹⁹⁰⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 49.

¹⁹⁰⁶ Там само. — Арк. 50.

творили містечко Колки (столицю УПА, де були повстанські госпіталі) в «руїну і груз», убивши при цьому до 600 мирних мешканців¹⁹⁰⁷.

Масштабні антиповстанські операції німці провели впродовж 2—3 листопада. Першого дня акції авіація розбомбила містечко Степань, після чого його розграбували поліційні відділи, тоді ж було спалено райцентр Рафалівка й с. Великі Осинці. Наступного дня гітлерівці пацифікували містечко Деражня, де загинуло 250 мирних мешканців. Того ж 3 листопада каральна група прочесала с. Стидин і навколишні хутори, де було вбито 249 осіб¹⁹⁰⁸. Від 7 листопада до 7 грудня важкі бої з німцями, польською поліцією та козаками-власовцями відбувалися в районі сіл Когильне, Новий Осередок, Могильне неподалік Володимира-Волинського. Німці та їхні союзники застосовували в операціях проти повстанців 2 легкі танки, спалили щонайменше 32 господарства, убили і полонили 5 повстанців. З боку карателів загинуло 14 осіб (польських поліцейських), а 34 власовці дезертирували і втекли до лісу. 10 листопада великі антиповстанські облави проводилися німцями в районі м. Володимирця. Їхніми жертвами стало 50 підпільників¹⁹⁰⁹. На початку грудня жорстокі пацифікаційні акції німці здійснили на рубежі українського й білоруського Полісся. На півночі Рівненщини були спалені села в районі Ратного¹⁹¹⁰. Північніше Ковеля карателі знищили 492 людей у 12 селах¹⁹¹¹. 12 грудня гестапо розстріляло всіх українських в'язнів у м. Кобрин (зараз — територія Білорусі)¹⁹¹². У Дорогочинському та Кобринському районах протягом останнього місяця року німці з угорцями спалили села Новосілки, Гурки, Білки, Попівну, Закозелле, Случово та ін.¹⁹¹³.

Посилення німецького терору й натиску на УПА помітила радянська партизанська розвідка. 14 листопада у донесенні керівника рівненських партизанських з'єднань В. Бегми до Українського штабу партизанського руху відзначалося: «Останнім часом німці активно ведуть боротьбу з націоналістами»¹⁹¹⁴. Більш детально проблема німецького натиску розкривалася в наказі № 7 коменданта ВО «Турів» від 16 листопада: «В останніх часах німці посилили сильно кампанію винищування відділів УПА. В акціях беруть участь літаки і танки. Хвиля німецького нищення і терору охопила всі простори між Горинню і Стиром. На Цуманщині, Колківщині та інших сусідніх районах повно німецького війська. Все граблять і палять. Не лишають нікого і нічого. По селах дуже шукають за криївками. Населення під сильним німецьким терором показує місце криївок. Акцію ведуть широко і на довгу скалю»¹⁹¹⁵.

Терор проти мирного населення, само собою зрозуміло, часто викликав у людей невдоволення діями УПА. Очевидно, що частина селян нарікала, вказуючи на повстанців як на причину німецького терору. За такої ситуації керівництву підпілля не залишалося нічого іншого, як розтлумачити широким масам справжню суть дій німецьких каральних підрозділів. Так, зокрема, з'явився окремий «Комунікат до українського населення в справі поголовного нищення німцями українців та масового палення ними наших сіл і міст»¹⁹¹⁶. У документі вказувалося, що осінь 1943 р. позначилася колосальним терором німців та поляків на німецькій

¹⁹⁰⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 50.

¹⁹⁰⁸ Макарчук С. Цивільне населення Волині та Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — С. 230.

¹⁹⁰⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 506—507.

¹⁹¹⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 457.

¹⁹¹¹ Макарчук С. Цивільне населення Волині та Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни. — С. 230—231.

¹⁹¹² ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 361. — Арк. 84.

¹⁹¹³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 4.

¹⁹¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 45. — Арк. 114.

¹⁹¹⁵ Цит. за: Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 187.

¹⁹¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 202.

службі проти цивільного українського населення. Роздумуючи над причинами такого терору, котрий стосувався передусім сіл, які на 100 % виконали план продовольчого контингенту, автори документа вказували: «Шукати далеко не треба. Відступ і тільки відступ, який несе німецьким окупантам неминучу загибелю, — це причина нечуваних ніколи і ніде злочинів. Вимордувати населення, вивезти його якнайбільше на каторжні роботи в Німеччину, забрати все майно, вивезти, а якщо не можна, — то знищити, спалити збіжжя, хутори, села, міста, вистріляти худобу — коротко: лишити напоєну кров'ю землю й захмарене димом пожеж і смородом згарищ небо тому найзнику, який прийде після нього. Більшовики не зможуть тут, на наших землях, знайти нічого, що скріпило б їх критичне попросту положення: не зможуть знайти худоби і хліба, без яких вони згинуть чорною голодною смертю, не зможуть знайти будинків, де б прилітати свої розбитки війська, не зможуть, врешті, знайти тут здоровий, боєздатний людський резерв, який вони б змобілізували та кинули відразу, як гарматне м'ясо, в першу лінію фронту проти німців — оце напрямні, якими керуються сьогодні тут жорстокі німецькі варвари. Вони з цим не таяться. Щоденно через радіо хваляться, що “плановими відступами” вони лишують такі картини на лівому, а тепер і на правому березі Дніпра, на Білорусії, в Італії, на Балканах. Це все зрештою передбачене в гітлерівській програмі. Чогось іншого ждати не можемо»¹⁹¹⁷. Цивільне населення попереджалося: все те, що не знищать або не вивезуть німці, знищать або відберуть «голодні більшовицькі жовніри». Єдиним виходом із ситуації, на який вказували керівники підпілля, могло бути лише продовження і посилення боротьби як проти німців, так і проти радянського режиму, що повертався. Селянам рекомендували ховатися самим у лісових масивах, ховати худобу, закопувати збіжжя, матеріальну, моральну та людськими ресурсами підтримувати повстанський революційний рух, посилювати дисципліну серед цивільного населення, берегти себе задля остаточного загального виступу проти ворогів¹⁹¹⁸.

Така роз'яснювальна робота мала позитивний ефект, адже, попри колосальний тиск німецької військово-поліційної машини, націоналістичне підпілля та повстанці на Волині й Поліссі зуміло встояти і досягнути окремих успіхів у листопаді 1943 р. До них слід віднести: 1) вдалий напад на залізничну станцію Оженин Острозького району та роззброєння 10 угорців неподалік Почаєва 1 листопада; 2) захоплення повстанцями м. Мізоча ввечері 3 листопада (під час нападу було вбито 10 німців і роззброєно 190 шуцманів, спалено всі урядові установи, цукроварню, казарми, захоплено 130 гвинтівок і 1,5 тис. штук амуніції, 1 ППШ, багато пістолетів, 20 ручних гранат, вивезено 1,8 тис. мішків цукру, 15 возів із новими порожніми мішками, 2 підводи зі шкірою для підшови); 3) знищення 10 листопада поліцейського гарнізону в німецькій колонії Катербург; 4) атаку на німецьку реквізичну експедицію біля с. Смига, що лежить на трасі між Дубном і Кременцем, що відбулася 22 листопада, коли загинуло 18 німців; 5) напад сотень С. Котика — «Докса» і О. Колінського — «Птаха» на автоколонну німців (25 автомобілів) біля с. Ярославичі Млинівського району, під час якого карателі втратили 25 солдатів убитими¹⁹¹⁹.

Важливим завданням для повстанських відділів і далі було захоплювати зброю та боеприпаси. У цьому контексті слід відзначити дії куренів М. Свистуна — «Ярбея» і Д. Калинюка — «Ярка», які впродовж 25—30 листопада взяли під контроль відрізок траси Дубно — Броди і роззброїли там 400 шуцманів, евакуйованих зі сходу¹⁹²⁰.

Упродовж серпня — листопада 1943 р. повстанці з Волині та Західного Полісся продовжували виходити в глибокі рейди на Житомирщину й Київщину. Під час їхнього проведення найбільші сутички з німцями та угорцями відбулися: 1) в с. Кулинці 30 серпня, де була розбита німецька каральна група (убито 4 німців, підбито 1 танкетку, спалено 2 вантажівки; захоплено 2 гвинтівки, 1 кулемет Дегтярьова із 7 дисками набоїв, 2 пістолети, 8 ручних гранат, 1 автомат ППШ, 47 патронів до німецького МП); 2) в с. Велика Рача 13 вересня (убито 24 німці, здобуто

¹⁹¹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 202.

¹⁹¹⁸ Там само.

¹⁹¹⁹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 169—171; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 21—23.

¹⁹²⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 349.

2 кулемети Дегтярьова із 6 дисками, 11 радянських гвинтівок, 2 десятизарядки, 1 гвинтівка німецька системи Маузера, 1 автомат МП, 2 пістолети, 5 гранат, 10 502 шт. набоїв, 22 пари патронташів, 17 шинелей, 23 ковдри, 25 касок, 2 килими, 23 протигази, 11 пар черевиків, 5 пар чобіт, 26 плащ-палаток, 26 наплічників, 16 баклажок для води тощо); 3) в лісі поблизу с. Янушева у 15 км від Житомира, де повстанський відділ розбив угорців, які (за повстанським звітом) втратили 44 гонведів убитими; 4) поблизу с. Котельні неподалік Андрушівки, де німці втратили 3 поліцейських; 5) в с. Устинівка Яновецького району Житомирської області, де 15 жандармів, 20 українських шуцманів і 95 фольксдойчів атакували рейдовий відділ УПА. Повстанці розбили нападників, які втратили 78 осіб убитими (у тому числі гауптмана поліції) і 6 полоненими (їх також згодом ліквідували). Трофеями повстанців стали 5 кулеметів, 60 гвинтівок, 15 пістолетів, 2 німецькі автомати МП і багато амуніції¹⁹²¹.

На початку листопада повстанські відділи з ВО «Богун» вирушили в напрямку Південно-Східної Волині та Східного Поділля. Зокрема, у повстанському звіті вказувалося: «Рейд схід. До відмаршу призначено три основні групи: А) Кропива — напрям північний. Шепетівські ліси до Житомира і південна частина: Гриців, Лагунь [очевидно, має бути: Любар — І. П.], Бердичів. Б) Гордієнко — Проскурів, Лeticів. В) Олег — Старокостянтинів, Лeticів, Вінниця»¹⁹²². Зі звітів відомо, що 27 жовтня 1943 р. дві сотні з куреня «Гордієнка» вели важкі бої з німцями в районі м. Теофіополя сучасної Хмельницької області¹⁹²³, інші відділи частково повернулися на попередні місця дислокації, частково закріпилися на сході¹⁹²⁴. Проте поява навіть невеликих повстанських сил на схід від колишнього польсько-радянського кордону спричиняла серйозне занепокоєння німців. Як зазначалося в повстанських документах: «З причин перемаршу наших частин УПА на сході великий рух німців, як доносить населення, німаки постягали багато війська, котре йде вслід за нашими відділами. Німаки по дорозі грабують населення»¹⁹²⁵.

Радянські партизанські зведення також повідомляли про спроби відділів УПА закріпитися на Житомирщині та Київщині і про їхні важкі втрати в боях із німцями восени 1943 р.: «Великі групи націоналістів просуваються в напрямку м. Києва з метою пройти й заглибитися на нашу територію. Зіштовхнувшись з німцями, вони частково розбиті, а інші розбіглися і рухаються назад на свої місця. В даний період великі скупчення в Житомирських лісах, а також в лісах Макарова 1 200 осіб, які озброєні: 3 станковими кулеметами, 1 ручним, гвинтівками і однією 45-мм гарматою»¹⁹²⁶.

Аналіз дій УПА проти німців на Волині восени 1943 р. наводить на думку, що командування УПА-Північ напередодні приходу на цю територію фронту німецько-радянської війни намагалося максимально поширити діяльність своїх відділів на схід. Можливо, керівництво повстанського руху, знов-таки, сподівалося на те, що фронт зупиниться на Дніпрі, війна перейде в позиційне русло і завершиться взаємним виснаженням та розвалом воюючих потуг. У такому випадку слід було мати якнайбільше сконцентрованих поблизу Києва повстанських сил, які могли би стати центром концентрації українців-дезертирів з обох армій та оперативно оволодіти столицею. Проте ми можемо говорити про такі плани винятково з огляду на тодішню загальну обстановку та реальні дії повстанських відділів, адже жодних директивних документів командування, які б підтверджували наші припущення, досі не виявлено.

Доволі масштабними боями позначився жовтень — листопад 1943 р. у протистоянні з німцями загонів УНС у Прикарпатті. 5 жовтня коло Космача вишкільний відділ самооборони напав на групу німців¹⁹²⁷. 15 жовтня уенесівці мали бої з німцями на полонинах По-

¹⁹²¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 648—650.

¹⁹²² Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергітчук. — С. 317.

¹⁹²³ Там само. — С. 262.

¹⁹²⁴ Там само. — С. 318—320.

¹⁹²⁵ Там само.

¹⁹²⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 107—108.

¹⁹²⁷ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 19.

ляниця, Куратів, Явірник і Мочарки. Німецька каральна експедиція наступала силами двох батальйонів. Відділи УНС після зятятого опору, маневруючи, відступили. Німці, за звітами ОУН, втратили від 7¹⁹²⁸ до 20 осіб убитими. Власні втрати оцінювалися як 2¹⁹²⁹ (за іншими даними — 3 полеглих¹⁹³⁰). Крім того, повстанці втратили табір, частину обозу і запаси продовольства¹⁹³¹.

25 жовтня німецькі каральні частини прочісували лісовий масив Чорний ліс на Станіславщині з метою виявити і знищити відділ особливого призначення В. Андрусяка — «Різуна»¹⁹³².

17 листопада відділи «Різуна» і «Чорних чортів» вели оборонні бої проти німців на Калущині. За даними звітів самооборони (які, очевидно, дуже неточні), німці нібито втратили близько 50–60 вояків убитими, при власних втратах 3 убитими і 9¹⁹³³ (за іншими даними — 10¹⁹³⁴) пораненими.

29–30 листопада неподалік с. Недільна коло Самбора німецька каральна експедиція (до 2 тис. солдатів) оточила табір куреня УНС. Протягом дня гітлерівці безуспішно штурмували гарно укріплені в гористій місцевості позиції повстанців. Після цілоденного бою, під покровом ночі оборонці табору вирвалися з оточення й вийшли в гори. У боях, за різними даними української сторони, загинуло від 90 до 160 німців. Власні втрати «самооборонці» оцінили цифрою 34 убитих і 12 поранених. Натомість німці визнали втрату 4 осіб убитими і 18 важкопораненими¹⁹³⁵.

Наприкінці листопада відділи УНС вели важкі оборонні бої з німецькими каральними експедиціями в районі Копичинців, Чорного лісу, Станіславова. За українськими звітами, німці втратили в цих боях 45 осіб убитими і 15 пораненими, відділи УНС — лише 4 убитими і 17 пораненими¹⁹³⁶.

Не даючи собі ради з поширенням повстанського руху на Галичину, німці традиційно, як і на Волині та Поліссі, почали від осені 1943 р. застосовувати масовий терор проти цивільного населення, випалюючи часто цілі села й активно залучаючи до своїх акцій місцевих поляків як виконавців та інформаторів¹⁹³⁷. Офіційною підставою для узаконеного терору стало запровадження від 10 жовтня того року на території Галичини «виняткового стану» і введення в дію «наглих судів безпеки»¹⁹³⁸, яким дозволялося засуджувати до страти людей за першою підозрою у причетності до підпілля, за невиконання німецьких наказів, за дезертирство з таборів праці або втечу з роботи в Німеччині¹⁹³⁹. Також поширеною практикою стало оголошення заручниками в'язнів тюрем, яких розстрілювали у випадку нападів УНС на німецькі установи¹⁹⁴⁰. За даними Л. Шанковського, до кінця німецької окупації (тобто за рік) «нагли суди безпеки» відправили на шибеницю або під розстріл 15 770 українців¹⁹⁴¹.

У жовтні — листопаді відділи УПА й УНС провели 47 боїв із німцями, а сільська самооборона — 125 сутичок. У важких боях із переважаючим ворогом протягом того часу повстанці

¹⁹²⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 133.

¹⁹²⁹ Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — № 6. — С. 69.

¹⁹³⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 133.

¹⁹³¹ Там само.

¹⁹³² Там само. — Арк. 134.

¹⁹³³ Там само. — Арк. 141.

¹⁹³⁴ Там само. — Т. 66. — Арк. 18.

¹⁹³⁵ Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — № 6. — С. 70–71.

¹⁹³⁶ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. — С. 21–22.

¹⁹³⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 126–128, 131–141.

¹⁹³⁸ Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — № 6. — С. 68.

¹⁹³⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 134.

¹⁹⁴⁰ Там само. — Арк. 137.

¹⁹⁴¹ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917–1995. — С. 545.

знищили понад 1,5 тис. німців. Втрати упівців та УНС (без сільської самооборони й мирних мешканців) сягнули 414 осіб убитими¹⁹⁴².

Однак останні місяці року чітко продемонстрували усьому світові, що гітлерівський «тисячолітній Райх» прямує до свого безславного кінця. Вермахт тріщав під могутніми ударами зі сходу, а союзники Німеччини, після виходу з війни Італії, мріяли тільки про те, щоб швидше розірвати свої стосунки з майбутнім політичним трупом. За таких умов командування УПА провело переговори з Бухарестом і Будапештом, а також низку локальних перемовин із командирами окремих частин і з'єднань угорців, італійців, словаків, румунів, латишів. Сенс розмов зводився до укладення угод про ненапад, підтримки УПА зброєю в обмін на продовольство і спокійний прохід підконтрольними повстанцям територіями. Переговори ж у Бухаресті і Будапешті, на думку більшості дослідників, також були спробою вивести українське питання на міжнародну арену, можливо, налагодити контакти з країнами Заходу, перетворити Україну з об'єкта на суб'єкт світової війни¹⁹⁴³.

На зламі 1943—1944 рр. фронт прийшов безпосередньо на територію діяльності УПА-Північ та УПА-Південь, бої йшли в Житомирській, Вінницькій та Рівненській областях. Повстанські відділи опинилися у фронтовій смузі. Перед ними постали два найголовніші противники — радянські партизани й диверсанти, які масово закидалися в ліси за лінією фронту групами по 500—1 000 осіб, і німецькі частини, котрі намагалися придушити як повстанський, так і червоної партизанський рухи у своєму безпосередньому тилу. Важкі бої відділів УПА з німцями, козачими частинами при німецькій армії та поліційними загонами, складеними з різних народів СРСР, відбувалися на зламі 1943—1944 рр. у лісах коло Маневичів, Кудрина, Кременця, Дубна, Острога та Кам'янець-Подільського. Місцями повстанцям вдавалося навіть переходити до більших атак і захоплювати районні центри¹⁹⁴⁴.

Паралельно з бойовими діями німецькі та угорські війська постійно вдавалися до грабунку мирного населення і знищення всіх запідозрених у симпатіях до національного українського або комуністичного підпілля. Яскравою ілюстрацією до поведінки німців та їхніх союзників наприкінці 1943 р., до того хаосу, що панував у регіоні під час наближення фронту, є звіт оунівського підпілля з території Південної Рівненщини та Північної Тернопільщини: «До с. Малий Кунинець Вишнівецького району приїхало 9 автомашин німців і мадярів. Більше як 300 осіб. Окружили село і надвечір почали палити переважно ті будинки, на котрих була наліплена література. Спалено 20 будинків і ограблено більшу половину села. Знищили по хатах

¹⁹⁴² Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 188.

¹⁹⁴³ Детальніше про переговори керівництва ОУН(б) і УПА з представниками урядових кіл Угорщини та Румунії див.: Пагіря О. Переговори між УПА та угорською армією (1943—1944) // Шевченківська весна. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. — Вип. IV. — Ч. 3. Історія. — К., 2006. — С. 121—124; Пагіря О. Переговори між УПА й Угорською армією в 1943—1945 рр. // Визвольний шлях. — 2000. — № 6. — С. 86—115; Патриляк І., Пагіря О. Інструкції керівництва збройного підпілля для ведення переговорів з представниками угорських військ // Сторінки воєнної історії. — Вип. 11. — К., 2008. — С. 64—71; Пагіря О. Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 р. // Український визвольний рух. — № 12. — Львів, 2008. — С. 74—116; Пагіря О. Відносини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 р. // Український націоналізм: історія та ідеї. Наук. зб. — Вип. I / За ред. О. Багана. — Науково-ідеологічний центр ім. Д. Донцова, кафедра нової і новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. — Дрогобич: Просвіт, 2009. — С. 61—89; Пагіря О. Взаємини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 р. // Український визвольний рух. — № 13. — Львів, 2009. — С. 105—132; Пагіря О. Проблема Закарпаття у переговорах між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини (1943—1944 рр.) // Вісник Ужгородського національного університету: Серія: Історія. — Ужгород, 2010. — С. 151—164; Пагіря О. Переговори між представниками ОУН та військово-політичними колами Румунії у 1943—1944 роках // Український визвольний рух. — № 14. — Львів, 2010. — С. 145—181; Мотука Г. *Українська партызантка. 1942—1960.* — С. 271—281.

¹⁹⁴⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 470.

все, чого не забрали з собою. Зі школи забрали 12 дітей і селян. По втікаючому населенню стріляли з кулеметів та мінометів. На другий день німці, поляки, мадяри й козаки приїхали до с. Малий Кунинець і довершили своє грабіжницьке діло. А після перебрались на хутір Духів, запалили 3 господарки і арештували 4 особи, яких мадярський генерал звільнив. Під час стрілянини з мінометів тяжко ранили дві жінки. У Корець прибуло зі Сходу багато німецького війська, які відступають зі Сходу. Настрій дуже поганий. Українська поліція і частинно козаки питають за українськими повстанцями. Багато з них зі зброєю переходить до УПА. Фольксдойчі і поляки найбільше грабують українське селянство. На асфальті [траса Житомир — Рівне — І. П.] великий рух. Відступ у повній мірі. Німці в Корці спалили збіжжєві магазини. Цукор з корецької цукроварні вивозять щоденно трьома літаками. Німці бояться заглиблюватися в терен. Ляндвірт говорив, що в Корець незадовго прибудуть частини СС, які знищать усіх бандитів. [...] Помічається погане відношення між союзниками і німецькими військами. Були випадки, що мадяри стріляють німців і стараються захопити кращу зброю, щоб скорше добратися додому [...]. В с. Гвоздьові Корецького району знищено німецького офіцера і двох козаків. Люди їх поранили і віддали в руки станичного СБ. В с. Гвоздьові знову вбито одного німецького підстаршину. Внаслідок цього німці окружили село і зловили 140 селян. Всіх їх замкнуто у великий будинок. Двох втікаючих застрелено, а будинки, до яких бігли втікачі, спалено. Людей, які були замкнені, допитували, де зник німецький підстаршина. Люди нічого не визнавали. При очах замкнених привезено січкарню, сокири, посторонки й інше знаряддя, що мало стати засобами тортування. Змушено всіх власноручно викопати яму, але німаки, не довідавшись про зникнення підстаршини, знищили лише кількох молодих людей, що їх вказав вислужник ляндвірта — місцевий лях Тишецький. [...] До с. Осники і Козачки Лановецького району приїхали німці з Базалії. Село Осники спалили цілком. Вбили 100 людей, в с. Козачки спалили 60 дворів і вбили 50 людей, забрали 100 штук рогатої худоби і багато майна»¹⁹⁴⁵.

Деморалізовані поразками на фронті, озлоблені німецькі та угорські війська в кожному селі шукали повстанців, бажаючи на комусь «зігнати зло». Аналогічно в районах, зайнятих Червоною армією, військова контррозвідка, енкаведисти і колишні червоні партизани розгорнули пошуки українських патріотів. Намагаючись вивести свої підрозділи з-під ударів німецької армії, червоних партизанів і радянських військ, Головний військовий штаб УПА 24 грудня 1943 р. затвердив «Тактичну інструкцію», згідно з якою «найвищим завданням хвиліни» на протинімецькому «фронті» було подбати про якнайбільше збереження всіх «фізичних, духовних і моральних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби», а тому слід проводити лише самооборонні дії, уникаючи «зачіпних боїв» проти німців¹⁹⁴⁶. Битися з німцями можна було лише у випадку їхнього нападу, під час захисту населення від каральних експедицій, з метою «відстрашення» їх від подальших антиповстанських заходів, для здобуття зброї та амуніції. При цьому підкреслювалося, що найголовніше — «виграти час», перезимувати без власних втрат і накопичити якнайбільше зброї та боєприпасів¹⁹⁴⁷. Також командування та штаб УПА наказували по можливості стягнути всі повстанські відділи і з'єднання в більші лісові масиви для того, щоб перечекати перехід фронту, не вступаючи в бої з Червоною армією навіть для здобуття зброї¹⁹⁴⁸. Єдиним противником, з яким інструкція зобов'язувала повстанців вести активну боротьбу, були червоні партизани, котрих усіма силами слід було «викурити з наших теренів»¹⁹⁴⁹.

Найгірше в цій ситуації довелося куреням УПА-Південь, які мали покинути територію Поділля й Уманщини та вийти в напрямку Кременецького і Славутського лісових масивів або за Збруч на територію Галичини. Про вихід одного з куренів УПА-Південь на Захід у січні

¹⁹⁴⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 528—530.

¹⁹⁴⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 219.

¹⁹⁴⁷ Там само.

¹⁹⁴⁸ Там само.

¹⁹⁴⁹ Там само.

1944 р. зберігся звіт командира «Гармаша», який дає змогу скласти уявлення про ці події: «Дня 1.1.1944 р. від командира Остапа дістав я наказ виїхати до Вінниці з Умані. Тож виїхав я 1.1.1944. Прибув до Вінниці 3.1.1944 р., де зустрівся з другом Батьком. Батько получив мене з курінним Бистрим, котрий має йти зі мною з двома сотнями на Уманщину. В той час на Вінниччині було около чотири сотні війська. [...] В тих днях ще, а то в с. Лисогірка, де стояло наше військо, мали бій з німаками, котрий був по нашій стороні виграний. Німоту відбито з більшими втратами людськими й матеріальними. Німота лишила 35 своїх трупів на полю бою і оставила 2 полкових міномети, 13 скорострільів легких "Кольт", 80 тис. амуніції до гвинтівок, 400 ручних гранат, 3 радіоапарати, 3 автомобілі, багато печеного хліба і іншого дечого. Той бій провадив сотенний Довбуш. Хотя й військо було добре, однак тоді в тих теренах не можна було перебувати. А то з таких причин, що німаки відступали з фронтом і заповнили всі села своїм військом, а ліси були опановані більшовицькими партизанами і в додатку ще й ми. Значить, наш рух був більшовикам дуже знаний, тому що бачили наше військо і навіть мали з нами переговори і т. д. Тож ми рушили в напрямку на захід. По дорозі мали ми іще два поважні бої, один в с. Перегівка, котрий теж зістав по нашій стороні виграний. Німаків було 185, а наших одна сотня, котрою провадив сотенний Довбуш. Німаки оставили на полі бою 37 вбитими, ми здобули одну автомашину, пару "Кольтів" і амуніції, а з наших двох забитих. А третій бій відбувся в с. Канівка. Це с. Канівка лежить в степу Кам'янець-Подільської області, над Збручем. З обставин маршруту ми заквартирували вже дньом в цім селі. В других селах стояло довкола повно німаків. В десятій годині дня зачався бій з кількакратно більшою силою німаків. Німаки зайняли вже були половину села, коли сотенний Сокіл у завзятім бою вигнав німаків із села. Було так, що ішли на рукопашні бої, кидали гранати через хати і так вигнали німаків із села. У той час командир Саблюк вислав горою за селом чоту, котра спричинила собою панічний відступ німаків. Цілий день німаки наступали, щоб знову захопити село, але всі наступи були відбиті з великими німецькими втратами. Аж надвечір німці вжили танків і літаків та й запалили те село, де наше військо містилось. Тоді ми мусіли відступити. Скористалися ми тим, що дим із горючого села нісся на поле і тим зробив нам добру заслону до відступу. Втрати по нашій стороні 4 убитими, а німаків 222. [...] Далі відділ потяг у Галичину»¹⁹⁵⁰.

Очевидно, що не всі бої з німцями виглядали так блискуче, як подано в цитованому вище звіті. Відомо, що фронтові частини вермахту в січні 1944 р. зуміли розсіяти курінь «Крука», завдати великих втрат відділам «Великана», «Шавули», «Мороза», «Пташки» та ін. Однак, попри втрати, основні кадри повстанських сил вдалося зберегти перед німецьким натиском у момент просування фронту через Волинь, Полісся та Поділля.

У січні 1944 р. розпочався великий наступ Першого та Другого українських фронтів Червоної армії на Правобережній Україні, який увійшов в історію як Житомирсько-Бердичівська і Кіровоградська операції. Просування радянських військ, а за ними й більшовицької влади на Захід було таким стрімким, що не залишало ілюзій щодо здатності вермахту на довший час їх затримати. Перед командуванням Повстанської армії постала проблема не лише підготовки до переходу фронту, але й до діяльності в умовах реставрації тоталітарного сталінського режиму. 6 січня Д. Клячківський — «Клим Савур» підписав наказ № 29, в якому ставив перед командирами Груп УПА і комендантами запліла такі завдання:

«1. Зберегти якнайбільше революційно-творчих сил до боротьби і на останній переможний для нас удар з імперіалістичною Москвою.

2. Перейти в глибоке підпілля. В підпіллі продовжувати підготовчу революційно-визвольну роботу. Не зменшувати темпу праці і розмаху, все збільшувати його.

3. Проверити якнайосновніше своїх співробітників в їх революційній стійкості і певності. Непевних одиниць — не перевихованих ще в революції — залишити хвилино на боці аж до часу, в якому вони викажуть себе.

¹⁹⁵⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запліла 1944—1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. — К. — Торонто, 2006. — С. 550—551.

4. До відкликання не приймати нікого нового в наші ряди, ані до війська, ані в ряди співробітників запілля.

У переломовій фазі, а її маємо тепер, буде ворог посилати одинцем і гуртами до нас своїх агентів, яких завданням буде нас з нутра розложити. Перші збігці з Червоної армії будуть найчастіше агентами НКВД. Берегтися таких! Тільки тоді, коли зі захитаної Червоної армії будуть батальйони і полки сходити з фронту — перехід до нас буде ширий. Сьогодні, в переходовий час, вдержати ті сили, що їх сьогодні маємо, поставити їх на твердих моральних основах.

5. В роботі прийняти всі найбільш конспіративні форми. Однак не конспірувати роботи, а людей-робітників і місця праці.

6. Обмежити рух на зв'язках. Законспірувати зв'язки. Писати тільки щонайкоротше і то умовними знаками. Зв'язківцями мусять бути найпевніші люди.

7. Безпощадну боротьбу повести з сексотами і ворожими агентами. Сьогодні на першому плані НКВД.

8. Військові відділи і самооборона ведуть на власну руку на теренах, де діють, розвідку характеру військового, висилати навкруг себе в віддалі кілька і кільканадцять кілометрів дрібні застави з розвідчими цілями, змінювати що 24 або 48 годин, подібно як варта.

Військові відділи роздріблені у безнастанному русі.

У випадку потреби більших військових сил — концентрація.

9. Відпусток, ані коротко, ані довгореченцевих не давати.

10. Не дати себе спровокувати на боротьбу з Червоною армією, НКВД вже таку роботу пропонує. НКВД створює поняття у бійців Червоної армії, що ми вислужники німців, хоче, щоби бійці Червоної армії ударились з нами, як з німецькими частинами.

Протиставитись цьому. Скинути німецькі однострої. Замінити їх совітськими або звичайними цивільними. Широко розказувати, за що бореться УПА.

11. Всі дороги, всі паркани, всі будівлі записати революційними лозунгами. Прибивати всюди таблиці з лозунгами. Наситити терени якнайгустіше нашою революційною літературою [...]»¹⁹⁵¹.

Одночасно з цими завданнями ГК УПА вимагала від підлеглих у момент відступу вермахту й до приходу Червоної армії закріпитися на чітко вказаних територіях, щоб здійснювати роззброєння німецьких і союзних німцям частин та максимальне знищення засобів комунікацій. Зокрема, в наказі № 10 по повстанській Групі «Турів» від 15 січня 1944 р. зазначалося:

«Командирам загонів наказую слідуюче розташування сил:

I. Лисий

1) 1 сотня — Матіїв (Нерозлучного).

2) 2 сотня — район Любомль.

3) 3 сотня — район Заболоття — Томашівка.

Ціль: роззброювання німців та чужонаціональних відділів (без розстрілу), підрив залізниць, мостів, виколеювання потягів.

II. Крига

1) 1 чота — в Камінь-Каширському.

2) 3 чоти — забезпечення з півночі і сходу.

3) 2 чоти — район Ратно.

Ціль: Вдержання Камінь-Каширського до часу вивезення майна, що лишили німці, зриви мостів і шосе, роззброювання німців і чужонаціональних відділів.

III. Сосенко

1) 1 сотня — район Турійськ.

2) 2 сотні — блокада Володимир-Волинського, диверсія на шляху Володимир — Луцьк.

Ціль: Як у Лисого і Криги»¹⁹⁵².

¹⁹⁵¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 48—50.

¹⁹⁵² Там само. — С. 542.

Серед вдалих акцій роззброєння німецьких підрозділів і захоплення трофеїв повстанцями на території діяльності УПА-Північ відомі: 1) акція сотні М. Новосада — «Панаса» на трасі Дубно — Луцьк, що відбулася 21 січня 1944 р. і завершилася здобуттям декількох вантажівок зі зброєю і боеприпасами; 2) напад сотні С. Трохимчука — «Недолі» на містечко Тучин (Гошанський район Рівненської області), з якого вивезли продовольчі запаси німців; 3) засідка сотні С. Костемського — «Навісного» на німецьку автоколонну на трасі Рівне — Луцьк, під час якої було вбито 34 німців і захоплено великі трофеї; 4) атака двох повстанських куренів на німецькі фронтові частини на трасі Луцьк — Ковель (21 січня), під час акції німці втратили до 200 осіб убитим й пораненими, повстанці — 26 убитими і понад 30 пораненими, але заволоділи великими трофеями¹⁹⁵³.

У Галичині зима 1943—1944 рр. була позначена невеликими акціями проти німців перетворених в УПА-Захід підрозділів УНС. Холодна пора року традиційно не сприяла масштабним партизанським операціям, тому звіти фіксують лише поодинокі напади на німецькі господарські об'єкти, поліцію, конвої в'язнів, а також на невеликі групи або поодинокі солдатів¹⁹⁵⁴. Окрім того, на початку 1944 р. повстанське командування повністю усвідомлювало скороминучість нацистської окупації, а тому намагалося економити сили, утримуючись від активних дій проти німців. Як згадував у своїх спогадах повстанець В. Максимович: «Ліс [в якому перебували відділи УПА — І. П.] знаходився неподалік від села, в якому були німці, однак вони взагалі не входили до лісу, відчуваючи своє безсилля. Але й ми їх не сильно зачіпали, бо добре знали, що вони вже недовго тут будуть, а ми маємо приготуватися до зустрічі страшного ворога, дикого, підлого [...]»¹⁹⁵⁵.

Виходячи з наявної ситуації на фронтах світової війни, командування УПА на початку літа 1944 р. видало спеціальні інструкції у справі стосунків із німецькою армією та її союзниками: «У відношенні до німців стояти строго на становищі самооборони. Отже невільно:

- а) вести ніяких переговорів;
- б) зачіпати їх, коли не вели терористичної акції супроти населення;
- в) стріляти полонених і дезертирів.

А треба:

- а) відбивати в'язнів;
- б) робити засідки, коли вертаються з пацифікацій;
- в) полонених роззброювати і пускати назад — за виїмком поліцистів, що ведуть пацифікаційні акції.

Відбирати зброю у німаків тільки в момент їхнього відступу, а не стабілізації фронту.

У відношенні до мадярів — стояти на становищі приязного нейтралітету. Отже невільно:

- а) стріляти і роззброювати їх, зокрема полонених.

Треба:

- а) ширити пропаганду проти німців і більшовиків;
- б) вияснювати наше відношення до поляків;
- в) підчеркувати можливість співпраці українського і мадярського народів [...];
- г) помагати дезертирам перейти на їхню батьківщину;
- д) вживати супроти них зброї, коли ведуть терористичну акцію супроти населення.

У відношенні до т. зв. «східняків» — стояти на становищі приєднання їх, причому бути дуже обережним. Не вільно:

- а) стріляти «східняків» по селах, коли немає на них виразного підозріння в пробольшевицькій роботі;
- б) стріляти полонених і перебіжчиків «східняків». Противно — ними треба щиро заопікуватися, особливо раненими;

¹⁹⁵³ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 232—233.

¹⁹⁵⁴ Див.: Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 2. Галичина і Східна Україна. Хронологія подій. — Рівне, 2008. — С. 34—38.

¹⁹⁵⁵ Максимович В. Спогади колишнього учасника Української Повстанської Армії. — Львів, 1992. — С. 7.

в) приймати “східняків” до відділів.

Треба:

а) ставитися до “східняків” приязно, в’яснювати їм політику Сталіна. Не допускати, щоб вони багато знали про зв’язки, командирів і т. п.

б) іноплемянний елемент пускати роззброєними в їх власну територію»¹⁹⁵⁶.

Треба сказати, що попри намагання дотримуватися інструкцій командування, місцеві командири повстанських відділів часто змушені були застосовувати зброю стосовно німців та їхніх союзників виходячи з обставин, що склалися.

Типові стосунки між вермахтом, що відступав, і УПА влітку 1944 р. описав у своїх спогадах повстанець П. Григоришин:

«За німців було легше, бо німці боялися іти в ліс. Вони, як ішла дорога через ліс, писали: “Ахтунг, україніше партизанен!”. Якщо прийшли до такої таблички — “Гальт”, стали і вертаються назад. Я пам’ятаю, як ми переходили лісом, де був глибокий яр, і тим ярком йшла дорога, вольна дорога. Ліс той ріденький був, самі буки, граби, ясени. Ну і йшла наша сотня: попереду розвідка — зліва метрів на триста, справа метрів на триста, й попереду. А ми потихеньку ідемо один за одним — той дивиться направо, той — наліво, але не знаємо, що де твориться, лиш чекаємо сигналу. Сотенний іде першим. Наш сотенний, молодий такий офіцер був, дуже добре володів німецькою мовою (він десь був у Бавдінсті, де добре вивчив німецьку, воєнну техніку).

Раптом подали сигнал: “Ворог спереду! Ворог зліва!”. Ми зразу падаємо, тихо, лежимо, нікого ніде немає. Через якийсь час чуємо — по-німецьки кричить. Виходить німецький офіцер, а німаки почули, що тут партизани, і теж залягли. Їх хоч було менше, може, з сотня, але озброєні капітально.

Наш офіцер звідси, їх офіцер звідти — так і стоять за деревами, помалу переходять ближче і починають переговори: хто ви, куди йдете. Сотенний питає: “Куди тебе дідько несе”? Той відповів, що мають перейти в якесь село. Так говорили, говорили, нарешті, зійшлися близько. Німець витягає пістолет і віддає нашому сотенному на пам’ятку, пожали собі руки. Німак розвертається, йде до своїх і подає команду встати. Всі поставали і кроком руш — куди їм треба було. А ми ще трохи полежали, поки розвідка не підтвердила, що німаки пішли. Так ми їх не зачіпали, а вони нас. Перейшли, і розійшлися, і все.

Був ще випадок на Прибині, як я тільки прийшов до УПА. Тоді ж з Волині ще сотня підійшла і стала на ріці. [...] У Прибині було кілька хатин заможних господарів: чоловіки ремонтували взуття, жінки плели одяг, шили. Ще там був прийомний пункт і комісія: як приймали в партизани, то на Прибині, а вже звіти розподіляли. Німці про це довідалися і вирішили село оточити та знищити. Приїхало їх фірами дорогою з Перемишлян на Рогатин небагато, десь 50 чоловік.

А наша розвідка ніби приспала, запізно побачила і не дала знати, що німці йдуть. В Прибині стояла лише одна сотня для оборони, і хлопці одразу дали знати на ріку, іншим сотням, за поміччю. Це було недалеко — кілометри три-чотири, тож поміч прийшла.

Дорога була глибока, там засів німак із кулеметом. Решта ішли так, щоб обкружити. А наші сотні обходили з обох сторін поза німцями, щоб самим їх обкружити. Німаки цього не бачили і не знали, тож залишили фіри, які їх привезли з сіл. Не знаю, чим би воно закінчилося, коли б не “Птах”, зв’язковий, якого один сотенний послав до другого. Йому треба було перейти через дорогу, але фріц побачив хлопця, відкрив вогонь з МГ, пересік його вогнем і положив. Тоді сотенні дали наказ у наступ. Як крикнули ми всі зі всіх боків! Лише тоді німці додумалися, що оточені, що вони вже “готові”. “Кидай зброю, сволоч!”. Німаки покидали зброю, ми їх зігнали до купи. Наші офіцери взяли їхнього в оборот: “Що? Чого? Якого дідька ти тут прийшов? Що тобі тут Берлін, Німеччина чи що? Сидиш собі у Перемишлянах — і сиди каменем, а тут нічого лазити”. Він почав проситися, а йому кажуть: “Якби ти не застрілив нашого, то ми б твоїх не застрілили”. А так німців вивели в яр у ліс і розстріляли. Всіх до

¹⁹⁵⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 61. — Арк. 41—42.

одного. А офіцера їхнього обдерли, пороздягали, зброю забрали, посадили на віз і пустили: "Ідь до Перемишлян, до свого начальства і покажи, як ти виглядаєш. І скажи, що всі з вас, хто прийде до ліса, — всі такі будете. А ті, кого ти тут привів, будуть гнити",¹⁹⁵⁷.

Запеклі сутички з німцями та угорцями в обороні українських сіл відбулися: 24 грудня 1943 р. в с. Черемозна біля Жаб'я на Станіславщині; 1 січня 1944 р. в Чорному лісі; 12 січня поблизу Яремчі; 13 лютого коло Бродів; 24 лютого біля Городенки; 25 лютого — на дорозі від Жаб'я до Косова; 2 березня неподалік Бережан; 12 березня в Чортківському районі; 14—15 березня поблизу сіл Більшівці, Більшів і Слобода Більшівцівська Галицького району; 24 березня в районі містечка Долина; 26 березня на Бережанщині; 30 березня на Надвірнянщині; наприкінці березня був напад УПА на м. Сокаль Львівської області; 19 квітня повстанці вели бої з німцями в районі с. Стенятина (зараз — територія Польщі)¹⁹⁵⁸; 2 травня поблизу Грубешева; 3 травня неподалік Радохова; 4—5 травня біля Перемишляна; 3 і 5 травня біля Станіславова і Калуша; 9 травня в Сокальському районі; 10 червня біля с. Поляни на Львівщині¹⁹⁵⁹.

11 травня неподалік с. Карів на Сокальщині дошкульних втрат від німців зазнала сотня «Яструба»: 8 людей убито, 4 поранено і 40 полонено. Карателі захопили склади зі зброєю, боеприпасами та продовольством¹⁹⁶⁰. Незважаючи на втрати, повстанський звіт доволі оптимістично повідомляв про ці події: «11.5.1944 р. німецькі панцирні і піхотні частини шуцполіції вдарили несподівано з двох сторін на відділ "Сіроманців", що стаціонував у Карові близько Угнева. Ціллю акції німців було зліквідувати відділ УПА на фільварку Вандзін. "Сіроманці" прийняли бій і розпоростили німецьку піхоту, що сунула за танками. Скорострільним вогнем повстанці пошкодили та зробили небоєздатним один танк. Німці вицофалися [відійшли — І. П.] і почали вдруге наступ від заходу на Вандзін. Відбиті і тим разом, вицофалися вдруге і під прикриттям 11 танків рушили в наступ утретє, доставши більшу поміч. Вважаючи за недоцільне приймати бій з панцирними силами, повстанці відділи відтягнулися на інші підготовлені місця постою. Бій тривав 8 годин. [...] Власні втрати в порівнянні з ворожими дуже незначні — 8 вбитих і кільканадцять полонених. Втрати ворога — звиж 20 вбитих, багато ранених»¹⁹⁶¹.

Запеклі сутички з німцями відбулися 13 травня у Борі-Куницькому на Львівщині, де сотня УПА вступила в бій проти взводу вермахту. Внаслідок бою з обох боків було по 4 убитих і велика кількість поранених¹⁹⁶². 15 травня оборонні бої з німцями відбувалися в селах біля Станіславова (повстанці втратили 13 людей полоненими)¹⁹⁶³, 25 травня коло Торочина (загинуло 7 повстанців), 10 червня біля с. Поляна на Стрийщині¹⁹⁶⁴, 27—29 червня неподалік Рогатина (партизани втратили 6 осіб)¹⁹⁶⁵. Наприкінці липня 1944 р. німці провели дві масштабні каральні акції — проти повстанців у районі Самбора (на старшинську школу), де в боях загинуло 7 курсантів і 20 нападників, та біля с. Набріж Львівської області, де карателям вдалося розбити повстанську сотню Воєнної округи «Буг», яка втратила 50 осіб убитими¹⁹⁶⁶.

¹⁹⁵⁷ Інтерв'ю П. Григоришина, зберігається в особистому архіві автора.

¹⁹⁵⁸ Нова серія. — Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 2 / Упоряд. В. Мороз, О. Вовк. — К. — Торонто, 2009. — С. 55.

¹⁹⁵⁹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 2. Галичина і Східна Україна. Хронологія подій. — Рівне, 2008. — С. 38—48; ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 69. — Арк. 136.

¹⁹⁶⁰ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 53; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 2 / Упоряд. В. Мороз, О. Вовк. — С. 55.

¹⁹⁶¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 69. — Арк. 136—137.

¹⁹⁶² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 2 / Упоряд. В. Мороз, О. Вовк. — С. 56.

¹⁹⁶³ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 54.

¹⁹⁶⁴ Нова серія. — Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 2 / Упоряд. В. Мороз, О. Вовк. — С. 57.

¹⁹⁶⁵ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 55.

¹⁹⁶⁶ Motyka G. *Ukrainian partyzantka. 1942—1960.* — S. 228.

Однак найбільші зіткнення з німцями та угорцями в Галичині відбулися 6—16 липня неподалік гори Лопата в районах Сколе і Долина на стику Дрогобицької та Станіславської областей. 6 липня з'єднання повстанців під командуванням Василя Андрусяка — «Різуна», яке передислоковувалося з Чорного лісу в район Турки, в засідці роззброїло німецький підрозділ, який рухався трьома вантажними автомобілями. Інформація про пересування великої повстанської групи, яка напала на німців, змусило німецьке й угорське командування розпочати масштабну каральну акцію.

8 липня німецькі війська атакували повстанців з боку містечка Долина, а угорські союзники підтримали напад із містечка Сколе. Зав'язався бій із використанням мінометів та артилерії. Ведучи ар'єргардні бої, повстанські сотні відступили на гору Лопата, де зайняли добре укріплені стаціонарні позиції (їх свого часу підготували угорці як резервну фронтову лінію оборони в Карпатах). Близько 17-ї години німці та угорці разом атакували повстанські позиції на горі. Угорців досить швидко відкинули на вихідні позиції. Важкі бої зав'язалися з німцями. Під час німецьких атак справа доходила до рукопашного бою. 9 липня повстанці почали виходити з оточення, використовуючи переваги місцевості і вдало маневруючи. Наступного дня повстанські відділи атакували німецькі війська із засідки. Німці втратили декілька вантажних автомашин. Локальні бої в районі Лопати тривали до 16 липня, після чого німці й угорці відступили до райцентрів Сколе й Долина.

У боях із німецького та угорського боку полягло понад 200 солдатів, повстанці втратили близько 50 осіб¹⁹⁶⁷. Навіть неприхильне до українців польське підпілля у своїх звітах відзначало, що для боїв із повстанцями зі Стрия і Жидачева виїхало «70 вантажних автомобілів. Поля і ліси оточені, триває справжній битва. Якими є втрати українських банд — невідомо, німці втратили багато вбитих і поранених. Зі слів певного німецького капітана, німецьке військо захопило в українців 2 гармати і 2 танки. З Бориничів повідомляють, що у Бориничах, Борисові і Чижикові підрозділи німецького війська з участю угорського бронепозіда провели операцію проти українських банд. Операція із застосуванням 5 танків і 50 бронеавтомобілів охопила всі навколишні ліси. Є багато вбитих. До українських будівель, де вбито членів банд, військо не допускає нікого, навіть найближчу родину. Під час проведення операції навіть було затримано рух потягів. Операція тривала два дні»¹⁹⁶⁸.

Криваве протистояння між повстанцями та німцями охопило в першій половині липня Підгаєччину. Згадувані звіти польського підпілля вказують: «Біля с. Завалів Підгаєцького повіту німецьке військо випадково наштотхнулося на великий схрон української банди. Зав'язався важкий бій, під час якого було вбито приблизно 40 німців і нібито аж 300 українців, приблизно 200 арештовано. У Завалівських лісах продовжується облава»¹⁹⁶⁹.

Найвдаліші акції з роззброєння німців відбулися 23 березня поблизу Калуша, де повстанцям вдалося оточити й роззброїти валку фольксдойчів із 40 возів¹⁹⁷⁰. Наприкінці березня сотня «Благого» зуміла обеззброїти 280 німців, які, будучи деморалізовані поразками на фронті, не чинили опору¹⁹⁷¹. У квітні повстанські відділи роззброювали невеликі групи німців у Бережанському районі, неподалік Сокаля, біля Перегінська¹⁹⁷². 6 липня поблизу Станіславова повстанцям вдалося оточити 3 вантажівки з німцями і змусити їх скласти зброю, партизани здобули 3 кулемети і декілька десятків карабінів¹⁹⁷³. 27 липня в Самбірському районі

¹⁹⁶⁷ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 60.

¹⁹⁶⁸ Ziemie wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień-lipiec 1944 r. / Wstęp, wybór i opracowanie M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski. — Warszawa — Pułtusk — Kielce, 2006. — S. 235—236.

¹⁹⁶⁹ Там само. — С. 236.

¹⁹⁷⁰ Motyka G. Ukraińska partyzantka. 1942—1960. — S. 222.

¹⁹⁷¹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т 2 Галичина і Східна Україна Хронологія подій. — С. 41.

¹⁹⁷² УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 46—47.

¹⁹⁷³ Там само. — С. 60.

відділи УПА атакували колону німецьких військ, що відступала. Зав'язався запеклий бій, в якому обидві сторони використовували крупнокаліберні міномети. Під час сутички, як свідчать повстанські донесення, вдалося здобути «багато зброї».

У цей же день неподалік с. Жд'єнна (нині — с. Жданівка Дрогобицького району Львівської області) УПА атакувала велику німецьку колону на марші, сподіваючись здобути багато зброї. З повітря бій помітили радянські льотчики, які помилково прийняли повстанців за червоних партизанів загону М. Шукаєва, що оперував у тих краях (його упівці розбили в 20-х числах липня). «Сталінські соколи» дошкульно атакували німців з повітря і тим самим допомогли повстанцям упоратися з противником і захопити великі трофеї¹⁹⁷⁴.

У липні, коли німецький фронт під натиском Червоної армії посувався на захід, повстанцям вдалося роззброїти декілька сотень німців у районі Журавна й Турки. Особливо вдало завершилася акція біля Турки, де було здобуто 29 возів зброї та боєприпасів, здебільшого радянського виробництва. На початку серпня біля Тлумача повстанці роззброїли 180 німців і 50 узбеків. Після роззброєння німців відпустили, а узбеків передали в розпорядження СБ ОУН¹⁹⁷⁵. За деякими даними, таких полонених із числа різних східних легіонерів німецької армії влітку 1944 р. СБ використовувала для спорудження великих штабних криївок і госпіталів у Карпатах.

Уже наприкінці квітня українські повстанці в Галичині контролювали цілі райони, в яких оголошували створення української влади. Донесення польських підпільних структур у 20-х числах квітня відзначають: «Головні сили українців разом зі штабами УПА та ОУН сконцентровані у селах повітів Бібрка, Перемишляни, Бережани, Рогатин. Цей район становить нібито зародок “української держави”, охоплює коло 40 сіл із цілою смугою лісів і столицею в Дуσανові. У цьому районі відбуваються військові навчання, звідки відправляються відділи на бойові акції, головним чином спрямовані проти поляків, ці відділи дорогою підсилюються місцевим елементом. Чисельність цієї армії визначається нібито 10 тис. людей, добре озброєними, навіть малими гарматками. До цієї “держави”, що лежить на узбіччі від шосейних доріг, німці не наважуються навіть потикатися. Тут концентрується українська молодь, яка за наказами ОУН включається до “української армії”»¹⁹⁷⁶.

* * *

Як бачимо, питання боротьби підпілля ОУН і УПА проти німців та їхніх союзників є доволі цікавою і багатогранною темою. Стосунки українського націоналістичного руху й Німеччини зазнавали постійних змін залежно від геополітичної ситуації. Однак за будь-яких умов націоналісти намагалися максимально використати обставини на користь боротьби за самостійну українську державу. Коли інтереси України (в уяві лідерів ОУН) потребували співробітництва з Німеччиною — вони йшли на співпрацю (доволі часто навіть на шкоду власним іміджевим інтересам). Якщо потрібно було поберегти сили, перебуваючи в стані нейтралітету, націоналісти займали вичікувальну позицію. Але коли обставини вимагали боротьби з Райхом, УПА вела цю боротьбу жорстоко, масштабно й безкомпромісно. Документи однозначно свідчать, що повстанський рух, організований та очолюваний бандерівською ОУН, довгий час мав антинімецький характер, що нацисти з 1942 р. саме в українських націоналістах бачили найбільшу загрозу своєму пануванню в краю. УПА зробила максимум, що в такій ситуації могла зробити партизанська армія, яка не мала зовнішньої підтримки. Від гітлерівців було визволено значні території, на яких не функціонувала окупаційна адміністрація, зривалися поставки сільськогосподарської і промислової продукції, сировини, визволялися люди, призначені до вивезення в Німеччину, знищувалися засоби комунікації, вбивалися представники цивільної адміністрації, дезорганізовувалася місцева поліція тощо.

¹⁹⁷⁴ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 61.

¹⁹⁷⁵ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 223.

¹⁹⁷⁶ *Ziemie wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień-lipiec 1944 r.* — S. 65.

За найповнішими у вітчизняній історіографії підрахунками сучасного українського дослідника О. Денищука, УПА та збройні відділи ОУН(б) в 1942–1944 рр. провели 2 526 антинімецьких акцій, в яких загинуло 12 427 німців та їхніх союзників, 2 047 — поранено, 2 448 — захоплено в полон. Повстанці втратили в боротьбі з німецькими окупантами 2 251 побратима убитими, 475 — пораненими, 536 — полоненими¹⁹⁷⁷. На наш погляд, цілком закономірно було б визнати, що ОУН і УПА посіли свою почесну сходинку в ієрархії борців за свободу України та звільнення її від гітлерівського рабства.

¹⁹⁷⁷ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 32.

4.2. Переговори керівників націоналістичного підпілля і повстанського руху із представниками німецької адміністрації та силових структур

«Із тактичних міркувань буде правильним, якщо ми будемо продовжувати переговори з метою стримування актів саботажу і диверсій з боку УПА на німецьких комунікаціях»

Із донесення доктора Віткіси про переговори з УПА від 22 квітня 1944 р.¹⁹⁷⁸

Доволі сильний вплив бандерівського підпілля й УПА на Волині, Поліссі і Галичині змушував німецьке командування та спеціальні служби до спроб знайти порозуміння з українськими повстанцями наприкінці свого панування над Україною. Вище уже згадувалося, що в 1943 р. керівництво ОУН та УПА вели переговори з угорцями, італійцями, словаками та румунами про координацію дій на міжнародній арені. Паралельно українське підпілля через своїх емісарів у Каїрі, Стокгольмі, Стамбулі намагалося зацікавити українською проблемою західних альянтів. Усі ці контакти були спрямовані на пошуки союзників для майбутньої боротьби з більшовизмом.

Набагато складнішими й загадковішими виявлялися контакти українського підпілля з німцями на зламі 1943—1944 рр. та влітку 1944 р.

Переговори з німцями були двох типів: 1) домовленості про нейтралітет і обмін зброєю на продовольство чи розвідувальну інформацію про червоних партизанів або польське підпілля, яких досягали окремі місцеві командири УПА з окремими німецькими частинами або з'єднаннями; 2) переговори між німецьким військовим і поліційним командуванням та командуванням УПА і керівництвом ОУН про досягнення приязного нейтралітету та про співпрацю в боротьбі зі спільним ворогом — більшовизмом.

Головним приводом, який підштовхнув керівництво ОУН і УПА до поновлення контактів українського визвольного руху з німцями, було бажання заощадити власні сили в антинімецькій боротьбі. Протинімецький повстанський «фронт», з точки зору здорового глузду, виглядав наприкінці 1943 і в першій половині 1944 р. нелогічним. Після важких поразок на Сході, втрати Африки і виходу з війни Італії ставало очевидним, що вермахт найближчим часом буде витіснений із території України. Українському підпіллю належало невдовзі зіштовхнутися з набагато грізнішим, аніж німці, противником — більшовицькою владою, яка вже мала величезний досвід у знищенні українського визвольного руху та пацифікації українського народу шляхом масштабних репресій і геноцидних голодів. Вступати в бій із німцями, що втікали на Захід, не було сенсу. Однак ситуація, яка склалася, давала змогу керівництву українського резистансу скористатися німецькою слабкістю, щоб виторгувати у німців зброю, боєприпаси, медикаменти, одяг, звільнення з концтаборів українських політичних в'язнів, свободу пересування українським повстанським загонам у прифронтовій смузі в обмін на нейтралітет і надання послуг у боротьбі з більшовизмом¹⁹⁷⁹. Крім того, німці самі шукали контактів із підпіллям, збираючи через свою розвідку детальну інформацію про українське підпілля і роздумуючи над тим, як можна залучити українців до спільної боротьби проти більшовизму¹⁹⁸⁰. В одному з повстанських звітів прямо вказувалося, що німці «намагаються різними способами нав'язати контакт з Українськими збройними силами, щоб їх використати на відтинку протибільшовицької боротьби, а головню знейтралізувати їх переговорами проти себе в терені...»¹⁹⁸¹.

¹⁹⁷⁸ Із донесення доктора Віткіси про переговори з УПА від 22 квітня 1944 р.

¹⁹⁷⁹ У цьому сенсі керівництво українського націоналістичного підпілля та Повстанської армії не було унікальним. Так само діяли і представники польського аківського підпілля, які в районі Вільнюса в лютому 1944 р. вели переговори з німецькими військовими чинниками і уклали угоди про обмін інформацією, надання зброї за розвідувальні дані, спільні операції проти червоних партизанів і диверсантів тощо (див.: Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. — Т. IV. — С. 1156—1167).

¹⁹⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 234. — Арк. 95—97.

¹⁹⁸¹ Там само. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 2.

Перші переговори з німцями, як уже зазначалося, здійснювали командири УПА на місцях, без погодження з вищим керівництвом руху. 9 грудня 1943 р. командир загону ім. Богуна ВО «Турів» П. Антонюк — «Сосенко» вступив у контакт із німцями через старосту Володимир-Волинського повіту. 20 грудня «Сосенко» уклав угоду з командуванням німецьких військ у регіоні про взаємний нейтралітет. Повстанці обіцяли надати німцям достатню кількість продовольства для армії, натомість німці мали припинити каральні акції проти цивільних громадян та бомбардування сіл. Також було домовлено, що обидві сторони спільно воюватимуть проти радянських і польських партизанів, а загін УПА отримає зброю та боєприпаси для таких акцій¹⁹⁸². Подібних домовленостей досягнули в січні 1944 р. командири деяких окремих сотень УПА в районі Каменя-Каширського на Поліссі, де німці, відступаючи, залишили для повстанців склади зі зброєю¹⁹⁸³.

Найвищий рівень домовленостей, не санкціонованих Головним проводом ОУН(б) або Головною командою УПА, був відзначений у січні 1944 р., коли провідник підпілля на півдні України В. Кук — «Леміш» намагався домовитися з німецькими військовими чинниками про дозвіл на прохід через фронт великих повстанських сил на територію Наддніпрянщини. Однак ці переговори були припинені, щойно про них дізналися в Головному проводі, а самого В. Кука від слідства СБ врятували лише великі заслуги та авторитет в Організації¹⁹⁸⁴.

На початку березня відбулися локальні переговори командування повстанського куреня з німецькими військовими неподалік м. Броди Львівської області. Звіт керівника місцевої підпільної мережі про ці переговори дає змогу чітко побачити, наскільки часто контакти між УПА та німцями виникали абсолютно випадково: «У мій терен перейшов курінь УПА. Стаціонував в с. Черниця (Брідщина). Там були німаки, які в п'яному стані почали стріляти до наших. Наші їх роззбрóїли і старшину ранили. Пізніше перев'язали рану і відставили до Бродів з відповідним листом. Потім німці приїхали до курінного до с. Черниць. На авті мали білу хоругву. Почались переговори, які вів зв'язків старшина. Договорились, що німці не будуть стріляти до УПА, а ні УПА до німців. Німці запропонували, щоб цей курінь зайняв Підкамін'я і хоронив ці терени перед бандами, бо стаціонує там війська відіслали на поближкий фронт. Курінний на це погодився. Устійнено клички, щоб взаємно не стрілялись. У переговорах курінний домагався зброї і поставив контингент: 10 максимів, 60 кулеметів, 1 560 крісів, 15 мінометів легких, 4 тяжких, 100 фінок, 20 пістолів, 2 гарматки, 10 далековидів і карти. Німаки зараз видали 200 крісів, 2 міномети. 6 максимів, 20 лент, 2 легкі кулемети, 12 дисків, 32 тис. амуніції, карти. Той курінний виділив лише дві чоти. Решта кривається, лише німцям показали місце постою, однак і в тім місті людей не всіх тримає. Німаки зазначили, що вони зброї не можуть більше видати, бо її не мають під рукою. Дальше німці сказали, що будуть забирати зі собою всіх молодих мужчин. Зараз їх використовують на старому російському кордоні для копання окопів. Курінний цьому спротивився, і німці погодилися не брати мужчин. Їх хоче цей курінний змобілізувати до своїх відділів»¹⁹⁸⁵.

З цитованого уривку чітко видно прагматичний характер перемовин, взаємну недовіру й бажання використати один одного лише у власних інтересах. Аналогічними за змістом і духом були переговори місцевих командирів УПА з шефом СС та поліції в райхскомісаріаті Україна бригаденфюрером Бренером 12 березня в районі Верби і Деражного Рівненської області, на яких домовилися про взаємний нейтралітет, обмін розвідувальною інформацією та передачу повстанцям частини озброєння відступаючих військ¹⁹⁸⁶. Німці також зобов'язалися утримуватися від «самовільних реkvізицій» продовольства у населення¹⁹⁸⁷. Тоді ж досягли угоди з командувачем німецького 13-го корпусу генералом Гауффе про дозвіл відділам УПА переходити лінію фронту в німецький тил та обмін паролями. Після цього командування армії

¹⁹⁸² Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 230.

¹⁹⁸³ Там само.

¹⁹⁸⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Спр. 307.

¹⁹⁸⁵ Там само. — Спр. 376. — Т. 68. — Арк. 244.

¹⁹⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 1.

¹⁹⁸⁷ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 230.

уважно стежило за бойовими діями повстанців у радянському тилу і складало про ці події регулярні звіти¹⁹⁸⁸.

У Галичині, крім згаданого вище випадку на Брідщині, локальні переговори весною 1944 р. вели командир УПА в районі Кам'янки-Струмилової М. Олійник — «Орел»¹⁹⁸⁹ та командир повстанців зі Станіславщини В. Андрусак — «Різу»¹⁹⁹⁰. Щоб проілюструвати німецький погляд на ці переговори, наведемо витяг із протоколу, складеного капітаном жандармерії Дальманом, про зустріч «Орла» з німецькими представниками: «1. Відповідно до домовленості, 7 квітня 1944 р. в квартирі крайсгауптмана Нерінга у Кам'янці-Струмилової відбулася зустріч керівника банди УПА «Орла» і мною, з участю кримінального секретаря Штрайхера. Крім цього, при переговорах був присутній крайсгауптман Нерінг і польовий командант полковник Майлер. До кінця переговорів прибули також гауптштурмфюрер СС і оберштурмфюрер СС моторизованої дивізії СС «Гогенштауфен», які розмовляли із «Орлом» винятково про військові інтереси і хотіли підписати угоду, згідно з якою дислоковані на цій території підрозділи гауптштурмфюрера СС не будуть боротися проти банди «Орла».

2. Керівник банди «Орел» був у німецькій військовій формі без погонів і розпізнавальних знаків, він носить стрічку Залізного хреста другого ступеня і медаль за боротьбу на Сході, а також знак учасника піхотних штурмових атак, Залізний хрест першого ступеня і срібну відзнаку за поранення. Йому приблизно 26 років, середнього зросту, зі світлим волоссям, яке носить зачесане назад. Справляє дуже гарне враження. Приїхав верхи і вів із собою сильного білого жеребця. Його супроводжували двоє бандитів, які також приїхали верхи, а на озброєнні мали карабіни й були вдягнені в однострій української допоміжної поліції.

3. «Орел» під час переговорів висунув вимогу звільнити з тюрми всіх його людей і не нападати на його групу. Він також погодився виконати 3 із 4 німецьких вимог: лояльно ставитися до німецької адміністрації, поліції і вермахту; не впливати на українську поліцію і перестати переманювати добровольців з української СС дивізії. Однак «Орел» відмовився припиняти акції проти поляків. Він пообіцяв видавати дезертирів із дивізії «Галичина», заявивши, що вони є порушниками присяги і мають відповідати перед німецьким судом. Також було досягнуто домовленості про те, що банда УПА «Орла» буде утримувати 20 кілометрів фронтової лінії, спільно з військами СС і поліцією боротиметься проти більшовицьких банд і контролюватиме дорогу Львів — Перемишль¹⁹⁹¹.

Спонтанні контакти між командирами повстанських відділів і німцями стурбували командування УПА й Провід ОУН. За самочинні переговори віддано під суд першого їх ініціатора П. Антонюка, якого 7 березня 1944 р. за вироком військово-польового суду УПА розстріляли¹⁹⁹². 15 квітня того ж року, перед сотнею вояків за вироком суду УПА був розстріляний М. Олійник — «Орел»¹⁹⁹³. Керівництво українського визвольного руху було впевнене: дрібні домовленості з німцями не можуть вирішити проблеми взаємин українців із німецькою державою-окупантом і не дадуть змоги досягнути максимального ефекту. Крім того, вважалося, що за допомогою таких переговорів німці «підкуповують» окремих місцевих командирів обіцянками допомоги зброєю, розпалюють їхні «анархістські схильності» й цим компрометують український повстанський рух. Наприклад, під час слідства над згадуваним М. Олійником було встановлено й інкриміновано такі факти: «Свою діяльність розпочав Орел від антипольських акцій і тому зробився голосним на цілу Кам'яниччину. [...] Про це дійшли чутки до крайсгауптмана Нейрінга, який прислав письмо до «людей з лісу» з метою устійнення взаємовідносин між німцями і УПА, тобто з бажанням нав'язати пакт неторкальності, а навіть

1988 Літопис УПА. — Т. 6. УПА в світлі німецьких документів. — Кн. 1. 1942 — червень 1944 / Зібрав і впорядкував Т. Гунчак. — Торонто, 1983. — С. 115—124.

1989 ЦДАВО України. — Ф. 4626. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2, 10—12.

1990 Там само. — Ф. 4628. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 284—301.

1991 ЦДАВО України. — Ф. 4626. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 10—12.

1992 Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. — С. 297—298; ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 226. — Арк. 4.

1993 АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 12. — Од. зб. 1. — Арк. 1.

співпраці з вермахтом по питанні ліквідації польського свідомого елементу. У відповідь на це письмо Орел особисто поїхав в Кам'янку Струмилову до крайсгауптмана. [...] В Кам'янці відбулись з крайсгауптманом і представниками вермахту цілий ряд нарад. Устійнили наступуюче:

1. Орел має право палити польські села навіть при допомозі німців, однак крайсгауптман застерігає собі половину здобичі.
2. Орел має боронити визначений йому відтинок фронту перед большевиками. На тому відтинку має покопати окопи і забезпечити засіки.
3. З відділом має він перебувати у зазначеному крайсгауптманом терені.
4. Про всі події Орел має крайсгауптманові звітувати.
5. Має провести агітацію за співробітництво інших відділів УПА з вермахтом»¹⁹⁹⁴.

Засвідчені тенденції могли призвести до «розкладу» УПА, тож командування було зобов'язане жорстко припинити будь-які самочинні переговори. Після розстрілів «Орла» та «Сосенка» більшість місцевих повстанських командирів на прохання німців про переговори давали стандартну відповідь: «Договоріться собі з нашим провідником Степаном Бандерою, наказам якого ми підпорядковуємося і якого ви маєте в своїх руках»¹⁹⁹⁵ або «Останні минулі роки викопали між нами і німцями непроходиму пропасть. Ми вели боротьбу із московським большевизмом, але життя й інтереси українського народу, якого ми є вірними синами, нас заставили воювати і з німцями. Зараз же вести боротьбу з Вами, до певної міри, вважаємо недоцільною, бо ворог нашого ворога є нашим союзником, а німці, опустивши українські землі, перестануть бути нашими ворогами. Говорити з Вами ми не можемо, бо і так до нічого не договоримося. На це ми не маємо ані офіційного, ані морального права. Нашою політикою керує наш політичний Провід, військовими справами — Головний командир УПА. До них прошу ласкаво звертатися»¹⁹⁹⁶.

Одразу ж після початку слідства проти П. Антонюка та заборони командирам відділів і з'єднань УПА контактувати з вермахтом німці збагнули, що їм потрібно шукати вихід безпосередньо на керівників Організації¹⁹⁹⁷. У січні 1944 р. представники Верховного командування вермахту (ОКВ) нав'язали контакти із симпатиком ОУН П. Кратом, який передав зміст своїх розмов із ними керівництву ОУН(б): «Мій німецький знайомий сказав мені, що він стоїть дуже близько до німецького командування і що йому доручено шукати зв'язку з УПА. Тоді я сказав, що в разі потреби для добра української справи я можу ризикувати і старатися про зв'язок. [...] Таким чином, принагідно, попав я до ОКВ. Це сталося 14 січня 1944 р. Мене, приватного симпатика державницького руху, прийняв NN і заявив: «Тепер ми бачимо, до чого привело гестапо, і тепер ці наслідки має полагодувати ОКВ. Поки що партія передала нам рішення в справі українського питання й може навіть дійти до політичних переговорів. Але наразі нас цікавлять тільки технічні і військові питання, виходячи з того заложення, що ворог мого ворога — мій приятель. У данім випадку УПА, про яку ми чули дуже багато, навіть переходячого границі фантазії, являється нашим природнім контрагентом, і тому ОКВ носить із задумом зброєю допомоги УПА. ОКВ має лише сумніви, чи УПА не зрадить його і не перейде на сторону большевиків». [...] Мої висновки з проведеної розмови: 1. Німецькі чинники змушені зовнішніми обставинами до нав'язання дружніх стосунків з українською зброєю. 2. Перед небезпекю втрати своєї держави будуть проводити розмови з нашими міродайними чинниками й врешті, коли біда притисне, погодяться на Українську Державу. 3. Якщо зайдуть між УПА і ОКВ переговори, треба за всяку ціну роздобути зброю (вони не знають, якою силою ми розполагаємо), в політичні розмови не вступати, ОКВ, врешті, й не піде на це. 4. Про реченець переговорів вони через мене повідомлять»¹⁹⁹⁸.

¹⁹⁹⁴ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 12. — Од. зб. 1. — Арк. 1.

¹⁹⁹⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. — С. 653.

¹⁹⁹⁶ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 10. — Од. зб. 2. — Арк. 3.

¹⁹⁹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 36. — Арк. 61—64.

¹⁹⁹⁸ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 9. — Од. зб. 2. — Арк. 8—9.

Можна припустити, що саме через П. Крата керівництво українського визвольного руху вийшло на контакти з німецькими чинниками. Очевидно, що протягом лютого 1944 р. в Проводі ОУН(б) вирішувалося питання, кого відправити на переговори і які умови висунути. На початку березня М. Лебець (який на той момент відповідав у Проводі за закордонні зв'язки) поінформував членів Проводу, що вважає за потрібне налагодити контакти з певними колами в Німеччині задля вирішення декількох основних питань: звільнення арештованих націоналістів, припинення репресій проти українського населення, зокрема вивезення його на роботи до Німеччини, й отримання від німців зброї та боєприпасів для подальшого розгортання Повстанської армії. Як «подяку» німцям М. Лебець вважав за можливе обіцяти їм посилення бойової діяльності УПА в радянському тилу та надання німцям розвідувальної інформації про рух радянських військ. Головний провід прийняв такі пропозиції М. Лебеця і уповноважив його вести переговори¹⁹⁹⁹.

5 березня у Львові (за іншими даними — у Тернополі²⁰⁰⁰) відбулася зустріч представників німецького СД на чолі з керівником поліції безпеки та СД Галичини гауптштурмфюрером СС і криміналькомісаром Паппе із представником М. Лебеця отцем І. Гриньохом — «Герасимівським», «Орлівим»²⁰⁰¹. Під час переговорів останній наголосив на тому, що ОУН не прагнула починати бойові дії з німцями і поляками, а тому їхня сучасна війна є наслідком ворожої діяльності німців і поляків проти спроби українців відродити власну державу. Керівництво ОУН висувало німцям такі умови для порозуміння: німецька поліція безпеки та СД припинить практику арештів українців і звільнить усіх українських політичних в'язнів із тюрем та концтаборів, насамперед жінок і дітей; німці згорнуть свою агітацію, що ганьбить ОУН як більшовицьку агентуру, ОУН отримає свободу організаційної роботи та підготовки до боротьби з більшовиками після відступу німців; німецька поліція має захистити цивільне українське населення від польського терору та провокацій. У випадку виконання цих умов керівництво ОУН обіцяло, що заго-ни УПА не руйнуватимуть німецьких комунікацій та не знищуватимуть німецького постачання, не нападуть на німецькі колонії; ОУН передасть німецьким спецслужбам документи про радянських партизанів і диверсантів, які здобула оунівська СБ, УПА припинить виганяти та знищувати поляків, а лише повідомлятиме німців про терор польських партизанів проти українського населення й вимагатиме швидкого захисту; повстанці активізують боротьбу з червоними партизанами і диверсантами²⁰⁰². При цьому І. Гриньох наполягав, щоб усі переговори між Проводом ОУН(б) і німцями проходили у винятково таємній обстановці²⁰⁰³.

Друга зустріч між І. Гриньохом та німецьким представником оберштурмбанфюрером СС доктором Вітською відбулася 23 березня у Львові на вулиці Войковій, 8/1 (сучасна вулиця Дублянська). На переговорах домовилися про звільнення окремих політв'язнів (Д. Гнатківської-Лебець та її дитини) і про передачу Повстанській армії зброї для боротьби в більшовицькому тилу. Німці, не довіряючи своїм візаві, теоретично погодилися давати зброю лише тим відділам, які мали перетнути лінію фронту і вийти в радянський тил²⁰⁰⁴.

Чергова зустріч між «Герасимівським» і оберштурмбанфюрером доктором Вітською відбулася 28 березня у Львові на вул. Дубовій, 25 у помешканні № 10. Німецький учасник

¹⁹⁹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 309—310.

²⁰⁰⁰ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950). — Т. 1 / Упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк, В. Сергійчук. — С. 407.

²⁰⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 4628. — Спр. 10. — Арк. 170. Характеризуючи ставлення І. Гриньоха до переговорів із німцями, В. Чижевський на допитах у радянських органах безпеки зазначав: «Будучи в принципі противником укладення будь-яких угод із німцями, Гриньох одночасно вважав, що для ОУН-УПА буде корисно отримати можливу німецьку допомогу озброєнням та обмундируванням, не даючи при цьому жодних обіцянок зі свого боку. Він хотів також використати ці переговори для звільнення політв'язнів. Він також уважав, що для ОУН було б корисно, якби німці офіційно визнали право України на самостійність. Це визнання можна було б, на думку Гриньоха, використовувати в майбутній політичній роботі» (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 6. — Арк. 21).

²⁰⁰² ЦДАВО України. — Ф. 4628. — Спр. 10. — Арк. 175—176.

²⁰⁰³ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950). — Т. 1 / Упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк, В. Сергійчук. — С. 406.

переговорів звинуватив українських націоналістів у тому, що вони продовжують напади на німецькі війська, поліцію та господарські установи²⁰⁰⁵, проводять антинімецьку пропаганду і «розкладають» дивізію «Галичина». І. Гриньох пообіцяв посприяти припиненню ворожих дій щодо німців²⁰⁰⁶.

2 квітня командування УПА-Північ за підписом Д. Клячківського — «Охріма»²⁰⁰⁷ вислало лист «До Головнокомандування німецької армії на відтинку Галичина» і окреслило умови, на яких УПА могла б скоординувати з вермахтом дії проти більшовиків:

«1. Командування німецької армії доб'ється від уряду Німеччини звільнення з в'язниць і повернення на рідні землі Провідника ОУН Степана Бандери та всіх політичних в'язнів [...].

2. Частини німецької армії, адміністрації та поліції припинять акції нищення населення українських земель, як також їхнього майна чи особистої свободи.

3. Чинники німецького війська, адміністрації та поліції не будуть перешкоджати мобілізації українського народу до УПА.

4. Німецькі війська, адміністрація та поліція не будуть вмішуватися у внутрішні справи українських земель і не будуть перешкоджати нам у поборюванні елементів, які співпрацюють з більшовиками або хочуть з ними співпрацювати.

5. Німецьке командування видасть зі своїх складів для доозброєння відділів УПА: 10 тис. гвинтівок, 250 тис. набоїв до них, 200 штук скорострілів «Кольт» і по 4 ленти набоїв до них, 20 польових коротких гармат, 30 штук гранатометів «Штокесів», 10 гармат протилетунських, 500 більшовицьких «фінок» [ППШ — І. П.] або німецьких «МП», 500 револьверів бельгійських «НФ» калібру 9 мм, 10 тис. гранат, 100 мін та відповідну кількість набоїв для гармат, гранатометів і пістолів.

6. Німецькі військові і поліційні частини не будуть перешкоджати УПА проводити бойові, політичні й розвідувальні операції.

²⁰⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4628. — Спр. 10. — Арк. 183—190. Єдине свідчення про велику поставку зброї німцями відділам УПА в Чорному лісі міститься в матеріалах протоколів допитів співробітника німецької розвідки Ю. Лазарека, який нібито стверджував радянським слідчим про те, що за його наказом протягом березня — квітня 1944 р. лейтенант Вінтгассен тричі відправляв вантаж для повстанців, який складався щоразу із двох вантажівок. За словами Ю. Лазарека, загалом було перевезено 15 т вантажів: 700—800 гвинтівок, 200 автоматів, 50 легких кулеметів і багато боеприпасів. Також Ю. Лазарек стверджував, що за його розпорядженням зброю упівцям передавали командувачі 1-ї танкової та 17-ї піхотної армії. Загалом нібито було передано до 20 тис. одиниць стрілецької зброї (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 334—335). Виходячи зі складнощів переговорів, які вів Вітиска з Гриньохом, а також враховуючи плутаність слів Лазарека, що не назвав жодного прізвища чи псевдоніма людей, котрих можна було б однозначно ідентифікувати як членів ОУН(б) чи УПА, такі свідчення полоненого німецького розвідника видаються нам надмірно «оптимістичними» і не викликають довіри. Поряд із ними є донесення офіцера німецької розвідки 4-ї армії, штурмбанфюрера СС Шмітца, який налагодив контакти з окремими підрозділами УПА в зоні дислокації 4-ї армії у квітні 1944 р. Згідно з його повідомленнями, підрозділи 4-ї армії передали повстанцям 70—80 гвинтівок, 4 кулемети і близько 10 тис. патронів (ЦДАВО України — Ф. 4628. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 7).

²⁰⁰⁵ В одному з донесень уповноваженого міністерства окупованих територій сходу при групі армій «Південь» майора Мюллера щодо поведінки УПА в період переговорів із представниками німецької армії та адміністрації вказувалося: «*Націонал-українські банди борються за Самостійну Україну як проти Німеччини, так і проти Радянського Союзу. При цьому не спостерігається якась чітка лінія на розмежування. Поряд із повідомленнями про бойові дії націонал-українських банд проти радянських банд надходять також повідомлення, що свідчать про спільні дії цих груп. У той час, як окремі націонал-українські банди ставлять себе до розпорядження німецького вермахту або виконують його завдання, насамперед порушуючи російські комунікації і шляхи постачання, інші ведуть скажену боротьбу проти вермахту з фанатичною ненавистю. Однак всі націонал-українські банди єдині у своїй лютій ненависті до німецької військової адміністрації та польського населення*» (ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 10—11).

²⁰⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4628. — Спр. 10. — Арк. 194—199.

²⁰⁰⁷ Дослідник Ігор Марчук ставить під сумнів те, що лист був написаний саме Д. Клячківським (детальніше див.: Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — Клим Савур. — С. 107).

7. Німецькі частини зобов'язуються дати нам можливу допомогу авіацією.

На тих умовах ми згідні виступити проти большевиків та очистити терен від Червоної армії. При тому зазначаємо, що маємо великі сумніви відносно перемоги самої Німеччини над большевиками, а це тому, що:

а) в найбільш критичний момент Німеччину опускають всі її дотеперішні союзники;

б) безглузда політика божевільного Гітлера і його бандитсько-партійної кліки наставила проти Німеччини поневолені народи Сходу і Заходу Європи;

в) німецька армія здеморалізована і стратила віру в перемогу [...].²⁰⁰⁸

Із виставлених командуванням УПА-Північ умов чітко видно, що вони були занадто претензійними, і німецьке командування або політичне керівництво за жодних обставин не могли б піти на їхнє повне виконання. Також образи стосовно Гітлера і партії свідчили про не надто велике бажання українських націоналістів добитися реальної співпраці. Така позиція української сторони була очевидною і для німців.

15 квітня доктор Вітіска надіслав детальний звіт про переговори з представниками ОУН і УПА, в якому відзначив, що повстанці надають доволі цікаві дані про Червону армію та більшовицьких партизанів, однак натомість командування УПА вимагає передати українцям усі склади зброї на території Галичини, на що німці не могли погодитися. Також Вітіска писав, що свобода пересування, отримана загонами лісової армії, призвела до її активізації, нападів на німецькі господарські об'єкти та посилення власних лав. Він підкреслив: повстанці своєю пропагандою деморалізують полк українських есесівців та військово-будівельні частини, складені з українців, переманюючи їх на свій бік. Особливо обурливим фактом, на думку німецького агента, було те, що в Прикарпатті та Карпатах УПА продовжує нападати на німецькі підрозділи з метою роззброєння. Німецький офіцер робить висновок, що командування УПА й керівництво ОУН ведуть перемовини, відстоюючи насамперед власні інтереси. У німців залишається два виходи: або знищити загоны УПА, або вести з повстанським командуванням переговори, намагаючись тим самим пом'якшити конфлікт із українцями. У зв'язку з відсутністю достатніх вільних сил для ліквідації УПА, доктор Вітіска рекомендував продовжити контакт, щоб «стримати УПА від диверсій на німецьких лініях комунікацій» та отримати від повстанців розвідувальну інформацію²⁰⁰⁹.

Через тиждень — 22 квітня — доктор Вітіска надіслав нове повідомлення до Берліна, яке стосувалося переговорів з УПА. У ньому, серед іншого, відзначалося, що 19 квітня відбулася нарада керівників німецької контррозвідки та групи армій «Південь» щодо контактів з УПА. Німцям довелося визнати — без допомоги українців вони не можуть здійснювати нормальної розвідувальної роботи за лінією фронту: «Без контактів з УПА розвідувальна і контррозвідувальна діяльність Абверкоманди 101 неможлива взагалі. Отримані від УПА розвідувальні матеріали воєнного характеру надзвичайно великі (10—15 донесень щодня). Більша частина цих матеріалів є цінними з військового погляду і використовуються військами. Крім того, слід додати, що в окремих випадках підрозділи українських банд вели бойові дії спільно з вермахтом проти Червоної армії і більшовицьких банд. Важливість цього факту поки що не знайшла належної оцінки. І все ж частини УПА зазнали важких втрат і вже надали нам у деяких ситуаціях неоціненну допомогу. Важливо те, що українські банди припинили бойові дії проти німців у прифронтовій зоні. Але з іншого боку, не слід забувати про суттєві порушення в роботі служби підвезення і постачання німецьких військ, які є наслідком атак українських повстанців»²⁰¹⁰.

Інші керівники німецької військової розвідки на відтинку групи армій «Південь» наголошували, що потрібно надати для УПА озброєння, активізувати контакти з Головною командою УПА, допомогти переміщувати частини лісової армії в більшовицький тил. Однак при цьому традиційно робили наголос на тому, що зброю слід давати українським повстанцям

²⁰⁰⁸ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 9. — Од. зб. 3. — Арк. 10.

²⁰⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4628. — Спр. 10. — Арк. 218—224.

²⁰¹⁰ Там само. — Арк. 259.

лише перед виходом у тил Червоної армії, щоб вони не могли її використати проти вермахту²⁰¹¹. Аналізуючи вигідні для німецької сторони аспекти контактів з УПА, доктор Вітска у своєму донесенні від 22 квітня (як і в попередньому документі від 15 квітня) наголосив на нещирій поведінці українських повстанців стосовно німців (складно сказати, на яку щирість розраховували останні після років терору і зрушень над українцями): «З одного боку, вермахт зацікавлений у співробітництві з УПА. Але з іншого — УПА скористається отриманою можливістю свободи пересування та неофіційного визнання для посилення своїх лав. Здійснювана командуванням УПА практично в усіх округах мобілізація негативно впливає на господарську діяльність у регіоні (убивства польських спеціалістів на німецькій службі, мобілізація сільськогосподарських контингентів тощо). Добровольчий полк СС, будівельні організації, рівно ж як і українська допоміжна поліція, перебувають на межі розкладу. Здійснюючи терор проти поляків, УПА виступає в дистрикті «Галичина» як поважна дестабілізаційна сила, вона має намір посилювати в майбутньому свою діяльність, прагнучи залучити до роботи всю українську молодь, захопивши її так звану «лісову ідею». До цього слід додати, що окремі групи, особливо в південних районах дистрикту, не бояться нападати навіть на підрозділи вермахту. Порівнюючи вказані абвером і вермахтом переваги з викладеними вище негативними моментами, я доходжу до висновку, що негативні аргументи вагоміші, ніж позитивні. А це означає, що потрібно заборонити німецьким інстанціям всяке співробітництво з УПА. Але при цьому слід враховувати, що така заборона потягне за собою необхідність негайної і безпосередньої ліквідації банд УПА. У цей же час ми не диспонуємо потрібними для цього поліційними і військовими силами. Тому я вважаю, що з тактичних міркувань буде правильним, якщо ми будемо продовжувати переговори з метою стримування актів саботажу і диверсій УПА на німецьких комунікаціях, а також з метою отримання від неї розвідувальних даних та недопущення проведення загонами УПА підривної роботи проти нас. Водночас на переговорах не слід давати жодних серйозних обіцянок, як, наприклад, щодо передачі зброї для УПА»²⁰¹².

Дотримуючись такої лінії, німці продовжували переговори з о. І. Гриньохом ще й у червні — липні 1944 р. І хоча українці виконали частину своїх обіцянок, звівши у травні того року напади на німецькі військові та господарські об'єкти «до мінімуму»²⁰¹³, через взаємну недовіру особливих успіхів досягти не вдалося. 7 червня домовилися про підготовку для УПА радистів у німецьких військових школах та передачу декількох сотень радянських трофейних гвинтівок, автоматів і кулеметів, а також боєприпасів. У вересні німці відправили як свого зв'язкового до командування УПА капітана Вітцеля з абверу, який намагався схилити Шухевича до координації дій підрозділів УПА з німецькою розвідкою. Як «жест доброї волі» німці звільнили 27 вересня із концтаборів С. Бандеру, Я. Стецька, Ю. Лопатинського, А. Мельника та інших відомих націоналістичних діячів (загалом 10 осіб)²⁰¹⁴. Затухаючи, ці перемовини велися через І. Гриньоха до грудня 1944 р., однак єдиним їхнім позитивним результатом було визволення німцями ще близько 100 функціонерів ОУН(б). До початку 1945 р. переговори остаточно припинилися²⁰¹⁵. Німецькі пропозиції були неактуальні, нецікаві, запізнілі, а тому український визвольний рух їх відкинув.

Єдиним епізодом активних контактів між УПА та німецькими військовими чинниками восени 1944 р. стали перемовини представника абверу капітана Кірна, якого відправили в розпорядження Групи УПА «Захід-Карпати». У вересні, коли лінія фронту відрізала частину відділів УПА в Карпатах від Головного командування, керівництво Групи УПА «Захід-Карпати», тимчасово сформоване на підконтрольних німцям територіях, розпочало переговори з абвером, намагаючись домовитися про нейтралітет і поставки зброї. Ці перемовини тривали до

²⁰¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4628. — Спр. 10. — Арк. 260.

²⁰¹² Там само. — Арк. 263—264.

²⁰¹³ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950). — Т. 1 / Упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк, В. Сергійчук. — С. 419.

²⁰¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 310.

²⁰¹⁵ Там само. — Т. 6. — Арк. 22.

жовтня того ж року. Повстанцям вдалося «розжитися» військовим майном²⁰¹⁶, але О. Луцький і О. Гасин, які проводили ці переговори, були віддані Р. Шухевичем у січні 1945 р. під організаційний суд і за свої спроби налагодити стосунки з німцями ледь не поплавилися життям²⁰¹⁷.

Німецько-повстанські переговори 1943—1944 рр. з обох боків були вимушеним тактичним кроком, щоб уникнути масштабної воєнної конфронтації між УПА, німецьким вермахтом і поліцією під час наступу Червоної армії. Умови, висунуті на перемовинах обома сторонами, були неприйнятні й неможливі для реального виконання. Німці вдалися до ведення переговорів із лісовою армією задля встановлення стабільності у своєму безпосередньому тилу, отримання розвідувальної інформації та здійснення руками повстанців диверсій проти Червоної армії і радянської адміністрації. Лідери підпілля пішли на контакти з німцями, щоб використати останній шанс звільнити з німецьких тюрем політичних в'язнів на чолі зі С. Бандерою, отримати можливість зберегти свої військові сили від знищення німецькими військами й посилити їх за допомогою німецької матеріально-технічної допомоги. Нещирість сторін та бажання ошукати своїх противників врешті завели переговорний процес у глухий кут. Після того, як німці позбулися практично всіх українських земель та звільнили українських політичних в'язнів, керівництво ОУН і командування УПА остаточно втратило інтерес до спілкування із представниками вмираючого «тисячолітнього райху», чим підтвердило, що попередні контакти мали винятково ситуативний характер.

Факт перемовин між УПА і німцями тільки підтверджує антинімецький характер боротьби Повстанської армії, адже якби УПА і гітлерівці не воювали між собою, то не потрібно було б і вести переговори про припинення бойових дій. Зрештою, ми знаємо, що керівництво українського визвольного руху, дбаючи винятково про його інтереси, контактували із поляками про спільні бойові дії проти більшовиків у 1944—1946 рр. Наявність таких переговорів ніколи не давала змоги звинуватити УПА в пропольських позиціях чи заперечити гострий конфлікт між українським і польським визвольними рухами.

²⁰¹⁶ Ще раз підкреслимо, що Повстанська армія не мала потужної фінансової або матеріальної підтримки з-за кордону, а тому питання отримання зброї та амуніції були життєво важливими. Очевидно, нам не слід сьогодні ставати в позу «ображеного олімпійця» й розповідати, що повстанці діяли аморально, отримуючи зброю від своїх учорашніх ворогів. Коли доводиться воювати з голими руками, про мораль не сильно думається, особливо якщо противники озброєні належним чином. Ідеться не тільки про радянську сторону, але й про поляків. За даними А. Русначенка, лише в 1943 р. польське підпілля та АК отримали від західних союзників такі суми: на утримання кадрів і теренових організацій — 1,24 млн доларів; на бойові акції — 1 440 000 доларів; на зброю, боєприпаси, вибухівку — 5,19 млн доларів; на утримання контррозвідувальної групи «Вахляж» — 1 500 000 доларів; резервна сума — 0,63 млн доларів (Русначенко А. Народ збурений. — С. 151). Тобто польське підпілля у 1943 р. отримало на свої потреби рівно 10 млн доларів (!). Навіть зараз на такі гроші можна утримувати партизанську армію, а в далекі 1940-ві ця сума мала на порядок більшу купівельну спроможність.

²⁰¹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 41—42.

4.3. ОУН у 1943—1944 рр. — пошук «нового обличчя». Спроба сформувати позапартійне представництво українського визвольного руху

«Багато наполегливих у ставленні до обраного шляху, мало — у ставленні до обраної мети».
Фрідріх Ніцше, «Людське, надто людське»

На зламі 1942—1943 рр. фортуна раз і назавжди відвернулася від гітлерівської Німеччини, її вождя й армії. Якщо в 1942 р. прагматичне керівництво вермахту сподівалося бо-дай на перемогу над Радянським Союзом, що могло створити передумови для продовження боротьби із Заходом або принаймні для початку переговорів про мир на прийнятних для Берліна умовах, то після Сталінградської катастрофи перед німецькими маршалами та генералами почала маячити примара нового програшу у світовій війні, програшу ще більш нищівного і жорстокого, ніж у 1918 р. Всіма силами намагаючись змінити долю своєї країни, німецькі військові з відчайдушністю приречених на смерть людей пробували якнайдовше гальмувати могутній наступ Червоної армії на Захід, водночас прагнучи знайти порозуміння з американцями та британцями й домовитися з ними про сепаратний мир ціною усунення Гітлера та нацистів від влади. Як це не парадоксально звучить, але в 1943 р. і в наступні два роки Й. Сталін повинен був благати Всевишнього про те, аби він зберіг життя А. Гітлерові й таким чином дав можливість кремлівському деспотові увірватися зі своїми військами та планами комуністичної експансії в Європу. Радянські дипломатія і розвідка зробили все можливе, аби зруйнувати усі ймовірні варіанти сепаратних домовленостей між Німеччиною та Заходом.

На початку 1943 р. Кремль постав перед серйозною проблемою. У січні на конференції в Касабланці між американцями та британцями виникли суттєві розбіжності в поглядах на майбутнє продовження війни. Американці з притаманною їм прямоотою і раціоналізмом наполягали (як цього й вимагав Сталін) відкриття другого фронту у Франції одразу ж після закінчення боїв у Північній Африці. Більш хитрі британці не шукали прямого шляху своїх армій до Німеччини, а наполягали на необхідності висадки в Італії з подальшим розвитком наступу союзників у напрямку балканських держав. План Черчилля, в разі його реалізації, становив смертельну загрозу для Радянського Союзу. Якби Рузвельт прислухався до свого лондонського, а не московського союзника, хід війни міг би кардинально змінитися. Можна припустити, що поява англо-американських військ на території Югославії, де проти німців діяли могутня армія Й. Тіто й загони Д. Михайловича, змусила б вермахт покинути цю країну, так само, як і Грецію, де також був доволі потужний рух опору. Очевидно, що на бік західних союзників одразу перейшли би болгары, румуни, угорці та словаки. Поява альянтів посилила б польський партизанський рух і сприяла б відновленню некоммуністичної польської державності. Радянському Союзові було б перекрито шлях у напрямку Балкан і Центральної Європи, і сталінський СРСР знову міг бути «замкнутий» у кордонах 1939 р.

За таких умов Червона армія розвиває небачену активність на південному відтинку Східного фронту, особливо влітку — восени 1943 р., коли англо-американці десантувалися в Італії, що згодом вийшла з війни. Коли розмови про можливий похід на Балкани набирають реального обрису, більшовики розбивають німців під Курськом, а потім «стрибком» виходять до Дніпра, який форсує без належної підготовки, без урахування ширини ріки і не чекаючи, поки широка водна перепона вкриється льодом.

Сталін, не вважаючи на жертви, жене червоноармійців на південний захід. Червона армія прискореним темпом наступає не на територію Білорусі, з якої відкривається прямий шлях на Варшаву та Берлін, Вільнюс і Кенігсберг, а на територію України, що володіє значно більшими людськими ресурсами (які можна мобілізувати і кидати на смерть), промисловим і сільськогосподарським потенціалом (який можна нещадно експлуатувати). Проте найсуттєвіший мотив полягав у тому, що контроль над Україною відкривав шлях експансії за основним російським імперським вектором — на Балкани, до чорноморських проток і

Середземного моря, що давало змогу поставити крапку в намаганнях англійців укріпити в цьому регіоні позиції власної імперії. Крім того, вихід на територію України дозволяв Сталінові закріпити західні кордони СРСР принаймні в тих межах, які визначила угода з Берліном у 1939 р. Тобто — володіти нафтовим басейном Дрогобича, Львовом і гирлом Дунаю.

Була у кремлівського володаря ще одна важлива причина для розгортання основного удару Червоної армії в 1943 р. не на заході, а саме на південному заході. Партизанська розвідка з тривогою доносила, що на території Західної і Правобережної України українські націоналісти щоденно посилюють позиції і розгортають активну боротьбу проти німців за самостійну державу. У разі появи на кордоні України американців і британців вони можуть спробувати домовитися із західними союзниками про підтримку. І навіть якщо англо-американці не підуть на відверту домовленість із українським визвольним рухом, вони зможуть використовувати його існування як додатковий фактор тиску на СРСР.

Сукупність вказаних вище причин підштовхувала Сталіна до якнайшвидшого поновлення власного контролю над територією України, що, на жаль, коштувало життя мільйонам новомобілізованих українських солдатів Червоної армії та сотням тисяч українських патріотів.

У цьому вузлі геополітичних хитросплетінь і боротьби між потужними світовими імперіями за свої впливи у вже повоєнному світі українським націоналістам належало виробити таку лінію поведінки, яка могла би бути максимально ефективною для досягнення основної мети руху — створення самостійної та об'єднаної української держави.

Насамперед слід було передбачити можливий розвиток ситуації. Таких прогнозів було два. З одного боку, не відкидали можливості появи на південно-західних рубежах України англо-американців, а з іншого — прораховували ймовірність повторного підпорядкування України більшовикам. У першому випадку потрібно було вирішити питання стосунків із можливими новими ситуативними союзниками — західними демократіями, у другому — належним чином підготуватися до зустрічі з більшовиками. Обидва сценарії розвитку подій передбачали наявність потужних збройних сил і серйозні ідеологічні зміни та корективи у пропаганді. Збройні сили потрібні були, щоб контролювати певні території, впливати на військову ситуацію в регіоні та примусити Захід зважати на український національний рух за умови появи англійців і американців у сусідніх з Україною державах. У випадку повернення радянської влади потужна підпільна армія, на думку націоналістів, могла стати детонатором загальнонаціонального повстання в ослабленому війною Радянському Союзі (а саме таким розраховували бачити СРСР оунівці після війни в Європі — ослабленим, із загостреними соціальними і національними протиріччями, революційною ситуацією та конфліктами із колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції). Тобто за будь-якого розвитку подій лише наявність власних збройних сил давала шанс українському самостійницькому підпіллю продовжити боротьбу за незалежність. Ідеологічні зміни мали відбуватися у двох напрямках — загальній демократизації програми ОУН(б) (що повинно було викликати симпатію в можливих західних союзників, а також позитивно сприймалося населенням Центральної та Східної України) та посиленні соціальної складової у програмі та пропаганді Організації (це мало вибити комуністам із рук їхні основні пропагандистські «козири», розширити соціальну базу національного руху і зробити його привабливим не лише для українців, але й для мешканців інших республік СРСР, що в контексті розпалення загальносоюзної антикомуністичної революції було вкрай важливо).

Наявність підпільних військових сил давала змогу активно включитися в збройну боротьбу з Німеччиною і тим самим «zasлужити» на право голосу в повоєнному світі, а також відкривала можливість заблокувати поширення на найбільш лісисті території України (Полісся, Волинь, Галичина, Карпати) радянського партизанського руху, який активізувався з початком загального наступу Червоної армії. Власні армійські формування були також вагомим аргументом у боротьбі з поляками, які не відмовлялися від претензій на Західну Україну й знаходили підтримку своєї позиції в середовищі західних союзників. Слід було завдати такого нищівного удару по польських планах нової окупації Волині та Галичини, щоб польські кола не могли їх реалізувати після завершення війни в Європі, як зробили це в 1918—1920 рр.

Усі перераховані вище виклики, які в 1943 р. постали перед ОУН, змусили обидві націоналістичні Організації значно активізувати і посилити свою роботу, насамперед на вій-

ськовому й ідеологічно-пропагандистському напрямках. Особливим розмахом і завзятістю традиційно відзначалася бандерівська ОУН, яка в 1943 р. остаточно перетворилася на беззаперечного лідера українського визвольного руху, сконцентрувавши його діяльність навколо себе.

Вище ми виклали історію створення, розбудови структур і боротьби проти німців сформованої бандерівцями Повстанської армії. Тепер доцільно звернути увагу на діяльність самої ОУН(б) у 1943 р.

На початок 1943 р. бандерівська Організація мала чітку структуру. Низовими її клітинами продовжували залишатися станиці, які склалися із членів ОУН(б) у селі, на підприємстві, школі, інституті тощо. У Західній Україні мережа оунівських станиць охоплювала більшість сіл, на Центральній та Східній Україні організаційна сітка була набагато скромнішою й покривала різні регіони далеко не рівномірно. Декілька станиць об'єднувалися в кущі (підрайони), кущі (підрайони) — в райони, райони — в надрайони. Декілька надрайонів (зазвичай 3—5) створювали організаційну округу. 2—3 округи об'єднувалися в область, а області — в край або землю.

У січні 1943 р. у структурі ОУН(б) було чотири краї — Західні українські землі (ЗУЗ), Північно-західні українські землі (ПЗУЗ), Північно-східні українські землі (ПівнСУЗ) і Південно-східні українські землі (ПівдСУЗ)²⁰¹⁸.

Кожен край мав власний Крайовий провід, яким керував відповідний крайовий провідник: Михайло Степаняк — «Лекс» — провідник ЗУЗ, Дмитро Клячківський — «Охрім» — провідник ПЗУЗ, Василь Кук — «Леміш» — провідник ПівдСУЗ, Пантелеймон Сак — «Могила» — провідник ПівнСУЗ.

Крайові провідники були також членами Головного проводу, до якого на початку року окрім них входили: урядуючий провідник Микола Лебедь — «Максим Рубан», керівник СБ Микола Арсенич — «Михайло», організаційний референт Проводу Роман Кравчук — «Петро», референт пропаганди й політичний референт Проводу Дмитро Маївський — «Тарас», референт пропаганди й референт зовнішньої політики Проводу Мирослав-Андрій Прокоп — «Володимир», член Проводу Зиновій Матла — «Дніпровий».

У січні того ж року тривали німецькі репресії проти оунівських підпільників як на території України, так і в окупованій німцями Європі. Нацистів найбільше дратували пропагандистська кампанія ОУН(б), в якій гітлерівську політику піддавали різкій критиці, а також зброя, яку накопичували націоналісти (про це йшлося в попередньому розділі).

Масові арешти значною мірою були наслідком швидкого розростання лав ОУН(б) і певного нехтування правил підпільної організації, якого припускалися новоприйняті активісти. Це змушувало керівництво ОУН(б) посилювати конспірацію підпілля й застосовувати драконівські засоби безпеки, щоб зберегти Організацію від цілковитого фізичного винищення. Дослідникам відомий наказ Проводу «Всім членам ОУН» від 10 січня 1943 р., де наголошували на необхідності дисциплінувати власні лави, більше зважати не на кількісне розростання, а на якісне поповнення рядів Організації:

«Зауважується, що члени ОУН різних степенів не придержуються законів ОУН. Відчувається брак залізної дисципліни, брак точності й послідовності в праці. Як в організаційно-революційному, так і в щоденному житті. Часто видно, що члени ОУН наявно курять та запивають самогонкою. В організації це заборонено. Часто видно розтрату організаційного майна, або також крадіж його. Зауважується у членів легковажне витрачування часу на парубоцтво. Члени не школяться і не вчать, не ростуть, не роблять організаційної роботи [...]. Зауважується часто грубе, нетактовне поступування підвладних супроти своїх зверхників.

Наказую:

Недомагання оці якнайскоріше усунути. Організація Українських Націоналістів — це Орден. В ньому можуть бути люди тільки найкращі характером, духом, сильні волею. Хто не почувається на силах видержати залізної дисципліни і тайну праці ОУН, цей хай залишає її ряди.

²⁰¹⁸ Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949. Довідник. — С. 32; ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 101—102.

А) За зраду організаційної тайни, зламання організаційної дисципліни, непідпорядкування зверхникові, легковажну розтрату і кражу організаційного майна, деморалізацію людей терену, підкопування авторитету ОУН, діяння на шкоду ОУН, працю рівночасно в інших революційних організаціях, впровадження своїх зверхників у бруд, безпідставну критику Проводу, розконспірування ОУН, самовільні виступи членів **будуть карані карою смерти**.

Б) За п'янство серед членів ОУН, легковажну витрату часу, неробство, нецтво, грубе відношення підвладного до зверхника — карати майже всіма карами, включно до публічного виключення з членів ОУН. [...]

Провідники: будьте безоглядно супроти ваших підвладних. Залізну організаційну дисципліну задержати, бо від дисциплінованих, сильних волею, твердих, непохитних, характерних, політично вироблених, опертих на сильному ідеологічному підвладді українського націоналізму членів залежить сьгодні воля і майбутнє української нації. Краще менше людей, але кращих членів Ордену»²⁰¹⁹.

З такими настановами на зміцнення внутрішньорганізаційного життя ОУН(б) підійшла до однієї з найважливіших подій у своєму організаційному житті — чергової конференції, яка визначила подальший напрям руху бандерівського підпілля.

Як ми вже згадували в попередньому розділі, протягом 17–21 лютого 1943 р. неподалік Олеська на Львівщині відбулася Третя конференція керівників бандерівської Організації, яка прийняла остаточне рішення розгорнути масштабну збройну боротьбу проти німців. Під час збору було обговорено ще цілу низку важливих міжнародних проблем, які викликали гострі дискусії в організаційному керівництві.

Одразу ж після завершення Третьої конференції очільники бандерівської ОУН провели декілька раундів переговорів з отаманом Т. Боровцем про об'єднання зусиль у спільній боротьбі за самостійність. Проте всі розмови виявилися безрезультатними.

Але не лише військове будівництво й міжнародні проблеми непокоїли керівництво бандерівської ОУН наприкінці зими — на початку весни 1943 р. За майже два роки німецької окупації Організація зуміла «пустити коріння» на території давньої підрадянської України, і цей успіх необхідно було закріпити і примножити. Лише за умов існування розгалуженої мережі підпілля на більшості українських етнічних земель можна було розраховувати бодай на найменші шанси в досягненні поставленої мети. Натомість українці з Великої України, які залучалися до підпілля, дуже часто виявлялися неготовими до нелегальної праці. Це ставало причиною постійних «провалів», які на зламі 1942–1943 рр., наприклад, призвели майже до цілковитого знищення гестапівцями мережі ОУН(б) на Київщині²⁰²⁰, через що її доводилося відбудовувати фактично з нуля²⁰²¹. Тому керівництво ОУНСД на Великій Україні в особі В. Кука — «Лемеша», «Юрка» на початку березня 1943 р. продовжує максимально скріплювати і дисциплінувати лави підпілля, намагаючись досягнути серед свої членів найвищого рівня бойової готовності. 10 березня низові ланки ОУНСД на центральних і східних українських землях отримали «Інструкцію № 1 з кадрових питань». Розуміючи всю відповідальність моменту переходу Організації на рейки збройної боротьби з окупантами, керівники ОУНСД на Сході вимагали зосередитися на низці ключових кадрово-організаційних проблем, зокрема посилити підготовку «провідних кадрів», які мали бути віддані «ідеї українського націоналізму», мати лідерські якості, «сталевий характер», бути ініціативними і відповідальними. Паралельно з інтенсифікованим підбором і вихованням провідних кадрів, низовий провід мав «оздоровити сітку», тобто провести ґрунтовні вишколи з організаційним активом, відсепарувати безідейних та аморальних пристосуванців, всіх «нестійких» членів Організації перевести в розряд симпатиків, максимально зблизити в роботі дорослу та юнацьку мережі Організації, почистити жіночу сітку від випадкових «супутниць» революційного руху. Територіальних провідників ОУНСД також зобов'язали суттєво посилити пропагандистську роботу, до якої слід було задіяти найкращих із організаційного активу, а серед членів передбачалося посилити політично-виховну роботу. Інструкція вкотре наказувала посилити конспірацію. При цьому

²⁰¹⁹ ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Упоряд. О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. — К., 2008. — С. 64–65.

заборонялося тримати в помешканнях будь-яку організаційну літературу чи документацію, читати організаційні документи в присутності членів родини або друзів, робити будь-які організаційні записи в щоденниках, записних книжках чи писати про організаційні справи без використання відповідних кодувань, всі збори і наради мали відбуватися тільки в нічний час²⁰²².

Інструкція також пропонувала тереновим провідникам ще більше «злитися з масами», посилити виховну роботу із симпатиками, «оздоровити суспільний стан». Для цього рекомендувалося:

а) Поставити масам перед очі образ можливості сучасного моменту, потребу політичної консолідованості та активності, а тоді у протизвагу представити, яка доля чекає нас, як нарід, коли цього не буде.

б) Не допустити до мас ворожої пропаганди, натомість внести наші думки й ідеї, формувати серед суспільства збірну політичну думку (в нашому розумінні) і ставити перед очі мас трагічні кличі: «Воля або смерть», «Боротьба за державу — це боротьба за життя».

в) За всяку ціну зліквідувати п'янство, картографіство, крадіж, надужиття і всякі аморальні прояви. До боротьби з вищезгаданими проявами заангажувати все здорове українське громадянство»²⁰²³.

Подальшу радикалізацію бандерівської ОУН одразу ж відзначили фахівці німецьких спецслужб, які у звіті від 19 березня наголошували, що в «русі Бандери» надалі «спостерігається гостра радикалізація». Члени Організації накопичують зброю, формують «націоналістичні банди», проводять поголовний військовий вишкіл молоді. Головний провід, на думку німецького СД, наказав референтам пропаганди розпочати новий пропагандистський похід «і не повертатися, доки революція не розпочнеться»²⁰²⁴.

Уже через тиждень після згаданого вище звіту — 26 березня — німецька поліція вилучила бандерівську листівку із закликом до українського народу підніматися на повстання. Викриваючи систему більшовицької експлуатації, яка панувала в Україні в міжвоєнні роки, націоналісти підкреслювали: «Ті ж більшовицькі методи винищення продовжують застосовувати нові окупанти України — німецькі імперіалісти. Нищівна колоніальна експлуатація населення України, грабежі, страти, арешти, розстріли, приниження людської гідності, моральний розклад, вивезення людей до Німеччини на неминучу загибель і, нарешті, застосування більшовицького методу винищення голодом — все це “благодіяння”, що чинять німці пригнобленому українському народові. [...] Над усією Україною аж до Кавказу нависли загрозливі хмари нового голодомору. Єднайтесь для боротьби проти нього в ім'я національної солідарності. [...] Ми хочемо боротися за такий соціальний устрій, при якому ніколи б не було голоду. Ми боротимемося за самостійну Українську державу, яка охоронятиме своїх громадян від винищення. Ми будемо боротися за Українську державу, в якій український народ буде господарем на прабатьківській землі. Ми боротимемося за Українську державу, яка дасть можливість всім націям, які живуть і працюють на Україні, жити гідним людини життям! [...] Вступайте в бойові групи Організації Українських Націоналістів! Організуйтеся! Єднайтеся! Створіть сильний фронт української національної революції проти імперіалістів!»²⁰²⁵.

Посилення антинімецьких настроїв низового організаційного активу бандерівської ОУН на початку 1943 р. прямо пропорційно залежало від ставлення місцевого українського населення до гітлерівців, яке з кожним місяцем різко погіршувалося. Звіти націоналістичного

²⁰²⁰ Лише за перші 12 днів березня 1943 р. гестапо арештувало на Київщині 50 членів підпілля бандерівської ОУН (Український здви́г: Наддніпря́нщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 189).

²⁰²¹ Український здви́г: Наддніпря́нщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 155

²⁰²² ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Упоряд. О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. — С. 84—87.

²⁰²³ Там само. — С. 87.

²⁰²⁴ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впорядкував В. Косик. — Т. 3. — С. 125—126.

²⁰²⁵ Там само. — С. 139—141.

підпілля засвідчували, що повідомлення з усіх промислових і сільськогосподарських регіонів України вказують на «яскравий образ колоніальної та екстермінаційної політики німців у відношенні до українського народу»²⁰²⁶, яка проковує революційні настрої в широких масах населення і демонструє їхню готовність до збройного опору окупантам²⁰²⁷. Тому активісти ОУН(б) від початку 1943 р. у листівках закликають мешканців колишньої підрадянської України до загального повстання, щоб «скинути гітлерівський чобіт», лякаючи населення примарами нового голоду, подібного до трагедії 1933 р.²⁰²⁸

Радикалізація позицій низових структур підпілля, назрівання волі до збройної боротьби з німецьким окупаційним режимом були настільки швидкими, що урядуючий провідник М. Лебедь часто не встигав за розвитком подій. За це крайові лідери, разом із більшістю членів Головного проводу, остро критикували «Рубана» і вимагали від нього активізації роботи. Намагаючись поладити конфлікт, М. Лебедь скликав на 9 квітня засідання Проводу ОУНСД, яке мало вирішити головні назрілі проблеми — посилити зовнішньополітичний вектор діяльності, підготувати зміни до програми та статуту Організації, опрацювати питання створення загальноукраїнського військового керівництва для підготовки і здійснення повстання.

Засідання проходило в умовах жорсткої полеміки та взаємних звинувачень. Дискусія почалася з обговорення стану речей на Волині та Поліссі, де місцевий провідник Д. Клячківський і військовий референт В. Івахів прискореними темпами, спираючись на ентузіазм населення, розбудовували підпільні збройні сили, які вступили в рішучу боротьбу проти німецької окупаційної адміністрації, поліції, радянських партизанів і польського підпілля. Виступ «Рубана» продемонстрував — провідник не володів ситуацією на Волині та Поліссі, не міг дати чітких вказівок щодо подальшої роботи, вважав шкідливими і передчасними партизанські виступи націоналістичних загонів проти німців, розглядаючи їх як такі, що послаблюють військовий потенціал майбутнього загальнонародного повстання. Не міг М. Лебедь пояснити зібраним керівникам Організації, чому зтягується створення загальнонаціонального понадпартійного політичного органу, котрий мав репрезентувати в світі майбутню повсталу Україну як підпільний революційний парламент і уряд²⁰²⁹.

Після виступу «Рубана» частина членів Головного проводу висунула пропозицію прийняти рішення про дозвіл керівникам профільних референтур Головного проводу самостійно, без погодження з М. Лебедем, організувати роботу підлеглих у напрямках, визначених лютневою конференцією. М. Степаняк пішов ще далі — запропонував запровадити систему колективного рішення стосовно найважливіших політичних питань, позбавивши таким чином урядуючого провідника авторитарних повноважень²⁰³⁰.

Лебедь відкинув усі пропозиції і різко розкритикував колег, дорікнувши їм поганим рівнем роботи. Останні, в свою чергу, звинуватили його в «диктаторських» схильностях. «Рубану» закидали нездатність організувати належну роботу Проводу, придушення ініціативи окремих референтів, розбалансування стосунків із крайовими керівниками, які починають проводити «самостійну політику», що може завершитися повним розколом і занепадом Організації.²⁰³¹

Засідання в такій атмосфері тривали до 13 квітня, коли словесні сутички досягли апогею: військовий референт Головного проводу Р. Шухевич (як один із найстарших і найавторитетніших членів ОУНСД) запропонував «Рубану» залишити кімнату засідань, аби члени Проводу без нього могли обговорити ситуацію і прийняти рішення, яке б дало змогу вийти з глухого кута. Відтак, на пропозицію крайового провідника Осередньо-східних українських земель В. Кука — «Лемеша», члени Проводу прийняли рішення про усунення М. Лебеда від керівництва ОУНСД і обрання Бюро Проводу у складі трьох осіб — Романа Шухевича, Зеновія Матли

²⁰²⁶ Український здви́г: Наддніпря́нщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергі́йчук. — С. 166—167.

²⁰²⁷ Там само. — С. 170—176.

²⁰²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 53—56.

²⁰²⁹ Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору (1941—1944). — С. 58—59; ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 43.

²⁰³⁰ Там само. — С. 59.

²⁰³¹ Там само. — С. 60.

і Дмитра Маївського. Шухевич мав бути головою Бюро Проводу і «першим між рівними». Тоді ж на засіданні Головного проводу вирішено скликати Четверту конференцію, яка мала затвердити нове керівництво Організації, внести зміни до структури і статуту ОУНСД²⁰³².

У травні Р. Шухевич — «Тур» зібрав нове засідання Головного проводу, на якому детально розглядали проблеми переговорів з іншими українськими політичними групами та формування коаліційного тимчасового уряду повсталій Україні. Відповідальним за ведення перемовин від бандерівців призначили М. Степаняка²⁰³³.

Проте вже впродовж того ж таки травня і червня становище на фронтах світової війни, а також і в окупованій Україні зазнало змін, що суттєво вплинуло на позицію Р. Шухевича. Фактичний провідник ОУНСД дійшов висновку: потужний наступ Червоної армії на захід від берегів Волги до українського Донбасу свідчить про колосальний бойовий потенціал більшовиків, які доволі швидко можуть зайняти всю територію України. «Тур» більше не вважає за доцільне піднімати загальнонаціональне повстання проти німців, яке лише прискорить повернення червоних, але не дасть можливості втримати ситуацію в українських руках. Він усе більше схиляється до думки, що націоналістичній армії потрібно готуватися не до антинімецького повстання, а до майбутньої боротьби проти комуністичної диктатури, обмежуючи опір німцям самооборонними акціями й ударами по адміністрації та поліції, одночасно не заважаючи вермахту воювати проти Червоної армії²⁰³⁴. Хоча така позиція була відхиленням від рішень Третьої конференції, все ж вона виглядала більш прагматично і реалістично, ніж спроба визволення шляхом великого повстання.

Деякі корекції зазнав і підхід Р. Шухевича до створення спільного фронту всіх українських політичних сил. Після невдалих переговорів із Т. Боровцем та досягнення лише ситуативних домовленостей зі збройними групами ОУН(м), «Тур», враховуючи швидке посилення бандерівської УПА в червні — серпні 1943 р., дав згоду на силове об'єднання всіх українських повстанських груп під командуванням Д. Клячківського. Диспонуючи більшими збройними формуваннями, які контролювали великі простори Волині та Полісся, Р. Шухевич не вважав за потрібне вести переговори з політичними конкурентами на рівних, бажаючи бачити інші (набагато слабші) політичні сили лише в ар'єргарді визвольної політики ОУНСД.

У той час, коли в Головному проводі відбувалися такі докорінні зміни, а на Волині та Поліссі прискореними темпами розбудовувалися повстанські відділи, на решті українських територій бандерівське підпілля продовжувало свою діяльність відповідно до поставлених на початку року завдань. До весни 1943 р. фронт уже надійно закріпився на території України, а тому націоналістам-підпільникам сходу довелося першими працювати у прифронтовій смузі. Використовуючи негативне ставлення населення до німців і страх частини громадян перед поверненням більшовиків, націоналісти навесні того ж року активізували агітаційно-пропагандистську роботу в найближчому до фронту регіоні — на Донбасі, намагаючись подати людям альтернативу нацизму і більшовизму в образі ідеї української самостійності. Якщо вірити звітам бандерівського підпілля, в окремих місцевостях Донеччини агітація мала позитивний вплив: «З весною люди почали мандрувати у Запорізьку і Дніпропетровську області міняти хліб і приносити звіти вістки про українських повстанців чи партизан. Розказують вже, що більше не буде більшовиків, ні німців, а буде Україна. [...] Сильне враження викликали листівки у Краматорську. Там вони були розкинені вже тоді, коли німці прогнали більшовиків, значить, після того, як люди бачили звірства більшовиків, а потім іще гірші звірства. Там усі люди сильно захоплені нашою пропагандою і не хочуть ні одних, ні других. По селах і по містах багато людей говорять про листівки і про Україну. Поки що такі розмови йдуть лише в тісних кругах, але люди листівки передають із посолька в посольок, із села на село. Нарід хоче читати і хоче, щоб його весті!»²⁰³⁵. Аналогічні повідомлення надходили зі Сталіно, де поширені

²⁰³² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 44—45.

²⁰³³ Там само. — Арк. 40.

²⁰³⁴ Там само. — Т. 38. — Арк. 306.

²⁰³⁵ Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 192—193.

націоналістами листівки та література мали «досить гарні наслідки, бо населення побачило, що маєтья третя сила, яка бореться проти одних і других»²⁰³⁶. При цьому населення одразу ж почало переповідати найфантастичніші байки про те, що за ОУН стоїть Англія, а націоналістичні листівки розкидають із британських літаків, та й узагалі на Донеччину скоро прийдуть англійські війська, бо британці не зможуть залишити край, в який так багато праці вклали свого часу англійські промисловці на чолі з Джоном Юзом²⁰³⁷.

Зважаючи на успіх пропаганди, підпілля з Донбасу просило забезпечити його якнайбільшою кількістю агітаційних матеріалів. При цьому підкреслювалася велика необхідність у листівках, написаних грамотною російською мовою, й україномовних листівках без «галицизмів» і «полонізмів»: «Для Донбасу потрібно більше листівок і то писаних російською мовою та більшим шрифтом. Остання листівка в російській мові “Граждане” мала багато похибок, і це викликає погане враження. Листівки, писані українською мовою, мають багато галицизмів, і тому дехто говорить, що вони є незрозумілі і не писані для нас. Для прикладу хоч би такий заголовок листівки: “Становище ОУН до мобілізації у німецьку армію”. Слово “становище” тут невідповідне, повинно бути “ставлення”. Слово “офензива” тут ніхто не розуміє і т. д. Уже час, щоб не було галицизмів, бо інакше ОУН усе є лиш галицькою організацією, накидуваною силою на СУЗ. Треба цьому обов’язково положити край. Листівки попадають людям, які зовсім не знають, що це є ОУН та яка її програма. Отже, треба конче таких листівок, де б говорилось докладно про ОУН, її ідеологію, цілі і програму»²⁰³⁸.

Реагуючи на активізацію націоналістичного підпілля на Донбасі, гестапо протягом весни 1943 р. цілковито знищило в регіоні товариство «Просвіту» — за підозру у співпраці з оунівцями²⁰³⁹, а також провело низку головних арештів у середовищі бандерівців та мельниківців. Зокрема, в Маріуполі було арештовано 20 націоналістів²⁰⁴⁰, у Краматорську, Горлівці, Артемівську та Слов’янську через масові арешти місцевого населення серйозно постраждала мережа Організації²⁰⁴¹.

Масштабні удари німців по націоналістичному підпіллі суттєво підривали віру місцевих мешканців у здатність оунівців вибороти незалежність. Більшість обивателів починала схилитись до думки, що невдовзі повернеться стара сталінська система, якій націоналісти зовсім не зможуть протистояти²⁰⁴². Аби протистояти зростанню песимізму та настроїв безальтернативності в масах, оунівці намагалися розгортати агітацію, роблячи ставку на соціальні проблеми — розпуск колгоспів, права робітників контролювати заводи, приватизація дрібної торгівлі, безкоштовна освіта, кредитування сільського господарства тощо²⁰⁴³.

Завдяки таким змінам в агітації націоналістичному підпіллі в регіоні вдалося відродитися і поповнити свої лави прихильниками з місцевого населення. Слід відзначити, що до кінця німецької окупації Донеччини в краю мережа підпілля ОУН(б) виглядала так: Маріуполь — 300 осіб; Краматорськ — 120 осіб, Слов’янськ — 80 осіб, Червоноармійськ — понад 50 осіб; Макіївка — 60 осіб; Ольгинка — 30 осіб. Більшість активістів ОУН(б) були інтелігенцією — вчителями, лікарями, бібліотекарями. За віковим цензом підпільники здебільшого належали до молоді²⁰⁴⁴. Головними напрямками роботи підпілля на Донбасі від середини 1943 р. були агітація, збір коштів і матеріальних засобів на підтримку УПА, вербування і переправка добровольців до повстанських відділів²⁰⁴⁵.

Підбігом до Донбасу було становище підпілля обох ОУН на Слобожанщині, яка від початку 1943 р. знову стала зоною бойових дій. Треба підкреслити, що в Харкові, де існували давні про-

²⁰³⁶ Український здви́г: Наддніпря́нщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергі́йчук. — С. 230.

²⁰³⁷ Там само.

²⁰³⁸ Там само. — С. 193.

²⁰³⁹ Там само. — С. 194.

²⁰⁴⁰ Ніко́льський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. — С. 68—77.

²⁰⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 36.

²⁰⁴² Український здви́г: Наддніпря́нщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергі́йчук. — С. 231.

²⁰⁴³ Там само. — С. 231—232.

²⁰⁴⁴ Там само. — С. 318.

²⁰⁴⁵ Там само. — С. 319.

світанські традиції, обидві гілки ОУН намагалися проводити свою роботу через мережу «Просвіти» і напівлегальний «Громадський комітет», які об'єднували до 600 осіб (здебільшого інтелігенція). Мережа ж самого підпілля була слабшою, ніж у Донецькій чи Дніпропетровській областях²⁰⁴⁶.

Найбільш організованим і дієвим на Великій Україні націоналістичне підпілля виглядало впродовж 1943 р. на Придніпров'ї. Найпоширенішою підпільна мережа, на думку дослідників, була в Кривбасі, Дніпропетровську, Синельниківському, Петропавлівському, Криничанському, Царичанському та Петриківському районах²⁰⁴⁷. Членів і активних симпатиків бандерівського підпілля в регіоні налічувалося до 5 тис. осіб²⁰⁴⁸. Лише в 1944 р. радянські органи держбезпеки арештували в краю 162 оунівців, а 1 455 осіб узяли на облік²⁰⁴⁹. Найбільше облікованих оунівців було на Криворіжжі — 461 особа, у Дніпропетровську — 127 осіб, Дніпродзержянську — 111 осіб, Магдалинівському та Верхньодніпровському районах — по 99 осіб, у Покровському районі — 96 осіб тощо²⁰⁵⁰.

Доволі міцним було підпілля в Запорізькій області. Лише в одному Мелітопольському районі воно налічувало до 100 осіб²⁰⁵¹. Цікаво, що на півдні України, а саме в Мелітополі, Волновасі та Нововоронцовському районі Херсонської області, дослідники фіксують тісну співпрацю між націоналістичним та радянським підпіллям у спільній боротьбі з німцями²⁰⁵². Історики також вказують на те, що із Дніпропетровщини та Запоріжчини активно відправляли людей до УПА, а в обох областях діяли оунівські боївки, які постійно вчиняли вбивства представників німецької окупаційної адміністрації²⁰⁵³. Подібні факти відзначали і слідчі НКВД після повернення в регіон радянської влади. У доповідній записці начальника управління НКВД у Дніпропетровській області повідомлялося: «У жовтні місяці 1943 р. в с. Пологи повернувся керівник ОУН в районі — Ільченко Григорій, який перебував на нелегальному становищі після його спроби убити начальника Олександрівської поліції — Моргуна. Він передав через члена ОУН — Шишка В. В. — таке розпорядження: “Червона армія жене німецькі війська по всьому фронту назад на захід. Якщо ви хочете боротьби з більшовиками за самостійну Україну, ви зобов'язані їхати з нами на Київщину і готуватися до боротьби з радянською владою”. Виконуючи цей наказ, з Ільченком виїхали на Київщину в УПА, в Холодний Яр члени ОУН: Пономаренко Володимир, Санчевський Василь, Ващенко Микола, Шишко Василь»²⁰⁵⁴.

Подальшу розбудову структур підпілля у 1943 р. проводив провід ОУН(б) у Трансністрії. До осені цього року в регіоні було створено Одеський, Прибузький (центр — Голта), Томашпільський, Жмеринський і Середній (центр — Балта) округи, в яких налічувалося 140 кадрових підпільників²⁰⁵⁵. Кожен округ керувався окремим проводом, що складався з керівника, його заступника, який виконував обов'язки організаційного референта, а також референтів безпеки, пропаганди, військового та господарчого²⁰⁵⁶. До складу округів входили районні організації. Одеський округ включав Біляївський, Благоївський, Одеський, Овідіопольський, Троїцький райони; Прибузький — Очаківський, Варварівський, Кодийневський, Мостовський, Доманівський, Вознесенський, Велико-Враднівський, Голський, Кривоозерський, Сарванський, Березівський райони; Томашпільський — Томашпільський, Чернівецький, Ямпільський,

²⁰⁴⁶ Український здви́г: Наддніпря́нщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергі́йчук. — С. 241—268.

²⁰⁴⁷ Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. — С. 215.

²⁰⁴⁸ Там само. — С. 213.

²⁰⁴⁹ Там само. — С. 213—214.

²⁰⁵⁰ Там само. — С. 214.

²⁰⁵¹ Український здви́г: Наддніпря́нщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергі́йчук. — С. 331.

²⁰⁵² Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942—1943 рр.) // Український визвольний рух. — № 12. — Львів, 2008. — С. 59.

²⁰⁵³ Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. — С. 210—211; Щур Ю. Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорізької області // Український визвольний рух. — № 8. — Львів, 2006. — С. 162—163.

²⁰⁵⁴ Український здви́г: Наддніпря́нщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергі́йчук. — С. 386.

²⁰⁵⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 103.

²⁰⁵⁶ Там само. — Арк. 103.

Крижопільський, Кодимський, Чечельницький, Бершадський райони; Жмеринський — Могилів-Подільський, Шаргородський, Барський, Жмеринський, Тульчинський райони; Середній — Балтський, Ананьївський, Тираспольський, Ширяївський, Котовський, Рибницький, Вікнянський, Петровський і Дубосарський райони²⁰⁵⁷. Націоналістичне підпілля в Трансністрії навіть спромоглося впродовж року постійно видавати власні друковані органи — журнали «Чорноморський вісник» та «За державність»²⁰⁵⁸.

Від травня 1943 р. підпілля ОУН(б) на території колишньої підрадянської України отримує інструкції про формування українських самооборонних відділів. Спочатку рекомендували створювати в сільській місцевості окремі боївки з оунівців-нелегалів, які мали згодом перерости в самооборонні відділи. Протягом року останні повинні були об'єднуватися в більш бойові одиниці, мали створюватися крайові та місцеві військові штаби, утворюючи таким чином військові округи УПА²⁰⁵⁹. Навесні — влітку формуються повстанські боївки на Уманщині²⁰⁶⁰, а восени перші відділи були організовані в районі Холодного Яру, на Одещині та Вінниччині²⁰⁶¹. Також упродовж другої половини 1943 р. підпілля з Великої України регулярно пересилало до УПА матеріальні цінності, медикаменти, перев'язувальні матеріали та хірургічні інструменти. Особливо відзначилися в цій роботі підпільники Трансністрії²⁰⁶².

Документи свідчать про наявність націоналістичного підпілля ОУН(б) у Полтавській області. Зокрема, після повернення в край радянської влади органи держбезпеки ліквідували підпільну мережу націоналістів в «Опшнлянському, Диканському, Ново-Санжарському та інших районах Полтавської області»²⁰⁶³.

Упродовж 1943 р., ще до приходу Червоної армії, провідні кадри бандерівського Проводу Осередньо-східних і Південних українських земель зазнали суттєвих втрат. Зокрема, від рук нацистів загинули крайовий провідник ОСУЗ П. Сак, член окружного проводу ОСУЗ Черник, окружний провідник Кам'янець-Подільщини «Вій», керівник мережі ОУН(б) на Кіровоградщині Л. Шостак, член обласного проводу Дніпропетровщини В. Гадида, провідник підпілля Вінницької і Полтавської областей Я. Петrenchко, керівник СБ ОУН(б) на Наддніпрянщині Б. Мовчан²⁰⁶⁴. На одній лише Криворіжчині від липня до жовтня цього року у боротьбі з гітлерівцями загинуло семеро керівників підпільних ланок різного рівня²⁰⁶⁵.

Доволі складним періодом став 1943 р. для підпілля Буковини. Навесні цього року румунська влада провела серед підпільників масові арешти. До в'язниці потрапив керівник місцевого проводу Гирюк — «Тарас»²⁰⁶⁶. Проте це не зуміло повністю паралізувати роботу ОУН(б) у регіоні, яка на місцях продовжувала діяти у звичайному руслі²⁰⁶⁷. У серпні на Буковину прибув М. Колотило. Він уже раніше очолював провід області, був засуджений румунами до смертної кари, але у в'язниці симулював смертельно хворого, після чого переведений на обслідування до лікарні, з якої зумів утекти і був знову призначений керівництвом Організації провідником буковинського краю й отримав організаційний псевдонім «Володимир»²⁰⁶⁸. Новий керівник заборонив здійснювати масовий набір нових членів до лав Організації, а на-

²⁰⁵⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 104.

²⁰⁵⁸ Там само. — Арк. 101.

²⁰⁵⁹ Там само. — Арк. 97—98.

²⁰⁶⁰ Чорномаз Б. Д. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941—1945-х роках. — Умань, 2002. — С. 146—147.

²⁰⁶¹ Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 157; ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 732. — Т. 1. — Арк. 105.

²⁰⁶² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 732. — Т. 1. — Арк. 106.

²⁰⁶³ Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 299.

²⁰⁶⁴ Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942—1943 рр.) // Український визвольний рух. — № 12. — С. 60.

²⁰⁶⁵ Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 297.

²⁰⁶⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 732. — Т. 1. — Арк. 238.

²⁰⁶⁷ Там само.

²⁰⁶⁸ Там само. — Арк. 238—239.

полягав на максимальній конспірації та вишколи вже залучених до роботи підпілля людей²⁰⁶⁹. Також перед активістами ставилося завдання посилити масову агітацію та пропаганду в середовищі громадян, не причетних до націоналістичного руху²⁰⁷⁰. До грудня 1943 р. найміцніші структури підпілля ОУН(б) діяли у Вишнівському, Вашківському та Стородинецькому районах області. Там також функціонували районні проводи. До їхнього рівня «підтягувався» Глибоцький район, але районний провід там не встигли створити до початку нової хвилі арештів, яку румунські спецслужби провели в грудні того ж року²⁰⁷¹. Під час чергових «зачисток» румунам вдалося вдруге арештувати М. Колотила, якого було ув'язнено в чернівецькій тюрмі²⁰⁷². До лютого 1944 р. націоналістичне підпілля на Буковині було румунами практично знищене²⁰⁷³.

Робота, розвиток, перемоги і поразки бандерівського підпілля на всій території України в 1943 р., динамічна розбудова УПА вимагали від керівництва Організації виробити нову тактику боротьби, поставити перед членством нові орієнтири, зробити програму руху більш пристосованою до потреб реального життя. Тому Р. Шухевич скликав на кінець серпня 1943 р. Четверту конференцію бандерівської Організації. На початку засідання, заручившись підтримкою присутніх, голова Бюро Проводу «Тур» оголосив конференцію Третім надзвичайним великим збором ОУН(б)²⁰⁷⁴. Перший в історії Великий збір на території України відбувся 21–25 серпня на хуторах поблизу с. Золота Слобода Козівського району на Тернопільщині. Цікаво, що зібрання проходило під виглядом волосної наради «мужів довір'я», яку організував вїйт збірної Козівської громади (а за «сумісництвом» — давній член ОУН і заступник повітового провідника бандерівської Організації) Степан Волошин²⁰⁷⁵.

Присутніми були 27 осіб: Р. Шухевич²⁰⁷⁶, М. Лебедь, Й. Позичанюк, М. Арсенич, Я. Бусел, Р. Волошин, В. Турковський, Р. Кравчук, О. Логуш, Д. Майвський, З. Матла, Л. Ребет, З. Марцук, М. Палідович, М. Степаняк, В. Турковський, В. Сидор, В. Охримович, М. Прокоп, о. І. Гринох, В. Голяд, П. Стадник та ін.²⁰⁷⁷. Вів засідання Ростислав Волошин²⁰⁷⁸.

Порядок денний, за свідченнями М. Степаняка, складався з таких питань: доповідь про міжнародну і внутрішньополітичну ситуацію, зміна програми, зміна організаційного статуту, вибори центральних органів організаційної влади, різне²⁰⁷⁹.

Головну доповідь про зовнішнє і внутрішнє становище України робив М. Прокоп — «Гармаш», «Володимир»²⁰⁸⁰. Квінтесенцією його виступу були такі положення: Німеччина та її союзники програють війну, але протиріччя між західними альянтами та СРСР настільки глобальні та фундаментальні, що можуть викликати серйозне загострення стосунків між ними включно з війною; з розгромом Німеччини постане питання про самостійність окупованих нею народів, що зробить визвольні рухи цих народів важливим чинником у міжнародних стосунках; Радянський Союз веде складну війну, і населення СРСР продовжує її, бажаючи помститись Німеччині, проте з моменту вступу Червоної армії на території сусідніх держав

²⁰⁶⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 732. — Т. 1. — Арк. 239.

²⁰⁷⁰ Там само.

²⁰⁷¹ Там само. — Арк. 240.

²⁰⁷² Там само.

²⁰⁷³ Там само. — Арк. 241.

²⁰⁷⁴ Там само. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 47. На цьому зібранні назву ОУНСД було скасовано й Організація повернулася до старої аббревіатури.

²⁰⁷⁵ Там само. — Т. 69. — Арк. 7.

²⁰⁷⁶ За свідченнями М. Польового — «В'юна», який у 1943 р. був господарчим підпілля Бережанського повіту, він особисто привозив і відвозив Р. Шухевича для участі у Зборі (зі Львова і до Львова) власним легковим автомобілем. Принагідно зауважимо, що доля самого М. Польового склалася доволі сумно. У 1944 р. він потрапив до НКВД і був завербований як «агент-бойовик». Характеризувався енкаведистами як «один із найкращих бойовиків спецгрупи УНКВД», але був застрелений підпільниками посеред білого дня в Бережанах на квартирі в рідного брата (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 11).

²⁰⁷⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 11.

²⁰⁷⁸ Панченко О. Мирослав Прокоп. Нариси політичного портрету. — Гадяч, 2001. — С. 74.

²⁰⁷⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 51.

²⁰⁸⁰ Там само.

усередині СРСР можуть серйозно зрости антивоєнні настрої через небажання продовжувати війну за межами держави; загарбницька політика СРСР на завершальному етапі створить для Кремля ворогів не тільки в особі німців і колишніх західних союзників, але також і в особі визвольних рухів підкорених гітлерівцями народів, які прагнуть до самостійності, а не до перетворення на радянських сателітів²⁰⁸¹.

Доповідач робив висновок, що на завершальному етапі війни можуть скластися сприятливі умови для реалізації ідеї української державності. Тому він пропонував: 1) скерувати роботу Організації на розпалювання революції в СРСР у союзі з іншими поневоленими народами; 2) активізувати діяльність УПА і поширити її (шляхом рейдів) на територію сусідніх радянських республік; 3) створити спільний фронт боротьби також із сусідніми державами, які могли в перспективі бути окупованими СРСР; 4) добитися дипломатичної підтримки Великої Британії; 5) у внутрішньому житті — скерувати всі сили на подальше скріплення мережі ОУН(б) та бойової сили УПА²⁰⁸².

На Зборі розгорілася гостра дискусія щодо розвитку подій на українських землях і в Європі, під час якої розглядали три основних варіанти можливого найближчого майбутнього. Позиція перша полягала в тому, що червоні можуть повернутися на українські землі й окупувати всю Україну, але будуть ослаблені війною, а тому подальша потужна розбудова УПА дасть змогу у слушний момент здійснити глибокі рейди більшовицькими тилами, які призведуть до масових повстань на всій території України та в інших національних республіках і, врешті-решт, зруйнують СРСР. Другий погляд на ситуацію висловлював обережні сподівання на можливий прихід на Балкани західних союзників, які зупинять просування комунізму в Європу і, як і після Першої світової війни, будуть вирішувати долю світу. За таких умов теж було необхідно мати якнайпотужнішу підпільну армію, яка могла би стати фактором позитивного вирішення українського питання. Третій варіант виявився найбільш реалістичним, але через свій песимізм не була сприйнятий учасниками з'їзду. Його адепти вважали: СРСР вийде з війни настільки потужним, що жодні повстанські рухи його не зруйнують, а Британія та США будуть рахуватися із позицією Кремля. Єдиним виходом для українських політичних сил прихильники такого погляду бачили еміграцію.

Унаслідок тривалих і гострих дискусій переміг перший варіант, але також була врахована можливість висадки західних союзників на Балканах. Збір узяв курс на посилення Повстанської армії шляхом мобілізації молоді та на розпалення національних повстань у різних куточках СРСР. Передбачалося збільшити УПА до максимальних розмірів, які тільки допускали тодішні можливості матеріального забезпечення, створити якнайбільше підпільних складів із запасами зброї, амуніції, їжі, медикаментів тощо, дочекатися просування фронту на захід і одночасно з цим вирушити у східному напрямку до Дніпра, а також на територію Білорусі, Кавказу і Прибалтики для розпалення повстання²⁰⁸³. Таке рішення підтримала більшість учасників Збору. Різно проти нього виступили лише М. Леbedь і М. Степаняк, які не бачили можливості силами легкоозброєної УПА протиставлятися озброєній до зубів радянській каральній машині²⁰⁸⁴.

Другий доповідач на Великому зборі О. Логуш зосередився на проблемах програмних змін в ОУН(б)²⁰⁸⁵. У його виступі відчувався серйозний вплив, який на нього справила робота у східній частині України. Зміни до програми «дихали» своєю «лівізною». Зокрема, доповідач пропонував націоналізувати велику промисловість і торгівлю, ліквідувати велике землеволодіння, дозволити поряд із приватним землеволодінням колективні форми власності на землю. Для середньої торгівлі О. Логуш передбачав громадсько-кооперативну форму, а для дрібної — приватну тощо²⁰⁸⁶. Після обговорення виступу Збір загалом схвалив представлені доповідачем соціально-економічні зміни у програмі ОУН(б).

²⁰⁸¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 51—52.

²⁰⁸² Там само. — Арк. 52—53.

²⁰⁸³ Там само. — Арк. 53.

²⁰⁸⁴ Там само. — Арк. 54.

²⁰⁸⁵ Там само.

²⁰⁸⁶ Там само.

Наступну доповідь виголосив Д. Маївський, який запропонував внести зміни до структури Головного проводу. Зокрема, замість одного провідника мало бути узаконене Бюро Проводу з трьох осіб. Додатково створювалася Головна рада з п'яти осіб²⁰⁸⁷. Завданням якої був контроль за діяльністю Головного проводу (особливо господарсько-фінансовою його складовою). Рада мала право створювати судово-слідчі органи для вивчення діяльності членів Проводу та могла скликати Великий збір²⁰⁸⁸.

Гострі дискусії під час засідань Третього збору спалахнули навколо діяльності УПА. Якщо вірити свідченням М. Степаняка на допитах у радянських органах держбезпеки, він разом із М. Лебедем гостро засудив практику антипольських акцій, які проводили повстанці на Волині та Поліссі, вважаючи, що такі дії компрометують увесь рух. Однак більшість учасників зібрання виправдали тактику УПА щодо поляків і постановили вважати Повстанську армію головною силою, з допомогою якої доведеться боротися за державну незалежність²⁰⁸⁹.

Також на зібранні дискутувалося питання, як ставитися до С. Бандери. Формально від часу Другого великого збору він був керівником Організації, але від липня 1941 р. керівництва не здійснював з об'єктивних причин. Коли ж на Третьому зборі було прийняте рішення створити Бюро Проводу на чолі з Р. Шухевичем, С. Бандера залишався «підвішеним» у повітрі. Після обговорення цієї проблеми з'їзд постановив залучити С. Бандеру до керівництва Організацією відразу, щойно він отримає фізичну можливість приступити до роботи²⁰⁹⁰.

Ще одним гострим питанням, яке обговорювалося на Зборі, стала пропозиція М. Степаняка (підтримана В. Куком та Я. Буслом) офіційно розпустити ОУН і створити на її базі нову організацію з новою програмою, побудовану на більш демократичних засадах, яка зможе привернути широкі маси населення Центральної і Східної України. Однак після дискусії ідея М. Степаняка була відкинута більшістю, а він сам звинувачений у намаганні розкласти ОУН(б)²⁰⁹¹.

Хоча пропозицію щодо фактичної реінкарнації ОУН під іншою назвою було відкинута, програма ОУН(б) зазнала суттєвих змін і своїм звучанням стала нагадувати програми багатьох повоєнних антиколоніальних рухів «третього світу». У нових програмних постановках ОУН(б) відзначалося: Організація бореться як проти більшовизму, так і проти німецького нацизму за повне визволення українського народу та інших поневолених народів і побудову української держави в системі вільних національних держав, яка єдина зможе гарантувати поступальний розвиток світу без експлуатації нації нацією та дасть змогу розв'язати в майбутньому головні соціальні проблеми²⁰⁹². Виступаючи як антиколоніальна та антиімперіалістична сила, Організація проголошувала: «ОУН бореться проти імперіалістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно й політично та визискує економічно інші народи. Тому ОУН бореться проти СРСР і німецької "Нової Європи". ОУН з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних та фашистсько-націонал-соціалістичних програм та політичних концепцій, бо вони є інструментом завойовницької політики імперіалістів. Тому ми проти російського комуністсько-більшовизму і проти німецького націонал-соціалізму [...] ОУН за повне визволення українського народу з-під московсько-більшевицького та німецького ярма, за побудову Самостійної Соборної Української Держави без поміщиків, капіталістів та без большевицьких комісарів, енкаведистів та партійних паразитів»²⁰⁹³. У новій програмі декларувалися плани створити в Україні новий державний порядок і новий соціальний лад. Майбутня українська держава мала бути демократичною і соціально спрямованою, вона гарантувала рівність усім громадянам, доступ до освіти, праці та відпочинку, право національним меншинам на власний культурний розвиток, свободу слова, друку, віросповідання тощо²⁰⁹⁴.

²⁰⁸⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 55.

²⁰⁸⁸ Там само. — Арк. 56.

²⁰⁸⁹ Там само.

²⁰⁹⁰ Там само. — Арк. 57.

²⁰⁹¹ Там само. — Арк. 58.

²⁰⁹² ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Упоряд. О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. — С. 204.

²⁰⁹³ Там само. — С. 204—205.

²⁰⁹⁴ Там само. — С. 205—207.

Аналізуючи міжнародну ситуацію, оунівці вважали: світова війна, яка тривала вже п'ятий рік, увійшла у вирішальну стадію, що характеризувалася вичерпанням сил імперіалістів, ростом суперечностей між імперіалізмами та активізацією боротьби поневолених народів. Ця потрібна формула могла бути розшифрована так: Німеччина й СРСР взаємно виснажені, між СРСР та англо-американцями існують принципові протиріччя, які спричинять швидкий конфлікт, у світі якого ОУН і УПА отримують шанс на реалізацію основної мети — побудови української держави²⁰⁹⁵.

Англіїці й американці будуть серйозно протистояти можливому встановленню комуністичних режимів у Європі — цілком логічно передбачали оунівці. Націоналісти навіть подумати не могли, що західні демократії на півстоліття «здадуть» половину Європи на милість Кремлю і повторять помилку 1917—1920 рр., коли на глум більшовикам були покинуті поневолені народи колишньої Російської імперії.

У внутрішньоукраїнському житті ОУН(б) прагнула до об'єднання всіх сил українського народу і розгортання національної революції, яка разом із аналогічними революціями інших уярмлених народів мала принести позитивний результат: «Тільки одностайною боротьбою український народ здобуде Самостійну Соборну Українську Державу. Тому нашим завданням є залучити якнайширші народні маси до плянної активної боротьби. [...] Наші цілі здобудемо, вийшовши за межі України та зв'язавши нашу боротьбу за УССД з боротьбою інших поневолених або загрожених імперіалізмами народів [...]»²⁰⁹⁶.

Для реалізації нової й амбітної програми змінено керівництво Організації. Як уже зазначалося вище, Збір підтвердив квітневі рішення про те, що Головний провід ОУН(б) очолюватиме Бюро Проводу з трьох осіб. Однак тепер поряд із Р. Шухевичем і Д. Маївським до його складу ввели представника Волині Р. Волошина. Фактично ж керівництво всього визвольного руху сконцентрувалося в руках Р. Шухевича. Колишній лідер ОУН(б) М. Лебедь, який на зібранні відмовився звітуватися і був укотре гостро розкритикований, отримав посаду шефа закордонної референтури і згодом виїхав у Західну Європу. Підпілля на Волині та Поліссі продовжував очолювати Д. Клячківський, в Галичині лідером ОУН(б) став В. Охримович, а в Центральній і Східній Україні — В. Кук. Службою безпеки опікувався М. Арсенич, пропагандою — М. Прокоп, Д. Ребет і О. Логуш були членами Головного проводу без чітко означених функцій, а Д. Грицай входив до Головного проводу як шеф штабу УПА²⁰⁹⁷. М. Степаняк, який після Великого збору втратив довіру Р. Шухевича та його найближчого оточення через свої радикальні пропозиції з реформування ОУН, був у грудні 1943 р. насильно відсланий зі Львова²⁰⁹⁸ для праці на Волині (у розпорядження Д. Клячківського)²⁰⁹⁹.

У жовтні 1943 р. в історії бандерівської ОУН відбулися чергові важливі події. Наприкінці місяця Р. Шухевич скликав у Львові підпільну конференцію Організації (першу після Третього надзвичайного великого збору). На зібранні у конспіративній квартирі на вулиці Личаківській, окрім Шухевича, були присутні: Д. Маївський, Д. Ребет, М. Лебедь, Д. Грицай, М. Степаняк, О. Луцький, М. Прокоп, В. Охримович, Р. Волошин²¹⁰⁰. Конференція розглядала звіти референтів Головного проводу про роботу за останні півроку, вивчала досвід повстанської боротьби на Волині та Поліссі та ситуацію з переговорами між ОУН(б) та мельниківським і польським підпіллям²¹⁰¹.

Першим виступив Р. Шухевич, яких охарактеризував питання, пов'язані із загальною діяльністю Організації, а також окремо зупинився на проблемі розбудови УПА, відобразивши

²⁰⁹⁵ ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Упоряд. О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. — С. 207—209.

²⁰⁹⁶ Там само. — С. 210—211.

²⁰⁹⁷ Содоль П. Українська Повстанча Армія. Довідник. — С. 35.

²⁰⁹⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 59, 351.

²⁰⁹⁹ Мотука Г. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 125.

²¹⁰⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 16. — Арк. 298.

²¹⁰¹ Там само.

питання підготовки військових кадрів, забезпечення зброєю, амуніцією та продовольством. Тут же лідер підпілля запропонував поширити діяльність УПА на територію Галичини, активізувати бойові операції проти німців, щоб сильніше загартувати армію і підготувати її тим самим до майбутніх виступів проти радянського режиму²¹⁰². Також Р. Шухевич дав позитивну оцінку діяльності націоналістичного підпілля в Україні, наголосивши, що ОУН(б) має практично вирішальний вплив на території від Дніпра до Карпат, а інші політичні течії українства, зокрема мельниківці, практично втратили навіть той незначний вплив, який мали раніше²¹⁰³.

Після виступу Р. Шухевича свій звіт виголосив крайовий провідник ЗУЗ В. Охримович²¹⁰⁴. Доповідач загалом позитивно охарактеризував діяльність структур бандерівського підпілля в Галичині, але водночас підкреслив, що останнім часом населення регіону, а особливо інтелігенція, переживає певний «духовний параліч». Громадяни бояться німців, але ще більше бояться приходу радянської влади, а тому перебувають у розгубленості. Лише восени 1943 р., після активізації підрозділів УНС та їхніх успішних боїв із німцями, настрої людей покращилися, спостерігається посилення прихильності до ОУН(б)²¹⁰⁵.

Одразу за В. Охримовичем доповідь про стан і діяльність УНС робив командир самооборони О. Луцький²¹⁰⁶. Він вступив у певну дискусію з попереднім доповідачем, вказавши, що до УНС із лав ОУН здебільшого відправлялися слабо підготовані кадри, на військовий вишкіл яких довелося витратити багато часу. Також О. Луцький вказав на недостатнє матеріальне забезпечення відділів УНС з боку організаційної мережі, через що в структурі самооборони довелося спеціально створювати відділи жандармерії²¹⁰⁷. Таке паралельне існування УНС і мережі підпілля часто викликало «тертя» між двома структурами²¹⁰⁸. Під час дискусії з цього приводу лунали думки про підпорядкування УНС Проводу ОУН(б) на ЗУЗ, але врешті було прийняте рішення цього не робити, а лише зобов'язати командування УНС проводити будь-які операції тільки після повідомлення підпільної мережі ОУН(б) на тій чи тій території²¹⁰⁹.

Після обговорення проблеми УНС про діяльність Проводу ПЗУЗ звітував Р. Волошин. Саме цей звіт викликав найбільші розходження серед керівників Організації. Тоді слово на засіданні знову взяв Р. Шухевич, який констатував, що звіт Р. Волошина про діяльність УПА на Волині та Поліссі суттєво контрастує зі звітом О. Луцького, наданим ним після відвідин регіону з інспекційною поїздкою. Така ситуація, за словами лідера ОУН(б), породжувала гострі суперечки про доцільність застосування Повстанської армією тактики масштабної партизанської війни проти всіх противників, про слабкість командних кадрів і штабних старшин та необхідність поширення діяльності УПА на інші регіони України тощо. Враховуючи полярність думок і поглядів, Р. Шухевич попросив лідерів Організації дозволити йому здійснити особистий інспекційний візит на Волинь та Полісся, щоб детально ознайомитися із ситуацією та скласти відповідний звіт на наступній конференції Проводу. Головний провід відрядив «Тура» на Північно-західні українські землі і надав йому необмежені повноваження щодо реорганізації та зміни крайового керівництва. Перед керівником організації, головою БП, також стояло завдання ознайомитися з досвідом розбудови УПА і визначити, наскільки доцільно застосувати його на інших територіях України²¹¹⁰.

²¹⁰² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 16. — Арк. 298—299.

²¹⁰³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля. протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. 349.

²¹⁰⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 16. — Арк. 299.

²¹⁰⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. 350.

²¹⁰⁶ Там само.

²¹⁰⁷ Там само.

²¹⁰⁸ Там само.

²¹⁰⁹ Там само.

²¹¹⁰ Там само. — С. 350—351.

У підсумку своєї роботи жовтнева конференція прийняла рішення: продовжувати військове будівництво на Волині й Поліссі, посилити заготівлю харчів для УПА шляхом нападів на німецькі господарські об'єкти, проводити збір і заготівлю зброї, призначеної для нового поповнення УПА; запропонувати мельниківцям, через Р. Волошина, координувати дії стосовно спільного виступу проти німців; передати (знов-таки, через Р. Волошина) польському підпіллю спеціальний меморандум із закликом припинити діяльність польських партизанських груп на території України знищення українського населення²¹¹¹. Також конференція офіційно висловилася проти формування дивізії СС «Галичина» і постановила бойкотувати мобілізацію до її лав, а молодь спрямовувати до підрозділів УНС або УПА²¹¹².

Після завершення конференції, у листопаді того ж року²¹¹³. Р. Шухевич відбув на Волинь. Побачене, судячи з усього, справило на нього сильне враження. «Повстанські республіки» з цивільною адміністрацією, школи, система медичного обслуговування населення, підприємства, які виробляли сірники із символікою лісової армії, млини, молочарні, мармеладні і макаронні фабрики, майстерні з пошиття уніформ і ремонту зброї, офіцерські та підофіцерські школи — все це виглядало наче цілком інша реальність, яка не вписувалася в загальну історичну картину. Після цих відвідин Р. Шухевич став беззаперечним прихильником поширення волинського досвіду на інші терени²¹¹⁴.

Повернувшись до Львова, голова Бюро Проводу у грудні 1943 р. скликав чергову конференцію бандерівської ОУН, склад учасників якої нагадував склад делегатів жовтневої конференції, до яких приєдналися шеф СБ М. Арсенич і лідер підпілля на Великій Україні В. Кук²¹¹⁵. Конференція відбувалася у Львові на конспіративній квартирі на вулиці Сикстусській²¹¹⁶ (нині — Петра Дорошенка).

До порядку денного конференції входили такі питання: 1) звіт Р. Шухевича про інспекційну поїздку на Волинь; 2) звіт В. Кука про становище в Проводі ПівДУЗ; 3) заслуховування інформації про хід переговорів із румунами та угорцями; 4) обговорення питання подальшого розвитку УПА й перетворення УНС в УПА-Захід; 5) вироблення ставлення ОУН і УПА до Червоної армії²¹¹⁷; 6) встановлення основних напрямків політичної і пропагандистської роботи на Сході України²¹¹⁸.

Р. Шухевич відвітувався про поїздку і про стан УПА на Волині й Поліссі. Він підкреслив, що робота підпілля на Волині організована краще і ведеться з більшим розмахом, ніж у Галичині²¹¹⁹. Після дискусій прийняли рішення поширювати волинський досвід на Галичину і Правобережжя. Волинь і Полісся мали залишатися головними базами повстанського руху, там передбачалося створювати великі продовольчі склади, концентрувати збройні запаси, готувати кадри. Вже організовані групи повстанців із волинських та поліських лісів мали рей-

²¹¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 16. — Арк. 299.

²¹¹² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. 351.

²¹¹³ М. Прокоп у спогадах «Напередодні незалежної України» вказує, що Р. Шухевич відправився на Волинь ще в жовтні 1943 р., але, очевидно, це або помилка, або початок подорожі Р. Шухевича волинським краєм розпочався наприкінці жовтня і тривав увесь листопад.

²¹¹⁴ Прокоп М. Напередодні незалежної України. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1993. — С. 536.

²¹¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 16. — Арк. 300.

²¹¹⁶ Там само.

²¹¹⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. 351.

²¹¹⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 16. — Арк. 300.

²¹¹⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. 351.

дувати в інші області і закріплюватися на місцях. Основний наголос у заготівлі продовольства та озброєння слід було робити на реквізиції з німецьких сільськогосподарських підприємств і складів, роззброєнні німців та їхніх союзників. Відділи УНС вирішено остаточно перетворити в УПА-Захід; у пропаганді й організаційній літературі — послідовно дотримуватися постанов та програмних змін, затверджених на Третньому великому зборі. Всі оунівські мілітарні формування на Правобережжі мали бути виведені в лісові масиви і реорганізовані в УПА-Південь. Створювалося три крайові командування УПА і Головна команда УПА, яку очолив Р. Шухевич²¹²⁰.

Після доповіді «Тура» В. Кук охарактеризував ситуацію на Великій Україні. Він, зокрема, звернув увагу на труднощі роботи підпілля в районах, в яких перебував Червона армія, — через численні провокації, які деморалізували мережу. «Леміш» пропонував перевести підпілля на сході у стан глибокої конспірації, призначити на керівні посади місцеві кадри, які йому вдалося підготувати за роки окупації, вивести всі військові формування зі степових районів у лісові масиви. Також В. Кук підкреслював, що далеко не всі керівники підпілля дотримуються у пропаганді основних постулатів нової програми, прийнятої на Третньому надзвичайному великому зборі. Така позиція надзвичайно шкідлива в роботі на Сході, бо стара програма ОУН(б) відштовхує від підпілля маси «східняків»²¹²¹.

Наступним доповідачем на конференції був О. Луцький, який зупинився на проблемах реорганізації відділів УНС в УПА-Захід, зокрема на питаннях підготовки якісних командних кадрів, дефіцит яких був особливо відчутним²¹²².

М. Лебедь присвятив доповідь міжнародній діяльності Проводу, зокрема переговорам із угорським командуванням і перспективам налагодження українсько-угорських взаємин. Відтак слово знову взяв В. Кук, який розповів про результативні контакти з румунським військовим командуванням, яке виявило бажання вести переговори з ОУН. «Леміш» просив затвердити інструкції для переговорів з румунами²¹²³. Конференція ухвалила рішення продовжувати переговорний процес із мадярами та румунами, причому контактувати з останніми мав М. Лебедь.

Проводу ОУН(б) у Галичині наказували активізувати, користуючись волинським досвідом, роботу зі створення УПА-Захід. Щодо німецької армії та силових структур було вирішено зайняти оборонну тактику, лінію фронту передбачалося переходити без бою, щоб зберегти людей. В майбутньому особливу увагу слід було звертати на пропагандистське «розкладення» Червоної армії і підготовку до боротьби в умовах реставрації сталінського режиму²¹²⁴.

Також на грудневій конференції попередньо затвердили склад позапартійного органу — керівного органу воюючої України та політичної надбудови УПА і проект його назви — Головна визвольна рада. У наказі Головного військового штабу УПА від 18 грудня 1943 р. уже стверджувалося, що Повстанська армія є українськими збройними силами, «найвищим зверхником» яких вважається «Головна визвольна рада»²¹²⁵. Саме в грудні командування УПА намагалося максимально переформатувати збройні підрозділи партизанського типу в регулярну армію. У контексті цієї організації вживалися заходи з посилення дисципліни, впровадження статутів регулярних армій, системи військових звань, підготовки кадрів тощо.

²¹²⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 16. — Арк. 300; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. 351.

²¹²¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — С. 351—352; ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 16. — Арк. 300—301.

²¹²² Там само. — С. 352.

²¹²³ Там само. — С. 352—353.

²¹²⁴ Там само. — С. 353.

²¹²⁵ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950). — Т. 1 / Упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк, В. Сергійчук. — С. 252.

Учасники зборів детально обговорили проект створення понадпартійної репрезентації воюючої України, яка мала б нав'язати контакти із західними альянтами як підпільний український уряд. Тому конференція доручила Р. Волошину провести переговори з мельниківцями і представниками довоєнних українських партій²¹²⁶. Як влучно зауважує український дослідник В. Мороз: «Потреба в керівному, державно-політичному органі воюючої України існувала ще від часу ліквідації німцями в 1941 р. Українського Державного Правління та арешту тих, хто його очолював, зокрема Прем'єр-міністра Ярослава Стецька. Особливо актуальним це питання стало з початком широкої боротьби Української Повстанської армії на Волині»²¹²⁷.

Аналізуючи причини постанови Визвольної ради, Р. Шухевич згодом писав: «Масове поширення збройної боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу, що сталося внаслідок глибокого вкорінення серед найширших мас українського народу ідей українського визвольно-революційного руху; виразно всенаціональний характер цієї боротьби; опанування УПА значних територій Українських Земель; наближування до кінця війни між окупантами України — гітлерівською Німеччиною і большевицькою Москвою та, у зв'язку з цим, можливість заіснування догідної ситуації для української визвольної справи; значний ріст ваги української проблеми в результаті визвольної боротьби українського народу — всі ці моменти спонукали Головне Командування УПА заініціювати акцію в напрямі утворення загальнонаціонального, всеукраїнського політичного центру, який взяв би на себе найвище керівництво визвольного боротьбою [...]»²¹²⁸.

Одночасно з формуванням підпільного парламенту та уряду України оунівці, реалізуючи тактику на повстання всіх поневолених народів СРСР, провели впродовж 21–22 листопада 1943 р. у с. Будераж на Рівненщині Першу конференцію поневолених народів Східної Європи і Азії. До участі в ній було відібрано 39 осіб, які представляли національні легіони в УПА і були вихідцями з 13 радянських республік чи автономій. Окрім 5 українців²¹²⁹, у конференції брали участь по 60 грузинів і азербайджанців, 5 узбеків, по 4 вірмен і татар, по 2 білорусів і осетинів, а також казах, чуваш, кабардинець, черкес і башкир²¹³⁰. Очевидно, що ці люди були випадковими особами, які в кращому разі користувалися авторитетом серед своїх товаришів по зброї, але не презентували своїх народів. Однак керівництво українського самостійницького руху сподівалося з їхньою допомогою створити національні легіони при УПА, які змогли б пробитися в їхні рідні краї, щоб розпалити там полум'я загальносоюзного повстання або принаймні отримати достатній пропагандистський ефект від акції. Конференція прийняла відозву «До народів СРСР» і створила Союз поневолених народів Східної Європи та Азії, якому практично проявити себе під час війни (окрім поширення пропагандистських листочок) не вдалося²¹³¹. Лише в повоєнні роки на Заході ідея Союзу поневолених народів була трансформована в Антибільшовицький блок народів і доволі вдало реалізувалася в умовах еміграції.

На зламі 1943–1944 рр. лідерам ОУН(б) і командуванню УПА стало зрозуміло: німці вже недовго утримуватимуть українські землі, англо-американці на Балкани, в Румунію та Угорщину не придуть, а радянські війська й репресивний апарат більшовиків продовжує залишатися достатньо могутнім. Перед українським підпіллям відкривалася нова перспектива — перспектива тривалої і виснажливої боротьби з радянським режимом, боротьби, яка вестиметься без компромісів і поступок аж до остаточного знищення противника. ОУН(б) і

²¹²⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 67418. — Т. 1. — Арк. 288.

²¹²⁷ Мороз В. Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради // Визвольний шлях. — 2004. — № 7. — С. 91–92.

²¹²⁸ Цит. за: Мороз В. Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради // Визвольний шлях. — 2004. — № 7. — С. 92–93.

²¹²⁹ На конференції неофіційно також був присутній Р. Шухевич, який саме в той час інспектував Волинь.

²¹³⁰ Мотука Г. *Українська партызантка. 1942–1960.* — С. 126.

²¹³¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 359–360.

УПА підійшли до цієї боротьби підготованими настільки, наскільки це було можливим в умовах війни²¹³².

З початком 1944 р. керівництво націоналістичного підпілля прискорило створення понадпартійної репрезентації визвольного руху. Активно тривали переговори з представниками ОУН(м). Обидві сторони йшли на суттєві поступки. Очевидно, це серйозно занепокоїло противників об'єднання, які боялися формування єдиного українського фронту. 14 січня невідомий застрелив у Львові одного з чільних діячів ОУН(м) полковника Р. Сушка²¹³³. Чутки одразу ж приписали це вбивство бандерівській СБ, яка не була в цьому зацікавлена, оскільки це припинило б подальші переговори про співпрацю. Ймовірно, що провідного мельниківського діяча застрелили радянські або польські диверсанти.

Незважаючи на провал перемовин із ОУН(м), творення єдиного представництва воюючої України продовжувалося. Тим більше, що курс на формування Визвольної ради підтвердила наступна (третьою після Надзвичайного збору) конференція ОУН(б), яка відбулася в березні 1944 р. у с. Сороки неподалік Львова²¹³⁴. На цьому зібранні були присутні: Р. Шухевич, М. Прокоп, Д. Ребет, М. Леbedь, О. Логуш, Р. Волошин, О. Луцький, В. Охримович, Д. Грицай, Д. Маївський, Й. Позичанюк, Р. Кравчук²¹³⁵. Фактично єдиним питанням, яке розглядали збори, було утворення Визвольної ради. 25 березня рішенням конференції утворено ініціативний комітет у складі п'яти осіб: Л. Шанковський (голова), Д. Цісик-Ребет, І. Сем'янчук, М. Степаняк і В. Охримович, який мав завершити працю зі створення репрезентативних структур підпілля²¹³⁶. Перед комітетом постало питання, яким чином формувати надпартійне представництво воюючої України. Обговорювалися два варіанти — залучити представників усіх українських державних центрів, які існували в еміграції після визвольної боротьби 1917—1921 рр., або підходити за індивідуальним принципом, запрошуючи всіх активних українських політиків, які стоять на позиціях революційної боротьби за державну незалежність України²¹³⁷. Після невдалих перемовин із представниками Державного центру УНР в екзилі прийняли рішення дотримуватися другого принципу²¹³⁸.

У червні того ж року підготовчий комітет затвердив остаточну назву майбутньої організації — Українська головна визвольна рада (УГВР). Передбачалося, що до участі в роботі УГВР будуть покликані колишні члени Центральної ради (В. Потішко, К. Осьмак, В. Мороз, С. Підгірський), представники гетьманського руху (Я. Біленький, П. Чуйко, В. Євтимович). У роботі з'їзду УГВР як гості мали взяти участь делегати від Державного центру УНР в екзилі — І. Карнаухов, П. Шкурат, О. Волков. Найбільшу довоєнну партію Галичини — Українське національно-демократичне об'єднання — представляли В. Мудрий (голова української парламентської репрезентації в польському Сеймі) та редактор журналу «Політика» З. Пеленський. Від товариства «Просвіта» прибув його довгорічний голова секретаріату М. Дужий. Саму ОУН(б) мали представляти в УГВР шість членів Головного проводу (Р. Волошин, О. Логуш, В. Охримович, М. Прокоп, Д. Ребет, Р. Шухевич), три члени Головної ради (М. Леbedь, Й. Позичанюк, о. І. Гриньох). Від бандерівської ОУН до УГВР також делегували К. Мешко, Є. Врецьону та І. Вовчука. Наукову, культурну та кооперативну громадськість в УГВР малт репрезентувати професор

²¹³² Під час підготовки до майбутньої боротьби з радянським режимом оунівці, поряд з іншими закодами, концентрували в руках Головного проводу всі матеріальні засоби. Зокрема, є свідчення про те, що в грудні 1943 р. Тернопільський обласний провід передав свою «касу» в розпорядження Головного проводу. На момент передачі в ній було 6 млн польських окупаційних злотих, 300 тис. німецьких марок, 500 доларів США, 25 фунтів стерлінгів, близько 3 кг золотого лому (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 12).

²¹³³ Мотука Г. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960* — С. 129.

²¹³⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 16. — Арк. 301.

²¹³⁵ Там само.

²¹³⁶ Там само. — Арк. 301—302.

²¹³⁷ Мороз В. *Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради // Визвольний шлях.* — 2004. — № 7. — С. 94.

²¹³⁸ Там само.

П. Турула, письменник І. Багрянний, кооператор І. Сем'янчук. Погодилися на роботу в УГВР також Л. Шанковський і П. Шумовський. Українська греко-католицька церква делегувала в УГВР настоятеля собору св. Юра о. Миколу Гаялянта, прелата о. Олександра Малиновського і колишнього члена польського Сенату від УНДО о. Юліана Татомира²¹³⁹.

Підготовчу роботу завершили до липня того ж року²¹⁴⁰ Упродовж 11–15 липня поблизу с. Недільна на Самбірщині під охороною сил Повстанської армії було проведено Великий збір УГВР, на якому були присутні окремі представники інтелігенції з Центральної і Східної України та представники колишніх українських політичних партій, які діяли на території довоєнної Польщі. На зібранні головував Р. Волошин, секретарем був М. Дужий. Учасники затвердили програмні документи УГВР: «Тимчасовий устрій УГВР», «Платформу УГВР» та «Універсал УГВР». Першим документом визначалася структура організації, повноваження її керівних органів, компетенція Великого збору, президії і президента УГВР, виконавчого органу УГВР — Генерального секретаріату, Генерального суду та Генеральної колегії УГВР²¹⁴¹. Фактично УГВР перетворювалася на своєрідний «революційний парламент» (легітимність якого, до речі, була зовсім не меншою, ніж легітимність Центральної Ради в березні 1917 р., коли її утворили представники лише декількох українських партій). Цей репрезентант воюючої України обрав президію, президента, уряд (який, нав'язуючись до традиції українського державотворення 1917–1918 рр., назвали Генеральним секретаріатом), інші органи, що дублювати аналогічні структури виконавчої влади держави.

З моменту створення УГВР український визвольний рух набув нової якості — він змінив статус поневоленої України в роки Другої світової війни із об'єкта в суб'єкт східноєвропейської геополітики. УГВР оголошувалася «найвищим і єдиним керівним органом українського народу на час його революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави»²¹⁴². Створення УГВР автоматично ставило під питання легітимність київського «уряду» УРСР, створило альтернативу маріонетковій владі Радянської України, ускладнило сталінському керівництву ведення переговорів із західними союзниками, змушувало Кремль сформувати при «уряді» УРСР фіктивні наркомати оборони і закордонних справ, щоб переконати Захід у «реальній суверенності» Радянської України.

«Платформа УГВР» визначала основні ідеї, які окреслювали політичні та соціальні прагнення Визвольної ради. Документ проголошував: УГВР бореться за створення незалежної національно-демократичної держави з гарантованим народоправством, справедливим соціальним устроєм, забезпеченням свободи слова, совісті, зібрань, друку, рівністю громадян перед законом, гарантування прав національними меншинами. Були визначені головні завдання УГВР:

«1. Об'єднати й координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшевицького і німецько-гітлерівського імперіалізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

2. Визначати ідейно-програмові напрямні визвольної боротьби українського народу.

²¹³⁹ Мороз В. Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради // Визвольний шлях. — 2004. — № 7. — С. 94–95.

²¹⁴⁰ Детальніше про підготовку та проведення Великого збору УГВР див.: Мороз В. Історія створення та діяльності Української Головної Визвольної Ради // Визвольний шлях. — 2004. — № 7. — С. 88–106; Гриньох І. УГВР // Сучасність. — 1974. — Ч. 7–8. — С. 69–78; Прокоп М. Як народжувалась програма і діяльність УГВР? // Сучасність. — 1986. — Ч. 7–8. — С. 200–211; Бойко І. Центральні органи підпільного державного апарату в Україні в період Другої світової війни. — Рогатин, 1993; Українська Головна Визвольна Рада, 1944–2004: статті, документи, дослідження. — К., 2004; Панченко О. Українська Головна Визвольна Рада. — Лохвиця, 2000.

²¹⁴¹ УГВР у світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944–1951 рр. Збірник документів. — Б. м., 1956. — С. 3–16; Літопис УПА. — Т. 8. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. — Кн. 1. 1944–1945 рр. — Торонто, 1980. — С. 27–47.

²¹⁴² УГВР у світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944–1951 рр. Збірник документів. — С. 15.

²¹⁴³ Там само. — С. 11.

3. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державності і створення органів незалежної державної влади на Україні.

4. Репрезентувати як верховний всеукраїнський центр сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і за кордоном.

5. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше українське всенародне представництво»²¹⁴³.

Загалом документ нагадував подібні декларації багатьох антиколоніальних і національно-визвольних рухів різних народів світу. На Великому зборі було також затверджено уніфікований текст присяги бійців УПА, обрано голову президії УГВР («президента воюючої України») — уродженця Полтавщини, колишнього члена Центральної ради Кирила Осьмака. Членами президії УГВР стали: В. Мудрий, о. І. Гриньох, І. Вовчук. Головою Генерального секретаріату УГВР і секретарем військових справ УГВР затверджено Р. Шухевича, генеральним суддею УГВР — Я. Біленького, секретарем закордонних справ — М. Лебедя, внутрішніх справ — Р. Волошина, фінансово-господарських справ — В. Мороза, бюро інформації — Й. Позичанюка²¹⁴⁴.

Передбачалося, що частина членів УГВР відійде на Захід для забезпечення дипломатичної активності українського самостійницького руху у світі, а частина залишиться на території України для безпосереднього керівництва визвольною боротьбою.

УГВР мала власні друковані органи — «Вісник УГВР» (видавався впродовж 1944—1945 рр.), «Бюлетень інформації УГВР» (виходив у 1948—1951 рр.), «Самостійність» (побачив світ у 1946 р.). Більшість членів УГВР залишилися на території України і загинула у боротьбі за незалежність або була арештована комуністичними спецслужбами і закінчила своє життя в радянських тюрмах і таборах.

Політична активність ОУН(б) у 1944 р. відзначилася не лише створенням УГВР. У липні зафіксована спроба кардинально реформувати і перейменувати саму Організацію українських націоналістів. Передумовою до такого розвитку подій став піврічний період розірваності структур націоналістичного підпілля радянсько-німецьким фронтом та внутрішні суперечки й дискусії, які велись між членами Головного проводу. Ті, хто опинився по радянський бік фронту, почали діяти виходячи з реалій радянської дійсності. М. Степаняк, В. Кук, Я. Бусел вважали: корекція курсу, проголошеного на Третьому надзвичайному великому зборі ОУН(б), яку здійснював Р. Шухевич у зв'язку зі змінами геополітичної ситуації, не виправдана. Їм здавалося, що потрібно цілковито реорганізувати ОУН і змінити її назву, щоб позбавитися багату минулого національного радикалізму. Вказані вище діячі ОУН вирішили: можна на базі організаційної мережі ОУН(б) створити цілком нову структуру з національно-демократичною антиколоніальною ідеологією, яка об'єднає в боротьбі з імперіалістичними країнами не лише українців, але й інші уярмлені народи Європи та Азії.

Крім того, влітку 1944 р. німецько-радянський фронт навпіл перетнув територію найактивнішої діяльності УПА, простягнувшись від Ковеля на півночі до Коломиї на півдні. М. Степаняк, В. Кука, Я. Бусела та інших чільних діячів ОУН(б) «відрізало» від решти керівництва підпілля, тому вони не були інформовані про заплановане вже на липень створення УГВР, яка значною мірою мала виконувати ті самі завдання, що й проєктована ними нова національно-визвольна організація. Тому буквально через декілька днів після завершення установчого з'їзду УГВР, який проходив по німецький бік фронту, на Південній Волині, по радянський бік фронту, у лісовому масиві неподалік с. Дермань Здолбунівського району Рівненської області, 17—18 липня пройшла конференція ОУН(б) з участю 10 осіб (В. Кук — «Леміш», М. Степаняк — «Сергій», Я. Бусел — «Заславський», шеф окружної пропаганди «Середа», Я. Дудар — «Верес», командир Групи УПА «Богун» П. Олійник — «Еней», шеф штабу з'єднання «Холодний Яр» Є. Басюк — «Чорноморець» та ін.)²¹⁴⁵. Конференція оголосила про створення нової Народної

²¹⁴⁴ Мороз В. Історія створення та діяльності Української Головної Визвольної Ради // Визвольний шлях. — 2004. — № 7. — С. 97.

²¹⁴⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 59.

визвольно-революційної організації (НВРО)²¹⁴⁶, ідейними натхненниками і творцями якої стали В. Кук, М. Степаняк та Я. Бусел.

Засновники НВРО головним своїм завданням бачили створення такої структури й ідеології, які зможуть підготувати і провести загальну революцію в СРСР, що призведе до розпаду більшовицької імперії та появи незалежних держав. У програмних документах НВРО велику увагу було приділено соціальним аспектам, натомість національні «відійшли в тінь». Слід також відзначити, що ґрунтовно розробити програмні документи НВРО не вдалося, оскільки співробітники НКВД невдовзі заарештували М. Степаняка — одного з ініціаторів та головних ідеологів НВРО.

У серпні того ж року В. Кук скликав черговий збір прихильників НВРО, який оголосив Радою. До її складу увійшли: В. Кук, Я. Бусел, І. Литвинчук, Д. Клячківський, П. Олійник, С. Янішевський, Ф. Воробець, тобто практично все керівництво ОУН(б) на Волині, Поліссі і Наддніпрянщині. Нарада, яка відбувалася в лісі між селами Жильжа і Павлівка Деражненського району Рівненщини, підтвердила рішення про перейменування ОУН на НВРО і деяке реформування структур підпілля²¹⁴⁷. Серпнем датовано також цілу низку звернень і публікацій від імені народної визвольно-революційної організації, які друкували в підпільній типографії ім. гетьмана І. Мазепи на Волині. Ситуація з НВРО проявилася лише восени, коли німецько-радянський фронт прокотився далі на захід і стало можливим відновити нормальний зв'язок у підпіллі. Р. Шухевич скликав у листопаді засідання Головного проводу ОУН(б) у с. Добринів Рогатинського району Івано-Франківської області (за іншими даними — на Тернопільщині). На зібранні були присутні Р. Шухевич, Д. Маївський, В. Кук, Я. Бусел, Д. Грицай, Д. Клячківський. Основне питання до обговорення — НВРО, яке викликало гостру дискусію. Д. Клячківський погодився, що заміна назви ОУН лише призведе до хаосу і послаблення підпілля; В. Кук і Я. Бусел продовжували відстоювати свою ідею. Вони заявили, що причинами створення НВРО були: бажання сформувати нову ідеологію, привабливу для різних народів як альтернативу комунізму; прагнення змінити тактичні засади боротьби і назву ОУН, яка в багатьох на Сході України та в Західній Європі помилово асоціювалася із пронимецькими позиціями. Опозиціонери ж наголошували на необхідності запровадити більше демократичних процедур у підпіллі, зокрема виборність низових керівників²¹⁴⁸ (що в умовах війни було утопією).

У тривалих дискусіях прислухалися думки Р. Шухевича, який вимагав розпустити НВРО, і врешті-решт було прийняте відповідне рішення. Щоправда, зазначили, що окремі формули з програмних документів НВРО можуть бути взяті на озброєння в ОУН(б). До честі творців НВРО, слід підкреслити, що незважаючи на надзвичайно емоційні дискусії на засіданні Проводу, вони підкорилися рішення більшості і не стали розколювати Організацію.

На листопадовому засіданні було проведено деякий перерозподіл функцій у Головному проводі. Р. Шухевич зберіг за собою статус керівника підпілля; В. Кук обійняв посаду організаційного референта Головного проводу й «куратора» підпілля на території Північно-західних і Східних українських земель; О. Гасин очолив військову референтуру Проводу; М. Арсенич продовжував керувати СБ; до обов'язків Я. Бусла належала сфера пропаганди. До Головного проводу також ввели Д. Клячківського і Р. Кравчука²¹⁴⁹.

Учасники конференції також детально обговорили проблеми міжнародної політики (деякою несподіванкою для бандерівців стало те, що Британія продовжує війну проти Німеччини після вторгнення радянських військ на територію Європи²¹⁵⁰), внутрішньоукраїнського життя, кадрові питання. Найбільшою загрозою для реалізації плану підняття національної революції вважався низький рівень національної свідомості мас на Великій Україні. Вважалося, що саме на його підвищення слід скерувати головну роботу підпілля. Для Західноукраїнських земель важливим питанням були кадри. Після еміграції величезної кількості інтелігенції, яка

²¹⁴⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 59.

²¹⁴⁷ Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору (1941—1944). — С. 79—80.

²¹⁴⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 13. — Арк. 72—73.

²¹⁴⁹ Там само. — Арк. 158.

²¹⁵⁰ Там само. — Арк. 79.

відступила з німецькими військами в Європу, ОУН(б), за висловом В. Кука, перетворилася на структуру з великим животом і маленькою головою, тобто із значною кількістю низового активу і невеликою кількістю керівних кадрів²¹⁵¹. Тому виховання нових повстанських лідерів розглядалося як друге пріоритетне завдання підпілля на найближчий час. Наступний напрям роботи мав полягати в загальному оволодінні масами завдяки пропаганді та агітації²¹⁵².

Після складних внутрішніх дискусій та персональної неузгодженості позицій у Проводі бандерівська ОУН завершила 1944 рік як єдина структура, фундамент визвольного руху українського народу, найбільша антибільшовицька організація в СРСР аж до середини 50-х років минулого століття.

* * *

У той час, як ОУН(б) у 1943—1944 рр. розгорнула неймовірну активність практично на всій території України, її конкуренти з мельниківської Організації щомісяця втрачали позиції. Вище ми вже писали про невдалі спроби ОУН(м) створити спільно з отаманом «Бульбою» власні збройні формування та про їхнє поглинання бандерівськими військовими відділами. Таким самим фіаско завершилося й будівництво підпільної мережі ОУН(м). Організація під проводом А. Мельника так і не змогла належним чином оговтатися від масових арештів 1942 р. Більшість її розконспірованих членів змушені були від'їхати з Великої України до Львова. Наприклад, наприкінці 1942 р. Київ покинув О. Кандиба, який, залишаючись керівником мельниківського підпілля в окупованій німцями Україні, перебрався до столиці Галичини, тоді як Центральне керівництво ОУН(м) на СУЗ очолив З. Домазар²¹⁵³. Він намагався затримати розконспіровані кадри підпілля на Сході, задля чого переміщав їх із одного регіону до іншого. Так, зокрема, вдалося перевести більшість підпільників-мельниківців із Харкова до Вінниці, що дало змогу створити найбільшу мережу ОУН(м) саме на Поділлі — Інспекторат Поділля, який очолив С. Чайка²¹⁵⁴. Завдяки заходам, проведеним З. Домазаром на Сході, на весну 1943 р. мельниківське підпілля зуміло дещо поживавити діяльність. Німецькі органи держбезпеки фіксують у березні деяку пропагандистську активність мельниківців і зближення їхніх підпільних структур із бандерівцями на низовому рівні²¹⁵⁵.

Проте таке поживавлення тривало недовго. 26 квітня гестапо арештувало, а згодом розстріляло керівника Інспекторату Поділля С. Чайку та низку його співробітників²¹⁵⁶. До початку травня найдієвіші структури ОУН(м) на колишній підрадянській Україні були знищені. 11 травня у Львові відбувається ще одна знакова подія. Від рук невідомого терориста гине один із провідних діячів ОУН(м) Ярослав Барановський²¹⁵⁷. Його похорон перетворюється на багатотисячну демонстрацію. З огляду на глибоку неприязнь С. Бандери до покійного і затяжний конфлікт між двома ОУН, більшість сучасників безапеляційно вважали, що виконавцями замаху були бандерівці. Навіть митрополит Андрей Шептицький, піддавшись цим загальним настроям, відповідним листом засудив «братовбивців»²¹⁵⁸. Проте нам видається, що більш зацікавленими у вбивстві мельниківця були на той момент німецькі спеціальні служби, які остерігалися подальшого зближення двох підпільних мереж і злиття бойових відділів мельниківців та бандерівців на Волині. Бандерівцям не було сенсу вбивати Я. Барановського у момент переговорів про об'єднання зі збройними формуваннями ОУН(м), адже вони могли зробити це і раніше.

²¹⁵¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 13. — Арк. 80—83.

²¹⁵² Там само. — Арк. 88—89.

²¹⁵³ Справорський Т. Там, де гартувалась сталь // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. — Б. м.: На чужині, 1955. — С. 336.

²¹⁵⁴ Там само.

²¹⁵⁵ Україна в Другій світовій війні у документах / Зібрав і упорядкував В. Косик. — Т. 3. — С. 125—128.

²¹⁵⁶ Справорський Т. Там, де гартувалась сталь // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. — С. 336.

²¹⁵⁷ Мотука G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — С. 128.

²¹⁵⁸ Там само.

Протягом літа 1943 р. гестапо арештує низку кур'єрів керівництва ОУН(м) на СУЗ, а у вересні захоплює і розстрілює З. Домазара²¹⁵⁹. Після його арешту мережа мельниківців на Великій Україні як централізована структура припиняє свою діяльність. Більшість підпільників виїжджає в Галичину або на Волинь, частина продовжує працювати на Сході індивідуально або окремими невеликими групами²¹⁶⁰.

Плачевний стан мельниківської мережі в Україні автоматично підштовхував керівника підпілля О. Ольжича — «Кандибу» до зближення з бандерівцями. На зламі 1943—1944 р. він вів переговори із представниками ОУН(б) про можливе входження до УГВР, однак, як ми зазначали вище, убивство 14 січня 1944 р. у Львові полковника Р. Сушка (в якому звинуватили бандерівців) перервало ці консультації²¹⁶¹.

Небажані нацистів змінювати політику на окупованій Україні навіть у світлі поразок на фронті змусило А. Мельника в січні 1944 р. виступити з декількома гострими заявами, що критикували дії гітлерівців. Після цього він покинув Берлін і переїхав до Відня, де намагався вийти на англо-американців. У результаті гестапівці 26 лютого арештували А. Мельника та його найближчих соратників В. Мартинця, Д. Андрієвського, Д. Квітковського й відправили їх до концтабору Заксенгаузен²¹⁶².

У лютому того ж року О. Ольжич — «Кандиба» почав готувати Організацію до боротьби в умовах радянської дійсності. Членів ОУН(м) поділили на дві частини — тих, хто в період війни був розконспірований, планували вивести в еміграцію, а тих, хто при німцях діяв у підпіллі, вирішили залишити на території УРСР. Підпільники-мельниківці мали діяти поодиночі, проникати в органи влади, армію та господарські установи, розкладаючи їх ізсередини аж до моменту війни проти СРСР із боку Заходу або внутрішньої дезінтеграції²¹⁶³.

15 травня Р. Шухевич вкотре запропонував О. Ольжичу об'єднати зусилля в боротьбі з більшовизмом. Однак за 10 днів О. Ольжича арештували і відправили до концтабору Заксенгаузен, де він загинув 10 червня.

На чолі ОУН(м) в Україні став Я. Гайвас, який до осені 1944 р. здійснив майже повне переведення мельниківського активу на еміграцію. У листопаді керівники Проводу ОУН(м) провели нараду в Братиславі, на якій поставили перед активом Організації вимогу зосередитися на політичній та культурній роботі під гаслом «Не в лісі, а серед народу!». Така постановка питання робила діяльність ОУН(м) можливою лише в еміграції²¹⁶⁴. На території України мельниківське підпілля залишилося малочисельним і непливовим²¹⁶⁵.

²¹⁵⁹ Кот С. Похідні групи ОУН [Електронний ресурс] // Українське слово. — 2010. — Режим доступу: <http://ukrslovo.org.ua/ukrayina/istoriya/pochidni-grupy-oun.html>. — Назва з екрана.

²¹⁶⁰ Справорський Т. Там, де гартувалась сталь // Організація Українських Націоналістів 1929—1954. — С. 336.

²¹⁶¹ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 129.

²¹⁶² Андрієвський Д. Під знаком Саксенгавзену // Андрій Мельник. Спогади та документи. — К.: Фондація імені Олега Ольжича, 1995. — С. 192—193.

²¹⁶³ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 129.

²¹⁶⁴ Наприкінці Другої світової війни Словаччина стала одним із найголовніших пунктів «накопичення» української політичної еміграції на шляху до Західної Європи. За підрахунками сучасних словацьких дослідників, наприкінці 1944 — на початку 1945 р. у цій країні перебували близько 20 тис. українських біженців (здебільшого представники інтелігенції, священники, адміністратори, поліцаї, політичні діячі). Детальніше про це див.: Martuliak P. *Ukrajinski utečenci na konci 2 svetovej vojny* // *Slovenská republika 1939—1945 očami mladých historikov IV* / Editori: M. Šmigel'; P. Mičko. — Banská Bystrica, 2005. — S. 382—387; Mičko P. *Ukrajinskí, pol'skí a ruskí utečenci na Slovensku na konci druhej svetovej vojny* // *Slovenská republika 1939—1945 očami mladých historikov IV* / Editori: M. Šmigel'; P. Mičko. — Banská Bystrica, 2005. — S. 400—413; Šmigel' M. *Prichod ukrajinských utečencov na Slovensko v roku 1944, ich štruktúra a rozmiestnenie na území republiky* // *Slovenská republika 1939—1945 očami mladých historikov IV* / Editori: M. Šmigel'; P. Mičko. — Banská Bystrica, 2005. — S. 414—428.

²¹⁶⁵ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 129—130.

Підсумовуючи, зазначимо, що протягом 1943—1944 рр., в умовах гітлерівської окупації України, націоналістичний рух пройшов надзвичайно складний шлях. Основним напрямком, який постійно посилювався, залишалась бандерівська течія. Саме їй вдалося побудувати найпотужнішу підпільну мережу й організувати найчисельнішу та найдієвішу мілітарну структуру, яка завдала чимало клопотів німецькій окупаційній адміністрації. Український націоналізм бандерівського напрямку впродовж останніх двох років німецької окупації зазнав також суттєвих ідеологічно-організаційних змін. Програма ОУН(б), стиль її керівництва зазнали серйозної демократизації, що було зумовлене як внутрішньоукраїнськими, так і зовнішньополітичними потребами. Ця здатність до змін була найкращим свідченням життєздатності бандерівської Організації. Її вміння пристосовуватися до потреб часу, схильність до еволюції вказували на те, що ОУН(б) не заіржавіла у своєму ідеологічному догматизмі, не закам'яніла у своїй структурі, а залишалася «еластичною», що давало їй змогу сподіватися на успішне продовження боротьби за здійснення своїх головних ідеалів. На середину 1944 р. ОУН(б) залишилася фактично єдиною структурою підпілля та руху опору сталінізму в Україні, що повноцінно функціонувала. І хоча нам із висоти сьогодення бажання ОУН(б) протистояти могутньому радянському режимові видається нерозсудливим кроком, заздалегідь приреченим на поразку, в далекому 1944-му усе виглядало дещо інакше. Теоретично визвольний рух мав певні шанси на позитивне вирішення «української проблеми» після завершення світової війни, однак механізми для їхньої реалізації перебували здебільшого в чужих руках.

Необхідно також ще раз підкреслити виняткову важливість факту створення з ініціативи бандерівського підпілля Української головної визвольної ради. Цей крок переводив усю боротьбу за самостійність на якісно новий рівень загальнонаціональної антиколоніальної боротьби. Він деконструював сталінський міф про «українську радянську державність», продемонструвавши її абсолютну фіктивність. Зрештою, поява УГВР залишала усім незгодним мешканцям України бодай невелику, але все-таки альтернативу покірному існуванню в умовах більшовицького деспотизму.

Розділ V. Локальна українсько-польська війна

5.1. Історичні передумови українсько-польського міжнаціонального конфлікту

Clarum Regnum Polonorum
Est coelum Nobiliorum,
Paradisus Judaeorum
Et infernus rusticorum

Середньовічна латиномовна приказка²¹⁶⁶

Відомий український історик і публіцист І. Лисяк-Рудницький слушно зауважив: «Я тверджу, що стороною, головню відповідальною за минулі невдачі в польсько-українських взаєминах, є поляки. Як правило, сильніша сторона завжди веде перед у визначуванні характеру взаємовідносин між суспільствами. Отже, сильніша сторона несе більшу відповідальність. Історична документація показує несхибно, що Польща від пізнього середньовіччя загалом була сильніша і більш розвинена, ніж Україна. Сила Польщі в порівнянні з Україною впливала не з якоїсь природженої нижчості українців чи природної вищості поляків, а з вагомих геополітичних чинників, таких як беззахисне положення України на межі степу, а пізніше її близькість до зростаючої могутності Московщини-Росії. Поляки, на жаль, використовували свою відносну перевагу над українськими сусідами, виявляючи мало політичного почуття та далекозорості.

Перекидаючи на поляків головний тягар відповідальності за катастрофічний розвиток польсько-українських взаємин, я зовсім не маю наміру вибілювати українців. Бо вони також припустилися багато промахів і помилкових суджень і прогайнували не одну нагоду на порозуміння. Насправді, при перегляді документації польсько-українських взаємин часто вражає велика подібність ставлень і поведінок обох суспільств. Але тому, що поляки, звичайно, були сильніші, вони мали кращі можливості коїти лихо»²¹⁶⁷.

Це лихо, про яке пише І. Лисяк-Рудницький, почало коїтися з 1340 р., коли після смерті останнього князя Галицько-Волинської держави Юрія II Болеслава польський наступ розгорнувся на українські землі. Польське королівство впродовж 1340—1366 рр. систематично підкорювало собі землі Галицького князівства і західної частини Волині (Холмщини і Підляшшя). До кінця XIV століття територія колишньої Русі становила 25 % від усієї території польської держави, а населення на 30 % складалося з русинів.

Польська експансія, на відміну від литовської, не зберігала залишків адміністративної автономії Галицької Русі, Холмщини чи Підляшшя, не залишила урядовою мовою церковнослов'янську (замінивши її латинню), не шанувала місцевої церкви і знаті (тільки шляхтич-католик міг без перешкод обіймати державні посади, що призводило до масової колонізації руської еліти й занепаду візантійської церкви), місцеве руське право замінювала польським або німецьким (магдебурзьким) правом. У містах для руського населення створювали своєрідні «гетто» — окремі вулиці і квартали. Лише в їхніх межах могли вільно існувати церква і школа, мали можливість працювати руські купці та ремісники. Після укладеної в Любліні 1569 р. унії Литви та Польщі майже всі українські землі перейшли під владу Польського королівства.

²¹⁶⁶ Світле королівство поляків —
Це небесне царство для шляхти,
Рай для євреїв
І пекло для селян.

²¹⁶⁷ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1 / Упоряд. Я. Грицак. — К.: Основи, 1994. — С. 84.

За весь час правління Литви на Волині, Київщині та Брацлавщині (а це понад 200 років) було відзначено тільки окремі дрібні заворушення руської знаті, пов'язані з обмеженням або ліквідацією автономних прав руських князівств. Натомість із приєднанням до польської корони Україна уже в 1591 р. вибухнула першим козацьким повстанням під керівництвом Косинського, через три роки — повстання Наливайка, а потім — Жмайло, Трясило, Бут, Сулима, нарешті — Хмельницький... Від 1569 до 1648 р. відбулося шість масштабних повстань, кожне з яких тривало рік-два. Поклала цьому край війна, яка врешті-решт зробила неактуальним польське правління для Лівобережної України. Правобережжя, яке з 1670-х рр. знову опинилося у складі Польщі без автономних прав, відповіло повстанням Палія на початку XVIII століття. З 1720-х рр. тут з'являються гайдамаки і — знову повстання 1734-го, 1750-го, а потім — Коліївщина... З розподілом Речі Посполитої українсько-польське протистояння залишилося актуальним лише для Галичини, яка, потрапивши до Австрійської імперії, продовжувала в соціальному, економічному і культурному плані страждати від домінування «польщизни».

Перша світова війна стала виходом із епохи лещат бездержавності для поляків і українців. Однак шовіністично налаштована польська громадськість, вихована на ідеалах відновлення «історичної» Польщі в кордонах 1772 р. (тобто до Дніпра), розпочала в листопаді 1918 р. агресію проти Західноукраїнської Республіки, а на початку наступного року польські війська вступили на територію УНР і окупували західну частину Волині, користаючись тим, що українські армії були зайняті боями з червоною та білою Росією. Поставлений у безвихідь, намагаючись врятувати українську державність, Симон Петлюра навесні 1920 р. підписав із Польщею договір, за яким зрікає територію Галичини на користь сусіда за умови, що українській меншині в Польщі гарантують широкі автономні права. Однак згодом поразка національно-визвольної боротьби українців у 1917—1921 рр. спричинила до силового приєднання значної частини етнічних українських земель до складу відновленої 1918 р. Речі Посполитої. Українці становили 14—16 % усього населення польської держави, а західноукраїнські землі обіймали майже третину її території.

Політику міжвоєнних варшавських урядів стосовно української національної меншини складно назвати мудрою, продуманою чи виваженою. Польща поступово проводила мовну, культурну, релігійну, економічну і соціальну дискримінацію українців та намагалася якнайшвидше інтегрувати українські землі до складу унітарної польської держави. Одним із найнебезпечніших та вибухових заходів, які здійснив польський уряд стосовно Західної України в 1920—1930-х рр., стало масове заселення польськими селянами і без того перенаселених українських воєводств. Частину новоприбулих поселенців становили польські селяни, яким держава на пільгових умовах продавала раніше націоналізовані поміщицькі землі, а частину (т. зв. осадники) — ветерани польської армії та національно-визвольної боротьби поляків, яких навмисно селили вздовж кордону між УСРР та Польщею, щоб розірвати суцільну етнографічну смугу української осілості. Загалом у сільську місцевість протягом 20 років було переселено 200 тис. етнічних поляків, до них слід долучити ще 100 тис. поляків, які оселилися в містах і працювали державними чиновниками та службовцями правоохоронних органів. Лише від 1920 до 1923 р. польським колоністам було виділено 450 тис. га найкращої орної землі. Уряд Польщі, залишаючи без землі українське селянство, провокував масові еміграції до Америки або на роботу до промислових районів країни.

Значну роль у «збільшенні польської присутності» на «полудньово-східних кресах» відіграла асиміляційна політика, коли українців насильно спонукали переносити свої метрики із церков у костели або записуватися поляками в армії, гімназії чи вищій школі. Такі дії польського уряду спричинили до того, що чисельність поляків у Галичині за роки існування міжвоєнної Польщі зросла з 25 % до майже 30 % (в окремих сільських районах Тернопільщини і Львівщини — 40 %, у містах і містечках регіону — 30—60 %), а на Волині — з 8 % до 16 %, зважаючи на те, що рівень народжуваності в українців був суттєво вищий, ніж у поляків. Польські державні кола наприкінці 1930-х рр. склали плани про те, аби до 1945 р. у Галичині перетворити українську більшість на меншість (українська більшість мала тимчасово зберегтися лише в гірських районах Карпат і в Прикарпатті), а ще за 20—30 років — асимі-

лювати українську людину Волині та Полісся або просто переселити українців на території Центральної та Західної Польщі для якнайшвидшої їхньої денационалізації²¹⁶⁸.

Щоб прискорити асиміляцію, поляки позбавили українців власної школи (у 1920 р. було майже 3 тис. україномовних шкіл, до 1939 р. «дожило» загалом 300 на майже 6 млн українців Польщі). Лише 7 % дітей українців мали можливість вчитися в школі рідною мовою. Українцям забороняли студії у Львівському університеті, залишивши квоту до 10 %, — уряд сподівався, що українська інтелігентна молодь їхатиме до університетів Польщі і там буде асимілюватися, або виїжджатиме на Захід, де залишиться назавжди²¹⁶⁹. Польський дослідник М. Сивіцький з гіркотою констатував: «Поляки створили українцям таку систему освіти, яку мали самі під прусською окупацією. Так чинить кожен окупант, розуміючи, що школа є одним з основоположних елементів розвитку народу»²¹⁷⁰.

Форм абсолютного середньовічного варварства набував урядовий наступ на права православних українців Холмщини, Підляшшя, Полісся та Волині, яким довелося пережити не тільки моральні та фізичні знущання, але й стати свідками цілеспрямованого та наполегли-

²¹⁶⁸ Упродовж 1938—1939 рр. головнокомандувач Війська Польського маршал Е. Риз-Смігли і міністр військових справ генерал Т. Каспшицький розробляли плани, за якими «південно-східні креси» країни слід було звільнити від української присутності. Паралельно з цим група польських «народовців» на чолі з генералом М. Янушайтісом розробила свій план виселення українців із західноукраїнського регіону (див.: Ільїн І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 223). Фактично напад Німеччини на Польщу врятував українську меншину Польщі від повної асиміляції і розпорошення.

Пр політику польських урядів щодо українського населення на землях Холмщини і Підляшшя див. також: Kupriniowicz G. Projektu «rozwiązania» kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова ред. ради Я. Ісаєвич. — Львів, 2003. — С. 99—118.

²¹⁶⁹ Українсько-польським взаєминам і причинам конфлікту присвячено сотні досліджень в історіографії. Для детальнішого ознайомлення з цією проблематикою див.: Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. — К., 2002; Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919—1939 рр.) // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 1—2. — Варшава, 1998. — С. 11—28; Айнєнкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна — Польща: важкі питання. Т. 1—2. — Варшава, 1998. — С. 29—46; Ісаєвич Я. Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. — С. 3—58; Сливка Ю. Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003; Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. У 3-х т. — К.: Видавництво імені Олени Теліги. — 2005; Кучерепа М. До генези конфлікту: польсько-українські відносини на Волині напередодні Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. — С. 59—70; Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. — С. 71—98; Szczenke C. Nationalstaat und nationale frage: Polen und die Ukrainer (1921—1939) // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. — С. 369—374; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929. — Kraków, 1989; Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999. — New Haven; London, Yale University Press, 2003; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943—1948. — Warszawa, 1999; Motyka G. Węzeł gordyjski. Problem ukraiński w II Rzeczypospolitej // Motyka G. Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943—1947. — Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. — С. 11—41; В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942—1947. — К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2011; Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. — Т. 1. Війна під час війни. 1942—1945. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011 та ін.

²¹⁷⁰ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 1. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. — С. 71.

вого руйнування святинь. Польська ревіндикаційна акція, що набрала особливих обертів у 1936—1938 рр., коштувала українцям втрати 350 храмів (200 — знищили, 150 — передали римо-католицьким громадам) і довела ситуацію на північно-західних українських землях до кипіння. Очевидець тих подій Григорій Стецюк згадував: «Польський ураган ламав, палив, нищив наші історичні споруди, нашу гордість і нашу ідентичність, і це все діялося у ХХ столітті, з благословення польської католицької ієрархії, варшавського уряду, за підтримки Ватикану. [...] Нищівну роботу на Волині проводили осадники, вони зневажали людей. [...] В моєму серці ненависть горіла, наче вулкан, до поляків за знущання над народом, священиками, руйнування спадщини, історичних вартостей, святинь і т. д. і було бажання помститися за всі ті кривди»²¹⁷¹. Бажання помсти охоплювало українські маси настільки помітно, що навіть у польських урядових звітах вказується: «Гасло “Ріж ляхів” стає на Волині все популярнішим»²¹⁷².

На Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші українців намагалися асимілювати через знищення церкви, у Галичині ж, де греко-католицька церква перебувала під захистом римського престолу, кількість українців «зменшували» під час переписів. Володимир Гоцький у своїх споминах згадував, як виглядав перепис по-польськи: «Нашими селами розгулювали тоді улани, ламали ребра та руки тим, хто не хотів ніяк писати “поляк”. Однієї п’ятниці приїхав батько й почав розказувати, що діялось у селі тієї осені. Я загорівся такою ненавистю до окупантів, що готовий був їти вбивати поляків не задумуючись»²¹⁷³.

Український історик І. Лисяк-Рудницький, характеризуючи міжвоєнну польську політику щодо українців, процитував відомий і надзвичайно доречний у цій ситуації вислів Талейрана: «Це гірше, ніж злочин, це — дурість»²¹⁷⁴. Українці жили під постійним правовим і моральним пресингом, який можна порівняти зі знаменитим південноафриканським апартеїдом. Цитований вище В. Гоцький дуже влучно відзначав: «Нам доводилось жити у тісних рамках хворої на величність “ніби демократичної” Польщі. Права національних меншин були постійно ламані. Хто не був поляком, той не рахувався людиною. У розумінні пересічного поляка кожен українець був лише “кабаном” або “дзікім гайдамаком”. Чи сяк, чи так затруював життя порядним полякам, тому для них національним обов’язком було нищити українців на кожному кроці і всякими засобами. А що недавній з 1918 р. досвід показав, що фізично їх винищити не так легко, а їхня національна самосвідомість після визвольних змагань зросла і утвердилася, придумано спосіб асиміляції, програму якої розписано на 25 років. Утиски поширились у всіх напрямках. Зверху тиснула адміністративна гайка, знизу польське суспільство придумувало всякі можливі нові способи “на знищення Русі”. Заборони, переслідування, обмежування у правах, конфіскації згорі, а нищення, висміювання, доноси та цькування здолу мали завершити цю справу»²¹⁷⁵.

Така «урядово-суспільна дурість», що панувала в міжвоєнній Польщі, викликала адекватну реакцію у пригнобленого та упослідженого українського населення краю, а особливо серед молоді. Саме в молодіжних колах щороку зростала популярність радикальних націоналістичних організацій (насамперед ОУН), котрі проповідували військові методи боротьби з польським окупаційним режимом. Польський історик М. Сивіцький слушно підкреслював: «Українцям залишалось два виходи: смерть або революція. Важко сподіватися, щоб якийсь народ обрав добровільно смерть, тим більше українці з їхньою динамічною підпільною організацією. Залишалась боротьба. Революцію випередила війна. Обидві сторони входили до неї розпалені добіла від ненависті. Якщо до цього часу тільки чи кільканадцять процентів поляків були спрямовані на знищення української більшості, то після падіння держави перед усією польською меншістю у майже 70 повітах, заселених головно українцями, нависла примара знищення»²¹⁷⁶.

²¹⁷¹ Цит. за: Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 50.

²¹⁷² Там само.

²¹⁷³ Гоцький В. Спогади сина Перемиської землі. — Т. 1. — Рим — Львів: Свічадо, 2004. — С. 83.

²¹⁷⁴ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1 / Упоряд. Я. Грицак. — С. 105.

²¹⁷⁵ Гоцький В. Спогади сина Перемиської землі. — Т. 1. — С. 323—324.

²¹⁷⁶ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 1. — С. 294.

5.2. Ескалація конфлікту в перші роки Другої світової війни

Українське село виявило себе ворогом польськості й продемонструвало симпатію до обох ворогів, що вступили на ці території

Зі спеціального звіту польського підпілля лондонському уряду

Напад Німеччини та СРСР на Польщу у вересні 1939 р. і зникнення Речі Посполитої з політичної карти світу значна частина політично активного українського громадянства сприйняла як справедливе покарання полякам за їхню виразно антиукраїнську довоєнну політику.

Спіраючись на подібні настрої українського народу, нацисти та більшовики вже з кінця 1939 р. проводили лінію на «загравання» з українським населенням окупованої польської держави. Українізація освіти (створення 6 тис. україномовних шкіл), культури, адміністративного апарату в новоприєднаних областях Радянської України, поряд із націоналізацією земель і нерухомості багатих польських власників та депортацією сотень тисяч поляків у Сибір, створювала ілюзію встановлення «української влади» на колишніх «східних кресах» Речі Посполитої.

Аналогічною була позиція нацистів на території Генерального губернаторства. Там із політично свідомих і націоналістично налаштованих українців формували низові органи адміністративного управління, допоміжну поліцію, відділи охорони підприємств. І якщо у приєднаних до СРСР областях позірна фаворитизація українців невдовзі припинилася, то в Генеральному губернаторстві вона тривала і стала одним із формальних приводів майбутнього українсько-польського протистояння. Описуючи причини такої політики німців, керівник Українського центрального комітету в Генеральному губернаторстві професор Володимир Кубійович згадував: «Після заключення німецько-радянського договору і прилучення Західної України до СРСР українська справа перестала бути актуальною в Німеччині. Тому і на території Генерального губернаторства німці не хотіли непокоїти своїх союзників українською меншістю, яка тут жила. Може, навіть, спершу вони побоювалися, щоб більшовики не поширили своїх домагань до цих окраїн українських земель, які опинилися в Генеральному губернаторстві. Тому деякий час німці навіть нерado вживали назви "українець" і намагалися її обминати, щоб не насторожувати східного сусіда. Офіційно говорилося, що на пограниччі з СРСР живуть якісь "тутешні" люди, бо українці живуть тільки за Сяном і Бугом в межах Радянської України. Була ще інша причина, чому українці в Генеральному губернаторстві були лише толеровані. Генеральна губернія була спочатку призначена на місце осідку для поляків, і німці думали про якусь можливість співпраці з ними, тому їм не було на руку, що нечисленна українська меншість (5 % усього населення Генеральної губернії) веде національну боротьбу з поляками і спричинюється до загострення відносин на пограниччях. З цих причин німецькі чинники часто ставилися стримано до найпростіших, зовсім слухних українських домагань. [...] Однак поволі українсько-німецькі взаємовідносини кращали. Виявилося, що німецько-польська співпраця неможливо, німецькі чинники навчилися відрізяти українців від поляків і йти їм назустріч у їхніх скромних домаганнях»²¹⁷⁷.

Усвідомлюючи, що це викличе гостро негативну реакцію поляків, нацисти навмисно всіляко рекламували «привілейоване» становище українців. Генерал-губернатор Ганс Франк, виступаючи 29 грудня 1940 р. з нагоди різдвяних та новорічних свят, підкреслював: «Українці поставилися від самого початку в якнайлояльніший спосіб до завдань Генерал-губернаторства та стали до його розпорядимості. Для них година створення Генерал-губернаторства стала годиною свободи. Польська ненависть зверталася проти німців та українців, що жили в Польщі.

²¹⁷⁷ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939—1941. Історія Українського центрального комітету. — Чикаго: Видавництво М. Денисюка, 1975. — С. 42—43.

Той поневолений народ може тепер бути певний, що він виконуватиме свою мирну місію під захистом німецької держави»²¹⁷⁸. Українці Генерального губернаторства користувалися такими ж правами, як і громадяни Райху, вони, на відміну від поляків, могли займатися бізнесом, лікарськими і адвокатськими практиками, служити в поліції і прикордонній охороні, в охороні підприємств. Українці відкривали свої ресторани, казино, школи, гімназії і вчительські семінарії, вільно використовували національну символіку. Радянські розвідувальні повідомлення з території Генеральної губернії чітко вказували, що німецька влада толерує українців: «Ставлення до третьої категорії населення²¹⁷⁹ — українців — значно краще, ніж до поляків і євреїв. Українське населення, особливо націоналістичні кола, залучається до місцевого самоуправління, йому надане право розмовляти українською мовою, організовані в селах і містечках клуби тощо, а одночасно з цим здійснюється посилена робота з розпалення антагонізму у ставленні до польського населення. При цьому заявляється, що українці — це народ близький до германців, тому вони будуть з ним дружити, а на весну частина польських поміщицьких земель буде передана українському населенню»²¹⁸⁰.

Українці також отримували краще продовольче забезпечення і право на прослуховування радіопередач: «Картками на продукти харчування забезпечуються тільки німці та українці, на хліб і цукор картки також видають полякам і євреям. Норма за цими картками визначається наступна: хліба — 1 фунт на два дні для німців і українців і 150 грамів — для поляків та євреїв. Таку ж норму отримують і робітники, зайняті на тому чи іншому виробництві. Цукор: німцям і українцям — 1 кілограм на місяць; полякам — 700 грамів; євреям — 300 грамів. [...] Радіоапаратура в населення вся вилучена, можуть користуватися приймачами тільки німці та українці»²¹⁸¹.

Польське підпілля і в німецькій, і в радянській зоні окупації колишньої Польщі, дивилося на позірну фаворитизацію українців як на акт зради українськими громадянами польської держави²¹⁸². Поляки не хотіли зрозуміти того, що українці ніколи не визнавали Польщу своєю державою і не бажали бути лояльною до неї. Свого часу про це публічно заявляли навіть демократичні політики Західної України. Депутат польського сейму від Українського національно-демократичного об'єднання Дмитро Левицький у парламентському виступі 29 березня 1929 р. заявив: «Український народ є споконвічним автохтоном на землях, які тепер увійшли в склад Польщі, які раніше входили в склад Київської і Галицько-Волинської держави та опісля під чужим пануванням ніколи не втратили своєї національної окремішності і не зрікалися змагань до державної незалежності, що в 1918—1920 рр. український народ за свою державність пролив море крові та що найвищим нашим ідеалом є незалежна і соборна українська держава на всій українській території, що всі міжнародні акти, якими споконвічні частини українських земель, як Східна Галичина з Лемківщиною, землі Холмщини, Волині, Підляшшя і Полісся признано Польщі, а саме договір в Ризі з 18 березня 1921 р. і

²¹⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3959. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 24.

²¹⁷⁹ Йдеться про третю за чисельністю категорію Генерального губернаторства після поляків і євреїв.

²¹⁸⁰ Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова нарком у внутрішніх справах СРСР Л. Берії про політичне та економічне становище на території колишньої Польщі, окупованої Німеччиною від 22 січня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБУ. — С. 399—400

²¹⁸¹ Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова нарком у внутрішніх справах СРСР Л. Берії та начальнику 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР П. Фітіну про результати роботи оперативної групи на території Польщі, окупованій Німеччиною від 16 березня 1940 р. // Радянські органи держбезпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБУ. — С. 411.

²¹⁸² Про радянську і німецьку політику у ставленні до українців та поляків див.: Дмитрук В. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939—1941 рр.: суть і наслідки // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 4. — Варшава, 1999. — С. 70—90; Мазур Г. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939—1941 рр.: суть і наслідки // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 4. — Варшава, 1999. — С. 91—108; Сергійчук В. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 4. — Варшава, 1999. — С. 166—184; Ясяк М. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 4. — Варшава, 1999. — С. 185—216.

рішення Ради Амбасадорів в Парижі з 15 березня 1923 р., порушують право українського народу на самовизначення, і українці вважають всі ці акти де-юре за неправосильні. Вступаючи до цих законодавчих палат (польського сейму і сенату), українці будуть і тут змагати до здійснення найвищого права української нації»²¹⁸³.

До проблематики «невірності» українців польській державі звернувся наприкінці жовтня 1942 р. у своєму діалозі з керівником аківського підпілля член Українського державного правління Володимир Горбовий, який підкреслив: «Щодня можна почути від поляків, що українці “зрадили” Польщу. Це грубе непорозуміння. Поняття зради рівнозначне поняттю вірності. На якій підставі вимагаєте від нас, щоб ми були вірні Речі Посполитій Польщі? [...] Колись хтось із наших депутатів першого сейму сказав про кілька мільйонів українців, які проживають у Польщі. Пролунав сміх і вигуки: “Які мільйони, чи пан ошалів?” Обмежено наші здобутки, які ми отримали у спадок від небіжки Австрії. [...] Український народ не знайшов у Польщі можливостей для свого національного і політичного розвитку, був постійно зневажуваний і принижуваний цілою низкою актів, які полякам нічого не давали, а в українців ранили їхні національні почуття [...]. Як можна у цій ситуації стверджувати, що ми мали якійсь обов’язки вірності перед польською державою?»²¹⁸⁴.

Однак катастрофа вересня 1939 р. мало чого навчила поляків. Польські політичні кола і абсолютна більшість польського суспільства не сприймали ідеї створення української держави, тим паче, якщо до її складу будуть приєднані західноукраїнські землі. Поляки дивилися на українців як на політично недорозвинуту етнічну масу, в якій є лише один шлях — якнайшвидше колонізуватися (на заході) й русифікуватися (на сході). Землі Західної України польські політичні кола розглядали винятково як складові польської держави, яка має бути відроджена в кордонах вересня 1939 р. З усією чіткістю така позиція проявилася в інструктивних вказівках польського уряду в 1941 р. для пропагандистської роботи підпілля: «Уряд Польщі стояв і продовжує надалі стояти на позиції непорушності кордону, встановленого Ризьким договором. [...]»

1. Поляки на східних землях становлять автохтонний народ, зв’язаний віками з цією територією.
2. Поляки дали цим землям західну культуру і зробили їх bastionом цієї культури.
3. Поляки власною кров’ю протягом віків захищали ці землі від численних нападів зі сходу.
4. Економічний розвиток східних земель є справою поляків.
5. Роль польського елементу в організації життя на східних землях завжди була активною і домінуючою [...].

Польське населення на східних землях є фактором, який сильніше зв’язує ці землі з Польською Державою, й існування його на цьому терені є найповнішою гарантією нерозривності тих територій з цілим державним організмом. [...] Поляки і українці на південно-східних землях Речі Посполитої становлять такий змішаний між собою з точки зору розміщення елемент, що не існує жодного кордону, яким можна було б два народи один від одного відділити»²¹⁸⁵.

Ставлення польського еміграційного уряду, польського підпілля і, що найголовніше, польського суспільного загалу до українців нагадувало ставлення колонізаторів-європейців до аборигенів Африки, Азії, Америки чи Океанії, тобто мало всі яскраві ознаки імперіалізму й колоніалізму: ми, мовляв, вам принесли культуру і розвинули економіку, а ви — невдячні — нас ненавидите. Надзвичайно вдалий аналіз такої психології європейського колонізатора-імперіаліста зробив у своїй праці «Культура й імперіалізм» Едвард Саїд, який дуже точно помітив: «Перехід до сутностей і узагальнень супроводжувався зверненням до уявленої історії західних жертв і подарунків із подальшою ганебною низкою невдячних укусів щедрої “західної” руки. “Чому після всього, що ми для них зробили, вони такі невдячні?”. Як легко

²¹⁸³ Чит. за: Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942—1944) // Український визвольний рух. — № 2. — Львів, 2003. — С. 95.

²¹⁸⁴ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. — С. 100—101.

²¹⁸⁵ Там само. — С. 41.

запхати величезну історію в простеньку формулу знехтуваної щедрості! Відкинуто й забуто розорені колоніальні народи, які впродовж сторіч існували в системі спрощеного судочинства, під нескінченним економічним гнітом, мирилися зі спотворенням свого соціального й приватного життя та беззахисним підпорядкуванням, що їх причиною була незмінна європейська вищість»²¹⁸⁶.

Після сотень років економічного грабунку та насильства над українським народом польське суспільство не могло зрозуміти причин антагонізму й вимагало від українців лояльності до своєї держави. Як часто трапляється в такого типу протистояннях, поляки визнавали за собою право боронити інтереси власного народу і держави (в тому числі й збройно), але відмовляли в такому ж праві українському населенню Західної України.

* * *

Основною силою польського руху опору на окупованих землях був Союз збройної боротьби (з лютого 1942 р. перейменований в Армію Крайову), який підпорядковувався екзильному польському уряду в Лондоні. До вибуху німецько-радянської війни у червні 1941 р. успішні операції НКВД майже повністю знищили структури польського підпілля в Галичині, на Волині та Поліссі²¹⁸⁷. Емісар польського підпілля полковник Л. Окулицький — «Ян», «Мрувка», який у жовтні 1940 р. прибув на територію УРСР, констатував: «Робота польських підпільних організацій нічого не варта, оскільки вона достатньо відома радянській контррозвідці. Умови конспіративної роботи дуже важкі. Загалом можна сказати, що дії гестапо порівняно з діями НКВС є просто дитячою грою»²¹⁸⁸. Тому Союз збройної боротьби (СЗБ) у першій половині 1941 р. повноцінно діяв лише в німецькій зоні окупації — в Генеральному губернаторстві. Коли вермахт просувався на схід, польські підпільники, подібно до оунівців, рушили за ним, щоб закріпитися на колишніх «східних кресах» Речі Посполитої. Уже 28 червня того року керівник СЗБ генерал С. Ровецький визначив межі підпільного т. зв. Львівського регіону № 3, який охоплював усю територію Західної України, а в середині вересня, як зазначає український дослідник І. Ільюшин, до Львова з Варшави прибув генерал К. Савицький — «Прут», довірена особа очільника СЗБ. Польське підпілля отримало наказ поширити мережу на всі західноукраїнські землі, належно законспірувати свої структури, накопичувати зброю та боеприпаси, проводити диверсійно-терористичні акти, здійснювати розвідку і агітаційно-пропагандистську роботу²¹⁸⁹.

Напередодні нападу Німеччини на СРСР польські урядові кола і керівники підпілля не сумнівалися в тому, що німці дозволять відновити українську державу, а також «розв'яжуть» українцям руки у справі терору проти поляків, а тому польське підпілля готувалося до можливого завдання превентивних ударів по діях українського визвольного руху. На другий день війни, 23 червня 1941 р., польський уряд у Лондоні видав Інструкцію № 2 за підписом військового міністра С. Кота і керівника уряду генерала В. Сікорського: «Слід очікувати, що невдовзі німці почнуть організовувати під своєю егідою українську, литовську й еventуально інші держави, до яких буде включено польські території [...]. Слід очікувати, що німецька влада на певний час надасть, передусім українцям, “вільну руку” в нападах на польську стихію і в її винищуванні. Потрібно розіслати відповідні секретні перестороги і підготувати оборонні заходи, при цьому, однак, необхідно уникати безпосередніх зіткнень із німецькими властями»²¹⁹⁰.

²¹⁸⁶ Саїд Е. Культура й імперіалізм. — К.: Критика, 2007. — С. 60.

²¹⁸⁷ Детальніше про польське підпілля в Західній Україні у 1939—1941 рр. див.: Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 3. Польське підпілля 1939—1941 від Волині до Покуття. У 2 ч. — Варшава — К., 2004.

²¹⁸⁸ Цит. за: Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). — С. 155.

²¹⁸⁹ Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). — С. 169—170; Ільюшин І. І. Протистояння УПА і АК в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К., 2001. — С. 47—107.

²¹⁹⁰ Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. — Т. II: 1941—1943. — Londyn, 1973. — S. 8.

Але польські прогнози щодо подальшої фаворитизації українців, які на початку червня 1941 р. виглядали такими реалістичними, виявилися марними. Після проголошення Акта 30 червня українці «впали в немилість» Райху, натомість стосунки між німцями і поляками та між поляками і більшовиками кардинально змінилися.

Нацисти в міру свого заглиблення на схід і наростання конфлікту з українцями зіштовхнулися з проблемою: ким укомплектувати адміністративний і господарський апарат, залізничний транспорт на окупованих землях Волині, Полісся та Галичини? Після львівського демаршу 30 червня німці боялися, щоб українці працювали на цих посадах; євреїв нацисти, як відомо, готували явно не для відповідальної роботи; росіян у Західній Україні майже не було; фольксдойчів не вистачало. Залишалися тільки поляки. Бажаючи покращити складні стосунки з останніми, гітлерівці у своїй антибільшовицькій пропаганді в липні — серпні 1941 р. почали широко використовувати факти репресій сталінського режиму проти поляків Західної України. Така позиція нацистів сподобалася частині польської інтелігенції. Скористалося нею і польське підпілля, яке розцінило нові перспективи в німецько-польських стосунках як можливість заповнити своїми людьми окупаційну адміністрацію і господарський апарат. Підпіллю це було необхідно як для боротьби з німцями (розвідка, диверсії в господарстві, постачання підпільних структур матеріальними запасами, документами, зразками бланків, печаток тощо), так і для протистояння з українцями (поляки, на випадок краху Німеччини, уже мали б готовий апарат для своєї відродженої держави на території Західної України і зберегли б повний контроль над містами, залізницями тощо). Щоб проілюструвати засилля польської адміністрації в Західній Україні, наведемо уривок зі звіту підпілля ОУН(б) у Галичині за липень 1942 р.: «Польська справа на терені ЗУЗ стає щораз поважнішою проблемою. Бо, не дивлячись на всі спроби німців у скорому воєнному темпі германізувати ЗУЗ, під сучасну пору ЗУЗ є виставлені на небезпеку нової, нині ще прихованої, колонізації з тим, що, як це й виглядає на перший погляд дивним, йде вона сюди не так з Кракова, як з Варшави. Саме з Варшави йде нині до Львова всякий товар, а, ясна річ, за ним польські підприємства, представництва польських торговельних і транспортних фірм з великими апаратами людей. Сюди суне щораз більше різних польських урядовців і технічно-інженерних сил, бюрових працівників тощо, з яких одні з наміром тут у Галичині, а головню у Львові, захватись, а другі, знову вспівши виробити собі у влади на польських теренах непогану опінію, — з наміром поширити “стан посядання” [...]. Польський елемент обсів за короткий час минулої зими і весни всі важливіші ресурси державної адміністрації, транспорту, комунікації, зв'язку, фінансів та господарства. В польських руках лігенштафи. Сидячи в різних господарських штабах, скарбових урядах і фінансових інституціях, польський елемент без будь-яких більших зусиль господарську, фінансову та скарбову (податкову) політику німецької влади наштовхує в тому напрямі, що вона, падаючи всім своїм тягарем на українське громадянство, в самих підставах відтяжує досить поважно поляків, даючи їм змогу не тільки перетривати ті важкі часи, але подекуди ще й розбудувати дещо»²¹⁹¹.

З початком війни у червні 1941 р. поступово змінюються стосунки польського еміграційного уряду з СРСР. Уже в липні Кремль фактично визнає неправомірність своїх претензій на Західну Україну і Західну Білорусь, а в грудні того ж року польський прем'єр-міністр у Москві укладає зі червоним диктатором угоду про приязнь і спільну допомогу у війні. Цікаво, що під час переговорів В. Сікорський скаржився Сталіну на західних українців, які створювали проблеми і Польщі, і СРСР. У відповідь той пообіцяв «спільно» їх знищити²¹⁹².

Складається доволі пікантна ситуація — український визвольний рух із липня 1941 р. перебуває у стані війни з СРСР і одночасно його жорстоко переслідує німецька влада. Натомість польське підпілля, яке здійснює диверсії проти німців у Генеральному губернаторстві, на те-

²¹⁹¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 30. — Арк. 2.

²¹⁹² Невежин В. Сталин о войне. Застольные речи 1933—1945 гг. — М.: «ЯУЗА»-«ЭКСМО», 2007. — С. 155. Детальніше про ставлення польського еміграційного уряду до «української проблеми» див.: Ільошин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000. — С. 136—180.

риторії Галичини, а особливо Волині та Полісся, пасивно протистоїть гітлерівським окупантам, більше намагаючись нашкодити українським планам (навіть за допомогою німців) і співпрацює із смертельним ворогом українського підпілля — більшовиками.

З іншого боку — на території Закерзоння німці, які остаточно розсварилися з бандерівською ОУН, продовжують досить толерантно ставитися до українців загалом і до 'лояльних Німеччині українських кіл, об'єднаних у рамках Українського центрального комітету зокрема. При цьому польське населення регіону й надалі вважають другосортним. Тобто нацисти певною мірою фаворитизували українців та поляків там, де вони були слабшою стороною. Така політика створювала у польського й українського підпілля враження про взаємну масову колаборацію з окупантом. Поляки в старій зоні німецької окупації вважали українців німецькими виступниками і весь час завдавали ударів по українських господарських, культурних, шкільних, церковних установах, українці ж у новій зоні німецької окупації на схід від Бугу та Сяну вважали поляків німецькими холоуями і як тільки почали масштабну збройну боротьбу з німцями, то одразу ж поширили її й на поляків.

Від кінця 1941 аж до березня 1944 р. польське підпілля й підпілля ОУН(б) на території сучасної України мали декілька спроб переговорів. Поляки насамперед прагнули досягнути порозуміння задля спільної боротьби за звільнення Польщі в кордонах 1939 р. і схилити націоналістів до підтримки ідеї входження Західної України до Польщі у випадку повоєнного плебісциту. Натомість керівники бандерівського руху на перемовинах за допомогою польського руху намагалися вийти на зв'язок із Британією, а також домогтися від представників лондонського уряду відмови від претензій на західноукраїнські території²¹⁹³. Цілком зрозуміло, що за умов таких діаметрально протилежних цілей порозуміння було неможливе. Не вдалося домовитися навіть про спільну збройну боротьбу, адже поляки фактично перебували в стані миру із «советами», а українські націоналісти вважали їх «ворогом № 1». Крім того, обидві сторони вважали один одного постійним противником і не мали наміру йти на жодні територіальні поступки заради спільної боротьби із тимчасовими ворогами — німцями.

Упродовж весни, літа й початку осені 1942 р. конфлікт між українцями й поляками загострювався. Польські адміністратори і господарники всіма силами намагалися полегшити долю своїх співвітчизників, водночас «відіграючись» на українцях. Поляки, які часто працювали перекладачами в німецьких адміністративних і репресивних установах, усіма можливими способами переконували нацистів у нелояльності українців, робили доноси в гестапо на українських громадських діячів, провокували німецькі репресії проти української людності. У свою чергу українці, які переважали в охоронній поліції в Західній Україні і на Закерзонні, намагалися стягувати із поляків втричі більший сільськогосподарський контингент, ніж із українських сіл, звинувачували польські села у співпраці з більшовицькими партизанами (що й справді було).

Поглибився польсько-український конфлікт із моменту появи на Поліссі і Волині більшовицьких диверсійних груп і партизанських з'єднань. Зустрівши ненависть українських селян, більшовики почали базуватися винятково в польських селах і колоніях, налагодили співпрацю з польським підпіллям. Радянські ж партизани, окрім боротьби з німцями, одним із найголовніших своїх завдань бачили протистояння з українським визвольним рухом. Тактичні цілі польського і червоного підпілля абсолютно збіглися. За інформацією місцевих поляків, червоні знищували українських патріотів, на вимогу поляків «пацифікували» українські села, «заражені націоналістичним рухом»²¹⁹⁴. Підбадьорені появою червоних диверсантів, поляки починають активно формувати власні бойові організації. Уже в квітні — травні 1942 р. в огляді суспільно-політичного життя Північно-західних українських земель, який підготував Крайовий провід ОУН(б), зазначено: «В останнім часі дуже міцно посилили свою боротьбу в терені Північно-західних українських земель поляки і комуністи. Польські організації діють на цілому просторі Північних ЗУЗ, зцентралізовані, однак, в різних теренах під різними на-

²¹⁹³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 315.

²¹⁹⁴ Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939—1944 років. — Луцьк, 1995. — С. 130—145.

звами: Легіон смерті, Бяли ожел, Польська організація конспіративна, Польська організація бойска, Батальйон Семпуп, Польонія — все це зустрічається в цілому терені. Їх спільна політична програма — “Неподлегла Польска”. Це їх разом об’єднує. Всі діють проти українців. Ми для них — найбільші вороги, може, більші, як німці [...]»²¹⁹⁵. До кінця 1942 р. у польських збройних «п’яцуфках» на Волині нараховувалося 4 тис. бойовиків, а мобілізаційні можливості становити 15 тис. осіб²¹⁹⁶.

Українці, які вже з кінця весни — літа 1942 р. активно формують збройні боївки в селах, відповідають на польську активність, завдаючи ударів польським діячам, які співпрацюють із більшовиками або німцями, а також провідникам польських шовіністичних груп (ксондзи, колишні офіцери, вчителі). Гинуть польські підпільники, польські лісники, економисти з німецьких господарств, агрономи, вчителі, священники, відставні військові тощо. Аналогічно польське підпілля на Закарзонні буквально полює за українською інтелігенцією регіону, яку поголовно звинувачують у співпраці з німцями. Згодом це полювання переноситься на Галичину. Уже взимку — навесні 1942 р. українські звіти з Холмщини та Підляшшя рясніють повідомленнями про вбивства поляками священників, сільських старост, учителів²¹⁹⁷. Упродовж лютого — вересня того ж року польські боївки знищили українських мужів довір’я УДК у низці сіл Грубешівського повіту — Старому Селі, Которові, Липівці, М’ягкому, Телятині, Малкові, Маличах²¹⁹⁸.

8 вересня командування АК затверджує план загальнонаціонального польського повстання в момент руйнування німецького фронту й німецької держави. Згідно з цим планом, АК на «східних кресах» мала придушити будь-які спроби українців здобути власну державність у Західній Україні²¹⁹⁹. Уже в жовтні, реалізуючи план запобігання українській «диверсії», інструкції польського підпілля в Галичині наголошували на необхідності «знешкодити всіх українських лідерів»²²⁰⁰.

Ненависть між обома народами катастрофічно наростала. У 1942 р. у звітах польського підпілля зазначено: більшість поляків Західної України налаштовані категорично проти надання українцям будь-якої автономії після війни²²⁰¹. А найбільш радикальні групи польського політикуму (наприклад, «Стронніцтво народове») уже в цей час вимагали негайного виселення після війни всіх українців із Польщі до СРСР в обмін на радянських поляків, оскільки українці виявилися «негідними громадянами» польської держави²²⁰². Показовим є рапорт польського підпілля № 22 від 4 липня про настрої щодо українців: «Згідно з думкою політичного діяча, який цього тижня повернувся з відрядження до Львова і сам походить зі Львова, 96 % політично свідомого польського суспільства відчуває ворожі настрої стосовно українців, притомно ворожість зростає. На це не впливає ні рівень освіти (професор вищої школи чи робітник), ні політична орієнтація. Із захопленням розглядають способи ліквідації української “меншості” після переможного закінчення війни. Найпопулярнішою є концепція передачі їх більшовикам. Поширюються все радикальніші наміри, і на цьому фоні безмежної наївності місцевої політичної думки виникає така комбінація: поляки не повинні замазатися українською кров’ю, для цього є радянські союзники. Тримісячна окупація Східної Малопольщі тим союзником повинна ліквідувати на майбутнє українську справу в Малопольщі»²²⁰³.

2195 ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 47. — Арк. 30.

2196 Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 140.

2197 Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — К.: Українська видавнича спілка, 2003. — С. 46—47.

2198 Ісаєвич Я. Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова ред. ради Я. Ісаєвич. — Львів, 2003. — С. 29.

2199 Мотука G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 299.

2200 Там само. — С. 300.

2201 Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). — С. 52.

2202 Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 284.

2203 Там само. — С. 51.

Зростання ненависті українців до поляків підтверджувалося й іншими донесеннями польського підпілля із території Західної України. «Ставлення до українців скрізь вороже, — читаємо у звіті командування АК Львівського регіону за грудень 1942 р. — Тут немає жодної дискусії на тему політичного лібералізму у ставленні до українців. Кожна програма, що проголошує потребу принципового вирішення українського питання, якщо тільки вона передбачає, що господарями на цій землі можуть бути лише поляки, знаходить всебічну підтримку в тутешньому середовищі. Будь-який проект з надання цим землям політичної автономії приречений на невдачу і будь-хто, навіть найбільш популярна особистість, якщо підтримуватиме його, не знайде тут схвалення»²²⁰⁴.

Шансів на мирне врегулювання українсько-польських стосунків практично не залишалося. Поляки навіть чути не хотіли про надання українцям автономії в майбутній Польщі, а українці не бажали повернення під польське урядування. Кривавий вузол протиріч поступово затягувався — потрібен був лише привід, щоб конфлікт переріс у масштабну війну між двома народами. І цей привід невдовзі дали німці.

²²⁰⁴ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 243.

5.3. Пік протистояння на українсько-польському «фронті» (1942—1944 рр.)

Після вигнання з польських сіл відділів польських і советських партизанів українські селяни автоматично кинулись знищувати польські села»

Василь Кук

Восени 1942 р. шеф німецької служби безпеки Люблінського дистрикту в Генеральному губернаторстві, СС і поліцайфюрер О. Глобочник²²⁰⁵ задумав створити на території Замойського повіту зразкову німецьку колонію («Гімmlерштадт»)²²⁰⁶, заселену селянами з Німеччини (райхсдойчами), селянами німецької національності з Польщі (фольксдойчами) і «братнім германським народом» — голландцями. Колонія мала охопити значні території, де зі 116 населених пунктів планували виселити 110 тис. польських і українських селян. О. Глобочник розумів, що польське підпілля буде атакувати колонію. Аби захистити «арійців», було задумано організувати поселення таким чином: у центрі колонії мали жити «райхсдойчі», навколо них — «фольксдойчі» та голландці, а в зовнішньому кільці планували розмістити українських селян, переведених із Замойщини. Українські селяни мали опинитися на межі, хоча лідери української громади Закерзоння (зокрема, керівник Українського центрального комітету В. Кубійович), розуміючи, що це викличе «вибух», протестували проти розміщення українців у колишніх польських селах²²⁰⁷, механізм переселення було запущено.

Операція розпочалася 27 листопада і тривала до середини лютого 1943 р. Було виселено 116 сіл — 47 у повіті Замостя, 15 — у повіті Томашів, 54 — у повіті Грубешів²²⁰⁸. Поряд із німцями, участь у переселенні брали сформовані з українців поліційні частини і українські адміністратори з повітового Українського допомогового комітету (УДК), що дало змогу польському підпіллю звинуватити українську громаду у сприянні нацистам.

Особливо загострилася ситуація, коли на місце виселених польських селян почали заганяти українців. Десятки тисяч поляків, вигнаних із своїх хат узимку 1942—1943 рр., приєдналися до лав АК і палко бажали помститися за свою кривду. Відплатити німцям було складно, більш реально вбачалося покарати українців. В одному із донесень підпілля до Лондона стверджувалося: акцію виселення поляків гестапо здійснювало «руками українців», і тому, очевидно, «найближчі дні і ночі можуть рясно спливати кров'ю і ясніти загравами пожеж»²²⁰⁹.

Вважаючи, що своїми ударами проти українців АК бореться з німецькою окупацією Польщі, польські партизани з березня 1943 р. розпочали відплатну акцію. Користуючись тим, що українська самооборона на всій Холмщині і Грубешівщині налічувала заледве півтисячі осіб (відділи УПА будуть передислоковані туди з Волині лише в лютому — березні), аквіці силами в декілька тисяч осіб з'явилися в лісах Грубешівського повіту, і 9 березня українські села Грубешівського повіту опинилися під жорстокими ударами. У М'єтці було спалено 160 хат і вбито 54 особи; у Сагрині — 250 осель і вбито 245 осіб; у Турковичах — спалено 220 господарств, убито 17 осіб і т. п. У травні аквіці цілковито спалили села Моложів, Тугані, Стрільці²²¹⁰ та Мірче²²¹¹.

2205 Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942—1944) // Український визвольний рух. — № 2. — Львів, 2003. — С. 97.

2206 Ільюшин І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 235.

2207 Там само.

2208 Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942—1944) // Український визвольний рух. — № 2. — Львів, 2003. — С. 97.

2209 Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. — Т. II: 1941—1943. — S. 394.

2210 Ісаєвич Я. Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. — С. 30.

2211 Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова ред. ради Я. Ісаєвич. — Львів, 2003. — С. 83.

22 березня польські бойовики у Грубешеві вбили голову УДК адвоката Миколу Струтинського і його заступника, колишнього полковника Армії УНР Якова Гальчевського-Войнаровського. 23 травня у с. Хорошинка на Підляшші смертельно поранено колишнього сенатора Речі Посполитої українця Івана Пастернака. Лише протягом березня того року польські боївки знищили 8 українських в'їтів, 29 довірених осіб Українського допомогового комітету і 399 селян²²¹². Повідомлення польського підпілля підтверджують ці дані. У звіті працівників департаменту інформації і преси Делегатури (представництва) польського уряду за період від 15 березня до 15 липня 1943 р. вказувалося: «Переселення українців із Замойщини на місце поляків у Грубешівський повіт, що проводилось за участю місцевого УДК, мало наслідком убивство польськими боївками голови комітету адвоката Струтинського, його співробітника полковника Войнаровського, у Підляшші — колишнього сенатора Пастернака, а також багатьох українських в'їтів, солтисів, поліцаїв; вбивства не припиняються, а тим часом спостерігається значне загострення польсько-українських взаємин»²²¹³.

Бійці польських формувань, знищуючи українські поселення, нерідко виявляли середньовічну жорстокість та неабиякий цинізм. Так, на латинське Різдва, в грудні 1942 р., польська боївка спалила с. Пересоловичі, а над трупами помордованих людей польські партизани колядували²²¹⁴.

Навесні 1943 р. аківці активізувалися. З 26 травня 1943 до 22 травня 1944 р. лише на Грубешівщині військові угруповання польського підпілля знищили вогнем 52 українські села і замордували 1 українського адвоката, 12 священників, 10 псаломщиків, 11 агрономів, 15 учителів, 14 в'їтів і заступників, 14 гмінних урядовців, понад 30 старост, майже 100 культурно-освітніх, кооперативних працівників та ремісників і близько 4 тис. селян²²¹⁵.

Як бачимо, перший міжетнічний українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни стався внаслідок очевидної німецької провокації. В огляді суспільно-політичного, культурного і економічного життя регіону, складеному наприкінці весни 1943 р. українськими підпільниками, зазначалося: «Українське населення Холмщини і Підляшшя переживає від ряду місяців, а навіть років, страшний терор, як з німецького, так і з польського боків. На терені Замойщини гестапо творить зразкову німецьку колонію і в зв'язку з цим виселило 11 збірних громад повіту. Виселяють і українців, і поляків, причому українців з розумом поселяють у польських господарствах у Грубешівщині. Поляки майже поголовно пішли в ліси і, створивши партизанські банди, почали нищівну акцію, яка спрямована передусім проти українського населення. [...] Польська партизанка грабує всяке майно населення, особливо харчі і одяг. Дійшло до низки сутичок із жандармерією, поліцією, військом. Вбивство польськими партизанами кількох німців спричинило репресії гітлерівців проти мирного населення. В декількох селах розстріляно десятки родин. Сотні селян, жінок та дітей загинуло і продовжують гинути від німецьких куль через звинувачення у підтримці партизанів. Села, що підозрюються у співпраці з партизанами, німці палять. При цьому гітлерівці грабують українців так само беззастережно, як і польсько-більшовицькі банди [...]»²²¹⁶.

Вийшло так, що гітлерівці своїми діями спровокували польський терор проти українців, а польські партизани своїми акціями накликали на українських селян німецьку «пацифікацію». Маси українських утікачів потягнулися через р. Західний Буг на Волинь. Саме вони стали тією «наочною агітацією», яка посилила антипольські настрої серед волинських українців і принесла жохливі розповіді про польський терор²²¹⁷. Згадуваний вище Г. Стецюк, описуючи у спогадах українсько-польський конфлікт на Забужжі, зафіксував такий епізод: «Потім ми по-

2212 Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 3. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. — С. 89—106;

2213 Цит. за: Ільошин І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 235.

2214 Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття... — С. 128.

2215 Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 3. — С. 119.

2216 ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 20—21.

2217 Сучасні польські автори часто заперечують зв'язок між подіями на Забужжі та Волині, вважаючи їх цілком «автономними». Детальніше див.: Partacz S., Łada K. Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941—1943 // Antypolska akcja OUN-UPA 1943—1944. Fakty i interpretacje / Red. G. Motyka, D. Libionka. — Warszawa, 2003. — S. 33—40.

бачили на дорозі жінку з хлопчиком. [...] Пояснюємо, що ми українці з-за Бугу, з Волині. Жінка, плачучи, почала просити, щоб показали їй дорогу на Волинь. Вона мала страшний вигляд, дивилася диким поглядом. [...] Нарешті почала розказувати: «Втекла з Ласкова. Цей проклятий Джус напав на наше село, спалив церкву і школу, вбивав людей, вкидав у вогонь. Я сиділа три дні у підвалі у схованці. Там нас було тринадцять осіб. Наш відділ самооборони знав, коли Джус наближався і оточував село, але їх була зменька, і вони нічого не могли зробити. Коли банда підійшла до села, бандити почали стріляти запальними кулями, і все село загорілося. Люди почали втікати, а бандити стріляли у них здалеку, кого впіймали, того мучили перед розстрілом, кололи багнетами й ножами і кричали: «Вибити вас усіх до ноги. Навіть дітей, щоб не було жодного українця на нашій землі!». Після спалення села бандити почали витягувати людей із криївок. Знайшли і нашу криївку й кричать українською: «Виходь, Михайлику, поляки вже пішли і не будуть вбивати». Але ніхто не виходив. Тоді вони почали розкопувати криївку. Жінки зрозуміли, що вже немає виходу, і думали, що бандити зжальться, коли вони вийдуть з дітьми. Але бандити наказали їм лягати, познімали одяг і взуття [...]. Через момент ми почули постріли. Це розстрілювали жінок. Потім напхали соломи до нашої криївки і підпалили. [...] На нас зайнявся одяг. Я змогла скинути одяг, вискочити з криївки і почала втікати з хлопцем. По нас стріляли, поки ми не вбігли до лісу» [...].²²¹⁸

Українсько-польський антагонізм на Волині наростав, німецька ж окупаційна влада в райхскомісаріаті Україна не тільки не сприяла послабленню небезпечних симптомів конфлікту, що назрівав, а й навпаки, своїми провокаційними заходами підігрівала протистояння. Райхскомісар України Е. Кох надзвичайно стислою та ємною формулою визначив мету німецької політики: «Нам треба домогтися, щоб поляк при зустрічі з українцем хотів його убити і щоб українець, побачивши поляка, теж горів бажанням його убити [...].»²²¹⁹. Представники німецької адміністрації, виступаючи на українських зібраннях, неодмінно закликали присутніх «бити ляхів». Командування німецьких сил безпеки відправляло допоміжну українську поліцію стягувати контингенти з польських сіл. Поряд із цим, у 1943 р. гітлерівці передислокують із Генерального губернаторства на Волинь батальйони польської поліції та жандармерії особовим складом до 6 тис. осіб²²²⁰. Їх залучають до боротьби з УПА та використовують для силового збору натурального податку з українських сіл.

На початку 1943 р. польське й українське підпілля на Волині стояло перед питанням: як ставитися до німців? І якщо оунівці в лютюму приймають остаточне рішення розгорнути українське повстання, яке має забезпечити звільнення українських земель і відновлення української держави, то польське підпілля схиляється до дещо іншої тактики. Керівництво АК і лондонського уряду з початку 1943 р. було впевнене в тому, що Німеччина програє війну, а тому полякам не слід розмінюватися на дрібні партизанські акції, потрібно максимально берегти людський потенціал для загального повстання в момент наближення фронту до польських рубежів і майбутньої боротьби за кордони відновленої Польщі. Зрозуміло, що найголовніша боротьба за кордон (подібно, як це було у 1918 р.) може розгорнутися з українцями. Тому польське підпілля бажало міцно укріпитися на Волині та Поліссі, де в українців уже формувалися власні збройні сили, а польська меншина була особливо малочисельною.

На квітень — травень 1943 р. виникає цікава ситуація — українці вже переходять до відкритого повстання проти німецької окупаційної адміністрації на Волині й Поліссі, натомість поляки все більше намагаються закріпитися в цій адміністрації та її силових структурах, сподіваючись у момент приходу фронту на територію колишньої Другої Речі Посполитої підняти повстання і силами підпілля та лояльної до нього польської поліції захопити владу і відновити тут польську державність. Командувач Армії Крайової генерал С. Ровецький розробляє детальні плани польського повстання і захоплення Львова, Самбора, Дрогобича, Станіславава, Тернополя. Польські сили на Волині, згідно з цими планами, мали сконцентруватися в за-

²²¹⁸ Цит. за: Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 3. — С. 112—113.

²²¹⁹ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття... — С. 127.

²²²⁰ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942—1944) // Український вивільний рух. — № 2. — Львів, 2003. — С. 102.

хідній частині колишнього Волинського воєводства, заволодіти переправами через Буг, щоб забезпечити переміщення польських військ із Люблінщини, гарантувати контроль над Сви-
наринськими, Землицькими і Смолярськими лісовими масивами, куди слід було передисло-
кувати загопи АК із Польщі. Польські поселення у східній частині колишнього Волинського
воєводства мали перетворитися на фортеці, здатні оборонятися від німців або українців²²²¹.

Як бачимо, у розроблених у квітні 1943 р. польських планах ішлося не про що інше, як
про нову окупацію українських етнічних земель, яку маскували фальшивими гаслами бороть-
би за відновлення польського суверенітету в кордонах 1939 р. Як вказує український вчений
І. Ільюшин: «Упродовж 1943 р. організаційно-територіальна структура АК Волинського округу
була сформована остаточно. Відповідно до поставлених перед округом завдань на період
антинімецького повстання його територію було поділено на 4 районні інспекторати, що охо-
плювали 12 районів, а саме:

- Ковельський районний інспекторат АК (криптоніми “Кужня”, “Громада”) з Ковель-
ським і Любомльським районами; районний інспектор — майор Я. Шатовський (“Ко-
валь”, “Загончик”);
- Луцький районний інспекторат АК (криптоніми “Луна”, “Основа”) з Луцьким, Володи-
мирським, Ківерцівським та Горохівським районами; районний інспектор — капітан
Л. Швікла (“Адам”);
- Рівненський районний інспекторат АК (криптонім “Бровар”) з Рівненським, Здол-
бунівським та Костопільським районами; районний інспектор — капітан Т. Клімов-
ський (“Кльон”, “Остоя”);
- Дубенський районний інспекторат АК (криптонім “Домброва”) з Дубенським і Кре-
менецьким районами; районний інспектор — капітан Я. Юзефчак (“Дзядек Лешни”,
“Груби”);
- самостійний Сарненський район АК (криптонім “Став”), що охоплював Сарненський
повіт і тактично підлягав Ковельському інспекторатові; комендант — інженер В. Ри-
джевський (“Кобус”).

Наприкінці 1943 р. у лавах АК Волинського округу налічувалося близько 8 тис. осіб, що
прийняли присягу»²²²².

У світлі агресивних польських приготувань і виникнення дивовижних ситуативних союзів
між поляками та більшовиками і поляками та німцями, командування УПА і керівництво
ОУН(б) на Північно-західних землях України було зобов'язане застосувати симетричні дії, а
часто навіть діяти на випередження, щоб зберегти єдність українських земель.

Документи свідчать, що вже в перші три місяці 1943 р. українські збройні структури (як бан-
дерівської УПА, так і УПА Т. Боровця — “Бульби») щоразу частіше починають ліквідувати по-
ляків, які перебувають на німецькій службі або запідозрені у співпраці з німецьким гестапо чи
радянськими партизанами. Готуючись до повстання, українське підпілля намагалося «прибрати»
з території своєї діяльності всіх, хто служив німцям або більшовикам. Убивали здебільшого цілими
родами, інколи разом із сусідами, щоб не залишати свідків і не розконспіруватися перед во-
рогом. Після того, як українська допоміжна поліція залишила німецьку службу, напади на поляків,
що були в контакті з німцями (про що добре було відомо колишнім українським поліцейським),
стають ще частішими. Очевидно, їх підживлюють також розповіді втікачів із-за Бугу, які, ховаю-
чись від польського терору, приносять із собою подробиці (мабуть, часто перебільшені) про зло-
чини польських партизанів в українських селах Холмщини. Згодом, згадуючи ті місяці, курінний
УПА М. Скорупський — «Макс» писав: «Серед поляків запанувала паніка. Збунтована українська
поліція знищила десь кілька польських родин, що мали зв'язки з гестапо. Поляки почали виїжджа-
ти до міст під німецьку охорону або просили захисту в радянських партизанів»²²²³.

²²²¹ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 301—302.

²²²² Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—
1945 рр.). — С. 182.

²²²³ Скорупський М. Туди, де бій за волю. (Спогади курінного УПА Максима Скорупського — Макса). — К.:
Видавництво імені Олени Теліги, 1992. — С. 87.

Найбільше убивств польських родин, звинувачених у колабораціонізмі, було в околицях Сарн і Костополя, де активно діяли загони УПА «Поліської Січі» та з'єднання бандерівської УПА під командуванням І. Литвинчука — «Дубового». Польське підпілля оцінює свої втрати в цьому регіоні у квітні 1943 р. у 800 осіб²²²⁴. У травні ці оцінки зросли до понад 2 тис. осіб²²²⁵. Місцеві українські селяни починають розповсюджувати чутки про те, що на Великдень українці «фарбуватимуть крашанки у польській крові»²²²⁶. Польські селяни гуртуються в містечках або більших селах і створюють бази самооборони, зброю для яких дають німці, більшовики або польське підпілля. Невдовзі на Волині і Поліссі з'являється понад 100 польських самооборонних баз, з яких польські і радянські партизани або польські партизани і польські поліцейські проводять напади на навколишні українські села²²²⁷. Убивство окремих польських діячів та їхніх сімей поступово переростало у війну між українськими та польськими селянами. Українські селяни швидко ділили землі і майно у покинутих польських колоніях — поляки мстилися їм за це. Уже в травні того року у доповідній записці радянських партизанів, що оперували на Рівненщині, вказано: «У зв'язку з гігантським терором націоналістів польське населення почало організовуватися і давати організовану відсіч націоналістам. Німці почали допомагати полякам зброєю, створюючи одночасно польську поліцію замість української поліції, що перейшла до націоналістів. [...] Деякими комітетами самооборони керують ксьондзи і вчителі. [...] Поляки спільно з німцями беруть участь в операціях проти націоналістів, так, ними було цілковито спалено с. Трипутня і частково Грані як найбільш націоналістичні. 11 травня цього року поляки спільно з німцями оточили націоналістичне село Цепцевичі Володимирецького району, розбили націоналістів і забрали українську молодь для відправлення до Німеччини»²²²⁸.

Наприкінці квітня і в травні масштаби протистояння серйозно зросли. 22 і 23 квітня, про що йшлося в попередньому розділі, дві сотні УПА під командуванням «Дубового» атакували Іванову (Янову) Долину, аби заволодіти вибухівкою, що використовували на місцевій каменоломні. Польське (за складом населення) містечко обороняли, окрім німецької поліції, також аківці. У бою загинуло до 500 осіб, більшість з яких — цивільні поляки, котрі згоріли у власних будинках під час штурму містечка. Після відходу повстанців місцеві поляки вчинили розправу над українцями, убивши щонайменше п'ятеро невинних українців і одну російську родину, яку помилково прийняли за українців. Після нападу на Янову Долину німці евакуювали до Костополя польське цивільне населення містечка, залишивши там тільки технічних спеціалістів, для охорони яких виділили батальйон польської поліції²²²⁹.

У квітні — травні 1943 р. на Волині уже існували доволі сильні самооборонні бази, в яких були тисячі, а інколи й десятки тисяч польських мешканців. Найбільші бази були у Пшебражі, Малінському, Білані, Вербі, Іваничах, Порицьку, Купичеві, Римачах, Ягодині та інших поселеннях. Поляки, які втікали у міста, йшли на службу до німецької поліції й під керівництвом німецьких офіцерів

2224 Armia Krajowa w dokumentach 1939—1945. — Т. III: kwiecień 1943 — lipiec 1944. — Londyn, 1976. — S. 4—5.

2225 Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942—1944) // Український визвольний рух. — № 2. — Львів, 2003. — С. 100.

2226 ЦДАВО України. — Ф. 3967. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 18.

2227 Детальніше про створення польських баз самооборони див.: Клімецький М. Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 3. — Варшава, 1998. — С. 58—78; Стрілька Р. Генезис польської самооборони на Волині та її роль у захисті польського народу // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 3. — Варшава, 1998. — С. 79—87; Ханас В. До питання генези польської самооборони в Східній Галичині на прикладі Бережанського та Чортківського інспекторатів Армії Крайової // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 3. — Варшава, 1998. — С. 88—105.

2228 ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 68. Найбільшу підбірку радянських документів із проблематики українсько-польського протистояння зробив Володимир Сергійчук у книзі: Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — К.: Українська видавнича спілка, 2003. — 576 с.

2229 УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 10—11; Мотука Г. Українська партизанка. 1942—1960. — С. 200, 316; Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1. Волинь. Хронологія подій. — С. 49—50.

проводили пацифікаційні акції проти українських сіл. У відповідь повстанці атакували польські села. Маховик знищення було запущено, й обидві сторони розглядали свої акції винятково як «відплатні». У квітні на території лише одного Луцького району польська поліція разом із німецькими карателями спалила п'ять українських сіл — Вовчицьк, Костюхнівку, Довжицю, Яблоньку і Загорівку. На території Горохівського району протягом квітня польська допоміжна поліція двічі пацифікувала українське поселення Красний Сад, убивши понад 100 осіб і спаливши 22 господарства²²³⁰. 10 квітня німецький каральний відділ спільно з польськими колабораціоністами спалив с. Княжне, убивши 172 українців²²³¹. Людей мордували і спалювали за списками, які попередньо складали поляки, що перебували на німецькій службі. Навіть Е. Кох у публічній промові в Горохові звинуватив поляків у наданні німцям неправдивих провокативних даних, які призвели до жорстокої пацифікації с. Княжне²²³². Рівночасно радянські партизанські документи повідомляли, що «польській поліції дана німцями цілковита свобода у діях щодо українського населення»²²³³.

Водночас керівник польського збройного підпілля генерал С. Ровецький повідомляв до Лондона про події на Волині 8—14 травня 1943 р.: «Українські військові організації, керовані колишніми офіцерами армії Петлюри (Тарас Бульба), та ОУН (як мельниківці, так і бандерівці) розпочали масові вбивства польського населення. Спочатку акція була скерована проти поляків, котрі працювали в німецькій сільськогосподарській і лісовій адміністрації, а потім поширилася на сільське населення (головним чином в Костопільському повіті). Число жертв уже перевищує 2 тис. осіб»²²³⁴. Інший польський документ, датований 22 червня 1943 р., інформує, що від 17 до 22 червня українці знищили 1 891 поляка²²³⁵. Тогочасні повстанські звіти вказують, що вбивали здебільшого окремі польські родини, яких підозрювали у співпраці з німецькими органами безпеки або червоними: «Дня 3.5.1943 р. перебував у лісі коло Вілмі. Той ж ночі знищив пару родин ляхів в Губкові. Практикую нічні нальоти на сексотів одночасно в кількох місцевостях. 4.5.1943 р. в постій в Гурбах знищив около 20 осіб ляхів; одного важного аса, за яким ходили уже півроку бульбівці, а мої хлопці серед білого дня взяли ту пташку в руки. [...] Так само піймали серед дороги вдень 3 аси — ляхи, які прийшли в розвідку з Бистрич»²²³⁶.

Проблемою було те, що поляки масово співпрацювали з німцями та червоними партизанами, і це перетворювало «крапкові» знищення на масові. У тому ж травні 1943 р. звіт підпілля ОУН(б) із Костопільської округи вказував: «Маса ляхів співпрацюють з СД як сексоти, та з більшовицькою партизанкою, де в силу можливості граблять і мордують свідомих українців. [...] По виході українців з адміністраційних урядів пакуються поляки, де кругом показують свою ворожу антиукраїнську роботу»²²³⁷. Така ситуація масової співпраці поляків із ворогами українського підпілля, ще раз наголошуємо, призводила до того, що в «антиукраїнській роботі» міг бути звинувачений практично кожен. В українців Волині сформувався чіткий стереотип: поляк — значить «сексот», «ворог». А ворогів у ті страшні часи знищували.

Наступник С. Ровецького²²³⁸ на посаді командувача АК генерал Тадеуш Коморовський 19 серпня 1943 р. звітував, що 3 тис. поляків загинуло на Волині від березня до травня

²²³⁰ Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942—1952 — Мюнхен: Цицерон, 1953 — Репринт. вид. — Львів: Львівська обласна рада Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, 1991. — С. 39

²²³¹ Ткаченко С. Повстанческая армия. Тактика борьбы. — Минск — М., 2000. — С. 285.

²²³² Ільошин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). — С. 253. Найбільшу підбірку українських документів на тему українсько-польського протистояння зробив історик Володимир В'ятрович у двотомній книзі: Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА. — Львів, 2011.

²²³³ ЦДАГОУ України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 530. — Арк. 3—5.

²²³⁴ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942—1944) // Український визвольний рух. — № 2. — Львів, 2003. — С. 100.

²²³⁵ Там само. — С. 101.

²²³⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запліла на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 59.

²²³⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запліла УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 245.

²²³⁸ Генерал С. Ровецький був арештований гестапо 30 червня 1943 р.

1943 р. Поляків, котрі втекли із сіл до міст, німці вербують «у поліцію, яку використовують для репресій проти українців». Радянські документи цього періоду вказують, що чоловіки-поляки віком до 45 років, за бажанням, отримували зброю від німців у Сарнах, Корці, Колках, Рівному, Костополі, Міхневичах²²³⁹. Німецьке командування дозволило польській поліції застосовувати до українців смертну кару без німецької згоди. Крім того, німці передислокували на Волинь батальйони польської поліції з Генерального губернаторства, «брутальність якої надає її акції характеру польської помсти»²²⁴⁰.

Наприкінці весни акції проти польських сіл, колоній і самооборонних баз, з яких розповсюджувалася загроза українським поселенням, поширилися на Дубенський, Рівненський, Здолбунівський, Кременецький і Луцький повіти Волині²²⁴¹. Однак із початком літа хвиля протистояння поступово спадає. Адже саме від 7 червня масштабні бойові дії проти УПА починають німці. Бої з польськими відділами самооборони в польських колоніях переросли у війну, з одного боку, між німецькою та польською поліцією, й УПА та українським населенням — з іншого. Якраз на час проведення антиповстанської акції гітлерівці посилили польську поліцію на Волині новими частинами з Генерального губернаторства. Радянські партизанські розвідники з цього приводу 16 червня повідомляли: «За даними на 12.06.1943 р. в м. Почаїв (47 км північніше від Тернополя) із Варшави прибуло 1 500 озброєних поляків для боротьби з партизанами і українськими націоналістами. Польські збройні підрозділи прибули також до Межиріч (40 км на схід від Рівного), Тучина (22 км на північний схід від Рівного), Рокитного (40 км на схід від Сарн), Словечного (55 км на північ від Коростеня) і Костополя (47 км південніше від Сарн). Прибулі підрозділи палять українські села і грабують населення»²²⁴².

Розуміючи, що німці навмисно втягують польську поліцію та жандармерію в бої з УПА, командування повстанців ще наприкінці травня 1943 р. закликала польських поліцаїв дезертирувати з німецької служби. 18 травня керівництво ОУН на ПЗУЗ звернулося до польського населення Волині та Полісся з листівкою: «Сьогодні ви стоїте над домовиною, чому причиною є і ви самі. Сьогодні ваші найкращі сини, найкращі офіцери і старшини, загинули від німецьких рук, але, очевидно, вам цього мало. Замість того, щоб стати до боротьби з ворогом, як інші народи, ви йдете до нього на службу. До кого? За що? Сьогодні на цій службі всіма способами ви намагаєтесь нас знищити, всю свою ненависть і гнів спрямовуєте на український народ. Ви сьогодні стаєте головними злочинцями, які палять наші села і розстрілюють наше населення. Нині наша адміністрація покинула свої посади. Щоб німці не мали такого легкого доступу до наших сіл, щоб не могли так нас нищити. Ви перші зголошуєтесь на їхні місця і допомагаєте німцям проводити бандитську роботу. [...] Пам'ятайте, якщо загал польського суспільства не вплине на тих, хто пішов до адміністрації, на фольксдойчів, поліцію та інших, і не вплине так, щоб вони покинули ті місця, то гнів українського народу впаде на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна спричинена вами наша жертва відіб'ється на вас»²²⁴³.

Далі автори листівки закликали до співпраці двох самостійницьких рухів у боротьбі з німцями та більшовицькими партизанами і насамкінець ще раз попереджали: «Ті, хто нині служить і допомагає німцям, ще можуть повернутися, пізніше буде запізно. Хто й надалі буде служити і допомагати гестапо, того не мине заслужена кара. Останній раз закликаємо: не накликайте на себе заслуженого гніву!»²²⁴⁴. Своєрідною відповіддю польської поліції на звер-

²²³⁹ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — К.: Українська видавнича спілка, 2003. — С. 128, 130, 134, 140—142.

²²⁴⁰ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942—1944) // Український визвольний рух. — № 2. — Львів, 2003. — С. 101.

²²⁴¹ Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939—1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania. — Toruń, 2008. — S. 141—143.

²²⁴² ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 81.

²²⁴³ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 176—177.

²²⁴⁴ Там само. — С. 177.

нення українського підпілля стала страшна пацифікація українського села Дермані Здолбунівського району 29 травня²²⁴⁵.

На початку червня 1943 р. «Клим Савур» знову звернувся до поляків із листівкою, попереджаючи, що за участь польської поліції в «німецькій різанині та катуванні української людності» на поляків Волині й Полісся може впасти кара у вигляді «нової Гайдамаччини чи Коліївщини»²²⁴⁶. Відповідальність за можливий масштабний конфлікт командування УПА поклато на польське керівництво, яке «завело польський визвольний рух» до «антиукраїнського табору московського та німецького імперіалізмів». Д. Клячківський нагадував: поляки здійснюють свої антиукраїнські акції на українських землях, і «слуги Москви та Берліну» повинні пам'ятати про здатність українців помститися за свої кривди²²⁴⁷.

А мститися було за що. В одному з українських донесень ішлося, що в першій половині 1943 р. «німці та поляки в німецьких одностроях убили понад 10 тис. цивільних українців в області Берестя»²²⁴⁸. І навіть якщо наведені в цьому документі цифри вп'ятеро перевищували реальну кількість загиблих, репресії мали викликати жах, паніку та ненависть серед місцевого українського люду.

Згідно з документами польського підпілля, боротьба з українцями в червні того року відбувалася так: «Поляки охоче вступали до поліції, зокрема ті, чії сім'ї були убитими. Крім того, німці перекинули на Волинь батальйони польських "Шупо" [охоронна поліція — І. П.], які були створені та навчені в Дембіце біля Кракова. [...] Приємно було дивитися на ті частини, хоча й у німецьких уніформах, як вони проходять, гарно марширують, співають польських пісень. [...] Насамперед поляки помстилися за спалене село Неміле, оточивши одного дня українське село Вілле, де переховувалася одна банда; повбивали усіх селян, їхні хати повністю спалили. Німці поставили деяким польським селам зброю, щоб вони могли захищатися. [...] Головний осередок польської партизанки був у Старій Гуті. Там був також штаб радянських партизанів. [...] Рота польської поліції майже щодня здійснювала акції проти українських сіл, ішла в ліси, щоб знищувати банди. [...] Інколи польські партизани приходили на допомогу польській поліції. [...] Саме так боролися з бандами. [...] Так було в Костопільському і Сарненському районах. Горіли українські села, а люди ховалися в лісах [...]»²²⁴⁹.

Після таких кривавих пацифікацій, здійснених німецько-польською поліцією, повстанці почали бачити в кожному полякові німецького агента і ворога українського визвольного руху. У звіті відділу «Крука» із ВО «Богун» за 10 червня — 11 липня вказувалося: «Зараз ситуація в терені дій відділу є краща для УПА, ніж для німців. Завдячувати це можемо прихильністю населення й переведеною чистою сексотів та ворогів нації, головних поляків, що використовують кожен можливість, щоб пошкодити справі визволення України або взагалі українському населенню. Після чистки поляків в терені рідко можна зустрінути якогось ляхка. Вони, так як і німці, згуртувалися в більших окружних містах та по районних центрах і тільки час від часу роблять напади по терену»²²⁵⁰.

Очевидно, що такі акції «чистки терену», яку здійснювали в червні 1943 р. УПА та СБ ОУН(б), були наслідками відповідних наказів командування. Проте інформацію про ці розпорядження маємо лише з допитів полонених упівців радянськими слідчими або з документів, нібито вилучених у них під час захоплення. Частина українських істориків ставить під сумнів подібні джерела. На наш погляд, найбільш ґрунтовно, із текстуральним аналізом, довів їхню сумнівність дослідник Ігор Марчук у книзі про Д. Клячківського²²⁵¹. Втім, очевидно, якісь розпорядження або накази на рівні командування УПА щодо польської проблеми мали бути. Надійшли вони

2245 Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 328.

2246 Там само.

2247 Там само.

2248 ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 149.

2249 Сивіцький М. *Історія польсько-українських конфліктів.* — Т. 2. — С. 177—178.

2250 *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 2. *Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко.* — С. 340.

2251 Марчук І. *Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур».* — С. 70—71.

шими нам видаються свідчення полоненого командира загону «Котловина» С. Коваля, який вказав: «В червні 1943 р., після того, як поляки разом з німцями почали нападати на українські села, ОУН віддала наказ знищити всі польські колонії на території Волинської області, а в разі опору слід було знищити і людей»²²⁵². Тут є декілька ключових моментів. По-перше, рішення про удар по польських колоніях (читай: самооборонних базах, з яких робилися напади на українські села) було прийняте після великого німецького наступу на УПА у червні 1943 р., в якому не останню роль зіграли польські озброєні формування, польські сексоты, розвідники тощо. По-друге, «знищувати» польські колонії означало спалювати їх, а мешканців виганяти. Це значило, що мешканці тікатимуть до міст, де вони вже не становитимуть такої загрози ні повстанському рухові (бо не зможуть проводити проти нього постійну розвідувальну роботу, приймати в себе радянських партизанів тощо), ні навколишнім українським селам. По-третє, вбивати можна було лише у випадку опору мешканців колонії. Цілком зрозуміло, що опір (більший або менший) був практично всюди (у всіх польських селах були пляцуфки воєнізованих організацій), тому акції зі спалення поселення нерідко плавно перетікали у знищення його мешканців.

Під сумнів у свідченнях С. Коваля можна поставити те, що він стверджував, нібито ОУН віддала наказ на антипольську акцію. Таке рішення не приймалося Головним проводом, і це могла бути лише ініціатива місцевого керівництва ОУН(б) і УПА, максимум на рівні окремого краю. Більше того, наголосимо, що, очевидно, попри бажання рядових повстанців і населення дати якнайшвидшу «відповідь» польській стороні за знищення українських сіл, керівництво бандерівської ОУН відкладало початок антипольської акції, намагаючись запобігти виникненню повноцінного «антипольського фронту» і полагодити конфлікт, навіть попри агресивну поведінку поляків щодо українських самостійницьких прагнень. Про це свідчать переговори, які ОУН(б) на Волині намагалася зав'язати з польським підпіллям. Однак вони були одними з найкоротших і завершилися трагічно.

На початку липня 1943 р. через СБ було налагоджено контакти з Делегатурою польського уряду на Волині. 7 липня розпочалися перемовини в районі Свинаринського лісового масиву. Наступна зустріч мала відбутися 10 липня, однак переговірників із польського боку З. Румеля, К. Маркевича й візника В. Добровольського вбили у с. Кустичі неподалік Ковеля²²⁵³. Польська сторона одразу ж поклала відповідальність за вбивство на українців, хоча можливі ще дві версії. Убиті могли бути жертвами радянських партизанів, які таким способом прагнули зірвати можливе порозуміння між самостійницькими рухами двох народів, а також їх могли «прибрати» польські підпільні структури. Річ у тім, що переговори з українцями велися від імені представника польського уряду на Волині К. Банаха, який наполягав на вирішенні конфлікту. Натомість командування АК виступало проти перемовин із українською стороною, і між Делегатурою уряду та командуванням АК існувала гостра суперечність через відмінність позицій в «українському питанні». Командування аківців було зацікавлене у зриві переговорів і мало на 15 липня власний план атаки на українські повстанські бази й ліквідації українських політичних та військових діячів на Волині. Польський учений Г. Мотика з цього приводу відзначає: «На 15 липня 1943 р. АК передбачала здійснення організованої антиукраїнської операції, про деталі якої ми, однак, не маємо ніяких даних. Вона мала, очевидно, випередити і нівелювати антипольську акцію УПА, про підготовку до якої розвідці АК вдалося роздобути інформацію. На жаль, помилово вважалося, що український удар заплановано на 20 липня. Можемо тільки припускати, що йшлося, найімовірніше, про ліквідацію осіб, яких підозрювали у сприянні ОУН»²²⁵⁴. Про масштабну польську акцію проти українців згадано також у документах українського підпілля з території Горохівщини за липень того року: «На підставі знайдених документів встановлено зв'язок між польською «Делегатурою Жонду Жечи Посполітей Польськей» і штабом польської партизанки, що стояв ніби на ґрунті співпраці з УПА, а діставав тайні доручення і накази проти УПА, спрямовані від воєводського делегата

²²⁵² Цит. за: Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). — С. 245.

²²⁵³ Filar W. Wołyń 1939—1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. — Toruń, 2003. — S. 174—175.

²²⁵⁴ Motyka G. Ukraińska partyzantka. 1942—1960. — S. 327.

“Жонду Жечи Посполітей”²²⁵⁵. Стверджено рівно ж і планування ширше zakresних протиукраїнських акцій зо стороны польських організацій, які мають розпочатися з 15.07»²²⁵⁶.

Як бачимо, польська сторона зовсім не виглядала «невинним ягням» в українсько-польському конфлікті, адже ліквідація осіб, яких підозрювали у «сприянні ОУН», означала знищення величезної кількості українських селян, які (і це підтверджують німецькі, радянські, польській й українські документи), як правило, «сприяли» українському визвольному рухові. Тому удар відділів УПА на польські самооборонні бази і колонії 11–12 липня слід розцінювати як превентивний акт, вчинений, щоб запобігти реалізації польських планів, які мали завершитися новою окупацією українських земель. Після цих повстанських атак конфлікт поступово вийшов з-під контролю і перетворився на міжетнічну боротьбу, спрямовану на взаємне винищення, яка принесла тисячі невинних жертв з обох боків. Однак слід пам'ятати, що більшість польських поселень, які атакували упівці, були перетворені на польські самооборонні бази, в яких разом із поляками часто оборонялися й німецькі окупанти або радянські партизани. З цих баз поляки спільно з гітлерівцями робили каральні акції проти українських сіл. Свою позицію в українсько-польському конфлікті командування УПА виклало у відозві до поляків, закликавши їх до спільної боротьби за вільні національні держави²²⁵⁷, однак керівництво польського підпілля тоді ще не усвідомило необхідності об'єднання перед загрозою сильнішого противника.

Повстанський удар по польських базах самооборони і колоніях у липні 1943 р. відбувався, очевидно, за чітко розробленим планом. Для українських повстанців польські поселення, які служили базами для польської самооборони, груп АК, поліції, більшовицьких партизанів і були розпорочені між українськими селами, відігравали роль «більма в оці», яке слід було прибрати. Спочатку, в першій декаді липня, у польських селах з'являються українські листівки із закликком до всієї польської людності протягом двох діб покинути територію України і виїхати за р. Західний Буг. Однак польське підпілля наказало своїм співвітчизниками не піддаватися паніці і не рухатися з місця, щоб Польща після війни не втратила земель Волині. Виходячи зі свідчень, які давали полонені командири повстанців на допитах у НКВД, можна припустити, що командування УПА віддало наказ своїм підрозділам ліквідувати визначені польські поселення. Наголосимо, що «ліквідувати» означало вигнати мешканців і спалити будівлі, щоб змусити поляків переїхати за Буг або податися до міст. Убивати мешканців польських колоній дозволялося лише тоді, коли вони чинили опір. І тут, вочевидь, слово «опір» розуміли по-різному. Місцеві повстанські командири часто вважали «опором» випадки, якщо на їхніх бійців із прокльонами і кухонними ножами в істериці кидалися польські жінки, намагаючись захистити свій пожиток. Варто відзначити, що в повстанських звітах із антипольських акцій майже завжди згадується, що українські відділи в польських селах зустрічали якщо не організований опір самооборони, то стрілянину з вікон і дрібні напади. Такі ситуації лише підігрівали лють партизанів, які часто знищували не тільки поселення, але й більшість його мешканців. Часто після того, як повстанці розбивали польську самооборону або виганяли польський чи радянський партизанський відділ, що дислокувався в селі, туди приходили українці з навколишніх поселень. Вони починали нищити і виганяти поляків, щоб розділити їхню землю між собою або просто помститися за якісь реальні чи вигадані злочини. Для ілюстрації наведемо два уривки зі звітів українського підпілля, в яких ідеться про спонтанну участь селян в антипольських акціях: «Дня 4–5.VIII. наша сотня зробила напад на Рибчу. Спалено польські села. Про кількість знищених ляхів невідомо. [...] 5.VIII. ляхи ранили одного хлопця з Тетильковець, що вертався з фільварку. Рибча зголосила лядвіртові, що спалено 38 господарств і забито одного ляха. [...] При наступі на Рибчу брало участь около 600 людей — селян, озброєних у вила і коси»²²⁵⁸; «Дня 30.X.43 р. українське населення,

²²⁵⁵ Очевидно, що тут автори документа помилялись, вважаючи, що головним противником порозуміння з українцями була «Делегатура жонду», а не командування АК.

²²⁵⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 7—8.

²²⁵⁷ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 179—183.

²²⁵⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 511.

озброєне в коси та вила, напало на ляхів в українському селі Балашівці та забило 8 ляхів, а трьох зловили живцем — дві ляхки та одного ляха, котрі грабували церкву. Дня 31.X.43 о год. 21:00 ці само люде напали на польську колонію Поталиця та спалили дощенту всі лядські забудування»²²⁵⁹.

Ще раз наголосимо, що в розпорядженні істориків немає наказу командування УПА про знищення польського населення в липні 1943 р., але є наказ організаційної референтури Крайового проводу ОУН у Галичині № 7/44 від 3 травня 1944 р., який дає змогу певною мірою уявити, як розвивалася ситуація під час антипольських акцій і наскільки складно було командуванню втримувати місцевих командирів (не кажучи вже про селян) у певних визначених рамках під час ліквідації польських поселень. Зокрема, в розділі «Б» згаданого наказу зазначено: «З огляду на офіційну поставу польського уряду в справі співпраці з совітами²²⁶⁰, треба поляків з наших земель усувати. Прошу це так розуміти: давати польському населенню доручення до кількох днів випровадитися на корінні польські землі. Коли воно не виконує цього, тоді слати боївки, які мужчин [тут і далі підкреслення наші — І. П.] будуть ліквідувати, а хати і майно палити (розбирати). Ще раз звертаю, при цьому увагу на то, щоб поляків закликати до покинення земель, а доперва після ліквідувати, а не навпаки (прошу на це звернути спеціальну увагу). Зокрема, проганяти з мішаних сіл тих поляків, які не мають тенденції засимілюватися. Зате не рухати тих, які мають українські родини і особливо не тяготіють до поляків, а держаться тільки релігією»²²⁶¹.

Аналогічний наказ віддав 9 червня того ж року командувач ВО «Буг» В. Левкович — «Вороний»: «Всі командири відділів зобов'язані придержуватися строго в проведенні протипольських акцій таких інструкцій:

Не вільно:

- А) вбивати жінок, дітей і старців;
- Б) вбивати родини, мішані з українцями;
- В) вбивати людей, що не тяготіють до польщизни і є, властиво, українцями-римо-католиками.

Треба:

- А) ліквідувати сильні, активні польські скупчення;
- Б) вдаряти по польській верхівці;
- В) в часі акції забирати зброю, муніцію та майно (худоба, збіжжя, особливо взуття і одіяння)»²²⁶².

Як бачимо з цитованих вище документів, серед повстанських командирів, очевидно, були й такі «гарячі голови», які спочатку ліквідували польські села, а лише потім пропонували виїхати добровільно. Також із наказів випливає, що часто під час антипольських акцій убивали жінок і дітей, бо командування спеціально наголошувало на необхідності ліквідувати «мужчин», «активні скупчення», а не всіх мешканців підрад.

Ще однією причиною масових убивств було те, що антипольська акція УПА поступово почала виходити з-під контролю командування. На доказ цієї тези можна навести наказ провідника Костопільської округи від 22 червня 1943 р., в якому вказувалося на неприпустимість використання акцій проти польських колоній задля власної наживи: «Поодинокі члени ОУН стали поганим прикладом для населення. Вони зі зброєю в руках ідуть і грабують чужонаціональні, ба навіть українські оселі. Це роблять без відома своїх зверхників, для власної наживи. Крадуть під час акцій конфісковане боївками майно. По ліквідації польських колоній ідуть зі зброєю грабувати, розтягувати меблі, інвентар і т. д. Це все і т. п. робиться під маркою

²²⁵⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 473.

²²⁶⁰ Якщо на Волині в 1943 р. головним звинуваченням проти поляків була співпраця із німцями, то в Галичині в 1944 р. їм безпідставно ставили у провину відверте співробітництво з червоними партизанами, які рейдували регіоном лише завдяки підтримці польських сіл.

²²⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 378. — Арк. 38.

²²⁶² Там само. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 44.

Організації тоді, коли цього не сміє бути»²²⁶³. Такі «дикі» відділи, що оперували під виглядом УПА разом із навколишніми селянами, мабуть, нарobili чимало лиха. Останній керівник збройного підпілля в Україні В. Кук — «Леміш» згадував: «Після вигнання з польських сіл відділів польських і советських партизанів українські селяни автоматично кинулися знищувати польські села [...] селяни з лопатами, з вилами, з сокирами кинулися на тих поляків. І тоді вже тяжко було спинити [...]»²²⁶⁴.

Тим часом події в липні 1943 р. на Волині розгорталися таким чином. За документами польського підпілля і свідченнями полонених повстанських командирів, які вони давали на допитах у НКВД, 3—4 липня загін «Котловина» з ВО «Турів», на знак помсти полякам за знищення польською поліцією українських сіл у червні того ж року, «вогнем і мечем» пройшовся по польських поселеннях Мар'янівка, Вулька Котовська, Софіївка, Човниця Нова, Дерманці, де, за польськими свідченнями, загинуло 85 осіб²²⁶⁵.

5 липня повстанські відділи сконцентрувалися неподалік великого польського поселення Пшебраже, де на той час перебували понад 10 тис. поляків і сильна база самооборони, з якої тероризували навколишні українські села Омельне, Гавчиці, Тростянець. Бій за Пшебраже тривав добу. Під час штурму польських позицій повстанці змушені були використовувати навіть артилерію, однак узяти базу не змогли, оскільки з тилу несподівано атакували радянські партизани, змусивши повстанців відступити²²⁶⁶.

7—10 липня, коли українське і польське підпілля перебували в стані переговорів, про які йшлося вище, проти польських баз не вели активних бойових дій. Однак одразу ж після зриву перемовин локальна війна відновилася у ще більших масштабах.

Основні події, як стверджують польські дослідники, розгорнулися 11 липня, коли відділи УПА із допомогою місцевих українських селян одночасно вдарили на 96 польських поселень у Володимирському, Ковельському і Горохівському повітах Західної Волині. 12 липня було завдано повторного удару по наступних 50 колоніях у Володимирському і Горохівському повітах. Усього, за даними польських дослідників, протягом липня 1943 р. було атаковано 283 польських сіл і містечок, де, на їхню думку, загинуло близько 7,5 тис. осіб²²⁶⁷.

Частина українських дослідників (як, наприклад, Ігор Льюшин) погоджуються з думкою польських колег, інші — ставлять під сумнів масовість акцій 11—12 липня. Зокрема, Володимир В'ятрович із цього приводу зазначає: «Надзвичайно поширеною у польській історіографії (а зараз вже і в українській) є теза про масову антипольську операцію, проведену відділами УПА в ніч з 11 на 12 липня 1943 р. Саме вона є одним із сюжетів, що мали б довести масштабний і плановий характер знищення польського населення на Волині з боку УПА. Розмах цієї операції, яку подають в основному, опираючись на спогади, постійно зростає — від кількох десятків до понад сотні населених пунктів. Це дає підстави сумніватися в достовірності спогадів про подію, як недостатньо об'єктивного джерела. Тому звернімося до документів того часу. Які ж свідчення можемо знайти в документах? Це вже неодноразово цитований нами звіт генерала Коморовського, в якому він вказує на атаку протягом 11—12 липня 60 польських сіл у Володимирському і Горохівському районах. Цей звіт, по суті, є єдиним документальним підтвердженням великого масштабу акції 11—12 липня. У документах цивільного представництва польського еміграційного уряду є детальна інформація про атаку в цей день на містечко Порицьк та ще на кільканадцять польських населених пунктів. [...] Про антипольські акції 11 липня на Володимирщині, в результаті яких знищено 6 польських колоній, ідеться у звіті АК Львівського регіону. Проте ніде немає натяку на таку масштабну акцію,

²²⁶³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 248.

²²⁶⁴ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. — Львів, 2007. — С. 63.

²²⁶⁵ Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). — С. 245.

²²⁶⁶ Там само.

²²⁶⁷ Siemaszko E. Ludobujcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu // Antypolska akcja OUN-UPA 1943—1944. Fakty i interpretacje / Red. G. Motyka, D. Libionka. — Warszawa, 2003. — С. 64.

про яку говорить Коморовський, а тим більше про сотні атакованих сіл, про які йде мова у деяких спогадах»²²⁶⁸.

Далі дослідник звертає увагу на те, що акція на 60 або більше населених пунктів потребувала б серйозної координації з боку командування УПА, а тому мала б залишити після себе якісь документи. Досі ж надійних даних, окрім свідчень полоненого Ю. Стельмашука, який, як відомо, потрапив до полону важко хворий і був «зламаний» слідчими. Немає також радянських і німецьких документів, які б акцентували увагу саме на подіях 11–12 липня. Аналізуючи українські свідчення про події липня того року, В. В'ятрович доходить висновку, що масштаби акцій тієї ночі та кількість жертв є значно завищеними: «Очевидно, в цю ніч (як і в багато попередніх та наступних) мали місце протипольські виступи. Проте інформація про їхні масштаби і кількість, яка зараз використовується в історіографії, є суттєво перебільшеною. Саме перебільшена кількість нападів на польські села стала хибним засновком, з якого зроблено висновок про масштабну антипольську операцію, “генеральний антипольський наступ”, який нібито мав відбутися одночасно мало не по всій Волині. А звіди, знов-таки, зроблено висновок про існування наказу, що приписував цілковите знищення поляків, надав антипольським акціям чітко продуманого характеру масштабної етнічної чистки. Можливо, названа Коморовським цифра (60 населених пунктів) стосується не 11–12 липня, а всього місяця. Адже документів про активізацію антипольських виступів у липні в цілому є досить багато — як польських, так і українських»²²⁶⁹.

Підсумовуючи польські та українські дані про події 11–12 липня 1943 р. слід, очевидно, констатувати, що антипольські акції в ці дні відбувалися, і вони були доволі активними. Проте, скоріш за все, УПА навіть за умов мобілізації селян не могла б у межах декількох районів одночасно атакувати 60 чи 100 населених пунктів. Якщо припустити, що для атаки на село потрібно було б виділити бодай одну сотню (30–40 озброєних осіб) і сотню змобілізованих та озброєних сокирами і вилами селян, то ми отримаємо цифру 1,8–4 тис. повстанців, які мали би брати участь в акції 11–12 липня. Це занадто велика кількість як для декількох районів. Враховуючи, якими силами УПА диспонувала на півдні Волинської області в липні того року, очевидно, могло йтися про напад на 20–25 населених пунктів, але не більше. Навіть за таких умов це була доволі складна з технічного погляду операція. Скоріш за все, антипольські акції 11–12 липня вписувалися в загальну канву т. зв. боротьби з польськими «сексотами» та осередками польської самооборони, які тероризували навколишні українські села і були «випадковими базами» для німецько-польської поліції та радянських партизанів. Однак доволі масштабні втрати, яких зазнало польське населення під час цих нападів, і відверте небажання повстанців розбиратися, хто був «сексотом», а хто ні, породили пізніші уявлення про особливий розмах акції.

Повстанський звіт загону «Січ» від 14 липня 1943 р. вказує на великі жертви серед польського населення 11, 12 і 13 липня: «11.VII. на Бискупчин в боївку Ч. 6 виїхало 30 чоловік, щоб провести ліквідацію сексотів, рекрутованих переважно з польського населення. Знищено около 2 тис. осіб. По нашій стороні жертв не було.

12.VII. виїхало на Домінополь 150 стрільців, де провадили ліквідацію польського штабу і польських сексотів. Знищено приблизно 900 осіб, у тому числі 10 польських партизанів, що знаходились в цьому штабі.

13.VII. виїхав один рій на Ревушки, щоб зліквідувати польських сексотів. Знищено около 40 людей»²²⁷⁰.

Цілком очевидно, що під час акцій на польські озброєні осередки убивали й абсолютно випадкових мешканців, що, скоріш за все, було ініціативою низових командирів, стрілецтва та залучених до акцій селян. Великих втрат польське населення зазнало 11–12 липня також

²²⁶⁸ Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. — Т. 1. Війна під час війни. 1942—1945. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — С. 94—95.

²²⁶⁹ Там само. — С. 98.

²²⁷⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 6—7.

у Порицьку (за різними оцінками, від 100 до 300 осіб), Ожешині (290 осіб), Хринові (коло 150 осіб), Заболотцях (76 осіб) та ін.²²⁷¹. При цьому слід відзначити, що вказані вище втрати польського населення, які подаються польськими дослідниками, українськими вченими та краєзнавцями, нерідко ставляться під сумнів. Наприклад, краєзнавець Я. Царук, після ретельних досліджень, вказує на те, що в Порицьку загинуло від 60 до 100 поляків. Радянські документи 1951 р. вказують на «понад 100» загиблих поляків у містечку²²⁷². Тобто питання втрат польської людності під час акцій УПА 11–12 липня 1943 р. далі залишається відкритим.

Після сплеску антипольських виступів на Південній Волині, вони й надалі тривали по всій території регіону, то вибухаючи в окремих районах, то стихаючи й повертаючись у «звичне» русло. Такий «рваний темп» і «географічну непослідовність» акцій, очевидно, слід пояснювати нерівномірністю розташування польських осель на території Волині, різною активністю польських збройних формувань та різними можливостями повстанців. Загострення антипольських виступів спостерігається насамперед у тих районах, де була висока активність польських партизанів або польської поліції на німецькій службі. Так, протягом 16–19 липня відділи УПА ВО «Заграва» знищили польські партизанські бази в районі Гути-Степанської, причому, судячи зі звітів, разом зі значною кількістю цивільного населення. Про ці події збереглося щонайменше три повстанські документи. Зокрема, детальний звіт командира ВО «Заграва» І. Литвинчука — «Дубового» від 27 липня 1943 р., який дає змогу скласти достатньо повне уявлення про хід антипольської акції в регіоні:

«Завдання: знищити озброєні польські банди, що містились в колоніях Гута-Степань, Борок, Ляди, Омелянка, Ромашкове, Темне-Жондове, Темне-Степанське, Ломи, Борсуки, Мельники, Гута Міцька, Мутвиця, Подселече, Поляни, Голинь, хутори Кам'янок і Мельниці, колонії Селисько, Зівка, Островки, Осовичі, Вирка, Виробки, Шимонісько, Тур, Іваньче, Ужане, Гали, Переспа, Березувка, Каменне і були сталою загрозою місцевого українського населення та переводили на ньому морди і рабунки.

Дані про ворога:

Озброєні ворожі сили сконцентровані в Гуті, Сошниках, Вирці, Виробках та Галах. За отриманими даними їх знаходиться понад 500. Між ними рівно ж знаходиться відділ червоних. Озброєні в кріси, фінки і кулемети. Гута сильно укріплена і окопана.

1. Для виконання завдання створено дві окремі групи: Перша група сформована з відділу «Вовків», Ярмака і Узбека. Командир Корбан, з неї утворено три відділи. 1-й Корбана, 2-й Спартака, 3-й Узбека. Друга група зложена з відділів Ярка, «Оси», «Кентаура», Кори і Чумака — командир Бористен. Створено три відділи: Ярка, Кори, Грабенка.

2. В цілі переведення акції і забезпечення терену завдання розподілено:

А) Перша група — ліквідація Гути-Степань, Борок, Ляди, Омелянки, Ромашково, Темне, Ломи, Борсуки, Мельники, Гута Міцька, Подселече, Поляни, Голинь, хутори Кам'янок і Мельниці.

Б) Друга група — ліквідація колоній Гали, Виробки, Островки, Осовичі, Вирка, Шимонісько, Тур, Ужане, Іваньче, Переспа, Березувка, Каменне, Селисько, Зівка.

В) Відділ Цигана — охорона запілля з півдня.

Г) Частина відділу Вороного — охорона терену зі сходу і північного сходу.

Початок дій: година 1-ша 17 липня.

3. Перша група. [...] Наступ переведено, ліквідуючи колонії Борок, Ляди і частину Курорту, відділи дійшли під укріплені становища. Заалармований ворог сильним скорострільним вогнем задержує наступ. Бій тривав до полудня. [...] Ворожі втрати цього дня понад 150 вбитих. Власних втрат не було. Слідуючого дня, 18.7., о годині 1-й, відділ перший, зміцнений частиною відділу Вороного, поновлює наступ. Одній з груп вдалось вдертись в середину укріплених позицій та підпалити будинки. Власні втрати 6-х вбитих та 3-х ранених. Бій триває

²²⁷¹ Мотука Г. *Українська партизанка. 1942—1960.* — С. 331—333.

²²⁷² Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. — Т. 1. *Війна під час війни. 1942—1945.* — С. 97.

до вечора, а ранком 19.7. здобувається укріплення. Будинки спалено та мури висаджено в повітря. Цивільне населення втікає з Гути та попадає в руки другої групи, розбиті частини ляхів та червоних, використовуючи терен, втікають в ліси. Наші поодинокі стежі переслідують ворога та нищать всі колонії і хутори.

4. Друга група. [...] По першій сильнім вогні, зломивши опір ворога, переходить Гали, Тур, Березину, Шимонісько, вдаряючи від півночі на Сошники, доходить до Вирки і Виробок. [...] Відділ перший в наступі на Вирку своєю передовою охороною наткнувся на ворожу заставу. [...] Ворог, загніздившись в мурованих будинках біля костелу і костелі та умістивши на деревах кулемети, цільно спрямував вогонь по нашій лінії. Після двогодинного бою цілий фронт першого відділу переходить до наступу. Своєю завзятістю середній відтинок фронту витіснило ворога з мурів і костела, підпалюючи село. Ворог залишив на полі бою безліч вбитих. За зібраними даними, сили ворога перекрочували більше 250 узброєних людей. Зайнявши Вирку о годині 10-й, перший відділ займає Зівку та нищить. На поміч ляхам прибули автами німці. Відділ перший сильним наступом їх розбиває. Німці в паніці відступили, залишивши на полю бою 6-ть вбитих. Здобуто один скоростріл, одно МП, 4 кріси, 13 гранат, 400 штук амуніції. О годині 17-й 15 минут до першого відділу долучається "Кентаур" і "Оса" і спільними силами проводиться наступ на Виробки. 18.7 друга група ліквідує решту колоній. В часі акції захоплено ворожий табір, який втікає з Гути (150 фір з майном). Втрати ворога цього дня понад 300 вбитих. [...]

Висновки: 1). Внаслідок проведених дій першою групою дня 17, 18, 19 липня зліквідовано села і колонії Гута-Степань, Борок, Омелянку, Ляди і хутори Кам'янок, Ромашково, Подселече, Поляни, Голинь, Темне, 2). Другою групою зліквідовано села і колонії Вирку, Селисько, Сошники, Острівки, Переспа, Виробки, Гали, Шимонісько, Ужане, Зівка, Березина, Тур, Осовичи, Іваньче, Длуге, Поле, Березувка. 3). Ворожі втрати понад 500 убитих та неокреслена кількість ранених. 4). Відібрано зрабоване українському населенню домашнє майно, худобу, коні та вози. 5). Розбито німців Рафалівської станиці. 6). Розбито групу німців з Костополя. [...] 8). Власні втрати 18 вбитих і 17 ранених. Завдання виконано цілковито. Розбивши польські озброєні банди, усунуено загрозу, яка тяжіла місцевому населенню. Одночасно звільнено терен від окупаційної влади»²²⁷³.

Подібну картину подій подає інший повстанський звіт за липень: «Дня 16 липня 1943 р. в год. 23-й три відділи УПА вирушили до наступу на с. Гута, польську колонію, де були сконцентровані озброєні польські банди, що були сталою загрозою місцевого українського населення та переводили на ньому морди і грабунки. Вихідним пунктом для всіх відділів було с. Рудка. Перший відділ пішов в напрямку Борок, другий — на Курорт, третій — на південну частину.

Ліквідуючи по дорозі колонії Борок, Ляди і частину Курорту, відділи підійшли під укріплені становища. Заалармований ворог сильним кулеметним вогнем здержав наступ. Бій тривав до полудня [17 липня]. На місце притягнуено гарматку та проведено підготовку до дальшого наступу. Ворожі втрати цього дня поверх 150 вбитих. На стороні повстанців жертв не було. Слідуючого дня [18 липня] поновлено наступ. Одній з груп вдалося вдертися в середину укріплених позицій та підпалити будинки. Між нашими вже 6 убитих і 3 ранених. Бій триває до вечора, а ранком 19 липня укріплення здобуто, а мури висаджено в повітря. Цивільне населення втекло з Гути та попало в руки другої групи. Розбиті частини ляхів та червоних повтікали в ліси.

Перший відділ головною силою вдарив на оселі: Островки, Вирка, Переспа, Ужани, Сошники і Тур. Другий відділ наступав на Гали. Зломили сили ворога вже по першому вогні, перейшли Гали, Тур, Березину, Шимонісько, вдаряючи на півночі на Сошники, і підійшли до Вирки і Виробок. В наступі на Вирку перший відділ наткнувся своєю передовою охороною на ворожу заставу. Ворог загніздився у мурованих будинках коло костелу і в костелі та, вмістивши на деревах кулемети, цільно спрямував вогонь по нашій лінії. Після двогодинного бою

²²⁷³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 173—176.

відділ перейшов до наступу. З великою завзятістю середній відтинok фронту відтиснув ворога з мурів та костелу і підпалив село. Сила ворога доходила до 50 озброєних людей. Ворог залишив на полі бою багато вбитих. В годині 10-й Вирка була вже в повстанських руках. Після цього відділ пішов на Зівку. Зайняв і знищив її. До помочі ляхам прибули автами німці. Наші повстанці сильним наступом розбили їх, так що німці були змушені втікати, залишивши на полі бою 6 вбитих. Здобуто 1 кулемет, 1 міномет, 4 крісів, 13 гранат і 400 набоїв амуніції.

18 липня друга група ліквідує решту колоній, в часі акції захоплено ворожий табір, який втік з Гути (150 фір з майном). Втрати ворога цього дня виносили понад 300 вбитих.

Застава командира Ц[игана], виконуючи охорону, перевела бій з німцями біля місцевості Яполоть. Бій тривав 45 хвилин. Розбитий ворог, утікаючи, залишив 10 власних трупів. Здобуто: 2 важкі кулемети, 1 легкий, 3 міномети, 3 короткі пістолі, 7 крісів, 15 гранат, понад 1 тис. амуніції та спалено 2 авта. По нашій стороні лише 2-х легко ранених.

Нічю 19 липня відділ знищив у Степані укріплені становища та спалив і висадив в повітря ті будинки, які були місцем постою і оборони для німців.

Так повстанці розбили в цьому терені польські озброєні банди, усунули загрозу, яка тяжіла над населенням»²²⁷⁴.

Третій повстанський документ, що описує події на Степанщині, — це наказ командира ВО «Заграва» від 29 липня, в якому згадується про знищення колоній і розбиття «400 озброєних ляхів»²²⁷⁵.

З цитованих вище документів чітко видно, що жертвами і заручниками партизанської війни були місцеві цивільні мешканці, яких, очевидно, загинуло найбільше.

Потрібно відзначити, що українські повстанці і селяни, залучені до акцій проти поляків, розглядали їх винятково як акції помсти за напади, що раніше відбувалися з території польських поселень. Щоправда, «мстилися», як це часто буває, не конкретному кривднику, а всім «ляхам» підряд, використовуючи принцип збірної відповідальності, такий характерний для часів Другої світової війни. У цьому сенсі надзвичайно промовистим є повстанський звіт із антипольських акцій у селах Гірка Полонка і Городище поблизу Луцька, автор якого надзвичайно яскраво описав побачене і пережите: «Одержав я наказ знищити два фільварки Гірку Полонку і Городище. [...] Без жодного стрілу всуваємося в середину фільварку. З-під конюшні падає стріл вартового. У відповідь відгукнулися наші стріли. Почався короткий, але завзятий бій. Поляки відстрілювалися з мурів. Щоб краще зорієнтуватися, звідкіль б'є ворог, запалили ми соломю. Ляхи почали тікати з фільварку. Повстанці здобували будинок за будинком. З-під будинків витягали ляхів і різали, кажучи: "Це вам за наші села і родини, які ви попалили". Поляки, викручуючись на довгих совітських штниках, благали: "На милосць Бога, даруйце нам жице, я ніц не вінен і не вінна". А ззаду чотовий О. з розбитою головою відзивається: "Наші діти, наші старці, чи були винні, що ви їх кидали живцем в огонь?". І робота йде далі. [...] По короткому бою ми підпалили будинки з ляхами, де вони погоріли.

Почало світати. Тоді прибіг зв'язковий стрілець з фільварку Городище й голосить, щоб дати поміч, бо фільварок важко здобути. Я роблю збірку, і всі маршируємо в напрямку Городища. [...] Зі сходом сонця вся робота покинчена. Фільварок палає червоним полум'ям. Повстанці відмаршеровують в сторону лісу. Хоч цілий відділ мав 2-х вбитих і 6 легко ранених, стрільці були вдоволені, що чесно виконали своє завдання»²²⁷⁶.

Наступну велику хвилю нападів на польські самооборонні бази і колонії фіксують документи польського підпілля 29—31 серпня 1943 р., коли відділи УПА знову спробували захопити Пшебраже, але на той момент польське поселення уже обороняли загін АК З. Кульчицького — «Ольгерда» і радянські партизани М. Прокоп'юка, які спільними зусиллями відбили напад повстанців²²⁷⁷.

²²⁷⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 3.

²²⁷⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 128.

²²⁷⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 7—8.

²²⁷⁷ Мотука Г. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 337—340.

Поляки, які під тиском УПА втікали до міст, виїжджали до Польщі, на Центральну Україну, вербувались на роботу в Німеччину²²⁷⁸ або вступали до лав поліції²²⁷⁹, наразилися на психологічний тиск польського підпілля. Командування Армії Крайової наполягало на тому, аби польське населення не покидало Волині і не йшло на німецьку службу. 20 липня 1943 р. керівництво АК наказало негайно створити чергові польські партизанські загони, які мали бути відмобілізовані до 28 липня²²⁸⁰. Боротьба набирала нових обертів.

Того самого 28 липня окружний делегат польського уряду на Волині видав відозву, заклавши усіх поляків вступити в лави АК, під загрозою судового переслідування полякам забороняли перебувати на службі в німців і в більшовицькій партизанці²²⁸¹. Однак реалії життя були іншими. Польське підпілля не могло забезпечити всіх зброєю, а німці і більшовики залюбки озброювали поляків і заохочували їх до подальших бойових дій проти УПА. Яскраву характеристику українсько-польських стосунків у серпні того року подає звіт оунівського підпілля з півдня Волинської області: «Українсько-польські відносини протягом місяця ще більше загострилися. У попередні місяці на організовану протипольську акцію зі сторони українського населення поляки відповіли втечею під захистом німців і неорганізованим слабким спротивом. Тепер поляки мстяться на українське населення, організовуючи на спілку з німцями масакри, пожарі і грабунки, а українське населення або втечею (Мосир, Білин, Стенжаричі, Писарева Воля), або малоефективними актами відплати (колонія Хвалка — вбито 3 родини польські і “за одним махом” 1 українець, Заболоття — 2 жінки з дітьми). Зі страху перед взаємозагрожуючою акцією винищення, багато місцевостей евакуювалося в незагрожені терени і ліси (поляки — зі Станіславова, Хвалки, Земниці, частинно з Градів і ін., а українці — з місцевостей, зазначених вище). Німці користаються з ситуації, відбирають майно від польських утікачів, посилають їх на роботи до Німеччини (Станіславів) і поповнюючи ряди польських озброєних банд та поліції, яких приміщують у пунктах своїх терористичних випадів (Берестечко — 100 осіб, Білин, Володимирівка — 200 осіб, Конюхи і багато інших). Лють польської поліції проти українців безмежна. Коли б німці їх не стримували (не бажаючи сильного загального зіпсуття відносин з українським населенням), вони би здатні були спричинити нам стократно більші втрати в людях, ніж це досі чинять. Деяка частина польського населення (дуже нечисленна) залишається ще на місцях постійної своєї праці, ідучи з нами на різні компроміси, ініціюючи всякі переговори (Вербський район), які, щоправда, не дали досі жодних результатів»²²⁸².

До початку вересня польське підпілля оцінювало кількість поляків на Волині в 170 тис., більшість з яких були сконцентровані в 11 повітових містечках під охороною німців і польської жандармерії та в 25 самооборонних базах, де дислокувались відділи АК, радянських партизанів або польської допоміжної поліції. Частина польських селян і колоністів втікала за Буг. Польське підпілля на втечі відповіло відозвою, в якій наказувало залишатися на місці: «Поляки! В останні тижні у наших рядах посилилася тенденція до самовільного залишення місцевих територій і “порятунку” втечею за Буг по сусідству від нього. Ці овечі перегони, зрозуміло, є дуже шкідливим явищем, яке влучає у наше загальнодержавне добро. [...] Панічне переселення за Буг, легальним чи нелегальним шляхом, не можна нічим пояснити чи вибачити:

а) Польська Волинь без польського суспільства польською не буде, це не підлягає жодному сумніву. Хіба ми забули наші віковічні традиції і так негідно й нікчемно маємо вирішувати долю одного з найцінніших шматків нашої Вітчизни?

б) Хто самовільно покидає місцеві території, той діє на шкоду польському народові і повинен розуміти це»²²⁸³.

²²⁷⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 8.

²²⁷⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 85.

²²⁸⁰ Мотука Г. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — С. 347.

²²⁸¹ Там само.

²²⁸² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 86—87.

²²⁸³ Сивіцький М. *Історія польсько-українських конфліктів.* — Т. 2. — С. 183—184.

Щоб зупинити лавину втеч і продемонструвати польському населенню Волині свої сили, аківське підпілля активізується. Від липня 1943 р. польські самооборонні бази поводяться все більш агресивно, часто атакуючи навколишні українські села. Власне, самооборона давно вже перейшла межу винятково «оборони» і вела повномасштабну війну з українцями за принципом «зуб за зуб», не з'ясовуючи, хто з українців брав участь у нападах на поляків, а хто ні. Цікаві спостереження за настроями поляків і їхньою поведінкою після масових атак повстанців на польські поселення в липні зроблено у звіті українського націоналістичного підпілля з території Володимирівщини та Горохівщини за серпень того року: «Поляки не позбулися свого апетиту на наші землі, вважають їх складовою частиною “Жечі Посполитої” і до самостійницького руху ставляться беззастережно вороже, одні явно, а другі потайно. До перших належать ті, які виемігрували з теренів впливу УПА, віддалися на послуги німцям, дістали від них зброю і право робити над беззбройним українським населенням усілякі насильства. Вони з замишуванням до справи випадають на наші села. “Ніщать гадув”, граблять їх майно, палять їх надбаня. Завзятість польських озброєних банд у нищенні українського населення така велика, що часто самі німці змушені бувають стримувати їх потрохи. Та частина польського населення, яка перебуває на теренах впливу УПА, удає лояльне до нас відношення, часами відвідуючи церкви, висловлюючи бажання переходу на православ'я, включаючи вірнопіддані заяви, уживаючи навіть привіту “Слава Україні!”. Такі настрої виявляє польське населення лише до тієї пори, поки відчуває на собі відповідальність за вороже ставлення до українців перед українською озброєною силою.

З моментом переходу якогось терену з-під впливів УПА під німецькі впливи, настрої “лояльної” польської меншини перемінюються негайно у бундючно-войовничі “моцарствові” [великодержавні — І. П.] настрої»²²⁸⁴.

Ненависть до українського визвольного руху, бажання помститися за напади на польські села, великодержавні настрої змушували поляків продовжувати боротьбу на українській землі. Восени і взимку 1943 р. з польських містечок і самооборонних баз почалися криваві рейди за збіжжям в українські села. Поляки, відрізані від зовнішнього світу українською стихією, скупчені у великій кількості під охороною німців, радянських або аківських партизанів, голодували, але, слухаючи своїх політичних і духовних провідників, не бажали їхати до етнічної Польщі, тому, аби прогудуватися, нападали на українські поселення. При цьому вони наштовхувалися на рішучий опір селян, яких підтримували відділи СКВ та УПА, що поповнювало мартиролог жертв протистояння²²⁸⁵.

Ведучи мову про напади поляків на українські села та бої між польськими партизанами і УПА у другій половині 1943 р., слід згадати напад самооборони із Пшебража спільно з червоними партизанами²²⁸⁶ на українське с. Тростянець 12 липня, де було знищено підстаршин-

²²⁸⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 91

²²⁸⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арх. 8.

²²⁸⁶ Контакти польських партизанів або самооборонних відділів із радянськими партизанськими силами і їхня спільна боротьба проти УПА ставали повсякденним явищем. Можна з упевненістю стверджувати, що якби не кваліфікована допомога гарно вишколених червоних партизанів, багатьом польським партизанським групам було б складно встояти у боях проти УПА. Так, один із польських червоних партизанів Генрик Грабовський у спогадах свідчив: «7 вересня 1943 р. сотні українських націоналістів, між ними “Трізного” і “Кори”, атакували наші два відділи ім. Тадеуша Костюшка й ім. Ромуальда Траугутта, які відпочивали у лісі, непридатному для оборони. Наші відділи зятято оборонялися, ставлячи опір значно більшим силам українців, які кричали “На ляхів!” та інші образливі слова. Стрілянину, яка розгорілася, почув командир радянського партизанського загону Сергій Санков зі з'єднання генерала Бегми. Капітан Санков із власної ініціативи на чолі свого загону прийшов на допомогу нашим підрозділам. Атаку декількох сотень стримано. [...] Завдяки допомозі капітана Санкова наші відділи зазнали незначних втрат — п'ятеро полегли і декілька поранених. Однак згодом за нашими відділами знову ув'язалися сотні. Неподаєлі с. Замороч 9 вересня вночі прийшов до нас до лісу один українець. Він повідомив командира відділу Вінцента Рожковського, що сотні зранку нас атакують. Завдяки тому чемному українцеві ми приготувалися до оборони і попередили штаб генерала Василя Бегми. Спільними силами атаку було відбито. Ми зазнали незначних втрат» (Grabowski H. Polesie Wołyńskie pod okupacją niemiecką. — Warszawa, 2003. — С. 95—95).

ську школу УПА, а також атаку 2 жовтня поляків і червоних із тієї ж колонії на с. Омельне, під час якої загинуло не менше 10 українських селян і пограбовано господарства²²⁸⁷.

5 жовтня відділи польських партизанів «Корди» і «Ястшенбля» спалили українські села Полапи і Сокіл. 12 жовтня боротьба між УПА і польськими партизанами точилася за містечко Купичів, яке населяли волинські чехи. 16 жовтня загони українських повстанців спробували вчергове взяти штурмом польські позиції у Пшебражі, які полякам і червоним вдалося знову відстояти (польська самооборона складалася з 2 тис. солдатів). Того самого дня між українськими і польськими партизанами розгорілися запеклі бої за бази польської самооборони в Ружині і Трускотах, які зі змінним успіхом тривали до 10 листопада, коли врешті-решт поляки були розбиті й змушені евакуюватися. 11 листопада УПА вибила поляків із колоній Довга, Фільварок, Хвощовата, Радзеж і Константинівка, загинуло декілька десятків польських селян. 25 листопада бійці польської самооборони у Пшебражі знову спалили і пограбували українське село Журавичі²²⁸⁸.

У грудні польські партизани активізувалися в районі Купичева, знищуючи навколишні українські села²²⁸⁹. 11 грудня керівник обласного проводу ОУН(б) А. Закоштуй — «Василь» надіслав листа до командира загону «Озеро» ВО «Турів» О. Шума — «Вовчака», в якому так характеризував ситуацію навколо згаданого містечка: «До мене направляють донесення з півдня, що в західній частині Голобського району, а також північній частині Турійського району організаційна робота є неможливою з огляду на поляків, які поширюють свої дії з с. Купичева на околичні села: Ключськ, Гаруша, Задиби, Радовичі, Черніїв, Новий Двір, Озеряни, Сушибаба, Літин, Дожва, Каролінка та інші. В згаданих селах ляхи грабують майно і мордують населення, котре масово втікає в південні частини району. Такою самою загрозою на півночі є червоні, які на стало осіли в околиці с. Велимче на хуторах Цуприк в силі до 200 чоловік. З цієї місцевості нападають на села і нищать наш актив, грабуючи одночасно селянське майно. Конечним є в найкоротшому часі провести повну ліквідацію поляків і червоних у цих теренах [...]»²²⁹⁰.

25—30 грудня упівці стягнули для чергового штурму містечка Купичів. Після важких і невдалих боїв повстанці, втративши свій саморобний «танк», сконструйований на базі ходової частини від трактора СТЗ-5 і броньованого корпусу Т-26, відступили.

«Сіллю в оці» для українського визвольного руху стала сильна польська самооборонна база на Заслуччі в районі Старої Гути, яка тісно співпрацювала з червоними партизанами Котлярова і німцями. Спільно з більшовиками поляки²²⁹¹ спалили українські села Хотинь, Холопи, Бистричі, Великі Селища, Маренін, Більчаки, Устя, Поташня, Антолін²²⁹². У другій половині 1943 р. загони УПА ВО «Заграва» тричі намагалися знищити польську базу, але завдяки зовнішній допомозі полякам вдавалося встояти.

Цікаво, що в другому півріччі 1943 р. повстанські сили застосовували в боротьбі з поляками різну тактику. В окремих випадках у польських селах знищували лише окремі родини «сексотів», а в інших — повністю ліквідовували села, часто навіть більшу частину мешканців. Наприклад, у наказі по загону ім. Колодзінського ВО «Заграва» від 28 вересня вимагалось завдати вибіркового удару по польській колонії: «Наказую командирові Гукові вислати два рої в сторону кольонії Галіція, щоб там знищити п'ять родин поляків[...]»²²⁹³; у «Хроніці» цього ж

²²⁸⁷ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 349.

²²⁸⁸ Там само. — С. 350—352.

²²⁸⁹ Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 353—354.

²²⁹⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 114.

²²⁹¹ За оцінками української сторони, у вересні 1943 р. до 40 % радянських партизанів у районі Заслущчя становили місцеві поляки.

²²⁹² Літопис І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). — С. 267.

²²⁹³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 143.

загону двічі вказано про антипольські акції восени того року і в обох випадках також ідеться про убивство декількох осіб польської національності: «Дня 18.10.1943 р. рано вирушаємо в дорогу. В годині 8:00 рано прибули в Осову. Тут знищили кілька ляхів і запалили всі лаські хати»; «Дня 11.11.1943 р. з наказу командира Лайдаки одна чота на чолі з чотовим Недопитальським відходить на ліквідацію польської кольонії Хващовате. В годині 22:30 чота з 30-ма селянами оточила кольонію Хващовате. Ляхи, котрі знаходились на кольонії, були озброєні тільки в кріси і то не було багато. Коли козаки почали оточувати кольонію, ляхи почали одстрілюватися, але як зачули кулеметний огонь — давай втікати. [...] Цілу кольонію спалено, убито понад 10 ляхів і то самих мужчин»²²⁹⁴.

Різниця у ставленні до населення того чи іншого польського села або колонії залежала від двох факторів — поведінки самих поляків (у випадку, якщо польське поселення було базою, з якого робили напади на українські села, ставлення до всього населення було жорстоке) та особистості того чи того низового повстанського командира.

Значною проблемою для українських сіл було те, що польські відділи, входячи до села, часто маскувалися під відділи УПА, розмовляючи українською мовою і співаючи українських пісень. Через це багато українських сіл впускали поляків без бою, за що згодом платили велику ціну.

У містах польське підпілля застосовувало дещо іншу тактику в боротьбі з українцями — їх винищували з допомогою німців. Поляки доносили в поліцію на українських вчителів, адвокатів, адміністраторів, кооператорів, звинувачуючи їх у співпраці з УПА. Гітлерівці цих людей арештовували і, як правило, розстрілювали.

Чергового сплеску українсько-польська боротьба на Волині набула на зламі 1943—1944 рр., коли до регіону почала наближатися Червона армія і обидва підпілля бажали гарантувати собі найкращі вихідні позиції для подальшої боротьби з більшовиками і виконання власних стратегічних завдань. Українським повстанцям ішлося про «очищення» польських сіл від радянських партизанських загонів та осіб, які співпрацювали із червоною партизанкою, а також про остаточне винищення або вигнання агресивно налаштованих до українського визвольного руху поляків з українських етнічних земель, щоб забезпечити собі надійний тил у боротьбі з «совітами». Польське підпілля бачило перед собою завдання зафіксувати польську присутність у регіоні, підготуватися до остаточної битви з українцями за майбутній східний кордон відновленої польської держави і змусити більшовиків тактикою «доконаних фактів» визнати цей кордон у межах 1939 р.

У листопаді 1943 р. командування УПА-Північ зробило ще одну спробу домовитися з поляками про спільну боротьбу проти Німеччини й СРСР в умовах насування німецько-радянського фронту на території Західної України. 16 листопада було видано спеціальне звернення до поляків на Волині:

«Взаємне знищення продовжується з невблаганною завзятістю. І це тоді, коли два імперіалісти, які борються між собою, наближаються до наших кордонів. За кілька тижнів станемо перед лінією фронту. [...] Україна полита морем вогню і крові. А скоро і Польща стане територією німецько-більшовицької боротьби.

Поляки, як меншість на західних землях України, не враховують, очевидно, цієї можливості, бо думають втримати Волинь і Полісся у своїх руках. [...] Поляки, поділені на кілька орієнтацій — Лондон, Берлін, власна країна і Москва, — на жаль, не можуть позбутися своїх імперіалістичних домагань щодо західних земель України. [...] Ви самі, поляки, виховали нашу ненависть до вас. Збирайте тепер плоди вашої праці! Коли ми рішуче підняли зброю проти німців і більшовиків на захист своїх національних прав, ви тішилися, що надійшов найкращий момент, щоб нас знищити. [...] Ваші підрозділи летіли на Волинь, щоб знищити український елемент, підтримувати і зміцнювати свій. Ми не йшли на ваші землі, щоб заволодіти ними, а ви прийшли до нас, щоб нас знищити. [...] Ви нині розраховуєте на виграш.

²²⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запліля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 173.

Ми ніколи не були проти створення Польської Держави на ваших рідних землях, і не проти ми сьогодні. Навпаки. Ми повинні стати стіною проти московського імперіалізму, а ви проти німецького. Але чому шукаєте зв'язків з Москвою, щоб нас поневолити? [...] Якщо будете на цьому стояти, мусите загинути. [...] Ми не мстимося вам заради кривавого задоволення жаги помсти [...], а робимо це, щоб мати одним запіненим імперіалістом менше, з яким довелося б воювати в більшовицькому тилу. [...] Ваше знищення — це питання кількох тижнів [...]. Подумайте, що маєте зробити»²²⁹⁵.

Проте дійти до порозуміння з польським підпіллям не вдалося. Поляки продовжували наполягати на непорушності кордонів 1939 р. і не евакуювалися на територію етнічної Польщі. Конфлікт не припинився.

7 грудня 1943 р. повстанські відділи ВО «Заграда», скориставшись тим, що більшовицькі партизани послабили свою присутність на Сарненщині, атакували польські села (бази червоних партизанів) Будки Боровські, Долгань і Окопи. Села були спалені, а близько 100 поляків, яких звинуватили в найбільшому сприянні радянським партизанам, убиті²²⁹⁶. Того самого дня повстанці змусили відступити німецьку поліційну залогу з польської колонії Стензажиці біля Володимира-Волинського, після чого в селі було вбито близько 40 поляків, яких традиційно звинуватили у співпраці з гітлерівцями. У другій половині грудня увічці знову атакували польські самооборонні бази в Сарненському й Дубенському районах Рівненщини. Наприкінці року документи польського підпілля фіксують уже напади повстанців не лише на польські села, колонії чи самооборонні бази, але й на містечка (Олика, Оржів) і обласні центри (передмістя Луцька). Тут слід наголосити, що в містечках і містах були німецькі гарнізони, тому напади на них поєднувалися з атаками на поляків²²⁹⁷.

Хвиля боїв із польською самообороною та партизанськими відділами на Волині не стихала і в перші місяці 1944 р. 3 січня повстанці захопили Острог, спалили або вивезли стратегічні запаси з містечка і знищили 38 поляків, звинувачених у нелояльному ставленні до українських самостійницьких прагнень. Рівно через місяць, 2 лютого, гітлерівці покинули райцентр Ланівці, звідки евакуювали всіх поляків. Колона поляків і німців на чолі з крайсландвіртом під охороною шцуманів рухалася на Вишнівець, але була атакована і розбита сильними повстанськими з'єднаннями. За польськими даними, під час бою загинуло 129 цивільних поляків²²⁹⁸.

У лютому, коли німці швидко відступали з Волині, повстанці атакували практично всі польські самооборонні бази і містечка, які були тепер позбавлені німецького захисту. Під цими ударами впали більші оборонні об'єкти у Володимирі-Волинському та околицях, Каміні-Каширському, Вишнівці та інших місцях. За свідченнями поляків, тоді було вбито декілька сотень осіб. Попри те, що загинуло чимало цілком невинних людей, навіть польські джерела відзначають, що насамперед — і в найбільш жорстокий спосіб — убивали тих поляків, які співпрацювали з німцями²²⁹⁹.

Однак необхідно пам'ятати, що не тільки українці, але й поляки були в цей час надзвичайно активними. Командування АК на Волині в січні 1944 р. віддало наказ своїм загонам провести «нешадну й сувору війну» з українцями. І хоча командири польського підпілля (як, власне, й українського) оголошували «священну» війну під прапором помсти, насправді акції убивали «випадково зустрінутих українців», про що свідчать звіти керівникові Делегатури польського уряду на Волині. Представник польського уряду на Волині К. Банах у рапорті від 31 січня відзначав: «З власних спостережень, а також від звільнених у відпустку солдатів партизанських загонів і родин, які свого часу ховалися на базах, а зараз повертаються до міст, можна дізнатися про речі, які повинні у кожного поляка викликати обурення. Те, що зараз діється у сільській місцевості, нічим не відрізняється від того звірства, яке виявляли україн-

²²⁹⁵ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 184—187.

²²⁹⁶ Мотука G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 353.

²²⁹⁷ Там само. — С. 353—354.

²²⁹⁸ Там само. — С. 354—355.

²²⁹⁹ Там само. — С. 355—356.

ські банди у ставленні до поляків. Польські партизанські загони організують “наскоки” на українські села, виганяють з них українців, тих, які не встигли втекти, застрелюють на місці, не роблячи винятку, здається, навіть для жінок і дітей»²³⁰⁰.

Протягом 10—20 січня аківські загони вели важкі наступальні бої проти баз УПА в селах Крать, Гнійне, Могильне поблизу Володимира-Волинського, разом із радянськими партизанами атакували повстанські табори у Свинаринських і Мосурських лісових масивах. Наприкінці січня відділи АК напали на українські села Бабіне і Щури неподалік Луцька. У результаті с. Бабіне було повністю спалено, а частину мешканців убито. Тоді ж загони польських партизанів, сформовані з найбільш шовіністично налаштованого елемента — колоністів Заслущчя, які мешкали на колишньому польсько-радянському прикордонні, з боями пробивалися в район Пшебража, де концентрувалися польські сили на Волині. Цього ж місяця було відзначено масштабні зіткнення між УПА і АК на Дубенщині (біла бази Панська Долина) й поблизу Острога²³⁰¹.

На початку лютого радянським і польським партизанам завдяки спільним зусиллям вдалося заволодіти Свинаринським лісовим масивом, вибивши з'єднання УПА «Січ»²³⁰². Поляки зайняли, пограбували і частково спалили українські села Вербичне, Оса, Осекрів, Ревушки, Вовчак, Маковичі, Домінополь, Осьмиговичі, Верби на Ковельщині та Володимирщині. У цих населених пунктах було вбито понад 770 українських селян²³⁰³.

Запеклі бої польські загони Ф. Пукацького — «Гзимса» і З. Твардого — «Тшаски» вели із сотнею УПА в с. Оздютичі неподалік Горохова. Після невдалої спроби захопити повстанську базу (поляки втратили при цьому 20 осіб убитими і 20 пораненими) противник звернувся за допомогою до більшовиків. 23 березня село захопили вже червоні партизани Г. Ковальова.

Протягом березня найбільші сутички між загонами АК й УПА сталися на Володимирщині і Любомльщині²³⁰⁴. За підрахунками українського краєзнавця Я. Царука, в січні — березні 1944 р. від рук польських партизанів лише в одному Володимир-Волинському районі загинуло 1 454 українці²³⁰⁵.

Загалом за перші три місяці 1944 р. польським загонам довелося провести 20 великих боїв з УПА, і якщо на Рівненщині та півдні Волинської області поляки зазнали поразки, то на Волинському Поліссі за підтримки червоних вони зуміли створити власну базу, що охопила територію від р. Західний Буг до рік Стир і Стохід на північ від Ковеля і простяглася вздовж Західного Бугу від Володимир-Волинського до Дорогуська²³⁰⁶. На підконтрольних теренах аківці під виглядом правосуддя розгорнули терор проти українського селянина. Як визнавали самі учасники польського підпілля: «Поляки у своїх діях застосовували принцип колективної відповідальності і на напади, розбій і грабунок відповідали вбивствами, реквізиціями, пограбуванням. Убивства вважалися справою честі. Молоді хлопці, які втратили родини, на прикладах гвинтівок робили помітки, рахуючи таким чином кількість своїх жертв. Людське правосуддя перетворювалося на звірячу помсту»²³⁰⁷.

Активна концентрація польських загонів на заході та півночі сучасної Волинської області протягом перших трьох місяців 1944 р. не була випадковою. Саме в цьому регіоні командування АК розпочало творення нового партизанського з'єднання, яке мало взяти участь в операції «Burza» («Буря»). Її метою було захоплення стратегічних об'єктів і міст напередодні приходу Червоної армії та оголошення відновлення польської державності. На Західній Україні поляки планували насамперед заволодіти Львовом та основними залізничними лініями.

²³⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 20—21

²³⁰¹ Filar W. Wołyń 1939—1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. — S. 220—223.

²³⁰² Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939—1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania. — S. 260—261.

²³⁰³ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943—1944 рр. — Львів, 2003. — С. 50—62, 91—93.

²³⁰⁴ Ільющин І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 270—272.

²³⁰⁵ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943—1944 рр. — С. 21.

²³⁰⁶ Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). — С. 279.

²³⁰⁷ Там само.

Військові сили мали рухатися двома напрямками — з Люблінського воєводства через ліси Холмщини і Західної Волині та з Краківщини через Перемишль²³⁰⁸. З огляду на такий план, контроль над р. Буг і залізничним вузлом у Ковелі був стратегічно важливим. Тому саме там за наказом командування на початку 1944 р. почали гуртуватися польські партизанські групи і відділи самооборони з усієї Волині. Кістяк нового з'єднання АК становили бійці 107-го батальйону польської допоміжної поліції, який 21 січня полишив німецьку службу і втік до лісу. 450 колишніх польських поліцаїв, добре підготованих, озброєних і загартованих у боях з УПА, стали тим ядром, навколо якого сформувалися два польські партизанські полки — «Громада» й «Основа». Невдовзі вони злилися у 27-му Волинську дивізію піхоти АК. За даними різних польських авторів, вона налічувала від 6 до 7 тис. бійців і мала у своєму озброєнні 3 міномети, 4 протитанкові гармати, 6 протитанкових рушниць, 23 станкові кулемети, понад 200 ручних кулеметів, майже 5 тис. карабінів, 200 автоматів, 630 пістолетів тощо. Саме цим потужним силам у союзі з радянськими партизанами на початку 1944 р. вдалося дещо потіснити відділи УПА на схід і здобути стратегічно важливий коридор (завширшки 40 і завдовжки 80 км), яким на українські землі можна було перекидати підкріплення з етнічної Польщі. Одночасно загони АК створили коридор із Білгорайських лісів (південніше від Любліна) через Перемишль до Львова²³⁰⁹.

У березні — червні 1944 р. у цих коридорах польські партизани палили українські села, розчищаючи шлях майбутньої передислокації своїх основних сил. З 10 березня до 5 квітня лише на захід від лінії Керзона (фактично від сучасного українсько-польського кордону) польські бойовики спалили 36 українських сіл й убили 875 осіб. Від січня до червня 1944 р. на Закерзонні загинуло щонайменше 4 тис. українців²³¹⁰. Лише в березні 1944 р. відділи АК спільно з Батальйонами хлопськими (Селянські батальйони) під командуванням С. Басая — «Рисі» знищили 1,5 тис. українців і повністю спалили села Сагринь, Берестя, Ласків поблизу Грубешева (польське підпілля охрестило цю різанину Грубешівською революцією)²³¹¹.

Зважаючи на це, а також прагнучи зірвати план польського наступу, командування УПА відправило на Холмщину більші сили повстанців: сотні «Вовки», «Тигри», «Галайди», «Волоцюги», «Пролом», «Ягоди», «Сіроманці», дві сотні волинської самооборони та ін., загалом 2,5 тис. вояків; крім того, віддало наказ створити місцеві відділи²³¹². 1 квітня повстанські сотні переправилися через р. Соколія і вступили на Холмщину. Командуванням УПА було створено окремі «Тактичний відінок Хомської землі». Також наприкінці весни і влітку 1944 р. на Закерзонні були сформовані місцеві сотні «Бурлаки» (командир В. Щигельський) і «Месники» (командир І. Шпонтак — «Залізняка»).

Між українськими і польськими партизанськими загонами зав'язалася кровопролитна війна і навіть вималювався своєрідний фронт, який увійшов до історіографії як Холмський фронт. Він простягнувся більше як на 100 км, мав кількакілометрову нейтральну смугу. Усіма формуваннями УПА Холмського фронту командував С. Новицький — «Спец». У квітні — травні 1944 р. упівці розбили аківців у районі Посадова, Річок, Забужжя, Великих Очей та ін. На початку червня загони АК спробували контратакувати українські позиції, але були відкинуті. 2 червня цілодобові бої тривали в районі сіл Річиця й Ульгівок. Аківці зазнали нищівної поразки, втративши 71 солдата убитим і понад 100 пораненими. Згодом українсько-польський фронт стабілізувався на лінії Угнів — Жерники — Стинятин — Набріж уздовж р. Гучви до Конюх

²³⁰⁸ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942—1944 рр.) // Український визвольний рух. — № 2. — С. 105.

²³⁰⁹ Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939—1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania. — S. 200—201.

²³¹⁰ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942—1944 рр.) // Український визвольний рух. — № 2. — С. 105.

²³¹¹ Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в західній Україні (1939—1945 рр.). — С. 280—282.

²³¹² Motyka G. Ukraińska partyzantka. 1942—1960. — S. 396—397.

²³¹³ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917—1995. — Львів: Світ, 1996. — С. 560—562.

через Руський Гошів, потім до Берестя й до Грабовця. Бої на Холмському фронті навесні — влітку 1944 р. зупинили хвилю безкарного терору в українських селах і завадили польському підпіллю перекинути загони АК для захоплення Львова²³¹³.

На зламі 1943—1944 рр. українсько-польська «мала війна» охопила територію Галичини. Якщо протягом 1943 р. українське і польське підпілля здійснювало тільки поодинокі операції зі знищення своїх противників або окремих осіб, звинувачених у співпраці з німцями, то з січня 1944 р. загони новоствореної УПА-Захід і боївки СБ ОУН стали завдавати болючих ударів по польських поселеннях, намагаючись перешкодити відновленню контролю над Галичиною на завершальній стадії Другої світової війни.

У відповідь поляки провели акції проти українського націоналістичного активу. Типові картини взаємного знищення постають із звітів українського підпілля: «12.2.1944 р. польська боївка застрілила на стійці стрільця з відділу УПА, який стаціонував у околицях Ферлеєва, причому боївкарі заховались у с. Ферлеєві. У відплату за це, 14.2.1944 р. о 18-й годині в с. Ферлеїв в'їхав із с. Клішівка відділ УПА в силі 100 люду, в повному озброєнні, чотири підводи, в тому числі 8 кінних. Одна чота пішла до мазура за селом (прізвище Стежений), де підпала його забудівлю, проводячи скорше стислу ревізію, не заставши нікого вдома. Його, втікаючого, зловлено в лісі, де вбито з кріса. Вбитий мав у кишені дві світські гранати, готові до вжитку. Друга група в силі двох чот в с. Ферлеїв — Кривня почала роботу з поляками по хатах. На Кривні знищено 15 люду, з того 7 мужчин і 8 жінок. Тут іще осталося 4 господарства, де не застали нікого вдома. У зв'язку з цим підпалено одне господарство поляка Павлюшина, де в огонь скидано і спалено трупів польських і 4 німаків, які в той час переїжджали автом через с. Ферлеїв. На рахунок відплати за тіло славної пам'яті обласного провідника пропаганди Бориса. У с. Ферлеєві вбито 35 чоловік, в тому числі: 13 мужчин, решта жінки та діти. Слід відмітити, що деякі поляки відстрілювалися. Впоряд з цим спалено резиденцію ксьондза, який втік. Роботу завершено о 23-й годині. [...] 16.2.1944 р. (середа). В годині 9—10-й рано в село в'їхало коло 20 німаків (військо). В'їжджаночи в село, розбіглися у розстрільну. В селі питали за партизанами, а не заставши їх, від'їхали назад до Перемишлян. В той час над'їхали два авта, одне тягарове, друге — особове, в напрямку Рогатина, на яких їхало 11 німаків. Цих два авта переслідував відділ «Сіроманців» [...] німаки втекли, оставивши авта з багажем. [...] Відділ обставив село. В село вислано розвідку, яка пішла до костела, розбито замкнені двері, ввійшли до середини, відтак — до пивниці, де сховалося 40 поляків. Їх впроважено на двір і постріляно. Відділ по роботі відійшов у напрямку Клішівки [...]»²³¹⁴. Подібні «відплатні» акції відділи «Сіроманців» та «Орлів» проводили 17—19 лютого 1944 р. у селах Мельна (загинуло 25 поляків), Людвиківка (за вбивство оунівця Василя Фігурки було знищено коло 100 поляків), Підкамінь (убито 40 поляків), Фрага (убито 23 особи)²³¹⁵. Підсумовуючи ці акції, звітодавець із чорним гумором зауважив: «Чистка іде по цілому терені, і є надія, що до кінця лютого всі поляки виемігрують на «лоно Авраама» [...]»²³¹⁶.

Крім «чистки сексотів», протягом січня — березня 1944 р. сили УПА атакують великі села, в яких розташовувалися польські самооборонні бази або дислокувалися загони АК чи радянських партизанів. Масштабні бої починаються в північних повітах Галичини на кордоні з Волинню і поступово поширюються на південь. Типовим прикладом початку антипольської акції в Галичині стали події навколо с. Ганачівка Перемишлянського району Львівщини, де вже 1943 р. з'явилися перші ознаки майбутнього конфлікту. У жовтні українські підпільники ліквідували тамтешнього польського фольксдойча С. Вейса, що, за даними оунівців, був сексотом і працював на кримінальну поліцію (кріпо) у Перемишлянах, яка займалася не стільки кримінальними, скільки політичними «злочинами», і складалася з поляків. За підозрою у вбивстві кріпо з допомогою місцевих поляків зарештувало двох українських підпільників. У січні 1944 р. у с. Ганачівка розташувався радянський партизансько-диверсійний загін Д. Медведєва, який нападав звідти на довколишні українські села. Коли медведівці покинули

²³¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 74.

²³¹⁵ Там само. — Арк. 73, 75.

²³¹⁶ Там само. — Арк. 75.

населений пункт і там залишилася тільки польська самооборона, сотня УПА «Сіроманці» (командир Д. Карпенко — «Яструб») із ВО «Лисоня» отримала завдання ліквідувати село як центр польських і радянських партизанів. З повстанського звіту про акцію дізнаємося: «Уночі з 3 на 4 лютого відділ Сіроманців провів акцію пімсти проти польського села Ганачівка. Вбито понад 180 ляхів, поранено коло 200, решта згоріла у вогні. Село спалено на 80 %. [...] Ляшня чинила запеклий опір. [...] Ми не зазнали людських втрат»²³¹⁷.

На зламі лютого — березня 1944 р. повстанський курінь, який прибув із Волині, провів «чистку терену» від поляків у районі Підкаменя. Під час цієї акції, за звітами мережі ОУН(б), було вбито близько 300 поляків (у тому числі жінок і дітей) по селах Підкаменецького району і 150 — у самому Підкамені ²³¹⁸.

Загалом у результаті акцій УПА на самооборонні польські бази, села і колонії в січні — лютому 1944 р. поляки (за даними підпілля АК) втратили до 2 тис. осіб²³¹⁹. У зв'язку з цим командування АК Львівської округи наприкінці лютого звернулося до польського населення із закликом організувати великі самооборонні бази, а також прийняло рішення паціфікувати українців Галичини. 15—22 березня силами боївок Кедива (Керівництво диверсіями) було спалено цілу низку українських сіл поблизу Перемишля і Львова. Лише в трьох селах — Хлебовичі, Черепин і Лопушна — від рук польських підпільників загинуло 130 українців і 6 україномовних поляків²³²⁰. Проте паціфікація, яку здійснив Кедив, не лише не залякала українців, а навпаки, докинула дров у вогонь протистояння.

Протягом березня — квітня 1944 р. повстанські відділи разом із відділами СБ та СКВ здійснюють ретельну зачистку Галичини від польських сексотів. Для прикладу наведемо витяг із повстанського звіту цього періоду. У документі причиною знищення поляків названо їхнє сексотство. При цьому, очевидно, вбивали не тільки самих донощиків, бо навряд чи в кожному селі було кілька десятків «стукачів», але й їхні родини та, можливо, сусідів.

«Звіт з протипольських акцій

Протокол ч. 1

Дня 16.03.44 група «Л» і група «Гарпуна» в числі 80 осіб знищили 85 поляків і спалили 1 будинок в Солотвині. Причиною акції було те, що поляки зголосили німцям про постій групи в Заріччю.

Протокол ч. 2

Дня 17.03.44 група «Л» та повітова боївка провели акцію в с. Надороже коло Товмача. Знищено 30 поляків і 1 українця. Будинків не палено, лише понищено. Причиною акції була співпраця поляків з гестапо і кріпо (Кравецькі Станіслав, Гомба Юзек). Вони всипали [видали — І. П.] Ільчука Івана, Яцюка Панька, Москаля Михайла, яких гестапо розстріляло.

Протокол ч. 3

Дня 29.03.44 група «Л» та повітова боївка провели акцію на с. Богородчик. Спалено 50 господарств, вбито 46 поляків. Вони робили доноси на гестапо на села: Бортники, Прибилів, Грушку.

Протоко ч. 4

Дня 27.03.44 група Сулими в числі 20 осіб знищила 16 поляків, спалила 4 будинки на присілку Небрач (Волосів) за те, що вони перешкождали нашому рухові (слідили за переходом груп і кур'єрів).

Протокол ч. 6

Дня 29.03.44 група «Л» зробила акцію на с. Баби. Спалено 24 господарства, не вбито нікого, бо всі поховалися в лісі. В часі акції стріляли з лісу. Причиною акції було те, що вони грозили, що з приходом більшовиків виріжуть разом з ними всіх націоналістів.

²³¹⁷ Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в західній Україні (1939—1945 рр.). — С. 284.

²³¹⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 68. — Арк. 244.

²³¹⁹ Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в західній Україні (1939—1945 рр.). — С. — С. 287.

²³²⁰ Там само. — С. 285.

Протокол ч. 7

Дня 29.03.44 група Семена зліквідувала в Перерослі 12 осіб і спалила 18 господарств. Того самого вечора спалила 6 господарств, вбила 1 поляка в Щуцилові. Причиною акції було те, що поляки подали на гестапо список українців, яких гестапо виарештувало.

Протокол ч. 8

Дня 29.03.44 районова боївка спалила в с. Грабовець (повіт Богородчани) 12 господарств і вбила 3-х поляків. Решта заздалегідь вибралися до міста.

Протокол ч. 9

Дня 30.03.44 група Залізняка спалила 30 господарств і вбила 11 поляків у с. Тарновиці Лісній. Причиною акції було те, що поляки в часі облави на село показували німцям, де мешкають активні українці. У висліді облави німці вбили на місці 4-х людей.

Протокол ч. 10

Дня 05.04.44 районова група Залізняка перевела акцію в Порогах біля Яблінці. Спалено 6 будинків, знищено 16 поляків. Причиною була співпраця поляків з німцями. Решта поляків відійшли до Витькова.

Протокол ч. 11

Дня 06.04.44 група Залізняка зліквідувала в с. Росільна 14 осіб та 6 господарств.

Протокол ч. 12

Дня 06.04.44 група Залізняка провела акцію проти поляків у Солотвині за те, що вони були донощиками німців. Знищено 15 господарств, вбито 10 поляків.

Протокол ч. 13

Дня 07.04.44 група Залізняка зліквідувала у Дзвинячі 5 поляків і спалила бараки за те, що поляки знущалися над українськими робітниками копальні.

Протокол ч. 14

Дня 08.04.44 рій Іскри знищив у с. Майдан коло Росільної 15 поляків і спалив 1 барак. Решта втекла до Витькова [тут і далі, очевидно, йдеться про с. Битків — І. П.] і Надвірної.

Протокол ч. 15

Дня 09.04.44 зліквідувала група Нечая в с. Пасічна 23 особи. Решта втекла до Витькова й Надвірної. Причиною був донос на українців, наслідком чого німці арештували 5 осіб.

Протокол ч. 16

Дня 16.04.44 група Залізняка спалила 6 господарств і знищила 5 поляків у с. Журках і Монастиричах.

Протокол ч. 17

Дня 11.04.44 група Довбуша зліквідувала в Рафайлові 31 поляка за доноси grenшущам [німецьким прикордонникам — І. П.] на українців. Решта втекла на мадярську граничну станицю.

Протокол ч. 18

Дня 16.04.44 група Довбуша зліквідувала в с. Зелена 30 поляків за те, що поляки показали grenшущам на районового провідника Дзвона, якого ті на місці застрелили.

Протокол ч. 19

Дня 23.04.44 групи Іскри і Комара спалили в с. Вікняни коло Товмача 16 господарств та вбили 14 поляків за те, що показали кріпо підрайонного Мирона, якого німці розстріляли»²³²¹.

У квітні 1944 р. керівництво українських повстанців віддало наказ знищити на території УПА-Захід усі активні осередки польської партизанки, не чіпаючи при цьому цивільне населення. Однак із повстанських повідомлень випливає, що такої інструкції дотримувалися далеко не завжди. Так, у звітах про антипольські акції в Рава-Руській окрузі за квітень 1944 р. неодноразово вказується, що під час ліквідації польських колоній і сіл упівці не зустрічали спротиву, що, очевидно, свідчить про відсутність у таких населених пунктах польських озброєних груп: «Дня 17.IV.44 р. відділи УПА, що діють на наших теренах (“Галайда”, “Пролом”), провели нищильні акції на гнізда польських банд Равщини — Річки і Забір'я. Цього ж дня польська бан-

да, зложена з кількадесяти осіб, мала виконати, як це без сумніву ствердила наша розвідка, протиукраїнську акцію в с. Забір'ю: Акцію польської банди наші відділи випередили всього на півгодини. Відділ "Галайда" провів акцію в Річках, де зліквідовано 16 польських бандитів. [...] Відділ "Пролом" в тому часі провадив акцію в Забір'ю, де знищено 30 бандитів. Кільканадцять польських бандитів втекло до лісу, звідки відстрілювалися. Власних втрат не було.

Дня 19.IV.44 р. відділ "Ягоди" з чотою "Кармелюка" зробив напад на польську колонію Стенятин, яку знищив без опору. [...]

24.IV.44 р. відділи УПА-Північ "Тигри" і "Пролом" та відділ "Орла" провели нищівну акцію на польські колонії Поледів, Лупче, Зімно і с. Ратичів. Акція тягнулася дві години. Опору жодного не було. Всі подані місцевості знищено. [...]

25.IV.44 р. окружна боївка провела нищівну акцію на с. Смолин, в висліді чого спалила 6 польських господарств і зліквідувала 6 мужчин і 2 жінки (поляків).

27.IV.44 р. та сама боївка зліквідувала в с. Улицько-Середковичі 55 мужчин і 5 жінок (поляків). При цьому спалено около 100 господарств. Під час пожежі було чути вибухи амуніції і гранат.

Подрібні відомості про число зліквідованих поляків відділами УПА.

Потоки — 3 (місцеві), Любача-Колайці — 3 (місцеві), Гута Любачька — 2 (невідомі), Любача — 10 (втікачі), Потелич — 13 (місцеві), Дагани Великі — 2 (невідомі), Верхрата — 1 (місцевий), Річиця — 8 (3 місцеві і 5 невідомі), Домашів — 2 (1 місцевий, 1 невідомий), Брукенталь — 2 (невідомі), Остобіж — 1 жінка (місцева), Хоронів — 1 (місцевий), Салаші — 1 (місцевий), Тягів — 15 і 4 жінки (місцеві) і 44 (невідомі), Вербиця — 3 (місцеві), Ходованці — 9 (невідомі), Забір'я — 30 (місцеві і невідомі), Річки — 15 (місцеві і невідомі).

Жовківщина. 17.IV.44 р. відділ УПА ("Громовий") і боївка "Довбуша" знищили польську твердиню Станіславок. При цьому зліквідовано 80 мужчин-поляків.

Любачівщина. 19.IV.44 р. відділ УПА-Північ "Месники" знищив польське село Гутку. В год. 5:30 відділ вступив в село і зажадав від солтиса, щоб населення здало зброю, в противному разі ціле село буде спалене. Село поставилося до домагання негативно. Тому село спалено і зліквідовано 80 поляків. Під час пожежі чути було вибухи амуніції, що не вгавали довший час. Власних втрат не було.

25.IV.44 р. сотня "Месники" знищила чисто польське село Вільку Коровицьку. Село спалено. Під час пожежі чути було вибухи амуніції. Власних втрат не було.²³²²

У травні — червні 1944 р. українське підпілля в Галичині звернулося до поляків з вимогою «добровільно» покинути українські землі²³²³. Листівки з ультимативними вимогами поширювалися в усіх польських селах (навіть там, де стояли німецькі війська) і мали доволі сильний ефект. В оунівському звіті за травень того року повідомлялося: «Це [поява ультиматумів — І. П.] викликало страшну паніку серед поляків, і вони зачали масово виїжджати на захід»²³²⁴. У відповідь на ультиматуми та антипольські акції польське підпілля в Галичині, яке з березня отримувало від Англії та США пряму допомогу зброєю, боєприпасами і медикаментами, почало чинити шалений опір. Найзапекліші бої між УПА і АК розгорнулися в 20-х числах травня неподалік Любачева. У протистоянні брало участь по 2 тис. бійців з обох боків. У травні — червні польські загони спалили українські села Басівку, Новий Люблинець, Шоломию та ін.²³²⁵ Повстанці у свою чергу знищили польські села Літевка, Катаринець, Хорубля, Андріанув та ін.²³²⁶ 10 і 11 червня у Давидові та Холопах польські партизани поширили листівки-звернення «До українського населення Східної Малопольщі», які містили звинувачення українців

²³²² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952 — Кн. 2 / Упоряд. В. Мороз, О. Вовк. — К. — Торонто, 2009. — С. 257—259.

²³²³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 3. — Арк. 72.

²³²⁴ Там само. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 2.

²³²⁵ Ziemie wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień-lipiec 1944 r. / Wstęp, wybór i opracowanie M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski. — Warszawa — Pułtusk — Kielce, 2006. — S. 201.

²³²⁶ Ziemie wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień-lipiec 1944 r. — S. 150—151.

у масових убивствах і вимогу протягом 48 годин покинути територію, заселені поляками. Тим, хто не бажав підкорюватися наказу, погрозували знищенням. Листівки мали такий підпис: «Командант польського загону помсти Ярема»²³²⁷. 8 червня польські партизани замордували двох 9-річних хлопців-пастушків поблизу с. Миклашів на Львівщині. У ніч на 11 червня озброєна група поляків (до 500 осіб) спалила українське село Шоломию Львівської області, при цьому вбито 4 селян²³²⁸.

Українсько-польське протистояння на Прикарпатті підігрівали німці. У травні — червні 1944 р. у регіон прибули частини вермахту, які склалися з мобілізованих «шльонзаків» (мешканців польської Сілезії). На прохання місцевого польського населення новоприбулі воляки у формі німецької армії паціфікували Колодіївку, Вельчинець, Сулатичі, Болашівку, Белів та інші українські села поблизу Долини, Калуша і Станіславова²³²⁹.

Реагуючи на такі дії польського підпілля та польських частин на службі в німців і прагнучи остаточно поставити крапку в боротьбі з поляками за Галичину, командування УПА-Захід у липні 1944 р. прийняло рішення всіма силами вдарити на польські поселення. До того моменту в Галичині було скоєно напади на понад 200 польських самооборонних баз і поселень, у результаті чого загинуло 5,1 тис. поляків²³³⁰. Із липня повстанцям належало активізувати боротьбу. Командування вимагало знищувати бойову силу противника, польських активістів і сексотів, а також проводити відплатні акції у селах і містечках, спалюючи житлові будинки і господарства, але залишаючи живими жінок і дітей²³³¹.

Улітку найзапекліші сутички між загонами АК і УПА розгорнулися на території колишнього Тернопільського воєводства, де в міжвоєнний час було здійснено особливо успішну колонізацію, внаслідок чого поляки становили 40 % населення регіону. У роки війни польське підпілля Тернопільщини мало найбільшу і найорганізованішу структуру, яку відділи УПА-Захід з ВО «Лисоня» розгромили влітку 1944 р. Під час боїв у липні — серпні того року загинуло понад 4,6 тис. польських підпільників та мирних мешканців²³³² і більш ніж 500 українців²³³³.

Напередодні приходу радянських військ на територію Галичини поляки констатували, що з 1939 до 1944 р. чисельність їхніх земляків унаслідок більшовицьких репресивних акцій, вивозу на роботу до Німеччини та війни з українцями скоротилася в різних повітах на 20—95 %. У Зборівському повіті залишилося тільки 60 % поляків від довоєнної кількості, у Підгаєцькому — 37 %, Бучацькому — 48 %, Бережанському — 45 %, Кам'янка-Струмилівському — 10 %, Радохівському — 5 %, Перемишлянському — 22 %, Золочівському — 45 %, Брідському — 20 %, Збаразькому — 5 %, Тернопільському — 78 %, Скалатському — 75 %, Теревовлянському — 79 %, Копичинецькому — 70 %, Борщівському — 65 %, Заліщицькому — 76 % тощо. Найбільші втрати поляків, за даними польського підпілля, припадали на радянські депортації 1939—1941 рр., втечі від українських атак і на німецькі вивезення на роботи до Райху. Від рук українців у Галичині гинуло від 100 до 2 тис. поляків на один повіт²³³⁴.

* * *

Підбиваючи підсумки українсько-польської локальної війни в 1943—1944 рр. на Забужжі, Волині, Поліссі і Галичині, слід бодай приблизно визначити кількість жертв протистояння. В

²³²⁷ Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в західній Україні (1939—1945 рр.). — С. 292.

²³²⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 2 / Упоряд. В. Мороз, О. Вовк. — С. 64—65.

²³²⁹ Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в західній Україні (1939—1945 рр.). — С. 300.

²³³⁰ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917—1995. — С. 562.

²³³¹ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 44.

²³³² Ziemię wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień-lipiec 1944 r. — S. 184—185.

²³³³ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917—1995. — С. 556.

²³³⁴ Ziemię wschodnie, Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. Kwiecień-lipiec 1944 r. — S. 184—185.

українській і польській історіографії часто називаються абсолютно фантастичні цифри жертв, за допомогою яких деякі автори намагаються виставити власний народ в образі мученика. Очевидно, що в конкретному регіоні і в конкретний період часу більше постраждала та сторона, яка була слабшою. Зокрема, на Холмщині і Грубешівщині від кінця 1942 до середини 1944 р. втрати українців сягали 5–6 тис. осіб убитими і близько 20 тис. біженцями (окремі українські джерела того часу повідомляють про 8–10 тис. полеглих). Чисельність загиблих на Волині поляків визначити надзвичайно складно. За радянськими оцінками, вони становили 20 тис.²³³⁵, за оцінками польського підпілля — 15 тис.

У 1944 р. керівництво польського руху опору так підрахувало польське населення на Волині: за переписом 1931 р. там мешкала 351 тис. осіб, у 1939–1941 рр. на схід СРСР було вивезено 50 тис., ще 2–3 тис. втекло за Буг, до Генерального губернаторства; німці вивезли на роботи приблизно 75 тис., убили 1 тис., «кільканадцять» тисяч втекло за Буг, а 15 тис. убили українці. Отже, чисельність поляків зменшилася на 180 тис., тобто на момент приходу Червоної армії залишалося 170 тис.²³³⁶. У сучасній польській літературі найчастіше фігурує цифра 70–100 тис. поляків, що полягли на Волині від рук українців. Але при цьому хоч якось обґрунтувати документами і свідченнями очевидців польським ученим вдається лише 25–31 тис., решта — дуже сумнівні припущення дослідників, які не базуються навіть на такому хисткому джерелі, як свідчення очевидців²³³⁷. Українські вчені, як правило, подають цифри польських жертв, наближені до 35 тис., а українських — до 15 тис.²³³⁸.

Встановити кількість польських жертв на Волині складно ще й тому, що точно не відомо, скільки ж було поляків у регіоні на початок війни. Цифра 351 тис., якою користувалося польське підпілля, дещо перебільшена. Насправді, згідно з переписом 1931 р., на Волині мешкало 327 тис. римо-католиків (якщо рахувати за віровизнанням), або 346,6 тис. польськомовних громадян (якщо оцінювати за мовою)²³³⁹. Підкреслимо, що цей перепис був не надто об'єктивним, бо українців, євреїв, німців нерідко записували поляками. За підрахунками польського вченого Г. Грицюка, у 1931 р. на волинських землях реально мешкало близько 320 тис. поляків, а в серпні 1939 р. — 349 тис.²³⁴⁰. У 1939–1940 рр. звіти до Генерального губернаторства переселилося 66 тис. осіб. Усі вони виїжджали як «німці», хоча етнічних німців на Волині до війни налічувалося всього 55 тис. осіб. Тобто під виглядом німців із СРСР тікали поляки й українці²³⁴¹. Очевидно, що поляків серед емігрантів було більше, бо українці тоді ще здебільшого позитивно сприймали радянську владу. Можна припустити, що разом із німцями Волинь покинуло 8–10 тис. поляків. Більшовики депортували на схід понад 63 тис. людей. Але з них тільки 28 тис. були корінними мешканцями краю, інші 35 тис. — біженці з Центральної Польщі, переважно євреї. Із 28 тис. депортованих поляки становили приблизно 20 тис. Крім того, у 1940–1941 рр. з території колишнього Волинського воєводства було призвано до Червоної армії 70 тис. осіб, серед них — 10–11 тис. польських юнаків²³⁴². Тобто напередодні війни між Німеччиною та СРСР на Волині проживало 308–311 тис. поляків. Радянська статистика фіксувала лише 205 тис. громадян польської національності, які жили на території колишнього Волинського воєводства на початок 1941 р.²³⁴³, що є очевидним применшенням, навіть якщо декілька тисяч сполонізованих українців покинули свою «польщизну». Вірогіднішими є дані німецької статистики за 1942 р., яка нараховувала на тамтешніх

²³³⁵ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. — Т. 2. — С. 18.

²³³⁶ Там само. — С. 223.

²³³⁷ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942—1960.* — S. 410—413.

²³³⁸ Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, міграції (1939—1950-ті рр.). — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. — С. 109—110.

²³³⁹ Hryciuk G. *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931—1948.* — Toruń, 2005. — S. 139—140.

²³⁴⁰ Там само. — С. 161.

²³⁴¹ Там само. — С. 191.

²³⁴² Там само. — С. 194—196.

²³⁴³ Там само. — С. 197.

²³⁴⁴ Там само. — С. 272.

землях 305 741 поляка²³⁴⁴. Як вважають польські дослідники, за роки німецької окупації від рук нацистів загинуло майже 2 тис. волинських поляків, 50 тис. було вивезено на роботи до Німеччини, 55 тис. втекло на етнічні польські землі, 5 тис. загинуло в боротьбі з німцями у партизанських загонах²³⁴⁵. Мало залишитись 193–194 тис., насправді ж лишилося 170 тис., дефіцит — 23–24 тис. осіб. Можна припустити, що саме в цьому «залишку» слід шукати кількість польських жертв українсько-польського протистояння на Волині. На сьогодні польські вчені встановили імена близько 20 тис. осіб, які загинули на Волині від українських рук, тому цифра 23–24 тис., очевидно, є найбільш коректною.

Українці Волині, Полісся й Берестейщини від дій польського підпілля, поліції, що була на службі в німців, а також польських і радянських партизанів, втратили 10–12 тис. осіб убитими, з яких 3–4 тис. — на рахунок польської самооборони й АК²³⁴⁶.

У Галичині, за даними польської статистики, на початок 1939 р. мешкало 1 млн 473 тис. поляків (майже 29 % усього населення)²³⁴⁷. Упродовж вересня 1939 р. близько 40 тис. галицьких поляків (за підрахунками польських учених) загинули під час бойових дій, емігрували, опинилися в німецькому полоні або вийшли з Галичини до німецької зони окупації. Отже, в радянській Галичині залишилося десь 1 млн 430 тис. поляків. Приблизно 65 тис. поляків у 1939–1940 рр. утекло з УРСР нелегально або легально — під виглядом німців-репатріантів чи на підставі того, що їхні родичі жили в Генеральному губернаторстві. Близько 15 тис. галицьких робітників-поляків радянська влада мобілізувала в 1940–1941 рр. і відправила на Донбас, а близько 5 тис. польських громадян було переселено на покинуті німецькі господарства у Бессарабії. Свої втрати від радянзації Галичини в 1939–1941 рр. поляки оцінюють у 120 тис. депортованих і вбитих. За цей же період близько 40 тис. польських юнаків було призвано до лав Червоної армії. Отже, на початок німецько-радянської війни у Галичині мало залишитися 1 млн 185 тис. поляків, проте реально налічувалося тільки 1 млн 97 тис. осіб. Очевидно, у 1939–1941 рр. приблизно 88 тис. польських громадян записалися українцями. Таким чином, за підрахунками польських учених, на 22 червня 1941 р. в українській Галичині мешкав 1 млн 97 тис. поляків²³⁴⁸, хоча німецька статистика на грудень 1941 р. визначала кількість поляків у дистрикті Галичина цифрою 963 тис. осіб²³⁴⁹. Важко сказати, куди за шість місяців «зникло» 134 тис. людей, але, найімовірніше, частина з них перенесла метрики з костелів до церков, ставши українцями, а інші позаписувалися фольксдойчами.

На початку 1945 р. в Галичині мешкало 682 тис. поляків, які готувалися до репатріації. Якщо спиратися на цифру 1 млн 97 тис. станом на 22 червня 1941 р., то до 1944 р. тамтешнього польського населення поменшало десь на 415 тис. осіб. За роки німецької окупації 100 тис. галицьких поляків було вивезено на примусові роботи до Німеччини, заарештовано або убито німцями, а 300 тис. утекли на Захід у першій половині 1944 р., боячись антипольської акції УПА та можливості повернення радянської влади²³⁵⁰. Залишається 15 тис. Ця цифра виглядає найбільш коректною, коли йдеться про поляків, які загинули на території Галичини під час польсько-української війни.

Українське населення Галичини втратило від рук аківців і польських військових на німецькій службі 3–4 тис. осіб. Отже, під час українсько-польської війни, що тривала на території Холмщини, Грубешівщини, Берестейщини, Полісся, Волині й Галичини з кінця 1942 до кінця 1944 р., загинуло 13–16 тис. українців (з яких близько 4 тис. припадає на Холмщину,

²³⁴⁵ Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. — S. 271–283

²³⁴⁶ На жаль, через те, що поляки на Волині, Поліссі й Берестейщині часто виступали проти українців разом із німецькими каральними частинами і загонами радянських партизанів, дуже складно «відсепарувати» жертви, завдані українцям безпосередньо поляками, від жертв, яких українці зазнали від рук німців чи більшовиків, але за польськими доносами чи за допомогою поляків.

²³⁴⁷ Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. — S. 131.

²³⁴⁸ Там само. — S. 162–186.

²³⁴⁹ Там само. — С. 205.

²³⁵⁰ Там само. — С. 205–257.

Грубешівщину і Підляшшя) і 38—39 тис. поляків, виїхало близько 20 тис. і 355 тис. відповідно. Величезна різниця в кількості біженців пояснюється тим, що українці Забужжя не бажали покидати свої етнічні землі, вони не знали іншої Батьківщини. Натомість поляки Західної України, попри всі агресивні заяви і розмови про польськість «полудньово-всхідніх кресів», усвідомлювали, що їхня історична Батьківщина лежить на заході, а тому при нагоді намагалися втекти з ворожого українського середовища до етнічної Польщі.

Наприкінці літа 1944 р., коли Червона армія зайняла майже всю територію Галичини, керівництву УПА стало зрозуміло, що боїв із поляками за Львів чи західний кордон не буде, бо його визначатимуть не поляки й українці, а кремлівський диктатор. 1 вересня командувач УПА-Захід «Шелест» віддав наказ припинити боротьбу з поляками, і міжетнічне протистояння почало згасати. Поодинокі акції українського підпілля проти польських самооборонних баз і польських винищувальних батальйонів на радянській службі тривали ще до лютого 1945 р., але у зв'язку з початком масової репатріації поляків дедалі рідшали. На кінець 1945 р. польське питання для Західної України втратило свою актуальність: понад 800 тис. поляків повернулись на свою історичну Батьківщину внаслідок домовленості з комуністичним урядом Польщі про «обмін населенням».

Однак невдовзі епіцентр польсько-української війни переноситься на територію Закарпаття, де нові господарі Польщі — місцеві комуністи — намагалися вирішити проблему українців, що опинилися в межах відродженої Польщі, шляхом їх повної ліквідації. Оскільки 650-тисячна українська громада Народної Польщі не бажала добровільно виїжджати до СРСР, не хотіла покидати свої споконвічні землі Холмщини, Підляшшя, Грубешівщини, Перемишльщини і Лемківщини, комуністичний уряд у Варшаві вирішив прискорити «добровільне» виселення українців, застосувавши терор. Українська повстанська армія намагалася захистити українське населення Закарпаття, і польсько-українська війна, що почала згасати, розгорілася з новою силою.

5.4. Оборонна боротьба українців на Закерзонні (1945—1947 рр.)

Акції ці переведено в цілі паралізування переселенської акції, яку проводять примусово польсько-большевицькі дикуни по наших українських землях

Зі звіту командування
Тактичного відтинка «Лемко»
УПА-Захід від березня 1946 р.

У середині 1944 р. відділи УПА на території сучасної Південно-Східної Польщі були підпорядковані двом — Другій і Шостій — Воєнним округам УПА-Захід. До II ВО входили землі Холмщини, Грубешівщини і Любачівщини, до VI ВО — території Перемишльщини і Лемківщини. Наприкінці 1944 р., коли було встановлено кордон між Народною Польщею та СРСР і регулярний контакт керівництва повстанських загонів у Польщі з Головною командою УПА утруднився, всі упівські сили на українських етнічних землях Польщі було зведено в одну ВО «Сян», командування якої прийняв майор УПА Мирослав Онишкевич — «Орест». У політичному плані він підпорядковувався керівнику мережі бандерівської ОУН на Закерзонні Ярославові Старуху — «Стягу». Службу безпеки ОУН у комуністичній Польщі очолив Петро Федорів — «Дальнич»,²³⁵¹.

Комуністичний уряд у Варшаві, який під назвою Польський комітет національного визволення (ПКНВ) ще 9 вересня 1944 р. уклав угоду з маріонетковим урядом УРСР про «обмін населенням», сподівався, що українці виїдуть до Радянського Союзу до березня 1945 р. Однак насправді свої прадідівські землі більш-менш добровільно покинула лише 81 тис. українців із майже 650 тис.²³⁵² Серед цих переселенців приблизно 20 тис. були місцевими комуністами і москвофілами, інші — погорільцями, які втратили майно внаслідок проходження фронту або атак польських партизанів і, повіривши обіцянкам про матеріальне відшкодування, перетнули кордон (з них майже половина пізніше втекла назад до Польщі, скуштувавши життя в радянському «раю»)²³⁵³.

Невдоволені темпами переселення, польські власті під виглядом «помсти за Волинь» організували в лютому — квітні 1945 р. масові погроми українських сіл у районі Ряшева на Північно-Східній Лемківщині. Міліція обивательська²³⁵⁴, внутрішні війська польського МВС спільно з різними люмпенізованими елементами й польським, як це не дивно, антикомуністичним підпіллям убили понад 3 тис. українців²³⁵⁵. Найбільші погроми відбулися в селах Павлокома (366 жертв), Пискоровиці (до 400 жертв), Малковиці (116 жертв), Березка (250 жертв), Гвоздянка (166 жертв), Старий і Новий Люблинець (до 540 жертв), Лубне (до 80 жертв)²³⁵⁶. Поряд з убивствами на етнічному ґрунті розцвів звичайнісінький бандитизм. Наприклад, із 20 лютого до 16 березня лише в одному Грубешівському повіті польські кримінальні банди здійснили 196 нападів на українські села з метою пограбування. Як влучно написав із цього приводу польський учений Г. Мотика, «можна було красти

²³⁵¹ Детальніше див.: Содоль П. Українська повстанча армія 1943—1949. Другий довідник. — С. 180—181.

²³⁵² Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944—1947. — Rzeszów, 2009. — S. 175.

²³⁵³ Детальніше див.: Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, міграції (1939—1950-ті рр.). — С. 161—178.

²³⁵⁴ Milicja Obywatelska (польськ.) — Громадянська міліція.

²³⁵⁵ Мотика Г. Українська партизанка. 1942—1960. — С. 578.

²³⁵⁶ Детальніше про життя українців у повоєнній Польщі див.: Drozd R. Ukraińcy w Polsce — losy, postawy, nastroje // Akcja «Wista» / Pod red. J. Pisulińskiego. — Warszawa, 2003. — S. 64—81; Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944—1947 рр. // Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова ред. ради Я. Ісаєвич. — Львів, 2003. — С. 336—351.

і грабувати під прикриттям патріотичної діяльності за підтримки чи принаймні нейтральності батьків»²³⁵⁷.

На спробі поскаржитися представникам офіційної польської влади українські селяни отримували одну відповідь: «Чого ви тут сидите? Виїжджайте, інакше ми вас усіх виріжемо. Якщо хтось з українців залишиться у Польщі, життя йому не буде»²³⁵⁸.

Особливо жахливим злочиним, який виділяється з-поміж усіх, скоєних у першому кварталі 1945 р., було знищення с. Павлокоми. Досліджуючи ці події, історик із Польщі Є. Місило писав: «Вночі, 3 березня 1945 р., українське село Павлокома в Бжозівському повіті було оточене кількома сотнями озброєних вояків Армії Крайової під командуванням Юзефа Бісса (псевдонім “Вацлав”). На світанку за визначеним сигналом вони рушили в атаку. Побачивши їх, більшість мешканців поспішно покинула власні господарства, намагаючись заховатися у павлокомській церкві, сподіваючись, що її мури і святість охоронять їх перед злом. Частина ж, головним чином чоловіки та старші люди, лишилися в хатах або намагалися сховатись у саморобних схованках, влаштованих у господарських будівлях.

Жовніри АК, щоразу сильніше стискаючи кільце навколо Павлокоми, зближалися до її центру. За свідченнями очевидців, мало не всіх осіб, яких зустрічали дорогою, убивали на місці. На цій фазі акції було застрелено щонайменше 50 осіб, серед яких було багато жінок і дітей. Замордовано тоді ж ледь не всіх українців, що жили на так званих присілках. Їхні тіла лежали непохованими ще протягом багатьох тижнів.

Коли селом уже повністю оволоділи жовніри АК, до Павлокоми почали підганяти валки возів, якими їхали поляки з Динова, а також навколишніх сіл: Дилонгової, Бартувки і Сельніци. Їхали на грабунок.

Українців, яких знаходили у схованках, убивали або заганяли до церкви чи т. зв. Народного дому, в якому містилися читальня і світлиця Товариства ім. Тараса Шевченка. Там їх ділили на чоловіків, жінок і дітей, старших від 7 років (за даними деяких інших джерел — старших за 10 років) виводили на вулицю і гнали на старий, уже недіючий, греко-католицький цвинтар, ставили над викопаними ровами і розстрілювали. За даними, які на сьогодні встановила українська сторона, замордовано щонайменше 366 осіб. Одних тільки матерів із маленькими дітьми, яких нараховувалося близько 40 осіб, під конвоем декількох вояків відправили до найближчого українського села Сідлиська. Далі під погрозою смерті мали йти самі — “на Україну, за Збруч”.

На початку вересня 1945 р. більшість тих, хто вижив у цій бійні, була примусово виселена військом на територію УРСР [...]»²³⁵⁹.

Українські повстанці відповіли на жорстокість варшавського уряду та польського антикомуністичного підпілля контракціями. Насамперед серед українського населення були розповсюджені листівки із закликом не піддаватися на терор і не покидати батьківських земель, після чого сотня УПА під командуванням С. Стебельського — «Хріна» атакувала позиції польської міліції в с. Боровниці, розбила її і знищила село (загинуло 60 поляків), а дві сотні з куреня І. Шпонтака — «Залізняка» розгромили польські загони у Вензовниці неподалік Ярослава (загинуло 100 поляків). Протягом двох днів, 27 і 28 березня, найсильніший на Закерзонні курінь «Залізняка» блискавичними ударами один за одним знищив 18 гарнізонів Міліції обивательської, після чого спалив 4 польські села, стративши 17 поляків, звинувачених у нападах на українські села.

У травні сотня УПА «Вовки» здійснила відплатну акцію в чотирьох польських селах, виявивши і знищивши 60 поляків, які брали активну участь у ліквідації українців²³⁶⁰.

Активні дії повстанців вселили надію в серця місцевих мешканців. Оунівський звіт за березень 1945 р. так описував настрої українських селян на Закерзонні: «Населення загально

²³⁵⁷ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943—1948. — Warszawa, 1999. — S. 241.

²³⁵⁸ Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального бачення. — К., 2010. — С. 461.

²³⁵⁹ Misilo E. Pawłokoma 3.III.1945 r. — Warszawa, 2006. — S. 13—14.

²³⁶⁰ Детальніше див.: Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943—1948. — S. 238—264.

орієнтується на нас як на своїх оборонців, та є вже багато таких, які розуміють вагу нашої визвольної боротьби. До підпільників населення загалом ставиться прихильно і радо приймає до хат. [...] На всякі ворожі акції польської міліції відповідаємо оборонними протиакціями. [...] Кожна засідка при самооборонній акції підносить дух населення. Тоді власне населення бачить в нас силу, а поляки дістають щораз більшого страху [...]»²³⁶¹.

Українська відповідь на польські напади була потужною і симетричною. Вона змусила польське антикомуністичне підпілля (залишки колишньої АК, яка з приходом до влади комуністів перейменувалася у «Вольносцьє і неподлегосцьє» — ВіН) піти на переговори з українським визвольним рухом. Командування УПА бажало налагодити тісну співпрацю з поляками для створення єдиного антибільшовицького фронту, тому віддало наказ підрозділам УПА на Закерзонні обмежити свою боротьбу з польським підпіллям і навіть не знищувати військово-службовців урядових військ. Єдиними, кого дозволялося ліквідувати, були польські комуністи, офіцери органів безпеки та комісари.

Наприкінці весни 1945 р. українські й польські підпільники досягли порозуміння, тож ситуацію в регіоні вдалося стабілізувати. Протистояння припинилося, що дало змогу керівництву УПА розформувати дві сотні, перевівши їхній особовий склад до структури самооборонних куштових відділів, які дислокувалися в селах, і залишити на Закерзонні тільки п'ять штатних сотень (близько тисячі вояків). Улітку на територію сучасної Польщі прибували сотні з території СРСР для перепочинку, реорганізації, поповнення та вишколу²³⁶².

Мир між українським і польським антикомуністичними рухами призвів до остаточного провалу переселенської акції: українці, яких перестали тероризувати, припинили виїжджати на схід. Варшавська влада прийняла рішення застосувати регулярну армію для депортації українців і знищення українського опору.

Влітку — восени 1945 р., після закінчення боїв на німецькому фронті, до Південно-Східної Польщі було перекинуто потужні сили Війська Польського (ВП). На невеликій українській території Закерзоння дислокувалися 3-тя, 8-ма і 9-та дивізії піхоти ВП, а також 5-й полк із 2-ї дивізії піхоти, 53-й із 15-ї дивізії піхоти, 14-й полк із 5-ї дивізії піхоти і 18-й полк із 6-ї дивізії піхоти²³⁶³. До цих сил долучилися створені 13 вересня того ж року. Війська охорони прикордоння (ВОП), які налічували 6,5 тис. жовнірів, відділи Міліції обивательської та Ужонду безпеченства публічного (Уряду громадської безпеки), які загалом нараховували близько 3 тис. бійців²³⁶⁴.

Війська прискорили переселенську акцію. Разом з нею відновилися масові грабунки, убивства і знущання з українського населення. Найбільш огидні злочини були в Терці та Завадці Морохівській, де загинули сотні невинних селян.

В одному з оунівських звітів із Закерзоння за липень 1945 р. зазначалося: «Теперішня польська “Демократична влада” взялася за подібну роботу, як влада бувшої “панської Польщі”. Перш за все хоче сполонізувати українське населення, змагає до розкладової роботи і т. п. До цього користується різними погрозами про переселення українців, що допомагають бандерівцям, на Радянську Україну, з одної сторони, і терором “Міліції обивательської”, з другої сторони (арештуваннями, побоями, рабунками і т. п.)»²³⁶⁵.

Командування Повстанської армії на Закерзонні прийняло рішення посилити боротьбу з урядовими військами й оборону місцевої української людності. На початку вересня розпо-

²³⁶¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie (дані — AIPN Rz). — IPN Rz 072/1. — Т. 224 — К. 40.

²³⁶² Детальніше про переговори між українським та польським підпіллям на Закерзонні див. Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945—1947. — Warszawa, 1997.

²³⁶³ Польські дивізії піхоти після часткової демобілізації у грудні 1945 р. налічували по 5—8 тис., полки — 1,1—2 тис. жовнірів. Таким чином, наприкінці того року на території Закерзоння дислокувалося 22—25 тис. вояків ВП.

²³⁶⁴ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943—1948. — Warszawa, 1999. — S. 278—282.

²³⁶⁵ AIPN Rz. — IPN Rz 072/1. — Т. 224. — К. 38.

чалися часткова мобілізація українців до УПА й формування нових партизанських відділів. До кінця вересня в регіоні вже діяло чотири повноцінні курені повного штатного складу (по 4—5 сотень у кожному) з непоганим озброєнням та бойовим досвідом. Очолювали новостворені бойові одиниці В. Мізерний — «Рен», П. Миколенко — «Байда», І. Шпонтак — «Залізник», В. Сорочак — «Беркут». За рахунок мобілізації бійців самооборонних кушових відділів до згаданих куренів чисельність лісової армії на Закарпатті в жовтні того року сягнула 2,5—3 тис. вояків²³⁶⁶, до самооборони на місці заборонених в УПА приходили нові люди. Загалом разом зі збройним підпіллям ОУН, СКВ і куренями УПА український визвольний рух на Закарпатті восени 1945 р. диспонував 9—10 тис. людей, що виглядало доволі серйозною кількістю на тлі неповних 570 тис. українців, які після першої хвилі виїздів і вбивств ще проживали в південно-східних воєводствах повоєнної Польщі.

Прагнучи зірвати депортацію українців з етнічних земель, повстанці спрямовували атаки насамперед на знищення залізничних колій, мостів, вокзалів, рухомого складу залізниць, автотранспорту, автомобільних доріг, а також на ліквідацію функціонерів переселенських комісій, партійних діячів, міліціонерів, працівників державної безпеки, бійців внутрішніх військ та гарнізонів Війська Польського. Сучасні польські дослідники відзначають, що повстанці «без вагання атакували навіть сильні військові гарнізони й приймали бої з групами переслідування. [...] Відділи УПА здобули багато перемог у боях із військом, між іншим у Середньому селі (19.01.1946 р.), Яселі (20.03.1946 р.)²³⁶⁷, під Кожушним (26.03.1946 р.), Тростянцем (02.04.1946 р.), у Гучвицях (02.05.1946 р.), у Плонному і Кам'яному (10.05.1946 р.), Брилінських лісах (26.06.1946 р.). Тільки в битві під Кожушним упівці розбили оперативну групу Війська Польського та Війська охорони прикордоння, яка налічувала 175 солдатів. Тричі повстанці атакували гарнізон у Бірчі, і тільки остання атака була для УПА невдалою»²³⁶⁸.

Опис однієї з типових повстанських акцій проти переселенської комісії детально описує з ходом подій: «У березні 1946 р. приїхало Військо Польське в силі одного полку в Любич для переселення людей. Більша частина полку заквартирувала в містечку Любич. Один батальйон розділився на дві групи: одна заквартирувала на Князях, друга — на Тенеліських. Вони почали силою, в надзвичайно брутальний спосіб, тероризувати і вивозити людей. Одна сотня УПА разом з чотирма кушовими відділами самооборони вдарила одночасно на всі три місця постою ворога. Головною метою було ліквідувати переселенчу комісію і напасти на військо в Любичі. В нападі на Любич з нашого боку брало участь дві чоти, рій кушової самооборони і теренові боївки. Решта стрільців мала завдання стримувати противника, який перебував у Князях і Тенеліських, щоб він не міг прийти на допомогу в Любич.

Один рій кушової самооборони оперував на відтинку фронту від залізничної станції до міста. На тому відтинку перебувала переселенська комісія. Побачивши сигнал до атаки, стрільці з кушової самооборони кинулися на ворога, як леви. Команду над кушовою самообороною мав командир «Лев», він знав кожну гірку, долину, горбок, бо сам був з Любича. Використовуючи знання терену, мав можливість добитися найкращих успіхів. Переселенська комісія була заатакована. Сам командир бив її членів, а потім стріляв. Інші стрільці поводитися з таким самим запалом, бо їхні родини були вже на станції, а ті, які не були, то по 3—5 родин сиділи в одній халупі, не даючи себе вивезти. [...] Командир разом із трьома хлопцями, захоплений боротьбою та успіхом, не почув сигналу до відступу. Польські війська повернулися на свої місця, і командир опинився серед поляків. Він почав кричати: «Браття, тікайте, бо ще більша сила бандерівців іде!». Поляки, не знаючи, хто це, пропустили його мимо себе. Коли зорієнтувалися, що це партизани, — почали стріляти. Але командир «Лев», використовуючи залізничний насип, відступив по ньому разом із хлопцями і прибув на збірний пункт.

²³⁶⁶ Motyka G. *Ukraińska Powstancza Armia a Akcja «Wista» // Akcja «Wista» / Pod red. J. Pisulińskiego.* — Warszawa, 2003. — S. 111.

²³⁶⁷ Під час бою було захоплено в полон 83 солдатів Військ охорони прикордоння. 60 із них розстріляли за участь у нападах на українські села і депортаціях, а 23 відпустили.

²³⁶⁸ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942—1960.* — S. 581.

Під час бою здобуто 2 кріси, 2 пістолети, 1 автомат, 2 ковдри і 3 плащі. Зліквідовано 2 членів переселенської комісії, 2 поранено, убито 2 поручників Війська Польського і 5 жовнірів. Зі сторони кущового відділу 1 поранений у спину»²³⁶⁹.

Запекла оборона, яку розгорнули повстанці, захищаючи від депортації українське населення, викликала лють польських урядових військ, які брутально розправлялися з українськими селянами, насильно зганяючи їх на залізничні станції і відправляючи вантажними вагонами в напрямку радянського кордону. Нерідко нищити і грабувати українські села допомагали місцеві польські мешканці. Щоб відлякати противника та запобігти майбутнім антиукраїнським акціям, сотні УПА почали у відповідь на кожне знищене і виселене українське село палити польські (при цьому вбивати цивільних осіб, за винятком тих, кого звинувачували в нападах на українців, було заборонено²³⁷⁰).

Найбільшого розмаху палення польських сіл набуло на території Перемишльщини і Лемківщини, де особливу безкомпромісність у боротьбі з поляками відігравав сотенний С. Стебельський — «Хрін». Нерідко він навіть конфліктував із вищим командуванням, відстоюючи своє право на відплатні антипольські акції. Цей феномен можна пояснити тим, що сотня «Хріна» практично повністю складалася з місцевих мешканців, головною метою яких було оборонити власні села. Вчорашні селяни, що взяли до рук зброю, вимагали нещадної розправи над своїми кривдниками, які примушували їх покидати рідні краї²³⁷¹.

Тактика, застосована на Перемишльщині та Лемківщині, призвела до того, що наприкінці 1945 р. в цьому регіоні було розірвано союз між українським та польським антикомуністичним підпіллям, які знову пішли різними шляхами. Натомість на Грубешівщині і Холмщині, де упівці не чіпали польських сіл і нападали лише на військові й адміністративні установи, співпраця між УПА та ВіН тривала. Найбільшим практичним досягненням двох визвольних рухів стала спільна атака відділів УПА і ВіН на Грубешів у травні 1946 р. і тимчасове оволодіння містом²³⁷².

Незважаючи на вагому чисельну і технічну перевагу, до середини 1946 р. особливих успіхів урядові частини у боротьбі з упівцями не досягли. Це значною мірою пояснюється банальним небажанням польських жовнірів, які щойно повернулися з фронту, воювати. В одному з оунівських донесень відзначалося: «До Лиська і Сянока приїхала польська армія на сталий побут. Поляки з великою втіхою витали їх і тішилися, що оці вояки польського війська забезпечать їм спокійні ночі, і дуже мощно розчарувалися, коли польське військо “не захцяло пуйшьць до лісу”²³⁷³ і ще до сьогодні не вигнало українців і українських повстанців із цих територій. Дуже часто заходить непорозуміння між цивільними поляками та військовими на тему ловлення бандерівців, де цивільні заставляють військових іти в ліс, а військові на відворот говорять: “Ти собі мисліш, же я так длуго войовал, а teraz пуйдон в ляс і згінон, кеди сен юж война сконьчила?»²³⁷⁴ [...]»²³⁷⁵.

Лише з літа на вимогу Варшави польські війська почали активно застосовувати проти УПА тактику блокування лісів, повітряної розвідки і прочісування лісових масивів²³⁷⁶. Завдяки цьому польським комуністам вдалося змусити повстанців постійно передислоковуватися й вести важкі ар'єргардні бої з урядовими військами, тікаючи від переслідува-

²³⁶⁹ AIPN Rz. — IPN Rz051/301. — К. 13—14.

²³⁷⁰ За підрахунками польських дослідників, у боротьбі з УПА в 1945—1948 рр. на території Польщі загинуло 2,2 тис. поляків. З них на цивільних громадян припадало лише 600 осіб (див. Motyka G. W kręgu «łun w Bieszczadach». — Warszawa, 2009. — С. 43).

²³⁷¹ Звіти про бойові дії УПА на Закерзонні див.: ОУН і УПА на терені Польщі (1944—1947 рр.) / Упоряд Ю. Шаповал. — К., 2000; Український здви́г: Закерзоння. 1939—1947 / Упоряд. В. Сергійчук. — К.: Українська видавнича спілка, 2004. — С. 351—808.

²³⁷² Motyka G., Wnuk R. Pany i żezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945—1947. — Warszawa, 1997. — S. 157—171.

²³⁷³ «Не захотіло піти до лісу» (польськ.).

²³⁷⁴ «Ти собі думаєш, що я так довго воював, а тепер піду в ліс і загину, коли війна вже скінчилася?» (польськ.).

²³⁷⁵ AIPN Rz. — IPN Rz 00205/1. — Т. 3. — К. 154.

ців. Щоб унеможливити відділам УПА перетин чехословацького кордону, аби на території Словаччини відпочити від постійних боїв, Варшава уклала з колегами у Празі угоду про координацію боротьби з повстанцями. Чехи і словаки створили групу охорони прикордонного простору «Яносік», яка мала блокувати кордон і переслідувати повстанців та цивільних українців, які під натиском поляків проривалися на територію ЧСР. Згодом ця група, яка спочатку налічувала 2,5 тис. солдатів та офіцерів, збільшилася до 7 тис. бійців і отримала нову назву «Оцель» («Сталь»)²³⁷⁷.

Тактика повного блокування кордонів і постійного прочісування лісів дала свої результати. Зайняті боями з військом, повстанці фізично не могли перешкодити депортаційній акції. До кінця 1946 р. урядові війська Народної Польщі вигнали на територію УРСР 488 612 осіб²³⁷⁸. Розуміючи, що влада намагається заселити спорожнілі хати поляками-переселенцями із Західної України, щоб перетворити регіон на етнічно польський, українське підпілля віддало наказ палити покинуті села. Протягом декількох місяців порожні домівки українців Польщі були спалені, так і не дочекавшись своїх нових господарів, а край перетворився на найменш заселений куточок ПНР.

На зламі 1946—1947 рр. у зв'язку з вивезенням абсолютної більшості українців повоєнної Польщі зі своїх етнічних територій до Радянського Союзу перед українським повстанським рухом постало питання про доцільність продовження партизанської боротьби в регіоні, де залишилося трохи більше 150 тис. земляків. Перед сотнями УПА відкривалася сумна перспектива: голод, брак контингенту для поповнення особового складу, можлива зимова блокада в горах і лісах. Однак, попри важкі умови боротьби, більшість партизанів відмовлялася навіть думати про розпуск відділів, який розглядала як капітуляцію. Тому Головна команда Повстанської армії прийняла рішення з початком зимової блокади перекинути основні сили УПА із Закерзоння на територію УРСР, а декілька сотень відрядити у пропагандистський рейд по Західній Європі.

Як це не дивно, варшавські комуністи не використали нагоди знищити український повстанський рух узимку 1946—1947 рр. Після депортації більшості українців із території ПНР у Варшаві тимчасово відклали вирішення «українського питання», зосередившись на боротьбі з польським підпіллям та політичними противниками всередині країни, які виступали проти встановлення комуністичного режиму. Тієї зими польська армія була кинута на фальшування результатів виборів і переслідування опозиції, а не на боротьбу з повстанським рухом. Власне, знищувати його керівники польського уряду не поспішали, адже в листопаді 1946 р. дійшли висновку про потребу виселення всіх українців із південно-східних воєводств в інший регіон Польщі. Найпростіше ж остаточно розправу над українською меншиною можна було здійснити, прикриваючись необхідністю боротьби з УПА.

З огляду на такі внутрішньополітичні розклади, закерзонським сотням УПА вдалося досить спокійно перезимувати. Чисельність відділів УПА на Закерзонні (головним чином на території Бескидів) становила 1,5 тис. стрільців, підстаршин і старшин, у боївках СБ налічувалось приблизно 250 партизанів, у мережі бандерівської ОУН — 720 озброєних підпільників²³⁷⁹. Тобто загальна кількість озброєних людей сягала до 2,5 тис. осіб²³⁸⁰. Річ у тім, що частина партизанів загинула або потрапила в полон під час боїв із урядовими військами у попередній період, члени СКВ й оунівської мережі в селах часто виїжджали разом зі своїми родинами в УРСР.

²³⁷⁶ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943—1948. — S. 297—354.

²³⁷⁷ Veselý L. Kilka uwag na temat walki z tzw. Banderowcami w powojennej Czechosłowacji // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców. Z warsztatów badawczych / Pod red. G. Motyki — S. 339.

²³⁷⁸ Детальніше про депортації див.: Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, міграції (1939—1950-ті рр.). — С. 161—197.

²³⁷⁹ Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973. — S. 257—258.

²³⁸⁰ Деяко іншими були оцінки радянських спецслужб. За їхніми даними, на весну 1947 р. УПА на Закерзонні складалася з 12—15 сотень (до 2 тис. осіб), а разом з боївками СБ і відділами самооборони налічувала 3—5 тис. осіб (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 218).

І хоча було очевидно, що така жменька відчайдухів, позбавлена підтримки місцевого населення, більшість якого вже була вислана, не зможе довго протистояти, і їхня ліквідація — це лише справа часу, польські комуністи вирішили продемонструвати свою міць і, відповідно до своїх планів, остаточно вирішити «українське питання» в Польщі.

Для боротьби з УПА було стягнуто 21 тис. жовнів Війська Польського, охорони прикордоння, Корпусу внутрішньої безпеки, міліції тощо. Цих сил вистачало, щоб повністю знищити повстанський рух у досить вузькій прикордонній смузі, яка тягнулася від Володави на півночі до Криниці на півдні, і при цьому не чіпати цивільного населення. Але у Варшаві вже було прийнято рішення про примусове переселення всіх українців (навіть тих, які ніколи не підтримували повстанців, а також членів змішаних родин) на північ і захід Польщі. У січні 1947 р. генштаб Війська Польського розпорядився скласти детальний перелік українських і змішаних родин, які передбачалося розпорозити на великих територіях, що повернулися до складу польської держави після тисяч років німецької окупації. Українців слід булоселити не більше, ніж по дві сім'ї в одному селі чи містечку із забороною мешкати у 100-кілометровій смузі від кордону чи узбережжя Балтики. Вважалося, що за таких умов українці надзвичайно швидко асимілюються і більше ніколи не становитимуть жодної небезпеки для польської держави²³⁸¹.

27 березня на засіданні Державної комісії безпеки генерал С. Моссор представив план депортації. Його в загальних рисах схвалили і прийняли до виконання²³⁸². За дивним збігом обставин, 28 березня в засідці на шляху Балигород — Тісна неподалік с. Яблінки Ліського повіту загинув заступник міністра оборони ПНР, легендарна постать у комуністичній польській державі генерал К. Сверчевський — «Вальтер»²³⁸³. Згідно з офіційною версією, убивство здійснила сотня С. Стебельського — «Хріна», однак сам сотенний у спогадах, написаних до загибелі в 1949 р., жодним словом не згадує про напад на колону заступника міністра. Тому згодом у літературі з'явилися дві версії подій: акцію організував якийсь інший відділ УПА або функціонери польського УБ («Ужонд безпеченства») чи радянських спецслужб, щоб отримати офіційний привід для депортації залишків українського населення.

Проте ґрунтовне дослідження дало змогу відомому польському історикові Г. Мотиці підняти завісу таємничості над смертю «Вальтера». З детальної реконструкції подій, яку здійснив учений, випливає, що К. Сверчевський, проводячи інспекцію військових гарнізонів у Південно-Східній Польщі, мав завершити її 28 березня у Балигороді оглядом місцевого гарнізону Війська Польського. Однак відомий своїм крутим норовом генерал, «що перед кулями не вклонявся», прийняв самочинне, спонтанне рішення подивитися, чим живе прикордонна застава в Тісні. Жоден із офіцерів його супроводу та офіцерів Балигородського гарнізону не гарантував 100 % безпеки на шляху, але «Вальтер» висміяв їхні застороги, заявивши, що й «у Варшаві можна ногу зламати». Колона з генералом складалася з американського автомобіля «Dodge» і двох радянських вантажівок «ЗИС» із охороною. Вже на виїзді з Балигорода перший вантажний автомобіль поламався, тому їхали тільки генеральським авто і вантажівкою охорони. Група налічувала 33 особи, озброєні трьома ручними кулеметами, карабінами та автоматами. За 6 км від Балигорода на різкому повороті автомобілі інспекції потрапили в засідку. Під час бою, який тривав 30—40 хв., польські військові відступили на берег гірського потічка і там організували оборону, покинувши свої автомобілі. У момент відступу генерала Сверчевського і двох солдатів було вбито, ще декількох осіб поранено.

Нападники поводитися доволі дивно: коли ворога витіснили з дороги до річки, кілька повстанців наблизились до вантажівки, перевірили її і відступили, не знищуючи притиснутих до річки поляків. Невдовзі після відходу підпільників на місце бою прибула друга вантажівка з охороною «Вальтера», яку за це час полагодили, але було вже запізно: генерал помер²³⁸⁴.

²³⁸¹ Акція «Вісла». Документи / Впорядкування і редакція Є. Місила. — Львів — Нью-Йорк, 1997. — С. 16—20.

²³⁸² Там само. — С. 20.

²³⁸³ Там само.

²³⁸⁴ Motyka G. W kręgu «Łun w Bieszczadach». — Warszawa, 2009. — S. 122—130.

Після загибелі посадовця польські слідчі, які вивчали цю справу, вважали, що напад здійснила сотня В. Шишканинця — «Бора», що оперувала в цьому районі і через декілька днів після інциденту зі Сверчевським, 1 квітня, на тій самій дорозі знищила майже всю заставу ВОП із Тісної (тоді загинуло 29 жовнів із 32)²³⁸⁵. Проте їм не давало спокою питання, чому у випадку із нападом на генерала повстанці так швидко відступили, тоді як через три дні в аналогічній ситуації із прикордонниками вибили всіх до ноги (один урятувався втечею, а двоє поранених вдали із себе мертвих). Правда з'ясувалася у 1948 р., коли до рук польського війська потрапили декілька полонених повстанців із сотні С. Стебельського — «Хріна» і «Стаха». Вони розповіли, що засідку на трасі Балигород — Тісна 28 березня організували підрозділи цих сотень, які в той момент мали проблеми з продовольством та обмундируванням. Саме тому повстанці не спалили вантажного автомобіля, а тільки пошкодили його і відтіснили від машини солдатів. Двоє упівців під вогневим прикриттям товаришів підібралися до вантажівки, щоб перевірити, чи не везуть там їжі й уніформ для відділу ВОП у Тісній. Коли ж переконалися, що автомобіль порожній, «Хрін» віддав наказ відступати²³⁸⁶. Лише згодом із польських повідомлень упівці дізналися, що вбили К. Сверчевського. Як справедливо відзначив Г. Мотика, «якби «Хрін» точно знав, що в його засідку потрапило двоє генералів і двоє полковників — командувачі дивізії і полку, то очевидно, що зі своїм темпераментом він підняв би своїх людей в атаку з метою цілковитої ліквідації противника без огляду на власні можливі втрати. [...] Все вказує на те, що генерал Кароль Сверчевський згинув випадково у засідці УПА [...]»²³⁸⁷.

Тим, що засідка готувалася не на заступника міністра оборони, а просто заради здобуття провіанту й амуніції, слід, мабуть, пояснювати і відсутність згадок про цей випадок у спогадах самого С. Стебельського. Для нього ця атака була скоріше невдалою, бо, по-перше, він не захопив трофеїв, а по-друге, не скористався можливістю ліквідувати одразу двох польських генералів.

Смертю «легенди Народної Польщі» сповна скористалися політичні однодумці покійного. 29 березня, відразу ж після його загибелі, на засіданні політбюро Польської робітничої партії (ПРП) на пропозицію В. Гомулки було затверджено постанову, де зазначалося: «У рамках репресивної акції щодо українського населення: 1. У швидкому темпі переселити українців і змішані родини на повернуті землі (передусім Північну Пруссію), не створюючи значних груп і не ближче 100 км від кордону. 2. Акцію виселення погодити з урядами СРСР і Чехословаччини»²³⁸⁸.

Акція з очищення українських етнічних територій від корінного населення отримала криптонім «Вісла» (або Акція «В»). Для її проведення створено спеціальну оперативну групу (ОГ) «Вісла», яка мала боротися з УПА й одночасно виселяти українців. При розрахунку чисельності особового складу частин, які залучалися до оперативної групи, враховувалася кількість українських поселень, які підлягали депортації. В одне село для переселенської акції передбачалося скерувати 30—40 солдатів; крім того, при кожному населеному пункті мав бути резерв зі 50 осіб для відбиття можливих атак УПА. Територія діяльності ОГ «Вісла» була поділена на чотири оперативні ділянки — «С» (Сянок), «Р» (Ряшів), «Л» (Люблін) і «Г» (Горлиці). Командування всіма військами, задіяними в акції «Вісла», здійснював генерал Стефан Москор²³⁸⁹.

23 квітня політбюро ЦК ПРП затвердило постанову про створення для «підозрілих» українців концентраційного табору в Явожному Краківського воєводства — на території філії колишнього гітлерівського концтабору Аушвіц — Біркенау²³⁹⁰.

²³⁸⁵ Motyka G. W kręgu «łun w Bieszczadach». — Warszawa, 2009. — S. 131.

²³⁸⁶ Там само. — S. 132—133.

²³⁸⁷ Так само. — С. 139—140.

²³⁸⁸ Акція «Вісла». Документи / Впорядкування і редакція Є. Місила. — С. 71.

²³⁸⁹ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraiński 1943—1948. — S. 405—407.

²³⁹⁰ Акція «Вісла». Документи / Впорядкування і редакція Є. Місила. — С. 171.

28 квітня 1947 р., о 04:00, розпочалася акція «Вісла». Крім уже згаданої 21 тис. польських солдатів, до неї було залучено 13 602 вояків чехословацької армії, котрі за домовленістю з поляками заблокували свою ділянку кордону. Чехи також виділили 17 літаків-розвідників, які допомагали польським військам контролювати ліси і гори у прикордонній смузі, надали полякам автотранспорт для більшої мобільності і дозволили полякам переслідувати українських повстанців на території Чехословаччини. З радянського боку у прикордонну смугу було додатково перекинута одна танкова дивізію, а внутрішні війська спільно із прикордонниками заблокували кордон із Польщею.

Командування ОГ «Вісла» помилково вважало, що в регіоні залишилося тільки 74 тис. українців, проте реальна їхня кількість коливалася в межах 150—160 тис. Тому з перших годин операції постала проблема забезпечення депортованих транспортом. Її розв'язали шляхом «пішого переміщення» українських селян на залізничні станції і збільшення вдвічі щільності «пакування» у товарняки.

Депортація відбувалася за чіткою схемою: село оточували війська, у кожний двір входили солдати й оголошували про необхідність швидко (за 2—3 години) зібрати всі особисті речі та худобу і приготуватися до виїзду. Тих, хто намагався чинити опір, убивали або арештовували, а хату і майно спалювали. З виселенців формували колону і пішки або на машинах під охороною доставляли до найближчого полкового збірного пункту — шматка поля, обгородженого колючим дротом. У цих пунктах люди разом із худобою під відкритим небом жили по декілька днів або й тижнів, очікуючи на подальшу долю. Звіди селян перекидали на залізничні станції і вивозили далеко на захід та північ Польщі.

Офіційно акція «Вісла» завершилася 28 липня 1947 р. Під час депортації було вислано 140 575 українців і поляків, одружених з українцями, заарештовано і засуджено 315 осіб, з яких 173 розстріляно. Майже 4 тис. осіб (переважно інтелігенції) було відправлено до концтабору в Явожні, де в результаті катувань загинуло 200 в'язнів. До кінця року спіймали і вивезли ще близько 10 тис. українців²³⁹¹.

Одночасно з початком депортації українців із прадідівських земель урядові війська заблокували повстанські сотні в лісових масивах, намагаючись розгромити противника. У червні 1947 р. командування УПА на Закерзонні остаточно переконалося у безперспективності продовження боротьби й віддало наказ своїм силам вирушити в рейди Західною Європою або пробитися на територію УРСР²³⁹².

17 червня о 04:00, сотня найбільш досвідченого повстанського командира на Закерзонні М. Дуди — «Громенка» перетнула польсько-чехословацький кордон. Перед тим сотня з боями пройшла від Перемишля до карпатських хребтів, зберігши свій особовий склад і боєздатність. 20 червня відбулася перша сутичка сотні з чехословацькими військами, в якій повстанці втратили одного стрільця. Наступні сутички з чехами відбулися 30 червня й 11 та 12 липня. Найбільші бої з урядовими військами ЧСР мали місце 15 липня в районі Грабушиць, де місцеві війська зробили спробу оточити повстанців. Після запеклого бою, втративши трьох убитими, сотня «Громенка» прорвалася далі на захід. 20 і 23 липня сотню знову оточили чеські спецвійська. З допомогою місцевого словацького населення, яке не навиділо чеських комуністів, сотня вирвалася з кільця й на початку серпня перейшла на територію Моравії. Нові зіткнення сталися 9, 10 і 17 серпня. Однак сотенному вдалося успішно подолати всі перешкоди і в ніч на 25 серпня перетнути кордон Чехословаччини з Австрією. Через австрійську територію повстанці марширували понад два тижні без жод-

²³⁹¹ Акція «Вісла». Документи / Впорядкування і редакція Є. Місила. — С. 33—34.

²³⁹² Внаслідок весняно-літніх боїв Війська Польського проти УПА і проведення акції «Вісла» підпільники втратили у своїх закерзонських відділах 50—80 % особового складу. Після виходу повстанських сотень із цього регіону на територію Західної Європи та в Україну і переведення частини підпільників у межі УРСР на території Закерзоння продовжувала діяти лише нечисленна мережа ОУН(б) (наприкінці 1947 р. — 150 осіб), завданням якої було утримання ліній зв'язку із Європою (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 219—220).

²³⁹³ В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. — Львів: Літопис УПА, 2001. — С. 106—111.

них боїв і в ніч на 10 вересня 1947 р. дійшли до Баварії, де їх інтернували американські війська²³⁹³.

У ніч на 22 червня 1947 р. у рейд на Чехословаччину вирушила сотня В. Щигельського — «Бурлаки»²³⁹⁴. Уже близько 10-ї ранку неподалік с. Телепівці українські вояки вперше зіткнулися з чеськими солдатами. О 22:00 сотня розгромила відділ Народної безпеки (чехословацька поліція) у Паріхузовцях. На відміну від «Громенка», «Бурлака» не остерігався часто відвідувати населені пункти, де повстанці роззброювали солдатів та поліціантів, купували харчі, проводили мітинги для місцевих мешканців. З липня сотня увійшла до с. Кваківці, де забрала зброю у військових, а також конфіскувала все продовольство з кооперативу, залишивши для оплати квитанцію на суму 10 тис. чеських крон.

Достатні запаси провізії дали змогу «Бурлаці» заглибитися в гори і триматися на віддалі від сіл і містечок. Однак своєю активною діяльністю повстанці встигли привернути увагу празької влади, і їх уже переслідували урядові війська. 16 липня чехи спробували оточити повстанців, які розташувалися на відпочинок у лісовому таборі. Після короткого бою сотня вирвалася з оточення, втративши одного вбитим і одного пораненим. Було захоплено в полон чеського курсанта підофіцерської школи. Його роззброїли, забрали мундир і після пропагандистської бесіди відпустили, наказавши передати товаришам, аби під час сутичок з УПА вони стріляли в повітря. 21 липня перестрілка між повстанським патрулем і чехами відбулася у Войтеховій Осаді, де кожна сторона втратила по одному воякові.

Наприкінці липня сотня Щигельського почала відчувати гострий дефіцит амуніції, що змусило повстанців псувати і викидати насамперед ті кулемети, до яких потрібно було велику кількість боєприпасів.

31 липня на трасі Малужина — Нижня Боца повстанців із засідки атакували чехословацькі війська. Після короткого бою сотня УПА перейшла в контратаку і змусила чехів відступити. При цьому українці втратили двох убитих і одного пораненого, якого залишили в лісі з листом до чеського командування. У своєму зверненні «Бурлака» просив противника ставитися до українського вояка так само гуманно, як він ставиться до полонених вояків армії ЧСР.

4 серпня в Низьких Татрах сотня «Бурлаки» розбила чеський відділ із 17 осіб, шестеро з яких загинуло, троє поранених потрапили в полон, а решта втекли. Невдача спонукала владу стягнути значні сили й розпочати безперервне переслідування повстанців. 16 серпня поблизу Малої Фатри їх повністю заблокували. Це змусило Щигельського прийняти фатальне рішення розділити свою сотню, що тоді нараховувала 67 осіб, на 7 груп, які різними шляхами мали пробиватися з оточення. Однак невдовзі частина тих груп знову зібралася навколо Щигельського, утворивши відділ із 35 партизанів. Ведучи безперервні бої з чехами, в ніч на 21 серпня бійці потрапили в засідку неподалік с. Красняни. Вирватися зуміло лише 18 повстанців. «Бурлака» порадив їм продовжувати марш поодинокі або здатися чехам. Сам він із шістьма товаришами далі намагався вирватись із заблокованого району, аж поки 3 вересня 1947 р. вирішив скласти зброю і здатися противникові. Сподівання на гуманне поводження з полоненими не виправдалися. У 1948 р. чехи видали сотенного полякам, які його засудили і стратили. Лише окремим стрільцям із сотні Щигельського вдалося добратися до окупованої американцями Німеччини²³⁹⁵.

Третьою закерзонською сотнею УПА, яка проривалася в Європу, командував «Бродич». Він вирішив іти на захід територією Польщі. Вирвавшись із зони діяльності ОГ «Вісла», сотня рушила гірськими хребтами вздовж польсько-чехословацького кордону. У жовтні 1947 р. поблизу Вісли повстанці розділилися на дрібні групи, перетнули кордон і попрямували на південний захід. Пробитися до Німеччини вдалося лише половині сотні. 35 осіб, у тому числі й сотенний, потрапили в полон, а десятки інших загинули в сутичках із чехами²³⁹⁶.

²³⁹⁴ Про В. Щигельського див.: Сотенний «Бурлака» / Упоряд. В. В'ятрович. — Львів, 2000.

²³⁹⁵ В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. — Львів: Літопис УПА, 2001. — С. 113—118.

²³⁹⁶ Там само. — С. 118—122.

Дрібними групами територію Чехословаччини долали також боївки СБ і бійці куреня «Залізняка». Сам І. Шпонтак — «Залізняка» добрався до Словаччини, де легалізувався і прожив десять років, поки його не заарештували і не видали полякам²³⁹⁷.

Паралельно з походом на захід частина закерзонських сотень УПА вирушила на схід. 29 червня 1947 р. з'єднані сотні «Бора», «Хріна» і «Стаха» після важких боїв із поляками та радянським прикордонниками прорвалися на територію УРСР, де отримали наказ оперувати в Дрогобицькій області²³⁹⁸.

Після великого виходу повстанських сил із Закарпаття влітку 1947 р. на цих землях, де вже практично не залишилося українського населення, збереглися лише окремі групи збройного підпілля ОУН, остаточно знищеного на початку 1950-х рр. У боях на Закарпатті українська сторона, попри запеклий опір, програла. Із благословення комуністичної Польщі протягом 1945—1947 рр. на українських етнічних землях Закарпаття було вбито 10—12 тис. цивільних українців, майже півмільйона депортовано на територію СРСР і 150 тис. розсіяно на півночі і заході Польщі. У боях із польськими й чехословацькими військами загинуло 2—3 тис. повстанців і підпільників мережі ОУН, на Захід прорвалося до 300 осіб, приблизно стільки ж пробилось в УРСР.

Українсько-польська війна, активна фаза якої тривала з 1942 до 1947 р., скінчилася, польський фронт УПА припинив існування. Новий державний кордон одночасно став етнічним кордоном. Питання національних меншин було розв'язане в найжорстокіший спосіб, а кривавий конфлікт залишив глибокі рани у свідомості українців та поляків і став «останньою серією» в жахливому 600-річному протистоянні двох сусідніх народів.

²³⁹⁷ Zajączkowski M. Sprawa agenturno-śledcza kryptonim «Zabiły». Kulisy procesu Jana Szpontaka «Zalazniaka» // Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców. Z warsztatów badawczych / Pod red. G. Motyki. — S. 119—205.

²³⁹⁸ Motyka G. Ukraińska partyzantka. 1942—1960. — S. 553.

Розділ VI. Протистояння УПА й підпілля ОУН радянському режимові

6.1. Конфлікт із радянським партизанським рухом (1943—1944 рр.)

Перемогу здобуває не сила рук і не досконалість зброї, а сила духу

Йоганн Фіхте

Кардинально відмінні цілі українських повстанців і радянських партизанів зумовили війну між цими рухами в роки гітлерівської окупації. Оунівці прагнули створити незалежну українську державу, відвоювавши в окупантів рідні землі, натомість червоні партизани боролися проти німців і націоналістів за відновлення на території СРСР радянської влади. Через ці відмінності двом сторонам було надзвичайно складно знайти порозуміння навіть у можливій спільній боротьбі проти гітлерівців. Найбільше, чого вдавалося досягнути, — це короткотермінові домовленості про нейтралітет. І одним, і другим було набагато простіше залучати до взаємного протиборства своїх політичних опонентів. У Західній Україні радянські партизани у боротьбі з українськими повстанцями співпрацювали з польським націоналістичним підпіллям, а упівці на зламі 1943—1944 рр. епізодично домовлялися про спільну боротьбу проти червоних партизанів з мадярами і німцями.

Після поразки, якої зазнала Червона армія влітку 1941 р., присутність радянських сил на території Правобережної та Західної України практично не відчувалася. До весни наступного року органи німецької держбезпеки разом із місцевою поліцією майже повністю винищили групи оточенців, диверсантів, партизанів і підпільників. Тому фактична розбудова партизанських структур в окупованій німцями Україні почалася з формуванням Центрального штабу партизанського руху наприкінці травня 1942 р. Радянські підпільники прибували в Україну з брянських, орловських, білоруських лісів або ж закидалися повітряним шляхом з-за лінії фронту.

20 червня 1942 р. в лісах Рівненської області з'явилася невелика група диверсантів НКВД на чолі з полковником Д. Медведєвим, яка займалася розвідкою, диверсіями, нападами на господарські об'єкти і здійснювала терористичні акти проти окупаційної адміністрації. До складу цього загону належав легендарний радянський терорист М. Кузнецов. Поряд із групою Медведєва, восени того року на Волинське Полісся з території Білорусі було перекинуто партизанські загони капітана С. Каплуна й полковника А. Бринського — «Дяді Петі»²³⁹⁹. Бійці останнього підпорядковувалися Головному розвідувальному управлінню Червоної армії й діяли автономно від Українського штабу партизанського руху. За рахунок місцевих комуністів і поляків чисельність партизанів Медведєва, Бринського і Каплуна доволі швидко зростала і на зламі 1942—1943 рр. становила, за різними даними, від 650 до 1 110 осіб.

Із листопада на Волинь і Полісся почало прибувати партизанське поповнення з Орловщини, Курщини, Брянщини, Сумщини та Білорусі²⁴⁰⁰. На територію Північно-Західної України прийшли з рейдами або на постійне місце дислокації з'єднання С. Ковпака, І. Федорова, О. Сабурова, О. Федорова, С. Малікова та інших ватажків. У лютому 1943 р. перекинутий на Полісся генерал В. Бегма створив Рівненський партизанський штаб. Радянські партизани оволоділи значними лісистими просторами Західного Полісся. Своїм головним завданням у регіоні вони вважали диверсії на залізниці Брест — Ковель — Сарни — Київ, розвідку та боротьбу проти українських націоналістичних сил, зокрема з допомогою поляків, для чого було спеціально створено партизанський відділ «Єще Польска не згінела» під командуванням Р. Сатановського²⁴⁰¹.

²³⁹⁹ Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, міграції, мобілізації. 1939—1950-ті рр. — С. 98—99.

²⁴⁰⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: У 2 кн. — Кн. 2. — К., 1994. — С. 306.

²⁴⁰¹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941—1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Автори-упоряд. О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.; Редкол. В. А. Смолій та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2001. — С. 14.

Керівництво українського підпілля надзвичайно вороже сприйняло появу радянських партизанів у західноукраїнському регіоні, оскільки ті провокували німців на репресії проти українських сіл, вбивали національно свідому інтелігенцію і селян, поширювали комуністичну пропаганду, грабували мирне населення і паралізували розгортання українського визвольного руху. У свою чергу керівників радянських партизанських з'єднань, що передислоковувалися на Полісся та Волинь, попередили, що їм доведеться діяти на території, яку контролюють націоналісти, тому від них вимагали підвищеної пильності й негайного придушення будь-якого опору.

На початку 1943 р. радянське партизанське командування констатувало активізацію українського повстанського руху та посилення спротиву комуністам. Провідники ОУН(б) на Волині та Поліссі поставили перед збройними відділами завдання витіснити червоних партизанів на Північне Полісся за лінію Прип'яті²⁴⁰². Через брак озброєних підрозділів, чисельність яких перевищувала б сотню, у боротьбі з червоними довелося широко задіяти місцеві боївки ОУН(б) та СБ. Вони нападали на поодинокі групи партизанів, перешкоджали діяльності партизанської розвідки, агітаторів, ускладнювали прохарчування та пересування противника.

У донесеннях німецької поліції за січень зафіксовано інформацію про перше бойове зіткнення між повстанцями і радянськими парашутистами, яке сталося ще на початку листопада 1942 р.: «Між бандерівською бандою і радянськими парашутистами, які приземлилися в районі Рокитного, відбувся бій, оскільки бандерівці не хотіли терпіти їх у своїй місцевості»²⁴⁰³. Про результати бою повідомляли поліційні зведення за лютий 1943 р.: «За достовірною інформацією, на початку листопада 1942 р. у болотах поблизу Рокитного приземлилася деяка кількість радянських парашутистів. Парашутисти, очевидно, вели переговори з бандерівською бандою, яка не хотіла терпіти їхньої присутності в цьому місці. У результаті перестрілки, яка виникла, частина парашутистів була убита, а частина поранена. Бандерівська банда, очевидно, в якості трофеїв отримала нову радянську зброю»²⁴⁰⁴. Тобто, судячи з німецьких донесень, перша більш-менш масштабна сутичка між збройними відділами ОУН(б) і радянськими диверсантами-парашутистами відбулася поблизу Рокитного ще в листопаді 1942 р. і завершилася знищенням групи десантників, що, очевидно, дало змогу заволодіти доволі значною кількістю зброї, яка, скоріш за все, призначалася для якогось радянського партизанського загону.

25 лютого 1943 р. у радіограмі радянські партизани вперше відзначили, що українські повстанці знищили групу червоних у с. Сохи Дубровицького району Рівненщини, убивши при цьому 10 осіб²⁴⁰⁵.

Перша значна сутичка між упівцями й партизанами відбулася наприкінці зими: 20 лютого сотня Г. Перегіняка атакувала табір радянських сил неподалік с. Заморочне на півночі Рівненської області. Видаючи себе за червоних, повстанці несподівано напали на непідготовані позиції ворога, спалили частину бараків, захопили коней та вози із продовольством, папером, шкірами і застрелили 15 осіб. Того ж дня повстанці атакували табір біля Озерська. Мабуть, не знаючи, хто і якими силами їх атакував, партизани покинули місце стоянки і відійшли вглиб лісу. Упівцям вдалося захопити архів і знищити обоз²⁴⁰⁶.

Після згаданих нападів загони С. Ковпака та В. Бегми повідомляли про загострення конфронтації з націоналістами. У відповідь на дії оунівців і опір сільської самооборони з'єднання С. Ковпака 25 лютого 1943 р. спалило декілька сіл у Людвипільському та Костопільському районах.

²⁴⁰² Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — К., 2005. — С. 200.

²⁴⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 4328. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 52.

²⁴⁰⁴ Там само. — Арк. 54.

²⁴⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 1347. — Арк. 18.

²⁴⁰⁶ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — Т. 2. — Б. м., 1960. — С. 5.

Повстанці ж наприкінці лютого і в березні атакували радянські партизанські групи в районі Сарн, Столина і Володимирця²⁴⁰⁷. У ніч на 7 березня поблизу с. Богуші на переправі через р. Случ упівці (за різними оцінками, від 65 до 250 осіб) із засідки напали на 65 (за іншими даними — 40) радянських диверсантів взводу Фролова із групи Д. Медведєва. Несподівана атака спричинила серйозні втрати серед партизанів: 16 осіб загинуло і 8 отримали поранення (втім радянські звіти подають іншу кількість втрат — 4 убитих і 1 поранений). Прагнучи помститися, медведівці на чолі зі старшим лейтенантом Базановим спробували вранці захопити село. Запеклий бій за населений пункт тривав декілька годин. Повстанці, втративши 18 (за іншими даними — 30) осіб убитими, зуміли втримати позиції. Богуші під час бою частково згоріли, від куль і вогню загинуло майже 70 цивільних. Відділ Медведєва після цієї сутички відійшов у ліси за р. Случ²⁴⁰⁸.

Через півтора тижні після боїв над Случчю, 16 березня, повстанці влаштували засідку на диверсійну групу ім. 24-ї річниці Червоної армії зі з'єднання Сабурова. Намагаючись терором налякати червоних, закатували двох полонених — А. Пінчука й М. Марушкіна, а їхні трупи повісили з написом-погрозою: «Зробимо так з усіма, хто буде перешкоджати будувати вільну Україну»²⁴⁰⁹.

Наприкінці березня та на початку квітня бої між загонами Першої групи УПА (майбутня Група «Заграва») та медведівцями пройшли в Степанському та Костопільському районах Рівненщини. Найбільші зіткнення відбулися біля сіл Майдан і Берестовець 31 березня й 1 квітня, внаслідок чого, за даними радянської сторони, упівці втратили 47 осіб, з яких 12 потрапили в полон і були розстріляні²⁴¹⁰.

10 квітня радянські партизани спільно з поляками атакували відділ УПА в с. Бутейки. Наслідки цього бою складно визначити, оскільки упівські звіти повідомляли про 50 убитих противників і 8 осіб власних втрат²⁴¹¹, натомість командири іншої сторони оцінювали втрати УПА як 100 убитих і поранених²⁴¹². Очевидно, правда десь посередині.

15 квітня повстанський відділ під час маршу поблизу польського села Вілька Котівська був атакований радянськими партизанами. У результаті бою нападників вдалося розбити. При цьому партизани, за повстанськими звітами, зазнали втрат «убитими і раненими», а до рук упівців потрапили трофеї — 5 гвинтівок, 5 револьверів, 1 наган і 3 біноклі²⁴¹³.

18 квітня у повстанській засідці неподалік с. Яполоть Костопільського району загинуло 3 партизанів, а уже через десять днів партизанські групи Соколова та Шешкова несподівано атакували націоналістів біля с. Журавичі, убивши 7 упівців і втративши в перестрілці лише 2 своїх бійців²⁴¹⁴.

25 і 27 квітня успішні для УПА бої з червоними партизанами відбулися в районі сіл Микитів та Уравичі на Рівненщині. За повстанськими звітами, партизани нібито зазнали значних втрат²⁴¹⁵.

В останні дні квітня боротьба з радянськими диверсантами розгорілася на півночі сучасної Хмельницької області. Неподалік Славутського лісового масиву повстанці несподівано напали на групу парашутистів, скинутих на допомогу загонів Медведєва, 18 із них було вби-

²⁴⁰⁷ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — С. 200—201

²⁴⁰⁸ Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні 1941—1944 рр. — К., 2005. — С. 370—371.

²⁴⁰⁹ ОУН-УПА в роки війни. нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 53.

²⁴¹⁰ Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні 1941—1944 рр. — С. 370—371.

²⁴¹¹ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — Т. 2. — С. 10.

²⁴¹² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: У 2 кн. — Кн. 2. — С. 390.

²⁴¹³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 5.

²⁴¹⁴ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — Т. 2. — С. 10.

²⁴¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 5.

то. Українським воякам дісталось багато вибухівки, зброя, боєприпаси, топографічні карти, медикаменти тощо²⁴¹⁶.

На початку травня підрозділи УПА атакували декілька радянських диверсійних груп, які мали завдання підірвати залізницю. Такі групи через свою нечисленність і велику кількість вибухівки були особливо привабливою мішенню. Командир партизанського з'єднання І. Шитов радіював у Москву, що за тиждень націоналісти повністю знищили один диверсійний відділ і завдали суттєвих втрат ще двом²⁴¹⁷. Можливо, у повідомленні йшлося про радянсько-польське партизанське формування, яке 5 травня розгромив відділ А. Рудика — «Шавули», убивши при цьому 16 партизанів²⁴¹⁸.

25 травня поблизу уже згадуваної польської колонії Вілька Котівська повстанці розбили відділ червоних партизанів, причому останні втратили, за повстанськими повідомленнями, 12 осіб убитими та 16 пораненими²⁴¹⁹.

29 травня сотня «Яреми» біля с. Старинки розפורшила групу диверсантів із 16 осіб. Через тиждень, 5 червня, медведівці під командуванням Базанова атакували повстанців неподалік с. Котів, що лежить на дорозі між Луцьком і Клеванню. За радянськими даними, націоналісти втратили 15 осіб убитими і 25 пораненими.

Наступне велике зіткнення відбулося 14 червня коло с. Карпівка, що неподалік Цумані Волинської області. Повстанські звіти про ці події повідомляють, що радянська сторона втратила аж 60 убитих і 36 поранених²⁴²⁰.

Діяльність Української повстанської армії серйозно непокоїла радянське партизанське керівництво. Всюдишність упівців і активні дії місцевих боївків ОУН(б) створювали враження про колосальну кількість українських повстанців. 28 травня командир загону ім. Хрущова І. Шитов радіював до Москви: «Збройні сили бандерівців обраховуються дивізіями, частина з них на табірному нелегальному режимі в лісах, а інші живуть у селах. Озброєння: гвинтівки, кулемети, міномети, легкі гармати, бронемашини і навіть танки. Зброя частково захоплена при відході Червоної армії, частково відібрана в німців. Також ходять чутки, нібито зброю націоналісти отримують літаками з Туреччини з допомогою начебто Англії. Рух націоналістів розширився аж до збройного повстання [...]. З німцями ведуть активні бої [...]»²⁴²¹.

Від 20 травня до 1 серпня контрольованими повстанцями районами Рівненського Полісся два рейди здійснило партизанське з'єднання І. Федорова (1 744 бійці). Під час боїв партизани вбили 163 українських патріотів у селах Речиця, Тумень, Рудня, Пузьня, Людинь, Заморочне, Острівці, Мочулище, Крупове, Нивецьк, Працюки, Бережниця, Кідри, Осова, Грані²⁴²².

З розбудовою структур УПА поступово наростала боротьба з радянськими партизанами за панування та вплив у регіоні. Уже в квітневих 1943 р. звітах радянські партизанські ватажки відзначали різку ескалацію протистояння. Керівник Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання С. Олексенко наголошував: «Націоналісти почали відкрито переслідувати партизанів. Стали нападати не тільки на дрібні групи, але й на більші загони»²⁴²³.

²⁴¹⁶ Мотука Г. *Українська partyzantka. 1942—1960.* — С. 246.

²⁴¹⁷ Кентій А. *Збройний чин українських націоналістів 1920—1956. Історико-архівні нариси.* — Т. 2. *Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів 1942—1956.* — К., 2008. — С. 72.

²⁴¹⁸ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 2. *Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко.* — С. 171.

²⁴¹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 6.

²⁴²⁰ Мотука Г. *Українська partyzantka. 1942—1960* — С. 246.

²⁴²¹ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 4. *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959.* — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 72.

²⁴²² Мотука Г. *Українська partyzantka. 1942—1960.* — С. 249. *Детальніше про бої УПА з червоними партизанами на Рівненському Поліссі див.: Марчук І. Боротьба групи УПА «Заграва» проти червоних партизанів (1943—1944) // Визвольний шлях.* — 2001. — № 8. — С. 48—53.

²⁴²³ Кентій А. *«Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси.* — С. 201.

Про бої у травні 1943 р. з участю до 400 осіб з обох боків повідомляють повстанські звіти з території Центральної Рівненщини. Повстанці, зі слів місцевих мешканців, передавали зізнання радянських партизанів після сутичок із відділом «Шавули»: «Вони думали, коли ми тих пару їх малих груп поколошкали і не розбили, то це якась мала банда. А коли переконались, то кажуть: “Да это не банда, когда «Максимы» играют”»²⁴²⁴.

Намагаючись залякати противника терором, Т. Строкач 22 квітня 1943 р. видав наказ з вимогою за кожного убитого партизана ліквідувати 15 націоналістів²⁴²⁵. Цілком зрозуміло, що ця помста «народних месників» падала не стільки на упівців, скільки на селян, які підтримували визвольний рух.

13 травня УШПР дещо переглянув тактику поведінки щодо УПА. Зокрема, в наказі командира з'єднань В. Бегмі, І. Шитова, С. Малікова, О. Сабурова, О. Федорова, Я. Мельнику вказувалося на необхідність знищувати ті відділи УПА, які нападають на партизанів, а також ліквідувати командирів інших відділів, а рядових деморалізувати або перетягнути на свій бік, роззброїти²⁴²⁶.

28—29 травня поблизу с. Картеничі Лельчицького району Білорусі відбулася нарада керівників партизанських формувань Правобережної України (в Україні червоні не почувалися достатньо впевненими, щоб організувати нараду командного складу із присутністю членів УШПР та ЦК КП(б)У). На зустрічі було гостро поставлено питання про виявлення та знищення баз УПА та боротьбу з українським визвольним рухом²⁴²⁷.

Оразу ж після наради, з початку червня, на Правобережну Україну, Полісся та Волинь починають передислоковувати найбільш боєздатні підрозділи радянських партизанів зі Східної України та Білорусі. Комуністи застосовують нову тактику — намагаються заволодіти великими лісовими масивами, створити власні аеродроми, склади, бази, мобілізують до своїх загонів місцеве чоловіче населення, заперечуючи факт підпорядкування Кремлю і стверджуючи, ніби ведуть боротьбу «за Суверенну Соборну Українську Державу з демократичним устроєм»²⁴²⁸.

З огляду на таке розгортання подій, командування УПА перемістило великі з'єднання на Полісся в райони річок Прип'ять, Стир, Случ, Горинь, Ствига, Стохід, намагаючись утримати за собою лісисту місцевість і не допустити проходу червоних із Поділля і Південної Волині на Полісся, а з Білорусі — на Волинь.

Перша група УПА (майбутня Група «Заграва») провела 14—16 червня низку успішних боїв із партизанами, в яких, за даними націоналістів, загинуло 110 партизанів і було поранено 25. 15—18 червня важкі сутички тривали між загонами УПА Групи «Богун» та з'єднаннями під командуванням С. Олексенка й І. Шитова. Червоні намагалися прорватися зі славутських і шепетівських лісів до кордону України та Білорусі, де бійці О. Сабурова облаштували бази й аеродроми. Як зазначалося в радіограмах, значні сили УПА атакували й оточили противника і через три дні, завдавши відчутних втрат, змусили повернутися на південь²⁴²⁹.

Від червня до антиповстанської операції долучився відділ Д. Медведєва. До середини липня медведівці вже мали три сутички з упівцями в районі Каменя-Каширського на Волині, в яких загинуло 20 повстанців. У серпні радянські диверсанти пройшли з боями через території УПА на південь аж до Деражного Рівненської області²⁴³⁰.

²⁴²⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 60.

²⁴²⁵ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — С. 201.

²⁴²⁶ Там само.

²⁴²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 19. — Спр. 14. — Арк. 24.

²⁴²⁸ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — С. 202.

²⁴²⁹ Там само.

²⁴³⁰ Motyka G. *Ukrainian partyzantka. 1942—1960.* — S. 249—250.

У червні 1943 р. розпочався знаменитий рейд до Карпат Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака. Це було величезне формування, яке налічувало 1 928 добре вишкolenих і загартованих у війні бійців, мало на озброєнні 1 443 гвинтівки, 384 автомати, 140 кулеметів, у тому числі 24 станкові, 9 гармат (7 — 45 мм і 2 — 76 мм), 33 міномети і 32 протитанкові рушниці. У партизанів було 611 коней та обоз, який складався з 255 возів²⁴³¹. З'єднання добре забезпечували боеприпасами, а напередодні рейду повітряним шляхом було додатково перекинуто 200 снарядів для 76-міліметрових гармат, 50 тис. гвинтівочних і 58 тис. автоматних патронів²⁴³².

За своєю вогневою міццю та кількістю фахових офіцерських кадрів партизани С. Ковпака суттєво переважали будь-яку з окремо взятих Груп УПА. Проте ще напередодні виходу в рейд у штабі з'єднання детально вивчали різні варіанти розвитку подій при зустрічі з українськими повстанцями. Насамперед ковпаківці намагалися виконати основне завдання операції — вийти до нафтового басейну Прикарпаття.

Щоб довго рейдувати абсолютно незнайомими територіями, потрібно було робити це тихо, не привертаючи надмірної уваги німців. Спокійний прохід могли забезпечити домовленості з націоналістами і більш-менш пристойне ставлення до місцевого населення. Тому вже на початку рейду партизанам було наказано: «Наша частина рухається територією західних областей УРСР, надзвичайно насиченою націоналістами, по районах, де ще не було радянських партизанів і де населення залякане агітацією німців, націоналістів, які намагаються налаштувати населення проти нас. Останнім часом стали частішими випадки мародерства з боку окремих бійців. Після переходу частини через села в штаб частини починають надходити скарги на грабунки мирного населення. Все це допомагає ворогам вести агітацію проти нас, проти радянських партизанів, ганьбить почесне звання народного месника»²⁴³³. Щоб запобігти конфліктам із націоналістичними збройними формуваннями і не давати поживи для ворожої агітації, партизанське командування вимагало від підлеглих цілком відмовитися від грабунків і мародерства, пияцтва і розпусти.

Протягом перших днів рейду на півночі Рівненщини на розвідників з'єднання напали невеликі групи повстанців, які слідували за маршем колони. У радіограмі ковпаківців 4 липня вказувалося: під час маршу 12 червня — 2 липня було декілька сутичок з націоналістами. Зіткнення з повстанцями деконспірували партизанів і могли привернути увагу потужних німецьких сил, проте загалом це не сповільнювало руху рейдовиків²⁴³⁴.

Першою серйозною проблемою для з'єднання С. Ковпака стала необхідність здійснити швидко і непомітно для німців форсування р. Горинь. Спочатку партизани підійшли до переправи поблизу Іванової (Янової) Долини. Але в цьому містечку стояли батальйон польського шуцманшафту й відділення німецької жандармерії, на дорогах були влаштовані великі лісові завали, а міст через Горинь був добре укріплений — перебратися через річку непоміченими було просто неможливо. Зважаючи на ситуацію, Ковпак прийняв рішення спорудити наплавний міст між селами Корчин і Здвиг. Проте тут перед червоними партизанами виникла нова перепона: повстанці (500 вояків) зайняли с. Здвиг і попередили, що не дозволять будувати понтонної переправи. Звісно, майже 2 тис. добре озброєних партизанів могли розгромити один курінь повстанців, але це було б невігдно з пропагандистського погляду і наробило б чимало шуму, який міг би стягнути на голову ковпаківців каральні експедиції німців.

Розпочалися переговори. Комісар з'єднання С. Руднев так описав ці події у щоденнику:

«Ковпак вирішив, якщо так, то дати бій і змести це село. Цьому я рішуче спротивився: це просто і не потребує великого розуму, але жертви будуть з одного і з іншого боку, жертви мирно-

²⁴³¹ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень — вересень 1943 р.): очима істориків, мовою документів / Упоряд. А. В. Кентій, В. С. Лозицький. — К.: Парламентське видавництво, 2005. — С. 7.

²⁴³² Там само. — С. 32.

²⁴³³ Там само. — С. 49.

²⁴³⁴ Там само. — С. 51—54.

го населення, дітей, жінок. Крім цього, це на руку німцям, які хотіли б руками партизанів задушити націоналістів, і навпаки. Крім того, цей бій із націоналістами буде верхівкою цієї наволочі гарно використаний, як вони це й роблять в агітації серед населення, що партизани їхні вороги, й відголоски цього бою стануть відомі на сотні кілометрів. Я вирішив піти на дипломатичні переговори. Написали листа й відправили його з дівчиною. Тон листа миролюбний. Ми просимо їх не чинити перепон проходу. Наша мета спільна — бити німців, а якщо будуть чинити перепони, то будемо бити. На цей лист отримали грубу відповідь, що не пропустимо, будемо битися. Ковпак знову розлютився, хотів негайно артилерією змести село з лиця землі. Я заявив, що на це не піду, краще погоджуся вести бій із німцями за міст у Яновій Долині, хоча з тактичного погляду бій із німцями тримати не вигідно, бо всі переваги на їхньому боці. Я вирішив ще зробити одну спробу — добитися вирішення мирним шляхом, без бійки побудувати переправу. Послали чотири роти на берег, поставили кулемети і гармати, почали будувати переправу, але націоналісти зайняли оборону і заявили, що всі померемо, а не пропустимо. Місцевість була на їхню користь. Я вирішив відправити командира розвідки 2-го батальйону, який гарно розмовляв українською, тов. Шумейка, без зброї, а 2-й батальйон підтягнули до річки. [...] Наш посланець був прийнятий у штабі націоналістів, на наші умови пропуску вони поставили свої умови — повернути полонених і поранених, тоді буде розмова. Полонені і поранені були вже на березі, і ми їх передали. Вони поставили питання про припинення агітації. Шумейко дипломатично відкинув і також ще низку питань, тільки о 3-й годині 26 червня завершилися переговори. Вони дали згоду не чинити перепони будувати переправу і переправляти частину. [...] Це була колосальна політична перемога, яка показала, що між партизанами і українським народом²⁴³⁵ є єдність і одна мета, мета знищення фашизму. [...] Цей успіх був важким, особливо особисто для мене. [...] З Ковпаком розійшлися, він наполягав брати з боєм, розгромити село, я був проти. [...] На цьому ґрунті відбулася дуже велика сварка. А моя точка зору отримала перемогу; ми переправилися без жертв, хай фашизм біснується. Нам потрібно так вести політику: бити німця разом, а жити окремо, свої політичні цілі ми знаємо»²⁴³⁶.

Локальні переговори з повстанцями дали змогу з'єднанню С. Ковпака без боїв дійти до Дубна. Там 30 червня 1943 р. знову відбулися перемовини з місцевими повстанськими командирами, які пропустили партизанів далі на південь. С. Руднев у своєму щоденнику зізнається, що в їхнього потужного з'єднання цілком вистачило б сил, щоб знищувати повстанські відділи, які траплялися на шляху, але цього не робили з політичних мотивів.

Характерним є ставлення комісара до ідеї незалежності України (сьогодні часто можна почути, ніби радянські партизани і червоноармійці воювали мало не за незалежну українську державу). 30 червня 1943 р. він записав у своєму щоденнику: «При першому ударі все це розлетиться і нічого не залишиться від незалежної України»²⁴³⁷. На щастя, С. Руднев дуже помилявся. Перший удар не став смертельним для українського визвольного руху, і тільки після доброго десятка років радянській владі з допомогою колосальних репресій вдалося опанувати ситуацію в Україні. Та, власне, й сам комісар у донесеннях Москві дуже серйозно оцінював повстанський рух, не вдаючись до зухвалих заяв, висловлених у щоденнику. Наприклад, у радіограмі від 11 липня того ж року С. Ковпак і С. Руднев повідомляли: «Націоналісти здійснюють масштабні заходи з підготовки кадрів для своєї армії. У них працюють так звані семінари, які готують командирів для майбутньої армії, заготовляється зброя. [...] За додатковими даними, семінари призначаються для командирів, які відправляються в Київську область з метою обрости рядовим складом і перетворитися в полк або дивізію»²⁴³⁸.

²⁴³⁵ Цікаво, що С. Руднев чудово розумів, що саме повстанці, а не червоні партизани є більшими репрезентантами українського народу.

²⁴³⁶ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень — вересень 1943 р.): очима істориків, мовою документів / Упоряд. А. В. Кентій, В. С. Лозицький. — С. 195—196.

²⁴³⁷ Там само. — С. 199.

²⁴³⁸ Там само. — С. 59.

Детальна інформація про український визвольний рух містилася в підсумковому звіті про Карпатський рейд, датованому 1 жовтня 1943 р. У документі С. Ковпак (С. Руднев на той момент уже загинув) вказував, що український визвольний рух володіє значним бойовим потенціалом: «Українські націоналісти особливо сильні в Рівненській області. Їхні сотні розташовані по середній течії річок Случ і Горинь, в районах на північ і на північний захід від Рівного, у славуцьких і шумських лісах. Тут їх, за деякими підрахунками, декілька десятків тисяч, озброєних і організованих в т. зв. УПА (Українська повстанська армія). Керує ними ОУН. Експлуатуючи ненависть українського населення до німців, вони зуміли підняти маси на збройну боротьбу, але сили вони бережуть для боротьби з радянською владою. Організація українських націоналістів є по всій Західній Україні, але лише деякі з її членів озброєні. Окрім Волині, є їхні декілька сотень в районі Стрия. [...] Особливу загрозу становлять націоналісти Волині. Вони зуміли озброїти велику кількість народу і організаційно оформити свою банду. У них проведена підготовча робота для боротьби з радянською владою. Є багато підпільників на залізниці. При підході однієї нашої групи, яка маскувалася під націоналістів, один із керівників націоналістів заявив, що при підході Червоної армії жоден німецький чи радянський поїзд не пройде по залізниці Шепетівка — Здолбунів. Можна очікувати, що вони дійсно будуть пробувати проводити диверсійну роботу [...]»²⁴³⁹.

Рейд з'єднання Ковпака територією Полісся і Волині, підконтрольною Повстанській армії, відбувався за умов обопільного нейтралітету, однак уже в Галичині, де на той момент ще не було створено УПА, радянські партизани вдалися до терору проти націоналістичного активу в селах, до грабунків і підпалів майна українських селян. Тим часом командування німецьких сил безпеки в Галичині виявляло неймовірну бездарність у поборованні партизанів. Німці кидали проти з'єднання чисельністю майже 2 тис. бійців окремі роти і батальйони поліції, і ті зазнавали нищівної поразки від значно потужніших сил ковпаківців.

Безпорадність німців і нахабність ковпаківців були на руку бандерівській ОУН. Головний провід використав ситуацію для швидкої мілітаризації Організації та формування відділів Української народної самооборони.

Налякані партизанським терором і покинуті напризволяще німецькою владою, галичани з ентузіазмом зустріли ініціативу бандерівців захистити себе самим. 15 липня 1943 р. Провід ОУН(б) видав наказ розпочати створення УНС. Уже в серпні, коли німці таки розгромили в горах основні сили ковпаківців, відділи самооборони добиwali розрізнені групи партизанів, що прямували на північ. Зокрема, відомо про сутички відділу УНС «Чорні чорти» (в силі однієї сотні) із групою ковпаківців (близько 100 осіб) 8 серпня неподалік м. Жаб'є (зараз — м. Верховина), під час яких червоні партизани втратили 30 осіб убитими²⁴⁴⁰. Однак масштабні бої між УНС і радянськими партизанами в Галичині розпочалися фактично тільки восени 1943 р.

Тим часом на Волині в липні 1943 р. відбувся один із найбільших боїв між УПА і червоними партизанами. Ідеться про спробу ліквідувати відділ ім. Ф. Михайлова з Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання. Цей відділ був сформований на території сучасної Хмельницької області наприкінці 1942 р., а в січні наступного року на чолі з А. Одухою та комісаром Г. Кузовковим вирушив на Полісся, до баз з'єднання О. Сабурова та Д. Медведєва. Поповнивши запаси зброї, офіцерські кадри та особовий склад, відділ Одухи в лютому 1943 р. попрямував на Південну Волинь, у район Кременця, Славути, Шумська й Острога, щоб закріпитися в місцевих лісах²⁴⁴¹, де якраз формувалися відділи УПА майбутньої ВО «Богун». Дорогою партизани атакували декілька груп сільської самооборони, а також роззброїли і розбили шість відділів української поліції.

²⁴³⁹ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень — вересень 1943 р.): очима істориків, мовою документів / Упоряд. А. В. Кентій, В. С. Лозицький. — С. 165—166.

²⁴⁴⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 11.

²⁴⁴¹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941—1945 рр.). — С. 113.

Прибувши на місце призначення, Одуха 5 травня провів переговори з місцевим керівництвом ОУН і командуванням УПА. Домовитися про спільні дії проти німців не вдалося, але, очевидно, було досягнуто взаємного нейтралітету²⁴⁴². На жаль, незабаром ситуація змінилася. Коли 7 червня німці розпочали загальний наступ проти УПА (про який ішлося вище), партизани Одухи порушили домовленості і стали активно затримувати і страчувати кур'єрів та розвідників УПА, чим ускладнювалася діяльність повстанців. Командування лісової армії прийняло рішення про ліквідацію або витіснення загону Одухи з його лісових баз поблизу с. Теремне, розташованого на стику Рівненської, Тернопільської й Кам'янець-Подільської областей.

Акція проти партизанів розпочалася на світанку 25 липня. Одухівці разом зі своїми союзниками поляками мали добре укріплені інженерними загорожами та мінними полями табори на горі в лісі. Для участі в операції було стягнуто курені «Осипа» й «Крука», яким на допомогу надано загони місцевої самооборони й окрему сотню «Острога». Перша атака на польський табір була вдалою. Противник втратив 23 осіб убитими і відступив у напрямку Шумська, де дислокувалися відділи польської допоміжної поліції. О 6:00 сотня «Барсука» напала на радянський табір, в якому налічувалося понад 300 партизанів. Табір стояв на горі й був оточений дубовим лісом, що дозволило партизанам обладнати вигідні вогневі позиції. Повстанці не бачили партизанів, натомість партизани добре бачили противника і відкрили по них кулеметний вогонь. Після першої атаки упівці, втративши 8 осіб убитими і 7 пораненими, відступили. Потім було ще дві атаки. Комісар Г. Кузовков згодом відзначив, що йому не доводилося бачити такого фанатизму в бою, і констатував, що упівці воюють краще і впевненіше за німців.

Після цілоденного бою повстанці, не здобувши табору, почали обстрілювати його з мінометів. Уночі партизани здійснили спробу прорватися, але не зуміли. Наступного дня упівці знову безуспішно намагалися штурмом узяти ворога. У ніч на 27 липня партизанам врешті-решт вдалося прорватися і відступити в напрямку Полісся. Повстанці увійшли в табір, але там на них чекали заміновані «трофеї», на яких підірвалося 5 осіб, у тому числі й курінний «Осип». Загалом, як можна зрозуміти із суперечливих звітів обох сторін, УПА в боях могла втратити від 34 до 250 убитими й пораненими, а червоні — від 12 до 100 убитими й пораненими. Очевидно, власні жертви і партизани, і повстанці подавали досить об'єктивно, натомість немилосердно завищували втрати противника. Можна припустити, що реальне співвідношення втрат становило 12 до 34 на користь партизанів, які оборонялися. Незважаючи на це, повстанцям вдалося витіснити червоних із лісу й очистити своє запілля від ворога. Радянські партизани розцінювали бій неподалік Теремна як найбільший бойовий досвід з'єднання²⁴⁴³.

Запеклі бої між УПА і червоними точилися в липні на Південному Поліссі. 10 липня повстанці розбили партизанську групу поблизу с. Гуща Головнянського району, яка втратила (за повстанськими повідомленнями) аж 140 осіб убитими. 11 липня під Голядином упівці розігнали партизанський відділ із 30 осіб, при цьому захопили 18 гвинтівків і 1 кулемет²⁴⁴⁴.

Із повстанських донесень за липень 1943 р. можна зробити висновок, що радянські бійці активно намагалися закріпитися в лісах північної частини Рівненської області, а також прагнули створити власну підпілну мережу: «Большевицькі частини зі стратегічних потреб пересуваються з північно-східних земель України й Білорусі на захід, створюючи бази по лісах Олександрійщини, Столінщини, Пінщини, частинно Сарненщини, де осідають поодинокими групами. Останньою концентруються в районі Морочне Пінського надрайону.

В загальному діляться на кадрові частини, зложені переважно з бувших воєннополонених москалів, і місцеві відділи. Кадрові частини озброєні можливо²⁴⁴⁵, здисципліновані, їхня бойова спроможність невелика з причини фізичного недобору й голодування. Місцеві відді-

²⁴⁴² ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 74. — Арк. 44.

²⁴⁴³ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. — № 13. — Львів, 2009. — С. 163—165.

²⁴⁴⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 257.

²⁴⁴⁵ Тут «можливо» вжито у значенні «більш-менш добре».

ли — це збиранина, завданням якої є забезпечити відділи харчами, займатися розвідкою й безпекою. Саме ці останні палять села, грабують і мордують.

Зайняті терени большевики намагаються організаційно закріпити, але досі у них вельми мало успіхів. В тій цілі творять вони організаційну сітку, [...] сітка суто законспірована, на будуче має стати помічним органом НКВД на цих теренах. Терен вдержують самим терором — грабінню, паленням сіл, насильницьким мобілізуванням молоді, примусовою працею.

В міжчасі спалено слідує села і помордовано нових членів і симпатиків: в районі Ви-соцьк, с. Серники — спалено 60 хат, вимордовано 40 родин, около 100 родин пішло в підпілля й живуть по інших селах і містах. В с. Іванчиці — вимордовано 10 родин, в с. Вичівка — вбито 30 осіб, около 70 родин в підпіллі. В с. Золоте — спалено 25 хат, замордовано 2 родини наших членів, що пішли в УПА. В Столинському районі село Річиця — спалено 30 хат, вбито юначку, в с. Грані — 40 хат (частину перед тим спалили ляхи з німцями), в с. Трипутня — 10 хат, в селі Залішани — 90 хат [...].

Моральний стан місцевих большевицьких відділів дуже низький — розпушта, нездисциплінованість. За кожним відділом суне табір з жінками, дітьми, майном»²⁴⁴⁶.

Жорстокість партизанів щодо місцевого українського населення, членів підпілля і повстанців була не тільки приватною ініціативою окремих командирів відділів, але й мала цілком офіційне коріння. У липні 1943 р. Рівненський партизанський штаб видав інструкції своїм підлеглим про те, аби карали показовою смертю найбільш активних учасників українського визвольного руху. Як правило, старшин УПА піддавали тортурам, а рядових повстанців страчували через повішання. У спогадах Ф. Соломян-Лоц також є дані, що полонених повстанців часто використовували як «піддослідних кроликів», аби на них могли практикуватися партизанські хірургії²⁴⁴⁷.

До масштабніших сутичок між УПА та червоними в липні належать також захоплення повстанцями радянського партизанського табору в лісі поблизу с. Бродів (на трасі Ковель — Берестя) 4 липня, а також бій неподалік с. Куликовичі Цуманського району 8 липня, в якому повстанці, згідно з власними звітами, розбили партизанський загін²⁴⁴⁸. Повертаючись після сутички на місце постою, повстанський відділ потрапив у засідку: «Ми перейшли в наступ. Вислід бою був таким: здобуто 2 фінки, 3 нагани, 12 крісів, 3 гармати, 600 набоїв до крісів і 150 набоїв до ППД, 4 коні та взято в полон 12 червоних партизанів. Між ними був комендант розвідки Гловаг Осип (поляк з-за Бугу). Вбито Карнука — комісара отряду, місцевого вчителя. По нашій стороні жертв не було»²⁴⁴⁹.

Наприкінці липня, коли повстанці вели запеклі бої з німцями, на північ Волинської та Рівненської областей у заболочені ліси між річками Стир і Стохід, з Білорусі прибули партизани О. Федорова, які створили власні лісові бази й організували Волинський партизанський штаб.

У серпні командир Групи «Заграва» І. Литвинчук — «Дубовий» разом з начальником штабу М. Левицьким — «Макаренком» сформували окрему бойову групу командира Д. Корінця — «Бористена». Вона складалася з п'яти сотень і мала очистити від червоних територію Дубровицького, Володимирецького і Столинського районів. З 26 серпня група «Бористена» розгорнула бойові дії проти партизанського з'єднання, і до 10 вересня між противниками відбулося чотири великі зіткнення. Якщо вірити радянським донесенням, за цей час нібито загинуло близько 200 і було страчено 129 симпатиків ОУН із цивільного населення. Свої втрати партизани скромно не повідомляли²⁴⁵⁰.

25 вересня на межі українського Полісся (територія сучасної Білорусі) розпочалася чергова операція відділів УПА Групи «Заграва» проти фєдєрєвіцєв. Повстанці розбили червоних,

²⁴⁴⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 235—236.

²⁴⁴⁷ Мотука Г. Українська партизантка. 1942—1960. — С. 249.

²⁴⁴⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 6—7.

²⁴⁴⁹ Там само. — Арк. 7.

²⁴⁵⁰ Мотука Г. Українська партизантка. 1942—1960. — С. 249—250.

вигнали їх із населених пунктів Городня (зараз — Гарадная), Деревна (Дзеравня), Жовкіня (Жовкіня), Ніньковичі (Неньковичі) і витіснили на східний бік р. Стир. Лише на завершальній стадії операції радянські загони втратили 19 осіб убитими, а 68 під час панічного відступу вступили в р. Стир²⁴⁵¹. Значних успіхів здобули повстанці також поблизу сіл Пнівне, Нові Березичі, Фаринки Камінь-Каширського району Волинської області, де 26 вересня після 9-годинного бою червоні, згідно з повстанськими звітами, втратили аж 80 осіб убитими²⁴⁵².

Проте радянські партизани, які діставали поповнення і матеріальну підтримку з-за лінії фронту, швидко відновили статус-кво й знову закріпилися на території українського Полісся.

Стурбовані активністю червоних, командувачі УПА-Північ провели спеціальну нараду під керівництвом Д. Клячківського — «Клима Савура» і начальника штабу УПА-Північ Л. Ступницького — «Гончаренка». На зустрічі ухвалили рішення силами Груп «Турів» і «Заграва» повністю знищити з'єднання О. Федорова. Передбачалося, що Ю. Стельмашук — «Рудий» з трьома куренями (1—1,2 тис. вояків) розгорне наступ із заходу в напрямку містечка Любешів, С. Коваль — «Рубашенко» на чолі загону «Котловина» (1 тис. повстанців) вирушить із півдня на північ поміж річками Стир і Стохід, а І. Литвинчук — «Дубовий» силою чотирьох куренів (1,5—1,6 тис. вояків) вдарить зі сходу в напрямку Морочного.

Операція, в якій задіяли 3,5—3,8 тис. повстанців, мала розпочатися 5 жовтня. Після важких боїв у районі сіл Грива, Лишнівка, Карасин, Серхів, Млинок, Мульчиці, що лежать у трикутнику між містечками Маневичі — Любешів — Зарічне, радянські партизани разом із польськими комуністами загону ім. Ванди Василевської були витіснені за р. Стир. Повністю знищити з'єднання О. Федорова, попри всі намагання, не вдалося. Червоні партизани з великими втратами зуміли переправитися через Стир і, покинувши свої бази на етнічних українських землях, відступили на територію, заселену білорусами²⁴⁵³.

Бої між повстанцями і партизанами були «щедрим подарунком» для німецьких карателів, які сповна ним скористалися. Повстанці Пінщини у липні 1943 р. звітували: «Після 20 липня німці затіяли поважну акцію на українське населення. Враз з поляками виїжджали палити українські села, використовуючи відсутність повстанчих відділів в терені, що були вирушили для боротьби з червоними»²⁴⁵⁴.

Упродовж серпня — вересня 1943 р. запеклі бої розгорнулись і в околицях залізничної гілки Ковель — Сарни, де проти УПА було кинуте чотири загони Рівненського партизанського з'єднання В. Бегми. У вересні на півночі Рівненщини упівцям вдалося завдати низку поразок загону Ярового, який було витіснено в Білорусь. Жорстока сутичка з радянськими і польськими партизанами сталася 22 серпня в районі с. Майдан на Костопільщині²⁴⁵⁵.

7 вересня з'єднання І. Федорова спільно з поляками вирушило в черговий рейд українськими селами, під час якого, як стверджували радянські джерела, загинуло 47 повстанців. У жовтні важкі бої відбулися біля сіл Стара Рафалівка, Берестяни, Журавичі, Карпилівка, Дерть, Борова (останні три села радянські партизани спалили за підтримку націоналістів і вбили там понад 200 мирних мешканців)²⁴⁵⁶.

Реагуючи на зачистки українських сіл від націоналістичного активу, повстанці почали проводити аналогічні акції щодо місцевих прибічників радянської влади. Командир загону ім. Колодзінського «Лайдака» віддав наказ своїм відділам «вночі з 22 на 23 вересня оточити с. Велюнь, котре є головним центром комуністичного зв'язку і в котрому є сталий осідок

²⁴⁵¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 160—167.

²⁴⁵² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 155

²⁴⁵³ Мотука Г. Українська партизанка. 1942—1960. — С. 249.

²⁴⁵⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11. Мережа ОУН(б) і Запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. — С. 255.

²⁴⁵⁵ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — С. 203.

²⁴⁵⁶ Мотука Г. Українська партизанка. 1942—1960. — С. 250.

комуністичних банд. Всіх комуністів знищити. Сільський ворожий елемент в українській визвольній справі забрати з собою, будинки, в котрих знаходиться ворожий штаб і інші ворожі пункти, спалити»²⁴⁵⁷. Зі звітів загону «Лайдаки» випливає, що у Велоні було вбито понад 20 «більшовиків-активістів», спалено штаб, здобуто великі трофеї: 125 штук великої рогатої худоби, 5 пар коней, 4 вози та ін.²⁴⁵⁸. Радянські партизанські звіти також підтверджують те, що націоналісти нерідко арештовували і знищували симпатиків радянської влади²⁴⁵⁹.

Радянські партизани у вересні 1943 р. відзначали, що в Рівненській і Тернопільській областях населення налаштоване націоналістично, а тому спільно з упівцями перешкоджає діяльності партизанського руху. «Дрібні групи партизанів націоналісти просто знищують. Партизанським загонам, що вступають у ці області, створюються нестерпні умови, влаштовуються засідки, постійні напади на загоны значними силами»²⁴⁶⁰.

Особливу стурбованість червоних викликала місцева адміністрація, яку сформували націоналісти. Вона займалася розподілом землі, чим беззастережно привертала на бік української справи селян²⁴⁶¹.

У жовтні — листопаді відбулася подальша ескалація протистояння. За два місяці повстанці провели з партизанами 54 бої, з німцями — лише 47²⁴⁶². Гітлерівці дислокувалися здебільшого в містечках і боялися йти в ліси, тоді як з радянськими партизанами треба було боротися за лісисто місцевість, тому сутички з ними стали буденним явищем.

У жовтні місцем запеклих боїв між червоними та національними партизанами стали великі лісові масиви навколо Каменя-Каширського на півночі Волинської області. Німецька військова розвідка з цього приводу повідомляла: «Банда Федорова підійшла ще ближче до міста Каменя-Каширського. [...] Тут, як повідомляють, знову відбулися великі зіткнення між радянськими і національними бандами. Обидві сторони зазнали значних втрат»²⁴⁶³.

Наприкінці жовтня — на початку листопада командири І. Шитов і О. Сабуров доповідали: активність націоналістів зростає, повстанці намагаються витіснити радянські загоны з Волині та українського Полісся в Білорусь. Почастішали бої неподалік партизанського аеродрому в с. Дубники Городницького району Житомирської області — дії червоних диверсантів і розвідників виявилися паралізованими. У тогочасних звітах радянська сторона відзначала, що в сутичках з УПА втратила «сотні найкращих партизанів». У з'єднанні О. Федорова, наприклад, загинули двоє командирів рот — Авксентьев і Вольтунов, а у з'єднанні ім. Щорса — комісар Пасенков і заступник командира з диверсій Валовій²⁴⁶⁴.

Червоні відповідали нападами на села, які відкрито підтримували український визвольний рух. Аналізуючи причини посилення тиску, повстанські керівники писали: «Від першої половини жовтня червоні почали стосувати у відношенні до українського населення безоглядний терор [підкреслення наше — І. П.]. Таке поступування можна пояснити:

- участю в червоних бандах поважного числа поляків;
- співпрацею з бандами місцевих комуністів, які ведуть розвідку, показують червоним наших людей, домівки і т. п.;
- браком харчів, одяжі і фуражу в червоних відділах.

Досі червоні змобілізували поважне число українського населення до своїх банд (переважно до «месних отрядов»). Мобілізацію провели червоні частинно добровільно і під при-

²⁴⁵⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 141.

²⁴⁵⁸ Там само. — С. 150.

²⁴⁵⁹ Український здвиг: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 161.

²⁴⁶⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: У 2 кн. — Кн. 2. — С. 398—400.

²⁴⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1349. — Арк. 64.

²⁴⁶² Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.). — С. 204.

²⁴⁶³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 38.

²⁴⁶⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 129.

мусом. Як добровольці пішли до червоних в основному люди, що в минулому мали дещо спільного з совурядами чи установами та боялися, що рано чи пізно їх націоналісти зліквідують. Примусово пішли в червоні відділи люди з теренів, опанованих червоними. В червоній партизанці знайшли притулок всі політично переслідувані німцями чи українцями як поляки, жиди, козаки, цигани і т. д.»²⁴⁶⁵.

Усе це строкате воїнство розгорнуло терор проти українських селян, яких звинувачували у сприянні націоналістам. У донесеннях ОУН із центральних районів Рівненщини повідомлялося:

«2.10.43 р. червоні банди напали на м. Деражне, де находилася невелика частина відділу Цигана. Наступ червоних два рази відбито, але, з огляду на перевагу ворожої сили, наша частина відділу змушена була відступити. В цьому бою згинуло наших 8 козаків і 2 особи з цивільного населення. 6.10. червоні банди напали на села Углище і Жобринь. Пограбували багато худоби та спалили одну хату. 18.10 напали на с. Дюксин, де ограбили місцеве населення. [...] 18.10. Червона розвідка з ляхами наскочила на с. Майдан, де забрала з собою 3-х людей. [...] 17.10 червоні бандити в числі 30 осіб напали на с. Усте з ціллю грабунку населення. Наша боївка вступила в бій, який тривав 2 години. В результаті бою червоні втратили 3-х вбитими, одного раненого і змушені були відступити. [...] 26.10. червоні банди ограбили сс. Луки і Воронки. Входили до села під маркою УПА. 17.10. большевики ограбили села: Крута Слобода, Клесів, Сехи. В цьому останньому вбили 10 осіб. 19.10. большевики спалили нано во с. Чудель і більшу частину с. Кам'яне. Замордували при тому 10 осіб»²⁴⁶⁶.

Поряд із терором інтернаціональні відділи червоних партизанів також відзначалися схильністю до грабунків українських селян. У повідомленнях націоналістичного підпілля від 22 листопада зазначалося: «В с. Березичі зібралися цигани, жиди і всякі інші недобитки, де організуються і їдуть на села грабити»²⁴⁶⁷.

Наприкінці жовтня радянські партизани вчинили напади на села Борове, Карпилівка і Дерть на Рівненщині. У Боровому відділ СКВ відбив атаку, однак Карпилівка і Дерть були частково спалені. В Карпилівці червоні вбили 183 селян, а в Дерті — 20 осіб і забрали 300 голів худоби²⁴⁶⁸. Аналогічні грабунки відбулися в жовтні у селах Баранівка і Залужжя Дубровицького району, де «народні месники» відібрали в селян 400 голів великої рогатої худоби, 800 овець та врожай збіжжя. У хатах побито вікна, розбито посуд, вчинено гармидер²⁴⁶⁹. 19 жовтня пограбовано населення сіл Сохи, Єльне, Крута Слобода, Осницьк і Клесів на Сарненщині. Після цього партизани перетнули колишній польсько-радянський кордон і відійшли на територію Житомирщини²⁴⁷⁰.

Масові грабунки, які практикували червоні щодо українського населення на Волині та Поліссі, провокували подальше наростання конфлікту з відділами УПА, які, будучи укомплектовані здебільшого місцевими юнаками, об'єктивно виступали як захисники власних сіл. Криваві зіткнення між партизанами і повстанцями відбулися 16 і 19 жовтня в Ківерцівському районі Волинської області. Відділи УПА отримали завдання повністю очистити від більшовиків усі лісові масиви. Повстанські звіти так змальовували ті події: «Дня 16.Х був бій біля місцевості Лопатень між більшовиками і УПА. Вбито понад 30 більшовиків. Під час цього бою була панічна втеча стрільців з одного відділу УПА. При цьому УПА натрапило на опущене місце постою більшовиків, де зловлено 2-х жидів і 1 жидівку при радіоапаратурі — все це УПА зліквідувало. Дня 19.Х був бій між УПА і більшовицькою бандою в с. Берестянах. Вбито около

²⁴⁶⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 309.

²⁴⁶⁶ Там само. — С. 269—270.

²⁴⁶⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 456.

²⁴⁶⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 302.

²⁴⁶⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 5.

²⁴⁷⁰ Там само. — Арк. 7.

150 більшовиків. Страти УПА: 17 стрільців вбитими, 10 ранених. [...] Акція для очищення лісів від більшовицьких банд триває»²⁴⁷¹.

В останні два місяці 1943 р. повстанці кілька разів нападали на досить великі рейдові групи, щоб заволодіти зброєю та боеприпасами. З листопада на півдні Рівненщини сотня «Калини» із засідки розгромила червоної відділ зі 120 бійців, захопивши при цьому 60 гвинтівок і 2 тис. патронів²⁴⁷². З грудня рейдовий загін радянських партизанів був атакований куренем «Ясеня», але цього разу невдало: противник вирвався без людських і матеріальних втрат²⁴⁷³.

Кровопротитні бої відбувалися восени — взимку 1943 р. на території ВО «Заграва». Згідно з повстанськими документами, 20 жовтня в с. Мочулище відділ «Кори» розбив партизанську групу. При цьому загинуло 50 партизанів, а повстанці здобули 1 станковий та 1 ручний кулемет²⁴⁷⁴. 20 листопада відділ командира «Гука» розгромив групу радянських партизанів біля с. Великі Телковичі (загиноюло 84 партизани)²⁴⁷⁵. 20 грудня під селом Кам'яне-Случанське запеклу сутичку з партизанами мав відділ «Яреми», який знищив, за власними оцінками, 45 бійців противника²⁴⁷⁶.

З наближенням фронту радянські партизани все більше заповнювали волинські та поліські ліси і добиралися навіть до Галичини. Згідно з директивою НКГБ УРСР від 26 жовтня 1943 р., партизани, які діяли на Правобережжі, повинні були якнайдалі проникати на територію Західної України і поряд із руйнуванням комунікацій противника вести масштабну боротьбу з УПА, оскільки керівництво республіки було надзвичайно стурбоване зростанням активності бандерівської ОУН і бойовими діями створеної нею Повстанської армії²⁴⁷⁷.

Націоналісти ж зі свого боку готувалися до подальшої боротьби проти радянської влади. З цією метою вони продовжували спроби витіснити ворога з ключових лісових масивів, а також проводили чистки у своїх лавах і в середовищі прокомуністично налаштованого селянства. Щоб ефективніше «викурювати» партизанів із окупованої території, упівці намагалися позбавити їх продовольства, зриваючи їхні господарські операції й суворо караючи тих селян, які добровільно давали партизанам їжу чи фураж. Партизани змушені були використовувати на заготівлі харчів доволі великі сили: В. Бегма вказував у звіті, що на господарські операції червоні виходили цілими взводами або ротами, озброївшись автоматичною зброєю і кулеметами²⁴⁷⁸.

Найбільші баталії «за продовольство» розгорнулися між УПА і радянськими силами в листопаді — грудні 1943 р., коли обидві лісові армії запасалися провіантом на зиму. Особливу жорстокість у грабунку селян виявили члени Пінської бригади і польського загону ім. Тадеуша Костюшка, що діяли на Поліссі. Останній разом із загonom ім. Сталіна 18 грудня напав на с. Лавхича. Там червоні наштотхнулися на опір місцевої самооборони, яка після півгодинної перестрілки відступила в ліс. Після цього партизани убили 25 мешканців, спалили половину хат і дощенту пограбували селян, забравши в них, крім продовольчих запасів, усю худобу й коней, полотно, рушники, простирадла, одяг тощо²⁴⁷⁹. Примітно, що майже ідентичні відомості про цей випадок містяться як у повстанських джерелах, так і у спогадах учасниці радянського партизанського руху Ф. Соломян-Лоц²⁴⁸⁰. Загін ім. Т. Костюшка 21 листопада спалив

²⁴⁷¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 183.

²⁴⁷² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 347.

²⁴⁷³ Там само. — С. 357.

²⁴⁷⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 171.

²⁴⁷⁵ Там само. — С. 175.

²⁴⁷⁶ Там само. — С. 301—302.

²⁴⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1622. — Арк. 25.

²⁴⁷⁸ Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. — № 13. — С. 188.

²⁴⁷⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 460.

²⁴⁸⁰ Motyka G. *Ukrainian partyzantka. 1942—1960.* — S. 258.

с. Люб'язь (250 дворів) за те, що напередодні повстанці вбили 4 партизанських розвідників поблизу вказаного села²⁴⁸¹.

23—25 грудня партизанське з'єднання під командуванням В. Бегми здійснило рейд «націоналістичними селами Дубровицького і Володимирецького районів» Рівненщини²⁴⁸². Операція мала відверто каральний характер, адже, за донесенням Бегми, під час її проведення в селах було вбито «360 націоналістів», а в сутичках із відділами УПА та угорськими гарнізонами — ще 250 осіб. При такій «результативності» червоні захопили лише 10 гвинтівок²⁴⁸³, тобто більшість убитих не мали жодної зброї, а були, скоріш за все, звичайними селянами²⁴⁸⁴. Рецепт таких убивств був простим: радянські партизани виносили смертні вироки будь-кому, запідозреному в симпатіях до націоналістів. Інколи для проведення цих розправ навіть складали відповідні документи. Відомий протокол радянського партизанського загону ім. Богуна від 8 січня 1944 р. про засудження до смерті Нестора Сидорчука з с. Погорілівка Людвипільського району Рівненської області. Чоловіка, якому вже було під 40 років, звинуватили в тому, що він закликав населення збирати зброю для боротьби з радянською владою, проводив військові вишколи молоді і сам особисто «залякав населення села, яке його боялось». Заступник командира загону з розвідки Тишкевич записав у протоколі, що вважає за потрібне стратити Сидорчука, а його майно конфіскувати²⁴⁸⁵. Читаючи такі вироки, починаєш думати, чи не бажання привласнити майно розстріляного було основною причиною знищення.

Цікаву інформацію про стан і діяльність червоних наприкінці 1943 р. подають звіти запліла ВО «Богун»: «Найбільші дії червоної партизанки нотуються в східній частині терену, бо найбільші їх сили є за р. Случ (біля 2 тис.). На інших теренах (на захід від р. Случ) діють лише малими відділами. Вся їхня робота є спрямована на диверсію у німецькому заплілі та на боротьбу з нами. Ведуть пропаганду проти УПА, що ніби УПА мордує і грабує цивільне населення, що в УПА є тільки «западники», а «східняків» стріляють, що УПА винищує інші (не українців) національності і т. д. Занотовано навіть ряд інших провокативних виступів, наприклад, на початку цього місяця [йдеться про листопад 1943 р. — І. П.] зайшли до одного села (Плужанський район²⁴⁸⁶), пограбували селян, а тоді звернувся їхній командир до селян: «Вы видели Бандеру? Вот он сам, стоит перед вами», — і показав на себе рукою. [...] В усьому терені червоні партизани ані у своєму поступуванні до населення, ані в пропаганді, не змінилися. В той час, коли Червона армія осягла на фронтах великі успіхи (зайняття Житомира й Коростеня), було помітно у червоних партизан велике піднесення та поживлені дії. Хоч, очевидно, сподівалися вони скорого приходу сюди більшовиків. Орієнтуються червоні партизани виключно на силу Червоної армії, ідейного підложжя в своїй боротьбі не мають. Тим більше, усякого роду грабежі і розпуста розклали їх до решти. Проте завдяки умілому керуванню спеціально вишколених парашутистів держаться «купи». Щодо боротьби в них зі своїми ворогами (на цьому терені уважають за таких німців і нас), підходять вони до цього з більшим досвідом, ніж ми (більш вони є від нас агресивні). Боїв з нами хоч і не приймають, зате намагаються розложити нас із середини, що в деяких випадках

²⁴⁸¹ Український звид: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 394—395.

²⁴⁸² Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. — К.: Українська видавнича спілка, 2000. — С. 44.

²⁴⁸³ Там само.

²⁴⁸⁴ Те, що радянські партизани постійно займалися «приписками» у своїх звітах, — факт широко задокументований. «Приписки» ці робилися як стосовно німців, так і стосовно українських повстанців. Типовий приклад подібної звітності наводить у своєму рапорті командир більшовицького партизанського загону ім. М. Попудренка М. Мікорін: «Мною керована операція з розгрому націоналістичних банд в Камінь-Каширському районі, одночасно в декількох селах, трьох загонів, у результаті розігнано націоналістів, звільнено села, проведено господарську операцію і убито не більше 15 осіб. Повідомлено ж про 40 убитих та 29 полонених. Проведена операція у ніч із 26 на 27 березня 1944 р. — Бутлир, на північний захід від Ковеля, де на відстані 2—3 км випущено 40 мін і 45 снарядів невідомо куди, а було повідомлено, що вбито 120 противників, знищено 8 автомобілів. Суцільна вигадка» (Український звид: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 429—430).

²⁴⁸⁵ Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. — С. 45.

²⁴⁸⁶ Північний захід сучасної Хмельницької області.

їм вдається. Найбільшою зброєю проти них на цих теренах є негативне ставлення до них мас (тоді коли наш рух спомагають чим і як можуть), і тому вони не можуть на цьому терені вдержатись. Є підозріння, що більшовики, прийшовши сюди, уживуть червоних партизан до побороювання українського повстання»²⁴⁸⁷.

Побороювання повстанців щодо можливого використання проти них червоних партизанів не були даремними. Ковпак і Сабуров неодноразово пропонували Строчаку і Хрущову «включити в боротьбу з бандами» всі партизанські загони, які не можна було задіяти в глибокому німецькому тилу²⁴⁸⁸.

2 січня 1944 р. Рівненське з'єднання разом з бійцями М. Таратута і О. Федорова під загальним командуванням В. Бегми почало велику акцію проти куреня «Кори». Він діяв поблизу сіл Озеро, Кідри, Осова, Каноничі, Нивецьк, розташованих уздовж дороги Володимирець — Дубровиця на півночі Рівненської області на відстані 5—25 км на північний схід від Володимирця. Стягнуті для операції радянські загони налічували майже 3 тис. бійців, сили ж УПА становили близько 400 вояків. Бої точилися п'ять днів. Хоча курінь вийшов з оточення, він зазнав суттєвих втрат. Радянські джерела (мабуть, із перебільшенням) повідомляли про 198 загиблих, 46 поранених і 27 полонених. Про свої втрати червоні партизани даних не залишили, але відомо, що у згаданих селах вони виявили і розстріляли ще 57 «націоналістів» серед мирних мешканців²⁴⁸⁹.

Запеклі бої з упівцями на території Житомирщини вело з'єднання ім. Щорса під командуванням С. Малікова. Згідно з партизанськими звітами, за період із 1 січня до 10 березня 1944 р. відбулося 26 зіткнень із противником²⁴⁹⁰.

Запеклість і жорстокість боїв відзначали обидві сторони. Зокрема, учасник українського визвольного руху, а згодом емігрантський історик Л. Шанковський зауважував: «Боротьба з червоними партизанами була куди складнішою за боротьбу з німцями. Партизани — це бойовий, відважний і жорстокий противник, що знав мову і місцеві умови та вмів прекрасно маскуватися. У боротьбі з цим противником УПА здобувала важливий досвід для прийдешньої боротьби»²⁴⁹¹. Аналогічно представники радянської сторони вважали Повстанську армію більш небезпечним противником, ніж німці. У своїх звітах до ЦК КП(б)У керівник партизанів Кам'янець-Подільської області С. Олексенко стверджував, що був свідком декількох боїв, в яких повстанці «міцно билися»: «Партизани — учасники цих боїв говорили, що таких нахаб в боях ще не бачили». Відомий партизанський командир полковник М. Наумов 24 грудня 1943 р., напередодні рейду території Західної України, занотував у щоденнику: «Я молю свого бога, щоб німці до мого прибуття вигнали бандерівські банди з Кременецьких лісових масивів і взагалі із Західної України»²⁴⁹².

У січні — лютому 1944 р. більшу частину Волині та Полісся зайняла Червона армія, німці контролювали тільки західні околиці Волинської області. Ситуація у протистоянні між там-

²⁴⁸⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — С. 457—458.

²⁴⁸⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 131. У березні 1944 р. в УШПР було розроблено план залучення партизанських з'єднань до боротьби проти УПА в радянському тилу. Передбачалося використати загони і з'єднання Олексенка (1 370 бійців), Федорова та Кізя (1 460 бійців), Одухи (2 400 бійців), Кота (1 050 бійців), Міщенка (525 бійців), Нирка (200 бійців); усього 8 тис. бійців. У разі потреби пропонувалося збільшити кількість партизанів до 12—15 тис. осіб (детальніше див.: Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук — К., 2005. — С. 432—434).

²⁴⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 33—34, 70; Мотыка G. *Ukrainśka partyzantka. 1942—1960.* — S. 258—259.

²⁴⁹⁰ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941—1945 рр.). — С. 17.

²⁴⁹¹ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917—1995. — С. 530.

²⁴⁹² Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — С. 206.

тешніми радянськими партизанами і УПА кардинально змінилася. Частина партизанських з'єднань отримала наказ пробиватися в німецький тил на територію Галичини й Холмщини, а інші були кинуті безпосередньо на знищення повстанців.

5 січня червоні загони чисельністю близько 17 тис. осіб вирушили в західному напрямку. Однак далеко не всім вдалося виконати поставлене завдання. Один із червоних командирів Л. Іванов 17 січня доповів в УШПР, що його бійці наштотхнулися на шалений опір відділів УПА біля с. Великий Обрив і не змогли просунути вперед. 18—19 січня на рейдові групи знову чекали важкі бої з повстанцями²⁴⁹³.

Чи не найрезультативніше з УПА боролася Перша українська партизанська дивізія ім. Ковпака, якою в 1944 р. командував П. Вершигора. Дивізія здійснила вдалий рейд територією Волині й Холмщини. Таємниця її успіху полягала в тому, що Вершигора діяв спільно з 27-ю Волинською дивізією польської Армії Крайової, жовніри якої добре знали місцевість і звичаї тамтешнього українського населення. Ідейні вороги об'єднали зусилля у протистоянні з УПА. Озброєні артилерією і мінометами радянські та польські партизани, загальна кількість яких сягала 9 тис. осіб, провели важкі бої проти куреня «Лисого» на Любомльщині та загону УПА «Січ» у Свинаринських лісах. У результаті повстанців було розбито. Противник знищив бази упівців і захопив документацію старшинської школи «Лісові чорти». Досить легка перемога червоних була зумовлена тим, що на їхній бік несподівано перейшли національні відділи (узбеки і вірмени), котрі діяли у складі загону «Січ». Саме вони пропустили ворогів у тил повстанців. Загалом за час січневого рейду дивізія Вершигори спільно з аківцями убила 180 і взяла в полон 150 вояків УПА, захопила чимало трофеїв: 8 мінометів, 40 кулеметів, 174 гвинтівки, 38 тонн м'яса тощо. При цьому втрати червоних, як свідчать радянські звіти, були надзвичайно скромні: 16 убитих і 28 поранених²⁴⁹⁴.

Подібно до того, як радянські партизани не цуралися допомоги своїх ворогів — польських партизанів, підпорядкованих еміграційному урядові в Лондоні, повстанці не втрачали нагоди скористатися послугами німецької жандармерії у протистоянні з комуністами. Якщо вірити звітам Вершигори, на півночі Волині в районі Ковеля націоналісти проводили проти партизанів спільні операції з німецькими силами безпеки, отримували від гітлерівців зброю і лікувалися після поранень у німецьких польових госпіталах. Очевидно, такі дії були результатом локальних домовленостей, яких досягали місцеві командири УПА з українськими співробітниками абверу (колишній полковник Армії УНР П. Дяченко)²⁴⁹⁵. Так тривало до 10 квітня 1944 р., коли ГК УПА під загрозою смертної кари заборонила домовлятися з німцями про передачу зброї або якись спільні дії.

Проте завдяки отриманій від українських співробітників абверу зброї повстанці доволі суттєво збільшили бойовий потенціал і впродовж березня завдали серйозних втрат з'єднанню ім. С. Будьонного, завадивши перебратися через р. Західний Буг на територію сучасної Польщі і змусивши противника відступити. Командир з'єднання І. Артюхов нарікав, що його бійці не можуть пересуватися відділеннями, меншими за роту, бо населення «повністю підтримує націоналістів»²⁴⁹⁶.

18 березня у с. Велика Мощаниця неподалік Мізоча Рівненської області боївка місцевої самооборони спробувала захопити розвідників партизанського з'єднання ім. Михайлова (командир А. Одуха, 1,2 тис. бійців). У відповідь червоні оточили село і почали систематично його обстрілювати. За п'ять годин бою із сільською самообороною партизани знищили населений пункт. Їм вдалося звільнити 22 полонених червоноармійців, яких повстанці утримували в селі, а також убити 224 особи. Усіх загиблих було зараховано до упівців, хоча очевидно, що сільська самооборона не могла налічувати такої кількості людей і серед них було чимало

²⁴⁹³ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — С. 208—209.

²⁴⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 139—140.

²⁴⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1514. — Арк. 19; спр. 1561. — Арк. 176; спр. 1538. — Арк. 14.

²⁴⁹⁶ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1515. — Арк. 88.

цивільних. Свої втрати радянська сторона, як завжди, применшувала: 4 убитих і 8 поранених²⁴⁹⁷.

Щоправда, зі звітів окремих керівників партизанського руху випливає, що бої з повстанцями були зовсім не такими безкровними, як про це писали в донесеннях. В радіограмі Т. Строкачу від 15 березня 1944 р. заступник начальника УШПР полковник І. Старинов зазначав: «Загони, які перейшли в тил ворога на ділянці Тернопіль — Проскурів, вели жорстокі бої з націоналістами і не тільки в селах, але й у лісах, зазнали великих втрат»²⁴⁹⁸. Через два дні І. Старинов скаржився, що партизанам у Тернопільській області діяти, мабуть, важче, ніж було б у Німеччині: «Четверту війну воюю, але ніколи не зустрічав такого ворожого середовища, як у звільнених районах Тернопільської області»²⁴⁹⁹.

Загалом, звітуючи у квітні того ж року перед Києвом, генерал В. Бегма наголошував: у 1943—1944 рр. лише на території Рівненської області було знищено 2 275 повстанців²⁵⁰⁰. Важко сказати, скільки осіб із поданої кількості вбитих справді належало до УПА, а скільки були мирними мешканцями, але очевидно, що використовувати проти націоналістів партизанські загони було доцільніше, ніж кидати в ліси малорухливі частини регулярної армії. Тому в квітні — травні 1944 р. великі партизанські з'єднання почали все частіше відправляти в рейди за лінію фронту, на територію Галичини і Центральної Польщі.

Покидаючи територію Волині, керівник партизанської дивізії ім. Ковпака передав на ім'я керівника УШПР Т. Строкача секретну радіограму, в якій виклав деякі цікаві міркування про ситуацію в регіоні: «Протягом майже всього 1943 р. Волинь охоплена антинімецьким рухом, народним повстанням проти німців. Націоналісти очолили його і спрямували на шлях повстання антипольського. Верхівка цього повстання по-зрадницькому підікла повстання в корені, а повстання розрослося доволі широко».

Деякі залізничі, важливі і вторинні, були повністю знищені, розібрані по скіпочці повсталим народом. Німці, виливаючи лютю, спалили сотні сіл, перебили тисячі мирного населення.

Чи винні вони в тому, що в керівництві повстання були не більшовики, а націоналісти? Думаю, що винен у цьому не народ, а ми з Вами і особливо волинські та рівненські партизанські князі-нероби, що сиділи під носом у народу, чекали на повстання і палець об палець не вдарили, щоб очолити його.

Вчення Леніна — Сталіна про середняка дає нам правильний аналіз при оцінці цього руху. Середняк похитнувся в бік куркуля-націоналіста, і не без допомоги радянських партизанів [...]. Хотілося б, щоб усі військові частини, що будуть проходити через Волинь, знали історію виникнення і розвитку націоналістичного руху і вміли в ньому розбиратися. Особливо боюсь я за партизанські з'єднання, які відважно просуваються в обозі Червоної армії. Річ у тім, що ми армія без інтендантства і єдиний шлях запобігання мародерству і бандитизму — це воювати, а якщо люди не воюють, значить народ стоїть і виє від грабіжників. Це неминуче.

З'єднання типу Шитова на Волині, та ще й у тилу Червоної армії, мене дуже турбують: «Ми той загін, що бере усе підряд», «Тітко, відкривай шафу. Ми на операцію приїхали» — ось воєнні доктрини Шитова і його армії.

Светайлов, що виймав золоті зуби в Городниці, живий і «воює» в тилу Червоної армії, озброєний так, ніби наступає на Берлін. Кожен наш промах буде використаний націоналістами як засіб агітації. Ось мої міркування про Волинь»²⁵⁰¹.

Як бачимо, самі ватажки радянських партизанів були змушені визнати, що вони ніякого стосунку до антинімецького повстання на Волині та Поліссі не мали. Якщо відкинути марк-

²⁴⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 96. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 289, 302—306

²⁴⁹⁸ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1543. — Арк. 181.

²⁴⁹⁹ Там само. — Спр. 1516. — Арк. 215.

²⁵⁰⁰ Марчук І. Боротьба групи «Заграва» проти червоних партизанів (1943—1944) // Визвольний шлях. — 2001. — № 8. — С. 52.

²⁵⁰¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 186—187.

систське доктринерство й ідеологічну луску, то з радіограми стає очевидним, що червоні на Волині займалися головним чином бандитизмом і лише заважали повсталому під проводом націоналістів народові боротися проти окупантів.

Дослухаючись до рекомендацій Вершигори, партизанське командування почало активно передислоковувати з'єднання з тилу Червоної армії за лінію фронту, щоб вони остаточно не деморалізувалися від неробства. У німецький тил для боротьби з УПА було скеровано загони і з'єднання: Сатановського (691 боєць), Чепиги (300 бійців), Артюхова (540 бійців), Ніколайчика (750 бійців), Савицького (162 бійці), Іванова (883 бійці), Федорова (3 018 бійців), Наумова (1 413 бійців) та ін.²⁵⁰²

Радянське командування мало ще одну вагому причину, щоб відправити у німецький тил для боротьби з УПА якнайбільше партизанських з'єднань. Опинившись по радянський бік фронту, червоні партизани поступово деградували від бездіяльності, часто скочуючись до рівня банальних, слабо контрольованих бандитів. У «Цілкою таємному» донесенні радистів Хабла і Вовчик начальнику УШПР Т. Строкачу від 25 квітня 1944 р. повідомлялося: «Без боїв і дисципліни люди розкладаються. Мародерство досягло найвищої межі, й населення вважає нас безжальними бандитами. Зараз з'єднання [йдеться про з'єднання Іванова — І. П.], практично нешкідливе для німців, є колосальним паразитом для населення й приносить лише шкоду, розлючуючи населення проти радянських партизанів»²⁵⁰³.

23 квітня 1944 р. у напрямку Чорного лісу на Станіславщину вирушило з'єднання під командуванням підполковника М. Шукаєва (1 844 бійці). Із 27 квітня шукаєвці вели важку боротьбу з відділами Тактичного відтинка «Чорний ліс» УПА-Захід, що налічували 3 тис. вояків і підпорядковувалися командирів В. Андрусяку — «Греготу», «Різуну». Бої в лісах тривали аж до 24 червня. Червоні зі значними втратами прорвалися на захід і згодом вийшли на територію Дрогобиччини, а потім на Лемківщину, звідки місцеві курені УПА витіснили їх на словацькі землі. Унаслідок бойових дій партизанське з'єднання М. Шукаєва скоротилося до 595 осіб і не змогло закріпитися та облаштувати власні бази у прикарпатському регіоні²⁵⁰⁴.

На початку травня в рейд Галичиною було відправлено 505 бійців з'єднання ім. 24-ї річниці Червоної армії на чолі з С. Чижовим. Партизани мали пройти через північні райони Львівської області й дістатися до Люблінщини. Під час рейду червоні щодня (інколи й декілька разів на день) вели виснажливі бої з повстанцями. Біля сіл Луковичі, Замличі, Княже, Яструбичі, Радванці, Мриголоди відбувалися особливі запеклі сутички. За радянськими звітами, повстанці втратили у боях понад 100 осіб убитими. Про свої втрати не повідомляли²⁵⁰⁵. Звіти підпілля ОУН і повстанських відділів про передислокацію червоних партизанів у Галичину подають цю подію як «стихийне лихо» для місцевого українського населення. Тисячі до зубів озброєних партизанів вчиняли масові грабунки й палили сотні селянських господарств, одночасно винищуючи український націоналістичний актив у селах²⁵⁰⁶.

Бої між упівцями і радянськими партизанами точилися зі змінним успіхом. Перевагами перших було досконале знання території та підтримка корінних мешканців, натомість другі мали краще озброєння, достатню кількість воєнних спеціалістів і сприяння польських сіл і місцевих комуністів. Однак ні повстанці не зуміли повністю заблокувати доступ партизанським з'єднанням на свою територію, ані червоні не змогли розгромити куренів та сотень УПА. У виснажливій боротьбі обидві сторони зазнали помітних втрат, які, мабуть, обчислю-

²⁵⁰² Марчук І. Боротьба групи «Заграва» проти червоних партизанів (1943—1944) // Визвольний шлях -- 2001 -- № 8. — С. 52.

²⁵⁰³ Український здвиг: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 460.

²⁵⁰⁴ Бої УПА за Чорний ліс під Станіславовом // Літопис УПА. — Т. 19. Карпатська група УПА «Говерла». — Торонто, 1992. — С. 43—45; Мотука Г. Українська партизанка. 1942—1960. — С. 263—265.

²⁵⁰⁵ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 41—46.

²⁵⁰⁶ Див. звіти українського підпілля: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 2 / Упоряд. В. Мороз, О. Вовк. — С. 23—53.

ються декількома тисячами убитих з кожного боку²⁵⁰⁷. Противники нерідко вдавалися до репресій цивільного населення, яке підтримувало ворога, і відзначалися бруталним ставленням до полонених і вбитих. Та попри схожість між учасниками протистояння існувала й суттєва відмінність: упівці були місцевими українськими юнаками, які взяли до рук зброю, захищаючи свої домівки і намагаючись таким відчайдушним чином здобути незалежність для своєї Батьківщини, а червоні партизани були в абсолютній більшості вихідцями зі Східної України та інших радянських республік і воювали з метою перемогти Німеччину і відбудувати велич та могутність Радянського Союзу, в якому Україна була не більше, ніж адміністративно-територіальним утворенням із дивним етнічним колоритом.

²⁵⁰⁷ У квітні 1944 р., як ми вже згадували, керівник Рівненського штабу радянських партизанів В. Бегма вказував на те, що партизани в Рівненській області вбили 2 275 повстанців, а поранили 664 (з'єднання В. Бегми — 572 і 118; з'єднання І. Федорова — 569 і 213; з'єднання Р. Сатановського — 390 і 47; з'єднання А. Бринського — 427 і 203; загін Д. Медведева — 317 і 83) (Марчук І. Боротьба групи УПА «Заграда» проти червоних партизанів (1943—1944) // Визвольний шлях. — 2001. — № 8. — С. 52). Однак це дані лише по одній області, де, щоправда, бої були чи не найзатятішими. Можна припустити, що до цієї цифри увійшли також убиті партизанами цивільні мешканці, яких звинувачували в симпатіях до націоналістів. Якщо на всі інші області припадає приблизно така ж чисельність повстанців, підпільників та їхніх симпатиків, як подано у звіті Бегми, то можна вийти на цифру до 5 тис. осіб убитими. Очевидно, приблизно такою ж кількістю можна окреслити втрати червоних партизанів, радянських підпільників та їхніх прихильників у селах.

6.2. Локальні напади повстанців і підпільників на підрозділи Червоної армії (1944—1945 рр.)

То конала Війна Велика
І ніяк не могла сконатъ —
Розкуйовджена, багрянолика,
Многозначно-таємна стать.
То конала війна й перед сконом
Засівала свій засів знов,
Щоб землі животворче лоно
Обаграла родильна кров

Євген Маланюк, «П'ята симфонія»

Злам 1943—1944 рр. позначився приходом фронтових частин Червоної армії на територію активної діяльності УПА. Керівництво українського визвольного руху було морально готове до продовження боротьби. Широким верствам українського населення націоналісти наполегливо пояснювали, що з вигнанням гітлерівців війна не завершується. Зокрема, у листівці «Український народ!» говорилося: «Тікають з України німецько-гітлерівські окупанти. На їх місце приходять такі ж самі сталінсько-більшовицькі загарбники. Зо зміною окупанта в Україні нічого не змінилося. Далі обабіч фронту наїзники палять наші села, руйнують наші міста, висаджують у повітря фабрики і заводи, насильно мобілізують народ наш до своїх армій та заставляють битися за хижачькі інтереси, вивозять на каторжні роботи, нещадно розстрілюють українське населення»²⁵⁰⁸.

Щоб вести успішну збройну та пропагандистсько-ідеологічну боротьбу з новим противником, відділам УПА і підпіллю ОУН слід було з мінімальними втратами пережити переміщення фронту. Та коли становище підпільних структур було більш-менш стерпним — вони дали діяти на місцях, то повстанським відділам довелося вкрай сутужно. Маневрувати територіями, які кишили мільйонними масами ворожих військ, спеціальних груп та партизанських загонів, було неймовірно складно.

Щоб читач мав змогу бодай на хвилику уявити процес переходу фронту, звернемося до «Хроніки загону ім. Колодзінського». Повстанський «літописець» так змалював тодішні події: «4.І.[1944 р.] о годині 5-тій виходимо з Нивецька на Кідри, бо там появилися комуністи. Надворі падає дощ. Снігу вже немає. Повно болота. Козацтво нарікає на паршиву погоду. В Кідрах ночуємо. 5.І. в годині 2-й вирушаємо з Кідрів, йдемо між Стахівкою і Новаками на Каноничі, де мали бути більшовики, там вже їх не було. Вертаємо назад в Кідри. Перед Стахівкою кіннота відлучається і іде в напрямку Осови. В лісі чуємо крики, ругання і т. д. Це були більшовики, які йшли на Осову. Кіннота затримується і разом із загonom йде на Осову. Біля Осови в лісі ми затрималися. За пару хвилин появилася ворожа кіннота, яка складалася з 10 чоловік. Ми відкрили по них вогонь. Одного вбито, це був командир тієї групи. Він хотів нав'язати зв'язок з отрядом Бегми, який затримався на скраю лісу біля Осови. Зловлено живим більшовицького зв'язкового. Просуваємося лісом в напрямку отряда генерала Бегми. Раптом починається стрілянина. Хлопці кидаються вперед на ворога, бо їх веде до бою командир Лайдака. Червоних командир Лайдака з однією чотою випирає на край лісу. Командир Ярок з військом перейшов на другу сторону поляни, там витіснив червону заставу. Більшовики збили в одну купу, де грали міни і кулемети. З причини браку амуніції командир Лайдака наказує відступати. Більшовики настільки були раді нашому відступові, що навіть ані разу не стрілили потім. Здобуто кілька ящиків амуніції, три кріси, чотири автомати. Впало около 15 більшовиків, з нашої сторони впав лише один козак. Після бою ми пішли на Нивецьк. По дорозі долучився командир Ярок та Пархоменко. Козацтво цілий день нічого не їло та було дуже змучене, однак козацька душа є весела та завзята. Цілу дорогу жартували та сміялися. [...]

²⁵⁰⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр 376 — Т. 4. — Арк. 149.

6.I. в годині 4-й вирушаємо з Нивецька на Працюки. Надворі мороз, підпадало снігу. Йти добре. Відпочиваємо в Працюках. Після короткого відпочинку йдемо вперед. На Орв'яницьких хуторах долучає до нас табір. Затримуємося в Бережниці.

7.I. в годині 1-й вирушаємо в напрямі Осови. Окружаємо Осову й чекаємо наказу. В Осові і Кідрах знаходяться більшовики. [...] З причини невідповідного терену до наступу командир дає наказ вертати до своїх таборів. [...]

День 8.I. проходить спокійно в м. Бережниці. [...] Потім була поготівля з причини наближення мадярів. Мадярів не було. Ввечері святкували Різдво. [...]

День 9.I.44 р. загін на відпочинку в м. Бережниці. Надвечір виїжджає на Теклівські хутори. На Теклівських хуторах проходить 10 січня 1944 р. Ввечері цього ж дня загін переїжджає в село Кідри. [...]

День 11 січня проходить в селі Кідрах. Тайно о годині 22:00 вирушаємо з села. Затримуємося в лісі коло Заморочення. [...]

День 12 і 13 січня проходить спокійно в лісі. Тільки навколо чути гарматні стріли. Це наближався фронт. [...]

30.I. о годині 9-й ранку вирушаємо далі. [...] По паругодинному марші в лісі наткнулися на більшовицьку фронтову розвідку. [...] Один більшовик вбитий, решта втекла. [...] Наших трьох легко ранених [...]»²⁵⁰⁹.

Так, потерпаючи від морозів та відлиг, раз у раз наштовхуючись на червоних партизанів, радянські армійські частини, а також німці та їхніх союзників, Повстанська армія переходила фронт²⁵¹⁰.

Незважаючи на те, що «Тактичні інструкції», затверджені командуванням УПА 24 грудня 1943 р., забороняли повстанцям вступати в бої з регулярними радянськими військами на-

²⁵⁰⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 177—179.

²⁵¹⁰ У документації українського підпілля збереглося чимало описів морального стану фронтових частин воюючих армій. Один із перших таких документів, укладених на Волині, подає цікаву інформацію про німецьку, угорську та Червону армії в січні — лютому 1944 р.: «Відступаючі німецькі фронтові частини, які в деяких районах («Іскра», «Камінь», «Лісний» [Костопільський, Стидинський та Деражненський райони Рівненської області — І. П.] трималися ще до кінця місяця січня, до козаків УПА відносились позитивно. Це пояснюється тим, що деякі командири УПА (наприклад, командир «Острий» [Я Ждан — І П]) вели з німцями переговори. Наслідком цього було те, що німці в деякій мірі перестали грабити мирне населення та не чіпали повстанців УПА. Цілком прихильно до УПА та населення були поставлені відступаючі фронтові мадярські частини. Ці цілком не грабили населення, відносилися по-приятельськи, давали амуніцію для УПА. Це позитивне ставлення фронтових німецьких частин, а головне мадярів, пояснюється їхнім моральним заломанням, яке повстало внаслідок невдач на фронті та відступу на захід. Мадяри до німців ставляться уже майже вороже. Вони йшли попереду відступаючого фронту на Мадярщину як частини здеморалізовані. Німці також, у більшості, були незадоволені таким станом на фронті й бажали скорішого закінчення війни і повороту додому. Дуже зле відношення до УПА і українського населення в більшості зайняли так звані «казаци», яких в німецькій армії був великий відсоток. По національності це росіяни.

Наступаючі більшовицькі фронтові частини були в деякій мірі піднесені на душі, але тільки тому, що вони виганяли німців, як лютих хижаків. «Бойці» йшли вперед силою тільки тому, що не мали іншого виходу, бо їх страхав терор НКВД, як на фронті, так і в запіллі. Совітсько-більшовицькою владою більшість є незадоволена. Повстанським рухом УПА сильно інтересувались, однак його і боялись, тому що їм їхні провідники висвітили наш рух у дуже від'ємних рисах, як німецько-українських націоналістів, які так само є небезпечні для народу, як і німці. Вже передові фронтові частини, за розказом із гори, активно приступили до розшуків слідів УПА й ОУН. Найбільш нищорили за магазинами [складами — І. П.] УПА. Зловлених козаків УПА арештовували і відставляли до більших центрів, як Сарни або Рівне, або, розглянувши на місці, менш винних, на їхню думку, відпускали або брали до армії. Роблено по лісі також облави на бандерівців.

За фронтовими частинами прийшло НКВД та спеціальні частини для боротьби з повстанським рухом. НКВД після прибуття негайно приступило до формування агентурної сітки. Організовано її в дуже конспіративний спосіб. Не маючи зв'язку з селом та маючи проти себе все населення, вони висилали на села агентів під різним виглядом, які робили цілком цивільну роботу адміністративного характеру і

віль задля здобуття зброї, наказували розосередитися по селах і хуторах, відійти вглиб лісових масивів і чекати переходу фронту далі на захід²⁵¹¹, місцеві командири часто порушували розпорядження керівництва, діючи, як кажуть, відповідно до ситуації. Тому лише від 7 січня до 2 березня 1944 р. на території Житомирської та Рівненської областей, де діяла 13-та армія Першого українського фронту, було зафіксовано 200 нападів відділів УПА-Північ на колони з військовим майном, польові шпиталі та невеликі підрозділи червоноармійців (у т. ч. роти). У березні — квітні було уже 350 таких нападів²⁵¹².

Повстанці здійснювали наскоки здебільшого із засідок. У разі успіху забирали зброєю й одяг у вбитих і поранених, після чого швидко відходили. Протягом січня — лютого внаслідок таких несподіваних атак лише в Рівненській області упівці вбили 439 червоноармійців²⁵¹³. Колишній командувач 1-ї гвардійської танкової армії М. Катюков у книзі спогадів «На вістрі головного удару», виданій 1974 р., так писав про події початку 1944 р.: «У ті зимові місяці чимало клопоту завдавали нам бандерівські банди. На регулярні частини вони, звісно, нападати не ризикували, але тили тривожили. Здійснювали диверсії, позрадницьки вдаряли з-за рогу. Довелося виділити частину бойових засобів для боротьби з озброєними бандами, посилити охорону комунікацій, госпіталів, тилових установ. І все ж бандерівці не заспокоювалися. В міру просування наших військ уперед нахабніли щоразу більше. [...] Жертвою підлих рук бандерівців став і командувач бронетанкових та механізованих військ Першого українського фронту генерал-лейтенант танкових військ Андрій Дмитрович Штевньов»²⁵¹⁴. Додамо, що генерал Штевньов загинув 29 січня 1944 р. і своєю смертю відкрив рахунок радянських генералів, полеглих у результаті атак повстанських загонів.

Потрібно наголосити на фактах, коли за вбивство повстанцями військовослужбовців Червоної армії розплачувалися мирні мешканці, які ставали жертвами червоноармійського терору. 23 січня 1944 р. на чотирьох розвідників 8-ї стрілецької дивізії поблизу с. Кургани Острозького району Рівненської області напали невідомі, які захопили в полон трьох червоноармійців. Наступного дня кінна розвідка (50 осіб) на чолі зі старшим лейтенантом Пічкуром в'їхала в село, арештувала всіх мужчин і, оточивши їх на околиці села, під погрозою розстрілу вимагала видати причетних до нападу на червоноармійців. Оскільки селяни не мали найменшого уявлення про те, хто напередодні захопив у полон розвідників, старший лейтенант Пічкур відібрав 30 заручників і наказав відкрити по них вогонь із автоматичної зброї. Внаслідок бійні 18 чоловіків загинули на місці, двоє згодом померли від ран. Після цього розвідник заявив, що знищуватиме по 100 українців за кожного вбитого повстанцями червоноармійця і палитиме села²⁵¹⁵. Політвідділ 13-ї армії ще довго пояснював переляканим селянам, що розправа, вчинена Пічкуром, не є офіційною позицією радянського командування²⁵¹⁶, але авторитет Червоної армії було безнадійно зіпсовано.

Характеризуючи найбільш типові акції проти підрозділів Червоної армії, слід згадати декілька задокументованих. 9 січня 1944 р. в с. Білашівка на Рівненщині повстанці напали на взвод червоноармійців і вбили 15 солдатів. Того самого дня у с. Моквин, за

одночасно вербували агентів. Проводили також арешти людей цілком невинних, яких зобов'язували до донесення і відпускали. Багато людей зголосили до СБ, що змушені були підписати таке зобов'язання. Сексотами являються основно бувші активісти радянської влади з-перед 1941 р. та п'яниці і злодії, однім словом, люди безідейні, які з нашим рухом дуже мало були зв'язані» (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 3. — Арк. 158—159).

²⁵¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 3. — Арк. 105—107.

²⁵¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 944. — Арк. 3.

²⁵¹³ Там само. — Спр. 928. — Арк. 39.

²⁵¹⁴ Катюков М. Е. На острие главного удара. — М., 1974. — С. 312.

²⁵¹⁵ Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944—1945) // Україна модерна. — Ч. 10. — К. — Львів, 2006. — С. 122—123.

²⁵¹⁶ Там само. — С. 123.

55 км від Рівного, підпальники отруїли їжею і горілкою 30 бійців зі 181-ї стрілецької дивізії²⁵¹⁷. 12 січня в с. Тинне Сарненського району повстанці вбили старшого сержанта Кожина/Котіна і заволоділи його зброєю²⁵¹⁸. 15 січня біля с. Катеринівка конфіскували віз із продовольством, який супроводжували двоє солдатів 375-го артполку 181-ї стрілецької дивізії, при цьому червоноармієць Шаповалова поранили, а Березіна взяли в полон²⁵¹⁹. 18 січня на північному заході від Сарн відділ «Яреми» зіткнувся з частинами гвардійського кавалерійського корпусу. За радянськими донесеннями, під час сутички повстанці начебто втратили 17 осіб убитими, 21 поранилим і 8 полоненими. Щоправда, гвардійці при цьому чомусь захопили лише 6 одиниць зброї. Власні втрати радянська сторона подала так: «Убитий один рядовий 8-го гвардійського кавалерійського полку»²⁵²⁰. Того самого дня в с. Орвинці коло Сарн загинув рядовий Федюшкін із 1015-го артполку. 21 січня група повстанців (30 осіб) зіштовхнулася з радянськими бійцями (16 осіб), які в колонії Копитівська займалися заготівлею провіанту. Під час перестрілки загинув 1 червоноармієць Куликов²⁵²¹. З лютого у Здолбунові українські підпальники застрелили члена ВКП(б), лейтенанта В. П. Черняєва, командира мінометної роти 744-го стрілецького полку²⁵²². У ніч на 7 лютого поблизу Сарн повстанці вбили 6 військовослужбовців-жінок, які були зв'язківцями²⁵²³, а 8 лютого в с. Курозівки Гошанського району ліквідували 8 червоноармієць²⁵²⁴. 13 лютого повстанський відділ атакував евакуаційний лазарет № 550 в с. Велика Любаша Костопільського району Рівненської області. Під час нападу було вбито 5 охоронців, забрано 25 коней і 15 возів із продуктами та медичними препаратами; 5 коней загинуло під час перестрілки²⁵²⁵. Того самого дня поблизу хутора Рогове упівці обстріляли армійський автомобіль. Шофера і пасажир-офіцера вбили, машину забрали²⁵²⁶. 21 лютого в Рафалівському районі чота повстанців (35 вояків) спробувала роззброїти роту червоноармієць (180 бійців), проте коли солдати відмовилися скласти зброю добровільно, повстанці відійшли в ліс. 22 лютого в с. Кобильне Корецького району Рівненщини націоналісти вбили 4 радянських бійців. У Клеванському районі 24 лютого упівці застрелили 11 солдатів, які здійснювали заготівлю продовольства для своєї частини, а 25 лютого — ще 5. Через два дні група з 6 осіб на чолі з капітаном і старшим лейтенантом вирушила на пошуки зниклих на Клеванщині заготівельників. Дорогою вона наштовхнулася на повстанський роз'їзд. Під час сутички загинули капітан, старший лейтенант і 1 рядовий²⁵²⁷.

29 лютого на дорозі між селами Миялятин і Сіянци сотня «Зеленого» (90 бійців) атакувала валку з 13 возів, що транспортувала боеприпаси для Червоної армії. Упівці захопили 6 возів і вбили 1 охоронця. Переслідуючи залишки колони, українські партизани помітили наближення вантажної машини, котру також обстріляли. Солдати, які в ній їхали, покинули автомобіль і втекли.

Того ж дня надвечір, приблизно о 18:50, від Тесова до Миялятина виїхала колона з чотирьох автомобілів — одного вантажного із солдатами і трьох легковиків. Машини рухалися безпечно, без розвідки. Підпустивши їх на відстань 200 метрів, вояки УПА відкрили вогонь. Легкові машини були швидко пошкоджені, проте солдати з вантажівки зуміли її розверну-

²⁵¹⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 126.

²⁵¹⁸ Там само. — С. 153, 157.

²⁵¹⁹ Там само. — С. 157.

²⁵²⁰ Там само. — С. 136, 157.

²⁵²¹ Там само. — С. 157.

²⁵²² Там само. — С. 180.

²⁵²³ Там само. — С. 181.

²⁵²⁴ Там само. — С. 185.

²⁵²⁵ Там само. — С. 174.

²⁵²⁶ Там само. — С. 185.

²⁵²⁷ Там само. — С. 190.

ти і, забравши поранених до кузова, втекли²⁵²⁸. Як з'ясувалося із захоплених документів, упівці обстріляли колону, в якій їхав командувач Першого українського фронту генерал армії М. Ватутін. Під час нападу його було поранено з ручного кулемета в праву частину сідниць. Куля пройшла навиліт, зламала велику кістку бедра у верхній третині й вийшла через ногу на 20 см вище правого коліна. Кістка була ушкоджена, а канал проходження кулі сягнув понад 50 см. Оскільки кваліфіковану медичну допомогу надали зі значним запізненням, у Ватутіна почалося запалення, від чого він помер у київському шпиталі 15 квітня 1944 р.²⁵²⁹

Типовими були випадки, коли повстанці лише роззброювали червоноармійців, проводили з ними виховну бесіду й відпускали. Наприклад, у донесенні від 23 лютого 1944 р. контррозвідка СМЕРШ Першого українського фронту повідомляла: «11 лютого начальник майстерні 361-го окремого батальйону зв'язку 24-го стрілецького корпусу лейтенант Мухалинін спільно зі старшиною радіороти Політовим і експедитором Коневським виїхали на одній підводі із с. Стадники до с. Уздиці. На шляху вони зустріли підводу, на якій їхало 7 чоловіків у цивільному одязі. На питання Мухалиніна: "Як проїхати до села Уздиці?" — люди, які їхали на підводі, вихопили автомати і наказали "Руки вгору!". Забравши підводу і військовослужбовців, бандити привезли їх на один із хуторів, де вже перебували 4 бійців. З усіма затриманими один із бандерівців близько години проводив бесіду про завдання та мету УПА, після чого затриманим повернули вилучені документи й особисті речі і звільнили. Зброю і підводу бандерівці вилучили»²⁵³⁰.

Живучи в умовах постійного страху перед несподіваними ударами повстанців та підпільників, багато червоноармійців починали бачити «бандерівця» в кожному мешканці Західної України²⁵³¹. Проте не часті збройні сутички та мирне роззброєння червоноармійців були найбільшою проблемою для радянського командування. Уже з січня 1944 р. контррозвідники зі СМЕРШу з величезним занепокоєнням доповідали про масштабну агітацію, яку повстанці проводили на території просування фронтових частин: «Ворожа діяльність українських націоналістів в частинах Червоної армії виявляється насамперед у здійсненні ворожої агітації. Вони доволі широко використовують із цією метою листівки. Політоргани вилучили листівки з різними назвами: "Українці — бійці та офіцери Червоної армії!", "Донські козаки!", "Кубанці — нащадки запорозьких козаків!", "Азербайджанці!", "Вірмени та інші народи Кавказу!", "Узбеки, казахи, туркмени, таджики, башкири, народи Уралу, Волги та Сибіру!", "Народи Азії!". Усі ці листівки звернуті до бійців і офіцерів неросійської національності та козаків і є огидним наклепом на радянську владу й комуністичну партію. Мета цих листівок полягає в тому, аби підірвати довіру бійців та офіцерів неросійської національності до російського народу, посягти національну окремішність, підірвати дружбу народів Радянського Союзу і цим самим послабити могутність нашої Червоної армії. Націоналісти закликають бійців та офіцерів неросійської національності допомогти їм у поваленні радянської влади в Україні та відділенні України від Радянського Союзу й самих їх закликають боротися за створення своїх "самостійних", "національних" держав шляхом відділення національних республік від Радянського Союзу»²⁵³².

Крім того, у повідомленнях СМЕРШу зазначалося, що під виглядом добровольців або мобілізованих українські підпільники проникають у Червону армію, агітують і закликають до розвалу СРСР, чим морально розкладають військові частини²⁵³³.

Цікава інформація про діяльність повстанських пропагандистів у лавах Червоної армії міститься в донесенні політичного управління Першого українського фронту, датована

²⁵²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 944. — Арк. 1—3.

²⁵²⁹ Там само. — Спр. 945. — Арк. 37—41.

²⁵³⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 182.

²⁵³¹ Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944—1945) // Україна модерна. — Ч. 10. — К. — Львів, 2006. — С. 124.

²⁵³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 930. — Арк. 68—69.

²⁵³³ Там само. — Арк. 69.

ному 6 березня 1944 р.: «25.2.1944 р. під час прочісування лісу північніше від с. П'яне Острозького району було затримано вбраного в цивільний одяг червоноармійця 2-го ескадрону 7-го гвардійського кавполку 2-ї гвардійської кавдивізії 1-го гвардійського кавкорпусу Костюкова Ф. С., 1906 р. н. [...] На допиті Костюков дав свідчення, що з 5 лютого ц. р. у лісі поблизу одного села разом зі своїм відділом був оточений групою бандерівців, які обеззброїли їх і забрали документи. Після допиту бандерівці запропонували Костюкову влитися в їхню банду і боротися з ними проти радянської влади. Костюков пообіцяв бандерівцям, що після повернення в свою частину буде проводити серед червоноармійців свого підрозділу агітацію за перехід зі зброєю в руках на бік бандерівців. Бандерівці обіцяли постачати його націоналістичною контрреволюційною літературою. Одночасно йшла обробка й інших членів кулеметного розрахунку Костюкова. В результаті перший номер розрахунку Литвинцев віддав бандерівцям замок від схованого кулемета, а потім вказав місцезнаходження кулемета. За свідченнями заарештованого Костюкова, він перебував, у бандерівців близько 18 днів. З приходом Червоної армії бандерівці із сіл переселилися в ліси, в землянки.

Ведучи мову про завдання, які ставлять перед собою бандерівці, Костюков засвідчив: «У моїй присутності «Левко» говорив українській молоді, що їхнє завдання у випадку призову до Червоної армії полягає в тому, щоб усіма способами вести підривну роботу серед особового складу з метою масового переходу червоноармійців зі зброєю в руках на бік бандерівців»²⁵³⁴.

Розуміючи, що націоналістична пропаганда, потрапивши на сприятливий ґрунт, може підірвати боездатність армії, а після проходження фронту повстанці розгорнуть масову агітацію і збройну боротьбу проти радянського режиму, контррозвідка Червоної армії впродовж січня — лютого 1944 р. особливу увагу зосереджувала на виявленні та знищенні типографій і складів УПА. У другій половині січня та в першій декаді лютого підрозділи СМЕРШу 13-ї армії викрили 30 підпільних складів із провізією, папером, типографськими шрифтами і фарбою, літературою, боеприпасами. Цікаво, що більшість виявлених складів базувалася в Київській області: «За час від 11.1. до 10.2.44 р. заарештовано учасників ОУН і УПА — 90 осіб, серед них із керівного складу відділів УПА — 2 особи (сотенні), інші — активні члени ОУН і УПА. За цей же час на території Київської області виявлено 17 складів з продовольством і 3 зі зброєю та майном. 22 січня 1944 р. в районі с. Бережниця в лісі була виявлена типографія ОУН. При спробі арешту персоналу цієї типографії 1 був затриманий, 2 покінчили життя самогубством»²⁵³⁵.

Утім, попри заходи радянської контррозвідки, націоналістична пропаганда мала потужний вплив, особливо на новомобілізованих червоноармійців. Повстанські розвідники, які поверталися з-за лінії фронту (з Київщини та Житомирщини), повідомляли: «Більшовицькі партизани втікають з фронту знову в партизани в більшовицькі запілля і творять білогвардійщину. Щодо Красної армії, то, як оповідає Роман²⁵³⁶, то щось страшного. Гола і боса, голодна, і панує сильно великий тиф, майже в кожному селі за фронтом — шпиталі [...]. Роман був за фронтом більше як тиждень і стали розкидати літературу поміж армією, то енкаведе стало сильно слідкувати за ними. [...] Більшовицькою армією через три дні перепроводжують мобілізацію від 16 до 55 років включно, пошколять тиждень часу і пхають на фронт. Часто прийшлося бачитися Роману з тими людьми, котрі виходять до Червоної армії і говорять: «Що ж, хлопці, ми пішли б з Вами до УПА, як Вам самим тут нема де подітися, то тільки Вам буде клопіт з нами». То вони говорили, що «ми виходимо до Армії червоної, візьмемо зброю і навесні, як будемо живі, всі приїдемо до УПА». А народ оповідає, що «не тільки хотіли б вільної України, а краще воліли б бути під німецьким ще більшим терором, ніж під більшовиками». Народ

²⁵³⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 197.

²⁵³⁵ Там само. — С. 166—167.

²⁵³⁶ Володимир Кудра — «Роман» — командир сотні УПА Групи «Тютюнник».

на сході дуже вороже стоїть до Червоної армії. Армія як вступає в село, то наперед забирає печений хліб від селян, бо голодна»²⁵³⁷.

Про успіхи повстанської пропаганди в лавах Червоної армії також повідомляли інформатори підпілля з території Кам'янець-Подільської області: «Червона армія озброєна добре. Зовнішній вигляд не те, що репрезентативний, але поганий — однак по зовнішньому вигляді ЧА оцінювати не можна [...]. Москалі, всі вони зараз є найбільшими патріотами сов. родини. Чи будуть з нами битися, не знають, але найпевніше, що ні, бо багато мороки мають з німцями, а нас лишають на "потому". Це також залежить від того, чи битимемо ми їх. [...] наші пропагандистські кличі мають вплив на всіх. Кожний по-своєму на них реагує. В основному усім наші лозунги подобаються і всі нами і нашим рухом цікавляться. Зразу стріляли і наказували замазувати, а згодом перестали. Дивує їх, коли таких лозунгів у селі немає»²⁵³⁸.

Хоча головним завданням підпілля і повстанців була пропагандистська обробка Червоної армії, спорадичні зіткнення відділів УПА із фронтовими і тилловими частинами регулярних військ тривали далі. 1 березня 20 козаків із відділу «Шакала»²⁵³⁹ виявили два поламані радянські танки, які разом із екіпажами стояли в с. Друхів. З танків було знято кулемет, забрано 2 тис. набоїв, радіостанцію, 45 снарядів, 15 гранат, 2 ракетниці, бінокль. Під час сутички повстанців із танкістами, які в момент нападу вечеряли в сусідньому будинку, було поранено по одному бійцеві з кожного боку²⁵⁴⁰. 13 березня сотня командира «Лиса»²⁵⁴¹ атакувала пілотів і захопила ушкоджений радянський літак, який віддали підпільникам «для переховки»²⁵⁴².

14 березня сотня «Левадного»²⁵⁴³ на максимільянівських хуторах напала на групу противника. У бою загинуло 15 радянських радянських солдатів. Повстанцям дісталось 15 гвинтівок і декілька ящиків з амуніцією. 28 березня повстанці із Хвастівського загону атакували обоз неподалік станції Чорторийськ. Під час нападу загинув 1 лейтенант, а 1 рядовий був поранений. Упівці захопили 1 ППШ і 25 ящиків із набоями²⁵⁴⁴.

22 березня передові частини Червоної армії вели бої з «великим угрупованням УПА» в районі Мощаниця — Дермань Рівненської області. Радянські звіти повідомляли, що «бій із цим угрупованням тривав п'ять годин»²⁵⁴⁵. 13 квітня на трасі між Житомиром і Києвом повстанці обстріляли обози 1-ї польської дивізії ім. Т. Костюшка Війська Польського²⁵⁴⁶. Наступного дня повстанці спробували захопити нафтові промисли в с. Батків Надвірнянського району Станіславщини. Внаслідок бою 2 червоноармійців загинуло і 8 дістали поранення. З боку упівців, за радянськими даними, було 7 вбитих²⁵⁴⁷. 17 квітня сутички повстанців із червоноармійцями відбулися в селах Тростянець та Мала Мощаниця на Рівненщині²⁵⁴⁸.

Упродовж кінця березня — травня численні напади повстанців на окремі підрозділи Червоної армії фіксувалися в Тернопільській області²⁵⁴⁹, через територію якої тоді проходив німецько-радянський фронт.

²⁵³⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 306.

²⁵³⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. — С. 427.

²⁵³⁹ Рудик Адам.

²⁵⁴⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 231.

²⁵⁴¹ Прізвище невідоме.

²⁵⁴² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 234.

²⁵⁴³ Руснак Микола.

²⁵⁴⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи — С. 255.

²⁵⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 28.

²⁵⁴⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кендій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 241.

²⁵⁴⁷ Там само.

²⁵⁴⁸ Там само.

²⁵⁴⁹ Там само. — С. 246—247.

У квітні на Рівненщині Червона армія застосовувала проти повстанців штурмову авіацію. Зокрема, у «Хроніці загону ім. Колодзінського» під датою 7 квітня 1944 р. міститься запис про повітряну атаку ворога на упівців, коли ті переходили греблею через озеро неподалік с. Трипутні.

«У той момент надлетів більшовицький самолет-штурмовик. Подивився, потім завернувся і полетів. Цього маневру ми не брали під увагу. Йшли далше по греблі, не закриті нічим. Хотіли дістатися на ставок за водою. Але з причини тої, що коні грузли в болоті і не можна було переправити табору, постановили вернутися на інше місце. Приїхали на нове місце постою і почали грітися, розложивши вогні. Надлітає штурмовик. В таборі почався рух. Він це помітив і скинув бомбу. Козацтво давай дерти, хто куди. За першим штурмовиком надлетіло, почувши взриви і побачивши червону ракету, ще з 6 літаків. І давай гатити. В таборі осталися коні. Бомби рвалися близько, але коням не дуже пошкодили. Ранило тільки чотири коні. Козаки, освоївшись з літаком і взривами, тільки ставали доокола грубого дерева, ховаючись від зору льотчиків.

Коли відлетіли і все затихло, ми, вернувшись до табору, подивилися на наслідки, які оставили по собі штурмовики. Виявилось, що два козаки не з загону були вбиті осколками бомб. Чотирьох козаків було ранено і чотири коні ранених. Довший час стягались козаки з різних сотень, поки зібрались до збірки. Без сніданку, без обіду козаки мусіли знову йти далше, щоб змінити побомблене місце постою. [...] Тільки перескочили рова, як вдруге, з новими ладунками бомб надлетіли штурмовики. [...] Ми поскакували з коней і ждали за деревами кінця того пекла. Другий наліт був довший і страшніший. Тривав до 11:30 години. Такий випадок в нашому загоні був перший. Козаки пізнали, що таке самолет, і пізнали його шкідливість, а разом навчилися хоронитися від нього. Та сама ескадра бомбила того дня всі наші старі будки. Це, напевно, була акція для агітації населення. Ночували ми з новими враженнями на новому місці. Без будок і без вогнів ночували тої ночі»²⁵⁵⁰.

26 квітня відділи загону ім. Колодзінського неподалік Степаня Рівненської області зіткнулися з радянськими партизанами, які прибули в тил Червоної армії для боротьби з українським визвольним рухом. «Хроніка загону...» так змальовувала ті події: «[...] розвідка повідомила, що від сторони Бутейок йдуть комуністи в силі 40 людей. Скріплено застави і вислано в засідку одну чоту на дорогу. Почався бій. Почулись крики. Послано і третю чоту до бою. Комуністи жарили з трьох чи чотирьох «Максимів» і з тяжких гранатометів. Наші козаки трималися мужньо. Два рази кидалися комуністи до наступу і два рази були відбиті. По кількох годинах прийшов на поміч нам командир Сіромаха з двома чотами. Комуністам також настигла поміч зі Степаня. Комуністів загалом начислювалось до 4-х сотень з «Максимами» і 3-ма важкими гранатометами. Бій тривав від пів до третьої до 7-ї години вечора. Потім наші війська відступили на Степанську Гуту. Комуністи з нагромадженою силою лежали на становищах всю ніч. В цьому бою наших козаків разом 9 вбитих і було 9 ранених [...]. 28.04. повідомлено, що в бою 26.04. комуністи втратили до 70 людей»²⁵⁵¹.

Важкі бої двох куренів УПА — «Бориса» і «Бистрого» — проти частин 327-ї і 135-ї стрілецьких дивізій розгорнулися 22—23 травня на Станіславщині. Через нерівне співвідношення сил — 800 повстанців проти майже 5 тис. червоноармійців, згрупованих у чотири батальйони, один полк і розвідроту, — повстанці були оточені. Головним силам упівців вдалося прорватися, але з великими втратами — 165 убитих, 68 полонених. Червоноармійці втратили 33 убитими і 8 пораненими²⁵⁵².

Наприкінці червня курінь Я. Білінського — «Бистрого», що налічував 350—400 багнетів, вів масштабні бої з підрозділами автомобільної бригади 62-ї армії генерала Черняхівського в Луб'янецьких лісах за 7 км від Збаража²⁵⁵³.

20 червня повстанці ліквідували пункт військ спостережень, оповіщення і зв'язку (ВСОЗ) у Князь-Селі на Рівненщині, 29 липня — у с. Вирі, а на початку серпня — ще один такий пункт

²⁵⁵⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 187—188.

²⁵⁵¹ Там само. — С. 191.

²⁵⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 46; Motyka G. *Ukrainiska partyzantka. 1942—1960.* — S. 441.

на межі Сарненського та Володимирецького районів. Під час цих трьох нападів загинуло 30 червоноармійців²⁵⁵⁴.

17 серпня у Великоглибочицькому районі повстанці захопили військовий склад, убивши 5 охоронців. 19 серпня, як повідомляли радянські зведення, поблизу с. Божиків Підгаєцького району на Тернопільці упівці обстріляли з автоматичної зброї та мінометів батальйон зв'язку 1331-го полку, що прямував на фронт. Не сподіваючись атаки, радянська частина була заскочена зненацька. Протягом перших хвилин бою загинуло багато офіцерів, тому бійці не організували стійкої оборони, були швидко оточені і знищені. Врятувалося лише 11 осіб. Крім стрілецької зброї, червоноармійці втратили 4 міномети і 3 станкові кулемети²⁵⁵⁵. Якщо врахувати, що в 1944 р. радянські батальйони зв'язку налічували від 300 до 570 осіб, то загинути могло щонайменше 289 осіб.

2 вересня відділ УПА напав на працівників Куликівського райвійськкомату, які здійснювали мобілізацію населення в с. Жовтанці Львівської області. Загинуло 4 офіцерів і 16 рядових. Наступного дня в районі с. Смольниця Дрогобицької області повстанці несподівано напали на штаб 871-ї дивізії. Під час бою загинуло 15 радянських солдатів і офіцерів, а 25 було поранено²⁵⁵⁶.

Наприкінці літа і восени 1944 р., коли територію Галичини проходив фронт, відділи УПА-Захід провели цілу низку масштабних боїв із фронтовими частинами Червоної армії. Зокрема, на території Львівщини, за даними дослідника В. Мороза, збройні сутички відбулися в с. Пирятин Жовківського району (19 серпня), поблизу с. Коровиця Яворівського району (26 серпня), у с. Жовтанці Кам'янка-Бузького району (28 серпня), у с. Карів Сокальського району (28 серпня), у с. Дідилив Кам'янка-Бузького району (28 серпня), у с. Барані Перетоки Сокальського району (3 вересня), біля с. Стоки Перемишлянського району (9 вересня), у лісах поблизу містечка Миколаєва (13 вересня), між селами Переволочна і Баймаки Буського району (13 вересня), між селами Київ і Нестаничі (17 вересня) та в с. Трійця (18 вересня) Радехівського району, у с. Смолин Яворівського району (27 жовтня) та ін.²⁵⁵⁷. Внаслідок цих боїв тільки в одній ВО «Буг» загинуло і було поранено 2 тис. червоноармійців. Втрати повстанців сягали близько 3 тис. убитими, пораненими і полоненими.

²⁵⁵³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 7; Літопис УПА. Нова серія — Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944—1945 / Упоряд. О. Іщук, С. Кокін. — К. — Торонто, 2007. — С. 184. У радянській звітній документації помилково вказано, що згадані бої відбулися наприкінці квітня 1944 р. Проте сам Я. Білінський на допиті датував їх кінцем червня, що є більш імовірним, враховуючи, що в квітні курінь «Бистрого» оперував на Вінниччині, а згодом був передислокований на Південну Тернопільщину та Станіславщину, звідки отримав наказ переміститися в шумські ліси. Якраз дорогою до нового місця дислокації курінь вступив у бій з військами 62-ї армії.

Окрім зіткнень із регулярними підрозділами й частинами Червоної армії, УПА і підпілля ОУН(б) змушені були «тримати удар» армійською контррозвідки СМЕРШ, співробітники якої лише у квітні 1944 р. провели проти повстанського руху й підпілля 444 операції. Під час цих акцій було затримано 9 тис. осіб, з яких 534 належали до ОУН або УПА. Також смершівці виявили 530 повстанських складів (135 — зі зброєю, 369 — із продовольством, 26 — з військовим майном і медикаментами), на яких було вилучено 12 гармат, 35 мінометів, 66 кулеметів, 43 автомати, 610 гвинтівок, 4 протитанкові рушниці, 378 гранат, 296 снарядів, 73 тис. патронів, 689 мін, 10 ящиків толу, 1 693 тонни зерна, 17 тонн солі, 4 автомобілі, 15 телефонів тощо (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 240). Такі великі втрати матеріальної бази в перші місяці після повернення радянської влади дуже серйозно підрвали боездатність повстанських відділів.

²⁵⁵⁴ Кентій А. В. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 211.

²⁵⁵⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 267; Мотука Г. Українська партизантка. 1942—1960. — С. 442.

²⁵⁵⁶ Мотука Г. Українська партизантка. 1942—1960. — С. 442.

²⁵⁵⁷ Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 1. — С. 25.

На початку жовтня деякі частини радянських військ брали участь в облавах на лісові масиви Львівщини. В одному з повстанських звітів міститься опис боїв у сокальських лісах: «Вночі біля 1-ї години після отримання розвідчих даних стверджено, що цілий сокальський ліс оточений 3-тисячною масою більшовиків. Значить, готується в ширшому масштабі облога на ліс. Вдосвіта підвідділи скупчилися та зайняли позиції кругової оборони. Підвідділ “Пролом” головні свої сили розмістив з півдня, а підвідділ “Перебийніс” — з півночі. Куцова чота та районна боївка були резервою. Біля години 8-ї більшовики почали густою лавою сунути до лісу, найперше з полудневої та східної сторін та густо стріляли по лісі. Стрілецьтво мовчало, бо був наказ ворога підпускати чимближче. Наказ був правильний, бо гураганний вогонь з віддалі 20 метрів по ворогові заломив його наступаючі сили, і ворог був змушений цофнутися назад на скрай лісу.

В дві години пізніше почали наступати більшовики з півночі та заходу тихцем, незаметно. Однак справне око нашого вояка замітило його, і тут також гураганний вогонь з 20 метрів змусив ворога відступити. По так сильних наших ударах ворог, припускаючи, що тут мається до діла принайменше з одним полком, перестав наступати та чекав підсилення. І дійсно, підсилення таке підійшло біля години 12-ї, і свіжий наступ більшовиків підготував двогодинний барабанний артилерійський вогонь. І навіть по так довгій артилерійській підготовці ворог не відважився безпосередньо вислати піхоту до наступу, а попереду неї вислав 3 танкетки, які їхали лініями з полуднево-східного напрямку. Спроба знищити танкетки булавою²⁵⁵⁸ не вдалася. Стрілець, що мав доручення знищити танкетку, не підійшовши ще на відповідну віддачу, згинув. Однак наступ танкеток задержав вогонь гранатометний²⁵⁵⁹, що цільно падав перед самими танкетками. Танкетки змушені були завернути і чимскоріше втікати. Тоді червоноармійці, гнані силою своїх старшин, пішли до другого наступу, але вже рівночасно зі всіх сторін. Цей наступ відбито з втратами для ворога. Більшовики цофнулися і зайняли становища оборонні.

Біля години 15-ї прилетіло декілька літаків, стали обстрілювати позиції підвідділів з кулеметів, а навіть один з них кинув кілька бомб, але вояцтву не пошкодив. Після цього більшовики підступили до наступу, але тоді вже сутеніло. Командир підвідділу Перебийніс, підірвавши вояцтво своєю бравурною постановою з гучним окликом “Слава!”. Розохочене вояцтво рушило вперед до протинаступу. Протинаступ вповні вдався. Ворожий перстень проламано, і підвідділ “Перебийніс”, а за ним підвідділ “Пролом” почали відв’язуватися від ворога, прямуючи у східному напрямку. [...] Втрати ворога: около 300 вбитими (між ними 1 полковник і 16 підстаршин), багато ранених²⁵⁶⁰.

Наприкінці 1944 — у перші місяці 1945 р. сутічок з підрозділами Червоної армії ставало щораз менше. Серед нападів УПА на червоноармійців, які відбулися в 1945 р. до закінчення світової війни, слід згадати про масштабну акцію проти бійців та офіцерів 64-го і 90-го полків, які 7 квітня збирали продовольчий контингент із населення в с. Посіч на Станіславщині. Після збору провізії група радянських військових (149 осіб, серед яких були штабні офіцери обох полків) без жодних заходів безпеки розташувалася на ночівлю в центрі села у приміщенні школи і в декількох сусідніх будинках. Близько 23:00 будівлі, де спали червоноармійці, оточили повстанці. По вікнах відкрили перехресний вогонь. Бій тривав до 2:30 ночі. Унаслідок обстрілу радянська сторона, за власними оцінками, втратила 3 вантажні автомобілі, 16 убитими і 8 пораненими. Повстанці втратили 1 бійця, який після поранення підірвався гранатою, щоб не потрапити в полон²⁵⁶¹.

Напади відділів УПА на підрозділи і частини Червоної армії тривали також улітку і восени 1945 р. Наприкінці 1945 — на початку 1946 р. зіткнень практично не зафіксовано.

²⁵⁵⁸ За припущеннями В. Мороза, так повстанці називали німецький кумулятивний протитанковий ручний гранатомет.

²⁵⁵⁹ Очевидно, йдеться про мінометний вогонь.

²⁵⁶⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 1. — С. 207—209.

²⁵⁶¹ Motyka G. *Ukrainśka partyzantka. 1942—1960.* — S. 442—443.

6.3. Боротьба збройного підпілля і повстанців проти внутрішніх військ НКВД і радянської адміністрації на завершальному етапі Другої світової війни

Стійте твердо тепер супроти наших ворогів і воюйте з ними...

Перша книга Макавеїв 4; 18

Якщо сутички повстанських відділів із підрозділами й частинами Червоної армії мали суто епізодичний характер, то боротьба з НКВД була системною і становила основу бойової діяльності підпілля. Протистояння між УПА та НКВД розпочалося одразу ж після проходження лінії фронту територією, де діяли повстанці²⁵⁶². Від лютого до квітня 1944 р. запеклі битви тривали в лісах Житомирщини, Сарненщини, Костопільщини, Кременеччини і Дубенщини, унаслідок чого внутрішні війська втратили 850 осіб убитими. У січні — серпні відділи УПА-Південь провели 24 бої з військами НКВД на території Кам'янець-Подільської та Вінницької областей²⁵⁶³.

Уже з січня 1944 р. радянська влада силами військ НКВД, червоних партизанів і армійських підрозділів влаштовувала масові облави на повстанців. Відомо, серед іншого, про великі облави на території Черкащини й Південної Київщини. 14 січня заступник начальника штабу внутрішніх військ НКВД Українського округу звернувся до відділу боротьби з бандитизмом Народного комісаріату внутрішніх справ із такою запискою:

«За наявними у нас даними, в лісових масивах, розташованих від Чигирин до Знам'янки (т. зв. Чорний Яр), і лісових масивах в районі Чигирин — Сміла (Холодний Яр), Корсунь-Шевченківський і Біла Церква переховуються озброєні бандитські повстанські групи українських націоналістів із числа зрадників Батьківщини, які втекли зі звільнених районів.

Прошу Вашого розпорядження командирам частин округу, розташованих поблизу цих районів у вказаних лісових масивах і розташованих в лісах населених пунктах, посилити оперативну діяльність військових частин, зокрема пошукових груп»²⁵⁶⁴.

На початку 1944 р. керівництво НКВД володіло інформацією про активну діяльність повстанців та націоналістичного підпілля практично на всій території Правобережної України, тому готувалося до серйозного протистояння. У доповідній записці начальника внутрішніх військ НКВД Українського округу генерал-майора Марченкова та начальника штабу округу полковника Брагіна начальнику внутрішніх військ НКВД СРСР генерал-майору Шередезі від 9 лютого повідомлялося: «Обстановка на Правобережжі України ускладнює оперативно-службову роботу наших військ. У звільнених від військ противника районах та областях є повстанські формування українських націоналістів, бандитські угруповання, які активно розвивають свою антирадянську діяльність. Бойові сутички наших військ із численними, добре озброєними бандгрупами неминучі.

Дії бандитських збройних груп матимуть характер збройних нападів на тиллові об'єкти Червоної армії, на залізничні станції, на населені пункти з невеликими гарнізонами, на обози, що передислоковуються, тощо.

Ця обставина вносить докорінні зміни в оперативно-службову роботу наших частин. Окрім виділення в гарнізонах загальноприйнятих видів службових нарядів, треба постійно мати рухомі військові частини і підрозділи для проведення чекістсько-військових операцій із ліквідації антирадянських і бандитських груп [...]. Ці частини повинні мати танки легкого

²⁵⁶² Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. — Т. 5. — Кн. 1. Вперёд на Запад. 1 января — 30 июня 1944 г. / Под ред. Н. П. Патрушева. — М.: Кучково поле, 2007. — С. 96—97.

²⁵⁶³ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 211.

²⁵⁶⁴ Український здви́г: Наддніпрянина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 371.

типу і бронемашини, бути добре озброєними піхотною зброєю (міномети, станкові та ручні кулемети, автомати)»²⁵⁶⁵.

Внутрішні війська НКВД підійшли до боротьби з повстанським рухом «у повному озброєнні», детально вивчивши (завдяки партизанським донесенням) тактику повстанської боротьби. Завданням № 1, яке радянське керівництво ставило перед енкаведистами, був розгром найбільших повстанських сил. Для цього планували застосовувати метод великих облав на лісові масиви, села і хутори, завдяки яким передбачалося розсіяти повстанські сотні і курені, знищити їхні бази, поламати структуру, розірвати зв'язки між підрозділами.

Серед великих облав лютого 1944 р. слід відзначити операції внутрішніх військ проти повстанських таборів поблизу сіл Мале і Велике Вербче Степанського району Рівненської області. 16 лютого військам НКВД вдалося оточити повстанські бази, але упівці вивалилися з оточення, втративши при цьому частину обозу, 3 осіб убитими і 6 пораненими. Енкаведисти, за повідомленнями націоналістів, втратили 10 бійців убитими²⁵⁶⁶.

У відповідь на дії противника повстанці збільшили маневреність і активізували наступальні операції. 20 лютого відділ УПА (50 вояків) захопив райцентр Деражне, вигнавши працівників місцевого відділу НКВД і адміністрацію до Цумані²⁵⁶⁷. У ніч на 24 лютого відділ М. Мельника — «Кори» напав на районний центр Володимирець. Бій у містечку тривав понад дві години. Радянська сторона втратила 4 убитими і 7 пораненими. Загинули командир взводу винищувального батальйону Сарнацький, партизани Морочинець і Дьяконов, старший сержант 143-ї дивізії²⁵⁶⁸. Аналогічні напади відбулися в лютому на райцентри Рівненської області Тучин, Морочне, Висоцьк²⁵⁶⁹.

Про активність боїв між відділами УПА та НКВД промовисто свідчить звіт за першу половину березня 1944 р. невеликої диверсійної групи «В'юна», що оперувала на території Рівненського надрайону ВО «Богун».

«Бій офензивний відбувся дня 1.III.44 р. Виконувала диверсії група В'юна. Власні сили людей в складі 30 чоловік. Технічні сили: 2 фінки, а решта кріси. Зліквідовано 9 червоних, причому 1 втік. Здобуто зброї: 2 фінки, 1 (один) «Максим» і 6 крісів. Власних втрат не було.

Бій офензивний відбувся дня 3.III.44 р. Виконувала диверсію група В'юна в складі 40 осіб. Технічні сили: 1 кулемет «Дегтярьова», 4 фінки і 30 крісів. Зліквідовано ворога 16 чоловік. Здобуто зброї 6 фінок, а решта (10) крісів. Власних втрат не було ні в людях, ні в зброї. Плюс до того, здобуто також 9 сідел.

Бій офензивний відбувся дня 6.III.44 р. В цьому бої брала участь районна жандармерія оргмобу в складі 7 чоловік, районна поліція в складі 10 чоловік, один рій з диверсійної групи В'юна. Керував цим боєм командир району ч. 10²⁵⁷⁰ зі своєю районовою ексекутивою в складі 7 чоловік. [...] Бій був за визволення людей, яких арештувало НКВД. Визволено 4 особи і зловлено 1 сексота. Сили ворога: 7 чоловік НКВД. Технічні сили: 6 фінок і 1 наган. Зліквідовано ворога в складі 3-х чоловік, а 3-х втікло. Здобуто зброї: 1 фінку і 1 наган. [...]

Дня 7.III.44 р. відбувся офензивний бій диверсійної групи друга В'юна в складі 40 осіб. Технічна сила: 1 кулемет, 8 фінок і 3-х крісів. Бій відбувався за визволення людей, яких НКВД арештувало на півночі і вело до в'язниці через с. 3. району ч. 10 до Рівного. 16 осіб відбито. [...] Сила ворога: 7 чоловік. Їх всіх зліквідовано. Здобуто зброї: 5 фінок і 2 кріси. [...]

²⁵⁶⁵ Український здви́г: Наддніпрянина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 372—373.

²⁵⁶⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 247.

²⁵⁶⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 176.

²⁵⁶⁸ Там само. — С. 189—190.

²⁵⁶⁹ Там само. — С. 191.

²⁵⁷⁰ Рівненський повстанський район.

Бій офензивний, який відбувся дня 8.III.44 р. В тому бої брала участь диверсійна група друга В'юна в складі 40 чоловік і група славної пам'яті друга Чорноморця 70 чоловік. Технічна сила була: 6 кулеметів, 12 фінок, а решта кріси. Командував цими двома відділами друг Гонта²⁵⁷¹. [...] Більшовики розпоряджали такими силами: пушками, тяжкими і легкими мінометами. В цьому складі було дві сотні. Відбувся бій на терені Клеванського району в урочищах "Гори". Ці групи під командуванням друга Гонти стали робити прорив у напрямку жуківського лісу. Пробиваючись з оточення, вбито понад 30 більшовиків. При тому вбито заступника полковника Уласова і районного комісара НКВД. Власних жертв не було, лише один легко ранений.

Дня 15.III.44 р. відбувся бій дефензивний, в якому брали участь дві диверсійні групи — друга В'юна і друга Білого, 40 чоловік [...]. Запальним боєм керував друг Гонта. Технічна сила: 5 кулеметів, 15 фінок, решта кріси. Ворожа сила: 5 сотень піхоти, 3 сотні кавалерії. Технічна сила ворога: тяжкі міномети, тяжкі і легкі кулемети, автомати і кріси. Ворог наступав одночасно з півдня і заходу. З півдня наступала одна сотня, а із заходу три. [...] Наступ ворога відбито. [...] Втрата ворога: вбитими до 40 осіб. Здобуто 1 кулемет, 4 фінки, 5 пістолів, 8 крісів. На полі слави з нашої сторони впав друг Чайка — командир районної жандармерії, жандарм друг Шауленко, стрілець Ворон. Тяжко ранений один і трьох легко ранених»²⁵⁷².

5 березня 1944 р. секретар Рівненського обкому партії В. Бегма у доповідній записці інформував ЦК КП(б)У, що лише на території Рівненської області діє 56 великих збройних формувань УПА (по 100—400 вояків) загальною чисельністю 9—10 тис. осіб²⁵⁷³, які за перші дні березня здійснили 7 нападів на районні центри, убивши 109 співробітників НКВД і адміністративних органів радянської влади, а також провели 64 акції в селах, знищивши понад 500 представників радянської влади й активістів. Крім того, місцеві повстанці, за інформацією В. Бегми, вчинили 150 нападів на підрозділи й частини Червоної армії, в результаті чого загинуло 250 бійців і офіцерів. Шляхом індивідуального терору в містах і селах підпільники знищили 464 представників радянської влади, міліціонерів тощо. У документі підкреслювалося, що районний актив боїться залишати міста, у багатьох селах зовсім не з'являється, а всі заходи з мобілізації та хлібозаготівлі зірвані. Разом з тим, стверджував автор повідомлення, у січні — лютому 1944 р. завдяки операціям Червоної армії, партизанів та військ НКВД на території Рівненщини загинуло 500 і було взято в полон 300 повстанців²⁵⁷⁴. Як впливає з документа, за перші два місяці того року повстанці Рівненської області знищили 1 123 людей при власних втратах 800 осіб.

Поряд зі збройною боротьбою на терені сталої дислокації повстанці відновили практику глибоких рейдів на схід. У березні 1944 р. з Південної Волині на Поділля за Збруч вирушили рейдом відділи з'єднання УПА О. Качана — «Саблюка». Повстанці з боями пройшли понад 170 км і були заблоковані внутрішніми військами лише в червні в Брусинівсько-Калинівських лісах на межі Літинського й Калинівського районів Вінницької області. З оточення зуміло вирватися менше 100 повстанців, понад 200 загинуло в боях²⁵⁷⁵.

Зважаючи на складну для радянської влади ситуацію в західних і правобережних областях України, уже в середині березня у Рівному було створено оперативний штаб для боротьби з ОУН і УПА. Його роботу організували заступники наркома внутрішніх справ СРСР

²⁵⁷¹ Очевидно, йдеться про Лавріна Федорука (Федорчука), уроженця с. Бармаки Рівненського району, командира сотні УПА на території Рівненського повстанського надрайону (див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 418).

²⁵⁷² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — С. 417—419.

²⁵⁷³ Очевидно, йшлося не лише про відділи УПА, але й про СКВ, БСБ, ВОПИ.

²⁵⁷⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кенітій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 191—192.

²⁵⁷⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. — С. 552—557.

С. Круглова та І. Серов²⁵⁷⁶. До кінця місяця у розпорядження штабу зі східних регіонів СРСР було перекинуто 29 ешелонів внутрішніх військ НКВД²⁵⁷⁷, які, за даними С. Круглова, до 7 квітня 1944 р. провели 109 антиповстанських операцій, під час яких убили 2 600 повстанців і захопили 3 256 полонених. Втрати радянської сторони становили 112 убитими і 90 пораненими службовців НКВД²⁵⁷⁸. Такі дані навряд чи є цілком об'єктивними. Імовірно, до числа вбитих і заарештованих увічли зараховували й мирне населення, чоловіків, які ховалися від мобілізації, а також інші категорії громадян. Адже, попри наведену оптимістичну статистику, на здійснення обіцянки заступника наркомів внутрішніх справ найближчим часом «нормалізувати ситуацію» довелося чекати ще добрих десяти років.

Важкі сутички з доволі великими повстанськими відділами сили НКВД мали наприкінці березня — на початку квітня у Житомирській області. У бойовому донесенні командування 18-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВД начальника внутрішніх військ НКВД Українського округу генерал-майору Марченкову вміщено детальний опис одного з боїв проти відділів УПА на Радомишльщині: «За інформацією начальника штабу військ полковника Брагіна, начальника УНКВД у Житомирській області полковника Шаповалова, начальника РО НКВД міст Радомишля і Коростеня відомо, що в районі лісів на північний схід від Радомишля оперує близько трьох бандформвань УПА загальною чисельністю орієнтовно 300 осіб. З однією з цих банд, якою керує сотенний «Лисогор», підрозділи Червоної армії 30 березня 1944 р. на висоті 164(0070) вели бій. Крім цього, в русі на Київ в районі Чопович помічено ще одну банду, яка східніше Коростеня 29 березня 1944 р. обстріляла військовий ешелон. За свідченнями місцевих мешканців, на 8 км західніше Житомира в лісі помічена група озброєних бандерівців з обозом (дані уточнюються органами НКВД).

30 березня 1944 р. підрозділи на чолі з полковником Брагіним: курсанти артучилища, яке дислокується в Житомирі, 127 осіб під командуванням старшого лейтенанта Журовського, особовий склад бронепотяга в кількості близько 100 осіб під командуванням капітана Оронського і загін чисельністю 150 осіб 18-ї бригади внутрішніх військ НКВД під командуванням капітана Новожилова прочісували ліс. Під час операції капітан Оронський зі взводом автоматників приблизно о 15:00 на висоті 164(0070) зіштовхнувся з бандою чисельністю 80—100 осіб. Невдовзі на допомогу капітану Оронському прибули курсанти-артилеристи в складі трьох взводів, які півкільцем охопили висоту 164(0070) і вели рішучий наступ, неодноразово переходячи в атаку протягом 7 годин, але через те, що висота в інженерному плані укріплена і противник мав масований вогонь, бій успіху не мав.

[...] Капітан Новожилов 5 годин спостерігав бій на висоті 164, проте, сліпо виконуючи наказ капітана Панкратова, не почав стрільбу, чим припустився непоправної помилки, давши можливість банді відійти в південно-західному напрямку.

²⁵⁷⁶ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 213.

²⁵⁷⁷ До 25 березня 1944 р. в Західну Україну було передислоковано 16-ту, 17-ту, 18-ту, 19-ту, 21-шу бригади внутрішніх військ, 18-й кавалерійський полк внутрішніх військ, Сухумську та Орджонікідзенську дивізії, окремий танковий батальйон дивізії ім. Дзержинського. За штатом кожна бригада внутрішніх військ нараховувала 4 025 багнетів, мала 50 танків Т-60 або Т-70, 50 бронемашин, 335 вантажних автомобілів, 45 мінометів, 30 станкових кулеметів, саперні підрозділи (детальніше про чисельність, дислокацію, озброєння військ НКВД див.: Пальський З. Втрати українського населення на Волині та Східній Малопольщі в період з лютого 1944 р. до кінця 1947 р. // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 5. — Варшава, 2001. — С. 271—274). Загальна чисельність військ НКВД на території Волині в березні 1944 р. становила 28 тис. бійців. У липні внутрішні війська НКВД уже мали на території Волині та східній частині Галичини 1 дивізію, 9 бригад, 1 кавалерійський полк і 1 танковий батальйон. Чисельність особового складу військ сягнула 33 011 бійців. Також у цей час проти повстанців частково використовувалися сили внутрішніх військ, які дислокувалися в Білорусі — 10 461 військовослужбовець (Гриневиц В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944—1945) // Україна модерна. — Ч. 10. — К. — Львів, 2006. — С. 106, 112).

²⁵⁷⁸ Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 213.

²⁵⁷⁹ Український здрив: Наддніпрянина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 375—378.

В результаті семигодинного бою з бандою на висоті убито близько 8—10 і поранено до 15 бандитів. Підрозділи армії втратили: убитих — 10, поранених — 12 осіб. Серед убитих один офіцер з артилерійських курсів [...]»²⁵⁷⁹.

Зберігся і повстанський звіт про події на Житомирщині та Північно-Західній Київщині в березні — на початку квітня 1944 р.:

«Дня 18.3.1944 р. починає падати сніг з дощем, що затруднює всякі дії. Після снігу починаються невеликі морози. Це погано впливає на наші рухи. Найменше пересування оставляє за собою сліди і наслідки. На наслідки не прийшлося довго ждати. 21.3. в годині 3-ї пополудні на наші становища в лісі під с. Мелені (р-н Чоповичі) намагалися наскочити НКВД-исти з місцевим активом. Ми прийняли бій. Бій тривав 40 хв., в результаті: червоних розігнали зовсім, вбитих по стороні червоних було 12 і багато ранених. [...]

Від полоненого, який попався в наші руки, довідалися, що їх було 120 чоловік, в тому числі 60 НКВД-истів, решта — мобілізовані дядьки і актив. Дядькам пояснювали, що ми є німецький десант. Видали по 20 набоїв і погнали в ліс, говорячи, що нас є 65 чоловік і що без стрілу нас візьмуть в полон. [...]

Підбируємо здобич (11 крісів, 1 фінка), хоронимо вбитих і подаємося далше, а відтак, оминаючи села Устинівка, Рубанка, Буда Ободінська, Горинь, Зібне, Велика Ворсова, Моделівка, Вишевичі, човнами переправляємося через річку Тетерів в київські ліси. [...] Направляємося далі і стрічаємося з людьми Лисогора і Ярого. Виходить, що вони стоять там, звідки ми вийшли. Дістаємо харчів і вертаємо на те саме місце. Тут зустрічаємося з командирами Лисогором і Ярим і обговорюємо план дальших дій. Рішаємо не розлучатися, доки не розтане сніг. [...]

На червоних не довелося довго ждати. В годині 11-ї наша застава відкрила вогонь. Показалося, що червоних в силі 20 чоловік посувалися розстрільною під наші становища. Коли наші відкрили вогонь, більшовики стали втікати, хочаби нас рушити з окопів. Одначе хлопці не кидали окопів. Зав'язався довгий затяжний бій. Більшовики кинуло біля 500 кращих НКВД-истів, і більшість в них озброєних «снайпери». Бій тривав від 11-ї години ранку до 8-ї години вечора. Червоні чотири рази йшли в атаку і чотири рази відступали, лишаючи на полі бою вбитих і ранених. Був сніг і мороз, хлопці по черзі ходили до вогню грітися і дещо перекусити. Червоні відступили, залишивши на полі бою 20 вбитих і ранених 30 чоловік. Наші втрати: вбитих 0, ранених 11. Це було дня 29 березня 1944 р.»²⁵⁸⁰.

Звіти ворожих сторін подібні, хоч відрізняються датою і кількістю втрат.

Бої на Житомирщині²⁵⁸¹ були далеко не наймасштабнішими. Найбільша битва Повстанської армії з радянськими внутрішніми військами відбулася у квітні 1944 р. поблизу с. Гурби, що на межі Рівненської та Тернопільської областей.

З початком квітня, місяця, коли дерева в лісах зазеленіли, командування УПА-Південь віддало наказ своїм з'єднанням концентруватися в лісових масивах на південному сході Рівненщини та півночі Тернопільщини, для того, аби розпочати великий рейд у напрямку сучасної Хмельницької, Вінницької та Черкаської областей. До 20-х чисел квітня у Кременецьких

²⁵⁸⁰ Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 475—477.

²⁵⁸¹ Слід підкреслити, що рейди повстанських відділів у напрямку Дніпра були надзвичайно складною справою. Відриваючись від своїх баз, рейдуючи на територіях, де не було потужної мережі націоналістичного підпілля, де серед населення існувала розгалужена агентурна мережа НКВД, повстанці дуже часто зазнавали колосальних втрат від голоду, холоду, хвороб, випадкових сутичок із противником. Показовим у цьому сенсі був і описуваний рейд на Східну Житомирщину та Західну Київщину в березні — квітні 1944 р. Для кращого розуміння читачами умов рейду наведемо ще декілька рядків із повстанських звітів: «Щоб вимунути погоні, переходили в Бородянський р-н. Тут організуємо харчі і подаємося під залізницю. Залізницю не вспіваємо цієї ночі перейти. Вдень починає падати сніг. Вечором висилаємо на робочий посьолок за картоплею, люди наскакують на засідку. Один вертається ранений в ногу [...]. Істи нема що. Трапляється випадок збожевоління від холоду і голоду. Помимо всього, пересуваємося в друге місце. Залізницю знов не вспіваємо перейти. Сніг все-таки далі падає. День проходить без особливих випадків. 2-ох стрільців збожеволіло і вмирають зі зимна. Червоні весь час слідять наші рухи. Ми ставимо собі завдання за всяку ціну пробратися в Іванківський ліс» (Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 477).

лісах зібралось 4—4,5 тис. вояків УПА-Південь та УПА-Північ, з яких 2,5—3 тис. були озброєні, а 1—1,5 тис. — новобранці. Там розташувалось і декілька таборів із місцевими цивільними мужчинами, які переходувалися від мобілізації до Червоної армії. Повстанські сили були згруповані в куренях «Непитайла», А. Трачука — «Бувалого», І. Золотнюка — «Довбенка», О. Кайдаша — «Лиха», О. Степчука — «Рова», «Сторчана», С. Котика — «Докса», І. Сала — «Мамая», двосотенних групах «Панька» і «Залізняка». Колегіальне командування повстанським угрупованням під час битви здійснювали командири УПА-Південь В. Кук — «Леміш», М. Свистун — «Ясень», В. Процюк — «Кропива» та УПА-Північ (ВО «Богун») П. Олійник — «Еней» і Д. Казван — «Гриць»²⁵⁸².

Велике скупчення людей у лісовому масиві помітили радянські органи безпеки, які протягом 21—27 квітня розгорнули широку антиповстанську акцію на кордоні Рівненської і Тернопільської областей. 21 квітня до тамтешніх сіл було стягнуто значну кількість внутрішніх військ (за радянськими даними — 15 тис. солдатів і офіцерів, за повстанськими — 25—35 тис.²⁵⁸³) з артилерією, легкими танками (16 штук), авіацією і кавалерією²⁵⁸⁴.

Зранку 22 квітня почався масштабний артилерійський обстріл і бомбардування лісових масивів, що з невеликими перервами тривало добу. Уранці наступного дня війська НКВД стали інтенсивно атакувати позиції повстанців, місцями переходячи на рукопашний бій. Після цілоденних баталій упівці відійшли на нові оборонні рубежі в районі сіл Гурби, Велика Мощаниця, Чернява, Святе, Грабовець і вздовж річок Замішівка і Понура. Військам НКВД протягом першого дня вдалося відрізати від основних сил і розпорозити курінь О. Кайдаша — «Лиха», а також знищити табір утікачів від мобілізації.

24 квітня найзапекліші сутички з використанням авіації, танків і артилерії розгорілися поблизу с. Гурби, де бійці внутрішніх військ намагалися прорвати оборону і витіснити повстанців на відкритий простір. За іронією долі, оборону тримав курінь І. Сала — «Мамая» — колишнього майора Червоної армії, уродженця Полтавщини, який після втечі з німецького полону в 1943 р. приєднався до УПА. В бою під Гурбами війська НКВД втратили підбитими два танки, але не зуміли здолати противника. Вночі командування оточених повстанських з'єднань прийняло рішення розділитися на три групи і під ранок вирватися з оточення в різних напрямках. На світанку 25 квітня повстанці групами приблизно по тисячі бійців прорвалися в напрямку Дерманського і Суразького лісових масивів²⁵⁸⁵. Протягом наступних двох днів війська НКВД прочісували ліс і навколишні села, не переслідуючи з'єднань УПА, що відступали.

У звітній документації противники вказували діаметрально протилежні дані про втрати. За радянськими джерелами, війська НКВД у боях втратили тільки 11 убитих і 46 поранених проти 2 018 убитих і 1 570 полонених упівців. Натомість за різними повстанськими матеріалами енкаведисти втратили 800 осіб убитими й невідому кількість пораненими. Власні втрати повстанці оцінювали так: убито 180—200 озброєних вояків (80 — під час бою і 100—120 — замордовані в полоні) і 200 новомобілізованих без зброї, потрапило в полон 300 цивільних, які переходувалися в лісі.

²⁵⁸² Детальніше див.: Марчук І. Гурбенський бій мовою свідчень, фактів, документів // Визвольний шлях. — 2002. — № 11. — С. 11—14; Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. — Дрогобич, 2002. — С. 125—137; Марчук І., Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. — Рівне, 2002. — С. 15—18; Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы. — М., 1975. — С. 627—628

²⁵⁸³ Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. — Дрогобич, 2002. — С. 125—126. Різниця в цифрах з'явилася від того, що радянські дані подавали лише війська НКВД, тоді як повстанське командування стверджувало, що крім внутрішніх військ участь в операції брали частини Червоної армії другої фронтової лінії (див.: Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та заплілля 1944—1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. — С. 22).

²⁵⁸⁴ За радянськими даними, в бою брали участь 14 батальйонів внутрішніх військ (по 713 багнетів у кожному), кавалерійський полк внутрішніх військ, 16 танків дивізії ім. Дзержинського, авіація (Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы. — С. 627).

²⁵⁸⁵ Детальніше див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та заплілля 1944—1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. — С. 430—443.

Більш-менш точні дані про втрати УПА можна почерпнути зі звітів НКВД про захоплену зброю. Чекісти в бою здобули такі трофеї: 1 літак У-2, 7 гармат калібром 45 мм, 15 мінометів, 42 ручні кулемети, 31 МП, 298 гвинтівок, 5 мотоциклів, 120 возів і 129 коней, 56 тонн зерна²⁵⁸⁶. Зважаючи на кількість зброї, можна припустити, що загони УПА втратили 370–380 осіб убитими і полоненими (із числа озброєних повстанців). Скільки загинуло новомобілізованих цивільних чи втікачів від мобілізації — сказати складно; невідомим залишається також число вбитих і поранених енкаведистів, але тут теж, очевидно, йдеться про декілька сотень осіб. У гурбинських боях жодній зі сторін не вдалося досягти цілковитого успіху. Повстанці не зуміли завершити концентрацію сил для «стрибка» на схід, а внутрішні війська, хоча й зірвали вихід загонів УПА до Дніпра, не змогли повністю знищити великі упівські з'єднання.

19-та бригада внутрішніх військ НКВД під командуванням полковника Тимофєєва, яка брала участь у боях біля Гурбів, 28 квітня 1944 р. була скерована для проведення зачистки лісів у напрямку р. Случ. Вранці наступного дня надійшла інформація про бій між куренем УПА «Докса» і солдатами 70-ї армії. Чекісти з'ясували: в с. Желізниці повстанці із засідки вбили 18 червоноармійців. Бригада атакувала Желізниці близько шостої ранку, але наштовхнулася на шалений опір з боку партизанів. Запеклий бій згодом охопив і сусіднє село Гронне. До вечора 29 квітня енкаведистам вдалося розбити розквартировані в селах повстанські загони. Упівці втратили 255 осіб убитими. Втрати чекістів були майже такими ж — 240 рядових і офіцерів²⁵⁸⁷.

У травні відбулися масштабні зіткнення між внутрішніми військами НКВД і повстанцями із Групи «Лисоня» на Тернопільщині. 15 травня неподалік с. Дуплицька Заліщицького району сотні «Лева» і «Черняка» оточили енкаведисти. Вириваючись із оточення, повстанці, за власними звітами, втратили 3 осіб убитими, знищивши при цьому 43 (!) бійців противника, що виглядає малоімовірним. Тоді ж поблизу с. Голіград відбувся бій відділу «Голуба» з військами НКВД, під час якого останні нібито втратили 195 осіб²⁵⁸⁸.

3 серпня у результаті бойових зіткнень опергрупи Бережанського райвідділу НКВД зі школою радистів обласного проводу ОУН неподалік с. Лісники Бережанського району Тернопільщини потрапив у полон один із слухачів цієї школи М. Осадчий — «Василько». Під час допиту він повідомив, що керівником радистів був Ф. Королук — «Холодний», а викладачем радіосправи — колишній офіцер Червоної армії «Андрій». Школа налічувала 40 слухачів (30 юнаків і 10 дівчат)²⁵⁸⁹. Енкаведисти також викрили в Лісниках криївку з цінною радіоапаратурою²⁵⁹⁰.

11 серпня повстанці з сотні «Полтавці» на шляху Козова — Зборів неподалік с. Красне Зборівського району із засідки розбили групу енкаведистів, які конвоювали новомобілізованих чоловіків. У бою 30 співробітників НКВД загинуло, 47 дістали поранення, 600 рекрутів розбіглися²⁵⁹¹.

19 серпня енкаведисти спільно з одним кавалерійським та двома мотоциклетними полками Червоної армії з Першого українського фронту провели великі антиповстанські операції на Львівщині в безпосередньому тилу фронтових військ. За радянськими повідомленнями, було розбито 36 повстанських відділів і боївок, причому нібито загинуло 4 315 повстанців²⁵⁹².

²⁵⁸⁶ Мотука Г. Українська партизанка. 1942—1960. — С. 489—491; Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. — Дрогобич, 2002. — С. 125—137.

²⁵⁸⁷ Мотука Г. Українська партизанка. 1942—1960. — С. 491—492.

²⁵⁸⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 68. — Арк. 63; Літопис УПА. — Т. 12. Третя подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали / Під ред. Є. Штендери. — Торонто, 1989. — С. 29.

²⁵⁸⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 8.

²⁵⁹⁰ Там само. — Арк. 9.

²⁵⁹¹ Літопис УПА. — Т. 12. Третя подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали / Під ред. Є. Штендери. — С. 32.

²⁵⁹² Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944—1945) // Україна модерна. — Ч. 10. — К. — Львів, 2006. — С. 114—115.

Упродовж 18 серпня — 9 вересня внутрішні війська за допомоги частин Четвертого українського фронту здійснили масштабні акції проти УПА у Дрогобицькій області. У численних сутичках і боях повстанці, за радянськими звітами, начебто втратили 1 174 осіб убитими і 1 180 осіб полоненими²⁵⁹³.

Важкі бої між УПА і внутрішніми військами точилися в районі Карівського лісу, що біля с. Піддубне на Сокальщині. 27 серпня чекісти отримали відомості про перебування в лісі куреня з'єднання УПА «Галайда» (майже 450 багнетів). В операції проти повстанців було задіяно 250 бійців внутрішніх військ, 450 прикордонників, 150 кіннотників із 29-го гвардійського полку, а також батарею 82-міліметрових мінометів.

Операція розпочалася 29 серпня. Близько 5:30 ранку упівці дістали попередження від місцевих мешканців про радянський наступ, що дозволило їм зайняти вигідні позиції для оборони. О 6:00 внутрішні війська розпочали артилерійську підготовку, що тривала до 9:00. Наступаючи на ліс, енкаведисти наштотувалися на запеклий опір. Атаки, які безперервно тривали до 15:50, виявилися безуспішними. Ба більше, застава 104-го прикордонного загону несподівано потрапила в засідку і втратила половину особового складу. Близько 18:40, після перегруповання, карателі розпочали новий артобстріл повстанських позицій, який тривав до 19:30. Нові атаки продовжувалися до 21:00. Повстанські відділи вирвалися з оточення у ніч на 30 серпня.

У звітах сторони подали різні відомості про свої і чужі втрати. За радянськими джерелами, УПА втратила в бою 625 осіб убитими (що насправді перевищувало загальну кількість учасників бою з боку партизанів), а сили НКВД — 32. Повстанці визнали загибель усього 10 своїх вояків, натомість стверджували, що ліквідували близько 300 ворожих бійців. Очевидно, що кожна зі сторін завищувала втрати противників і занижувала власні²⁵⁹⁴.

28 серпня повстанці силою 400—1 000 вояків (за радянськими оцінками) атакували районний центр Козову на Тернопільщині і взяли містечко під свій контроль. Щоб вибити їх звідти, внутрішні війська змушені були звернутися по допомогу до арtdивізіону Червоної армії. Після артилерійського обстрілу райцентру націоналісти відступили в навколишні села і лісові масиви²⁵⁹⁵.

5 вересня курінь під командуванням О. Польового — «Остапа» вів запеклі бої з військами НКВД поблизу с. Липиця Горішня на Тернопільщині. Упівці із засідки зненацька атакували й розбили автоколону противника, після чого відійшли до найближчого лісу й отаборилися. Невдовзі на місце інциденту прибули свіжі війська, які напали на повстанський курінь у лісовому таборі. Після цілоденного бою упівці вийшли з лісу і, маневруючи, відірвалися від переслідування. За звітами УПА, внутрішні війська зазнали надзвичайно високих втрат. З поля бою нібито було вивезено 4 вантажівки з трупами і 6 — із пораненими. Власні втрати курінь подавав як незначні — 5 убитих і 12 поранених²⁵⁹⁶.

13 вересня повстанський курінь, який налічував 300 багнетів, увірвався в містечко Богородчани Станіславської області. Зав'язався кривавий бій, так описаний в енкаведистських звітах: «Бандити, які напали на місто, були вдягнені в угорську форму і мали на озброєнні 10 кулеметів, автомати, гранати і міни. На початку нападу група бандитів, озброєних автоматами і гранатами, зламавши двері, проникла до приміщення райзв'язку, командир 87-го прикордонного полку підполковнику Бушкіну, який якраз у цей момент розмовляв теле-

²⁵⁹³ Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944—1945). — С. 115.

²⁵⁹⁴ Літопис УПА. — Т. 39. Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів». Холмщина і Підляшшя. (Документи і матеріали) / Упоряд. П.-Й. Потічний, С. Шлак, Є. Штендера. — Торонто — Львів, 2003. — С. 41—43; Motyka G. *Ukrainska partyzantka. 1942—1960.* — S. 492—493.

²⁵⁹⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кендій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 269; Український здви́г: Поділля. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — К., 2005. — С. 131.

²⁵⁹⁶ Літопис УПА. — Т. 12. Третя подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали / Під ред. Є. Штендери. — С. 37—38.

фоном зі Станіславовим, телефоністка лише встигла крикнути «Рятуйте точку!», у цей момент вона була схоплена бандитами і разом зі сторожем замкнена в порожньому коридорі. Бандити знищили комутатор, у результаті чого зв'язок між Богородчанами і Станіславом перервався.

У момент нападу, користуючись темнотою і рельєфом місцевості, бандити підійшли до райвідділу НКГБ і НКВД на доволі близьку відстань і відкрили сильний кулеметно-автоматний вогонь.

У зв'язку із загрозою проникнення бандитів в будівлю РВ НКВД, арештанти в кількості 4 осіб, які перебували під вартою в КПЗ, були розстріляні.

Співробітники райвідділів НКВД — НКГБ, які перебували у приміщенні, разом із бійцями винищувального батальйону вступили в бій, відкривши вогонь у відповідь із двох наявних кулеметів та особистої зброї.

Перестрілка тривала близько години, вона набула запеклого характеру.

У цей час у райцентрі перебувала невелика група прикордонників, яка відрізала шлях відходу банди і відкрила по ній вогонь, в результаті чого банда почала негайно відходити в напрямку сіл Старі Богородчани і Ляхівці»²⁵⁹⁷.

У наведеному уривку вражає поведінка «стражів соціалістичної законності» щодо арештованих: ще навіть не суджених людей розстріляли тільки через небезпеку захоплення приміщення райвідділу НКВД. Енкаведисти діяли достоту так, як у 1941 р. під час відступу з території України, коли сотнями і тисячами знищували незасуджених до страти в'язнів перед наближенням німецьких військ.

Того самого дня, 13 вересня, повстанський відділ із 200 вояків (за оцінками енкаведистів) напав на містечко Лисець Станіславівської області. Схема бою була такою ж, як у Богородчанах: знищено вузол зв'язку, підпалено будинки НКВД і НКГБ. Бій у містечку тривав протягом трьох годин»²⁵⁹⁸.

17 вересня великий повстанський загін у складі двох куренів під командуванням О. Польового — «Остапа» і В. Якубовського — «Бондаренка» поблизу с. Волиця Бережанського району розбив підрозділ внутрішніх військ. Під час бою загинуло 102 енкаведисти»²⁵⁹⁹.

Того ж дня в районі с. Урмань Бережанського району відбувся ще один масштабний бій між УПА і військами НКВД. Після безрезультатного прочісування лісу 3-тя рота 187-го батальйону внутрішніх військ натрапила на повстанську засідку і була майже повністю знищена перехресним вогнем. У бою загинуло 97 військовослужбовців НКВД»²⁶⁰⁰.

Наприкінці вересня радянська розвідка отримала інформацію про перебування великого повстанського з'єднання в лісах на північ від райцентру Перемишляни Львівської області. Ішлося про курінь «Сіроманці» (силою до 500 стрільців) під командуванням колишнього старшого лейтенанта-танкіста з Червоної армії полтавця Д. Карпенка — «Яструба», який у другій половині вересня 1944 р. прибув сюди з Тернопільщини. 30 вересня послена чотирма танками 19-та бригада внутрішніх військ НКВД, якою на той час командував підполковник Бромберг, оточила лісовий масив та почала артобстріл і атаки. З 9:00 до 23:00 було проведено 22 безуспішні спроби прорвати повстанські позиції. Уночі упівці відступили до с. Пнятин і зайняли нові оборонні позиції. Наступного дня під Пнятином енкаведисти втратили підбитим один танк, а повстанці зуміли вивратися з оточення і відійти в північному напрямку»²⁶⁰¹. Унаслідок боїв обидві сторони зазнали важких втрат. За радянськими звітами, курінь УПА втратив 165 осіб убитими і 15 полоненими, а енкаведисти — 105 убитими. Згідно з даними упівців, їхні втрати становили лише 17 убитих і 25 поранених, а внутрішніх військ — 200—250 осіб убитими»²⁶⁰².

²⁵⁹⁷ Український здвиг: Прикарпаття. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — К., 2005. — С. 193—194

²⁵⁹⁸ Там само. — С. 195.

²⁵⁹⁹ Літопис УПА. — Т. 12. Третя подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали / Під ред. Є. Штендери. — С. 38—40.

²⁶⁰⁰ Мотука G. *Ukrain'ska partyzantka. 1942—1960.* — S. 494.

²⁶⁰¹ Там само.

²⁶⁰² Літопис УПА. — Т. 12. Третя подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали / Під ред. Є. Штендери. — С. 44.

3 жовтня повстанці атакували Буданівський райвідділ НКВД на Тернопільщині, роззброїли його співробітників і звільнили 6 в'язнів²⁶⁰³.

10—11 жовтня силами 20-ї і 24-ї бригад внутрішніх військ НКВД було розбито і ліквідовано відділ УПА «В'юна», що активно оперував у лісових масивах за 20—30 км на захід від Рівного. Унаслідок запеклих боїв із карателями сотня втратила 103 стрільців убитими і 13 полоненими, після чого припинила своє існування. Власні втрати під час операції органи НКВД подали традиційно скромно: 15 убитих і 4 поранених²⁶⁰⁴.

У жовтні — листопаді того ж року відбулася низка важких боїв на Тернопільщині. 25 жовтня стався запеклий бій внутрішніх військ із повстанцями в с. Сороки Тербовлянського району. Бій розпочався о 7-й ранку і тривав вісім годин. Енкаведистам вдалося розбити повстанський відділ лише після того, як їм на допомогу прибула штурмова авіація. Унаслідок низки повітряних ударів населений пункт згорів, а повстанці втратили 76 осіб убитими (із них 15 осіб згоріли або задихнулися в диму)²⁶⁰⁵.

26 листопада в лісовому масиві поблизу с. Панасівка Залозецького району було розбито курінь «Романа». За даними радянської сторони, загинув 271 повстанець, а енкаведисти захопили 216 одиниць стрілецької зброї, 2 міномети, 53 підводи з боеприпасами, одягом і продовольством²⁶⁰⁶. Тоді ж поблизу Ланівців значних втрат зазнав курінь «Панька» (40 осіб убитими, у тому числі курінний)²⁶⁰⁷, а неподалік Збаража — курінь «Поливоди» (у трьох боях втратив 18, 34 і 74 осіб убитими, серед яких — курінний і його заступники)²⁶⁰⁸. Однак успіхи НКВД у боях із УПА восени 1944 р. були далеко не такими абсолютними і грандіозними, як це подавалося у звітах. Про реальний стан речей добре знали в компартійному керівництві республіки, яке жорстко критикувало внутрішні війська за малоефективність і бюгузтво. Надзвичайно цікавими є стенограми засідання Рівненського обкому КП(б)У від 11 вересня 1944 р. Виступаючи на зібранні, облвоенком Ракшин заявив: «Мені здається, що одним із недоліків роботи військових частин, які діють на території Рівненської області, військ НКВД є те, що коли ми виявимо банду, то в нас її бояться переслідувати до остаточного винищення. Це суттєвий недолік. Якщо якась частина виявила банду, пішла її слідами, банда відійшла в ліс, а війська не заходять до лісу її слідами, бо виявляють, якщо висловитися грубо, боязнь, що в лісі їх переб'ють»²⁶⁰⁹. Аналогічні звинувачення внутрішнім військам на тому ж засіданні висловив і голова Рівненського облвиконкому Васильківський: «Банди діють дрібними групами по 50—60 осіб. Так чому ж гарнізони в 50—60 осіб бояться йти в ліс? Мені здається, що коли б вони не мали цього страху, не тримали б охорони більшої, ніж гарнізон, а то виявляється справжній страх»²⁶¹⁰. Командування НКВД також різко критикували за «липові» повідомлення про кількість убитих повстанців. Зокрема, вказувалося на один типовий звіт, де йшлося про 50 загиблих упівців, у яких захопили лише 2 гвинтівки і 3 гранати²⁶¹¹.

Про значну шкоду, яку повстанський рух та націоналістичне підпілля завдавали радянському режимові й тилам Червоної армії, повідомляла німецька військова розвідка. У донесенні за листопад 1944 р. вказувалося: «Кількість озброєних і активних вояків УПА досягає 60 тис. осіб»²⁶¹². За даними, які надходять від офіцерів німецької розвідки, повітряної розвідки та зі звідчень радянських перебіжчиків, впливає, що цей рух активний і завдає росіянам суттєвої шкоди. УПА знаходить підтримку в широких народних масах, які надають допомогу в

²⁶⁰³ Український здви́г: Поділля. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергічук. — С. 132—133.

²⁶⁰⁴ Мотука Г. Українська партизантка. 1942—1960. — С. 495.

²⁶⁰⁵ Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944—1945) // Україна модерна. — Ч. 10. — К. — Львів, 2006. — С. 127.

²⁶⁰⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 40.

²⁶⁰⁷ Там само.

²⁶⁰⁸ Там само. — Арк. 40—41.

²⁶⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 924. — Арк. 13—14.

²⁶¹⁰ Там само. — Арк. 17.

²⁶¹¹ Там само. — Арк. 20.

²⁶¹² Очевидно, йшлося не лише про вояків УПА, але й про озброєних членів підпілля ОУН(б).

лікуванні поранених у підпільних лазаретах, постачають продукти харчування, забезпечують кур'єрську службу тощо. Ставлення населення до ОУН, УПА й УГВР слід розцінювати як дружнє або як симпатизуюче. Розвідувальні донесення свідчать, що активність українських банд змушує Червону армію використовувати на своїх базових пунктах колючий дріт у нічний час.

Сфера діяльності ОУН, УПА, УГВР через Правобережну Україну розповсюджується на Лівобережжя, а російська пропаганда розглядає кожного українця, який не бажає працювати на більшовицьку владу, як бандерівця, тим самим поширюючи їхні впливи далеко на схід.

Крім цього, надходить багато повідомлень про співробітництво ОУН, УПА, УГВР з повстанськими групами неросійських народів»²⁶¹³.

Аналогічні відомості подавалися і в іншому розвідзведенні німців за листопад: «Використання УПА здійснюється за політичними директивами ОУН. Головним завданням УПА (після відступу німців і замороження конфлікту з поляками) є боротьба проти радянської влади і Червоної армії. До сьогодні УПА використовує здебільшого методи бойових дій за радянським зразком²⁶¹⁴ — оперує невеликими відділами або бандами, практикуючи несподівані напади, саботажі, диверсії, поширення чуток і паніки, ліквідовуючи радянських функціонерів, здійснюючи пропаганду тощо. [...] Діяльність УПА перетворилась на серйозну проблему для радянського керівництва, яке змушене тепер використовувати для боротьби з повстанцями значні військові сили (війська НКВД і частини Червоної армії чисельністю до дивізії). [...] Іншою формою антирадянської боротьби ОУН і УПА є послаблення Червоної армії через підриzną діяльність, до якої залучена більша частина населення Західної України і Волині. Для цієї мети служили зрозумілі для червоноармійців накази керівництва УПА, якими заборонялося нападати на червоноармійців не в бойовій обстановці, але, поряд з тим, вимагалось безпощадно знищувати політичне керівництво. Серед червоноармійців-українців також ведеться агітація за їх перехід на бік УПА і пропаганда проти політичної та соціальної системи СРСР»²⁶¹⁵.

Одночасно з масштабною збройною боротьбою, яка точилася між військовими підрозділами внутрішніх військ НКВД та Повстанської армії, на всій території України розгорнулася ще одна, «тиха» війна наймогутнішої у світі спецслужби з українським націоналістичним підпіллям. Першим під удар спеціалістів НКВД і НКГБ потрапило підпілля ОУН(б) у Східній, Центральній та Південній Україні.

З огляду на те, що підпільна мережа в цих регіонах була відносно молодою (тобто почала створюватися лише в 1941 р.) і малочисельною, викрити і знищити її було набагато простіше, ніж на території Західної України. Уже наприкінці травня 1944 р. органи НКВД і НКГБ викрили мережу ОУН(б) на Дніпропетровщині. З допомогою масових арештів було розгромлено обласне керівництво підпілля, а також підпільна мережа у Криворізькому, Широкивському, Сталіндорфському, Щорському, Софійському, Дніпродзержинському, Криничанському, Верхньодніпровському, Новомосковському, Магдалинівському, Нікопольському, Петриківському районах та в місті Дніпропетровську²⁶¹⁶. Через агентуру радянські спецслужби також встановили персональний склад підпілля в Павлоградському, Солонянському, Котовському, Петропавлівському і Царичанському районах Дніпропетровської області, що давало змогу продовжувати масштабний розшук оунівців у регіоні²⁶¹⁷.

Навесні 1944 р. було практично повністю знищене підпілля ОУН(б) на Мелітопольщині²⁶¹⁸, частково ліквідовано націоналістичне підпілля на Донбасі²⁶¹⁹. Улітку масові арешти і страти підпільників ОУН(б) відбулися в Запорізькій та Чернігівській областях²⁶²⁰.

Восени того ж року завершено черговий етап боротьби з підпільними структурами бандерівської ОУН на Дніпропетровщині. Зокрема, від травня до жовтня 1944 р. органи НКВД і

²⁶¹³ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 166. — Арк. 1—2.

²⁶¹⁴ Йдеться, мабуть, про подібність тактики боротьби УПА і радянських партизанів.

²⁶¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 166 — Арк. 34—35; 55—56.

²⁶¹⁶ Український здви́г: Наддніпрянина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 398.

²⁶¹⁷ Там само.

²⁶¹⁸ Там само. — С. 378—383.

²⁶¹⁹ Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. — С. 115.

²⁶²⁰ Український здви́г: Наддніпрянина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 417—434.

НКГБ арештували на території області 225 оунівців²⁶²¹. Звітуючи про свої успіхи, чекісти автоматично розкрили масштабність підпільної структури місцевої ОУН(б): «З моменту звільнення Дніпропетровської області від німецько-фашистських окупантів управління НКВД викрило та арештувало 282 учасників ОУН, під час арешту яких було виявлено зброю, спеціальну літературу підпільного видавництва ОУН, апарати для множення друкованої продукції, перепустки для відправки добровольців у Повстанську армію, умовні коди для листування та інші документи, які характеризують методи та розміри підривної діяльності українських націоналістів. Накопичений нами досвід з викриття та розвінчання методів і тактики контрреволюційної діяльності ОУН у перших кварталах 1944 р. сприяли підвищенню якості проведених нами справ і більш глибокого викриття та ліквідації оунівського підпілля в III кварталі. У цей період нами були викриті та ліквідовані Організації українських націоналістів в низці районів області, так, наприклад:

У Синельниківському районі виявлена Організація українських націоналістів, зі складу якої арештовано 19 осіб;

1. У Верхньодніпровському районі — 23 осіб;
2. У Дніпродзержинському районі — 17 осіб;
3. У Нікопольському районі — 10 осіб;
4. У Широківському районі — 15 осіб;
5. У Криворізькому районі — 21 особа.

Поряд із цим, нами арештовані учасники ОУН у Магдалинівському, Криничанському, Новомосковському та інших районах області.

Виявлено і взято на оперативний облік учасників ОУН:

А) у II кварталі — 711, у тому числі по районах області:

1. По Криворіжжю — 217;
2. По Покровському району — 96;
3. По Магдалинівському — 99;
4. По Нікопольському — 28;
5. По Синельниківському — 29;
6. По Новомосковському — 19;
7. По Верхньодніпровському — 61;
8. По Дніпродзержинському — 29;
9. По Широківському — 78;
10. По Царичанському — 13;
11. По Павлоградському — 17;
12. По Васильківському — 25.

Б) у III кварталі — 744, у тому числі по районах області:

1. По Чкаловському району — 49;
2. По Верхньодніпровському — 38;
3. По Дніпродзержинському — 82;
4. По П'ятихатинському — 27;
5. По м. Дніпропетровську — 127;
6. По Дніпропетровському району — 56;
7. По Криворіжжю — 244;
8. По Софійському району — 29;
9. По Синельниківському району — 43;
10. По Нікопольському району — 49.

Слабо поставлена справа боротьби з оунівським підпіллям в наступних районах: Котовському, Межівському, Петропавлівському, Солонянському, Царичанському, Юр'ївському»²⁶²².

²⁶²¹ Український здви́г: Наддніпря́нщина. 1941—1955 / Упоряд. В. Сергі́йчук. — С. 438.

²⁶²² Там само. — С. 439—441.

У 1944 р. органи держбезпеки СРСР зуміли викрити Провід ОУН(б) на ОСУЗ (Київський), унаслідок цього було арештовано керівника підпілля Івана Нагірного, розгромлено окружні структури ОУН(б) на Київщині (Білоцерківський, Тарашанський, Корсунський, Переяславський), обласні центри підпілля в Полтавській, Сумській і Чернігівській областях, окружні проводи в Яготині, Золотоноші, Кременчуці, Олександрії, Конотопі, 34 районні і сільські організації²⁶²³.

До кінця жовтня 1944 р. фронт німецько-радянської війни покинув територію України і перемістився далі на захід. Повстанське командування і Провід ОУН(б) отримали можливість підбити певні підсумки десятимісячного періоду — від січня до жовтня 1944 р., протягом якого територія діяльності УПА була ареною протистояння гігантських ворожих армій.

На момент відступу німців на території України залишилося 14 найвищих керівників підпілля, які входили до складу Головного проводу: Р. Шухевич (Головний командир УПА і керівник усього підпілля бандерівської ОУН), Р. Кравчук (керівник підпілля ОУН(б) у Галичині), В. Кук (керівник підпілля ОУН(б) на ОСУЗ і ПЗУЗ), О. Гасин (колишній військовий референт Головного проводу і колишній шеф штабу УПА, на кінець 1944 р. не обіймав конкретних посад, але був членом Головного проводу), М. Арсенич (керівник референтури СБ Головного проводу), О. Луцький (член Головного проводу, до кінця жовтня 1944 р. був командувачем УПА-Захід-Карпати), Д. Грицай (член Головного проводу, шеф штабу УПА), Я. Бусел (член Головного проводу, співробітник Головного осередку пропаганди — ГОСПу бандерівської ОУН), М. Степаняк (член Головного проводу), П. Дужий (референт пропаганди Головного проводу); Д. Маївський (політичний референт Головного проводу), В. Сидор (член Головного проводу, командувач УПА-Захід), П. Федун (член Головного проводу, керівник політвиховного відділу УПА-Захід)²⁶²⁴.

У листопаді частина керівництва воюючої України зібралася на Рогатинщині (за іншими даними — на Тернопільщині). На засідання Проводу ОУН(б) прибули Р. Шухевич, Д. Маївський, Д. Грицай, Я. Бусел, Д. Клячківський, В. Кук та ін.²⁶²⁵. Керівники підпілля обговорювали два основні питання — справу НВРО (про неї йшлося в четвертому розділі) і тактику подальшої боротьби в умовах реставрації сталінського режиму. Учасники зібрання констатували: особливо під час проходження фронту постраждали відділи УПА на Центральній Україні, Волині й Поліссі, що спричинило чисельну перевагу Повстанської армії в Галичині.

Зважаючи на нові реалії, лідери визвольного руху розробили відповідні тактичні засади, які лягли в основу виданих 15 листопада 1944 р. інструкцій «До Країв». Документ містив вказівки щодо реорганізації підпільної мережі ОУН(б)²⁶²⁶. У зв'язку з цим на території Галичини було створено три крайові проводи: Карпатський, Подільський і Львівський, а на Волині та Поліссі — два крайові проводи: Північно-західний і Північно-східний.

Протягом зими 1944—1945 рр. підпілля мало втримувати позиції, а також перебудувати всі ланки своєї структури. Планувалося зробити мережу ОУН більш мобільною, задля чого належало скоротити кількість референтур у проводах усіх рівнів. Повстанські відділи також мали підвищити рухливість, позбутися ненадійних кадрів, великих обозів, важкого озброєння, подбати про обладнання безпечних криївок. За кожним окремим відділом закріплювався певний район діяльності. Повстанці не повинні були сидіти склавши руки, чекаючи наказів від вищих штабів. Задля підвищення активності відділів, в оперативному плані вони підпорядковувалися тереновим керівникам мережі ОУН(б). Крім того, упівці мали відмовитися від регулярно-військової боротьби й остаточно перейти до діяльності партизансько-диверсійними методами. Прискіпливу увагу мережа підпілля і військові відділи мали звертати на ведення розвідки і контррозвідки, у зв'язку з чим особливо посилювалася роль СБ²⁶²⁷.

²⁶²³ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / Упоряд. С. Богунів, С. Кокін, В. Сергійчук, Н. Сердюк, О. Скіпальський / Заг. ред. В. Сергійчука. — Т. 1. — К., 2007. — С. 353.

²⁶²⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 6. — Арк. 71—73.

²⁶²⁵ Там само. — Т. 13. — Арк. 72—73.

²⁶²⁶ Там само. — Арк. 74.

²⁶²⁷ Там само. — Т. 6. — Арк. 74—77.

Усі перераховані зміни обумовлювалися важкими втратами, яких зазнав визвольний рух упродовж 1944 р. БОї з німецькими і радянськими фронтовими частинами, акції червоних партизанів, операції великих сил внутрішніх військ із застосуванням авіації, артилерії і танків дали свої результати.

УПА-Північ від січня до кінця жовтня 1944 р. втратила убитими, пораненими і полоненими понад 70 % особового складу (з 10—11 тис. лишилося 3—3,5 тис. вояків²⁶²⁸), УПА-Південь — близько 50 % (з 1—1,5 тис. у березні до жовтня лишилося 500—700 стрільців), УПА-Захід — приблизно 20—25 % (з 18 тис. улітку 1944 р. лишилося 13—14 тис. у листопаді — грудні 1944 р.). Особливо великі втрати УПА-Північ на Волині і Поліссі спричинив т. зв. застій фронту в цьому регіоні від січня — лютого до середини серпня 1944 р. Тоді більшовики особливо активно проводили знищення повстанських відділів — як із допомогою збройних акцій, так і завдяки «вмонтованій» в повстанські лави агентурі²⁶²⁹.

Чи не найбільш дошкульним ударом по українському самостійницькому підпіллю на початку 1945 р. стало вдале «полювання» на командувача УПА-Північ Д. Клячківського — «Клима Савура». Отримавши агентурним шляхом інформацію про заплановане на 30 січня перебування провідника на хуторі Оржів Клеванського району Рівненської області, радянські спецслужби розробили і вдало провели клевансько-оржівську операцію.

20-та та 24-та бригади внутрішніх військ НКВД заблокували ліси і населені пункти поблизу Оржева. Під час прочісування лісового масиву 10 лютого бійці 233-го батальйону 20-ї бригади внутрішніх військ під командуванням лейтенанта Хабібуліна несподівано натрапили на групу з трьох повстанців, які спробували вирватися з оточення. «Захопити живими бандитів, що відходили, не було найменшої можливості, оскільки вони посилено відстрілювалися з автоматів і вбили одного червоноармійця», — звітували потім енкаведисти²⁶³⁰. Серед убитих повстанців виявилися командувач УПА-Північ Д. Клячківський, його помічник Б. Куницький і охоронець М. Колосюк²⁶³¹.

²⁶²⁸ За даними першого секретаря Рівненського обкому компартії, від лютого 1944 до лютого 1945 р. на Рівненщині відділи УПА і підпілля ОУН втратили 15 303 особи убитими і 18 066 осіб полоненими. На території області було заарештовано 1 246 «бандпособників» і затримано 13 136 дезертирів і тих, хто ухилявся від мобілізації, 6 913 осіб здалися владі (Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади — Кн. II / Відп. ред. Я. Лялька / Упоряд.: Я. Лялька, Р. Корито, М. Онишкевич та ін. — Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. — С. 188—189). За даними обкому КП(б)У, на території Волинської області за той же період загинуло 6 316 повстанців і підпільників, потрапило в полон 4 144 особи, здалися владі 5 121 особа (Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Кн. II / Відп. ред. Я. Лялька / Упоряд.: Я. Лялька, Р. Корито, М. Онишкевич та ін. — С. 171). Скорш за все, ці дані дуже перебільшені, а до числа убитих та полонених «бандитів» зараховано також утікачів від мобілізації, мирних мешканців, які допомагали підпіллю, випадкові жертви радянських військ або НКВД. На такі припущення «наштвухує» довідка про ліквідацію найбільших «банд» у Рівненській області від 1 лютого 1944 до 25 лютого 1945 р. Якщо в загальному звіті керівники Рівненського обкому обраховували кількість убитих і полонених повстанців цифрою понад у 33 тис., то в конкретному звіті цифри серйозно «зменшилися» і становили 3 739 осіб убитими і 1 389 осіб полоненими. Загалом виходило 5 128 осіб, що є більш-менш вірогідними даними по втратах ОУН(б) і УПА на Рівненщині від початку лютого 1944 до кінця лютого 1945 р. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 332—336). Якщо припустити, що по Волинській області втрати підпілля у звітах також були завищені майже вдвічі, то насправді загинили і полонених в області було 1,5—2 тис. осіб. Таким чином, по двох областях Волині й Полісся втрати УПА-Північ і підпілля ОУН(б) від лютого 1944 до лютого 1945 р. могли становити приблизно 7—7,5 тис. осіб.

²⁶²⁹ Уже до березня 1945 р. НКВД і НКГБ у Волинській і Рівненській областях мало у своєму розпорядженні 10 588 резидентів, агентів-«внутрішників», агентів-«маршрутників», інформаторів (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 926. — Арк. 177).

²⁶³⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 311.

²⁶³¹ Детальніше про життя, діяльність і обставини загибелі Д. Клячківського див.: Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — Рівне, 2009.

Від лютого 1944 до лютого 1945 р. Повстанська армія і підпілля ОУН(б) зазнали значних втрат насамперед у командних кадрах. Лише у Рівненській області було вбито 149 і захоплено 55 керівників національного руху опору²⁶³². В інших областях втрати були такими: Волинська — 214 убитими і 15 полоненими²⁶³³, Тернопільська — 98 убитими і полоненими²⁶³⁴, Станіславська — 233 убитими і 179 полоненими²⁶³⁵, Дрогобицька (від серпня 1944 до березня 1945 р.) — 221 убитими і 343 полоненими²⁶³⁶, Львівська — 204 убитими і 524 полоненими²⁶³⁷.

Попри важкі втрати, підпілля бандерівської ОУН і відділи УПА намагалися не зменшувати активності. Протягом липня — листопада 1944 р. тільки на Волині й Поліссі упівці здійснили 800 нападів на військові, господарські та адміністративні об'єкти. Намагаючись розширити територіальні межі діяльності, повстанське командування наприкінці року поживавило рейдову війну.

12 грудня відділ УПА «Стародубський» вирушив у рейд на територію Білорусі. Проїшовши з боями понад 300 км північніше від р. Прип'яті, повстанці 10 січня повернулися на українське Полісся. На зламі 1944—1945 рр. по землях Житомирської та Київської областей доволі значними силами рейдували сотні зі з'єднання УПА «Хмельницький». За даними радянських спецслужб, наприклад, 25 грудня відділ повстанців чисельністю близько 200 вояків зайняв с. Хотино Олевського району Житомирської області, а наступного дня інший відділ УПА у складі понад 100 осіб увійшов до с. Кам'янка. Під час спроби перетнути Дніпро і вийти на Чернігівщину було розбито з'єднання УПА «Базар». У перші місяці 1945 р. Північною Житомирщиною і Київщиною рейдували з'єднання «Крути» та «Петлюра». Окремим групам повстанців зі з'єднання «Петлюра» вдалося протриматися на Київщині до середини року. У цей самий час, за даними НКВД, на території сучасної Хмельницької області перебувало 10 рейдових підрозділів, які з листопада 1944 до лютого 1945 р. провели 79 боїв із внутрішніми військами. До кінця листопада 1944 р. Вінниччиною рейдували відділи УПА-Південь під командуванням «Вира» і «Ясеня»²⁶³⁸.

Для придушення повстанського руху радянські спецслужби невпинно нарощували свою присутність у регіоні. На початок осені 1944 р. до Волинської, Рівненської, Львівської, Тернопільської, Дрогобицької та Станіславської областей передислоковано понад 32 тис. бійців внутрішніх військ, танковий батальйон (22 танки), 5 бронепотягів (екіпаж — 7 700 осіб). Окрім цих сил, до боротьби з націоналістами залучили 4 прикордонні полки, 2 тис. оперативних співробітників НКВД, декілька тисяч бійців внутрішніх військ, які дислокувалися в Житомирській, Кам'янець-Подільській, Вінницькій та Київській областях, армійські частини і до 10 тис. колишніх партизанів²⁶³⁹. 27 грудня того ж року видано спеціальну постанову оргбюро ЦК КП(б)У «Про додатковий добір працівників НКВД і НКГБ для роботи в західних областях України». Згідно з документом, протягом перших двох тижнів 1945 р. у регіон додатково спрямовували 1 586 співробітників спецслужб із Вінницької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Кам'янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сталінської, Сумської, Харківської, Херсонської і Чернігівської облас-

²⁶³² Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Кн. II / Відп. ред. Я. Лялька / Упоряд.: Я. Лялька, Р. Корито, М. Онишкевич та ін. — С. 192—197.

²⁶³³ Там само. — С. 171.

²⁶³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1702. — Арк. 52.

²⁶³⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 382—384.

²⁶³⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 75. — Арк. 12; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1695. — Арк. 103.

²⁶³⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 75. — Арк. 62.

²⁶³⁸ Детальніше див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. — С. 465—574; 644—652; 721—725; 861—874.

²⁶³⁹ Лисенко О. Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — К., 2005. — С. 339—341.

тей. Оргбюро ЦК КП(б)У вимагало, щоб усі співробітники, яких направляли в Західну Україну, були молодими, фізично здоровими чоловіками і добре володіли українською мовою²⁶⁴⁰. Загалом на зламі 1944—1945 рр. проти УПА постійно боролося щонайменше 70 тис. осіб, для поліпшення мобільності яких було виділено 200 вантажних автомобілів.

Однак і ресурси самостійницького підпілля вражали. Після демобілізації, яку провела УПА-Північ у листопаді — грудні 1944 р., кількість вояків досягала 5 тис. осіб, ще 2 тис. перебували в рейдових відділах УПА-Південь, близько 14 тис. — в УПА-Захід. Крім цих сил УПА, існувало також збройне підпілля ОУН, яке подвоювало, а то й потроювало кількість бойовиків. За повідомленнями радянських спецслужб, лише на території сучасної Івано-Франківської області восени 1944 р. діяло 70 озброєних груп УПА й ОУН чисельністю 21 820 бійців²⁶⁴¹.

Упродовж 1944 і початку 1945 р. повстанці почувалися ще наскільки впевнено, що регулярно захоплювали районні центри. По черзі в руках націоналістів побували Острів, Деражне, Тучин, Володимирець, Висоцьк, Морочне, Городниця, Нові Стрілиська, Більшівці, Богородчани, Лисець, Войнилів, Солотвине, Тисмениця, Сколе, Ланівці, Тлумач, Коломия, Єзупіль, Журавне, Новий Яричів, Рава Руська, Яремче, Снятин, Глибочок, Радехів, Жаб'є, Ємільчене, Березне, Магерів, Клесів та інші містечка. У цілому протягом 1944 р. та зими — весни 1945 р. відділи УПА захоплювали 38 райцентрів (деякі по кілька разів)²⁶⁴².

Радянські звіти фіксували серйозні втрати у боротьбі з підпіллям. У серпні — грудні 1944 р. лише в одній Станіславській області радянська сторона втратила від рук повстанців убитими 1 704 особи, пораненими — 350 і полоненими — 731 людину²⁶⁴³. За уточненими даними НКВД, на 10 січня 1945 р. у Львівській області оперувало 116 відділів і боївок УПА та підпілля ОУН(б) загальною чисельністю 5 008 осіб; Волинській — 37 відділів і боївок (1 830 осіб); Рівненській — 119 відділів і боївок (4 036 осіб); Дрогобицькій — 68 відділів і боївок (2 915 осіб); Станіславській — 34 відділи і боївки (4 470 осіб); Тернопільській — 139 відділів і боївок (5 620 осіб); Чернівецькій — 19 відділів і боївок (692 особи)²⁶⁴⁴. Тобто на території Радянської України в першій декаді січня 1945 р. сили УПА та озброєні боївки ОУН(б) становили приблизно 24,5 тис. осіб (і це лише ті, про кого мали відомості оперативні співробітники НКВД). На території Західної України також продовжувала функціонувати надзвичайно потужна мережа оунівського підпілля з крайовими, окружними, надрайонними, районними проводами, станичними організаціями, яка постійно змінювала свою структуру. Для прикладу нижче подаємо схеми підпілля ОУН(б) у Волинській області²⁶⁴⁵ на січень і серпень 1945 р., складені оперативними співробітниками НКВД²⁶⁴⁶.

Намагаючись переламати ситуацію на свою користь, органи НКВД проводили мобілізацію місцевого польського й частково українського населення до так званих винищуваль-

²⁶⁴⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — К. — Торонто, 2001. — С. 117.

²⁶⁴¹ Там само. — С. 348. Очевидно, що ці дані були суттєво завищеними. У регіоні восени 1944 р., очевидно, оперувало до 7—8 тис. повстанців. Скоріш за все, до вказаної радянськими спецслужбами цифри потрапили люди, які переховувалися в лісах від мобілізації до Червоної армії.

²⁶⁴² Мотука Г. *Українська партизанка. 1942—1960.* — С. 452—461.

²⁶⁴³ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Кн. II / Відп. ред. Я. Лялька / Упоряд.: Я. Лялька, Р. Корито, М. Онишкевич та ін. — С. 175.

²⁶⁴⁴ Там само. — С. 170—171.

²⁶⁴⁵ На території Галичини мережа підпілля була ще більш «щільною». Так, у 1944 р. на території тодішньої Львівської області було п'ять округ (Городоцька № 21, Золочівська № 22, Равська № 23, Сокальська № 24, Холмська № 25), які поділялися на повіти, райони, кущі і станиці. Очолював організацію у Львівській області обласний провід. Влітку 1944 р. йому було підпорядковано організацію в м. Львові, яка до того часу мала самостійний статус. Наприкінці року, після реорганізації мережі націоналістичного підпілля в Галичині, на базі Львівського обласного проводу створили Львівський край із окремим проводом, який до середини 1945 р. включав Городоцьку, Золочівську, Рогатинську і Сокальську округи (див.: Мороз В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 13. Военна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 2 / Упоряд. В. Мороз, О. Вовк. — С. 19).

них батальйонів і груп сприяння, у лавах яких на зламі 1944—1945 рр. налічувалося майже 25 тис. бійців²⁶⁴⁷. Комуністична влада зверталася до повстанців із закликами скласти зброю, обіцяючи амністію, полонених упівців привселюдно страчувала, з колишніх червоних партизанів і перевербованих повстанців створювала спеціальні провокативні групи, які діяли під виглядом підрозділів УПА. До середини 1945 р. було створено 157 таких груп чисельністю 1 808 осіб, які з допомогою провокацій убили 1 980 і взяли в полон 2 013 осіб, але при цьому захопили лише 439 гвинтівок, 31 кулемет, 172 автомати і 79 пістолетів²⁶⁴⁸.

Цієї зброї, як влучно зауважують сучасні вчені, не вистачило б навіть для того, щоб озброїти убитих. Це свідчить про те, що до категорії вбитих і полонених «бандитів» доволі часто потрапляли цивільні громадяни, які не мали стосунку до підпілля. Згодом навіть самі співробітники МВД визнали, що «груба провокаційна і нерозумна робота низки спецгруп, а також самочинство і насильство над мирними мешканцями з боку учасників спецгруп не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, але навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності і, безперечно, завдають шкоди соціалістичному будівництву»²⁶⁴⁹.

Розуміючи всю серйозність ситуації і тверезо оцінюючи низьку ефективність боротьби проти підпілля та повстанського руху в 1944 р., політбюро ЦК КП(б)У 10 січня 1945 р. прийняло постанову «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України»²⁶⁵⁰. У документі констатовалося, що попри «деякі досягнення в боротьбі з українсько-німецькими націоналістами», органи НКВД і НКГБ мають цілу низку недоліків у роботі²⁶⁵¹. Зокрема, йшлося про недостатню агітаційну роботу серед місцевого населення; низький рівень ефективності агентурної мережі, яка не могла глибоко проникнути в структури підпілля; шаблонність та нераціональність дій під час здійснення військових операцій; самоусунення місцевого партійного керівництва від збройної боротьби з повстанським рухом і підпіллям²⁶⁵². Слід наголосити, що в цій діяльності радянські органи держбезпеки припускалися таких грубих порушень прав цивільного населення²⁶⁵³, що це навіть знайшло відображення в постанові політбюро ЦК КП(б)У: «Існували абсолютно неприпустимі випадки, коли окремі бійці й офіцери органів НКВД і НКГБ, не розібравшись, застосовують репресії: палять хати та убивають без суду і слідства окремих громадян, які абсолютно непричетні до бандитів, цим дискредитують себе та органи радянської влади»²⁶⁵⁴.

Задля посилення ефективності боротьби з підпіллям ОУН та УПА та їхнього «остаточного розгрому» органам НКВД і НКГБ пропонувалося активізувати роботу всіх підрозділів НКВД, НКГБ, прикордонної служби; посилити агітаційно-пропагандистську роботу в селах, поглибив-

²⁶⁴⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 3. — Арк. 279—280.

²⁶⁴⁷ Лисенко О. Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 355.

²⁶⁴⁸ Мотука Г. *Українська партизанка. 1942—1960.* — С. 502. Перші псевдоповстанські боївки, організовані радянськими спецслужбами, починають діяти під виглядом УПА ще при радянських партизанських загонах у 1943 р. Після повернення радянської влади цей напрям боротьби з підпіллям суттєво посилюється. Детальніше про діяльність спеціальних груп НКВД і НКГБ під виглядом повстанців та підпільників читайте в збірнику документів «Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоївки НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА», упорядкованому В. Сергійчуком, і в дослідженні І. Біласа «Під видом "бандитів" УПА» (Трускавець: Національна школа, 1992).

²⁶⁴⁹ Сергійчук В. *Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоївки НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА.* — Вид. 2-ге, доп. — К., 2006. — С. 115.

²⁶⁵⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко.* — С. 119.

²⁶⁵¹ Там само.

²⁶⁵² Там само. — С. 119—120.

²⁶⁵³ Про злочини, яких припускалися співробітники спецслужб, детальніше див. документи 5-го тому нової серії «Літопису УПА»: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959.* — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — К. — Торонто, 2002.

²⁶⁵⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко.* — С. 120.

ши там класовий розкол між біднотою та заможнішими селянами; розширити мережу агентури і максимально «вмотувати» її в структури підпілля; до 15 лютого 1945 р. поставити на облік усіх мешканців Західної України у віці понад 15 років, при цьому: «Під час проведення обліку населення слід точно встановити, де перебуває той чи інший громадянин. Родичів тих осіб, точні місця перебування яких не будуть встановлені, слід попередити під розписку, що коли ці особи не з'являться в органи радянської влади, то вони будуть вважатися учасниками банд і до їхніх родичів будуть застосовуватися репресії, аж до арешту та виселення»²⁶⁵⁵.

Політбюро також пропонувало вважати «пособниками бандитів» (із застосуванням відповідних репресивних заходів) усіх тих, хто, знаючи про місце перебування повстанців або підпільників, не доносить про це в органи НКВД чи НКГБ²⁶⁵⁶. У кожному селі мали бути встановлені відповідальні — десятихаточки, які мали стежити за господарствами сусідів і доносити дільничному співробітнику міліції про всіх підозрілих осіб. Пропонувалося також посилити винищувальні батальйони і групи сприяння, групи охорони громадського порядку тощо²⁶⁵⁷. Крім того, політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало командувача Львівського воєнного округу генерала Смирнова дати розпорядження військам про всебічну допомогу органам НКВД і НКГБ у боротьбі з «бандитизмом»²⁶⁵⁸.

Постанова політбюро від 10 січня стала першим масштабним документом, який надавав боротьбі з визвольним рухом справді тотального характеру. Жодна людина чи родина в західноукраїнському регіоні тепер не була застрахована від репресій влади, а кожен мирний мешканець мав перетворитися на агента-сексота (інформатора). Перед підпільниками та повстанцями поставав нелегкий вибір: або здатися владі і спробувати врятувати власну родину від переслідувань²⁶⁵⁹, або продовжувати боротьбу, прирікаючи близьких на довічні страждання.

Виконуючи настанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з активізації антиповстанської боротьби, керівники НКВД від початку 1945 р. розгорнули масштабні військово-чекістські операції практично в усіх районах Західної України. Ці події увійшли в історію під назвою першої «Великої блокади».

Від 10 до 31 січня внутрішні і конвойні війська НКВД, прикордонники, армійські частини та винищувальні батальйони повністю заблокували лісові масиви Львівської, Станіславської, Тернопільської, Дрогобицької, Чернівецької, Рівненської та Волинської областей. Особливу увагу було зосереджено на лісах Прикарпаття і Галичини. Важкі бої з повстанцями точилися наприкінці січня в районі Космача, де існувала повстанська «республіка». Як писалося в радянських звітах, внутрішнім військам не вдалося отримати там «очікуваних результатів». Через незадовільні результати першу «Велику блокаду» довелось продовжувати ще в лютому й березні. ЦК КП(б)У поставив перед НКВД УРСР завдання завершити розгром УПА до 15 березня того ж року. Таким чином, блокада тривала протягом усього періоду, коли в лісах лежав сніг і партизани були особливо вразливими²⁶⁶⁰.

У березні 1945 р. на пленумі ЦК КП(б)У було підбито підсумки першого тотального наступу радянських силових структур на УПА. За офіційними даними, у боях на початку року під-

²⁶⁵⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 121.

²⁶⁵⁶ Там само.

²⁶⁵⁷ Там само.

²⁶⁵⁸ Там само. — С. 122.

²⁶⁵⁹ Про фактор «явки з повинною» у боротьбі проти повстанського руху детальніше див.: Ремарчук Т. «Явка з повинною» членів ОУН і бійців УПА в процесі ліквідації українського визвольного руху на Львівщині // Український визвольний рух. — № 14. — Львів, 2010. — С. 129—144.

²⁶⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1674. — Арк. 4. Слід наголосити, що в 1945 р. війська НКВД вели боротьбу з УПА не лише на території УРСР, але й у сусідній Польщі, допомагаючи спецслужбам молодій комуністичній польській державі. Якраз 15 березня 1945 р. на Закерзонні відбулася одна з найбільших сутичок між енкаведистами і повстанцями із сотні «Веселого» поблизу с. Струбовиська неподалік містечка Тісна. У результаті запеклого бою, який тривав майже весь день, внутрішні війська втратили 88 осіб убитими і 80 пораненими. Повстанська сотня, яка оборонялася в селі, втратила 14 осіб убитими і 1 пораненим. Цивільне населення втратило 33 особи убитими, село майже цілковито згоріло — лишилося лише шість хат (детальний звіт про цей бій див.: ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 2. — Арк. 73—74).

після ОУН і відділи Повстанської армії втратили 11 тис. осіб убитими й 26 тис. полоненими, ще 22 тис. вийшли з підпілля «з повинною». Крім того, було затримано 13 тис. осіб, що ухилилися від мобілізації до Червоної армії²⁶⁶¹. За даними радянської розвідки, в УПА далі перебували 25 353 особи²⁶⁶², згруповані в 496 відділів різної чисельності²⁶⁶³. Отже, незважаючи на болючі втрати, повстанський рух і націоналістичне підпілля залишалися активним, чисельним і небезпечним противником комуністичної влади.

Намагаючись пристосуватися до нових умов, командування УПА у квітні — травні 1945 р. здійснило певну реорганізацію²⁶⁶⁴. Ліквідовано частину штабів, повстанські відділи «консервували» все важке озброєння, яке перешкоджало маневреності. Осіб, які мали погане здоров'я або вважалися ідейно нестійкими, легалізували шляхом фіктивної здачі — «явки з повинною». Частина відділів — у тих районах, де не було великих лісових масивів, — розосереджувалася і збиралася лише для виконання бойових операцій. Таким чином, на подив радянських спецслужб, ціла низка куренів і сотень, які вважалися повністю розгромленими, зберегла свій особовий склад і знову почала виявляти активність навесні і влітку 1945 р.

Зважаючи на складну для радянської влади ситуацію²⁶⁶⁵, ЦК КП(б)У відсунув термін ліквідації повстанського руху на середину липня 1945 р. Період з квітня до червня ознаме-

²⁶⁶¹ Лисенко О. Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом. — С. 376.

²⁶⁶² Очевидно, що чекісти рахували не тільки відділи УПА, але й БСБ, СКВ, ВОПи, членів підпілля тощо. Взагалі, коли читаєш компартійні документи про боротьбу з визвольним рухом, складається враження, що кількісні дані про підпілля і повстанців партійні керівники подавали дуже і дуже приблизно. На цю неточність вказували обкомам і в ЦК КП(б)У. З лютого 1945 р. на засіданні політбюро ЦК наголошувалося: *«Секретарі обкомів і райкомів КП(б)У як слід не вивчають становища в районах, погано знають про кількість банд і їх чисельність. Секретар Тернопільського обкому КП(б)У т. Компанієць у зведенні про хід боротьби з бандитизмом повідомив, що на 24 січня ц. р. в області було 960 бандитів, а наступного дня він повідомив, що в області є 2 903 бандити. 26 січня нові дані, що в області було 3 877 бандитів. За час від 24 до 31 січня ц. р., за даними обкому КП(б)У, було ліквідовано і полонено 690, а вийшли з повинною 437 бандитів. Виходячи з цих даних, кількість бандитів в області мала зменшитись на 1 127 осіб і на 1 лютого, якщо враховувати попередні дані, мало би залишитися 2 750 бандитів. Однак, за даними обкому, на 1 лютого в області нараховується 5 620 бандитів»* (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 127—128).

²⁶⁶³ Лисенко О. Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом. — С. 376—377.

²⁶⁶⁴ Якщо вірити словам Г. Костельника, який у березні 1945 р. нібито спілкувався з Р. Шухевичем стосовно посередництва Греко-католицької церкви щодо переговорів між владою і підпіллям, то керівник ОУН(б) і командувач УПА вважав за доцільне змінити тактику боротьби: *«Шухевич вважає, що методи, які сьогодні ОУН використовує в своїй практичній роботі, — згубні для організації і можуть призвести до повного знищення кадрів ОУН. Завдання ж полягає в тому, щоб зберегти кадри, і на виконання цього завдання слід скерувати в теперішній момент всі зусилля всіх ланок організації. Для цього потрібно зараз рішуче перебудуватися і знайти нові методи, і єдиний шлях до цього — це шлях переговорів із більшовиками. З допомогою цих переговорів можна буде легалізувати, тобто врятувати від знищення, кадри, необхідні для майбутньої національної революції, і під прикриттям цієї легалізації замаскувати оунівські кадри, впровадивши їх у державний апарат, в армію, в усі галузі економічного і культурного життя. Роботу ОУН слід зараз перебудувати на більш довгий період із використанням нових методів роботи, над практичним застосуванням яких потрібно думати вже сьогодні. Шухевич вважає, що слід зараз відмовитися від активної збройної боротьби з радянською владою, відмовитися від терористичних методів, а перейти на більш глибоку працю»* (Ліквідація УГКЦ (1939—1946). Документи радянських органів державної безпеки / Упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк / За заг. ред. В. Сергійчука. — Т. 1. — К., 2006. — С. 399)

²⁶⁶⁵ Через активність повстанців та підпілля радянська влада в регіоні функціонувала значною мірою номінально. Навіть у районних центрах представники нової адміністрації почувалися дуже незатишно. Для прикладу наведемо декілька фрагментів із повстанських документів, які характеризували ситуацію по Залозецькому району Тернопільської області: *«Від серпня 1944 до 1 лютого 1945 р. загинуло 23 керівники районних організацій Залозець (не вчисляючи сюди звичайних НКВД-істів, військовиків военкомату та звичайних робітників з установ), з них 16 членів партії та комсомолу та 7 місцевих визначних*

нувався черговими масштабними акціями проти мережі ОУН і підрозділів УПА, відомими як «генеральні облави». Повстанці, що оперували на Львівщині (ВО «Буг»), так згадували ці акції:

«Блокада розпочалася від Львова, точніше від Янівського шосейного шляху, що перебігав через Рясну Руську в напрямку Янова і Яворова та простягався аж по Сокаль. Бойові дії посувалися зі сходу на захід і мали закінчитися перед полігоном, збудованим на місці недавніх сіл Вишеньки, Чернівця, Заїзду, Дерев'янки та ін.

Така генеральна облава складалася з трьох ліній. У першій лінії йшли спецвідділи з машиновою зброєю та довгими багнетами в руках, а попереду нюшкували чуйні собаки. Друга лава посувалася розстрільною. Це були рядові солдати під проводом своїх командирів. У третій лінії їхала служба зв'язку з телефонами та радіо і таборіві кухні з харчами. Військо, що брало участь в акції, вдень прочісувало терен, а ввечері окопувалося на становищах. Ще вдосвіта солдати вривались в села, грабили і знущалися над людьми. Блокада тривала чотири доби, так що неможливо було без бою пройти з одного лісу до другого. Тому в той час частини УПА тільки з боями проривалися крізь ворожі лінії та застави.

Курінь українських повстанців під проводом командира «Перемоги» оперував на той час у Жовківських лісах. Два дні і дві ночі тривав бій, і наші не відступали. Тоді советське командування стягнуло більше війська й пустило в дію артилерію, а літаки стали скидати димові бомби на ліс. Щоб уникнути великих втрат, курінь УПА пробився через ворожу лінію та перейшов глибше в ліси, що ще не були заблоковані ворогом. У цих дводенних боях, як пізніше виявилось, ворог втратив більше як 700 убитими і велику кількість ранимих. Також по боці повстанців були тяжкі втрати: 78 убитих і 35 ранимих, а 3 пропало без сліду [...]»²⁶⁶⁶.

Поряд зі здійсненням масштабних військово-пошукових операцій особливу увагу комуністична влада приділяла руйнуванню підпілля з допомогою агентури, захопленню або вбивству командирів загонів і керівників оунівської мережі. Уже до середини 1945 р. в західно-українському регіоні вдалося розбудувати щільну агентурну мережу НКВД, яка налічувала 175 резидентів, 1 196 агентів, 9 843 інформатори²⁶⁶⁷.

Інфільтрація радянською агентурою підпілля змусило керівництво Служби безпеки ОУН розгорнути активну контррозвідальну діяльність і чистку власних лав. Лише на Волині та Поліссі СБ ОУН у перші вісім місяців 1945 р. викрила й ліквідувала 889 своїх членів, звинувачених у співпраці з органами НКВД²⁶⁶⁸. Часто радянські спецслужби провокували оунівську СБ на безпідставні репресії, відкидаючи невинним особам компрометуючі матеріали. Завдяки такій «тактиці» енкаведисти зуміли добитися надмірних репресивних заходів СБ проти структур УПА на Волині і Поліссі. Жертвами чистки СБ, спровокованої енкаведистами, стали майже 60 командирів УПА різного рівня і декілька сотень повстанців, що зумовило погіршення внутрішнього морального клімату в лавах підпілля і суттєво послабило його²⁶⁶⁹.

Звіти радянських спецслужб дають змогу скласти уявлення про масштаби боротьби з підпіллям у першому півріччі 1945 р. За шість місяців працівники НКВД здійснили проти ОУН і УПА 9 238 операцій. Під час боїв та облав загинуло 34 210 учасників визвольного руху, було

активістів. У квітні 1945 р. застрілено начальника НКВД Куріченка разом з жінкою та дітьми та капітана гвардії з воєнкомату [...]. Воєнкомат мав свій гарнізон з 50 бійців і 4 гарматки, з яких цілу ніч обстрілювали околицю Залозець, щоб таким чином «відстрашити» бандерівців, чи, як вони кажуть, щоб не напали на район. Цілий час большевики були в страшній паніці, а партизани заходили до Гаїв за Рудою, віддалених 2 км від Залозець, і там по 2 дні таборували. В той час не випускали нікого з села і з району ніхто не приходить» (Літопис УПА. — Т. 12. Третя подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали / Під ред. Є. Штендери. — С. 186, 205).

²⁶⁶⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 120.

²⁶⁶⁷ Лисенко О. Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом. — С. 377.

²⁶⁶⁸ Там само. — С. 378.

²⁶⁶⁹ Детальніше про чистки, здійснювані СБ ОУН(б) в УПА та підпіллі, див.: Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920—1945). — К.: Генеза, 2006. — С. 212—222.

захоплено 46 059, з «повинною» вийшло 25 868 повстанців. Сумарно втрати підпілля мали би становити 106 137 осіб, якщо не враховувати 5 717 заарештованих «бандпособників» і 12 773 висланих членів родин «бандитів»²⁶⁷⁰.

Однак такі оптимістичні звіти є, на наш погляд, не зовсім коректними, оскільки за даними тієї ж радянської сторони в УПА й підпіллі ОУН у березні 1945 р. перебувало тільки трохи більше, ніж 25 тис. осіб. Навіть якщо припустити, що до роботи в підпіллі було залучено ще 25 тис. дієвих симпатиків Організації, кількість нейтралізованих повстанців усе одно буде вдвічі більшою від реальної чисельності активістів самостійницького руху. Очевидно, що до статистики потрапили десятки тисяч звичайних громадян, які симпатизували або епізодично допомагали повстанцям, утікачі від мобілізації до Червоної армії чи на відбудовчі роботи на Донбасі тощо. Тому найвищі партійні керівники в Києві та Москві після отримання оптимістичних звітів НКВД із здивуванням виявляли, що боротьба Повстанської армії і націоналістичного підпілля в Західній Україні продовжується.

Закінчення війни з нацистською Німеччиною та вивільнення значних людських ресурсів дало можливість радянському керівництву з новою силою виступити проти українських повстанців. 24 липня 1945 р. ЦК КП(б)У ухвалив чергову постанову «Про ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР»²⁶⁷¹. Усі секретарі обкомів і райкомів КП(б)У, керівники районних і обласних структур НКВД зобов'язувалися до 1 серпня (тобто протягом тижня) розробити по кожному району та області «конкретні плани повної ліквідації кожної окремої бандитської групи»²⁶⁷². Для ліквідації опорних керівників НКВД західноукраїнських областей спільно з командувачами прикордонних і внутрішніх військ НКВД Бурмакою, Демшиним і Марченком мали створити спеціальні військові групи на чолі з найкращими командирами та політпрацівниками, за якими б закріплювався окремих повстанський відділ чи боївка ОУН, котрі слід було переслідувати до повного фізичного винищення її членів²⁶⁷³.

Командирів військових груп постановою політбюро попереджали про особисту відповідальність за виявлення неповороткості або боягузтва в боротьбі проти повстанського руху й підпілля²⁶⁷⁴. Очільники компартії вимагали подати не лише конкретні плани придушення опорних, але й вказувати при цьому «склад банди або боївки, прізвища їхніх ватажків або їхні псевдоніми, район діяльності банди, кому доручена ліквідація банди і до якого терміну»²⁶⁷⁵. Партійне керівництво вимагало посилити агентурну роботу проти підпілля, оскільки серед підпільників залишилися головним чином досвідчені кадри, які мають «великий досвід підпільної та диверсійної роботи». Тому для дезорганізації підпілля пропонували збільшити мережу агентури, посилили її проникнення в структуру ОУН²⁶⁷⁶, активізувати роботу спецгруп під

²⁶⁷⁰ Лисенко О. Є. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом. — С. 380.

²⁶⁷¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 169—174.

²⁶⁷² Там само. — С. 171.

²⁶⁷³ Там само.

²⁶⁷⁴ Там само.

²⁶⁷⁵ Там само.

²⁶⁷⁶ Про рівень інфільтрації західноукраїнського суспільства агентурою НКВД свідчать такі дані по Волинській області: «На 1 серпня 1945 року у складі агентурно-інформаторської мережі перебувало: резидентів — 8, агентів — 164, інформаторів — 1 000, загалом — 1 172. За серпень місяць завербовано: резидентів — 22, агентів — 115, інформаторів — 1 326, загалом — 1 436. За цей період виключено: резидентів — 1, агентів — 35, інформаторів — 149, загалом — 185. На 1 вересня 1945 р. у складі агентурно-інформаторської мережі перебуває: резидентів — 29, агентів — 244, інформаторів — 2 177, загалом — 2 450. Таким чином, склад агентурно-інформаторської мережі по області зріс більш ніж на 100 %, одночасно спостерігається якісне покращення агентури, що підтверджується тим, що всі банди, які діяли в серпні 1945 р., агентурою підводилися під оперативні удари, але повністю не ліквідовані, у зв'язку з недостатньою кількістю військ, а в окремих випадках їхньою відсутністю» (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2410. — Арк. 177—178). Цікаво, що в березні 1945 р. кількість таємних агентів на дві області (Волинську і Рівненську), як ми вище згадували, подавалася радянськими спецслужбами як

виглядом боївок ОУН для ліквідації окремих повстанських відділів, боївок СБ або поодиноких керівників та учасників підпілля²⁶⁷⁷.

Для знищення відділів УПА і мережі ОУН також планували масово залучити армійські частини. Командувач військ Львівського воєнного округу Попов мав розробити план дислокації військ, який перекривав би усі головні маршрути пересування пастухів у горах і давав змогу розташувати в населених пунктах військові гарнізони для патрулювання місцевості²⁶⁷⁸. Поряд із силовими заходами політбюро ЦК КП(б)У вимагало також посилення агітаційно-пропагандистської роботи з місцевим населенням²⁶⁷⁹. Завдяки усім перерахованим вище заходам комуністи передбачали придушити український визвольний рух до кінця 1945 р. Від моменту втілення в життя вказаної постанови розпочався новий літньо-осінній наступ на підпілля й повстанців. Особливо активні бойові дії між УПА і внутрішніми військами розгорнулися на Прикарпатті — у Станіславському, Галицькому і Тлумацькому районах сучасної Івано-Франківської області, де в липні — вересні чекісти провели понад 2 179 антиповстанських операцій і 556 засідок. У результаті цих акцій, за даними НКВД — НКГБ, розбито відділи В. Гусака — «Вивірки» (96 осіб); М. Рибчина — «Орлика» (80 осіб); В. Зубківа — «Коси» (70 осіб); 57 боївок ОУН і 13 СКВ; знищено 3 районні проводи, 1 кушову і 9 станичних структур організації. При цьому енкаведисти нібито знищили 1 159 учасників ОУН і УПА і захопили в полон 2 871 особу, арештували 1 495 «бандпосібників». В якості трофеїв внутрішнім військам, за їхніми власними звітами, дісталось 2 гармати, 5 мінометів, 22 станкові кулемети, 150 ручних кулеметів, 1 131 гвинтівка, 344 автомати, 224 пістолети, 3 протитанкові рушніці, 2 287 мін, 1 716 гранат, 347 849 патронів, 14 гранатометів, 24 біноклі, 202,5 кг вибухових матеріалів. Під час операцій енкаведисти виявили 9 криївок із продуктами, 25 — зі зброєю, 1 — із одягом, 4 — із боеприпасами і 543 — із повстанцями²⁶⁸⁰.

Однак такі оптимістичні звіти навряд чи цілком відповідали дійсності. Адже, як і раніше, на понад 3 тис. знешкоджених повстанців та підпільників припадало лише близько 2 тис. одиниць стрілецької зброї, при цьому частину захоплено на підпільних складах. Очевидно, що бравурні реляції про тисячі вбитих і полонених учасників визвольного руху були суттєвим перебільшенням. Наше припущення підтверджують також і деякі інші звіти радянської адміністрації, які вказують на те, що наприкінці літа і восени 1945 р. на Прикарпатті «кількість бандпроявів дещо збільшилась»²⁶⁸¹.

Важливо відзначити, що в цей період, на завершальному етапі Другої світової війни, визвольний рух, незважаючи на масштабний наступ радянських каральних органів і значні втрати, всіякою намагався на достатньо високому рівні підтримувати свою активність. Наприклад, якщо у серпні 1945 р. повстанці здійснили 77 наступальних операцій, терористичних та саботажних акцій, то у вересні — вже 146. По областях вересневі атаки і напади повстанців та підпільників розподілялися так: Дрогобицька — 42 акції; Львівська — 31; Рівненська — 23; Тернопільська — 19; Станіславська — 18; Волинська — 13²⁶⁸². Жертвами підпілля у вересні

10 588 осіб (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 926. — Арк. 177). Очевидно, дані за березень стосувалися агентурної мережі не тільки серед місцевого населення, але й серед радянських партизанських угруповань, частин Червоної армії тощо. Натомість дані за серпень, мабуть, враховували лише завербованих місцевих мешканців.

²⁶⁷⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 172. Маючи гіркий досвід безчинств спецгруп, які діяли під виглядом боївок ОУН чи відділів УПА, політбюро вказувало на необхідність організовувати спецгрупи для виконання конкретних завдань і ліквідувати їх після завершення «роботи».

²⁶⁷⁸ Там само.

²⁶⁷⁹ Там само. — С. 173—174.

²⁶⁸⁰ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). Суспільно-політичний та историко-правовий аналіз. — Рівне — Івано-Франківськ, 2001. — С. 151—152.

²⁶⁸¹ Там само. — С. 153.

²⁶⁸² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 482.

стали 66 партійно-радянських активістів, 47 командирів та бійців внутрішніх військ, 153 місцеві радянські активісти²⁶⁸³.

Структура втрат чітко свідчить, що головним об'єктом нападів підпілля були представники органів влади та найнижчі партійні ланки, яких нерідко знищували разом із членами їхніх сімей²⁶⁸⁴. Однак слід наголосити, що час від часу від рук повстанців і підпільників гинули також доволі високопоставлені чиновники або офіцери. 15 вересня на дорозі за 4 км від Дрогобича на повстанську засідку натрапив заступник голови Дрогобицького виконкому Іванов-Саєнко. Унаслідок нападу чиновник загинув. 26 вересня в с. Товсто-Баби Монастирського району Дрогобицької області загинули завідувач оргінструкторського відділу райкому КП(б)У Кнуренко, секретар райкому АКСМУ Рабун і оперуповноважений райвідділу НКВД Верещака²⁶⁸⁵. 23 вересня у Тисменицькому районі Станіславської області за 15 км від обласного центру була атакована легкова машина, в якій із полювання поверталися високопоставлені офіцери Червоної армії. У результаті нападу загинув заступник начальника політвідділу 38-ї армії полковник Голубєв, поранень зазнали підполковники Харцієв та Селихов²⁶⁸⁶.

Осінь і початок зими 1945 р. позначилися боями та сутичками між повстанцями і внутрішніми військами на Яворівщині, Жовківщині, Радохівщині, Станіславщині, Калушині, Дрогобиччині, Ковельщині, Колківщині, Рівненщині, Кореччині, Тернопільщині, Золочівщині, Самбірщині. Повстанці захоплювали міста Коломию (27 вересня), Отинію (25 листопада), Делятин (30 листопада), Тисменицю (2 грудня) та ін.²⁶⁸⁷. Повстанські сили почували себе ще настільки впевнено (особливо на Прикарпатті), що могли проводити масштабні та синхронізовані атаки на декілька міст одночасно. Зокрема, ввечері 31 жовтня повстанські відділи напали на Станіслав, Богородчани, Солотвине, Єзупіль, Лисець. При цьому в обласний центр повстанці заїхали на підводах із трьох боків, забрали медикаменти з аптек та медичних складів і товари з магазину облспоживспілки, напали на помешкання високопоставлених радянсько-партійних керівників, а потім організовано відступили, не втративши жодної людини²⁶⁸⁸.

Паралельно з такими масштабними операціями підпілля здійснювало невеликі, але надзвичайно сміливі акції на районні центри зовсім незначними силами. У ніч на 2 жовтня 10–12 повстанців чи підпільників захопили Буданівський райвідділ НКВД Тернопільської області, роззброїли його співробітників і звільнили шістьох арештантів²⁶⁸⁹. 13 листопада відділ повстанців (50 осіб) вдало атакував районний центр Пробіжна Тернопільської області. Радянські звіти про ці події повідомляють: «Група бандитів, скориставшись тим, що 13 листопада у Пробіжні був великий базар, проникла в райцентр і розчинилася в загальній масі людей, які прибули на базар, здійснюючи в цей час розвідку і спостереження. Близько 7-ї години вечора в райцентр додатково увійшла група бандитів і миттєво оточила приміщення РВ НКВД, РВ НКГБ, райвійськкомату і квартиру керівника РВ НКВД. У цей же час знищили телефонний зв'язок.

Швидко організована оборона в будівлі РВ НКВД, НКГБ, райвійськкомату запобігла захопленню документів і зброї, які були в розпорядженні НКВД, НКГБ, райвійськкомату.

У результаті нападу банди ми втратили убитими і пораненими 20 осіб.

²⁶⁸³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 482.

²⁶⁸⁴ Там само. — С. 483.

²⁶⁸⁵ Там само.

²⁶⁸⁶ Там само. — С. 468.

²⁶⁸⁷ Мотука Г. Українська partyzantka. 1942—1960. — С. 455—462.

²⁶⁸⁸ Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — С. 152.

²⁶⁸⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 475.

Убиті:

1. Акуленко (дільничний повноважний РВ НКВД).
2. Лучинський (міліціонер).
3. Линючий (начальник фінчастини РВ НКВД).
4. Сікора (голова Пробіжнянської сільради).
5. Задорожний (боєць винищувального батальйону).

Убита родина начальника фінансової частини РВ НКВД Линючого: батько, дружина, сестра і син. Сестра начальника Відділу боротьби з бандитизмом РВ НКВД і лейтенант військової частини, який працював старшим автоколони з вивезення хліба.

Поранені:

1. Воронков (керівник РВ НКВД).
2. Казаков (оперуповноважений РВ НКВД).
3. Сіганов (оперуповноважений РВ НКВД).
4. Петров (начальник РВ НКГБ).
5. Яценко (оперуповноважений РВ НКГБ).
6. Нечипуренко (бухгалтер МТС).
7. Гусева (дружина райуповнаркомзага), крім цього два шофери автоколони.

При нападі банди звільнено із КПЗ 6 арештованих [...]. Спалено приміщення райвідділу НКВД, виконкому райради, райвідділу зв'язку, районного клубу й розбито вікна в будинку райвійськкомату.

Під час нападу банда втратила 1 убитим [...] і 2 важкопораненими, які наступного дня померли.

Після отримання інформації про напад банди на Пробіжню були вислані внутрішні війська НКВД із 447-го полку в кількості 100 осіб.

Прибулі війська застали банду в райцентрі, але переслідувати не стали і дали їй можливість дрібними групами вийти з райцентру.

Обком КП(б)У запропонував командирі 447-го полку і прокурору військ НКВД товаришу Таманову передати суду командира групи, яка виїжджала до Пробіжні»²⁶⁹⁰.

15 листопада відділ УПА «значної чисельності»²⁶⁹¹ атакував містечко Надвірну Станіславської області. В інформації політуправління Прикарпатського військового округу за підписом Л. Брежнева вказувалося: «Банда почала наступ на місто після настання темноти: було піднято "по тривозі" весь рядовий, сержантський та офіцерський склад і організована оборона міста. З висот, які оточують місто, бандити відкрили сильний вогонь із гвинтівок і кулеметів. Вогнем у відповідь зі 120 мм мінометів та 75 мм гармат банда була відбита»²⁶⁹².

Поряд із нападами на районні центри, в Західній Україні відзначалися постійні атаки повстанців на залізниці, господарські об'єкти, гарнізони внутрішніх військ, убивства партійного і радянського активу, агітаційна робота підпілля»²⁶⁹³.

Певне уявлення про «ритм життя» західноукраїнського суспільства дають звіти підпілля. Для ілюстрації наведемо цитату з повідомлення за жовтень — грудень 1945 р. з Яворівського району Львівської області: «Облави і засідки. 21.Х. НКВД і фронтів частини ЧА робили облаву в райцентрі. Під час облави перевіряли документи. В той час вилучили 100 осіб. З того 70 випущено зараз ввечір, а решту 30 випущено по кількох днях. 23.Х. НКВД і стрибки робили облаву на Піддубах. Без успіху. 23.Х. пограничники в числі 150 чоловік робили перевірку лісу коло Верблян. Без успіху. 28.Х. НКВД і істребки в числі 70 чоловік робили облаву на прил-

²⁶⁹⁰ Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали / Упоряд В. Сергійчук. — К.: Дніпро, 1998. — С. 360—362.

²⁶⁹¹ За повідомленнями НКВД, нібито до 200 осіб, одягнутих у радянську та угорську уніформи й цивільне вбрання.

²⁶⁹² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 1. 1943—1945 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 503.

²⁶⁹³ Там само. — С. 499—514.

бицький ліс. Без успіху. 28.X. большевики в числі 80 чоловік робили облаву у Верблянах. Без успіху. 30.X. НКВД і істребітелі в числі 50 чоловік робили облаву на Берлихів. Без успіху. 1.XI. спецгрупа в числі 120 чоловік робила облаву в Новосілках. Без успіху. 6.XI. ЧА робила облаву на полігон. Без успіху. 9.XI. НКВД і пограничники в силі 150 людей робили облаву: Хоросниця, Дернаки, Дубрівка. Без успіху. 12.XI. НКВД і істребітелі в силі 120 людей робили облаву на Молошковичі. Без успіху. 16.XI. 70 большевиків робили облаву в Прилбичах. Без успіху. 19.XI. пограничники й НКВД в числі 130 робили облаву на Вербляни. Без успіху. 21.XI. НКВД і стрибки в силі 27 людей робили облаву на Піддубах. Без успіху. 2.XII. відбулась велика облава в Віжомлі, Новосілках, Ляшках. Брало участь коло 650 большевиків. По облаві забрали до району з Віжомлі 36 чоловік, з Новосілок — 35 і з Ляшок — 30. Під час облави в Новосілках витягли із крижок 3-х дезертирів з ЧА і повели до району. 12.XII. большевики в силі 400 осіб робили облаву на Наконечне. Без успіху. По облаві забрали до району 40 осіб. 13.XII. пограничники в числі 50 робили облаву на ліс біля Рогізна, а відтак — на село. Без успіху. 14.XII. 25 пограничників і коло 200 армійців робили облаву на Порідне. Без успіху. Під час облави забрано 10 осіб до району. [...] 6.XI. НКВД і стрибки зробили засідку в Поруденці. На засідку зайшов місцевий відділ. Зістали вбиті друзі Дуб і Роман. 7.XI. на засідку у Вільшенці зайшов місцевий кушовий. У висліді його, раненого, забрали до району, де й помер. 12.XI. попав у Залужжі на засідку член куща Ява і зівстав убитий. 27.XI. була засідка в Прилбичах під лісом. Без успіху. 27.XI на засідку в Дацьках зайшов Гонта з двома друзями. Всі вийшли ціло. 1.XII. була засідка в Мужилівчачах. 5.XII. на присілку Дубина с. Новосілки зловили енкаведисти на засідці Майстришин Еву і Дубинську Катерину, яких забрали до району. [...]

Наші протидії. 12.XI. в Прилбичах в лісі зроблено засідку і зліквідовано двох большевиків, що вертали з Чолгинь, де проводили збори. 6.XI. в цілому терені проведено лозунгову акцію. Переведено очистку сіл від сексотів. У Яжеві Старому зліквідовано одного, в Мужилівчачах — одного, Віжомлі — одного, в Заріччі — одного та одного стрибка в Прилбичах. 12.XI. зліквідовано большевицького шпигуна. В цілому терені 29.XI. була проведена лозунгова акція. На цілий терен було кинуте 500 лозунгів з кличами до населення, червоноармійців і священників. По декотрих селах лозунги висіли 3—4 дні. 25.XI. відбули в Заріччу мітинг. Присутніх біля 80 осіб. Люди вдоволені. Багато людей вперше бачили наших повстанців. [...] Переведено ряд мітингів у селах на тему большевицьких виборів: на Віжулах [очевидно, ідеться про Віжомль — І. П.], присілку Новини (було присутніх коло 50 осіб). На присілку Романики (було присутніх 40 осіб), на присілку Зарениці (присутні 30 осіб). Того самого дня в Дацьках — 50 осіб²⁶⁹⁴.

Як бачимо з цитованого документа, масштабні облави, які здійснювали в пошуках повстанців і підпільників війська, були малоефективними і завершувалися здебільшого арештом непричетних до руху опору людей, яких відвозили до райцентру, скоріш за все, щоб завербувати як агентів. Більш результативними були засідки, але й вони не дозволяли владі остаточно зламати ситуацію на свою користь, хоча й завдавали підпіллю та повстанцям болючих втрат.

Окрім запеклого протистояння, на території Західної України весна, літо й осінь 1945 р. позначилися також цілою низкою рейдів повстанських відділів і окремих боївок підпілля на територію Житомирської та Київської областей. Основним завданням цих сил було вивчити територію щодо можливостей розгортання там повстанського руху та відновлення мережі підпілля, майже повністю знищеної німецькими і радянськими спецслужбами у 1943—1944 рр.²⁶⁹⁵ Окремі рейди вражали протяжністю своїх маршрутів. Наприклад, кавалерійський підрозділ УПА (56 осіб) пройшов із боями і пропагандою територією Білорусі та Північної України 985 км²⁶⁹⁶, втративши при цьому 7 осіб убитими, 2 пораненими і 5 пропалими безвісти і знищивши 25 противників²⁶⁹⁷.

²⁶⁹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 2. — Арк. 83—85.

²⁶⁹⁵ Детальні звіти за 1945 р. повстанських підрозділів, що рейдували Житомирщиною, Київщиною і півнем сучасної Білорусі, див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запліля 1944—1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. — С. 1019—1106; 1114—1126.

²⁶⁹⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запліля 1944—1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. — С. 1118.

²⁶⁹⁷ Там само. — С. 1115.

Рейди в напрямку Дніпра чітко продемонстрували, що, попри позитивне ставлення до повстанського руху більшості селян, закріпитися на території не вдається через наявність у регіоні великих сил НКВД і відсутність власної розгалуженої підпільної мережі. Найголовнішим завданням на центральних і східних землях України залишалося створення організаційної мережі, а не розгортання повстанського руху. А вже протягом 1945 р. підпілля на сході, яке уціліло після німецьких арештів та першого удару радянських спецслужб у 1943—1944 рр., було майже цілковито знищено. В останній рік світової війни органи НКВД і НКГБ арештували в Київській області 644 оунівців, Кам'янець-Подільській — 427, Дніпропетровській — 342, Житомирській — 299, Вінницькій — 282, Кіровоградській — 187, Миколаївській — 161, Одеській — 120, Запорізькій — 115, Полтавській — 87, Сталінській — 80, Херсонській — 80, Харківській — 58, Сумській — 39, Ворошиловградській — 34, Чернігівській — 33²⁶⁹⁸. Отже, на території «старої» Радянської України протягом року захоплено 2 988 членів націоналістичного підпілля, тоді як на Західній Україні у цей час заарештовано 24 310 учасників підпілля та активних симпатиків²⁶⁹⁹. Проте через те, що мережа ОУН(б) на центральних і східних землях України була на порядки слабша, ніж у Західній Україні, втрати декількох тисяч підпільників протягом останніх воєнних і першого повоєнного року призвели до її фактичної паралізації.

Повертаючись до подій літа й осені 1945 р., слід відзначити, що висока активність руху опору на території Західної України, попри важкі втрати, змусила найвище партійне керівництво в Києві видати 30 жовтня чергову постанову ЦК КП(б)У «Про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 24 липня 1945 р. «Про ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР»²⁷⁰⁰. Але документ уже вкотре не приніс очікуваного ефекту. Повстанці й підпільники суттєво змінили тактику, практично зовсім відмовившись від відкритих боїв на користь засідок, диверсій, знищення агентури НКВД — НКГБ у населених пунктах тощо²⁷⁰¹. З одного боку, радянським каральним органам вдавалося убивати членів УПА й ОУН, а з іншого — здавалося, що всі «успіхи» чекістів практично не наближують «остаточної перемоги» сталінського режиму. Секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма звітував, що за період від 5 до 15 листопада в області було вбито 77 і полонено 123 учасників визвольного руху, але при цьому станом на середину листопада в регіоні продовжувало діяти 49 повстанських підрозділів і підпільних організацій загальною чисельністю 1 351 особа, а «дислокація банд і боївок залишається попередньою»²⁷⁰². Керівники обкому Дрогобицької області відзначали, що в їхньому регіоні повстанський рух і підпілля восени 1945 р. не лише не розгромлені, але й суттєво зросли чисельно: «Кількість бандбоївок у жовтні цього року зросла до 66 банд, які нараховують 1 088 бандитів, а було всього лиш 22 банди, в них — 322 бандити»²⁷⁰³.

Реагуючи на незначний прогрес (а місцями й регрес) у боротьбі з підпіллям і повстанським рухом, 27 листопада 1945 р. політбюро ЦК КП(б)У «розродилося» новою постановою «Про додаткові заходи боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях УРСР»²⁷⁰⁴. Цей документ дуже чітко характеризує появу нових методів боротьби радянського режиму з рухом опору. Зокрема, найвище партійне керівництво пропонувало спецслужбам запровадити практику виклику до НКВД для вербовки в якості агентури великої кількості людей (до 50 осіб). Покликаним людям (особливо тим, кого підозрювали в контактах із підпіллям) мали пропонувати співпрацю з органами внутрішніх справ. Результат, на думку компартійців,

²⁶⁹⁸ Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. — С. 112—113.

²⁶⁹⁹ Там само.

²⁷⁰⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 174.

²⁷⁰¹ Там само.

²⁷⁰² Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 348.

²⁷⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1696. — Арк. 6.

²⁷⁰⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 174.

повинен бути таким: «Правильне здійснення всіх цих заходів збереже нашу агентуру в органах НКВД і НКГБ, оскільки терористичні акти дезорієнтованих бандитів будуть застосовуватися проти ворожих нам елементів, запідозрених після бесід у зв'язках з органами НКВД і НКГБ. Місцеве населення, зазнавши терору з боку бандитів, змушене буде чинити їм активний опір і звернеться за допомогою до органів радянської влади. Це дасть нам можливість втягнути в боротьбу із залишками банд велику кількість місцевих мешканців, створити і скріпити в кожному селі групи самооборони. Таким чином буде підірвана головна база існування бандитів»²⁷⁰⁵.

Як бачимо, йшлося про фактичне знищення довіри між селянством і підпіллям. У ЦК КП(б)У на той час остаточно зрозуміли, що ліквідувати рух, який мав підтримку місцевого населення, одними військовими чи навіть спеціальними методами надзвичайно складно, потрібно було налаштувати проти повстанців маси звичайних громадян. Зробити це вирішили одним із найпідступніших і найпідліших методів — шляхом масштабних провокацій.

Постанова політбюро від 27 листопада також пропонувала влаштовувати для повстанців «фальшиві приманки» у вигляді автоколон, які нібито перевозять харчі, одяг, медикаменти, зброю. При цьому серед місцевого населення слід було створити враження, нібито колона буде пересуватися без охорони, а тому може стати легкою здобиччю повстанців. На місцях можливого нападу підрозділів УПА або боївок ОУН мали влаштовуватися масштабні засідки військ НКВД. Передбачалося, що «банди, які не очікують засідок, будуть знищені, а вантаж — захищений»²⁷⁰⁶.

Останній пункт згаданої постанови рекомендував виселити протягом грудня 1945 р. у віддалені райони СРСР із великих міст і навколишніх сіл (у радіусі 15 км), а також із населених пунктів уздовж залізниць та автомобільних доріг (у 10-кілометровій зоні) всіх, кого характеризували як «бандитський елемент». Протягом того самого часу потрібно було провести повну паспортизацію населення в містах і селах, які прилягали до місць видобутку нафти і газу в Дрогобицькій та Станіславській областях²⁷⁰⁷. Було зрозуміло, що партійні боси в Києві на шляху повного та якнайшвидшого знищення визвольного руху не зупиняться перед жодними заходами. Компромісні варіанти не розглядалися.

За цікавим збігом обставин, саме 27 листопада 1945 р. керівництво підпілля видало важливий документ під назвою «Інструкції надрайонним провідникам до виконання»²⁷⁰⁸. Вони мали декілька фундаментальних вимог до районних провідників: організувати підготовку виховання фанатично відданих справі національної революції кадрів; посилити політично-виховну роботу в УПА з метою підвищити серед її особового складу революційний дух; активізувати і конспірувати роботу СБ; посилити і конспірувати систему організаційних зв'язків; пожвавити виховну роботу серед мас за принципом «хто має за собою маси, той виграє»; активізувати роботу в середовищі шкільної і старшої молоді; завершити до 15 грудня технічну підготовку до зимівлі (закінчити всі криївки²⁷⁰⁹, заготувати харчі, воду, зброю, медикаменти, паливо тощо)²⁷¹⁰. З документа чітко видно, що, незважаючи на втрати, лідери визвольного руху не збиралися складати зброю, готувалися до тривалої і запеклої боротьби в надії на майбутні зміни геополітичної ситуації в світі, яка дасть змогу сподіватися на реалізацію ідеї побудови національної державності:

²⁷⁰⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 175.

²⁷⁰⁶ Там само. — С. 176.

²⁷⁰⁷ Там само.

²⁷⁰⁸ Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 349—360.

²⁷⁰⁹ За повідомленнями радянських органів держбезпеки, у 1944—1945 рр. вони виявляли криївки і потаємні схованки в кожному четвертому господарстві на території Західної України. Частина з них будували підпільники і повстанці, а частину — місцеве населення з власної ініціативи задля переховування від облав, мобілізацій, збереження від конфіскації врожаю тощо (див.: Бурдс Дж. Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944—1948). — М. — Нью-Йорк: Современная история, 2006. — С. 49).

²⁷¹⁰ Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 349—360.

«В зв'язку зі зближенням зими, евентуального посилення ворожою кампанією на наш рух та можливість політичних змін у світі, мусимо зміцнити всю свою силову натуру та відповідно підготувати сітку і народ.

Ми, як політичний провід української нації, мусимо уважно тримати руку на живчику національного організму і рівночасно дивитися на політичний барометр світу.

Приходить зима зі всіма своїми властивостями. Ми мусимо бути свідомі того, що нам прийдеться переживати тяжкі моменти, якими вона буде нам благодарити. Ми мусимо багато часу й енергії зужити, щоб підготувитися технічно до її перебуття. Одначе ми не сміємо забувати, що, може, за короткий час політичні події в світі заставлять нас здати іспит зрілості, то значить реалізувати в цілому наші ідеї — будувати апарат Української Самостійної Держави. Важке завдання, та ми собі його взяли на плечі і нашим обов'язком перед нацією його дивигнути до кінця»²⁷¹¹.

Віра в майбутні позитивні для української державності геополітичні зміни, готовність перенести будь-які труднощі спонукали підпілля до жертвовної праці, не зважаючи на дошкульні удари радянських органів безпеки. А за осінь і початок зими 1945 р. керівництво визвольного руху зазнало значних втрат: 15 вересня загинув керівник референтури пропаганди Головного проводу Я. Бусел — «Галина». На цій посаді його замінив талановитий публіцист, один із ідеологів українського визвольного руху П. Федун — «Петро Полтава». 17 вересня у Снятині загинув майор УПА курінний М. Лукасевич — «Черник». 19 грудня на Жовківщині поліг провідник Львівського краю Д. Слюзар — «Арпад», «Золотар». Того ж дня під час переходу до Мюнхена на зв'язок із С. Бандерою на території Чехословаччини в засідку потрапили заступник Р. Шухевича Д. Маївський — «Косар» і шеф штабу УПА Д. Грицай — «Перебийніс». Перший загинув у верестрілці з чехами, а другий покінчив життя самогубством 22 грудня у в'язниці. Керівником повстанського штабу на місце «Перебийноса» було призначено О. Гасина — «Лицаря».

Завзята і безкомпромісна боротьба українських самостійників із найпотужнішою державою повосенної Європи тривала ще понад десять років після завершення війни, але перші два роки протистояння були чи не найкривавішими. Протягом 1944—1945 рр. ОУН і УПА на території СРСР провели 6,6 тис. акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39 773 каральні операції. Під час боїв, облав і блокад за цей період загинуло (за радянськими даними) 103 313 членів ОУН і УПА, 110 785 потрапили в полон, 50 058 здалися владі. Паралельно було затримано 96 988 дезертирів із Червоної армії та втікачів від призову²⁷¹². Якщо вірити офіційній статистиці, то підпілля за два роки мало втратити понад 260 тис. осіб, що, очевидно, є завищеною цифрою²⁷¹³, яку можна пояснити тільки тим, що до числа повстанців зараховували також убитих під час каральних експедицій мирних мешканців. До того ж у звітах енкаведисти нерідко займалися «приписками».

На жаль, ми не маємо узагальнених повстанських даних про втрати. Проте до наших днів зберігся звіт про власні і ворожі втрати повстанського руху на території Львівської області (ВО «Буг») за липень 1944 — листопад 1945 р. Згідно з цим документом, повстанці й підпільники Львівщини втратили убитими, полоненими, пропалими безвісти 1 038 осіб. У той же час радянська сторона на Львівщині втратила 4 756 осіб убитими, 1 663 — пораненими,

²⁷¹¹ Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 349.

²⁷¹² Мотука Г. *Українська partyzantka. 1942—1960.* — С. 502. Існують також інші дані радянських органів держбезпеки про підсумки боротьби з УПА й ОУН від лютого 1944 до липня 1945 р. Згідно з ними, службовці НКВД провели проти повстанського руху і підпілля 15 733 операції, під час яких було вбито 91 615 осіб, захоплено в полон 96 446 осіб, а здалося 41 858 осіб (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2867. — Арк. 26). Як бачимо, розбіжність доволі суттєва, особливо в кількості проведених операцій. Вона, очевидно, вказує на деяку хаотичність радянської статистики цього періоду, часту практику вигадування цифр, «приписок» тощо.

²⁷¹³ Зрештою, підводячи підсумки боротьби з українським визвольним рухом, радянські спецслужби, як ми зазначали в третьому розділі, вказували, що від 1944 до 1956 р. було вбито, захоплено або арештовано 254 тис. українських націоналістів. Тобто знешкодити 260 тис. за 1944—1945 рр. уже було неможливо.

328 — пропалими безвісти, 337 — полоненими, 36 — дезертирами (перейшли до повстанців); усього — 7 170 осіб²⁷¹⁴. На наш погляд, наведена повстанська статистика по території Львівщини більш-менш коректно відображає власні втрати, але водночас завищує втрати противника.

Дещо більш об'єктивними, імовірно, є дані про неповні втрати (відсутні дані по трьох районах) підпільників і повстанців та радянської влади за листопад 1945 р., підготовані керівництвом підпілля Тернопільської округи (центральна і південна частини сучасної Тернопільської області). Відповідно до документа, ОУН і УПА на території округи (за винятком трьох районів) втратили 49 осіб убитими, 4 — пораненими, 194 — арештованими, а радянська сторона — 74 убитими, 25 — пораненими, 67 — полоненими. Отже, втрати підпілля і повстанців становили 247 осіб, а втрати червоних — 166 осіб²⁷¹⁵ (тобто в 1944—1945 рр. підпілля втратило в 1,5 раза більше).

Якщо вважати цифру втрат підпільників і повстанців по Львівській області за липень 1944 — листопад 1945 р., подану в повстанських звітах (1 038 осіб), за коректну, то, спираючись на неї і враховуючи інтенсивність протистояння і чисельність підпілля в різних регіонах, можна припустити, що від липня 1944 до листопада 1945 р. мережа ОУН і відділи УПА на всій території України могли безповоротно втратити близько 7—8 тис. осіб (5 тис. — у Галичині і 2—3 тис. — на Волині, Поліссі та Центральній Україні). Радянська сторона (враховуючи коефіцієнт 1,5) за цей період втратила, найімовірніше, 4,6—5,3 тис. осіб убитими, пораненими і полоненими (енкаведисти, міліціонери, бійці винищувальних батальйонів, червоноармійці, адміністратори, активісти, колгоспники тощо).

Очевидно, що близькими до цих були втрати українського визвольного руху й радянської влади у протистоянні на території Правобережжя та Волині від січня 1943 до липня 1944 р. Скоріш за все, від січня 1943 до листопада 1945 р. ОУН і УПА у протистоянні з комуністичною владою втратили 14—16 тис. осіб, а радянська сторона — 9—10 тис. осіб. Інші десятки й сотні тисяч убитих, арештованих та депортованих, очевидно, припадали на симпатиків підпілля, цивільних працівників запілля, випадкових мирних мешканців, дезертирів, утікачів від призову до Червоної армії та на «приписки» радянської сторони.

²⁷¹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. — Кн. 2 / Упоряд. В. Мороз, О. Вовк. — С. 235—240.

²⁷¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 2. — Арк. 160.

6.4. «Мала війна» українського повстанського руху та націоналістичного підпілля з радянським режимом у першому повоєнному п'ятиріччі (1945—1950 рр.)

Не той переможе, хто завдасть сильнішого удару, але той, хто довше витерпить

Теренс Мак-Свіні

Завершення Другої світової війни вповні відбилося на становищі націоналістичного підпілля в Україні. Комуністична наддержава отримала змогу сконцентрувати всі необхідні ресурси на знищенні збройного спротиву режиму, розгорнути нечувану за масштабами і ступенем брехні антинаціоналістичну пропаганду, яка в негативному світлі виставляла борців за незалежність як перед громадянами СРСР, так і перед усім світом.

Готуючись до можливої Третьої світової війни з колишніми західними союзниками, комуністи прагнули якнайшвидше стабілізувати ситуацію в своєму найближчому тилу, що без пацифікації України зробити було неможливо. Селян зі Східної, Південної і Центральної України, які виявили не надто високий рівень «радянського патріотизму» під час війни з Німеччиною, традиційно «умиротворявали» нещадним голодом, який у 1946—1947 рр. забрав життя щонайменше мільйона невинних людей і паралізував волю до активного опору в тих, хто вижив.

Західну Україну продовжували гамувати «вогнем і мечем», розкручуючи маховик смерті до колосальних масштабів. Італійський історик Джузеппе Боффа слушно відзначав: практично вся західна частина СРСР палала у вогні повстань, але тільки в Західній Україні боротьба за свободу найбільше затягнулася, характеризувалася жорстокими боями, які досягнули масштабів справжньої війни²⁷¹⁶.

Період від пізньої осені 1945 до весни 1946 р., згідно із задумами керівників Компартії УРСР і СРСР, мав стати часом остаточного розгрому УПА і знищення підпілля ОУН. Кремлівська верхівка планувала 10 лютого 1946 р. провести перші повоєнні вибори до Верховної ради СРСР, які мали продемонструвати світові повну підтримку радянської влади в усіх регіонах гігантської держави. Цілком зрозуміло, що на київських комуністів було покладене завдання придушити активний опір до виборів і забезпечити потрібний результат у бунтівних областях. Лідер республіканської компартії М. Хрущов, розуміючи важливість поставленого завдання, підкреслював, що підготовка до виборів у західній частині УРСР є не просто «організаційним», а «організаційно-політичним» питанням²⁷¹⁷.

Наприкінці 1945 р. внутрішні війська Українського округу були реорганізовані в чотири дивізії — 62-гу, 65-ту, 81-шу і 82-гу — внутрішніх військ НКВД (із 15 січня 1946 р. — МВД) і окремих 290-й мотострілецький полк внутрішніх військ, які мали постійно дислокуватися в Західній Україні. Особовий склад кожної дивізії нараховував 6 тис. бійців, полку — майже 1,5 тис. Окрім цих сил, на захід республіки було додатково спрямовано внутрішні війська з інших регіонів СРСР. Зокрема, тут із 1944 р. перебували Сухумська та Орджонікідзенська дивізії внутрішніх військ, 18-й кавалерійський полк і окремих танковий батальйон дивізії ім. Дзержинського. До боротьби з повстанцями влада розпорядилася залучити війська Українського і Закарпатського прикордонних округів, провела додаткову мобілізацію до лав винищувальних батальйонів і груп сприяння, довівши їхню чисельність майже до 60 тис. осіб²⁷¹⁸.

²⁷¹⁶ Боффа Дж. История Советского Союза. В 2-х т. — Т. 1. — М.: Международные отношения, 1990. — С. 262—263.

²⁷¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр 31. — Арк. 75.

²⁷¹⁸ Детальніше про чисельність, дислокацію, озброєння військ НКВД див.: Пальський З. Втрати українського населення на Волині та Східній Малопольщі в період з лютого 1944 р. до кінця 1947 р. // Україна — Польща: важкі питання. — Т. 5. — Варшава, 2001. — С. 271—274; Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. — СПб., 2004. — С. 225—226.

Керівництво радянських спецслужб і компартії спланувало на початок 1946 р. операцію, що стала відома в історії як друга «Велика блокада». Передбачалося повністю відрізати УПА від сіл і хуторів, замкнувши повстанців у лісах і знищивши голодом, холодом, хворобами та безперервними боями. За розрахунками керівництва НКВД — МВД і НКГБ — МГБ, потрібно було блокувати населені пункти Житомирської, Рівненської, Кам'янець-Подільської, Волинської, Львівської, Дрогобицької, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Закарпатської областей, повністю перекрити державні й адміністративні кордони, розташувати в усіх селах і хуторах військові гарнізони. Для виконання такої масштабної операції прикордонних і внутрішніх військ було відверто замало, тож кремлівське керівництво прийняло рішення залучити до антиповстанської операції війська Львівського і Прикарпатського військових округів. На той час у згаданих округах дислокувалися дві армії — 52-га генерал-полковника К. Коротеєва і 13-та генерал-полковника М. Пухова, особовий склад яких становив понад 200 тис. осіб. 52-га армія мала взяти під контроль населені пункти Львівської, Дрогобицької, Кам'янець-Подільської, а 13-та армія — Станіславської, Чернівецької і Тернопільської областей. Для блокування інших західноукраїнських областей було використано спеціально передислоковані в регіон війська 38-ї і 28-ї армій²⁷¹⁹.

31 грудня 1945 р. М. Хрущов повідомив Й. Сталіну про чергову активізацію українського визвольного руху і просив санкції на застосування Червоної армії проти УПА. Сталін дав доручення наркомату оборони і Генеральному штабу підготувати заходи для використання військ Прикарпатського і Львівського військових округів у боротьбі з визвольним рухом. Реагуючи на сталінський наказ, військові на початку 1946 р. розробили проект директиви про запровадження в Західній Україні воєнного стану. Палким прихильником директиви виступав начальник радянського Генштабу генерал С. Штеменко, однак М. Хрущов не погоджувався підтримати ініціативу військових, боячись політичних наслідків — у жодній країні світу не повірили б, що вибори до Верховної ради СРСР могли бути вільними в умовах воєнного стану²⁷²⁰. На ці вибори (особливо в новоприєднаних регіонах) радянське керівництво поклало особливі надії. Естонський дослідник Тину Таннберг з цього приводу зазначає: «Щоб радянізація територій й утвердження радянської влади виглядали “законними”, вибори розглядалися як важлива акція, а тому до неї готувалися вельми ґрунтовно. Повоєнні вибори мали відвертий ідеологічний аспект: вони мали продемонструвати суспільству й усьому світові, що радянська влада остаточно укріпилася в окупованих землях»²⁷²¹. Звісно, за таких умов запроваджувати воєнний стан на офіційному рівні було б політично короткозорим рішенням. Набагато ефективнішим було ввести такий стан де-факто, а не де-юре.

Друга «Велика блокада» розпочалася відразу після різдвяних свят — 10 січня 1946 р. У західноукраїнських селах було розташовано 3 349 армійських гарнізонів силою щонайменше одного відділення, для чого 52-га армія виділила майже 28 тис. військовослужбовців (1 101 гарнізон), 13-та армія — 25 тис. бійців (800 гарнізонів і 110 мобільних груп), 28-ма армія — 35 тис. бійців (1 448 гарнізонів), 38-ма армія — 21 тис. бійців (300 мобільних груп по 70 багнетів у кожній)²⁷²². Майже 4 тис. гарнізонів сформували внутрішні війська МВД і винищувальні батальйони. Прикордонні війська спільно з польськими та чеськими колегами заблокували державний кордон СРСР і адміністративний кордон УРСР із БРСР. Загалом у другій «Великій блокаді» з радянського боку брали участь щонайменше 229 тис. осіб, з яких 109 тис. червоноармійців, близько 60 тис. службовців внутрішніх і залізничних військ, при-

2719 Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. — С. 227.

2720 Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — К., 2005. — С. 399.

2721 Таннберг Т. Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944—1956). — Тарту: Tartu University Press, 2008. — С. 33.

2722 Лише війська 38-ї армії спільно з внутрішніми військами виставили гарнізони в 565 селах і районних центрах Станіславської області (див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 56).

кордонників, міліціонерів, співробітників держбезпеки, 60 тис. бійців винищувальних батальйонів і груп сприяння²⁷²³.

Гарнізони склалися з 20—100 бійців, добре озброєних автоматичною зброєю, засобами зв'язку, часто — броньованими автомобілями і легкими танками. На кожен район у середньому припадало по 1 тис. бійців-гарнізонців і «стрибків»²⁷²⁴. Полегшити пошукову роботу мали вівчарки. Серед солдатів, яких скеровували до гарнізонів, відбирали особливо надійних людей (11—13 % гарнізону були членами компартії, а 11 % — комсомольцями)²⁷²⁵. Командування налаштувало підопічних на винятково безкомпромісну боротьбу з визвольним рухом.

У вказівках політвідділу 38-ї армії від 9 січня 1946 р. наголошувалося: «Військам округу поставлене завдання ліквідувати залишки оунівських банд. [...] У зв'язку з виборами до Верховної ради СРСР бандерівці — ці вороги українського народу — посилили терор проти мирного населення. [...] Війська округу, виконуючи завдання, будуть розосереджені окремими гарнізонами чисельністю взвод — рота по селах. [...] Для забезпечення виконання цього надзвичайно важливого завдання слід провести такі заходи:

1. Розтлумачити всьому особовому складу, що бандерівці є німецько-фашистськими шпигунами й терористами, убивають червоноармійців, офіцерів, радянський і партійний актив, чесних радянських громадян, і цим самим слід розпалити ненависть і підняти лють до винищення цих банд.

2. Особливо розтлумачити, що населення західноукраїнських областей є нашим, радянським, іде за радянською владою [...], але воно залякується і тероризується і через це не може вільно виконувати свої громадянські права і державні обов'язки, а тому потребує нашого хорошого ставлення і підтримки проти бандерівських банд. Кожен військовослужбовець має зрозуміти, що будь-які кривди та образи, завдані цивільному населенню, тільки на руку підлим бандитам, які намагаються обрехати нашу доблесну Червону армію.

3. При роз'ясненні особовому складу вказати, що війська забезпечуються командуванням усіма без винятку належними продуктами харчування, а тому суворо забороняється здійснювати будь-які заготівлі фуражу, а також заборонено проводити реквізиції і приймати подарунки від місцевого населення для військ.

4. [...] Розміщення гарнізонів провести окремо від місцевих мешканців і компактно, причому приміщення, які відбираються для гарнізонів, повинні виділятися згідно із вказівкою райвиконкомів і погодженням із райвідділами НКВД. Війська мають перебувати винятково в казармах, будь-які відлучення із підрозділів навіть у межах населеного пункту заборонити [...].

5. Суворо заборонити будь-які відрядження із гарнізонів [...].

6. Розгорнути найрішучішу й непримиренну боротьбу з пияцтвом [...]»²⁷²⁶.

Очевидно, вимоги армійського командування поводитися з повстанським рухом і підпіллям більш рішуче та посилити дисципліну були продиктовані тим, що нерідко військові не бажали сумлінно виконувати свої обов'язки. Для ілюстрації подібного явища наведемо один цікавий документ — заяву голови Калуської райспоживспілки І. Васильєва про безвідповідальне ставлення бійців і командирів внутрішніх військ до боротьби з підрозділами УПА: «19 грудня о 5-й годині вечора з лікєро-горіччаного заводу м. Станіславова до м. Калуша по-

²⁷²³ Мотука Г. Українська партызантка. 1942—1960. — С. 508; Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 400; Кентій А., Лоцицький В. Боротьба без компромісів // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — К — Торонто, 2002. — С. 14.

²⁷²⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 2. — Арк. 96.

²⁷²⁵ Мотука Г. Українська партызантка. 1942—1960. — С. 508.

²⁷²⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — К. — Торонто, 2002. — С. 53—54.

верталася автомашина, що належала Калуській райспоживспільці. В автомобілі перебували завіторг Калуської РСС, шофер РСС та заступник директора Калуського міськторгу, із товарів знаходилося: у бочках 1 200 літрів горілки. За 10 км від обласного центру міста Станіславова при в'їзді до лісу поблизу с. Майдан, це територія Станіславського району, автомобіль був обстріляний і зупинений групою бандитів. Понівечивши автомобіль, простреливши бочки з горілкою, забравши із собою завіторга РСС, шофера РСС, заступника директора Калуського міськторгу, бандити зникли. Наступного дня були відпущені завіторг і шофер РСС, а заступник директора міськторгу пропав безвісти.

Калуським райвідділом НКВД була організована т. зв. група з розшуку місця перебування банди, так як із розповідей завіторга і шофера можна було дійти висновку, що група бандитів налічує декілька сотень осіб, і завіторг та шофер могли визначити місце її перебування, бо були відпущені з місця дислокації банди. Для цієї операції була виділена група бійців із 30 осіб на чолі з сержантом однієї військової частини, яка розквартирована в Калуському районі у с. Вістова. Провідником до бандитського табору було взято шофера, який краще орієнтувався, знаючи навколишню місцевість і територію цього району. Увійшовши до лісу, частина бійців заявила шоферу: "Ти дурень, взяв би і сказав, що коли тебе вели бандити, то вони очі тобі зав'язали, і ми тепер би не мали жодної мороки". Пройшовши трохи лісом, група бійців розташувалася на відпочинок, відверто відтягуючи час, з лайкою і розмовами почалося: "Нам би горілку знайти, це була би справа". Після відпочинку вийшли в одне село, назву якого шофер не знає, тоді він заявив бійцям, що, на його думку, вони трохи збилися зі шляху, що потрібно знову зайти в ліс і взяти трохи лівише від села, й там має бути місце стоянки банди, але бійці категорично відмовилися робити обшук місця стоянки банди. На цьому вся т. зв. операція з прочісування лісу завершилася»²⁷²⁷.

Проте, незважаючи на підготовчі заходи радянської сторони, переддень другої «Великої блокади» виглядав для відділів УПА цілком звичним. Повстанці навіть мали нагоди святкувати невеликі перемоги.

17 грудня 1945 р. відділ СКВ із засідки атакував колону енкаведистів поблизу с. Оглядів на Львівщині. Під час сутички загинуло 23 співробітники радянських каральних органів. Серед нападників втрат не було. 22 грудня упівці підірвали електростанцію у Краковці²⁷²⁸, залишивши без електропостачання Львів більш як на тиждень. Крім того, унаслідок цього вибуху Львів на декілька днів було позбавлено водо- і газопостачання.

У ніч на 23 грудня повстанці із сотні «Глухого» (22 вояків), переодягнені в енкаведистів, на захоплених вантажних автомобілях здійснили рейд на Львів: «Виїхали ми з Рокитного й минули Бірки Домініканські. [...] Ось уже Брюховичі. Біля залізничної станції віддали нам салют советські вояки, думаючи, що це їдуть їхні бойові "товариші". За Брюховичами виїхали ми на шосейний шлях, що веде через магістратський ліс до передмістя Голосько [...]. За кілька хвилин ми доїхали Замарстинівською вулицею до Ягайлонської, потім звернули на вулицю Руську і зупинилися на площі Бандурського, на розі вулиць Личаківської і Кармелітської. Тут приміщувалася на цей час головна квартира НКВД. [...] В приміщенні ми провели "чистку", але застали там тільки чотирих катів — не тих, яких собі бажали. [...]

Вулицею Курковою попрямували ми до Жовківської. Тут спіймали двох більшовицьких старшин, які вже Львова більш не побачили. Врешті ми опинилися на головному шосейному шляху зі Львова до Жовкви»²⁷²⁹.

23 грудня рій СКВ і адміністративна боївка із засідки на дорозі між Лопатином та Радеховом убили 12 енкаведистів. 4 січня 1946 р. підпільники повісили секретаря дільничної виборчої комісії в с. Тужилове Калуського району Івано-Франківщини. 5 січня в с. Буряківка, що

²⁷²⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 179—180

²⁷²⁸ Качала А. В боївці СБ // Літопис УПА. — Т. 31. УПА на Львівщині і Ярославщині. Спогади і документи вояків УПА ТВ «Розточчя» 1943—1947 / Редактор І. Лико. — Торонто — Львів, 2000. — С. 193—194.

²⁷²⁹ Гарвас І. Рейд на Львів // Літопис УПА. — Т. 31. УПА на Львівщині і Ярославщині. Спогади і документи вояків УПА ТВ «Розточчя» 1943—1947 / Редактор І. Лико. — С. 72.

неподалік районного центру Товсте на Тернопільщині, повстанська засідка успішно атакувала працівників районного відділу НКВД. Під час несподіваної атаки вбито всіх 23 енкаведистів на чолі з начальником згаданого райвідділу майором Слєпцовим. 8 січня у с. Бережниця Калуського району упівці спалили клуб, де розташовувалася виборча дільниця. А повстанці Долинщини того ж дня повністю паралізували зв'язок у районі, розгромили 5 виборчих дільниць, знищили передвиборні агітаційні лозунги. Тоді ж націоналісти захопили райцентр — містечко Долину, вивезли звідти запаси продовольства і 18 гвинтівок. 9 січня у Косівському районі убили райвоенкома Загірова і старшого лейтенанта Акулова. Того самого дня по всій території Західної України підпілля масово розклеїло листівки із закликом ігнорувати вибори²⁷³⁰.

Діючи у звичному режимі боротьби, повстанці та підпілляники не сприймали початок «Великої блокади» як щось досі небачене й нечуване. Протягом перших тижнів відділи УПА активно нападали на розташовані в селах гарнізони, намагалися блокувати райцентри тощо. Лише з 10 до 17 січня 1946 р. упівці здійснили 22 атаки на радянські гарнізони, обстрілюючи ворожі позиції з автоматичної зброї. Під час цих нападів загинуло 9 і було поранено 13 радянських військовослужбовців²⁷³¹. Із другої половини січня, коли стало зрозуміло, що радянські спецслужби намагаються повністю блокувати діяльність підпілля гарнізонами, упівці почали особливо активно знищувати засоби зв'язку, які дозволяли бійцям противника швидко повідомляти про пересування повстанських підрозділів.

У звітах про напади УПА командування Прикарпатського військового округу 27 січня 1946 р. відзначало: «В с. Гринівка — західніше м. Станіславів — 10 січня банда напала на гарнізон. У перестрілці був убитий уповноважений НКГБ і поранено 2 бійців. У с. Ганківці Товстенського району банда напала 11 січня на гарнізон. Було поранено 1 червоноармійця. В с. Зелениця Скала-Подільського району 11 січня банда чисельністю 30 осіб намагалася несподівано напасти на гарнізон, але наштовхнулася на патруль. В сутичці загинув старший патруля лейтенант Понартов. У с. Олеша Товстенського району 12 січня банда напала на село. В бою був поранений начальник гарнізону капітан Кожевников і 2 бійців. У с. Озеряни — 10 км північніше від м. Борщів — патруль зіштовхнувся з бандою. В сутичці поранено 2-х бійців. У с. Дуби — 20 км на південний захід від Калуша — 13 січня банда напала на гарнізон. У бою було поранено начальника гарнізону молодшого лейтенанта Фазимітдінова. У с. Княждвор Долішній — 8 км західніше від Коломиї — 13 січня банда напала на винищувальний батальйон військ НКВД. Загинув 1 боєць. У ніч на 15 січня в с. Грушка на гарнізон напала банда сотні «Богуна». При нападі були вбиті 1 офіцер і 1 боєць, а поранено 4 бійці.

Бандити прагнуть порушити телефонний зв'язок між сільськими військовими гарнізонами. 12 січня бандити зняли телефонну лінію, що зв'язувала оперативну групу 2520 ЗАП у с. Пасічна Надвірнянського району з гарнізонами цього полку в двох інших селах. На лінії Березів Вижній Яблунівського району бандити в 30 місцях пошкодили телефонну лінію, вирізавши 600 метрів кабелю. У с. Колодіїв Галицького району бандити 13 січня вирізали 150 метрів телефонного кабелю. У районі с. Світін-Острів цього ж району бандити вирізали 300 метрів телефонного кабелю. У с. Насташине — 4 км на північ від Бурштина — бандити вбили телефоніста старшого сержанта Ільчова, який прокладав телефонну лінію до другого села»²⁷³².

27 січня відділ УПА «Сивуля» мав бій із підрозділами внутрішніх військ на горі Клим поблизу с. Пороги Солотвинського району. За повстанськими повідомленнями, у зіткненні загинуло аж 28 співробітників МВД, а 24 дістали поранення. Свої втрати повстанці подавали як 3 убитих і 2 поранених. Того ж дня запеклі сутички відбулись у Молодятинському лісовому масиві Печеніжинського району Станіславської області — з радянського боку загинуло 13 військовослужбовців. Повстанці ж у звітах переконували, що вийшли з бою без втрат²⁷³³. 31 січ-

2730 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2958. — Арк. 21—30.

2731 Там само.

2732 Там само. — Арк. 24.

2733 УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 137—138.

ня відділ УПА атакував групу МВД поблизу с. Башківці Шумського району Тернопільщини, унаслідок чого останні втратили 2 убитими, 4 пораненими і 2 полоненими²⁷³⁴.

1 лютого один рій із відділу УПА «Підкарпатський» проник до обласного центру Станіслава і захопив госпіталь, вивізши звіди медикаментів та перев'язувальних матеріалів на загальну суму 100 тис. рублів²⁷³⁵.

4 лютого підпільники розповсюдили антивиборчі листівки одночасно в селах Слобідка, Рихта, Княгинин, Ластівці, Ляшківичі, Ісаківці, Ходорівці і в містечку Жванчик Довженського району Кам'янець-Подільської області. В наступні два дні такі листівки й лозунги були масово розклеєні по всьому Тернополі²⁷³⁶. В одній із них, що мала назву «Заклики до бойкоту так званих виборів до Верховної ради СРСР», справедливо вказувалося:

«1. Сталінські вибори — це глум над демократією! Геть такі вибори! Ні один не йдемо до виборів! Хай живуть справді вільні вибори в Українській Самостійній Державі!

2. Українці, геть Верховну раду — імперіалістичне знаряддя в руках Сталіна! Хай живе УГВР!

3. Українці, світ дивиться на нас, як ми поставимося до сталінських виборів! Геть сталінські реакційні вибори, хай живе воля народів і людини.

4. Хто піде на вибори, заплямує себе як зрадник народу! Він такий підлий, як сексот! Вічна ганьба зрадникам!

5. Хто голосуватиме за сталінських депутатів, той помагає поневолювати Україну! [...]

12. Червоноармійці! Сталінська кліка готує нову війну і топче ваші демократичні свободи! Не голосуйте за катів Сталіна та його ставлеників!»²⁷³⁷.

В іншій листівці під назвою «Українці! Чоловіки і жінки! Молоді і старі!» наголошувалося, що в умовах терору держави вибори є лише фарсом, який потрібно бойкотувати: «Так звані вибори до Верховної ради СРСР зустріймо повним бойкотом»²⁷³⁸.

Підпільники вели пропаганду не лише в середовищі місцевого українського населення, але й поміж радянських адміністраторів та військових²⁷³⁹. Автори повстанських звітів з приводу реакції читачів на антивиборчу агітацію із задоволенням відзначали, що листівки нищили винятково працівники МВД — червоноармійці їх читали, але всупереч наказам не знищували²⁷⁴⁰. Підпільники також констатували небажання західноукраїнських мешканців слухати радянську агітацію та виконувати розпорядження влади щодо виборів: «Населення ставиться до всіх большевицьких розпоряджень відносно “виборів” вороже. На жодні мітинги не ходить, помимо того, що большевики часто гонять на них “під крісом”. Вивчення “конституції” і “положення про вибори” ніхто не перепроваджує і населення на сходини не приходять. [...] Агітатори не проводять жодної роботи, населення не приходять на організовані ними сходини. [...] На мітингах бувають лише голова сільради, секретар та кілька стариків»²⁷⁴¹. Судячи з документів, агітаційну боротьбу навколо виборів 1946 р. влада, попри наявні ресурси, цілковито прогнала підпілля, яке продовжувало зберігати майже абсолютний вплив на настрої населення.

Поряд із агітаційно-пропагандистською діяльністю учасники визвольного руху і далі практикували бойові акції. 7 лютого на дорозі Радехів — Львів у засідку потрапила колона внутрішніх військ. Унаслідок атаки повстанці захопили важливі документи і вбили полковника МВД Крижанівського. Того самого дня важкі бої з ротою внутрішніх військ мав відділ УПА «Смертосці» у Чорному лісі на Станіславщині. Під час зіткнень війська втратили 12 осіб убитими і пораненими, повстанці повідомляли про 4 убитих побратимів²⁷⁴².

²⁷³⁴ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 140.

²⁷³⁵ Там само. — С. 141.

²⁷³⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 2. — Арк. 150—151.

²⁷³⁷ Русначенко А. Народ збурений. — С. 287.

²⁷³⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 42—43.

²⁷³⁹ Там само. — Арк. 43.

²⁷⁴⁰ Русначенко А. Народ збурений. — С. 287.

²⁷⁴¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 43.

²⁷⁴² УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 143.

Відповідаючи на активність підпілля, радянська сторона вдалася до тактики прочищення лісів. Щойно з якогось гарнізону надходило повідомлення про появу «бандитів» — виїжджала спеціальна рейдова група внутрішніх військ. Бої із внутрішніми військами стали майже щоденним явищем. Для розвідки червоні використовували авіацію, яка вела спостереження за лісами. Такий неймовірний тиск змусив повстанців розосередитися і спробувати переходити в лісах невеликими групами. Підпільникам докучали голод, мороз і постійні облави. Вони могли пересуватися тільки в сніжну погоду, щоб не залишати слідів, але переходи під час заметілі забирали в бійців енергію, яку неможливо було відновити наявним харчуванням.

Радянські каральні експедиції супроводжувалися публічними розстрілами, жакливими розправами з полоненими, що мало остаточно деморалізувати противника. У с. Черче поблизу Рогатина на Станіславщині командир рейдової групи капітан Зв'язонц прилюдно розстріляв спійманих повстанців. Начальник Бібрського райвідділу внутрішніх справ на Львівщині Богомоллов власноручно відрубав голову пораненому підпільникові Г. Паньківу. Убитому керівникові Золочівської районної мережі ОУН І. Питльованому відрізували голову і виставили на публічний показ у Золочеві. У м. Лопатин Львівської області працівники МВД потопили у криницях 70 полонених націоналістів. У с. Тур'я Велика Долинського району Станіславщини сталінські карателі повісили трупи 4 повстанців на гаках за підборіддя вздовж дороги, де вони висіли декілька днів. У с. Завадка того ж Долинського району працівники МВД відрубали голову вбитому сотенному УПА «Морякові» і, настроивши її на палю, виставили в центрі села²⁷⁴³.

Перший етап другої «Великої блокади» дав потрібні радянській владі результати: вибори 10 лютого вдалося організувати в більшості районів Західної України. Заходи безпеки в день голосування були безпрецедентними. До районних містечок були введені механізовані роти, посилені легкими танками і гарматами, з яких у ніч напередодні виборів вели обстріли великих лісових масивів. Місцевим мешканцям заборонили пересуватися без перепусток навіть у межах одного населеного пункту, гарнізони в селах виставили на домінуючих висотах кулеметні гнізда²⁷⁴⁴. Через такі драконівські заходи безпеки повстанці зуміли атакувати у день виборів лише 26 гарнізонів, замінувати 5 виборчих дільниць, висадити в повітря 2 залізничні лінії, зруйнувати 15 комунікаційних мереж, здійснити 11 диверсій і провести агітацію листівками у 28 населених пунктах. У 10 районах регіону вибори були бойкотованими, в усіх інших вони позначалися низькою активністю. Часто-густо в ролі виборців виступали бійці гарнізонів. У сотнях сіл військовим доводилося брати заручників, аби змусити місцевих мешканців прийти на дільницю²⁷⁴⁵, а в окремих селах арештовувалися члени виборчих дільниць і сільська адміністрація, яких звільняли лише після оформлення ними сфальшованих протоколів про результати голосування²⁷⁴⁶. Подекуди, як у Перегінському районі Станіславщини, селян, що не встигли сховатися в лісах, від 6-ї години ранку заганяли на виборчі дільниці, б'ючи і калічачи при цьому цілком невинних людей²⁷⁴⁷. Особливо загострився виборчий терор після обіду, коли стало зрозуміло, що явка виборців є надзвичайно низькою. У другій половині дня почали практикувати масове заганняння людей на дільниці з погрозами розстріляти у випадку відмови проголосувати²⁷⁴⁸.

Програвши агітаційну передвиборну боротьбу підпілля, тоталітарний режим цілковито поклався на силові заходи організації процесу голосування. Застосовуючи дикунські методи, радянська влада домоглася свого: формально бунтівні області проголосували. Офіційно було оголошено, що в голосуванні взяли участь 99,6 % виборців, причому 99,08 % віддали голоси

²⁷⁴³ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття. Ідеологія і практика. — С. 247.

²⁷⁴⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 46.

²⁷⁴⁵ Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946—1956 рр.). — К., 1999. — С. 17; Русначенко А. Народ збурений. — С. 288; Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття. Ідеологія і практика. — С. 246.

²⁷⁴⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 46.

²⁷⁴⁷ Там само. — Арк. 47.

²⁷⁴⁸ Там само. — Арк. 48.

за список «комуністів і безпартійних»²⁷⁴⁹, хоча добровільно на вибори прийшло близько 5 % (за оцінками підпілля), а під загрозою репресій реально на вибори зігнали 30—40 % виборців²⁷⁵⁰. Фальсифікації були настільки очевидними і вражаючими, що в окремих місцевостях мешканці, дізнавшись, що в їхньому селі проголосувало 100 % виборців, влаштовували стихійні мітинги біля виборчих дільниць, скандуючи: «Хто смів кидати за нас голоси? Це брехня, що ми голосували в 100 %. Геть большевицьких окупантів!»²⁷⁵¹.

Своїм ставленням до виборів місцеве населення продемонструвало, що визнає за свого представника не радянську владу, а керівництво воюючої України — УГВР. Проте світова громадськість вдала, що повірила офіційним підсумкам виборів, засвідчивши цим самим байдужість до самостійницької боротьби українців. Майже цілковито ізольованому від зовнішнього світу українському визвольному рухові було завдано болючих втрат. Згідно з радянськими даними, від 1 грудня 1945 до 10 лютого 1946 р. проти формувань УПА було проведено 15 562 військові та оперативно-чекістські операції, внаслідок яких загинуло 4 200 учасників УПА і підпільників ОУН, було захоплено в полон і затримано 9 400 осіб²⁷⁵².

Проте, незважаючи на успіхи, лідери компартії в Москві та Києві чудово розуміли, що будь-яке пригальмовування у боротьбі проти визвольного руху дасть йому змогу відновити свої сили. У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 21 лютого 1946 р. у притаманній партійним бонзам формі вказувалося: «Жалюгідні залишки розгромлених банд ховаються в лісах, намагаючись знову поповнити свої поріділі лави, а головне — виграти час. Тому щонайменше послаблення боротьби з бандами дасть їм можливість поправитися від завданих ударів і знову відновити свою терористично-диверсійну роботу. Головне завдання партійних організацій, органів НКВД та НКГБ, командирів військових частин на найближчий час полягає в тому, щоби повністю ліквідувати залишки банд українсько-німецьких націоналістів та оунівського підпілля»²⁷⁵³. Цей документ свідчить, що в Києві чітко усвідомлювали, яку широку підтримку серед місцевого населення мали повстанський рух і націоналістичне підпілля, оскільки боялися його швидкого відновлення за рахунок рекрутування нових кадрів.

Виходячи з теорії перманентного збройного, агітаційно-пропагандистського та оперативного тиску на підпілля ОУН та УПА, від 11 лютого 1946 р. комуністична влада розпочала другий етап «Великої блокади». Тепер особливо велику увагу приділяли пошуку й ліквідації керівників підпілля і командирів УПА. Зрозумівши, що розпорошені повстанські відділи можуть навесні знову зібратися, очільники МВД і республіканської компартії головні зусилля спрямували на знищення керівних кадрів і деморалізацію рядових вояків жорстокими публічними стратами й обіцянками помилування в разі добровільної здачі в полон²⁷⁵⁴.

Новий потужний наступ приніс владі швидкі успіхи. 17 лютого в Маневицькому районі на Волині загинув один із найвідоміших керівників і творців Повстанської армії, тогочасний командир УПА-Північ П. Олійник — «Еней». 24 лютого в бою з внутрішніми військами на Ста-

²⁷⁴⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 217. Подібна ситуація з виборами спостерігалася у Прибалтійських республіках. Так, в Естонії за офіційний список «проголосувало» 96,17 % виборців із 99,3 %, які «прийшли» на дільниці (детальніше див.: Таннберг Т. Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944—1956). — Тарту: Tartu University Press, 2008. — С. 33).

²⁷⁵⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 2. — Арк. 147; спр. 376. — Т. 38. — Арк. 51. Про офіційне ставлення УГВР до «виборів» 1946 р. детальніше див.: Виборча трагікомедія // Літопис УПА. — Т. 9. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. — Кн. 2. 1946—1948 / Відп. ред. Є. Штендера. — Торонто, 1982. — С. 285—298.

²⁷⁵¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 51. Узагальнену інформацію про фальсифікацію виборів керівництво визвольного руху збирало і видало в 1947 р. окремою брошурую «Вибори в СРСР. Коротка інформація» (див.: ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 55—64).

²⁷⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2884. — Арк. 1.

²⁷⁵³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 218.

²⁷⁵⁴ Там само. — С. 218—220.

ніславщині був убитий командир ТВ «Чорний ліс» В. Андрусак — «Різун». 1 березня у Чорному лісі на Станіславщині поліг курінний П. Вацик — «Прут». Понівчені тіла Андрусяка й Вацика були виставлені на загальний огляд у Станіславові²⁷⁵⁵. На початку березня в Бережанському районі Тернопільщини загинув крайовий провідник ОУН Подільського краю І. Шанайда — «Данило». 30 березня у Сколівському районі Дрогобицької області потрапив у полон важкопоранений командир ВО «Маківка», син легендарного військового діяча доби ЗУНР Я. Вітовський — «Зміюка». Його стратили в Києві 29 квітня 1947 р.²⁷⁵⁶.

Полюючи за ватажками підпілля, радянська влада 26 лютого 1946 р. оголосила чергову «амністію» повстанцям, які «вийдуть із повинної»²⁷⁵⁷ і прилюдно жорстоко карала підпільників, захоплених зі зброєю в руках. Особливо популярними були повішання полонених на видноті із «застережними» табличками на грудях²⁷⁵⁸, знущання над трупами убитих повстанців, які, понівчені, тижнями лежали в центрі міст, містечок і сіл²⁷⁵⁹.

Черговим «ноу-хау» у боротьбі з лісовою армією стало поширення інфекційних хвороб у місцях найбільшого скупчення повстанських загонів. На чорний ринок, де повстанці скуповували медикаменти, було викинуто ампули з бактеріями поворотного і висипного тифу, які продавалися як ліки від вказаних недуг²⁷⁶⁰. Знищення мережі підпілля ОУН у населених пунктах принесло чергову хвилю терору проти мирного населення, жертвою якої міг стати практично кожен мешканець західноукраїнського села, навіть якщо він був інвалідом Червоної армії²⁷⁶¹.

Одночасно в березні 1946 р. було остаточно завершено спецоперацію радянських органів держбезпеки зі знищення Української греко-католицької церкви, що підірвало фундамент духовного життя українського населення Галичини і стало черговим важким ударом по націоналістичному підпіллі²⁷⁶².

Друга «Велика блокада» завершилася 1 квітня 1946 р., коли керівництво компартії вирішило, що підпілля остаточно знищене і знекровлене. Спецслужби рапортували про те, що за час другого етапу блокади було вбито 3 295 повстанців, узято в полон 12 тис. вояків УПА і 5 тис. членів мережі ОУН²⁷⁶³. Повстанське командування визнало загибель 5 тис. осіб, водночас стверджуючи, що радянська сторона втратила аж 15 тис. осіб²⁷⁶⁴. Очевидно, що різницю в майже 2 тис. убитих слід «покрити» страченими після полонення. У радянській статистиці вони фігурували як арештовані, а в повстанській — як загиблі.

Блокада завдала українському визвольному рухові надзвичайно важкого, але не смертельного удару. Армійські відділи, залучені до операції, виявили нижчий рівень ефективності,

²⁷⁵⁵ Motyka G. *Ukrainian partysantka 1942—1960*. — С. 511; Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття. Ідеологія і практика. — С. 247.

²⁷⁵⁶ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття. Ідеологія і практика. — С. 247.

²⁷⁵⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 223—230.

²⁷⁵⁸ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття. Ідеологія і практика. — С. 247; Motyka G. *Ukrainian partysantka. 1942—1960*. — С. 511.

²⁷⁵⁹ Русначенко А. Народ збурений. — С. 290—291.

²⁷⁶⁰ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття. Ідеологія і практика. — С. 246.

²⁷⁶¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 88—93, 126, 140—144. За офіційною радянською статистикою, на територію західноукраїнських областей припадало 70 % усіх злочинів, які чинили співробітники МГБ на території УРСР (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3676. — Арк. 337—340).

²⁷⁶² Детальніше про зв'язки підпілля з УГКЦ та ліквідацію Церкви див.: Ліквідація УГКЦ (1939—1946). Документи радянських органів державної безпеки: у 2 т. / Упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк / Гол. ред. В. Сергійчук. — К., 2006.

²⁷⁶³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 157.

²⁷⁶⁴ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917—1995. — Львів: Світ, 1996. — С. 635.

ніж очікувалося, військові погано взаємодіяли з органами МВД — МГБ, раз у раз стикалися з виявами ворожого ставлення населення²⁷⁶⁵. Радянські документи відзначали, що попри застосований терор і блокування сіл «матеріальна підтримка бандитів місцевим населенням не припиняється», водночас «більшість населених пунктів зовсім не допомагає нашим загонам»²⁷⁶⁶.

Аби продемонструвати свою живучість, відділи УПА-Захід із Закароння уже в квітні 1946 р. здійснили рейд на територію Словаччини. Майже тисяча повстанців пройшли дев'ятьма східними повітами країни, наблизилися до м. Кошице, провівши агітаційні антирадянські мітинги у 106 селах. Чехословацькі війська не наважувалися атакувати повстанське з'єднання, і воно без втрат повернулося на етнічні українські землі в Польщі. Рейд отримав широкий розголос у європейській пресі і прорвав інформаційну блокаду навколо діяльності українського визвольного руху у повсенний період²⁷⁶⁷.

На території УРСР у квітні 1946 р. повстанці відновили практику засідок на автоколони противника і нападів на казарми винищувальних батальйонів. 2 квітня поблизу с. Верин Миколаївського району Львівщини було вчинено напад на групу із 25 службовців МВД. Під час атаки загинуло 8 еMBEDистів і 2 повстанців. Того самого дня в с. Зелена Надвірнянського району Станіславщини відділ «Гуцульський» знищив із засідки легковий автомобіль із 4 офіцерами МВД.

Тоді ж у с. Паньків коло Станіславова повстанці напали на дільницю «стрибків», убили 5 осіб, 4 поранили і 2 узяли в полон; крім того, здобули 4 ППШ, 4 гвинтівки і 2 кулемети. Упродовж 4—10 квітня повстанські відділи роззброїли винищувальні батальйони в 11 селах Лопатинського району Львівщини. 8 квітня на шляху Галич — Станіслав у засідці загинуло 3 службовців внутрішніх військ. 10 квітня на дорозі Космач — Яблунів підпільники убили майора, лейтенанта і рядового МВД²⁷⁶⁸. 24 квітня на шляху між селами Завій — Грабівка Перегінського району повстанці із засідки убили 6 співробітників МВД, а 4 поранили. Упівці здобули 1 ППС, 4 гвинтівки, 1 пістолет, 1 «десятизарядку». 30 квітня повстанці роззброїли «стрибків» у дев'яти селах Куликівського району²⁷⁶⁹.

Наприкінці квітня — на початку травня українські повстанці та підпільники проявили особливу активність на території південних районів Волинської області, де було вбито 18 радянських партійних і радянських працівників, 3 поранено, а 5 захоплено в полон. Серед убитих, між іншим, були: заступник секретаря Волинського обкому компартії із транспорту, голова райвиконкому, заступник начальника районного відділу МВД, уповноважений Міністерства заготівлі, 4 голови і 2 секретарі сільради, оперуповноважений райвідділу МВД, керівник винищувальної групи МВД тощо²⁷⁷⁰. Радянські органи держбезпеки із занепокоєнням констатували: «У деяких селах банди знову починають цілковито владарювати. До сьогодні в с. Вишневе Теремнівського району Волинської області немає органів радянської влади. Попри всі зусилля, відновити радянську владу не вдається. Бандити тероризують радянський і партійний актив»²⁷⁷¹.

Про відновлення діяльності повстанських відділів і підпілля після «Великої блокади» яскраво свідчить і радянська статистика. Якщо в лютому 1946 р. органи радянської влади зареєстрували 39 партизанських нападів, то в березні — 53, у квітні — 159, у травні — 216, у червні — 219, у липні — 225, а в серпні — уже 239²⁷⁷².

²⁷⁶⁵ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917—1995. — Львів: Світ, 1996. — С. 614—621

²⁷⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2967. — Арк. 7.

²⁷⁶⁷ Мотука Г. *Українська партизанка*. 1942—1960. — С. 593—594.

²⁷⁶⁸ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 161—162.

²⁷⁶⁹ Там само. — С. 167—168.

²⁷⁷⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 162.

²⁷⁷¹ Там само.

²⁷⁷² Там само. — С. 167.

Однак, попри ці високі показники, керівництво підпілля прекрасно усвідомлювало, що проріділі лави повстанців не дадуться відновити в умовах тотального терору влади і дефіциту зброї. В умовах світового миру боротьба повстанських з'єднань проти такого колосального репресивного апарату, який був у розпорядженні керівництва СРСР, була неефективною. Необхідно було терміново міняти тактику і перебудовувати всю структуру руху, пристосовуючи його до нових обставин.

Найнагальнішою справою у Проводі ОУН(б) вважали посилення виховної роботи в середовищі підпілля та лавх УПА²⁷⁷³. Ці заходи мали підвищити психологічну та моральну стійкість людей, яким доводилося продовжувати боротьбу у фактично безвихідних умовах. Одночасно з посиленням виховної роботи та дисципліни головне командування Повстанської армії в липні 1946 р. розробило нову тактику збройної боротьби. Усі більші повстанські сили (до сотні) розформувалися. Курені продовжували функціонувати лише на Закарпатті. Кадровані сотні зберігалися тільки у великих лісових масивах Карпатського регіону. На всіх інших територіях Галичини, Західного Поділля, Буковини і Закарпаття повстанці мали діяти чотами (30—40 осіб), роями (10—12 осіб), окремими боївками (3—7 осіб). На Волині та Поліссі сили підпілля і залишки повстанських відділів об'єднувалися у відділи особливого призначення. Керівництво підпілля прагнуло максимально розосередити свої сили і діяти методами дрібних нападів, атак, засідок, індивідуального терору, диверсій, які б відбувалися щодня і не давали б радянській владі закріпитися й упевнено почуватись у бунтівному регіоні²⁷⁷⁴. У відозві до стрільцтва і старшинства Головна команда Повстанської армії наголошувала, що, попри масштабний наступ на «українське революційне підпілля та його збройні частини — УПА», жоден відділ не капітулював перед ворогом²⁷⁷⁵. Така поведінка ставилася за взірць для учасників подальшої боротьби.

Із документів підпілля, розроблених улітку 1946 р., було чітко видно, що попри важкі втрати лідери визвольного руху не вели мови про припинення опору, а навпаки, закликали своїх послідовників до його активізації при зміні форм боротьби з масштабної повстанської на підпільно-конспіративну. Невдовзі в МВД і МГБ змушені були констатувати: кількість збройних акцій підпілля влітку, як ми вже зазначали, зростала, причому представники влади зазнавали серйозних втрат. У вересні того ж року у ЦК КП(б)У було підготовлено спеціальну таблицю зі зведеними даними про акції українських революціонерів-націоналістів за період від 1 квітня до 1 вересня 1946 р.²⁷⁷⁶.

З наведеної нижче таблиці можна зробити кілька висновків. По-перше, втрати органів влади від дій підпільників залишалися доволі високими, що свідчило про ефективність дій останніх (на 1 017 акцій припадало 1 587 жертв, тобто по півтори людини на акцію). Втрати підпілля лише вдвічі перевищували радянські, і це при тому, що проти підпілля проводилися десятки тисяч акцій та операцій із залученням величезних людських і матеріальних ресурсів. По-друге, в окремих областях (Волинська і Чернівецька) органи влади втрачали більше людей, ніж підпілля. З одного боку, було зрозуміло, що за своїм потенціалом та могутністю радянська влада беззаперечно сильніша і знищення підпілля є лише справою часу, а з іншого — визвольний рух ще зберігав достатньо потужний потенціал для продовження боротьби.

Збройне підпілля досі мало розгалужену мережу: на обліку у сталінських карателів перебували 14 окружних і 35 надрайонних проводи ОУН(б), 469 підвідділів УПА і боївок підпілля (із чисельністю особового складу 3 772 особи). Емведисти визнавали: революціонери-націоналісти знову починають контролювати ситуацію, як це було до початку «Великої блокади»²⁷⁷⁷.

²⁷⁷³ Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — К., 2005. — С. 403

²⁷⁷⁴ Там само. — С. 403—404.

²⁷⁷⁵ Там само. — С. 404.

²⁷⁷⁶ Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали / Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — К.: Дніпро, 1998. — С. 524.

²⁷⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2958. — Арк. 39.

Область	Загальна кількість акцій підлягає повстанців	Теракти проти окремих осіб	Напади із засідок	Теракти												Інші акції підлягає
				Квітень		Травень		Червень		Липень		Серпень		Загально		
				Брати владн	Брати ОУН і УПА	Брати владн	Брати ОУН і УПА	Брати владн	Брати ОУН і УПА	Брати владн	Брати ОУН і УПА	Брати владн	Брати ОУН і УПА	Брати владн	Брати ОУН і УПА	
Волинська	128	37	13	56	26	33	15	29	40	19	37	16	211	123	78	
Дрогобицька	127	39	14	42	306	207	59	173	26	131	67	99	257	916	74	
Львівська	125	41	19	32	198	112	35	53	49	40	27	28	191	431	65	
Рівненська	116	27	22	22	104	106	23	75	65	58	37	36	174	379	67	
Станіславська	279	90	43	30	196	155	58	131	103	88	122	61	431	631	146	
Тернопільська	173	57	42	58	186	213	35	152	84	80	52	131	273	762	74	
Чернівецька	69	18	5	4	8	1	8	2	17	2	16	6	50	19	46	
Загально	1 017	309	158	244	1 024	827	233	615	384	418	358	377	1 587	3 261	550	

Підготовлений у ЦК КП(б)У аналіз акцій ОУН і УПА за період з 1 квітня по 1 вересня 1946 р.

Намагаючись знову перехопити ініціативу і досягти якнайшвидшого успіху, радянські органи держбезпеки у весняно-літній період 1946 р. застосували проти підпілля тактику масових військово-чекістських операцій. У квітні — липні було проведено аж 42 175 таких акцій силами внутрішніх військ МВД, службовців МГБ та армії і 16 907 — силами винищувальних батальйонів і груп сприяння. Однак ефективність цих заходів була не надто високою. За результатами 60 тис. операцій було вбито лише 4 300 повстанців і підпільників, арештовано менше 9 тис. осіб, пов'язаних із визвольним рухом, вилучено 10 тис. одиниць вогнепальної зброї²⁷⁷⁸. В одному з донесень на адресу ЦК КП(б)У вказувалося: «Із 3 753 операцій, проведених у липні по всіх західних областях»²⁷⁷⁹, 2 813, або 75 %, безрезультатні, із 4 238 засідок — 3 929, або 93 %, також безрезультатні»²⁷⁸⁰.

З моменту реорганізації повстанського руху в липні — серпні 1946 р. результати операцій радянських спецслужб впали до катастрофічних показників. За даними МВД СРСР, за період із 1 серпня до 15 вересня 1946 р. внутрішні війська здійснили на території західноукраїнських областей 27 243 засідки проти учасників підпілля із сумарним залученням 100 тис. бійців. Однак результат був смішним: війська убили і захопили в полон 48 осіб!²⁷⁸¹.

Черговою проблемою для радянської влади стало падіння ефективності винищувальних батальйонів. До весни 1946 р. їх кістяк становили західноукраїнські поляки, росіяни і прислані зі Східної України «спеціалісти»²⁷⁸², які завзято боролися з повстанським рухом. Однак після того, як більшість поляків було репатрійовано на територію Народної Польщі, до винищувальних батальйонів почали масово мобілізувати місцевих українських селян. Лави радянських військових сил наповнили люди з підпілля, тому ефективність каральних загонів різко знизилася. Улітку того року упівці роззброїли 90 винищувальних батальйонів, при цьому вбили і взяли в полон лише 300 «стрибків», оскільки більшість віддавала зброю добровільно. Під час цих акцій підпілля заволоділо 47 кулеметами, 77 автоматами, 1 101 гвинтівкою, 7 811 набоями²⁷⁸³. Радянські органи безпеки змушені були констатувати: «У низці випадків винищувальні батальйони є просто постачальниками зброї для бандитів. У с. Годове Зборівського району Тернопільської області 8 бандитів роззброїли групу самозахисту, яка налічувала 15 осіб. Бандити підійшли до будівлі, де перебували стрибки, викликали командира групи і, коли останній відкрив двері, вони увірвалися до будинку. Бандити захопили 42 гвинтівки, 2 автомати, кулемет і гранати. Частина стрибків арештована органами МВД за те, що не чинили опору бандитам. У с. Вижгородок Лановецького району Тернопільської області 10 бандитів уночі напали на групу самозахисту. Бандити захопили 2 автомати, кулемет, 13 гвинтівок, 1 200 патронів. Вони убили командира групи і двох стрибків. [...] У Тернопільській області бандити від 15 квітня до 1 червня забрали в груп самозахисту 107 гвинтівок, 6 кулеметів і 6 автоматів. Від 15 квітня до 10 липня в Рівненській області зареєстровано 17 нападів бандитів на групи самозахисту. У всіх випадках бандити роззброювали стрибків. При цьому вони забрали 143 гвинтівки, 12 автоматів і 10 ручних кулеметів»²⁷⁸⁴.

Стривожені негативною тенденцією, органи держбезпеки здійснили «чистку» винищувальних батальйонів. Протягом квітня — травня 1946 р. усунуто 12 742 особи, 486 заарештовано за зв'язки з підпіллям, розформовано 401 винищувальний батальйон. На Рівненщині змушені були розпустити 35 % батальйонів, на Станіславщині — 33 %. Улітку того ж року

²⁷⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2966. — Арк. 24—34; 89—91.

²⁷⁷⁹ Йшлося про операції, проведені службовцями МВД.

²⁷⁸⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 88—93, 126, 169.

²⁷⁸¹ Кентій А., Лозицький В. Боротьба без компромісів. — С. 17.

²⁷⁸² Поляки становили 27 % «стрибків», росіяни — 17 %, прислані зі сходу українці — 13 %, інші національності — 3 %. На західних українців припадало 40 % особового складу «стрибків».

²⁷⁸³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 202.

²⁷⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2958. — Арк. 39.

чистка «стрибків» була продовжена — з лав винищувальних батальйонів вигнали ще 27 тис. осіб, зменшивши їхню загальну чисельність до 35 983 осіб²⁷⁸⁵.

Повстанці завдавали невеликих, але дошкульних ударів органам держбезпеки — свідчили звіти підпілля за літо — осінь 1946 р. Нападали на дрібні групи службовців МВД, убивали 2—3 осіб (як правило, офіцерів) і зникали, забравши зброю, обмундирування, документи й нагороди. В інформації політуправління Прикарпатського військового округу від 31 липня 1946 р. зазначалося: «Протягом червня — липня на території округу, за даними штабу ПрикВО, зареєстровані 114 бандпроявів, із них: 52 диверсійні акти, 62 напади групами від 7 і більше людей. Бандпрояви відбулися в таких областях: Волинська — 9; Рівненська — 23; Львівська — 21; Дрогобицька — 31; Станіславівська — 17; Тернопільська — 3; Чернівецька — 5; Закарпатська — 4.

Бандитами за вказаним вище період убито десятки військовослужбовців Червоної армії та МВД, радянських, партійних працівників, місцевих мешканців — активних учасників заходів радянської влади. Так, за даними ПрикВО, убито бандитами 16 військовослужбовців Червоної армії, 47 осіб радянського партійного активу, 91 особа — з місцевих мешканців»²⁷⁸⁶.

Найгучнішою збройною акцією підпілля весняного періоду стала атака на колону, в якій пересувалися командувач 38-ї армії генерал-полковник К. Москаленко і член військової ради генерал-майор О. Спішев. Внаслідок нападу, здійсненого 3 травня 1946 р. на дорозі за 18 км на північний захід від Станіслава (2 км східніше Майдану), були поранені шофер К. Москаленка і 2 бійців охорони²⁷⁸⁷.

15 травня повстанська боївка зробила засідку на трасі Колки — Бухче на Волині. Під час акції було вбито 4 службовців внутрішніх військ — старшого лейтенанта і 3 рядових. 19 травня у с. Награни Вербського району Рівненської області загинуло 4 еміведистів і повстанців²⁷⁸⁸. Того ж місяця повстанці насочили на м. Межиріччя Рівненської області і вивезли звідти обладнання друкарні²⁷⁸⁹.

Незабаром після нападу на машину К. Москаленка, 11 червня, на трасі між Рівним і Луцьком поблизу містечка Клевань повстанська засідка знищила автомобіль, в якому їхав син командира 27-го стрілецького корпусу генерал-лейтенанта майор Черокманов разом зі своєю мачухою. Водій, син і дружина генерала загинули. Упівці забрали з машини документи, парадний генеральський мундир, нагороди тощо. При цьому, найімовірніше, з майора добряче познущалися, бо його тіло було знайдене оголеним із чотирма вогнепальними пораненнями — двома в голову і двома в тулуб²⁷⁹⁰.

23 червня повстанці пустили під укіс товарний поїзд на перегоні Калуш — Боднарів²⁷⁹¹. 30 червня відділ УПА атакував групу радянських офіцерів із «Центральної групи військ» у момент, коли вони «в саду біля будинку, в якому жили на квартирі, організували пиятику». Під час нападу загинули майор Голюков, капітани Раколін, Палаченко та Довгалюк. Повстанці, не зазнавши жодних втрат успішно відійшли²⁷⁹².

27 липня відбувся напад на дорозі Дубно — Радивилів. За 25 км на південний захід від Дубна, в районі с. Козин, повстанці атакували автомобілі, в яких пересувалися начальник обласного МВД генерал-майор Трубніков і командувач 81-ї стрілецької дивізії полковник І. Матусевич. Автівки були обстріляні перехресним вогнем із ручних кулеметів. Лише випадково у перетворених на решето легковиках ніхто не загинув²⁷⁹³.

29 липня повстанський відділ «Залізни» зробив вдалий напад на містечко Товмач Станіславської області. Під час акції було цілковито знищено місцевий спиртзавод²⁷⁹⁴.

²⁷⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2966. — Арк. 58—67.

²⁷⁸⁶ Там само. — Спр. 2958. — Арк. 36.

²⁷⁸⁷ Там само. — Арк. 37.

²⁷⁸⁸ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 177—178

²⁷⁸⁹ Там само. — С. 182.

²⁷⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2958. — Арк. 36.

²⁷⁹¹ Там само. — Арк. 41.

²⁷⁹² Там само. — Арк. 39.

²⁷⁹³ Motyka G. *Ukraińska partyzantka. 1942—1960.* — S. 522.

²⁷⁹⁴ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 188.

Іншим важливим об'єктом нападів у 1946 р. були колгоспні активісти, партійні функціонери і лісоруби, які за завданням МВД знищували ліси. У боротьбі з УПА емведівці вдавалися і до нестандартних методів. Влітку того року вони почали широко застосовувати вирубку і підпали лісів — повністю спалили і вирубували Цуманський лісовий масив на Волині, Чорний ліс на Львівщині, ущент знищено значні площі лісів Прикарпаття і Карпат. Протягом 1946—1950 рр. 60—70 % усього вирубаного на території СРСР лісу припадало на Волинь, Полісся і Карпатський регіон²⁷⁹⁵. Проти вказаних заходів боролися, як правило, ушкодженням техніки (вантажних автомобілів), убивством охорони і керівників вирубки.

Форми боротьби з радянським активом на селі були різноманітними — від публічного побиття і обстригання волосся у жінок-активісток до жорстоких розправ над головами сільрад та колгоспів, бригадами, агрономами. Часто колгоспників знищували разом із родинами²⁷⁹⁶. Слід пам'ятати, що люди, які йшли на співпрацю з органами радянської влади, були не безневинними яглами, а здебільшого співпрацювали з МВД та МГБ як інформатори. Вони доносили, складали списки для вивезення до Сибіру своїх односельців, тому часто у розправі над ними брали участь не лише «хлопці з лісу», але й місцеві селяни, що найдужче страждали від дій більшовицьких прислужників.

Проте головною проблемою для радянської влади були не збройні акції повстанців і навіть не напади на місцевих активістів, а масова агітація, здійснювана підпіллям. В одному з радянських донесень повідомлялося: «Бандити організують серед місцевого населення антирадянську агітацію, розкидають і розклеюють листівки»²⁷⁹⁷. Чи не найбільшу пропагандистську активність підпільники і повстанці виявляли влітку 1946 р. 30 червня, у п'яту річницю проголошення львівського Акта відновлення української державності, у цілій низці міст і сіл Західної України було розклеєно відозви керівництва визвольного руху до населення України, а також вивішено національні прапори на будівлях сільрад, шкіл, клубів тощо. Поряд із письмовою агітацією повстанці влаштовували мітинги (дуже часто в момент виходу селян із церкви після недільної літургії), застосовували агітаційні промови, «шептану пропаганду»²⁷⁹⁸.

Восени 1946 р. розпочалася чергова хвиля наступу на український визвольний рух. 4 жовтня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про стан боротьби із залишками українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР», в якій комуністи піддавали жорсткій критиці наявний стан справ і вимагали від місцевих партійних структур, МВД і МГБ якнайшвидшого знищення українського визвольного руху²⁷⁹⁹. Виконуючи наказ партійного керівництва, радянські органи держбезпеки почали застосовувати нові методи. 3 жовтня за кожною боївкою ОУН або підвідділом УПА закріплювалися окремі підрозділи внутрішніх військ МВД, які повинні були фізично і морально виснажувати, а потім ліквідувати або захоплювати повстанців. Працівники міліції також посилили моральний тиск (викликаючи для «бесід» і погрожуючи депортаціями) на членів сімей повстанців і підпільників, вимагаючи від них переконати родичів здатися владі²⁸⁰⁰.

Завдяки новій тактиці у Львівській області, наприклад, вдалося ліквідувати 168 і захопити 469 членів ОУН і вояків УПА. Зокрема, було вбито або взято в полон 2 керівників окружних проводів, 3 керівників надрайонних проводів, 2 районних провідників ОУН, захоплено

²⁷⁹⁵ Motyka G. *Українська partyzantka. 1942—1960.* — S. 503.

²⁷⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2958. — Арк. 38—41.

²⁷⁹⁷ Там само. — Арк. 41.

²⁷⁹⁸ Форми і методи повстанської агітації і пропаганди загалом доволі добре досліджені в сучасній українській історіографії, зокрема у працях В. Мороза, В. В'ятровича, В. Малюги, О. Стасюк, В. Ковальчука та інших науковців. Читачам, що бажають більш детально ознайомитися з цією проблематикою, рекомендуємо прочитати монографію О. Стасюк «Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953)» (Львів, 2006).

²⁷⁹⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 252—259.

²⁸⁰⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 244.

командира ВО «Буг» УПА-Захід В. Левковича — «Вороного»²⁸⁰¹. На Станіславщині 30 жовтня 1946 р. у штабній криївці загинув провідник ОУН Карпатського краю Я. Мельник — «Роберт», разом з яким полягло ще 9 осіб. До рук співробітників МВД потрапили документи Карпатського проводу, велика кількість пропагандистської літератури, підроблені печатки і штампи радянських установ і міліції, партбілети, комсомольські книжки, ордени, якими користувалися підпільники, тощо²⁸⁰².

Загалом осінь і грудень 1946 р. були надзвичайно важкими для підпілля. За цей час загинуло 1 449 учасників визвольного руху, 1 285 — потрапили в полон, 977 — здалися владі²⁸⁰³. Зокрема, полягли або потрапили до неволі 6 членів крайових проводів, 3 керівники окружних проводів, 8 провідників і референтів надрайонних проводів, 30 референтів і керівників районних проводів, 6 командирів УПА (від керівників Воєнних округ до сотенних), 125 командирів підрозділів і боївок²⁸⁰⁴.

Значні втрати кінця 1946 р. і загалом два з половиною роки боротьби в умовах радянської тоталітарної держави продемонстрували, що найбільш ефективний спосіб для переходу підпільників та повстанців і для повсякденної праці — «закопування під землю». З кінця 1943 р., готуючись до приходу більшовиків, націоналісти активно облаштовували свої підземні схованки. Тривала ця робота і впродовж 1944—1945 рр.

Досвід засвідчив: чи не єдиною можливістю зберегти кадри підпілля в зимовий період, під час облав і блокад було створення таких підземних схованок, в яких можна було б безвизхідно прожити 3—4 місяці. Тому коли восени 1946 р., в умовах тотального наступу карально-репресивної машини СРСР, командування УПА і керівництво підпілля видало наказ готуватися до зими, особливу увагу було приділено забезпеченню криївок продуктами харчування, водою, паливом таким чином, щоб там можна було автономно провести всі зимові місяці, не наражаючи себе на небезпеку. Підпільники-нелегали і лісова армія мали піти під землю, щоб вижити, підготувати пропагандистсько-агітаційний матеріал і продовжити боротьбу навесні 1947 р.

В одній із інструкцій керівництва збройного підпілля за вересень 1946 р. повідомлялося: «Остання пережита зима показала, що багато наших людей впали внаслідок поганої підготовки до неї. Це означає, що люди не забезпечили себе продуктами, не підготувалися морально, не мали добрих криївок, а головне, не вміли конспіруватися. Помилки минулої зими не повинні повторитися. Досвід, який нам коштував скількох жертв, повинен допомогти нам без найменших втрат в людях і матеріалах пережити наступну зиму. Все залежить від керівних кадрів: якщо ми передбачимо підготовку в низах, то кадри будуть врятовані. Ми повинні розуміти, що більшовики очікують на свого «генерала-зиму», щоб з його допомогою нанести нам остаточний удар. Тому необхідно:

1. Очистити Організацію від елементів, що не викликають довіри, нестійких елементів, знищити агентуру всередині. Більшовики знають, що збройними діями і терором вони не зможуть нас ліквідувати. Вони вже зараз, з допомогою агентів, розвідують, де і як ми готуємося до зими. А коли ми вже підготуємося (продукти, криївки тощо), більшовики зимою вдарять по нас, викинуть із підготованих приміщень, і тоді нас легко буде ліквідувати. Щоб цього не допустити, потрібно вже сьогодні детально перевірити всіх членів Організації, які мають організаційні зв'язки. Прочистити структури надрайонних проводів, районних, боївки, кушові проводи, СКВ, станичних, зв'язкових, кур'єрів тощо. [...] Виявлених агентів, провокаторів і їх

²⁸⁰¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 280—281; Український здви́г: Прикарпаття. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — К., 2005. — С. 520.

²⁸⁰² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 220—221.

²⁸⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4964. — Арк. 75—76.

²⁸⁰⁴ Там само.

пособників ліквідувати на місці. Тих, хто не викликає довіри і є нестійким, — ізолювати від роботи в Організації. [...]

2. Людей, які залишаться при Організації (станичні з помічниками, кушові, СКВ, районні і надрайонні проводи тощо), розбити на трійки. Кожна трійка будує собі не менше двох криївок. Забезпечується всім необхідним, аби пережити зиму. Одна трійка не знає про криївки іншої трійки. Вищі керівники не знають про криївки своїх підлеглих. [...] кожен провідник створює для себе і домовляється про мертвий пункт зв'язку. [...]

3. Особливу увагу звернути на будівництво приміщень для хворих. [...]

4. У відділах УПА здійснити таку ж перевірку, як в організації»²⁸⁰⁵.

Також керівництво збройного підпілля рекомендувало максимально ефективно використовувати зимовий період для ідейної підготовки кадрів, викорінення серед підпільників негативних явищ (особливо наголошувалося на боротьбі з поширенням венеричних захворювань серед населення та учасників підпілля, включно з необхідністю знищувати тих осіб, які навмисно розповсюджують венеричні хвороби)²⁸⁰⁶.

Фундаментальна підготовка до 1947 р. свідчила, що повстанці й підпільники зовсім не планували припиняти боротьбу. Підсумки ж роботи підпілля в 1946 р., за даними МВД, виглядали так: 2 598 операцій, проведених з ініціативи повстанців, з яких 75 диверсій на транспорті, у промисловості та сільському господарстві, 78 нападів на поодиноких службовців МВД і МГБ, 123 напади на окремих службовців Радянської армії, 204 напади на винищувальні батальйони, 308 нападів на партійний і державний актив, 50 атак на адміністративні установи, 1 760 сутічок із внутрішніми військами й армійськими підрозділами.

Радянська сторона відповіла на повстанські акції проведенням «97 903 оперативно-чекістських заходів», під час яких було знищено близько 100 боївок ОУН і підрозділів УПА, убито (за партійними звітами) 10 774 учасників визвольного руху, полонено 9 541 повстанця, вийшло «з повинною» 6 120 нелегалів²⁸⁰⁷.

Попри зафіксований спад активності повстанців і підпільників у другій половині 1946 р. на 30 % порівняно з першим півріччям, у ЦК Компартії УРСР змушені були визнати: боротьба із «залишками українсько-німецьких націоналістів» триває, і її необхідно «активізувати» для «остаточної ліквідації» підпілля.

Боротьба проти українського визвольного руху взимку 1946—1947 рр. проходила під гаслом підготовки до виборів народних депутатів до Верховної ради УРСР, запланованих на 9 лютого 1947 р. УГВР, політичний репрезентант воюючої України, закликала населення бойкотувати вибори. В одній із листівок, поширюваній у січні 1947 р., наголошувалося, що «сталінські вибори» є злочинними за своєю суттю, бо не дають змоги громадянам голосувати вільно за тих кандидатів, яких вони самі хотіли б бачити обраними; що Верховна рада УРСР стоїть не на захисті інтересів простого люду, а лише узаконює рішення, прийняті в інтересах «кремлівської кліки»; що депутати — «це найбільші гнобителі і кати народу, визискувачі і зрадники»; що вибори потрібні «сталінській кліці», аби замаскувати «свою реакційність, своє імперіалістичне обличчя»²⁸⁰⁸.

Як і за рік до того, виборці були під більшим впливом пропаганди визвольного руху, ніж агітації радянських органів влади, а тому ставилися до виборів вороже або пасивно²⁸⁰⁹. Утім низький інтерес громадян до майбутньої виборчої кампанії не зупиняв владу. Як і в 1946 р., сталінський режим узяв курс на чергову масштабну містифікацію, створюючи враження

²⁸⁰⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 20. — Арк. 21—24.

²⁸⁰⁶ Там само. — Арк. 24—31.

²⁸⁰⁷ Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 406; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 279. Традиційно для радянських звітів цифри є перебільшеними — з них випливає, що було нейтралізовано понад 25 тис. учасників підпілля і повстанського руху.

²⁸⁰⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 65.

²⁸⁰⁹ Там само. — Арк. 66—69.

вільного волевиявлення. У грудні 1946 — січні 1947 р. розпочалося повторне розквартирування гарнізонів у населених пунктах Західної України. Розгорнулася третя зимова блокада повстанського руху.

У процесі підготовки до «остаточного і вирішального бою» проти визвольних рухів на території СРСР радянські органи держбезпеки зазнали чергової реорганізації. Відповідно до директиви ЦК ВКП(б) і радянського уряду та спільного наказу керівництва МГБ і МВД СРСР за № 0074/0029 від 21 січня 1947 р., уся боротьба з «буржуазно-націоналістичними бандами» на території СРСР покладалася винятково на МГБ, у чисі підпорядкування переводилися внутрішні війська, міліція в районах, «уражених бандитизмом», прикордонні війська і винищувальні батальйони.

Для знищення визвольних рухів народів СРСР у структурі 2-го Головного управління МГБ СРСР був створений відділ 2-Н, який на території УРСР керував роботою відповідного Управління 2-Н республіканського МГБ. Управління 2-Н МГБ УРСР складалося з чотирьох відділів. Перший займався виявленням і знищенням або арештом найвищих керівників підпілля, другий розробляв середню і нижчу ланки підпілля та «легальну» мережу ОУН, третій боровся з визвольним рухом на території центральних, південних і східних областей УРСР, а четвертий працював над знешкодженням мережі мельниківської ОУН, залишків бульбівського руху, гетьманців та інших патріотичних організацій. У березні 1947 р. відділи 2-Н були організовані в обласних управліннях МГБ, а у райвідділах МГБ — відділення 2-Н²⁸¹⁰.

Узимку 1947 р. внутрішні війська розташували в західноукраїнських областях 353 гарнізони, понад тисячу гарнізонів розмістили військовослужбовці радянської армії. До 13:00 2 лютого військовими гарнізонами було «прикрито» всі виборчі дільниці, що дозволило через тиждень відрпортувати про участь у виборах 99,96 % електорату (при цьому 99,47 % із них проголосували за список «комуністів і безпартійних») ²⁸¹¹. Реально ж, за оцінками підпілля, як і в 1946 р., добровільно прийшло на вибори менше ніж 5 %, що було яскравим доказом — населення більше підтримувало структури визвольного руху, ніж офіційну владу. Як і на виборах Верховної ради СРСР, близько 30 % виборців на дільниці загнали погрозами і залякуваннями, а решту явки забезпечили солдати гарнізонів ²⁸¹².

У період підготовки до «виборів» підпілляники проводили агітацію — розклеювали листівки, вивішували антирадянські лозунги, проводили мітинги і збори. Протягом січня 1947 р. боївки ОУН і підрозділи УПА здійснили низку бойових антивиборчих заходів: знищення виборчої документації, напади на виборчі дільниці, секретарів і голів виборчих комісій. Загалом за цей період було зареєстровано 23 збройні акції на Станіславщині, 22 — на Львівщині, 18 — на Тернопільщині, по 17 — у Волинській і Дрогобицькій областях, 15 — на Рівненщині, 2 — на Буковині та 1 — на Закарпатті ²⁸¹³. Проте ані дії підпілля, ані пасивність виборців не похитнули сталінський режим у бажанні офіційно оголосити заздалегідь підготовані дані про явку і результати голосування.

Поряд із плановими заходами з бойкоту виборів визвольний рух мав ще одне важливе завдання на зимовий період 1947 р. — зберегти свої основні сили для продовження майбутньої боротьби. Треба відзначити, що певною мірою це вдалося. Незважаючи на активні пошукові заходи, які застосували органи МГБ і МВД, визвольний рух не був повністю нейтралізований узимку 1947 р. Згідно з інформацією радянських джерел, на 1 січня 1947 р. на території УРСР перебувало 4 456 учасників збройного підпілля, об'єднаних у 530 боївок і структурних одиниць мережі ОУН(б) ²⁸¹⁴. На Закарзонні на цей період оперувало, за радян-

²⁸¹⁰ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 760.

²⁸¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 79.

²⁸¹² Там само. — Спр. 372. — Т. 20. — Арк. 36—37. Аналіз перебігу виборів і соціального та національного складу кандидатів підпілляники виклали у брошурі «Про вибори і склад депутатів до Верховної ради УРСР від 9 лютого 1947 р.», яка побачила світ у квітні 1947 р. (див.: ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 70—82).

²⁸¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4966. — Арк. 1—3.

²⁸¹⁴ Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 27.

ськими оцінками, 12—15 підрозділів УПА чисельністю до 3 тис. осіб, а ще близько 2 тис. осіб перебували в місцевих боївках СБ, відділах СКВ тощо²⁸¹⁵. Тобто потенціал визвольного руху був вичерпаний далеко не повністю, а головне, за рахунок Закерзоння підпілля в підрадянській Україні мало можливість для поповнення власного кадрового резерву.

Від 1 січня до 20 березня 1947 р. спецслужби здійснили 12 268 операцій проти збройного підпілля, в результаті яких вдалося вбити лише 966 повстанців і взяти в полон 1 478 осіб²⁸¹⁶. Тобто визвольний рух втратив 2 444 особи, а органи МГБ і МВД задля нейтралізації одного підпільника мали проводити в середньому 5 спецоперацій. У той самий час учасники визвольної боротьби провели 248 бойових акцій, в яких загинуло 355 осіб²⁸¹⁷ (1—2 людини під час кожного нападу).

Найбільших успіхів МГБ досягло в січні — березні того року на Поліссі і Волині, де було ліквідовано 79 керівників мережі ОУН і відділів УПА й СБ, убито, захоплено в полон або виведено «з повинною» 661 повстанця²⁸¹⁸. Через значні втрати в керівництві в окремих районах Північно-Західної України лишилося всього-на-всього по декілька активних підпільників.

На території Галичини під час зимових і березневих операцій 1947 р. (за даними МГБ) було знешкоджено 2 323 підпільники²⁸¹⁹. Однак втрати в керівництві визвольного руху в цьому регіоні були дещо нижчими, ніж на Волині.

Найболючішою втратою підпілля під час зимової блокади 1947 р. стала смерть шефа СБ М. Арсенича — «Михайла», якого з допомогою агентури радянські спецслужби вистежили і 23 січня оточили у схованці, влаштованій біля с. Жуків на Бережанщині. Після відмови здатися М. Арсенич знищив архів, застрелив дружину Г. Гуньку — «Віру» і зв'язку Проводу С. Галушку — «Наталку», облив гасом і підпалив усі документи, а відтак покінчив життя самогубством²⁸²⁰. Його смерть, безперечно, негативно позначилася на розвідувальній і контррозвідувальній роботі підпілля. Свідченням того, якого великого значення ліквідації «Михайла» надавали радянські органи держбезпеки, є те, що звіти про виконання операції були надіслані не лише до Києва, але й до центрального апарату МВД СРСР, звідки за підписом міністра С. Круглова були передані Л. Берії та В. Молотову²⁸²¹.

Однак попри втрати, блокаду і зимовий період визвольний рух не припиняв активності. У січні — березні радянські спецслужби зафіксували 272 акції, ініційовані повстанцями та підпільниками²⁸²². Оцінюючи свою роботу як недостатньо задовільну, у лютому МГБ УРСР укотре розробило заходи з чергової «остаточної» ліквідації повстанського руху, розпочати втілення яких запланували навесні.

Найнебезпечнішим для учасників опору було те, що за всіма відомими органам держбезпеки підпільниками було закріплено по 7—10 оперативних працівників МГБ, які здійснювали безперестанний пошук конкретної особи²⁸²³. Однак така тактика вимагала часу, а повільна боротьба з українським визвольним рухом дратувала московське керівництво. Кремлю здавалося, що лідер республіканської компартії М. Хрущов виявляє неприпустиму м'якість у справі придушення антибільшовицького руху опору. У березні його перевели на посаду голови Ради міністрів УРСР, а ЦК КП(б)У очолює сумновідомий в Україні Л. Кагано-

²⁸¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 218.

²⁸¹⁶ Кентій А., Лозицький В. Боротьба без компромісів. — С. 21

²⁸¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4964 — Арк. 75.

²⁸¹⁸ Там само.

²⁸¹⁹ Там само.

²⁸²⁰ Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. — Коломия: Вік, 2010. — С. 160.

²⁸²¹ Русначенко А. Народ збурений. — С. 313; Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. — С. 162.

²⁸²² Описи окремих повстанських акцій, проведених протягом січня — березня 1947 р., див.: Літопис УПА. — Т. 10. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. — Кн. 3, 1949—1952. — 2-ге вид. / Відп. ред. Є. Штендера, співред. П. Потічний. — Торонто — Львів: Літопис УПА, 1994. — С. 143—144.

²⁸²³ Кентій А., Лозицький В. Боротьба без компромісів. — С. 22.

вич. 31 березня заступник секретаря ЦК КП(б)У О. Стоянець, який курував західні, Ізмаїльську і Закарпатську області, підготував на ім'я Л. Кагановича доповідну записку, в якій різко розкритикував стан боротьби з націоналістичним підпіллям: «Останнім часом відзначається збільшення бандитських проявів у західних областях УРСР. Якщо в січні поточного року було скоєно 109 бандпроявів, у лютому — 76, то за 27 днів березня — 87. Багато бандпроявів мають нахабний характер і спрямовані насамперед проти господарсько-політичних заходів і нашого активу. [...] У низці областей склався такий стан, коли збільшується кількість бандпроявів, а наші втрати відповідно зростають, водночас кількість убитих і полонених бандитів зменшується. Безперечно, ми маємо погіршення боротьби з українсько-німецькими націоналістами. Це сталося тому, що після проведення виборів до Верховної ради УРСР, маючи зменшення числа бандпроявів, деякі партійні робітники і співробітники органів МГБ виявили спокій і благодушність. [...] МГБ не виявило достатньої оперативності після того, як питання боротьби з бандами було цілком передане органам МГБ»²⁸²⁴.

Реагуючи на таку незадовільну для компартійного керівництва ситуацію, Л. Каганович наказав розробити нові заходи з посилення боротьби проти українського підпілля. Уже 5 квітня 1947 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про посилення боротьби із залишками банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР»²⁸²⁵. У документі наголошувалося: партійні органи на місцях пасивні у боротьбі з підпіллям, органи МВД і МГБ здійснюють погано підготовані і тому неефективні військово-чекістські операції (75 % пошукових операцій і 93 % засідок були безрезультатними), винищувальні батальйони ненадійні тощо.

За кілька тижнів — 23 квітня — у Львові відбулася нарада секретарів обкомів і начальників обласних управлінь МГБ західноукраїнських областей, на яку прибули Л. Каганович і М. Хрущов. На зустрічі вкотре загострили потребу рішучого наступу для остаточної ліквідації визвольного руху. М. Хрущов навіть самокритично заявив: «Нам соромно, що у нас два роки сидить Шухевич»²⁸²⁶ і ми не можемо з ним справитися»²⁸²⁷. Учасники вирішили посилити агентурну роботу, розгорнути масову колективізацію, знищити західноукраїнське «куркульство» як опору «бандитизму», провести поголовний набір молоді до піонерських і комсомольських організацій, посилити кількісний склад сільрад, а найголовніше — здійснити масову депортацію, яка б очистила регіон від найактивніших прихильників повстанського руху, позбавила можливості поповнювати лави опору, залякала та деморалізувала населення»²⁸²⁸. Фактично йшлося про наступ на підпілля у всіх ділянках суспільного життя, не обмежуючись лише військовими й оперативними заходами.

Зміни в поведінці більшовицької влади змусили повстанців знову переглянути тактику. Навесні 1947 р., після зими, проведеної під землею, багато повстанців виявилися важко хворими на легеневі й серцеві недуги. 30 травня керівництво визвольного руху видало директиву, згідно з якою всі повстанські сотні, за винятком регіону Карпат і Закарзоння, були розформовані, а особовий склад, що за станом здоров'я міг продовжувати боротьбу, переходив у підпорядкування мережі ОУН. Таким чином, обидві структури зливалися в єдине збройне підпілля. Однак при цьому Головне командування і штаб УПА продовжували свою роботу в обмеженому форматі: готували інструкції, військові вишкільні матеріали, номінували повстанців на чергові звання та нагороди. Частина вояків і членів підпільної сітки ОУН(б), які мали проблеми зі здоров'ям, отримали розпорядження поступово легалізуватися і за першої

²⁸²⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 334—335.

²⁸²⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 267—269.

²⁸²⁶ У цьому випадку Микита Сергійович виявив скромність, адже Шухевич «сидів під носом» у нього не два, а майже три роки.

²⁸²⁷ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Кн. II / Відп. ред. Я. Лялька / Упоряд.: Я. Лялька, Р. Корито, М. Онишкевич та ін. — С. 302.

²⁸²⁸ Там само.

ж нагоди влаштуватися на роботу в радянські державні, господарські, партійні чи комсомольські структури. Усвідомлюючи, що запланована суцільна колективізація західноукраїнського регіону викличе рішучий протест місцевих мешканців, керівництво підпілля поставило перед своїми силами завдання максимально зривати колективізаційні заходи і, скориставшись свіжим сплеском антирадянських емоцій у населення, пожвавити пропагандистську роботу²⁸²⁹.

В антикологоспній агітації підпілляники надзвичайно потужно використовували факт голоду 1946—1947 рр. на території Центральної, Східної і Південної України. Натовпи голодних, напівживих від виснаження селян із сусідніх Радянської України та Молдавії сунули на територію Західної України з надією дістати хліба. Вони стали найкращим наочним підтвердженням правдивості слів підпілляників про жахи колгоспної системи. У листівці «Селяни західних областей України!» оунівці відзначали: молдавани, які дозволили себе без будь-якого спротиву колективізувати, перетворилися на жebraків, тому українці мають обрати шлях боротьби, а не добровільної капітуляції перед більшовицькими порядками²⁸³⁰.

Навесні збройна активність як завжди почала зростати. Якщо за перші три місяці року було зафіксовано 272 повстанські акції, то у квітні, травні й червні ця цифра коливалася в межах 170—200 акцій щомісяця. При цьому 75 пропагандистських і бойових акцій упівці провели на території Центральної і Східної України (Житомирська, Кам'янець-Подільська, Київська, Кіровоградська, Сумська області)²⁸³¹. Лише в червні було знищено мережу підпілля у Васильківському районі на Київщині²⁸³². У жовтні окремі боївки підпілляників були ліквідовані органами МГБ у Бородянському і Васильківському районах²⁸³³. Того ж місяця рейдова група підпілля з'явилася в Кіровоградській області²⁸³⁴. Аж наприкінці року було припинено діяльність підпілляних груп на Сумщині²⁸³⁵. Загалом у другій половині 1947 р. на території Центральної, Східної і Південної України співробітники МВД й МГБ убили й затримали за антирадянську діяльність 668 осіб²⁸³⁶.

Серед найуспішніших «зачіпних» акцій підпілля в першій половині 1947 р. слід згадати операцію 18 березня, коли вдалося розпорозити групу районного активу Лопатинського райкому КП(б)У Львівської області²⁸³⁷. Наступного дня унаслідок диверсії на залізниці поблизу с. Довге-Підбузьке Підбузького району з рейок зійшли два паровози²⁸³⁸. 23 березня боївка підпілля атакувала сільський актив під час засідання в сільраді с. Станіславчик Бродівського району Львівщини — загинули завідувач культпросвітзакладів вказаного району Явірський, інструктор райкому компартії Демченко, директор місцевої школи Рухман та один місцевий

²⁸²⁹ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття. Ідеологія і практика. — С. 267.

²⁸³⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 40. — Арк. 29—30.

²⁸³¹ Кентій А., Лозицький В. Боротьба без компромісів. — С. 23.

²⁸³² Русначенко А. Народ збурений. — С. 332.

²⁸³³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5 Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 426—429.

²⁸³⁴ Там само. — С. 425.

²⁸³⁵ Іванущенко Г. Підпілля ОУН-УПА на Сумщині: деталізація подій через призму документів спецслужб // ОУН-УПА на Сумщині: Т. 2 / Автор-упоряд. Г. М. Іванущенко. — Суми, 2009. — С. 19—120.

²⁸³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5040. — Арк. 91.

²⁸³⁷ Український здви́г: Прикарпаття. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 539. У цьому випадку яскраво проявилася «хоробра» суть районного партактиву. У звіті про ці події повідомлялося: «18.III.1947 р. група радпартактиву в кількості 7 осіб, на чолі з секретарем Лопатинського РК КП(б)У по кадрах Беззаботновим, о 19-ї години поверталася двома підводами з с. Смержів, де вони вживали заходів щодо підготовки колгоспних КСМ до весняної сівби. Всі вони були озброєні автоматами і гвинтівками. Не доїжджаючи до урочища Пусталаники, підводи були зупинені двома невідомими у військовій формі окриком "Стій!", які слідом за окриком відкрили вогонь по підводах, в результаті чого був смертельно поранений завідувач райфінвідділу Мацак. Ніхто з тих, хто сидів на підводах, не здійснив жодного вистрілу. Після окриків бандитів і вистрілів усі розбіглися, лишивши зброю на підводах. Бандити після того пішли в ліс. Поранений помер. З боку активу були виявлені недбалість і ганебне боягузтво» (Український здви́г: Прикарпаття. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 539).

²⁸³⁸ Український здви́г: Прикарпаття. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 540—541.

активіст. 26 березня у результаті нападу підпільників на групу емгебістів на шляху Заболотів — Джурів загинули начальник райвідділу МГБ із Заболотова майор Беляєв і лейтенант МГБ Булмак, що його супроводжував, а командир винищувального батальйону Зозуля потрапив у полон²⁸³⁹. Наступного дня в с. Петраші Вижнівського району Чернівецької області семеро повстанців напали на квартиру районного уповноваженого міліції, убивши його разом із керівником райкому комсомолу. 1 квітня на трасі Почаїв — Радивилів із засідки застрелили двох співробітників МВД²⁸⁴⁰. 4 квітня в с. Березів Нижній Яблунівського району Станіславської області рій УПА під керівництвом ройового «Хитрого» влаштував засідку на дорозі. Під час акції загинув другий секретар Яблунівського райкому Саренко, у полон потрапили начальник паспортного столу району Сергієнко, інспектор держстраху Скворонський. Того самого дня в с. Опаки Дрогобицької області від рук повстанців загинуло 2 емведистів²⁸⁴¹. 20 квітня поблизу Калуша повстанська засідка відділу «Хорти» знищила 3 співробітників «органів» і 2 комсомолок²⁸⁴². 6 травня в сутичці з повстанцями з відділу «Тараска» біля с. Явір Дрогобицької області загинуло двоє співробітників МВД. Тоді ж у Бережанах на Тернопільщині підпільники ОУН застрелили голову міськради Степана Шагая, якого звинувачували у прислужництві²⁸⁴³. 8 червня в Дублянському районі Дрогобищини в сутичці з повстанцями з відділу «Булава» загинуло 4 емведисти²⁸⁴⁴.

Тогочасні повстанські звіти рясніють повідомленнями про більші та менші зіткнення, засідки, перестрілки. Проте в них також простежується чітка тенденція: з кожним місяцем усе частіше трапляються описи акцій захисного характеру, як-от: бої в місцях постою відділів, сутички біля викритих кривок, перестрілки в засідках, влаштування внутрішніми військами. Зазвичай у таких зіткненнях усі повстанці або підпільники гинули²⁸⁴⁵. Ще однією особливістю бойових операцій підпілля стали часті акти індивідуального терору в містах і містечках, які настільки допікали владі, що про них навіть детально згадували в інформаційних зведеннях для Л. Кагановича: «За час із 1 до 30 квітня 1947 р. у західних областях здійснено 179 бандпроявів, з них терористичних актів — 137, диверсій — 13 і 16 роззброєнь винищувальних батальйонів. У березні за такий самий проміжок часу було 112 бандпроявів. Значно зросла кількість бандпроявів у Львівській області, де в березні їх було 10, а в квітні — 32, у Рівненській області в березні було 11, а в квітні — 30 бандпроявів. Бандити діяли здебільшого малими групами із засідок і проводили в нічний час теракти проти радянсько-партійного активу та місцевих мешканців. Наші втрати від бандпроявів становлять 222 особи, з яких партійно-радянських працівників — 65 осіб, співробітників МГБ — МВД і військовослужбовців — 29 осіб, місцевих мешканців — 128 осіб»²⁸⁴⁶.

Не менше за теракти, напади на внутрішні війська і знищення колгоспів сталінську владу непокоїла пропагандистська діяльність українського визвольного руху. Одна листівка частогусто завдавала режимові більше шкоди, ніж сотні озброєних вояків, бо вона зміцнювала духовний мур між українським населенням і ворожою тоталітарною владою.

У першій половині 1947 р. пропагандистська діяльність підпілля відзначалася особливою активністю. Повстанці масово розповсюджували видання блискучої ідеологічної праці

²⁸³⁹ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 204; Український здви́г: Прикарпаття. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 540.

²⁸⁴⁰ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 206.

²⁸⁴¹ Там само. — С. 207—208.

²⁸⁴² Там само. — С. 212.

²⁸⁴³ Там само. — С. 217.

²⁸⁴⁴ Там само. — С. 230.

²⁸⁴⁵ Літопис УПА. — Т. 10. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. — Кн. 3, 1949—1952 — 2-ге вид. / Відп. ред. Є. Штендера, співред. П. Потічний. — Торонто — Львів: Літопис УПА, 1994. — С. 143—153

²⁸⁴⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943—1959. — Кн. 2. 1946—1947 / Упоряд. А. Кенітій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 358.

П. Федун — «Петра Полтави» «Концепція самостійної України і основні тенденції політичного розвитку сучасного світу»²⁸⁴⁷. Десятитисячними накладками було випущено брошуру О. Дяківа — «Горнового» «Новий наступ сталінських вельмож на колгоспників». Серед місцевих мешканців і втікачів зі сходу підпільники роздавали літературу, де жорсткій критиці було піддано самі основи марксизму («Науковість діалектичного матеріалізму»), викладено альтернативне бачення важливих історичних подій («Голодова катастрофа в Україні»), дано об'єктивну оцінку політиці тогочасних партійних вождів («Каганович знову в Україні»). Повстанці опублікували окрему листівку-звернення «До бійців і командирів спецвійськ МВД, призначених для боротьби з українським революційним рухом», в якій викривали сутність злочинного сталінського режиму і висвітлювали завдання українського визвольного руху. У матеріалах, надрукованих для робітництва, націоналісти викривали недолугість радянської економічної системи, демонстрували механізми експлуатації робітничого класу, при цьому закликаючи нищити засоби виробництва і продукцію, не виконувати п'ятирічних планів.

Окремі агітаційні звернення підпілля були спрямовані комуністам-українцям, що прибували зі сходу республіки. У таких листівках повстанці нагадували про долю українських націонал-комуністів 1920—1930-х рр., спонукали членів компартії «розірвати політичну пуповину», що зв'язувала їх із російським більшовизмом.

Колосальну увагу Головний осередок пропаганди (ГОСП) приділяв масовому розповсюдженню літературних творів повстанських авторів (Б. Світлик, М. Дяченка, Л. Фої та ін.), в яких звеличувалася підпільна боротьба, викривалися всі темні сторони сталінського тоталітаризму.

Надзвичайно популярними серед українського населення були гумористичні видання «Лісовик», «Хрін», «Український перець» та ін. Мов гарячі піріжки, розходилися поміж людей «Інформаційні бюлетені», «Радіовісті», «Тижневі інформації», в яких подавався альтернативний офіційному погляду на події в країні та світі.

Титанічну агітаційну роботу підпілля розгорнуло серед молоді. Видання «На чатах», «На змін», «Юнацький шлях», «За волю України» охоплювали всі вікові категорії молоді, робили її невразливою до радянської пропаганди²⁸⁴⁸.

Спеціально для вчителів керівники визвольного руху розробили інструкції, де вказували, як навчати, не засмічуючи уроки сталінською пропагандою. Практично з кожним учителем, який прибував зі сходу України, підпільники проводили виховну бесіду, під час якої вимагали зосереджуватися винятково на викладенні тієї чи іншої дисципліни і якнайменше «патакати про совітів»²⁸⁴⁹.

Потужним засобом націоналістичної агітації стали твори відомого маляра Ніла Хасевича — «Бея», «Зота». Якраз у 1947 р., напередодні офіційного святкування п'ятиріччя УПА, художник на замовлення підпілля підготував цілу низку графічних робіт, які були використані в оформленні листівок та повстанських видань²⁸⁵⁰.

Щоб осягнути масштаби пропаганди підпілля, наведемо статистику роботи лише одного окружного осередку пропаганди (ООП), який охоплював Самбірський і Турківський райони сучасної Львівської області. Упродовж 1947 р. осередок виготовив і поширив 642 найменування видань (брошури, книжки), 77 найменувань листівок, 797 клічів. Пропагандисти підготували й виступили перед населенням із 78 рефератами на різні теми. Наступного року цей же осередок опублікував 1 460 найменувань видань, 17 навчальних матеріалів, 14 свят-

²⁸⁴⁷ Детальніше про праці П. Федун — «Полтави» див.: Федун Петро — «Полтава». Концепція Само-
стійної України. Том 1. Твори / Упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк; НАН України. Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича; Галузевий державний архів Служби безпеки України — Львів, 2008.

²⁸⁴⁸ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття. Ідеологія і практика. — С. 270—
271.

²⁸⁴⁹ Там само. — С. 271.

²⁸⁵⁰ Детальніше про видавничо-пропагандистську діяльність підпілля див.: Стасюк О. Видавничо-
пропагандистська діяльність ОУН (1941—1953 рр.). — Львів: Центр досліджень визвольного руху. Інститут
українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006.

кових матеріалів, 1 422 типи листівок, підготував і поширив 14 пропагандистських рефератів. Водночас районні осередки пропаганди вказаних районів надрукували і розповсюдили 37 500 бофонів, 150 421 примірник підпільної літератури й листівок, централізовано висланих від вищого керівництва, і 68 351 примірник літератури та листівок, виготовлених на місцевому рівні²⁸⁵¹.

На початку червня 1947 р. Л. Каганович відвідав Москву, де отримав особисто від Сталіна вказівку негайно покінчити зі збройним підпіллям²⁸⁵². Аналізуючи невтішну статистику діяльності визвольного руху в першому півріччі, керівники республіканської компартії прийшли до висновку про необхідність максимально прискорити колективізацію в регіоні, яка єдина могла придушити повстанський опір. 20 червня Рада міністрів УРСР спеціально постановою впровадила драконівські податки для «куркульських господарств» західноукраїнських областей (куркульськими оголошувалися практично всі господарства, які не входили до колгоспів)²⁸⁵³. Високий рівень прододовольчого і грошового податку робив економічно не вигідним ведення індивідуального селянського господарства і змушував людей писати заяви про вступ до колгоспу.

Першою реакцією підпілля на такі дії влади було посилення активності. У липні — жовтні щомісячна кількість акцій (здебільшого антиколгоспних) перевищує 200²⁸⁵⁴.

Серед масштабніших збройних сутичок у цей період слід згадати такі акції: 1) бої 1—2 липня поблизу с. Купчинець Тернопільської області і в Новосілецькому лісі Колківського району Волинської області; 2) бої 2 липня у Станимирських лісах Перемишлянського району Львівської області; 3) зіткнення 3 липня відділу С. Стебельського — «Хріна» із внутрішніми військами в с. Криве Боринського району Дрогобицької області; 4) запеклі бої 5 липня в лісах поблизу сіл Задільське, Красне, Криве Боринського району Дрогобиччини, внаслідок яких, за повстанськими звітами, начебто загинуло аж 40 співробітників МВД і лише 10 підпільників; 5) 6 липня у сутичках із повстанцями неподалік с. Лапшин на Бережанщині загинуло 2 і було поранено 12 ефедистів (повстанці визнали втрати 3 убитими); 6) 6 липня в с. Чершава Самбірського району Дрогобиччини під час бою загинули 4 ефедисти і 1 повстанець; 7) 9 липня поблизу с. Ясенів Горішній Жаб'ївського району Станіславщини повстанська боївка із засідки знищила автомобіль із районним керівництвом МВД та МГБ — загинуло 15 осіб і було спалено вантажівку; 8) 12 липня відділ «Хріна» протягом 25-хвилинного бою з підрозділом внутрішніх військ у с. Ісаї Турківського району Дрогобицької області ліквідував 6 противників, при власних втратах 1 стрільця; 9) 18 липня підпільники вбили в с. Підлісках Гоцанського району Рівненщини майора МВД; 10) 19 липня в с. Турці Коломийського району повстанці знищили техніку й ширти місцевого радгоспу; 11) 20 липня в засідці відділу «Басейн» на Дрогобиччині загинуло 3 прикордонників; 12) 21 липня той самий відділ розбив із засідки поблизу с. Виців групу співробітників МВД зі стрілковського райвідділу Дрогобицької області — загинули районні керівники міліції (майор, капітан, старший лейтенант, начальник гарнізону внутрішніх військ райцентру та 1 рядовий), повстанці захопили 1 кулемет, 3 ППШ, знищили автомобіль; 13) 25 липня в с. Дятківці на Коломийщині повстанський відділ захопив фабрику з виробництва паперу й вивіз із неї запаси готової продукції; 14) 29 липня в селах Тростянець, Спас і Лоп'янка Рожнятівського району Станіславської області боївки підпілля одночасно спалили сільради та колгоспні молочарні; 15) 20 серпня поблизу с. Смільниці Дрогобицької області на трасі Хирів — Устрики в повстанській засідці загинуло 3 прикордонників, а 2 були важко поранені²⁸⁵⁵.

²⁸⁵¹ Русначенко А. Народ збурений. — С. 357—358.

²⁸⁵² Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Кн. II / Відп. ред. Я. Лялька / Упоряд. Я. Лялька, Р. Корито, М. Онишкевич та ін. — С. 301—302.

²⁸⁵³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 277—281.

²⁸⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4969. — Арк. 81—92.

²⁸⁵⁵ Літопис УПА. — Т. 10. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. — Кн. 3, 1949—1952. — 2-ге вид. / Відп. ред. Є. Штендера, співред. П. Потічний. — С. 153—163; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 239—260.

Відповіддю на опір підпілля стали масові депортації населення. 21 жовтня 1947 р. о 6-й годині ранку розпочалася операція «Захід», під час якої на схід СРСР належало виселити родини повстанців. Протягом двох тижнів було депортовано 26 644 сім'ї у складі 76 192 осіб, з яких понад 57 тис. становили жінки і діти²⁸⁵⁶ (за іншими даними, вивезено 26 332 родини у складі 77 791 особи, з яких 18 866 чоловіків, 35 441 жінок і 22 279 дітей)²⁸⁵⁷. Жорстокість, з якою проводилася депортація, справила гнітюче враження на місцеве населення, яке відтоді жило під постійним страхом бути вивезеним за допомогу підпіллю. Часто траплялися випадки, коли родичі умовляли своїх рідних вийти з лісу і здатися владі, аби захистити сім'ю від депортації.

Колективізація і депортації посилювалися безперервними військовими операціями. Каральними заходами внутрішні війська МГБ завдали підпіллю чергового важкого удару: за радянськими даними, протягом другої половини 1947 р. у боях і сутячках загинуло й потрапило в полон понад 10 тис. членів ОУН і УПА та симпатиків визвольного руху. Серед убитих та арештованих 750 осіб були керівниками й командирами різного рівня²⁸⁵⁸. Особливо запеклі зіткнення між внутрішніми військами і повстанськими загонами на Прикарпатті тривали в листопаді — грудні, коли, згідно з радянською статистикою, у боях полягли 421 повстанець і 190 емгебістів. Підпілля наводило цілком протилежні цифри втрат — 177 повстанців і 475 більшовиків²⁸⁵⁹.

Аналізуючи результати боротьби з повстанським рухом у 1947 р., партійні органи і держбезпека дійшли невтішних висновків. Протягом року підпілля провело 1 603 «зачіпні» акції²⁸⁶⁰. Незважаючи на драконівські репресії, які завдали непоправних людських втрат визвольному рухові, підірвали його матеріальну базу й зменшили мобілізаційний потенціал, «залишки банд українсько-німецьких націоналістів» не вдалося ліквідувати ні зимовою блокадою, ні весняно-літніми бойовими операціями, ні діями агентури, ні колективізацією, ні депортаціями. У грудні ЦК КП(б)У із прикрістю констатував: «у Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській і Тернопільській областях відбувається зростання кількості бандпроявів і послаблення боротьби із залишками банд ОУН-УПА»²⁸⁶¹.

Наприкінці 1947 р. керівництво визвольного руху також підбило підсумки двох повоєнних років боротьби. Провідники підпілля відзначали: завершення Другої світової війни дало змогу більшовикам кинути всі свої сили і засоби на знищення противників режиму, що призвело до численних жертв і змусило перейти від широкомасштабної партизанської війни до глибоко законспірованого підпілля: «Закінчення II світової війни дозволило московсько-більшовицьким окупантам України кинути всі свої сили на боротьбу з українським повстанським і підпільно-визвольно-революційним рухом. Мир, що настав у світі, створив московським імперіалістам догідні умови для зміцнення їхнього становища всередині СРСР, яке одразу після війни було серйозно захитане посиленням спротивом нещадно гноблених і експлуатованих працюючих мас та національно-визвольними змаганнями поневолених народів, зокрема визвольною боротьбою українського народу та народів Прибалтики. Супроти всього населення, а особливо супроти українського населення на території дій УПА й революційного підпілля, більшовицькі кати застосували нечуваний терор. [...] Такий стан вимагав від українського визвольного-революційного руху зміни тактики. Ішлося про те, щоб, враховуючи існуючі в Україні обставини, а теж сили, що ними розпоряджався визвольний рух, знайти такі форми і методи боротьби, які забезпечили б визвольного-революційний рух від розгрому окупантами та дозволили йому дальше успішно розгортати свої дії. З цих причин УПА й революційні кадри перейшли з повстанських форм масової збройної боротьби в глибоке підпілля»²⁸⁶². Напере-

²⁸⁵⁶ Motyka G. *Українська партизанка. 1942—1960.* — С. 536.

²⁸⁵⁷ Надольський Й. Е. *Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939—1953 рр.)*. Монографія. — Луцьк: Вежа, 2008. — С. 205.

²⁸⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4964. — Арк. 194—197.

²⁸⁵⁹ Кентій А. В. *Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.)* // *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія.* — С. 412.

²⁸⁶⁰ Там само. — С. 413.

²⁸⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4964. — Арк. 194—197.

²⁸⁶² *Літопис УПА.* — Т. 10. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. — Кн. 3, 1949—1952. — 2-ге вид. / Відп. ред. Є. Штендера, співред. П. Потічний. — С. 141—142.

додні нового року перед бійцями визвольного фронту ставилося завдання посилити боротьбу з радянізацією західноукраїнського регіону, проникнути у структури ворожої влади, підірвати економічну могутність і людський потенціал ворога.

Початок наступного року ознаменувався черговим спалахом активності повстанців, яких у західноукраїнському регіоні (за даними МГБ) налічувалося щонайменше 5 тис. осіб²⁸⁶³. Головні удари, як і попереднього року, підпілля спрямувало на колгоспи, органи влади і місцевий комуністичний актив, а також на апарат МВД і МГБ.

1 січня 1948 р. група повстанців спалила колгосп ім. Хрущова в с. Війниці Демидівського району Рівненської області. На Різдво повстанський відділ атакував взвод внутрішніх військ поблизу хутора Весела Гора на Підгаєччині. Оточені емгебісти запросили допомогу, яка надійшла з райцентру. Повстанці були відіслані до с. Курдидибанівка сусіднього Бучацького району, де окопалися і зайняли кругову оборону. Внутрішні війська здійснили п'ять невдалих спроб розгромити партизанську групу і кінець кінцем змушені були відійти, втративши 45 осіб убитими. Повстанські втрати становили 14 загиблих.

26 січня в Косівському районі на Станіславщині підпільники вбили Василю Михайчук, 1930 року народження, разом із батьками. Убивство було оголошене покаранням за те, що дівчина свідчила у військовому трибуналі проти полонених повстанців. Публічна страта цілої сім'ї мала стати уроком для інших охочих співпрацювати з більшовицькою владою.

13 лютого у Новояричівському районі Львівської області повстанці ліквідували двох прикордонників і голову колгоспу с. Вислобоки, які тероризували місцеве населення. З березня у перестрілці з підпільниками в с. Церковна Болахівського району Станіславської області загинули лейтенант і сержант МВД. 15 квітня націоналісти спалили сільраду с. Уличне Дрогобицької області. 21 квітня у ліску поблизу с. Озерна на Зборівщині група внутрішніх військ оточила повстанську криївку. Після тригодинного бою і невдалих спроб вирватися п'ятеро оточених підпільників застрелилися. 8 травня у с. Мшанець Тернопільської області партизани застрелили начальника Великоглибочицького райвідділу МВД капітана П. Желтікова і рядового міліціонера С. Пелишока²⁸⁶⁴.

У червні упівці здійснили кілька спроб рейдувати на Центральну Україну. 20 червня в с. Пилипи Олександрівські, що неподалік Нової Ушиці на південному сході сучасної Хмельницької області, групу партизанів розбили сили військ МГБ і міліції. Тоді ж рейдові групи підпільників були помічені в лісах на межі Канівського і Корсунь-Шевченківського районів сучасної Черкаської області²⁸⁶⁵.

Наприкінці зими, протягом весни і на початку літа 1948 р. все частішими ставали великі сутички між підрозділами внутрішніх військ і повстанцями. Це нагадувало події 1944—1946 рр.

7—9 лютого після важких боїв була знищена сотня В. Шишканиця — «Бора», яка влітку 1947 р. прийшла із Закерзоння й оперувала у Дрогобицькій області. Протягом березня на Тернопільщині було зафіксовано 8 сутичок, у ході яких емгебістам вдалося вбити 63 повстанців і захопити в полон 70 осіб, пов'язаних із підпіллям. Того ж місяця на Станіславщині у боях із військами МГБ було ліквідовано 10 повстанських груп, загинуло 150 повстанців. На Рівненщині карателі розгромили відділ провідника Рівненського району І. Ващишина — «Чада», який оперував в області з 1944 р. і мав на своєму рахунку понад 100 операцій. У Львівській області до середини 1948 р. було розбито 28 повстанських підрозділів і боївок підпілля, які втратили 400 осіб убитими і полоненими²⁸⁶⁶.

²⁸⁶³ Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 415.

²⁸⁶⁴ Літопис УПА. — Т. 10. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. — Кн. 3, 1949—1952. — 2-ге вид. / Відп. ред. Є. Штендера, співред. П. Потічний. — С. 193—203; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. — С. 293—323.

²⁸⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 33. — Арк. 136—137.

²⁸⁶⁶ Кентій А., Лоцицький В., Павленко І., Абрамова К. На переломі. Рік 1948 // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 6. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1948. — Кн. 3. 1948 / Упоряд. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко, К. Абрамова — К. — Торонто, 2003. — С. 10—11.

Підпілля потерпало від важких втрат, але і влада зазнавала дошкульних ударів. Якщо в січні партизани вбили 138 представників влади і службовців МВД — МГБ, то в першій половині лютого — 140. Навесні ця кількість подвоїлася. За даними радянських документів, протягом перших чотирьох місяців 1948 р. підпілля провело 505 збройних акцій. При цьому їхня кількість щомісяця зростала: у січні було здійснено 110 операцій, у лютому — 111, у березні — 128, у квітні — 156. Велику стурбованість комуністів виявила несподівана активізація повстанців у Рівненській області, де нараховувалося понад 100 бойових груп. За чотири місяці того ж року на Рівненщині лише на колгоспи і сільський актив було вчинено 92 напади. Найбільш резонансною була акція в с. Карпилівка Рокитнянського району, де повстанцям вдалося ліквідувати другого секретаря райкому КП(б)У Руденка і депутата сільради Близнюка, захопити і вивести в ліс уповноваженого райвідділу МВД Трегубова²⁸⁶⁷.

Завдяки активним діям підпілля й успіхам антиколгоспної агітації протягом 1947 — першої половини 1948 р. запланована суцільна колективізація західноукраїнського села з тріском провалилася. У регіоні було створено лише 2 313 колгоспів, які охопили тільки 14,6 % селянських господарств²⁸⁶⁸.

Зважаючи на катастрофічно низькі показники боротьби з «бандитизмом» і колгоспного будівництва, 10 березня 1948 р. М. Хрущов в особистому листі до Й. Сталіна змушений був просити про «зміцнення матеріально-технічної бази МГБ» для остаточної ліквідації підпілля, зокрема про виділення додатково 300 вантажних автомобілів, які би збільшили маневреність військових груп. 22 травня Москва виконала прохання українських комуністів і надала потрібний транспорт, який призначався суто для «посилення боротьби з бандитизмом»²⁸⁶⁹.

23 квітня у Львові М. Хрущов провів чергову нараду партійних, емгебістських і емведівських керівників західноукраїнських областей — вже вкотре обговорювали проблему знищення повстанського руху. Учасники дискусії дійшли висновку про необхідність вивести гарнізони з населених пунктів і зменшити кількість військових операцій, оскільки вони були неефективними у боротьбі з невеликими і мобільними групами партизанів. Натомість вирішено активізувати роботу чекістсько-пошукових груп, які мали бути невеликими, рухливими і діяти здебільшого вночі. Також передбачалося посилити діяльність агентури, зокрема зосередитися на виявленні та ліквідації керівних центрів визвольного руху. У зв'язку з цим на 400 осіб було збільшено штат оперативних працівників МГБ у регіоні і на 3 тис. — кількість дільничних міліціонерів. Нарешті, було прийнято рішення про широке використання спецгруп і агентів-бойовиків²⁸⁷⁰, які діяли під виглядом повстанців, а також про депортацію на схід СРСР мешканців тих сіл, в яких будуть зафіксовані «бандпрояви»²⁸⁷¹.

²⁸⁶⁷ Кентій А., Лоцизький В., Павленко І., Абрамова К. На переломі. Рік 1948... — С. 12—14.

²⁸⁶⁸ Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 416.

²⁸⁶⁹ Там само. — С. 414.

²⁸⁷⁰ Чергова спроба масового застосування спецгруп під виглядом відділів УПА й боївок ОУН принесла не тільки успіхи органам МВД та МГБ у боротьбі з підпіллям (упродовж липня 1948 — березня 1949 р. вони знищили 1 447 учасників ОУН і УПА), але й незчисленні страждання українському населенню. У повідомленні військового прокурора військ МВД від 15 лютого 1949 р. на ім'я М. Хрущова вказувалося: «Міністерство державної безпеки Української РСР і його управління в західних областях України, з метою виявлення ворожого, українсько-націоналістичного підпілля, широко застосовують т. зв. спецгрупи, які діють під виглядом бандитів УПА. Цей доволі гострий метод оперативної роботи, якщо б він застосовувався розумно, справді конспіративно й по-чекістському підготованими людьми, то, безперечно, сприяв би якнайшвидшому викоріненню бандитського підпілля. Однак, як свідчать факти, грубо-провокаційна і нерозумна робота низки спецгруп, а також безчинства й насильство, яких припускаються учасники цих груп щодо місцевого населення, не тільки не полегшують боротьби з бандитизмом, а навпаки, ускладнюють її. [...] Наприклад: 1. У березні 1948 р. спецгрупа, очолювана агентом МГБ «Крилатим», двічі відвідувала будинок мешканця с. Грицьки Дубровицького району Рівненської області — Паламарчука Гордія Сергійовича, 62 років, і, видаючи себе за бандитів УПА, жорстоко знущалася над Паламарчуком Г. С. і його доньками Паламарчук А. Г. та Паламарчук З. Г., звинувачуючи їх у тому, що вони нібито «видають органам МГБ українських людей». «Крилатий» і учасники його групи

Щойно органи МГБ і МВД починали перебудовувати свою роботу у боротьбі з підпіллям, як керівництво визвольного руху змінювало тактику. Наприкінці травня 1948 р. у Миколаївських лісах Львівщини Р. Шухевич скликав нараду керівників підпільно-повстанського руху Галичини, Поділля і Волині. Головну увагу приділили черговим спробам поширення визвольного руху і закріплення його на нових територіях. Шухевич справедливо вважав, що в нових районах підпільники мають змогу знайти чимало прихильників і кращі умови для роботи, ніж у насиченому агентурою і військами західноукраїнському регіоні. Передбачалося посилити підпілля в Чернівецькій області, опанувавши не лише гірські райони Буковини, але й райони Північної Бессарабії, реорганізувати структури підпілля на Волині й Поліссі, закріпитися на території сучасної Хмельницької області, активізувати дії у північних районах Житомирської і Київської областей²⁸⁷².

Після реорганізації сил обох протиборчих сторін розпочався новий виток масштабного протистояння. Протягом червня — жовтня в лісах Дрогобиччини точилися кровопролитні бої, під час яких війська МГБ розбили 40 повстанських груп, убивши і захопивши в полон 740 членів підпілля, вилучивши 12 ручних кулеметів, 92 автомати, 129 гвинтівок, 96 пістолетів. Повстанці за той же період провели в області 169 наступальних операцій і бойових акцій, в яких радянські спецслужби втратили 171 особу убитими²⁸⁷³.

На Львівщині радянські спецслужби зуміли виявити і знешкодити 90 груп УПА і підпілля ОУН. У результаті збройного протистояння у червні — жовтні полягло і потрапило в полон 1 130 повстанців. Найбільш болючою втратою для місцевої націоналістичної мережі стала загибель поблизу с. Великий Любінь Городоцького району керівника підпілля Львівської області З. Тершаковця — «Федора» і ліквідація у Бібрському районі крайового референта СБ Львівщини Я. Дякона — «Мирона» та його заступника Б. Прокоф'єва — «Степана». Зі свого боку повстанці області здійснили 108 акцій проти органів влади. Найгучнішими операціями стали вбивства колишнього керівника ініціативної групи з об'єднання Греко-католицької церкви із РПЦ Г. Костельника і депутата Верховної ради УРСР М. Мацько²⁸⁷⁴.

Потужним наступом упродовж червня — жовтня владі вдалося знешкодити на Станіславщині 65 бойових груп УПА й ОУН, убити і захопити 1 623 повстанців. Однак навіть після цього, за даними МГБ, в області продовжувало оперувати близько півтори тисячі осіб, що формували майже 200 бойових груп²⁸⁷⁵.

Запеклістю відзначалася боротьба з упівцями у другій половині того року на Тернопільщині. З червня до грудня органи МГБ і МВД зуміли розбити 95 відділів УПА і боївок ОУН в області, знищивши і затримавши 1 318 патріотів. У відповідь підпілля здійснило 161 акцію проти колгоспів і органів влади, жертвами яких стало 190 осіб²⁸⁷⁶.

піддавали тортурам Паламарчук А. Г. і Паламарчук З. Г., підвішували, вливали їм у ніс воду, тяжко били, примусили Паламарчук А. Г. і Паламарчук З. Г. дати свідчення, що вони не були пов'язані з органами МГБ, а навпаки, були пов'язані з учасниками українського націоналістичного підпілля [...]. 2 У ніч на 22 липня 1948 р. спецгрупою МГБ із с. Підвисоцьке Козинського району Рівненської області до лісу був виведений місцевий мешканець Котловський Федір Леонтійович, якого учасники спецгрупи піддали тортурам. [...] 3. У ніч на 22 липня 1948 р. тією ж спецгрупою був виведений до лісу мешканець с. Ридки Михальчук С. В. — інвалід Вітчизняної війни. У лісі Михальчук був підданий допиту, під час якого його зв'язували, підвішували і важко били. [...] Не маючи достатніх даних, т. зв. спецгрупи діють наосліп, у результаті чого жертвами їхніх безчинств стають особи, які не належать до українсько-бандитського підпілля. Водночас слід зазначити, що цей метод роботи органів МГБ добре відомий ОУНівському підпіллю, яке про нього попереджало і попереджає своїх учасників [...]» (див.: Український здвиг: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 653—660).

²⁸⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5041. — Арк. 18.

²⁸⁷² Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття: ідеологія і практика. — С. 279.

²⁸⁷³ Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 419.

²⁸⁷⁴ Там само. — С. 420.

²⁸⁷⁵ Там само.

²⁸⁷⁶ Там само.

До кінця 1948 р. спецслужби знешкодили найактивніший на Південно-Східній Рівненщині повстанський відділ «Дніпро» (38 осіб) проводу Східного краю ОУН («Одеса»), на рахунку якого було 46 акцій на території Рівненської і північної частини Кам'янець-Подільської областей. Крім того, було ліквідовано низку підпільних груп у Здолбунівському, Гошанському, Соснівському районах області²⁸⁷⁷.

Попри колосальні втрати, визвольний рух не складав зброї. У 1948 р. повстанці провели 1 451 акцію (понад 50 % із них були оборонними). При цьому збройне підпілля особливо активно, порівняно із попереднім роком, заявило про себе у Житомирській, Київській, Кам'янець-Подільській, Берестейській та Чернігівській областях, де було зафіксовано 42 повстанські напади²⁸⁷⁸. Їхня діяльність створювала у більшовиків почуття невпевненості, страху, дисконфриту. Влада жила в атмосфері очікування нових атак, терористичних актів та недовіри до всіх місцевих мешканців, у кожному з яких вона бачила «бандпосібника».

Не принесла сподіваних результатів і суцільна колективізація регіону. Незважаючи на всі зусилля, до кінця 1948 р. колективізовано лише 20 % господарств²⁸⁷⁹. Це свідчило про те, що селяни більше вірять підпіллю, ніж владі, тому виконують рекомендації «з лісу», а не «з району». Така політична орієнтація населення не в останню чергу була зумовлена колосальною агітаційною роботою визвольного руху. За приблизними підрахунками, протягом 1948 р. підпілля випустило 21 періодичне видання («Бюлетень», «Бюро Інформації Української Головної Визвольної Ради», «Вістки з Тернопільщини», «Дискусійна трибуна», «Жорна», «За волю нації», «За Україну», «Інформатор», «Молодий революціонер», «На зміну», «На чатах» та ін.), розповсюдило щонайменше 38 найменувань неперіодичних видань (листоків), загальний тираж яких становив сотні тисяч екземплярів²⁸⁸⁰.

Однак попри активність, розгалужену структуру та потужний ідейний вплив на місцеве населення український визвольний рух на початку 1949 р. опинився у важкому стані. Великі втрати, особливо серед керівного складу, було надзвичайно складно відновити. Значна частина підпільників унаслідок недостатнього харчування і тривалого перебування у вологих криївках хворіла на туберкульоз, серцеві недуги, ревматизм, розлади травлення, цингу. Більшість партизанів розуміла: якщо СРСР не вступить найближчим часом у масштабне збройне протистояння із західним світом, то всі вони приречені на смерть, а таке усвідомлення не покращувало морального клімату.

Органи МГБ за 1948 р. майже вдвічі збільшили кількість своєї агентури в селах і структурах підпілля, що також негативно впливало на партизанів, сіяло взаємні підозри і недовіру. Перелічені чинники спричинилися до того, що на зламі 1948—1949 рр. було демобілізовано останні сотні УПА. Лише у Карпатах на правах сотень продовжували діяти дві окремі чоти УПА (по 40—50 вояків) — «Басейн» у Дрогобицькій області і «59» у Станіславівській області. Усі інші повстанські відділи, навіть у Карпатському регіоні, були розформовані у боївки по 3—10 осіб.

У зв'язку зі складною ситуацією підпілля звернуло головну увагу на посилену агітацію і пропаганду, а також на знищення засобів агітації противника (клубів, кіноустановок). Кількість бойових акцій у першому півріччі 1949 р. суттєво знизилась — їх було лише 289. Жертвами атак повстанців стали 232 особи. Зі свого боку радянські спецслужби за цей час здійснили на Львівщині 334 чекістсько-військової операції, зумівши ліквідувати 120 повстансько-підпільних груп, убити і заарештувати 913 членів руху опору. На Станіславівщині повністю або частково знищили 163 групи, які втратили 1 820 осіб, на Рівненщині нейтралізували 27 груп, убивши і захопивши 427 партизанів, на Тернопільщині за перші чотири місяці того року ліквідували

²⁸⁷⁷ Кентій А. В. Антикмуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 421.

²⁸⁷⁸ Там само.

²⁸⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5046. — Арк. 47—48.

²⁸⁸⁰ Стасюк О. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941—1953 рр.). — Львів: Центр досліджень визвольного руху. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. — С. 240—258.

64 підпільні групи, убивши і взявши в полон 726 осіб²⁸⁸¹. З допомогою т. зв. агентурно-бойових груп МГБ, які діяли під виглядом націоналістів, у першому півріччі 1949 р. було вбито близько 1 тис. партизанів. Крім того, влада активізувала вивіз сімей «бандитів» на схід. За неповними даними, у перші шість місяців з регіону було депортовано майже 10 тис. осіб²⁸⁸².

Найбільш болісними для повстанців були втрати начальника Головного військового штабу УПА О. Гасина — «Лицаря», командира УПА-Захід В. Сидора — «Шелеста», колишнього керівника СБ і провідника ОУН на Волині й Поліссі М. Козака — «Смока», заступника керівника СБ Карпатського краю Б. Яцківа — «Дениса», керівника СБ Волині і Полісся П. Ковальчука — «Залісного».

Улітку керівництво визвольного руху прийняло рішення про подальше нарощування агітаційної роботи, просування на схід і поповнення своїх лав молоддю. Найбільших успіхів у розв'язанні кадрової проблеми домогся керівник на Волині В. Галаса — «Орлан». Він залучив до рядів УПА понад 1 тис. юнаків, які щойно закінчили школу (з них близько 100 було введено безпосередньо в підпільну мережу), а також почав відновлювати мережу визвольного руху на Хмельниччині і Житомирщині.

Особливу увагу керманич підпілля на Північно-західних українських землях наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. приділяв агітаційно-пропагандистській роботі. У регіоні функціонували вісім підпільних друкарень, названих на честь найвизначніших полеглих лідерів націоналістичного руху: Д. Клячківського — «Клима Савура», Я. Бусела — «Київського», В. Робітницького, І. Климівка — «Легенди», М. Козака — «Вівчаря», Д. Маївського — «Тараса», П. Сака — «Могили», І. Литвинчука — «Дубового». Як встановив український дослідник О. Ішук, за період з 1948 до 1952 р. у цих друкарнях було опубліковано 346 520 примірників листівок, брошур, книжок та іншої нелегальної літератури. Зокрема, в 1948 р. — 37 200, 1949 р. — 30 750, 1950 р. — 207 100, 1951 р. — 55 150, 1952 р. — 16 320 примірників²⁸⁸³. І це все в умовах гострого дефіциту паперу й інших витратних матеріалів та щохвилинної небезпеки бути викритим і вбитим.

Загалом на всій території України протягом 1949 р. підпільники випустили 20 періодичних видань і 101 неперіодичне видання (листівки, брошури) загальним тиражем понад 100 тис. примірників. При цьому значна частина неперіодичних видань (близько 20 %) була адресована українській молоді — заклади не вступати до комсомолу, не піддаватися русифікації й радянізації у школах. Близько 10 % друкованої продукції, надрукованої того року, було оздоблено ілюстраціями Н. Хасевича²⁸⁸⁴.

У бойовій роботі повстанці особливу роль відводили пропагандистським рейдам. 1949 р. кадрована сотня УПА «59» (у складі якої було, за різними свідченнями, 15–22 вояків²⁸⁸⁵) під командуванням П. Мельника — «Хмари» провела останній великий рейд територією Румунії. Він тривав від 17 червня до 27 липня, мав пропагандистський характер і супроводжувався лише незначними сутичками з радянськими прикордонниками. Розпорядження про

²⁸⁸¹ Відомості українського підпілля про власні та ворожі втрати кардинально відрізнялися від радянських даних. Так, Л. Шанковський подає баланс жертв за підрахунками підпілля від 1 липня 1946 до 30 червня 1949 р., з яких випливає, що ОУН і УПА втратили за ці три роки всього лише 1 028 осіб убитими, пораненими і полоненими. Водночас радянські органи держбезпеки й адміністрація втратили, за повстанськими звітами, з 557 осіб убитими, пораненими і полоненими. За даними зазначеного історика, за вказаний проміжок часу підпілля ОУН і підрозділи УПА провели з 190 збройних акцій, боїв, сутичок, нападів на адміністрацію, колгоспи тощо (див.: Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. — С. 680—685).

²⁸⁸² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — К. — Торонто, 2003. — С. 81—175.

²⁸⁸³ Детальніше про діяльність Проводу ОУН(б) на Волині та Поліссі на злам 1940—1950-х рр. див.: Ішук О. Діяльність Проводу ОУН(б) на Північно-західних українських землях у 1948—1952 рр. — К., 2009.

²⁸⁸⁴ Детальніше див.: Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953). — Львів, 2006.

²⁸⁸⁵ Манзуренко В., Гуменюк В. Рейд УПА в Румунію 1949 р. — Львів — Рівне: Видавництво Старого Лева, 2007. — С. 23—24.

підготовку та проведення рейду віддав окружний провідник ОУН Коломиїщини Г. Легкий — «Бистрий». Повстанці оперували у прикордонній зоні. Вони вийшли в рейд із місця постою поблизу с. Космач Косівського району Станіславської області і протягом дев'яти днів прямували до кордону з Румунією. Єдиним населеним пунктом на території України, куди зайшли повстанці, було с. Криве Поле неподалік від містечка Жаб'є (зараз — Верховина). Тут відділ поповнив запаси провізії. У неділю, 26 червня, повстанці дісталися до полонини Реґеска поблизу кордону. Там, на стику адміністративної межі сучасної Івано-Франківської та Закарпатської областей, відбувся перехід кордону, під час якого повстанці натрапили на радянську прикордонну заставу. Під час короткої сутички, внаслідок якої прикордонники втекли з поля бою, один повстанець був поранений, і командир відділу відправив його в супроводі двох друзів назад на територію України²⁸⁸⁶. Перетнувши кордон опівночі з 26 на 27 червня, вояки УПА пройшли територією Румунії від міста Сігет до міста Борша (150 км), ведучи агітацію серед місцевих селян (здебільшого українців, але інколи й румунів за національністю), роздаючи друковану продукцію і навіть збираючи мітинги пастухів на полонинах²⁸⁸⁷. Партизани намагалися також знайти якихось контактів із румунським антикомуністичним рухом (що, як припускають сучасні вчені, було головною метою рейду), але так його і не виявили²⁸⁸⁸. Коли румунська влада, занепокоєна появою в країні антирадянського збройного формування, почала стягувати в район рейду свої війська, сотня П. Мельника в ніч на 10 липня повернулася на рідні землі²⁸⁸⁹.

В Україні типові збройні акції підпілля зводилися до знищення колгоспного майна, терору проти сільських активістів, представників радянської влади і карально-репресивного апарату, пошкодження засобів зв'язку. Для ілюстрації наведемо витяг із довідки Львівського обкому компартії, підготованої для ЦК: «У ніч на 1 червня в с. Яснище Підкамінського району були вбиті голова сільради Максимів Петро Лук'янович і секретар сільради Войчук Петро Федорович. У відповідь на бандпрояв арештовано 2 учасників ОУН, оформлюються на виселення 6 родин.

1 червня в с. Перев'ятичі Сокальського району убитий голова колгоспу ім. Кагановича Сторижацький Яків Арсенович. У відповідь на бандпрояв арештовано 2 учасників ОУН, оформлено на виселення 4 родини.

2 червня неподалік хутора Липники Жовківського району убита співробітниця Держсортдільниці Когут Єлизавета. У відповідь на бандпрояв оформлено на виселення 5 родин.

3 червня в с. Нова Скворява Жовківського району убитий районний уповноважений із заготівель Парфьонов Олексій. У відповідь на бандпрояв оформлюються на виселення 4 родини.

3 червня в с. Монастирок Бродівського району убитий районний уповноважений із заготівель Голеніщев. У відповідь на бандпрояв оформлюються для виселення 7 родин.

3 червня у с. Гійче Рава-Руського району убитий голова колгоспу ім. Кірова Великий-Человік Андрій Петрович. У відповідь на бандпрояв арештовано 2 бандпособники, оформлюються на виселення 5 родин.

7 червня в с. Зозулі Золочівського району убитий начальник дорожнього відділу райвиконкому Калюжний Григорій Іванович. У відповідь на бандпрояв убито 5 бандитів, арештовано 12 учасників ОУН. [...]

16 червня в с. Честині Куликівського району убитий секретар комсомольської організації, він же секретар сільради Рошин Павло. У відповідь на бандпрояв убито 2 бандитів, оформлюються на виселення 3 родини.

²⁸⁸⁶ Манзуренко В., Гуменюк В. Рейд УПА в Румунію 1949 р. — С. 13.

²⁸⁸⁷ Поява невеликого відділу повстанців, як часто бувало в ті часи, породила серед румунського населення неймовірно чутки про перехід з України «5 тис. українських партизанів», які є передвісниками нової війни і швидкого визволення Румунії від комуністів (Манзуренко В., Гуменюк В. Рейд УПА в Румунію 1949 р. — С. 15).

²⁸⁸⁸ Там само. — С. 13—22.

²⁸⁸⁹ Там само. — С. 19.

16 червня в с. Годвишня Городоцького району вбитий уповноважений райвідділу МВД Коновалов Микола Олександрович. У відповідь на бандпрояв на виселення оформлюються 5 родин.

20 червня на перегоні Красне — Ожидів (територія Олеського району) підірвано залізничне полотно, в результаті чого зійшов із рейок паровоз товарного потяга [...] арештовано 3 осіб бандпособників, на виселення оформлюються 19 родин. [...]

25 червня на дорозі між с. Мальчиці й райцентром Івано-Франківське поранений оперуповноважений райвідділу МВД Шаботін Іван Михайлович. У відповідь на бандпрояв оформлюються на виселення 4 родини. [...]

28 червня в с. Стрептів Новомилятинського району спалено 2 колгоспні стодоли. Дорогою до місця пригоди між селами Стрептів — Желехове підірвалася на міні, закладений бандитами, автомашина райвідділу МГБ, у результаті вибуху поранений заступник начальника райвідділу МГБ старший лейтенант Дьомін і шофер райвідділу МГБ Макієнко, контужений рядовий Соколов. У відповідь на бандпрояв на виселення оформлюються 12 родин.

29 червня у с. Витків Старий Радехівського району спалені контора і майстерні, близько 2 тонн пального, 2 автомобілі, 3 молотилки і документація МТС. [...] У відповідь на бандпрояв убито 2 бандитів, оформлюються на виселення 12 родин.²⁸⁹⁰

З наведеної цитати добре видно, що сталінський режим перетворив мирне населення регіону на заручників (достоту, як це робили нацисти в роки окупації України), убиваючи, арештовуючи і депортовуючи, як правило, цілком невинних людей. Важко собі уявити, щоб у якійсь диверсії чи атентаті брало участь 5, 7, 12 або 15 родин! Методи заручництва і колективної відповідальності, до яких вдавалася радянська влада, паралізували бойову діяльність підпілля. Тепер ненависного голову колгоспу чи керівника сільради, який формував списки на депортації і розкуркулення, або ж секретаря комсомольської організації, який моральними і фізичними знущаннями заганяв молодь до комсомолу, практично неможливо було покарати. За кожним нападом, за кожною диверсією ішли масові репресії, від яких страждали 10—30 осіб.

До осені 1949 р. тиск на підпілля настільки посилювався, що змусив командування УПА здійснити крок, спрямований на згортання діяльності армійських структур. З вересня Р. Шухевич видав наказ № 2, в якому йшлося про тимчасове припинення роботи всіх підрозділів і штабів УПА²⁸⁹¹. До зими того року відділи УПА мали бути розформовані й приєднані до збройного підпілля. Водночас на збройне підпілля поширювалася система військових звань, яку досі використовували в УПА. Після оприлюднення цього наказу кадрована сотня УПА «Басейн» отримала завдання пробиватися на Захід (щоправда, більшість учасників рейду загинула в боях із радянськими і чеськими прикордонниками²⁸⁹²), кадрована сотня П. Мельника була розформована, а її старшини і стрільці переведені в підпілля²⁸⁹³.

Остаточний перехід повстанців до нових форм боротьби, в яких основний наголос робився на агітації, а не на збройних акціях, дав можливість більшовицькій владі знову посилити позиції в селі. До кінця 1949 р. було колективізовано уже понад 60 % селянських господарств²⁸⁹⁴, чергові 25 527 осіб були депортовані на схід Радянського Союзу²⁸⁹⁵, 12 379 осіб

²⁸⁹⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 176—178.

²⁸⁹¹ Літопис УПА. — Т. 10. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. — Кн. 3. 1949—1952. — 2-ге вид. / Відп. ред. Є. Штендера, співред. П. Потічний. — Торонто — Львів, 1994. — С. 11.

²⁸⁹² Рейд очолював легендарний сотник УПА, командир ТВ «Маківка», кавалер Срібного і Золотого хрестів бойової заслуги УПА С. Стебельський — «Хрін», який загинув 9 листопада 1949 р. у бою з чеськими прикордонниками поблизу с. Погожеліце за 65 км від м. Брно.

²⁸⁹³ Motyka G. *Ukrainińska partyzantka*. 1942—1960. — S. 545.

²⁸⁹⁴ Там само. — С. 542.

²⁸⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5944. — Арк. 89.

переселені із західних до південних областей УРСР²⁸⁹⁶. Знекровлений і виснажений, визвольний рух поступово, але невпинно програвав у нерівному бою з могутнім противником.

30 грудня 1949 р. на нараді керівництва МГБ і компартії Львівської області перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников особливо наголосив на необхідності в наступному році завершити колективізацію регіону, остаточно знищити повстанський рух і виселити всіх, хто підтримує підпілля. Партійний діяч вважав: без депортації неможливо завершити колгоспне будівництво, тому наполягав, аби виселення провели взимку і на початку весни 1950 р. Учасники наради вчергове визнали необхідність скомпрометувати визвольний рух в очах населення пропагандистськими заходами, сіяти підозру між керівниками підпілля і зробити все можливе для обезголовлення підпілля²⁸⁹⁷.

На аналогічній нараді з партактивом Дрогобича і Борислава перший секретар ЦК КП(б)У наголосив на необхідності враховувати зміни в тактиці підпілля, більшу увагу звертати не на пошуки повстанців та підпільників у лісах, а на виявлення оунівської мережі в населених пунктах і викриття членів Організації серед молоді та жінок. При цьому Л. Мельников підкреслив: «Наше завдання — ізолювати ворога від населення, вибити його з усіх населених пунктів і загнати в могилу»²⁸⁹⁸.

На початку 1950 р. у західноукраїнський регіон було додатково відправлено 100 досвідчених оперативних працівників держбезпеки з центрального апарату МГБ УРСР і 589 емгешників зі східних областей України. Спеціально для розшуку Р. Шухевича та інших членів Проводу ОУН, УПА і УГВР до Львова прибули спеціалісти з московського МГБ на чолі з П. Судоплатовим²⁸⁹⁹. Радянські спецслужби готувалися завдати українському визвольному рухові вирішального удару.

Початок року ознаменувався черговою зимовою блокадою і прочісуванням лісових масивів із допомогою внутрішніх військ і армійських підрозділів міністерства оборони. У каральних експедиціях брало участь від 1 до 5 тис. бійців із пошуковими собаками, які перевертали в лісах кожен кущ, розкопували кожен підозрілий горбок у пошуках підземних схронів. У січні — лютому 1950 р. на обліку в органах держбезпеки перебувало близько 2 тис. повстанців у Галичині, Закарпатті й Буковині і близько 1,3 тис. на Волині та Поліссі. За даними МГБ, найбільше підпільників було сконцентровано у Станіславській області (понад 950 осіб), Львівській області (майже 450 осіб), Тернопільській області (400 осіб), Дрогобицькій (близько 300 осіб), Рівненській (800 осіб), Волинській (400 осіб)²⁹⁰⁰.

Хоча сумарна кількість людей у підпіллі на початок 1950 р. сягала 3,5 тис. осіб, репресивні органи продовжували практику покарання всіх — винних і невинних. Про це свідчить бодай той факт, що за перші чотири місяці в одній лише Львівській області органи МГБ і МВД знищили і взяли в полон, вивели «з повинною» і викрили понад 2 700 людей із підпілля і легальної мережі ОУН, ліквідували 75 проводів і депортували аж 6 372 «бандпособників»²⁹⁰¹. За дев'ять місяців 1950 р. емгешістам вдалося розкрити в Західній Україні 335 молодіжних націоналістичних груп (слідчі зараховували їх до ОУН, хоча насправді вони до неї не належали) й заарештувати 2 488 молодих людей²⁹⁰².

Проте, незважаючи на важкі людські втрати й арешти молодіжного резерву, підпілля продовжувало діяти. До початку 1950 р. керівництво визвольного руху розробило нові «Тактичні

²⁸⁹⁶ Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939—1950-ті рр.). — С. 237.

²⁸⁹⁷ Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали / Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — К., 1998. — С. 757—760.

²⁸⁹⁸ Чит. за: М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І Павленко Останній рубіж. 1949—1959 роки // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 18.

²⁸⁹⁹ Там само.

²⁹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1 — Оп. 24. — Спр. 805. — Арк. 61.

²⁹⁰¹ Там само. — Спр. 31. — Арк. 78.

²⁹⁰² Мотука G. *Ukrainśka partyzantka. 1942—1960.* — S. 620.

вказівки в нашій роботі», які застерігали повстанців від демонстративних і масових акцій, оскільки це наражало мирне населення на небезпеку і відвертало від підпілля²⁹⁰³. Бойові акції дозволялося здійснювати лише у формі індивідуального терору проти адміністрації, приїжджих «спеціалістів», які несли русифікацію в школи і були «очима й вухами» МГБ у селах, проти комуністів і комсомольців, співробітників МВД і МГБ.

Крім того, було вирішено продовжувати агітаційну й ідеологічну війну з режимом, викриваючи його неспроможність у царині культурного й економічного будівництва. Особливу увагу керманічі визвольного руху приділяли поповненню підпілля молоддю та збереженню досвідчених кадрів, які мали виховувати новачків, а також поширенню діяльності підпілля на схід. Наголошувалося на необхідності максимального розширити легальну мережу ОУН, глибше проникнути в систему влади, щоб розкласти її зсередини, а також спробувати закріпитися у великих містах Центральної і Східної України²⁹⁰⁴.

У розвиток тактичних вказівок керівництва підпілля видало «Інструкцію з оргроботи на 1950 р.»²⁹⁰⁵, в якій підкреслювалася необхідність дотримання жорсткої конспірації задля збереження підпільних кадрів, посилення агітаційної роботи, спрямованої насамперед на «вичавлювання» із сіл присланих радянською владою спеціалістів²⁹⁰⁶.

Узимку 1950 р. поряд із сутичками, які відбувалися під час облав у лісових масивах, селах і на хуторах, радянська влада фіксувала новий спалах активності противника в лютому, коли відбувалася підготовка до виборів у Верховну раду СРСР, запланованих на 12 березня. Цього разу партизани знищували передусім засоби комунікації й робили засідки на оперативників, які прибували на місце інциденту. Крім того, як вказували радянські документи, у багатьох населених пунктах було знищено списки виборців, підпалено виборчі дільниці, злякано працівників комісій, розповсюджено антиурядові листівки²⁹⁰⁷. Найгучніші партизанські виступи відбулися на півночі Львівської області.

До антивиборчої агітації підпілля готувалося заздалегідь і ґрунтовно. Уже у вересні 1949 р. були підготовані і в жовтні того ж року розіслані до низових структур проекти листівок і закиків, які слід було поширювати перед виборами від імені УГВР, «українських повстанців» або «українських революціонерів»²⁹⁰⁸. В інструктивних матеріалах керівництва визвольного руху щодо противиборчої агітації зазначалося: «У зв'язку з тим, що згідно з Конституцією СРСР у 1950 р. повинні відбутися нові “вибори” до Верховної ради СРСР і сподіваючись, що такі “вибори” можуть бути проведені під час найближчої зими, — висилаю Вам противиборчу листівку “Українські селяни, робітники, інтелігенціє”. Листівку негайно друкувати в масовому тиражі усіма наявними в нас засобами. Подбати, щоб її в потрібній для масової кольпортажі²⁹⁰⁹ кількості мали на зиму всі підпільники, які зимуватимуть в населених пунктах, а також наші кольпольтери з-поміж легальників. [...] Листівку поширювати якнайширше. Поширювати після того, як більшовики розпочнуть передвиборчу підготовку»²⁹¹⁰.

Агітаційні матеріали підпілля початку 1950 р. мали дві цільові категорії — українців та інших громадян СРСР. У листівках і зверненнях до українського населення увага акценту-

²⁹⁰³ Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 430.

²⁹⁰⁴ Там само. Детальну характеристику результатів і перспектив боротьби підпілля подано у звіті про організаційний стан і діяльність підпілля ОУН в умовах радянської дійсності, опублікованому в книзі: Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. — С. 402—419.

²⁹⁰⁵ Русначенко А. Народ збурений. — С. 366.

²⁹⁰⁶ Там само. — С. 366—367.

²⁹⁰⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 394—395.

²⁹⁰⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 97—106.

²⁹⁰⁹ Кольпортаж (з польськ. «kolportaż») — розповсюдження друківаних засобів масової інформації, листівок тощо.

²⁹¹⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 97.

валася на злочинах сталінського тоталітарного режиму у повоєнний період (репресії, голод, придушення визвольного руху тощо), антидемократичності та несвободі виборів, необхідності продовжувати боротьбу за створення власної державності²⁹¹¹. У листівці, підготованій до неукраїнського населення СРСР (російською мовою), наголошувалося на недемократичних процедурах виборів, соціальній нерівності та експлуатації, яка панувала в більшовицькій державі, містилися заклики до бойкоту виборчого процесу і початку активного спротиву сталінській державі в інших республіках СРСР²⁹¹². І хоча підпілля не вдалося зірвати вибори (тоталітарний режим традиційно оголосив про масову підтримку «списку комуністів і безпартійних»), все ж наявність альтернативного погляду на вибори та загалом ситуацію в СРСР підточувала монополію влади на інформацію²⁹¹³ і тим самим поступово послаблювала панівний режим.

Навесні збройне підпілля традиційно посилювало агітаційну і бойову складові своєї діяльності. Так, у березні — травні активно діяли підпілля Прикарпаття, Тернопільщини і Рівненщини. Лише за 24 дні травня підпілля Станіславщини провели 21 акцію проти радянського активу і органів МГБ — МВД. Зокрема, 8 березня націоналісти застрелили першого секретаря Бурштинського райкому партії Богданова. На Тернопіллі і Рівненщині жертвами повстанців ставали здебільшого колгоспні активісти, прислані зі сходу вчителі й директори шкіл. При цьому майно колгоспів і агітпунктів зазвичай спалювали²⁹¹⁴.

Навесні також були зафіксовані агітаційні рейди підпілля на територію Житомирської області. У «Постанові бюро Житомирського обкому КП(б)У про незадовільну боротьбу проти націоналістичного підпілля в Олевському районі» від 17 квітня 1950 р. зазначалося: «26 березня 1950 р. бандгрупа з'явилася в с. Корошине, зірвала лекцію, яка проходила в клубі, роздягнула лектора, провела націоналістичну агітацію з людьми, які перебували в клубі, потім, пограбувавши магазин, бандгрупа безкарно пішла, не отримавши жодного спротиву»²⁹¹⁵.

Агітаційні матеріали, видані підпіллям навесні — влітку 1950 р., були не лише масовими, але й традиційно поділені серед різних цільових аудиторій — селян, інтелігенції, робітництва, студентів, військовослужбовців, молоді, надісланих зі сходу вчителів і агрономів, укра-

²⁹¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 100—102, 105—106; т. 65. — Арк. 279—282.

²⁹¹² Там само. — Арк. 103—104.

²⁹¹³ У своїй антивиборчій агітації 1950 р. підпілля вдало використало комедійні «вибори» 1946 і 1947 рр., акцентуючи увагу на тому, що т. зв. народні обранці після виборів жодного разу не захистили інтересів своїх виборців: «Ще свіжі у Вашій пам'яті горезвісні вибори до Верховної ради СССР у 1946 р. Ви ще добре пам'ятаєте ті численні, до зубів озброєні гарнізони, що в той час квартирували в кожному нашому селі і місті. [...] Вибори потрібні їм, щоб обдурювати світ, що народи і працюючі маси в СССР підтримують їх у 99,99 %. [...] Ви також добре знаєте, що являє собою Верховна рада СССР. Вона іменується Вашим парламентом, Вашим найвищим представництвом. А чи в цьому "представництві" є хоча б один Ваш представник? Чи є там хоч один депутат, якого б Ви самі висунули і за нього добровільно голосували б? Чи в той час, коли в Східній Україні в 1946—1947 рр. шалів голод, хоч один з тих "народних обранців" у Верховній раді СССР заступився за народ? Чи там пролунав хоч один голос у справі дикого переселення мільйона українців з Лемківщини, Перемищини, Ярославщини, Грубешівщини, Холмщини і Підляшшя? А сьогодні, коли в Західній Україні шляхом звірського терору заганяють Вас у колгоспи, чи хоч один депутат, ніби добровільно Вами обраний, став у Вашій обороні? Ні, цього всього не було й немає! Бо Верховна рада СССР — це сліпе знаряддя в руках Сталіна. Бо Верховна рада СССР складається, власне, з Ваших поневолювачів, тих, які загарбали Україну і гноблять Україну, як і всі інші народи СССР. Бо в Верховній раді засідають ті, які навмисне викликали голод у 1933 і 1946 рр., які провели звірське переселення українців із західних окраїн українських земель, які загнали народ у колгоспну панщину. Верховна рада СССР складається з російсько-більшевицьких гнобителів і їх найманців — підлих зрадників власних народів. А таким людям чужа любов до народу, чужі його інтереси, вони глухі на народні болі, страждання і потреби» (ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 105).

²⁹¹⁴ Детальніше див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Дернач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 332—351; Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали / Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — С. 779—780.

²⁹¹⁵ Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Зібрав і упорядкував В. Сергійчук. — С. 688.

їнських родин, українців сходу, українців Закарпаття, учасників винищувальних батальйонів, представників національних республік СРСР тощо²⁹¹⁶. У цей час фіксується навіть остання листівка-звернення підпілля до євреїв — громадян України, в якій, поряд із детальним викладенням власного бачення проблем українсько-єврейського співжиття протягом тисячі років, наголошувалося на необхідності спільної боротьби за спільну кращу долю, вказувалося на здобуття незалежності Ізраїлем як дороговказ для українського визвольного руху²⁹¹⁷.

Протягом 1950 р. на майже 2 тис. операцій МГБ і МВД підпілля відповіло близько 500 акціями, дві третини з яких припали на січень — липень, що було яскравим свідченням впливу тих важких втрат, яких зазнав український визвольний рух упродовж першого півріччя²⁹¹⁸. Ідеться насамперед про загибель легендарного лідера повстанців Романа Шухевича — «Тараса Чупринки».

Від 1944 р. радянські спецслужби старанно розшукували «Вовка» (таким псевдонімом його нагородили «органи»), особливо активізувавшись наприкінці 1949 р., коли з Москви до Львова прибула спеціальна бригада слідчих МГБ на чолі зі згадуваним П. Судоплатовим. Емгебістам вдалося отримати детальний словесний портрет однієї зі зв'язкових Головного командира УПА Д. Гусяк — «Нусі», яку зуміли несподівано схопити на вулиці у Львові 2 березня 1950 р., не давши їй скористатися отрутою або зброєю. З допомогою агентки МГБ «Рози», яку під виглядом побитої підпільниці вкинули в одну камеру із заарештованою зв'язковою, спецслужби отримали інформацію про те, що Р. Шухевич з особистою охороною і зв'язковими перебуває в будинку місцевої вчительки Г. Конюшик в с. Білогорща під Львовом.

«Чупринка», дізнавшись про арешт Д. Гусяк, уже в ніч із 4 на 5 березня відправив охорону на оглядини нової конспіративної квартири, куди мав намір перебратися з Білогорщі. Однак затримка у старій кріівці, зумовлена необхідністю облаштувати для роботи новий будинок, перевезти архіви та технічні засоби, відіграла фатальну роль. На світанку 5 березня с. Білогорща і сусіднє з ним передмістя Львова Левандівку було оточено силами 62-ї дивізії внутрішніх військ МГБ. Операцію із захоплення генерал-хорунжого Шухевича очолили особисто генерал-лейтенант Судоплатов, начальник внутрішніх військ МГБ Українського округу генерал-майор Фадєєв, заступник міністра держбезпеки генерал-майор Дроздов, начальник обласного управління МВД полковник Майструк. Було залучено майже 8 тис. солдатів. Тільки безпосереднє блокування вулиць навколо будинку Г. Конюшик і сусідніх осель здійснювали 600 емгебістів. Шансів вирватися живим із цієї пастки в Р. Шухевича не було.

Проте керівники операції точно не знали, в якій із будівель на подвір'ї Конюшиків перебував лідер підпілля. Близько 8:00 група солдатів внутрішніх військ і функціонерів відділу 2-Н МГБ постукала у двері будинку Г. Конюшик. Двері відчинила зв'язкова Р. Шухевича Г. Дідик, яка на той час проживала за підробленими документами на ім'я Стефанії Кулик. Увійшовши до помешкання, оперативники голосно заявили: «Повідомте Романа, щоб він нічого не вигадував. Дім оточено». Жінка, зрозумівши, що це облава, спробувала застосувати пістолет, але була обеззброєна декількома солдатами. Щоправда, їй вдалося скористатися отрутою (Г. Дідик швидко доправили до лікарні і завдяки інтенсивному лікуванню зуміли врятувати, для того, аби згодом допитати і засудити). Двоє учасників групи, що увійшла в дім, — полковник МГБ Фокін і заступник начальника управління 2-Н МГБ УРСР майор Ровенко — почали підніматися східцями. Таємна схованка Р. Шухевича містилася в стіні на східцях між першим і другим поверхом. Емгебісти нічого не знали про кріівку і, проминувши її, пішли нагору. Шухевич, очевидно, сподіваючись, що це може бути звичайна планова перевірка з участю невеликих сил, спробував прорватися. Щойно емгебісти пройшли повз нього, він вискочив зі схованки із пістолетом і гранатою в руках. Імовірно, генерал-хорунжий хотів застрелити наявних у приміщенні карателів (стріляв він надзвичайно влучно), а гранатою сподівався розчистити шлях для остаточної втечі. Однак план не спрацював. Першим пострілом Шухевич на місці поклав майора Ровенка, другим поранив полковника Фокіна, після чого збіг східцями

²⁹¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 65. — Арк. 280—331.

²⁹¹⁷ Там само. — Арк. 283—292.

²⁹¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 70. — Арк. 58.

вниз, але скористатися гранатою біля дверей будинку йому не вдалося. Сержант внутрішніх військ (прізвище його досі засекречене) чергою із ППШ поранив керівника визвольного руху в груди. Щоб не потрапити в руки ворогам, Р. Шухевич добив себе з власного пістолета. Тіло Головнокомандувача УПА відвезли до Львова, де його впізнали доставлені із тюрем син Юрій і одна з його зв'язкових К. Зарицька — «Монета».

Радянська сторона не була вдоволена результатами операції, адже керівника підпілля не вдалося захопити живим. Унаслідок провалу ніхто з учасників акції не отримав жодних державних нагород за вбивство Шухевича. Тільки невідомий сержант, який поранив генерала УПА (в окремих документах він фігурує як Мухтідінов, а в інших його ім'я приховано за скороченням «П-к»), отримав премію в розмірі 1 тис. карбованців і подяку. Єдиним, що трохи «підсолоджувало» працівникам МГБ провал, стало захоплення на конспіративній квартирі Шухевича цінних оунівських документів, зокрема таємної інструкції «Оса-1» (вказівки для легалізованих членів підпілля), інструкції про організацію посиленої контррозвідки з метою виявлення радянської агентури, шифрів тощо²⁹¹⁹.

Після смерті Р. Шухевича, 22 березня 1950 р., відбулося чергове засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому розглядали питання посилення боротьби із «залишками оунівського підпілля в західних областях УРСР»²⁹²⁰. Заслухавши доповідь голови МГБ УРСР М. Ковальчука, керівники компартії залишилися незадоволеними. Вони констатували зростання кількості актів помсти підпільників проти активістів влади, поживавлення агітаційної роботи повстанців. Органам держбезпеки було рекомендовано удосконалити методи боротьби зі збройним рухом опору, активізувати практику проведення засідок, скерувати до західних областей нові контингенти емгєбістів зі сходу, замаскувавши їх під працівників колгоспів, посилити агентурну роботу серед молоді як найближчого резерву ОУН тощо²⁹²¹.

Офіцер радянських спецслужб Г. Санніков у спогадах наголошував, що загибель Шухевича не стала фатальною для підпілля: «Справді, після ліквідації Шухевича рух різко знизив свою активність, але далеко не затих. І до кінця української “епопеї” було ой як далеко. У ті роки керівництво МГБ прагнуло якнайшвидше відзвітувати уряду про позитивні результати у справі ліквідації, як тоді їх називали, “залишків бандоунівського підпілля”. Дійсно, значні сутички оунівських загонів із частинами Червоної армії і НКВД, що відбувалися наприкінці війни в період 1944—1945 рр., відійшли в минуле, припинилися рейди УПА територією Правобережної України. Відійшли в минуле, але лишилися в пам'яті оперативних співробітників випадки захоплення оунівськими загонами на 8—10 годин райцентрів, зокрема таких, як Турка, Бориня, Сколе Дрогобицької області в 1947 р. Оунівців тоді вибивали танками. То був час, коли в лісах Західної України діяли оунівські загоони або, як їх називали в підпіллі, курені, по 600—800 багнетів»²⁹²². [...] Однак ще в 1950—1952 рр. активно діяли оунівські групи по 8—12 осіб, озброєні автоматичною зброєю [...]»²⁹²³.

Велику роль у протистоянні націоналістів і радянської влади навесні 1950 р. відіграли документи, конфісковані при захопленні Шухевича. Емгєбістам вдалося розшифрувати ряд

²⁹¹⁹ Документи із детальним описом операції, спрямованої на знешкодження Р. Шухевича, див.: Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. — С. 419—484; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 10. Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1970—1950). Документи і матеріали / Упоряд. С. Богунов, В. Даниленко, А. Кентій, С. Кокін, В. Лозицький, М. Посівнич. — К. — Торонто, 2007. — С. 551—631. Також детально висвітлюють підготовку і проведення операції проти Р. Шухевича дослідники Д. Веденєєв та Г. Биструхін у праці «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940—1950-ті роки. — К., 2006. — С. 108—114.

²⁹²⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 397—401

²⁹²¹ Там само.

²⁹²² Тут ветеран радянської держбезпеки дещо перебільшив, бо на території УРСР у 1947 р. курені УПА по 600—800 багнетів не оперували, навіть сотні на той момент були розосереджені.

²⁹²³ Санніков Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. — М.: Олма-Пресс, 2002. — С. 162.

записів і викрити деякі зв'язкові лінії підпілля та понад 100 явочних квартир. Було ліквідовано цілу низку провідників підпілля районного рівня, захоплено декілька зв'язкових із закордонних центрів ОУН²⁹²⁴. Керівництво визвольного руху в Україні лише в травні 1950 р. остаточно встановило факт загибелі Головного командира, про що поступово почали повідомляти низові структури (на це пішло кілька місяців)²⁹²⁵.

8 червня 1950 р. відбулася чергова конференція керівників визвольного руху. На зібранні було затверджено дещо відкоригований варіант програми ОУН, а найголовніше — було обрано наступника Р. Шухевича. Спочатку на цю посаду висунули кандидатуру керівника підпілля в Галичині Р. Кравчука — «Петра». Він, однак, відмовився і передав усю повноту влади В. Куку — «Лемешу», «Ковалю», якого було іменовано Головним командиром УПА, провідником ОУН в Україні та секретарем УГВР. Заступником В. Кука обрали Р. Кравчука. До нового керівництва визвольного руху увійшли також О. Дяків — «Горновий», П. Федун — «Полтава», В. Галаса — «Орлан»²⁹²⁶.

Перед новообраним керманічем постала проблема відновлення втрачених через загибель Р. Шухевича контактів із базовими структурами (на середину 1950 р. зберігся зв'язок лише з двома третинами низових керівників підпілля) і перебудови мережі для подальшої ефективної боротьби.

В. Кук зробив акцент на перенесення головного центру активного опору режимові на територію Великої України, особливе місце відводячи контактам із керівником підпілля на Житомирщині «Романом», на Київщині «Будьком», на Хмельниччині і Вінниччині В. Беєм — «Уласом»²⁹²⁷.

Наприкінці 1950 р. підпілля зосередилося на видавництві агітаційної літератури, яку сотнями тисяч примірників розповсюджували в Західній Україні і переправляли на схід — протягом року вийшло 20 найменувань періодичних і 53 найменування неперіодичних видань). Також на осінь повстанці Волині й Полісся підготували пропагандистський рейд у Прибалтику. Керівники Луцької (О. Савиря), Ковельської (В. Сементух) і Берестейської («Борис») округ підпілля спорядили рейдову групу з 12 осіб, яка через територію Білорусі мала дістатися до Литви і там наві'язати контакти з місцевим визвольним рухом. Однак рейд, початок якого був доволі успішним, закінчився в околицях Мінська. Агітаційна робота повстанців привернула надмірну увагу органів держбезпеки в Білорусі, і переслідувані підпільники змушені були повернутися до кінця 1950 р. на Волинь²⁹²⁸.

Упродовж другої половини 1950 р. більшість збройних акцій повстанців була спрямована проти місцевого партапарату і колгоспів. Однак діяльність націоналістів щодня нашоувалася на нові контрзаходи влади. До липня того року було практично повністю колективізовано західноукраїнські області, а в серпні влада ліквідувала майже всі хутори регіону (70 тис. хуторів), переселивши їхніх мешканців до сіл або вивізши за Урал²⁹²⁹. Ліквідація хуторів позбавила підпільників можливості створювати в цих віддалених населених пунктах свої зимові бази й ускладнила прохарчування в зимовий період. Ще дошкульнішим ударом стали переселенські акції. За кожний збройний виступ комуністи виселяли на Сибір від 7 до 200 родин із того населеного пункту або району, де було зафіксовано напади повстанців. Наприклад, коли 31 липня в с. Обільниця Бурштинського району на Станіславщині було застрелено третього

²⁹²⁴ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940—1950-ті роки. — К., 2006. — С. 118.

²⁹²⁵ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. — С. 691—692.

²⁹²⁶ Motyka G. *Ukrainiska partyzantka. 1942—1960.* — S. 608.

²⁹²⁷ Русначенко А. Народ збурений. — С. 369.

²⁹²⁸ В'ятрович В. Рейд українських повстанців у Прибалтику // Український визвольний рух. — № 1. — Львів, 2003. — С. 144—150.

²⁹²⁹ Детальніше про переселення, виселення і депортації західноукраїнського населення на початку 1950-х рр. див.: Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939—1953). — Луцьк: Вежа, 2008. — С. 209—250; Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1930—1950-ті роки). — К., 2007. — С. 155—160.

секретаря місцевого райкому компартії В. Войткова²⁹³⁰, з району протягом 12—18 серпня депортували 197 селянських родин (649 осіб)²⁹³¹. Загалом у відповідь на збройний спротив повстанців більшовики у 1950 р. вивезли на схід СРСР понад 41 тис. осіб²⁹³².

У 1950 р. органи держбезпеки почали надзвичайно широко застосовувати апробовані в попередні роки спецзасоби — «нодійний препарат «Нептун-47» (додавали в рідку їжу або напої), отруйний газ «Спецпрепарат-28» (тюбики з ним вмонтовували у повстанську пошту), нервово-паралітичний газ «Тайфун» (впускали через вентиляційні шахти до повстанських криївок), міни-сюрпризи (вмонтовували у повстанську пошту), радіосигналізаційний апарат «Тривога» (встановлювали в місцях можливої появи повстанців: криївках, хатах, місцях закладення контейнерів із підпільним листуванням)²⁹³³.

Завдяки технічним новинкам і агентурній роботі силовим структурам у 1950 р. вдалося, окрім Р. Шухевича, ліквідувати або захопити цілу низку відомих керівників підпілля: голову підпільної греко-католицької церкви о. М. Хмільовського, лідера підпілля у Львові Г. Голяша — «Бея» і його наступника В. Кота — «Горя», старшину з особливих доручень при Р. Шухевичі поручника УПА І. Паньківца — «Явора», керівника референтури СБ Головного проводу ОУН «Деміда», львівського крайового провідника ОУН і члена Головного проводу ОУН О. Дяківа — «Горнового», львівського окружного провідника П. Шматинського, референта пропаганди Львівського окружного проводу П. Леуса — «Вибуха», окружного керівника підпілля на Буковині В. Савчака — «Сталья», керівника СБ Львівської округи «Павла», легендарну підпільницю Л. Фою — «Оксану» та ін.

Щоб проілюструвати типову операцію проти керівників підпілля середньої ланки в 1950 р., наведемо витяг із опису ліквідації керівника Кременецького надрайонного проводу ОУН у Тернопільській області «Криги», яка відбулася наприкінці червня: «28.06.50 р. о 3:00 особовий склад, призначений для проведення операції, на двох автомобілях виїхав із гарнізону і до 4:00 зосередився в с. Горинка, звідки пішим порядком, дотримуючись суворого маскування, відправився до об'єкта операції.

На шляху просування оперативним складом було здобуто додаткові дані про те, що бандити три дні назад були в с. Горинка, після чого пішли на хутір Манівщина. Це ще раз підтвердило правдоподібність даних, отриманих начальником РВ МГБ лейтенантом Яворським.

О 5:30 28.06.50 р. особовий склад прийшов до об'єкта операції і з ходу групою з 19 осіб під командуванням командира взводу лейтенанта Алексеєнка блокував район операції. Решта особового складу — дві групи по 8 осіб під командуванням старшого лейтенанта Кутузова і молодшого лейтенанта Кутузова²⁹³⁴ розпочали ретельний обшук місцевості та будівель на подвір'ях.

Командир взводу лейтенант Алексеєнко, перевіряючи несення служби групами блокування, на краю лісу виявив свіжі людські фекалії. У цей час лейтенант Алексеєнко зустрівся зі старшим лейтенантом Яворським, який повідомив йому, що в іншому місці на краю лісу також виявив свіжі людські фекалії. Це викликало в них підозру про можливе перебування в цьому місці укриття бандитів.

Для обшуку місця був викликаний інструктор служби собак сержант Дорошенко з пошуковим псом «Трофеєм». Пес, узявши слід, пропрацював його на відстань 30—40 метрів, провів наряд до лісу, де почав крутитися в районі невеликої ділянки місцевості. Поведінка пошукового пса дала можливість припустити, що в цьому місці є укриття.

²⁹³⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 355—356.

²⁹³¹ Там само. — С. 359.

²⁹³² Cieselski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. — Toruń, 2003. — S. 304—305.

²⁹³³ Веденеев Д. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. — К., 2007. — С. 125—126.

²⁹³⁴ Так у тексті документа.

Під час ретельного обшуку місцевості з допомогою металевих шупів сержант Меркулов виявив люк укриття, замаскований листям і гілками.

Старший лейтенант Яворський, переконавшись у наявності укриття, повідомив про це командирів роти старшому лейтенанту Курузову і запропонував йому посилити оточення місцевості.

З метою встановити наявність та кількість бандитів у криївці, старший лейтенант Яворський викликав господиню дому Гикову, яка на поставлене питання про наявність бандитів заперечила їхню присутність у сховку і сказала, що це “яма” для зберігання продуктів.

Задля уникнення втрат в особовому складі старший лейтенант Яворський запропонував утримувачці криївки Гиковій відкрити люк сховку. Щойно вона це зробила, як бандити викинули дві гранати, які не розірвалися. Відчуваючи відповідальність за укриття бандитів, Гикова скочила до криївки.

На пропозицію наряду здатися бандити відкрили вогонь із гвинтівок і кулеметів через люк криївки, маючи на меті вирватися, однак усі їхні спроби були марними.

Бандитам удруге було запропоновано здатися, але вони відмовилися і продовжували чинити вогневий опір.

За наказом командування роти рядові Притаманов і Доманцев підповзли до люка криївки і вкинули всередину по одній гранаті, але бандити вбиті не були і продовжували відстрілюватись та викидати гранати.

Після третьої пропозиції здатися в криївку було кинута декілька гранат, і бандити, які в ній перебували, були ліквідовані.

У результаті бойових дій було ліквідовано 8 бандитів²⁹³⁵, які впізнані. Серед них виявилися: Цимбалюк С. Ф. — “Крига”, він же “Алас” — керівник Кременецького надрайонного проводу ОУН; “Ярошко”, він же “Довбуш” — керівник Вишневецького районного проводу ОУН; бандити, відомі під псевдонімами “Тарас”, “Орлик”, “Василь”, та Гикова — утримувачка криївки. Труп восьмого бандита не впізнаний. Захоплено: ручний кулемет — 1, автоматів — 3, гвинтівок — 4, пістолетів — 6, гранат — 3, патронів — 538, радіоприймач — 1, друкарських машинок — 2.²⁹³⁶

Нерівне протистояння приводило до логічних результатів. Рани, завдані повстанському рухові в 1950 р., виявилися справді смертельними. І хоча підпілля зберегло частину кадрів (близько 40 % від кількості 1949 р.), а також структурні підрозділи в більшості районів Західної України, його сили швидко танули. Після того, як війна в Кореї, до якої були втягнуті радянські і американські війська, не переросла в Третю світову, коли селяни Галичини і Волині були загнані в колгоспи, хутори ліквідовані, найактивніші патріоти вбиті або депортовані, села інфільтровані агентурою і донощиками, підпілля було приречене на повне знищення. Щоправда, останній етап героїчної повстанської боротьби розтягнувся ще мало не на десяток років.

²⁹³⁵ З подальшого тексту видно, що йдеться про 7, а не про 8 осіб.

²⁹³⁶ Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 698—700.

6.5. Націоналістичне підпілля в останні роки організованої діяльності (1951—1954 рр.)

Нас горстка, але ми сильні любов'ю
до України!

Микола Міхновський, «Самостійна Україна»

Сподівання радянських органів держбезпеки і керівників компартії на те, що після смерті Р. Шухевича автоматично «помре» й український визвольний рух, не виправдалися. Перші сім місяців 1951 р. підпільники на чолі з новим лідером пристосовувалися до нових обставин. Хоча головну увагу повстанці приділяли пропаганді, збереженню старих кадрів і залученню до підпілля молоді, все ж спостерігалися і вияви збройної активності. До серпня 1951 р. проведено майже 150 збройних акцій проти тоталітарного режиму. В одній лише Станіславській області, де кількість розшукуваних емгебістами повстанців була найбільшою — 586 осіб, влада зафіксувала 63 напади на своїх представників, службовців органів держбезпеки і внутрішніх справ, колгоспи тощо. Режим втратив 34 особи убитими²⁹³⁷.

Хоч масштаби збройної боротьби в 1951 р. були набагато скромнішими, ніж у попередні роки, проте радянським спецслужбам все ж доводилося долати організований опір. У серпні 1951 р. МГБ розшукувало на території України 1 514 підпільників²⁹³⁸. Зрозуміло, що каральним органам було відомо не про всіх учасників підпілля, тож можна припустити, що реальна кількість партизанів сягала 1 650—1 700 осіб (без урахування легальної мережі ОУН, яка діяла в населених пунктах). Продовжували діяти Головний провід ОУН, крайові проводи на Волині й Поліссі, Поділлі, Львівщині, в Карпатах; надрайонні і районні проводи покривали майже половину адміністративних районів західноукраїнських областей. Лише в лютому 1951 р. емгебістам вдалося захопити керівника підпілля у Вінницькій і Хмельницькій областях В. Бея — «Уласа», якого поранили на одній із вулиць Вінниці²⁹³⁹.

Ефективність заходів держбезпеки була невисокою: з 1 276 операцій, проведених у січні — липні 1951 р., тільки 85 завершилися успішно (загинуло 122 повстанці)²⁹⁴⁰. Аналізуючи причини повільної боротьби зі, здавалося, уже обезкровленим підпіллям, керівник республіканської компартії Л. Мельников відзначив: «Один бандит розправляється з нашими двома-трьома чекістами тому, що вони йдуть всліпу [...], думають, що навалом візьмуть бандитів»²⁹⁴¹.

Москва вимагала до початку 1952 р. повністю розгромити повстанський рух, і українські комуністи вкотре вже заподадливо взялися виконувати волю кремлівських хазяїв. 15 серпня 1951 р. Л. Мельников віддав конкретні розпорядження щодо подальшої пацифікації непокірного регіону. У 50 районах Західної України, де підпілля в першій половині року було найактивнішим, передбачалося розташувати густу мережу гарнізонів внутрішніх військ МГБ, підкріплених бойовою технікою і службовими собаками. Планувалося посилити агентурну роботу. У кожному районі вдвічі збільшили кількість пошукових груп, кожна з яких поповнилася 10—15 оперативними працівниками зі східних областей УРСР. Протягом осінніх місяців 1951 р. передбачалося повністю ізолювати повстанців від населених пунктів і шляхом прочи-

²⁹³⁷ Детальніше див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. — С. 408.

²⁹³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 31. — Арк. 46.

²⁹³⁹ Мотука Г. *Українська partyzantka. 1942—1960.* — С. 615—616. Перебуваючи в руках МГБ, В. Улас повів із чекістами власну гру. Він запропонував їм в обмін на свободу ліквідувати В. Кука. Звільнившись, «Бей» повернувся в підпілля, зв'язався з Куком і про все йому розповів, після чого продовжив боротьбу й загинув у бою із внутрішніми військами на Зборівщині у травні 1952 р.

²⁹⁴⁰ Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 432.

²⁹⁴¹ Там само.

²⁹⁴² Там само.

сування лісів знищити їх, не давши можливості законспіруватися в зимових криївках і дожити до весни наступного року²⁹⁴².

Найбільші удари спрямовувалися на Станіславщину, яка вважалася форпостом повстанського руху. В область було додатково передислоковано 2 тис. бійців внутрішніх військ, для оперативного реагування на будь-які акції з боку підпілля створено два окремі мобільні батальйони військ МГБ, оснащені автомобілями, а також підготовлено спеціальні ударні групи для боїв у горах²⁹⁴³.

Важливим елементом остаточного придушення визвольного руху стало посилене «полювання» на керівників підпілля. Членів Головного проводу розшукувало 6 оперативних груп, які включали 82 оперпрацівників, 65 офіцерів і 1 224 солдатів внутрішніх військ МГБ. Керівників крайових, надрайонних і районних проводів розшукували 115 оперативних груп²⁹⁴⁴.

Бойові операції супроводжувалися черговим слеском депортацій. До кінця 1951 р. на Сибір було вивезено ще майже 19 тис. осіб, а на початку 1952 р. — чергові 3 тис. селян²⁹⁴⁵.

Готуючись завдати визвольному рухові смертельного удару, чекісти ретельно аналізували та узагальнювали попередній досвід боротьби з ОУН і УПА, розробляючи відповідні інструкції, в яких детально описували методи конспірації повстанців. Наприклад, у спеціальному «Огляді» службовці внутрішніх військ МГБ у березні 1951 р. писали: «У процесі боротьби з оунівським підпіллям військовими нарядами частин за різноманітними ознаками було виявлено і ліквідовано багато оунівських організацій і поодиноких бандитів.

29.11.1950 р. під час проведення операції зведенням загonom 215-го стрілецького полку в лісі «Стінка» Станіславського району рядовий Овечкін, піднімаючись по схилу урвища, випадково схопився за гілку куща, який під вагою його тіла висмикнувся із землі. Розкопавши землю в місці, де був встромлений кущ, Овечкін виявив люк сховку, в якому було ліквідовано 3 бандитів.

8.11.1950 р. під час проведення операції в лісі Перегінського району рядові Тяпкін і Гризов, рухаючись розстрільною у групі прочісування, відчули в повітрі запах гасу, що здалося їм підозрілим. У результаті сумлінного пошуку було виявлено сховок з 2 бандитами. Під час збройного опору бандити були ліквідовані.

[...] 10.2.1951 р. під час проведення операції в лісі Жовтневського району²⁹⁴⁶ молодший сержант Чичин помітив звивисту цівку диму, що виходила з-під кореня дерева, яке стояло над краєм байраку. Розкопавши землю, під коренем виявили віддушину криївки. Під час подальшого огляду території Чичин виявив штучно ввіткнутий в землю куш дерева, під яким розміщувався вхід до схованки. У криївці було вбито 5 бандитів і 2 бандитів були захоплені дуже важко пораненими.

Із досвіду боротьби з бандитизмом встановлено, що головні керівники оунівського підпілля для переховування використовують лісові масиви і населені пункти, які розташовані здебільшого на стиках адміністративних районів. Там же вони встановлюють мертві пункти зв'язку, бази з продовольством і проводять зустрічі, розраховуючи на те, що війська на стику районів звертають мало уваги і пошуків там не провадять. [...]

Слід відзначити, що виявлені останнім часом криївки були влаштовані бандитами в землі на великій глибині, довбаного типу, з великою кількістю лабіринтів, капітально обладнані, деякі з них мали по два виходи і по 4—5 віддушин.

Криївки будувалися переважно на схилах глибоких ярів з проточною водою, у дрібних чагарниках, поблизу доріг і неподалік від населених пунктів.

Під час прочісування лісових масивів у літній період, коли ділянки, які перевіряються, дуже щільно заблоковані військами, бандити, бачачи безвихідність становища, намагаються

²⁹⁴³ Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 432.

²⁹⁴⁴ Там само.

²⁹⁴⁵ Cieselski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. — S. 304—305.

²⁹⁴⁶ Зараз — Тисменицький район поблизу містечка Єзупіль Івано-Франківської області.

сховатись від військ, залазючи на високі дерева з густим гіллям і відсиджуються там, доки їх не проминуть підрозділи. [...]

Відзначено низку випадків, коли бандити, здійснивши бандпрояв і втікаючи від переслідування, щоб ускладнити використання військовими нарядами службових собак, посипають свої сліди сильними подразнювальними речовинами, тютюном, гірчицею, поливають сліди гасом або бензином. Крім того, прагнуть вийти до річок, потічків, боліт, після чого входять у воду, потім виходять на інший берег, вибираються на дороги з інтенсивним рухом і переходять в лісах або селах [...].

Переховуючись у населених пунктах у денний час, бандити відсиджуються в будинках родичів і пособників, будинки ззовні замикаються на замки, створюючи вигляд, що там нікого немає. [...] Бандити з допомогою пособників ведуть посилену розвідку шляхом спостереження за діями наших нарядів. Зв'язківці-інформатори фіксують появу наших нарядів у селах, час виходу гарнізонів на службу, час повернення в гарнізони, відзначають, в яких будинках організовується відпочинок, в яких місцях проводиться пошук і коли. Про все це інформують бандитів»²⁹⁴⁷.

Озброївшись подібними інструкціями, внутрішні війська МГБ почали черговий масштабний наступ, який тривав від серпня 1951 до квітня 1952 р. і завдав визвольному руху надзвичайно болючих втрат.

22 грудня 1951 р. загинули двоє членів Головного проводу — один із найвизначніших публіцистів, керівник Головного осередку пропаганди підпілля П. Федун — «Полтава» та лідер ОУН у Галичині Р. Кравчук — «Петро». 22 січня 1952 р. був убитий крайовий референт СБ на Львівщині Р. Лозинський — «Бомба». Того ж дня, отруєний у криївці бойовими газами, потрапив у полон керівник підпілля у Львівській області Є. Пришляк — «Ярема». У лютому в зіткненні з ворогом на Станіславщині загинув найвідоміший підпільний поет, референт пропаганди Карпатського краю М. Дяченко — «Марко Боєслав».

4 березня в с. Сухівці неподалік Рівного МГБ викрило головного художника Повстанської армії, всесвітньовідомого графіка, автора повстанських нагород, сотень малюнків, які висвітлювали боротьбу ОУН і УПА, Н. Хасевича — «Бей-Зота», якого розшукували за особистою вказівкою Й. Сталіна. Після відмови здатися і короткого бою Н. Хасевич з охоронцями загинув.

29 квітня емгебісти захопили живими двох керівників підпілля на Київщині — П. Колесника — «Черника» і В. Юркевича — «Змагуна», у травні знищили керівника підпілля Центральної і Східної України В. Бея — «Уласа»²⁹⁴⁸.

Із серпня 1951 до квітня 1952 р. карателі зуміли ліквідувати 72 проводи ОУН різного рівня, 92 боївки (у тому числі й на території Київської, Житомирської, Хмельницької областей, де загинуло 50 партизанів). У боях полягло 635 підпільників, 252 було захоплено живими, 62 особи вийшли з підпілля і склали зброю. Було вбито і взято в полон 172 керівників руху різного рівня²⁹⁴⁹.

Визвольний рух укотре зазнав колосальних втрат, але, на превелике здивування радянських спецслужб, не був остаточно ліквідований. У МГБ із гіркою змушені були констатувати: після останнього масштабного наступу підпілля не втратило керівності. Продовжував функціонувати 71 провід різного рівня разом із Головним, обласними та окружними (у Станіславській, Тернопільській та Рівненській областях), надрайонними та районними. У розшуку МГБ і МВД перебувало понад 1 350 підпільників²⁹⁵⁰.

У Москві знову визнали незадовільними результати роботи «органів». 14 квітня 1952 р. Й. Сталін викликав керівництво УРСР, приділивши головну увагу ситуації в західноукраїнсько-

²⁹⁴⁷ Український звид: Прикарпаття. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 727—732.

²⁹⁴⁸ Мотука Г. Українська partyzantka. 1942—1960. — С. 617—622; Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття... — С. 299.

²⁹⁴⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 462—463.

²⁹⁵⁰ Там само. — С. 464.

му регіоні. Кремлівський диктатор висловив стурбованість щодо нездатності республіканської влади подолати визвольний рух упродовж восьми років²⁹⁵¹.

Реакцією на невдоволення «господаря» стало спеціальне засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому розглядали питання «Про завдання партійної організації України щодо виконання вказівок товариша Сталіна»²⁹⁵². Українські комуністи вирішили оголосити черговий етап «остаточної ліквідації залишків банд українських буржуазних націоналістів»²⁹⁵³, який традиційно мав позначитися зростанням збройного тиску, ідеологічною війною, дискредитацією підпілля в очах місцевого населення тощо.

У свою чергу вцілілі члени Головного проводу В. Кук і В. Галаса наприкінці весни 1952 р. зустрілися для обговорення становища і вироблення тактики подальшої боротьби. Було вирішено категорично заборонити будь-яку зайвну збройну активність підпілля, вести лише ідеологічну підготовку провідних кадрів та пропаганду й виводити націоналістичний актив на Велику Україну, де, як здавалося, були кращі умови для конспірації, а смерть у боротьбі з окупантами мала сильніший виховний ефект для населення²⁹⁵⁴. На цій зустрічі В. Кук офіційно призначив В. Галасу своїм організаційним заступником, який, у випадку його смерті, мав очолити підпілля²⁹⁵⁵.

Тим часом улітку того ж року оперативні групи МГБ завдали чергового удару структурам підпілля в Галичині. У Дрогобицькій області ліквідували 13 повстанців, у Львівській — 45, Тернопільській — 73²⁹⁵⁶. Організаційна мережа в Галичині в найкращому випадку охоплювала лише третину районів, та й то зaledве забезпечених кадровими революціонерами, яких лишалось в підпіллі по 3—15 осіб на район.

Особливо постраждали лінії зв'язку, якими користувалися керівники визвольного руху. Це призводило до остаточного руйнування цілісної структури підпілля.

12 липня 1952 р. у Карпатах відбулася нарада останніх провідників підпілля Карпатського краю, яку скликав колишній командир ВО «Говерла» М. Твердохліб — «Грім». На зібранні було вирішено змінити систему зв'язку, звести контакти до мінімуму і підтримувати їх лише через перевірених і надійних цивільних осіб і тільки за умови крайньої необхідності. Всі організовані групи повстанців мали діяти максимально автономно. При цьому певна звітність керівництву зберігалася, про що свідчать останні повідомлення, які надходили з Коломийщини до керівника проводу Карпатського краю М. Твердохліба у 1953 р.²⁹⁵⁷

У серпні 1952 р. В. Кук у с. Підухові неподалік Почаєва знову зустрівся з провідником Волині та Поліся В. Галасою. Головний командир визнав, що може підтримувати більш-менш регулярний зв'язок лише з окремими проводами і боївками на Прикарпатті, Львівщині й Рівненщині, основна ж маса підпільників діяла на власний розсуд. Останні живі члени Проводу ОУН і Головного командування УПА та секретаріату УГВР констатували: в наявних умовах їхнє протистояння комуністичній владі не має жодної перспективи. Єдине, що залишилося, — гідно загинути у боротьбі з режимом, подаючи приклад майбутнім поколінням революціонерів. Описуючи психологічний стан керівника підпілля, свідок останніх років боротьби М. Савчин згадувала: «Хоч який був невідрадний стан у підпіллі, Коваль розцінював оптимістично ре-

²⁹⁵¹ Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 433.

²⁹⁵² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 471—472.

²⁹⁵³ Там само. — С. 471. За неповними даними МГБ, на той момент у підпіллі перебувало 647 осіб: у Станіславській області — 212, Львівській — 130, Дрогобицькій — 91, Тернопільській — 86, Рівненській — 84, Волинській — 30, Закарпатській — 8, Чернівецькій — 6 (Український здвиг: Поділля 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — К., 2005. — С. 683).

²⁹⁵⁴ Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 433.

²⁹⁵⁵ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. XX століття... — С. 298.

²⁹⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1718. — Арк. 129.

²⁹⁵⁷ Мороз В. Завершальний етап збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях // Визвольний шлях. — 2004. — № 8. — С. 78.

зультати боротьби. Психічно та фізично виснажений, він, однак, був сповнений душевного спокою, який давала йому свідомість ваги проробленої праці та не змарнованого на малі речі життя. Як один з архітекторів довготривалої повстанської та підпільної боротьби, бачив її позитивні наслідки. Боротьба наближалась до кінця, але ідея, в ім'я якої вона велась, вже увійшла в душу народу. Коваль вірив, що наша боротьба не помре зі смертю останнього повстанця. Вона буде дріжджами ферментувати в народі, поки в догідний час знову не відродиться, може, в іншій формі».²⁹⁵⁸

З нагоди 10-річчя УПА В. Кук видав у жовтні 1952 р. «Звернення Головного командира УПА», в якому підбивав підсумки десятирічної діяльності визвольного руху, а також два накази — «Про вшанування загиблих командирів УПА» і «Про присвоєння звань і нагороджень». Прагнути увічнити пам'ять про своїх бойових побратимів, тодішній керівник підпілля по смертно надав генеральські звання УПА І. Кліміву, Д. Маївському, О. Гасину, М. Арсеничу, звання полковника УПА І. Литвинчуку, майора УПА П. Олійнику й В. Івахіву, нагородив Золотим хрестом заслуги емігрантів Я. Стецька, М. Лебеда, І. Гриньоха, полеглих І. Кліміву, Я. Бусла, Д. Грицяя, Д. Клячківського, Р. Волошина²⁹⁵⁹. Складається враження, що сам останній керівник повстанців не сподівався пережити зиму 1952—1953 рр., а тому поспішав віддати останню шану полеглим героям.

Тим часом у Києві та Москві ретельно готувалися до остаточного розгрому залишків підпільної мережі. МГБ мало на обліку буквально всіх її членів. Згідно з довідками емгебістів, на 1 січня 1953 р. в західноукраїнських областях 72 із 218 районів були «уражені бандитизмом». Зокрема, на території Станіславівської області налічувалося 16 проблемних районів, Львівської — 16²⁹⁶⁰, Тернопільської — 13²⁹⁶¹, Рівненської — 11²⁹⁶², Волинської — 10²⁹⁶³, Дрогобицької — 6²⁹⁶⁴. Повністю ліквідованими вважалися структури підпілля на Закарпатті та Буковині. На обліку в «органах» перебувало 66 підпільних груп (172 учасники) та 55 підпільників-одинаків. За областями ці показники розподілялися так: Станіславська область — 19 груп у складі 59 осіб і 25 підпільників-одинаків; Львівська область — 17 груп у складі 44 підпільників і 7 підпільників-одинаків²⁹⁶⁵; Рівненська область — 9 груп у складі 21 особи і 11 підпільників-одинаків²⁹⁶⁶; Тернопільська область — 9 груп у складі 20 осіб і 6 підпільників-одинаків²⁹⁶⁷; Волинська область — 6 груп у складі 18 осіб і 2 підпільники-одинаки²⁹⁶⁸, Дрогобицька область — 4 групи у складі 10 осіб і 4 підпільники-одинаки²⁹⁶⁹.

Очевидно, що за наявності точної інформації виявлення і ліквідація або захоплення в полон останніх 227 борців визвольного фронту було лише питанням часу. Однак несподівано для підпільників, які пережили важку зиму 1952—1953 рр., навесні настало певне тимчасове полегшення.

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. У Москві розгорілася боротьба за владу, яка певною мірою позначилася й на становищі українського визвольного руху. У другій декаді березня Л. Берія, який 7 березня очолив об'єднані МВД і МГБ й розглядався як найбільш реальний політичний спадкоємець Сталіна, почав вести власну гру з українським підпіллям. Керівни-

²⁹⁵⁸ Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки — учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. — К.: Смолоскип, 2003. — С. 410.

²⁹⁵⁹ Мотука Г. Українська партизантка. 1942—1960. — С. 611.

²⁹⁶⁰ Український здви́г: Прикарпаття. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 758—761.

²⁹⁶¹ Український здви́г: Поділля. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 733—734.

²⁹⁶² Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 768—769.

²⁹⁶³ Там само. — С. 768.

²⁹⁶⁴ Український здви́г: Прикарпаття. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 758—761.

²⁹⁶⁵ Там само. — С. 758—761.

²⁹⁶⁶ Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 768—769.

²⁹⁶⁷ Український здви́г: Поділля. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 733—734.

²⁹⁶⁸ Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 768—769.

²⁹⁶⁹ Український здви́г: Прикарпаття. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 758—761.

²⁹⁷⁰ Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 435.

ком об'єднаного МВД УРСР був призначений близький до Л. Берії П. Мешик, який негайно замінив 18 із 25 начальників обласних управлінь МВД і різко розкритикував роботу попередників у сфері боротьби з українським визвольним рухом. П. Мешик уважав, що своїми репресивними діями органи держбезпеки більше нашкодили справі знищення націоналістів, ніж допомогли їй. Л. Берія і П. Мешик припускали, що з підпіллям можна домовитися про капітуляцію і складення зброї в обмін на гарантії непереслідування, повернення із Сибіру всіх засланців, легалізації діяльності греко-католицької церкви тощо. Відповідні пропозиції містилися у проекті листа до В. Кука²⁹⁷⁰.

Л. Берія і П. Мешик прекрасно розуміли: знищення 53 озброєних груп і ліквідація 181 підпільника (таку цифру подавало управління 2-Н МВД УРСР 1 квітня 1953 р.²⁹⁷¹) не становитиме серйозної проблеми, однак партійні лідери добре знали історію 1920-х рр., коли збройний опір українського селянства й інтелігенції радянській владі вдалося остаточно подолати не військовими заходами, а тимчасовими поступками — українізацією і непом. Таким чином генерали спецслужб сподівалися пацифікувати Україну і Прибалтику й у 1950-х. Давши певне полегшення національним республікам, можна було досягнути набагато кращих і швидших результатів, ніж діючи винятково жорстким примусом. Зважаючи на стратегію власної гри, Л. Берія на початку червня усунув від влади в Компартії УРСР росіянина Л. Мельникова, звинувативши у перекрученнях в західноукраїнському регіоні та русифікації, і замінив його українцем О. Кириченком.

Увесь цей час збиті з пантелику «новими віяннями» органи держбезпеки не вели масштабних пошукових операцій проти повстанців, не здійснювали масових депортацій населення, але з допомогою агентури і перевербованих зрадників усе-таки продовжували «полювання» за керівниками руху — В. Куком і В. Галасою.

Спецслужбам вдалося створити легендований «провід» Хмельницької області на чолі зі своїм агентом «Н-26» («Скоб») і нав'язати контакти із провідником Волині та Полісся В. Галасою — «Орланом». Агент «Скоб» вийшов на зв'язок із «Орланом» і навіть 12 днів перебував із ним в одній кріївці. Фальшивий провідник Хмельниччини не шкодував слів, описуючи блискучі перспективи розвитку визвольного руху в Центральній Україні та чудові можливості для переховування або легалізації керівників підпілля.

«Орлан» повірив провокатору і в липні 1953 р. разом із дружиною та охоронцем вирушив на схід. Він мав особисто переконатися в тому, що розповів «Скоб». У разі успішного закріплення у Хмельницькій області «Орлана» туди мав прибути і «Леміш». 11 липня В. Галаса зустрівся на Хмельниччині із фальшивим зв'язковим від «Скоба», агентом «К-62». У привітній і чистій лісовій кріївці в лісовому масиві поблизу с. Ямпіль Білогірського району сучасної Хмельницької області на змучених переходом і голодом повстанців чекала смачна їжа, приправлена препаратом «Нептун-47». Через декілька хвилин після обіду «Орлан», його дружина та охоронець міцно спали. Так звані зв'язкові, які насправді були агентами і співробітниками радянських каральних органів, зв'язали приспаних підпільників і вивезли їх до Хмельницького. При обшуках у В. Галаси було знайдено записник із шифрами, кодами, лініями зв'язку до В. Кука. Тепер питання взяття «Лемеша» стало справою найближчої перспективи²⁹⁷².

Поки працівники МВД вистежували «Орлана», ситуація в найвищому керівництві СРСР кардинально змінилася. Уже 26 червня Берія був усунутий від влади, заарештований і згодом розстріляний, на його ставленика в Україні П. Мешика чекала така ж доля. Новий міністр внутрішніх справ С. Круглов 9 вересня публічно звинуватив своїх підлеглих у Прибалтиці та Західній Україні у послабленні боротьби із залишками «бандитизму». Посадовець наказував усі території, де перебувають партизани, безперестанно контролювати оперативними група-

²⁹⁷¹ Український здвиг: Прикарпаття. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 763—764.

²⁹⁷² Детальніше про захоплення В. Галаси див.: Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940—1950-ті роки. — С. 143—146; Мотыка Г. Українська партизантка. 1942—1960. — С. 632—637; Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки — учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. — С. 420—428; Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. — Львів: Мс, 2005. — С. 188—193.

ми, які мали змінюватися кожні п'ять днів²⁹⁷³. Жорстоке протистояння з визвольним рухом поверталося на круги своя, повстанський край знову поринув у хвилі постійних облав, виселень і бруталного насильства.

Щоб відтворити масштаби подій і змалювати, як країна «переможного соціалізму» не шкодувала сил, засобів і народних грошей на боротьбу з підпіллям, наведемо такий типовий фрагмент із тогочасного життя Західної України. На межі Тернопільської та Львівської областей чекісти виявили боївку «Ворона» у складі аж (!) 5 осіб, озброєних 1 ручним кулеметом, 4 автоматами, пістолетами і ручними гранатами. Для ліквідації підпілля було створено 50-й зведений загін внутрішній військ чисельністю 903 рядових і 112 офіцерів, або 1 015 осіб (!), який «доблесно» займався ліквідацією повстанців три доби²⁹⁷⁴. 24 серпня на хуторі Дрогобуж Гошанського району Рівненської області на знищення двох підпіллячів — «Байди» і «Степана» — було кинута 418 службовців органів держбезпеки і внутрішніх справ²⁹⁷⁵.

Гігантські сили і засоби, задіяні радянською владою влітку 1953 р., майже повністю паралізували діяльність визвольного руху. Наприкінці жовтня у МВД УРСР зареєстрували лише 29 збройних акцій підпілля на всю Західну Україну. Спецслужби розшукували тільки близько 100 нелегалів і «розробляли» 500 «бандпособників»²⁹⁷⁶.

Однак поведінка цих, здавалося, приречених людей, їхня безкомпромісність і відвага непокоїли всемогутню тоталітарну державу. Саме тоді радянські органи держбезпеки зазнали останніх найбільших втрат у сутичці із повстанцями. 28 жовтня оперативна група МВД отримала від агентури інформацію, що на хуторі Вигін біля с. Селиць Голобського району Волинської області перебуває провідник Турійського надрайону Г. Грушевець — «Хома», якого розшукували не один рік. Разом із ним на хуторі був член цього ж проводу «Степан».

Уночі на 30 жовтня туди вирушила оперативно-пошукова група МВД у складі п'яти оперативних працівників на чолі з підполковником Рожковим і 20 солдатів внутрішніх військ під командуванням капітана Белого. Близько 7:30 ранку солдати оточили подвір'я С. Гетьманчука, де, за агентурними даними, мали перебувати повстанці. Було здійснено спробу обшуку, унаслідок чого розгорівся завзятий бій. Партизани, озброєні ручними кулеметами, залягли на горищі хати і вогнем притиснули до землі карателів. О 9:00 при намаганні солдатів штурмувати будинок загинув рядовий Северюхін. Близько 9:30 дім С. Гетьманчука було підпалено. Поранений «Степан» застрелився, а «Хома» під прикриттям диму спробував вирватися з охопленого вогнем будинку. Прокладаючи собі шлях, надрайонний провідник влучними пострілами убив підполковника Рожкова і ще двох оперативних співробітників із його групи. Нові влучні постріли завадила зробити службовя вівчарка, яка накинута на повстанця. Скориставшись моментом, рядові Авдєєв і Кузьмін застрелили підпіллячів. Надрайонного провідника ліквідували, але втрати, яких зазнали карателі, виявилися неспівмірно високими — четверо убитих, серед яких один підполковник МВД²⁹⁷⁷.

Такі випадки турбували керівництво республіканської компартії і спецслужб. Аналізуючи наявну оперативну інформацію, в МВД дійшли висновку, що на кінець листопада в Україні продовжувало діяти 15 проводів ОУН різного рівня і 32 бойові групи підпілля. У «розробці» органів держбезпеки перебувало 310 нелегалів і симпатиків підпілля, у тому числі й керівник визвольного руху В. Кук²⁹⁷⁸.

31 грудня 1953 р. президія ЦК Компартії УРСР ухвалила грізну постанову «Про стан ліквідації решток банд українських націоналістів у західних областях УРСР», в якій різко критику-

²⁹⁷³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 521—522.

²⁹⁷⁴ Український здви́г: Прикарпаття. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 767—775.

²⁹⁷⁵ Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 778—779.

²⁹⁷⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 522—529.

²⁹⁷⁷ Український здви́г: Волинь. 1939—1955 / Упоряд. В. Сергійчук. — С. 785—792.

²⁹⁷⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 522.

вала погану роботу МВД, вимагала вжити «дієвих заходів» для забезпечення повної ліквідації підпілля та його «озброєних банд». На міністра внутрішніх справ УРСР Т. Строкача та начальників обласних управлінь МВД Західної України покладалася особиста відповідальність за виконання поставленого партією завдання²⁹⁷⁹.

Початок 1954 р. приніс карателям несподіваний успіх. 17 січня в с. Бутить було викрито і в ході перестрілки убито керівника підпілля Ковельської округи на Волині В. Сементука — «Ярого». 28 січня радянські спецслужби виявили конспіративну квартиру референта пропаганди провуду ОУН Львівського краю Л. Гаєвської — «Рути», яка разом із охоронцем М. Миклюшем і господаркою помешкання І. Забуською, не бажаючи здаватися, застрелилася. 17 травня оперативники КГБ викрили в Надвірнянському районі Станіславщини криївку полковника УПА М. Твердохліба — «Грома», який фактично керував підпіллям у регіоні Карпат. Після короткої перестрілки «Грім» разом із дружиною застрелився, а підпільниця Г. Попович — «Роза» потрапила в неволю²⁹⁸⁰.

Щойно у березні — квітні вцілілі підпільники вийшли зі своїх зимових криївок і почали відновлювати втрачені за зиму зв'язки, спеціалісти з МВД та новоствореного Комітету державної безпеки активізували роботу з виявлення В. Кука. Ще восени 1953 р. у полон захопили пораненого зв'язкового Головного командира «Юрка», який погодився на співпрацю з противником. Кагебісти з допомогою зрадника зуміли взяти під контроль декілька криївок, в яких час від часу з'являвся В. Кук разом із дружиною Уляною Крюченко — «Оксаною». 24 травня 1954 р. «Леміш» вийшов на зв'язок до однієї із криївок у Підкаменецькому районі на межі Львівської і Тернопільської областей. Завербований зв'язковий з допомогою спецзасобу «Нептун-47» прислав «Лемеша» та його дружину і через апарат «Тривога» викликав оперативну групу КГБ.

Керівник підпілля опинився в полоні²⁹⁸¹. Це означало завершення організованої повстанської боротьби. Розрізнені групи підпільників уже не могли налагодити контакти між собою і були приречені на поступове знищення²⁹⁸².

²⁹⁷⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 522—529.

²⁹⁸⁰ Детальніше про останніх керівників підпілля див.: Мороз В. Завершальний етап збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях // Визвольний шлях. — 2004. — № 8. — С. 72—88.

²⁹⁸¹ Детальніше про захоплення в полон В. Кука читайте у книгах: Веденеев Д. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. — К., 2007; Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук — Головний командир УПА. — Рівне, 2008. Документи про попередні спроби захоплення В. Кука див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 509—518.

²⁹⁸² Хоча окремі групи підпільників утратили зв'язок, їхня ідейність була настільки потужною, що вони продовжували боротьбу в автономному режимі. Промовистим прикладом є група провідника Житомирщини «Романа», яка охоплювала своєю діяльністю 12 районів області і залучила до легальної мережі 200 осіб з-поміж місцевого населення (за даними КГБ). Лише в лютому — березні 1954 р. ця група розповсюдила 450 нелегальних листівок і брошур (детальніше див: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 519).

6.6. Придушення радянським режимом окремих вогнищ спротиву (1954—1960 рр.)

Зерном лишитись — хай би в вовчій ямі, —
Щоб вирости з землі і гнів, і бунт
Євген Маланюк, «Війна-І»

22 липня 1954 р. відбулася оперативна нарада працівників апарату КГБ при Раді міністрів УРСР, на якій виступив О. Кириченко. Відзначивши успіхи, він водночас констатував, що в республіці (у західних і Житомирській областях) продовжують діяти Рівненський окружний, Золочівський, Ківерцівський та Рогатинський надрайонні проводи ОУН і 17 боївок. Лідер Компартії УРСР наголосив: органи держбезпеки Львівської та Станіславської областей, де сконцентровано 40 % учасників підпілля, працюють незадовільно. Також у доповіді було відзначено, що останні повстанці й надалі не полишають спроб поширити свій вплив на центральноукраїнській області, де боротьба з «буржуазним націоналізмом» поставлена слабо²⁹⁸³.

Черговий наступ на підпілля, який розгорнувся після згаданої наради, був успішним для радянського режиму. 29 липня на Рівненщині ліквідовано окружний провід ОУН і дві повстанські боївки. У вересні здався владі відомий на Костопільщині підпільник «Борис». Упродовж листопада — грудня у боях із пошуковими групами КГБ загинули останні партизани Радехівського району Львівщини²⁹⁸⁴. Однак до кінця року держбезпека не зуміла повністю нейтралізувати підпільну мережу. Повстанці ще провели 19 збройних акцій, убили 7 представників влади; зафіксовано 29 випадків розповсюдження підпільної літератури і листівок²⁹⁸⁵.

Навесні 1955 р. КГБ було відомо про існування в Україні 12 повстанських боївок у складі 34 осіб, 18 бойовиків-одинаків і 475 підпільників-нелегалів. За обсягами кількості озброєних підпільників визначалася так: Станіславська — 16, Волинська — 10, Дрогобицька — 7, Рівненська — 6, Львівська — 5, Тернопільська — 4, Житомирська — 2. Продовжували перебувати на свободі Рівненський окружний провідник А. Маєвський — «Уліян», Золочівський та Ківерцівський надрайонні провідники «Лиман» і «Красько»²⁹⁸⁶. Однак навіть такі мізерні сили визвольного руху непокоїли найвищу владу республіки. 17 березня в ЦК КПУ вказували, що органи КГБ західних областей надто інертно здійснюють боротьбу з українським підпіллям, не вживають усіх необхідних заходів «щодо остаточної ліквідації залишків озброєних оунівських бандитів і націоналістичного підпілля»²⁹⁸⁷. 11 квітня ЦК КПУ розглядав питання про поліпшення роботи органів держбезпеки в західних областях УРСР. Партія вимагала від КГБ якнайшвидше добити існуючі і не допустити появи нових патріотичних груп, активно викривати легальну мережу ОУН, «розробляти» опору визвольного руху — «антирадянські елементи»²⁹⁸⁸.

Одразу ж після прочухана від партійного керівництва спецслужби у квітні 1955 р. викрили й заарештували в Тернопільській області молодіжну націоналістичну організацію «Молода Україна»²⁹⁸⁹. У липні — серпні було знищено групу з 4 повстанців на чолі з Д. Рогізом — «Зубом», що оперувала в Солотвинському районі Станіславської області. Тоді ж було ліквідовано

²⁹⁸³ Кентій А. В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946—1956 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. — С. 438.

²⁹⁸⁴ Мороз В. Завершальний етап збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях // Визвольний шлях. — 2004. — № 8. — С. 80—87.

²⁹⁸⁵ Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946—1956 рр.). — К., 1999. — С. 89.

²⁹⁸⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 529; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 561—562.

²⁹⁸⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 561

²⁹⁸⁸ Там само. — С. 566—570.

²⁹⁸⁹ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х рр. ХХ століття... — С. 304.

боївку М. Гнатіва — «Скорого» з 4 осіб, яка діяла на стику Дрогобицької і Львівської областей. У вересні кагебісти знешкодили чергову групу підпільників у Станіславській області²⁹⁹⁰. 2 жовтня загинув один із останніх повстанців Волині С. Линник — «Сергій»²⁹⁹¹. Незабаром поліг у боротьбі тогочасний лідер збройного підпілля на Рівненщині А. Маєвський — «Уляян». Тоді ж, фізично та морально виснажений, здався на милість влади надрайонний провідник підпілля Золочівщини В. Качор — «Пугач»²⁹⁹².

На початку 1956 р. керівники КГБ відрепортували: «Ліквідацію збройних банд і збройного підпілля українських буржуазних націоналістів завершено»²⁹⁹³. Щоправда, протягом 1955—1956 рр. було зафіксовано ще 35 акцій підпілля, у тому числі 10 убивств представників влади і 15 замахів, 63 випадки розповсюдження листівок, 203 факти надсилання листів із погрозами; під час облав було вилучено 450 одиниць зброї, в тому числі 28 кулеметів²⁹⁹⁴. Про те, що збройне підпілля не було знищено цілком, свідчить і те, що 11 лютого 1956 р. рівненська газета «Червоний прапор» вмістила на своїх шпальтах чергове — цього разу останнє — звернення до підпільників із закликком скласти зброю²⁹⁹⁵.

У 1956—1957 рр. на території Станіславщини було заарештовано членів підпільної групи (6 осіб) під керівництвом В. Врубеля — «Марка» та Ю. Гричака — «Яреми». 20 листопада 1956 р. у тому ж регіоні знищено активну боївку В. Санітовича — «Карого», а в серпні 1958 р. — групу надрайонного провідника ОУН С. Козьмини — «Марка». У 1959 р. оунівська п'ятірка була виявлена і ліквідована в Золочівському районі Львівської області²⁹⁹⁶.

Упродовж 1954—1959 рр. перед місцевою владою постала нова проблема: із тюрем і заслання поверталися колишні повстанці. Уже до кінця 1956 р. у регіон прибуло 60 тис. учасників визвольного руху, які здійснили 105 замахів і терактів на представників адміністрації, 83 підпали колгоспного майна, розповсюдили понад 5,5 тис. антирадянських листівок²⁹⁹⁷. Така активність звільнених лякала владу і змусила заборонити їм проживання на території Західної України.

У 1958 р. органи держбезпеки звітували до ЦК КПУ про виявлені ними спроби відновити в Україні організоване націоналістичне підпілля, які здебільшого здійснювалися колишніми учасниками ОУН із залученням молоді. З огляду на це, партійне керівництво республіки вчергове вимагало активізувати оперативну та ідеологічну боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом»²⁹⁹⁸.

Останньою ланкою підпілля, яка протягом 1959 р. виявляла деяку активність, була група колишнього члена Подільського окружного проводу ОУН П. Пасічного, до якої входили його дружина М. Пальчак і О. Цетнарський. П. Пасічний (1927 р. н.) і М. Пальчак (1922 р. н.) пе-

²⁹⁹⁰ Мороз В. Завершальний етап збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях // Визвольний шлях. — 2004. — № 8. — С. 80.

²⁹⁹¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 532—533.

²⁹⁹² Мотука Г. Українська партизантка. 1942—1960. — С. 644.

²⁹⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4297. — Арк. 8—9.

²⁹⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 581.

²⁹⁹⁵ Батьківщина прощає! // Червоний прапор. — 11 лютого 1956 — № 30 (3458). — С. 2.

²⁹⁹⁶ Мороз В. Завершальний етап збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях // Визвольний шлях. — 2004. — № 8. — С. 80—81.

²⁹⁹⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 545—553; 558—586; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 580—587.

²⁹⁹⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 605—606.

ребували в підпіллі з 1944 р., а О. Цетнарський (1938 р. н.) — із 1956 р. Повстанці діяли на стику Тернопільської та Станіславівської областей, а переховувалися здебільшого в лісах Підгаєччини. За інформацією КГБ, група «тероризувала партійний актив» у селах і зривала заходи радянської влади. У червні 1959 р. підпільники здійснили невдалу спробу ліквідувати старшого лейтенанта КГБ Піддубного, а в ніч на 13 жовтня того ж року поблизу с. Тростянець застрелили лейтенанта КГБ В. Стороженка. Після смерті свого співробітника кагебісти почали операцію з ліквідації групи. До зими 1959 р. спецслужбам не вдалося на слід повстанців, тож пошуки відновили навесні наступного року, коли, за розрахунками оперативників, підпільники мали вийти із зимових схованок. У квітні їх вистежили.

На 12—15 квітня було призначено операцію зі знищення останніх підпільників, план якої затвердив керівник обласного управління КГБ Тернопільської області полковник Золотоверхий. Для цього виділили 220 солдатів і оперативних співробітників КГБ. 12 квітня о 2:00 ночі кагебісти розпочали останню масштабну пошукову операцію. Спершу шукали в Підгайцях, але там повстанців не було. 13 квітня взялися прочісувати навколишні ліси. Обшук проводили надзвичайно детально, зі швидкістю 400—1 000 м за годину, але це не дало результату.

Наприкінці дня карателі отримали інформацію, що в лісі коло с. Шумляни на межі Тернопільської та Станіславської областей бачили трьох озброєних людей. Наступного дня почали прочісувати тамтешні ліси і приблизно о 15:30 сержант Бахарчук помітив трьох осіб, що йшли в бік хутора Лази, і повідомив про це свого командира. Капітан КГБ Кузьмін окрикнув побачених людей і наказав зупинитися. Партизани у відповідь відкрили вогонь. Один із карателів був поранений. Підпільники кинулися врзотіч, але невдовзі всі троє були оточені й після короткого бою застрелилися. Пасічний і Цетнарський померли на місці, а Марія Пальчак важко себе поранила. Її вилікували і невдовзі засудили на 15 років ув'язнення, які вона цілком відбула в радянських тюрмах і таборах²⁹⁹⁹.

Епізод із групою Пасічного був останнім бойовим зіткненням організованої групи підпілля із функціонерами радянської держбезпеки. Після цього останні учасники підпілля просто переховувалися від влади, не виявляючи жодної бойової чи пропагандистської активності.

20 жовтня 1960 р. у Підгаєцькому районі Тернопільщини кагебісти викрили повстанську схованку, в якій їм вдалося захопити живим повстанця М. Перегинця³⁰⁰⁰. Того ж року на Сколівщині місцеві мешканці декілька разів бачили групу з трьох повстанців на горах Кліві й Маківці. Останній у цьому районі повстанець П. Корчинський — «Стрийко» у 1962 р., будучи важко хворим і майже сліпим, вийшов з лісу і зустрівся зі своїм знайомим М. Лопотичем. Підпільник попросив закопати його в могилу, після чого разом із товаришем пішов до лісу, де була викопана і встелена смерековими гілками яма. П. Корчинський спустився в неї, ліг і застрелився...³⁰⁰¹.

У 1962 р. у Львівській області був затриманий підпільник Степан Басюк, а в 1964 р. — Степан Савицький. У квітні 1965 р. в с. Улашківцях на Чортківщині під час спроби арешту підпільник Петро Басюк вчинив збройний опір, застрелив голову сільради, але не зумів вирватися живим і був убитий міліцією³⁰⁰².

Лише на початку 1970-х вийшов із крівки і легалізувався повстанець І. Біда із с. Старичі на Львівщині. Сховок підпільника Д. Козловського — «Голуба» працівники КГБ випадково виявили тільки в 1980 р. Член СБ ОУН М. Маньовський переховувався у господарстві власної дружини, що розміщувалося в с. Угрин Чортківського району Тернопільської області, аж до своєї смерті в лютому 1989 р. Стрілець Я. Галащук перебував у кривці, влаштований у сестриній хаті на околиці Тлумача Івано-Франківської області, до серпня 1991 р. і вийшов лише після проголошення незалежності України. З 1951 до грудня 1991 р. на нелегальному

²⁹⁹⁹ Motyka G. *Українська партизанка. 1942—1960.* — S. 647—648.

³⁰⁰⁰ Там само. — С. 648.

³⁰⁰¹ Киричук Ю. *Український національний рух 40—50-х рр. XX століття...* — С. 311.

³⁰⁰² Мороз В. *Завершальний етап збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях // Визвольний шлях.* — 2004. — № 8. — С. 86.

становищі жив колишній есбіст І. Оберишин. До 1992 р. у хаті рідної сестри в с. Вишнів Рогатинського району Івано-Франківщини переховувалася підпільниця О. Ференчак³⁰⁰³. Ці люди до кінця залишилися вірними своїй присязі, не зрадивши ідеалів національного визволення свого народу.

* * *

Протистояння між УПА, підпіллям ОУН і більшовицькою тоталітарною наддержавою завершилося. За роки боротьби комуністичні карателі знищили, за власними даними, 563 проводи ОУН різного рівня, в тому числі Головний провід, 10 крайових, 32 обласних і окружних, 84 надрайонних, 436 районних, 1 888 груп збройного підпілля. Серед загиблих і полонених підпільників був 21 член Головного проводу, 154 члени крайових, 57 — обласних і 303 — окружних проводів, а також 2 800 членів надрайонних і районних проводів, 4 000 керівників окремих груп підпілля. Загинули або потрапили в полон 81 командир Воєнних округ і Груп УПА, 58 курінних і 326 сотенних командирів лісової армії. У боях і під час каральних експедицій більшовиків було вбито 155 108 повстанців, симпатиків підпілля і випадкових осіб. 1 746 учасників визвольного руху полягли в Центральній і Східній Україні. 76 753 особи за наказом командування або під тиском жорстоких обставин боротьби вийшли «з повинною» і легалізувалися. 103 866 осіб були арештовані за участь у повстанському русі, з них 87 756 осіб засудили до різних строків позбавлення волі.

За даними КГБ, повстанці були причетними до 14 424 бойових акцій, в яких загинуло 30 676 осіб, що, очевидно, є применшенням реальної кількості втрат більшовицького режиму³⁰⁰⁴.

Трофеями тоталітарного режиму стали 1 літак, 2 бронемашини, 61 гармата, 595 мінометів, 77 вогнеметів, 358 протитанкових рушниць, 844 станкові та 8 327 ручних кулеметів, майже 26 тис. автоматів, 72 тис. гвинтівків, 22 тис. пістолетів, 100 тис. гранат, 80 тис. мін і снарядів, 12 млн патронів, 100 підпільних друкарень, 300 радіопередавачів, 18 автомобілів і мотоциклів тощо³⁰⁰⁵. Репресій зазнали майже 500 тис. осіб³⁰⁰⁶.

Повстанська армія та збройне підпілля ОУН програли війну за незалежність Батьківщини, але при цьому виявили таку самопожертву, мужність і героїзм, яких до цього часу не знала українська історія. Кінець ХХ століття показав цілковитий крах злочинного комуністичного режиму та його утопічної ідеології, а ідеали національної незалежності і свободи, за які боролася ОУН і воювала УПА, кінець кінцем знову стали актуальними і перемогли.

Зазнавши військової поразки, український визвольний рух водночас здобув цілковиту ідейну перемогу: на політичній карті світу врешті-решт з'явилася Україна. І хоча ця держава безконечно далека від ідеалів тих людей, які жертвували за неї своє життя, все ж вона має шанси видужати. Ці шанси зростатимуть лише тоді, коли ми чесно і відверто визнаємо героїв — героями, а катів — катами, коли нарешті навчимося відрізняти людей, які боролися за свободу, від тих, хто цю свободу знищував...

³⁰⁰³ Мороз В. Завершальний етап збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях // Визвольний шлях. — 2004. — № 8. — С. 86—87.

³⁰⁰⁴ Деркач М., Кентій А., Лозицький В., Павленко І. Останній рубіж. 1949—1959 роки // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949—1959. — Кн. 4. 1949—1959 / Упоряд. М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. — С. 36.

³⁰⁰⁵ Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. — С. 40.

³⁰⁰⁶ Там само.

І кождей з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють

Іван Франко

Український націоналістичний рух 30—50-х рр. минулого століття був породженням двох «батьків» — невдалої боротьби за незалежність у 1917—1921 рр. та міжвоєнної доби. Проекти незалежної соціалістичної та монархічно-консервативної України зазнали поразки під зовнішнім тиском і тягарем власних помилок. Проект націонал-комуністичної «українізованої» Радянської України було згорнуто й розтопано. Після революційного піднесення, сподівань та оптимістичних надій творці цих проектів залишилися біля розбитого корита ілюзій, поставши перед обличчям суспільної зневіри, апатії та безнадії. Як часто буває в таких випадках, старше покоління розчаровано «пливе за течією», а активніша молодь шукає чогось такого, чого раніше не було у вітчизняній політичній думці. Намагаючись знайти вихід із затхлої атмосфери вчорашніх ідей та кола збанкрутілих лідерів, нове покоління звертає увагу на ті політичні рухи та течії, які в умовах, подібних до українських, змогли реалізувати завдання національного масштабу та історичної ваги, тобто видавалися успішними, життєздатними й перспективними.

Аналізуючи досвід вдалої боротьби за незалежність або національну єдність ірландців, поляків, фінів, чехів, сербів, литовців, естонців, латишів, молоді люди бачили причини їхнього успіху в тому, що на перше місце завжди ставилися національні, а не соціальні чи партійно-корпоративні інтереси, а також у тому, що провідниками цієї боротьби ставали загальнонаціональні організації, які переросли вузьке партійне сектанство.

Тож перед українською молоддю на територіях, невідконтрольних СРСР, постало колосальної ваги завдання — виробити таку ідеологію, яка змогла би мобілізувати українське суспільство для нової боротьби, незважаючи на соціальні розбіжності, створити організацію, яка б мала характер понадпартійної структури і головним пріоритетом у своїй діяльності вважала утворення української держави на всіх землях, де українці становили етнічну більшість.

Так в українську політичну думку увійшла ідеологія дієвого націоналізму, яка породила Організацію українських націоналістів — один із феноменів вітчизняної історії минулого століття. На українському заході ОУН упродовж 1930-х рр. зуміла капіталізувати на свою користь усі прорахунки та поразки політичних опонентів, усі кривди та образи, яких зазнавав український народ під іноземним пануванням. Невелика підпільна структура за десять років розрослася в потужний визвольний, антиколоніальний рух, ідеї якого заволоділи умами західноукраїнської молоді.

Вибух нової світової війни у 1939 р. дозволяв лідерам ОУН сподіватися на позитивне вирішення «українського питання». Сьогодні модно закидати націоналістам політичну короткозорість, нездатність побачити приреченість своєї боротьби за незалежність, національний фанатизм, нездатність до пошуків компромісів тощо. Проте всі ці «помилки» добре видно лише з погляду сьогодні, сім десятиліть тому вони зовсім не лежали на поверхні, та й навряд чи в більшості критичних моментів історії можна було тоді знайти більш правильний і раціональний вихід із тих карколомно складних геополітичних хитросплетінь. Насправді, на наше переконання, ідея створення української держави в роки Другої світової війни мала шанси на свою реалізацію. Ці шанси були і в 1939-му, і в 1941-му, і в 1943—1944 рр. Зберігалися вони й у перші повоєнні роки. Однак їхнє втілення залежало від позитивних геополітичних обставин, які створювалися не українськими, а зовнішніми політичними чинниками. ОУН же як організація, яка декларувала своєю головною метою побудову держави, просто була зобов'язана поводити себе так, щоб у випадку позитивного для української державотворчої

справи розвитку подій мати можливість максимально опанувати ситуацію та спрямувати її в належне русло. Адже, якщо бути чесними, слід визнати, що виникнення нових незалежних держав наприкінці Першої світової війни або в 1991 р. було далеко не лише наслідком тривалої національно-визвольної боротьби окремих народів, але й результатом сприятливих для державотворення тих народів геополітичних обставин, якими грамотно скористалися їхні провідні національні рухи.

Коли сьогодні окремі дослідники наголошують на тому, що тоталітарні режими Німеччини та СРСР були настільки потужними, що не залишали оунівцям жодного шансу на реалізацію їхніх планів, вони, очевидно, лукавлять. Адже імперії, які воювали в роки Першої світової війни, або Радянський Союз напередодні свого розпаду також зовні не виглядали аж такими німецькими — вони мали мільйонні армії, потужний державний апарат, спеціальні служби тощо. Але при цьому всьому розвалилися неймовірно швидко. Ніхто не міг дати гарантії, що подібні сприятливі обставини для українських державницьких прагнень не виникнуть і в роки Другої світової. Тому, на наш погляд, тактика, обрана ОУН (а після її розколу — ОУН(б)) задля досягнення стратегічної мети, була в основному правильною, але для її повноцінної реалізації бракувало належних умов, котрі тоді залежали не від ОУН і навіть не від українського народу.

Український визвольний рух, як нам видається, зробив не тільки усе можливе, але й більше, ніж усе, що він міг зробити виходячи з наявних ресурсів та обставин, для реалізації головної поставленої мети. Єдине, чого тоді не вистачало Україні, щоб розпочати власне державне життя, — політичного щастя та позитивного історичного шансу, які супроводжували нас у 1917 та 1991 рр.

Відмова ж від боротьби через складність обставин та примарність шансів виглядала б для українських націоналістів так само безвідповідально, як відмова онкохворого пацієнта від спроб вилікуватися лише через те, що хвороба складна, лікування болюче, а позитивний результат не може бути гарантованим. Слід також пам'ятати, що життя будь-якого народу (як і людини), окрім матеріальної, має також і духовну та моральну складові, а тому відсутність видимих матеріальних перспектив ще не означає безкорисності будь-якої дії. В умовах тоталітарного суспільства, коли легальна політична боротьба заборонена, а суспільство може обирати лише між рабським життям і відкритим, але болючим опором, вибір останнього (попри відсутність шансів на швидку перемогу) закладає моральний фундамент для боротьби майбутніх поколінь, підживляє духовні основи тоталітарних режимів, перетворюючи їх лише на чисто матеріальні, механічні структури, які кінець кінцем себе вичерпують і руйнуються.

З погляду національного етосу, для будь-якої нації краще мати десять героїв, ніж мільйон рабів, бо ці десятеро своїм прикладом можуть перетворити на героїв мільйони вчорашніх рабів, а останні здатні народити тільки собі подібних. Чи було б кращим, якби ще мільйон чи два мільйони українців, замість того, аби пожертвувати собою заради справи національного визволення, перетворилися б у чергову групу малоросів, лояльних до Польщі русинів, фольксдойчів, мадяронів чи румунів? Хіба цим зберігається потенціал нації? Безперечно, ні. Так він лише безповоротно втрачається.

* * *

Коротко узагальнимо діяльність українського націоналістичного підпілля та повстанського руху в Україні від 1939 до початку 1960-х років.

1939—1942 рр. стали часом великих змін і випробувань для українського визвольного руху. В Європі і світі відбувалися так давно очікувані націоналістами геополітичні зміни, валилася несправедлива до українців версальсько-вашингтонська система, але омріяного здобуття свободи і незалежності не було. Крах Польщі замість визволення приніс Західній Україні радянську окупацію і нові криваві жертви. Перед ОУН постало нове надзвичайно складне завдання — боротьба проти СРСР. Боротьба, в якій годі було сподіватися на союзників. Західні держави не хотіли чути про позитивне вирішення «українського питання», оскільки це боляче вдаряло по територіальних претензіях їхнього традиційного союзника — поляків. Німеччина з літа 1939 р. мала нового партнера на сході Європи — СРСР, а з огляду на радикально нега-

тивне ставлення Кремля навіть до розмов про українську державність не могла підтримувати українські самостійницькі сили. Українським націоналістам залишалося одне — продовжувати боротьбу, сподіваючись на можливу зміну політичної кон'юнктури в майбутньому.

Незважаючи на позицію берлінів, лондонів і парижів оунівці розпочали підготовку антирадянського збройного повстання уже з осені 1939 р. Поступова зміна у стосунках між гітлерівським Райхом і сталінським Союзом народжували в українських колах сподівання на можливість отримати новий шанс у боротьбі за незалежність, тим паче, що в Берліні все активніше жонгливали риторикою про «нову Європу», засновану на принципі існування національних держав, тоді ж у Європі з'явилися Словацька і Хорватська держави, а Чехія і Сербія були загнані в «етнографічні межі».

Однак нова велика війна на сході, яку українські націоналісти зустріли антибільшовицьким повстанням, проголошенням незалежності і початком формування власних збройних сил, міліції та державного апарату, принесла розчарування такі ж великі, як і сподівання, що існували в масах українського народу перші два-три тижні після приходу німців. ОУН пройшла впродовж року важкий шлях від надії на рівноправний союз із Німеччиною та ситуативну синхронізацію своїх дій із німцями до переслідувань гітлерівських спецслужб, масових арештів, розстрілів і повішань.

Варварський окупаційний режим нацистів, встановлений на більшій частині українських земель, підштовхував націоналістів до радикалізації антинімецької боротьби, а перетворення України на поле битви для більшовицьких і польських партизанів стало остаточним аргументом на користь створення власних підпільних збройних сил. Від дрібних боїв ОУН і сільської самооборони, що намагалися захистити польські та волинські села від німецького і партизанського терору, збройні відділи українських націоналістів розрослися до розмірів великих партизанських з'єднань, які на зламі 1942—1943 рр. були реорганізовані за зразком регулярних армій і стали важливим військово-політичним чинником у житті України в найближчі роки.

Українська повстанська армія формувалася, росла і загартовувалася в умовах боротьби з німецьким окупаційним режимом. Народжена значною мірою як військо для захисту від терору гітлерівської адміністрації, УПА змусила рахуватися зі своєю присутністю нацистів, які звикли ставитися до місцевого українського населення винятково як до безмовних і безмозгих рабів, що можуть відігравати лише роль органічного добрива в руках нових «надлюдей» і «володарів світу».

Боротьба УПА проти німців і союзних їм сил залізом і кров'ю спростувала тезу про те, що український націоналізм ніколи не спрямовував своєї активності проти Німеччини, а був лише її «витвором» і «слухняним знаряддям». З одного боку, українські повстанці врятували честь окупованої української нації, переставши терпіти наругу і приниження зарозумілих «арійців», а з іншого — відкрили можливість для спраглої до боротьби української молоді вливатися в лави українського повстанського руху, а не ставати до послуг польських чи радянських партизанів, чия боротьба була далека від реалізації українського національного ідеалу — побудови власної самостійної держави.

Складні перипетії німецького окупаційного режиму, вперта великодержавна поведінка польського підпілля і значної частини польського суспільства, претендування українського і польського визвольних рухів на включення до складу своїх майбутніх держав одних і тих самих територій пробудили давній українсько-польський конфлікт, який тривав століттями і в роки останньої світової війни вилився у свою завершальну криваву фазу. Конфлікт не вдалося втримати в рамках «малої війни» між українськими і польськими партизанами, і він невдовзі розгорівся до масштабного та жорстокого міжетнічного конфлікту, який завдав десятків тисяч непотрібних жертв обом народам, завершився масовими депортаціями і репатріаціями, вирівняним під сталінську лінійку кордоном, а також довголітньою взаємною образою.

Збройне протистояння між українським націоналістичним рухом і СРСР, яке вступило у свою активну фазу з кінця 1939 р., не припинялося аж до 1960 р. Навіть німецька окупація України і ліквідація німцями радянської влади не змогли повністю припинити безкомпромісної війни українського визвольного руху проти російського більшовизму. Дві абсолютно несумісні ідеї — існування незалежної української держави і російський великодержавний

шовінізм (під прикриттям якої політичної ідеології він би не виступав) — не могли безконфліктно співіснувати і знайти якийсь сталий компроміс, вони могли лише воювати на повне взаємне знищення.

Радянські і навіть деякі пострадянські історики та публіцисти закидають керівництву ОУН і командуванню УПА те, що навіть у роки німецької окупації для повстанців головним ворогом залишалися червоні партизани. Однак при цьому лицемірно забувають, що для радянських партизанських з'єднань, які передислоковувалися в західноукраїнський регіон, завданням номер один ставилося також знищення або підрич позицій українського підпілля, а не боротьба з німцями. Цілком зрозуміло, що за таких обставин Головний провід ОУН та Головна команда УПА розглядали радянських партизанів як авангард «московського більшовізму» й усіма силами і засобами боролися проти нього.

Попри дезінформацію радянської пропаганди, яка на окупованих німцями територіях стверджувала про кардинальну зміну радянського режиму, його повернення в Україну довело, що, незважаючи на царські погони на мундирах червоних офіцерів, сутність режиму не змінилася. Український визвольний рух, який ні на день не припиняв боротьби з більшовізмом, виявився правим у своїх прогнозах: по-перше, більшовики таки змогли повернутися, а по-друге, вони зовсім не «гуманізувалися». Тож із початку 1944 р. українське націоналістичне підпілля та повстанський рух починають вести затяжну і важку війну уже не лише з червоними партизанами, а й із усією міццю кремлівської імперії. Війну, яка не принесла перемоги, але дарувала українській нації невмирущий і великий міф про людей, які цінували свободу вище від власного життя..

Перелік скорочень

Абвер (нім. Abwehr) — військова розвідка і контррозвідка гітлерівської Німеччини
АВ — адміністративний відділ
АК — Армія Крайова
АЦДВР — Архів Центру досліджень визвольного руху (м. Львів)
БСБ — боївка Служби безпеки
ВВ НКВД — внутрішні війська Народного комісаріату внутрішніх справ
Вермахт (нім. Wehrmacht) — збройні сили гітлерівської Німеччини з березня 1935 до травня 1945 р.
ВЗ ОУН — Великий збір Організації українських націоналістів
ВО — Воєнна округа
ВОП — відділ особливого призначення
ВП — Військо Польське
ГВШ УПА — Головний військовий штаб Української повстанської армії
ГДА СБУ — Галузевий державний архів Служби безпеки України
Гестапо (нім. Geheime Staatspolizei) — таємна державна поліція у гітлерівській Німеччині
ГК УПА — Головна команда Української повстанської армії
ГОСП — Головний осередок пропаганди
ГП — Головний провід
ГС УГВР — Генеральний секретаріат УГВР
ЗІПО (нім. Sicherheitspolizei) — поліція безпеки в гітлерівській Німеччині
ЗУЗ — Західні українські землі
КВШ УПА — Крайовий військовий штаб Української повстанської армії
КГБ — Комітет державної безпеки
КДП — Комісія державного планування
КЕ ОУН — Крайова екзекутива Організації українських націоналістів
КП ОУН — крайовий провідник Організації українських націоналістів
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
МВД — Міністерство внутрішніх справ
МГБ — Міністерство державної безпеки
НВРО — Народно-визвольна революційна організація
НКВД — Народний комісаріат внутрішніх справ
ОЕ ОУН — окружна екзекутива Організації українських націоналістів
ОСУЗ — Осередньо-східні українські землі
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів під керівництвом С. Бандери
ОУН(м) — Організація українських націоналістів під керівництвом А. Мельника
ОУНСД — Організація українських націоналістів самостійників-державників
ПЕ ОУН — повітова екзекутива Організації українських націоналістів
ПЗУЗ — Північно-західні українські землі
ПівдСУЗ — Південно-східні українські землі
ПСУЗ — Північно-східні українські землі
ПУН — Провід українських націоналістів
РП — Революційний провід
СА (нім. Sturmabteilung — «штурмові відділи») — воєнізовані формування Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
СБ ОУН — Служба безпеки Організації українських націоналістів
СД (нім. Sicherheitsdienst — «таємна служба») — Служба безпеки гітлерівської Німеччини
СМЕРШ — воєнна контррозвідка СРСР (1943—1946 рр.)
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС (нім. Schutzstaffel — «охоронний відділ») — елітні збройні формування Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини

СУЗ — Східні українські землі
ТВ — Тактичний відтинок
УВО — Українська військова організація
УГВР — Українська головна визвольна рада
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
УДК — Український допомоговий комітет
УДП — Українське державне правління
УЦК — Український центральний комітет
УШПР — Український штаб партизанського руху
ЧА — Червона армія
ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України — Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦТЗ — Центральний технічний зв'язок

Іменний та географічний покажчик

А

- Абрамівці, с. 308
Авдіївка, с. 137
Авксентьев, командир роти 449
Австрія 16, 21, 120, 390, 435
«Адам», див. Швікла Леопольд
Айкерт фон Ернест 125
Акуленко, енкаведист 493
«Алас», див. Цимбалюк Сильвестр
Алмаатинська область 259
Ананівський район 368
Англія, див. Велика Британія
«Ангора», див. Новачук Григорій
Андріанув, с. 422
Андрієво-Іванівка, с. 170
Андрієвський Дмитро 15, 17–19, 21, 108–109, 382
«Андрієнко», див. Луцький Олександр
Андріївське, м. 137
«Андрій» 474
«Андрій», див. Мирон Дмитро
«Андрій», чотовий 232
Андрусак Василь, «Грегіт», «Різун» 233, 323, 339, 347, 352, 456, 507
Андрушівський район 315
Антолин, с. 414
Антоненко Михайло 17–18
Антонів Михайло 36
Антонівка, с. 211–212, 291, 301, 304
Антонович Михайло 28, 30, 44
Антонюк Володимир 119
Антонюк Порфирій, «Сосенко» 207, 209, 231, 326, 343, 351–353
«Арієць», див. Білий В.
«Аркас», див. Брись Олексій
«Арпад», див. Слюзар Дмитро
Арсенич Микола, «Михайло» 139, 172, 369, 372, 374, 380, 480, 517, 543
«Артем», див. Захарків Іван
«Артем», див. Чижевський Василь
Артемівськ, м. 137, 366
Артюхов Іван 456
Архипенко Федір 95
Аушвіц 86, 434
- ### Б
- Баби, с. 420
Бабине, с. 417
Бабій Олень 17–18
Багрянний Іван 378
Базалія, м. 341
Базальтове, м., див. Янова (Іванова) Долина
Базарський район 314
Бай П. 40
«Байда», див. Миколенко Петро
«Байда», див. Собашек Ілярій
«Байда», див. Шумкевич Сергій
Баймаки, с. 466
Бакай Микола Матвійович 93
Балашівці, с. 406
Балигород, м. 67–68, 433–434
Балтський район 169, 368
Банах Казимир 404, 416
Банах Теодор 103, 148
Бандера Василь 35
Бандера Степан 14, 22–26, 35, 45–57, 62–65, 67, 70, 72, 81, 84, 86–88, 90, 92, 94–95, 102, 111, 113, 123, 125–131, 133, 135, 138–142, 144, 148, 160–161, 163–164, 173–174, 176–177, 180, 182–184, 189, 192–194, 197, 205, 285, 288, 309, 316, 353, 355, 357–358, 363, 371, 381, 452, 497, 555
Бандрів, с. 68
Баранецький Василь 119
Барані Перетоки, с. 466
Баранівський район 335
Барановський Ярослав 17, 26, 45, 47–49, 51–52, 381
Баранчук, юнак 313
«Барсуки», сотенний 306, 446
Барський район 368
Бас Василь 14
Басай Станіслав, «Рись» 418
Басівка, с. 422
Басюк Євген, «Чорноморець», «Льойннант Чорноморець» 150, 207, 277, 295, 300–301, 379
Басюк Тимофій, командир 178
Батків, с. 464
«Батько», див. Грабець Омелян
Бахарчук, сержант 549
Бах-Зелевський Еріх фон дем 307
Башківці, с. 504
Башук Петро, «Чок» 42
Бегма Василь 262, 336, 413, 438–439, 442, 448, 451–453, 455, 457–458, 470, 495
Берр Вернер 203
Безпалько Осип 67, 124
«Безрідний», див. Макар Василь
Бей Василь, «Улас» 536, 539, 541
«Бей», див. Голяш Григорій
«Бей», див. Хасевич Ніл
Белзчина 135
Белів, с. 423
Бельгія 16, 26, 108
Бемко Володимир 41
Бендюга, с. 66
Бенеш Едвард 262
Бердичів, м. 119, 338
Бердичівський район 316
Берегове, м. 28

Бережани, м. 24–25, 28, 33, 40–41, 64, 104,
346, 348, 369, 520
Бережанська округа 29, 80
Бережанський повіт 24, 28, 40, 62, 102, 347,
369, 400, 423, 474, 476, 507
Бережанщина 25, 32, 34, 40–41, 44, 77, 346,
517, 522
Бережний Олександр, «Ярошенко», курінний
232
Бережниця, м. 441, 459, 463, 503
Бережці, с., див. Великі Бережці
Береза Анна 33, 35
Береза Картузька 29, 33, 154
«Береза», див. Марценюк Андрій
Березина, с. 34–35, 410
Березичі, с. 448, 450
Березів Вижній, с. 503
Березів Нижній, с. 520
Березів, с. 103
Березівський район 367
Березін, червоноармієць 461
Березка, с. 427
Березне, м. 196, 231, 287–288, 291, 296–
297, 306, 316, 329, 335, 483
Березнівський район 332
Березовський Кость-Арпад 72–73
Березувка, с. 409–410
Берестейська область 527
Берестейщина 21, 219, 425
Берестечківський район 299
Берестечко, м. 98, 311–312, 412
Берестове, с. 304
Берестовець, с. 440
Берестя, м., див. Брест
Берестяни, с. 448, 450
Берія Лаврентій 59–60, 71–72, 75–76, 86,
90, 389, 517, 543–544
«Беркут», див. Луцький Олександр
«Беркут», див. Сорочак Володимир
«Беркут», див. Федорчук Ананій
Берлихів, с. 494
Берлін, м. 15–17, 49, 58, 87, 90, 109–110,
112, 120, 127–131, 136–138, 140–141,
162, 168, 174, 178, 180, 192–193, 298,
345, 356, 359–360, 382, 403, 415, 455,
553
Бернадський Максим 183
Бершадський район 368
Беца Василь 35
Беляєв, майор 520
Биків, с. 94
«Бистрий», див. Білінський Ярослав
«Бистрий», див. Легкий Григорій
«Бистрий», курінний 232–233, 342, 465–466
Бистриця, с., див. Рафайлів
Бистричі, с. 306, 414
Битків, с. 421
Бишів, с. 134
Бишки, с. 40
Бібрка, м. 348
Бібрський повіт 36, 526
Бібрський район 99, 101
«Бігун», див. Гайдук М.
Біда І. 549
Біла Церква, м. 118–119, 145, 468
Білані, с. 400
Білашів, с. 333
Білашівка, с. 460
Біленький Ярослав 377, 379
Білецький І. 63
Білецький Леонід 114–115
Білий В., «Арієць» 167
«Білий», повстанець 470
Білін, с. 412
Білінський Володимир 65
Білінський Ярослав, «Бистрий» 465
Білки, с. 336
Білобрам Надія 72
Білогірський район 544
Білогорща, с. 534
Білорусь 59, 61, 123, 185, 257, 259–261, 292,
298–299, 307, 314, 336–337, 359, 370,
392, 438, 442, 446–449, 471, 482, 494,
536
Білоцерківський район 316, 480
«Біль», командир 233
Більська Воля, с. 304
Більчаки, с. 414
Більшів, с. 346
Більшівці, с. 346, 483
Біляївський район 367
«Бір», див. Шишканинець Василь
Бірки Домініканські, с. 502
Бір-Кунинський, с. 346
«Благий», командир 233, 347
Благоївський район 367
Блажкове, с. 99
«Блакитний», див. Данилюк Михайло
Блудів (з 1964 р. — Мирне), с. 311–312
Бовкун Іван 260
Богатківці, с. 41
«Богдан», див. Луцький Олександр
Богомолець Олександр 74
Богомолост, емведист 505
Богородчани, м. 64, 421, 475–476, 483, 492
Богородчанський район 103
Богородчик, с. 420
«Богун» 294, 309
«Богун», див. Канюк
«Богун», див. Лис Василь
«Богун», див. Луцький Олександр
Богуші, с. 440

Боднарів, с. 39, 512
Боднарів Осип 14, 17
«Боєвир», див. Кіндзірський Мирослав
Божиків, с. 41, 466
«Боз», див. Івашків Богдан
Бойдунік Осип 14, 17—18, 146
Боків, с. 41
Бокійма, с. 319
Болашівка, с. 423
Болгарія 16
Болехівський район 524
Боляновський Андрій 10
«Бомба», Лозинський Роман 541
«Бондаренко», див. Якубовський Володимир
«Бондаренко», підпільник 210—211
Борейчук Леонід, «Стрибайло» 207—208, 290, 294
Боремель, с. 290, 294, 330
Бориничі, с. 347
Боринський район 522
Бориня, с. 535
«Борис», керівник Берестейської округи 536
«Борис», курінний 465
«Борис», підпільник із Костопільщини 547
Борис А., повстанець 42
Борисів, с. 347
Борислав, м. 30, 37, 44, 531
Бориславщина 44
«Бористен», див. Корінець Дмитро
Борове, с. 448, 450
Боровець Тарас, «Бульба», «Тарас Бульба» 76, 150, 154—156, 167, 187—188, 200, 202—205, 207, 209, 310, 362, 365, 381, 399, 401
«Боровий», див. Брилевський Василь
«Боровий», командир 231
Бородянський район 472, 519
Борок, с. 409—410
Борсуки, с. 409
Бортники, с. 420
Борша, м. 529
«Борщ», лікар 210
Борщівка, с. 335
Борщівський повіт 25, 129
Борщівський район 129, 423
Босий», повстанець 85
«Босота», див. Токар Матвій
Боффа Джузеппе 499
Брагін, полковник 468, 471
Брани, с. 309, 311—312
Брауншвейг (Брауншвайг), м. 192—194
Браухіч фон Вальтер 87—88
Брежнев Леонід 493
Бренер, бригаденфюрер 351
Брест (Берестя), м. 42, 44, 102, 178, 186, 260, 297—298, 302, 403, 418—419, 438, 447
Брилевський Василь, «Боровий» 237, 323
Бринський Антон, «Дядя Петя» 438, 457
Бринь, с. 39
Брись Олексій, «Остап», «Аркас» 207, 290, 293
Британія, див. Велика Британія
Бричко Йосип, «Жук» 290, 318, 331, 334
Брідський район, див. Бродівський район
Брідщина, див. Бродівщина
Броди, м. 64, 152, 337, 346, 351, 447
«Бродич», сотенний 436
Бродівський (Брідський) район 423, 519, 529
Бродівщина (Брідщина) 277, 351—352
«Бродяга», див. Капала Іван
Бронники, с. 189
Брукенталь, с. 422
Брюссель, м. 17
Брюховичі, с. 502
Брянщина 438
Бубнів, с. 311
«Бувалий», див. Трачук Андрій
Бугринська волость 43
Буда Ободінська (сучасна назва — Ободівка), с. 472
Будапешт, м. 27, 340
Будераж, с. 276, 295, 376
Будки Боровські, с. 416
«Будько», керівник підпілля на Київщині 536
Будьонівськ, м. 137
Бужани, с. 313
«Буй», див. Горбовий Ярослав
Буковина 18, 60—61, 97, 106, 118—119, 168—169, 191, 218, 224, 368—369, 509, 516, 526, 531, 537, 543
Булмак, лейтенант 520
«Бульба», див. Боровець Тарас
«Бульба», сотенний 210
«Бурлака», див. Щигельський Володимир
«Бурсак», курінний 231
Бурченко Дмитро, 297
Бурштин, м. 503
Бурштинський район 533, 536
«Буря», див. Сапельник Матвій
«Буря», командир 231, 295
Буряківка, с. 503
Бусел Олександр, «Ванька» 102, 202—203
Бусел Яків, «Галина», «Заславський», «Київський» 202—203, 213, 369, 371, 379—380, 480, 497, 528, 543
Бусовисько, с. 39, 99
Буський район 466
Бутейки, с. 465
Бутковський Іван, «Гуцул» 27, 213—214, 218—219, 224, 226—227, 231
Бутлир, с. 452
Бухарест, м. 12, 340
Бухче, с. 512

Бучацька округа 80
 Бучацький район 102, 106, 423, 524
 Бучач, м. 64, 102–103
 Бушкін, підполковник 475
 Буша, с. 335

В
 Валовій, заступник командира з диверсій 449
 Валуїци, с. 199
 «Вальтер», див. Сверчевський Кароль
 Вальчик Олег 73, 77
 «Валюх», див. Судоплатов Павло
 «Ванька», див. Бусел Олександр
 «Ванька», сотенний 232
 Варварівський район 367
 «Вартовий», командир 232
 Варшава, м. 12, 16, 23, 33–34, 40, 44, 50,
 154, 175, 359, 386, 389, 391–392, 400,
 402, 426–427, 431–433, 471, 499
 «Василь», див. Закоштур Ананій
 «Василь», підпільник 538
 Васильєв І. 501
 «Васильків», див. Оленчак Теодор
 Васильківський район 479, 519
 «Василько», див. Осадчий М.
 Вассиян Юліян 14, 17–19
 Ватештадт, м. 194
 Ватутін Микола 462
 Вацик Павло, «Прут» 507
 Вашингтон, м. 170
 Вашківський район 369
 Ващенко Микола 367
 Ващишин І., «Чад» 524
 Велика Бережанка, с. 305
 Велика Британія 32, 50, 61, 108, 142, 163,
 170, 174, 189, 198–199, 201, 284, 366,
 370, 380, 393, 422, 441
 Велика Ворсова, с. 472
 Велика Любаша, с. 179, 300, 461
 Велика Мощаниця, с. 454, 473
 Велика Рача, с. 335, 337
 Велика Харуча, с. 189
 «Великан», див. Кондрас Михайло
 Велике Вербче, с. 469
 Великий Любін, с. 526
 Великий Обрив, с. 454
 Великі Бережці, с. 288
 Великі Межирічі, с. 333
 Великі Осинці, с. 336
 Великі Очі, с. 418
 Великі Селища, с. 414
 Великі Телковичі, с. 451
 Великі Цеплевичі, с. 299
 Велико-Враднівський район 367
 Великоглибочицький район 524
 Велико-Дедеркалівський район 257
 Великосілки (до 1947 р. — Желехів), с. 530
 Велимче, с. 414
 Величківський Микола 145, 164
 «Вельмуд-Норберт», див. Судоплатов Павло
 Вельчинець, с. 423
 Велюнь, с. 448–449
 Вербча, с. 99, 145, 292, 313, 351, 400, 417
 Вербень, с. 306
 Вербица, с. 422
 Вербичне, с. 417
 Вербіж, с. 103
 Вербляни, с. 494
 Вербський район 92, 257, 313, 329, 412, 512
 «Веремія», чотовий 232
 «Верес», див. Дудар Ярослав
 Вересюк Іван 88
 «Верещака», див. Воробець Федір
 Верин, с. 34–36, 508
 «Верниволя», командир 291
 «Вертун», командир 232
 Верхів, с. 296
 Верхньодніпровський район 367, 478–479
 Верховина, м., див. Жаб'є
 «Верховинець», командир 231
 Верхрата, с. 422
 Вершигора Петро 454, 456
 Весела Гора, с. 524
 «Веселий», сотенний 487
 Вехвіляйнен Олі 199
 «Вечірній», див. Максимів Іван
 Веденєєв Дмитро 10
 Вензовніце, с. 428
 «Вибух», див. Леус П.
 «Вивірка», див. Гусак Василь
 Вижгородок, с. 511
 Вижницький район 520
 Вижниця, м. 106, 119
 Вижнівський район 369, 520
 Вимислівці, с. 40
 Винники, с. 64, 99
 Винників Наталка 194
 Виноградник Василь 17–18
 «Вир», див. Котик Семен
 Вир, с. 465
 Вирка, с. 409–411
 Виробки, с. 409–410
 Висипівці, с. 102
 Вислобоки, с. 524
 Висоцьк, с. 286, 326, 447, 469, 483
 Висоцький Роман 10, 17
 Висоцький район 92
 Витвицький Іван 33
 Витків Старий (зараз — Витків Новий), с. 530
 Вишгородок, с. 317
 Вишевичі, с. 472
 Вишеньки, с. 489
 Вишнів, с. 550

Вишнівець, м. 102, 151, 210, 317, 333, 416
Вишнівецький повіт 62, 63
Вишнівецький район 211, 257, 340
Вишнівеччина 63
«Вишня», отаман 178
«Вівчар», див. Козак Микола
«Відважний», агент НКВД 65
Відень, м. 16, 48–49, 90, 382
Віжомля, м. 494
Віжули 494
«Вій», див. Новицький Степан
«Вій», окружний провідник Кам'янець-Подільщини 193, 368
Війниця, с. 309, 524
Війтюк Володимир, «Погоня» 42, 67
«Вік», див. Зацний Лев
Вікнини, с. 332
Вікняни, с. 421
Вікнянський район 368
«Віктор», див. Полішук
Вікула Микола 17–18
Віля (Вілє), с. 403
Вілька Коровицька, с. 422
Вілька Котівська (Вулька Котовська), с. 407, 440–441
«Вільний», див. Лебедь Микола
Вільнюс, м. 359
Вільха Холопська, с. 290
Вільхівка, с. 312
Вільче, с. 311
Вільшанський район 182
Вільшенець, с. 494
Вінницька область 133, 218, 225, 259, 261, 340, 368, 468, 470, 472, 482, 495, 539
Вінниця, м. 78, 118–119, 132, 142, 159, 193, 234, 338, 342, 381
Вінниччина 133, 138, 162–163, 219, 225, 332, 342, 368, 466, 536
Вінтгассен, лейтенант 355
«Віра», див. Гунько Галина
«Вірко», див. Ніклевич Степан
«Вірчин», див. Ніклевич Степан
«Вітер», командир 232
Вітиска Йозеф 350, 354–357
Вітовський Ярослав, «Зміюка» 507
Вітошинський Іван 125
Владичко Михайло, «Дубовий» 71
Владимирів Михайло 297
Власов Андрій 200
Влашинець, с. 317
«Вовк», див. Гошко Володимир
«Вовк», див. Павлишин Лука
«Вовк», командир сотні 316
Вовк Микола, референт Крайової екзекутиви 10, 73, 316
Вовк Олександр, історик 10, 231
«Вовчак», див. Шум Олексій
Вовчак, с. 417
Вовчицьк, с. 401
Вовчук Іван 377, 379
Вознесенський район 367
Возняк Люба 35
Возняк Маруся 35
Возняк, священик 35
Войнилів, с. 483
Войновський Петро 119
Войтович, член похідної групи ОУН(Б) 135
Войчук Петро Федорович 529
«Волинець», див. Воробець Федір
Волинська область 70–72, 77–78, 83, 94, 97–98, 107, 132, 154, 185, 196, 209, 219, 227, 238–239, 259, 278, 289–290, 295–296, 300, 303, 309, 317, 319, 328, 330–331, 334–335, 384, 386, 389, 394, 396, 404, 408, 412, 417, 441, 447–450, 453, 481–485, 487, 490–491, 500, 508–510, 512, 516, 522, 531–543, 545, 547
Волиця, с. 476
Волков О. 377
Волноваха, м. 137, 367
«Володимир», див. Колотило Михайло 368
«Володимир», див. Прокоп Мирослав-Андрій
«Володимир», командир сотні 232
Володимир-Волинський (Володимир), м. 17, 28–29, 33, 37–38, 40, 42, 46–49, 51–52, 63–67, 69–71, 78, 94, 102, 113, 136, 219, 226, 231, 292, 304–305, 307, 309, 311, 317–318, 324, 326, 329, 334, 336, 343, 351, 387–388, 390, 400–401, 407, 416–417, 463
Володимир-Волинський (Володимирський) повіт 42, 304, 329, 407, 417
Володимир-Волинщина 226
Володимирець, м. 231, 285–286, 304, 326, 333, 336, 440, 453, 469, 483
Володимирецький район 286, 299, 400, 447, 452, 466
Володимирівка, с. 412
Володимирський район 399, 407
Володимирщина 226, 407, 417
Волошин Августин 27
Волошін Ростислав, «Горбенко» 102, 213, 226, 369, 372–374, 376–379, 543
Волошин Степан 369
Вольгунов, командир роти 449
Воля Коблянська, с. 99
Воробець Федір, «Верещака», «Волинець», «Шигунич Денис» 150, 209, 219, 303, 316, 380
Воробіївка, с. 102
«Ворон» 208, 232
«Ворон», підпільник 545

Воронезька область 259
 «Вороний», див. Левкович Василь
 Воронівка, с. 318
 Вороніж, м. 190–191
 Воронки, с. 450
 Воронков, енкаведист 493
 Воронов, командир радянських партизанів 260
 Воротнів, с. 93
 Ворошиловград (сучасна назва — Луганськ), м. 137, 259–260
 Ворошиловградська (Луганська) область 259–260, 482, 495
 Ворошиловськ, с. 137
 Воскресінці, с. 103
 Врецьона Володимир 67
 Врецьона Євген 57, 124, 377
 Вротновський Гордій, «Гордієнко» 207, 232, 306, 315, 333, 338
 Врубель Володимир, «Марко» 548
 «Всеволод», див. Сак Пантелеймон
 Вудки, с. 303
 Вулька Котовська, с., див. Вілька Котівська
 «В'юн», див. Польовий М.
 «В'юн», командир 231, 469–470, 477
 В'юнки, с. 315
 В'ятрович Володимир 10, 513
Г
 Габрусевич Іван 14, 49, 52–53, 113
 Гаврилюк Степан, «Чорний» 40
 Гавчиці, с. 407
 Гадада Василь, «Юрко» 131, 193, 231, 368
 Гаєвська Любомира, «Рута» 546
 Гайвас Ярослав 22, 26–27, 29, 45, 52, 81, 146, 164–167, 382
 Гай-Головка Олесь 135
 Гайдук М., «Бігун» 169
 Гайки, с. 41
 Гайтбідер В. 305
 Гаї, с. 99
 Гакенштейн, м. 86
 «Галайда», див. Грицак Осип
 «Галайда» (Решетин (Решетило) Григорій або Іванюк Михайло), командир 231, 475
 Галаса Василь, «Орлан» 301–305, 315, 528, 536, 542, 544
 Галашук Я. 549
 Гали, с. 409–410
 «Галина», див. Бусел Яків
 Галицький район 103, 346, 384, 503
 Галич, м. 64, 154, 508
 Галушка Стефанія, «Наталка» 517
 Гальчевський-Войнаровський Яків 397
 Гальчинці, с. 277
 «Гамалія», командир сотні в УПА-Захід 233
 «Гамалія», командир сотні в УПА-Південь 232
 «Гамалія», стрілець, див. Кохтур Михайло
 Гамбург, м. 192
 Ганачівка (Ганачів), с. 419–420
 Ганківці, с. 503
 Ганновер, м. 192
 Гарадная, с., див. Городня
 Гарайнівка, с. 300
 «Гарасим», командир 232
 «Гармаш», командир 342
 «Гарпун», див. Ковальський Юліан
 Гаруша, с. 414
 «Гарячий», див. Кушпер Василь
 Гасин Володимир, «Зелений», «Тріска» 48–49, 65
 Гасин Олекса, «Лицар», «Чарнота» 27, 49, 52, 66, 153, 214, 358, 380, 480, 497, 528, 543
 Гвіздів, с. 341
 Гвоздянка, с. 427
 Герасименко Полікарп 113
 «Герасимівський», див. Гриньох Іван
 Герасимович Ярослав 17–18
 Герінг Герман 158
 Геруліс Георг 87
 Гетьманчук С. 545
 «Гзімс», див. Пукацький Францішек
 Гирюк, «Тарас» 169, 368
 Гільдесгайм, м. 192
 Гіммлер Генріх 113
 Гіновиці, с. 41
 Гінцлер, бригаденфюрер СС 307
 Гірка Полонка, с. 303, 411
 Гіряк Іван, «Мороз» 40, 64
 Гітлер Адольф 27, 50, 58, 61, 84, 89, 108–111, 125–127, 157–158, 192, 310, 356, 359
 Гічке, офіцер СС 155–156
 Гладилевич Адольф 29
 Глибочок, м. 483
 Глинна, с. 41
 Глиняни, м. 64
 Глобочник (Глобоцник) Оділо 396
 Гловаг Осип 447
 Глос Тадеуш, «Чодак» 262
 Глух Василь 64
 Глушинський, кур'єр 72
 «Гнат», обласний господарчий ОУН 210
 Гнатківська-Лебець Дарія 48, 354
 Гнійне, с. 417
 Гогун Олександр 10
 Годвишня, с. 530
 Голинь, колонія 409–410
 Голігради, с. 474
 Голюков, майор 512
 «Голобенко», див. Громадюк Олексій
 Голоби, м. 292
 Голобський район 329

Головниця, с. 189
 Головнянський район 329, 446
 Голосько, передмістя Львова 502
 «Голота», командир 232
 Голяд Володимир 369
 Голта, м. 170, 367
 Голтський район 367
 «Голуб», див. Козловський Д.
 «Голуб», командир відділу в УПА-Захід 474
 «Голуб», командир відділу в УПА-Південь 232
 Голубев, полковник 492
 Голуховський Мар'ян 35
 Голядин, с. 446
 Гомба Юзек 420
 Гомель, м. 186
 «Гончаренко», див. Ступницький Леонід
 Гончаренко Олексій 122
 Горбаль Роман 73
 Горбовий Ярослав, «Буй» 65, 67, 70–71, 390
 Гордіня, с. 37
 «Гордієнко», див. Вротновський Гордій
 «Гордієнко», див. Твердохліб Іван
 «Гордієнко», підполковник, керівник оперативного відділу штабу куреня «Крука» 210
 Гордон Р. 145
 Горинка, с. 293
 «Горинь», див. Крисько Лев
 Горинь, с. 472
 Горлиці, м. 434
 Горлівка, м. 137, 366
 «Горновий», див. Дяків Осип
 Городенка, м. 64, 119, 346
 Городенківський район 103
 Городище, м. 411
 Городницький район 41, 335, 449
 Городниця, с. 41, 455, 483
 Городня (Гарадна), с. 448
 Городок, м. 45, 64
 Городоцький район 99, 526, 530
 Горохів, м. 290, 292–295, 298, 306–307, 317, 401, 417
 Горохівський район 295, 299, 305, 329, 401, 407
 Горохівщина 291, 293, 305
 Горошенко Ірина 169
 Горошів, м. 25
 Гостинець, с. 35
 Гота, м. 194
 Гоцький Володимир 387
 Гошко Володимир, «Вовк» 48, 69
 Гошко Ярослав 37
 Гошовський Микола 124
 Гошовський Юліан 67
 Гоша, м. 307
 Гощанський район 257, 317, 331, 344, 461, 522, 527, 545
 «Граб», див. Петречко Ярослав
 «Грабенко», командир 409
 Грабець Омелян, «Батько» 14, 225
 Грабівка, с. 508
 Грабове, с. 227
 Грабовець, с. 419, 421, 473
 Грабовський Генрик 413
 Грабушище, с. 435
 «Град», командир 232
 Гради, с. 412
 Градович Дмитро 35
 Грані, с. 400, 441, 447
 «Грегіт», див. Андрусак Василь
 Грем'яче, с. 296
 Греція 359
 Грива, с. 448
 Григоринський М. 63
 Григоришин Петро, «Сірко», «Клен» 281, 346
 Гриневич Владислав 10
 Гринів Володимир, «Суп», «Кремінський» 52, 64, 66–67, 70–71
 Гринів Орест, «Орський» 48–49, 64
 Гринівка, с. 503
 Гриньох Іван, «Герасимівський», «Орлів» 125, 354–355, 357, 369, 377–379, 543
 Грицай Дмитро, «Перебийніс», «Дуб», «Сірко» 14, 49, 52, 66, 85, 153, 172, 189–190, 194, 214, 290, 372, 377, 380, 480, 497, 543
 Грицай Марта 73
 Грицак Осип, «Галайда», «Роман», «Непоборний», «Гриць» 48–49, 70–71
 Гриців, м. 338
 «Гриць», див. Грицак Осип
 «Гриць», див. Казван Дмитро
 Грицьки, с. 525
 Грицюк Гжегож 424
 Гричак Ю., «Ярема», підпільник 548
 Грищенко Павло, див. Судоплатов Павло
 «Грізний», див. Перців Володимир
 «Грім», див. Новосад Микола
 «Грім», див. Твердохліб Микола
 «Грім», див. Шульський Тимофій
 Громадюк Олексій, «Голобенко» 207, 210, 231
 «Громенко», див. Дуда Михайло
 Грубешів, м. 346, 396–397, 418, 431
 Грубешівський повіт 394, 396, 427
 Грубешівщина 218, 396–397, 424–427, 431, 533
 «Груби» («Грубий»), див. Юзефчак Ян
 Грушевець Григорій, «Хома» 545
 Грушка, с. 420, 503
 Губків, с. 311, 401
 Гудзенко, командир радянських партизанів 260
 «Гузар», див. Колодзінський Михайло
 «Гук», командир 414, 451

- Гуляк Юлан, «Рен» 75, 130
 Гумнище, с. 312
 Гунько Ганна, «Віра» 517
 Гурби, с. 401, 472—474
 Гурки, с. 336
 Гусак Василь, «Вивірка» 491
 Гусяк Дарія, «Нуся» 534
 Гусятин, м. 104, 106
 Гута, с. 296
 Гута Любацька, с. 422
 Гута Міцька, колонія 409
 Гута Ратинська, с. 319
 Гута Стара, с. 319, 403, 414
 Гута-Степанська (Гута-Степань), колонія 409—410, 465
 Гутка, с. 422
 «Гуцул», див. Бутковський Іван
 Гуцульщина 237
 Гучвиці, с. 430
 Гуща, с. 446
Г
 Габа Павло 69, 71
 Гаджера Дмитро 34
 Галиш Осип 64
 Галянт Микола 378
 Гижа Іван 14
 Голяш Григорій, «Бей», «Тарас Бульба» 32, 40, 537
 Гомулка Владислав 434
 «Гонта», стрілець 494
Д
 Давидів, с. 422
 Дагани Великі, с. 422
 Данилевич Михайло 63
 «Данило», див. Шанайда Іван
 «Данило», див. Шкурупенко Михайло
 Данилюк Володимир 287, 305, 393
 Данилюк Михайло, «Блакитний» 178
 Данилюк Назарій, «Перебийніс», командир 233
 Даничерове (Даничів?), с. 43
 Данциг, м. 16—17, 21
 Данчевський Андрій 35
 Данчевський Теодор 35
 Данькевич Катерина 38
 «Данько», чотовий 231
 Дацьки, с. 494
 Дашкевич Кароль Вітольд 36
 Дедекальський район 210—212, 334
 Делятин, м. 492
 Дембиця (Дембіце), м. 403
 Дембінський Стефан, генерал 36
 «Демид», див. Чижевський Василь
 Демидівка 313
 Демидівський район 257, 290, 306, 311, 313, 330, 524
 Демкович-Добрянський Михайло 14
 Демня, с. 34
 Демченко, інструктор райкому компартії 519
 Демчук Дмитро 14, 17—19
 Дем'янка-Лісна, с. 35
 Дем'янка-Наддністрянська, с. 34—35
 «Денис», див. Яцків Богдан
 Денищук Олександр 10, 189, 349
 Деражне, с. 290—291, 300, 326, 329, 336, 351, 442, 450, 469, 483
 Деражненський район 92, 264, 306, 380, 459
 Деражненщина 226, 326, 334
 Деревна (Дзеравня), с. 448
 Дерев'янка, с. 489
 Дерев'янче, с. 333
 Деркач Михайло 35
 Дерманці, с. 407
 Дермань, с. 42, 295, 379, 464
 Дернаки, с. 494
 Дертъ, с. 448, 450
 Джанкой, м. 166
 «Джот», див. Тичинський Богдан
 Джурув, с. 520
 Дзвиняч, с. 421
 Дзьобак Володимир 10
 «Дзядек Лешни», див. Юзефчак Ян
 Диденко Володимир 14
 «Дир», командир 232
 «Діброва», підпальник ОУН 286
 Дідик Галина 534
 Дідилів, с. 466
 Длуге, колонія 410
 Дмитровичі, с. 99
 «Дніпровий», див. Матла Зиновій
 Дніпродзержинськ 136, 367
 Дніпродзержинський район 478—479
 Дніпропетровськ, м. 78, 119, 136—137, 141—142, 159, 161, 166, 169, 259—261, 365, 367, 478—479
 Дніпропетровська область 94, 136, 160, 367, 478—479, 482, 495
 Дніпропетровський район 479
 Дніпропетровщина 94, 136—138, 191, 193, 225, 275, 367—368, 478
 Добринів, с. 39, 380
 Добровольський Вітольд 404
 Доброміль, м. 64
 Добротвор В. 63
 «Довбенко», див. Золотнюк Іван
 «Довбуш», див. «Ярошко»
 «Довбуш», курінний, сотенний, див. Левочко Василь
 Довга, колонія 414
 Довгаль Спиридон 92
 Довгальок, капітан 512
 Довге-Підбузьке, с. 519
 Довженко Олександр 57, 60—61

Довженський район 504
Довжиця, с. 401
Дожва, с. 414
«Докс», див. Котик Семен
Долгань, с. 416
Долина, м. 64, 103, 237, 324, 346–347, 423, 503
Долинський район 153, 505
Домазар Зиновій, «Аркадій» 167, 381
Доманівський район 367
Домашів, с. 422
Домінополь (Домінопіль), с. 290, 408, 417
Донецьк (до 1961 р. — Сталіно), м. 137, 142, 162, 365
Донецька (Сталінська) область 137, 259, 261, 495, 504
Донеччина 365–366
Донцов Дмитро 13–14
Дорогочин (Дорогичин), м. 42
Дорогочинський повіт 42, 336
Дорогуськ, с. 417
Доротинь, с. 301
Дрезден, м. 192
Дрищів (з 1946 р. — Надрічне), с. 40–41
Дробик Михайло 62
Дрогобицька область 29, 35, 67, 70, 73, 77–79, 81–83, 94, 98–99, 101, 107, 132, 148, 224, 292, 320–325, 339, 347, 437, 466, 475, 482–483, 487, 491–492, 495–496, 500, 507, 510, 512, 516, 520, 522–524, 527, 531, 535, 542–543, 547–548
Дрогобицька округа 29
Дрогобицький повіт 35
Дрогобич, м. 30, 37, 39–40, 44, 64, 83, 107, 119, 132, 277, 340, 360, 398, 473–474, 492, 531
Дрогобиччина 37, 191, 238, 259, 321, 323–324, 456, 492, 520, 522, 526
Дроговиж, с. 34–36
Дроздовська Тетяна 182
Дружкопіль (сучасна назва — Журавники), с. 306
Друхів, с. 464
«Дуб», див. Грицай Дмитро
«Дуб», підпільник 494
Дубенський повіт 153, 206, 211–212
Дубенський район 206, 211–212, 231, 399, 402, 416
Дубенщина 206, 333, 417, 468
Дубина, с. 494
Дубинська Катерина 494
Дубицький Іван 37
Дублянський район 520
Дубники, с. 449
Дубнівський район 257
Дубно, м. 102, 167, 196, 211, 270, 287, 289, 291–294, 298, 307, 330, 332–333, 335, 337, 340, 344, 444, 512
Дубова Корчма, с. 311
«Дубовий», див. Владичко Михайло
«Дубовий», див. Литвинчук Іван
«Дубовий», див. Якимчук Володимир
Дубосарський район 368
Дубрівка, с. 494
Дубровицький район 299, 439, 447, 450, 452, 525
Дубровиця, м. 195, 231, 326, 453
Дубровський Василь 183
Дугелло, поліцейський 24–25
Дуда Михайло, «Громенко» 435–436
Дуда О. 65
Дудар Ярослав, «Верес» 379
Дужий Микола 377–378
Дужий Петро 480
Дуліби, с. 38
Думанський Михайло 72, 73
Дуплиська, с. 474
Дусанів, с. 348
Духів, хутір 341
Дьяконов, партизан 469
Дюксин, с. 290, 303, 450
«Дядя Петя», див. Бринський Антон
Дяків Осип, «Горновий» 521, 536–537
Дякон Ярослав, «Мирон» 150, 526
Дятківці, с. 522
«Дяченко», командир 231
Дяченко Михайло, «Марко Босслав» 521, 541
Дяченко Петро 254, 454
Дячук С. 63
Е
«Ем», командир 232
«Еней», див. Олійник Петро
Естонія 111
Є
«Євген», командир 233
«Євген Легенда», див. Климів Іван
Євтимович Варфоломій 377
Єзупіль, м. 483, 492, 540
Єльне, с. 450
Ємільчине, с. 483
Ємільчинський район 335
Єпішев Олексій 512
«Єрмак», підпільник 290
Ж
Жаб'є (з 1962 р. — Верховина), м. 346, 445, 483, 529
Жаб'ївський район 522
Жванчик, м. 504
Жд'єнна (з 1952 р. — Жданівка) 348
Ждан Ярослав, «Острий» 207, 231, 261–262, 303, 459

«Жданович», див. Штуль Олег
Желехів, с., див. Великосілки
Желізниці, с. 474
Женева, м. 17
Жерники, с. 418
Жидачів, м. 64, 347
Жидачівський повіт 34–35, 62
Жидачівщина 34
Жильжа, с. 380
Житані, с. 312
Житомир, м. 118–119, 130–134, 137, 140,
142–144, 154, 156, 159, 260, 270, 288,
301–302, 316–317, 334, 338, 341, 452,
464, 471
Житомирська область 41, 107, 132, 135, 141,
146, 160, 209, 219, 224, 232, 259–261,
301, 315–316, 334, 338, 340, 449, 460,
471, 482, 494–495, 500, 519, 526–527,
533, 541, 547
Житомирщина 41, 131, 133, 138, 145–146,
162–163, 175, 191–192, 218, 261, 297,
301, 314–315, 335, 337–338, 450, 453,
463, 468, 472, 482, 494, 528, 536, 546
Жмеринка, м. 119
Жмеринський район 367–368
Жобринь, с. 450
Жовква, м. 64
Жовківський район 99, 101, 466, 529
Жовкіня (Жовкіня), с. 448
Жовківщина 492, 497
Жовтанці, с. 466
Жолобин, с. 210
Жолобне, с. 315
«Жук», бунчужний 229
«Жук», див. Бричко Йосип
«Жук», див. Токмак Володимир
Жуків, с. 517
Жукотин с. 37
Жулин, с. 38
«Журавель», командир 233
Журавичі, с. 151, 414, 440, 448
Журавне, м. 152, 348, 483
Журавники, с., див. Дружкопіль
Журовський, старший лейтенант 471
З
Забілий Руслан 10
Забір'я, с. 421–422
Заболотів, м. 520
Заболотський район 329
Заболоття, м. 343, 412
Заболотці, с. 409
Забуська І. 546
Завадка Морохівська, с. 429
Завадка, с. 505
Завалів, с. 347
Завій, с. 508
«Загончик», див. Шатовський Ян
Загорилько Василь, «Щупак» 276
Загорів, с. 311, 313, 325–326
Загорівка, с. 401
Загривний Максим 17–18
Задоби. с. 414
Задільське, с. 522
Задорожний, «стрибок» 493
Зайончковський Вітольд 43
Заїзд, с. 489
Закарпатська область 49, 104, 500, 529
Закарпаття 18, 21, 26–28, 57, 86, 168, 218,
224, 340, 509, 516, 531, 534, 543
Закерзоння 7, 85, 90–91, 224, 233–234, 238,
253, 255, 393–394, 396, 418, 426–432,
435, 437, 487, 508–509, 516–518, 524
Закозельє, с. 336
Закопане, м. 86
Закоштуї Ананій, «Василь» 24, 414
Залип'я, с. 39
«Залісний», див. Ковальчук Панас
«Залізняка», див. Чорній Дмитро
«Залізняка», див. Шпонтанк Іван
«Залізняка», командир боївки 421
«Залізняка», курінний 232
«Залізняка», сотенний 473
Залішани, с. 447
Заліщики, м. 64, 132, 152
Заліщицький повіт 40, 423, 474
Залозецький район 61, 477
Залужжя, с. 39, 42
Замличі, с. 456
Заморочення, с. 459
Заморочне, с. 439, 441
Замостя, м. 135, 396
«Заозерний», керівник ОУН на Волині 73
Запісоцький Михайло 66
Запоріжжя, м. 137, 142, 194, 260
Запорізька область 160, 193, 259, 261, 277–
278, 365, 367, 478, 482, 495
Зарицька Катерина, «Монета» 535
Зарічне, м. 448
Заріччя, с. 494
«Заславський», див. Бусел Яків
Затовканюк Сильвестр, «Пташка» 295, 342
Захарків Іван, «Артем» 248
Захвалінський Р. 145
Защний Лев, «Вік», «Троян» 47, 67–68, 72
«Зяць», див. Кочубей Леонтій
Збараж, м. 62–64, 94, 152, 477
Збараський повіт 62–63, 423
Збараський район 94, 102
Зборів, м. 64, 91, 125–126, 152, 474
Зборівський район 102, 474, 511
Звенигородка, м. 182
Звір, с. 99

Звягель, м., див. Новоград-Волинський
 Зв'язонц, капітан 505
 Згаб'юк Анатолій 179
 Згорлякевич Олександр 17–18
 Здвиж, с. 443
 Здирко А. 63
 Здолбунів, м. 42, 179, 307, 316, 445, 461
 Здолбунівський повіт 42, 527
 Здолбунівський район 219, 231, 257, 399, 402
 Здолбунівщина 317
 Зелена, с. 421, 508
 Зелений Василь, «Шпак» 67, 70–71
 «Зелений», див. Гасин Володимир
 «Зелений», сотенний 461
 «Зелений», командир 233
 Зелениця, с. 503
 Земниця, с. 412
 «Зена», див. Левицька Зеновія
 Зиблікевич Євген 17–18
 Зібне, с. 472
 Зівка, колонія 409–410
 Зімно (Зимно), колонія 422
 Зінчук Тихон, «Кубик» 298, 317
 «Зірка», див. Осипов Володимир
 «Змагун», див. Юркевич Володимир
 «Зміюка», див. Вітовський Ярослав
 Знамянка, м. 468
 Зозулі, с. 529
 Золота Слобода, с. 369
 «Золотар», див. Слюзар Дмитро
 Золотин, с. 204
 Золотнюк Іван, «Довбенко» 232, 473
 Золотоноша, м. 480
 Золочівка, с. 330
 Золочівська округа 29
 Золочівський повіт 40, 124, 423, 529, 548
 «Зот», див. Хасевич Ніл
 «Зубатий», див. Щербатюк Леонід
 Золочів, м. 505
 «Зуб», див. Рогіз Д.
 Зубків В., «Коса» 491
 «Зух», див. Каліщук Микола

І
 «Іван», див. Качинський Сергій
 Іваничі, с. 299, 309, 312, 400
 Іванишів Петро, «Хмара» 277
 «Іванів», див. Логуш Омелян
 Іванов Леонід 454, 456
 Іванова Долина, див. Янова (Іванова) Долина
 Іванов-Саєнко, заступник голови Дрогобицького виконкому 492
 Івано-Франківська область, див. Станіславська область
 Івано-Франківщина, див. Станіславщина
 Івано-Франкове, м., див. Янів
 Іванущенко Геннадій 261

Іванчиці, с. 447
 Іваньче, колонія 409–410
 Івахів Василь, «Сом», «Сонар» 148, 153, 185–186, 189–190, 198, 204–205, 208–209, 213, 232, 300, 364, 543
 Івашків Богдан, «Боз», «Топір» 40, 48, 65, 70
 «Ігор», див. Кисіль Іван
 «Ігор», див. Кіт Володимир
 «Ігор», див. Лебедь Микола
 Ілів, с. 34
 Ільчов, старший сержант 503
 Ільків В. 69
 Ільницький Роман 87, 128
 Ільченко Григорій 367
 Ільченко Іван 169
 Ільчук Іван 420
 Ільюшин Ігор 10
 Ілюк С. 102
 Іонівка, с. 277
 Іркутська область 260
 Ісаї, с. 522
 Ісаківці, с. 504
 «Іскра», командир куреня 233
 «Іскра», ройовий 421
 Іспас, с. 103
 Італія 16, 18, 21, 49–51, 110, 284, 337, 340, 350, 359
 Ічня, м. 261
 Іщук Олександр 10

К
 Каганович Лазар 517–518, 521–522
 Казаков, енкаведист 493
 Казанівський Богдан 42
 Казахстан 259
 Казван Дмитро, «Черник», «Гриць» 207, 291, 294, 306, 473
 Каїр, м. 350
 «Кайдаш», див. Максимчук Григорій
 Кайдаш О., «Лихо», командир 232, 473
 «Калина», див. Лопатинський Юрій
 «Калина», козак, див. Лазаревський Никанор
 «Калина», командир сотні 451
 Калинівський район 470
 Калинюк Д., «Ярко» 337, 409
 Каліщук Микола, «Зуха» 291
 Калуський повіт 103
 Калуський район 127, 502–503
 Калуш, м. 39, 103, 127, 346–347, 423, 501, 503, 512, 520
 Калушина 254, 339, 492
 Калюжний Григорій Іванович 529
 Каменне, колонія 409
 «Камінський», див. Лаврів Роман
 «Камінь», див. Яскевич Лев
 Камінь-Каширський, м. 317–319, 326, 343, 351, 416, 442, 449

Камінь-Каширський повіт 42, 343, 452
Камінь-Каширський район 318, 329, 343, 448
Кам'яне-Случанське, с. 450—451
Кам'янець-Подільська (зараз — Хмельницька) область 106, 133, 196, 209, 218, 225, 259—260, 289, 291, 295, 338, 342, 440, 445—446, 452—453, 464, 468, 472, 482, 495, 500, 504, 519, 524, 526—527, 541, 544
Кам'янець-Подільський, м. 45, 118—119, 132, 146, 159, 176, 178, 180, 275, 278, 340
Кам'янка, с. 482
Кам'янка-Бузький район 466
Кам'янка-Струмилова (Кам'янка Струмилова), с. 64, 352—353
Кам'янка-Струмилівська округа 29
Кам'янка-Струмилівський повіт 64, 423
Кам'янка-Струмилівський район 423
Кам'янок, хутір 409—410
Кам'янський район 137
Канада 16, 21, 238
Канаріс Вільгельм 87—88, 113
Кандиба Олег, «Ольжич» 44, 114, 143—146, 164, 167, 202, 381—382
Канівка, с. 342
Канівський район 524
Каноничі, с. 453, 458
Канюка, «Богун», інструктор 173, 503
Капало Іван, «Бродяга» 325
Каплун Степан, капітан 438
Капустянський Микола 17—19, 32—33, 48, 50, 146—147
Карабина Ярослав 35
Карасин, с. 448
«Карась», командир 232
Карачевський Осип, «Свобода» 27, 67, 130, 153
«Карий», див. Клейко Марко
«Карий», див. Санітович В.
Карів, с. 346, 466
Каркоша Роман 24
«Кармелюк», див. Кір'янчук Андрій
«Кармелюк», сотенний 233
«Кармелюк», чотовий 422
Карнук, комісар радянського партизанського загону 447
Каролінка, с. 414
Карпенко Дмитро, «Яструб» 232—233, 256, 262, 346, 420, 476
Карпилівка, с. 335, 441, 448, 450, 525
Карпинець Ярослав 14
Карпій Микола 128
«Карпович», див. Медвідь Михайло
Картеничі, с. 442
Каспицький Тадеуш 386
Катаринець, с. 422
Катербург, колонія, див. Катеринівка
Катеринівка, с. 332, 334, 337, 461
Катуков Михайло 460
Качан Остап, «Саблюк», командир 207, 232, 342, 470
Качинський Сергій, «Іван», «Остап», «Самсон» 150—151, 186—188, 198, 207—208, 285, 289
Качор Володимир, «Пугач» 548
Кваківці, с. 436
«Кватиренко», командир 231
Квітковський Денис 382
Кеданичі, с. 324
Кедрин-Рудницький Іван 17
Кенігсберг (сучасна назва — Калінінград), м. 359
«Кентаур», командир 409—410
Кентій Анатолій 10, 122
Кентржинський Богдан 50
Киї, с. 466
Київська область 4, 132, 135, 143—144, 160, 180, 182, 209, 211, 219, 259—261, 315—316, 334, 389, 424, 463, 480, 482, 494—495, 519, 526—527, 541
«Київський», див. Бусел Яків
Київщина 123, 133—134, 160, 174, 180, 183, 191, 195, 218, 225, 314—315, 337—338, 363, 367, 385, 463, 468, 472, 480, 482, 494, 536, 541
Кириченко Олексій 544, 547
Киричук Юрій 10
Кисіль Іван, «Ігор» 231
Ківерці, с. 293, 299—300, 307, 317—318, 334—335
Ківерцівський район 189, 290, 399
Кідри, с. 441, 453, 458—459
Кізім Г. 61
Кіндзировий Василь 35
Кіндзірський Мирослав, «Боєвир» 168
Кіндієв Григорій 35
Кіровоград, м. 140
Кіровоградська область 160, 193, 218, 260, 342, 482, 495, 519
Кіровоградщина 138, 191, 193, 225, 368
Кірхендорф, м. 86
Кір'янчук Андрій, «Кармелюк», вістун 276
Кіт Володимир, «Ігор» 537
Клебберг Францішек 42
Клеванський район 151, 257, 461, 470, 481
Клеванщина 461
Клевань, м. 151, 160, 189, 333, 335, 441, 512
Клейко Марко, «Карий» 276
«Клен», див. Григоришин Петро
«Кленовий», див. Лазоровський Петро
Клесів, с. 300, 303, 316, 450, 483
Клим Павло 67

- «Клим Савур», див. Клячківський Дмитро
Климишин Іван, «Крук» 207, 209–212, 231–232, 287–288, 291, 294, 299, 304–306, 318, 326, 342, 403, 446
Климишин Микола 47–49, 51–52, 65, 84–85, 87, 90–91, 285
Климов Іван, «Легенда», «Євген Легенда» 42, 66–67, 75, 77, 97–98, 124, 128, 130, 139, 148–149, 160, 162, 170, 172, 175, 189–190, 194, 528, 543
Климовський Тадеуш, «Кльон», «Остоя» 399
Климчак Іван, «Павлюк», «Лисий», командир 231, 296, 317, 343, 454
Климчук, «Назар Крига», «Крига», командир 231–232, 317, 343
Клинович, комендант станиці 135
Клішівка, с. 419
«Кльон», див. Климовський Тадеуш
Клюськ, с. 414
«Ключ», див. Тикальський І.
Клячківський Дмитро, «Охрім», «Клим Савур», «Кошіль», «Старий» 72, 153, 170, 172, 179, 184–186, 194, 202–209, 213, 218, 237, 286, 327, 342, 355, 361, 364–365, 372, 380, 403, 448, 480–481, 528, 543
Книш Зиновій, «Ренс» 48–49, 143
«Книш», командир 233
Княгинин, с. 504
Княждвор Долішній, с. 503
Княже, с. 294, 456
Княжне, с. 401
Князі, с. 430
Князь-Село, с. 465
«Кобзар», див. Колотило Михайло
Кобилице, хутір 189
Кобильне, с. 461
Кобло, с. 99
Кобринський район 336
Кобулов Амаяк 58–59
«Кобус», див. Риджевський Владислав
«Коваленко», командир 232
Коваленко Михайло, «Шишка» 276
Ковалець, полковник 89
«Коваль», див. Кук Василь
«Коваль», див. Сак Пантелеймон
«Коваль», див. Шатовський Ян
Коваль Омелян, політ'язень 36
Коваль, радянський функціонер 62
Коваль Степан, «Рубашенко» 151, 207, 209, 231, 304, 404, 448
Ковальський Б. 76
Ковальський Юліан, «Гарпун» 205, 208–209, 300
Ковальчук Володимир 10, 513
Ковальчук Микола 535
Ковальчук Панас, «Залісний» 528
Ковальчук Степан, «Сидір» 64
Ковалюк Володимира 72, 73
Ковбань, с. 312
Ковель, м. 95, 102, 119, 186, 197, 231, 263, 292–294, 297–298, 303–304, 307, 319, 325–326, 335–336, 344, 379, 404, 417–418, 438, 447–448, 452, 454
Ковельська округа 29
Ковельський повіт 42, 399, 407
Ковельський район 219, 300, 328, 399
Ковельщина 226, 291, 301, 326, 417, 492
Ковпак Сидір 260, 320–322, 332, 438–439, 443–445, 453–455
Когильне, с. 336
Когут Єлизавета 529
Когут Федір, «Хмара» 232, 276
Кодийневський (Антоно-Кодинцівський) район 367
Кодимський район 368
Кожевників Петро 14, 17–19
Кожушне, с. 430
Козак М., один з керівників СОУН 15
Козак Микола, «Смок», «Вівчар» 528
Козачин, с. 277
Козачки, с. 341
Козин, с. 332, 512
Козинський район 92, 257–258, 526
Козівський район 93, 102, 321, 369
Козівці, с. 41
Козловський Д., «Голуб» 549
Козова, м. 474–475
Козьміна Степан, «Марко» 548
Коківець, с. 333
Колайці, с. 422
Колесник Петро, «Черник» 541
Колінський О., «Птах» 231–232, 337
Коки, м. 153, 299, 304, 334–336, 402, 512
Колківський район 522
Колківщина 336, 492
Коллард Юрій 14
Коловерти, с. 333
Колодеже, с. 312
Колодзєй, старший постерунковий 24
Колодзінський Михайло, «Гузар» 27, 29
Колодихня, с. 311
Колодіїв, с. 503
Колодіївка, с. 423
Колодниця, с. 38
Колодязне, с. 290
Коломийська округа 29
Коломийський район 522
Коломийщина 103, 522, 529, 542
Коломия, м. 44, 64, 92, 103–104, 153, 324, 326, 331, 379, 483, 492, 503, 517
Колосюк А. 189
Колосюк М. 481

Колотило Михайло, «Кобзар» 168, 368–369
«Колчак», хорунжий 249
Комар Д., учасник повстання на Збаражчині у грудні 1939 р. 63
«Комар», командир боївки 421
«Комар», стрілець, див. Кузнець Федір
Комарницький Іван 37
Комарно, м. 64, 86
Комінтернівське, м. 170
Коморовський Тадеуш 401, 407–408
Компанієць, секретар Тернопільського обкому КП(б)У 488
Комсомольськ, м. 137
Кондрас Михайло, «Великан» 342
Кондрат Федір 208, 286
Кондратюк І. 189
Коневський, експедитор 462
«Коник», хорунжий 249
Коннолі Джеймс 11
Коновалець Євген 12–19, 21, 25–26, 49, 52, 56, 231, 246, 333
Коновалець Мирон 14
Коновалов Микола Олександрович 530
Конотоп, м. 145, 480
«Конрад», див. Сидор Василь
Константинівка, колонія 414
Конюхи, с. 41, 309, 412, 418
Конюшок Ганна 534
Конюшки, с. 277
Копитівська колонія 461
Копиткове, с. 317
Копичинецький район 423
Копичинці, с. 41, 64, 339
«Кора», див. Мельник Макар
«Корбан», командир 409
Кордюк Богдан 14
Корець, м. 42, 135, 151, 307, 316, 335, 341, 402
Корецький район 189, 257, 307, 333, 341, 461
Кореччина 226, 326, 492
Користь, с. 307
Коритниця, с. 311, 313
Корінець Дмитро, «Бористен» 207, 409, 447
Корнілівка, с. 298
Корнієць Леонід 197
«Коробка», див. Перегіняк Григорій
Коровиця, с. 466
Королюк Ф., «Холодний» 474
Коростенський район 314
Коростень, м. 146, 191, 302, 317, 402, 452, 471
Коростишівський район 315
Корошине, с. 533
Корсунь-Шевченківський, м. 164, 468
Кортеліси, с. 298
Корчин, с. 39, 290, 443
Корчинський Іван 37
Корчинський Петро, «Стрийко» 549
Коршів, с. Здолбунівського району 290
Коршів, с. Луцького району 335
Корягін І., «Орел» 331
«Коса», див. Зубків В.
«Косар», див. Маївський Дмитро
Косик Володимир 10
Косів, м. 64, 103, 152, 346
Космач, м. 326, 331, 338, 508, 529
Коссак Зенон, «Тарнавський» 14, 27
Костарів Леонід 14, 17–19
Костельник Гавриїл 488, 526
Костемський С., «Навісний» 344
Костільники, с. 101
Костопіль, м. 150, 173, 179, 185, 196, 204, 231, 287–289, 291, 297–298, 300, 329, 334, 400, 402, 410
Костопільська округа 287
Костопільський повіт 42, 205, 330, 401, 403, 439–440
Костопільський район 196, 219, 227, 264, 290, 292, 295, 328–329, 399, 440, 459, 461
Костопільщина 102, 179, 204, 208, 291, 295, 298–299, 311, 334, 448, 468, 547
Костюк Т. 42
Костюков Ф. С. 463
Костюхівка, с. 401
Костюшкове, с. 333
Костянтинівка, м. 137
Кот Станіслав 391
Котельня, с. 315, 338
Котик Семен, «Вир», «Докс» 225, 231–232, 318, 337, 473–474, 482
Котів, с. 41, 441
Котловський Федір Леонтійович 526
Котовськ, м. 170
Котовський район 279, 368, 478–479
Которів, с. 394
Кох Ганс 30, 87, 125, 129, 144, 158, 187, 298, 302, 398, 401
Кохан Володимир 14
Кохтур Михайло, «Гамалія» 276
Кочубей Леонтій, «Зяць» 277
«Кошіль», див. Клячківський Дмитро
Кошківці, с. 277
Кравецькі Станіслав 420
Кравс Антон 19
«Кравс», див. Сидор Василь
Кравців Богдан 14–15, 17, 48
Кравчук Роман, «Петро», «Степовий» 67, 124, 130, 139, 172, 199, 369, 377, 480, 536, 541
Краків, м. 44, 46–51, 53, 55, 57, 65–69, 72–74, 84–85, 88–91, 95, 122–123, 127–128, 134, 392, 403

Краківщина 418
Краковець, м. 502
Краматорськ, м. 365—366
Кранц О. Р. 308
Красна, с. Зборівського району Тернопільської області 474
Красне, м. Львівської області 530
Красне, с. Дрогобицької області (зараз — Львівська область) 522
Красний Сад, с. 295, 401
Краснодар, м. 78, 260
Краснодарська область 259
Красняни, с. 436
Красова, с. 311
«Красько», Ківерцівський надрайонний провідник 547
Крат П. 353—354
Крать, с. 417
«Крегул», див. Сидор Василь
Кременець, м. 102, 151, 167, 210—211, 277, 287—289, 291—294, 296, 298—299, 306—307, 311, 317, 335, 337, 340, 445
Кременецький повіт 62, 206, 211
Кременецький район 219, 231, 257, 288, 292, 332, 399, 402
Кременеччина 178, 206, 226, 277, 291—293, 304, 317, 326, 468
Кременецький повіт 153
Кременчук, м. 131, 162—164, 480
Кремеш, с. 311, 313
«Кремінський», див. Гринів Володимир
Криве, с. 41, 522, 529
Кривий Ріг, м. 136—137
Кривня, с. 419
«Кривоніс», див. Максимів Онуфрій
Кривоозерський район 367
Криворіжжя 479
Криворізький район 478—479
«Крига», див. Цимбалюк Сильвестр
«Крига», козак 279
Крижанівський, полковник МВД 504
Крижопільський район 368
«Крилатий», агент МГБ 525
«Крилатий», сотник, див. Новак Віктор
Крилів, с. 331
Крим 78, 119, 136, 138, 159
Кримський Агатангел 73
Криниця, с. 86, 433
Криничанський район 367, 478—479
Кристинопіль (з 1951 р. — Червоноград), м. 66
Крисько Лев, «Горинь» 151, 237
Кролевець, м. 261
«Кропива», див. Процюк Василь
Кроче Бенедетто 9
Крочек Станіслав 43
Круглов Сергій 471, 517, 544
«Крук», див. Климишин Іван
«Крук», командир 233
Крупове, с. 441
Крупське, с. 34—35
Крута Слобода, с. 450
Крутяк, студент 36
Кубань 17, 78—79, 119, 259, 277
«Кубик», див. Зінчук Тихон
Кубійович Володимир 110, 396
Кублій Іван 66
Куделя Дмитро 136
Кудра Володимир, «Роман» 208, 299, 463, 536, 546
Кудрин, с. 340
Кузик Степан 17
Кузнецов Микола 438
Кузнець Федір, «Комар», стрілець 276
Кузовков Гнат 446
«Кузьма», командир 231
Кузьмик Василь, «Петренко» 166—167
Кузьмінський, іструктор 85
Кузьмович Володимир 13
Кук Василь, «Леміш», «Ле», «Медвідь», «Коваль», «Юрко» 47, 49, 52, 67, 70, 72, 102, 123—126, 131, 134—135, 139, 159, 169—170, 172, 181, 218, 301—305, 315, 351, 361—362, 364, 371—372, 374—375, 379—381, 396, 407, 473, 480, 536—537, 539, 542—544, 546
Куканда, м. 260
Кулик Стефанія 534
Куликів, м. 64
Куликівський район 466, 508, 529
Куликовичі, с. 447
Кулиничі, с. 335
Кулинці, с. 337
Куликов, червоноармієць 461
Кулінська Люцина 24
Куліш М., «Ящур» 185
Кульчицький Зигмунт, «Ольгерд» 411
«Кум», командир 232
«Куна», див. Левицька Галина
Куницький Б. 481
Купичів, с. 291, 400, 414
Купновичі, с. 101
Купчинець, с. 522
Кургани, с. 460
Курдибанівка, с. 524
Курунин, с. 311
Курорт, колонія 409—410
Курськ, м. 359
Курська область 260
Курщина 438
Кустичі с. 404
Кути, м. 119
Кутрів, с. 313

- Кутузов, старший лейтенант 537
 Кухарук Я. 334
 Кушнір Макар 17–19
 Кушпер Василь, «Гарячий» 277
 Л
 Лавренюк І. 42
 Лаврів (Лаврове), с. 154, 311
 Лаврів Роман, «Камінський» 36, 71
 Лагунь (Любар?), м. 338
 Лазаревський Никанор, «Калина», козак 277
 Лазарек Юзеф 355
 Лазаряк М., «Стародуб» 169
 Лазоровський Петро, «Кленовий» 278
 «Лайдака», див. Скуба Микита
 Ланівці, м. 291, 416, 477, 483
 Лановецький район 211–212, 257, 308, 332, 341, 511
 Лапунька Омелян, «Чабан» 40
 Лапшин, с. 522
 Ласків, с. 309, 418
 Ластівці, с. 504
 Латвія 87, 292, 298–299, 307
 Лахвичі, с. 451
 «Ле», див. Кук Василь
 Лебедин, м. 261
 Лебедь Микола, «Чорт», «Ігор», «Вільний», «Рубан», «Орест» 25, 48–49, 52, 67, 87–89, 128, 139, 141, 162, 170, 172, 177, 181, 187, 189–190, 197, 199–200, 205, 213, 285, 302–303, 307, 310, 319, 352–354, 356, 361, 364, 369–372, 375, 377, 379, 543
 «Лебідь», див. Хом'як Василь
 Лебохора (Лихобора), с. 82
 «Лев», див. Прядун Йосип
 «Лев», командир із Закерзоння 430
 «Лев», командир із Тернопільщини 474
 Левицька Галина, «Куна» 48, 69
 Левицька Зеновія, «Зена» 66
 Левицька Марія 69
 Левицький Андрій 21
 Левицький Борис 48, 135
 Левицький Дмитро 44, 389
 Левицький Кость 44
 Левицький Микола, «Макаренко» 208, 447
 Левицький Юрій 69
 Левкович Василь, «Вороний» 207–208, 224, 237, 231, 406, 409, 514
 Левочко Василь, «Довбуш» 233, 342, 421–422
 «Легенда», див. Климів Іван
 Легкий Григорій, «Бистрий» 529
 Лейпциг, м. 192
 «Лекс», див. Степаняк Михайло
 Лельчицький район 442
 Лемик Микола 23, 35, 65, 119
 «Леміш», див. Кук Василь
 Лемішка Яків, «Пташка» 277
 Лемківщина 30, 45, 67, 119, 224, 426–427, 431, 456, 533
 Ленінград, м., див. Санкт-Петербург
 Ленкавський Степан 14, 17–18, 51–53, 86, 133
 Леснак Михайло, «Надійний» 276
 Летичів, м. 338
 «Летун», командир 232
 Леус П., «Вибух» 537
 Лещенко Іван 169
 Лизун П. 63
 «Лиман», Золочівський надрайонний провідник 547
 Линючий, енкаведист 493
 Липа Юрій 14
 «Липей», командир 232
 Липиця Горішня, с. 475
 Липиця Нижня, с. 39
 Липівці, с. 394
 Липники, хутір 529
 Лис Василь, «Богун» 278
 «Лис», див. Пелих Степан
 «Лис», див. Шахрай Григорій
 «Лис», командир боївки ОУН 103
 «Лис», командир куреня УНС на Галичині 232
 «Лис», командир сотні УПА на Волині 150, 464
 Лисенко Олександр 10
 Лисець, м. 476, 483, 492
 «Лисий», див. Климчак Іван
 «Лискавка», див. Чайковська Клавдія
 «Лисогор», сотенний 471–472
 Лисяк-Рудницький Іван 13, 21–22, 31, 384, 387
 Литва 16, 292, 298–299, 307, 384–385, 536
 Литвинів, с. 41
 Литвинко Зенон 68
 Литвинчук Іван, «Дубовий» 204–205, 207–209, 219, 285, 296, 380, 400, 409, 447–448, 528, 543
 Литвинюк Хома, «Луговий», командир 232
 «Лихо», див. Кайдаш О.
 Лиходько Іван 150
 «Лицар», див. Гасин Олександр
 Лички, с. 317
 Лишнівка, с. 448
 Лище, с. 299
 Ліберці, м. 14
 «Лівар», див. Лунь Роман
 Лівий Володимир, «Митар» 88
 «Лівик», див. Чемеринський Ярослав
 Лісники, с. 41, 474
 «Лісовий», командир 233
 «Лісовик», див. Чемеринський Ярослав
 «Лісовський», див. Павлишин Мефодій
 Літевка, с. 422

- Літин, с. 308, 319, 332, 414
Літинський район 470
Лішня, с. 304
Лобай Володимир 124, 192
Лобачівка, с. 299
Логвин П. 42
Логуш Омелян, «Іванів» 181, 369–370, 372, 377
Лоєцька Олена 167
Лозинський Роман, «Бомба» 541
Локачі, м. 295, 305, 313
«Лом», див. Рачок Костянтин Устинович
Ломи, колонія 409
Лондон, м. 42, 87–88, 90, 113, 123–126, 135, 153, 158, 162, 170, 175, 391, 396, 401, 415, 454
Лопатин, м. 98, 502, 505
«Лопатинський», див. Тимчій Володимир
Лопатинський район 508, 519
Лопатинський Юрій, «Калина» 27, 89, 357
Лопотич М. 549
Лопушна, с. Перемишлянського району 420
Лопушне, с. Лановецького району 277
Лоп'янка, с. 522
Лохвиця, м. 182, 378
Лубне, с. 427
Лубни, м. 164
Луганськ, м., див. Ворошиловград
Луганська область, див. Ворошиловградська область
Луганщина 183, 278
Лугінський район 316
«Луговий», див. Литвинюк Хома
Лужок Горішній (сучасна назва — Лужок Верхній), с. 39
Лужок, с. 99
Лукаsevич Мар'ян, «Ягода», «Черник», командир сотні 232, 418, 422, 497
Луки, с. 450
Лукін Олександр 188
Луковичі, с. 456
Лунь Роман, «Лівар» 251, 323
Лупче (Лубче), колонія 422
Луців Володимир 103
Луців Іван 36
Луцьк, м. 29, 42–43, 95, 99, 102, 107, 119, 132, 151, 154, 163, 165–167, 175, 189, 193, 198, 204, 209, 231, 260, 289–290, 293, 297–298, 300, 302–303, 305, 307, 311, 313, 317–318, 333–335, 343–344, 393, 411, 416–417, 441, 512, 523, 536
Луцька округа 29
Луцький Олександр, «Беркут», «Богдан», «Богун», «Андрієнко» 62, 67, 72, 75, 88–89, 213, 232, 235, 319, 321–323, 358, 372–373, 375, 377, 480
Луцький Остап 14
Луцький повіт 206
Луцький район 68, 72, 88, 94, 206, 293, 299, 301, 317–318, 320, 399, 401
Луцок Іван 131
Лучинський, міліціонер 493
Лучиці, с. 317
Луччина, с. 162, 206, 291, 305, 318
Львівська область 37, 54, 62, 64, 67, 69, 71–74, 76–78, 82–83, 97–99, 101, 107, 132, 153, 224, 232, 239, 257, 259, 281, 292, 295, 321, 332, 346, 348, 351, 401, 420, 423, 456, 466, 476, 482–483, 487, 491, 493, 497–498, 500, 505, 510, 512–513, 519–524, 526, 531–532, 537, 541–543, 545–549
Львівська округа 29
Львівщина 36, 191, 332, 346, 362, 385, 419, 423, 466–467, 474, 487, 489, 497–498, 502, 505, 508, 513, 516, 519, 526–527, 539, 541–542, 549
«Льойнтант Чорноморець», див. Басюк Євген
Любача, с. 422
Любачів, м. 64, 422
Любачівка, с. 293
Любачівщина 37, 218, 427
Любешів, м. 448
Любешівський район 329
Любич, м. 430
Люблін, м. 89, 384, 418, 434
Люблінське воєводство 418
Люблінщина 399, 456
Любомль, м. 186, 298, 307, 343
Любомльський район 329, 399
Любомльщина 417, 454
Люб'язь, с. 452
Людвиківка, с. 419
Людвипіль, м. 41, 196, 288, 291, 296–298, 326, 329
Людвипільський район 291, 329, 439, 452
Людинь, с. 441
Люксембург 16
Лютце Віктор 298
Ляди, колонія 409–410
Лялюк В. 103
Ляховичі, с. 277
Ляшівка, с. 277
Ляшки, с. 101, 494
Ляшковичі, с. 504
М
Магдалинівський район 137, 367, 478–479
Магерів, с. 483
Маєвський Анатолій, «Уліан» 547–548
Мазурець Сергій 209
Майдан, с. 421, 440, 448, 450, 502, 512
Майстришин Ева 494

Майструк, полковник 534
Маївський Дмитро, «Косар», «Тарас» 131, 135,
139, 170, 172, 193, 199, 361, 365, 369,
371–372, 377, 380, 480, 497, 528, 543
Макар Василь, «Сіроманець», «Безрідний» 24,
187
«Макаренко», див. Левицький Микола
Макарів, м. 131, 317
Макарівський район 133
Макарушка Любомир 15
Макіївка, м. 137, 366
Маковичі, с. 417
«Макс», див. Скорупський Максим
Максимів Іван, «Вечірній» 70, 72–75
Максимів Онуфрій, «Кривоніс» 70
Максимів Петро Лук'янович 529
Максимільянівські хутори 464
Максимович Володимир 344
Максимчук Григорій, «Кайдаш» 181
Максимчук Мефодій 43
Мала Грабниця, с. 334
Мала Любаша, с. 298, 335
Мала Мощаниця, с. 270, 464
Мала Омеляна, с. 179
Малашук Роман 124
Мале Вербче, с. 469
Малий Кунинець, с. 340–341
Малин, м. у Житомирській області 314
Малин, с. Млинівського району 311, 313
Малинич Кирило 37
Малиновський Олександр 378
Малинськ, с. 306, 332, 400
Малинський район 314–315, 335
Маличі, с. 394
Маліков Степан 438, 442, 453
Малків, с. 394
Малковичі (Малковиці), с. 427
Малужина, с. 436
Малько Іван 18
Мальчиці, с. 530
Малюга Валерій 513
Малярчук Віктор 119
«Мамай», див. Сало Іван
Маневицький район 329–330, 506
Маневичі, м. 292, 308, 330, 334, 340, 448
Манн, с. 311
Маренін, с. 414
Маріуполь, м. 137, 366
Маркевич Кшиштоф 404
«Марко Боєслав», див. Дяченко Михайло
«Марко», див. Врубель Володимир
«Марко», див. Козьмин Степан
Мартинець Володимир, «Туратті» 15, 17–19, 21,
56, 382
Мартинюкський Микола, «Муха», козак 294
Мартинюк Б. 93
Мартинюк Микола 135, 175
Марушкін М. 440
Мархлевський район 315
Марценюк Андрій, «Береза» 318, 325
Марцок Зиновій 369
Марчак Роман 163
Марченков Михайло 468, 471
Марчук Ігор 10, 355, 403
Марчук Петро, «Фокус» 277
Мар'янівка, с. 407
Масікевич Орест 119
Матвеев К. В. 94
Матвійчук Микола 72, 73
Матіїв (сучасна назва – Луків), м. 290, 343
Матіївський район 329
Матла Зиновій, «Святослав Вовк», «Дніпровий»
81, 119, 122, 136–137, 170, 172, 199,
361, 364, 369
Матусевич І. 512
Мац Роман 255
Мацак, завідувач райфінвідділу 519
Мацейко Григорій 23
Мацілінський Остап, «Мацько» 70–71
«Мацько», див. Мацілінський Остап
Мацько Марія 526
Маша, с. 335
Машак Осип 124, 139
Медведєв Дмитро 188, 419, 438, 440, 442,
445, 457
«Медвідь», див. Кук Василь
«Медвідь», див. Опришко Микита
Медвідь Михайло, «Карпович» 190
Межигірці, с. 324
Межирицький район 257, 318
Межирич (Межиричя), м. (зараз — с. Великі
Межиричі с. Корецького району Рівнен-
ської обл.) 43, 151, 291, 333, 512
Межирич, с. Острозького району Рівненської
області 402
Межівський район 479
Мелітополь, м. 367
Мелітопольський район 367
Мелітопольщина 478
Мельна, с. 419
Мельник Андрій 26, 32, 45–53, 55, 64, 76, 84,
92, 110, 116, 118, 140, 142–145, 159,
163–167, 174, 180, 182–183, 251, 297,
323, 357, 381–382, 469, 528–530, 555
Мельник Макар, «Кора» 151, 207, 231, 409,
413, 451, 453, 469
Мельник Олексій, «Чорноморець» 246
Мельник Т., зв'язковий 76
Мельник Яків, командир радянських партиза-
нів, полковник НКВД 442
Мельник Ярослав, «Роберт», провідник ОУН
Карпатського краю 514

Мельники, колонія 409
Мельников Леонід 531, 539
Мельниці, хутір 409
Мельничук Василь, «Чумак» 103
Меркулов Володимир 43, 57, 59, 78–81, 94
«Меч», командир 232
Мечищів, с. 41
«Мечник», див. Мудрик Степан
Мешик Павло 82–84, 95–97, 544
Мешко Катерина 377
Микитів, с. 440
Микитюк, сотник 153
Миклашів, с. 423
«Микола», провідник 64
Миколаїв, м. Львівської області 34, 36, 466
Миколаїв, м., обласний центр 119, 140–142, 145, 164, 194, 197
Миколаївська область 482, 495
Миколаївщина 34–35, 169, 191
Миколенко Петро, «Байда» 430
Микуличі, с. 311
Мильці, с. 330
Милятин, с. 277, 461
Мирне, с., див. Блудів
Мирогоща, с. 270
«Мирон», див. Дякон Ярослав
Мирон Дмитро, «Орлик», «Андрій» 48–49, 52, 67, 70–73, 75, 119, 128, 135, 139, 159, 170, 172, 174, 181, 193
«Мирон», підрайонний ОУН 421
«Митар», див. Лівий Володимир
Михайлівка, с. 276
«Михайло», див. Арсенич Микола
Михайлович Драголюб 359
Михалин, с. 297
Михальчук Василина 524
Михальчук С. В. 526
Михасік Григорій 278
Мичковський Мирослав 119
Мізерний Василь, «Рен» 233, 430
Мізоцький район 257, 292
Мізоч, м. 211, 277, 292, 295–296, 318, 326, 335, 337, 454
Мікорін М. 452
«Мікушка», див. Пришляк Григорій
Мілянчик Атаназ 81
Мінськ, м. 260, 536
Мінська область 260
Мірче, с. 396
Місюра, партизанський командир 208
Мітринга Іван 135
Міхєєв Анатолій 59–60
Міхневичі, м. 402
«Міша», командир 232
Міщенко 260, 453
Млинівський район 257, 337
Млинівці, с. 290
Млинок, с. 448
Мовчан Богдан 193, 368
«Могила», див. Сак Пантелеймон
Могилів-Подільський район 368
Могилівська область 259
Могилівський район 169
Могильне, с. 303, 336, 417
Моделівка, с. 472
Мозир, м. 190
Моквин, с. 208, 460
Мокряни, с. 101
Молдова (Молдавія) 257, 260, 519
Моложав, с. 396
Молотов В'ячеслав 49, 59
Молошковичі, с. 494
Молошак Л. 73
Монастирський район 94, 492
Монастирок, с. 529
Моралевич Яків 17–19
Мороз Василь 377, 379
Мороз Володимир 10, 376, 466–467, 513
«Мороз», див. Гірняк Іван
«Мороз», див. Токар Матвій
«Мороз», Кузьма Григорій 305, 342
Мороз Ярослав 81
Морочинець, партизан 469
Морочне, с. 446, 448, 469, 483
«Моряк», сотенний 505
Мосир, с. 412
Москаленко Кирило 512
Москаль Михайло 420
Москва, м. 12, 25–26, 49, 54–55, 57, 60, 75, 84, 87–89, 95, 125, 141, 152, 171, 174, 189–190, 197, 219, 304, 309, 313, 319, 321–322, 327, 342, 376, 392, 403, 415–416, 441, 444, 490, 506, 522, 525, 534, 539, 541, 543
Моссор Стефан 433
Мости, с. 153, 211, 335
Мостиський район 99
Мостовський район 367
Мотика Гжегож 10, 36, 404, 428, 433–434
Мочулище, с. 441, 451
Мочулки, с. 296
Мощаниця, с. 291, 304, 464, 473
Мразниці, с. 37
Мриглоди (Мриглоди, Мриглод), с. 456
«Мрувка», див. Окулицький Леопольд
Мудрий Василь 377, 379
Мудрик Степан, «Мечник» 66, 85, 88
Мужилловичі, с. 494
Мукачеве, м. 27–28
Мульчиці, с. 448
«Мундзьо», див. Сельський Роман
Муссоліні Беніто 126

Мутвиця, с. 409
«Муха», див. Мартиновський Микола
«Муха», див. Шевчук Василь
«Муха», командир 232
Мухалинін, лейтенант 462
Мухин Михайло 14
Мухітдінов, сержант 535
Мшанець, с. 524
Мюнхен, м. 497
М'ягке, с. 394
М'ясовичі, с. 298
Н
Набріж, с. 346, 418
«Навісний», див. Костемський С.
Нагірний Іван 480
Награни, с. 512
Надбродний Степан, «Нечай» 278
Надвірна, м. 64, 421, 493
Надвірянський район 464, 503, 508
Надвірянщина 346
Надніпрянщина 136, 143, 146, 159, 181,
193, 367–368, 380
«Надійний», див. Леснак Михайло
Надітичі, с. 34–36
Надрічне, с., див. Дрищів
Надсяння 224
«Назар», командир 231
Наконечне, с. 494
«Наливайко», командир 232
Нараїв, с. Бережанського району 40–41
Нараїв, с. Дубенського району 333
Насташине, с. 503
«Наталка», див. Галушка Стефанія
Наумов Михайло 453, 456
«Негус», див. Олеськів Сергій
Недзвецький Микола, «Хрін» 206, 299
Недільна, с. 39, 339, 378
«Недоля», агент НКВД 82
«Недоля», інтендант куреня УПА «Крука» 210
«Недоля», командир, див. Трохимчук Степан
Нежухів, с. 38
Немовичі, с. 306
Неньковичі, с. 448
«Непитайло», курінний 473
«Непоборний», див. Грицак Осип
Нестаничі, с. 466
«Нечай», див. Надбродний Степан
«Нечай», див. Фурманюк Петро
«Нечай», командир боївки в Галичині 421
«Нечай», командир відділу на Волині 232
Нечай, кущовий юнак 313
Нечипуренко, бухгалтер МТС 493
Нечиховстя, с. 311
Нива Губинська, с. 311
Нивецьк, с. 441, 453, 458–459
Нижанківський Степан 14–15, 18
Нижня Боца, с. 436
Ніжин, м. 145
Ніклевич Степан, «Вірко», «Вірчин» 48, 70–71
Ніколайчик Данило 456
Ніколайчук Михайло, «Ясний» 278
Нікольський Володимир 122
Нікопольський район 137, 478–479
Ніньковичі, с., див. Неньковичі
Нісвицька Діброва, с. 311
Нова Басань, с. 261
Нова Скворява, с. 529
Нова Ушиця, с. 524
Новак Андрій 43
Новак Віктор, «Крилатий», сотник 43, 301
Новак Семен 43
Новаки, с. 458
Новачук Григорій, «Ангора» 278
Новий Двір, с. 414
Новий Люблинець, с. 422, 427
Новий Осередок, с. 336
Новий Яричів, м. 483
Новини, колонія 312, 494
Новицький Володимир Петрович 94
Новицький Степан, «Вій», «Спец» 70, 148, 418
Нові Березичі, с. 448
Нові Стрілиська, с. 483
Нововірський Н. 15
Нововоронцовський район 367
Новоград-Волинський (Звягель), м. 135, 196,
219, 288, 297, 301, 316–317
Новожилов, капітан 471
Новомилятинський район 530
Новомосковський район 478–479
Новосад Микола, «Грім», «Панас», командир
299, 344
Новосибірська область 260
Новосілки, с. 330, 336, 494
«Нуся», див. Гусяк Дарія
О
Обершин Ілля 550
Оберлендер Теодор 87
Обільниця, с. 536
Оброшине, с. 29, 36
Овідіопольський район 367
Оглядів, с. 502
Огороднік Валерій 10
Одеса, м. 78, 119–120, 142, 158, 169–170,
193, 259
Одеська область 160, 259, 261, 482, 495
Одеський район 169, 367
Одещина 225, 368
Одуха Антон 445–446, 453–454
Ожешин, колонія 409
Ожидів, с. 40, 530
Озерна, с. 524
Озеро, с. 453

Озеряни, с. 414, 503
 Озютичі (Оздютичі), с. 417
 Окопи, с. 416
 «Оксана», див. Фоя Людмила
 Окулицький Леопольд, «Ян», «Мрувка» 84, 89, 391
 Олевськ, м. 155—156, 186, 197
 Олевський район 533
 «Олег», див. Якимчук Микола
 «Олег», командир 338
 Олександрійська волость 43
 Олександрійський район 92, 257
 Олександрійщина 446
 Олександрія, м. Кіровоградської області 480
 Олександрія, м. Рівненського району 151, 288
 Олексенко Степан 441—442, 453
 Оленчак Теодор, «Васильків» 66
 Олесь Олександр 13
 Олеський район 530
 Олеськів Сергій, «Негус» 331, 333
 Олесько, м. 40
 Олеша, с. 503
 Олешів, с. 300
 Олика, м. 290, 416
 Олійник Микола, «Орел» 352—353, 422
 Олійник Петро, «Еней», «Роман» 206—207, 209—212, 219, 274, 278, 294, 318, 379—380, 473, 506, 543
 Олійник С. 69
 Оліїв, с. 61
 «Ольгерд», див. Кульчицький Зигмунт
 Ольгинка, м. 366
 Ольгинське, с. 137
 «Ольжич», див. Кандиба Олег
 Ольховий Іларій 14
 «Омелько», див. Петренко Роман
 Омелько, член ОУН 46
 Омельне, с. 407, 414
 Омельченко Тимофій 110
 Омелюсік Микола 207, 209
 «Омелян», командир 232
 «Омелян Кримський», див. Клячківський Дмитро
 Омелянка, колонія 409—410
 Онацький Євген 17
 Онишкевич Мирослав, «Орест» 224, 427
 Онишкевич Тарас, провідний член ОУН 124, 135
 Опака, с. 520
 Опришко Микита, «Медвідь» 48—49, 66
 Орвінці, с. 461
 Орв'яницькі хутори 459
 «Орел», див. Корягін І.
 «Орел», див. Олійник В.
 «Орест», див. Лебедь Микола
 «Орест», див. Онишкевич Мирослав
 Оржаниця, с. 316
 Оржів, м. 179, 189, 289, 416
 Оржів, хутір 481
 Оришківці, с. 304
 Орищенко, член ОУН(м) 146
 Орішин, колонія 313
 «Орлан», див. Галаса Василь
 «Орленко», зв'язковий 63
 «Орлик», див. Мирон Дмитро
 «Орлик», див. Рибчин Михайло
 «Орлик», див. Семенюк
 «Орлик», підпільник 538
 «Орлів», див. Гриньох Іван
 Орловська область 259
 Орловщина 438
 Оронський, капітан 471
 «Орський», див. Гринів Орест
 «Оса», командир 409—410
 Оса, с. 417
 Осада Креховецька, с. 290
 Осадчий А. 65
 Осадчий М., «Василько» 474
 Осекрів, с. 417
 «Осип», курінний 446
 Осипов Володимир, «Зірка» 278
 Осники, с. 341
 Осницьк, с. 450
 Осова, с. 299, 441, 453, 458—459
 Осовичі (Осовічі), колонія 409—410
 «Остап», див. Брись Олексій
 «Остап», див. Качан Остап
 «Остап», див. Качинський Сергій
 «Остап», див. Польовий Омелян
 «Остап», курінний 281
 «Остап», курінний 225, 233
 Остобіж (сучасна назва — Острівок), с. 422
 «Остоя», див. Климовський Тадеуш
 «Острий», див. Ждан Ярослав
 «Острий», командир ВОП 446
 Острів, с. 317
 Острівки (Островки), колонія 409—410
 Острівці, с. 441
 Остріг (Острог), м. 43, 71—72, 191, 207, 291—292, 296, 306, 331—332, 335, 340, 416—417, 445, 483
 Острозька волость 43
 Острозький повіт 211
 Острозький район 257, 292, 300, 304, 332, 337, 460, 463
 Осьмак Кирило 175, 377, 379
 Осьмиговичі, с. 417
 Отинія, м. 492
 Охлопів, с. 311
 Охримович Василь 153, 199, 369, 372—373, 377
 Охримович Степан 14—15, 17—18

Охримович Юліан 153
Охримович Ярослав 153
«Охрім», див. Клячківський Дмитро
Охтирка, м. 261
Очаків, м. 170

Очаківський район 367
«Очман», командир 290

П

Павеліч Анте 126
Павлишин Лука, «Вовк» 159, 189—190
Павлишин Мефодій, «Лісовський» 84, 121—
122, 128, 159, 169

Павлівка, с. 380
«Павло», керівник СБ Львівської округи 537

Павловський Михайло Кузьмич 208
Павлоградський район 478—479

Павлокома, с. 427—428
«Павлусь», див. Судоплатов Павло
«Павлюк», див. Климчак Іван

«Павлюк», член ОУН 37
Пагіря Олександр 10, 281

Паладійчук Роман 135
Паламарчук А. Г. 525—526

Паламарчук Гордій Сергійович 525
Паламарчук З. Г. 525—526

Палаченко, капітан 512
Палідович Михайло 369

Паліїв Дмитро 14, 17
Пальчак Марія 548

«Панас», див. Новосад Микола
Панасівка, с. 477

Панська Долина, с. 417
Панченко-Юревич Володимир 109

Паньків Г. 505
Паньків Іван, «Явір» 537

Паньків, с. 508
«Панько», командир 232, 473, 477

Париж, м. 17, 88, 128, 136, 374
Паріхузовці, с. 436

«Партизан», командир 232
Парфонов Олексій 529

Пархоменко, командир 458
Пасенков, комісар 449

Пасічна, с. 421, 503
Пасічний Петро 548—549

Пасічник-Тарнавський Теофіл 17—18
Пастернак Іван 397

Пахалія Іван 38
Пашківка, с. 134

«Певний», командир 231
Пеленський Ананій 35

Пеленський Зенон 17—18, 377
Пеленський Ярема 35

Пелих Степан, «Лис» 278
Пеляхні, с. 311

Пепідоха Василь 68

Перацький Броніслав 23
Первомайськ, м. 164

«Перебийніс», див. Грицай Дмитро
«Перебийніс», див. Данилюк Назарій
Переволока, с. 102—103

Переволочна, с. 466
Перев'ятичі (сучасна назва — Перв'ятичі), с.

529

Перегінськ (Перегінське), с. 347
Перегінський район 505, 508, 540

Перегіняк Григорій, «Коробка» 186, 207, 285—
287, 439

Перемиль, с. 312
Перемиська округа 29

Перемиськ, м. 17, 37, 64, 86, 99, 119, 352,
418, 420, 435

Перемисьщина (Переміщина) 191, 426—
427, 431, 533

Перемішляни, м. 64, 98—99, 345—346, 348,
419, 476

Перемішлянський район 98, 281, 419, 423,
466, 522

«Перемога», командир 489
Перерісль, с. 421

Пересоловичі, с. 397
Переспа, с. 409—410

Перців Володимир, «Грізний» 278
Петербург, м., див. Санкт-Петербург

Петлюра Симон 11, 174, 208, 231, 238, 385,
401

Петраші, с. 520
«Петренко», див. Кузьмик Василь

Петренко Роман (Татура Євген), «Омелько» 204
Петричко Ярослав, «Граб» 193, 368

Петриківський район 367, 478
«Петриченко», провідник 64

Петрів Всеволод 92
Петрів Зиновій 14

«Петро», див. Кравчук Роман
«Петро», командир 211—212

Петров, енкагебіст 493
Петровський район 368

Петропавлівський район 367, 478—479
Печеніжинський район 503

Перхал, поліцейський 24
Пилипи Олександрівські, с. 524

Пилипів Микола 38
Пильгани, с. 313

Пирятин, с. 466
Писарева Воля, с. 412

Пильований Іван 505
Підбереззя, с. 295, 305

Підберізці, с. 317
Підбірці, с. 37

Підбузький район 519
Підвисоцьке, с. 526

- Підгаєцький повіт 28, 40, 102, 268, 347, 423, 466, 549
- Підгаєччина 34, 41, 524
- Підгайний Богдан 14
- Підгайці, м. 64
- Підгірський Самійло 13, 377
- Підгороддя, с. 39
- Піддубне, с. 475
- Піддубці, с. 185, 198, 305
- Підкамінський район 529
- Підкамінь, с. 351, 419–420
- «Підкова», див. Полішук Григорій
- Підліски, с. 522
- Підлуди, с. 493, 494
- Підлужне, с. 179
- Підляшшя 21, 24–45, 190, 224, 384, 386–387, 389, 394, 397, 426, 475, 533
- Підсоснів, с. 99
- «Підмарний», командир 232
- Пілганів (з 1964 р. — Промінь), с. 154, 317
- Пінськ, м. 102, 155, 287
- Пінська область 260
- Пінчук А. 440
- Пінщина 209, 219, 446, 448
- Піскоровиці (Піскоровичі), с. 427
- Пісочна, с. 35–36
- Пічкур, старший лейтенант 460
- Піщани, м. 48
- Планчі Великі, с. 41
- Пличанове (Підганів?), с. 154
- Плонне (Полонне), с. 430
- Плохий Кіндрат 17–19
- Плужанський район 452
- Пляшева, с. 258
- Пнівне, с. 448
- Пнятин, с. 476
- «Погоня», див. Війтюк Володимир
- Погорілівка, с. 452
- «Пограничний», командир 232
- Подебради, м. 17
- Поділля 163, 165, 169, 182, 188, 191, 193, 219, 224–228, 230–232, 234, 239, 260, 292–293, 298, 307, 321, 338, 341–342, 352–353, 381, 442, 464, 470, 473, 475, 477, 482, 494, 509, 526, 539, 542–543
- Подселече, колонія 409–410
- Поздимир, с. 98
- Позичанюк Йосип 135, 369, 377, 379
- Покровський район 367, 479
- Полапи, с. 414
- Поле, колонія 410, 529
- Поледів, колонія 422
- «Поливода», курінний 477
- Полікарп (Сікорський), архієпископ 174–175, 293
- Полісся 7, 24–25, 29, 41–42, 43, 83, 102, 150, 154–155, 165, 178–180, 183–191, 193, 196–198, 202–205, 207–209, 212–213, 218–219, 221, 224–232, 234, 237–238, 245, 254–257, 261, 270, 277, 288–289, 291, 293, 298, 301–306, 309, 311–317, 319–320, 322, 326–331, 334–339, 342–343, 350–353, 360, 364–365, 371–374, 380, 386–387, 389, 392–393, 398, 400, 402–403, 410–411, 415, 423, 425, 438–439, 441–451, 453, 455, 464, 470, 473, 480–482, 489, 494, 498, 509, 513, 517, 526, 528, 531, 536, 539, 542, 544
- Поліська округа 29
- Політовий, старшина радіороти 462
- Полішук Григорій, «Підкова» 43, 210, 277
- Полішук, «Віктор», підпільник 43
- Пологи, с. 367
- «Полтава», див. Федун Петро
- Полтава, м. 119, 131, 145, 159, 166, 175, 182, 193–194, 197, 521, 536, 541
- Полтавська область 160, 182, 210, 239, 259–261, 368, 480, 482, 495
- Полтавщина 161, 175, 191, 193, 225, 256, 278, 379, 473
- Полуведько Кіндрат 143
- «Поль», див. Польовий Федір
- Польовий М., «В'юн» 369
- Польовий Омелян, «Остап» 224, 233, 475–476
- Польовий Федір, «Поль» 237, 250–251
- Польща 11–12, 15–16, 21, 23–26, 29–30, 32–34, 36, 38, 40, 44–45, 47–50, 59, 61, 79, 81, 85–89, 108, 114, 127, 154, 191, 224, 234–235, 249, 253, 264, 267, 346, 378, 384–396, 397–400, 405, 412–416, 418, 424, 426–437, 454–455, 471, 487, 499, 508, 511, 552
- Поляна, с. 346
- Поляни, колонія 409–410
- Полянський Юрій 124
- Пономаренко Володимир 367
- Попелі, с. 37
- Попель Микола 101
- Попик Івась 35
- Попівна, с. 336
- Попко Іван, командир радянських партизанів 260
- Попович Г., «Роза» 546
- Попудренко Микола 260
- Порицьк (з 1951 р. — Павлівка), с. 400, 409
- Порідне, с. 494
- Пороги, с. 421, 503
- Посадів, с. 418
- Посівнич Микола 10
- Посіч, с. 467

- Постійне, с. 92, 293
Поступель, с. 297
Поташня, с. 414
Потеличі, с. 422
Потіївський район 314—315
Потік, с. 39, 41
Потішко Василь 175, 377
Потсдам, м. 192
Потуртори, с. 41
Почаїв, м. 210, 402, 520
Почаївський район 210—211, 257
Прага, м. 12, 14—17, 47, 90, 115, 194, 432
Прайснер, старший постерунковий 24
Працюки, с. 441, 459
Прибалтика 191, 370, 523
Прибилів, с. 420
Прибинь, с. 345
Прикарпаття 33—34, 119, 152, 168, 194, 233,
321, 324—325, 338, 340, 356, 385, 423,
443, 476, 487, 491—492, 513—514, 519—
520, 523, 533, 541—545
Прилбичі, с. 494
Причорномор'я 119—120, 159
Пришляк Григорій, «Мікушка» 130
Пришляк Євген, «Ярема» 541
Пришляк Ярослав 34—35, 541
Прицак Омелян 73
Пробіжна, м. 492—493
Прокоп Мирослав-Андрій, «Володимир» 139,
170, 172, 175, 194, 199, 361, 369, 372,
374, 377—378, 411
Прокоф'єв Б., «Степан» 526
Промінь, с., див. Пілганів
Проскурів, м., див. Хмельницький
Проскурівська область, див. Хмельницька об-
ласть
Процюк Василь, «Кропива» 231, 279, 338, 473
Пруссія 434
«Прут», див. Вацик Павло
«Прут», див. Савицький Казимир
Прядун Йосип, «Лев», козак 277
«Птах», див. Колінський О.
«Пташка», див. Затовканюк Сильвестр
«Пташка», див. Лемішка Яків
«Пугач», див. Качор Володимир
Пузьня, с. 441
Пукало Данило 24
Пукацький Францішек, «Гзімс» («Гжимс») 417
Пуків, с. 39
Пулюй Іван 119
Пустомити, м. 313
Пухов Микола 500
Пушкін Юхим 100
Пшебраже (з 1964 р. — Гайове), с. 400, 407,
411, 413—414, 417
Пшеничний Степан 66
П'яне, с. 463
П'ятикори, с. 311, 313
Р
Рабун, секретар райкому 492
Рава-Руська округа 29
Рава-Руська, м. 64, 421, 483
Рава-Руський повіт 37
Равлик Іван, член ОУН із Миколаївщини 35, 52
Равлик Іван, член Проводу ОУН 124, 128, 139
Равщина 421
Радванці, с. 456
Радехів, м. 64, 98, 323, 346, 483, 502, 504
Радехівський район 423, 466, 530, 547
Радехівщина 492
Радзек, колонія 414
Радивилів, м. 151, 306, 330, 332, 334, 512,
520
Радивилівський район 257
Радивилівський район 330
Радимно, м. 50
Радовичі, с. 308, 325, 414
Радомишль, м. 146, 311, 317, 471
Радомишльщина 471
Радухівка, с. 300
Райське, с. 67—68
Райцентштейн Еріх 168
Раколін, капітан 512
Ратичів, с. 422
Ратне (Ратно), с. 336, 343
Ратненський повіт 42
Ратненський район 329
Рафайлів (з 1946 р. — Бистриця), с. 421
Рафалівка, с. 304, 333, 336
Рафалівський район 461
Рачок Костянтин Устинович, «Лом» 94
Ребак І. 139
Ребет Лев 24, 124, 128, 369, 372, 377
Рева Михайло 32
Ревак Василь 135
Ревушки, с. 408, 417
Рега Лев 40
Регей Василь 122, 136
Редькін М. 151
Резмер Володимир 10, 34
«Рен», див. Гуляк Юліан
«Рен», див. Мізерний Василь
«Ренс», див. Книш Зиновій
Речиця, с. у Білорусі 441
Рибники, с. 41
Рибницький район 169, 368
Рибча, с. 405
Рибчин Михайло, «Орлик» 491
Рига, м. 389
Риджевський Владислав, «Кобус» 399
Ридз-Сміглий (Риз-Смігли) Едвард 386
Ридки, с. 526

Рим, м. 51, 53
Римачі, с. 400
«Рись», див. Басай Станіслав
Рихта, с. 504
Ріббентроп Йоахим фон 49, 113
«Рів», див. Степчук Олександр
Рівне, м. 43–44, 65, 78, 102, 107, 118–119, 132, 135, 141, 145, 150, 154–155, 164–167, 175, 179–180, 182, 186, 189, 193–196, 203, 211, 237, 254–255, 270, 284, 287–289, 291, 296–298, 300–303, 305–307, 311, 313, 333–335, 341, 344, 346, 402, 445, 459, 461, 469–470, 473, 477, 481, 491, 528, 541, 546
Рівненська область 70–72, 78, 83, 92, 98–99, 107, 132, 150–151, 154–155, 173, 196, 204, 219, 239, 257, 262, 285, 287, 290, 295, 297, 299, 304, 306, 330, 332–334, 340, 344, 379, 438–439, 442, 445–447, 449, 452–455, 457, 459–461, 464–465, 469–470, 472–473, 477, 481–483, 487, 490–491, 500, 510–512, 520, 523–527, 531, 541–543, 545, 547
Рівненська округа 29, 287
Рівненський район 153, 219, 257, 318, 399, 402, 438, 447, 469, 547
Рівненщина 41, 162, 195, 204, 208–209, 219, 255, 261, 289–292, 299–301, 303–304, 317, 319, 329–330, 332, 335–336, 340, 376, 380, 400, 416–417, 439–440, 442–443, 448, 450–451, 460–461, 464–465, 470, 472, 481, 492, 511, 516, 522, 524–525, 527, 533, 542, 547–548
«Різун», див. Андрусак Василь
Річиця, с. у Волинській області 335, 447
Річиця, с. у Польщі 418, 422
«Річка», див. Семчишин Тиміш
Річки, с. 418, 421–422
Річ Посполита, див. Польща
«Роберт», див. Мельник Ярослав
«Роберт», див. Мирон Дмитро
Робітницький Володимир 76, 136, 150, 528
Ровецький Стефан 391, 398, 401
Рогатин, м. 64, 94–95, 345–346, 348, 378, 419, 505
Рогатинський повіт 39
Рогатинський район 103, 380, 550
Рогіз Д., «Зуб» 547
Рогізна, с. 494
Рогове, хутір 461
Рогозний, генерал-майор Червоної армії 102
Рожиськ, с. 292
Рожнятівський район 522
«Роза», див. Попович Г.
Розвадів, с. 34, 36
Розділ, с. 7, 11, 34–35, 98, 157, 284, 384, 438
Розенберг Альфред 108, 113, 284, 302
Розтоки, с. 106
Рой Микита, «Чуй» 278
Рокитне, м. 178, 297, 402, 439, 502
Рокитнянський район 301, 334, 525
«Роман», див. Грицак Осип
«Роман», див. Кудра Володимир
«Роман», див. Петро Олійник
«Роман», командир куреня 233, 477
«Роман», стрілець 494
Романики, с. 494
Романів, с. 93
Ромашкове, колонія 409–410
«Ромб», командир 231
«Ромко», командир 233
Ромни, м. 161
Російська Федерація, див. Росія
Росільна, с. 421
Росія 11, 18, 23, 61, 110–113, 171–172, 186, 190–191, 196, 199, 235, 257, 259–261, 384–385
«Ростислав Вишитий», див. Сидор Василь
Ростов, м., див. Ростов-на-Дону
Ростов-на-Дону, м. 78, 190–191
Ростовська область 259
Рошин Павло 529
«Рубан», див. Лебедь Микола
Рубанка, с. 472
«Рубашенко», див. Коваль Степан
Руденко Юрій 17–18, 525
«Рудий», див. Стельмащук Юрій
Рудий Михайло 66
Рудик Адам, «Шавула», «Шакал» 207–208, 231, 290–291, 298, 304, 306, 342, 441–442, 464
Рудка, с. 410
Рудківський район 99, 101
Руднів Семен 443–445
Рудники, с. 35
Рудницька Мілена 17
Рудня, с. 441
Рудня-Боровська, с. 297
Ружин, колонія 414
Руккас Андрій 10, 39
Румель Зигмунд Ян 404
Румунія 11–12, 21, 27–28, 33, 42, 119–120, 168, 191, 249, 284, 340, 376, 528–529
Руснак Микола 464
Русначенко Анатолій 10, 122, 358
Русова Софія 44
Руський Гошів, с. 419
«Рута», див. Гаєвська Любомира
Рухман, директор школи у с. Станіславчик 519
Рядчук Володимир 277
Рясна Руська (Рясне-Руське), с. 37, 489
Ряшів, м. 89, 434

С

- Саблук Григорій 277
 «Саблюк», див. Качан Остап
- Сабуров Олександр 260–261, 268, 271, 292, 438, 440, 442, 445, 449, 453
- Савиря (Савира) Олександр 536
- Савицький І. П., радянський партизанський командир 456
- Савицький Казимир, «Прут», польський генерал 391
- Савчин Марія 542
- Сагринь, с. 396, 418
- Садки, с. 277
- Саїд Едвард 9, 390
- Сак Пантелеймон, «Могила», «Всеволод», «Сила», «Коваль» 135, 172, 181, 193, 361, 368, 528
- Салаші, с. 422
- Сало Іван, «Мамай» 232, 278, 473
- Самари, с. 335
- Самбір, м. 29, 34, 64, 82, 99, 101, 339, 346, 398
- Самбірська округа 29
- Самбірський повіт 35, 37
- Самбірський район 35, 37, 99, 347, 521–522
- Самбірщина 37, 44, 99, 323, 378, 492
- Самійленко А. 136
- Самійличі, с. 227
- «Самсон», див. Качинський Сергій
- Санітович В., «Карий» 548
- Санков Сергій 413
- Санкт-Петербург (Ленінград), м. 189, 260
- Санніков Георгій 535
- Санчевський Василь 367
- Сапельник Матвій, «Буря» 278
- Сапожин, с. 277
- Сарванський район 367
- Саренко, другий секретар Яблунівського райкому 520
- Сарнацький, командир взводу винищувального батальйону у м. Володимирець 469
- Сарненська округа 287
- Сарненський округ 155, 186, 285–286, 461, 466
- Сарненський район 196, 219, 227, 329, 399, 403, 416
- Сарненщина 204, 286, 291, 301, 416, 446, 450, 468
- Сарни, м. 155, 180, 185–186, 189, 196–197, 211, 231, 263, 286–288, 300, 305, 316, 318, 335, 400, 402, 438, 440, 448, 459, 461
- «Сатана», див. Скоп'юк Іван
- Сатановський Роберт 438, 456–457
- Сарчевський Кароль, «Вальтер» 433–434
- Свинюхи, с. 326
- Свистун Микола, «Ясень» («Ясен»), «Ярбей» 225, 231, 337, 451, 473, 482
- Світін-Острів, с. 503
- Світлик Богдана 521
- «Свобода», див. Карачевський Осип
- Святе, с. 473
- «Святослав Вовк», див. Матла Зиновій
- Седлищанський район 329
- Седмярки (зараз — Сьомаки), с. 293
- Селецька Марія 82
- Селисько, с. 409–410
- Селихов, підполковник 492
- Сельський Роман, «Мундзьо» 103
- «Семен», командир боївки 421
- Сементух Василь 536
- Семенюк, начальник штабу Дубенського куреня УПА 211
- Семенюк Никон, «Ярема», «Стальний» 207–208, 224, 231, 287, 293–294, 296, 300–301, 303–304, 306, 441, 451, 461
- Семчишин Тимофій (Тиміш), «Річка», «Білий», «Сагайдачний» 67, 119–122, 136, 169, 300
- Сем'янчук Іля 377–378
- Сендега Міхаель 139
- Сеник Омелян 47, 51, 53, 118, 143
- Сеньків Михайло 62, 72
- Сергієнко Г. 161
- Сергієнко, начальник паспортного столу 520
- «Сергій», див. Степаняк Михайло
- Сергійчук Володимир 10
- «Середа», шеф окружної пропаганди 379
- Середина-Буда, с. 261
- Середковичі, с. 422
- Середне, с. 430
- Серники, с. 447
- Серхів, с. 448
- Сехи, с. 450
- Серов Іван 43, 57, 59–60, 63, 71, 76–77, 86, 389, 471
- Сивіцький Микола 386–387
- Сиголенко, сотник 155
- «Сидір», див. Ковальчук Степан
- Сидор Василь, «Крегул», «Ростислав Вишитий», «Шелест», «Конрад», «Кравс» 14, 24, 85, 181, 186, 197, 213, 218, 321, 323, 369, 426, 480, 528
- Сидорчук Нестор 452
- «Сила», див. Сак Пантелеймон
- Синельниківський район 367, 479
- Синкевичівський район 309
- Синьовидське Верхнє, с. 37–38
- Ситне, с. 330
- «Сівка», див. Снятецький Семен
- Сіганов, енкаведист 493
- Сірет, м. 529

Сікора, голова Пробіжнрянської сільради 493
Сікорський Владислав, генерал 391—392
Сімферополь, м. 138
Сірецький Богдан 119
«Сірко», вишкільний старшина 151
«Сірко», див. Григоришин Петро
«Сірко», див. Грицай Дмитро
«Сіроманець», див. Макар Василь
Сіянци, с. 461
Скабарівщина, с. 311
Скала-Подільський район 503
Скалат, м. 64
Скалатський район 423
«Скелет», див. Собашек Ілярій
«Скирда», командир 291
«Скоб» 544
Скобояки, с. 311
Сколе, м. 64, 324, 347, 483, 535
Скоп'юк Іван, «Сатана» 24, 64
Скорупський Максим, «Макс» 231—232, 278, 333, 399
«Скуба», командир 233, 331
Скуба Микита, «Лайдака» 207, 231, 448—449, 458
«Славко», керівник підпілля по Станіславській області 73
«Славко», командир 317
Славське, с. 82
Славута, м. 277, 445
Славутський район 335
Сліпий Йосип 124—125
Слобідка, с. 504
Слобода Більшівцівська, с. 346
Слобожанщина 366
Словаччина 27, 48, 110, 112, 382, 432, 437, 508
Словечне, с. 402
Слов'янськ, м. 366
Слов'ятин, с. 41
Случово, с. 336
Слюзар Дмитро, «Арпад», «Золотар» 497
Слюсар Василь 275
Смаль-Стоцький Степан 12
Смержів, с. 519
Смига, с. 211, 291, 294, 337
Сміла, м. 468
«Смілий», командир 232
Смільниця, с. 522
«Смок», див. Козак Микола
Смолин, с. 422, 466
Смолій В. 63, 438
Смольниця, с. 466
Смоляр Т. 206
Смоляри-Світязькі, с. 227
Снятецький Семен, «Сівка» 205, 208—209, 300
Снятин, м. 64, 132, 483, 497
Снятинський район 103
Собашек Ілярій, «Тур», «Байда», «Скелет» 48, 65
Содоль Петро 10, 231—233
Сокаль, м. 64, 98, 302, 346—347, 489
Сокальський район 346, 466, 529
Сокальщина 66, 317, 346, 475
Сокирка, член секретаріату ПУНу 143
«Сокіл», командир 232, 342
Сокіл, с. 414
Соколов, командир 440
Соколовська Я. 61
Соломян-Лоц Фаїна 447, 451
«Солонинка», командир 103
Солонін Марк 106
Солонянський район 478—479
Солотвине, м. 420—421, 483, 492
Солотвинський район 503
Солтис Михайло, «Черкас» 206
«Сом», див. Івахів Василь
«Сонар», див. Івахів Василь
Сороки, с. 139, 377, 477
Сорочак Володимир, «Беркут» 430
«Сосенко», див. Антонюк Порфирій
Соснівський район 527
Софійський район 137, 478
Софіївка, с. 407
Сохи, с. 439, 450
Сошники, с. 409—410
Спас, с. (сучасна Львівська область) 39
Спас, с. (сучасна Франківська область) 522
«Спец», див. Новицький Степан
Сполучені Штати Америки 10, 16, 21, 32, 50, 54, 61, 157—158, 170, 189, 199, 201, 370, 377, 422
Сприня, с. 99
Срібне, с. 334
Ставок, с. 297, 326
Ставрополь, м. 260
Ставчани с. 36
Стадник П. 369
Стадники, с. 462
«Сталевий», див. Шеремета А.
Сталін Йосип 58—59, 90, 95, 108, 157—158, 188, 192, 310, 345, 359—360, 392, 451, 455, 500, 504, 522, 525, 533, 541—543
Сталінград, м. 167, 173, 186, 189, 195, 199
Сталіндорфський район 478
Сталіно, м., див. Донецьк
Сталінська область, див. Донецька область
«Стальний», див. Семенюк Никон
Стамбул, м. 350
Станіславський район 502
Станіслав (Станіславів), м. 35, 39, 43, 64, 103—104, 107, 132, 152, 285, 339, 346—347, 398, 412, 420, 476, 492, 501—504, 508, 512

- Станіславська (Станіславівська) область 39, 60, 62, 64, 72–73, 75, 77–78, 83, 94, 104, 107, 132, 148, 153, 224, 322, 324, 331–332, 347, 380, 475–476, 482–483, 487, 491–493, 496, 500, 503, 510, 512, 520, 522–524, 529, 531, 539–543, 547–549
- Станіславська округа 29, 83, 138, 224
- Станіславщина (Станіславівщина) 60, 67, 72, 103, 152, 169, 321, 323, 332, 339, 346, 352, 456, 464–467, 492, 502, 504–508, 511, 514, 516, 522, 524, 526–527, 533, 536, 540–541, 546, 548, 550
- Стара Гута, с. 319, 403
- Стара Рафалівка, с. 448
- Старе Село, с. 394
- «Старий», див. Клячківський Дмитро
- Старий Люблинець с. 99, 101, 153, 186, 218, 285, 427
- Старий Самбір, м. 39
- Старики, с. 301
- Старинки, с. 441
- Старинов Ілля 455
- Старичі, с. 549
- Старі Богородчани, с. 476
- Старів Семен 104
- «Стародуб», див. Лазаряк М.
- Стародубець Галина 10
- Старожуківка, с. 300
- Старокостянтинів, м. 106, 338
- Старух Ярослав, «Стяг» 49, 123–124, 128, 133–135, 170, 194, 427
- Стасюк Олександра 10, 513
- «Стах», сотенний 434, 437
- Стахів Володимир 111
- Стахів Євген 122, 169
- Стахівка, с. 458
- Стебельський Степан, «Хрін» 428, 431, 433–434, 437, 522, 530
- Стельмашук Юрій, «Рудий» 185, 207, 209, 219, 318, 408, 448
- Стенжаричі (Стензажиці), с. 412, 416
- Стенятин, с. 346
- «Степан», див. Прокоф'єв Б.
- «Степан», підпільник ОУН на Рівненщині 545
- Степанська Гута, колонія, див. Гута-Степанська
- Степанський район 440, 469
- Степанщина 226, 326, 334, 411
- Степань, м. 150, 294, 326, 329, 332, 334–336, 411
- Степаняк Михайло, «Сергій», «Лекс» 130, 138–139, 170, 172, 199–200, 361, 364–365, 369–372, 377, 379–380, 480
- «Степовий», див. Кравчук Роман
- «Степовий», командир куреня 233
- «Степовий», оунівець 167
- Степчук Олександр, «Рів», «Сторчан» 232, 473
- Стефанюк Юрій 73, 135
- Стефанюк Б.-М. 69
- Стецько Ярослав 49, 51–53, 87, 113, 120, 122–131, 138–139, 357, 376, 543
- Стецюк Григорій 387, 397
- Стидинський район 459
- Стинятин, м. 418
- Стіжки, с. 299
- Стільське, с. 34
- Стокгольм, м. 350
- Стоки, с. 466
- Столин (Столін), м. 440
- Столинський район 184, 447
- Столинщина 446
- Сторижацький Яків Арсенович 529
- Стородинецький район 369
- Сторожук Василь 35
- «Сторчан», див. Степчук Олександр
- Стоянцев Олексій 518
- Страсбург, м. 27
- Стрептів, с. 530
- «Стрибайло», див. Борейчук Леонід
- Стрий, м. 29, 37–38, 64, 119, 347, 445
- «Стрийко», див. Корчинський Петро
- Стрийська округа 29
- Стрийський повіт 28, 62, 322
- Стрийщина 38–39, 321, 346
- «Стрілець», див. Цмоць Костянтин
- Стрілки, с. 300
- Стрільці, с. 396
- Строкач Тимофій 154, 197, 442, 453, 455–456
- Струбовиська, с. 487
- Струтинська Т. 122
- Струтинський Микола 397
- «Струч», див. Терновецький Л.
- Студинський Кирило 82
- Ступницький Леонід, «Гончаренко» 151, 209, 213, 448
- Ступня, с. 270
- «Стяг», див. Старух Ярослав
- Судоплатов Павло, «Валюх», «Павлусь», «Яценко», «Вельмуд-Норберт» 25–26, 531, 534
- Сулатичі, с. 423
- «Сулима», командир 420
- Суми, м. 142, 159, 161, 193, 218, 261, 519
- Сумська область 160–161, 259–261, 480, 482, 495, 519
- Сумщина 161, 176, 191, 193, 218, 261, 268, 438, 519
- «Суп», див. Гринів Володимир
- Супрун Семен 161, 261
- Сусік Дмитро 62
- Суське, с. 92
- Суховаля, с. 311

- Сушибаба, с. 414
Сушиця, с. 99
Сушко Роман 14, 25, 30, 45–46, 48–49, 52, 86, 118, 183, 382
Сціборський Микола 14–15, 17–19, 116–118, 143
Сьомаки, с., див. Седмярки
Сянок, м. 50, 67–68, 84, 119, 431, 434
Т
Таврійська губернія 261
«Тарас Бульба», див. Боровець Тарас
«Тарас Бульба», див. Голяш Григорій
«Тарас», див. Гирюк
«Тарас», див. Маївський Дмитро
«Тарас», підпільник 538
«Тарас Чупринка», див. Шухевич Роман
Таратуто Микола 453
Тарачин, с. 308
«Тарнавський», див. Коссак Зенон
Тарнів, м. 89
Тарновиця Лісна, с. 421
Татарів, с. 331
Татомир Юліан 378
Твардий Збігнев, «Тшаск» 417
Твердохліб Іван, «Гордієнко» 233
Твердохліб Микола, «Грім» 224, 237, 542, 546
Теклівські хутори 459
Телеповці (сучасна назва — Осадне), с. 436
Теліга Олена 147
Телятин, с. 394
Темне, колонія 409–410
Темне-Жондове, колонія 409
Темне-Степанське, колонія 409
Тенелиська, с. 430
Теофіополь, м. 338
Теребіж, с. 199
Теребовля, м. 64, 152
Теребовлянський район 102, 423
Теремне, с. 277
Терешів, с. 39
Терка, с. 429
«Тернина», командир 232
Терновецький Л., «Струч» 169
Тернопілля 102, 305, 466, 533
Тернопіль, м. 23–24, 33, 44, 46, 63–64, 91, 94, 102, 104, 107, 119, 128, 132, 139, 191, 225, 293, 307, 398, 402, 455
Тернопільська область 46, 61, 63–64, 70–71, 73, 75, 77–78, 80, 83, 94, 97, 104, 107, 132, 148, 196, 224, 232, 257, 259, 269, 291, 299, 321, 446, 449, 455, 464, 472–473, 482–483, 487–488, 491–492, 498, 500, 510–512, 522–524, 531, 537, 541–543, 545–547, 549
Тернопільська округа 29, 80
Тернопільський район 423
Тернопільщина 25, 40, 67, 77, 80, 94, 102, 128, 150, 152, 178, 191, 209, 219, 224, 321, 332, 340, 369, 380, 385, 423, 472, 474–477, 480, 492, 503–504, 507, 516, 520, 524, 526–527, 533, 549
Тершаківець Зиновій, «Федір» 526
Тесів, с. 461
Тешинська Сілезія 48
Тикальський І., «Ключ» 207
Тимчій Володимир, «Лопатинський» 28–29, 33, 37–38, 40, 42, 46–49, 51–52, 63–67, 69–71
Тимчій Михайло 37
Тимчій Теодор 37
Тинне, с. 461
Тираспольський район 368
Тисменицький район 492, 540
Тисмениця, с. 483, 492
Тичинський Богдан, «Джот» 64
Тимофєєв, полковник НКВД 474
Тісна, м. 433–434, 487
Тіто Йосип Броз 359
«Ткач», командир 231
«Ткаченко», командир 232
Ткаченко, нарком держбезпеки СРСР 78
Тлумацький повіт 39
Тлумацький район 103, 331
Тлумач, м. 348, 483, 549
Тобілевич Л. 182
Тобілевич М. 182
Товмач, м. 421, 512
Товсте, м. 503
Товстенський район 503
Товсто-Баби, с. 492
Токар Матвій, «Босота», «Мороз», «Юда» 225, 305, 319, 330
Токмак Володимир, «Жук» 278
Томашгород, с. 303
Томашів, м. 135, 396
Томашівка, с. 343
Томашівщина 218
Томашпіль, м. 306
Томашпільський район 367
«Топір», див. Івашків Богдан
«Тополя», сотенний 231–232
Торки, с. 309
Торочин, с. 346
Торчичи, с. 301, 333, 335
Трансністрія 169–170, 191, 367–368
Траугутт Ромуальд 413
Трачук Андрій, «Бувалий» 232, 473
Три Колці, с. 334
Трипутня, с. 400, 447, 465
Трійця, с. 466
«Тріска», див. Гасин Володимир
Троїцький район 367

- Тростянець, с. 41, 208, 300, 317, 407, 413, 430, 464, 522, 549
- Трофимович Володимир 10
- Трохимчук Степан, «Недоля» 290, 344
- «Троян», див. Зацний Лев
- Трубиці, с. 179
- Трубніков, генерал-майор 512
- Труди, хутір 204
- Трускавець, м. 37
- Трусоти, колонія 414
- «Трясило», командир 233
- Тугані, с. 396
- Тужилове, с. 502
- Туличів, с. 308
- Тульчин, м. 170
- Тульчинський район 169, 368
- Тумень, с. 441
- «Тур», див. Собашек Ілярій
- «Тур», див. Шухевич Роман
- Тур, польська колонія 409–410
- «Туратті», див. Мартинець Володимир
- Тураш Мирослав 47–48
- Туреччина 441
- Турійськ, м. 343
- Турійський район 290–291, 296, 301, 308, 319, 414, 545
- Турка, с. Коломийського району 522
- Турка, с. Турківського району 324, 347–348, 535
- Турківський повіт 37
- Турківський район 521–522
- Турківщина 323
- Турковичі, с. 396
- Турковський Василь 52, 369
- Турула Павло 378
- Турчманович Михайло 14, 170
- Тур'я Велика, с. 505
- Тустановичі, с. 37
- Тухля, с. 82
- Тучин, с. 151, 306, 335, 344, 402, 469, 483
- Тучинський район 257
- «Тшаск», див. Твардий Збігнєв
- Тютюнник Юрій 11, 154
- Тяглів, с. 422
- У
- Углище, с. 450
- Угнів, м. 418
- Угорщина 27–28, 55, 104, 168, 191, 249, 284, 340
- Угрин, с. 549
- Угринів, с. 285, 305, 309
- Ужани (Ужане), колонія 409–410
- Ужгород, м. 27–28, 168, 340
- Ужинець, с. 313
- «Узбек», командир 409
- Узбекистан 259–260
- Уздиця, с. 462
- Українська Народна Республіка (УНР) 14–15, 21, 23, 57, 76, 92, 114, 145, 150–151, 154–155, 174–175, 187, 195, 200, 208–209, 237, 245, 269–270, 273, 377, 385, 397, 454
- «Улас», див. Бей Василь
- Улицько, с. 422
- Уличів, с. 311
- Уличне, с. 524
- «Уляян», див. Маєвський Анатолій
- Ульгівка, с. 418
- Уманщина 259, 341–342
- Умань, м. 342
- Унинець, с. 311
- УНР, див. Українська Народна Республіка
- Уравичі, с. 440
- Урич, с. 37
- Устечко, с. 326
- Усте, с., див. Устя
- Устинівка с. 315, 338, 472
- Устянів, с. 66
- Устрики, с. 522
- Устрики Долішні, с. 68
- Устричина 323
- Устя (Усте), с. 34–35, 41, 414, 450
- Устя-Біскупське, с. 25
- Ф
- Фадєєв, генерал-майор 534
- Фазімітдінов 503
- Фаринки, с. 448
- Фасова, с. 131
- Фастів, м. 119, 123
- Фастівський район 315
- Федечко Теодор 51–52, 67–68, 71
- Федина Андрій 17–18
- «Федір», див. Тершаківець Зиновій
- Федоров Олексій 438, 442, 447–449, 453
- Федоров Іван 154, 438, 441, 448, 456–457
- «Федорович», вишкільний старшина 151
- Федорук (Федорчук) Лаврін, «Гонта», командир сотні 470
- Федорчук Ананій, «Беркут» 291, 294, 306
- Федорчук Максим, священик 92, 289
- Федун Петро, «Полтава» 480, 497, 521, 536, 541
- Федюнінський, полковник 95, 102
- Федюшкін, рядовий червоноармієць 461
- Фенбі Джонатан 158, 201
- Ференчак О. 550
- Ферлеїв, с. 419
- Фігурка Василь 419
- Фільварок, колонія 411, 414
- Філяр Владислав 10
- Фінляндія 25, 49–50, 59, 199, 284
- Фіхте Йоганн 13

Фокін 534
 «Фокус», див. Марчук Петро
 Фольфсон, молодший лейтенант держбезпеки 81
 Фоя Людмила, «Оксана» 521, 537
 Фрага, с. 419
 Франк Ганс 388
 Франко Франциско 126
 Франкфурт-на-Майні, м. 194
 Франція 16, 21, 32, 49–50, 61, 108, 284, 359
 Фрасуляк Степан, «Хмель» 237
 Фролов 440
 Фурманюк Петро, «Нечай» 277
Х
 Хараїмівка, с. 306
 Харкевич Лев, «Цабай» 66–67, 71, 103
 Харків, м. 78, 119, 131, 143, 145, 159, 183, 193–194, 260, 366, 381
 Харків Віктор, «Хмара» 224, 528
 Харківська область 160, 259–260, 482, 495
 Харківщина 191, 198
 «Харко», див. Христинюк Григорій
 Харцієв, офіцер Червоної армії 492
 Хасевич Ніл, «Бей», «Зот» 256–257, 521, 528, 541
 Хвалка, колонія 412
 Хвощовата (Хвощовате), колонія 414–415
 Херсон, м. 142, 159, 180, 260
 Херсонська область 367, 482, 495
 Херсонщина 191
 Хирів, м. 522
 «Хитрий», ройовий 520
 Хлебовичі, с. 420
 «Хмара», див. Іванишів Петро
 «Хмара», див. Когут Федір
 «Хмара», див. Харків Віктор
 Хмарук Микола, «Чорний» 277
 Хмелів, с. 309
 Хмелівка, с. 309
 «Хмель», див. Фрасуляк Степан
 Хмельницька область, див. Кам'янець-Подільська область
 Хмельницький (до 1954 р. — Проскурів), м. 106, 119, 142, 145, 166, 338, 455
 Хмельниччина 163, 219, 261, 528, 536, 544
 Ходанович Олексій 122
 Ходованці, с. 422
 Ходорів, м. 37, 64
 Ходорівці, с. 504
 Холм, м. 86, 119, 130
 Холми, м. 261
 Холмська округа 29
 Холмщина 21, 24, 41–42, 45, 191, 218, 224, 233, 336, 384, 386–387, 389, 394, 396–397, 399, 418, 424–427, 431, 454, 475, 533
 «Холодний», див. Королук Ф.
 Холопи, с. 414, 422
 «Хома», див. Грушевець Григорій
 Хомаєр Ганц 284
 Хомів Михайло 67
 Хом'як Василь, «Лебідь», агент НКВД 25
 Хорватія 110, 112
 Хорів, с. 311
 Хоронів, с. 422
 Хоросниця, с. 494
 Хорошинка, с. 397
 Хорубля, с. 422
 Хотешів, с. 330, 335
 Хотинь, с. 414
 Хотів, с. 276
 Хринів, с. 409
 Христинюк Григорій, «Харко» 102
 «Хрін», див. Недзевцький Микола
 «Хрін», див. Стебельський Степан
 Хрушов Микита 58–59, 62, 76–77, 95, 97, 154, 297–298, 316, 441, 453, 499–500, 517–518, 524–525
 Хуст, м. 27–28
Ц
 «Цабай», див. Харкевич Лев
 Царичин, м. 25
 Царичанський район 137, 367, 478–479
 Царук Ярослав 409, 417
 Целевич Володимир 17
 Церковна, с. 524
 Цетнарський Олег 548–549
 «Циган», «Цинк», сотенний 151, 299, 409, 450
 «Цимбал», командир 231
 Цимбалюк Сильвестр, «Крига», «Алас», надрайонний провідник 537–538
 «Цинк», див. «Циган»
 Цісік-Рибет Дарія 377
 Цмоць Костянтин, «Стрілець» 64, 73, 75, 81
 Цуманський район 447
 Цуманщина 336
 Цумань, м. 189, 293, 295
 Цуприк, хутір 414
 Цуцилів, с. 421
Ч
 «Чабан», див. Лапунька Омелян
 «Чавун», командир 238
 «Чад», див. Вашишин І.
 «Чайка», командир районної жандармерії 470
 Чайка С. 381
 Чайковська Клавдія, «Лискавка» 64
 Чайковський Ю., «Юрко» 333
 «Чарнота», див. Гасин Олекса
 Чемеринська Анна 24
 Чемеринський Ярослав, «Лісовик», «Лівик» 48
 Ченига Мирослав 169
 Чепига, командир радянських партизанів 456

Червоноармійськ, м. 366
 Червоноармійський район 92
 Червоноград, м., див. Кристинопіль
 Черемошна, с. 346
 Черенець, с. 300
 Череп Петро, командир радянських партизанів 260
 Черепин, с. 420
 «Черкас», див. Солтис Михайло
 Черкаси, м. 141, 145, 259
 Черкаська область 218, 225, 472, 524
 Черкащина 225
 «Чернець», командир 232
 «Черник», див. Казван Дмитро
 «Черник», див. Колесник Петро
 «Черник», див. Лукасевич Мар'ян
 «Черник», один з керівників підпілля на ОСУЗ 193
 Черниця, с. 351
 Чернівець, с. 489
 Чернівецька область 107, 132, 483, 487, 500, 509–510, 512, 520, 526, 542
 Чернівецький район 60, 367
 Чернівці, м. 60, 78, 119, 158, 168–169, 193
 Чернігів, м. 142, 145, 159, 259–260
 Чернігівська область 259–261, 478, 480, 482, 495, 527
 Чернігівщина 191, 261, 268, 270, 276
 Черніїв, с. 414
 Чернява, с. 473
 Чернявський С. 15
 «Черняк», сотенний 474
 Черхава, с. 522
 Черхівський хутір 334
 Черче, с. 39, 505
 Честині, с. 529
 Чехія 27, 120
 Чехословаччина (ЧСР) 11–12, 14, 16–17, 21, 26, 87, 114, 191, 249, 253, 432, 434–437, 497
 Чечельницький район 368
 Чигирин, м. 468
 Чижевський Василь, «Артем», «Демид» 39–40, 62, 67, 69, 72, 85, 88–89, 148, 153–154, 213, 321–323, 354
 Чижиків, с. 99, 347
 Чижов С. 456
 Чистякове (з 1964 р. — Торез Донецької області), м. 137
 Чкаловський район 479
 «Чодак», див. Глос Тадеуш
 Човниця (Чолніца) Нова, с. 407
 «Чок», див. Башук Петро
 Чолгині, с. 494
 Чоповичі, с. 471
 Чорненко Андрій, «Щиголь» 277–278
 «Чорний», див. Гаврилюк Степан
 «Чорний», див. Хмарук Микола
 Чорний Ліс, с. 319
 Чорній Дмитро, «Залізник» 268
 «Чорнобровий», командир 232
 «Чорногора», командир 232
 «Чорноморець», див. Басюк Євген
 «Чорноморець», див. Мельник Олексій
 «Чорнота», див. Стуль Василь
 «Чорт», див. Лебедь Микола
 Чортків, м. 62, 64, 193
 Чортківська округа 29
 Чортківський повіт 62, 346
 Чортківський район 102, 549
 ЧСР, див. Чехословаччина
 «Чугай», командир підрозділу АК 295
 «Чугайстер», командир 233
 Чудви, с. 290
 Чудель, с. 300, 450
 Чудне, с. 291
 «Чуй», див. Рой Микита
 Чуйко Петро 377
 Чуйковський Юрій, «Юрко» 207, 291, 333
 «Чумак», див. Мельничук Василь
 «Чумак», командир відділу 409
 «Чупринка», див. Шухевич Роман
 Чупрук Д. 102
 Чучман Сидір 18

Ш

Шаботін Іван Михайлович 530
 Шавронський А. 42
 «Шавула», див. Рудик Адам
 Шагай Степан 520
 «Шакал», див. Рудик Адам
 Шанайда Іван, «Данило» 507
 Шанковський Лев 36, 122, 376, 528
 Шаповал Юрій 10
 Шаповалов, полковник НКВД 471
 Шаповалов, рядовий червоноармієць 461
 Шаргородський район 368
 «Шаркан», командир 232
 Шарпанці, с. 317
 Шарф Герхард 192–193
 Шатовський Ян, «Коваль», «Загончик» 399
 Шахрай Григорій, «Лис» 277
 Шацький район 227, 329
 Швейцарія 21, 50
 Швецька Буда, с. 315
 Швіка Леопольд, «Адам» 399
 Шевченко, с. 315
 Шевченко Ф. 12
 Шевченкове, с. 182
 Шевчик Любов 72–73, 81
 Шевчук А. 63
 Шевчук Василь, «Муха» 64
 Шевчук Микола 131

- «Шелест», див. Сидор Василь
 Шепетівка, м. 187, 211, 301, 306–307, 445
 Шепетівський район 335
 «Шепило», командир 232
 Шептицький Андрей 26, 72, 124, 158, 381
 Шередега Іван 468
 Шеремета А., «Сталевий» 207, 318
 Шерстюк Сергій 136
 Шешков, керівник партизанської групи 440
 «Шигуніч Денис», див. Воробець Федір
 Шимонісько (Шиманісько), колонія 409–410
 Широкивський район 478–479
 Ширяївський район 368
 Шитов Іван 298, 301, 441–442, 449, 455
 «Шиска», див. Коваленко Михайло
 Шишканинець Василь, «Бір» 434, 437, 524
 Шишко Василь 367
 Шкроботівка, с. 306, 334
 Шкурат Петро 377
 Шкурупенко Михайло, «Данило» 239
 Шмігель 85
 Шмітц, штурмбанфюрер СС 355
 Шоломия (Шоломинь), с. 422–423
 Шоне Генріх, керівник округи Волинь — Поділля
 163, 293–294, 298
 «Шпак», див. Зелений Василь
 «Шпала», командир 232
 Шпанове, с. 43, 154
 Шпиколоси, с. 210
 Шпіцер Василь 70
 Шполянщина 259
 Шпонтан Іван, «Залізник» 418, 428, 430, 437
 Штевнюв Андрій Дмитрович 460
 Штеменко Сергій 500
 Штуль Василь, «Чорнота» 206
 Штуль Олег, «Жданович» 202
 «Шугай», командир 232
 Шукаєв Михайло 260, 348, 456
 Шульський Тимофій, «Грім» 277
 Шум Олексій, «Вовчак», командир 207, 232, 414
 Шумейко, командир розвідки 444
 Шумелда Яків 122, 143–144, 146–147
 Шумкевич Сергій, «Байда» 277
 Шумляни, с. 41, 549
 Шумовський Павло 378
 Шумськ, м. 277, 291–292, 296, 299, 305, 445
 Шумський район 210–212, 257, 291–292,
 332, 504
 Шухевич Роман, «Шука», «Чупринка», «Тарас
 Чупринка» 14, 27, 47, 51–53, 65, 67,
 72–78, 81–82, 85–86, 88, 97, 199, 209,
 213–214, 232, 238, 250, 256, 284, 286,
 319–321, 323, 354, 357–358, 364–365,
 369, 371–377, 379–380, 382, 480, 488,
 497, 518, 526, 530–532, 534–537, 539
- Щ**
 Щавель Іван 169
 Щербатюк Леонід, «Зубатий» 204
 Щигельський Володимир, «Бурлака» 233, 418,
 436
 «Щиголь», див. Чорненко Андрій
 «Щит», хорунжий 237, 248
 Щорський район 478
 «Щука», див. Роман Шухевич
 «Щука», командир 232
 «Щупак», див. Загорилко Василь
 «Щупак», командир 232
 Щури, с. 417
- Ю**
 Югославія 16, 359
 «Юда», див. Токар Матвій
 Юзефів, м. 14
 Юзефчак Ян, «Дзядек Лешни», «Груби» («Гру-
 бий») 399
 Юр'ївський район 479
 Юркевич Володимир, «Змагун» 541
 «Юрко», див. Гадада Василь
 «Юрко», див. Кук Василь
 «Юрко», див. Чуйковський Юрій
 «Юрченко», командир 232
 Юхимівці, с. 309
- Я**
 Яблінка, с. 421
 Яблінки, с. 433
 Яблонька, с. 401
 Яблунівський район 503, 520
 «Ява», кущовий 494
 «Явір», див. Паньків Іван
 Явірник Руський, с. 37
 Яворів, м. 64, 101, 123, 193, 489
 Яворівський район 99, 466, 493
 Яворівщина 492
 Яворський Богдан, референт СБ 169
 Яворський, лейтенант МГБ 537–538
 «Ягода», див. Лукасевич Мар'ян
 Ягодин, с. 400
 Ягольниця, м. 193
 Яготин, м. 480
 Ядвипіль, с. 318
 Яжів Старий, с. 494
 Якимчук Володимир, «Дубовий» 277
 Якимчук, «Цегла», керівник редколегії в системі
 Південної групи УПА 211
 Якимчук Микола, «Олег» 207, 209, 231
 Яковчук Мирон 182
 Якубовський Володимир, «Бондаренко» 224,
 233, 476
 Ямпіль, м. 306, 544
 Ямпільський район 169, 367
 «Ян», див. Окулицький Леопольд
 Янів (з 1946 р. — Івано-Франкове), м. 123

Янів Володимир 14, 48
Янішевський (Янишевський) Степан 380
Янкевичі, с. 299
Янова (Іванова) Долина (сучасна назва — Базальтове), м. 43, 179, 290, 295, 400, 443—444, 489
Яновецький район 338
Янушайтіс Маріан 386
Янушеве, с. 338
Яполоть, с. 299, 411, 440
Японія 111
«Ярбей», див. Свистун Микола
«Ярема», див. Гричак Ю.
«Ярема», див. Пришляк Євген
«Ярема», див. Семенюк Никон
«Ярема», командир польського партизанського загону на Галичині 423
Яремче (Яремча), м. 346, 483
Яремчук Я. 64
Ярий Ріко 17—18, 49, 52—53, 87, 113, 120, 472, 546
Яримович, командир відділу 37
Яричів Новий, с. 170
«Ярко», див. Калинюк Д.
«Ярмак», командир 409
Яровий Агафангел, командир радянських партизанів 260, 448
«Ярок», командир 231, 458
Ярослав, м. 50, 428
Ярославичі, с. 337
Ярославщина 533
Яроцький Степан 43
«Ярошенко», див. Бережний Олександр
«Ярошко», «Довбуш», керівник Вишнівцького районного проводу ОУН 538
Ярунський район 315
Ясель, с. 430
Ясенів Горішній, с. 522
«Ясень» («Ясен»), див. Свистун Микола
Ясинувата, м. 137
Яскевич Лев, «Камінь» 210—211
«Ясний», див. Ніколайчук Михайло
Яснище, с. 529
Ясси, м. 169
«Яструб», див. Карпенко Дмитро
Яструбичі, с. 456
Яхно Володимир 145
Яценко, енкаведист 493
«Яценко», див. Судоплатов Павло
Яцків Богдан, «Денис» 528
Яцок Панько 420
«Ящур», див. Куліш М.

Центр ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Центр досліджень визвольного руху (ЦДВР) — незалежна наукова громадська організація, що вивчає різноманітні аспекти українського визвольного руху в ХХ столітті.

Сьогодні Центр досліджень визвольного руху — це:

- **єдиний спеціалізований науковий центр** досліджень проблематики визвольного руху, історії Організації українських націоналістів і Української повстанської армії; сферою наукових інтересів ЦДВР є український визвольний рух у ХХ столітті, діяльність окупаційних і тоталітарних режимів на території України, діяльність репресивних структур СРСР і Третього Райху, порівняльні дослідження рухів опору країн Східної Європи під час Другої світової війни.
- центр **розроблення навчальних програм та програм для популяризації визвольного руху**;
- **консультаційний центр**, що надає установам, організаціям та зацікавленим особам інформацію, експертні оцінки щодо історії визвольного руху, карально-репресивної політики окупаційних режимів в ХХ столітті;
- **унікальний архів** документальних, усних, речових, фото- та відеосвідчень про визвольну боротьбу ОУН та УПА, діяльність репресивних структур на території України, дисидентський рух та масовий демократичний рух кінця 1980-х — початку 1990-х, Помаранчеву революцію 2004 року. У 2010 році спільно з Львівським національним університетом ім. Івана Франка розпочато створення Електронного архіву визвольного руху;
- **спеціалізована бібліотека з історії діяльності українського визвольного руху**;
- центр розроблення та аналізу політики національної пам'яті, вивчення досвіду посткомуністичних країн Східної та Центральної Європи в подоланні наслідків тоталітаризму.

ЦДВР об'єднує багатьох істориків із різних куточків України та з-поза її меж, які досліджують питання визвольного руху українського та інших народів. Центр видає науковий збірник «Український визвольний рух», організовує наукові конференції та семінари, публікує наукові праці, спогади та документи. Історики Центру ведуть авторські колонки в медіа.

ЦДВР розробляв програми доступу до архівів КГБ, в результаті чого у 2007 році директор Центру був запрошений Службою безпеки України до праці над розсекреченням архівів, що тривала у 2008–2010 роках.

Центр досліджень визвольного руху у колишній в'язниці КГБ та гестапо створив за сприяння Служби безпеки України та громади міста Львова Музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (79013, м. Львів, вул. С. Бандери, 1), якому в 2009 році було надано почесне звання Національного.

Координати Центру:
79026, м. Львів,
вул. Козельницька, 4/501;
тел./факс: +38 032 247-45-22,
www.cdvr.org.ua
history@cdvr.org.ua

Наукове видання

Патриляк Іван Казимирович

**«Встань і борись! Слухай і вір...»:
українське націоналістичне підпілля та повстанський рух
(1939—1960 рр.)**

Монографія

Літературний редактор *Олександр Оксимець*
Дизайн *Ольга Сало*
Макетування *Петро Клим*
Відповідальна за випуск *Ярина Ясиневич*

Центр досліджень визвольного руху

м. Львів, вул. Козельницька, 4/501

тел./факс: +38 032 247-45-22

+38 063 628-68-69

www.cdvr.org.ua

history@cdvr.org.ua

dostup@cdvr.org.ua

Підписано до друку 28.12.2011 р.
Формат 64×90/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 50,1. Обл.-вид. арк. 70,2.
Наклад 500 прим.

ТзОВ «Часопис»

м. Львів, вул. Сихівська, 10/183

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК №4194 від 03.11.2011 р.

тел.: +38 096 274-83-36

П 207

Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.): Монографія / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 592 с.

ISBN 978-966-2720-01-3

У монографії на основі широкого кола джерел здійснено комплексне дослідження діяльності на території України українського визвольного руху від початку Другої світової війни до остаточної ліквідації збройного підпілля органами радянської державної безпеки.

Висвітлено протистояння структур визвольного руху гітлерівським та сталінським тоталітарним режимам, участь ОУН і УПА в польсько-українській локальній війні, боротьбу українського націоналістичного підпілля і повстанців проти польської комуністичної держави.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться історією українського визвольного руху, Другої світової війни, України, Польщі, Німеччини та Радянського Союзу.

УДК 94 (477)"1939/1960"

ББК ТЗ (4Ук)6-45

Коли сьогодні окремі дослідники наголошують на тому, що тоталітарні режими Німеччини та СРСР були настільки потужними, що не залишали оунівцям жодного шансу на реалізацію їхніх планів, вони, очевидно, лукавлять. Адже імперії, які воювали в роки Першої світової війни, або Радянський Союз напередодні свого розпаду також зовні не виглядали аж такими немічними — вони мали мільйонні армії, потужний державний апарат, спеціальні служби тощо. Але при цьому всьому розвалилися неймовірно швидко.

Ніхто не міг дати гарантії, що подібні сприятливі обставини для українських державницьких прагнень не виникнуть і в роки Другої світової. ОУН же як організація, яка декларувала своєю головною метою побудову держави, просто була зобов'язана поводити себе так, щоб у випадку позитивного для української державотворчої справи розвитку подій мати можливість максимально опанувати ситуацію та спрямувати її в належне русло.

І хоч український визвольний рух зазнав військової поразки, водночас він здобув цілковиту ідейну перемогу: на політичній карті світу врешті-решт з'явилася Україна.

Назвою до книги стали слова зі знаменитих «44 правил життя українського націоналіста» — «Встань і борись! Слухай і вір...», що значною мірою розкривають світогляд української молоді 1930—1950-х років.